อัฏฐสาลินี

คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์

พระพุทธโฆสาจารย์ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๔

อัฏฐสาลินี
คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-8008-34-9

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๔

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม้น ซ.กำนันแม้น ๓๖
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
มือถือ ๐๘-๑๕๖๖-๒๕๔๐ E-Mail:doramon1914@yahoo.com

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏ-

ฐกถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยากผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

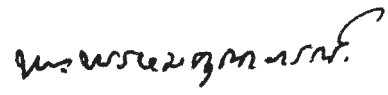

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหา-บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ. ๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๑ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายอัฏฐสาลินีไว้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัย

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุ ปสวเวทนํ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมันย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ตุลาคม ๒๕๕๓

ประวัติผู้แต่ง

พุทธศาสนิกชนทั่วไปในนิกายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อของพระพุทธโฆสาจารย์ คัมภีร์ที่ท่านประพันธ์ขึ้นเป็นหลักสูตรเรียนของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดก็เป็นผลงานชิ้นเอกของท่าน ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่เรียกว่า สังคหัฏฐกถา คือ อรรถกถาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุทธคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้นพระเรวตะผู้พำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่าพราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพุทธศาสนา

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยววาทะลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่าเป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องออกบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พุทธโฆสะ เพราะท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัย คัมภีร์อัฏฐสาลินีอันเป็นอรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตตัฏฐกถา

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้วจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ธำรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีปมาสู่เกาะลังกานี้ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๗๕) ท่านเดินทางมาถึงสำนักมหาวิหารอันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษทั้งหมด ได้ไปยังเรือนกรรมฐานที่มีชื่อว่าปธานฆระ ฟังคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลและเถรวาททั้งหมดจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธาธิบายโดยแท้ หลังจากนั้นได้เรียกประชุมสงฆ์ในวัดมหาวิหารนั้นแล้วขอใบลานพระไตรปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์ต้องการจะทดสอบ จึงให้คาถาสองบทแล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้ใบลานพระไตรปิฎก

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาโดยสังเขปแล้ว จึงได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค หลังจากนั้นท่านได้ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมแล้วให้อ่านตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ใกล้กับต้นมหาโพธิ์[ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการประกาศให้มหาชนทราบความเฉลียวฉลาดของท่าน จึงปิดบังฉบับใบลานไว้ ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นสองสามหน ในเวลานำฉบับใบลานมาอ่านครั้งที่สาม

เทวดาได้วางฉบับใบลานอีกสองฉบับอื่นไว้ เมื่อเหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่า ฉบับใบลานทั้งสามฉบับเหมือนกันทั้งหมดโดยศัพท์ โดยเนื้อความ หรือโดยลำดับก่อนและหลัง ปราศจากความผิดพลาดในทั้งสามฉบับโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ปลาบปลื้มยินดียิ่งแล้ว ได้ป่าวประกาศว่า ภิกษุผู้นี้คือพระศรีอารย์โดยแน่แท้ เมื่อกล่าวเช่นนี้หลายหนแล้วได้มอบใบลานพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา ท่านพักอยู่ที่หอพระไตรที่เงียบสงัดห่างไกลผู้คน ท่านได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา เหล่าอาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านกระทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำสำเร็จแล้ว ได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์"

ประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ยังปรากฏในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า พุทธโฆสุปปัตติกถา กล่าวถึงประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์โดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นได้ระบุว่า ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๙๒) แสดงความเห็นว่า ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทธโฆสุปปัตติกถานั้นคงเป็นคำสรรเสริญที่อนุชนได้แต่งขึ้นมา เพราะพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นที่มีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้า เป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน ความจริงแล้ว ถ้าพิจารณาดูจากคำนำของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จะสังเกตพบว่าท่านพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า ท่านได้แสดงเรื่องศีล ธุดงค์ กรรมฐาน อภิญญา และปัญญา เป็นต้นไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว จึงไม่กล่าวถึงเรื่องเหล่านั้นซ้ำอีก ข้อนี้ทำให้อนุมานรู้ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นตำราที่เขียนอย่างเป็นระบบเพื่อประมวลหลักธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติโดยตรง โดยแต่งอาศัยพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา มิใช่ตำราที่แต่งโดยความรีบร้อนจนจบภายในคืนเดียว

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธคยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทธิ-มรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

"ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) เวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟังพระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุมีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่าท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พระพุทธโฆสะ

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม = Conjeeveram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล ได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุในนิกายอภยคิรีเป็นพิเศษ"

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๒ ประการ คือ

๑. พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในสมัยนั้นมักเป็นชาวอินเดียใต้

๑.๑ **พระพุทธทัตตะ** ผู้ประพันธ์

- อรรถกถาพุทธวงศ์
- รูปารูปวิภาค
- อุตตรวินิจฉัย
- อภิธัมมาวตาร
- วินยวินิจฉัย

ท่านเป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอุรคปุระ ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุร (Uraipur) แคว้นโจฬะ (ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า โจฑะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ พระอนุรุทธะผู้ประพันธ์

- คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ - ปรมัตถวินิจฉัย
- นามรูปปริจเฉท

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวริ เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรินั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีรปัฏฏนะบ้าง หรือกาเวรปัฏฏนะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมีชื่อเรียกว่า กาเวริ (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวริที่ไหลมาจากภูเขาปัจฉิมฆาฏ บางมติกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากุรคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏัม ตันโช และจินนาพลี

๑.๓ พระธรรมปาละผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกัญจิปุระ) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. ปรากฏหลักฐานที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือ ในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อมโนรถปูรณีกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกัญจิปุระเป็นต้น และในคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิม-นิกายชื่อปปัญจสูทนีกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระพุทธมิตตะที่เมืองท่ามยูรทูตะ มิได้กล่าวถึงการอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไข่นกยูงนี้อยู่ในแคว้นคุนตาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลูกูว่า โกตเนมลิปุรี และคุนทลปัลลิ อยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจาก

สถานที่ชื่อนาครชุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ แปลว่า นกยูง ส่วนคำว่า คุนทลุ แปลว่า ไข่ (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลิ มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทลุ) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไข่นกยูงนั้นเอง

บทว่า โมรณฺฑเขฏก ใน โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อณฺฑ (ไข่) + เขฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เขฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า หมู่บ้าน, กระท่อม และเมืองเล็ก ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เขฑ ซึ่งใกล้เคียงกับ เขฏ ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถานั้นได้สันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิได้เขียนบทนี้ไว้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้เป็นคำบาลีทั่วไปว่า โมรณฺฑชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) และบทนี้ก็ไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ แต่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดี ได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถิ่นกำเนิดของท่าน

๔. ปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธโฆสาจารย์เข้าใจภาษาเตลคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธกะในแคว้นอันธกะทางอินเดียใต้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านที่ใช้ในแคว้นดังกล่าว ทำให้อนุมานรู้ว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗) ว่า

ยํ ปน อนฺธกฏฺฐกถายํ อปริกฺขิตฺเต ปมุเข อนาปตฺตีติ ภูมิยํ วินา ชคติยา ปมุขํ สนฺธาย กถินนฺติ วุตฺตํ, ตํ อนฺธกรฏฺเ ปาเฏกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺฉทนา คพฺภปาฬิโย สนฺธาย วุตฺตํ.

“อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธกะว่า ‘คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กั้น เป็นอนาบัติ กล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน’ คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธกะ”

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจฬะ จึงทำให้ทราบว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๓๒๒) ว่า

ตตฺถ หตฺถิโสณฺฑกํ นาม นาภิมูลโต หตฺถิโสณฺฑสณฺฐานํ โอลมฺพกํ กตฺวา นิวตฺถํ โจฬิกอิตฺถีนํ นิวาสนํ วิย.

“ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หัตถิโสณฑกะ (การนุ่งเหมือนงวงช้าง) เป็นเหมือนการนุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจฬะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนงวงช้าห้อยลงจากโคนสะดือ”

คำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉัฏฐสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. คัมภีร์มหาวงศ์ แบ่งออกเป็น ๒ ภาคตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศาสตราจารย์วิลเลี่ยม ไกเกอร์ (Prof. Wilheim Geiger) ภาคแรกเริ่มที่ปริจเฉทที่ ๑ ถึงปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๐ ส่วนภาคที่ ๒ เริ่มที่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริเวณะ หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่งสืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิตติแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับพระพุทธโฆสาจารย์จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริงๆ

๒. คัมภีร์ญาโณทัยที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับสิงหล ซึ่งพระอานันท-เมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฏกจูฬา-ภยะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกคำถ้อยของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา. ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ.

“ถามว่า : ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้

ตอบว่า : ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้

ไม่เพียงคาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่นในคำของพระเถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้”

๓. คัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว

๔. คัมภีร์ปริตตัฏฐกถาที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า คัมภีร์ปริตตัฏฐกถาก็คือขุททกปาฐ-อรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่าเป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๔๖) ว่า พระพุทธ-โฆสาจารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ ไม่สอดคล้องกับประวัติของท่านที่กล่าวไว้ก่อนว่าท่านเกิดในหมู่บ้านใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่พระเรวตะส่งไปลังกาทวีปเพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี ที่จริงแล้วควรกล่าวว่าท่านเดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่พระศาสนาด้วยการนำ

คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นหลักสำคัญในการเดินทาง

ขอกล่าวถึงพระราชประวัติของพระเจ้ามหานามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ทางฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๗๕ โดยนับตามลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๖๔

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุ์ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน
ดั่งเช่นน้ำในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหา-อรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑.	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒.	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระทาฐานาคะ
๓.	ปปัญจสูทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔.	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติปาละ
๕.	มโนรถปูรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติปาละ
๖.	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗.	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	-
๘.	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	-
๙.	กังขาวิตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐.	อัฏฐสาลินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ
๑๑.	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิภังค์	พระพุทธโฆสะ
๑๒.	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	-
๑๓.	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดก	พระอัตถทัสสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธเทวะ

อนึ่ง พระพุทธโฆสะผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็นพระจูฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่งคัมภีร์โสตัตถกีมหานิทาน ท่านเป็นปราชญ์จากสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธบุรี ประเทศลังกา

ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทยจูฑามณิ คือ คาถาที่เปรียบเสมือนแก้วยอดมงกุฎ โดยพระเกลาสะได้อ้างประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหล และคำนำภาษาสิงหลของปัทยจูฑามณิว่าได้ระบุผู้แต่ง คือ พระพุทธ-โฆสาจารย์

คัมภีร์ดังกล่าวเป็นเรื่องพุทธวงศ์ โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติไปจนถึงการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโศลก ๖๔๐ บท รายละเอียดของคัมภีร์นี้ไม่เหมือนกับพุทธจริตของอัศวโฆษและลลิตวิสตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่เป็นตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาทโดยมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหล จำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศฺรีพุทฺธโฆษาจารฺยวิรจิเต ปทฺยจูฑามณินามฺนิ มหากาวฺเย สิทฺธารฺถจริเต ปฺรถมะ สรฺคะ.

“จบ กัณฑ์ที่ ๑ ในมหากาพย์ชื่อปัทยจูฑามณิ ซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชายสิทธารถ อันพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำคาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกมากล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถาเหล่านั้นไม่ปรากฏในฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติ คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็นคาถาที่พบในคำลงท้ายของอรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถาฉบับอื่น จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชนได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นคำของพระพุทธโฆสาจารย์ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ชำระโดยอาศัยฉบับที่

จัดพิมพ์แล้วและฉบับใบลานของสิงหลได้ตีพิมพ์คาถาเหล่านี้ไว้ ผู้เขียนบทความนี้คิดว่าคาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลีที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึงได้นำมาบันทึกไว้ในที่นี้และแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดเพื่อแสดงฉันทะอันประเสริฐของพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ในตอนท้ายของบทความ ดังนี้

๑. ชาติทุกฺขาติวตฺตสฺส สุชาตสฺส มเหสิโน
ชาติโย ทีปยนฺตสฺส ชาตกตฺถสฺส วณฺณนา.

๒. อารทฺธา ยา มยา โลเก ธมฺมาโลกสฺส ภูริโน
ปญฺญาจกฺขุปการสฺส อิจฺฉนฺเตน จิรฏฺฐิตึ.

“ข้าพเจ้าผู้ปรารถนาความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนาของพระสุคตผู้มีจักษุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง ได้ปรารภคัมภีร์อธิบายความของชาดกที่แสดงชาติจำนวนมากของพระพุทธเจ้าผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว”

๓. สา เอสา วีสติสต- ภาณวาราย ตนฺติยา
วิหาเรสุ วิหารีนำ ภิกฺขูนำ รติวฑฺฒนำ.

“คัมภีร์อธิบายมีคันถะ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเพลิดเพลินใจให้เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย”

๔. อิมินา ปุญฺญกมฺเมน อิโตหำ ทุติเย ภเว
อุปฺปชฺชิตฺวา สุราวาเส สุนฺทเร ตุสิเต ปุเร.

๕. เมตฺเตยฺยโลกนาถสฺส สุณนฺโต ธมฺมเทสนำ
เตน สทฺธึ จิรำ กาลำ วินฺทนฺโต มหตึ สิรึ.

๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสตฺเต รมฺเม เกตุมตีปุเร
วิปฺปวำเส ชนิตฺวาน ติเหตุปฏิสนฺธิโก.

๗. จีวรं ปิณฺฑปาตญฺจ อนคฺฆं วิปุลं วรं
เสนาสนं จ เภสชฺชं ทตฺวา ตสฺส มเหสิโน.

๘. สาสเน ปพฺพชิตฺวาน โชเตนฺโต ตมนุตฺตรं
อิทฺธิมา สติมา สมฺมา ธาเรนฺโต ปิฏกตฺตยं.

๙. พฺยากโต เตน พุทฺโธยं เหสฺสตีติ อนาคเต
อุปฺปนฺนุปฺปนฺนพุทฺธานं ทานं ทตฺวาน เตหิปิ.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้าจงอุบัติเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตที่งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระโพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่าเมตไตรย ได้รับสิริอันยิ่งใหญ่ชั่วกาลนานพร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอข้าพเจ้าจงมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บังเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมืองเกตุมตีที่น่ารื่นรมย์ ได้ถวายจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช อันทรงค่าประเสริฐยิ่งแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชในพระศาสนา ประกาศพระศาสนานั้นให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติ ทรงพระไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่าบุคคลนี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นถวายทานแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้วๆ ก็ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

๑๐. สสาเร สสรนฺโต จ กปฺปรุกฺโขว ปาณินํ
อิจฺฉิติจฺฉิตมนฺนาทึ ททำ จิตฺตสมาหิโต.

๑๑. สีลเนกฺขมฺมปญฺญาทึ ปูเรตฺวา สพฺพปารมี
ปารมีสิขรं ปตฺวา พุทฺโธ หุตฺวา อนุตฺตโร.

๑๒. เทเสตฺวา มธุรं ธมฺมं ชนฺตูนं สิวมาวหं

สพฺพํ สเทวกํ โลกํ พฺรหา สํสารพนฺธนา
โมจยิตฺวา วรํ เขมํ ปาปุเณยฺยํ สิวํ ปทํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้ข้าวเป็นต้นทุกอย่างที่เหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบดั่งต้นกัลปพฤกษ์ ได้บำเพ็ญบารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญาเป็นต้นแล้ว บรรลุถึงที่สุดของบารมี เป็นพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรมอันไพเราะนำความเกษมมาให้แก่เหล่าสัตว์ ปลดเปลื้องชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัดแห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุนิพพานที่เป็นแดนเกษมศานติ์อันประเสริฐ”

๑๓. ปุญฺเญนาเนน ปปฺโปมิ นิพฺพุตึ ยาว ตาวหํ
อุปฺปชฺเชยฺยํ กุเล สุทฺเธ สทฺเธ อฑฺเฒ มหทฺธเน.

“ด้วยบุญนี้ ตราบจนได้บรรลุนิพพาน ขอข้าพเจ้าอุบัติเกิดในสกุลอันหมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก”

๑๔. อเสสเทสภาสาสุ กลาสุ สกลาสุ จ
กุสโล โลกปณฺฑิจฺเจ จณฺฑนิมฺมทฺทเนสุ จ.

“จงเป็นผู้ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์ทั้งสิ้น ในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล”

๑๕. ปิฏเกสุ จ เวเทสุ เนกพฺยากรเณสุ จ
ตกฺกาทีสุ ปนญฺเญสุ สตฺเถสุ จ วิสารโท.

“จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น”

๑๖. กวี จาคมโกวิโท ปรวาทปฺปมทฺทโน
เอกสฺสุติธโร เนก- สหสฺสานมฺปิ คนฺถโต.

“จงเป็นนักกวีผู้รอบรู้ปริยัติ ข่มวาทะอื่นได้ สามารถทรงจำคัมภีร์หลายพันเล่มได้ด้วยการฟังเพียงครั้งเดียว”

๑๗. คนฺถสตสหสฺสมฺปิ สุตมตฺเตน ธารเย
อตฺถพฺยญฺชนโต จาปิ สหสฺสนยโตปิ จ.

“อีกทั้งทรงจำคัมภีร์แสนเล่มได้โดยศัพท์และอรรถ และโดยนัยหลายพันด้วยการฟังเท่านั้น”

๑๘. วสา สีหสฺส ปกฺขิตฺตำ ยถา กญฺจนปาติยา
สิลาเลเขว เม นิจฺจำ สพฺพำ สุตำ น นาสเย.

“สิ่งที่ข้าพเจ้าได้สดับแล้วจงอย่าพินาศ เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่ใส่ไว้ในถ้วยทอง หรือเหมือนสิ่งที่จารึกไว้บนแผ่นศิลา”

๑๙. มหิทฺธิโก มหาเตโช กตญฺญู กุสโล พลี
ธิติมา ชาติสมฺปนฺโน ภเวยฺยำ ชาติชาติยำ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีฤทธิ์มาก มีเดชมาก เป็นคนกตัญญู ฉลาดหลักแหลม โอบอ้อมอารี มีใจหนักแน่น เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูลในทุกๆ ชาติ”

๒๐. ปโรปิ มำ น หึเสยฺย น หึเสยฺยำ ปรมฺปิ วา
อทณฺเฑน อสตฺเถน ทเมยฺยำ สพฺพปาณิโน.

“แม้ผู้อื่นจงอย่าเบียดเบียนข้าพเจ้า หรือข้าพเจ้าจงอย่าเบียดเบียนผู้อื่น จงฝึกมวลชนได้โดยปราศจากการลงทัณฑ์และอาชญา”

๒๑. กุทิฏฺจึ ปาปมิตฺตำ จ น เสเวยฺยำ กุทาจนำ
หิตจิตฺเตน สตฺตานำ ภเณยฺยำ มธุรำ คิรำ.

“ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรามในกาลไหนๆ จงกล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล”

๒๒. นิปุณำ ทุทฺทสำ ปณฺหำ เยน เกนจิ ปุจฺฉิโต
มุหุตฺเตน ปกาเสยฺยำ โตเสนฺโต สกลำ ปชำ.

“เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อนเข้าใจยาก พึงตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี”

๒๓. อเตกิจฺฉาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตกฺขเณ
นิสฺเสสา พฺยปคจฺฉนฺตุ อุทพินฺทูว โปกฺขเร.

“แม้โรคเหล่าใดที่รักษาไม่ได้ เหล่าโรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไป ดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น”

๒๔. ทสิกสุตฺตมตฺตมฺปิ ยำ กิญฺจิ มม สนฺตกำ
ราชโจรปฺปิยา สตฺตา อคฺคินา อุทเกน วา.

“สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้าแม้เพียงด้ายชายผ้า จงอย่าพินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟหรือน้ำ”

๒๕. น วินสฺสนฺตุ เม โภคา มา คยฺห ทุยฺห วุยฺหนฺตุ
โรคพฺยาธนฺตรายา ตุ น ปปฺโปนฺตุ กทาจิ มำ.

“ทรัพย์ของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำพัดไป ส่วนโรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ”

๒๖. เทวา มนุสฺสา อสุรา คนฺธพฺพา ยกฺขรกฺขสา
เตปิ มำ อนุรกฺขนฺตุ ภเว สำสรโต มม.

“เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสูร คนธรรพ์ ยักษ์ และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า”

๒๗. อทินฺนำ ปรทารำ จ สุราปานำ วิหึสนำ
อสจฺจำ สุปิเนนาปิ น ภเณยฺยำ กุทาจนำ.

“ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น การดื่มสุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพูดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วยการฝัน”

๒๘. ปญฺจานนฺตริยำ กมฺมำ ปญฺจทุจฺจริตมฺปิ จ
มนสาปิ น จินฺเตยฺยำ สพฺพกาลำ อิโต ปรำ.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต ๕ แม้ด้วยใจเป็นนิตย์”

๒๙. น กเรยฺยำ น กาเรยฺยำ น จินฺเตยฺยำ กุทาจนำ
ปาปกำ อณุมตฺตมฺปิ ตถา ทุกฺขำ จ ปาณินำ.

“ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำริความชั่วแม้เพียงเล็กน้อยในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำริทุกข์แก่เหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน”

๓๐. นิรเย จ ติรจฺฉาเน เปเต อสุรโยนิยำ
ยำ จ ทุกฺขำ จ ตำ สพฺพำ น ผุเสยฺย กุทาจนำ.

“ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ดิรัจฉาน เปรต และกำเนิดอสุรกายในกาลไหนๆ”

๓๑. ยานิ สิปฺปานิ โลกสฺมึ อณุถูลานิ วิชฺชเร
ตานิ สพฺพานิ สิปฺปานิ สยำ สิทฺธา ภวนฺตุ เม.

“ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวลนั้นจงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง”

๓๒. ปูเรตฺวา โพธิสมฺภาเร พุทฺโธ เหสฺสํ อนาคเต
เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ธมฺมํ ปูรยิสฺสํ สิวํ ปทํ.

“ข้าพเจ้าบำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังพระนิพพานให้เต็ม”

๓๓. ปฏิสนฺธิมานุสี โภคา วาสนา ปิฏกตฺตเย
ทานสีลมยา ปญฺญา มม โหตุ ภวาภเว.

“ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏในขณะปฏิสนธิ ความคุ้นเคยในพระไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆ ชาติ”

๓๔. อเนน เม สพฺพภวาภเวสุ
ชาติสฺสโร สพฺพคุณูปปนฺโน
ธเนน ปุญฺเญน กุเลน จาโถ
พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อนาคเตสุ.

“ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภพน้อยใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล”

๓๕. สทฺธาสีลาทิปญฺญาสิริธิติสติมา จาคเมตฺตาทยาล
สนฺโต ทนฺโต สุจิตฺโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยฺยาภิรูโป
เตชสิทฺธิ จ ชาติสฺสรมติ สุวโจ สุสฺสโร’นนฺตโภโค
สทฺธมฺโมเยว ตาโณ ภวตุ ภวาภเว ปาปุเณ ยาว โพธึ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่น

และสติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ฝึกตน มีใจงาม ปราศจากความชั่วทั้งมวล มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จเดช มีปัญญาระลึกชาติได้ ว่าง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์นับไม่ถ้วน จงมีพระสัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุโพธิญาณ”

พระคันธสาราภิวงศ์

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานํ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๘

“พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด”

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-มรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

ผู้แปลได้ริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ไว้ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ ในระหว่าง ๖ ปีมานี้ ได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่มจนเสร็จสมบูรณ์ คือ

๑. อภิธัมมาวตาร พ.ศ. ๒๕๔๙

๒. เนตติปกรณ์ พ.ศ. ๒๕๕๐

๓. เนตติอรรถกถา พ.ศ. ๒๕๕๑

๔. เนตติฎีกา พ.ศ. ๒๕๕๑

๕. ชินาลังการ พ.ศ. ๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณีฎีกา)

๖. สารัตถทีปนี (คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค) พ.ศ. ๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณี)

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๑)

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๒)

๙. อัฏฐสาลินี พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๓)

ในคัมภีร์ที่กล่าวมาทั้ง ๙ เล่มนี้ บางเล่มอาจแตกต่างจากรายชื่อคัมภีร์ที่ระบุไว้ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพราะผู้แปลมุ่งแปลคัมภีร์ที่มีความจำเป็นต่อสำนักเรียนที่จะใช้ในการศึกษาค้นคว้าโดยต่อเนื่องและเร่งด่วน โดยเฉพาะคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีเป็นตำราแปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งเป็นตำราเรียนบาลีใหญ่โดยตรงของวัดท่ามะโอและสำนักสาขาทั่วไป จึงต้องรีบจัดทำต้นฉบับให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้งนี้เป็นความประสงค์ของหลวงพ่อที่ต้องการให้ผู้แปลเน้นการจัดทำคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่เป็นหลักก่อน เพื่อให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนบาลีใหญ่ต่อไป

เมื่อริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสตร์ใน พ.ศ. ๒๕๔๘ ผู้แปลตั้งใจว่าจะแปลและอธิบายคัมภีร์ทั้งหมด ๙ เล่มเพื่อบูชาคุณหลวงพ่อในปีที่ท่านมีอายุครบ ๙๐ ปี บัดนี้ เวลาผ่านไป ๖ ปี ผู้แปลได้แปลคัมภีร์เหล่านั้นครบ ๙ เล่มตามที่ตั้งใจไว้ ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ นี้ จึงจัดพิมพ์อัฏฐสาลินี และปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) เพื่อบูชาคุณของหลวงพ่อ นอกจากนั้น ในปีต่อๆ ไป จะจัดทำปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๔ อาขยาตกัณฑ์, เล่ม ๕ และเล่ม ๖ กิตก์กัณฑ์ เพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนบาลีใหญ่ในประเทศไทยต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

วจนารมฺภ

๑. พุทฺธํ พุทฺธาภิสมฺโพธึ โลกาโลกกรํ วรํ
ธมฺมาธมฺมปฺปหํ วนฺเท สงฺฆํ สงฺฆาตโทหฬ.

๒. พุทฺธโฆสสมญฺเญน พุทฺธกปฺปยสสฺสินา
โปราณฏฺฐกถาโต ยา วณฺณนา ปริวตฺติตา.

๓. สุตฺตนฺต'มภิธมฺมญฺจ สุฏฺฐุ โอคยฺห วตฺตติ
อุปการาย สา สตฺถุ- วาณิยา สารเมสินฺ.

๔. ตาย สงฺวณฺณนาเนกา ปาฬิยา มฺรมฺมิกาย จ
กตา โสตูนมตฺถาย ปุราตเนหิ วิญฺญุภิ.

๕. มูลฏฺฐกานุฏฺฐกญฺจ ภาสาฏฺฐกํ ตถา ปรํ
นิสฺสาย ตีณิ วสฺสานิ วาเจนฺเตน มยา อยํ
กยฺยเต'ภินวา พฺยาขฺยา สฺยามภาสาย สงฺขตา.

๖. สา เม วตฺตติ อตฺถาย หิตาย จ หิเตสินํ
วิชฺชตฺถิกานํ สมฺพุทฺธ- สาสนสฺส จ วุทฺธิยา.

คนฺธสาราภิวงฺโส

พจนารมภ์

๑. ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงตรัสรู้สัมโพธิญาณ พระธรรมอันกำจัดอธรรม และพระสงฆ์ผู้ขจัดตัณหาได้

๒. พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือเพียงดังพระพุทธเจ้า ได้ปริวรรตคัมภีร์อธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า

๓. คัมภีร์อธิบายนั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำรงอยู่เพื่ออุปการะแก่บุคคลผู้แสวงหาแก่นสารในพระพุทธพจน์

๔. บัณฑิตในกาลก่อนประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของคัมภีร์นั้นมากมายด้วยภาษาบาลีและภาษาพม่า เพื่อประโยชน์แก่เหล่านักศึกษา

๕. ข้าพเจ้าสอนคัมภีร์นี้นาน ๓ ปี โดยอาศัยคัมภีร์มูลฎีกา อนุฎีกา และภาสาฎีกา จะประพันธ์คัมภีร์แปลฉบับใหม่นี้ที่เขียนด้วยภาษาไทย

๖. คัมภีร์ฉบับแปลใหม่นั้นของข้าพเจ้าจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลผู้ปรารถนาความรู้ที่แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนาของพระสัมพุทธเจ้า

พระคันธสาราภิวงศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์แปลและอธิบายสารัตถทีปนี มหาวรรควรรณนา ฉบับนี้มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนตติฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาฯ ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฏฐสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก

กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรํ.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฎก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฏี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฏี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฏี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

มาติกา **หน้า**

อนุโมทนา [๑]

คำอนุโมทนา [๕]

คำนำ [๗]

ประวัติผู้แต่ง [๑๓]

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ [๓๓]

วจนารมฺโภ [๓๗]

พจนารมภ์ [๓๘]

คำชี้แจง [๓๙]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ [๔๑]

นิทานกถา

ว่าโดยปกรณ์ ๗ .... ๘

ธรรมสังคณีปกรณ์ ๑๓

วิภังคปกรณ์ ๑๗

ธาตุกถาปกรณ์ ๑๘

ปุคคลบัญญัติปกรณ์ ๑๙

กถาวัตถุปกรณ์ ๑๙

ยมกปกรณ์ ๒๐

ปัฏฐานปกรณ์ ๒๐

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร ๒๖
ความลึกซึ้งแห่งพระเทศนา ๓๑
การดำเนินไปแห่งพระสรีระ ๓๖
พระอภิธรรมมีแนวคำสอนมาจากพระสารีบุตร ๓๗
ความหมายของปิฎก ๔๖
สมบัติ ๓ .... ๕๓
วิบัติ ๓ .... ๕๓
พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย ๕๖
พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ .... ๕๘
พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ ๕๙
ความเป็นพระพุทธภาษิต ๖๒
เรื่องสุเมธดาบส ***๗๗***
พระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ ๑๓๘
พระพุทธเจ้ามังคละ ๑๔๐
พระพุทธเจ้าสุมนะ ๑๔๖
พระพุทธเจ้าเรวตะ ๑๔๗
พระพุทธเจ้าโสภิตะ ๑๔๗
พระพุทธเจ้าอโนมทัสสี ๑๔๘
พระพุทธเจ้าปทุมะ ๑๔๘
พระพุทธเจ้านารทะ ๑๔๙
พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ ๑๕๐
พระพุทธเจ้าสุเมธะ ๑๕๐
พระพุทธเจ้าสุชาตะ ๑๕๑
พระพุทธเจ้าปิยทัสสี ๑๕๒
พระพุทธเจ้าอัตถทัสสี ๑๕๒
พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี ๑๕๓

พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ ๑๕๓
พระพุทธเจ้าติสสะ ๑๕๔
พระพุทธเจ้าผุสสะ ๑๕๔
พระพุทธเจ้าวิปัสสี ๑๕๕
พระพุทธเจ้าสิขี ๑๕๖
พระพุทธเจ้าเวสสภู ๑๕๖
พระพุทธเจ้ากกุสันธะ ๑๕๗
พระพุทธเจ้าโกณาคมนะ ๑๕๘
พระพุทธเจ้ากัสสปะ ๑๕๘
การบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทัศ ๑๖๕
การอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต ๑๗๐
ภพสุดท้ายที่เป็นพระพุทธเจ้า ๑๗๒

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

คำอธิบายบทในติกมาติกา ๑๘๓
เหตุตั้งชื่อติกะและทุกะ ๑๘๔
ติกะและทุกะ ๑๕ ปริจเฉท ๑๘๔
สัปปเทสะและนิปปเทสะ ๑๘๖
คำอธิบายกุสลติกะ ๑๘๗
คำอธิบาย กุสล ศัพท์ ๑๘๗
คำอธิบาย ธมฺม ศัพท์ ๑๘๘
รูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท์ ๑๘๙
รูปวิเคราะห์ของ ธมฺม ศัพท์ ๑๙๑
รูปวิเคราะห์ของ อกุสล ศัพท์ ๑๙๑
รูปวิเคราะห์ของ อพฺยากต ศัพท์ ๑๙๑
คำแสดงลักษณะของกุศลเป็นต้น ๑๙๒

คำอธิบายเวทนาติกะ ๑๙๕
คำอธิบายบทในทุกมาติกา ๒๒๓
คำอธิบายบทในสุตตันติกทุกมาติกา ๒๔๑
คำอธิบายกามาวจรกุศล ๒๕๙
คำอธิบายปทภาชนีย์ของกามาวจรกุศล ๒๕๙
ทวารกถาในกามาวจรกุศล ๓๒๑
คำอธิบายทวารแห่งกายกรรม ๓๒๑
เรื่องทวารแห่งวจีกรรม ๓๓๐
เรื่องทวารแห่งมโนกรรม ๓๓๓
เรื่องกรรม ๓๓๕
เรื่องอกุศลกรรมบถ ๓๕๕
เรื่องกุศลกรรมบถ ๓๗๐
กุศลกรรมบถ ๕ ประเภท ๓๗๒
การเทียบเคียงกรรมบถ ๓๗๔
คำอธิบาย ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ๓๗๖
คำอธิบายธัมมุทเทสวาระของกามาวจรกุศล ๓๘๑
คำอธิบายหมู่ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ .... ๓๘๑
ความหมายของผัสสะ ๓๘๓
ความหมายของเวทนา ๓๘๖
ความหมายของสัญญา ๓๘๙
ความหมายของเจตนา ๓๙๐
ความหมายของจิต ๓๙๒
คำอธิบายหมู่องค์ฌานในธัมมุทเทสวาระ ๓๙๖
ความหมายของปีติ ๓๙๙
ความหมายของสุข ๔๐๑

คำอธิบายจิตเตกัคคตา ๔๐๓
คำอธิบายอินทริยราสิ ๔๐๔
ความหมายของสัทธินทรีย์ ๔๐๔
ความหมายของวิริยินทรีย์ ๔๐๘
ความหมายของสตินทรีย์ ๔๑๑
ความหมายของสมาธินทรีย์ ๔๑๔
ความหมายของปัญญินทรีย์ ๔๑๕
ความหมายของมนินทรีย์ ๔๑๘
ความหมายของโสมนัสสินทรีย์ ๔๑๘
ความหมายของชีวิตินทรีย์ ๔๑๙
คำอธิบายมัคคังคราสิ ๔๑๙
สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ๔๑๙
คำอธิบายพลราสิ ๔๒๑
ศรัทธาพละเป็นต้น ๔๒๑
คำอธิบายมูลราสิ ๔๒๗
ความหมายของอโลภะ ๔๒๗
คำอธิบายกัมมปถราสิ ๔๓๓
ความหมายของอนภิชฌา ๔๓๓
คำอธิบายโลกปาลทุกะ ๔๓๔
คำอธิบายยุคลธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น ๔๓๕
คำอธิบายเยวาปนกเจตสิก ๔๔๐
คำอธิบายฉันทะเป็นต้น ๔๔๒
คำอธิบายนิทเทสวาระของกามาวจรกุศล ๔๕๓
คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น ๔๕๙
คำอธิบายวิตักกนิเทศเป็นต้น ๔๖๘
คำอธิบายโกฏฐาสวาระ ๔๙๓

คำอธิบายสุญญตวาระ ๔๙๘
จิตตวงที่ ๑ .... ๔๙๘
จิตตวงที่ ๒ .... ๔๙๙
จิตตวงที่ ๓ .... ๕๐๐
จิตตวงที่ ๔ .... ๕๐๑
จิตตวงที่ ๕ .... ๕๐๑
จิตตวงที่ ๖ เป็นต้น ๕๐๒
เรื่องบุญกิริยาวัตถุเป็นต้น ๕๐๓
อนันตะ (สิ่งไม่มีที่สุด) ๔ อย่างเป็นต้น ๕๐๙
คำอธิบายรูปาวจรกุศล ๕๑๕
จตุกกนัย - ปฐมฌาน ๕๑๕
องค์ฌาน ๕๒๕
ปฐวีกสิณ ๕๒๙
ทุติยฌาน ๕๓๑
ตติยฌาน ๕๓๘
อุเบกขา ๑๐ อย่าง ๕๔๐
จตุตถฌาน ๕๕๐
ปัญจกนัย ๕๕๗
ปฏิปทา ๔ .... ๕๖๓
อารมณ์ของฌาน ๔ .... ๕๖๖
อารมณ์และปฏิปทาระคนกัน ๕๖๗
อาโปกสิณเป็นต้น ๕๗๐
เรื่องอภิภายตนะ ๕๗๕
เรื่องวิโมกข์ ๓ .... ๕๘๐
เรื่องพรหมวิหาร ๕๘๔
เรื่องอสุภะ ๕๙๘

คำอธิบายอรูปาวจรกุศล **๖๐๗**
คำอธิบายอากาสานัญจายตนะ ๖๐๗
คำอธิบายวิญญาณัญจายตนะ ๖๑๕
คำอธิบายอากิญจัญญายตนะ ๖๑๗
คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๖๑๙
คำอธิบายเตภูมิกกุศล **๖๓๑**
คำอธิบายโลกุตตรกุศล **๖๓๙**
ปกิณกกถาในโลกุตตรกุศล ๖๖๔
มหานัย ๒๐ ในปฐมมรรค ๖๘๔
มรรคจิตดวงที่ ๒ .... ๖๘๖
คำอธิบายมรรคที่ ๓ และ ๔ .... ๖๘๘
คำอธิบายพันนัยในมรรค ๔ .... ๖๘๙
คำอธิบายธัมมุทเทสวาระในบทว่า อกุสลา ธมฺมา **๗๐๑**
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑ .... ๗๐๑
คำอธิบายนิทเทสวาระ **๗๑๑**
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒ .... ๗๑๘
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓ .... ๗๑๙
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๔ .... ๗๒๐
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๕ .... ๗๒๐
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖ เป็นต้น ๗๒๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙ .... ๗๒๑
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐ .... ๗๒๗
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ .... ๗๒๘
คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ .... ๗๓๑
คำอธิบายอัพยากตธรรม อเหตุกกุศลวิบาก **๗๓๕**

คำอธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก ๗๓๘
คำอธิบายมโนวิญญาณธาตุ ๗๓๙
อัพยากตปทวิปากุทธาระ ๗๔๓
คำอธิบายมหาวิปากจิต ๘ ดวง ๗๔๓
คำอธิบายเรื่องการยกวิบากขึ้นแสดง ๗๔๕
วิปากจิต ๑๖ ดวงตามนัยของพระจูฬนาคเถระเป็นต้น ๗๔๙
นิยาม ๕ อย่าง ๗๕๔
ทุเหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นทุเหตุกะ ๗๕๙
เรื่องอเหตุกปฏิสนธิ ๗๖๐
จิตเปรียบด้วยแมงมุมชักใยเป็นต้น ๗๖๔
จิตเปรียบด้วยนายทวาร ๗๖๕
จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน ๗๖๗
รูปนามเปรียบด้วยคนบอดและคนเปลี้ย..... ๗๖๘
การรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย..... ๗๖๙
วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตตเถระ ๗๗๓
วิปากจิต ๑๐ ดวงตามวาทะของพระมหาธรรมรักขิตเถระ.... ๗๗๖
เรื่องรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๗๘๐
คำอธิบายโลกุตตรวิปากจิต ๗๘๑
เรื่องอกุศลวิปากจิต ๗๘๗
คำอธิบายกิริยาอัพยากฤต ๗๘๙
คำอธิบายมโนธาตุ ๗๘๙
มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาจิต ๗๙๐
หสิตุปปาทจิต ๗๙๐
มโนทวาราวัชชนจิต ๗๙๓
มหากิริยาจิต ๘ ดวง ๗๙๔

หสนจิต ๘ ดวง ๗๙๔
รูปาวจรกิริยาจิตและอรูปาวจรกิริยาจิต ๗๙๕

๒. รูปกัณฑ์

คำอธิบายอุเทศ **๗๙๗**
อัพยากฤตคือรูป ๗๙๘
มหาภูตรูป ๗๙๙
มหาภูตปรากฏเป็นของใหญ่ ๗๙๙
มหาภูตรูปเปรียบเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น ๘๐๓
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๑ .... ๘๐๘
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๒ .... ๘๐๙
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๓ .... ๘๑๐
คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๔ เป็นต้น ๘๑๑

การจำแนกรูป :

คำอธิบายเอกกนิเทศ **๘๑๕**
ความหมายของ วิธ ศัพท์ ๘๑๘
สงฺคห ศัพท์ ๘๑๙

คำอธิบายทุกนิเทศ **๘๒๓**
เรื่องการจำแนกบทอุปาทา ๘๒๓
จักขายตนะ ๘๒๓
นิเทศแห่งจักขายตนะ ๘๓๐
นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น ๘๓๓
วาทะของอาจารย์ทั้งหลาย ๘๓๘
ตาเปรียบด้วยงู ๘๔๐
หูเปรียบด้วยจระเข้ ๘๔๐

จมูกเปรียบด้วยนก ๘๔๑
ลิ้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน ๘๔๒
กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก ๘๔๒
คำอธิบายรูปายตนนิเทศ ๘๔๔
คำอธิบายสัททายตนนิเทศ ๘๔๙
คำอธิบายคันธายตนนิเทศ ๘๕๑
คำอธิบายรสายตนนิเทศ ๘๕๑
คำอธิบายอิตถินทริยนิเทศ ๘๕๓
คำอธิบายปุริสินทริยนิเทศ ๘๕๕
เรื่องอุภโตพยัญชนก ๘๕๖
คำอธิบายชีวิตินทริยนิเทศ ๘๕๗
คำอธิบายกายวิญญัตินิเทศ ๘๕๘
คำอธิบายวจีวิญญัตินิเทศ ๘๖๐
คำอธิบายอากาศธาตุนิเทศ ๘๖๔
คำอธิบายอุปจยนิเทศ ๘๖๖
คำอธิบายชรตานิเทศ ๘๖๙
ชรา ๒ อย่าง ๘๗๐
คำอธิบายอนิจจตานิเทศ ๘๗๑
ชาติ ชรา และมรณะเหมือนปัจจามิตร ๓ คน ๘๗๒
คำอธิบายกพฬีการาหารนิเทศ ๘๗๓
อาหารหยาบและละเอียด ๘๗๖
คำอธิบายโนอุปาทานิเทศ ๘๗๗
คำอธิบายโผฏฐัพพายตนนิเทศ ๘๗๘
คำอธิบายอาโปธาตุนิเทศ ๘๘๒
คำอธิบายอุปาทินนนิเทศเป็นต้น ๘๘๔
คำอธิบายจิตตสมุฏฐานนิเทศ ๘๘๖

คำอธิบายจตุกกนิเทศ **๘๘๙**

คำอธิบายปัญจกนิเทศ **๘๙๐**

คำอธิบายฉักกนิเทศเป็นต้น **๘๙๒**

คำอธิบายนวกนิเทศเป็นต้น **๘๙๓**

ปกิณกกถา **๘๙๕**

๓. นิกเขปกัณฑ์

คำอธิบายติกนิกเขปะ **๙๐๕**

คำอธิบายนิเทศแห่งกุศลติกะที่ ๑ .... ๙๐๗

นิเทศของอัพยากตธรรม..... ..... ๙๑๑

นิเทศของเวทนาติกะที่ ๒..... ..... ๙๑๒

นิเทศแห่งวิปากติกะที่ ๓..... ..... ๙๑๓

นิเทศแห่งอุปาทินนติกะที่ ๔ .... ๙๑๓

นิเทศแห่งวิตักกติกะที่ ๖ เป็นต้น ๙๑๔

นิเทศแห่งทัสสนติกะที่ ๘ .... ๙๑๔

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ ๙๒๑

วินัย ๒ อย่าง ๙๒๓

ความสงสัย ๙๒๙

นิเทศแห่งทัสสเนนปหาตัพพเหตุติกะที่ ๙ ..... ๙๓๕

นิเทศแห่งปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓ .... ๙๓๖

นิเทศแห่งมิจฉัตตติกะที่ ๑๕ .... ๙๓๖

นิเทศแห่งมัคคารัมมณติกะที่ ๑๖ .... ๙๓๖

นิเทศแห่งอุปปันนติกะที่ ๑๗ .... ๙๓๘

นิเทศแห่งอตีตติกะที่ ๑๘ .... ๙๔๑

นิเทศแห่งอตีตารัมมณติกะที่ ๑๙ .... ๙๔๒

นิเทศแห่งอัชฌัตตติกะที่ ๒๐ .... ๙๔๒
นิเทศแห่งอัชฌัตตารัมมณติกะที่ ๒๑ .... ๙๔๓
คำอธิบายทุกนิกเขปะ ๙๔๕
เหตุโคจฉกะ ๙๔๕
นิเทศแห่งโลภะ ๙๔๖
นิเทศแห่งโทสะ ๙๕๗
นิเทศแห่งสังขตทุกะ ๙๕๘
นิเทศแห่งวิญเญยยทุกะ ๙๕๙
นิเทศแห่งอาสวทุกะ ๙๖๓
คำอธิบายมานสัญโญชนนิเทศ ๙๖๘
อิสสานิเทศ ๙๗๐
ลักษณะการริษยา ๒ อย่าง..... ..... ๙๗๑
มัจฉริยนิเทศ ๙๗๒
คันถโคจฉกนิเทศ ๙๗๖
คำอธิบายนีวรณโคจฉกะ ๙๗๗
ถีนมิทธนิเทศ ๙๗๗
มิทธะมิใช่อกุศล ๙๘๐
กุกกุจจนิเทศ ๙๘๙
ธรรมที่เป็นนิวรณ์และสัมปยุตตธรรม ๙๙๑
คำอธิบายอุปาทานนิเทศ..... ..... ๙๙๓
คำอธิบายกามุปาทานนิเทศ..... ..... ๙๙๕
คำอธิบายทิฏฐุปาทานนิเทศ..... ..... ๙๙๕
คำอธิบายกิเลสโคจฉกะ ๙๙๖
คำอธิบายกามาวจรนิเทศ ๙๙๘
คำอธิบายนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม ๑๐๐๐
คำอธิบายนิเทศแห่งอรูปาวจรธรรม ๑๐๐๑

คำอธิบายนิเทศของสรณทุกะ ๑๐๐๑
เรื่องสุตตันติกทุกนิกเขปะ ๑๐๐๓
คำอธิบายนิเทศของวิชชูปมทุกะ ๑๐๐๓
คำอธิบายพาลทุกนิเทศ ๑๐๐๔
คำอธิบายนิเทศของตปนียทุกะ ๑๐๐๕
คำอธิบายนิเทศของอธิวจนทุกะ ๑๐๐๕
คำอธิบายนิเทศของนามรูปทุกะ ๑๐๐๙
คำอธิบายนิเทศของอวิชชาทุกะ ๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของภวทิฏฐิ ๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของปุพพันตานุทิฏฐิทุกะ ๑๐๑๑
คำอธิบายนิเทศของโทวจัสสตา ๑๐๑๒
คำอธิบายนิเทศของอาปัตติกุสลตาทุกะ ๑๐๑๕
คำอธิบายนิเทศของสมาบัติกุสลตา ๑๐๑๖
คำอธิบายนิเทศของธาตุกุสลตาทุกะ ๑๐๑๖
คำอธิบายนิเทศของอายตนกุสลตาทุกะ.... ..... ๑๐๑๗
คำอธิบายนิเทศของฐานาฐานทุกะ ๑๐๑๘
คำอธิบายนิเทศของอัชชวะและมัททวะ.... ..... ๑๐๑๙
คำอธิบายนิเทศของขันติทุกะ ๑๐๑๙
คำอธิบายนิเทศของโสรัจจทุกะ ๑๐๒๑
คำอธิบายนิเทศของสาขัลยทุกะ ๑๐๒๒
คำอธิบายนิเทศของปฏิสันถารทุกะ ๑๐๒๖
คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ อคุตตทวารตา ๑๐๒๙
คำอธิบายนิเทศของโภชเน อมัตตัญญุตา ๑๐๓๔
คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ คุตตทวารตา ๑๐๓๕
พราหมณ์ตะกละ ๕ คน ๑๐๔๒
องค์ของภิกษุผู้ฉันอาหาร ๑๐๔๔

คำอธิบายมุฏฐสัจจนิเทศ ๑๐๔๕
คำอธิบายภาวนาพลนิเทศ ๑๐๔๕
คำอธิบายนิเทศแห่งทิฏฐิวิสุทธิ ๑๐๔๗
คำอธิบายนิเทศของสังเวคทุกะ ๑๐๔๘
คำอธิบายนิเทศของอสันตุฏฐิตากุศลธรรมทุกะ ๑๐๔๘
คำอธิบายนิเทศของบทว่า อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมึ ๑๐๔๙
คำอธิบายนิเทศของวิชชาทุกะ ๑๐๕๑

๔. อรรถกถากัณฑ์

คำอธิบายเนื้อความหมวดติกะ ๑๐๕๕
ปริตตารัมมณติกะ ๑๐๕๗
ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น ๑๐๕๘
จตุตถฌาน ๑๒ อย่าง ๑๐๖๐
คำอธิบายมัคคารัมมณติกะ ๑๐๖๔
คำอธิบายอตีตารัมมณติกะ ๑๐๖๖
จำแนกอารมณ์ของกุศลจิตตุปบาท ๑๐๖๘
จำแนกอารมณ์ของอกุศลจิตตุปบาท ๑๐๖๘
จำแนกอารมณ์ของกิริยาจิตตุปบาท ๑๐๖๙
จำแนกอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน ๑๐๖๙
ปัจจุบันกาล ๓ ประเภท ๑๐๗๐
คำอธิบายอัชฌัตติกะเป็นต้น ๑๐๗๗
จำแนกอารมณ์ของฌาน ๑๐๘๐
จำแนกอารมณ์ของกุศล ๑๐๘๑
จำแนกอารมณ์ของอกุศล ๑๐๘๑
จำแนกอารมณ์ของวิบากและกิริยา ๑๐๘๒
จำแนกอารมณ์ของจตุตถฌาน ๑๐๘๔

คำอธิบายเนื้อความหมวดทุกะ **๑๐๘๗**
นีวรณโคจฉกทุกะ ๑๐๘๘
กิเลสโคจฉกทุกะ ๑๐๘๙
นิคมกถา **๑๐๙๓**
เชิงอรรถ ๑๐๙๙
ดัชนีค้นคำ ๑๑๑๓
บรรณานุกรม ๑๑๒๗
รายนามผู้จัดพิมพ์ ๑๑๓๑

กายสฺส โภ วิรจิตสฺส ยถานุกูลํ
ฉายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปเณ ตุ
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปรตฺถ
สมฺภูสิตา อิว ภวนฺติ ผเลน เตน.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เงาของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงามในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

คัมภีร์อัฏฐสาลินี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

---

๑. กรุณา วิย สตฺเตสุ ปญฺญา ยสฺส มเหสิโน
เญยฺยธมฺเมสุ สพฺเพสุ ปวตฺติตฺถ ยถารุจิ.

"พระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ใด ดำเนินไปแล้วในเญยยธรรมทั้งปวงตามความพอพระทัย เปรียบดั่งพระกรุณาที่แผ่ไปในชาวโลก"

[คำว่า ปญฺญา ในที่นี้ หมายถึง พระญาณทั้งหมดของพระพุทธเจ้ายกเว้นแต่มหากรุณา-สมาบัติญาณ เพราะท่านจะกล่าวถึงมหากรุณาสมาบัติต่อไปด้วยคำว่า กรุณา วิย สตฺเตสุ (เปรียบดั่งพระกรุณาที่แผ่ไปในชาวโลก) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวแล้วหรือสิ่งที่จะกล่าวต่อไป

เญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ [คือ จิต เจตสิก ๕๒] และนิปผันนรูป ๑๘
๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ [คือ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา]
๓. ลักขณะ คือ ลักขณรูป ๔ [คือ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา]
๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น]

๒. ทยาย ตาย สตฺเตสุ สมุสฺสาหิตมานโส
ปาฏิหีราวสานมฺหิ วสนฺโต ติทสาลเย.

๓. ปาริจฺฉตฺตกมูลมฺหิ ปณฺฑุกมฺพลนามเก
สิลาสเน สนฺนิสินฺโน อาทิจฺโจว ยุคนฺธเร.

๔. จกฺกวาฬสหสฺเสหิ ทสหาคมฺม สพฺพโส
สนฺนิสินฺเนน เทวานํ คเณน ปริวาริโต.

๕. มาตรํ ปมุขํ กตฺวา ตสฺสา ปญฺญาย เตชสา
อภิธมฺมกถามคฺคํ เทวานํ สมฺปวตฺตยิ.

"พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ใด มีพระทัยที่พระกรุณานั้นให้อุตสาหะดีแล้วในชาวโลก ประทับจำพรรษาในดาวดึงส์สวรรค์ เมื่อทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลาพระอาสน์นามว่าปัณฑุกัมพล ณ ควงไม้ปาริชาต ทรงพระสิริโสภาคย์ดุจพระอาทิตย์อุทัยเหนือยอดเขายุคันธร มีหมู่เทพทั่วทั้งหมื่นจักรวาลมาแวดล้อมนั่งประชุมพร้อมกัน ได้ทรงกระทำสันตุสสิตเทพบุตรผู้เคยเป็นพุทธมารดาให้เป็นประธาน แล้วตรัสลำดับอภิธรรมกถาแก่หมู่เทพด้วยเดชานุภาพแห่งพระปัญญานั้น"

[คำว่า สมฺปวตฺตยิ (ให้ดำเนินไปแล้ว) สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + วตฺ ธาตุ + ณย ปัจจัย + อี วิภัตติ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ เทสยิ (แสดง, ตรัส)

คำว่า อภิธมฺมกถามคฺค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- อภิธรรมกถาที่เป็นเหตุทำให้เข้าใจสภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้นและกุศลเป็นต้น = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ

- อภิธรรมกถาที่เป็นเหตุทำให้เข้าใจอริยสัจ ๔ = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ

- ลำดับอภิธรรมกถา = มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ลำดับ]

๖. ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา สมฺพุทฺธสฺส สิรีมโต
สทฺธมฺมญฺจสฺส ปูเชตฺวา กตฺวา สงฺฆสฺส จญฺชลึ.

๗. นิปจฺจการสฺเสตสฺส กตสฺส รตนตฺตเย
อานุภาเวน โสเสตฺวา อนฺตราเย อเสสโต.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระยุคลบาทขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงสิริโสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรม และทำอัญชลีต่อพระสงฆ์ ด้วยอานุภาพแห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัยที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายจงเสื่อมสิ้นไปโดยสิ้นเชิง”

๘. วิสุทฺธาจารสีเลน นิปุณามลพุทฺธินา
ภิกฺขุนา พุทฺธโฆเสน สกฺกจฺจํ อภิยาจิโต.

“ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาแล้วโดยพระภิกษุนามว่าพุทธโฆสะ ผู้มีความประพฤติและศีลอันหมดจดดี ผู้ทรงปัญญาฉลาดหลักแหลมแล้ว”

๙. ยํ เทวเทโว เทวานํ เทเสตฺวา นยโต ปุน
เถรสฺส สาริปุตฺตสฺส สมาจิกฺขิ วินายโก.

๑๐. อโนตตฺตทเห กตฺวา อุปฏฺฐานํ มเหสิโน
ยญฺจ สุตฺวาน โส เถโร อาหริตฺวา มหีตลํ.

๑๑. ภิกฺขูนํ ปยิรุทาหาสิ อิติ ภิกฺขูหิ ธาริโต
สงฺคีติกาเล สงฺคีโต เวเทหมุนินา ปุน.

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นอดิเทพ ทรงเป็นผู้นำชาวโลก ครั้นทรงแสดงพระอภิธรรมแก่หมู่ทวยเทพแล้ว ได้ตรัสบอกแก่พระสารีบุตรเถระ ผู้อุปัฏฐากพระองค์ ณ สระอโนดาตโดยสังเขปอีกอนึ่ง พระเถระนั้นได้สดับแล้วก็นำมายังพื้นปฐพีสอนเหล่าภิกษุ พระอภิธรรมนั้นที่เหล่าภิกษุทรงจำไว้ตามลำดับอย่างนี้ ได้รับสังคายนาโดยพระอานนท์อีกในคราวทำสังคายนา”

[คำว่า เวเทหมุนิ คือ พระอานนท์ผู้เป็นโอรสของพระเทวีผู้ประสูติที่เมืองวิเทหะ แม้พระมารดาของพระอานนท์จะไม่ปรากฏชื่อ แต่เป็นที่ทราบกันว่าพระบิดาของท่านคือเจ้าอมิโตทนะหรือบางแห่งมีรูปว่า อมิตโตทนะ ผู้เป็นพระกนิษฐภาดาของพระเจ้าสุทโธทนะ ตามนัยนี้คำว่า เวเทหมุนิ มีรากศัพท์มาจาก เวเทหิปุตฺตมุนิ ลบ ปุตฺต ศัพท์ และแปลงสระ อิ เป็น อ มตินี้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาของอปทาน (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๑-๒) อีกนัยหนึ่ง แปลว่า “มุนีผู้ทรงปัญญา” ตามนัยนี้มาจาก เวเทห ศัพท์ที่แปลว่า ปัญญา มตินี้พบในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๗)]

๑๒. ตสฺส คมฺภีรญาเณหิ โอคาฬฺหสฺส อภิณฺหโส
นานานยวิจิตฺตสฺส อภิธมฺมสฺส อาทิโต.

๑๓. ยา มหากสฺสปาทีหิ วสีหิฏฺฐกถา ปุรา
สงฺคีตา อนุสงฺคีตา ปจฺฉาปิ จ อิสีหิ ยา.

๑๔. อาภตา ปน เถเรน มหินฺเทเนตมุตฺตมํ
ยา ทีปํ ทีปวาสีนํ ภาสาย อภิสงฺขตา.

“คัมภีร์อรรถกถาใด ของพระอภิธรรมนั้นอันวิจิตรด้วยนัยต่างๆ อันสัตบุรุษผู้มีปัญญาลุ่มลึกหยั่งลงได้เสมอ ได้รับการสังคายนาโดยพระอรหันต์มีพระมหากัสสปะเป็นต้นในเบื้องต้นก่อน และพระอรหันต์ทั้งหลายได้สังคายนาขึ้นอีกในภายหลัง อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมใดอันพระมหินทเถระนำมาสู่เกาะอันอุดมนี้เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาของชาวเกาะ”

๑๕. อปเนตฺวา ตโต ภาสํ ตมฺพปณฺณินิวาสินํ
อาโรปยิตฺวา นิทฺโทสํ ภาสํ ตนฺตินยานุคํ.

๑๖. นิกายนฺตรลทฺธีหิ อสมฺมิสฺสํ อนากุลํ
มหาวิหารวาสีนํ ทีปยนฺโต วินิจฺฉยํ.

๑๗. อตฺถํ ปกาสยิสฺสามิ อาคมฏฺฐกถาสุปิ
คเหตพฺพํ คเหตฺวาน โตสยนฺโต วิจกฺขเณ.

"ข้าพเจ้าจักนำภาษาของชาวเกาะตัมพปัณณิออกมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถานั้น ยกขึ้นสู่ภาษาอันไม่มีโทษคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี ไม่ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น แสดงคำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร ถือเอาข้อความที่ควรถือเอาจากคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตร (อาคมัฏฐกถา) ยังบัณฑิตให้ชื่นชมอยู่ จักประกาศข้อความ"

๑๘. กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพานิ จริยาภิญฺญา วิปสฺสนา
วิสุทฺธิมคฺเค ปนิทำ ยสฺมา สพฺพำ ปกาสิตำ.

๑๙. ตสฺมา ตำ อคฺคเหตฺวาน สกลายปิ ตนฺติยา
ปทานุกฺกมโต เอว กริสฺสามตฺถวณฺณนำ.

"โดยเหตุที่กรรมฐานทั้งหมด จริยา อภิญญา และวิปัสสนา ข้อความทั้งหมดนี้แสดงไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ถือเอาข้อความทั้งหมดนั้น จักกระทำการอธิบายความตามลำดับบทแห่งพระบาลีทั้งสิ้นอย่างเดียว"

๒๐. อิติ เม ภาสมานสฺส อภิธมฺมกถำ อิมำ
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ ทุลฺลภา หิ อยำ กถา.

"ขอสาธุชนทั้งหลายอย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟังอภิธรรมกถานี้ของข้าพเจ้าผู้กล่าวอยู่อย่างนี้ เพราะพระกถานี้หาฟังได้ยาก"

[คำว่า อิติ (อย่างนี้) หมายถึง การนำภาษาของชาวเกาะตัมพปัณณิออกจากคัมภีร์มหาอรรถกถานั้นเป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๕ เป็นต้นมา]

นิทานกถา

ในเรื่องนั้น ถามว่า : ชื่อว่าอภิธรรม เพราะอรรถว่าอะไร

ตอบว่า : เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

กล่าวโดยพิสดารว่า อภิ ศัพท์ในคำนี้แสดงความหมายว่า ยิ่งและพิเศษ ดังอุทาหรณ์ว่า

- พาฬฺหา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมนฺติ, โน ปฏิกฺกมนฺติ ๑ (ทุกขเวทนาอันแรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลง)

- อภิกฺกนฺตวณฺณา (มีผิวพรรณงามโดยพิเศษ)

แม้ธรรมนี้ก็ได้ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร] ดังอุทาหรณ์ว่า

- อติฉัตร (ฉัตรอันพิเศษยิ่ง) คือ ฉัตรที่มีขนาดใหญ่ มีสีสันและสัณฐานพิเศษกว่าฉัตรอื่นเมื่อฉัตรมากมายถูกยกชูขึ้น

- อติธชะ (ธงอันพิเศษยิ่ง) คือ ธงที่มีขนาดใหญ่ ถึงพร้อมด้วยสีที่ย้อมไว้ต่างกันเมื่อธงมากมายถูกยกชูขึ้น

- อติราชกุมาร (ราชกุมารผู้พิเศษยิ่ง) คือ ราชกุมารผู้ยิ่งกว่าด้วยสมบัติมีชาติ ทรัพย์ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่าราชกุมารจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน

- อติเทพ (เทพผู้พิเศษยิ่ง) คือ เทพผู้ยิ่งกว่าด้วยอายุ ผิวพรรณ ความเป็นใหญ่ ยศ และสมบัติเป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่าเทพจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน

- อติพรหม (พรหมผู้พิเศษยิ่ง) คือ พรหมผู้มีลักษณะเช่นนั้น

[ข้อความข้างต้นแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์ (สทฺทยุตฺติ) ต่อไปนี้ท่านจะแสดงความเหมาะสมโดยอรรถ (อตฺถยุตฺติ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกขันธ์ ๕ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิงแต่พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยประเภทแห่งสุตตันต-ภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระสูตร) อภิธัมมภาชนียนัย (นัยจำแนกตามพระอภิธรรม) และปัญหปุจฉกนัย (นัยจำแนกการถามปัญหา) โดยอายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปัจจยาการอันมีองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้อย่างสิ้นเชิงเช่นเดียวกัน อนึ่ง สุตตันต-ภาชนียนัยไม่แสดงในอินทริยวิภังค์ และปัญหปุจฉกนัยก็ไม่แสดงในปัจจยาการ

[ในประโยคว่า เกวลญฺหิ อินฺทฺริยวิภงฺเค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิ, ปจฺจยาการ จ ปญฺห-ปุจฺฉกํ นตฺถิ (อนึ่ง สุตตันตภาชนียนัยไม่แสดงในอินทริยวิภังค์ และปัญหปุจฉกนัยก็ไม่แสดงในปัจจยาการ) และ หิ ศัพท์ใน เกวลญฺหิ ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ คือ แสดงความพิเศษ โดยปฏิเสธ อติพยาปิตโทษ (โทษที่เกิดจากการครอบคลุมเกินไป) หมายความว่า ถ้าท่านไม่กล่าวประโยคนี้ ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่าในอินทริยวิภังค์และปัจจยาการก็มีนัย ๓ เหมือนกัน จึงกล่าวประโยคนี้เพื่อปฏิเสธโทษดังกล่าว ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เกวลญฺหิ ทั้งหมดมีลักษณะนี้ทั้งสิ้น]

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกสติปัฏฐาน ๔ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงในพระอภิธรรมด้วยประเภทแห่งนัย ๓ แม้สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, โพชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘, ฌาน ๔, อัปปมัญญา ๔, สิกขาบท ๕, และปฏิสัมภิทา ๔ ก็ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยประเภทแห่งนัย ๓ เหมือนกัน อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านี้ สุตตันตภาชนียนัยไม่แสดงในสิกขาปทวิภังค์

พระพุทธองค์ทรงจำแนกญาณ ๔ ไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน แต่ทรงจำแนกไว้อย่างสิ้นเชิงในพระอภิธรรมโดยตั้งมาติกาตามนัยเป็นต้นว่า

เอกวิเธน ญาณวตฺถุ.[๒]

“ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยหนึ่งอย่าง”

กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมิใช่น้อยตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ (เอกกนัย) เป็นต้นไป

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกการกำหนดภูมิอื่นไว้เพียงบางส่วนในพระสูตร มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่ทรงจำแนกการกำหนดภูมิอื่นไว้ด้วยประเภทแห่งนัยทั้ง ๓ โดยสิ้นเชิงในพระอภิธรรม

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าชื่อว่าอภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ[กว่าพระสูตร]

ว่าโดยปกรณ์ ๗

อนึ่ง พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้โดยจำแนกเป็นปกรณ์ ๗ ด้วยการกำหนดปกรณ์ คือ

๑. ธรรมสังคณีปกรณ์ ๒. วิภังค์ปกรณ์

๓. ธาตุกถาปกรณ์ ๔. ปุคคลบัญญัติปกรณ์

๕. กถาวัตถุ ปกรณ์ ๖. ยมกปกรณ์

๗. ปัฏฐานปกรณ์

ข้อความข้างต้นเป็นกถาที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในเรื่องนี้

ส่วนวิตัณฑวาทีบุคคล (ปรวาที) กล่าวว่า เหตุใดจึงถือเอากถาวัตถุปกรณ์ด้วยพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระตั้งกถาวัตถุปกรณ์ไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปริ-นิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี [ในการสังคายนาครั้งที่ ๓] มิใช่หรือ ดังนั้น จึงควรตัดเอากถาวัตถุปกรณ์นั้นออก เพราะเป็นสาวกภาษิต

[คำว่า วิตณฺฑวาที คือ ปรวาที หมายถึง ผู้กล่าวคัดค้าน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิเสเสน วิญฺญูนํ หทยํ ตณฺฑยติ กมฺเปติ ตาเฬตีติ วิตณฺฑา (วิตัณฑะ คือ คำสั่นคลอน กล่าวคือ ทุบตีหทัยของวิญญูชนโดยพิเศษ) = วิ บทหน้า + ฑฑิ ธาตุ ตาฬนจาลเนสุ (ทุบตีและสั่น-คลอน) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

- วทติ สีเลนาติ วาที (ผู้มีปกติกล่าว)

- วิตณฺฑำ วาที วิตณฺฑวาที (ผู้มีปกติกล่าวคำสั่นคลอนหทัยของวิญญูชนโดยพิเศษ)]

สกวาที : พระอภิธรรมมี ๖ ปกรณ์หรือ

ปรวาที : ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น

สกวาที : ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร

ปรวาที : พระอภิธรรมมี ๗ ปกรณ์

สกวาที : ท่านเอาปกรณ์ไหนมารวมเป็น ๗ ปกรณ์

ปรวาที : ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหทัยมีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์

สกวาที : กล่าวว่า ในมหาธรรมหทัยไม่มีอะไรใหม่ และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเพียงเล็กน้อย ดังนั้น จึงควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ

[ในตอนท้ายของคัมภีร์วิภังค์มีวิภังค์หนึ่งชื่อว่าธรรมหทัย กล่าวถึงเรื่องธาตุในลักษณะถามตอบปัญหา ส่วนปกรณ์มหาธรรมหทัยของฝ่ายมหายานไม่มีอะไรใหม่ไปกว่าธรรมหทัยวิภังค์ มีเพียงวาระถามตอบปัญหาเพิ่มเข้ามาสองสามวาระเท่านั้น จึงนับเข้าในธรรมหทัยวิภังค์ ไม่ควรเป็นปกรณ์หนึ่งในพระอภิธรรม]

ปรวาที : กล่าวว่า ไม่ควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ ปกรณ์ชื่อว่ามหาธาตุกถามีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์

สกวาที : กล่าวว่า ในมหาธาตุกถาไม่มีอะไรใหม่ มีเพียงบาลีเล็กน้อยเหลืออยู่ จึงควรเป็น ๗ ปกรณ์พร้อมด้วยกถาวัตถุ

[คัมภีร์มหาธาตุกถาของนิกายมหายานมีความคล้ายกับคัมภีร์ธาตุกถา มีบาลีเพิ่มเติมขึ้นเพียงเล็กน้อย จึงไม่ควรเป็นปกรณ์หนึ่งในพระอภิธรรม]

โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ ปกรณ์[มาโดยลำดับ] พอถึงกถาวัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) มีประมาณเกือบหนึ่งภาณวารในลำดับถ้อยคำทั้งปวงเริ่มตั้งแต่วาทยุตติ (เหตุเกิดของวาทะ) ที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ โดยจำแนกเป็นปัญจกะทั้ง ๒ [อนุโลมปัญจกะ และปัจจนิกปัญจกะ] ในปัญหา ๔ ข้อของปุคคลวาทะ

อนึ่ง พระศาสดาทรงตั้งมาติกานั้นไว้โดยอาศัยวาทะที่ ๑ ทรงแสดงนิคคหะที่ ๑ อาศัยวาทะที่ ๒ แสดงนิคคหะที่ ๒ อาศัยวาทะที่ ๓ แสดงนิคคหะที่ ๓ อาศัยวาทะที่ ๔ แสดงนิคคหะที่ ๔ อย่างนี้ว่า

สกวาที : บุคคลย่อมมีได้ด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวนหรือ

ปรวาที : ถูกแล้ว

สกวาที : สภาวะใดแท้จริงไม่แปรปรวน บุคคลย่อมมีได้ด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวนนั้นหรือ

ปรวาที : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

สกวาที : ท่านยอมรับนิคคหะหรือไม่ ฯลฯ[๓]

ปรวาที : บุคคลย่อมไม่มีด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวน

สกวาที : ถูกแล้ว

ปรวาที : สภาวะใดแท้จริง ไม่แปรปรวน บุคคลย่อมไม่มีด้วยสภาวะที่แท้จริงไม่แปรปรวนนั้นหรือ

สกวาที : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ปรวาที : ท่านยอมรับนิคคหะหรือไม่ ฯลฯ

สกวาที : บุคคลย่อมมีได้ในสรีระทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาที : บุคคลย่อมไม่มีในสรีระทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

สกวาที : บุคคลย่อมมีได้ในกาลทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาที : บุคคลย่อมไม่มีในกาลทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

สกวาที : บุคคลย่อมมีได้ในที่ทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

ปรวาที : บุคคลย่อมไม่มีในที่ทั้งปวงด้วยสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรปรวน

โปรดทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวง[มีปริหานิกถาเป็นต้น]ตามนัยนี้

อนึ่ง เมื่อพระศาสดาทรงตั้งมาติกานั้น ได้เห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้ว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีบุตรติสสะจะนั่งในท่ามกลางภิกษุพันหนึ่ง ประมวลพระสูตรมาพันหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาที และพระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายปรวาที แล้วจักจำแนกกถาวัตถุปกรณ์ที่มีประมาณเท่ากับทีฆนิกาย

แม้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระที่แสดงปกรณ์นี้อยู่ ก็มิได้แสดงด้วยญาณของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ตามนัยที่พระศาสดาทรงประทานไว้ ดังนั้น ปกรณ์ทั้งสิ้นนี้จึงชื่อว่าพุทธภาษิตเช่นกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ตามนัยที่พระศาสดาทรงประทาน เหมือนมธุปิณฑิกสูตรเป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า ในมธุปิณฑิกสูตร พระผู้มีพระภาคทรงตั้งมาติกาว่า

ยโตนิทานำ ภิกฺขุ ปุริสำ ปปญฺจสญฺญาสงฺขา สมุทาจรนฺติ, เอตฺถ เจ นตฺถิ อภินนฺทิตพฺพำ อภิวทิตพฺพำ อชฺโฌสิตพฺพำ, เอเสวนฺโต ราคานุสยานำ.[๔]

“ดูกรภิกษุ หมู่สัญญาที่ประกอบด้วยเครื่องเนิ่นช้า [ตัณหา มานะ และทิฏฐิ] ย่อมครอบงำบุรุษเพราะเหตุใด [คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เป็นต้น] ถ้าธรรมที่น่าเพลิดเพลินยึดมั่นกล้ำกลืนไม่มีในเหตุนี้ มรรคผลที่ทำให้ไม่เพลิดเพลินยึดมั่นกล้ำกลืนนี้แหละเป็นที่สุดแห่งราคานุสัย”

ครั้นแล้วพระองค์เสด็จลุกจากอาสนะเสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระทศพลทรงตั้งไว้ พระเถระมิได้กล่าววิสัชนาตามที่เหล่าภิกษุถามอย่างเดียว แต่นำอุปมาเปรียบเทียบด้วยการแสวงหาแก่นเพื่อแสดงความเคารพต่อพระทศพลว่า

เสยฺยถาปิ อาวุโส ปุริโส สารตฺถิโก สารคเวสิ.[๕]

“ผู้มีอายุ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่น แสวงหาแก่น” เป็นต้น

แล้วยกย่องพระศาสดาว่า

“พระผู้มีพระภาคเปรียบเหมือนต้นไม้มีแก่น สาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ควรเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักษุ มีพระญาณ มีธรรมเป็นพรหม เป็นผู้เผยแพร่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นผู้เสด็จไปดี”

เมื่อเหล่าพระเถระทั้งหลายวิงวอนหลายครั้ง จึงจำแนกเนื้อความมาติกาตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไปโดยกล่าวว่า

“พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์แก่ท่านโดยประการใด พวกท่านพึงทรงจำข้อนั้นไว้เถิด”

ด้วยความประสงค์นี้ว่า

“เมื่อท่านทั้งหลายปรารถนาก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามเนื้อความนี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณ ก็พึงรับไว้ ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็อย่ารับไว้”

ภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัสว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกตะโพนทองขึ้น ยังพระโอษฐ์อันงามทรงสิริเหมือนดอกปทุมที่แย้มบานให้บริบูรณ์ ทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ทรงประทานสาธุการแก่พระเถระว่า สาธุ สาธุ แล้วตรัสว่า

ปณฺฑิโต, ภิกฺขเว มหากจฺจาโน, มหาปญฺโญ ภิกฺขเว มหากจฺจาโน, มํ เจปิ ตุมฺเห, ภิกฺขเว เอตมตฺถํ ปฏิปุจฺเฉยฺยาถ, อหมฺปิ ตํ เอวเมวํ พฺยากเรยฺยํ ยถา ตํ มหากจฺจาเนน พฺยากตนฺ.[๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นบัณฑิต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นผู้มีปัญญามาก ถึงพวกเธอจะพึงถามเนื้อความนี้กับเรา แม้เราก็พึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเช่นกับมหากัจจายนะนั่นแหละ”

อนึ่ง พระสูตรทั้งหมดชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรง

อนุโมทนาแล้วอย่างนี้ แม้พระสูตรที่พระอานันทเถระเป็นต้นอธิบายแล้ว ก็มีนัยเดียวกันนี้

[ในประโยคว่า เอวํ สตฺถารา อนุโมทิตกาลโต ปฏฺฐาย จ ปน (อนึ่ง จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้) นิบาตทั้งสองบท คือ จ และ ปน ทำหน้าที่ต่างกัน กล่าวคือ

จ ศัพท์ ทำหน้าที่ วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า

ปน ศัพท์ ทำหน้าที่ วจนาลังการ คือ ประดับคำให้สละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ]

โดยประการดังนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปกรณ์อภิธรรม ๗ พอถึงกถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว อนึ่ง เมื่อทรงตั้งไว้ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า “เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ปี ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลีบุตรติสสเถระนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะ ๕๐๐ สูตร และในปรวาทะ ๕๐๐ สูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณ์มีประมาณเท่าทีฆนิกาย”

แม้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ ก็มิได้แสดงด้วยความรู้ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาทรงประทาน ดังนั้น ปกรณ์ทั้งหมดนี้จึงชื่อว่าเป็นพระพุทธภาษิตโดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาทรงประทานแล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุปกรณ์จึงชื่อว่าพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคณีปกรณ์

ในบรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น มีกัณฑ์จำแนก ๔ อย่าง คือ

๑. จิตตวิภัตติ กัณฑ์จำแนกจิต

๒. รูปวิภัตติ กัณฑ์จำแนกรูป

๓. นิกเขปราสิ กัณฑ์จำแนกกองที่แสดงโดยย่อ

๔. อัตถุทธาระ กัณฑ์ยกอรรถขึ้นแสดง

จิตตวิภัตติ คือ จิต ๘๙ ดวง กล่าวคือ

- กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง [มหากุศลจิต ๘]
- อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- กุศลวิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘]
- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง
- กิริยาจิต ๑๑ ดวง [อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘]
- รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง
- รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง
- อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง
- อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง
- โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง [มรรคจิต ๔]
- โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง [ผลจิต ๔]

แม้คำว่าจิตตุปปาทกัณฑ์ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้ จิตตุปปาทกัณฑ์นั้นมี ๖ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน[ที่ยกขึ้นสู่สังคายนา] แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดาร[ตามที่พระ-พุทธองค์ทรงแสดงในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์] ก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

[คำว่า วิภตฺติ ฉบับไทยแปลว่า การจำแนก แต่ศัพท์ภาวสาธนะไม่นิยมใช้เป็นพหูพจน์ อีกทั้งการจำแนกก็เป็นเพียงกิริยาอาการ ไม่ใช่ฐานะที่จำแนกให้ผู้อ่านเข้าใจ ดังนั้น วิภตฺติ ศัพท์ในที่นี้จึงเป็นอธิกรณสาธนะ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ภช (ภาเค = จำแนก) + ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภชฺชนฺติ เอตฺถาติ วิภตฺติ (วิภัตติ คือ กัณฑ์เป็นที่จำแนก) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) อธิบายว่า

เอกูนนวุติ จิตฺตานีติ ยตฺถ เอตานิ จิตฺตานิ วิภตฺตานิ, เต ปาฬิปฺปเทสา เอกูนนวุติ จิตฺตานีติ วุตฺตา. เตสญฺจ สมุทาโย จิตฺตวิภตฺติ.[๗]

“คำว่า เอกูนนวุติ จิตฺตานิ (จิต ๘๙ ดวง) หมายความว่า จิตทั้งหลายถูกจำแนกไว้ในฐานะแห่งพระบาลีใด ฐานะแห่งพระบาลีนั้นกล่าวว่าเป็นจิต ๘๙ ดวง และหมู่จิตเหล่านั้นก็ชื่อว่าจิตตวิภัตติ (กัณฑ์จำแนกจิต)”

คำว่า วาจนามคฺค แปลว่า แนวคำสอน หมายถึง ลำดับพระบาลีที่พระสารีบุตรได้สอนแก่ศิษย์ของท่าน โดยเหตุที่ในสมัยพุทธกาลไม่มีหนังสือหรือใบลาน จึงทำเครื่องสังเกตด้วยภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท]

รูปวิภัตติ คือ พระบาลีที่ตั้งมาติกาไว้ตามนัยว่า ธรรมหมวดหนึ่ง หมวดสอง เป็นต้นต่อจากจิตตวิภัตตินั้น แล้วแสดงจำแนกโดยพิสดาร แม้คำว่า รูปกัณฑ์ ก็เป็นชื่อของรูปวิภัตตินี้ รูปกัณฑ์นั้นมี ๒ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

นิกเขปราสิ คือ พระบาลีที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยย่อต่อจากรูปวิภัตตินั้น โดยมูลเหตุอย่างนี้ว่า โดยมูลเหตุบ้าง โดยขันธ์บ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง

มูลโต ขนฺธโต จาปิ ทฺวารโต จาปิ ภูมิโต
อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ นามโต จาปิ ลิงฺคโต
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา นิกฺเขโปติ ปวุจฺจติ.

“นิกเขปราสินั้นได้ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะพระศาสดาทรงแสดงโดยย่อ โดยมูลเหตุบ้าง โดยขันธ์บ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง”

แม้คำว่านิกเขปกัณฑ์ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสินี้ นิกเขปกัณฑ์นั้นมีประมาณ ๓ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

[คำว่า นิกฺเขปราสิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิกฺขิปนํ นิกฺเขโป, นิกฺเขเปน เทสิโต ราสิ นิกฺเขปราสิ (นิกเขปราสิ คือ กองที่แสดงโดยย่อ) โดยคล้อยตามข้อความในประโยคว่า นิกฺขิปิตฺวา เทสิโต (ทรง

แสดงโดยย่อ) อนึ่ง คำว่า นิกฺเขป โดยทั่วไปมักแปลว่า ตั้งไว้ แต่ในที่นี้แปลว่า ย่อ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) กล่าวว่า กุสลาทีนำ มูลวเสน สงฺขิปิตฺวา วจนำ (การกล่าวโดยย่อถึงกุศลเป็นต้นโดยเนื่องด้วยมูลเหตุ)]

อรรถกถากัณฑ์ [อัตถุทธาระ] คือ พระบาลีที่ยกเนื้อความของพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงไว้ตั้งแต่สรณทุกะ (ธรรมหมวดสองที่ขึ้นต้นด้วย สรณ ศัพท์) ต่อจากนิกเขปราสินั้น เหล่าภิกษุผู้เล่าเรียนคัมภีร์ปัฏฐานไม่อาจกำหนดจำนวนในคัมภีร์ปัฏฐานได้จึงทำให้เต็มจำนวนจากอรรถกถากัณฑ์ข้างต้น

อรรถกถากัณฑ์นั้นมีประมาณ ๒ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

[คำว่า มหาปกรณิยา สำเร็จรูปมาจาก มหาปกรณ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอรรถว่า อธีเต (เล่าเรียน) แปลง ก เป็น ย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มหาปกรณำ อธียนฺเตติ มหาปกรณิยา (มหาปกรณิยะ คือ ผู้เล่าเรียนคัมภีร์ปัฏฐาน) ดังคำว่า พฺยากรณำ อธีเต เวยฺยากรณิโก (เวยยากรณิกะ คือ ผู้เล่าเรียนไวยากรณ์)]

ธรรมสังคณีปกรณ์ทั้งสิ้นมีประมาณ ๑๓ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

จิตฺตวิภตฺติ รูปญฺจ นิกฺเขโป อตฺถโชตนา
คมฺภีรำ นิปุณำ ฐานำ ตมฺปิ พุทฺเธน เทสิตนฺ.

โดยประการดังนี้ :-

“พระบาลีนี้ [ธรรมสังคณีปกรณ์] คือ จิตตวิภัตติ รูปวิภัตติ นิกเขปราสิ และอัตถุทธาระที่แสดงเนื้อความ มีอรรถละเอียดลึกซึ้ง แม้พระบาลีนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงแล้ว”

วิภังคปกรณ์

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปกรณ์นั้น ชื่อว่า วิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกวิภังคปกรณ์นั้นไว้ ๑๘ อย่าง คือ

๑. ขันธวิภังค์	๒. อายตนวิภังค์
๓. ธาตุวิภังค์	๔. สัจจวิภังค์
๕. อินทริยวิภังค์	๖. ปัจจยาการวิภังค์
๗. สติปัฏฐานวิภังค์	๘. สัมมัปปธานวิภังค์
๙. อิทธิปาทวิภังค์	๑๐. โพชฌังควิภังค์
๑๑. มัคควิภังค์	๑๒. ฌานวิภังค์
๑๓. อัปปมัญญาวิภังค์	๑๔. สิกขาปทวิภังค์
๑๕. ปฏิสัมภิทาวิภังค์	๑๖. ญาณวิภังค์
๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์	๑๘. ธรรมหทัยวิภังค์

ขันธวิภังค์ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

- สุตตันตภาชนีย์
- อภิธรรมภาชนีย์
- ปัญหปุจฉกะ

ขันธวิภังค์นั้นมีประมาณ ๕ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

อายตนวิภังค์ เป็นต้น ก็จำแนกโดยนัยทั้ง ๓ เหล่านั้นเหมือนกันต่อจากขันธวิภังค์นั้น

อายตนวิภังค์ มี ๑ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

ธาตุวิภังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวาร

สัจจวิภังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน

ใน**อินทริยวิภังค์**ไม่มีสุตตันตภาชนีย์ อินทริยวิภังค์นั้นมีประมาณ ๑ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

ปัจจยาการวิภังค์ มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหปุจฉกะ

สติปัฏฐานวิภังค์ มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่า

สัมมัปปธานวิภังค์ อิทธิปาทวิภังค์ โพชฌังควิภังค์ และมัคควิภังค์ มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่าเหมือนกัน

ฌานวิภังค์ มีประมาณ ๒ ภาณวาร

อัปปมัญญาวิภังค์ มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่า

แม้ใน**สิกขาปทวิภังค์** ก็ไม่มีสุตตันตภาชนีย์ อนึ่ง สิกขาปทวิภังค์นั้นมีประมาณ ๑ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

ปฏิสัมภิทาวิภังค์ ก็มีประมาณ ๑ ภาณวารกว่าเหมือนกัน

ญาณวิภังค์ จำแนกออกเป็น ๑๐ อย่าง มีประมาณ ๓ ภาณวารโดยแนวคำสอน

แม้**ขุททกวัตถุวิภังค์**ก็จำแนกออกเป็น ๑๐ อย่างเหมือนกัน มีประมาณ ๓ ภาณวารโดยแนวคำสอน

ธรรมหทัยวิภังค์ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง มีประมาณ ๒ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน

วิภังค์ทั้งหมดเมื่อจำแนกโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

วิภังคปกรณ์นี้มีประมาณ ๓๕ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

ธาตุกถาปกรณ์

ในลำดับต่อจากวิภังคปกรณ์นั้น ชื่อว่า ธาตุกถาปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๑๔ อย่าง

๑. สงฺคโห อสงฺคโห
๒. สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ
๓. อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ
๔. สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ
๕. อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ
๖. สมฺปโยโค วิปฺปโยโค
๗. สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ
๘. วิปฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ
๙. สมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ
๑๐. วิปฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ
๑๑. สงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ
๑๒. สมฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ
๑๓. อสงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ
๑๔. วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ

ธาตุกถาปกรณ์นั้นมีประมาณ ๖ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

ปุคคลบัญญัติปกรณ์

ในลำดับต่อจากธาตุกถาปกรณ์นั้น ชื่อว่า ปุคคลบัญญัติปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. ขันธบัญญัติ
๒. อายตนบัญญัติ
๓. ธาตุบัญญัติ
๔. สัจจบัญญัติ
๕. อินทริยบัญญัติ
๖. ปุคคลบัญญัติ

ปุคคลบัญญัติปกรณ์นั้นมี ๕ ภาณวารกว่าโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

กถาวัตถุปกรณ์

ในลำดับต่อจากปุคคลบัญญัติปกรณ์นั้น ชื่อว่า กถาวัตถุปกรณ์ ประมวลจำแนก

ไว้หนึ่งพันสูตร คือ สกวาทะ (ลัทธิของตน) ๕๐๐ สูตร และปรวาทะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณ์นั้นมีประมาณเท่าทีฆนิกายหนึ่งโดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ไม่ถือเอาคำที่เขียนไว้ในฉบับใบลานในบัดนี้ แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

[ข้อความในข้างต้นมีหมายความว่า กถาวัตถุปกรณ์มีประมาณเท่าทีฆนิกายหนึ่งโดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ไม่ใช่โดยนับคำที่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ดังที่ปรากฏในฉบับใบลานในสมัยแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีและฉบับพิมพ์ในปัจจุบัน]

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อจากกถาวัตถุปกรณ์นั้น ชื่อว่า ยมกปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง

๑. มูลยมก ๒. ขันธยมก

๓. อายตนยมก ๔. ธาตุยมก

๕. สัจจยมก ๖. สังขารยมก

๗. อนุสยยมก ๘. จิตตยมก

๙. ธรรมยมก ๑๐. อินทริยยมก

ยมกปกรณ์นั้นมี ๑๒๐ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้

ปัฏฐานปกรณ์

ในลำดับต่อจากยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่ามหาปกรณ์ แม้คำว่าปัฏฐานก็เป็นชื่อของมหาปกรณ์นั้นนั่นแหละ เบื้องต้นทรงจำแนกไว้ ๒๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ)

๒. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)

๓. อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิบดี)

๔. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป)

๕. สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี)

๖. สหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดพร้อมกัน) [จิต เจตสิก และรูป คือ ปฏิสนธิ-กรรมชรูป และจิตตชรูป ไม่เกิดร่วมกับนาม แต่เกิดพร้อมได้]

๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยแก่กันและกัน)

๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย)

๙. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลังมาก)

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดก่อน)

๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง)

๑๒. อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่เสพอยู่เนืองๆ)

๑๓. กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม)

๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิบาก)

๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)

๑๖. อินทรียปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์)

๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน)

๑๘. มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค)

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ)

๒๐. วิปปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ได้มาประกอบ)

๒๑. อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ยังมีอยู่)

๒๒. นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี)

๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจากไป)

๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ยังไม่ปราศจากไป)

อนึ่ง บัณฑิตพึงกระทำปัฏฐานให้บริบูรณ์ในที่นี้ ความโดยพิสดารมีดังนี้ว่า :-

- ธรรมมีกุสลติกะเป็นต้น ชื่อว่า ติกะ ๒๒

- ธรรมเหล่านี้ คือ เหตู ธมฺมา (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) นเหตู ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) ฯลฯ สรณา ธมฺมา (ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้นที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายร้องไห้) อรณา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่เกิดพร้อมด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น) ชื่อว่า ทุกะ ๑๐๐

- ธรรมเหล่าอื่น คือ วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งวิชชา ๘ มีอยู่) อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งอวิชชา ๔ มีอยู่) ฯลฯ ขเย ญาณํ (ปัญญาใน[มรรคจิต ๔ ซึ่งกระทำกิเลสทั้งหลายให้ถึง]ความสิ้นไปมีอยู่) อนุปฺปาเท ญาณํ (ปัญญาใน[ผลจิต ๔ ซึ่งเป็นที่สุดคือ]ความไม่เกิดขึ้น[แห่งกิเลสทั้งหลายที่ถูกประหาณแล้วโดยมรรคนั้นๆ] มีอยู่) ชื่อว่า สุตตันติกทุกะ ๔๒

ในบรรดาติกะและทุกะเหล่านั้น ติกะ ๒๒ ทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่ามาติกาแห่งปกรณ์ทั้ง ๗ เป็นพระพุทธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสไว้โดยพิเศษ เป็นธรรมที่พระสัพพัญญูทรงแสดงไว้

[คำว่า สมาเนตพฺพ (พึงกระทำให้บริบูรณ์) ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมาน ศัพท์ + เณ ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย ลง เณ ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ว่า ธาตุ-รูเป นามสฺมา ณโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ณย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) หรือ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) ดังคำว่า สโมธาเนสิ (กระทำการรวบรวมแล้ว, ประชุมแล้ว) ที่มาจาก สโมธาน ศัพท์ + เณ ปัจจัย + อี วิภัตติ

คำว่า อาหจฺจ ใน อาหจฺจภาสิต (ตรัสไว้โดยพิเศษ) สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + หร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลว่า โดยพิเศษ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๓๐๕) ไขคำนี้ว่า วิเสเสตฺวา (ทำให้พิเศษ) อีกนัยหนึ่ง สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + หน ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลว่า กระทบ ฐานและกรณ์]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น สุตตันติกทุกะ ๔๒ อื่น มาจากไหน ใครตั้งไว้ ใครเป็นผู้แสดง

ตอบว่า : มาจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดี ท่านได้แสดงไว้

อนึ่ง พระเถระที่ตั้งธรรมเหล่านี้ มิได้ตั้งไว้ด้วยปรีชาญาณของตนที่รู้เอง แต่พระเถระได้ประมวลเอกกนิบาตและทุกนิบาต ที่มาในอังคุตตรนิกายร่วมกับสังคีติสูตรและทสุตตรสูตรตั้งไว้เพื่อให้พระเถระ[ศิษยานุศิษย์ของท่าน]ผู้ชำนาญพระอภิธรรมจะได้ไม่ลำบากเมื่อมาถึง[คราวศึกษา]พระสูตร

สุตตันติกทุกะเหล่านั้นถูกจำแนกไว้ให้ถึงที่สุดในนิกเขปกัณฑ์เท่านั้น ในฐานะที่เหลือท่านจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทุกะ

[คำว่า เอกุตฺตริย ประกอบรูปศัพท์มาจาก เอก ศัพท์ + อุตฺตร ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอรรถว่า อาคต (มา) แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน อุตฺตโร เอกุตฺตโร, เอกุตฺตเร อาคตํ เอกุตฺตริยํ (เอกุตตริยะ คือ นิบาตที่มาในอังคุตตรนิกายที่ยิ่งด้วยส่วนหนึ่งๆ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม[ตามลำดับ]ในธัมมอนุโลม-ปัฏฐานดังนี้ คือ

- แสดงติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในติกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในทุกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ
ทุกติกญฺเจว ติกทุกญฺจ

ติกติกฺเจว ทุกทุกฺจ
ฉ อนุโลมมฺหิ นยา สุคมฺภีรา.[๙]

โดยประการดังนี้ :-

"นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐสูงสุดในธัมมอนุโลม มีอยู่อย่างละ ๖ ปัฏฐาน คือ

๑. ติกปัฏฐาน ๒. ทุกปัฏฐาน
๓. ทุกติกปัฏฐาน ๔. ติกทุกปัฏฐาน
๕. ติกติกปัฏฐาน ๖. ทุกทุกปัฏฐาน"

แม้ในธัมมปัจจนิยปัฏฐาน [บทต้นและบทปลายมีคำปฏิเสธ น อักขระอยู่ด้วย] พึงทราบว่า :-

- แสดงติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในทุกะ ๑๐๐ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในติกะ ๒๒ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงติกติกปัฏฐาน โดยยกติกะ ๒๒ รวมเข้าในติกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน
- แสดงทุกทุกปัฏฐาน โดยยกทุกะ ๑๐๐ รวมเข้าในทุกะ ขึ้นแสดงเป็นประธาน

สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถาของมหาปัฏฐาน]ว่า

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ
ทุกติกฺเจว ติกทุกญฺจ
ติกติกฺเจว ทุกทุกญฺจ
ฉ ปจฺจนียมฺหิ นยา สุคมฺภีรา.[๙]

"นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐสูงสุดในธัมมปัจจนิยะ มีอยู่อย่างละ ๖ ปัฏฐาน คือ

๑. ติกปัฏฐาน ๒. ทุกปัฏฐาน

๓. ทุกติกปัฏฐาน ๔. ติกทุกปัฏฐาน

๕. ติกติกปัฏฐาน ๖. ทุกทุกปัฏฐาน”

ในลำดับต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงนัย ๖ ไว้ในฝ่ายธัมมอนุโลมปัจจ-นิยะ ตามนัยที่กล่าวไว้นั้นนั่นแหละ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ
ทุกติกญฺเจว ติกทุกญฺจ
ติกติกญฺเจว ทุกทุกญฺจ
ฉ อนุโลมปจฺจนียมฺหิ นยา สุคมฺภีรา.[๑๐]

“นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐสูงสุดในธัมมอนุโลมปัจจนิยะ มีอยู่อย่างละ ๖ ปัฏฐาน คือ

๑. ติกปัฏฐาน ๒. ทุกปัฏฐาน

๓. ทุกติกปัฏฐาน ๔. ติกทุกปัฏฐาน

๕. ติกติกปัฏฐาน ๖. ทุกทุกปัฏฐาน”

ในลำดับต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงปัฏฐานโดยนัยทั้ง ๖ แม้ในฝ่ายธัมมปัจจนิยานุโลม ตามนัยที่กล่าวไว้นั้นนั่นแหละ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ
ทุกติกญฺเจว ติกทุกญฺจ
ติกติกญฺเจว ทุกทุกญฺจ
ฉ ปจฺจนียานุโลมมฺหิ นยา สุคมฺภีรา.[๑๑]

“นัยที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสุขุมคัมภีรภาพอย่างประเสริฐสูงสุดในธัมมปัจจนิยานุโลม มีอยู่อย่างละ ๖ ปัฏฐาน คือ

๑. ติกปัฏฐาน ๒. ทุกปัฏฐาน

๓. ทุกติกปัฏฐาน ๔. ติกทุกปัฏฐาน

๕. ติกติกปัฏฐาน ๖. ทุกทุกปัฏฐาน”

ปัฏฐานที่ประชุมสมันตปัฏฐาน ๒๔ เหล่านี้ คือ

- ปัฏฐาน ๖ ในธัมมอนุโลม
- ปัฏฐาน ๖ ในธัมมปฏิโลม
- ปัฏฐาน ๖ ในธัมมอนุโลมปัจจนิยะ
- ปัฏฐาน ๖ ในธัมมปัจจนิยานุโลม

ชื่อว่า มหาปกรณ์ (ปกรณ์ใหญ่)

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อความเข้าใจว่าพระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง พึงทราบสาคร ๔ คือ

๑. สังสารสาคร (สาครคือสงสาร)

๒. ชลสาคร (สาครคือน้ำมหาสมุทร)

๓. นัยสาคร (สาครคือนัย)

๔. ญาณสาคร (สาครคือพระญาณ)

สังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ

อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสาโรติ ปวุจฺจติ.

“ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไปอยู่ไม่ขาดสาย ได้ชื่อว่า สังสารวัฏ”

โดยเหตุที่เงื่อนเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งเหล่าสัตว์ไม่ปรากฏ เพราะไม่มีกำหนดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในที่สุดเพียงร้อยปี พันปี แสนปี ร้อยกัป พันกัป แสนกัป

มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น หรือเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น ดังนั้น สังสารวัฏนั้นจึงไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้ตามนัยนี้ว่า

ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย. อิโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ อถ ปจฺฉา สมภวิ.[๑๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เงื่อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนจากนี้ อวิชชามิได้มี แต่ภายหลังจึงมี”

[คำว่า ยสฺมา ในประโยคแรกเป็นคำแสดงเหตุ (เหตุโชตก) มีคำแสดงผลในประโยคต่อมาว่า ปุริมา ภิกฺขเว ฯเปฯ อนมตคฺโคว จึงควรเพิ่มคำว่า ตสฺมา เข้ามาในประโยคแสดงผล (ผลวากฺย)

คำว่า สฺวายํ ที่อยู่ต้นประโยค เป็นวิเสสนะของ สำสารสาคโร ในประโยคสุดท้าย

คำว่า อนมตคฺโค ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑) อธิบายไว้ว่า อญฺญาตคฺโค (มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครรู้ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- มญฺญเตติ มโต (มน ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- มโตเยว อมโต (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่แสดงอรรถตัพภาวะ โดย อ ศัพท์ ใน อมโต ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ = อรรถของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)

- อมโต อคฺโค อมตคฺโค (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- นตฺถิ อมตคฺโค ยสฺสาติ อนมตคฺโค (นนิบาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนมตคฺโค ตัดบทเป็น อนุ + อมต + อคฺโค แปลว่า มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครตามรู้ได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น มโต อมโต (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- อมโต อคฺโค ยสฺสาติ อมตคฺโค (นนิบาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

- อนุคนฺตฺวา อมตคฺโค อนมตคฺโค (ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายว่า

อนมตคฺโคติ อนุ อมตคฺโค, วสฺสสตํ วสฺสสหสฺสํ ฌาเณน อนุคนฺตฺวาปิ อมตคฺโค อวิทิตคฺโค, นาสฺส สกฺกา อิโต วา เอตฺโต วา อคฺคํ ชานิตุํ, อปริจฺฉินฺนปุพฺพาปรโกฏิโกติ อตฺโถ.[๑๓]

"คำว่า อนมตคฺโค ตัดบทเป็น อนุ + อมตคฺโค หมายความว่า แม้ตามรู้ด้วยญาณตลอดร้อยปีพันปี ก็ไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้ คือ ไม่มีใครสามารถรู้เบื้องต้นของสังสารวัฏนั้นว่าเริ่มมาจากกาลนี้หรือที่นี้ กล่าวคือ มีเงื่อนเบื้องต้นและเบื้องปลายที่ไม่มีกำหนด"]

ชลสาคร คือ มหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่าการนับน้ำในมหาสมุทรนั้นว่ามีร้อยกระบุง พันกระบุง หรือแสนกระบุง หามีไม่ โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้นนับไม่ได้ ประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นห้วงน้ำใหญ่โดยแท้

นัยสาคร คือ พระพุทธพจน์ กล่าวคือ พระไตรปิฎกกุลบุตรทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่ง ผู้พิจารณาพระบาลีทั้งสอง ย่อมเกิดปีติโสมนัสอันไม่มีที่สุด

ถามว่า : พระบาลีทั้งสองคืออะไร

ตอบว่า : คือ พระวินัย และพระอภิธรรม

กล่าวโดยพิสดารว่า พระวินัยธรผู้พิจารณาแบบแผนแห่งพระวินัยว่า ชื่อว่าการบัญญัติสิกขาบทที่สมควรแก่โทษเป็นการบัญญัติสิกขาบทว่า สิกขาบทนี้ย่อมมีเพราะโทษนี้ เพราะล่วงละเมิดอย่างนี้ จัดว่ามิใช่วิสัยของบุคคลอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ย่อมเกิดปีติโสมนัส พระวินัยธรผู้พิจารณาเปยยาล (คำสำหรับละข้อความ) ที่มาในอุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท นีลเปยยาล (เปยยาลของคำว่า นีล เป็นต้นที่มาในสุกกวิส-สัฏฐิสิกขาบท) และสัญจริตตเปยยาล (เปยยาลที่มาในสัญจริตตสิกขาบท) ย่อมเกิดปีติโสมนัสไม่มีที่สุด

[ในภาษาไทยมีการใช้เครื่องหมายสำหรับละข้อความ เรียกว่า ไปยาล หรือเปยยาล มีรูปว่า ฯลฯ หรือ ฯเปฯ คำนี้มาจากบาลีว่า เปยฺยาล นั่นเอง

คำว่า เปยฺยาลํ แปลตามศัพท์ว่า คำย่อที่สามารถรักษาเนื้อความได้ ตัดบทเป็น เปยฺย (ปา ธาตุ รกฺขเน = รักษา + ณฺย ปัจจัย) + อลํ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฏีกา (เล่ม ๑

หน้า ๖๕) ว่า ปียเต เปยฺยํ (การรักษา), เปยฺยํ อลํ เปยฺยาลํ (คำที่สามารถรักษา[เนื้อความ])

คัมภีร์อัฏฐสาลินีคัณฐิใหม่ (หน้า ๑๓๓) แสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๓ ประการ คือ

- คำที่สามารถในการกล่าวโดยพิสดาร = เปยฺเย วิตฺถารวจเน อลํ เปยฺยาลํ. (เปยฺย + อลํ)
- คำที่สามารถเพื่อรักษา[คำพิสดาร] = ปาตุ์ รกฺขิตุ์ อลํ เปยฺยาลํ. (ปา + อลํ แปลง ปา เป็น เปยฺย)
- คำที่สามารถเพื่อให้พิสดาร = ปาตุ์ วิตฺถาเรตุ์ อลํ เปยฺยาลํ (ปา + อลํ)

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีมีข้อความตามนัยหลัง ๒ อย่างว่า

ปาตุ์ อลนฺติ เปยฺยาลํ วิตฺถาเรตุ์ อลนฺ'ถวา
เปยฺยาลนฺติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.[๑๔]

"ผู้มีปัญญาพึงทราบรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า เปยฺยาล ว่า เปยยาล คือ คำที่สามารถเพื่อรักษา อีกนัยหนึ่ง คำว่า เปยยาละ คือ คำที่สามารถเพื่อให้พิสดาร"

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๐๘) แสดงประเภทของเปยยาลนัยไว้ว่า

มชฺเฌเปยฺยาลโก เจวุ์ อาทิเปยฺยาลเมว จ
สพฺพเปยฺยาลโก จาติ เปยฺยาลา ติวิธา สิยุ์.[๑๕]

"เปยยาลนัยมี ๓ ประเภท คือ

๑. มัชเฌเปยยาลนัย (เปยยาลนัยที่ละคำกลางไว้)
๒. อาทิเปยยาลนัย (เปยยาลนัยที่พึงแสดงด้วย อาทิ ศัพท์)
๓. สัพพเปยยาลนัย (เปยยาลนัยที่พึงแสดงด้วย สพฺพ ศัพท์)"

อุทาหรณ์ของเปยยาลนัยเหล่านี้พึงดูจากสัททนีติปกรณ์เถิด อย่างไรก็ตาม มัชเฌเปยยาล-นัยเป็นนัยที่ปรากฏใช้มากที่สุดกว่าเปยยาลนัยสองอย่างที่เหลือ]

แม้ภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรมผู้พิจารณาแบบแผนแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายทรงแสดงจำแนกความต่างกันของขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ กรรม วิบาก และธรรมที่ละเอียดสุขุมคือการกำหนดรู้รูปนาม โดยแบ่งรูปธรรม

และนามธรรมออกเป็นส่วนๆ ทีละส่วนเหมือนนับดวงดาวบนท้องฟ้า ย่อมเกิดปีติโสมนัสไม่มีที่สุด

โปรดทราบเรื่องนี้ในการเกิดขึ้นของปีติโสมนัสนั้น ดังนี้

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อว่ามหาคติคมิยติสสทัตตะเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นโดยคิดว่าเราจักนมัสการต้นมหาโพธิ์ ได้นั่งบนพื้นเรือแลดูมหาสมุทร ลำดับนั้น ฝั่งโน้นยังไม่ปรากฏแก่ท่านในครั้งนั้น และฝั่งนี้ก็ยังไม่ปรากฏ มีเพียงมหาสมุทรที่ดารดาษด้วยผิวน้ำอันแตกกระจายด้วยกระแสคลื่นเป็นเช่นกับแผ่นเงินที่ถูกแผ่ออกและเครื่องลาดที่ทำด้วยดอกมะลิได้ปรากฏแล้ว

ท่านคิดว่ากำลังคลื่นในมหาสมุทรมีกำลังหรือนัยที่เป็นตัวอย่างในสมันตปัฏฐาน ๒๔ มีกำลัง ในขณะนั้น ปีติที่มีกำลังก็เกิดขึ้นแก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่าขอบเขตของมหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะเบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านหนึ่งกำหนดด้วยภูเขาจักรวาล ด้านหนึ่งกำหนดด้วยฝั่ง แต่ขอบเขตของสมันตปัฏฐานย่อมไม่ปรากฏ ท่านข่มปีติแล้วเจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในอรหัตตผลซึ่งเป็นผลอันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า

อตฺเถว คมฺภีรคตํ สุทุพฺพุธํ
สยํ อภิญฺญาย สเหตุสมฺภวํ
ยถานุปุพฺพํ นิขิเลน เทสิตํ
มเหสินา รูปคตฺว ปสฺสติ.

“[พุทธสาวกผู้หยั่งเห็นด้วยปฏิเวธญาณ] เห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อันตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น อันพระพุทธเจ้าทรงรู้ยิ่งด้วยพระองค์เอง แสดงไว้ตามลำดับโดยสิ้นเชิง เหมือนบุรุษแลดูแก้วมณีที่อยู่ในมือฉะนั้น มีอยู่โดยแท้[ในพระศาสนานี้]”

[คำว่า รูปคตํ มีรูปเดิมว่า หตฺถคตรูปํ ลบ หตฺถ ศัพท์ และสลับเสียง คตรูป เป็น รูปคต ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]

ญาณสาคร คือ พระสัพพัญญุตญาณ เพราะญาณอื่นไม่อาจจะรู้ว่านี้เป็นสังสาร-สาคร นี้เป็นชลสาคร นี้เป็นนัยสาคร แต่พระสัพพัญญุตญาณเท่านั้นสามารถรู้ได้ ดังนั้น พระสัพพัญญุตญาณจึงชื่อว่า ญาณสาคร

ในบรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น นัยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้าผู้รู้เห็นธรรมทั้งปวงย่อมแทงตลอดนัยสาครนี้

ความลึกซึ้งแห่งพระเทศนา

แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ก็ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ ทรงแทงตลอดนัยสาครนี้ ทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้วประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเราแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔ อสงไขยแสนกัปกว่า ภายหลังเรานั่ง ณ บัลลังก์นี้ ยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดธรรมนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ประทับยืนแลดูบัลลังก์ตลอดทั้งสัปดาห์ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบโดยดำริว่า เราได้แทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ณ บัลลังก์นี้หนอ

[กิเลส ๑,๕๐๐ มาจาก กิเลส ๑๐ อย่าง คือ

๑. โลภะ	ความอยากได้	๒. โทสะ	ความโกรธ
๓. โมหะ	ความหลง	๔. มานะ	ความถือตัว
๕. ทิฏฐิ	ความเห็นผิด	๖. วิจิกิจฉา	ความลังเลสงสัย
๗. ถีนะ	ความหดหู่ท้อถอย	๘. อุทธัจจะ	ความฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ	ความไม่ละอายต่อบาป	๑๐. อโนตตัปปะ	ความไม่เกรงกลัวผลบาป

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านี้รับเอารูปนามภายในและรูปนามภายนอกเป็นอารมณ์ รูปนามภายในเป็นนามธรรม คือ จิตและเจตสิก ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ ๑ ลักขณรูป ๓ คือ ชาติ ชรตา อนิจจตา (โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นชาติอย่างเดียว) รูปนามทั้งหมดนี้เกิดภายในตน รวมเป็น ๗๕ อย่าง แม้รูปนามภายนอกก็มี ๗๕ อย่างเช่นกัน รวมรูปนามภายในและภายนอกทั้งหมดได้ ๑๕๐ อย่าง เมื่อคูณด้วยกิเลส ๑๐ ก็รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง ดังหลักฐานในคัมภีร์อนุฎีกาว่า

อถ วา เตปญฺญาส อรูปธมฺมา, อฏฺจารส รูปรูปานิ, อากาสธาตุ, ลกฺขณรูปานิ จาติ ปญฺจ-

สตฺตติ ธมฺมา อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภทโต ปญฺญาสสตํ โหนฺติ. ตตฺถ เอเกกสฺมึ ทส ทส กิเลสาติปิ ทิยฑฺฒ-กิเลสสหสฺสํ.[๑๖]

"อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗๕ อย่าง คือ นามธรรม ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ และลักขณรูป รวมเป็น ๑๕๐ อย่างโดยจำแนกตามรูปนามภายในและรูปนามภายนอก กิเลสมีอย่างละ ๑๐ ในรูปนามแต่ละอย่างของรูปนามเหล่านั้น จึงมีกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง"]

ลำดับนั้น เทวดาทั้งหลายเกิดความดำริว่า แม้ในวันนี้ สิทธัตถะพึงทำกิจที่ควรกระทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์

พระศาสดาทรงทราบความดำริของทวยเทพ จึงเหาะขึ้นสู่อากาศทรงแสดงยมก-ปาฏิหาริย์เพื่อระงับความดำริของเทพเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรงทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ที่สมาคมแห่งพระญาติก็ดี ที่สมาคมเกี่ยวกับปาถิกบุตร[ในทีฆ-นิกาย ปาถิกสูตร]ก็ดี ได้เป็นเช่นเดียวกับยมกปาฏิหาริย์ซึ่งทำที่ควงไม้กัณฑามพพฤกษ์นั่นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้วจึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจงกรมตลอดสัปดาห์ในระหว่างบัลลังก์และสถานที่ประทับยืน อนึ่ง พระรัศมีมิได้ซ่านออกจากพระสรีระของพระศาสดาแม้วันหนึ่งใน ๒๑ วันเหล่านี้

แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ พระองค์ประทับนั่งในเรือนแก้วทางทิศพายัพ ขึ้นชื่อว่าเรือนแก้วมิใช่เรือนสำเร็จด้วยรัตนะ แต่เป็นสถานที่ที่พิจารณาปกรณ์ทั้ง ๗ จึงเป็นเรือนแก้ว

ในบรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี พระรัศมีก็มิได้ซ่านออกจากพระสรีระ เมื่อทรงพิจารณาวิภังคปกรณ์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุปกรณ์ และยมกปกรณ์ พระรัศมีก็มิได้ซ่านออกจากพระสรีระ แต่เมื่อหยั่งลงสู่มหาปกรณ์เริ่มพิจารณาว่า เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย ฯเปฯ อวิคตปจฺจโย (เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย ฯลฯ อวิคตปัจจัย) พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ผู้พิจารณาสมันตปัฏฐาน ๒๔ ย่อมได้โอกาสโดยแท้ เปรียบเสมือนกับปลาใหญ่ชื่อว่าติมิรปิงคละได้โอกาส[แหวกว่ายอยู่]ในมหาสมุทรลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ฉันใด พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ย่อมได้โอกาสพิจารณาธรรมอย่างกว้างขวางลึกซึ้ง]โดยแท้ ฉันนั้น

เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมได้โดยสะดวกด้วยพระสัพพัญ-

ญุตญาณที่ได้โอกาสแล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสีโดยประเภทแห่งสีเขียวเข้ม[เหมือนดอกอัญชัน], สีเหลือง[เหมือนหรดาลทอง], สีแดง[เหมือนตะวันอ่อน], สีขาว[เหมือนแผ่นเงิน], สีหงสบาท[เหมือนดอกเส้งหรือหงอนไก่] และสีประภัสสร[สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก] ได้ซ่านออกจากพระสรีระ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่งเต็มด้วยผงดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป ประดุจดารดาษด้วยดอกสามหาวหรือกลีบอุบลเขียว คล้ายกับขั้วตาลประดับด้วยแก้วมณีที่กวัดแกว่งไปมา และเหมือนผ้าสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยอำนาจแห่งพระรัศมีสีเขียวเข้มที่ซ่านจากพระเกษา พระมัสสุ และจากสถานที่สีเขียวเข้มแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์ดั่งราดรดด้วยน้ำทองคำ อุปมาเหมือนแผ่นทองคำ ราวกับย้อมด้วยผงหญ้าฝรั่น และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ์ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลืองที่ซ่านออกจากพระฉวีวรรณ และจากสถานที่สีเหลืองแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์เหมือนย้อมด้วยผงชาด ดั่งราดรดด้วยน้ำครั่งที่สุกดี เหมือนหนึ่งคลุมด้วยผ้ากัมพลแดง เปรียบดังเรียงรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดงที่แผ่ซ่านออกจากพระมังสะ พระโลหิต และสถานที่สีแดงแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์เหมือนเกลื่อนกล่นด้วยธารน้ำนมที่เทออกจากหม้อเงิน คล้ายผ้าเพดานแผ่นเงินที่ขึงไว้ ราวกับขั้วตาลเงินที่กวัดแกว่งไปมา ดั่งดารดาษด้วยดอกคล้า ดอกโกมุท ดอกย่านทราย ดอกมะลิวัลย์ และดอกมะลิซ้อน เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งพระรัศมีสีขาวที่ซ่านออกจากพระอัฏฐิ พระทนต์ และจากสถานที่สีขาวแห่งพระเนตร อนึ่ง พระรัศมีหงสบาทและประภัสสร ซ่านออกจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ เหล่าพระฉัพพรรณ-รังสีนั้นซ่านออกจรดมหาปฐพีอันหนาทึบด้วยประการฉะนี้

มหาปฐพีอันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นประดุจก้อนทองคำที่ขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีเหล่านั้นแทรกแผ่นดินลงไปภายใต้พื้นน้ำ น้ำที่รองรับแผ่นดินหนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนทองคำที่ไหลออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นแทรกพื้นน้ำลงไปถึงลมที่หนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนหนึ่งแท่งทองคำที่กองสุมไว้ พระรัศมีเหล่านั้นทะลุลมแล้วไปสู่อัชฎากาศ (อากาศคือท้องฟ้า) เบื้องล่าง

ในเบื้องบนพระรัศมีพุ่งขึ้นไปถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ผ่านไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวดี หลังจากนั้นได้พุ่งไปยังพรหมโลก เก้าชั้นจดเวหัปผลาภูมิ และสุทธาวาสห้าชั้น ผ่านไปยังอรูปภูมิสี่ชั้นสู่อัชฎากาศ

อนึ่ง ในเบื้องขวางพระรัศมีแล่นไปสู่โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ในสถานที่มีประมาณเพียงนี้ ไม่มีแสงจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีแสงอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีแสงดาวในดวงดาว ไม่มีรัศมีของเหล่าเทวดาในสถานที่ทั้งปวง คือ อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ สรีระ และอาภรณ์ แม้มหาพรหมผู้สามารถกระจายแสงสว่างไปสู่โลกธาตุสามหมื่นหรือหลายหมื่นแห่งได้ ก็เป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์อุทัย พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยาน วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ ก็ปรากฏเพียงเล็กน้อย พระพุทธรัศมีได้ครอบคลุมสถานที่มีประมาณเพียงนี้

อนึ่ง พระฤทธิ์นี้มิใช่เกิดจากการอธิษฐานหรือเกิดจากการภาวนาของพระ-พุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อพระโลกนาถเจ้าทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิต วัตถุรูป และพระฉวีวรรณ ได้ผ่องใสแล้ว วัณณธาตุ[คือสี]ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่มั่นคงไม่หวั่นไหวในสถานที่รอบข้างราว ๘๐ ศอก พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาตลอด ๗ วันโดยทำนองนี้

ถามว่า : ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงพิจารณาตลอดทั้ง ๗ ทิวาราตรี มีประมาณเพียงใด

ตอบว่า : หาประมาณมิได้

ข้อที่กล่าวมานี้ชื่อว่าเทศนาทางใจก่อน แต่ไม่ควรกล่าวว่าพระศาสดาเมื่อทรงเปล่งวาจาแสดงธรรมที่ดำริทางใจตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีก็ดี พันปีก็ดี แสนปีก็ดี ก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้ [คือ ทรงเปล่งวาจาแสดงธรรมดังกล่าวให้ถึงที่สุดได้นั่นเอง] อันที่จริงแล้วในกาลต่อมา พระตถาคตประทับนั่งท่ามกลางเหล่าเทพหมื่นจักรวาลเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาตในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทรงแสดงธรรมว่า กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่ ธรรมที่เป็นอัพยากฤตมีอยู่) เป็นต้น โดยกระทำพระพุทธมารดาให้เป็นกายสักขี ได้ทรง

แสดงเป็นพันส่วน แสนส่วน โดยทรงย้ายธรรมอย่างหนึ่งไปจากธรรมอย่างหนึ่ง เทศนาที่พระองค์ทรงแสดงติดต่อกันตลอดไตรมาสไร้ที่สุดหาประมาณมิได้ ประดุจแม่น้ำคงคาในอากาศที่ไหลมาโดยเร็ว และประดุจสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อที่คว่ำปากไว้ ฉะนั้น

โดยแท้จริงแล้ว แม้ในกาลอนุโมทนาภัตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์ทรงอนุโมทนาอยู่ขยายออกเพียงหน่อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย แต่เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่มาประชุมกันภายหลังภัต เทศนาก็มีประมาณเท่านิกายใหญ่ทั้ง ๒ คือ สังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย เพราะภวังคจิตของพระพุทธเจ้าทั้งหลายดำเนินไปเร็ว [คือเกิดดับน้อยครั้ง] ริมพระโอษฐ์สัมผัสดี ช่องพระโอษฐ์เรียบสนิทดี พระชิวหาอ่อนคล่องพระโอษฐ์ พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว ดังนั้น แม้ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเพียงครู่หนึ่งนั้นจึงมีประมาณเพียงนี้ ส่วนธรรมที่ทรงแสดงตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย

[การใช้คำแสดงเหตุในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. เหตุกุจฉิ มีเหตุอยู่ภายใน คือ ใช้คำที่ลงวิภัตติแสดงเหตุอันได้แก่ ตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ หรือสัตตมีวิภัตติ เช่น พุทฺโธ สพฺพญฺญุตญาณลาเภน ธมฺมํ เทเสติ (พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพราะทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ)

๒. เหตุปิฏฐิ มีเหตุอยู่ภายนอก คือ ใช้คำแสดงเหตุว่า กสฺมา (เพราะเหตุไร), ยสฺมา (เพราะเหตุใด) เป็นต้น เช่น พุทฺโธ ธมฺมํ เทเสติ. กสฺมา. สพฺพญฺญุตญาณสฺส ลาภี (พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ)]

โดยแท้จริงแล้ว พระอานันทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎก ยืนอยู่แล้วโดยท่าที่ยืนนั่นแหละ ย่อมเรียน ย่อมบอก ย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ บท และกลุ่มธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดึงดอกเถาวัลย์[ที่ต้องดึงทั้งกิ่ง] ธรรมมีประมาณเท่านี้ชื่อว่าทางแห่งอุเทศ (อุเทศมรรค) หนึ่งของพระเถระ เพราะบุคคลผู้อื่นที่จะให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระย่อมไม่อาจให้ได้ คือ บอกให้ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นพึงให้ทัน พระสาวกผู้มีสติปัญญาและวิริยะมากยิ่งอย่างนี้ แม้เรียนพระเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วตลอดไตรมาสโดยทำนองนี้สิ้นร้อยปีพันปี ก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้

การดำเนินไปแห่งพระสรีระ

ถามว่า : เมื่อพระตถาคตทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสอย่างนี้ พระสรีระที่มีใจครองอันเนื่องด้วยอาหารคือคำข้าวย่อมดำเนินไปได้อย่างไร

ตอบว่า : ด้วยการบำรุงนั่นแหละ

ความโดยพิสดารว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะห์ กำหนด และเห็นประจักษ์กาลนั้นๆ แล้ว จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษยโลกในขณะแสดงธรรม พระองค์ทรงกำหนดเวลาภิกษาจารแล้วเนรมิตพุทธนิมิตแล้วอธิษฐานว่า “การห่มจีวร การถือบาตร การเปล่งเสียง กิริยาของพุทธนิมิตนี้จงเป็นอย่างนี้ จงแสดงธรรมเพียงเท่านี้” แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสระอโนดาต เทวดาถวายไม้ชำระพระทนต์ชื่อว่า นาคลดา (เถาวัลย์ที่มีในนาคพิภพ) พระองค์ทรงเคี้ยวไม้นาคลดานั้น ทรงชำระล้างพระสรีระในสระอโนดาตแล้วประทับยืนที่พื้นมโนศิลา ทรงครองสบงสองชั้นที่ย้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่ท้าวจตุมหาราชถวายเสด็จไปสู่อุตตรกุรุทวีป ทรงนำบิณฑบาตมาจากที่นั้นแล้วทรงประทับที่ริมฝั่งสระอโนดาต เสวยแล้วเสด็จไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน

แม้พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดีก็ไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง ในลำดับนั้น พระศาสดาทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า “ดูกรสารีบุตร ธรรมที่ตถาคตแสดงแล้วมีเพียงเท่านี้” เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทานนัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระอัครสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณแล้วเป็นเช่นกับมหาสมุทรที่บุคคลยืนที่ริมฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วย่อมปรากฏแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย

ถามว่า : พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน

ตอบว่า : เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวัตถีที่ประชุมกันแล้ว มีอยู่ก็เสด็จไปเวลานั้น

ถามว่า : ใครทราบว่าพระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือเสด็จมาแสดงธรรม ใครไม่ทราบ

ตอบว่า : เทวดาผู้มีอานุภาพมากย่อมทราบเทวดาผู้มีอานุภาพน้อยย่อมไม่ทราบ

ถามว่า : เหตุใดเทวดาผู้มีอานุภาพน้อยจึงไม่ทราบ

ตอบว่า : เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพุทธนิมิตไม่มีพระรัศมีเป็นต้นต่างกัน โดยแท้จริงแล้ว ความต่างกันของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์นั้นมิได้มีในพระรัศมี พระ-สุรเสียง หรือพระดำรัส

พระอภิธรรมมีแนวคำสอนมาจากพระสารีบุตร

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธิวิหาริกของตน กุศลที่ได้บำเพ็ญไว้ในกาลก่อนของท่านเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้

ดังได้สดับมาว่า ในสมัยพระทศพลพระนามว่ากัสสปะ ภิกษุเหล่านั้นเกิดในกำเนิดค้างคาวลูกหนู ห้อยโหนอยู่ที่เงื้อมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูปสาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็รับเอาเสียงเป็นอารมณ์ แม้จะไม่เข้าใจว่าเป็นธรรมฝ่ายดำหรือฝ่ายขาว เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดในเทวโลกด้วยการรับเอาเสียงเป็นอารมณ์เท่านั้น พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธันดรหนึ่ง ในกาลนั้นได้มาเกิดในมนุษยโลก เลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระ พระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ท่านเหล่านั้น การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและการเรียนปกรณ์ ๗ ของภิกษุเหล่านั้น ได้มีพร้อมๆ กันนั่นแหละ

ขึ้นชื่อว่าแนวคำสอนในพระอภิธรรม มีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้การนับจำนวนในมหาปกรณ์ (คัมภีร์ปัฏฐาน) ก็ตั้งไว้โดยพระเถระนั่นแหละ ที่จริงแล้วพระเถระไม่ลบล้างธรรมอื่น ได้ตั้งจำนวนไว้โดยดำริว่าภิกษุอื่นย่อมจะถือเอา ทรงจำ เล่าเรียน และสอนได้ตามทำนองนี้

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่าผู้อื่นหรือ

ตอบว่า : หามิได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่าผู้อื่น เพราะพระองค์ประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงรู้ตลอดพระอภิธรรมนั้น และเมื่อเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ประทับนั่งบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน ทรงเปล่งอุทานว่า

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ.

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะหยั่งเห็นธรรม[คืออริยสัจ ๔] พร้อมทั้งเหตุ”

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ.

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะหยั่งเห็นความสิ้นไปแห่งปัจจัย [คือพระนิพพาน]”

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
วิธูปยํ ติฏฺฐติ มารเสนํ
สูริโยว โอภาสยมนฺตลิกฺขํ.[๑๗]

“เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ผู้ลอยบาปได้นั้นย่อมกำจัดมารและกองทัพมารเสียได้ ดุจดวงสุริย์ส่องสว่างอยู่ในอากาศฉะนั้น”

พระดำรัสนี้ชื่อว่า **ปฐมพุทธพจน์**

ส่วนภิกษุผู้สาธยายธรรมบทกล่าวว่า ปฐมพุทธพจน์คือพระพุทธดำรัสว่า

อเนกชาติสंสารं สนฺธาวิสฺสं อนิพฺพิสं
คหการं คเวสนฺโต ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนं.

“เมื่อเราแสวงหานายช่าง[คือ ตัณหา]ผู้สร้างเรือนยังไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยวไปสู่สงสารมีชาติเป็นอันมาก เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์”

คหการก ทิฏฺโฐสิ ปุน เคหं น กาหสิ
สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา คหกูฏं วิสงฺขตं
วิสงฺขารคตं จิตฺตं ตณฺหานं ขยมชฺฌคา.[๑๘]

“ดูกรนายช่างผู้สร้างเรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือนไม่ได้อีกแล้ว เราทำลายโครงหลังคาทั้งหมดของท่านแล้ว รื้อยอดเรือนแล้ว จิตของเราบรรลุความไม่มีสังขาร ถึงความสิ้นไปแห่งตัณหา”

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างแห่งต้นสาละคู่ในสมัยใกล้ปรินิพพานตรัสไว้ว่า

หนฺท ทานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว. วยธมฺมา สงฺขารา. อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ.[๑๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เอาเถอะ ตถาคตจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังไตรสิกขาให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด”

พระดำรัสนี้ชื่อว่า **ปัจฉิมพุทธพจน์**

พระสัทธรรมอันแสดงถึงอมตธรรมอันพระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่างพระพุทธพจน์ทั้งสอง เสมือนดังนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ หรือเหมือนช่างแก้วร้อยพวงแก้ว ชื่อว่า **มัชฌิมพุทธพจน์**

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นแบ่งออกเป็น :-

- ปิฎก ๓ โดยปิฎก
- นิกาย ๕ โดยนิกาย
- องค์ ๙ โดยองค์
- ธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ โดยธรรมขันธ์

กล่าวโดยพิสดารว่า พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นมี ๓ ประเภทโดยปิฎก คือ

๑. พระวินัยปิฎก แบ่งออกเป็น

๑.๑ ปาติโมกข์ทั้งสอง ๑.๒ วิภังค์ทั้งสอง

๑.๓ ขันธกะ ๒๒ ๑.๔ ปริวาร ๑๖

๒. พระสุตตันตปิฎก แบ่งออกเป็น

๒.๑ ทีฆนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตร เป็นต้น

๒.๒ มัชฌิมนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตร เป็นต้น

๒.๓ สังยุตตนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตร เป็นต้น

๒.๔ อังคุตตรนิกาย รวบรวมพระสูตรไว้ ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยายสูตร เป็นต้น

๒.๕ ขุททกนิกาย มี ๑๕ ประเภท คือ

๒.๕.๑ ขุททกปาฐะ ๒.๕.๒ ธรรมบท

๒.๕.๓ อุทาน ๒.๕.๔ อิติวุตตกะ

๒.๕.๕ สุตตนิบาต ๒.๕.๖ วิมานวัตถุ

๒.๕.๗ เปตวัตถุ ๒.๕.๘ เถรคาถา

๒.๕.๙ เถรีคาถา ๒.๕.๑๐ ชาดก

๒.๕.๑๑ นิเทศ ๒.๕.๑๒ ปฏิสัมภิทา

๒.๕.๑๓ อปทาน ๒.๕.๑๔ พุทธวงศ์

๒.๕.๑๕ จริยาปิฎก

๓. พระอภิธรรมปิฎก คือ ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณี เป็นต้น

ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น :-

วิวิธวิเสสนยตฺตา วินยนโต เจว กายวาจานำ

วินยตฺถวิทูหิ อยำ วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

"พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย
เพราะมีนัยต่างๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา"

[คาถาข้างต้นตามฉันทลักษณ์เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบคณะ ๗ และครุท้าย แต่ละคณะมี ๔ มาตรา แม้คาถาที่แสดงเนื้อความของพระสูตรและพระอภิธรรมที่จะกล่าวต่อไปก็เป็นคาถามาตราพฤติเช่นเดียวกัน]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวว่า วินัย เพราะความหมายว่า :-

๑. มีนัยต่างๆ คือ มีนัยที่จำแนกเป็นปาติโมกขุทเทศ ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กอง มีปาราชิกเป็นต้น มาติกา (หัวข้อ) และวิภังค์ (คำอธิบาย) เป็นต้น

๒. มีนัยพิเศษ คือ มีนัยแห่งอนุบัญญัติ (การบัญญัติในภายหลัง) ซึ่งมีประโยชน์เพื่อทำให้มั่นคงหรือทำให้หย่อนลง

๓. ฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติผิดทางกายและวาจา

[คำว่า วินย มีความหมาย ๓ ประการ คือ
- มีนัยต่างๆ = วิวิธา นยา เอตฺถาติ วินโย.
(สัตตมีพหุพพีหิสมาส วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิวิธ (ต่างๆ)
- มีนัยพิเศษ = วิเสสา นยา เอตฺถาติ วินโย.
(สัตตมีพหุพพีหิสมาส วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิเสส (พิเศษ)
- ฝึกหัดกายวาจา = กายํ วาจญฺจ วิเนตีติ วินโย.
(วิ บทหน้า + นี ธาตุ นเย = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระวินัยนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

วิวิธวิเสสนยตฺตา วินยนโต เจว กายวาจานํ
วินยตฺถวิทูหิ อยํ วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

"พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย เพราะมีนัยต่างๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา"

[คำว่า วจนตฺถ ในศัพท์ว่า วจนตฺถโกสลฺลตฺถํ (เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์) แปลว่า เนื้อความของศัพท์ คือ รูปวิเคราะห์นั่นเอง โดยคำว่า วจน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- การกล่าว = วุจฺจเต วจนํ (ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ศัพท์ = วุจฺจเต เอเตนาติ วจนํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- เนื้อความ = วุจฺจเตติ วจนํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ในที่นี้ใช้ในความหมายที่ ๒]

ส่วนพระสูตรอื่น :-

อตฺถานํ สูจนโต สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต
สุตฺตาณา สุตฺตสภา- คโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ.

"บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระสูตรกล่าวว่า พระสูตร ก็เพราะแสดงถึงประโยชน์ มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เผล็ดประโยชน์ หลั่งประโยชน์ รักษาประโยชน์อย่างดี และเหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด"

กล่าวโดยพิสดารว่า พระสูตรนั้นแสดงถึงประโยชน์ที่จำแนกเป็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น เป็นต้น

อนึ่ง เนื้อความในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยชน

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมเผล็ดประโยชน์ เหมือนข้าวกล้าผลิผล

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมหลั่งประโยชน์ เหมือนแม่โคนมหลั่งน้ำนมออกมา

อนึ่ง พระสูตรนี้ย่อมรักษาประโยชน์อย่างดี

อนึ่ง พระสูตรนี้เหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด อุปมาเหมือนเส้นด้ายบรรทัดย่อมเป็นแบบหลักของช่างถาก ฉันใด แม้พระสูตรนี้ก็เป็นแบบหลักของวิญญูชน ฉันนั้น

อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่ร้อยไว้ด้วยด้ายแล้วย่อมไม่เรี่ยรายกระจัดกระจาย ฉันใด เนื้อความที่รวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ก็ไม่เรี่ยรายกระจัดกระจาย ฉันนั้น

ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระสูตรนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

อตฺถานํ สูจนโต สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต
สุตฺตาณา สุตฺตสภา- คโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ.

"บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระสูตรกล่าวว่า พระสูตร ก็เพราะแสดงถึงประโยชน์ มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เผล็ดประโยชน์ หลั่งประโยชน์ รักษาประโยชน์อย่างดี และเหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด"

[คำว่า สุตฺต มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- แสดงถึงประโยชน์ = อตฺเถ สูเจตีติ สุตฺตํ (สูจ ธาตุ = แสดง + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- มีเนื้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว = สุฏฺฐุ วุตฺตา เอตฺถาติ สุตฺตํ.
  (สุ ศัพท์ + วุตฺต ศัพท์ สัตตมีพหุพพีหิสมาส)
- เผล็ดประโยชน์ = อตฺเถ สวตีติ สุตฺตํ (สุ ธาตุ = เผล็ด + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- หลั่งประโยชน์ = อตฺเถ สูทตีติ สุตฺตํ (สูท ธาตุ = หลั่ง + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- รักษาประโยชน์อย่างดี = สุฏฺฐุ อตฺเถ ตายตีติ สุตฺตํ.
  (สุ บทหน้า + ตา ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- เหมือนกับเส้นด้ายบรรทัด = สุตฺตํ วิยาติ สุตฺตํ.
  (สุตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงเนื้อความของศัพท์แห่งพระอภิธรรมไว้แล้ว[ในคำว่า ธมฺมาติเรกธมฺม-วิเสสฏฺเฐน (เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ [กว่าพระสูตร])]

อีกนัยหนึ่ง :-

ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา
วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.

"ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่มีความเจริญ ที่ควรกำหนด ที่ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และเป็นที่ยิ่ง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า พระอภิธรรม"

กล่าวโดยพิสดารว่า อภิ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า

๑. เจริญ เช่น พาฬฺหา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมนฺติ, โน ปฏิกฺกมนฺติ [๒๐] (ทุกขเวทนาหนักย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กระผม มิได้ลดลง)

๒. กำหนด เช่น ยา ตา รตฺติโย อภิญฺญาตา อภิลกฺขิตา[๒๑] (ราตรีเหล่าใด ท่านกำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายแล้ว)

๓. ควรบูชา เช่น ราชาภิราชา มนุชินฺโท[๒๒] (พระราชาที่พระราชาควรบูชา เป็นจอมชน)

๔. กำหนดไว้ เช่น ปฏิพโล วิเนตุ อภิธมฺเม อภิวินเย[๒๓] (เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้ ในวินัยที่กำหนดไว้) ความหมายก็คือ เป็นผู้มีความสามารถแนะนำในธรรมและวินัยที่ไม่ปะปนกัน

๕. ยิ่ง เช่น อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน[๒๔] (มีผิวพรรณงามยิ่ง)

อนึ่ง ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้จัดเป็น :-

๑. ธรรมที่มีความเจริญ โดยนัยเป็นต้นว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ [๒๕] (ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ), เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ [๒๕] (มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่)

๒. ธรรมที่ควรกำหนด เพราะเป็นธรรมที่บุคคลควรกำหนดด้วยอารมณ์เป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา[๒๖] (มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์)

๓. ธรรมที่ควรบูชา โดยนัยเป็นต้นว่า เสกฺขา ธมฺมา. อเสกฺขา ธมฺมา. โลกุตฺตรา ธมฺมา[๒๗] (ธรรมของพระเสกขะ ธรรมของพระอเสกขะ ธรรมที่เป็นโลกุตตระ มีอยู่) ความหมายก็คือ ธรรมที่น่าบูชา

๔. ธรรมที่กำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่ถูกกำหนดไว้โดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผสฺโส โหติ, เวทนา โหติ [๒๖] (ผัสสะก็มี เวทนาก็มี)

๕. ธรรมอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหคฺคตา ธมฺมา. อปฺปมาณา ธมฺมา. อนุตฺตรา ธมฺมา[๒๘] (ธรรมที่เป็นมหัคคตะ ธรรมที่เป็นอัปปมาณะ ธรรมที่เป็นอนุตตระ มีอยู่)

ด้วยเหตุนั้น เพื่อความฉลาดในเนื้อความของศัพท์แห่งพระอภิธรรมนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา
วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.

"ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่มีความเจริญ ที่ควรกำหนด ที่ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และเป็นที่ยิ่ง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า อภิธรรม"

[คำว่า อภิธมฺม มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ธรรมที่มีความเจริญ = วุฑฺฒิมนฺโต ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = เจริญ)
- ธรรมที่ควรกำหนด = สลกฺขณา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = กำหนด)
- ธรรมที่ควรบูชา = ปูชิตา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = ควรบูชา)
- ธรรมที่กำหนดไว้ = ปริจฺฉินฺนา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = กำหนดไว้)
- ธรรมอันยิ่ง = อธิกา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = ยิ่ง)]

ความหมายของปิฎก

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้

ปิฏกำ ปิฏกตฺถวิทู ปริยตฺติพฺภาชนตฺถโต อาหุ
เตน สโมธาเนตฺวา ตโยปิ วินยาทโย เฌยฺยา.

"ผู้รู้ความหมายของ ปิฎก ศัพท์กล่าวถึง ปิฎก ศัพท์ที่ไม่ต่างกันนั้นโดยอรรถว่าเป็นตำราและเครื่องรองรับ[เนื้อความ] พึงทราบพระวินัยปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ โดยประมวล ปิฎก ศัพท์นั้นเข้าด้วยกัน [คือ เชื่อมสมาส ปิฎก ศัพท์กับ วินย ศัพท์เป็นรูปว่า วินยปิฎก (พระวินัย-ปิฎก) เป็นต้น]"

กล่าวโดยพิสดารว่า ปิฎก ใช้ในความหมายว่า

๑. ตำรา เช่น มา ปิฎกสมฺปทาเนน[๒๙] (อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา)

๒. ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย กุทาลปิฎกำ อาทาย[๓๐] (ครั้งนั้น บุรุษถือจอบและกระบุงมา)

ดังนั้น ผู้รู้ความหมายของ ปิฎก ศัพท์จึงกล่าวถึง ปิฎก ศัพท์โดยอรรถว่าเป็นตำราและเครื่องรองรับ[เนื้อความ]

กึ่งคาถาว่า เตน สโมธาเนตฺวา ตโยปิ วินยาทโย เฌยฺยา (พึงทราบพระวินัย-ปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ โดยประมวล ปิฎก ศัพท์นั้นเข้าด้วยกัน) หมายความว่า พึงทราบพระวินัยปิฎกเป็นต้นทั้ง ๓ เหล่านี้โดยเชื่อมสมาสกับ ปิฎก ศัพท์ที่มีความหมาย ๒ ประการนั้นอย่างนี้ว่า

- วินัยปิฎก คือ วินัยที่เป็นปิฎก เพราะเป็นตำราและเป็นเครื่องรองรับ[เนื้อความ]
- สุตตันตปิฎก คือ พระสูตรที่เป็นปิฎก
- อภิธรรมปิฎก คือ พระอภิธรรมที่เป็นปิฎก

อนึ่ง ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความเข้าใจปิฎกเหล่านั้นโดยประการต่างๆ อีก

เทสนาสาสนกถา- เภทำ เตสุ ยถารหำ
สิกฺขาปหานคมฺภีร- ภาวญฺจ ปริทีปเย.

"บัณฑิตพึงแสดงประเภทแห่งเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา การละ และคัมภีรภาพในปิฎกเหล่านั้นตามสมควร"

ปริยตฺติเภทำ สมฺปตฺตึ วิปตฺติญฺจาปิ ยำ ยหึ
ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ ตมฺปิ สพฺพำ วิภาวเย.

"ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ (ความถึงพร้อม) และวิบัติ (ความพินาศ) อย่างใดในปิฎกใดโดยประการใด พึงอธิบายประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น"

ในคาถาเหล่านั้นมีคำบรรยายและคำอธิบาย ดังนี้

ปิฎกทั้ง ๓ นั้นมีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. อาณาเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยอำนาจ) คือ พระวินัยปิฎก เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ควรแก่การใช้อำนาจทรงแสดงมากไปด้วยอำนาจ

๒. โวหารเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยโวหาร) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในโวหาร (คำบัญญัติ) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร

๓. ปรมัตถเทศนา (เทศนาที่มากไปด้วยปรมัตถ์) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในปรมัตถ์ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถ์

อีกนัยหนึ่ง มีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. ยถาปราธศาสนะ (คำสอนตามโทษ) คือ พระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่สั่งสอนเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมากตามความผิด

๒. ยถานุโลมศาสนะ (คำสอนตามสมควร) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะเป็นที่สั่งสอนเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัย อนุสัย จริต และความพอใจหลากหลายตามสมควร

๓. ยถาธัมมศาสนะ (คำสอนตามสภาวธรรม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นที่สั่งสอนเหล่าสัตว์ผู้สำคัญเพียงหมู่สภาวธรรมว่าเป็นเรา ของเรา ตามสมควรแก่ธรรม

อีกนัยหนึ่ง มีชื่อเรียกตามลำดับว่า

๑. สังวราสังวรกถา (คำกล่าวถึงการสำรวมน้อยใหญ่) คือ พระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพฤติผิด คำว่า สังวราสังวโร แปลว่า ความสำรวมน้อยใหญ่ ดังตัวอย่างว่า กมฺมากมฺมํ (กรรมน้อยใหญ่), ผลาผลํ (ผลน้อยใหญ่)

๒. ทิฏฐิวินิเวฐนกถา (คำกล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิ) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิ ๖๒

๓. นามรูปปริจเฉทกถา (คำกล่าวถึงการกำหนดรูปนาม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการกำหนดรูปนามอันเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะเป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบสิกขา ๓ การละ ๓ และคัมภีรภาพ ๔ ในปิฎกทั้งสามนั้น ดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระวินัยปิฎก

๒. อธิจิตตสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระสุตตันตปิฎก

๓. อธิปัญญาสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎก

นอกจากนั้น :-

๑. การละการล่วงละเมิดของกิเลส (วีติกกมะ) ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการล่วงละเมิด

๒. การละความฟูขึ้นของกิเลส (ปริยุฏฐาน) ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟูขึ้น

๓. การละความนอนเนื่องของกิเลส (อนุสัย) ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่อความนอนเนื่อง

นอกจากนั้น :-

๑. การละกิเลสโดยชั่วคราว ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก

๒. การละกิเลสโดยข่มไว้ ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก

๓. การละกิเลสโดยเด็ดขาด ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

นอกจากนั้น :-

๑. การละความเศร้าหมองคือทุจริต ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก

๒. การละความเศร้าหมองคือตัณหา ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎก

๓. การละความเศร้าหมองคือทิฏฐิ ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก

[คำว่า กิเลส และ สังกิเลส มีความหมายเหมือนกัน โดย สं อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อประดับบทเท่านั้น ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์ปทสาธนฎีกาว่า

นามं อุปนมนตฺถं อาขฺยาตं กิริยาลกฺขณं
อุปสคฺโค วิเสสาย นิปาโต ปูรณาย จ.[๓๑]

"บทนามมีประโยชน์เพื่อน้อมอรรถไป อาขยาตเป็นเครื่องสังเกตกิริยา อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อทำพิเศษ (ประดับบท) นิบาตมีประโยชน์เพื่อทำบทให้เต็ม"]

อนึ่ง พึงทราบคัมภีรภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ

ธรรม คือ พระบาลี

อรรถ คือ เนื้อความของพระบาลีนั้น

เทศนา คือ การแสดงพระบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจ

ปฏิเวธ คือ การรู้เห็นพระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีตามความเป็นจริง

ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า ลึกซึ้งคัมภีรภาพ เพราะชนผู้มีปัญญาน้อยหยั่งลงได้ยากและไม่ได้รับเป็นที่ตั้งอยู่ เหมือนมหาสมุทรอันกระต่ายเป็นต้นหยั่งลงได้ยากและยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น

พึงทราบคัมภีรภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ด้วยประการฉะนี้

อีกนัยหนึ่ง :-

ธรรม คือ เหตุ [มีอวิชชาเป็นต้น] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตุมฺหิ ญาณ์ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.[๓๒]

“ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานเหตุ)”

อรรถ คือ ผล [มีสังขารเป็นต้น] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตุผเล ญาณ์ อตฺถปฏิสมฺภิทา.[๓๒]

“ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานผล)”

เทศนา คือ คำบัญญัติ (นามบัญญัติ) ความหมายก็คือ เสียงพูดอย่างไม่แปรผันตามสภาวธรรม (ปรมัตถศัพท์) หรือจิตที่เป็นเหตุแห่งการแสดงธรรมโดยอนุโลม ปฏิโลม สังเขป และพิสดาร (จิตตุปบาท) เป็นต้น

ปฏิเวธ คือ การหยั่งรู้ที่เป็นฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ กล่าวคือ ความเข้าใจธรรมตามสมควรแก่อรรถ ความเข้าใจอรรถตามสมควรแก่ธรรม และความเข้าใจคำบัญญัติตามสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยอารมณ์และโดยไม่หลงลืม หรือเป็นสภาวะอันไม่วิปริตที่เรียกว่าลักษณะของตน [มีความแปรปรวน ความเสวยอารมณ์เป็นต้น] ที่ควรแทงตลอดแห่งธรรมนั้นๆ [ขันธ์ และพระนิพพาน] ซึ่งตรัสไว้ในปิฎกนั้นๆ

เหตุ ผล เทศนาที่แสดงเนื้อความนั้นโดยประการที่เนื้อความอันบุคคลควรรู้เป็นเฉพาะหน้าต่อญาณของผู้ฟัง และการหยั่งรู้ที่เรียกว่าความเข้าใจอันไม่แปรปรวนในเหตุ ผล และเทศนานี้ หรือสภาวะอันไม่วิปริตที่เรียกว่าลักษณะของตนที่ควรแทงตลอดแห่งธรรมนั้นๆ ทั้งหมดนี้อันชนผู้มีปัญญาทรามมิได้สั่งสมกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้ยากและไม่ได้รับที่อาศัย เหมือนดังสาครอันกระต่ายเป็นต้นหยั่งลงได้ยากและไม่ได้ที่เหยียบยันฉะนั้น

พึงทราบคัมภีรภาพในปิฎกแต่ละอย่างนี้โดยธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงถึงเนื้อความของคาถาว่า

เทสนาสาสนกถา- เภทำ เตสุ ยถารหำ
สิกฺขาปหานคมฺภีร- ภาวญฺจ ปริทีปเย.

"บัณฑิตพึงแสดงประเภทแห่งเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา การละ และคัมภีรภาพในปิฎกเหล่านั้นตามสมควร"

ส่วนในคาถานี้ว่า

ปริยตฺติเภทำ สมฺปตฺตึ วิปตฺติญฺจาปิ ยำ ยหึ
ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ ตมฺปิ สพฺพำ วิภาวเย.

"ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ (ความถึงพร้อม) และวิบัติ (ความพินาศ) อย่างใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบายประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น"

พึงทราบประเภทของปริยัติ ๓ ในปิฎก ๓ ดังนี้ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อลคัททูปมปริยัติ ปริยัติเหมือนการจับงูพิษ[อย่างผิดวิธี]
๒. นิสสรณัตถปริยัติ ปริยัติมีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้น
๓. ภัณฑาคาริกปริยัติ ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง

อลคัททูปมปริยัติ คือ ปริยัติที่เรียนเอาไม่ดี กล่าวคือ เรียนเพราะเหตุมีการโต้แย้งเป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส อลคทฺทตฺถิโก อลคทฺทคเวสี อลคทฺทปริเยสนำ จรมาโน, โส ปสฺเสยฺย มหนฺตำ อลคทฺทำ. ตเมนำ โภเค วา นงฺคุฏฺเฐ วา คณฺเหยฺย. ตสฺส โส อลคทฺโท ปฏิปริวตฺติตฺวา หตฺเถ วา พาหาย วา อญฺญตรสฺมึ วา องฺคปจฺจงฺเค ฑำเสยฺย. โส ตโตนิทานำ

มรณำ วา นิคจฺเฉยฺย มรณมตฺตำ วา ทุกฺขำ. ตำ กิสฺส เหตุ. ทุคฺคหิตตฺตา ภิกฺขเว อลคทฺทสฺส, เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺเจ โมฆปุริสา ธมฺมำ ปริยาปุณนฺติ สุตฺตำ ฯเปฯ เวทลฺลำ. เต ตำ ธมฺมำ ปริยาปุณิตฺวา เตสำ ธมฺมานำ ปญฺญาย อตฺถำ น อุปปริกฺขนฺติ. เตสำ เต ธมฺมา ปญฺญาย อตฺถำ อนุปปริกฺขตำ น นิชฺฌานำ ขมนฺติ. เต อุปารมฺภานิสำสา เจว ธมฺมำ ปริยาปุณนฺติ อิติวาทปฺปโมกฺขานิสำสา จ. ยสฺส จตฺถาย ธมฺมำ ปริยาปุณนฺติ, ตญฺจสฺส อตฺถำ นานุโภนฺติ. เตสำ เต ธมฺมา ทุคฺคหิตา ทีฆรตฺตำ อหิตาย ทุกฺขาย สำวตฺตนฺติ. ตำ กิสฺส เหตุ. ทุคฺคหิตตฺตา ภิกฺขเว ธมฺมานำ.[๓๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้ต้องการอสรพิษย่อมเที่ยวแสวงหาอยู่ เขาเห็นอสรพิษตัวใหญ่ จึงจับมันที่ขนดหรือหาง มันพึงแว้งขบกัดเอาที่มือ แขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของเขา เขาพึงถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเขาจับอสรพิษไม่ดี [ผิดวิธี] ฉันใด

ดูกรภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้น ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ ฯลฯ เวทัลละ พวกเขาเรียนธรรมนั้นแล้วย่อมไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อพวกเขาไม่ใคร่ครวญเนื้อความด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนต่อการเพ่งพินิจ พวกเขามีการโต้แย้งเป็นอานิสงส์ และมีการเปลื้องตนจากวาทะนั้นๆ เป็นอานิสงส์ ย่อมเรียนธรรม อนึ่ง พวกเขาเรียนธรรมเพื่อประโยชน์แก่การบำเพ็ญศีลเป็นต้นใด ย่อมไม่เสวยประโยชน์แก่การบำเพ็ญศีลเป็นต้นนั้น ธรรมที่โมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนเอาไม่ดีย่อมเป็นไปเพื่อความทุกข์มิใช่ประโยชน์ตลอดกาลนาน ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะพวกเขาเรียนธรรมไม่ดี"

[ในประโยคว่า ยสฺส อตฺถาย คำว่า ยสฺส โยกคำว่า สีลาทิปูรณสฺส (การบำเพ็ญศีลเป็นต้น) หรือโยกคำว่า มคฺคผลนิพฺพานสฺส (มรรค ผล และนิพพาน)]

นิสสรณัตถปริยัติ คือ ปริยัติที่บุคคลเรียนเอาดีแล้วโดยหวังความบริบูรณ์แห่งคุณธรรมมีศีลเป็นต้น มิใช่เรียนเพื่อโต้แย้งเป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เตสं เต ธมฺมา สุคฺคหิตา ทีฆรตฺตं หิตาย สุขาย สंวตฺตนฺติ. ตं กิสฺส เหตุ. สุคฺคหิตตฺตา ภิกฺขเว ธมฺมานं.[๓๔]

“ธรรมเหล่านั้นที่กุลบุตรนั้นเรียนดีแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสิ้นกาลนาน ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะกุลบุตรเรียนธรรมไว้ดีแล้ว”

ภัณฑาคาริกปริยัติ คือ ปริยัติที่เรียนโดยพระขีณาสพผู้กำหนดรู้ขันธ์[คือทุกขสัจ]แล้ว ละกิเลส[คือสมุทยสัจ]ได้แล้ว อบรมมรรคสัจแล้ว แทงตลอดอรหัตตผลแล้ว รู้แจ้งนิโรธสัจแล้ว เพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว

[คำว่า ปฏิวิทฺธากุปฺโป ตัดบทเป็น ปฏิวิทฺธ + อกุปฺป คำว่า อกุปฺป แปลตามศัพท์ว่า สภาวะไม่กำเริบ, สภาวะไม่วิบัติ คือ อรหัตตผล]

สมบัติ ๓

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย อาศัยความบริบูรณ์แห่งศีล ย่อมบรรลุวิชชา ๓ เพราะตรัสวิชชา ๓ ประเภทนั้นไว้ในพระวินัยนี้

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยความบริบูรณ์แห่งสมาธิ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ เพราะตรัสอภิญญา ๖ ประเภทนั้นไว้ในพระสูตรนี้

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยความบริบูรณ์แห่งปัญญา ย่อมบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ เพราะตรัสปฏิสัมภิทา ๔ นั้นไว้ในพระอภิธรรมนี้

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมนั้น ย่อมบรรลุสมบัติที่จำแนกเป็นวิชชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ นี้ตามลำดับ

วิบัติ ๓

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย สำคัญว่าไม่มีโทษในผัสสะของสตรีที่มีใจครอง

เป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ โดยความเสมอด้วยสัมผัสมีเครื่องลาดและผ้าห่ม ซึ่งมีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาตไว้ ดังคำกล่าวของพระอริฏฐะว่า

ตถาหำ ภควตา ธมฺมำ เทสิตำ อาชานามิ, ยถา เยเม อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา ภควตา, เต ปฏิเสวโต นาลำ อนฺตรายาย.[๓๕]

“เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาคแสดงแล้ว โดยประการที่ข้อประพฤติ[คือการเสพเมถุน]อันกระทำอันตรายที่พระองค์ตรัสไว้นี้ ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอยู่ได้”

เธอล่วงละเมิดแล้วเพราะความสำคัญว่าไม่มีโทษนั้น ย่อมถึงความเป็นผู้ทุศีล

[พระอริฏฐะและสามเณรกัณฏกะสำคัญผิดว่าสัมผัสของสตรีที่พระพุทธองค์ตรัสห้ามไว้ไม่ต่างไปจากสัมผัสของเครื่องลาดและผ้าห่มที่ทรงอนุญาต จึงกล่าวคัดค้านว่าการเสพเมถุนไม่อาจทำอันตรายต่อสวรรค์และนิพพานได้ บุคคลดังกล่าวย่อมถึงความวิบัติแห่งศีลเพราะล่วงละเมิดสิกขาบทด้วยความสำคัญผิด]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบายย่อมเข้าใจผิดในประโยคว่า

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ.[๓๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ ปรากฏอยู่ในโลก”

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺตนา ทุคฺคหิเตน อมฺเห เจว อพฺภาจิกฺขติ, อตฺตานญฺจ ขนติ, พหุญฺจ อปุญฺญำ ปสวติ.[๓๗]

“บุคคลย่อมกล่าวตู่เราด้วยความเข้าใจผิดของตน ย่อมทำลายตน และย่อมก่อบาปไว้เป็นอันมาก”

เธอล่วงละเมิดแล้วเพราะความเข้าใจผิดนั้น ย่อมถึงความเป็นมิจฉาทิฏฐิ

[พระสูตรเป็นธรรมเทศนาโดยบุคลาธิษฐาน คือ ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง บางคนไม่เข้าใจเรื่องนี้จึงเข้าใจว่าอาตมันหรือวิญญาณมีจริง เพราะพระพุทธองค์ตรัสถึงบุคคลไว้ในพระสูตรต่างๆ บุคคลดังกล่าวย่อมถึงความเป็นมิจฉาทิฏฐิ เพราะความเข้าใจผิดของตน]

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรมจะวิจารณ์พระธรรมเกินไป ย่อมคิดสิ่งที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) เขาย่อมถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิตเพราะความคิดนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อจินฺเตยฺยานิ น จินฺเตตพฺพานิ, ยานิ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส.[๓๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านั้น บุคคลไม่ควรคิด ผู้คิดอยู่พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความคับแค้น”

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมเหล่านั้น ย่อมบรรลุวิบัติที่จำแนกเป็นความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฏฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ตามลำดับ

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงถึงเนื้อความของคาถาว่า

ปริยตฺติเภทํ สมฺปตฺตึ วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหึ
ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเย.

“ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ (ความถึงพร้อม) และวิบัติ (ความพินาศ) อย่างใดในปิฎกใดโดยประการใด พึงอธิบายประเภททั้งหมดนั้นในปิฎกนั้นโดยประการนั้น”

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นที่บุคคลเข้าใจปิฎกโดยประการต่างๆ แล้วประมวลมาอย่างนี้ จัดเป็นปิฎก ๓

พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย

ถามว่า : พระพุทธพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกายอย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นมี ๕ ประเภท คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย

ทีฆนิกาย คือ พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๓ วรรค

จตุตฺตึเสว สุตฺตนฺตา ติวคฺโค ยสฺส สงฺคโห
เอส ทีฆนิกาโยติ ปจฺโม อนุโลมิโก.

"พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มีจำนวน ๓ วรรค มีอยู่ในนิกายใด นิกายที่ ๑ นั้นมีชื่อคล้อยตามความหมายว่า ทีฆนิกาย"

ถามว่า : เหตุใดนิกายที่ ๑ นั้นจึงได้ชื่อว่า ทีฆนิกาย

ตอบว่า : เพราะเป็นกลุ่มสูตรขนาดยาว และเป็นที่อาศัยของสูตรขนาดยาว

โดยแท้จริงแล้ว กลุ่มและที่อาศัยได้ชื่อว่า นิกาย ดังหลักฐานทางศาสนาและทางโลกมีอาทิอย่างนี้ว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา.[๓๙]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมู่สัตว์อื่นแม้อย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนพวกสัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้"

โปณิกนิกาโย, จิกฺขลฺลิกนิกาโย.

"ที่อาศัยของกษัตริย์โปณิกะ ที่อาศัยของกษัตริย์จิกขัลลิกะ"

พึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความเป็นนิกาย แม้ของนิกายที่เหลือ โดยประการที่กล่าวมาแล้ว

[หลักฐานทางศาสนา คือ ข้อความจากอังคุตตรนิกายข้างต้น ส่วนหลักฐานทางโลก คือ คำว่า โปณิกนิกาโย (ที่อาศัยของกษัตริย์โปณิกะ), จิกฺขลฺลิกนิกาโย (ที่อาศัยของกษัตริย์จิกขัลลิกะ) โดยชื่อโปณิกะและจิกขัลลิกะเป็นชื่อของกษัตริย์ในอินเดีย ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) ว่า

โปณิกา จิกฺขลฺลิกา จ ขตฺติยา. เตสํ นิวาโส โปณิกนิกาโย จิกฺขลฺลิกนิกาโยติ วุจฺจติ.[๙๐]

"โปณิกะและจิกขัลลิกะเป็นกษัตริย์ ที่อาศัยของกษัตริย์เหล่านั้นได้ชื่อว่า โปณิกนิกายะ, จิกขัลลิกนิกายะ"]

มัชฌิมนิกาย คือ พระสูตร ๑๕๒ สูตรมีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง

ทิยฑฺฒสตสุตฺตนฺตา เทฺว จ สุตฺตานิ ยตฺถ โส
นิกาโย มชฺฌิโม ปญฺจ- ทสวคฺคปริคฺคโห.

"พระสูตร ๑๕๒ สูตรมีในนิกายใด นิกายที่นับด้วย ๑๕ วรรค นั้นชื่อว่า มัชฌิมนิกาย"

สังยุตตนิกาย คือ พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ซึ่งตั้งไว้โดยจำแนกเป็นเทวตาสังยุตต์เป็นต้น

สตฺต สุตฺตสหสฺสานิ สตฺต สุตฺตสตานิ จ
ทฺวาสฏฺฐิ เจว สุตฺตนฺตา เอโส สํยุตฺตสงฺคโห.

"พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร หมู่สูตรเหล่านี้เป็นสูตรที่ประมวลไว้ของสังยุตตนิกาย"

[คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) อธิบาย ปญฺจทสวคฺคปริคฺคโห เป็นตติยาตัปปุริส-สมาสว่า ปญฺจทสหิ วคฺเคหิ ปริคฺคหิโต (นิกายที่นับด้วย ๑๕ วรรค)

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓) อธิบาย สํยุตฺตสงฺคโห เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า สํยุตฺตนิกายสฺส สงฺคโห สํยุตฺตสงฺคโห (สังยุตตสังคหะ คือ สูตรที่ประมวลไว้ของสังยุตตนิกาย)]

อังคุตตรนิกาย คือ พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรมีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ซึ่งตั้งไว้ด้วยการเพิ่มหมวดทีละหมวด

นว สุตฺตสหสฺสานิ ปญฺจ สุตฺตสตานิ จ
สตฺตปญฺญาสสุตฺตานิ สงฺขฺยา องฺคุตฺตเร อยํ.

"พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรนี้ เป็นจำนวนสูตรในอังคุตตรนิกาย"

ขุททกนิกาย คือ พระพุทธพจน์ที่เหลืออื่นจากนิกาย ๔ อันได้แก่ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และขุททกปาฐะพร้อมทั้งธรรมบทเป็นต้น ๑๕ ประเภทที่ได้แสดงไว้แล้ว

ฐเปตฺวา จตุโรเปเต นิกาเย ทีฆอาทิเก
ตทญฺญํ พุทฺธวจนํ นิกาโย ขุทฺทโก มโต.

"พระพุทธพจน์อื่นยกเว้นนิกาย ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้นนี้ ชื่อว่าขุททกนิกาย"

โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทธพจน์มีองค์ ๙

ถามว่า : พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นมีองค์ ๙ ดังนี้

๑. สุตตะ คือ อุภโตวิภังค์ นิเทศ (จูฬนิเทศ และมหานิเทศ) ขันธกะ ปริวาร พระสูตรในคัมภีร์สุตตนิบาตมี มังคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตุวฏกสูตรเป็นต้น พร้อมทั้งพระพุทธดำรัสอื่นที่มีชื่อว่า สุตตะ

๒. เคยยะ คือ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ว่าโดยพิเศษคือสคาถวรรคทั้งสิ้นในสังยุตตนิกาย

๓. เวยยากรณะ คือ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทธพจน์อื่นที่ไม่นับเข้าในองค์ ๘

๔. คาถา คือ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตรในคัมภีร์สุตตนิบาต

๕. อุทาน คือ พระสูตร ๘๒ สูตรอันกอปรด้วยคาถาที่เกิดจากโสมนัสญาณ

๖. อิติวุตตกะ คือ พระสูตร ๑๑๐ สูตรที่ดำเนินไปโดยนัยว่า วุตฺตญฺเหตํ ภควตา[๔๑] (สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นต้น

๗. ชาดก คือ ชาดก ๕๕๐ มีอปัณณกชาดกเป็นต้น

๘. อัพภุตธรรม คือ พระสูตรที่กอปรด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีทั้งหมดที่ดำเนินไปโดยนัยว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท[๔๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท์) เป็นต้น

๙. เวทัลละ คือ พระสูตรมีจูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร มหาปุณณมสูตร เป็นต้น ที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้รับความเข้าใจและความยินดี

โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์ มีองค์ ๙

[ในฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า เอวเมตํ องฺคโต นวงฺคานิ (โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์พระพุทธพจน์นี้มีองค์ ๙) แต่ถ้าประธานเป็น เอตํ ก็ควรมีรูปเป็นเอกพจน์เหมือนกันว่า นวงฺคํ ดังนั้น ฉบับมหาจุฬาฯ ว่า เอวเมว องฺคโต นว องฺคานิ (โดยประการดังนี้ ว่าโดยองค์ มีองค์ ๙) จึงสมควรกว่า และสอดคล้องกับคำเริ่มต้นของเรื่องนี้ว่า กถํ องฺควเสน นวงฺคานิ (ถามว่า : พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร)]

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์

ถามว่า : ว่าโดยธรรมขันธ์ พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์อย่างไร

ตอบว่า : โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้จำแนกเป็น ๘๔,๐๐๐ ตามธรรมขันธ์ที่พระอานนท์แสดงไว้อย่างนี้ว่า

ทฺวาสีติ พุทฺธโต คณฺหึ เทฺว สหสฺสานิ ภิกฺขุโต
จตุราสีติ สหสฺสานิ เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน.[๔๓]

"ข้าพเจ้าเรียนธรรมขันธ์ ๘๒,๐๐๐ จากพระพุทธเจ้า เรียนธรรมขันธ์ ๒,๐๐๐ จากภิกษุ ธรรมเหล่าใดดำเนินไป[ที่ปลายลิ้น]ของข้าพเจ้า ธรรมเหล่านั้นมี ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์"

ในบรรดาธรรมขันธ์เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- พระสูตรที่มีอนุสนธิ (การเชื่อมความ) หนึ่ง เป็นธรรมขันธ์หนึ่ง

- พระสูตรที่มีอนุสนธิหลายอย่าง ก็นับจำนวนธรรมขันธ์ตามอนุสนธิในพระสูตรเหล่านั้น

- ในคาถาประพันธ์ การถามปัญหาเป็นธรรมขันธ์หนึ่ง การตอบปัญหาก็เป็นธรรมขันธ์หนึ่ง

- ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะและทุกะแต่ละหมวด และการจำแนกวารจิตแต่ละอย่าง ก็เป็นธรรมขันธ์หนึ่ง

- ในพระวินัย มีวัตถุ (เนื้อเรื่อง) มาติกา (แม่บท) ปทภาชนีย์ (การจำแนกบท) อาบัติ (การต้องโทษ) อนาบัติ (การไม่ต้องโทษ) อันตราบัติ (การต้องโทษในระหว่าง) และติกัจเฉทะ (การกำหนดติกะ) แต่ละส่วนในวัตถุเป็นต้นนี้ เป็นธรรมขันธ์หนึ่งๆ

โดยประการดังนี้ ว่าโดยธรรมขันธ์ พระพุทธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์

พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นได้รับสังคายนาโดยหมู่พระอรหันต์มีพระมหากัสสปะเป็นประธานผู้สังคายนาอยู่ในสมัยสังคายนาที่ภิกษุ ๕๐๐ รูปกระทำ ได้กำหนดประเภทเหล่านี้ว่าเป็น :-

- ธรรม - วินัย
- ปฐมพุทธพจน์ - มัชฌิมพุทธพจน์
- ปัจฉิมพุทธพจน์ - พระวินัยปิฎก

- พระสุตตันตปิฎก
- พระอภิธรรมปิฎก
- ทีฆนิกาย ฯลฯ
- ขุททกนิกาย
- สุตตะเป็นต้นมีองค์ ๙
- ธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐

อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น แต่ได้กำหนดประเภทสรุปหัวข้อจำนวนมากอื่นที่พบในพระไตรปิฎก มีอาทิ คือ

- อุททานสังคหะ (สรุปอุเทศ)
- วัคคสังคหะ (สรุปวรรค)
- เปยยาลสังคหะ (สรุปคำเปยยาล)
- นิปาตสังคหะ (สรุปนิบาต) ในเอกนิบาต และทุกนิบาต เป็นต้น
- สังยุตตสังคหะ (สรุปสังยุตต์)
- ปัณณาสสังคหะ (สรุปปัณณาส) [ในคัมภีร์มูลปัณณาสก์ เป็นต้น]

ท่านได้สังคายนาพระพุทธพจน์สิ้น ๗ เดือน

[คำว่า วสีคณ แปลว่า หมู่พระอรหันต์ โดย วสี ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของพระอรหันต์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วโส อสฺส อตฺถีติ วสี (วสี คือ ผู้มีความชำ่ชอง[ในการเข้าผลสมาบัติ])
- วสีนำ คณา วสีคณา (วสีคณะ คือ หมู่พระอรหันต์)]

อนึ่ง ในกาลอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สะเทือนเลื่อนลั่น หวั่นไหว เป็นอเนกประการหยั่งลงไปถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด เปรียบดั่งเกิดความปราโมทย์ให้สาธุการอยู่ว่า “พระศาสนาของพระทศพลนี้ พระมหากัสสปเถระทำให้ดำเนินไปได้ตลอดเวลาราว ๕,๐๐๐ ปี” และได้เกิดมหัศจรรย์นานัปการ

ในพระพุทธพจน์ที่ได้รับสังคายนาแล้วอย่างนี้ พระอภิธรรมนี้ว่าโดยปิฎกเป็นพระอภิธรรมปิฎก ว่าโดยนิกายเป็นขุททกนิกาย ว่าเป็นองค์เป็นเวยยากรณะ ว่าโดยธรรม-ขันธ์ เป็นธรรมขันธ์หลายพัน

ความเป็นพระพุทธภาษิต

(ก) การแสดงด้วยพระวินัย

ในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนั้น ในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในบริษัทผู้เรียนนิกายทั้งหมด นำพระสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกถาว่า

- รูปขันธ์เป็นอัพยากฤต

- ขันธ์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี [ข้อความนี้นำมาจากปัญหปุจฉกนัยในขันธวิภังค์]

- อายตนะ ๑๐ เป็นอัพยากฤต

- อายตนะ ๒ [มนายตนะและธรรมายตนะ] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี [ข้อความนี้เป็นอายตนวิภังค์]

- ธาตุ ๑๖ เป็นอัพยากฤต

- ธาตุ ๒ [มโนวิญญาณธาตุ และธรรมธาตุ] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี [ข้อความนี้เป็นธาตุวิภังค์]

- สมุทยสัจเป็นอกุศล

- มรรคสัจเป็นกุศล

- นิโรธสัจเป็นอัพยากฤต

- ทุกขสัจเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี [ข้อความนี้เป็นสัจจ-วิภังค์]

- อินทรีย์ ๑๐ [จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์] เป็นอัพยากฤต

- โทมนัสสินทรีย์เป็นอกุศล

- อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นกุศล

- อินทรีย์ ๔ [สัทธินทรีย์ สตินทรีย์ ปัญญินทรีย์ และอัญญินทรีย์] เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี

- อินทรีย์ ๖ [มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ และสมาธินทรีย์] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี [ข้อความนี้เป็นอินทริย-วิภังค์]

[คำว่า สพฺพสามยิกปริสา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- สพฺเพ สมยา สพฺพสมยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- สพฺพสมเย ปริยาปุณาตีติ สพฺพสามยิกา.
(สพฺพสมย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปริยาปุณาติ ตัทธิต)

- สพฺพสามยิกา จ สา ปริสา จาติ สพฺพสามยิกปริสา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

ในประโยคว่า จตฺตาโร ขนฺธา สิยา กุสลา, สิยา อกุสลา, สิยา อพฺยากตา (ขันธ์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี) บทว่า สิยา เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า เอกัส (ส่วนหนึ่ง) แปลว่า “ก็มี” ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์วิภังค์ [๔๕] ว่า ทฺวายตนา สิยา กุสลา, สิยา อกุสลา, สิยา อพฺยากตา (อายตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี) ในที่บางแห่งแปลว่า “หรือไร” มีอรรถปุจฉาเหมือน กึ ในบางที่ก็แปลว่า “มี, เป็น” เหมือน ภวนฺติ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๖๓๕) ว่า

เอเต เทฺว นิปาตาปิ โหนฺติ. เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโตติ-อาทีสุ เอกจฺโจติ อตฺโถ. สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยาติอาทีสุ กินฺนูติ อตฺโถ. ทฺวาทสากุสลา สิยุนฺติอาทีสุ ภวนฺตีติ อตฺโถ.

“แม้ศัพท์[ว่า สิยา, สิยุ] ทั้งสองนี้เป็นนิบาตได้บ้าง :-

- มีความหมายว่า ‘บางอย่าง, ก็มี’ ดังปาฐะว่า เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโต (เวทนาขันธ์เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี) เป็นต้น

- มีความหมายว่า ‘หรือไร’ ดังปาฐะว่า สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา (กุศลธรรมพึงเกิดขึ้นได้เพราะเหตุเป็นปัจจัย โดยอาศัยกุศลธรรมหรือไร) เป็นต้น

- มีความหมายว่า ‘มี, เป็น’ ดังปาฐะว่า ทฺวาทสากุสลา สิยุ (รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒)”

แม้สัททนีติปกรณ์ ก็กล่าวว่า

สิยาติ เอกมาขฺยาตปทำ, เอกมพฺยยปทำ. อาขฺยาตตฺเต เอกวจนนฺตำ, อพฺยยตฺเต ยถาปาวจนำ. ปุตฺตา มตฺถิ ธนา มตฺถีติ เอตฺถ อตฺถีติ อพฺยยปทมิว เอกวจนนฺตมฺปิ พหุวจนนฺตมฺปิ ภวติ. ตสฺสาขฺยาตตฺเต ปโยโค วิทิโตว. อพฺยยตฺเต ปน สุขำ น สุขสหคตำ, สิยา ปีติสหคตนฺติ อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณาติ จ เอกวจนพหุวจนปฺปโยคา เวทิตพฺพา. เอตฺถ ธาตุยา กิจฺจำ นตฺถิ.[๔๕]

“บทว่า สิยา บทหนึ่งเป็นบทอาขยาต อีกบทหนึ่งเป็นอัพยยะ มีเอกพจน์อยู่ท้ายในความเป็นบทอาขยาต หรือตามพระพุทธพจน์ในความเป็นอัพยยะ เป็นบทที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่ท้ายได้บ้างเหมือนบทอัพยยะว่า อตฺถิ ในปาฐะว่า ปุตฺตา มตฺถิ ธนา มตฺถิ (บุตรทั้งหลายมีอยู่ ทรัพย์ทั้งหลายมีอยู่) อุทาหรณ์ในความเป็นอาขยาตของบทว่า สิยา นั้นปรากฏชัดแล้วทีเดียว แต่ในอุทาหรณ์ที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่ท้ายได้บ้างในความเป็นบทอัพยยะ พึงทราบว่า สุขำ น สุขสหคตำ, สิยา ปีติสหคตำ (สุขไม่เกิดร่วมกับสุข เกิดร่วมกับปีติก็มี), อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณา (ธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นปริตตะก็มี) ในบทว่า สิยา นี้ ไม่มีสิ่งที่พึงกระทำด้วยธาตุ [คือ แยกเป็น อส ธาตุ ไม่ได้]”

นอกจากนั้น ในบางแห่งคำว่า สิยา แปลว่า “ในบางคราว” โดยมีอรรถเหมือน กทาจิ ศัพท์ ดังหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส.[๔๖]

“ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความดำริอย่างนี้ในบางคราว”

ตตฺถ สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺสาติ พฺราหฺมณ กทาจิ ตุยฺหำ เอวำ ภเวยฺย.[๔๗]

“ในพากย์นั้น คำว่า สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส (ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความดำริอย่างนี้ในบางคราว) หมายความว่า ดูกรพราหมณ์ ความดำริอย่างนี้พึงมีแก่เธอในบางคราว”

มีข้อสังเกตว่า พระอรรถกถาจารย์เปลี่ยน สิยา เป็น กทาจิ, เปลี่ยน เต เป็น ตุยฺหำ และเปลี่ยน อสฺส เป็น ภเวยฺย เพื่อแสดงรูปศัพท์และความหมายของบทเหล่านั้น ดังนิยามของพม่ากล่าวว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น”

อนึ่ง ความหมายแรกว่า เอกจฺจ (บางอย่าง, ก็มี) มีลักษณะคล้ายคลึงกับ กทาจิ (ในบางคราว) คัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่จึงกล่าวว่า สิยา ศัพท์ในประโยคว่า สิยา กิริยโต สิยา กิริยากิริยโต ([ต้องอาบัติ]เพราะทำก็มี และเพราะทำและไม่ทำก็มี) ใช้ในความหมายว่า

“สิยา กโรนฺตสฺสาติอาทีสุ สิยาติ “สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺสาติอาทีสุ วิย “กทาจีติ อิมินา สมานตฺโถ นิปาโต.[๔๘]

“ศัพท์ว่า สิยา ในประโยคว่า สิยา กโรนฺตสฺส เป็นต้น (สิยา กโรนฺตสฺส จ สิยา อกโรนฺตสฺส จ โหติ รูปิยปฺปฏิคฺคหณาปตฺติ วิย = เหมือนการต้องอาบัติเพราะการรับเงินทองแก่ภิกษุผู้กระทำก็มี มิได้กระทำก็มี) เป็นนิบาตที่มีอรรถเสมอกับศัพท์ว่า กทาจิ นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส (ดูกรพราหมณ์ เธอพึงมีความดำริอย่างนี้ในบางคราว)”]

ภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถามพระธรรมกถึกว่า ท่านธรรมกถึก ท่านนำพระสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสิเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า

พระธรรมกถึก : ชื่อว่า พระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ

ภิกษุนั้น : เหตุใดท่านจึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธ-ภาษิตมา ไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถึก : ใครภาษิตพระอภิธรรมเล่า

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ไม่ใช่พุทธภาษิต

พระธรรมกถึก : ผู้มีอายุ ท่านเรียนพระวินัยปิฎกไหม

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ

พระธรรมกถึก : เห็นจะเป็นเพราะท่านไม่ทรงพระวินัย จึงกล่าวด้วยความไม่รู้อย่างนี้

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ

พระธรรมกถึก : ท่านได้เรียนวินัยนั้นไว้ไม่ดี คงจะนั่งหลับอยู่ท้ายบริษัท อนึ่ง อุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชาหรืออุปสมบทก็เป็นผู้ต้องโทษ เพราะเป็นผู้เรียนวินัยไว้ไม่ดี สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อนาปตฺติ น วิวณฺเณตุกาโม อิงฺฆ ตฺวํ สุตฺตนฺเต วา คาถาโย วา อภิธมฺมํ วา ปริยาปุณสฺสุ. ปจฺฉา วินยํ ปริยาปุณิสฺสสีติ ภณติ, อุมฺมตฺตกสฺส อาทิกมฺมิกสฺสาติ.[๔๙]

“ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะตำหนิ พูดตามเหตุว่านิมนต์ท่านเรียนพระสูตร พระคาถา หรือพระอภิธรรมก่อน แล้วภายหลังจึงเรียนพระวินัย [ภิกษุดังกล่าว]และภิกษุวิกลจริต พร้อมทั้งภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท ไม่ต้องอาบัติ”

[ถ้าภิกษุตำหนิการสาธยายพระวินัยว่าหาประโยชน์มิได้ ย่อมจะมีโทษคือต้องอาบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ แต่ถ้ากล่าวว่าขอให้เรียนพระสูตร, คาถา หรือพระอภิธรรมก่อน แล้วจึงเรียนพระวินัย ภิกษุผู้กล่าวเช่นนี้ไม่ต้องอาบัติ แม้ภิกษุวิกลจริต และภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบทที่เรียกว่า อาทิกัมมิกะ ก็ไม่ต้องอาบัติเช่นกัน]

ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺยาติ สุตฺตนฺเต โอกาสํ การาเปตฺวา วินยํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. วินเย โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อภิธมฺเม โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา วินยํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.[๕๐]

“พระดำรัสว่า ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺย (ภิกษุณีพึงถามปัญหา) มีความหมายว่า ภิกษุณีขอโอกาสในพระสูตรแล้ว ถามพระวินัยหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีขอโอกาสในพระวินัยแล้ว ถามพระสูตรหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีขอโอกาสในพระอภิธรรมแล้ว ถามพระสูตรหรือพระวินัย เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์”

แต่ท่านไม่รู้ข้อความเพียงเท่านี้ ปรวาทีถูกข่มได้ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

[การขอโอกาสเป็นการแสดงความเคารพต่อผู้ตอบปัญหา ถ้าภิกษุณีถามปัญหาโดยไม่ขอโอกาสก่อนก็ถือว่าขาดความเคารพ จึงมีโทษคือต้องอาบัติตามพระวินัย

คำว่า สาติสาโร แปลว่า ผู้มีโทษ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติกฺกมิตฺวา สรณํ ปวตฺตนํ อติสาโร (การดำเนินไปล่วงพ้นพุทธบัญญัติ, โทษ[คืออาบัติ] = อติ บทหน้า + สร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สวิชฺชติ อติสาโร ยสฺสาติ สาติสาโร (ผู้มีโทษ = สหบุรพบท พหุพพีหิสมาส สห ศัพท์ใช้ในความหมายว่า มีอยู่ ดังตัวอย่างว่า สโลมโก ผู้มีขน, สปกฺขิโก ผู้มีปีก)]

(ข) หลักฐานจากมหาโคสิงคสูตร

อนึ่ง มหาโคสิงคสูตรเป็นสูตรสำคัญกว่าวินัยที่กล่าวมานี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนั้น พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อกราบทูลคำถามและคำตอบของกันและกัน ครั้นจะบอกคำตอบของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า

อิธาวุโส สาริปุตฺต เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺมกถํ กเถนฺติ. เต อญฺญมญฺญํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติ. อญฺญมญฺญสฺส ปญฺหํ ปุฏฺฐา วิสฺสชฺเชนฺติ. โน จ สกาเทนฺติ. ธมฺมี จ เนสํ กถา ปวตฺตินี โหติ. เอวรูเปน โข อาวุโส สาริปุตฺต ภิกฺขุนา โคสิงฺคสาลวนํ โสเภยฺย.[๕๑]

“ท่านสารีบุตร ภิกษุ ๒ รูปในศาสนานี้ สนทนาถ้อยคำเกี่ยวกับพระอภิธรรม เธอทั้งสองนั้นถามกันและกัน ครั้นถามกันและกันแล้วย่อมแก้กันเอง ไม่จนปัญญา และถ้อยคำของเธอทั้งสองนั้นย่อมประกอบด้วยธรรม ท่านสารีบุตร ป่าโคสิงคสาลวันพึงงามด้วยภิกษุเช่นนี้แล”

พระศาสดามิได้ตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นคนภายนอกศาสนาของเรา แต่ทรงยกพระศอขึ้นดุจพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวาลดุจเสียงของท้าวมหาพรหมด้วยพระโอษฐ์ที่ทรงสิริดั่งพระจันทร์เพ็ญ ประทานสาธุการแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ดีละๆ สารีบุตร แล้วตรัสว่า

ยถา ตํ โมคฺคลฺลาโน จ สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากเรยฺย, โมคฺคลฺลาโน หิ สาริปุตฺต ธมฺมกถิโก.[๕๒]

“อนึ่ง โมคคัลลานะเมื่อจะกล่าวตอบโดยชอบ ก็พึงกล่าวตอบตามนั้น ดูกรสารีบุตร เพราะโมคคัลลานะเป็นธรรมกถึก”

ดังได้สดับมาว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้นจึงชื่อว่า พระธรรมกถึก ภิกษุรูปอื่นแม้จะกล่าวธรรมก็ไม่ใช่พระธรรมกถึก เพราะท่านเหล่านั้นในขณะแสดงธรรมย่อมกล่าวให้สับสนในกรรมอื่น วิบากอื่น รูปนามอื่น และธรรมอื่น แต่ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม

ย่อมไม่กล่าวธรรมอื่นให้สับสน ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมจะแสดงธรรมหรือไม่แสดงก็ตาม ในเวลาที่มีบุคคลถามปัญหาก็จักแก้ปัญหาได้ ท่านได้รับนามว่าเป็นพระธรรมกถึกโดยแท้ พระศาสดาทรงหมายเอาข้อความข้างต้นนี้จึงทรงประทานสาธุการ แล้วตรัสว่าโมคคัลลานะกล่าวดีแล้ว

[**การกล่าวสับสนในกรรมอื่น** เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงกามาวจรกรรมว่าให้ผลเหมือนรูปาวจรกรรม หรือกล่าวว่าอกุศลกรรมให้ผลดี

การกล่าวสับสนในวิบากอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงความสุขที่เกิดจากวิปัสสนาว่าเป็นผลสมาบัติ
- กล่าวถึงสิ่งปฏิกูลอันเป็นอาหารของสัตว์ดิรัจฉานหรือเปรตว่าเป็นผลของกุศลกรรม
- กล่าวถึงการได้รับผลดีของคนกระทำบาปในชาตินี้ว่าเป็นผลดีของบาป
- กล่าวถึงการได้รับผลไม่ดีของคนทำบุญในชาตินี้ว่าเป็นผลไม่ดีของบุญ
- กล่าวถึงการได้รับรูปารมณ์และสัททารมณ์ที่ดีในพรหมโลกซึ่งเป็นผลของกามาวจรกรรมว่าเป็นผลของรูปาวจรกรรม

การกล่าวสับสนในรูปนามอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงการเกิดขึ้นแห่งภวังคจิตในขณะหลับสนิทว่าเป็นรูป หรือกล่าวว่าความง่วงเหงาหาวนอน (มิทธะ) เป็นรูป

การกล่าวสับสนในธรรมอื่น เป็นต้นว่า

- การกล่าวถึงอกุศลวิตกในขณะทำบาปว่าเป็นปัญญา
- กล่าวถึงความรักฉันสามีภรรยาหรือบุตรธิดาซึ่งเป็นตัณหา (โลภะ) ว่าเป็นเมตตา
- กล่าวถึงความเศร้าโศกที่เห็นคนรักเป็นทุกข์ว่าเป็นกรุณา
- กล่าวถึงความสุขใจที่เห็นคนรักเป็นสุขซึ่งเป็นโลภะอันประกอบด้วยโสมนัสว่าเป็นมุทิตา]

ผู้ที่คัดค้านพระอภิธรรมย่อมได้ชื่อว่าทำลายชินจักร ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสารัชชญาณของพระศาสดา ย่อมกล่าวตู่บริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อม

ผูกเครื่องกั้นอริยมรรค ย่อมปรากฏในเรื่องที่ทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่อุกเขปนียกรรมและตัชชนียกรรม สงฆ์ทำกรรมนั้นๆ แล้วควรไล่ไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด

[เวสารัชชญาณ คือ ญาณแกล้วกล้าของพระตถาคตในฐานะ ๔ ดังคาถาที่โบราณาจารย์ได้ประพันธ์ว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.

"พระมหามุนีทรงเป็นผู้แกล้วกล้าในฐานะ ๔ คือ อันตราย การนำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ"

เรื่องที่ทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ (เภทกรวัตถุ) เช่น การกล่าวธรรมว่าเป็นอธรรม เป็นต้น ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๒๖๗) แต่งเป็นคาถาสรุปความว่า

ธมฺมวินยภาสิตา- จิณฺณปญฺญตฺติกา ทุกา
อาปตฺติลหุทุฏฐุลฺล- สาวเสสทุกานิ จ.
เอตานฏฐารส เภท- กรวตฺถูติ วุจฺจเร
วิปลฺลาสคหิตานิ วาทมูลูปนิสฺสยา.[๕๓]

"หมวด ๒ คือ ธรรม วินัย พระพุทธภาษิต ข้อประพฤติ และพระบัญญัติ และหมวด ๒ คือ อาบัติ ลหุกาบัติ ทุฏฐุลลอาบัติ และสาวเสสอาบัติ ทั้งหมด ๑๘ ข้อนี้ได้ชื่อว่า เภทกรวัตถุ เมื่อภิกษุถือเอาผิดย่อมเป็นที่ตั้งแห่งมูลเหตุของการวิวาท"]

(ค) การแสดงด้วยนิทานกถา

ถ้าบุคคลพึงท้วงติงอย่างนี้ว่า หากพระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ ก็ควรกล่าวนิทานกถาของพระอภิธรรม เหมือนกล่าวนิทานกถาของพระสูตรหลายพันสูตรโดยนัยว่า เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ (สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์) เป็นต้น

พึงคัดค้านผู้ท้วงติงนั้นว่า นิทานกถาเช่นนี้ของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบท เป็นต้น ก็ไม่มี แต่ธรรมเหล่านี้จัดเป็นพุทธภาษิตโดยแท้ แล้วพึงบอกต่อไปอย่างนี้ว่า

“ท่านผู้ทรงปัญญา พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น โดยแท้จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครรโภทรของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว การตรัสรู้ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมจักรปรากฏแล้ว ยมกปาฏิหาริย์ปรากฏแล้ว การเสด็จสู่สวรรค์ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมในเทวโลกปรากฏแล้ว การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว

ขึ้นชื่อว่า :-

- การขโมยช้างแก้วหรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้วเทียมยานน้อยไปนั่นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

- การขโมยจักรรัตน์แล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

- การขโมยแก้วมณีรัตน์ที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ใส่ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่จะมีได้

เพราะเป็นของควรค่าแก่กษัตริย์ ข้อนี้ฉันใด พระอภิธรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นเทศนาที่ควรแสดงไว้โดยเนื่องด้วยพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้น แท้ที่จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครรโภทรของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว จึงไม่ต้องมีนิทานกถาของพระอภิธรรม”

เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทีไม่อาจจะยกอุทาหรณ์และเหตุผลมาตอบโต้ได้

[คำว่า สหธมฺมิก แปลว่า มีเหตุ คือ มีเหตุผลที่สมควร โดย ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห ธมฺเมน โย วตฺตตีติ สหธมฺโม (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สหธมฺโมเยว สหธมฺมิโก (สหธมฺม ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

พระติสสภูติเถระผู้พำนักอยู่ในวัดมัณฑลารามได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มากล่าวว่า เยน สฺวาหำ ภิกฺขเว วิหาเรน ปจฺจภิสมฺพุทฺโธ วิหรามิ, ตสฺส ปเทเสน วิหาสึ [๕๔] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้แล้วอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใดก่อน เราได้อยู่ด้วยธรรมบางส่วนนั้น) เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้มีนิทานกถาเริ่มจากต้นมหาโพธิ์

[ปเทสวิหารสูตรพบในวิหารวรรคของมหาวรรคสังยุตต์ หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ที่ต้นโพธิพฤกษ์แล้วได้รู้เห็นธรรมมีขันธ์เป็นต้นทั้งหมดแล้วทรงประทับอยู่ตลอดไตรมาสได้พิจารณาเวทนาบางส่วนที่นับเข้าในขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น]

ขึ้นชื่อว่าธรรมบางส่วน มี ๑๐ ประการ คือ

๑. ขันธ์บางส่วน	๒. อายตนะบางส่วน
๓. ธาตุบางส่วน	๔. สัจจะบางส่วน
๕. อินทรีย์บางส่วน	๖. ปัจจยาการบางส่วน
๗. สติปัฏฐานบางส่วน	๘. ฌานบางส่วน
๙. นามธรรมบางส่วน	๑๐. ธรรมบางส่วน

[ธรรมบางส่วน คือ ธรรมหมวดติกะตั้งแต่กุสลติกะจนถึงสนิทัสสนติกะ]

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขันธ์โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วทรงประทับอยู่ด้วยเวทนาขันธ์ตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในธรรมายตนะและธรรมธาตุนั่นแหละตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในทุกขสัจนั่นแหละตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดอินทรีย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนินทรีย์ ๕ ตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจยาการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาอันมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดสติปัฏฐาน ๔ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดฌาน ๔ โดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในองค์ฌานตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดนามธรรมโดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาในนามธรรมตลอดไตรมาสนี้

พระองค์ทรงแทงตลอดธรรมโดยสิ้นเชิง ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาติกะตลอดไตรมาสนี้

โดยประการดังนี้ พระเถระได้กล่าวถึงนิทานกถาของพระอภิธรรมด้วยปเทส-วิหารสูตรไว้

[คำว่า มหาโพธิมณฺเฑ (ณ ควงไม้มหาโพธิ์) พบในประโยคต้นเท่านั้น แต่สามารถติดตามไปในประโยคหลังที่เกี่ยวข้องกันได้โดยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา หรือปทีปนัย คือ นัยที่เหมือนดวงประทีป แม้วางไว้ในสถานที่แห่งเดียวก็สามารถส่องสว่างสถานที่อื่นได้]

พระสุมนเทวเถระผู้เป็นคามวาสี สาธยายธรรมอยู่[คือพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา] ได้กล่าวว่าปรวาทีบุคคลนี้เหมือนยกแขนร่ำไห้อยู่ในป่า หรือสร้างคดีที่ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบว่าพระอภิธรรมมีนิทานกถา แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า เอกํ สมยํ ภควา เทเวสุ วิหรติ ตาวตึเสสุ ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ. ตตฺร โข ภควา เทวานํ ตาวตึสานํ อภิธมฺมกถํ กเถสิ “กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา (สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาต ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่), อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่), อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอัพยากฤตมีอยู่)

[การกล่าวถึงสถานที่ตามสำนวนภาษาบาลีนั้นต่างจากภาษาไทย กล่าวคือ ภาษาไทยมักกล่าวถึงสถานที่ย่อยไปหาสถานที่ใหญ่ แต่ในภาษาบาลีมักกล่าวถึงสถานที่ใหญ่ไปหาสถานที่ย่อย ดังข้อความข้างต้นว่า เทเวสุ ตาวตึเสสุ (สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) ปาริจฺฉตฺตกมูเล (ควงไม้ปาริชาต) ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ (ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์) ตามหลักภาษาให้สัมพันธ์คำว่า ตาวตึเสสุ เป็นวิเสสาธาระ คือ อาธาระพิเศษ จากนั้นสัมพันธ์คำต่อมา คือ ปาริจฺฉตฺตกมูเล และ ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ ว่าเป็นสามัญญาธาระ คือ อาธาระสามัญทั่วไป ในพระบาลีมีการใช้คำในลักษณะนี้แน่นอนทุกแห่ง เช่น

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ.[๕๕]

“สมัยนั้น พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงตรัสรู้แล้วประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่สถิตของนเฬรุยักษ์ ใกล้เมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป”

เอกํ สมยํ ภควา พาราณสิยํ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย.[๕๖]

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี”]

ในพระสูตรอื่นๆ [นอกจากพระอภิธรรม] มีนิทานกถาอย่างเดียวกันนั่นแหละ

พระอภิธรรมมีนิทานกถา ๒ อย่าง คือ อธิคมนิทาน และเทศนานิทาน

อธิคมนิทาน พึงทราบตั้งแต่พระทศพลพระนามว่า ทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์

เทศนานิทาน พึงทราบจนถึงการแสดงธรรมจักร

[อธิคมนิทาน คือ เหตุของพระสัพพัญญุตญาณที่เรียกว่า อธิคม อันได้แก่ พระบารมี การบริจาค และพระจริยาวัตร

เทศนานิทาน คือ เหตุของการแสดงพระอภิธรรม ได้แก่ สถานที่แสดงพระอภิธรรมคือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เวลาแสดง และบริษัทผู้รับฟังคือเทวดาและพรหม

คำว่า อธิคม มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคจฺฉติ เอเตนาติ อธิคโม (อธิคม คือ เครื่องแทงตลอดพระอภิธรรม) = พระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า อธิคมนิทาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคมสฺส นิทานํ อธิคมนิทานํ (อธิคมนิทาน คือ เหตุของพระสัพพัญญุตญาณ)

คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า การแสดงธรรมจักรในเรื่องนี้ ก็คือการแสดงพระอภิธรรมนั่นแหละ โดยธรรมจักรหรือกงล้อธรรมเป็นอภิธรรมเทศนาพิเศษ หรือหมายถึงธัมมจักกัปปวัตนสูตรก็ได้ เพราะอริยสัจ ๔ ที่แสดงในพระสูตรนั้นนับเข้าในเนื้อหาของบทในพระอภิธรรมทั้งหมด หรือเพราะกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิเป็นต้นในพระสูตรนั้นอันเป็นอภิธรรมโดยปรมัตถ์]

พึงทราบการตั้งปัญหาต่อไปนี้ก่อน เพื่อความเข้าใจนิทานกถาของพระอภิธรรมอันบริบูรณ์ด้วยนิทานกถาทั้งสองอย่างนี้ว่า ในปัญหานั้น มีวิสัชนาดังนี้ :-

ถามว่า : สั่งสมไว้ด้วยอะไร

ตอบว่า : สั่งสมไว้ด้วยศรัทธามุ่งไปสู่พระโพธิญาณ (อรหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ)

ถามว่า : บำเพ็ญไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : บำเพ็ญไว้ในชาดก ๕๕๐

ถามว่า : บรรลุแล้วในที่ไหน

ตอบว่า : ที่ควงไม้โพธิ์

ถามว่า : บรรลุแล้วในกาลไร

ตอบว่า : ในวันเพ็ญเดือน ๖

ถามว่า : ใครบรรลุ

ตอบว่า : พระสัพพัญญูพุทธเจ้า

ถามว่า : พิจารณาแล้วในที่ไหน

ตอบว่า : ที่ควงไม้โพธิ์

ถามว่า : พิจารณาแล้วในกาลไร

ตอบว่า : ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว

ถามว่า : ใครพิจารณาแล้ว

ตอบว่า : พระสัพพัญญูพุทธเจ้า

ถามว่า : แสดงไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ถามว่า : แสดงไว้เพื่อใคร

ตอบว่า : เพื่อเหล่าเทวดา

ถามว่า : แสดงไว้เพื่ออะไร

ตอบว่า : เพื่อความหลุดพ้นจากห้วงกิเลส ๔

ถามว่า : ใครรับไว้

ตอบว่า : เหล่าเทวดา

ถามว่า : ใครกำลังศึกษา

ตอบว่า : พระเสกขะและกัลยาณปุถุชน

ถามว่า : ใครศึกษาแล้ว

ตอบว่า : พระขีณาสพผู้ไกลจากกิเลส

ถามว่า : ใครทรงจำไว้

ตอบว่า : ชนที่มีพระอภิธรรม[ในจิต]ย่อมทรงจำไว้

ถามว่า : เป็นถ้อยคำของใคร

ตอบว่า : เป็นพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ไกลจากกิเลส

ถามว่า : ใครนำมา

ตอบว่า : อาจารย์นำสืบต่อกันมา

[คำว่า อฑฺฒฉกฺเกสุ ชาตกสเตสุ แปลตามศัพท์ว่า ในร้อยแห่งชาดกหกหมวดหย่อนด้วยกึ่ง คือ ชาดก ๕๕๐ นั่นเอง พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีในภพเป็นจำนวนมากเพื่อให้สามารถแสดงพระอภิธรรมได้ ภพชาติที่สั่งสมบารมีซึ่งพระองค์ทรงแสดงไว้ ๕๕๐ จึงเป็นที่บำเพ็ญบารมีของพระองค์]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระอภิธรรมนี้ได้รับสืบทอดมาจนถึงสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยพระเถระมีอาทิอย่างนี้ว่า

- พระสารีบุตรเถระ
- พระโสภิตะ
- พระปิยปาละ
- พระโกสิยบุตร
- พระสันเทหะ
- พระสุทัตตะ
- พระทาสกะ
- พระเรวตะ
- พระภัททชิ
- พระปิยชาลี
- พระปิยทัสสี
- พระสิคควะ
- พระโมคคัลลีบุตร[ติสสะ]
- พระธรรมิยะ
- พระโสณกะ

ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์ในชมพูทวีปอย่างนี้ก่อน

อนึ่ง พระอภิธรรมได้รับการสืบทอดมาสู่เกาะลังกานี้จากชมพูทวีปนั้นโดยพระอรหันต์เหล่านี้ตามคาถา[ในคัมภีร์บริวาร]ว่า

ตโต มหินฺโท อิฏฺฐิโย อุตฺติโย สมฺพโล ตถา
ปณฺฑิโต ภทฺทนาโม จ.
เอเต นาคา มหาปญฺญา ชมฺพุทีปา อิธาคตา.[๕๗]

"พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอิฏฐิยะ พระอุตติยะ พระสัมพละ และพระภัททนามะผู้ทรงปัญญา มาสู่เกาะลังกานี้จากชมพูทวีป"

ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์จนถึงปัจจุบันกาล

เรื่องสุเมธดาบส

อนึ่ง พึงทราบอนุปุพพิกถาดังต่อไปนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งอธิคมนิทานจำเดิมแต่พระทศพลพระนามว่าทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ และเทศนานิทานจนถึงการแสดงธรรมจักร ของพระอภิธรรมที่สืบทอดกันมาอย่างนี้

ดังได้สดับมาว่า ในท้าย ๔ อสงไขยแสนกัปนับไปจากภัทรกัปนี้ มีพระนครชื่อว่าอมรวดี พราหมณ์ชื่อว่า สุเมธะ ผู้เกิดดีแล้วจากฝ่ายทั้งสองคือมารดาและบิดา เป็นผู้ถือกำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้ว ไม่ถูกดูหมิ่นว่าร้ายด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล มีรูปงามน่าดูชมน่าเจริญใจ เพียบพร้อมด้วยผิวพรรณอันงดงามยิ่ง อาศัยอยู่ในพระนครอมรวดีนั้น

เขามิได้ทำการงานอื่น นอกจากเรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น มารดาและบิดาของเขาเสียชีวิตแล้วเมื่อเขายังเป็นเด็กทีเดียว ครั้งนั้น เจ้าพนักงานผู้ดูแลกิจการของเขานำบัญชีทรัพย์สินมาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้วมณี และแก้วมุกดา เป็นต้น แล้วบอกทรัพย์จนถึง ๗ ชั่วตระกูลว่า กุมารเอ๋ย ทรัพย์ของมารดาท่านมีเพียงนี้ ทรัพย์ของบิดา ปู่ ทวด ของท่านมีเพียงนี้ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า ท่านจึงใช้สอยทรัพย์นั้นเถิด

สุเมธบัณฑิตดำริว่า บิดาและปู่เป็นต้นรวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลกมิได้ถือเอาแม้กหาปณะหนึ่งไป ส่วนเราจะทำเหตุให้ถือเอาไปได้จึงจะควร จึงกราบทูลพระราชาแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ทานแก่มหาชนแล้วออกบวชเป็นดาบส

อนึ่ง พึงกล่าวเรื่องสุเมธดาบสไว้ในที่นี้ สมจริงดังพุทธดำรัสนี้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ [๕๘] ว่า

กปฺเป จ สตสหสฺเส จตุโร จ อสงฺขิเย
อมรํ นาม นครํ ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ.

ทสหิ สทฺเทหิ อวิวิตฺตํ อนฺนปานสมายุตฺตํ
หตฺถิสทฺทํ อสฺสสทฺทํ เภริสงฺขรถานิ จ.

วีณามุทิงฺคสทฺทญฺจ ตาลสทฺทำ ตเถว จ
ขาทถ ปิวถ เจว อนฺนปาเนน โฆสิตำ.

“ใน ๔ อสงไขยแสนกัป มีพระนครชื่อว่า อมรวดี เป็นนครน่าชม น่ารื่นรมย์ ประกอบด้วยข้าวน้ำสมบูรณ์ ไม่ว่างเว้นจากเสียง ๑๐ อย่าง คือ เสียงช้าง เสียงม้า เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงพิณ เสียงตะโพน เสียงกังสดาล เสียงกลองบัณเฑาะว์ และเสียงเรียกมาบริโภคข้าวน้ำว่า พวกท่านจงกิน จงดื่มเถิด”

นครำ สพฺพงฺคสมฺปนฺนำ สพฺพกมฺมมุปาคตำ
สตฺตรตนสมฺปนฺนำ นานาชนสมากุลำ
สมิทฺธำ เทวนครำว อาวาสำ ปุญฺญกมฺมินำ.

“เมืองนั้นเพียบพร้อมด้วยองค์ประกอบทั้งปวง บริบูรณ์ด้วยกามคุณทั้งสิ้น สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ คลาคล่ำไปด้วยฝูงชน มั่งคั่งดุจเทพนคร เป็นที่พำนักของผู้มีบุญทั้งหลาย”

[องค์ประกอบของเมืองกล่าวไว้ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต นคโรปมสูตร[๕๙] ว่าเป็นเครื่องป้องกันนคร ๗ อย่าง คือ มีเสาระเนียดขุดหลุมฝังลึกไว้เป็นอย่างดี, มีคูลึกและกว้าง, มีทางเดินได้รอบทั้งสูงและกว้าง, มีการสะสมอาวุธไว้มาก ทั้งที่เป็นอาวุธแหลมยาวและอาวุธมีคม, มีกองพลตั้งอาศัยอยู่มาก คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู เป็นต้น, มีทหารยามฉลาด เฉียบแหลม มีปัญญา คอยกันคนที่ไม่รู้จักไม่ให้เข้าไป ให้คนที่รู้จักเข้าไป, มีกำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วยป้อมก่ออิฐถือปูนดี]

นคเร อมรวติยา สุเมโธ นาม พฺราหฺมโณ
อเนกโกฏิสนฺนิจโย ปหูตธนธญฺญวา.
อชฺฌายโก มนฺตธโร ติณฺณำ เวทาน ปารคู
ลกฺขเณ อิติหาเส จ สธมฺเม ปารมึ คโต.

“เราเป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธ ในนครอมรวดีมีทรัพย์สั่งสม

ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติและข้าวเปลือกมากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงพระเวท ถึงฝั่งแห่งไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชาทายลักษณะ คัมภีร์ปุราณและพิธีกรรมของพราหมณ์”

รโหคโต นิสีทิตฺวา เอวํ จินฺเตสหํ ตทา
ทุกฺโข ปุนพฺภโว นาม สรีรสฺส จ เภทนํ
สมฺโมหมรณํ ทุกฺขํ ชราย อภิมทฺทนํ.

“ในครั้งนั้น เรานั่งอยู่ในที่ลับดำริอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการเกิดในภพใหม่เป็นทุกข์ การแตกทำลายของร่างกายเป็นทุกข์ การตายด้วยความหลงก็เป็นทุกข์ การถูกชราย่ำยีก็เป็นทุกข์”

ชาติธมฺโม ชราธมฺโม พฺยาธิธมฺโม สหํ ตทา
อชรํ อมตํ เขมํ ปริเยสิสฺสามิ นิพฺพุตึ.

“ในกาลนั้น เราผู้มีปกติเกิด แก่ และป่วยไข้เป็นนิตย์ จักแสวงหาพระนิพพานอันไม่แก่ ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม”

ยํนูนิมํ ปูติกายํ นานากุณปปูริตํ
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺเฉยฺยํ อนเปกฺโข อนตฺถิโก.

“ไฉนหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต้องการสละกายเปื่อยเน่านี้อันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไป”

อตฺถิ เหหิติ โส มคฺโค น โส สกฺกา น เหตุเย
ปริเยสิสฺสามิ ตํ มคฺคํ ภวโต ปริมุตฺติยา.

“ทางหลุดพ้นนั้นมีอยู่เป็นแน่ จักมีแน่แท้ มิอาจจะไม่มี เราจักแสวงหาทางหลุดพ้นนั้นเพื่อพ้นไปจากภพ”

ยถาปิ ทุกฺเข วิชฺชนฺเต สุขํ นามปิ วิชฺชติ
เอวํ ภเว วิชฺชมาเน วิภโวปิ อิจฺฉิตพฺพโก.

“เมื่อทุกข์มีอยู่ สุขก็ต้องมี ฉันใด เมื่อภพมีอยู่ ความสิ้นภพก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถาปิ อุณฺเห วิชฺชนฺเต อปรํ วิชฺชติ สีตลํ
เอวํ ติวิธคฺคิ วิชฺชนฺเต นิพฺพานํ อิจฺฉิตพฺพกํ.

“เมื่อความร้อนมีอยู่ ความเย็นอื่นก็ต้องมี ฉันใด เมื่อไฟ ๓ กอง มีอยู่ ความดับไปก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถาปิ ปาเป วิชฺชนฺเต กลฺยาณมปิ วิชฺชติ
เอวเมว ชาติ วิชฺชนฺเต อชาติปิจฺฉิตพฺพกํ.

“เมื่อความชั่วมีอยู่ ความดีก็ต้องมี ฉันใด เมื่อชาติมีอยู่ ความสิ้นชาติก็ต้องมี ฉันนั้น”

ยถา คูถคโต ปุริโส ตฬากํ ทิสฺวาน ปูริตํ
น คเวสติ ตํ ตฬากํ น โทโส ตฬากสฺส โส.

“บุคคลผู้ตกหลุมคูถแล้วเห็นสระน้ำเต็ม แต่ไม่แสวงหาสระนั้น นั่นมิใช่ความผิดของสระน้ำ ฉันใด”

เอวํ กิเลสมลโธเว วิชฺชนฺเต อมตนฺตเฬ
น คเวสติ ตํ ตฬากํ น โทโส อมตนฺตเฬ.

“เมื่อสระน้ำที่ชำระมลทินคือกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลไม่แสวงหาสระนั้น จะไปโทษสระน้ำไม่ได้ ฉันนั้น”

ยถา อรีหิ ปริรุทฺโธ วิชฺชนฺเต คมนมฺปเถ
น ปลายติ โส ปุริโส น โทโส อฌฺชสสฺส โส.

“บุคคลผู้ถูกศัตรูล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไป นั่นมิใช่ความผิดของทาง ฉันใด”

เอวं กิเลสปริรุทฺโธ วิชฺชมาเน สิเว ปเถ
น คเวสติ ตं มคฺคं น โทโส สิวมญฺชเส.

“เมื่อทางปลอดภัยมีอยู่ บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้วไม่แสวงหาทางนั้น นั่นมิใช่ความผิดของทาง ฉันนั้น”

ยถาปิ พฺยาธิโต ปุริโส วิชฺชมาเน ติกิจฺฉเก
น ติกิจฺฉาเปติ ตं พฺยาธึ น โทโส โส ติกิจฺฉเก.

“บุคคลผู้ป่วยไข้ เมื่อหมอมีอยู่ แต่ไม่ให้รักษาเยียวยา จะโทษหมอไม่ได้ ฉันใด”

เอวं กิเลสพฺยาธีหิ ทุกฺขิโต ปริปีฬิโต
น คเวสติ ตं อาจริยं น โทโส โส วินายเก.

“บุคคลผู้มีทุกข์ถูกโรคกิเลสบีบคั้นแล้ว ไม่แสวงหาอาจารย์ นั่นมิใช่ความผิดของอาจารย์ ฉันนั้น”

ยถาปิ กุณปํ ปุริโส กณฺเฉ พทฺธํ ชิคุจฺฉิย
โมจยิตฺวาน คจฺเฉยฺย สุขี เสรี สยංวสี.

ตเถวิมํ ปูติกายं นานากุณปสญฺจยं
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺเฉยฺยं อนเปกฺโข อนตฺถิโก.

“เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต้องการ สละกายเปื่อยเน่าอันสะสมซากศพต่างๆ นี้ไปเถิด เหมือนบุรุษรังเกียจซากศพซึ่งผูกไว้ที่คอแล้วเปลื้องออกไป ก็จะมีความสุข มีเสรี มีอำนาจตามลำพังตนเอง ฉะนั้น”

ยถา อุจฺจารฏฺฐานมฺหิ กรีสํ นรนาริโย
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉนฺติ อนเปกฺขา อนตฺถิกา.

เอวเมวาหं อิมं กายं นานากุณปปูริตं
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉิสฺสं วจฺจं กตฺวา ยถา กุฏึ.

“เราพึงสละกายเปื่อยเน่าอันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ นี้ไป ดุจถ่ายอุจจาระไว้ในส้วม เหมือนบุรุษและสตรีถ่ายมูตรคูถไว้ในที่ถ่ายแล้วไป ไม่เหลียวแลต้องการ ฉะนั้น”

ยถาปิ ชชฺชรํ นาวํ ปลุคฺคํ อุทกาหินึ
สามี ฉฑฺเฑตฺวา คจฺฉนฺติ อนเปกฺขา อนตฺถิกา.

เอวเมวาหํ อิมํ กายํ นวจฺฉิทฺทํ ธุวสฺสวํ
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉิสฺสํ ชิณฺณนาวํว สามิกา.

“เราจักสละกายที่มี ๙ ช่อง ไหลออกเป็นนิตย์นี้ไป ดุจเจ้าของเรือทิ้งเรือเก่าคร่ำคร่า เหมือนเจ้าของเรือทิ้งเรือที่ทรุดโทรมหักพังรั่วไหลไป ไม่เหลียวแลต้องการ ฉะนั้น”

ยถาปิ ปุริโส โจเรหิ คจฺฉนฺโต ภณฺฑมาทิย
ภณฺฑจฺเฉทภยํ ทิสฺวา ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉติ.

เอวเมว อยํ กาโย มหาโจรสโม วิย
ปหายิมํ คมิสฺสามิ กุสลจฺเฉทนาภยา.

“เราจักสละกายอันประดุจมหาโจรนี้ไป เพราะกลัวจะทำลายกุศล เหมือนบุรุษถือสิ่งของเดินทางมากับพวกโจรแล้วทิ้งพวกโจรไปเพราะเห็นภัยคือการปล้นทรัพย์ ฉะนั้น”

เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน เนกโกฏิสตํ ธนํ
นาถานาถานํ ทตฺวาน หิมวนฺตมุปาคมึ.

“ครั้นเราดำริอย่างนี้แล้วจึงให้ทรัพย์หลายร้อยโกฏิแก่ฝูงชนผู้มีที่พึ่งและไม่มีที่พึ่ง แล้วเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์”

หิมวนฺตสฺสาวิทูเร ธมฺมิโก นาม ปพฺพโต
อสฺสโม สุกโต มยฺหํ ปณฺณสาลา สุมาปิตา.

“ณ ที่ไม่ไกลป่าหิมพานต์ มีภูเขาชื่อว่าธรรมิกบรรพต เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว”

จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ
อฏฺฐคุณสมุเปตํ อภิญฺญาพลมาหริ.

“ในที่นั้นเราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญา”

สาฏกํ ปชหึ ตตฺถ นวโทสมุปาคตํ
วากจีรํ นิวาเสสึ ทฺวาทสคุณมุปาคตํ.

“เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ ประการในที่นั้น นุ่งห่มผ้าคากรอง (ผ้าเปลือกป่าน) อันประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ”

อฏฺฐโทสสมากิณฺณํ ปชหึ ปณฺณสาลกํ
อุปาคมึ รุกฺขมูลํ คุเณหิ ทสหุปาคตํ.

“เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าไปอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ”

วาปิตํ โรปิตํ ธญฺญํ ปชหึ นิรวเสสโต
อเนกคุณสมฺปนฺนํ ปวตฺตผลมาทิยึ.

“เราละข้าวเปลือกที่เขาหว่านปลูกไว้โดยสิ้นเชิง ถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอเนกประการ”

ตตฺถปฺปธานํ ปทหึ นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห อภิญฺญาพล ปาปุณึ.

“เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรมในที่นั้น ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญาภายในสัปดาห์หนึ่ง”

[ข้อความว่า “ผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอเนกประการ” ในคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์กล่าวถึงคุณอเนกประการนั้นว่า

ปวตฺตผลสนฺตุฏฺโจ อปรายตฺตชีวิโก
ปหีนาหารโลลุปฺโป โหติ จาตุทฺทิโส มุนิ.
ชหติ รสตณฺหญฺจ อาชีโว ตสฺส สุชฺฌติ
ตสฺมา หิ นาติมญฺเญยฺย ปวตฺตผลโภชนนฺ.[๖๐]

“พระมุนีเป็นผู้สันโดษด้วยผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ เลี้ยงชีพไม่อาศัยผู้อื่น เป็นผู้สละความอยากในอาหารได้ เที่ยวไปในทิศทั้ง ๔ ท่านละความยินดีในรส การเลี้ยงชีพของท่านย่อมหมดจด ดังนั้น บุคคลจึงไม่พึงดูหมิ่นการบริโภคผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้”]

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์เหมือนตรัสว่าสุเมธบัณฑิตได้สร้างอาศรม บรรณศาลา และที่จงกรมด้วยมือของตน ด้วยพระบาลีว่า อสฺสโม สุกโต มยฺหนฺ, ปณฺณสาลา สุมาปิตา (เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว) แต่ข้อความในพระบาลีนั้น มีดังนี้ว่า ท้าวสักกะจอมเทพได้ทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์ผู้ออกบวชโดยดำริว่าเราจักหยั่งลงสู่ป่าหิมพานต์แล้วเข้าไปสู่ธรรมิกบรรพตในวันนี้ จึงรับสั่งกับวิสสุกรรมเทพบุตรว่า พ่อจงไปเถิด สุเมธบัณฑิตผู้นี้ออกจากเรือนโดยคิดว่าเราจักบวช พ่อจงไปสร้างที่พำนักแก่ท่านเถิด ท่านวิสสุกรรมเทพบุตรนั้นรับพระบัญชาของท้าวเธอแล้ว ก็ไปเนรมิตอาศรมอันน่ารื่นรมย์ บรรณศาลาอันปลอดภัยดี และที่จงกรมอันน่าพอใจ

ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาที่พักคืออาศรมนั้นอันสำเร็จด้วยบุญญานุภาพของตนในกาลนั้น จึงตรัสว่า ดูกรสารีบุตร ในภูเขาชื่อว่าธรรมิกบรรพตนั้น เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว ในที่นั้นเราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ

ในเรื่องนั้น บาทคาถาว่า อสฺสโม สุกโต มยฺหนฺ แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว

บาทคาถาว่า ปณฺณสาลา สุมาปิตา (บรรณศาลาก็มุงดีแล้ว) หมายความว่า เราสร้างบรรณศาลาที่มุงด้วยใบไม้ดีแล้ว

บาทคาถาว่า ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าโทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (ถทฺธวิสมตา)

๒. มีต้นไม้อยู่ภายใน (อนฺโตรุกฺขตา)

๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชัฏ (คหนจฺฉนฺนตา)

๔. ที่แคบเกินไป (อติสมฺพาธนตา)

๕. ที่กว้างเกินไป (อติสาลตา)

กล่าวโดยพิสดารว่า :-

ความเป็นที่แข็งและขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้เดินจงกรมในที่มีพื้นที่แข็งขรุขระย่อมเจ็บ เท้าย่อมบวม จิตไม่ได้สมาธิ กรรมฐานย่อมวิบัติ แต่ในพื้นที่อ่อนสม่ำเสมอกัน กรรมฐานย่อมสำเร็จโดยอาศัยที่พำนักอันสบาย

ความมีต้นไม้อยู่ภายใน เมื่อมีต้นไม้อยู่ภายใน ในท่ามกลาง หรือในที่สุดแห่งที่จงกรม หน้าผากหรือศีรษะของผู้เดินจงกรมด้วยความเผลอสติย่อมถูกกระทบ

ความเป็นที่ปกปิดด้วยชัฏ เมื่อเดินจงกรมในสถานที่จงกรมอันรกด้วยชัฏมีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้น ย่อมเหยียบเหล่าสัตว์ร้ายมีงูเป็นต้นในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์เหล่านั้นขบกัดเอาได้รับทุกข์

ความที่แคบเกินไป เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบจนเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอกหรือครึ่งศอก เล็บหรือเท้าย่อมแตกเพราะลื่นไปในที่จำกัด

ความที่กว้างเกินไป เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมฟุ้งซ่านไม่ได้สมาธิ

อนึ่ง ที่จงกรมควรมีขนาดเล็กเพียงหนึ่งศอกในทั้งสองด้าน โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบ จึงสมควร เหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวเกาะลังกาให้เลื่อมใสในภูเขาเจติยะ ที่จงกรมของสุเมธดาบสนั้นเป็นเช่นกับที่จงกรมของพระมหามหินทเถระดังกล่าว ฉะนั้น พระพุทธ-

องค์จึงตรัสว่า จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ, ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ (เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ)

บาทคาถาว่า อฏฺฐคุณสมุเปตํ (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) หมายความว่า ประกอบด้วยสมณสุข ๘ ประการ

ขึ้นชื่อว่าสมณสุข มี ๘ ประการ คือ

๑. ความไม่หวงแหนทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น

๒. การแสวงหาบิณฑบาตอันปราศจากโทษ [คือ การประจบตระกูล และการบริโภคโดยไม่พิจารณาปัจจเวกขณะ]

๓. การฉันบิณฑบาตอันสงบ[โดยดับรสตัณหาด้วยการพิจารณาปัจจเวกขณะ]

๔. ความไม่เดือดร้อนที่เกิดจากการบีบคั้นชาวเมืองในเมื่อราชตระกูลบีบคั้นชาวเมืองแล้วยึดทรัพย์ที่มีค่าหรือรวงข้าวและกหาปณะเป็นต้น [เพราะเป็นผู้ไม่เสียภาษี]

๕. การปราศจากความเพลิดเพลินยินดีในเครื่องใช้

๖. การปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น [เพราะไม่มีเครื่องใช้อื่นนอกไปจากบริขาร ๘]

๗. การไม่คลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา

๘. การไม่ถูกขัดขวางในทิศทั้ง ๔ [เพราะไม่ต้องกลัวว่าโจรจะปล้นหรือเสียภาษีเนื่องจากเดินทางไปด้วยบริขาร ๘ เท่านั้น]

ความหมายก็คือ ชนผู้พำนักอยู่ในอาศรมนั้นย่อมสามารถได้รับสมณสุข ๘ ประการนี้ ฉันใด เราสร้างอาศรมนั้นที่ประกอบด้วยคุณ ๘ ฉันนั้น

บาทคาถาว่า อภิญฺญาพลมาหรึ (ได้บรรลุวิปัสสนาเพื่ออภิญญา) หมายความว่า เราอยู่ในอาศรมนั้นทำกสิณบริกรรม เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เพื่อให้เกิดอภิญญาและสมาบัติ ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาที่มีกำลัง ความหมายก็คือ เราอยู่ในที่นั้นสามารถบรรลุกำลังนั้นได้ ฉันใด เราได้สร้างอาศรมอันสมควรแก่กำลังวิปัสสนานั้นเพื่อประโยชน์แก่อภิญญา ฉันนั้น

[คำว่า อภิญฺญาพล แปลตามศัพท์ว่า กำลัง[วิปัสสนา]เพื่ออภิญญา มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิญฺญาย พลํ อภิญฺญาพลํ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

ในเบื้องแรกนั้นสุเมธดาบสยังไม่เคยฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จึงยังไม่สามารถที่จะเจริญวิปัสสนาที่แท้จริงได้ ข้อความว่า “เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์” จึงหมายถึงความเข้าใจถึงความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ในลักษณะที่เป็นสมมุติบัญญัติ เช่นเดียวกับการเห็นความสลายไปของแก้วน้ำที่แตกกระจายหรือความทุกข์ในขณะนั่งเป็นเวลานาน ส่วนความเข้าใจว่าเป็นอนัตตานั้นมีไม่ได้ เพราะชาวโลกมักเชื่อมั่นอัตตาหรือกายทิพย์ว่ามีอยู่จริงในร่างกาย

ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี [๖๑] กล่าวว่า ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์โดยสมมุติมักปรากฏแก่ชาวบ้านทั่วไป เมื่อเขาพบหม้อหรือแก้วหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งหล่นจากมือแตกไป ก็พูดว่าไม่เที่ยง หรือเมื่อมีแผลเกิดขึ้นในร่างกาย หรือถูกหนามตำ ก็กล่าวว่าเป็นทุกข์ แต่ความไม่ใช่ตัวตนนั้นไม่ปรากฏชัดเจนเหมือนความมืดที่รู้ได้ยาก ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์อาจปรากฏในสมัยที่มีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้หรือไม่ได้มาตรัสรู้ก็ได้ แต่ความไม่ใช่ตัวตนปรากฏได้ต่อเมื่อมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้เท่านั้น แม้ดาบสผู้มีฤทธิ์มากที่เป็นพระโพธิสัตว์ชื่อสรภังคะเป็นต้นก็แสดงธรรมเรื่องความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ แต่ไม่อาจแสดงถึงเรื่องอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) ได้ เพราะถ้าท่านสามารถแสดงเรื่องอนัตตาได้ผู้ฟังก็ควรจะบรรลุธรรมเช่นเดียวกัน การแสดงเรื่องอนัตตานั้นเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงแสดงเรื่องอนัตตาควบคู่ไปกับลักษณะไม่เที่ยงบ้าง ลักษณะเป็นทุกข์บ้าง หรือลักษณะทั้งสองอย่างบ้าง

ความจริงแล้วลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่ดาบสนอกพระศาสนากล่าวถึงนั้น เป็นเพียงความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติ ไม่ใช่ลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์อย่างแท้จริง เพราะลักษณะไม่เที่ยงที่รู้ว่าหม้อแตกเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติ คือ หม้อไม่ใช่สภาพที่รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณ เพราะหม้อเป็นสิ่งที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แม้การรู้เห็นความตายว่าไม่เที่ยง ก็เป็นความไม่เที่ยงที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติเช่นกัน นอกจากนั้น ความเป็นทุกข์ที่เจ็บปวดตามร่างกายของคนทั่วไปก็ไม่ใช่ความทุกข์ที่เป็นทุกขลักษณะ เพราะยังเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติคือเราเจ็บ เราปวด ดาบสมีสรภังคะเป็นต้นที่ไม่ทราบอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะอย่างชัดเจนเช่นนี้ย่อมไม่สามารถแสดงถึงอนัตตลักษณะที่แท้จริงได้

อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะโดยปรมัตถ์นั้นเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก และส่งผลให้ผู้เจริญวิปัสสนาสามารถรู้เห็นอนัตตลักษณะได้ในเวลาต่อมา ถึงอย่างนั้นลักษณะทั้งสองนั้นก็เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๓) กล่าวว่า

อนตฺตลกฺขณปญฺญาปนสฺส อญฺเญสํ อวิสยตฺตา อนตฺตลกฺขณทีปกานํ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานญฺจ ปญฺญาปนสฺส อวิสยตา ทสฺสิตา โหติ. เอวํ ปน ทุปฺปญฺญาปนตา เอเตสํ ทุรุปฏฺฐานตาย โหติ.[๖๒]

"พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าการแนะนำอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ[ที่แท้จริง]ซึ่งแสดงถึงอนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัย เพราะการแนะนำอนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัยของผู้อื่น อนึ่ง การแนะนำได้ยากอย่างนี้ย่อมมีได้เพราะลักษณะทั้งสามนั้นปรากฏได้ยาก"

ข้อความนี้หมายความว่า ดาบสนอกพระศาสนาไม่เข้าใจอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะโดยปรมัตถ์ จึงไม่สามารถแนะนำอนัตตลักษณะได้ ถ้าท่านเหล่านั้นเข้าใจลักษณะทั้งสองโดยปรมัตถ์ก็อาจแนะนำอนัตตลักษณะได้แน่นอน นอกจากนั้น บุคคลอื่นนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่มีใครเข้าใจไตรลักษณ์ที่แท้จริงโดยปรมัตถ์ได้ จึงไม่มีใครกล่าวแนะนำได้ยกเว้นพระพุทธเจ้าเท่านั้น การที่บุคคลอื่นกล่าวแนะนำไตรลักษณ์ได้ยากก็เพราะว่าเป็นสภาวธรรมที่รู้ได้ยากนั่นเอง เพราะต้องรู้เห็นสภาวะที่มีจริงหรือลักษณะพิเศษ (สภาวลักษณะ) ของรูปนามอย่างชัดเจนก่อนจึงจะรู้เห็นไตรลักษณ์]

กึ่งคาถาว่า สาฏกํ ปชหึ ตตฺถ, นวโทสมุปาคตํ (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ ประการในที่นั้น) นี้ มีคำอธิบายตามลำดับดังนี้ คือ

ดังได้สดับมาว่า เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตอาศรมอันประดับด้วยกุฏิ ถ้ำ ที่จงกรม เป็นต้น อันดารดาษไปด้วยต้นไม้มีพฤกษาและผลอันน่ารื่นรมย์ มีสระน้ำใสสะอาดปราศจากพาลมฤคและสกุณชาติที่น่ากลัว สมควรแก่ความสงบสงัด ทั้งได้จัดแจงแผ่นไม้กระดานสำหรับนั่งพิงในมุมทั้งสองของที่จงกรมอันประดับแล้ว ได้เนรมิตแผ่นศิลาที่มีพื้นเสมอกันมีสีดังถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางที่จงกรมเพื่อใช้สำหรับนั่ง อีกทั้งเนรมิตสิ่งทั้งปวงที่เป็นเครื่องใช้สอยของบรรพชิตอย่างนี้ คือ บริขารของดาบสมีชฎา มณฑล ผ้าคากรอง ไม้วางหม้อน้ำสามขา และเต้าน้ำเป็นต้นไว้ภายในบรรณศาลา พร้อมทั้งหม้อน้ำ สังข์ตักน้ำดื่ม ถ้วยน้ำ กระทะ และฟืนเป็นต้นไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใครๆ ผู้ต้องการจะบวช จงถือเอาบริขารเหล่านี้บวชเถิด แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม

ฝ่ายสุเมธบัณฑิตเลือกหาที่สุขสบายอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวซอกเขาที่เชิงเขาหิมพานต์ ได้พบอาศรมอันน่ารื่นรมย์ที่วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตไว้อันท้าวสักกะประทานให้ที่คุ้งแม่น้ำแล้ว จึงไปดูที่สุดแห่งที่จงกรม เมื่อไม่เห็นรอยเท้าจึงคิดว่า

บรรพชิตทั้งหลายคงจะไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้ จักมีร่างกายอันเหน็ดเหนื่อยแล้วกลับมาสู่บรรณศาลาเป็นแน่ ท่านรอชั่วขณะแล้วเห็นว่าช้ามาก จึงเปิดประตูบรรณศาลาเข้าไปภายในสำรวจดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรที่ฝาใหญ่แล้วดำริว่า บริขารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราถือเอาบริขารเหล่านี้แล้ว จักบวช จึงสละผ้าสาฎกคู่ที่ตนนุ่งห่มเสีย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สาฏกำ ปชหิ ตตฺถ (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ ประการ ในที่นั้น) ความหมายก็คือ ดูกรสารีบุตร เราเข้าไปอย่างนี้แล้วได้ละผ้าสาฎกที่บรรณศาลานั้น

บาทคาถาว่า นวโทสมุปาคตำ (อันประกอบด้วยโทษ ๙ ประการ) แสดงว่าสุเมธบัณฑิตผู้ละผ้าสาฎก ได้เห็นโทษ ๙ ประการจึงละได้

กล่าวโดยพิสดารว่า โทษ ๙ ประการย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นดาบส คือ

๑. มีค่ามาก

๒. เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยผู้อื่น [คือ บุคคลอื่นเย็บร้อยมาเป็นผ้า]

๓. สกปรกโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะผ้าที่สกปรกต้องซักและย้อม

๔. คร่ำคร่าโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะเมื่อขาดแล้วต้องชุนต้องปะ

๕. แสวงหาอีกโดยยาก

๖. ไม่เหมาะแก่การบวชเป็นดาบส

๗. ทั่วไปแก่โจร เพราะต้องคุ้มครองรักษาไม่ให้โจรนำไปได้

๘. เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย

๙. มักมากด้วยของใช้สำหรับผู้รับเอาแล้วเที่ยวไป

บาทคาถาว่า วากจีรำ นิวาเสสึ (นุ่งห่มผ้าคากรอง) หมายความว่า ดูกรสารีบุตร เราเห็นโทษ ๙ ประการเหล่านี้ จึงละผ้าสาฎกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือ ถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลฉีกหญ้ามุงกระต่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอเพื่อนุ่งห่ม

[ในคำว่า วากจีร คำว่า วาก แปลว่า เปลือกไม้ ในที่นี้หมายถึงหญ้ามุงกระต่ายที่เหมือน

เปลือกไม้ ส่วนคำว่า จีร เป็นคำไวพจน์ของ จีวร (ผ้า) สำเร็จรูปมาจาก จิ ธาตุ (จเย = สั่งสม) + รกฺ ปัจจัย ทำทีฆะ อิ ใน จิ ธาตุเป็น อี มีรูปวิเคราะห์ว่า จียตีติ จีรํ, วาเกน กตํ จีรํ วากจีรํ (วากจีระ คือ ผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้)]

บาทคาถาว่า ทฺวาทสคุณมุปาคตํ (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) หมายความว่า ประกอบด้วยอานิสงส์ ๑๒ ประการ

กล่าวโดยพิสดารว่า ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ ประการ คือ

๑. มีค่าน้อย ดี และเหมาะสม

๒. ทำเองได้

๓. ใช้แล้วสกปรกช้า และซักได้เร็ว

๔. แม้เก่าเพราะการใช้สอย ก็ไม่ต้องเย็บ

๕. เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย

๖. สมควรแก่การบวชเป็นดาบส

๗. พวกโจรไม่ใช้

๘. ไม่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้

๙. เบาในเวลาครอง

๑๐. เป็นความมักน้อยในปัจจัยคือจีวร

๑๑. ประกอบด้วยธรรมและไม่มีโทษ เพราะเกิดจากเปลือกไม้

๑๒. ปราศจากความเสียดายแม้ผ้าคากรองจะชำรุดไป

ถามว่า : ในกิ่งคาถาว่า อฏฺโทสสมากิณฺณํ, ปชหึ ปณฺณสาลกํ (เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ) สุเมธบัณฑิตละบรรณศาลาได้อย่างไร

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า ท่านเปลื้องผ้าสาฎกคู่งามหยิบผ้าคากรองที่ย้อมแล้วเช่นกับพวงดอกอังกาบซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวรมานุ่งแล้ว ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนทองคำอีกผืนหนึ่งทับผ้านุ่งนั้น แล้วห่มด้วยหนังของสัตว์มีกีบ[คือหนังกวางเป็นต้น]เหมือนปูลาด

ด้วยดอกบุนนาคไว้เฉวียงบ่า แล้วสวมใส่ชฎากลม สอดปิ่นไม้กับมวยผมเพื่อทำให้มั่นคง แล้วตั้งน้ำเต้ามีสีดังแก้วประพาฬไว้ในสาแหรกเช่นกับข่ายแก้วมุกดา แล้วถือไม้คานคดในที่ทั้ง ๓ [คือ ต้น กลาง และปลาย] แล้วคล้องน้ำเต้าไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง คล้องไม้ขอ[เพื่อเกี่ยวผลไม้] กระบุง และไม้สามขาเป็นต้นไว้ที่ปลายไม้คานอีกข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นบ่า ใช้มือขวาถือไม้เท้าออกจากบรรณศาลา เดินจงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาว ๖๐ ศอก ได้แลดูเพศของตนแล้วเกิดอุตสาหะว่า “ความตั้งใจของเราสมหวังแล้ว บรรพชาของเรางามหนอ ขึ้นชื่อว่าการบรรพชานี้เป็นที่ยกย่องสรรเสริญของเหล่าธีรชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นต้น เราละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้รับบรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักบำเพ็ญสมณธรรม จักได้รับสุขแห่งผลอันเลิศ”

ท่านวางหาบบริขารลงแล้ว นั่งลงบนแผ่นศิลามีสีดังถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่จงกรมเหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไปแล้ว เข้าไปสู่บรรณศาลาเวลาเย็นนอนบนเครื่องลาดไม้ข้างเตียงที่สานไว้หลวมๆ ให้สรีระรับอุณหภูมิ[ที่เหมาะสม]แล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง รำพึงถึงการมาของตนว่า “เราเห็นโทษในการครองเรือน จึงสละโภคทรัพย์นับไม่ได้และบริวารจำนวนมากเข้ามาสู่ป่า ออกบวชแสวงหาความพ้นทุกข์ จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะเหลือบยุงคือมิจฉาวิตกย่อมกัดกินผู้สละความสงัดเที่ยวไปอยู่บัดนี้ เราควรเพิ่มพูนความสงัด ที่จริงแล้วเราเห็นว่าการครองเรือนเป็นอุปสรรคขัดขวาง จึงออกบวช แต่บรรณศาลานี้งดงาม มีภาคพื้นปรับไว้เรียบ มีสีเหมือนดังผลมะตูมสุก ทั้งฝาก็ขาวสะอาดเหมือนแผ่นเงิน หลังคามุงจากมีสีดั่งเท้านกพิราบ เตียงนอนที่สานไว้หลวมๆ ก็มีเครื่องลาดอันวิจิตร ที่พำนักของเราอยู่สบาย แม้เรือนของเราก็ไม่เห็นจะมีความสมบูรณ์ยิ่งไปกว่านี้” จึงตรวจดูโทษของบรรณศาลาแล้วเห็นโทษ ๘ ประการ

กล่าวโดยพิสดารว่า โทษของการใช้สอยบรรณศาลามี ๘ ประการ คือ

๑. ต้องแสวงหาและรวมเครื่องเรือนมาทำด้วยอุปกรณ์จำนวนมาก

๒. ต้องดูแลหญ้า ใบไม้ และดินเหนียวที่ตกไปอยู่เสมอ เพื่อให้ดำรงอยู่ได้นาน

๓. ต้องลุกออกไปให้คนสูงอายุ เพราะขึ้นชื่อว่าเสนาสนะย่อมสมควรแก่ผู้สูง

อายุ เมื่อต้องลุกออกไปในเวลาที่ไม่เหมาะสม ความตั้งมั่นแห่งจิตย่อมไม่มี

๔. มีความบอบบางของร่างกาย เพราะเสนาสนะป้องกันความเย็นและความร้อน

๕. เป็นที่ปกปิดคำครหา เพราะบุคคลเข้าไปสู่เรือนแล้วอาจทำความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งได้

๖. ทำความหวงแหนว่าเป็นของเรา

๗. ความมีอยู่ของเรือนเหมือนการอยู่สองคน [คือ สามีและภรรยา]

๘. เป็นของทั่วไปแก่สัตว์จำนวนมาก เพราะมีเล็น เรือด จิ้งจก และตุ๊กแกเป็นต้นอยู่ทั่วไป

พระโพธิสัตว์เห็นโทษทั้ง ๘ ประการเหล่านี้แล้ว จึงละบรรณศาลา เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า อฏฺจโทสสมากิณฺณํ, ปชหึ ปณฺณสาลกํ (เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ)

กึ่งคาถาว่า อุปาคมึ รุกฺขมูลํ, คุเณหิ ทสหุปาคตํ (เข้าอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราสละที่มุงบังแล้วเข้าไปสู่โคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ

คุณ ๑๐ ประการในเรื่องนั้น คือ

๑. ไม่ต้องริเริ่มสร้าง เพราะมีเพียงการเข้าไปอยู่ที่โคนไม้เท่านั้น

๒. ไม่ต้องดูแล เพราะแม้จะปัดกวาดหรือไม่ปัดกวาดก็ใช้สอยได้สบาย

๓. ไม่ต้องลุกออกไปให้คนสูงอายุ

๔. ไม่ปกปิดเรื่องน่าตำหนิ เพราะผู้ทำความชั่วที่โคนไม้ย่อมละอาย

๕. ไม่ทำให้ร่างกายหนาวเย็นเหมือนอยู่ในที่กลางแจ้ง

๖. ไม่มีการทำความหวงแหน

๗. สละความผูกพันในเรือน

๘. ไม่มีการขับไล่ออกไปเหมือนในเรือนที่ทั่วไปกับบุคคลหลายคนโดยกล่าวว่า เราจักดูแลรักษาที่นั้น ท่านจงออกไป

๙. มีความปีติปราโมทย์ของผู้อยู่

๑๐. ปราศจากความห่วงใย เพราะที่พักคือโคนไม้หาได้ง่ายในที่ที่ตนไปแล้ว

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเห็นคุณ ๑๐ ประการเหล่านี้แล้วจึงเข้าไปสู่โคนไม้

[ในคุณข้อที่ ๑ ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อปฺปสมารมฺภตา ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า อปฺปสารมฺภตา ทั้งสองรูปมีความหมายเหมือนกันว่า ไม่ต้องริเริ่มสร้าง แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า อปฺปสมฺภารตา แปลว่า ไม่มีอุปกรณ์ในการสร้าง ผู้แปลเห็นว่าทั้งสองปาฐะแรกน่าจะถูกต้อง เพราะในประโยคต่อมากล่าวว่า อุปคมนมตฺตเมว หิ ตตฺถ โหติ (เพราะมีเพียงการเข้าไปอยู่ที่โคนไม้เท่านั้น) โดย เอว ศัพท์ประกอบท้ายกิริยาศัพท์ว่า อุปคมนมตฺตํ (มีเพียงการเข้าไปอยู่) และกิริยาศัพท์นี้ก็สอดคล้องกับกิริยาศัพท์ว่า อปฺปสมารมฺภตา หรือ อปฺปสารมฺภตา และถ้ารูปว่า อปฺปสมฺภารตา เป็นรูปเดิม ก็ไม่ควรกล่าวถึงกิริยาศัพท์ไว้ในเรื่องนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พระโพธิสัตว์กำหนดเหตุเพียงเท่านี้แล้วได้เข้าไปสู่หมู่บ้านเพื่อภิกษาในวันรุ่งขึ้น ครั้งนั้น ชาวบ้านในหมู่บ้านที่ท่านไปถึงได้ถวายภิกษาด้วยความขวนขวายเป็นจำนวนมาก ท่านทำภัตกิจเสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งคิดว่า “เรามิได้ออกบวชเพราะไม่มีอาหาร ขึ้นชื่อว่าอาหารรสดีนั้นย่อมทำให้ความมัวเมาในการถือตนและความมัวเมาในความเป็นบุรุษเจริญเพิ่มพูน แต่ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นเหตุหามีไม่ ไฉนหนอเราพึงละอาหารอันเกิดจากธัญพืชที่หว่านปลูกไว้ แล้วถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะหาได้” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา พระโพธิสัตว์ก็กระทำอย่างนั้นแล้วเพียรพยายามอยู่ ได้บรรลุสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ภายใน ๗ วันนั่นแหละ

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

วาปิตํ โรปิตํ ธญฺญํ ปชหึ นิรวเสสโต
อเนกคุณสมฺปนฺนํ ปวตฺตผลมาทิยึ.

“เราละธัญพืชที่เขาหว่านปลูกไว้โดยสิ้นเชิง ถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วยคุณอเนกประการ”

ตตฺถปฺปธานำ ปทหึ นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห อภิญฺญาพล ปาปุณึ.

“เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรมในที่นั้น ได้บรรลุกำลังวิปัสสนาเพื่ออภิญญาภายในสัปดาห์หนึ่ง”

เอวำ เม สิทฺธิปฺปตฺตสฺส วสีภูตสฺส สาสเน
ทีปงฺกโร นาม ชิโน อุปฺปชฺชิ โลกนายโก.

“เมื่อเราบรรลุความสำเร็จเป็นผู้ชำนาญแล้วในศาสนา[ของดาบส] อย่างนี้ พระชินเจ้าพระนามว่า ทีปังกร ผู้นำของชาวโลก ก็ทรงอุบัติขึ้น”

อุปฺปชฺชนฺเต จ ชายนฺเต พุชฺฌนฺเต ธมฺมเทสเน
จตุโร นิมิตฺเต นาทฺทสำ ฌานรติสมปฺปิโต.

“เรามัวเพลิดเพลินในฌาน จึงมิได้เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ ประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม”

ปจฺจนฺตเทสวิสเย นิมนฺเตตฺวา ตถาคตำ
ตสฺส อาคมนำ มคฺคำ โสเธนฺติ ตุฏฺฐมานสา.

“มหาชนผู้มีจิตร่าเริงนิมนต์พระตถาคตให้เสด็จไปในเขตชายแดน แล้วพากันแผ้วทางเสด็จมาของพระองค์”

อหำ เตน สมเยน นิกฺขมิตฺวา สกสฺสมา
ธุนนฺโต วากจีรานิ คจฺฉามิ อมฺพเร ตทา.

“สมัยนั้น เราออกจากอาศรมแล้วเหาะขึ้นไปในท้องฟ้า ทำผ้าคากรองให้สั่นพริ้ว”

เวทชาตๆ ชนๆ ทิสฺวา ตุฏฺฐหฏฺฐๆ ปโมทิตๆ
โอโรหิตฺวาน คคนา มนุสฺเส ปุจฺฉิ ตาวเท.

ตุฏฺฐหฏฺโฐ ปมุทิโต เวทชาโต มหาชโน
กสฺส โสธียติ มคฺโค อญฺชสๆ วฏฺฏมายนๆ.

“เราเห็นมหาชนมีความปลาบปลื้มยินดี ร่าเริงบันเทิงใจ จึงลงจากฟ้าถามเหล่ามนุษย์ในขณะนั้นว่า มหาชนมีความปลาบปลื้มยินดี ร่าเริงบันเทิงใจ ย่อมแผ้วทางทำถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อใคร”

เต เม ปุฏฺฐา วิยากๆสุ พุทฺโธ โลเก อนุตฺตโร
ทีปงฺกโร นาม ชิโน อุปฺปชฺชิ โลกนายโก
ตสฺส โสธียติ มคฺโค อญฺชสๆ วฏฺฏมายนๆ.

“พวกเขาถูกเราถามแล้วจึงบอกแก่เราว่า พระชินเจ้าผู้ตรัสรู้พระนามว่า ทีปังกร ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า เป็นผู้นำของชาวโลก ทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก มหาชนแผ้วทางทำถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์”

พุทฺโธติ วจนๆ สุตฺวาน ปีติ อุปฺปชฺชิ ตาวเท
พุทฺโธ พุทฺโธติ กถยนฺโต โสมนสฺสๆ ปเวทยึ.

“ความปีติปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เราในขณะนั้น เพราะฟังพระนามว่า พุทโธ เรากล่าวพึมพำว่า พุทโธ พุทโธ ประกาศความโสมนัสยินดี”

ตตฺถ ฐตฺวา วิจินฺเตสึ ตุฏฺโฐ สๆวิคฺคมานโส
อิธ พีชานิ โรปิสฺสๆ ขโณ เว มา อุปจฺจคา.

“เรายืนอยู่ในที่นั้นได้ปลาบปลื้มมีใจอัศจรรย์แล้วดำริว่า เราจักหว่านเมล็ดพันธุ์แห่งกุศลไว้ในบุญเขตนี้ ขอขณะอย่าได้ล่วงเราไป”

[คำว่า สๆวิคฺค ใน สๆวิคฺคมานโส (มีใจอัศจรรย์แล้ว) สำเร็จรูปมาจาก สๆ บทหน้า + วิช ธาตุ (ภยจลเนสุ = กลัว, หวั่นไหว) ต ปัจจัย แปลง ต ปัจจัยเป็น ค ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์

(ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๕๔) ว่า โค ภญฺชาทีหิ (แปลง ต ปัจจัยเป็น ค ท้าย ภญฺช ธาตุเป็นต้น) แล้วแปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นปรรูป คือ คฺ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๙๕) ว่า ปรรูปมยกาเร พฺยญฺชเน (ในเพราะพยัญชนะที่มิใช่ ย อักษร แปลงพยัญชนะท้ายเป็นปรรูป)

คำว่า สวิคฺคมานโส มีคำแปลในฉบับไทยว่า สลดใจแล้ว แต่ในที่นี้แปลว่า มีใจอัศจรรย์แล้ว ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๓๖) ว่า

สวิคฺคมานโสติ ปีติวิมฺหิตมานโส.[๖๓]

"คำว่า สวิคฺคมานโส (มีใจอัศจรรย์แล้ว) หมายความว่า มีใจอัศจรรย์แล้วด้วยความปีติปราโมทย์"

ในกรณีเดียวกัน คำว่า สเวชนียฏฺฐาน (สังเวชนียสถาน) ก็ควรแปลว่า สถานที่ก่อให้เกิดความอัศจรรย์ เพราะเป็นสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพานของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอัครบุรุษของโลก]

ยทิ พุทฺธสฺส โสเธถ เอโกกาสํ ททาถ เม
อหมฺปิ โสธยิสฺสามิ อญฺชสํ วฏฺฏมายนํ.

"ถ้าพวกท่านแผ้วถางทางทำถนนเพื่อพระพุทธเจ้า ขอพวกท่านจงให้ช่องทางส่วนหนึ่งแก่เราเถิด แม้เราก็จักแผ้วถางหนทางทำถนนเชื่อมต่อกันไป"

อทฺสุ เต มโมกาสํ โสเธตุํ อญฺชสํ ตทา
พุทฺโธ พุทฺโธติ จินฺเตนฺโต มคฺคํ โสเธมหํ ตทา.

"พวกเขาได้ให้ช่องทางส่วนหนึ่งแก่เราเพื่อแผ้วถางทางทำถนน ในครั้งนั้นเราดำริอยู่ว่า พุทโธ พุทโธ ได้แผ้วถางทางอยู่"

อนิฏฺจิเต มโมกาเส ทีปงฺกโร มหามุนิ
จตูหิ สตสหสฺเสหิ ฉฬภิญฺเญหิ ตาทิหิ
ขีณาสเวหิ วิมเลหิ ปฏิปชฺชิ อญฺชสํ ชิโน.

“เมื่อหนทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชินเจ้าผู้เป็นมหามุนี พระนามว่าทีปังกร พร้อมด้วยพระขีณาสพ ๔ แสนรูปผู้ทรงอภิญญา ๖ ผู้คงที่ปราศจากมลทิน ก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง”

ปจฺจุคฺคมนา วตฺตนฺติ วชฺชนฺติ เภริโย พหู
อาโมทิตา นรมรู สาธุการํ ปวตฺตยุ.

“การต้อนรับดำเนินไปอยู่ กลองดนตรีเป็นอันมากก็กึกก้องขึ้น เหล่ามนุษย์และทวยเทพต่างยินดีปรีดากล่าวสาธุการ”

เทวา มนุสฺเส ปสฺสนฺติ มนุสฺสาปิ จ เทวตา
อุโภปิ เต ปญฺชลิกา อนุยนฺติ ตถาคตํ.

“หมู่เทวดามองเห็นมนุษย์ และมนุษย์ก็มองเห็นเทวดา ทั้งสองพวกประณมมือตามเสด็จพระตถาคต”

เทวา ทิพฺเพหิ ตุริเยหิ มนุสฺสา มานุเสหิ จ
อุโภปิ เต วชฺชยนฺตา อนุยนฺติ ตถาคตํ.

“ทวยเทพประโคมดนตรีทิพย์ เหล่ามนุษย์ก็ประโคมดนตรีของมนุษย์ ทั้งสองพวกต่างประโคมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต”

ทิพฺพํ มนฺทารวํ ปุปฺผํ ปทุมํ ปาริฉตฺตกํ
ทิโสทิสํ โอกิรนฺติ อากาเสน คตา มรู.

“ทวยเทพไปทางอากาศโปรยดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริฉัตรอันเป็นทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่”

ทิพฺพํ จนฺทนจุณฺณญฺจ วรคนฺธญฺจ เกวลํ
ทิโสทิสํ โอกิรนฺติ อากาเสน คตา มรู.

“อีกทั้งได้โปรยจุรณจันทน์ และของหอมอันดีเลิศเป็นทิพย์ลงสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ทั้งสิ้น”

[คำว่า ทิโสทิสํ มีรูปเดิมมาจาก ทิสๆ ซ้อน ทิสๆ อีกบทหนึ่งเพื่อกล่าวซ้ำบทเป็นวิจฉา (คำซ้ำที่แสดงสถานที่หลายแห่ง) ดังคำว่า คาเม คาเม (ในหมู่บ้านทุกแห่ง) ด้วยสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ทิสๆทิสๆ แล้ว ให้ลบนิคคหิตในบทหน้า แล้วแปลงสระ อ ใน ส เป็น โอ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโอนม วณฺเณ (แปลงสระ เอ และ โอ เป็น อ ในเพราะอักษรหลัง) จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ทิโสทิสๆ]

จมฺปกๆ สลลๆ นีปๆ นาคปุนฺนาคเกตกๆ
ทิโสทิสๆ อุกฺขิปนฺติ ภูมิตลคตา นรา.

"เหล่ามนุษย์ผู้เดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา ดอกสน ดอกประดู่ ดอกกระทิง ดอกบุนนาค และดอกการะเกดทั่วทิศานุทิศ"

เกเส มุณฺจิตฺวาหๆ ตตฺถ วากจีรญฺจ จมฺมกๆ
กลเล ปตฺถริตฺวาน อวกุชฺโช นิปชฺชหๆ.

อกฺกมิตฺวาน มๆ พุทฺโธ สห สิสฺเสหิ คจฺฉตุ
มา นๆ กลเล อกฺกมิตฺถ หิตาย เม ภวิสฺสติ.

"ส่วนเราสยายผมออก แล้วเปลื้องผ้าคากรองและหนังสัตว์ไว้บนเปือกตมแล้วจึงนอนคว่ำลง[โดยดำริว่า] ขอพระพุทธเจ้าจงทรงเหยียบเราเสด็จไปพร้อมกับเหล่าสาวก อย่าได้เหยียบโคลนตมเลย การเสด็จไปอย่างนั้นจักเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา

[ในบาทที่ ๓ ของคาถาสุดท้ายว่า มา นๆ กลเล อกฺกมิตฺถ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า นๆ ศัพท์เป็นนิบาตที่ทำให้ครบจำนวนในบาทคาถาซึ่งเรียกว่า ปทปูรณะ คือ ยังบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ]

ปถวิยๆ นิปนฺนสฺส เอวๆ เม อาสิ เจตโส
อิจฺฉมาโน อหๆ อชฺช กิเลเส ฆาฏิยามหๆ.

"เมื่อเรานอนที่พื้นดินแล้วได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ถ้าหากเราปรารถนาอยู่ ก็จะทำลายกิเลสได้ในวันนี้"

[คำว่า ฆาฏิยามหं ตัดบทเป็น ฆาฏิยามิ + อหं คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่าเป็นนิบาต ๒ ศัพท์ คือ อ และ หं หรือเป็นนิบาตบทเดียวว่า อหं ใช้เพื่อทำบาทคาถาให้ครบจำนวนพยางค์ เพราะมีคำว่า อหं (เรา) อยู่แล้วในบาทที่ ๓

อนึ่ง คำว่า ฆาฏิยามิ สำเร็จรูปมาจาก ฆฏ ธาตุ (หึสายं = เบียดเบียน) + ณิ ปัจจัยในจุราทิคณะ (ณิ ปัจจัยก็คือ เณ และ ณย ตามหลักกัจจายนไวยากรณ์) + มิ วิภัตติ แปลง ณิ ปัจจัยเป็น อิยง̣ (อิย ที่มี ง̣ เป็นอนุพันธ์) ด้วยการใช้สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๓๖) ว่า ยุวณฺณานมิยงุวง̣ สเร (แปลงสระ อิ วัณณะเป็น อิยง̣ และแปลงสระ อุ วัณณะเป็น อิวง̣) อย่างไรก็ตาม ในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปในบาทที่ ๔ ว่า กิเลเส ฆาปเย มม (พึงแผดเผากิเลสของเรา) แม้รูปว่า ฆาปเย จะถูกต้องตามหลักภาษา แต่รูปว่า มม (ของเรา) ไม่เหมาะสมในเรื่องนี้ เพราะบุคคลไม่ใช่เจ้าของกิเลส แต่ตกเป็นทาสของกิเลส จึงควรมีปาฐะตามที่พบในคัมภีร์มูลฎีกาข้างต้น]

กึ เม อญฺญาตเวเสน ธมฺมं สจฺฉิกเตนิธ
สพฺพญฺญุตं ปาปุณิตฺวา พุทฺโธ เหสฺสं สเทวเก.

"การรู้แจ้งธรรมด้วยเพศที่บุคคลอื่นไม่รู้จัก จะมีประโยชน์อะไร เราบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก"

กึ เม เอเกน ติณฺเณน ปุริเสน ถามทสฺสินา
สพฺพญฺญุตं ปาปุณิตฺวา สนฺตาเรสฺสं สเทวกं.

"การที่เราผู้เป็นบุรุษแสดงความสามารถข้ามพ้นไปคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร เราบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษยโลกและเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน"

อิมินา เม อธิกาเรน กเตน ปุริสุตฺตเม
สพฺพญฺญุตं ปาปุณิตฺวา ตาเรมิ ชนตं พหุं.

“เราบรรลุซึ่งพระสัพพัญญุตญาณแล้วจะยังมหาชนให้ข้ามตาม
ด้วยบุญอันยิ่งใหญ่ที่เรากระทำไว้นี้ในพระมหาบุรุษ”

[คำว่า อธิการ แปลว่า บุญอันใหญ่หลวง มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิโก กาโร อธิกาโร (อธิการ คือ บุญอันใหญ่หลวง) หมายถึง บุญที่ได้ทอดกายต่างสะพานให้พระพุทธเจ้าและพุทธสาวกเดินข้ามโคลนตมไป]

สංสารโสตං ฉินฺทิตฺวา วิทฺธංเสตฺวา ตโย ภเว
ธมฺมนาวං สมารุยฺห สนฺตาเรสฺสං สเทวกං.

“เราตัดกระแสสงสารแล้ว ทำลายภพ ๓ ขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว จักยังมนุษย์พร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามไปพร้อมกัน”

ทีปงฺกโร โลกวิทู อาหุตีนං ปฏิคฺคโห
อุสฺสีสเก มං ฐตฺวาน อิทං วจนมพฺรวิ.

“พระพุทธเจ้าทีปังกรผู้ทรงรู้แจ้งโลก ควรรับทักษิณา ประทับยืนบนศีรษะเราแล้วตรัสคำดังต่อไปนี้”

ปสฺสถ อิมං ตาปสං ชฏิลං อุคฺคตาปนං
อปริเมยฺเย อิโต กปฺเป พุทฺโธ โลเก ภวิสฺสติ.

“พวกเธอจงดูดาบสนี้ผู้มีชฎามีตบะกล้า ในกัปนับไม่ถ้วนจากกัปนี้ไป เธอจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก”

อหุ กปิลวฺหยา รมฺมา นิกฺขมิตฺวา ตถาคโต
ปธานං ปทหิตฺวาน กตฺวา ทุกฺกรการิกං.

อชปาลรุกฺขมูเล นิสีทิตฺวา ตถาคโต
ตตฺถ ปายาสං ปคฺคยฺห เนรญฺชร’มุเปหิติ.

“เธอจักเป็นพระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์อันน่ารื่นรมย์ จักทรงตั้งความเพียรบำเพ็ญทุกรกิริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้อชปาล-

นิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้น แล้วจักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา”

เนรญฺชราย ตีรมฺหิ ปายาสํ อท โส ชิโน
ปฏิยตฺตวรมคฺเคน โพธิมูลมุเปหิติ.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นเสวยข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจักเสด็จไปโคนต้นโพธิ์โดยทางอันงามเลิศที่เทวดาประดับไว้”

ตโต ปทกฺขิณํ กตฺวา โพธิมณฺฑํ อนุตฺตโร
อสฺสตฺถรุกฺขมูลมฺหิ พุชฺฌิสฺสติ มหายโส.

“ต่อจากนั้นก็กระทำประทักษิณโพธิพฤกษ์ แล้วจักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยมทรงพระเกียรติยศอันใหญ่หลวง ณ ควงไม้โพธิ์”

อิมสฺส ชนิกา มาตา มายา นาม ภวิสฺสติ
ปิตา สุทฺโธทโน นาม อยํ เหสฺสติ โคตโม.

“พระมารดาผู้เป็นชนนีของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จักมีนามว่า มายา พระบิดานามว่า สุทโธทนะ พระองค์จักเป็นโคตมโคตร”

อนาสวา วีตราคา สนฺตจิตฺตา สมาหิตา
โกลิโต อุปติสฺโส จ อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวกา
อานนฺโท นามุปฏฺฐาโก อุปฏฺฐิสฺสติมํ ชินํ.

“พระขีณาสพผู้ปราศจากราคะ ผู้มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว คือ พระอุปติสสะ และพระโกลิตะ จักเป็นคู่อัครสาวก ภิกษุผู้อุปัฏฐากชื่อว่าอานนท์ จักบำรุงพระองค์”

เขมา อุปฺปลวณฺณา จ อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวิกา
อนาสวา วีตราคา สนฺตจิตฺตา สมาหิตา
โพธิ ตสฺส ภควโต อสฺสตฺโถติ ปวุจฺจติ.

“พระขีณาสพผู้ปราศจากราคะ มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว คือ เขมาเถรี และอุบลวรรณาเถรี จักเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า อัสสัตถพฤกษ์”

จิตฺโต จ หตฺถาฬวโก อคฺคา เหสฺสนฺตุปฏฺฐกา
อุตฺตรา นนฺทมาตา จ อคฺคา เหสฺสนฺตุปฏฺฐิกา.

“จิตตะคหบดีและราชกุมารหัตถาฬวกะ จักเป็นผู้อุปัฏฐากอันเลิศ นางอุตตราและนางนันทมาตาจักเป็นผู้อุปัฏฐายิกาอันเลิศ”

อิทำ สุตฺวาน วจนำ อสมสฺส มเหสิโน
อาโมทิตา นรมรู พุทฺธพีชำ กิร อยำ.

“เหล่ามนุษย์และทวยเทพฟังพระพุทธดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครเสมอนี้ จึงกล่าวว่าดาบสนี้จักเป็นพุทธางกูร ต่างยินดีปรีดาสำราญใจ”

อุกฺกุฏฺฐิสทฺทา วตฺตนฺติ อปฺโผเฏนฺติ หสนฺติ จ
กตญฺชลี นมสฺสนฺติ ทสสหสฺสี สเทวกา.

ยทิมสฺส โลกนาถสฺส วิรชฺฌิสฺสาม สาสนำ
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน เหสฺสาม สมฺมุขา อิมำ.

“เสียงป่าวประกาศย่อมบันลือลั่น เหล่ามนุษย์และทวยเทพทั้งหมื่นโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประณมมือนมัสการ ตั้งความปรารถนาว่า ถ้าพวกเราจักพลาดจากคำสอนของพระโลกนาถนี้ ก็จักพบกับดาบสนี้ในอนาคตกาล”

ยถา มนุสฺสา นทึ ตรนฺตา ปฏิติตฺถำ วิรชฺฌิย
เหฏฺฐา ติตฺเถ คเหตฺวาน อุตฺตรนฺติ มหานทึ.

“อุปมาเหมือนฝูงชนผู้ข้ามแม่น้ำใหญ่ พลาดท่าที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ก็ถือเอาท่าล่างข้ามมหานทีได้ ฉันใด”

เอวเมว มยं สพฺเพ ยทิ มุญฺจามิมं ชินं
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน เหสฺสาม สมฺมุขา อิมं.

“พวกเราทั้งหมดก็ฉันนั้น ถ้าพ้นจากพระชินเจ้าพระองค์นี้ ก็จักพบกับดาบสนี้ในอนาคตกาล”

ทีปงฺกโร โลกวิทู อาหุตีนं ปฏิคฺคโห
มม กมฺมं ปกิตฺเตตฺวา ทกฺขิณํ ปาทมุทฺธริ.

“พระพุทธเจ้าทีปังกรผู้ทรงรู้แจ้งโลก ควรรับทักษิณา ทรงชมเชยการกระทำของเราแล้วยกพระบาทขวาขึ้น”

เย ตตฺถาสุं ชินปุตฺตา สพฺเพ ปทกฺขิณมกํสุ มं
นรา นาคา จ คนฺธพฺพา อภิวาเทตฺวาน ปกฺกมุ.

“พระชินบุตรในที่นั้นได้กระทำประทักษิณเรา ทวยเทพ มนุษย์ และอสูรทั้งหลายอภิวาทแล้วหลีกไป”

ทสฺสนं เม อติกฺกนฺเต สสงฺเฆ โลกนายเก
หฏฺจตุฏฺเจน จิตฺเตน อาสนา วุฏฺจหึ ตทา.

“เมื่อพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่สงฆ์พ้นไปจากการมองดูของเราแล้ว เรามีจิตร่าเริงยินดี ได้ลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น”

สุเขน สุขิโต โหมิ ปาโมชฺเชน ปโมทิโต
ปีติยา จ อภิสฺสนฺโน ปลฺลงฺกं อาภุชึ ตทา.

“เรามีความสุขยิ่งด้วยความสุข มีความบันเทิงยิ่งด้วยความปราโมทย์ มีจิตชุ่มฉ่ำด้วยปีติ นั่งคู้บัลลังก์ในกาลนั้น”

[คำว่า สุขิต สำเร็จรูปมาจาก สุข ศัพท์ + อิต ในปัจจัยใน สัญชาตอัสสัตถิตัทธิต ลง อิต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) ว่า สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต

(ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สญฺชาต = เกิดแล้ว) เช่น

- ตารกา สญฺชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คคนํ (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว)
- ปุปฺผานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ปุปฺผิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีดอกเกิดแล้ว)
- ผลานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ผลิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีผลเกิดแล้ว)
- ปลฺลวานิ สญฺชาตานิ อสฺสาติ ปลฺลวิตา, ลตา (เถาวัลย์มีใบอ่อนเกิดแล้ว)
- ทุกฺขํ สญฺชาตํ อสฺสาติ ทุกฺขิโต (ผู้มีทุกข์เกิดแล้ว)
- สุขํ สญฺชาตํ อสฺสาติ สุขิโต (ผู้มีสุขเกิดแล้ว)
- ปณฺฑา สญฺชาตา อสฺสาติ ปณฺฑิโต (ผู้มีปัญญาเกิดแล้ว)
- ปิปาสา สญฺชาตา อสฺสาติ ปิปาสิโต (ผู้มีความกระหายเกิดแล้ว)
- ชิฆจฺฉา สญฺชาตา อสฺสาติ ชิฆจฺฉิโต (ผู้มีความหิวเกิดแล้ว)
- พฺยาธิ สญฺชาโต อสฺสาติ พฺยาธิโต (ผู้มีโรคเกิดแล้ว)]

ปลฺลงฺเกน นิสีทิตฺวา เอวํ จินฺเตสหํ ตทา
วสีภูโต อหํ ฌาเน อภิญฺญาปารมึ คโต.
ทสสหสฺสิโลกมฺหิ อิสโย นตฺถิ เม สมา
อสโม อิทฺธิธมฺเมสุ อลภึ อีทิสํ สุขํ.

"เรานั่งคู้บัลลังก์ในกาลนั้นแล้วได้ดำริอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ชำนาญในฌาน บรรลุความยอดเยี่ยมแห่งอภิญญาแล้ว ฤาษีทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุไม่เสมอกับเรา เราไม่มีใครเสมอในธรรมคือฤทธิ์ [อภิญญา ๕] ได้รับความสุขเช่นนี้"

[ธรรมคือฤทธิ์ในที่นี้ คือ อภิญญา ๕ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๕๐) ว่า

ตตฺถ อิทฺธิธมฺเมสูติ ปญฺจสุ อิทฺธิธมฺเมสูติ อตฺโถ.

"ในคาถาเหล่านั้น คำว่า อิทฺธิธมฺเมสุ (ธรรมคือฤทธิ์) หมายถึง ธรรมคือฤทธิ์ ๕"]

ปลฺลงฺกาภุชเน มยฺหํ ทสสหสฺสาธิวาสิโน
มหานาทํ ปวตฺเตสุ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"เมื่อเรานั่งคู้บัลลังก์อยู่ ทวยเทพในหมื่นโลกธาตุต่างเปล่งเสียงบันลือลั่นไปว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกวรมาภุเช
นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร.

"นิมิตเหล่าใดย่อมปรากฏในกาลนั่งคู้บัลลังก์อันประเสริฐของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในปางก่อน นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

[คำว่า โพธิสตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ยึดมั่นในโพธิญาณ (อรหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ) = โพธิยํ สตฺโต อาสตฺโต โพธิสตฺโต (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- บุคคลผู้จักตรัสรู้ = พุชฺฌิสฺสตีติ โพธิ (ลง อิ ปัจจัยในอนาคตกาล), โพธิ จ โส สตฺโต จาติ โพธิสตฺโต (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

สีตํ พฺยปคตํ โหติ อุณฺหญฺจ อุปสมฺมติ
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"ความเย็นย่อมปราศจากไป และความร้อนย่อมสงบระงับไป การปราศจากไปแห่งความเย็นและการระงับไปแห่งความร้อนนั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

[คำว่า ตานิ ในบาทที่ ๓ เป็นสรรพนามของคำที่กล่าวไว้ในบาททั้ง ๒ คือ ตานิ สีตสฺส พฺยปคตภาวนิมิตฺตํ อุณฺหสฺส อุปสมนนิมิตฺตํ จ (เหตุคือความปราศจากไปแห่งความเย็นและเหตุคือความสงบระงับไปแห่งความร้อน) ในที่นี้ต้องเพิ่มศัพท์ว่า นิมิตฺตํ เข้ามาเป็นประธาน เพราะ ตานิ

เป็นนปุงสกลิงค์ พหูพจน์ หรือจะเพิ่มคำสั้นๆ ว่า นิมิตฺตานิ ก็ได้ โดยหมายถึงความปราศจากไปแห่งความเย็นและความสงบระงับไปแห่งความร้อน]

ทสสหสฺสี โลกธาตู นิสฺสทฺทา โหนฺติ นิรากุลา
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"หมื่นโลกธาตุปราศจากเสียงสับสนวุ่นวาย การปราศจากเสียงสับสนวุ่นวายนั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

มหาวาตา น วายนฺติ น สนฺทนฺติ สวนฺติโย
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"พายุใหญ่ย่อมไม่พัด แม่น้ำย่อมหยุดไหล นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

ถลชา ทกชา ปุปฺผา สพฺเพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ปุปฺผิตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"ดอกไม้ที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำ ทั้งหมดต่างเบ่งบานในกาลนั้น แม้ดอกไม้เหล่านั้นต่างก็เบ่งบานในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

ลตา วา ยทิ วา รุกฺขา ผลภารา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ผลิตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"เครือเถาหรือต้นไม้ที่ผลิผลในกาลนั้น เครือเถาหรือต้นไม้ทั้งหมดนั้นก็ผลิผลในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

อากาสฏฺฐา จ ภูมฏฺฐา รตนา โชตนฺติ ตาวเท
เตปชฺช รตนา โชตนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“รัตนะที่อยู่ในอากาศและพื้นดิน ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น แม้รัตนะเหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วงในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ ตุริยา วชฺชนฺติ ตาวเท
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ดนตรีอันเป็นของมนุษย์และเป็นทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น แม้ดนตรีทั้งสองเหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

วิจิตฺตปุปฺผา คคนา อภิวสฺสนฺติ ตาวเท
เตปิ อชฺช ปวสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ดอกไม้อันวิจิตรตกจากฟากฟ้าในครั้งนั้น แม้ดอกไม้เหล่านั้นก็ตกอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

มหาสมุทฺโท อาภุชติ ทสสหสฺสี ปกมฺปติ
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“มหาสมุทรคะนอง หมื่นโลกธาตุย่อมหวั่นไหวในครั้งนั้น แม้นิมิตทั้งสองเหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระ-พุทธเจ้าแน่”

นิรเยปิ ทสสหสฺเส อคฺคี นิพฺพนฺติ ตาวเท.
เตปชฺช นิพฺพุตา อคฺคี ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ไฟในนรกทั้งหมื่นโลกธาตุย่อมดับในขณะนั้น แม้ไฟเหล่านั้นก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

วิมโล โหติ สูริโย สพฺพา ทิสฺสนฺติ ตารกา
เตปิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน หมู่ดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น แม้นิมิตเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

อโนวฏฺเฉน อุทกำ มหิยา อุพฺภิชฺชิ ตาวเท
ตมฺปชฺชุพฺภิชฺชเต มหิยา ธุวำ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“น้ำพุ่งขึ้นจากพื้นดินโดยที่ฝนมิได้ตกในครั้งนั้น แม้น้ำนั้นก็พุ่งขึ้นจากแผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ตาราคณา วิโรจนฺติ นกฺขตฺตา คคนมณฺฑเล
วิสาขา จนฺทิมายุตฺตา ธุวำ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“กลุ่มดาราและนักษัตรย่อมรุ่งโรจน์ ดาววิสาขาประกอบด้วยพระจันทร์เพ็ญเป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

พิลาสยา ทรีสยา นิกฺขมนฺติ สกาสยา
เตปชฺช อาสยา ฉุทฺธา ธุวำ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขา ย่อมออกจากที่อยู่ของตน แม้สัตว์เหล่านั้นก็ออกจากที่อยู่ของตนในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

[คำว่า ฉุทฺธ สำเร็จรูปมาจาก ฉุภ ธาตุ (นิตฺถุนเน = บ้วน, ถ่ม) + ต ปัจจัย ในที่นี้มีความหมายว่า ออกแล้ว ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) อธิบายว่า ฉุทฺธาติ นิกฺขนฺตา (คำว่า ฉุทฺธา แปลว่า ออกแล้ว)]

น โหติ อรติ สตฺตานำ สนฺตุฏฺฐา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช สพฺเพ สนฺตุฏฺฐา ธุวำ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“เหล่าสัตว์ไม่มีความหน่าย มีความยินดีปรีดาในครั้งนั้น แม้สัตว์ทั้งหมดนั้นก็ยินดีปรีดาในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

โรคา ตทุปสมฺมนฺติ ชิฆจฺฉา จ วินสฺสติ
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหายย่อมดับสูญไปในครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ราโค ตทา ตนุ โหติ โทโส โมโห วินสฺสติ
เตปชฺช วิคตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ราคะย่อมเบาบาง โทสะและโมหะย่อมพินาศไป แม้กิเลสทั้งหมดนั้นก็ปราศจากไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ภยํ ตทา น ภวติ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
เตน ลิงฺเคน ชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ภัยนั้นก็ไม่ปรากฏขึ้นในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น พวกเราจึงทราบว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

รโช นุทฺธสฺติ อุทฺธํ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
เตน ลิงฺเคน ชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ธุลีย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในกาลนั้น แม้ธุลีนั้นก็ไม่ปรากฏในวันนี้ เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

[คำว่า ลิงฺค ในบาทคาถาว่า เตน ลิงฺเคน ชานาม (เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบ) ใช้ในความหมายว่า นิมิต, เครื่องหมาย ที่จริงแล้ว ลิงฺค ศัพท์มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. นามศัพท์ เช่น ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมตั้งไว้สมควรแก่พระชินพจน์), รุกฺโขติ วจนํ ลิงฺคํ (คำว่า รุกฺโข เป็นนามศัพท์)

๒. เหตุเกิดศัพท์ เช่น สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความที่มีเหตุเกิดศัพท์หลายร้อยอย่าง)

๓. เพศ เช่น อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภวติ (เพศหญิงย่อมปรากฏ)

๔. นิมิต เช่น เตน ลิงฺเคน ชานาม (เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบ)

๕. อาการ เช่น เตหิ ลิงฺเคหิ เตหิ นิมิตฺเตหิ (ด้วยอาการนั้น ด้วยนิมิตนั้น)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๓๘๐) ว่า

สทฺเท จ ตํนิมิตฺเต จ กาฏโกฏจิกาย จ
ลกฺขเณ เจว อากาเร ลิงฺคสทฺโท ปวตฺตติ.[๖๔]

"ลิงฺค ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า นามศัพท์, เหตุเกิดของนาม-ศัพท์นั้น, อวัยวะเพศชายและหญิง, เครื่องหมาย และอาการ"

คำว่า กาฏ คือ อวัยวะเพศชาย ส่วน โกฏจิกา คือ อวัยวะเพศหญิง ดังข้อความในคัมภีร์มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี (คาถา ๒๐๙) ว่า

กาฏๆ โกฏจิกญฺเจเต มหาเทวสฺส จนฺทิยา
ยมกํ กตฺวา ปูเชนฺติ ตตฺถ ตตฺถ อลชฺชิโน.[๖๕]

"ชาวอินเดียผู้ไม่ละอายได้บูชาอวัยวะเพศชายของพระศิวะและอวัยวะเพศหญิงของเจ้าแม่จันที โดยทำเป็นคู่ไว้ในที่นั้นๆ"]

อนิฏฺจคนฺโธ ปกฺกมติ ทิพฺพคนฺโธ ปวายติ
โสปชฺช วายติ คนฺโธ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมหลีกไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมฟุ้งไปในครั้งนั้น แม้กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้นก็ฟุ้งไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

สพฺเพ เทวา ปทิสฺสนฺติ จปยิตฺวา อรูปิโน
เตปชฺช สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

"ทวยเทพทั้งหมดยกเว้นอรูปพรหม แม้ทั้งหมดนั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่"

ยาวตา นิรยา นาม สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ตาวเท
เตปชฺช สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ขึ้นชื่อว่านรกทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น แม้นรกทั้งหมดนั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

กุฏฺฏา กวาฏา เสลา จ น โหนฺตาวรณา ตทา
อากาสภูตา เตปชฺช ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ฝาเรือน บานหน้าต่าง และศิลา ย่อมไม่เป็นเครื่องกั้นสายตาในครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็เป็นเหมือนที่โล่งแจ้งในวันนี้เป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

จุติ จ อุปปตฺติ จ ขเณ ตสฺมึ น วิชฺชติ
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“จุติและปฏิสนธิไม่มีในขณะนั้น แม้จุติและปฏิสนธิ[ที่ไม่มีในขณะ]นั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

ทฬฺหํ ปคฺคณฺห วีริยํ มา นิวตฺต อภิกฺกม
มยมฺเปตํ วิชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

“ขอท่านจงประคองความเพียรไว้มั่น อย่าถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเราก็รู้เห็นนิมิตนั้นว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่”

พุทฺธสฺส วจนํ สุตฺวา ทสสหสฺสีน จูภยํ
ตุฏฺฐหฏฺโฐ ปโมทิโต เอวํ จินฺเตสหํ ตทา.

“เราสดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและทวยเทพหมื่นโลกธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีร่าเริงแล้ว ได้ดำริในกาลนั้นอย่างนี้”

อเทฺวชฺฌวจนา พุทฺธา อโมฆวจนา ชินา
วิตถํ นตฺถิ พุทฺธานํ ธุวํ พุทฺโธ ภวามหํ.

“พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีวาจาไม่เป็นสอง พระชินเจ้าทั้งหลายมีวาจาไม่เป็นโมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธเจ้าเป็นแน่”

ยถา ขิตฺตำ นเภ เลฑฺฑุ ถุวำ ปตติ ภูมิยำ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐานำ วจนำ ถุวสสฺสตำ.

“ก้อนดินที่ถูกขว้างไปในท้องฟ้าย่อมตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้น”

ยถาปิ สพฺพสตฺตานำ มรณำ ถุวสสฺสตำ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐานำ วจนำ ถุวสสฺสตำ.

“ความตายเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ ฉันใด พระพุทธดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้น”

ยถา รตฺติกฺขเย ปตฺเต สูริยุคฺคมนำ ถุวำ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐานำ วจนำ ถุวสสฺสตำ.

“เมื่อราตรีสิ้นไปแล้ว พระอาทิตย์ต้องขึ้นไปแน่ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้น”

ยถา นิกฺขนฺตสยนสฺส สีหสฺส นทนำ ถุวำ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐานำ วจนำ ถุวสสฺสตำ.

“เมื่อพญาราชสีห์ออกมาจากที่นอนแล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้น”

ยถา อาปนฺนสตฺตานำ ภารโมโรปนำ ถุวำ
ตเถว พุทฺธเสฏฺฐานำ วจนำ ถุวสสฺสตำ.

“ชาวโลกแบกของหนักไปถึงที่ต้องการแล้วย่อมวางลงแน่ ฉันใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสเที่ยงแท้แน่นอน ฉันนั้น”

หนฺท พุทฺธกเร ธมฺเม วิจินามิ อิโต จิโต
อุทฺธ์ อโธ ทส ทิสา ยาวตา ธมฺมธาตุยา.

“บัดนี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าทางโน้นและทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศตลอดธรรมธาตุ”

[ธรรมธาตุ คือ สภาวธรรมที่มีในทิศทั้ง ๑๐ อันทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า กล่าวคือ ทานทุกอย่างไม่ได้กระทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า แต่ต้องเป็นทานที่เสียสละเพื่อผู้อื่นจึงทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้ เป็นต้น]

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ ปฐมํ ทานปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อนุจิณฺณ์ มหาปถ์.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นทานบารมีที่ ๑ อันเป็นประดุจทางใหญ่ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติเสมอแล้ว”

อิม์ ตฺว์ ปฐมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ทานปารมิตํ คจฺฉ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอก็จงบำเพ็ญทานบารมีที่ ๑ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน”

ยถาปิ กุมฺโภ สมฺปุณฺโณ ยสฺส กสฺสจิ อโธกโต
วมเต วุทกํ นิสฺเสสํ น ตตฺถ ปริรกฺขติ.

“เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็ออกจากหม้อมิได้เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหม้อนั้น ฉันใด”

ตเถว ยาจเก ทิสฺวา หีนมุกฺกฏฺฐมชฺฌิเม
ททาหิ ทานํ นิสฺเสสํ กุมฺโภ วิย อโธกโต.

“ท่านเห็นเหล่ายาจกทั้งที่เป็นชนชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง จงให้ทานโดยไม่ให้เหลือ เหมือนหม้อน้ำที่ถูกคว่ำปากลง ฉันนั้น”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ ทุติยํ สีลปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นศีลบารมีที่ ๒ อันพระ-โพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ทุติยํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
สีลปารมิตํ คจฺฉ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญศีลบารมีที่ ๒ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน”

ยถาปิ จมรี วาลํ กิสฺมิญฺจิ ปฏิลคฺคิตํ
อุเปติ มรณํ ตตฺถ น วิโกเปติ วาลธึ.

“ตัวจามรีมีขนหางติดอยู่ในที่ใด ย่อมยอมตายในที่นั้นๆ ไม่ให้ขนหางเสียไป ฉันใด”

ตเถว จตูสุ ภูมีสุ สีลานิ ปริปูรย
ปริรกฺข สทา สีลํ จมรี วิย วาลธึ.

“เธอจงบำเพ็ญศีลในภูมิ ๔ จงรักษาศีลทุกเมื่อ เหมือนตัวจามรีรักษาขนหาง ฉันนั้น”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ ตตียํ เนกฺขมฺมปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นเนกขัมมบารมีที่ ๓ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ตติยํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
เนกฺขมฺมปารมิตํ คจฺฉ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีที่ ๓ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน”

ยถา อนฺทุฆเร ปุริโส จิรวุตฺโถ ทุขฏฺฏิโต
น ตตฺถ ราคํ ชเนติ มุตฺติเมว คเวสติ.

“บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาลนาน เขาปราศจากความยินดีในเรือนจำนั้น แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉันใด”

ตเถว ตฺวํ สพฺพภเว ปสฺส อนฺทุฆรํ วิย
เนกฺขมฺมาภิมุโข โหหิ ภวโต ปริมุตฺติยา.

“เธอก็เหมือนกันนั่นแหละ จงเห็นภพทั้งหมดเหมือนเรือนจำ จงมุ่งหน้าสู่การออกบวชเพื่อพ้นไปจากภพ ฉันนั้น”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

"ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ"

[คำว่า เนกฺขมฺม มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ปฐมฌาน ๒. การออกบวช
๓. ความหลุดพ้น ๔. วิปัสสนา
๕. กุศลทั้งหมด

ในที่นี้มีความหมายว่า การออกบวช โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิกฺขมตีติ นิกฺขโม (นิกขมะ คือ ผู้ออกจากเรือน), นิกฺขมสฺส กมฺมํ เนกฺขมฺมํ (เนกขัมมะ คือ การกระทำของผู้ออกจากเรือน, การออกบวช) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๓๑) กล่าวถึงความหมายของ เนกฺขมฺม ศัพท์ว่า

เนกฺขมฺมํ ปฐมชฺฌาเน ปพฺพชฺชายํ วิมุตฺติยํ
วิปสฺสนาย นิสฺเสส- กุสลมฺหิ จ ทิสฺสติ.[๖๖]

"เนกฺขมฺม ศัพท์ย่อมปรากฏในความหมายว่า ปฐมฌาน การออกบวช ความหลุดพ้น วิปัสสนา และกุศลทั้งหมด"]

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ จตุตฺถํ ปญฺญาปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

"เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีที่ ๔ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว"

อิมํ ตฺวํ จตุตฺถํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ปญฺญาปารมิตํ คจฺฉ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

"[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญปัญญาบารมีที่ ๔ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน"

ยถาปิ ภิกฺขุ ภิกฺขนฺโต หีนมุกฺกฏฺฐมชฺฌิเม
กุลานิ น วิวชฺเชนฺโต เอวํ ลภติ ยาปนํ.

“ภิกษุผู้ขอก้อนข้าว ไม่เว้นสกุลต่ำ ปานกลาง และสูง ย่อมได้อาหารพอค้ำจุนอัตภาพไว้อย่างนี้ ฉันใด”

ตเถว ตฺวํ สพฺพกาลํ ปริปุจฺฉํ พุธํ ชนํ
ปญฺญาปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“เธอจงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาลนาน ฉันนั้น เธอบำเพ็ญปัญญาบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ ปญฺจมํ วีริยปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีที่ ๕ อันพระ-โพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ปญฺจมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
วีริยปารมิตํ คจฺฉ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ เธอจงบำเพ็ญวิริยบารมีที่ ๕ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน”

ยถาปิ สีโห มิคราชา นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม
อลีนวีริโย โหติ ปคฺคหิตมโน สทา.

“ราชสีห์พญามิคราชมีความเพียรไม่ท้อถอย มีใจกระตือรือร้นในการนั่ง การยืน และการเดินทุกเมื่อ ฉันใด”

ตเถว ตฺวํ สพฺพภเว ปคฺคณฺห วีริยํ ทฬฺหํ
วีริยปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“เธอก็จงประคองความเพียรไว้ให้มั่นในภพทั้งปวง ฉันนั้น เธอบำเพ็ญวิริยบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ ฉฏฺฐมํ ขนฺติปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นขันติบารมีที่ ๖ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ฉฏฺฐมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ตตฺถ อเทฺวชฺฌมานโส สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานขันติบารมีที่ ๖ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอมีใจเด็ดเดี่ยวในขันติบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ”

ยถาปิ ปถวี นาม สุจิมฺปิ อสุจิมฺปิ จ
สพฺพํ สหติ นิกฺเขปํ น กโรติ ปฏิฆทฺทยํ.

“ธรรมดาว่าแผ่นดินย่อมทนสิ่งที่ถูกทิ้งไว้ทั้งหมดอันสะอาดบ้างไม่สะอาดบ้าง ย่อมไม่ทำความยินดียินร้าย ฉันใด”

[คำว่า ปฏิฆทุทย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปฏิฆ (ความยินร้าย) + ทยา (ความยินดี) ในคำว่า ทยา ใช้ในความหมายว่า เมตตา บ้าง กรุณา บ้าง ในที่นี้จัดเป็นเมตตาที่ตรงกันข้ามกับ ปฏิฆะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิโฆ จ ทยา จ ปฏิฆทุทยํ (สมาหารทวันทสมาส ซ้อน ทุ เป็น ทุท)]

ตเถว ตฺวมฺปิ สพฺเพสํ สมฺมานาวมานกฺขโม
ขนฺติปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

"แม้เธอก็ต้องอดทนต่อการนับถือและการดูหมิ่นของชนทั้งปวง ฉันนั้น เธอบำเพ็ญขันติบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ"

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

"ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ"

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ สตฺตมํ สจฺจปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

"เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นสัจจบารมีที่ ๗ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว"

อิมํ ตฺวํ สตฺตมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ตตฺถ อเทฺวชฺฌวจโน สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

"[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานสัจจบารมีที่ ๗ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอมีวาจาไม่เป็นสองในสัจจบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ"

ยถาปิ โอสธี นาม ตุลาภูตา สเทวเก
สมเย อุตุวสฺเส วา น โวกฺกมติ วีถิโต.

"เป็นธรรมดาว่าดาวประกายพรึกเป็นดาวประจำวิถีในโลกนี้และเทวโลก ย่อมไม่ล่วงพ้นวิถีในฤดูหนาว ฤดูฝน หรือฤดูร้อน ฉันใด"

ตเถว ตฺวมฺปิ สจฺเจสุ มา โวกฺกมสิ วีถิโต
สจฺจปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

"แม้เธอก็อย่าล่วงพ้นวิถีในสัจจะ ฉันนั้น เธอบำเพ็ญสัจบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ"

[ดาวประกายพรึกคือดาวรุ่ง เป็นดาวพระศุกร์ที่เห็นในเวลาเช้ามืด ถ้าเห็นในเวลาหัวค่ำเรียกว่า ดาวประจำเมือง (ในภาษาเขมร ผกาย ว่า ดาว + พรึก ว่า รุ่ง) อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๖๔) อธิบายว่า ดาวประกายพรึกเป็นดาวที่โคจรไปทางทิศตะวันออก ๖ เดือน และทิศตะวันตก ๖ เดือน ไม่ล่วงพ้นวิถีของตน]

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

"ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ"

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ อฏฺฐมํ อธิฏฺฐานปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

"เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นอธิษฐานบารมีที่ ๘ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว"

อิมํ ตฺวํ อฏฺฐมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ตตฺถ ตฺวํ อจโล หุตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

"[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานอธิษฐานบารมีที่ ๘ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอธิษฐานบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ"

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล อจโล สุปฺปติฏฺฐิโต
น กมฺปติ ภุสวาเตหิ สกฏฺฐาเนว ติฏฺฐติ.

“ภูเขาศิลาล้วน ไม่หวั่นไหว ตั้งมั่นดีแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยลมแรงดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น ฉันใด”

ตเถว ตฺวมฺปิ อธิฏฺฐาเน สพฺพทา อจโล ภว
อธิฏฺฐานปารมิตำ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“แม้เธอก็จงเป็นผู้ตั้งมั่นในอธิษฐานบารมีทุกเมื่อ ฉันนั้น เธอบำเพ็ญอธิษฐานบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ นวมำ เมตฺตาปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตำ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นเมตตาบารมีที่ ๙ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมำ ตฺวำ นวมำ ตาว ทฬฺหำ กตฺวา สมาทิย
เมตฺตาย อสโม โหหิ ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิ.

“[เราสอนตนว่า] ถ้าเธอปรารถนาเพื่อบรรลุโพธิญาณ เธอจงสมาทานเมตตาบารมีที่ ๙ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอจงเป็นผู้ไม่มีใครเสมอด้วยเมตตา”

ยถาปิ อุทกำ นาม กลฺยาเณ ปาปเก ชเน
สมำ ผรติ สีเตน ปวาเหติ รโชมลำ.

“ธรรมดาว่าน้ำย่อมแผ่ความเย็นไปเสมอกันในคนดีและคนชั่ว และชำระฝุ่นธุลีได้ ฉันใด”

ตเถว ตฺวมฺปิ หิตาหิเต สมํ เมตฺตาย ภาวย
เมตฺตาปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

"แม้เธอก็จงเจริญเมตตาไปโดยสม่ำเสมอในชนผู้เป็นมิตรและศัตรู ฉันนั้น เธอบำเพ็ญเมตตาบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ"

[ในคำว่า เมตฺตาย ภาวย (เจริญเมตตา) คำว่า เมตฺตาย เป็นการิตกรรมที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์ (หน้า ๑๖๖) อธิบายว่า

เมตฺตาย ภาวยาติ เมตฺตํ ภาวย, วฑฺเฒหิ.[๖๗]

"คำว่า เมตฺตาย ภาวย แปลว่า จงยังเมตตาให้เกิดขึ้น คือ จงเจริญเมตตา"

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๙๖) ได้อนุญาตการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถการิตกรรมว่า

ปาฬิยํ สพฺเพสํ วิญฺญาเปตฺวาน, โตเสนฺติ สพฺพปาณินฺ, เถรสฺส ปตฺโต ทุติยสฺส คาเหตพฺโพอิจฺจาทินา ปโยชฺเช ฉฏฺฐีปิ ทิสฺสติ.[๖๘]

"แม้ฉัฏฐีวิภัตติย่อมปรากฏในกรรมที่บุคคลพึงใช้โดยอุทาหรณ์ว่า สพฺเพสํ วิญฺญาเปตฺวาน (ยังมวลชนให้เข้าใจแล้ว), โตเสนฺติ สพฺพปาณินฺ (ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ปลาบปลื้ม), เถรสฺส ปตฺโต ทุติยสฺส คาเหตพฺโพ (บาตรของพระเถระ พึงยังภิกษุรูปที่ ๒ ให้รับเอา) เป็นต้น"

ที่จริงแล้วการิตกรรมอาจลงทุติยา ตติยา หรือฉัฏฐีวิภัตติได้ตามความเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคาถาประพันธ์ที่จำกัดคณะฉันท์ คัมภีร์ไวยากรณ์อนุญาตการลงวิภัตติทั้งสามหมวดข้างต้นว่า

อวุตฺเต การิเต กมฺเม ทุติยา ตติยา'ถวา
ฉฏฺฐมี จาติ สมฺโภติ การิตญฺญูหิ ภาสิตา.[๖๙]

"ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ย่อมลงได้ในการิตกรรมที่ไม่ถูก[วิภัตติอาขยาตหรือกิตก์ปัจจัย]กล่าวไว้"]

น เหเต เอตฺตกาเยว พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร
อญฺเญปิ วิจินิสฺสามิ เย ธมฺมา โพธิปาจนา.

“ธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะมีเพียงเท่านี้ก็หามิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมอื่นที่อบรมบ่มโพธิญาณ”

วิจินฺโต ตทาทกฺขึ ทสมํ อุเปกฺขาปารมึ
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ อาเสวิตนิเสวิตํ.

“เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีที่ ๑๐ อันพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในกาลก่อนประพฤติซ่องเสพแล้ว”

อิมํ ตฺวํ ทสมํ ตาว ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย
ตุลาภูโต ทฬฺโห หุตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“[เราสอนตนว่า] เธอจงสมาทานอุเบกขาบารมีที่ ๑๐ นี้ ทำไว้ให้มั่นก่อน เธอจงเป็นผู้มั่นคงเหมือนตาชั่ง จักบรรลุสัมโพธิญาณ”

ยถาปิ ปถวี นาม นิกฺขิตฺตํ อสุจึ สุจึ
อุเปกฺขติ อุโภเปเต โกปานุนยวชฺชิตา.

“ธรรมดาว่าแผ่นดินย่อมวางเฉยสิ่งที่สะอาดและสกปรกทั้งสองอย่างที่ถูกทิ้งไว้ ปราศจากความยินดียินร้าย ฉันใด”

ตเถว ตฺวมฺปิ สุขทุกฺเข ตุลาภูโต สทา ภว
อุเปกฺขาปารมิตํ คนฺตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสสิ.

“เธอก็จงมั่นคงในสุขและทุกข์เหมือนตาชั่งเสมอ [คือชั่งสิ่งของทั้งสองข้างที่มีน้ำหนักเท่ากัน] ฉันนั้น เธอบำเพ็ญอุเบกขาบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ”

เอตฺตกาเยว เต โลเก เย ธมฺมา โพธิปาจนา
ตตุทฺธํ นตฺถิ อญฺญตฺร ทฬฺหํ ตตฺถ ปติฏฺฐห.

“ธรรมที่อบรมบ่มโพธิญาณในโลก มีเพียงนี้เท่านั้น ไม่มีธรรมอื่นยิ่งจากบารมีทั้ง ๑๐ นั้น เธอจงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด”

อิเม ธมฺเม สมฺมสโต สภาวรสลกฺขเณ
ธมฺมเตเชน วสุธา ทสสหสฺสี ปกมฺปถ.

"เมื่อเราพิจารณาบารมีธรรมเหล่านี้โดยหน้าที่และโดยลักษณะที่มีจริงอยู่ แผ่นดินหมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหวด้วยปัญญานุภาพ"

[คำว่า สภาวรสลกฺขเณ ลง สฺมึ วิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ การพิจารณาบารมีธรรมโดยหน้าที่และลักษณะ เช่น ทานบารมีเป็นต้นมีหน้าที่อบรมบ่มโพธิญาณ คือ อรหัตตมรรคญาณและสัพพัญญุตญาณ ทานมีลักษณะสละสิ่งที่ไม่มีโทษ ศีลมีลักษณะเป็นที่ตั้งของสมาธิ เป็นต้น

คำว่า ธมฺม ใน ธมฺมเตเชน ใช้ในความหมายว่า ปัญญา]

จลตา รวติ ปถวี อุจฺฉุยนฺตํว ปีฬิตํ
เตลยนฺเต ยถา จกฺกํ เอวํ กมฺปติ เมทินี.

"แผ่นดินย่อมส่งเสียงดังเพราะการหวั่นไหว และสั่นสะเทือนเหมือนเครื่องหีบอ้อยที่ถูกหมุนบีบไว้ เหมือนกับเฟืองในเครื่องจักรคั้นน้ำมัน"

[คำว่า จลตา มีศัพท์เดิมว่า จลตาย ลบ ย อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ ตัวอย่างที่ลบ ย อักษรนี้มีใช้ในพระบาลีหลายแห่ง (ส่วนใหญ่ ย อักษรเป็นส่วนหนึ่งของ อาย อาเทศ ในบางแห่งก็มาจากการแปลง ตฺวา เป็น ย) เช่น

- อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ [อาวิกตา : อาวิกตาย] (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นเพราะการเปิดเผยอาบัติ)

- อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ [อสฺสวนตา : อสฺสวนตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะไม่ได้สดับ)

- ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณตา : ตทารมฺมณตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ์)

- อนุปาทา วิมุตฺโต [อนุปาทา : อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)

- สทฺธา ปพฺพชิโต [สทฺธา : สทฺธาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)

- สංวิทาวหาโร [สංวิทาวหาโร : สංวิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)]

สංขุภึสุ สมุทฺทา จ คิรินฺโท ตตฺถ โอนมิ
โอนมิตฺวา สิเนรุมฺหิ หึหึสทฺโท ปวตฺตติ.

“มหาสมุทรทั้งหลายได้ตีฟองนองเนือง ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรนั้นก็โอนอ่อนน้อมลงแล้ว เสียงดังหึ่งๆ ก็ดังก้องไปแล้ว ณ ขุนเขาสิเนรุราช”

[คาถานี้พบในฉบับไทย ไม่พบในฉบับฉัฏฐสังคายนา]

ยาวตา ปริสา อาสิ พุทฺธสฺส ปริเวสเน
ปเวธมานา สา ตตฺถ มุจฺฉิตา เสสิ ภูมิยา.

“เหล่าบริษัททั้งหมดในที่ปรนนิบัติพระพุทธเจ้านั้นหวั่นไหวอยู่ หมดสติล้มลง ณ พื้นดินในที่นั้น”

ฆฏาเนกสหสฺสานิ กุมฺภีนญฺจ สตา พหู
สญฺจุณฺณมถิตา ตตฺถ อญฺญมญฺญं ปฆฏฺฏิตา.

“หม้อน้ำหลายพันหม้อ ตุ่มน้ำหลายร้อยตุ่ม กระทบกันแตกละเอียดไปในที่ปรนนิบัติพระพุทธเจ้านั้น”

[คำว่า ฆฏาเนกสหสฺสานิ ตัดบทเป็น ฆฏา + อเนกสหสฺสานิ เมื่อควรกล่าวว่า ฆฏานำ ให้ลบ นำ วิภัตติเพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ในบาทคาถา]

อุพฺพิคฺคา ตสิตา ภีตา ภนฺตา พฺยถิตมานสา
มหาชนา สมาคมฺม ทีปงฺกรมุปาคมุ.

กึ ภวิสฺสติ โลกสฺส กลฺยาณมถ ปาปกं
สพฺโพ อุปทฺทุโต โลโก ตं วิโนเทหิ จกฺขุม.

"มหาชนต่างสะดุ้งตกใจกลัวตัวสั่น มีใจเป็นทุกข์ มาประชุมกันเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทีปังกร [ได้ทูลถามว่า] ข้าแต่พระองค์ผู้มีจักษุ ความดีหรือความชั่วอะไรจักมีแก่โลก โลกทั้งหมดถูกรบกวนแล้ว ขอพระองค์จงบรรเทาความกลัวนั้นเถิด"

[คำว่า อุพฺพิคฺค สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + วีช ธาตุ + (ภยกมฺเป = กลัว, หวั่นไหว) + ต ปัจจัย

คำว่า ตสิต สำเร็จรูปมาจาก ตส ธาตุ (ภเย = กลัว) + อิต ปัจจัยในสัญชาตอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโส สญฺชาโต อสฺส อตฺถีติ ตสิโต (ผู้มีความกลัวเกิดแล้ว)

คำว่า ภนฺต สำเร็จรูปมาจาก ภมุ ธาตุ (อนวฏฺฐาเน = หมุน) + ต ปัจจัย

คัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำไวพจน์กัน

คำว่า พฺยถิต ใน พฺยถิตมานสา (มีใจเป็นทุกข์) สำเร็จรูปมาจาก พฺยถ ธาตุ + อิต ปัจจัย ในสัญชาตอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยโถ สญฺชาตา อสฺส อตฺถีติ พฺยถิตํ, พฺยถิตํ มานสํ เยสนฺติ พฺยถิตมานสา (ผู้มีใจอันมีทุกข์ปรากฏแล้ว)

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๒๖๐) กล่าวถึงความหมายของ พฺยถ ธาตุว่า ทุกฺขจลพฺภเย (เป็นทุกข์ หวั่นไหว และกลัว) ในที่นี้มีความหมายแรก เพราะความหมายว่า กลัว กล่าวไว้ด้วยคำว่า ภีตา (กลัว) และความหมายว่า หวั่นไหว กล่าวไว้ด้วยคำว่า ภนฺตา (ตัวสั่น)]

เตสํ ตทา สญฺญาเปสิ ทีปงฺกโร มหามุนิ
วิสฺสตฺถา โหถ มา ภาถ อิมสฺมึ ปถวิกมฺปเน.

"พระมหามุนีทีปังกรทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบว่า พวกท่านจงวางใจเถิด อย่ากลัวการหวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้"

ยมหํ อชฺช พฺยากาสึ พุทฺโธ โลเก ภวิสฺสติ
เอโส สมฺมสติ ธมฺมํ ปุพฺพกํ ชินเสวิตํ.

"เราได้พยากรณ์ดาบสใดในวันนี้ว่า เขาจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก ดาบสนั้นได้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้าซ่องเสพแล้วในกาลก่อน"

ตสฺส สมฺมสโต ธมฺมำ พุทฺธภูมึ อเสสโต
เตนายำ กมฺปิตา ปถวี ทสสหสฺสี สเทวเก.

"เมื่อเขาพิจารณาธรรมอันเป็นพุทธภูมิโดยสิ้นเชิง แผ่นดินหมื่นโลกธาตุในมนุษย์และเทวดานี้จึงหวั่นไหวด้วยการพิจารณานั้น"

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ภาถ ส่วนฉบับภูมิพโลฯ มีรูปว่า ภายถ รูปว่า ภาถ ที่ลบ ย อักษรในรูปเดิมว่า ภายถ น่าจะถูกต้อง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) อธิบายว่า มา ภาถาติ มา ภายิตฺถ (คำว่า มา ภาถ แปลว่า อย่ากลัว)]

พุทฺธสฺส วจนำ สุตฺวา มโน นิพฺพายิ ตาวเท
สพฺเพ มำ อุปสงฺกมฺม ปุนาปิ อภิวนฺทิสุำ.

"ใจของพวกเขาได้สงบระงับลงทันที เพราะฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ชนทั้งหมดจึงเข้ามาหาเราแล้วอภิวาทอีกครั้งหนึ่ง"

สมาทยิตฺวา พุทฺธคุณำ ทฬฺหำ กตฺวาน มานสำ
ทีปงฺกรำ นมสฺสิตฺวา อาสนา วุฏฺฐหึ ตทา.

"เราสมาทานพระพุทธคุณกระทำใจให้มั่นแล้ว นมัสการพระพุทธเจ้าทีปังกร แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในขณะนั้น"

ทิพฺพำ มานุสกำ ปุปฺผำ เทวา มานุสกา อุโภ
สโมกิรนฺติ ปุปฺเผหิ วุฏฺฐหนฺตสฺส อาสนา.

"เมื่อเราลุกจากอาสนะ ทวยเทพและเหล่ามนุษย์ทั้งสองฝ่ายได้โปรยปรายดอกไม้ทิพย์และที่เป็นของมนุษย์"

เวทยนฺติ จ เต โสตฺถึ เทวา มานุสกา อุโภ
มหนฺตำ ปตฺถิตำ ตุยฺหำ ตำ ลภสฺสุ ยถิจฺฉิตำ.

"ทวยเทพและเหล่ามนุษย์ทั้งสองฝ่ายนั้นประกาศความปีติยินดีว่า ท่านได้ปรารถนาฐานะอันสูงส่ง จงบรรลุฐานะนั้นตามต้องการเถิด"

สพฺพีติโย วิวชฺชนฺตุ โสโก โรโค วินสฺสตุ
มา เต ภวนฺตฺวนฺตรายา ผุส ขิปฺปํ โพธิมุตฺตมํ.

“ขอสิ่งร้ายทั้งปวงจงบำราศไป ขอความเศร้าโศกและโรคทั้งปวงจงพินาศไป ขอท่านอย่ามีอันตราย จงบรรลุโพธิญาณอันสูงสุดโดยพลัน”

[คำว่า โสตฺถิ เป็นบทนิบาต (สันสกฤตมีรูปว่า สฺวสฺติ) เมื่อลง ว อักษรเป็นอาคม ก็มีรูปว่า สุวตฺถิ ใช้ในความหมายว่า เขม (เกษม, ปีติยินดี) และ อาสีส (ปรารถนา) เป็นต้น นิบาตนี้เป็นบทพิเศษที่ลงวิภัตตินามแล้วยังคงไว้ จึงมีรูปว่า โสตฺถึ, โสตฺถินา ได้บ้าง]

ยถาปิ สมเย ปตฺเต ปุปฺผนฺติ ปุปฺผิโน ทุมา
ตเถว ตฺวํ มหาวีร พุทฺธญาเณน ปุปฺผสุ.

“ไม้ดอกย่อมเบ่งบานในฤดูกาลที่มาถึงแล้ว ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงเบ่งบานด้วยพุทธญาณ ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา ปูรยุ ทสปารมี
ตเถว ตฺวํ มหาวีร ปูเรหิ ทสปารมี.

“[พระโพธิสัตว์ผู้จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา โพธิมณฺฑมฺหิ พุชฺฌเร
ตเถว ตฺวํ มหาวีร พุชฺฌสฺสุ ชินโพธิยํ.

“[พระโพธิสัตว์ผู้ที่จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรงตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงตรัสรู้ ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์อันเป็นที่ตรัสรู้ของพระชินเจ้า ฉันนั้น”

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตยุ
ตเถว ตฺวํ มหาวีร ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตย.

"[พระโพธิสัตว์ผู้ที่จะเป็น]พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งทรงประกาศธรรมจักร ฉันใด ข้าแต่มหาวีระ ขอท่านจงประกาศธรรมจักร ฉันนั้น"

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท ปริสุทฺโธ วิโรจติ
ตเถว ตฺวํ ปุณฺณมโน วิโรจ ทสสหสฺสิยํ.

"พระจันทร์ในวันเพ็ญย่อมผุดผ่องไพโรจน์ ฉันใด ขอท่านมีใจเต็มเปี่ยมแล้วจงยังหมื่นโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉันนั้น"

[คำว่า ปุณฺณมาเย มีศัพท์เดิมมาจาก ปุณฺณมา (วันเพ็ญ) ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุณฺโณ มา เอตฺถาติ ปุณฺณมา (วันที่มีพระจันทร์เต็มดวง) แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น อาเย ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๕๔) ว่า ปุณฺณมาโต สฺมึโน อาเย คาถายํ (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย ปุณฺณมา เป็น อาเย ในคาถา)]

ราหุมุตฺโต ยถา สูริโย ตาเปน อติโรจติ
ตเถว โลกา มุจฺจิตฺวา วิโรจ สิริยา ตุวํ.

"พระอาทิตย์พ้นจากราหูแล้วย่อมโชติช่วงด้วยรัศมี ฉันใด ท่านพ้นไปจากโลกแล้วจงโชติช่วงด้วยสิริ ฉันนั้น"

ยถา ยา กาจิ นทิโย โอสรนฺติ มโหทธึ
เอวํ สเทวกา โลกา โอสรนฺตุ ตวนฺติเก.

"แม่น้ำสายใดสายหนึ่งย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร ฉันใด ขอหมู่ชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่สำนักของท่าน ฉันนั้น"

เตหิ ถุติปฺปสตฺโถ โส ทส ธมฺเม สมาทิย
เต ธมฺเม ปริปูเรนฺโต ปวนํ ปาวิสี ตทา.

“สุเมธดาบสนั้นได้รับคำชมเชยจากเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นแล้ว ได้สมาทานบารมีธรรมทั้ง ๑๐ เมื่อจะบำเพ็ญบารมีธรรมดังกล่าว จึงเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์ในกาลนั้น”

จบ เรื่องสุเมธดาบส

ตทา เต โภชยิตฺวาน สสงฺฆํ โลกนายกํ
อุปคจฺฉุ สรณํ ตสฺส ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน.

“ชาวนครรัมมานั้นอังคาสพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ในกาลนั้นแล้ว พากันเข้าถึงพระศาสดาทีปังกรพระองค์นั้นเป็นที่พึ่ง”

สรณาคมเน กญฺจิ นิเวเสสิ ตถาคโต
กญฺจิ ปญฺจสุ สีเลสุ สีเล ทสวิเธ ปรํ.

“พระตถาคตทรงอบรมชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่ในสรณคมน์ ชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐”

กสฺสจิ เทติ สามญฺญํ จตุโร ผลมุตฺตเม
กสฺสจิ อสเม ธมฺเม เทติ โส ปฏิสมฺภิทา.

“พระองค์ได้ประทานสามัญญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบางพวก ประทานธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอคือปฏิสัมภิทา ๔ แก่ชนบางพวก”

กสฺสจิ วรสมาปตฺติโย อฏฺฐ เทติ นราสโภ
ติสฺโส กสฺสจิ วิชฺชาโย ฉฬภิญฺญา ปเวจฺฉติ.

“พระนราสภได้ประทานสมาบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชนบางเหล่า ประทานวิชชา ๓ และอภิญญา ๖ แก่ชนบางเหล่า”

[คำว่า ปเวจฺฉติ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วิส ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย +

ติ วิภัตติ พฤทธิ์ อิ ใน วิ เป็น เอ, แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุคือ สฺ เป็น จฺฉงฺ ด้วยการแบ่งสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๑๗๓) ว่า คมยมิสาสทิสานำ วา จฺฉงฺ (แปลงพยัญชนะท้าย คมุ, ยมุ, สาส และ ทิส ธาตุเป็น จฺฉงฺ ได้บ้าง)]

เตน โยเคน ชนกายำ โอวทติ มหามุนิ
เตน วิตฺถาริกำ อาสิ โลกนาถสฺส สาสนำ.

"พระมหามุนีตรัสสั่งสอนมหาชนตามนัยที่ปรารภไว้นั้น ศาสนาของพระโลกนาถจึงแพร่หลายไปด้วยการสั่งสอนดังกล่าว"

มหาหนุสภกฺขนฺโธ ทีปงฺกรสนามโก
พหู ชเน ตารยติ ปริโมเจติ ทุคฺคตึ.

"พระพุทธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มีพระหนุใหญ่ มีพระอังสาเหมือนพญาอุสภราช ทรงยังประชุมชนให้ข้ามพ้น ทรงช่วยให้พ้นไปจากทุคติ"

โพธเนยฺยำ ชนำ ทิสฺวา สตสหสฺเสปิ โยชเน
ขเณน อุปคนฺตฺวาน โพเธติ ตำ มหามุนิ.

"พระมหามุนีทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ในหนทางแม้ตั้งแสนโยชน์ก็เสด็จไปหาเขาโดยพลันแล้วสั่งสอนให้รู้แจ้ง"

ปฐมาภิสมเย พุทฺโธ โกฏิสตมโพธยิ
ทุติยาภิสมเย นาโถ นวุติโกฏิมโพธยิ.

"พระพุทธเจ้าทีปังกรได้โปรดหมู่สัตว์ร้อยโกฏิให้รู้แจ้ง ในการบรรลุธรรมครั้งแรก พระนาถะโปรดหมู่สัตว์เก้าสิบโกฏิให้รู้แจ้งในการบรรลุธรรมครั้งที่ ๒"

ยทา จ เทวภวนมฺหิ พุทฺโธ ธมฺมเทสยิ
นวุติโกฏิสหสฺสานำ ตติยาภิสมโย อหุ.

“เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมในเทวโลก การบรรลุธรรมครั้งที่ ๓ ของหมู่สัตว์ ๙ หมื่นโกฏิได้มีแล้ว”

สนฺนิปาตา ตโย อาสุ๎ ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน
โกฏิสตสหสฺสานำ ปจฺโม อาสิ สมาคโม.

“การประชุมใหญ่ ๓ ครั้งของพระศาสดาพระนามว่าทีปังกรได้มีแล้ว ครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมกันหนึ่งแสนโกฏิ”

ปุน นารทกูฏมฺหิ ปวิเวกคเต ชิเน
ขีณาสวา วีตมลา สมึสุ สตโกฏิโย.

“ครั้งที่ ๒ เมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมาบัติที่ยอดเขานารทะ มีพระขีณาสพผู้ปราศจากมลทินมาประชุมร้อยโกฏิ”

[คำว่า สมึสุ สำเร็จรูปมาจาก สำ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อุ๎ วิภัตติ แปลง อุ๎ เป็น อึสุ ในที่นี้มีความหมายว่า ประชุม ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) กล่าวว่า สมึสูติ สนฺนิปตึสุ (คำว่า สมึสุ แปลว่า ประชุมแล้ว) ในบางที่ก็แปลว่า สงบแล้ว หรือ ดับแล้ว ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + อุ๎ วิภัตติ]

ยมฺหิ กาเล มหาวีโร สุทสฺสนสิลุจฺจเย
นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ปวาเรสิ มหามุนิ.

“ครั้งที่ ๓ เมื่อพระมหาวีระประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทัสสนะ พระมหามุนีได้ประชุมทำปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ ๙ หมื่นโกฏิ”

อหำ เตน สมเยน ชฏิโล อุคฺคตาปโน
อนฺตลิกฺขมฺหิ จรโณ ปญฺจาภิญฺญาสุ ปารคู.

“ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิลมีตบะกล้า บรรลุความยิ่งยวดในอภิญญา ๕ เที่ยวไปในอากาศ”

[คัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๘๔-๘๕) กล่าวว่า คาถาว่า อหำ เตน เป็นต้นนี้พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินีเท่านั้น ไม่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ และไม่ควรมีในที่นี้ เพราะได้กล่าวถึงข้อความดังกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส]

ทสวีสสหสฺสานำ ธมฺมาภิสมโย อหุ
เอกทฺวินฺนำ อภิสมยา คณนาโต อสงฺขิยา.

"การบรรลุธรรมได้มีแก่หมู่สัตว์หนึ่งถึงสองหมื่นคน การบรรลุธรรมของบุคคลหนึ่งคนสองคนนับไม่ถ้วน"

[คำว่า ทสวีสสหสฺสานำ เป็นสัมพันธสังขยา คือ จำนวนที่สัมพันธ์กับบทหน้าทีละบท คือ คำว่า สหสฺส (พัน) สัมพันธ์กับบทหน้าทั้งสองบทเป็นรูปว่า ทสสหสฺส (หนึ่งหมื่น) และ วีสสหสฺส (สองหมื่น) ดังคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า

ตตฺถ ทสวีสสหสฺสานนฺติ ทสสหสฺสานำ วีสติสหสฺสานญฺจ.[๗๐]

"ในพากย์นั้น คำว่า ทสวีสสหสฺสานำ แปลว่า หนึ่งถึงสองหมื่นคน"

สังขยาในภาษาบาลีมีวิธีใช้ ๕ ประเภท คือ

๑. มิสสกสังขยา จำนวนผสม เช่น เอกาทส (๑๑) มาจาก เอก (๑) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า เอเกน อธิกา ทส เอกาทส (สิบยิ่งด้วยหนึ่ง)

๒. คุณิตสังขยา จำนวนที่คูณเข้าด้วยกัน เช่น สมาโส จตุรฏฺฐธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ x ๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา จำนวนที่สัมพันธ์กับบทหน้าทีละบท เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ, จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน)

๔. สังเกตสังขยา จำนวนที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑ หรือ เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. อเนกสังขยา จำนวนที่นับไม่ถ้วน เช่น สตรัสิ (รัศมีหลายร้อย) สหสฺสรัสิ (รัศมีหลายพัน)

คัมภีร์สุตตนิเทศกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

มิสฺสคุณิตสมฺพนฺธ สงฺเกตาเนกเภทโต
สงฺขฺยา ปญฺจวิธา เญยฺยา ปาฬิยา ปริยายโต.[๗๑]

"สังขยามี ๕ ประเภท พึงทราบโดยจำแนกเป็นมิสสกสังขยา, คุณิต-สังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี"]

วิตฺถาริกำ พาหุชญฺญำ อิทฺธำ ผีตำ อหุ ตทา
ทีปงฺกรสฺส ภควโต สาสนำ สุวิโสธิตำ.

"ศาสนาของพระพุทธพระนามว่าเจ้าทีปังกรในครั้งนั้น บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน แพร่หลาย เป็นที่รู้จักของมหาชน เจริญไพบูลย์"

[คำว่า วิตฺถาริต ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิตฺถาร ศัพท์ + อิต ปัจจัยในสัญชาตอัสสัตถิ-ตัทธิต

คำว่า พาหุชญฺญ มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- ชานิตพฺพนฺติ ชญฺญำ (ญา ธาตุ = รู้ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- พหูหิ ชญฺญำ พหุชญฺญำ (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- พหุชญฺญำ เอว พาหุชญฺญำ (พหุชญฺญ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อิทฺธำ (ไพบูลย์) คือ บริบูรณ์ด้วยไตรสิกขา

คำว่า ผีตำ (เจริญ) คือ รุ่งเรืองด้วยสมาธิและปัญญา]

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา
ทีปงฺกรำ โลกวิทุำ ปริวาเรนฺติ สพฺพทา.

"พระขีณาสพ ๔ แสนรูปผู้บรรลุอภิญญา ๖ ผู้มีฤทธิ์มาก ย่อมแวดล้อมพระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นนิตย์"

เย เกจิ เตน สมเยน ชหนฺติ มานุสํ ภวํ
อปฺปตฺตมานสา เสขา ครหิตา ภวนฺติ เต.

"ในสมัยนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้เป็นพระเสกขะยังไม่ได้บรรลุอรหัตตผลละภพมนุษย์ไป ภิกษุนั้นย่อมถูกตำหนิ"

[คำว่า มานส ในบาทที่ ๓ แปลว่า อรหัตตผล สำเร็จรูปมาจาก มาน ศัพท์ + สา ธาตุ (ตนุกรเณ = ทำให้เบาบาง) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มานํ เสติ สมุจฺฉินฺทตีติ มานสํ (มานสะ คือ สภาวะขจัดมานะ) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๕๐) แสดงความหมายของ มานส ศัพท์ว่า

ราเค ตุ มานโส จิตฺตา- รหตฺเตสุ จ มานสํ.[๗๒]

"มานส ศัพท์ [ปุงลิงค์] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ราคะ มานส ศัพท์ [นปุงสกลิงค์] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า จิต และอรหัตตผล"

คำว่า อปฺปตฺตมานส มีรูปวิเคราะห์ ว่า อปฺปตฺตํ มานสํ เยหีติ อปฺปตฺตมานสา (ตติยาพหุพพีหิสมาส)]

สุปฺปฺผิตํ ปาวจนํ อรหนฺเตหิ ตาทิหิ
ขีณาสเวหิ วิมเลหิ อุปโสภติ สเทวเก.

"พระพุทธดำรัสประกาศไว้ดีด้วยพระขีณาสพผู้ปราศจากมลทินผู้ไกลจากกิเลสและคงที่ ย่อมงามทั้งในโลกและเทวโลก"

[คำว่า ปาวจน แปลตามศัพท์ว่า ถ้อยคำอันประเสริฐ หรือ ถ้อยคำอันยิ่งใหญ่ โดยมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๘๗) ว่า

- ปสตฺถํ วจนํ ปวจนํ หรือ วุทฺธิปฺปตฺตํ วจนํ ปวจนํ.

(ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ปสตฺถ (ประเสริฐ) หรือ วุทฺธิปฺปตฺต (ถึงความเจริญที่สุด, ยิ่งใหญ่)

- ปวจนํ เอว ปาวจนํ (ปวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์สมาสว่า ปกฏฺจ์ วจนํ ปาวจนํ (ปาพจน์ คือ ถ้อยคำอันยิ่ง) โดยทีฆะ อ ใน ป เป็น อา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร

๔๐๓) ว่า กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)]

นครํ รมฺมวตี นาม สุเทโว นาม ขตฺติโย
สุเมธา นาม ชนิกา ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน.

“พระนครของพระพุทธเจ้าทีปังกร นามว่า รัมมวดี กษัตริย์ พระนามว่า สุเทพ เป็นพระชนก พระนางสุเมธาเทวี เป็นพระชนนี”

สุมงฺคโล จ ติสฺโส จ อเหสุ์ อคฺคสาวกา
สาคโต นามุปฏฺฐาโก ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน.

“พระสุมังคละและพระติสสะ เป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก ของพระศาสดาทีปังกร ชื่อว่า พระสาคตะ”

นนฺทา เจว สุนนฺทา จ อเหสุ์ อคฺคสาวิกา
โพธิ ตสฺส ภควโต ปิปฺผลีติ ปวุจฺจติ.

“พระเถรีชื่อว่า นันทา และสุนันทา เป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า ปิปผลิ (ไม้เลียบ)”

อสีติหตฺถมุพฺเพโธ ทีปงฺกโร มหามุนิ
โสภติ ทีปรุกฺโขว สาลราชาว ปุปฺผิโต
ปภา วิธาวติ ตสฺส สมนฺตา ทฺวาทสโยชเน.

“พระมหามุนีทีปังกรมีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก งดงามประดุจไม้ที่สว่างไสว และเหมือนพญารัง (ต้นสาละ) ที่บานสะพรั่ง รัศมีของพระองค์แผ่ซ่านไปรอบ ๑๐ โยชน์”

สตสหสฺสวสฺสานิ อายุ ตสฺส มเหสิโน
ตาวตา ติฏฺฐมาโน โส ตาเรสิ ชนตํ พหุ์.

"พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีพระชนมายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น โปรดมหาชนจำนวนมากให้ข้ามพ้นสงสาร"

[ตามปกติพระชนมายุของพระพุทธเจ้ามีประมาณ ๔ ใน ๕ ส่วนของมนุษย์ในสมัยนั้นๆ เช่น อายุขัย ๑๐๐ ปี = ๑๐๐ x (๔/๕) = ๘๐ ปี]

โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมํ สนฺตาเรตฺวา มหาชนํ
ชลิตฺวา อคฺคิกฺขนฺโธว นิพฺพุโต โส สสาวโก.

"พระองค์พร้อมทั้งพระสาวกได้ประกาศพระสัทธรรมให้รุ่งโรจน์ ยังมหาชนให้ข้ามพ้นแล้ว ได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหมือนกองไฟที่ลุกโพลงแล้วดับไปฉะนั้น"

สา จ อิทฺธิ โส จ ยโส ตานิ จ ปาเทสุ จกฺกรตนานิ
สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา.

"พระฤทธิ์ พระยศ และจักรรัตน์ที่ฝ่าพระยุคลบาท ทรัพย์สมบัติทั้งหมดนั้นอันตรธานแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นของว่างเปล่าโดยแท้"

[คำว่า ตํ ใน ตมนฺตรหิตํ หมายถึง สมฺปตฺติชาตํ (สมบัติ) โดย ชาต ศัพท์เป็นตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนบทหน้าที่ประกอบร่วม กล่าวไว้เพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพิ่มจำนวนพยางค์ในบาทคาถาให้ครบคณะฉันท์ ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) ว่า วาจา-สิลิฏฺจตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมวางไว้ท้ายบทเพื่อให้คำสละสลวย)

คำว่า นนุ ในบาทที่ ๔ บางฉบับมีรูปว่า นูน แต่รูปว่า นนุ น่าจะมีความสอดคล้องกับฉันทลักษณ์ของคาถานี้ที่ชื่อว่า ปัฐยาอริยา เพราะบาทที่ ๔ มี ๔ คณะ แต่ละคณะมี ๔ มาตรา และคณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ คือ นนุ ริตฺ, ตา สพฺ, พ, สงฺขา และอันตครุ คือ ราจ

อนึ่ง นนุ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เอกํส (แน่นอน) เหมือน นูน นิบาต]

จบ เรื่องพระพุทธเจ้าทีปังกร

พระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าทีปังกร เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่า โกณฑัญญะ ได้ทรงอุบัติขึ้น การประชุมพระสาวกของพระองค์นั้นมี ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีพระสาวกแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีพระสาวกพันโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีพระสาวกเก้าสิบโกฏิ

[ช่วงเวลาหนึ่งอสงไขยนี้เป็นจำนวนเวลาที่มีศูนย์ ๑๔๐ ตัวตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๕) หรือเป็นจำนวนเวลาที่มีศูนย์ ๑๔๕ ตัวตามมติของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๗๔-๗๖) ตามนัยนี้จัดเป็นคณนอสงไขย คือ อสงไขยด้วยการนับ (วุฑฺฒิปฺปตฺโต สงฺเขยฺโย อสงฺเขยฺโย = อสงไขย คือ จำนวนที่ถึงการเพิ่มขึ้น) ส่วนจำนวนตามมติของกัจจายนไวยากรณ์นั้นกล่าวไว้ตามลำดับเลข ๒๖ หน่วยตั้งแต่ สต (ร้อย) เป็นต้นไปจนถึงอสงไขย กล่าวคือ

- สต (ร้อย มีศูนย์ ๒ หน่วย)
- สหสฺส (พัน มีศูนย์ ๓ หน่วย)
- ทสสหสฺส (หมื่น มีศูนย์ ๔ หน่วย)
- สตสหสฺส (แสน มีศูนย์ ๕ หน่วย)
- ทสสตสหสฺส (ล้าน มีศูนย์ ๖ หน่วย)
- โกฏิ (สิบล้าน มีศูนย์ ๗ หน่วย)
- ปโกฏิ (มีศูนย์ ๑๔ หน่วย)
- โกฏิปฺปโกฏิ (มีศูนย์ ๒๑ หน่วย)
- นหุต (มีศูนย์ ๒๘ หน่วย)
- นินฺนหุต (มีศูนย์ ๓๕ หน่วย)
- อกฺโขภิณี (มีศูนย์ ๔๒ หน่วย)
- พินฺทุ (มีศูนย์ ๔๙ หน่วย)
- อพฺพุท (มีศูนย์ ๕๖ หน่วย)
- นิรพฺพุท (มีศูนย์ ๖๓ หน่วย)
- อหห (มีศูนย์ ๗๐ หน่วย)
- อพพ (มีศูนย์ ๗๗ หน่วย)
- อฏฏ (มีศูนย์ ๘๔ หน่วย)
- โสคนฺธิก (มีศูนย์ ๙๑ หน่วย)
- อุปฺปล (มีศูนย์ ๙๘ หน่วย)
- กุมุท (มีศูนย์ ๑๐๕ หน่วย)
- ปุณฺฑรีก (มีศูนย์ ๑๑๒ หน่วย)
- ปทุม (มีศูนย์ ๑๑๙ หน่วย)
- กถาน (มีศูนย์ ๑๒๖ หน่วย)
- มหากถาน (มีศูนย์ ๑๓๓ หน่วย)
- อสงฺเขยยฺย (มีศูนย์ ๑๔๐ หน่วย) ไม่ใช่จำนวนที่กล่าวถึงในเรื่องนี้

นอกจากนั้น ยังมีอสงไขยอยู่อีกมติหนึ่งที่เรียกว่า อนุมานอสงไขย คือ อสงไขยด้วยการอนุมานรู้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า น สงฺเขยฺโย อสงฺเขยฺโย (อสงไขย คือ จำนวนที่นับไม่ได้) หมายถึง

จำนวนที่ไม่มีผู้ใดสามารถนับได้โดยเทียบกับน้ำฝนที่ตกลงตลอดทิวาราตรีในจักรวาลถึง ๓ ปี คัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๓) นำข้อความที่โบราณาจารย์กล่าวไว้มาแสดงว่า

สกลๆ ตีณิ วสฺสานิ จกฺกวาฬาภิปูรยๆ
รตฺตินฺทิวๆ พินฺทุ พินฺทุ อสงฺเขฺยยฺโยติ วุจฺจติ.

"หยาดน้ำฝนตกลงตลอดทิวาราตรีถึง ๓ ปี ยังจักรวาลทั้งสิ้นให้เต็ม ได้ชื่อว่า อสงไขย"

อสงไขยอีกอย่างหนึ่ง คือ อสงไขยกัปที่เป็นเศษหนึ่งส่วนสี่ของมหากัป อันประกอบด้วยอันตรกัป ๖๔ หรือ ๒๐ กัป ส่วนอสงไขยที่ระบุไว้ในเรื่องนี้ชื่อว่า พุทธันดรอสงไขย คือ ช่วงเวลาที่นับไม่ได้ในระหว่างพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งกับพระองค์หนึ่ง กล่าวคือ ช่วงเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าทีปังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ มีกัปมากมายจนไม่สามารถนับได้ จึงกล่าวว่าเป็นหนึ่งอสงไขย ดังหลักฐานในคัมภีร์พุทธวงศ์ว่า

ทีปงฺกรสฺส ภควโต โกณฺฑญฺญสฺส จ สตฺถุโน
เอเตสๆ อนฺตรา กปฺปา คณนาโต อสงฺขิยา.[๗๓]

"กัปที่มีในระหว่างแห่งพระพุทธเจ้าทีปังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะเหล่านั้น นับจำนวนไม่ได้"

เวลา ๔ อสงไขยและแสนมหากัปที่พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายบำเพ็ญบารมีตั้งแต่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าทีปังกร คือ ช่วงเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าทีปังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ เป็นอสงไขยหนึ่ง ระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะกับพระพุทธเจ้ามังคละ เป็นอสงไขยหนึ่ง ระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าอโนมทัสสี เป็นอสงไขยหนึ่ง และช่วงเวลาระหว่างพระพุทธเจ้านารทะกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ เป็นอสงไขยหนึ่ง ส่วนระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งๆ ที่มีหลายพระองค์ในแต่ละกัปนั้น เรียกว่า อันตรกัป]

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวี ได้ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์จำนวนแสนโกฏิซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข พระศาสดาได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าแล้วทรงแสดงธรรม พระโพธิสัตว์นั้นทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติออกผนวช พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎก ทรงบำเพ็ญสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ไม่เสื่อมจากฌานไปเกิดในพรหมโลก

อนึ่ง พระนครของพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ ชื่อว่า รัมมวดี พระราชบิดาพระนามว่า สุนันทะ พระราชมารดาพระนามว่า สุชาดา พระภัททะและพระสุภัททะเป็นอัครสาวก พระอนุรุทธะเป็นพุทธุปัฏฐาก พระติสสาเถรีและอุปติสสาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่า สาลกัลยาณี (ไม้รังงาม) พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธเจ้ามังคละ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะนั้น เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปเดียวนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๔ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้ามังคละ พระพุทธเจ้าสุมนะ พระพุทธเจ้าเรวตะ และพระพุทธเจ้าโสภิตะ

การประชุมพระสาวกของพระพุทธเจ้ามังคละมี ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุพันโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุเก้าสิบโกฏิ

อนึ่ง พระอานันทกุมารผู้เป็นพระภาดาต่างพระมารดากับพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยบริษัทเก้าสิบโกฏิ ได้เสด็จไปสำนักของพระศาสดาเพื่อฟังธรรม พระศาสดาตรัสอนุปุพพิกถาแก่เธอ เธอพร้อมทั้งบริษัทได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของกุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวาตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ในขณะนั้นนั่นแหละ กุลบุตรทั้งหมดก็ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ ถึง-พร้อมด้วยกิริยามารยาทเหมือนพระเถระมีพรรษา ๖๐ มาแวดล้อมถวายบังคมพระศาสดา

เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นการประชุมสาวกครั้งที่ ๓ ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อนึ่ง พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น มีราว ๘๐ ศอกโดยรอบ แต่พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้ามังคละนั้นหาเหมือนพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่ คือมีพระรัศมีแผ่ออกไปสู่หมื่นโลกธาตุเป็นนิตย์ ต้นไม้ แผ่นดิน ภูเขา และมหาสมุทรเป็นต้น แม้กระทั่งหม้อข้าวเป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำ อายุขัยของพระองค์มี ๙ หมื่นปี ตลอดกาลเพียงนี้ พระจันทร์และพระอาทิตย์เป็นต้นไม่อาจเปล่งรัศมีของตนได้ เหล่าสัตว์เที่ยวไปเป็นนิตย์ด้วยแสงสว่างของพระพุทธเจ้าที่เหมือนแสง

อาทิตย์ในเวลากลางวัน สัตว์โลกกำหนดกลางคืนและกลางวันได้ด้วยดอกไม้บานว่าเป็นเวลาเย็นและกำหนดเสียงนกร้องว่าเป็นเวลาเช้า

ถามว่า : พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่มีอานุภาพนี้หรือ

ตอบว่า : มีอยู่โดยแท้ ที่จริงแล้วพระพุทธเจ้าเหล่านั้นเมื่อจำนงอยู่ก็แผ่พระ-รัศมีไปสู่หมื่นโลกธาตุหรือยิ่งกว่านั้นได้ แต่พระรัศมีจากสรีระของพระพุทธเจ้ามังคละแผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุอยู่เป็นนิตย์ด้วยอานุภาพของความปรารถนาในบุรพชาติเหมือนรัศมีวาหนึ่งของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

ดังได้สดับมาว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้นเมื่อบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ดำรงอยู่ในอัตภาพเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยาอยู่ที่ภูเขาเช่นกับภูเขาวงกต ครั้งนั้นมียักษ์ตนหนึ่งชื่อขรทาฐิกะ (ผู้มีเขี้ยวยาว) ทราบว่าพระมหาบุรุษมีอัธยาศัยในการให้ทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปทูลขอทารกทั้งสองพระองค์ พระโพธิสัตว์ทรงดำริว่าเราจะให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ ทรงยินดีร่าเริงแล้ว ได้ประทานทารกทั้งสองโดยยังแผ่นดินให้หวั่นไหวจรดน้ำรองแผ่นดิน

เมื่อพระโพธิสัตว์ยืนพิงแผ่นไม้ที่ยึดไว้ในท้ายที่จงกรมมองดูอยู่นั่นแหละ ยักษ์ได้กินทารกทั้งสองพระองค์เหมือนเคี้ยวกินกองเหง้าบัว พระโพธิสัตว์ทรงแลดูยักษ์แล้ว แม้เห็นปากของยักษ์นั้นที่หลั่งธารโลหิตออกมาดุจเปลวเพลิงเมื่ออ้าปากเท่านั้น ก็มิได้เสียพระทัยแม้เพียงปลายผม พระองค์ทรงดำริว่าเราให้ทานดีแล้ว บังเกิดความปีติโสมนัสอย่างใหญ่หลวง พระองค์ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ด้วยผลบุญของเรานี้ ขอรัศมีจงซ่านออกจากสรีระโดยทำนองนี้ เมื่อพระองค์ทรงบรรลุความเป็นพุทธะอาศัยความปรารถนานั้นแล้ว รัศมีจึงซ่านออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่เพียงเท่านี้

บุรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมังคลพุทธเจ้านั้น คือ

ดังได้สดับมาว่า พระองค์เห็นเจดีย์ของพระพุทธเจ้า พระองค์หนึ่ง เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ ดำริว่าเราควรสละชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพันสรีระทั้งสิ้นดุจพันประทีปคบเพลิงแล้ว เอาเนยใสใส่ถาดทองควรค่าแสนกหาปณะมีปลายไส้สูงราวหนึ่งศอก

จนเต็มแล้ว จุดประทีปพันไส้ในถาดนั้นให้โพลงแล้วทูนถาดนั้นเหนือเศียร ยังสรีระทั้งสิ้นให้ลุกโพลงแล้วกระทำทักษิณาพระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสิ้น

เมื่อพระโพธิสัตว์พยายามอยู่อย่างนั้นจนอรุณขึ้น แม้เพียงขุมขนหนึ่งก็ไม่ไหม้ พระองค์เป็นเช่นกับเวลาเข้าไปสู่ภายในดอกปทุมฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าธรรมย่อมคุ้มครองผู้ที่รักษาตน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ
เอสานิสโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.[๗๔]

"ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ"

ด้วยผลกรรมอย่างนี้อีก พระรัศมีจากสรีระของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงแผ่ซ่านไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อสุรุจิ ดำริว่าเราจะทูลนิมนต์พระศาสดา จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับธรรมกถาอันไพเราะแล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์โปรดรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พราหมณ์ เธอต้องการภิกษุเท่าไร

พราหมณ์ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุบริวารของพระองค์มีประมาณเท่าไร

ครั้งนั้นเป็นการประชุมสาวกครั้งแรกของพระศาสดา พระองค์จึงตรัสว่า ภิกษุมีแสนโกฏิ

พราหมณ์ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุทั้งหมดโปรดรับภิกษาของข้าพระองค์

พระศาสดาทรงรับนิมนต์ด้วยดุษณีภาพแล้ว

พราหมณ์ทูลนิมนต์เพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้านได้คิดว่า เราสามารถจะถวายข้าวยาคู ภัต และผ้าเป็นต้นแด่ภิกษุเพียงเท่านี้ได้ แต่ที่นั่งของภิกษุจักทำอย่างไร ความคิดของพราหมณ์นั้นทำให้ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะจอมเทพซึ่งอยู่ไกลถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์เร่าร้อน พระองค์ทรงตรวจดูด้วยทิพยจักษุว่า ใครหนอต้องการจะทำให้เราเคลื่อนจากที่นี้ ได้เห็นมหาบุรุษจึงทรงทราบว่า สุรุจิพราหมณ์นิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็ควรไปในที่นั้นเพื่อรับเอาส่วนบุญ แล้วเนรมิตเพศเป็นช่างไม้ถือมีดและขวานยืนปรากฏข้างหน้ามหาบุรุษ ถามว่ามีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม มหาบุรุษเห็นเขาแล้วจึงถามว่าท่านทำอะไรได้บ้าง

ช่างไม้ : ขึ้นชื่อว่าศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะใช้ให้สร้างบ้านหรือมณฑปหรือสิ่งใด ข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น

มหาบุรุษ : ถ้าอย่างนั้น เรามีงานอยู่

ช่างไม้ : นาย งานอะไรหรือ

มหาบุรุษ : เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิรูปมาฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ ท่านจงช่วยสร้างมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุเหล่านั้น

ช่างไม้ : ถ้าท่านสามารถให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักกระทำ

มหาบุรุษ : พ่อ เราจักให้ท่าน

ช่างไม้ : ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำ แล้วไปแลดูสถานที่แห่งหนึ่ง

สถานที่นั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มีพื้นเรียบเหมือนวงกสิณ ท้าวสักกะนั้นทรงอธิษฐานว่า ขอมณฑปที่สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ จงปรากฏในที่เพียงเท่านี้ แล้วแลดูอยู่ ทันทีนั้นเองมณฑปก็ผุดขึ้นออกจากแผ่นดิน ที่เสาทองของมณฑปนั้น มีบัวเสาเงิน ที่เสาเงิน มีบัวเสาทอง ที่เสาแก้วมณี มีบัวเสาแก้วประพาฬ ที่เสาแก้วประพาฬ มีบัวเสาแก้วมณี ที่เสารัตนะ ๗ มีบัวเสารัตนะ ๗

ต่อจากนั้นพระองค์ทรงตั้งอธิษฐานว่า ขอข่ายกระดิ่งจงห้อยในระหว่างๆ ของ

มณฑป แล้วแลดู พร้อมกับการแลดูนั่นแหละ ข่ายกระดิ่งก็ห้อยย้อยแล้ว กระดิ่งที่ถูกลมอ่อนๆ พัดก็เปล่งเสียงไพเราะเหมือนเสียงดนตรีมีองค์ ๕ เวลานั้นเป็นเช่นกับเวลาบรรเลงเพลงทิพย์

[เสียงดนตรีมีองค์ ๕ ตามเครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ

๑. กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ)

๒. กลองขึ้นหนังทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ)

๓. กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ)

๔. เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ)

๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๙) ว่า

อาตตํ เจว วิตต- มาตตวิตตํ ฆนํ
สุสิรํ เจติ ตูริยํ ปญฺจงฺคิกมุทีริตํ.[๗๕]

"เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองหุ้มหนังด้านเดียว กลองหุ้มหนังทั้งสองด้าน กลองหุ้มหนังทั้งหมด เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น"]

พระองค์ยังทรงอธิษฐานอีกว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยจงห้อยภายในระหว่าง พวงเหล่านั้นก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้นพระองค์ทรงดำริว่า ขออาสนะและขาบาตรสำหรับจำนวนภิกษุแสนโกฏิรูปจงผุดขึ้นจากแผ่นดิน ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้นพระองค์ทรงดำริว่า ขอตุ่มน้ำจงผุดขึ้นมุมละหนึ่งตุ่ม แม้ตุ่มน้ำก็ผุดขึ้นในทันทีนั้นเอง ท้าวสักกะทรงเนรมิตสรรพสิ่งเช่นนี้แล้ว จึงได้ไปสู่สำนักของพราหมณ์แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้าเถิด

พระมหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อท่านแลดูอยู่นั่นแหละ ปีติ ๕ อย่างได้ปรากฏในสรีระแผ่ซ่านโดยไปไม่มีระหว่างคั่น ลำดับนั้น ท่านตรวจดูมณฑปแล้วดำริว่า

มณฑปนี้มิใช่มนุษย์กระทำ แต่อาศัยอัธยาศัยและคุณธรรมของเรา ที่พำนักของท้าวสักกะจึงร้อนเป็นแน่ ดังนั้น ท้าวสักกะจอมเทพจึงให้สร้างมณฑปนี้ และได้ดำริต่อไปว่า การถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเช่นนี้ไม่ควรแก่เราเลย เราจักถวายทาน ๗ วัน

โดยแท้จริงแล้ว การให้ทานภายนอกร่างกายแม้เพียงนั้นก็ไม่อาจทำให้พระโพธิสัตว์เบิกบานใจได้ แต่พระโพธิสัตว์ย่อมเบิกบานใจเพราะอาศัยการบริจาคในเวลาตัดศีรษะอันประดับแล้ว ควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว และควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป

ดังจะเห็นได้ว่า ในสมัยที่พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสวยพระชาติในสิวิชาดก เมื่อพระองค์ทรงสละทรัพย์ทุกๆ วัน วันละ ๕ แสนกหาปณะให้ทานอยู่ในประตูเมืองทั้ง ๔ และภายในเมือง การให้ทานนั้นก็ไม่อาจทำให้พระองค์เบิกบานใจได้ แต่เมื่อท้าวสักกะจอมเทพปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ควักพระเนตรให้อยู่นั่นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นแม้เท่าปลายผม โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายจึงมิได้อิ่มใจโดยอาศัยการให้ทาน ดังนั้น แม้พระโพธิสัตว์นั้นก็ดำริว่าเราควรจะถวายทานแก่ภิกษุจำนวนแสนโกฏิ ๗ วัน จึงนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้นั่งในมณฑปนั้น แล้วได้ถวายอาหารชื่อว่า ควปานะ ๗ วัน

ควปานะ คือ โภชนะที่เอาน้ำนมใส่หม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อน้ำนมข้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้งที่หุงแล้ว น้ำตาลทราย และเนยใส

[คำว่า ควปาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โคหิ นิพฺพตฺตํ ควํ (โค ศัพท์ + อ ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต แปลง โอ ของ โค เป็น อว)
- ปาตพฺพนฺติ ปานํ (ปา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ควญฺจ ตํ ปานญฺจาติ ควปานํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

อนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายไม่อาจอังคาสภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอังคาสแล้ว แม้สถานที่ราว ๑๒-๑๓ โยชน์ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุนั่ง แต่ภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอานุภาพของตน

ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรของภิกษุทุกรูปแล้วบรรจุเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเพื่อให้เป็นเภสัช แล้วน้อมถวายพร้อมด้วยไตรจีวร ผ้าจีวรที่ภิกษุนวกะในสงฆ์ได้รับมีราคาถึงแสนกหาปณะ

พระศาสดาจะทรงกระทำอนุโมทนาจึงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ได้ให้ทานอันใหญ่หลวงเช่นนี้ เขาจักเป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่าเขาจักเป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ ในท้ายสองอสงไขยแสนกัปในอนาคตกาล จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วพยากรณ์ว่า เมื่อล่วงกาลเพียงเท่านี้ เธอจักเป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ

มหาบุรุษฟังคำพยากรณ์ว่า ได้ยินว่าเราจักเป็นพระพุทธเจ้า การครองเรือนจะมีประโยชน์อะไรแก่เรา เราจักบวช แล้วสละสมบัติเช่นนั้นเหมือนถ่มก้อนเขฬะออกบวชในสำนักของพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธพจน์ บำเพ็ญอภิญญาและสมาบัติทั้งหลายแล้วไปเกิดในพรหมโลกในเวลาสิ้นอายุขัย

อนึ่ง พระนครของพระพุทธเจ้ามังคละ ชื่อว่า อุตตระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อุตตระ พระมารดาพระนามว่า อุตตรา พระสุเทวะและพระธรรมเสนเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระปาลิตะ พระสีวลีเถรีและพระอโสกาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกากะทิง พระสรีระสูง ๘๐ ศอก เมื่อพระองค์ดำรงอยู่ ๙ หมื่นปีแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน หมื่นจักรวาลมืดมนพร้อมกันหมด การร่ำไห้รำพันอันใหญ่หลวงได้มีแล้วแก่เหล่ามนุษย์ในจักรวาลทั้งหมด

พระพุทธเจ้าสุมนะ

เมื่อพระพุทธเจ้ามังคละปรินิพพานทำให้หมื่นโลกธาตุมืดมนอย่างนี้แล้ว ตั้งแต่นั้นพระศาสดาพระนามว่า สุมนะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิที่กัญจนบรรพต (ภูเขาทอง) ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคพระนามว่า อตุละ ผู้มีฤทธานุภาพมาก พระองค์ทรงสดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว มีหมู่ญาติแวดล้อมแล้วได้

ออกจากนาคพิภพมาประโคมดนตรีทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคผู้มีภิกษุแสนโกฏิเป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วดำรงอยู่ในสรณคมน์ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าสุมนะนั้น ชื่อว่า เมขละ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัตตะ พระมารดาพระนามว่า สิริมา พระสรณะและพระภาวิตัตตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอุเทน พระโสณาเถรีและพระอุปโสณาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกากะทิงนั่นแหละ พระสรีระสูง ๙๐ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าเรวตะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า เรวตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกนับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่ออดิเทพ สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสรณคมน์ ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรกล่าวสรรเสริญการขจัดกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้น แล้วบูชาด้วยผ้าห่ม แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าเรวตะนั้น ชื่อว่า สุธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิปุละ พระมารดาพระนามว่า วิปุลา พระวรุณและพระพรหมเทพเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสัมภวะ พระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกากะทิงนั่นแหละ พระสรีระสูง ๘๐ ศอก พระชนมายุ ๖ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าโสภิตะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า โสภิตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่ออชิตะ สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ ได้ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าโสภิตะนั้น ชื่อว่า สุธรรม พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุธรรม พระมารดาพระนามว่า สุธรรมา พระอสมะและพระสุเนตตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอโนมะ พระนกุลาเถรีและพระสุชาตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกากะทิงนั่นแหละ พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าอโนมทัสสี

ภายหลังจากพระพุทธเจ้าโสภิตะล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระอโนมทัสสี พระปทุมะ และพระนารทะ

พระพุทธเจ้าอโนมทัสสีมีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุแปดแสน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดแสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุหกแสน

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนาบดียักษ์ตนหนึ่ง มีฤทธานุภาพมาก ปกครองยักษ์หลายแสนโกฏิ ท่านสดับข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว ท่านจึงมาถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีนั้น ชื่อว่า จันทวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ยสวา พระมารดาพระนามว่า ยโสธรา พระนิสภะและพระอโนมะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวรุณ พระสุนทรีเถรีและพระสุมนาเถรีเป็นคู่พระ-อัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นรกฟ้า พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธเจ้าปทุมะ

ภายหลังต่อมา พระศาสดาพระนามว่า ปทุมะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มี

การประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ป่าชัฏมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชัฏนั้นนั่นแหละ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ ได้เห็นพระศาสดาเข้านิโรธสมาบัติแล้วมีใจเลื่อมใสหมอบลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ เกิดความปีติโสมนัสแล้วบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ยืนเฝ้าอยู่ ๗ วันโดยกอปรด้วยปีติที่มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ยอมสละชีวิตไม่ออกไปหาอาหาร

พระศาสดาทรงออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว ทอดพระเนตรเห็นพญาราชสีห์แล้วทรงดำริว่า พญาราชสีห์นี้จักทำใจให้เลื่อมใสในภิกษุสงฆ์แล้วหมอบลงจบสงฆ์ แล้วดำริต่อไปว่า ขอภิกษุสงฆ์จงมา เหล่าภิกษุมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาราชสีห์ก็กระทำใจให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูจิตของพญาราชสีห์นั้นแล้วทรงพยากรณ์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าปทุมะ ชื่อว่า จัมปกะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อสมะ พระมารดาพระนามว่า อสมา พระสาละและพระอุปสาละเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวรุณ พระรามาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นอ้อยช้างใหญ่ พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุแสนปี

พระพุทธเจ้านารทะ

ภายหลังจากพระพุทธเจ้าปทุมะนั้น พระศาสดาพระนามว่า นารทะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤษี เป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยไม้จันทน์แดง แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้านารทะนั้น ชื่อว่า ธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุเทวะ พระมารดาพระนามว่า อโนมา พระภัททสาละและพระชิตมิตตะเป็นคู่

พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระวาสิฏฐะ พระอุตตราเถรีและพระผัคคุนีเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นอ้อยช้างใหญ่ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

ภายหลังจากพระพุทธเจ้านารทะนั้น เมื่อล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในท้ายแสนกัปนับไปจากกัปนี้ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระทรงอุบัติขึ้นพระองค์เดียวในกัปหนึ่ง แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิมาประชุมที่ภูเขาเวภารบรรพต ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐนามว่า ชฏิละ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อนึ่ง ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ มิได้มีเดียรถีย์เลย เหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหมดถึงพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวว่าเป็นที่พึ่ง

พระนครของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระนั้น ชื่อว่า หังสวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อานนท์ พระมารดาพระนามว่า สุชาดา พระเทวละและพระสุชาตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสุมนะ พระอมิตาเถรีและพระอสมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสาละ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบ ๑๒ โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าสุเมธะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าปทุมุตตระนั้น เมื่อล่วงไป ๗ หมื่นกัป ในกัปเดียวนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าสุเมธะ และพระพุทธเจ้าสุชาตะ แม้พระพุทธเจ้าสุเมธะก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีพระขีณาสพหนึ่งร้อยโกฏิมาประชุมกันที่พระนครสุทัศนะ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่อว่า อุตตระ สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ ๘๐ โกฏิถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ฟังธรรมตั้งอยู่ในสรณคมน์แล้วออกบวช แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

พระนครของพระพุทธเจ้าสุเมธะนั้น ชื่อว่า สุทัศนะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัตตะ พระมารดาพระนามว่า สุทัตตา พระสรณะและพระสัพพกามะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสาคระ พระรามาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสะเดาใหญ่ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าสุชาตะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสุเมธะนั้น พระศาสดาพระนามว่า สุชาตะทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่ล้านรูป

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับแล้วว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงเข้าไปฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตนะ ๗ ประการแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา ชาวแว่นแคว้นทั้งสิ้นถือรายได้ของรัฐมาให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าสุชาตะนั้น ชื่อว่า สุมังคละ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อุคคตะ พระมารดาพระนามว่า ปภาวดี พระสุทัศนะและพระสุเทวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระนารทะ พระนาคาเถรีและพระนาคสมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นไผ่ใหญ่ ได้ยินว่าต้นไผ่นั้นมีโพรงเล็ก ลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้นไปเบื้องบนเหมือนกำหางนกยูง พระสรีระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าปิยทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสุชาตะนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปหนึ่งที่อยู่ท้าย ๑,๘๐๐ กัป มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระพระพุทธเจ้าปิยทัสสี พระพระพุทธเจ้าอัตถทัสสี และพระพระพุทธเจ้าธรรมทัสสี แม้พระพุทธเจ้าปิยทัสสีก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่อว่า กัสสปะ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาคทรัพย์หนึ่งแสนโกฏิสร้างสังฆาราม ดำรงอยู่ในสรณคมน์และศีลทั้งหลายแล้ว ครั้งนั้นพระศาสดาได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อล่วงไป ๑,๘๐๐ กัป

พระนครของพระพุทธเจ้าปิยทัสสีนั้น ชื่อว่า อโนมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทิน พระมารดาพระนามว่า จันทา พระปาลิตะและพระสัพพทัสสีเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระโสภิตะ พระสุชาตาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นประยงค์ พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าอัตถทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าปิยทัสสีนั้น พระพุทธเจ้าอัตถทัสสีได้ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุเก้าล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุแปดล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดล้านแปดแสนรูปเหมือนกัน

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสมีฤทธิ์มากชื่อว่า สุสีมะ ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าอัตถทัสสีนั้น ชื่อว่า โสภณะ พระบิดาเป็นกษัตริย์

พระนามว่า สาคระ พระมารดาพระนามว่า สุทัศนา พระสันตะและพระอุปสันตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอภยะ พระธรรมาเถรีและพระสุธรรมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นจำปา พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบโยชน์หนึ่งตลอดกาลเป็นนิตย์ พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าอัตถทัสสีนั้น พระพุทธเจ้าธรรมทัสสีได้ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้หอมและดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระศาสดาก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าธรรมทัสสีนั้น ชื่อว่า สรณะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สรณะ พระมารดาพระนามว่า สุนันทา พระปทุมะและพระผุสสเทวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสุเนตตะ พระเขมาเถรีและพระสัพพนามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะพลับ ซึ่งเรียกว่าต้นกกุธะบ้าง ต้นพิมพิชาละบ้าง พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าธรรมทัสสีนั้น พระพุทธเจ้าสิทธัตถะได้ทรงอุบัติขึ้นในกัปหนึ่งที่อยู่ท้าย ๙๔ กัปนับจากภัททกัปนี้ แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสชื่อว่า มังคละ มีเดชกล้าถึงพร้อมด้วยกำลังอภิญญา ได้นำผลหว้าใหญ่มาถวายพระตถาคต พระศาสดาเสวยผลหว้านั้นแล้วได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในกัปที่ ๙๔

พระนครของพระพุทธเจ้าสิทธัตถะนั้น ชื่อว่า เวภาระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ชยเสนะ พระมารดาพระนามว่า สุผัสสา พระสัมพละและพระสุมิตตะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระเรวตะ พระสีวลาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นกรรณิการ์ พระสรีระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าติสสะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสิทธัตถะนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปหนึ่งที่อยู่ท้าย ๙๒ กัป มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าติสสะ และพระพุทธเจ้าผุสสะ แม้พระพุทธเจ้าติสสะก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุชาตะ มีพระราชสมบัติและบริวารจำนวนมาก ทรงผนวชเป็นฤษีบรรลุความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ได้สดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริชาตอันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตผู้เสด็จไปในท่ามกลางพุทธบริษัท ๔ ดอกไม้นั้นได้เป็นเพดานดอกไม้ตั้งอยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าติสสะนั้น ชื่อว่า เขมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า ชนสันธะ พระมารดาพระนามว่า ปทุมา พระพรหมเทวะและพระอุทยะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระมังคละ พระผุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นประดู่ พระสรีระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุหนึ่งแสนปี

พระพุทธเจ้าผุสสะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าติสสะนั้น พระศาสดาพระนามว่า ผุสสะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสามล้านสองแสนรูป

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิชิตาวี ทรงสละราช-สมบัติอันยิ่งใหญ่ออกผนวชในสำนักของพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎกแสดงธรรมกถาแก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบารมี แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้า

พระนครของพระพุทธเจ้าผุสสะนั้น ชื่อว่า กาสี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่าชยเสนะ พระมารดาพระนามว่า สิริมา พระสุรักขิตะและพระธรรมเสนะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสภิยะ พระจาลาเถรีและพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะขามป้อม พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุ ๙ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าวิปัสสี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าผุสสะนั้น พระศาสดาพระนามว่า วิปัสสี ทรงอุบัติขึ้นในกัปที่ ๙๑ นับจากภัททกัปนี้ แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหกล้านแปดแสนรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นรูป

[คำว่า อิโต เอกนวุติกปฺเป แปลตามศัพท์ว่า ใน ๙๑ กัปจากภัททกัปนี้ หมายถึง ในกัปที่ ๙๑ นับจากภัททกัปนี้ แต่ไม่ลงปูรณปัจจัยท้าย เอกนวุติ ศัพท์ เพราะปัจจัยดังกล่าวมักลงท้ายศัพท์ อ การันต์เท่านั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกัป ๙๑ อันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกัปที่ ๙๑ อันเป็นบางส่วน แม้ในสังขยาศัพท์ว่า ปญฺจาสาธิเก ปญฺจสตทฺวิสหสฺเส พุทฺธวสฺเส (ในพุทธศักราช ๒๕๕๐) คำว่า ปญฺจสตทฺวิสหสฺเส (๒๕๐๐) ก็มีนัยเดียวกันนี้]

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาคราชผู้มีฤทธานุภาพมากพระนามว่าอตุละ ได้ถวายตั่งทองอันสูงใหญ่งามสง่าด้วยรัตนะ ๗ แด่พระผู้มีพระภาค แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าวิปัสสีนั้น ชื่อว่า พันธุมดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า พันธุมา พระมารดาพระนามว่า พันธุมดี พระขัณฑะและพระติสสะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอโศก พระจันทาเถรีและพระจันทมิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นแคฝอย พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปรอบ ๗ โยชน์เสมอ พระชนมายุแปดหมื่นปี

พระพุทธเจ้าสิขี

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าวิปัสสีนั้น นับจากภัททกัปนี้ไปในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระพระพุทธเจ้าสิขี และพระพระพุทธเจ้าเวสสภู แม้พระพุทธเจ้าสิขีก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่น ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๗ หมื่น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า อรินทมะ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้วประดับด้วยรัตนะ ๗ และถวายกัปปิยภัณฑ์ (ของใช้ที่ควรแก่สมณะ) มีประมาณเท่ากับช้างเชือกหนึ่ง แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าสิขีนั้น ชื่อว่า อรุณวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อรุณวา พระมารดาพระนามว่า ปภาวดี พระอภิภูและพระสัมภวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระเขมังกระ พระสขิลาเถรีและพระปทุมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะม่วงสวายสอ พระสรีระสูง ๗๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๓ โยชน์ มีพระชนมายุ ๗ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าเวสสภู

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าสิขีนั้น พระศาสดาพระนามว่า เวสสภู ได้ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีภิกษุ ๘ หมื่น ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ หมื่น ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัสสนะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจีวรแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารคุณ มีความเคารพและปีติโสมนัสมากในพุทธรัตนะ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้

พระนครของพระพุทธเจ้าสิขีนั้น ชื่อว่า อโนมะ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุปติตะ พระมารดาพระนามว่า ยสวดี พระโสณะและพระอุตตระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระอุปสันตะ พระทามาเถรีและพระสมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นสาละ พระสรีระสูง ๖๐ ศอก พระชนมายุ ๖ หมื่นปี

พระพุทธเจ้ากกุสันธะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าเวสสภูนั้น ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์บังเกิดขึ้น คือ พระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกณาคมนะ พระพุทธเจ้า-กัสสปะ และพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย พระพุทธเจ้ากกุสันธะมีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุมาประชุม ๔ หมื่นรูปในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า เขมะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งบาตรจีวรและยาหยอดตาแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้ากกุสันธะนั้น ชื่อว่า เขมะ พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า อัคคิทัตตะ พระมารดาเป็นนางพราหมณีนามว่า วิสาขา พระวิธูระและพระสัญชีวะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระพุทธิชะ พระสามาเถรีและพระจัมปาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นซึกใหญ่ พระสรีระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุ ๔ หมื่นปี

พระพุทธเจ้าโกณาคมนะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้ากกุสันธะนั้น พระศาสดาพระนามว่า โกณาคมนะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๓ หมื่นรูปมาประชุมในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า บรรพต ทรงแวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนาแล้วนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขถวายมหาทานแล้ว ได้ถวายผ้าเมืองปัตตุณณะ ผ้าเมืองจีน ผ้าแพร ผ้ากัมพล ผ้าขาว และรองเท้าทองแล้วทรงผนวชในสำนักของพระศาสดา แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครของพระพุทธเจ้าโกณาคมนะนั้น ชื่อว่า โสภวดี พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า ยัญญทัตต์ พระมารดาเป็นนางพราหมณีนามว่า อุตตรา พระภิยโยสะและพระอุตตระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระโสตถิชะ พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นมะเดื่อ พระสรีระสูง ๓๐ ศอก พระชนมายุ ๓ หมื่นปี

พระพุทธเจ้ากัสสปะ

ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้าโกณาคมนะนั้น พระศาสดาพระนามว่า กัสสปะ ทรงอุบัติขึ้น แม้พระองค์ก็มีการประชุมสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูปมาประชุมในที่นั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์มาณพชื่อว่า โชติปาละ เป็นผู้จบไตรเพทมีชื่อเสียงขจรขจายไปทั้งพื้นดินและในอากาศ ได้เป็นมิตรกับช่างหม้อชื่อฆฏิการะ พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดาพร้อมกับช่างหม้อนั้น ได้สดับธรรมกถาออกบวช ปรารภความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก เผยแพร่พระพุทธศาสนาให้งดงามด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว

พระนครอันเป็นที่กำเนิดของพระพุทธเจ้ากัสสปะนั้น ชื่อว่า พาราณสี พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า พรหมทัตต์ พระมารดาเป็นนางพราหมณีนามว่า ธนวดี พระติสสะและพระภารทวาชะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่า พระสัพพมิตตะ พระอนุฬาเถรีและพระอุรุเวฬาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือต้นไทร พระสรีระสูง ๒๐ ศอก พระชนมายุ ๒ หมื่นปี

อนึ่ง ในกาลภายหลังต่อจากพระพุทธเจ้ากัสสปะนั้นมา ขึ้นชื่อว่าพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้หามีไม่

โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นต้นแล้ว ได้บำเพ็ญบารมีธรรมอันมีทานบารมีเป็นต้นที่พระองค์ทรงเห็นแล้วว่า วิจินฺโต ตทาทกฺขึ, ปจมๅ ทานปารมึ (เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นทานบารมีที่ ๑) โดยทำอุตสาหะว่า หนฺท พุทฺธกเร ธมฺเม วิจินามิ อิโต จิโต (บัดนี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าทางโน้นและทางนี้) ซึ่งพระองค์ได้ตั้งความปรารถนาที่แทบพระบาทของพระพุทธเจ้าทีปังกรโดยประมวลธรรม ๘ ประการเหล่านี้ดังข้อความว่า

มนุสฺสตฺตๆ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนๆ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๗๖]

“การตั้งความปรารถนาย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ

๑. ความเป็นมนุษย์

๒. ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย]

๓. ความถึงพร้อมแห่งเหตุ [ติเหตุกปฏิสนธิ]

๔. การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา

๕. การออกบวช

๖. การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุฌานอภิญญา]

๗. การทำอุปการะ[แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน]

๘. ความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า]"

[คำว่า สตฺถารทสฺสน มีศัพท์เดิมว่า สตฺถุทสฺสน แปลงสระ อุ ของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๔๑๕) ว่า สมาสคตนาเม กฺวจิ (แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร ในเพราะนามศัพท์ที่เชื่อมสมาสในบางที่) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ (ผู้ไม่เติบโตในสำนักของมารดาบิดา)
- สตฺถารนิทฺเทโส (การแสดงพระศาสดา)
- กตฺตารนิทฺเทโส (การแสดงผู้กระทำ)

พระโพธิสัตว์ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์โดยเป็น :-

- พระภิกษุ ๙ ชาติ
- ฤาษี ๕ ชาติ
- พราหมณ์ ๒ ชาติ
- มาณพชื่อกัสสปะ ๑ ชาติ
- กษัตริย์ ๒ ชาติ
- คฤหัสถ์ ๕ ชาติ
- ท้าวสักกะจอมเทพ ๑ ชาติ
- ยักษ์เสนาบดี ๑ ชาติ
- พญานาค ๒ ชาติ
- พญาราชสีห์ ๑ ชาติ

อนึ่ง ในกัปเดียวกันที่พระพุทธเจ้าทีปังกรทรงอุบัติขึ้น ได้มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นก่อน ๓ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าตัณหังกร พระพุทธเจ้าเมธังกร และพระพุทธเจ้าสรณังกร แต่พระโพธิสัตว์ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ในคัมภีร์พุทธวงศ์จึงกล่าวถึงพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อนับรวมพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์นั้น และพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันเข้ากับพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ข้างต้น ก็รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ที่เรียกว่า อฏฺจวีสติ พุทฺธา

การประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ

๑. **ความเป็นมนุษย์** หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐสุด บุคคลที่ปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้านั้นจึงต้องตั้งความปรารถนาในภาวะของมนุษย์ที่มีใจอาจหาญกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปด้วยความมีจิตใจที่กล้าแข็งแกล้วกล้าในการทำบุญและบาป ความมีสติ และการประพฤติพรหมจรรย์[คือบวชได้] จะเห็นได้ว่าภาวะของมนุษย์นั้นสามารถ

ออกบวชปฏิบัติธรรมจนบรรลุความหลุดพ้น หรือทำอนันตริยกรรมในภาวะของมนุษย์ได้ ในขณะที่เทวดาชั้นดาวดึงส์ทำกรรมทั้งสองอย่างนั้นเหมือนมนุษย์ไม่ได้ อนึ่ง พระโพธิสัตว์ที่ไปเกิดในสวรรค์มักไม่เพลิดเพลินอยู่ในสวรรค์นาน แต่มักอธิษฐานให้มาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อสร้างบารมีต่อไป และความเป็นมนุษย์ที่จะได้รับพยากรณ์ก็เป็นมนุษย์ชาวชมพูทวีปอันเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๒. **ความถึงพร้อมแห่งเพศ** หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องเป็นเพศชายเท่านั้น เพราะเพศชายเป็นเพศที่ชาวโลกสมมุติว่าสูงส่งกว่าเพศหญิง พระพุทธเจ้าจึงต้องเป็นบุรุษเท่านั้น เหมือนพระอินทร์รวมทั้งท้าวมหาพรหมและพระเจ้าจักรพรรดิ อย่างไรก็ตาม ในบางชาติพระโพธิสัตว์ก็ไปเกิดเป็นสตรีบ้าง แต่ไม่ได้รับคำพยากรณ์โดยตรงจากพระพุทธเจ้า

บางคนอ้างเจ้าแม่กวนอิมว่าพระโพธิสัตว์เป็นสตรีก็ได้ แต่ความจริงเจ้าแม่กวนอิมไม่มีจริงในประวัติศาสตร์ดั้งเดิม ในประวัติศาสตร์ของชาวจีนมีประวัติว่าเจ้าแม่กวนอิม เป็นพระราชธิดาของกษัตริย์องค์โน้นหรือองค์นี้ ซึ่งประวัติศาสตร์ก็เขียนกันมาได้ แต่จากการวินิจฉัยของนักวิชาการประวัติศาสตร์แล้ว เจ้าแม่กวนอิมนั้นสืบเนื่องมาจากอินเดีย คือในนิกายมหายานนิกายหนึ่งได้บูชาพระโพธิสัตว์นามว่าอวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็มี ๒ ภาค คือ ภาคบุรุษ กับภาคสตรี มีรูปปั้นของพระอวโลกิเตศวรหลายรูปด้วยกัน บางรูปก็มีมือ ๒ มือบ้าง ๔ มือบ้าง ๖ มือบ้าง ๘ มือบ้าง ๑๐๐ มือบ้าง ๑,๐๐๐ มือบ้าง และพระอวโลกิเตศวรนี้ก็ได้รับการเผยแพร่ต่อจากประเทศอินเดียไปสู่ประเทศเกาหลี และประเทศญี่ปุ่น ถึงตอนนั้นได้ปรากฏในภาคของผู้ชาย ซึ่งภาษาเกาหลีกับภาษาญี่ปุ่นได้เรียกว่า กวนนน แต่พระอวโลกิเตศวรนี้เมื่อไปเผยแพร่ถึงประเทศจีนแล้วก็ปรากฏเป็น ๒ ภาค ภาคแรกเป็นภาคเพศชายเรียกว่า กวนชายอิม ภาค ๒ เป็นเพศหญิงเรียกว่า กวนอิม แต่ภาคแรกซึ่งเป็นภาคเพศชายที่เรียกว่ากวนชายอิมนั้น ไม่ได้รับการนับถือเท่าที่ควร ภาคที่เป็นเพศหญิง คือ กวนอิม ได้รับการนับถือเป็นอย่างมากจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้

อย่างไรก็ตาม สตรีอาจมีบุญมากกว่าบุรุษก็เป็นได้ ดังเช่นนางวิสาขาที่มีข้าทาสและบริวารมากมาย เพศหญิงจึงไม่ใช่เพศที่มีบุญน้อยกว่าเพศชาย

๓. **ความถึงพร้อมแห่งเหตุ** คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) อธิบายว่า เหตุในที่นี้ คือ ติเหตุกปฏิสนธิ หมายถึง การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ ผู้ที่ควรได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าจึงต้องถือปฏิสนธิด้วยเหตุทั้ง ๓ ข้างต้น ในส่วนคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า บุคคลนั้นต้องถึงพร้อมด้วยเหตุคือบารมีที่จะทำให้บรรลุอรหัตตผลในอัตภาพนั้น ดังสุเมธดาบสที่มีบารมีเต็มพอจะบรรลุธรรมเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าทีปังกรได้

๔. **การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา** หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับการพยากรณ์ต้องตั้งความปรารถนาต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะได้รับพยากรณ์ด้วยพระญาณที่จำแนกกรรม (กัมมวิปากญาณ) แต่ถ้าไปตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ก็จะไม่ได้รับพยากรณ์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่มีญาณดังกล่าว

๕. **การออกบวช** หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกจึงต้องอยู่ในภาวะของบรรพชิตคือฤาษีที่เชื่อกรรมและผลของกรรม หรือพระภิกษุ ผู้ที่อยู่ในเพศฆราวาสไม่อาจได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกได้ เพราะปราศจากคุณธรรมของบรรพชิต

๖. **การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม** คือ การบรรลุฌานและอภิญญา บุคคลดังกล่าวต้องบรรลุฌานและอภิญญาที่ขจัดกิเลสได้ด้วยการข่มไว้ หรือ วิกขัมภนปหาน จึงจะเป็นผู้ควรได้รับการพยากรณ์ต่อหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

๗. **การทำอุปการะแก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน** คือ การทอดร่างของตนแทนสะพานเพื่อให้พระพุทธเจ้าและพระสาวกเหยียบผ่านโดยไม่ต้องเหยียบโคลนตม เป็นการสละชีวิตเพื่อทำอุปการะแก่พระศาสดา

๘. **ความปรารถนาเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า** คือ ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องมีความปรารถนามั่นคงเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า เหมือนคนว่ายน้ำข้ามห้วงน้ำใหญ่ตลอดจักรวาล หรือคนเดินผ่านถ่านเพลิงที่ลุกโชนเต็มจักรวาล]

พระองค์ดำเนินมาจนถึงการเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเวสสันดร และเมื่อดำเนินมา[จนถึงพระชาติสุดท้าย] ก็ได้รับอานิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้ตั้งความปรารถนาแล้ว ซึ่งโบราณาจารย์พรรณนาไว้ว่า

เอวํ สพฺพงฺคสมฺปนฺนา โพธิยา นิยตา นรา
สํสรํ ทีฆมทฺธานํ กปฺปโกฏิสเตหิปิ.
อวีจิมฺหิ นุปฺปชฺชนฺติ ตถา โลกนฺตเรสุ จ
นิชฺฌามตณฺหา ขุปฺปิปาสา น โหนฺติ กาลกญฺชิกา.

“ชนผู้เพียบพร้อมด้วยองค์คุณทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้เที่ยงในโพธิ-

ญาณ เมื่อยังท่องเที่ยวไปสู่สงสารสิ้นกาลนานแม้ตั้งร้อยโกฏิกัป ก็ไม่ไปเกิดในอเวจีและโลกันตริกนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌามตัณหิกเปรต ขุปปิปาสิกเปรต และกาลกัญชิกเปรต"

[คำว่า โพธิญาณ คือ อรหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า สංสรं สำเร็จรูปมาจาก สं บทหน้า + สร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย แม้ควรใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามประธานว่า นรา ก็ใช้เป็นเอกพจน์เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ตามกฎของวจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ ในบางแห่งบทที่ลง อนฺต ปัจจัยนี้ใช้เป็นลิงควิปัลลาส คือ การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนวิภัตติ และวจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ ดังมีข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๙๙) ว่า

ตตฺร ชานนฺติอาทีนำ กตฺถจิ ปริวตฺตนำ
ลิงฺควิภตฺติวจนนฺ- ตรโต ปน ทิสฺสติ.[๗๗]

"อนึ่ง การเปลี่ยนแปลงของบทว่า ชานำ (รู้อยู่) เป็นต้นในเรื่องนั้น ย่อมปรากฏโดยลิงค์ วิภัตติ และพจน์อื่น"]

น โหนฺติ ขุทฺทกา ปาณา อุปฺปชฺชนฺตาปิ ทุคฺคตึ
ชายมานา มนุสฺเสสุ ชจฺจนฺธา น ภวนฺติ เต.
โสตเวกลฺลตา นตฺถิ น ภวนฺติ มูคปกฺขิกา
อิตฺถิภาวं น คจฺฉนฺติ อุภโตพฺยญฺชนปณฺฑกา
น ภวนฺติ ปริยาปนฺนา โพธิยา นิยตา นรา.

"เมื่อจะไปเกิดในทุคติ ท่านเหล่านั้นก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็กๆ [เล็กกว่านกกระจาบและไม่ใหญ่กว่าช้าง] เมื่อเกิดในมนุษย์ก็ไม่เป็นคนบอดแต่กำเนิด ไม่เป็นคนหูหนวก ไม่เป็นคนใบ้ ไม่เกิดเป็นหญิง ไม่เป็นอุภโตพยัญชนก (คนมีสองเพศ) ไม่เป็นบัณเฑาะก์ ชนผู้เที่ยงในโพธิญาณไม่นับเข้าในบัณเฑาะก์[ในเวลาเกิดเป็นพรหมและมนุษย์ต้นกัปที่ปราศจากเพศ]"

มุตฺตา อานนฺตริเกหิ สพฺพตฺถ สุทฺธโคจรา
มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสวนฺติ กมฺมกิริยทสฺสนา.

"ท่านเป็นผู้พ้นจากอนันตริยกรรม มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ในภพทั้งปวง ดังนั้น จึงไม่เสพมิจฉาทิฏฐิ เป็นผู้มีปัญญารู้เห็นว่าควรทำกรรมดี"

[คำว่า สพฺพตฺถ สุทฺธโคจรา (มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ในภพทั้งปวง) แปลตามคำอธิบายในคัมภีร์อัฏฐสาลินีโยชนา (หน้า ๑๐๐) ว่า สพฺพตฺถ สพฺเพสุ ภเวสุ (ในภพทั้งปวง) ส่วนคัมภีร์อนุฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) กล่าวว่า กายาทีสุ อสุภสญฺญาทิภาเวน สุทฺธโคจรา (มีอารมณ์อันบริสุทธิ์ในกองรูปเป็นต้นโดยความมีอสุภสัญญาเป็นต้น) ตามนัยนี้คำว่า สพฺพตฺถ หมายถึง สติปัฏฐาน ๔ มีกองรูปเป็นต้น อย่างไรก็ตาม สติปัฏฐาน ๔ เป็นที่รู้จักของมหาชนเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแนะนำเท่านั้น คำอธิบายตามคัมภีร์อัฏฐสาลินีโยชนาจึงสมควรกว่า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

วสมานาปิ สคฺเคสุ อสญฺญึ นุปปชฺชเร
สุทฺธาวาเสสุ เทเวสุ เหตุ นาม น วิชฺชติ.

"แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์และพรหมโลกก็ไม่ไปเกิดในอสัญญสัตวภูมิ ขึ้นชื่อว่าเหตุเกิดในพรหมชั้นสุทธาวาส[คืออนาคามิมรรค]หามีไม่"

[คำว่า อสญฺญึ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี เพราะประกอบด้วยกัมมัปปวจนียะ (อุปสรรคและนิบาตที่อยู่โดดๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาขยาต มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ โดยทำหน้าที่กิริยาคือการแผ่ไปเป็นต้น) อันได้แก่ อุป ใน อุปปชฺชเร]

เนกฺขมฺมนินฺนา สปฺปุริสา วิสยุตฺตา ภวาภเว
จรนฺติ โลกตฺถจริยาโย ปูเรนฺติ สพฺพปารมี.

"สัตบุรุษ[ผู้ได้รับการพยากรณ์แล้ว]เป็นผู้น้อมไปในการออกบวช ไม่ติดข้องในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมประพฤติประโยชน์แก่ชาวโลก บำเพ็ญบารมีทั้งปวง"

การบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทัศ

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอยู่ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ สังขพราหมณ์ พระเจ้าธนัญชัย พระเจ้ามหาสุทัศนะ ปุโรหิตมหาโควินท์ พระเจ้านิมิมหาราช พระจันทกุมาร วิสัยหเศรษฐี พระเจ้าสิวิราช และพระเจ้าเวสสันดร ขึ้นชื่อว่าจำนวนอัตภาพที่บำเพ็ญทานบารมีอย่างนี้หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ทานบารมีของพระองค์ผู้สละอัตภาพชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

ภิกฺขาย อุปคตๆ ทิสฺวา สกตฺตานๆ ปริจฺจชึ
ทาเนน เม สโม นตฺถิ เอสา เม ทานปารมี.[๗๘]

"เราเห็นพราหมณ์มาขอภิกษา จึงสละอัตภาพของตน ทานของเราไม่มีใครเสมอ การสละอัตภาพนี้เป็นทานบารมีของเรา"

นอกจากนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอยู่ ในกาลเสวยพระชาติเป็นสีลวนาคราช จัมเปยยนาคราช ภูริทัตตนาคราช พญาฉัททันต์ และเจ้าชายอลีนสัตตุผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าชยทิสราช ชื่อว่าจำนวนอัตภาพที่บำเพ็ญศีลบารมีอย่างนี้หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว ศีลบารมีของพระองค์ผู้สละอัตภาพชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในสังขปาลชาดกอย่างนี้ว่า

สูเลหิปิ วิชฺฌิยนฺโต โกฏฺฏิยนฺโตปิ สตฺติหิ
โภชปุตฺเต น กุปฺปามิ เอสา เม สีลปารมี.[๗๙]

"แม้เราถูกเสียบด้วยหลาว ถูกแทงด้วยหอก ก็ไม่โกรธนายพราน การรักษาศีลโดยไม่โกรธนี้เป็นศีลบารมีของเรา"

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอัตภาพที่ทรงสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่บำเพ็ญเนกขัมมบารมีอย่างนี้ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมาร หัตถปาลกุมาร และอโยฆรบัณฑิต หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว เนกขัมมบารมีของพระองค์ผู้สละราชสมบัติออกผนวชโดยไม่ผูกพัน ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในจูฬสุตโสมชาดกอย่างนี้ว่า

มหารชฺชํ หตฺถคตํ เขฬปิณฺฑว ฉฑฺฑยึ
จชโต น โหติ ลคนํ เอสา เม เนกฺขมฺมปารมี.

"เราสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ที่อยู่ในมือเหมือนสละก้อนเขฬะ เมื่อเราสละอยู่ก็ไม่เสียดายเลย การสละราชสมบัตินี้เป็นเนกขัมม-บารมีของเรา"

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอัตภาพที่บำเพ็ญปัญญาบารมีอย่างนี้ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิต ปุโรหิตมหาโควินท์ กุทาลบัณฑิต อรกบัณฑิต โพธิปริพาชก และมโหสถบัณฑิต หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณฑิตในสัตตุภัสตุชาดก ปัญญาบารมีของพระองค์ที่ชี้ให้เห็นงูที่อยู่ในถุงหนัง ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

ปญฺญาย วิจินนฺโตหํ พฺราหฺมณํ โมจยึ ทุขา
ปญฺญาย เม สโม นตฺถิ เอสา เม ปญฺญาปารมี.

"เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ ได้ช่วยพราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์ ปัญญาของเราไม่มีใครเสมอ บารมีนี้เป็นปัญญาบารมีของเรา"

[คำว่า ทุขา มีศัพท์เดิมมาจาก ทุกฺขา ลบพยัญชนะสังโยคเพื่อให้ต้องคณะฉันท์ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จ) ดังอุทาหรณ์ว่า ปุตฺตานฆฺหิ วโธ ทุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้), มาติโฆ ลภเต ทุขํ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์), อปฺปสฺสาทา กามา ทุขา (กามมีความเพลิดเพลินน้อย เป็นทุกข์), นตฺถิ กามปรํ ทุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี), เสโข = เสกฺโข (พระเสกขะ), อเปขา = อเปกฺขา (การมองหา), อุปสมฺปทาเปโข = อุปสมฺปทาเปกฺโข (ผู้มองหาอุปสมบท)]

นอกจากนั้น ขึ้นชื่อว่าจำนวนอัตภาพที่บำเพ็ญวิริยบารมีเป็นต้นหามีไม่ แท้จริงแล้ว วิริยบารมีของพระองค์ผู้ว่ายข้ามมหาสมุทรชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในมหา-ชนกชาดกอย่างนี้ว่า

อตีรทสฺสี ชลมชฺเฌ หตา สพฺเพว มานุสา
จิตฺตสฺส อญฺญถา นตฺถิ เอสา เม วีริยปารมี.

“มนุษย์ทั้งหมดมองไม่เห็นฝั่ง ตายแล้วในกระแสน้ำ จิตของเรา
มิได้เปลี่ยนเป็นอื่น การว่ายข้ามมหาสมุทรนี้เป็นวิริยบารมีของเรา”

ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์อันใหญ่หลวงเหมือนดั่งไม่มีจิตใจ ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในขันติวาทีชาดกอย่างนี้ว่า

อเจตนำ โกฏฺเฐนฺเต ติณฺเหน ผรสุนา มมำ
กาสิราเช น กุปฺปามิ เอสา เม ขนฺติปารมี.

“เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ใช้ขวานอันคมฟันเราเหมือนฟันท่อนไม้ที่ไม่มีจิต ความไม่โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา”

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป เมื่อประกอบใช้ธาตุที่มีความหมายว่า โกรธ บุคคลที่ถูกทำให้โกรธต้องลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๗๗) ว่า สิลาฆ เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

- ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด)
- ยทิหำ ตสฺส กุปฺเปยฺยำ (ถ้าเราโกรธพระราชานั้น)
- ทุหยติ ทิสานำ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย)
- โย มิตฺตานำ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร)
- ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานำ (เดียรถีย์ริษยาสมณะ)
- ทุชฺชนา คุณวนฺตานำ อุสูยนฺติ (คนชั่วย่อมกล่าวโทษผู้มีคุณความดี)
- กา อุสูยา วิชานตำ (การกล่าวโทษผู้รู้ทั้งหลายมีประโยชน์อะไร)

อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ว่า กาสิราเช ลงสัตตมีวิภัตติ เพราะ วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่น ทำให้หน้าที่ของสูตรไม่แน่นอน จึงลงสัตตมีวิภัตติแทนจตุตถีวิภัตติได้]

สัจจบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ยอมพลีชีพเพื่อรักษาความสัตย์ ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในมหาสุตโสมชาดกอย่างนี้ว่า

สจฺจวาจํ อนุรกฺขนฺโต จชิตฺวา มม ชีวิตํ
โมเจสึ เอกสตํ ขตฺติเย เอสา เม สจฺจปารมี.

"เราสละชีวิตของเรารักษาวาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์หนึ่งร้อยหนึ่งพระองค์ การรักษาวาจาสัตย์นี้เป็นสัจจบารมีของเรา"

อธิษฐานบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ยอมสละชีพเพื่ออธิษฐานวัตร[เป็นคนเปลี้ย] ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในมูคปักขชาดกอย่างนี้ว่า

มาตา ปิตา น เม เทสฺสา นปิ เทสฺสํ มหายสํ
สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ ตสฺมา วตมธิฏฺฐหึ.[๘๐]

"เรามิได้เกลียดชังพระมารดาพระบิดา มิได้เกลียดชังเกียรติยศ แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา ดังนั้น จึงอธิษฐานวัตร"

[คำว่า เทสฺส สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ (อปฺปีติยํ = ไม่พอใจ, เกลียดชัง) + ณฺย ปัจจัย ในกรรมสาธนะ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า

ทิโส ภู เปกฺขณหึสา- อปฺปีติทานโพธเน
จุ ตุ อุจฺจารเณ ทิโห วุทฺธิตกฺกรเลปเน.[๘๑]

"ทิส ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า มองหา, เบียดเบียน, ไม่พอใจ, ให้ และแสดง

ทิส ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า กล่าว

ทิห ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า ความเจริญ, การสั่งสม และการฉาบทา"]

เมตตาบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ทรงเจริญเมตตามิได้เห็นแก่ชีวิตของพระองค์ ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในเอกราชชาดกอย่างนี้ว่า

น มํ โกจิ อุตฺตสติ นปิหํ ภายามิ กสฺสจิ
เมตฺตาพเลนุปตฺถทฺโธ รมามิ ปวเน ตทา.[๘๒]

"สัตว์ใดสัตว์หนึ่งย่อมไม่กลัวเรา และเราก็ไม่กลัวสัตว์ใดสัตว์หนึ่ง เรามีกำลังเมตตาอุปถัมภ์แล้วย่อมเพลิดเพลินในป่าใหญ่ในกาลนั้น"

อุเบกขาบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้ไม่สละความวางเฉยในเด็กชาวบ้านผู้ก่อสุขและทุกข์ด้วยการถ่มน้ำลายหรือการบูชาด้วยดอกไม้และของหอม เป็นต้น ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในโลมหังสชาดกอย่างนี้ว่า

สุสาเน เสยฺยํ กปฺเปมิ ฉวฏฺจิกํ อุปนิธายหํ
คามณฺฑลา อุปาคนฺตฺวา รูปํ ทสฺเสนฺติ'นปฺปกํ.

"เรานอนในป่าช้าหนุนกระดูกศพ พวกเด็กชาวบ้านได้เข้ามาล้อเลียนต่างๆ นานา"

[คำว่า คามณฺฑล สำเร็จรูปมาจาก คาม ศัพท์ + อณฺฑล ศัพท์ แปลว่า เด็กชาวบ้าน ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) อธิบายว่า คามทารกา (เด็กชาวบ้าน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อณฺฑํ ลาติ คณฺหาตีติ อณฺฑโล.
(อณฺฑ บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย) หมายถึง เด็กที่เล่นฟองไข่
- คามสฺส อณฺฑลา คามณฺฑลา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ความย่อในคัมภีร์นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงถือจากจริยาปิฎก

พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ในอัตภาพของพระเวสสันดร สั่งสมบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่ไหวเป็นต้น ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถ.[๙๓]

"แผ่นดินนี้ไม่มีจิต ไม่ทราบถึงความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยังไหวถึง ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา"

[คำว่า ปกมฺปถ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + กปิ ธาตุ (กมฺปเน = หวั่นไหว) + อา

อัชชตนีวิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ เมื่อสำเร็จรูปเป็น ปกมฺปิตฺถ แล้ว ให้แปลงสระ อิ ใน ปิ เป็น อ และลบ ต อักษรใน ตฺถ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิกาโร อการํ ตนฺนิมิตฺตํ ตการโลโป (แปลงสระ อิ เป็น อ อักษร และลบ ต อักษรเพราะการแปลงนั้นเป็นเหตุ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อิมา คาถา อภาสถ (ตรัสพระคาถาเหล่านี้แล้ว) <อภาสถ = อภาสิตฺถ>

- อุทเกนาภิสิญฺจถ (รดด้วยน้ำแล้ว) <อภิสิญฺจิตฺถ = อภิสิญฺจถ>]

การอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต

พระองค์ทรงสิ้นพระชนมายุแล้วก็ทรงจุติจากโลกนี้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าทวยเทพอื่นในสวรรค์นั้นด้วยฐานะทั้ง ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ บัดนี้อีก ๗ วันโดยจำนวนปีของมนุษย์จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ทิพยภูษาเศร้าหมอง

๒. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง

๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ

๔. ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ

๕. ทรงเบื่อหน่ายในทิพยอาสน์

[ท่านอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจาระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม ประพันธ์คาถาที่เปรียบภิกษุผู้กำลังจะลาสิกขาว่าเหมือนท้าวสักกะที่กำลังจะจุติจากสวรรค์ไว้ว่า

สทฺธาปุปฺผา มิลาตาสฺส สีลวตฺถํ กิลิสฺสติ
กิเลสเสทา มุจฺจนฺติ กาเย โหติ วิวณฺณตา.
ภิกฺขุ ภิกฺขาสเน นาภิ- รมเต อิติ ปญฺจธา
สกฺกตฺตสทิสา ภิกฺขุ- ภาวา จุตินิมิตฺตกา.[๙๔]

"เหตุในการเคลื่อนจากภาวะของภิกษุ เหมือนความเป็นของท้าวสักกะ มี ๕ อย่าง ดังนี้ ทิพยมาลาคือศรัทธาของภิกษุนั้นเหี่ยวแห้ง ทิพยภูษาคือศีล

เศร้าหมอง พระเสโทคือกิเลสไหลออกมา ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ ภิกษุย่อมไม่รื่นรมย์ในที่พำนักของภิกษุ"]

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้นก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ สวรรค์จักว่างเปล่าหนอ ครั้นเมื่อทราบว่าพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้วจึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิสัตว์จะไม่ทรงอุบัติในเทวโลกอื่น แต่ไปอุบัติในมนุษยโลกแล้วบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า เหล่ามนุษย์ทำบุญแล้วเคลื่อนจากภพจักยังเทวโลกให้เต็ม จึงกราบทูลเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า

ยโตหำ ตุสิเต กาเย สนฺตุสิโต นามหำ ตทา
ทสสหสฺสี สมาคนฺตฺวา ยาจนฺติ ปญฺชลี มมำ.

กาโล เทว มหาวีร อุปฺปชฺช มาตุกุจฺฉิยำ
สเทวกำ ตารยนฺโต พุชฺฌสฺสุ อมตำ ปทำ.[๙๕]

"เมื่อเราเป็นเทพบุตรนามว่าสันดุสิต อยู่ในทวยเทพชั้นดุสิต เหล่าเทพและพรหมในหมื่นโลกธาตุพากันมาประนมอัญชลีวิงวอนเราว่า

'ข้าแต่เทพผู้มีความเพียรยิ่ง กาลนี้เป็นเวลาสมควรแล้วที่พระองค์จักทรงอุบัติในครรภ์พระมารดา ตรัสรู้พระนิพพานอันเป็นทางไม่ตายโปรดชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้น' "

[ฉบับไทยมีข้อความว่า มนุสฺสคณนาย สฏฺฐิวสฺสสตสหสฺสาธิกานิ สตฺตปญฺญาสวสฺสโกฏิโย (๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปีโดยจำนวนปีของมนุษย์) แต่คำว่า มนุสฺสคณนาย เป็นคำขยายของ สตฺตหิ ทิวเสหิ (อีก ๗ วัน) ในประโยคว่า อิทานิ สตฺตหิ ทิวเสหิ อายุกฺขยำ ปาปุณิสฺสติ (บัดนี้อีก ๗ วันจักถึงการสิ้นอายุขัย) ดังนั้น ข้อความว่า ๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปี จึงน่าจะเกินมาจากเดิม ในที่นี้ได้ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติ]

ภพสุดท้ายที่เป็นพระพุทธเจ้า

พระองค์ทรงตรวจดูสิ่งที่ควรสอดส่อง ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ ตระกูล และกำหนดอายุของพระมารดา ตกลงพระทัยแล้วจึงเสด็จจุติจากดุสิตมาถือปฏิสนธิในศากยสกุล ได้รับการบำรุงด้วยสมบัติมากมายในศากยสกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่มสง่างามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความพิสดารบทแห่งพระสูตร และพึงทราบโดยเนื่องด้วยอรรถกถาของบทแห่งพระสูตรเหล่านั้น มีอาทิว่า

สโต สมฺปชาโน อานนฺท โพธิสตฺโต ตุสิตา กายา จวิตฺวา มาตุกุจฺฉึ โอกฺกมิ.[๘๖]

"ดูกรอานนท์ พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จุติจากหมู่เทพชั้นดุสิตแล้วก้าวลงสู่ครรภ์พระมารดา"

[สิ่งที่ควรสอดส่อง (มหาวิโลกนะ) ๕ คือ

๑. กาล คือ เวลาที่พระพุทธเจ้าควรมาตรัสรู้ กล่าวคือ เวลากัปเสื่อมตั้งแต่มนุษย์อายุต่ำกว่า ๑ แสนปีจนถึง ๑๐๐ ปี เพราะไตรลักษณะไม่ปรากฏชัดในเมื่อมนุษย์อายุนานกว่า ๑ แสนปี และกิเลสก็หนาแน่นเมื่อมนุษย์มีอายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปี

๒. ทวีป คือ ชมพูทวีป

๓. ประเทศ คือ มัชฌิมประเทศ หรือประเทศเนปาลในปัจจุบัน ซึ่งใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในขณะนั้น

๔. ตระกูล คือ สกุลกษัตริย์หรือสกุลพราหมณ์ตามสมัยนิยมในขณะนั้น

๕. กำหนดอายุของพระมารดา คือ พระมารดาเป็นสตรีผู้ทรงศีล และมีอายุเพียง ๗ วัน เมื่อคลอดพระโพธิสัตว์แล้ว เพราะครรภ์ของพระมารดาที่พระโพธิสัตว์พำนักเหมือนกับเจดีย์ที่บุคคลอื่นล่วงเกินมิได้ และไม่ควรเชิดชูหญิงอื่นขึ้นแทนตำแหน่งอัครมเหสี ดังนั้น พระมารดาจึงต้องสวรรคตหลังคลอดแล้ว ๗ วัน จัดเป็นธรรมเนียมตามปกติของพระพุทธมารดา]

พระโพธิสัตว์นั้นเสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง ๓ อันเหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย ตามลำดับใน

เวลาไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยาน ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ยังความพอใจในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วโดยดำริว่าการบรรพชาดีหนอ เสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไปในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งใกล้ฝั่งสระโบกขรณีมงคล ได้รับการประดับตกแต่งโดยวิสสุกรรมเทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกัลบก ทรงสดับข่าวว่าราหุลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสิเนหาในบุตรว่ารุนแรง จึงทรงดำริว่า เราจักตัดเครื่องผูกนั้นเสียก่อนที่มันจะเพิ่มพูน แล้วเสด็จไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาที่ธิดาพระเจ้าอาพระนามว่ากิสาโคตมีภาษิตว่า

นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ.

"บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้เป็นสามีของภรรยาใด ภรรยานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่"

พระองค์ทรงดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้ยินนิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหารมีค่าแสนหนึ่งจากพระศอส่งประทานแก่พระนางกิสาโคตมีนั้น แล้วเสด็จไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์ทอดพระเนตรเห็นลักษณะแปรปรวนของหญิงนักฟ้อนรำทั้งหลายด้วยความหลับไหล จึงมีพระทัยเบื่อหน่าย ปลุกนายฉันนะให้ตื่นขึ้นแล้วตรัสสั่งให้นำม้ากัณฐกะมา เสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มีนายฉันนะเป็นสหาย มีทวยเทพหมื่นโลกธาตุแวดล้อมเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์โดยราตรีที่ยังเหลืออยู่นั่นแหละ ได้เสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แว่นแคว้น ทรงผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไปเพื่อภิกษาในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่เงื้อมเขาปัณฑวบรรพต ได้รับทูลเชิญให้ครองราชสมบัติโดยพระราชามคธ ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ได้ทรงประทานปฏิญญาแก่พระราชามคธนั้นเพื่อเสด็จมายังแว่นแคว้น เมื่อตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณแล้ว ได้เสด็จเข้าไปหาอาฬารดาบสและอุทกดาบส ยังไม่พอพระทัยด้วยธรรมพิเศษ[คืออรูปฌานที่ ๓ และที่ ๔] ที่บรรลุในสำนักของดาบสเหล่านั้น จึงทรงตั้ง

ความเพียรอันยิ่งใหญ่ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือน ๖ เวลาเช้า ได้เสวยข้าวปายาสที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวาย แล้วเสด็จไปลอยถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไปตลอดวันด้วยสมาบัติต่างๆ ณ ป่าชัฏมหาวันใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้า ๘ กำที่พราหมณ์ถวาย เป็นผู้มีคุณที่กาฬนาคราชสรรเสริญแล้ว เสด็จขึ้นสู่ต้นโพธิ์ลาดหญ้าแล้วทรงทำปฏิญญาว่า เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะโดยความไม่ยึดมั่น แล้วประทับนั่งบ่ายพระพักตร์ไปสู่ทิศปราจีน [ทิศตะวันออก]เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงนั่นแหละได้กำจัดมารและกองทัพแล้ว ในปฐมยามทรงบรรลุปุพเพนิวาสญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ ในที่สุดแห่งปัจฉิมยามทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยพระพุทธคุณทั้งปวงมีทศพลญาณและเวสารัชชญาณ เป็นต้น ชื่อว่าทรงบรรลุถึงมหาสมุทรคือนัยแห่งพระอภิธรรมนี้

พึงทราบอธิคมนิทานของพระอภิธรรมนั้นด้วยประการฉะนี้

[ฉบับไทยมีรูปว่า โสตฺถิเยน แปลว่า โสตถิยพราหมณ์ แต่ในฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า โสตฺติเยน แปลว่า พราหมณ์ คือ พราหมณ์คนหนึ่งที่ไม่ปรากฏชื่อโคตรซึ่งดายหญ้าอยู่แถวต้นโพธิ์นั่นเอง ที่จริงแล้วคำว่า โสตฺติย เป็นคำไวพจน์ของ พฺราหฺมณ (พราหมณ์) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๘) กล่าวว่า

พฺรหฺมพนฺธุ ทฺวิโช วิปฺโป พฺรหฺมา โภวาที พฺราหฺมโณ
โสตฺติโย ฉนฺทโส โสถ สิสฺสนฺเตวาสิโน ปุเม.[๘๗]

"พราหมณ์ = พฺรหฺมพนฺธุ ทฺวิช วิปฺป พฺรหฺม โภวาที พฺราหฺมณ โสตฺติย ฉนฺทส เป็นปุงลิงค์, ศิษย์ = สิสฺส อนฺเตวาสี เป็นไปในปุงลิงค์"

คำว่า โสตฺติย สำเร็จรูปมาจาก สุตฺต ศัพท์+ ณิก ปัจจัย แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตํ อธีเต โสตฺติโย (ผู้สาธยายพระเวท) สุตฺต ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ ฉนฺทส, เวท (พระเวท) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๐๘) กล่าวว่า โสตฺติโย ฉนฺทโส โสถ (พระเวท = โสตฺติย, ฉนฺทส เป็นปุงลิงค์)

แม้จะมีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง รูปนี้ก็มีการพฤทธิ์ อุ ใน สุตฺต เป็น โอ ข้อนี้จัดเป็นข้อยกเว้นทางไวยากรณ์ เพราะไวยากรณ์เป็นกฎที่กล่าวตามวิธีที่ใช้โดยมาก จึงอาจมีข้อยกเว้น

ในบางที่ ดังนั้น ข้อห้ามที่ปฏิเสธไว้ด้วย น ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๐) ว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสโยคนฺตสฺส สเณ จ (อนึ่ง ให้พฤทธิ์สระต้นและสระของพยัญชนะต้น ที่มิได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ได้บ้าง) จึงไม่แน่นอน ดังคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระกล่าวว่า

เนน นิทฺทิฏฺฐมนิจฺจํ.[๙๘]

"วิธีที่แสดงไว้ด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน"

ปริภาษาข้างต้นมีรูปสันสกฤตว่า นญฺฆฏิตมนิตฺยมฺ ซึ่งสามารถปริวรรตตรงตัวเป็นบาลีว่า นฆฏิตมนิจฺจํ ส่วนคำปริวรรตข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๑๓, ๔๐๘)

แม้ในภาษาสันสกฤตก็พบรูปว่า โศฺรตฺริย ซึ่งใกล้เคียงกับภาษาบาลี ส่วนฉบับไทยและฉบับพม่ามีรูปอื่นว่า สุทฺทิเยน บ้าง โสตฺถิเยน บ้าง สุทฺธิเยน บ้าง รูปเหล่านี้ไม่ตรงตามหลักภาษา]

พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็นพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ประทับนั่งบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งที่ต้นโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตรล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่รู้ด้วยการตรัสรู้สยัมภูญาณ แล้วยังสัปดาห์ทั้ง ๓ อื่นให้ล่วงไปที่ควงไม้อชปาลนิโครธ ควงไม้มุจลินท์ และควงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๘ เสด็จกลับไปประทับนั่งที่ควงไม้อชปาลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ขวนขวายน้อยเพราะทรงใคร่ครวญว่าธรรมเป็นสภาพลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมที่สหัมบดีพรหมอันมีมหาพรหมหนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ทรงรับการเชื้อเชิญของมหาพรหมแล้วตรวจดู ว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ทรงทราบว่าอาฬารดาบสและอุทกดาบสสิ้นชีพแล้ว จึงทรงระลึกว่าพระปัญจวัคคีย์เป็นผู้มีอุปการะมาก ทรงเสด็จลุกจากอาสนะดำเนินไปเมืองกาสี ในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมีก็ทรงบรรลุถึงที่พำนักของเหล่าพระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงแนะนำปัญจวัคคีย์ผู้เรียกพระองค์ด้วยคำเรียกอันไม่สมควร ให้เชื่อฟังแล้ว ทรงประกาศธรรมจักรโปรดเหล่าพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญา-โกณฑัญญะเถระเป็นประมุข และเหล่าพรหม ๑๘ โกฏิให้ดื่มอมตรสแล้ว พึงทราบเทศนานิทานจนถึงการประกาศธรรมจักรดังพรรณนามาฉะนี้

[ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๙๖), อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๔ หน้า ๗๙), อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๘) กล่าวถึงการหวั่นไหวของมหาปฐพีตลอดหมื่นจักรวาลที่เรียกว่า ชาติเขต คือ เขตแดนที่อานุภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึงเมื่อตอนประสูติ ในเวลา ๖ ขณะ คือ เวลาหยั่งลงสู่ครรโภทร เวลาประสูติ เวลาตรัสรู้อนุตรสัมมาโพธิญาณ เวลาแสดงธรรมจักร เวลาปลงอายุสังขาร และเวลาปรินิพพาน ส่วนในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๔) และอรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๓๘๕-๘๖) ยังเพิ่มเวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์อีกด้วย จึงรวมเป็นเวลา ๗ ขณะ นอกจากนั้นแล้ว ในคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๒) ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่าแม้ในเวลาปรารถนาพุทธภูมิเป็นต้นก็มีการหวั่นไหวของมหาปฐพีด้วยเช่นกัน ดังหลักฐานจากคัมภีร์พุทธวงศ์ข้างต้น

อนึ่ง หลักฐานเหตุการณ์วันประสูติและปรินิพพานของพระพุทธเจ้า มีบันทึกไว้โดยราชวงศ์จีนในสมัยพุทธกาล กล่าวคือ ในสมัยราชวงศ์โจว มีการบันทึกประวัติศาสตร์เหตุการณ์อัศจรรย์ที่เกิดขึ้นจริงในสมัยนั้น เหตุการณ์หนึ่งบอกว่า ในสมัยกษัตริย์โจวเจา (โจวเจาหวัง แปลว่า กษัตริย์โจวเจา) ปีที่ ๒๖ เดือน ๔ วันที่ ๘ (นับแบบจีนโบราณ) ได้เกิดเหตุในเมืองจีน คือ

๑. น้ำขึ้นในแม่น้ำ ซึ่งปกติเป็นช่วงน้ำลด

๒. น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติมีน้ำผุดขึ้นมาจนล้นทุกแห่ง

๓. แผ่นดินไหว

๔. มีแสงสว่าง ๕ สี (สำนวนจีนแปลว่าหลายสี) พวยพุ่งไปบนท้องฟ้า ส่องสว่างไปถึงยังนอกอวกาศ สุดลูกหูลูกตา

สิ่งเหล่านี้ทำให้กษัตริย์โจวเจาทรงรู้สึกประหลาดพระทัย จึงทรงสอบถามอำมาตย์ว่าเกิดอะไรขึ้น อำมาตย์ได้กราบทูลตอบว่า “ในทิศตะวันตก (ของจีน) ได้มีอริยบุคคลบังเกิดขึ้นแล้ว” กษัตริย์โจวเจาจึงถามว่า “แล้วเราจะได้พบคำสอนของท่านผู้นั้นหรือไม่” อำมาตย์กราบทูลว่า “คำสอนของท่าน (อริยบุคคลนั้น) จะเผยแผ่เข้ามาในแผ่นดินจีนอีก ๑ พันปีข้างหน้า” กษัตริย์โจวเจาจึงมีรับสั่งให้บันทึกเหตุการณ์นี้ไว้โดยแกะสลักลงบนแผ่นศิลาประวัติศาสตร์จีน

๘๐ ปีต่อมา ถึงยุคกษัตริย์โจวมู่ ก็มีการบันทึกเหตุการณอัศจรรย์ที่เกิดขึ้นอีก คือ ได้เกิดเหตุการณ์แผ่นดินไหว มีลมพัดแรงในเมืองจีนและแสงสว่างคล้ายกับสีรุ้งจำนวน ๑๒ เส้นส่องมาจากทิศตะวันตก ทาบอยู่บนท้องฟ้าของเมืองจีนตลอดคืน อำมาตย์ทำนายว่า “กายหยาบของอริยบุคคลกำลังแตกดับจากโลกนี้ไป”

วันที่ถูกจารึกในสมัยกษัตริย์โจวเจา ได้ตรงกับวันประสูติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนวันที่ถูกจารึกในสมัยกษัตริย์โจวมู่ ได้ตรงกับวันปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นที่น่าอัศจรรย์ที่วันประสูติและปรินิพพานของพระพุทธเจ้าได้เกิดแผ่นดินไหวไปทั่วโลก ซึ่งชาวจีนก็ได้บันทึกไว้ในศิลาจารึกประวัติศาสตร์ของประเทศด้วย ส่วนในวันตรัสรู้นั้นได้มีหลักฐานบันทึกไว้ในบทขยายความว่าได้เกิดเหตุมีแสงสว่างเกิดมาถึงเมืองจีนเช่นกัน

หนึ่งพันปีต่อมา ถึงยุคราชวงศ์ฮั่นของกษัตริย์ฮั่นหมิงตี้ พระองค์ฝันเห็นบุรุษในรูปกายทองคำสูงใหญ่ มีรัศมีเรืองรองกระจายไปทั่ว อำมาตย์ผู้ซึ่งชำนาญในประวัติศาสตร์ของจีน ทำนายฝันว่า “นั่นเป็นภาพของพระศาสดาพระองค์หนึ่งที่อยู่ทางทิศตะวันตก ที่เรียกว่า “ฝอ” หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งสมัยที่พระองค์มีพระชนม์ชีพก็อยู่ในบริเวณประเทศอินเดีย อำมาตย์คนที่ ๒ ผู้จบการศึกษาสูงสุดกล่าวเสริมว่า “ใช่เลยพระเจ้าข้า เพราะในยุคของกษัตริย์โจวเจาก็มีบันทึกในศิลาจารึกเรื่องอริยบุคคลในทิศตะวันตกนี้ไว้ ซึ่งตอนนี้ก็ครบ ๑ พันปีพอดี ได้ถึงเวลาที่ศาสนาของพระองค์ควรจะเข้ามาในจีนแล้ว เป็นบุญของพวกเราชาวจีนแล้ว”

ดังนั้น กษัตริย์ฮั่นหมิงตี้จึงส่งคณะทูตอันประกอบด้วยขุนนางผู้มีความรู้จำนวน ๑๘ คน ไปอัญเชิญพระพุทธศาสนามาที่เมืองจีน โดยใช้เวลาเดินทางไปกลับถึง ๓ ปี ซึ่งคณะทูตทั้ง ๑๘ ได้พบกับพระภิกษุในพระพุทธศาสนาชาวเอเชียกลางผสมกับอินเดีย จำนวน ๒ รูป จึงได้นิมนต์ท่านมาที่จีนพร้อมกับพระสูตร พระบรมสารีริกธาตุ และพระพุทธรูป เมื่อกลับมาถึงจึงได้มีการแปลพระสูตรเป็นภาษาจีนครั้งแรกที่วัดม้าขาว ในปัจจุบันวัดนี้มีอายุถึง ๑,๙๐๐ ปี แต่เดิมเคยเป็นเรื่องของความเชื่ออื่นมาก่อน จึงถือว่าวัดนี้เป็นต้นกำเนิดพระพุทธศาสนาในประเทศจีน[๙๙]

อนึ่ง เหตุการณ์พิเศษมีการหวั่นไหวของปฐพีเป็นต้นนี้เกิดจากบารมีธรรมอันสูงส่งของท่านผู้ประเสริฐ ทำให้สะท้อนผลไปหาสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจได้ พึงสังเกตข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย อัมพัฏฐสูตร ที่กล่าวถึงประตูได้เปิดออกเองตามความดำริของพระบรมศาสดาว่า

วิวริ ภควา ทฺวารนฺติ น ภควา อุฏฺฐาย ทฺวารํ วิวริ. วิวริยตูติ ปน หตฺถํ ปสาเรสิ. ตโต “ภควา ตุมฺเหหิ อเนกาสุ กปฺปโกฏีสุ ทานํ ททมาเนหิ น สหตฺถา ทฺวารวิวรณกมฺมํ กตนฺติ สยเมว ทฺวารํ วิวฏฺ. ตํ ปน ยสฺมา ภควโต มเนน วิวฏ, ตสฺมา วิวริ ภควา ทฺวารนฺติ วตฺตุ วฏฺฏติ.[๙๐]

“คำว่า วิวริ ภควา ทฺวารํ (พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูแล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงลุกไปเปิดประตู แต่พระองค์ทรงเหยียดพระหัตถ์ออกโดยทรงดำริว่า จงเปิดเถิด ลำดับนั้น ประตูได้เปิดออกเองแล้ว โดยเหมือนจะกล่าวว่า ‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ให้ทานอยู่

หลายโกฏิกัป มิได้ทรงกระทำกรรมเพื่อเปิดประตูด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เลย' อย่างไรก็ตาม ประตูนั้นเปิดแล้วด้วยจิตของพระผู้มีพระภาค ดังนั้น จึงควรกล่าวว่า วิวริ ภควา ทฺวารํ (พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูแล้ว)]

เนื้อความย่อในคัมภีร์นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงทราบโดยเนื่องด้วยอริยปริเยสนสูตร[๙๑] และปัพพัชชสูตร[๙๒] เป็นต้น พร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถา

อนึ่ง พระอภิธรรมที่เพียบพร้อมด้วยอธิคมนิทานและเทศนานิทานมีนิทาน ๓ อย่างอื่น คือ ทูเรนิทาน อวิทูเรนิทาน และสันติเกนิทาน

ทูเรนิทาน (เหตุไกล) คือ เรื่องที่เริ่มตั้งแต่แทบพระบาทของพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกรจนถึงดุสิตบุรี

อวิทูเรนิทาน (เหตุไม่ไกล) คือ เรื่องที่เริ่มตั้งแต่ดุสิตบุรีจนถึงควงไม้โพธิ์

สันติเกนิทาน (เหตุใกล้) คือ ข้อความนี้ว่า เอกํ สมยํ ภควา เทเวสุ วิหรติ ตาวตึเสสุ ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ, ตตฺถ โข ภควา เทวานํ ตาวตึสานํ อภิธมฺมกถํ กเถสิ (สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาตสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์)

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นนิทานกถาก่อน

จบ นิทานกถา

ตารางพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ และพระศรีอริยเมตไตรย

พระนาม	ชื่อกัป	จำนวนกัปที่ผ่านมานับถึงปัจจุบัน
๑. พระตัณหังกรพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	
๒. พระเมธังกรพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	
๓. พระสรณังกรพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	
เริ่มพุทธวงศ์		
๔. พระทีปังกรพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	๔ อสงไขย แสนกัป
๕. พระโกณฑัญญพุทธเจ้า	สารกัป	๓ อสงไขย แสนกัป
๖. พระมังคลพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	๒ อสงไขย แสนกัป
๗. พระสุมนพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	๒ อสงไขย แสนกัป
๘. พระเรวตพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	๒ อสงไขย แสนกัป
๙. พระโสภิตพุทธเจ้า	สารมัณฑกัป	๒ อสงไขย แสนกัป
๑๐. พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า	วรกัป	๑ อสงไขย แสนกัป
๑๑. พระปทุมพุทธเจ้า	วรกัป	๑ อสงไขย แสนกัป
๑๒. พระนารทพุทธเจ้า	วรกัป	๑ อสงไขย แสนกัป
๑๓. พระปทุมุตตรพุทธเจ้า	สารกัป	๑๐๐,๐๐๐ กัป
๑๔. พระสุเมธพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๓๐,๐๐๐ กัป
๑๕. พระสุชาตพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๓๐,๐๐๐ กัป
๑๖. พระปิยทัสสีพุทธเจ้า	วรกัป	๑,๘๐๐ กัป
๑๗. พระอัตถทัสสีพุทธเจ้า	วรกัป	๑,๘๐๐ กัป
๑๘. พระธัมมทัสสีพุทธเจ้า	วรกัป	๑,๘๐๐ กัป

พระนาม	ชื่อกัป	จำนวนกัปที่ผ่านมานับถึงปัจจุบัน
๑๙. พระสิทธัตถพุทธเจ้า	สารกัป	๙๔ กัป
๒๐. พระติสสพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๙๒ กัป
๒๑. พระผุสสพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๙๒ กัป
๒๒. พระวิปัสสีพุทธเจ้า	สารกัป	๙๑ กัป
๒๓. พระสิขีพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๓๑ กัป
๒๔. พระเวสสภูพุทธเจ้า	มัณฑกัป	๓๑ กัป
๒๕. พระกกุสันธพุทธเจ้า	ภัทรกัป	กัปปัจจุบัน
๒๖. พระโกณาคมนพุทธเจ้า	ภัทรกัป	กัปปัจจุบัน
๒๗. พระกัสสปพุทธเจ้า	ภัทรกัป	กัปปัจจุบัน
๒๘. พระโคตมพุทธเจ้า	ภัทรกัป	กัปปัจจุบัน
๒๙. พระพระศรีอริยเมตไตรย	ภัทรกัป	กัปปัจจุบัน

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๗๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น”

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

คำอธิบายบทในติกมาติกา

บัดนี้ ถึงโอกาสที่กล่าวถึงอภิธรรมกถาดังที่ได้ให้ปฏิญญาไว้อย่างนี้ว่า

อิติ เม ภาสมานสฺส อภิธมฺมกถํ อิมํ
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ ทุลฺลภา หิ อยํ กถา.

"ขอสาธุชนทั้งหลายอย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟังอภิธรรมกถานี้ของข้าพเจ้าผู้กล่าวอยู่อย่างนี้ เพราะกถานี้หาฟังได้ยาก"

ในอภิธรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า อภิธรรม แม้ธรรมสังคณีก็จำแนกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตุปปาทกัณฑ์เป็นต้น

ถึงจิตตุปปาทกัณฑ์ก็แบ่งเป็น ๒ คือ

๑. มาติกา (แม่บท) ๒. ปทภาชนีย์ (คำอธิบายบท)

ในเรื่องนั้น มาติกาเป็นเบื้องต้น

ถึงมาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ

๑. ติกมาติกา ๒. ทุกมาติกา

ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมาติกาเป็นเบื้องต้น

แม้ในติกมาติกาก็มีกุศลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุศลติกะก็มีบทว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่) นี้เป็นเบื้องต้น ดังนั้น

อิโต ปฏฺฐาย คมฺภีรํ อภิธมฺมกถํ อิมํ
วุจฺจมานํ นิสาเมถ เอกคฺคา สาธุ สาธโว.

"ต่อแต่นี้ไป ขอสาธุชนทั้งหลายจงมีจิตสงบ ตั้งใจสดับอภิธรรมกถาอันลึกซึ้งนี้ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวให้ดีเถิด"

เหตุตั้งชื่อติกะและทุกะ

ลำดับแรก **กุสลติกะ** คือ ติกะที่ได้ชื่อตามบทต้น [อาทิลัทธนามติกะ] นี้ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่), อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศล มีอยู่), อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอัพยากฤต มีอยู่)

เวทนาติกะ คือ ติกะที่ได้ชื่อตามบททั้งหมด [สัพพลัทธนามติกะ] นี้ว่า สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับสุขเวทนา มีอยู่), ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับทุกขเวทนา มีอยู่), อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา มีอยู่)

พึงทราบชื่อของติกะและทุกะทั้งหมดโดยเนื่องด้วยบทต้นหรือบททั้งหมดอย่างนี้

ติกะและทุกะ ๑๕ ปริจเฉท

อนึ่ง ติกะและทุกะทั้งหมดนั้นแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะมี ๑ ปริจเฉท ทุกะมี ๑๔ ปริจเฉท ดังจะเห็นได้ว่า ทุกะ ๖ มีคำว่า เหตู ธมฺมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่), นเหตู ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่) ได้ชื่อว่า เหตุโคจฉกะ (ช่อดอกไม้คือเหตุ) เพราะดำรงอยู่เหมือนวงดอกไม้และกำดอกไม้โดยเนื่องด้วยกันและกันทั้งโดยศัพท์และความหมาย

[ในทุกะได้ตั้งเหตุทุกะไว้ก่อนแล้วกล่าวสเหตุกทุกะต่อมา โดยเหตุทุกะและสเหตุกทุกะเกี่ยวเนื่องกันโดยศัพท์คือเหตุ และเมื่อมีเหตุสัมปยุตตทุกะต่อมาก็ยังเกี่ยวเนื่องกับเหตุเช่นเดียวกัน จึงเหมือนวงดอกไม้ที่มีขั้วต่อกันเป็นทอดๆ ไป นอกจากนั้น สเหตุกทุกะและเหตุสัมปยุตตทุกะก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือนกำดอกไม้ที่ไม่ต่อขั้วกันแต่อยู่ในมัดเดียวกันคือโคจฉกะเหมือนกัน

คำว่า เหตุโคจฺฉก แปลว่า ช่อดอกไม้คือเหตุ หมายถึง กลุ่มทุกะที่เหมือนช่อดอกไม้ซึ่งรวมเอาทุกะหน้าและทุกะหลังต่อๆ กันไปโดยความเป็นเหตุและธรรมที่มีเหตุ เป็นต้น]

ต่อจากนั้นไป พึงทราบตามลำดับว่า :-

- จูฬันตรทุกะ (ทุกะเล็กที่ตั้งไว้ในระหว่าง) คือ ทุกะ ๗ มีคำว่า สปฺปจฺจยา

ธมฺมา (ธรรมที่มีเหตุมีอยู่) อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีเหตุมีอยู่) เป็นต้น ไม่เกี่ยวเนื่องกันและกัน เพราะตั้งไว้ระหว่างโคจฉกะทีละอย่างโดยเลือกมาจากทุกะทั่วไปล้วนๆ และเพราะเล็กกว่าทุกะใหญ่อื่น (มหันตรทุกะ) [มีคำว่า สารมฺมณา ธมฺมา (ธรรมที่รู้อารมณ์มีอยู่) เป็นต้น]

- อาสวโคจฉกะ โดยจำแนกเป็นอาสวทุกะเป็นต้น

- สัญโญชนโคจฉกะ โดยจำแนกเป็นทุกะ ๖ มีสัญโญชนทุกะเป็นต้น

- คันถโคจฉกะ โอฆโคจฉกะ โยคโคจฉกะ และนีวรณโคจฉกะ โดยจำแนกตามคันถทุกะ โอฆทุกะ โยคทุกะ และนีวรณทุกะ เป็นต้น

- ปรามาสโคจฉกะ โดยจำแนกเป็นทุกะ ๕ มีปรามาสทุกะ เป็นต้น

- มหันตรทุกะ คือ ทุกะ ๑๔ มีคำว่า สารมฺมณา ธมฺมา (ธรรมที่รู้อารมณ์มีอยู่) เป็นต้น

- อุปาทานโคจฉกะ คือ ทุกะ ๖ มีอุปาทานทุกะเป็นต้น

- กิเลสโคจฉกะ คือ ทุกะ ๘ มีกิเลสทุกะเป็นต้น

- ปิฏฐิทุกะ (ทุกะที่ตั้งไว้ในที่สุดเหมือนแผ่นหลัง) คือ ทุกะ ๑๘ มีทัสสเนน-ปหาตัพพทุกะเป็นต้น เพราะตั้งไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมาติกา

- สุตตันติกทุกะ คือ ทุกะ ๔๒ มีคำว่า วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชชา ๘ มีอยู่), อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา (ธรรมที่มีส่วนแห่งอวิชชา ๔ มีอยู่) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าติกะและทุกะทั้งหมดนั้นกำหนดไว้ ๑๕ ปริจเฉท

[คำว่า จูฬนฺตรทุก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺตเร จปิตา ทุกา อนฺตรทุกา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)

- จูฬา จ เต อนฺตรทุกา จาติ จูฬนฺตรทุกา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า มหนฺตรทุก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺตเร จปิตา ทุกา อนฺตรทุกา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)

- มหนฺตา จ เต อนฺตรทุกา จาติ มหนฺตรทุกา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

สัปปเทสะและนิปปเทสะ

อนึ่ง ติกะและทุกะที่กำหนดไว้อย่างนี้ยังแยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ สัปปเทสะ (แสดงไว้ไม่หมด) และนิปปเทสะ (แสดงโดยสิ้นเชิง)

สัปปเทสะ คือ ติกะ ๙ และทุกะ ๗๑ เพราะกำหนดเอาสภาวธรรมคือรูปนามไว้ยังไม่หมด

นิปปเทสะ คือ ติกะ ๑๓ ที่เหลือ และทุกะ ๗๑ [แสดงปรมัตถธรรม ๔ ทั้งหมด ไม่มีเหลือ]

สัปปเทสะ ได้แก่

- ติกะ ๙ คือ เวทนาติกะ วิตักกติกะ ปีติติกะ อุปปันนติกะ อตีตติกะ และอารัมมณติกะ ๔

- โคจฉกะอย่างละ ๓ ทุกะท้ายของโคจฉกะ ๙ มีเหตุโคจฉกะเป็นต้นจนถึงอุปาทานโคจฉกะเป็นที่สุด

- โคจฉกะอย่างละ ๔ ทุกะ ท้ายกิเลสโคจฉกะ

- มหันตรทุกะอย่างละ ๒ คือ จิตฺตสมฺปยุตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เกิดร่วมกับจิตมีอยู่), จิตฺตวิปฺปยุตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่เกิดร่วมกับจิตมีอยู่) จิตฺตสංสฏฺฐา ธมฺมา (ธรรมที่เจือด้วยจิตมีอยู่), จิตฺตวิสංสฏฺฐา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่เจือด้วยจิตมีอยู่)

- ทุกะ ๓๘ ที่เหลือเว้นทุกะ ๔ เหล่านี้ในสุตตันติกทุกะ คือ อธิวจนทุกะ นิรุตติ-ทุกะ ปัญญัตติทุกะ และนามรูปทุกะ

พึงทราบติกะและทุกะที่เหลือตามที่กล่าวแล้วทั้งหมดว่าเป็นนิปปเทสะ

[ในคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) อธิบายว่า คำว่า ปเทส แปลว่า ส่วน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทิสฺสติ เอเตน สมุทาโยติ ปเทโส (ปเทสะ คือ ส่วนที่เป็นเหตุแสดงหมู่) ดังนั้น สัปปเทสะจึงแปลว่า ติกะและทุกะที่มีส่วนซึ่งมิได้กำหนดเอา ส่วนนิปปเทสะนั้นแปลว่า ติกะและทุกะที่ไม่มีส่วนซึ่งมิได้กำหนดเอา

ท่านแสดงอีกนัยหนึ่งว่า ปเทส แปลว่า เหตุแสดง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เยหิ ติกทุกา สาวเสสาติ ปทิสฺสนฺติ อปทิสฺสนฺตีติ ปเทสา (ปเทสะ คือ ธรรมที่มิได้รวบรวมไว้ซึ่งเป็นเหตุแสดงว่าติกะและทุกะมีส่วนเหลือ) ส่วนคำว่า สปฺปเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า สวิชฺชนฺติ ปเทสา เยสนฺติ สปฺปเทสา (สัปปเทสะ คือ ติกะและทุกะที่มีธรรมที่มิได้รวบรวมไว้ซึ่งเป็นเหตุแสดงว่าติกะและทุกะมีส่วนเหลือ)]

คำอธิบายกุสลติกะ

คำอธิบาย กุสล ศัพท์

บัดนี้ ต่อแต่นี้ไปเป็นการอธิบายบทตามบทมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล มีอยู่) เป็นต้น

ลำดับแรก กุสล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ความไม่มีโรค เช่น กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ, กจฺจิ โภโต อนามยं [๑] (ความไม่มีโรคมีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ)

๒. ความไม่มีโทษ เช่น กตโม ปน ภนฺเต กายสมาจาโร กุสโล. โย โข มหาราช กายสมาจาโร อนวชฺโช[๒] ([ถามว่า] ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความประพฤติทางกายที่เป็นกุศลคืออะไร [ตอบว่า] คือ ความประพฤติทางกายที่ไม่มีโทษ), อปรํ ปน ภนฺเต เอตทานุตฺตริยํ ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธมฺเมสุ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่งที่ยอดเยี่ยม คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในธรรมอันไม่มีโทษทั้งหลาย [คือ โพธิปักขิยธรรม])

๓. ความฉลาด เช่น กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ [๓] (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบน้อยใหญ่ของรถ), กุสลา นจฺจคีตสฺส, สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย (หญิงผู้ชำนาญศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้อง)

๔. มีสุขเป็นวิบาก เช่น กุสลานํ ภิกฺขเว ธมฺมานํ สมาทานเหตุ เอวมิทํ ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ [๔] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุญนี้ย่อมเจริญอย่างนี้ เพราะสมาทานธรรมที่มีสุขเป็นวิบาก), กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ (วิบากที่เป็นจักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะกระทำสั่งสมกรรมที่มีสุขเป็นวิบาก)

กุสล ศัพท์นั้นในที่นี้ควรใช้ในความหมายว่า ไม่มีโรค ไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก

[พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มักแสดงความหมายหลายอย่างของศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่าคำบาลีมีความหมายหลายอย่าง หลังจากนั้นจึงแสดงความหมายเฉพาะแห่งที่ระบุถึงในที่นั้นๆ ตามสมควร ประโยคที่แสดงความหมายหลายอย่างชื่อว่า อัตถุทธาระ คือ ประโยคที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธรียนฺติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาติ วา อุทฺธาโร, อตฺถานํ อุทฺธาโร อตฺถุทฺธาโร (ประโยคอันเป็นที่/เครื่องยกเนื้อความขึ้นแสดง) ส่วนประโยคที่แสดงความหมายเฉพาะที่ชื่อว่า อัตถุทเทสะ คือ ประโยคแสดงเนื้อความ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสียนฺติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาติ วา อุทฺเทโส, อตฺถสฺส อุทฺธาโร อตฺถุทฺธาโร (ประโยคอันเป็นที่/เครื่องแสดงเนื้อความ) ประโยคอัตถุทธาระมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สามัญญวากยะ คือ ประโยคสามัญทั่วไป เพราะแสดงเนื้อความทั่วไปที่มีได้ทั้งหมด ส่วนประโยคอัตถุทเทสะชื่อว่า วิเสสวากยะ คือ ประโยคพิเศษ เพราะแสดงเนื้อความเป็นพิเศษไว้

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐๓) แสดงความหมายของ กุสล ศัพท์ว่า

อาโรคฺเย กุสลํ อิฏฺฐ- วิปาเก กุสโล ตถา
อนวชฺชมฺหิ เฉเก จ กถิโต วาจฺจลิงฺคิโก.[๕]

"กุสล ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค
กุสล ศัพท์ ปุงลิงค์ ใช้ในความหมายว่า มีผลน่าปรารถนา
กุสล ศัพท์ วาจจลิงค์ (มีเพศตามเนื้อความที่สื่อถึง) ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโทษ และคนฉลาด"]

คำอธิบาย ธมฺม ศัพท์

อนึ่ง ธมฺม ศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า ปริยัติ เหตุ คุณ และสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ปริยัติ เช่น ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยํ [๖] (กุลบุตรย่อมเล่าเรียนปริยัติ คือ สุตตะ เคยยะ)

๒. เหตุ เช่น เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา[๗] (ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิ-สัมภิทา)

๓. คุณลักษณะ เช่น พระบาลีว่า

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตึ.[๘]

"ธรรมและอธรรมทั้งสอง มีวิบากเสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ"

๔. สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เช่น ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ [๙] (สภาวธรรมทั้งหลายย่อมมีในสมัยนั้น) ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ [๑๐] (ภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่)

ธมฺม ศัพท์นั้นแม้ในที่นี้ควรใช้ในความหมายว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

รูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท์

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ในคำว่า กุสลา ธมฺมา นี้ มีดังต่อไปนี้

กุศล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด

[ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๘๖) มีข้อความว่า กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธเสนฺตีติ กุสลา หมายความว่า

- กุ ศัพท์ใน กุสล ใช้ในความหมายว่า น่าตำหนิ (แสดงไว้ด้วย กุจฺฉิเต)
- สิ่งที่น่าตำหนิที่ กุ ศัพท์หมายถึง คือ บาปธรรม (แสดงไว้ด้วย ปาปเก ธมฺเม)
- คำว่า กุสลา มีรากศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย (แสดงไว้ด้วย สลยนฺติ)
- สล ธาตุใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย จลยนฺติ ที่มาจาก จล ธาตุ)
- จล ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย กมฺเปนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว)

- ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด (แสดงไว้ด้วย วิทฺธเสนฺติ ที่มาจาก ธส ธาตุ)

ดังนั้น คำว่า จลยนฺติ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) อธิบายว่า

สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนนฺ[๑๑]

"ในประโยคว่า สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธเสนฺติ (ให้หวั่นไหว คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ"]

อีกนัยหนึ่ง **กุสะ** คือ บาปธรรมที่นอนเนื่อง[ในกระแสจิต]ด้วยอาการน่าตำหนิ [เพราะประกอบด้วยสิ่งไม่สะอาดมีราคะเป็นต้นและเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต่างๆ] **กุศล** คือ สภาวะขจัดบาปธรรมที่เรียกว่าอกุศล

อีกนัยหนึ่ง **กุสะ** คือ ปัญญา เพราะทำให้บาปธรรมอันน่าตำหนิเบาบางไป [ด้วยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน] และหมดสิ้นไป[ด้วยสมุจเฉทปหาน] **กุศล** คือ สภาวะควรถือเอากล่าวคือให้ดำเนินไปด้วยปัญญา [เพราะปัญญาเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา]

อีกนัยหนึ่ง หญ้าคาย่อมบาดมือบางส่วนที่ลูบคมหญ้าทั้งสองข้างของใบ ฉันใด แม้ธรรมเหล่านี้ก็ทำลายฝ่ายกิเลสที่ดำเนินไปในส่วนทั้งสองโดยความเกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิดขึ้น ดังนั้น **กุศล** จึงหมายถึง สภาวะทำลายอกุศลเหมือนหญ้าคา

[คำว่า กุสล มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว = กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลยนฺตีติ กุสลา.
(กุ = บาปธรรมอันน่าตำหนิ + สล ธาตุ = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- สภาวะขจัดบาปธรรมที่นอนเนื่องในกระแสจิตด้วยอาการน่าตำหนิ = กุจฺฉิเตนากาเรน สยนฺตีติ กุสา, กุเส ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลา (กุส = บาปธรรม + ลู ธาตุ = ขจัด + อ ปัจจัย)

- สภาวะที่ควรถือเอาด้วยปัญญา = กุจฺฉิตานํ สาติ ตนุํ กโรตีติ กุสา, กุเสน ลาตพฺพาติ กุสลา (กุส = ปัญญา + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย)

- สภาวะขจัดอกุศลเหมือนหญ้าคา = กุสา วิย ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลา.
  (กุส = หญ้าคา + ลู ธาตุ = ขจัด + อ ปัจจัย]

รูปวิเคราะห์ของ ธมฺม ศัพท์

อนึ่ง **ธรรม** คือ สภาวะที่ทรงสภาพของตนไว้

อีกนัยหนึ่ง **ธรรม** คือ สภาวะที่ถูกปัจจัยทรงไว้

อีกนัยหนึ่ง **ธรรม** คือ สภาวะที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาพ

[คำว่า ธมฺม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะที่ทรงสภาพของตนไว้ = อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธมฺมา.
  (กัตตุสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้)
- สภาวะที่ถูกปัจจัยทรงไว้ = ธาริยนฺติ ปจฺจเยหีติ ธมฺมา.
  (กรรมสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้)
- สภาวะที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาพ = ธารียนฺติ ยถาสภาวโตติ ธมฺมา.
  (กรรมสาธนะ ธร ธาตุมีความหมายว่า กำหนด)]

รูปวิเคราะห์ของ อกุสล ศัพท์

อกุศล คือ ธรรมที่ไม่ใช่กุศล ความหมายคือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร และอโลภะ (ความไม่โลภ) เป็นต้นที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภเป็นต้น

รูปวิเคราะห์ของ อพฺยากต ศัพท์

อัพยากฤต คือ ธรรมที่มิได้ตรัสไว้ ความหมายคือ มิได้ตรัสไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล

[คำว่า อพฺยากต มาจาก น + พฺยากต (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย)

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบาย อพฺยากตา ว่า อกถิตา เพื่อแสดงว่า พฺยากต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ กถิต (กล่าว) แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) ก็กล่าวไว้โดยตรงว่า น พฺยากตาติ อกถิตา (คำว่า น พฺยากตา แปลว่า มิได้ตรัสไว้) หมายความว่า อัพยากตธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศลซึ่งตรัสไว้ก่อนอัพยากตธรรมในคัมภีร์ธรรมสังคณี และ น ศัพท์ใน อพฺยากต ใช้ในความหมายว่า อญฺญ (อื่น) คำนี้จึงหมายถึง ธรรมอื่นนอกจากกุศลและอกุศล อันได้แก่ วิบากและกิริยา]

คำแสดงลักษณะของกุศลเป็นต้น

อนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ นั้น กุศลมีสภาพไม่มีโทษและมีวิบากน่าปรารถนา

อกุศล มีสภาพอันมีโทษและมีวิบากไม่น่าปรารถนา

อัพยากฤต มีสภาพที่ไม่ก่อให้เกิดวิบาก

ถามว่า : บทเหล่านั้น คือ กุสลา หรือ ธมฺมา เป็นต้น มีอรรถอย่างเดียวกัน หรือมีอรรถต่างกัน

ตอบว่า : ท่านผู้ท้วงติงควรกล่าวคำทักท้วงอย่างใดอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ [คำทักท้วงของท่านยังไม่สมบูรณ์ เชิญกล่าวคำทักท้วงที่เหลือก่อน]

[คำว่า กิญฺเจตฺถ ตัดบทเป็น กิญฺจิ + เอตฺถ เป็นคำกล่าวกระตุ้นของผู้ตอบให้ผู้ถามแสดงเหตุผลให้การท้วงติง คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๐) อธิบายคำนี้โดยเพิ่มบท วตฺตพฺพำ เป็นกิริยาคุมพากย์ และเพิ่มประโยคอื่นเข้ามาอีก ๒ ประโยคว่า

เอตฺถ เอกตฺถนานตฺถตายำ กิญฺจิ วตฺตพฺพำ. อสมตฺตา เต โจทนา, อวสิฏฺฐำ ตาว พฺรูหีติ วุตฺตำ โหติ.

“ความหมายก็คือ ท่านผู้ท้วงติงควรกล่าวคำทักท้วงอย่างใดอย่างหนึ่งในความมีอรรถอย่างเดียวกันหรือต่างกันนี้ คำท้วงติงของท่านยังไม่สมบูรณ์ เชิญกล่าวคำทักท้วงที่เหลือก่อน”]

ถามว่า : ถ้าบททั้งสองนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน [ดังคำว่า อินฺโท สกฺโก (พระอินทร์ ท้าวสักกะ) ที่เป็นคนเดียวกัน] ก็จะมีโทษ คือ

- คำว่า กุสลา ธมฺมา นี้ก็จะเป็นเช่นกับคำกล่าวว่า กุสลา กุสลา (กุศลที่เป็นกุศล) [คือ จัดเป็นปุนรุตติโทษ (โทษที่กล่าวซ้ำคำ)]

- แม้กุศลเป็นต้นก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกัน เพราะสภาวธรรมทั้ง ๓ เป็นอย่างเดียวกัน เนื่องจากสภาวธรรมทั้ง ๓ ที่อยู่ท้ายคำว่า กุสลา เป็นต้นก็มีสภาพอย่างเดียวกันโดยความเป็นสภาวธรรม แม้กุศลเป็นต้นที่มีอรรถไม่ต่างกันกับธรรมทั้ง ๓ ก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกันว่า สภาวธรรมที่เป็นกุศลก็เป็นอกุศลและอัพยากฤต [คือ จัดเป็นปุนรุตติโทษ (โทษที่กล่าวซ้ำคำ)]

- สภาวธรรมที่ชื่อว่าสภาพปรมัตถ์ซึ่งอยู่ท้าย อกุสลา ศัพท์อื่นจากสภาวธรรมที่อยู่ท้าย กุสลา ศัพท์พึงเป็นอภาวบัญญัติ [คือ เมื่อถือว่า ธมฺมา ที่อยู่ท้าย กุสลา เป็นสภาวธรรม คำว่า ธมฺมา ที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพฺยากตา ก็ต้องเป็นอภาวบัญญัติ เพราะไม่ใช่กุศล] เนื่องจากสภาพอื่นจากสภาพปรมัตถ์ที่ชื่อว่าสภาวธรรมจัดเป็นอภาวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความไม่มี) สภาวธรรมที่อยู่ท้าย อพฺยากตา ศัพท์ก็เหมือนกัน และแม้สภาวธรรมซึ่งอยู่ท้าย กุสลา ศัพท์อื่นจากสภาวธรรมที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพฺยากตา ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน แม้กุศลเป็นต้นที่เป็นอย่างเดียวกับสภาวธรรมอันถึงความเป็นอภาวบัญญัติก็กลายเป็นอภาวบัญญัติไปอย่างนี้ [คือ จัดเป็นอภาวาปัตติโทษ (โทษที่ถึงอภาวบัญญัติ)]

ถ้าบททั้งสองนี้มีอรรถต่างกัน [ดังคำว่า อินฺโท กุเวโร (พระอินทร์ ท้าวกุเวร) ที่เป็นคนละคนกัน] ก็จะมีโทษ คือ

- ติกะและทุกะย่อมกลายเป็นฉักกะ [กุสลา ธมฺมา เป็นต้น] และจตุกกะ [เหตู ธมฺมา เป็นต้น] [คือ จัดเป็นฉักกจตุกกภาวาปัตติโทษ (โทษที่ถึงความเป็นฉักกะและจตุกกะ]

- บททั้งหลายไม่เกี่ยวเนื่องกัน [คือ จัดเป็นอสัมพันธโทษ (โทษที่ไม่เกี่ยวเนื่องกัน) เหมือนเมื่อกล่าวว่า กุสลา รูปี จกฺขุมา (กุศล รูป คนมีจักษุ) ความเกี่ยวเนื่องกันใดๆ ของบทที่ไม่มองหากันและกันย่อมไม่มี ฉันใด แม้ในเรื่องนี้บททั้งหลายก็ไม่เกี่ยวเนื่องกันฉันนั้น อนึ่ง บทที่เว้นจากความเกี่ยวเนื่องกันของบทหน้าและบทหลังก็ไม่มีประโยชน์ [คือ นำมาประกอบใช้ในประโยคไม่ได้]

- ขัดแย้งกับคำถามต่อไปว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) [คือ

จัดเป็นวิโรธโทษ (โทษที่ขัดแย้งกัน) เพราะสภาวธรรมไม่ใช่กุศล[ตามความเห็นที่กล่าวว่ามีอรรถต่างกัน] แต่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา

[ในประโยคว่า กุสลา รูปี จกฺขุมา (กุศล รูป คนมีจักษุ) คำทั้ง ๓ นี้ไม่มีความเนื่องกันโดยความเป็นการกหรือวิเสสนะและวิเสสยะ ตามหลักภาษาเรียกว่า อพัทธะ คือ คำที่ไม่เกี่ยวเนื่องกัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒๖) กล่าวว่า

สมุทายตฺถรหิตํ อพทฺธมิติ กิตฺติตํ.[๑๒]

"คำที่เว้นจากเนื้อความหมู่ ได้ชื่อว่า อพัทธะ"

ตามหลักอลังการเรียกว่า อเปตัตถโทษ คือ โทษปราศจากอรรถ

ในคัมภีร์นยายภาษยะ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) และคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฏีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑) พบอุทาหรณ์ว่า ทส ทาฬิมานิ ฉฬปูปา กุณฺฑ'มชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนม ๖ ก้อน กาน้ำ หนังแพะ ก้อนฟาง) คำเหล่านี้ไม่มีเนื้อความเชื่อมโยงกัน จึงไม่สื่อความหมายใดๆ]

ตอบว่า : การยกโทษทั้งหมดนั้นไม่ใช่เหตุที่สมควร เพราะถ้อยคำสำเร็จตามที่ชาวโลกรับรองกัน

[ความเป็นเอกัตถะ (มีความหมายอย่างเดียวกัน) และความเป็นนานัตถะ (มีความหมายต่างกัน) ของบททั้ง ๒ ว่า กุสลา ธมฺมา เป็นต้น จัดเป็นโทษตามหลักภาษา คือ ความเป็นเอกัตถะเป็นปุนรุตติโทษ และอภาวาปัตติโทษ ส่วนความเป็นนานัตถะเป็นฉักกจตุกกภาวาปัตติโทษ อสัมพันธโทษ และวิโรธโทษ]

กล่าวโดยพิสดาร ถ้อยคำอันเป็นที่รับรองยอมรับ[ของชาวโลก]ในเนื้อความทั้งหลายโดยประการใดๆ ย่อมปรากฏโดยประการนั้นๆ อนึ่ง ธมฺม ศัพท์ที่มี กุสล อยู่หน้า และ กุสล ศัพท์ที่มี ธมฺม อยู่หลัง ผู้รู้ย่อมไม่ยอมรับว่ามีเนื้อความเหมือนกันไม่พิเศษดังคำว่า กุสลา กุสลา (กุศลที่เป็นกุศล) และไม่ยอมรับว่ามีเนื้อความไม่มองหากันดังคำว่า กุสลา รูปี จกฺขุมา (กุศล รูป คนมีจักษุ) ที่แท้แล้วในคำว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) นี้ พึงทราบว่า :-

- กุสล ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าไม่มีโทษและมีสุขเป็นวิบาก

- อกุสล ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่ามีโทษและมีวิบากไม่น่าปรารถนา

- อพฺยากต ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าไม่ก่อให้เกิดวิบาก

- ธมฺม ศัพท์เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่าทรงสภาพของตนไว้ เป็นต้น ศัพท์ข้างต้นถูกกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์ใดศัพท์หนึ่งในศัพท์เหล่านั้นก็แสดงถึงเนื้อความสามัญทั่วไปของตน [คือ การทรงสภาพของตนไว้] เพราะศัพท์ทั้งหมดนั้นชื่อว่า สภาวธรรมด้วยลักษณะที่ทรงสภาพของตนไว้ เป็นต้น และแม้ กุสล ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวไว้ข้างหน้า ธมฺม ศัพท์ก็แสดงถึงเนื้อความพิเศษของตนๆ โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมเป็นกุศลก็มี อกุศลก็มี อัพยากฤตก็มี

โดยประการดังนี้ ศัพท์เหล่านั้น [คือ กุสลา อกุสลา อพฺยากตา] ที่กล่าวไว้โดดๆ ผู้รู้ยอมรับโดยแสดงเพียงเนื้อความของตนๆ [ว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต] แต่เมื่อกล่าวไว้ร่วมกับ ธมฺม ศัพท์ ผู้รู้ในโลกยอมรับว่าแสดงเนื้อความทั่วไป [คือ ทรงสภาพของตนไว้] และเนื้อความพิเศษ [คือ สภาพอันไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข เป็นต้น] ด้วยเหตุดังกล่าว การยกโทษโดยดำริถึงการมีความหมายอย่างเดียวกันหรือต่างกันในเรื่องนี้ทั้งหมดนั้น จึงไม่ใช่เหตุที่สมควร

[สรุปความว่า คำว่า กุสลา ธมฺมา เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะ คือ กุสลา ทำหน้าที่ขยาย ธมฺมา ว่าเป็นสภาวธรรมที่เป็นกุศล ส่วน ธมฺมา ก็ถูกขยายไว้ด้วย กุสลา ศัพท์คำทั้ง ๒ ไม่จัดว่ามีความหมายอย่างเดียวกันหรือต่างกัน แต่เป็นคำขยายและคำที่ถูกขยาย]

ข้อความนี้เป็นการอธิบายบทตามลำดับกุสลติกะก่อน แม้ติกะและทุกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้นั่นแหละ ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวถึงความต่างกันเท่านั้น

คำอธิบายเวทนาติกะ

[๒] ในคำว่า สุขาย เวทนาย เป็นต้น สุข ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สุขเวทนา

มูลเหตุของสุข อารมณ์เป็นสุข เหตุให้เกิดสุข ที่ตั้งของอิฏฐารมณ์อันเป็นเหตุอุปถัมภ์สุข ฌานที่ไม่มีนิวรณ์รบกวนจิต และนิพพาน เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. สุขเวทนา เช่น สุขสฺส จ ปหานา[๑๓] (เพราะละสุข)

๒. มูลเหตุของสุข เช่น สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท[๑๔] (ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุข), สุขา วิราคตา โลเก[๑๕] (ความไม่กำหนัดในโลกเป็นสุข) [คือ เป็นมูลเหตุของสุข]

๓. อารมณ์เป็นสุข เช่น ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปติตํ สุขาวกฺกนฺตํ [๑๖] (ดูกรมหาลิ เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนอง หยั่งลงสู่ความสุข)

๔. เหตุให้เกิดสุข เช่น สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานิ [๑๗] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุญ นี้เป็นชื่อของความสุข) [คือ เป็นเหตุให้เกิดความสุข]

๕. ที่ตั้งของอิฏฐารมณ์อันเป็นเหตุอุปถัมภ์สุข เช่น ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว สุขา สคฺคา[๑๘] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย การบอกโดยประการที่สวรรค์นี้เป็นสุขว่า สวรรค์เป็นสุขยิ่ง ไม่ง่ายเลย), น เต สุขํ ปชานนฺติ, เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ [๑๙] (ผู้ที่ไม่เคยเห็นนันทวันย่อมไม่รู้ถึงสุข)

๖. ฌานที่ไม่มีนิวรณ์รบกวนจิต เช่น ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา[๒๐] (ธรรม [คือฌาน]เหล่านี้เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน)

๗. นิพพาน เช่น นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ [๒๑] (นิพพานเป็นบรมสุข)

อนึ่ง สุข ศัพท์นี้ในที่นี้ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น

เวทนา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เสวยอารมณ์ ดังคำว่า วิทิตา เวทนา อุปฺปชฺชนฺติ [๒๒] (เวทนาย่อมปรากฏขึ้น)

ทุกฺข ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ทุกขเวทนา มูลเหตุของทุกข์ อารมณ์เป็นทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ที่ตั้งของอนิฏฐารมณ์อันเป็นเหตุอุปถัมภ์ทุกข์ เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. ทุกขเวทนา เช่น ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละทุกขเวทนาได้)

๒. มูลเหตุของทุกข์ เช่น ชาติปิ ทุกฺขา[๒๓] (การเกิดก็เป็นทุกข์) [คือ เป็นเหตุเกิดของทุกข์]

๓. อารมณ์เป็นทุกข์ เช่น ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ ทุกฺขํ ทุกฺขานุปติตํ ทุกฺขา-วกฺกนฺตํ (ดูกรมหาลิ เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นทุกข์ มีทุกข์ตามสนอง หยั่งลงสู่ความทุกข์)

๔. เหตุให้เกิดทุกข์ เช่น ทุกฺโข ปาปสฺส อุจฺจโย[๒๔] (การสั่งสมบาปเป็นทุกข์) [คือ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์]

๕. ที่ตั้งของอนิฏฐารมณ์อันเป็นเหตุอุปถัมภ์ทุกข์ เช่น ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุ์ ยาว ทุกฺขา นิรยา[๒๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย การบอกโดยประการที่นรกนี้เป็นทุกข์ว่า นรกเป็นทุกข์ยิ่ง ไม่ง่ายเลย)

อนึ่ง ทุกฺข ศัพท์นี้ในที่นี้ใช้ในทุกขเวทนาเท่านั้น

พึงทราบรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

สุข คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรม (จิตและเจตสิกที่ประกอบร่วมกับสุขเวทนา) และกรชกาย (ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) ให้เป็นสุข

ทุกข์ คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรมและกรชกายให้เป็นทุกข์

[คำว่า สุข, ทุกฺข สำเร็จรูปมาจาก สุข, ทุกฺข ธาตุ (ตกฺริยายํ = กิริยาที่เป็นสุขและทุกข์นั้น) + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย โดยเหตุที่ธาตุเหล่านี้เป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า สุขติ (ย่อมเป็นสุข) ทุกฺขติ (ย่อมเป็นทุกข์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นบทการิตันโตคธะ คือ มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน หรือการิตโลปะ คือ ลบการิตปัจจัย]

อทุกขมสุขา คือ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข (อุเบกขาเวทนา)

ม อักษรกล่าวไว้ด้วยการเชื่อมบท

[คำว่า อทุกฺขมสุขา ตัดบทเป็น อทุกฺข + อสุขา ลง มฺ อักษรเป็นอาคมเพื่อเชื่อมบทตามหลักภาษา]

เวทนา คือ สุขเวทนาเป็นต้นทั้งหมดที่เสวยรสของอารมณ์ [คือ รู้สึกอารมณ์ว่าเป็นสุข ทุกข์ หรือวางเฉย]

สุขเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนา (อิฏฐารมณ์)

ทุกขเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์)

อุเบกขาเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ (อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ = อารมณ์ปานกลาง) ที่ผิดแปลกไปจากเวทนาทั้งสอง

อนึ่ง สมฺปยุตฺต ศัพท์ในบททั้ง ๓ มีความหมายว่า คำว่า สมฺปยุตฺต คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆ

[ในรูปวิเคราะห์ว่า สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ สมฺปยุตฺตา คำว่า สมํ ไข สํ ว่ามีอรรถคือ สมํ (พร้อมกัน) และคำว่า ปกาเรหิ ไข ป อุปสรรคว่ามีอรรถว่า ปการ (ประการต่างๆ)]

ถามว่า : ประกอบโดยประการต่างๆ อย่างไร

ตอบว่า : โดยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน[กับจิต] เป็นต้น

ในคำปฏิเสธคำถามนี้ว่า

นตฺถิ เกจิ ธมฺมา เกหิจิ ธมฺเมหิ สมฺปยุตฺตาติ. อามนฺตา[๒๖]

“ถามว่า : ธรรมบางอย่างที่ประกอบร่วมกับธรรมบางอย่าง ไม่มี มิใช่หรือ

ตอบว่า : ใช่ [ไม่มี]”

พระโมคคัลลีบุตรเถระได้กล่าวถึงเนื้อความของ สมฺปโยค ศัพท์โดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เป็นต้นอย่างนี้ไว้[ในคัมภีร์กถาวัตถุ สัตตมวรรค] ว่า

นนุ อตฺถิ เกจิ ธมฺมา เกหิจิ ธมฺเมหิ สหคตา สหชาตา สํสฏฺา เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา.[๒๗]

“ธรรมบางอย่างที่เป็นไปร่วมกัน เกิดพร้อมระคนกันกับธรรมบางอย่าง มีสภาพเกิดขณะเดียวกัน ดับขณะเดียวกัน มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน[กับจิต]”

โดยประการดังนี้ คำว่า สมฺปยุตฺต คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆ มีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้นเหล่านี้

[๓] ในวิปากติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

วิบาก คือ ผลของกุศลและอกุศลที่แตกต่างกัน

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญวิสิฏฺจานำ กุสลากุสลานำ ปากาติ วิปากา คำว่า วิสิฏฺจานำ ไขอรรถของ วิ อุปสรรคว่ามีความหมายว่า วิสิฏฺจ (แตกต่าง) และลบ นำ วิภัตติท้าย วิ อุปสรรคนั้น

คำว่า กุสลากุสลานำ ไของค์ธรรมของ วิ อุปสรรคว่าคือกุศลและอกุศล

ดังนั้น คำว่า วิปาก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า วิสิฏฺจานำ ปากาติ วิปากา]

คำว่า วิปาก นี้เป็นชื่อของนามธรรมที่ถึงความสุกงอม

คำว่า วิปากธมฺมธมฺมา แปลว่า ธรรมที่มีสภาพสุกงอม

[องค์ธรรมของ วิปากะ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ วิปากธัมมธัมมา คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๕๒]

ความหมายก็คือ เหล่าสัตว์ที่มีสภาพเกิดขึ้นและแก่ลง มีปกติเกิดขึ้นและแก่ลง ย่อมได้ชื่อว่า มีสภาพเกิดขึ้น มีสภาพแก่ลง ฉันใด ธรรมที่มีสภาพสุกงอม เพราะเป็นสภาวะยังผลให้เกิดขึ้น มีปกติสุกงอม ก็มีอยู่ ฉันนั้น

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธสภาวะทั้งสอง

[๔] ในอุปาทินนุปาทานิยติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อุปาทินนะ คือ ธรรมทั้งหลายที่กรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าไปติดโดยกระทำให้เป็นอารมณ์ยึดไว้โดยความเป็นผล

คำว่า อุปาทานิยะ คือ ธรรมทั้งหลายที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะเนื่องด้วยอุปาทานโดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์

คำนี้เป็นชื่อของสภาวธรรมที่เป็นอารัมมณปัจจัยแก่อุปาทาน

[คำว่า อุปาทินฺน ตัดบทเป็น อุป + อาทินฺน คำว่า อุป ใช้ในความหมายว่า อุเปเตน (เข้าไปติด) โดยองค์ธรรมคือกรรมที่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าไปติด ส่วน อาทินฺน มีความหมายว่า ยึดไว้ กล่าวคือ ยึดไว้โดยความเป็นผล ดังนั้น รูปวิเคราะห์ย่อของคำนี้จึงมีรูปว่า อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนา อุปาทินฺนา (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า อุปาทานิย มาจาก อุปาทาน ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต ลง อิย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๖) ว่า ตทสฺส จานมิโย จ (ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่าสิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น)

องค์ธรรมของ อุปาทินนุปาทานิยะ คือ โลกิยวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กรรมชรูป ๒๐]

คำว่า **อุปาทินนุปาทานิยะ** คือ ธรรมทั้งหลายที่กรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าไปติดยึดไว้[โดยความเป็นผล]และเกื้อกูลแก่อุปาทาน

คำนี้เป็นชื่อของรูปธรรม (กรรมชรูป) และนามธรรม (โลกิยวิบาก) อันเกิดจากกรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

โดยประการดังนี้ พึงทราบเนื้อความที่ประกอบด้วยการปฏิเสธแม้ในบทที่เหลือทั้งสองตามนัยนี้

[๕] ในสังกิลิฏฐสังกิเลสติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สังกิเลสะ** คือ สภาพที่บีบคั้นและเร่าร้อน ความหมายก็คือ ทั้งบีบคั้นและเร่าร้อน

[คำว่า สกิเลส หมายถึง กิเลสวัตถุ คือ เหตุให้เกิดกิเลส กล่าวคือ กิเลสที่เกิดก่อนอันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสในภายหลัง ๑๐ ประการอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ โดยสำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กิลิส ธาตุ + อ ปัจจัย ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า

กิลิโส ทิ อุปตาป- มลิเน ภูกิ พาธเน.[๒๙]

"กิลิส ธาตุ เมื่อเป็นทิวาทิคณะ [กิลิสฺสติ] ใช้ในความหมายว่า เร่าร้อน และเศร้าหมอง

เมื่อเป็นภูวาทิคณะ [กิลิสติ] และกิยาทิคณะ [กิลิสฺนาติ] ใช้ในความหมายว่า บีบคั้น”

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงความหมายของ กิลิส ธาตุด้วยคำว่า วิพาธติ, อุปตาเปติ จาติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ ทั้งบีบคั้นและเร่าร้อน) ดังนั้น กิลิส ธาตุจึงควรมีรูปเป็นภูวาทิคณะ และมีรูปวิเคราะห์ว่า สกิลิสตีติ สกิเลโส จึงจะถูกต้อง แต่คัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปเป็นบทที่ลงการิตปัจจัยว่า สกิเลเสตีติ สกิเลโส เหตุนั้น รูปนี้จึงไม่สมควร นอกจากนั้น คำว่า สกิลิสติ ก็มีรูปคล้ายคลึงกับรูปทิวาทิคณะว่า สกิลิสฺสติ จึงแสดงความหมายว่า บีบคั้น ได้อีกด้วย ตามปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญวฺ.[๒๙]

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

ด้วยเหตุนี้ คำว่า สกิเลส จึงมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ธรรมที่บีบคั้น และธรรมที่เร่าร้อน การใช้คำเดียวที่มีความหมาย ๒ อย่างนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย กล่าวคือ มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

คำว่า สังกิลิฏฺฐะ คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิเลส

[คำว่า สกิเลเสน สมนฺนาคตาติ สกิลิฏฺฐา ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะ สกิลิฏฺฐ ศัพท์เป็นบทกิตก์ ไม่ใช่บทตัทธิต คำนี้จึงแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะว่า สกิลิสฺสนฺเตติ สกิลิฏฺฐา เพราะ สมนฺนาคต ศัพท์มักประกอบใช้เพื่อแสดงความเป็นอัสสัตถิตัทธิต พหุพพีหิสมาส กัตตุสาธนะ และกรรมสาธนะ ตามสมควร]

คำว่า สังกิเลสิกะ คือ ธรรมที่ควร[จะได้รับ]สังกิเลสโดยเป็นไปกระทำตนให้เป็นอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสิกะ คือ ธรรมที่ประกอบแล้วในสังกิเลส เพราะไม่ล่วงพ้นไปจากความเป็นอารมณ์ของสังกิเลสนั้น

คำนี้เป็นชื่อของสภาวธรรมที่เป็นอารัมมณปัจจัยแก่สังกิเลส

[องค์ธรรมของ สังกิลิฏฐสังกิเลสิกะ คือ อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิก ๒๗

คำว่า สังกิเลสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ควรแก่สังกิเลส = สังกิเลสัง อรหนฺตีติ สังกิเลสิกา.
- ธรรมที่ประกอบแล้วในสังกิเลส = สังกิเลเส นิยุตฺตาติ สังกิเลสิกา.

(อิก ปัจจัย ใน นิยุตฺต ตัทธิต)]

คำว่า สังกิลิฏฐสังกิเลสิกะ คือ ธรรมที่ถูกกิเลสบีบคั้นเผาลนและควรจะได้รับกิเลสหรือประกอบแล้วในสังกิเลส

พึงทราบบททั้ง ๒ ที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั่นแหละ

[๖] ในวิตักกติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า สวิตักกะ คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิตกซึ่งดำเนินไปด้วยการประกอบร่วมกัน[มีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้น]

คำว่า สวิจาระ คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิจาร

คำว่า **สวิตักกสวิจาระ** คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยวิตกและวิจาร

[องค์ธรรมของ สวิตักกสวิจาระ คือ สวิตักกสวิจารจิต ๕๕ [คือ กามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๑๑] และเจตสิก ๕๐ (เว้น วิตก วิจาร)]

ธรรมที่ปราศจากวิตกและวิจารทั้งสอง ชื่อว่า **ธรรมที่ไม่มีวิตกและวิจาร**

คำว่า วิจารมัตตะ คือ มีเพียงวิจารเท่านั้นเป็นประมาณในบรรดาวิตกและวิจาร หมายความว่า ไม่ประกอบร่วมกับวิตกเกินไปจากวิจาร

คำว่า **อวิตักกวิจารมัตตะ** คือ ธรรมที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร

[๗] ในปีติติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ปีติสหคตะ (ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยปีติ) คือ สภาวธรรมที่ถึงภาวะมีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้นพร้อมกับปีติ หมายความว่า ประกอบร่วมกับปีติ

[ในคำว่า ปีติสหคต ศัพท์ว่า คต ใช้ในความหมาย “ถึง” กล่าวคือ ถึงภาวะมีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็นต้น ดังนั้น คำว่า ปีติสหคต จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปีติยา สหคตาติ ปีติสหคตา (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

แม้บททั้ง ๒ ที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง อทุกขมสุขเวทนากล่าวว่าเป็นอุเบกขาในเรื่องนี้ เพราะเวทนาดังกล่าวนั้นวางเฉยความเป็นไปโดยลักษณะที่เป็นสุขหรือทุกข์ คือ ดำเนินไปโดยลักษณะวางเฉยนั้น เพราะดำรงอยู่ในความเป็นกลาง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า **อุเบกขา**

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสติกะนี้ไว้โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะนั่นแหละ แล้วแสดงสุขที่ไม่มีปีติ (สุขเวทนาในสุขสหคตกายวิญญาณ และจตุตถฌาน ๑๑) ให้ต่างไปจากสุขที่มีปีติ (สุขเวทนาในปีติสหคตจิต ๕๑)

[๘] ในทัสสนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทสฺสเนน แปลว่า โสดาปัตติมรรค โดยแท้จริงแล้ว โสดาปัตติมรรคนั้นได้ชื่อว่า **ทัสสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก

ส่วนโคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่าก็จริง แต่ไม่เรียกว่าทัสสนะ เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำ เหมือนบุรุษผู้มาเข้าเฝ้าพระราชาด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้เห็นพระราชาผู้ประทับบนคอช้างดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกล เมื่อถูกถามว่าท่านเฝ้าพระราชาแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่ายังมิได้เฝ้า เพราะยังมิได้กระทำกิจที่ควรกระทำที่จริงแล้ว โคตรภูญาณนั้นดำรงอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนจิต (มโนทวาราวัชชนจิต) ของมรรค

ภาวนา คือ มรรค ๓ ที่เหลือ เพราะเกิดขึ้นด้วยการอบรมธรรม[คืออริยสัจ] ที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั่นแหละ ย่อมไม่เห็นธรรมอะไรๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า **ภาวนา**

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[สภาวธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[คำว่า ทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า นิพฺพานํ ปสฺสตีติ ทสฺสนํ (ทัสสนะ คือ สภาวะเห็น

พระนิพพาน) คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๐) อธิบายว่า การเห็นดังกล่าวไม่ใช่การหยั่งเห็นเหมือนการหยั่งเห็นไตรลักษณ์ของรูปนาม แต่เป็นการรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยรับรู้ความดับไปของรูปนาม

คำว่า ภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาเวตีติ ภาวนา (ภาวนา คือ สภาวะอบรมให้เจริญขึ้น) หมายถึง การอบรมจิตให้รู้เห็นอริยสัจ ๔ ซ้ำอีกเป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔]

[๙] ในติกะถัดไป พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา คือ มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ

[คำว่า ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา เป็นต้น เป็นอลุตตสมาสที่ไม่มีการลบวิภัตติในบทหน้า มีรูปวิเคราะห์เป็นติปทพหุพพีหิสมาสว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺติ ทสฺสเนนปหาตพฺพ-เหตุกา หรือแยกรูปวิเคราะห์เป็น ๒ อย่างว่า

- ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺติ ปหาตพฺพเหตุกา.
- ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา.

องค์ธรรมของ ทัสสเนนปหาตัพพเหตุกะ คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตต-จิต ๑ และเจตสิกที่ประกอบ ๒๒ (เว้นโมหเจตสิกที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) อันโสดาปัตติมรรคพึงละได้โดยเด็ดขาด

ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ ที่นำไปสู่อบาย (อปายคมนีย) อันโสดาปัตติมรรคพึงละได้โดยสามารถทำให้เบาบางลง (ตนุกรปหาน)]

แม้บทที่ ๒ ก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ [คือ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวนาย ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺติ ภาวนายปหาตพฺพเหตุกา]

ในบทที่ ๓ ไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ ของสภาวธรรมเหล่านั้น [คือ สภาวธรรมที่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ]” แต่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ ไม่มีแก่สภาวธรรมเหล่านั้น [คือ สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ]”

[องค์ธรรมของ ภาวนายปหาตัพพเหตุกะ คือ ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ ที่เป็นอย่างหยาบ (โอฬาริกะ) อันสกทาคามิมรรคพึงละได้โดยสามารถทำให้เบาบางลง (ตนุกรปหาน), ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับกามราคะ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๕ อันอนาคามิมรรคพึงละได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน), ทิฏฐิคตวิปยุตตจิต ๔ ที่เกี่ยวกับรูปราคะ อรูปราคะ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑) อันอรหัตตมรรคพึงละได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

องค์ธรรมของ เนวทัสสเนนนภาวนายปหาตัพพเหตุกะ คือ กุศลจิต ๒๑ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ และโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน

คำว่า เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุกา แปลว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- เนวทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุ เอเตสํ อตฺถีติ เนวทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา.
  (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)
- นภาวนาย ปหาตพฺพเหตุ เอเตสํ อตฺถีติ นภาวนายปหาตพฺพเหตุกา.
  (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)
- เนวทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา จ เต นภาวนายปหาตพฺพเหตุกา จาติ เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุกา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปหาตพฺพเหตุก ศัพท์ในบทหน้า ดังคัมภีร์มธุฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) กล่าวว่า เอโก เหตฺถ มชฺเฌ ปหาตพฺพเหตุกสทฺโท ลุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ (โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบว่า ปหาตพฺพเหตุก ศัพท์ถูกลบไปในท่ามกลางในบทหน้านี้)]

มิฉะนั้นแล้ว ก็ไม่พึงรวมเอาอเหตุกธรรม (อเหตุกจิต ๑๘ รูป ๒๘) เพราะธรรมดังกล่าวไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ

[พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงความไม่เหมาะสมโดยเนื้อความ (อตฺถายุตฺติ) โดยในรูปวิเคราะห์แรกที่เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ซึ่งมิได้เพิ่ม อตฺถิ เข้ามาแปล โดยขึ้นต้นด้วยคำว่า อิตรถา (มิฉะนั้นแล้ว) ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิตรถา ทั้งหมดแสดงโทษอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ประโยคลัทธโทสะ คือ ประโยคแสดงโทษที่ได้รับจากการกล่าวผิด และต้องเพิ่มคำว่า อตฺเถ คยฺหมาเน เข้ามาแปลร่วมกับ อิตรถา ว่า เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น คือ โดยประการที่มิได้เพิ่ม อตฺถิ เข้ามาอื่นจากการเพิ่ม อตฺถิ

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ตามรูปวิเคราะห์แรกที่มีความหมายว่า “ธรรมที่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ” สภาวธรรมหมวดที่ ๓ ก็หมายเฉพาะธรรมที่มีเหตุเท่านั้น ส่วนอเหตุกธรรมที่ไม่มีเหตุไม่นับเข้าในหมวดนี้ ซึ่งมิได้เป็นเช่นนั้น]

แม้ในสเหตุกธรรมทั้งหลาย การละธรรมยกเว้นเหตุย่อมปรากฏ มิได้หมายถึงการละเหตุ เพราะเหตุของธรรมหมวดที่ ๓ นั้นถูกกล่าวว่าอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงไม่พึงละ จึงมิได้กล่าวถึงธรรมหมวดที่ ๓ นั้น[ที่มีเหตุร่วมด้วย]

[ประโยคข้างต้นแสดงความไม่สมควรอย่างที่ ๒ ว่า รูปวิเคราะห์แรกแสดงการปฏิเสธธรรมหมวดที่ ๓ ที่ยกเว้นเหตุ จึงไม่ถูกตามธรรม]

อนึ่ง ข้อความทั้ง ๒ นั้น พระพุทธองค์มิได้ทรงประสงค์เอา ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ ไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้นเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูงพึงละ

[พระพุทธองค์มิได้ประสงค์เอาข้อความที่ไม่ถูกต้องทั้ง ๒ คือ ข้อความแรกที่ไม่ถือเอาอเหตุกธรรม และข้อความที่ ๒ ที่ปฏิเสธธรรมที่ยกเว้นเหตุ ประโยคว่า ตสฺมา นี้ชื่อว่าประโยคลัทธ-คุณ คือ แสดงผลที่ได้รับจากการกล่าวมาแล้วข้างต้น]

[๑๐] ในอาจยคามิติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อาจยะ คือ สภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสก่อสร้างไว้ คำนี้เป็นชื่อของปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

[คำว่า ปวตฺต สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตฺ (วตฺตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย อุปสรรค คือ ป ในรูปนี้ใช้ในความหมายว่า ต่อเนื่อง]

คำว่า **อาจยคามี** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของปฏิสนธิ จุติ และภพ ซึ่งเข้าถึงปฏิสนธิ จุติ และภพนั้นโดยการยังผลให้สำเร็จ หรือยังบุคคลผู้มีธรรมดังกล่าวให้ถึงปฏิสนธิ จุติ และภพตามที่กล่าวไว้แล้ว คำนี้เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

[คำว่า อาจยคามี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ถึงปฏิสนธิ จุติ และภพ = อาจยํ คจฺฉนฺตีติ อาจยคามิโน (กัตตุสาธนะ)
- ธรรมที่ยังบุคคลถึงปฏิสนธิ จุติ และภพ = อาจยํ คเมนฺตีติ อาจยคามิโน. (เหตุกัตตุสาธนะ)

องค์ธรรมของ อาจยคามี คือ อกุศลจิต ๑๒ โลกิยกุศลจิต ๑๗ เจตสิกที่ประกอบ ๕๒]

คำว่า อปจยะ คือ พระนิพพานที่ปราศจากสภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสก่อสร้างไว้ เพราะปราศจากสภาวะที่ถูกก่อสร้างคือปฏิสนธิ จุติ และภพนั้นนั่นแหละ

คำว่า **อปจยคามี** คือ ธรรมที่ถึงพระนิพพาน เพราะดำเนินไปรับเอาพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของมรรคญาณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อาจยคามี** คือ ธรรมที่ก่อสร้างปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไปเหมือนช่างอิฐก่อกำแพง

คำว่า **อปจยคามี** คือ ธรรมที่ทำลายปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไปนั้นนั่นแหละ เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ช่างอิฐก่อสร้างแล้วๆ

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[องค์ธรรมของ อปจยคามี คือ มรรคจิต ๔ เจตสิกที่ประกอบ ๓๖

องค์ธรรมของ เนวาจยคามีนาปจยคามี คือ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ รูป ๒๘ นิพพาน

นัยหลังนี้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปวตฺตํ อาจินนฺตีติ อาจยํ, คจฺฉนฺตีติ คามิโน (ธรรมที่ก่อสร้างปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไป) และ ปวตฺตํ อปจินนฺตีติ อปจยํ, คจฺฉนฺตีติ คามิโน (ธรรมที่ทำลายปฏิสนธิ จุติ และภพที่ดำเนินต่อเนื่องไป) ตามนัยนี้คำว่า อาจยคามี และ อปจยคามี ไม่ใช่สมาส เพราะบทที่ลง อนฺต ปัจจัยมักไม่เชื่อมสมาสกับบทหลัง จึงแยกเป็น ๒ บท โดย อาจย-คามี มาจาก อาจินนฺตา คามี แปลง นฺต ใน อาจินนฺต เป็น อ ด้วยการแบ่งสูตรออกเป็นสองส่วนว่า คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อ ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๖) ว่า สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺต-สทฺโท อ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติตามอุทาหรณ์) แล้วลบ โย วิภัตติ และแปลง อาจินฺ เป็น อาจยฺ ด้วยมหาสูตร เมื่อมีรูปว่า อาจยฺ คามี แล้วให้เชื่อม

สนธิด้วยการลบนิคคหิตใน ยं จึงมีรูปติดกันว่า อาจยคามิโน แม้รูปว่า อปจยคามิโน ก็เช่นเดียวกัน อีกนัยหนึ่ง คำว่า อาจยคามิโน, อปจยคามิโน มีรูปวิเคราะห์ว่า อาจินนฺตีติ อาจยา, คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ คามิโน, อาจยา หุตฺวา คามิโน อาจยคามิโน, อปจยนฺตีติ อปจยา, อปจยา หุตฺวา คามิโน อปจยคามิโน คำอธิบายตามนัยนี้กล่าวตามคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๓) และอนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๕-๖)]

[๑๑] ในเสกขติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่เกิดในสิกขา ๓ [คือ มรรคจิตและผลจิตขั้นต่ำที่ประกอบกับอริยมรรคมีองค์ ๘ นับเข้าในสิกขา ๓ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นอธิปัญญาสิกขา, สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นศีลสิกขา ส่วน สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นอธิจิตตสิกขา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล ๗

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ เพราะยังศึกษาไม่สำเร็จ

[องค์ธรรมของ เสกขะ คือ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นอรหัตตผลจิต ๑) เจตสิกที่ประกอบ ๓๖

คำว่า เสกฺขา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่เกิดในสิกขา = สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขาโย (สิกขา คือ สิ่งที่พึงเรียนรู้ด้วยตนเอง, พึงปฏิบัติ), สิกฺขาสุ ชาตาติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

- ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล = สิกฺขนं สิกฺขา, สิกฺขา สีลं เอเตสนฺติ เสกฺขา, เสกฺขานं เอเตติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน อิทं ตัทธิต)

- ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ = สิกฺขา เอเตสं สีลนฺติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยใน ตสฺสีล ตัทธิต)]

อเสกขะ คือ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ เพราะไม่มีสิ่งที่ต้องศึกษา

อีกอย่างหนึ่ง **อเสกขะ** คือ เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว คำนี้เป็นชื่อของธรรมคืออรหัตตผล

[องค์ธรรมของ อเสกขะ คือ อรหัตตผลจิต ๑ เจตสิก ๓๖

คำว่า อเสกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ = น เสกฺขา อเสกฺขา (น ศัพท์มีอรรถปฏิเสธ แปลง น เป็น อ)
- เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว = วุฑฺฒิปฺปตฺตา เสกฺขา อเสกฺขา.
  (อ ศัพท์มีอรรถว่า เจริญ)]

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[๑๒] ในปริตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

วัตถุขนาดเล็กได้ชื่อว่า **ปริตตะ** เพราะถูกตัดไว้รอบด้าน ดังอุทาหรณ์ว่า ปริตฺตํ โคมยปิณฺฑํ [๓๐] (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย)

แม้ธรรมเหล่านี้ก็เปรียบเหมือนวัตถุขนาดเล็ก เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า **ปริตตะ** (ธรรมที่เหมือนวัตถุขนาดเล็ก) เพราะมีอานุภาพน้อย

[องค์ธรรมของ ปริตตะ คือ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า สมนฺตโต ขณฺฑิตตฺตา แสดงว่า ปริตฺต ตัดบทเป็น ปริ + อตฺต (อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย ลบ อา ของ ทา แปลง ทฺ เป็น ตฺ ได้รูปว่า อาตฺต แล้วรัสสะ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะสังโยคคือ ตฺต ในที่นี้ ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า รอบด้าน (สมนฺตโต) และ ทา ธาตุมีความหมายว่า ตัด (อวขณฺฑน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สมนฺตโต อาทียเตติ ปริตฺตํ

คำว่า ปริตฺตํ วิยาติ ปริตฺตา แสดงรูปวิเคราะห์อุปมาตัทธิตของ ปริตฺตา ศัพท์ คัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับมีรูปว่า ปริตฺตา วิยาติ ปริตฺตา แต่ควรมีรูปว่า ปริตฺตํ วิยาติ จึงจะถูกต้อง เพราะกล่าวถึงคำว่า ปริตฺตํ ในพากย์ก่อน]

คำนี้เป็นชื่อของกามาวจรธรรม

คำว่า **มหัคคตะ** คือ ธรรมที่ถึงความไพบูลย์แล้ว เพราะสามารถข่มกิเลส เพราะมีผลใหญ่หลวง และเพราะความสืบต่อยาวนาน

อีกนัยหนึ่ง **มหัคคตะ** คือ ธรรมที่ผู้ประเสริฐกล่าวคือผู้มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่บรรลุแล้ว

[องค์ธรรมของ มหัคคตะ คือ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ถึงความไพบูลย์แล้ว = มหนฺตตฺตํ คตาติ มหคฺคตา.

(ทุติยาตัปปุริสสมาส, มหนฺต แปลว่า ไพบูลย์ คต แปลว่า เข้าถึง และลบ ตฺต ภาว-ปัจจัยใน มหนฺตตฺต)

- ธรรมที่ผู้ประเสริฐบรรลุแล้ว = มหนฺเตหิ คตาติ มหคฺคตา.

(ตติยาตัปปุริสสมาส, มหนฺต แปลว่า ประเสริฐ คต แปลว่า บรรลุ)

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๔) กล่าวว่า บทเหตุทั้ง ๓ คือ

- กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาย เพราะสามารถข่มกิเลส

- วิปุลผลตาย เพราะมีผลใหญ่หลวง

- ทีฆสนฺตานตาย เพราะความสืบต่อยาวนาน

บทเหตุที่ ๑ และที่ ๒ เกี่ยวกับกุศล ส่วนบทเหตุที่ ๓ คือ ทีฆสนฺตานตาย (เพราะความสืบต่อยาวนาน) เกี่ยวกับวิบากและกิริยา เพราะมหัคคตกุศลกรรมสามารถข่มกิเลสไว้โดยวิกขัมภน-ปหานเหมือนใช้หินทับหญ้าไว้ ทั้งมีผลใหญ่หลวงที่ให้ผลไปเกิดเป็นพรหมนานหลายกัป อีกทั้งมีความสืบต่อยาวนานด้วยการเข้าฌาน ส่วนวิบากมีความสืบต่อยาวนานหลายกัป และกิริยาก็มีความสืบต่อยาวนานโดยการเข้าฌานสมาบัติของพระอรหันต์]

ธรรมมีราคะเป็นต้นที่กระทำการเทียบเคียง ชื่อว่า **ปมาณะ** (ธรรมเทียบเคียง) [คือ ราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งย่อมให้คนอื่นเข้าใจว่าผู้นั้นยังเป็นคนธรรมดา ไม่สูงส่งเหมือนพระอริยะ]

คำว่า **อัปปมาณะ** คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมเทียบเคียงโดยการรับอารมณ์หรือโดยการประกอบร่วม

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อัปปมาณะ** คือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

[องค์ธรรมของ อัปปมาณะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

คำว่า อปฺปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา.
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี)
- น ปมาณํ อปฺปมาณา.
  (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทฺธ (ขัดแย้ง)]

[๑๓] ในปริตตารัมมณติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **ปริตตารัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปริตตธรรม

[องค์ธรรมของ ปริตตารัมมณะ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตีรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ หสิตุปปาทจิต ๑ เจตสิก ๓๓ ที่กระทำปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์โดยแน่นอน และ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา) ในขณะที่กระทำปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์]

แม้บททั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[๑๔] ในหีนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า หีนา แปลว่า ทราม หมายถึง อกุศลธรรม

คำว่า **มัชฌิมะ** คือ ธรรมที่เป็นไปในระหว่างธรรมที่ทรามและประณีต หมายถึง ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ นอกจากธรรมที่ทรามและประณีต

ชื่อว่า ธรรมอันประณีต เพราะเป็นธรรมอันสูงสุดและไม่รู้จักอิ่ม หมายถึง โลกุตตรธรรม

[องค์ธรรมของ หีนะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗

องค์ธรรมของ มัชฌิมา คือ โลกิยกุศลจิต ๑๗ โลกิยวิปากจิต ๓๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ ปณีตา คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

[๑๕] ในมิจฉัตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า มิจฉัตตะ คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความชั่ว เพราะแม้จะถูกหวังอย่างนี้ว่า การฆ่ามารดาเป็นต้นจักนำประโยชน์สุขมาให้แก่เรา ก็มิได้เป็นอย่างนั้น และเพราะดำเนินไปโดยวิปริตว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น

ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า นิยตะ (ให้ผลแน่นอน) เพราะให้ผลต่อจากจุติเมื่อการให้ผลยังมีอยู่

คำว่า **มิจฉัตตนิยตะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความชั่วและให้ผลแน่นอน

คำว่า สัมมัตตา คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความดี โดยความหมายที่ตรงกันข้ามจากความหมายที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า **สัมมัตตนิยตะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นความดีและให้ผลแน่นอน โดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั่นแหละ

คำว่า **อนิยตะ** คือ ธรรมที่ไม่แน่นอนโดยลักษณะทั้ง ๒ อย่างนั้น

[องค์ธรรมของ มิจฉัตตนิยตะ คือ ชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ และชวนะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจานันตริยกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๒

องค์ธรรมของ สัมมัตตนิยตะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ อนิยตะ คือ อกุศลจิต ๑๒ (เว้นชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม และชวนะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจานันตริยกรรม) โลกิยกุศลจิต ๑๗ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

[๑๖] ในมัคคารัมมณติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า มรรค คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มรรค คือ สภาวะกำจัดกิเลสไป

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแสวงหาพระนิพพาน = นิพฺพานํ มคฺคตีติ มคฺโค.
  (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะกำจัดกิเลสไป = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค.
  (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

ในคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์ยังแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะของ มคฺค ศัพท์ว่า นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา ชื่อว่า มรรค) ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ

ในความหมายแรก ในคำของคัมภีร์อรรถกถาว่า นิพฺพานํ มคฺคติ คเวสติ คำว่า คเวสติ แสดงความหมายของ มคฺค ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า แสวงหา ดังคัมภีร์ธาตุกล่าวว่า มคฺค (คเวสเน = แสวงหา) จัดเป็นการอธิบายความหมายของธาตุ

ตามความหมายที่ ๒ มคฺค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ มร และ คมุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุททานนัย (นัยประชุมธาตุ) ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน คือ ปลาที่ร้อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕)]

คำว่า **มัคคารัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นมรรค

[องค์ธรรมของ มัคคารัมมณะ คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ของพระโสดาบันบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติ-มรรคให้เป็นอารมณ์

มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ของพระสกทาคามีบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติมรรคและสกทาคามิมรรคให้เป็นอารมณ์)

มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ของพระอนาคามีบุคคลผู้กระทำโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิ-มรรคให้เป็นอารมณ์

มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ กิริยาอภิญญาจิต ๑ เจตสิก ๓๓ (เว้นอัปปมัญญา) ของพระอรหันต์บุคคลผู้กระทำมรรคทั้ง ๔ ให้เป็นอารมณ์]

คำว่า **มัคคเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค ๘ เพราะมีองค์มรรคเป็นปัจจัย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มัคคเหตุ คือ เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค (อโลภเหตุและอโทสเหตุ) หรือเป็นเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค (อโมหเหตุ)

[คำว่า มคฺคเหตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค = มคฺคสมฺปยุตฺตา เหตู มคฺคเหตู. (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- เหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = มคฺเค เหตู มคฺคเหตู (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า มคฺคเหตุ ใน มคฺคเหตุกา มีรูปวิเคราะห์เป็นเอกเสสว่า

- มคฺคเหตู จ มคฺคเหตู จ มคฺคเหตู (ลบ มคฺคเหตุ ศัพท์หน้า)]

คำว่า **มัคคเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค

[องค์ธรรมของ มัคคเหตุกะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๒๘ (เว้นมรรคมีองค์ ๘)

ในหนังสือมาติกาโชติกะ (หน้า ๗๕-๗๖) แสดงความหมายแยกกันและมีองค์ธรรมต่างกัน คือ ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๔ เว้นอโลภะ อโทสะ) หรือธรรมที่มีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๕ เว้นปัญญา) โดยเขียนตามตำราพม่าคือ ติกมาติกาอะยะกอก (หน้า ๖๑) แต่คัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๓๔) กล่าวว่าควรรวมความหมายและองค์ธรรมเป็นอย่างเดียวกันในรูปวิเคราะห์เดียว เพราะเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุประกอบร่วมกัน ทั้งในคัมภีร์ธรรมสังคณีก็ไม่ได้กล่าวการเว้นเหตุเหล่านั้น ดังข้อความว่า

อริยมคฺคสมงฺคิสฺส อโลโภ อโทโส อโมโห อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู. ตสมฺปยุตฺโต เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ. อิเม ธมฺมา มคฺคเหตุกา.[๓๑]

"ธรรมเหล่านี้ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค ชื่อว่ามัคคเหตุ (เหตุซึ่งประกอบด้วยมรรค = อโลภะ อโทสะ และเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = อโมหะ) เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ที่ประกอบด้วยเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า มัคคเหตุกะ (มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค)"]

อีกอย่างหนึ่ง **มัคคเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุคือมรรค เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค[ในอริยมรรคมีองค์ ๘]และเหตุ[โดยมีชื่อว่าอโมหเหตุ]

[คำว่า มคฺคเหตุก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค = มคฺโค เหตุ เอเตสนฺติ มคฺคเหตุกา.

(มรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่มีในมรรค ๔ เหตุ คือ มรรคปัจจัย [ปัจจัยที่เป็นมรรค])

- ธรรมที่มีเหตุซึ่งประกอบด้วยมรรคและมีเหตุซึ่งตั้งอยู่แล้วในมรรค = มคฺคเหตู เหตู เอเตสนฺติ มคฺคเหตุกา (เมื่อควรกล่าวว่า มคฺคเหตุเหตุก ให้ลบ เหตุศัพท์หน้า, มรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหตุ คือ เหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ)

- ธรรมที่มีเหตุคือมรรค = มคฺโค เหตุ เอเตสนฺติ มคฺคเหตุกา.

(มรรค คือ สัมมาทิฏฐิ, เหตุ คือ อโมหเหตุ)

ในหนังสือมาติกาโชติกะมิได้แสดงความหมายข้อนี้ไว้ตามคัมภีร์แจกองค์ธรรมของพม่าที่เรียกว่า อะยะกอก แต่ควรมีนัยที่ ๓ ดังข้อความในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

อริยมคฺคสมงฺคิสฺส สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ. สมฺมาทิฏฺฐึ จเปตฺวา ตสฺมฺปยุตฺโต เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ. อิเม ธมฺมา มคฺคเหตุกา.[๓๒]

“สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ที่ประกอบด้วยเหตุนั้นยกเว้นสัมมาทิฏฐิ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า มัคคเหตุกะ (มีเหตุคือมรรค)”

แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) ก็อธิบายนัยที่ ๓ นี้ว่า

อริยมคฺคสมงฺคิสฺส สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จาติอาทินา ปน วุตฺตนยํ ทสฺเสตุ “สมฺมาทิฏฺฐิ สยนฺติอาทิมาห.[๓๓]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สมฺมาทิฏฺฐิ สยํ (เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า อริยมคฺคสมงฺคิสฺส สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ (สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค)”]

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สมฺมาทิฏฺฐิ สยํ (เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรค)

เป็นต้น เพื่อแสดงนัยที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อริยมคฺคสมงฺคิสฺส สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ (สัมมาทิฏฐิเป็นทั้งมรรคและเหตุของผู้ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค) เป็นต้น

คำว่า **มัคคาธิปติ** คือ ธรรมที่มีปัจจัยเป็นอธิบดีคือมรรค เพราะเป็นสภาวะครอบงำให้เป็นไป

[องค์ธรรมของ มัคคาธิปติ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรตีอัปปมัญญา) ของพระโสดาบันบุคคลที่กระทำโสดาปัตติมรรคให้เป็นอารมณ์ โดยความเป็นอธิบดี เป็นต้น

คำว่า อภิภวิตฺวา ปวตฺตนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาวะครอบงำให้เป็นไป) แสดงความหมายของ อธิปติ ศัพท์ว่าสามารถครอบงำธรรมที่เนื่องด้วยตนได้ ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๗) ได้จำแนกเป็นอารัมมณาธิบดีและสหชาตาธิบดีไว้อีกด้วย]

[๑๗] ในอุปปันนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อุปปันนะ** คือ ธรรมที่ดำเนินต่อไปตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ

[องค์ธรรมของ อุปปันนะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่กำลังเกิดขึ้นปรากฏอยู่

ในรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ยาว ภงฺคา อุทฺธํ ปนฺนา คตา ปวตฺตาติ อุปฺปนฺนา คำว่า อุ เป็นอุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุทฺธํ (ต่อไป) คำว่า ปนฺนา ไขเป็น คตา และไข คตา เป็น ปวตฺตา จึงต้องแปลควบกันทั้ง ๓ ศัพท์ว่า ดำเนินไป เพราะท่านไข ปท ธาตุใน ปนฺนา (ปท ธาตุ + ต ปัจจัย) ด้วย คตา และไขความหมายของ คมุ ธาตุด้วยคำว่า ปวตฺตา (ดำเนินไป) เพราะฉะนั้น รูปวิเคราะห์โดยย่อของคำนี้ คือ อุทฺธํ ปนฺนา อุปฺปนฺนา]

คำว่า **อนุปปันนะ** คือ ธรรมที่มิใช่อุปปันนะ

[องค์ธรรมของ อนุปปันนะ คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ อุตุชรูป ๑๕ อาหารชรูป ๑๔ ที่จะเกิด

คำว่า อุปฺปนฺนา ธมฺมา คือ ธรรมปัจจุบันที่ถึงพร้อมด้วยขณะ ๓ อันได้แก่ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ส่วนคำว่า อนุปฺปนฺนา ธมฺมา หมายเฉพาะธรรมที่เป็นอนาคตเท่านั้นโดย

มิได้รวมเอาธรรมที่เป็นอดีต เพราะในอรรถกถาของนิกเขปกัณฑ์ (เล่ม ๑ หน้า ๔๑๘) กล่าวว่า อยํ ปน ติโก ทฺวินฺนํ อทฺธานํ วเสน ทสฺสิโต (อนึ่ง ติกะนี้ทรงแสดงไว้โดยเนื่องด้วยกาล ๒) และในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๗) ก็กล่าวว่า อนุปฺปนฺนาติ เอเตน สพฺโพ อุปฺปนฺนภาโว ปฏิสิทฺโธ (พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทั้งหมดด้วยพระดำรัสว่า อนุปฺปนฺนา นี้)

ตามนัยนี้คำว่า อนุปฺปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปชฺชึสูติ อุปฺปนฺนา (ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, ธรรมที่เป็นอดีต), อุทฺธๆ ปนฺนา อุปฺปนฺนา (ธรรมที่ดำเนินต่อไป, ธรรมที่เป็นปัจจุบัน), น อุปฺปนฺนา อนุปฺปนฺนา (ธรรมที่มิใช่อุปปันนะ, ธรรมที่ไม่ใช่ทั้งอดีตและปัจจุบัน)]

คำว่า **อุปปาที** คือ ธรรมที่จักเกิดขึ้นแน่นอน เพราะมีเหตุส่วนหนึ่งสำเร็จแล้ว

[องค์ธรรมของ อุปปาที คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ กรรมชรูป ๒๐ ที่จะเกิด

คำว่า ปรินิฏฺจิตการเณกเทสตฺตา (เพราะมีเหตุส่วนหนึ่งสำเร็จแล้ว) หมายความว่า กรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลได้ชื่อว่า เหตุส่วนหนึ่ง เพราะเป็นส่วนหนึ่งของกรรมและผลกรรมที่มักใช้คู่กัน

คำว่า อวสฺสๆ อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ (จักเกิดขึ้นแน่นอน) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อุปฺปาที ว่า อุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ อุปฺปาที ลง ณี ปัจจัยในความหมายว่า อวสฺสก (แน่นอน) ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๓๖) ว่า อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ (ลง ณี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในอรรถว่า แน่นอน และหนี้สินค้างชำระ)]

[๑๘] ในอตีตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อตีตะ** คือ ธรรมที่ล่วงเลยไปเมื่อถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว

[องค์ธรรมของ อตีตะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นอดีตกาล

คำว่า อตีต ตัดบทเป็น อติ (ล่วงเลย) + อิต (ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อติกฺกมฺม อิตาติ อตีตา (อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติกฺกมฺม (ล่วงเลย) การล่วงเลยไปนั้นเกิดขึ้นเมื่อถึงสภาวะของตนมีสภาวะแข็งของธาตุดินหรือสภาวะกระทบของผัสสะเป็นต้น หรือเกิดขึ้นเมื่อถึงขณะ ๓ แล้ว ท่านจึงกล่าวว่า อตฺตโน สภาวๆ อุปฺปาทาทิกฺขณๆ วา ปตฺวา (เมื่อถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว]

คำว่า **อนาคตะ** คือ ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้น ทั้งสองนั้น

[องค์ธรรมของ อนาคตะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นอนาคตกาล]

คำว่า **ปัจจุปปันนะ** คือ ธรรมที่อาศัยเหตุนั้นๆ เกิดขึ้น

[องค์ธรรมของ ปัจจุปปันนะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นปัจจุบันกาล

คำว่า ปจฺจุปฺปนฺน ตัดบทเป็น ปติ + อุปฺปนฺน อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์สั้นๆ ว่า ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนา ปจฺจุปฺปนฺนา

คำว่า ตํ ตํ การณํ (เหตุนั้นๆ) หมายความว่า เหตุอันเป็นที่อาศัยของกุศลในปัจจุบัน คือ โยนิโสมนสิการ และการตั้งตนไว้ชอบ เป็นต้น เหตุของอกุศลในปัจจุบัน คือ อโยนิโสมนสิการ เป็นต้น เหตุของจักขุวิญญาณในปัจจุบัน คือ จักขุประสาท รูปารมณ์ แสงสว่าง และมนสิการ]

[๑๙] ในอตีตารัมมณติกะถัดมา พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อตีตารัมมณะ** คือ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต

แม้สองบทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

[องค์ธรรมของ อตีตารัมมณะ คือ วิญญาณัญจายตนฌานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตน-ฌานจิต ๓ เจตสิก ๓๐ ที่กระทำอดีตธรรมให้เป็นอารมณ์โดยแน่นอน และมโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ ตทารัมมณจิต ๑๑ อภิญญาจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๔๗ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ขณะที่กระทำอดีตธรรมให้เป็นอารมณ์]

[๒๐] ในอัชฌัตตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อัชฌัตตะ** (ธรรมที่เป็นภายในสันดานแห่งตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ [คือ ด้วยการนับเข้าในกระแสรูปนามอย่างเดียวกันโดยความเป็นจักขุเป็นต้นและโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็จักยึดถือเป็นอัตตา

[องค์ธรรมของ อัชฌัตตะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นภายในสันดานแห่งตน

คำว่า อชฺฌตฺต ตัดบทเป็น อธิ + อตฺต อุปสรรคคือ อธิ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา (ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน)]

อนึ่ง อชฺฌตฺต ศัพท์นี้ใช้ในความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. โคจรัชฌัตตะ (อารมณ์ทั่วไป) ดังอุทาหรณ์ว่า

เตนานนฺท ภิกฺขุนา ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺ-ฐเปตพฺพํ.[๓๔]

"ดูกรอานนท์ ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]อันเป็นนิมิตของสมาธิ[มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั่นแหละ"

อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต.[๓๕]

"ยินดีในการเจริญกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ] มีใจตั้งมั่น"

[ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๐-๑) ไข อชฺฌตฺตรโต ว่า โคจรชฺฌตฺต-สงฺขาตาย กมฺมฏฺฐานภาวนาย รโต (ยินดีในการเจริญกรรมฐานที่เรียกว่าโคจรัชฌัตตะ) ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๘) อธิบายว่า โคจรชฺฌตฺเต นิพฺพาเน สมาธิโคจเร กมฺมฏฺฐาเน วา รโต (ยินดีในพระนิพพานหรือกรรมฐานอันเป็นอารมณ์ของสมาธิที่ชื่อว่าโคจรัชฌัตตะ)

แท้ที่จริงแล้ว อชฺฌตฺต ศัพท์หมายถึง ธรรมภายในที่เกิดอยู่ในตน กล่าวโดยองค์ธรรม คือ จิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารัมมณิกะ นอกจากนั้นยังหมายความถึงอารมณ์ของจิตตุปบาทดังกล่าวโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจิตตุปบาทที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงอารมณ์ที่เป็นเหตุ]

๒. นิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังอุทาหรณ์ว่า

อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๓๖]

"เธอบรรลุทุติยฌานที่ยังให้ผ่องใสภายใน อันยังสมาธิให้เจริญอยู่"

อชฺฌตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ.[๓๗]

“เธอเป็นผู้ตามรู้ในธรรมภายในว่าเป็นธรรมอยู่”

[คำว่า นิยก สำเร็จรูปมาจาก นิย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ คำว่า นิย มาจาก นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตตึ นิสฺสาย ชาตํ นิยํ, นิยมฺเยว นิยกํ (นิยกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์]

๓. อัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖) ดังอุทาหรณ์ว่า

ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ.[๓๘]

“อายตนะที่มีในภายใน ๖”

[คำว่า อชฺฌตฺตชฺฌตฺต ตัดบทเป็น อชฺฌตฺต + อชฺฌตฺต การใช้ศัพท์ซ้ำกันในลักษณะนี้ เป็นการย้ำความว่าเป็นรูปที่มีอุปการะต่อร่างกายอย่างแท้จริง ซึ่งก็คืออายตนะภายใน ๖ ที่มีอุปการะมากกว่ารูปภายในอย่างอื่น ดังคำว่า รูปรูปี (รูปที่แปรปรวนชัดเจน), ทุกฺขทุกฺขี (ทุกข์ที่ทนได้ยาก, ทุกข์แท้)]

๔. ผลสมาบัติ ดังอุทาหรณ์ว่า

อยํ โข ปนานนฺท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิ-การา อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๓๙]

“ดูกรอานนท์ ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้อันพระตถาคตแทงตลอดแล้ว ซึ่งเข้าถึงผลสมาบัติอันเป็นสุญญตาอยู่ เพราะไม่ใส่ใจนิมิต[มีรูปารมณ์เป็นต้น]ทั้งปวง”

ความหมายก็คือ ในผลสมาบัติอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่[คือวสีภาวะ ๕] โดยแท้จริงแล้ว ผลสมาบัติเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

อนึ่ง อชฺฌตฺต ศัพท์ในที่นี้ประสงค์เอานิยกัชฌัตตะ ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะแต่ละบุคคลอันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตนจึงชื่อว่า อัชฌัตตะ

ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ได้ชื่อว่า พหิทธา

[องค์ธรรมของ พหิทธา (ธรรมภายนอก) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่เป็นภายนอกสันดานแห่งตน]

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยบททั้ง ๒ เหล่านั้น

[๒๑] หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารัมมณติกะต่อมา กล่าวไว้โดยกระทำธรรมทั้ง ๓ อย่างนั้นให้เป็นอารมณ์

[๒๒] ในสนิทัสสนติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สนิทัสสนะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการเห็นได้ที่เรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้

[คำว่า ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน (ที่เรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้) ไข นิทสฺสน ศัพท์ว่า

- ลง ยุ ปัจจัยท้าย ทิส ธาตุในกรรมสาธนะ
- มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า นิทสฺสียเตติ นิทสฺสนำ (ธรรมที่พึงเห็นได้ = รูปารมณ์)
- มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตและลบ ตฺต ปัจจัยว่า นิทสฺสนสฺส ภาโว นิทสฺสนำ (ความเป็นธรรมที่พึงเห็นได้, กิริยาเห็นด้วยจักขุวิญญาณ)
- สำนวนที่กล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกับไม่ต่างกัน เรียกว่า อเภโทปจาระ กล่าวคือ รูปารมณ์เป็นธรรมที่พึงเห็นได้ซึ่งเรียกว่า อารัมมณะ ส่วนกิริยาที่เห็นด้วยจักขุวิญญาณเป็นอา-รัมมณิกะ แม้ทั้งสองอย่างจะต่างกันก็กล่าวให้เป็นศัพท์เดียวกันว่า นิทสฺสน โดยประสงค์เอาการกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนไม่ต่างกัน ดังอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรำ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรำ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง แม้คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) ก็อธิบายว่า อญฺญำ วิย กตฺวา ยถา สิลา-ปุตฺตกสฺส สรีรนฺติ (กระทำให้เหมือนเป็นอย่างอื่น ดังอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรำ = แท่งลูกหินบด)

แม้คำว่า ปฏิฆ ใน สปฺปฏิฆ และ นิทสฺสน ใน อนิทสฺสน ก็มีนัยเดียวกัน โดยคำว่า ปฏิฆ

มีรูปวิเคราะห์ว่า ปติหญฺญตีติ ปฏิโฆ, ปฏิฆสฺส ภาโว ปฏิโฆ หมายถึง กิริยากระทบที่กล่าวไว้ให้เหมือนไม่ต่างกับปสาทรูป ๕ และอารมณ์ ๖ ซึ่งมีสภาวะกระทบซึ่งกันและกัน]

คำว่า **สัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการกระทบได้ที่เรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงกระทบได้

คำว่า **สนิทัสสนสัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการเห็นได้และกระทบได้

คำว่า **อนิทัสสนะ** คือ ธรรมที่ไม่มีสภาพเห็นได้ซึ่งเรียกว่าการที่จักขุวิญญาณพึงเห็นได้

คำว่า **อนิทัสสนสัปปฏิฆะ** คือ ธรรมที่ไม่มีสภาพเห็นได้ แต่มีสภาพเป็นไปพร้อมด้วยการกระทบได้

บทที่ ๓ กล่าวไว้โดยปฏิเสธ[ธรรมที่แสดง]ด้วยบททั้ง ๒ [ข้างต้น]

[องค์ธรรมของ สนิทัสสนสัปปฏิฆะ คือ รูปารมณ์

องค์ธรรมของ อนิทัสสนสัปปฏิฆะ คือ โอฬาริกรูป ๑๑ (เว้นรูปารมณ์)

องค์ธรรมของ อนิทัสสนอัปปฏิฆะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน]

จบ คำอธิบายบทในติกมาติกา

คำอธิบายบทในทุกมาติกา

[๑-๖] อนึ่ง ในทุกมาติกา ข้าพเจ้าจักอธิบายบทที่มิได้กล่าวไว้ในติกะทั้งหลาย ลำดับแรก ในเหตุโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังนี้ :-

คำว่า เหตุธมฺมา คือ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ เพราะเป็นรากเหง้า

มีปาฐะ[ที่ไม่เชื่อมสมาสในบางแห่ง]ว่า เหตู ธมฺมา

คำว่า น เหตู เป็นคำปฏิเสธเหตุเหล่านั้นโดยแท้

[องค์ธรรมของ เหตุธัมมา คือ เหตุ ๖ [คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ]

องค์ธรรมของ น เหตู ธัมมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๖ (เว้นเหตุ ๖) รูป ๒๘ และนิพพาน]

คำว่า **สเหตุกะ** คือ ธรรมที่มีเหตุอันดำเนินไปโดยประกอบร่วมกัน [เพราะธรรมที่มีเหตุย่อมประกอบร่วมกับเหตุ]

คำว่า **อเหตุกะ** คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สเหตุกะ คือ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒)

องค์ธรรมของ อเหตุกะ คือ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) โมห-เจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

คำว่า **เหตุสัมปยุตตะ** คือ ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุโดยการเกิดขึ้นขณะเดียวกัน เป็นต้น

คำว่า **เหตุวิปปยุตตะ** คือ ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ

[องค์ธรรมของ เหตุสัมปยุตตะ คือ สเหตุกจิต ๗๑ และเจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒)

องค์ธรรมของ เหตุวิปปยุตตะ คือ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ รูป ๒๘ นิพพาน]

อนึ่ง ทุกะทั้ง ๒ [สเหตุกทุกะ และเหตุสัมปยุตตทุกะ] แม้มีเนื้อความไม่ต่างกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสทุกะทั้ง ๒ ไว้ด้วยความไพเราะแห่งเทศนา หรือด้วยอัธยาศัยของผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น

ต่อจากนั้น พระองค์ทรงประกอบทุกะที่ ๑ กับทุกะที่ ๒ และที่ ๓ แล้วจึงตรัสทุกะ ๓ หมวดอื่น [เหตุสเหตุกทุกะ เหตุเหตุสัมปยุตตทุกะ และนเหตุสเหตุกทุกะ] ตามสมควร โดยเนื่องด้วยบทเหล่านั้นว่า เหตู (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) น เหตู (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่)

ในบรรดาทุกะ ๓ อย่างหลังนั้น ทุกะว่า เหตู เจว ธมฺมา สเหตุกา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่) นี้ย่อมมีได้ ฉันใด แม้ทุกะว่า เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) นี้ก็มีได้ ฉันนั้น

อนึ่ง ทุกะว่า สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู (ธรรมที่มีเหตุประกอบ แต่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) นี้ย่อมมีได้ ฉันใด แม้ทุกะว่า อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู (ธรรมที่ไม่มีเหตุประกอบ และไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) นี้ก็มีได้ ฉันนั้น

[พระอรรถกถาจารย์แสดงทุกะอื่นที่มิได้ตรัสไว้ในพระบาลีซึ่งเรียกว่า สัมภวทุกะ คือ ทุกะที่มีได้ตามสมควร โดยประกอบบทที่ ๑ ของทุกะที่ ๑ เข้ากับบทที่ ๒ ของทุกะที่ ๒ เป็นรูปว่า เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา จ เหมือนการประกอบบทที่ ๑ ของทุกะที่ ๑ เข้ากับบทที่ ๑ ของทุกะที่ ๒ เป็นรูปว่า เหตู เจว ธมฺมา สเหตุกา จ ดังนี้เป็นต้น]

แม้การประกอบกับเหตุสัมปยุตตทุกะ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[ท่านแสดงสัมภวทุกะอีก ๒ อย่าง คือ เหตู เจว ธมฺมา เหตุวิปฺปยุตฺตา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ซึ่งควรมีได้เหมือนทุกะว่า เหตู เจว ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตา จ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และประกอบด้วยเหตุ มีอยู่) และ เหตุวิปฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา น จ เหตู (ธรรมที่ไม่ประกอบ

ด้วยเหตุ และไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่) ซึ่งควรมีได้เหมือนทุกะว่า เหตุสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา น จ เหตู (ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุ แต่ไม่ชื่อว่าเหตุ มีอยู่)

ในพระบาลี[คือเหตุโคจฉกะ]นั้น เมื่อพระดำรัสว่า น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) สำเร็จได้[โดยปราศจากคำว่า โข ปน] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสบทว่า โข ปน ที่เกินมาในพระดำรัสว่า น เหตู โข ปน ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ) จึงรวบรวมข้อความที่เกินมานี้โดยเนื่องด้วยบทดังกล่าว

คำว่า โข ปน แม้จะมิได้ตรัสไว้ก็ได้ความเท่าเดิม คำทั้งสองนี้จึงเกินความจำเป็นที่จะต้องกล่าว ตามหลักภาษาได้อนุญาตให้รวบรวมข้อความอื่นจากข้อความต้นฉบับ เหมือน จ ศัพท์เป็นต้นที่ใช้ในสูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังปริภาสาว่า

สทฺทาธิกา อตฺถาธิโก.

“อรรถเกินย่อมมีเพราะศัพท์เกิน”]

ถามว่า : รวบรวมข้อความที่เกินมาได้อย่างไร

ตอบว่า : ไม่เพียงมีข้อความว่า น เหตู ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) แต่ยังมีธรรมอื่น [คือ เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่)] และไม่เพียงมีข้อความว่า สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) แต่ยังมีธรรมโดยประการอื่น [เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุ-วิปฺปยุตฺตาปิ (แต่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ และไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่)]

ความหมายก็คือ ทุกะว่า น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ฉันใด ทุกะว่า เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉันนั้น

อนึ่ง ทุกะว่า น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉันใด ทุกะว่า น เหตู ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่) ย่อมมีได้ ฉันนั้น

[ท่านแสดงอติเรกทุกะ คือ ทุกะที่เกินมาจากเดิม ๒ ประการต่อจากสัมภวทุกะ ๒ ประการแรก ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๑) ยังแสดงถึงอติเรกทุกะโดยประกอบ เหตุ ศัพท์กับ เหตุ-สมฺปยุตฺต และ เหตุวิปฺปยุตฺต ว่า เหตู เจว ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตาปิ (ธรรมที่ชื่อว่าเหตุและประกอบด้วยเหตุ มีอยู่ ธรรมที่ชื่อว่าเหตุ แต่ไม่ประกอบด้วยเหตุ มีอยู่)]

[๗-๑๓] ในจูฬันตรทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สัปปัจจยะ** คือ ธรรมที่มีปัจจัย [๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร] อันยังตนให้สำเร็จ

[ข้อความว่า อันยังตนให้สำเร็จ (อตฺตโน นิปฺผาทเกน) หมายถึง ปัจจัยที่ยังธรรมอันเป็นผลให้สำเร็จโดยความเป็นชนกเหตุ คือ เหตุให้สำเร็จ หรืออุปถัมภกเหตุ คือ เหตุอุปถัมภ์ ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) จำแนกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. ปัจจัยที่มีกาลเสมอกัน คือ ปัจจัยประเภทสหชาตะมีเหตุปัจจัยและสหชาตปัจจัย เป็นต้น

๒. ปัจจัยที่มีกาลไม่เสมอกัน คือ ปัจจัยที่เป็นอดีตมีอนันตรปัจจัย และปัจจัยที่เป็นอนาคตมีอารัมมณปัจจัยบางอย่าง เป็นต้น

๓. ปัจจัยที่เป็นกาลวิมุตติ คือ นิพพานและบัญญัติที่นับเข้าในอารัมมณปัจจัย]

คำว่า **อัปปัจจยะ** คือ ธรรมที่ไม่มีปัจจัยในอุปปาทขณะหรือฐิติขณะ

คำว่า **สังขตะ** คือ ธรรมที่ถูกประชุมกันปรุงแต่งโดยปัจจัยทั้งหลาย

คำว่า **อสังขตะ** คือ ธรรมที่ไม่ถูกประชุมกันปรุงแต่ง

[องค์ธรรมของ สัปปัจจยะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อัปปัจจยะ คือ นิพพาน

องค์ธรรมของสังขตะและอสังคตะนั้นเช่นเดียวกับกับสัปปัจจยะและอัปปัจจยะ

คำว่า สงฺขต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ต ปัจจัย อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สมาคนฺตฺวา (ประชุมกัน)]

คำว่า **รูปี** คือ ธรรมที่มีรูปโดยไม่แยกจากกัน

คำว่า **อรูปี** คือ ธรรมที่ไม่มีรูปเหมือนอย่างนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ลักษณะแปรปรวนชื่อว่า รูป (ความแปรปรวน) คำว่า **รูปี** คือ ธรรมที่มีความแปรปรวน

คำว่า **อรูปี** คือ ธรรมที่ไม่ปรากฏความแปรปรวน

[องค์ธรรมของ รูปี คือ รูป ๒๗ (ยกเว้นรูปายตนะ) เพราะ รูป ศัพท์ใน รูปี หมายถึง รูปายตนะหรือปฐวีธาตุเป็นต้น หรือ อีกนัยหนึ่ง คือ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อรูปี คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

คำว่า รูปี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่มีรูป = รุปฺปตีติ รูปี, รูปี เอเตสํ อตฺถีติ รูปิโน (รูป ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ)
- ธรรมที่มีความแปรปรวน = รุปฺปนํ รูปี, รูปี เอเตสํ อตฺถีติ รูปิโน.
  (รูป ศัพท์เป็นภาวสาธนะ)

คำว่า อรูปี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่ไม่มีรูป = นตฺถิ เอเตสํ รูปนฺติ อรูปิโน (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- ธรรมที่ไม่ปรากฏความแปรปรวน = น รูปิโน อรูปิโน.
  (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๒) กล่าวไว้ว่า ในคำว่า รูปิโน ตามนัยนั้นแรก รูป ศัพท์หมายถึงรูปายตนะหรือปฐวีธาตุเป็นต้น ส่วน รูปิโน โดยองค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๗ ยกเว้นรูปายตนะ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวนัยที่ ๒ เพื่อรวมเอารูปทั้งหมดไว้]

ในคำว่า โลกิยา ธมฺมา (ธรรมที่นับเข้าในสังขารโลก) วัฏฏะได้ชื่อว่า โลก เพราะเป็นสภาวะชำรุดทรุดโทรม

คำว่า **โลกิยะ** คือ ธรรมที่ประกอบใน[สังขาร]โลก โดยความนับเข้าในโลกนั้น

ธรรมที่พ้นจาก[สังขาร]โลกนั้น ชื่อว่าอุตตระ คำว่า **โลกุตตระ** คือ ธรรมที่พ้นจาก[สังขาร]โลก โดยไม่นับเข้าในโลก

[องค์ธรรมของ โลกิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ โลกุตตระ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงรูปวิเคราะห์ของ โลกุตฺตร ศัพท์ว่า อุตฺติณฺณาติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา โดยเหตุที่ อุตฺติณฺณ ศัพท์อาจลง ต ปัจจัยในปัจจุบันหรืออดีตตามสมควร จึงมีรูปวิเคราะห์โดยเจาะจงว่า อุตฺตรนฺตีติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา (ธรรมที่กำลังพ้นจากโลก = มรรค) อุตฺตรึสูติ อุตฺตรา, โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา (ธรรมที่พ้นแล้วจากโลก = ผล)

แม้โลกุตตรธรรมจะพินาศไปในภังคขณะเหมือนโลกิยจิต แต่เป็นวิสัยของพระอริยะที่ปราศจากความยึดมั่นผิดว่าเที่ยง เพราะพระอริยะสามารถรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามได้เสมอไป ไม่ใช่วิสัยของปุถุชน ดังนั้น โลกุตตรธรรมจึงไม่ได้ชื่อว่าโลก เหมือนธรรมที่มีในภูมิ ๓ อันเป็นวิสัยของปุถุชนเท่านั้น]

คำว่า เกนจิ วิญฺเญยฺยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ได้) คือ ธรรมที่พึงรู้ได้โดยจักขุ-วิญญาณจิตหรือโสตวิญญาณจิตอย่างใดอย่างใดในจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น

คำว่า เกนจิ น วิญฺเญยฺยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ไม่ได้) คือ ธรรมที่ไม่พึงรู้ได้โดยจักขุวิญญาณจิตหรือโสตวิญญาณจิตนั้นนั่นแหละ

[องค์ธรรมของ เกนจิ วิญเญยยา คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่พึงรู้ได้โดยจิตบางดวงมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น

องค์ธรรมของ เกนจิ น วิญเญยยา คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่ไม่พึงรู้ได้โดยจิตบางดวงมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น]

เมื่อมีเนื้อความอย่างนี้ ทุกะแห่งบททั้ง ๒ ก็ต่างกันโดยองค์ธรรม

[๑๔-๑๙] ในอาสวโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

อาสวะ คือ ธรรมที่ไหลไป ความหมายก็คือ ดำเนินไปทางจักษุบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง

[เมื่อบุคคลเห็นรูปที่สวยงาม ย่อมเกิดความพอใจรูปที่เห็น โลภะย่อมไหลออกทางจักษุ

เหมือนน้ำหนองที่ไหลจากฝี ส่วนกุศลธรรมและอัพยากตธรรมแม้เกิดทางจักษุก็ไม่มีสภาพต่ำทราม เหมือนโลภะเป็นต้น จึงไม่ชื่อว่าอาสวะ]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่ดำเนินไปถึงโคตรภูโดยธรรมและภวัคคภูมิ (เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ) โดยสถานที่เกิด ความหมายก็คือ ย่อมเป็นไปโดยกระทำธรรมและภูมิเหล่านั้นไว้ภายใน โดยแท้จริงแล้ว อา อักษร[ที่เป็นอุปสรรค]นี้มีความหมายว่า กระทำไว้ภายใน [ตามหลักภาษาเรียกว่า อภิวิธิ (แผ่ไป) เช่น อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (กิตติศัพท์ฟุ้งขจรถึงพรหมโลก)]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่เหมือนเครื่องหมักดอง เพราะเครื่องหมักดองมีสุราเป็นต้นชื่อว่า อาสวะ เนื่องจากเป็นสิ่งที่หมักไว้นาน ที่จริงแล้วสุราเป็นต้นที่หมักไว้นานได้ชื่อว่า อาสวะ ในโลก

[คำว่า อาสว มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ไหลไป = อาสวนฺตีติ อาสวา.

(อา บทหน้า + สุ ธาตุ = ไหล + อ ปัจจัย อา อุปสรรคไม่มีความหมายพิเศษ ใช้ตาม สุ ธาตุที่มีความหมายว่า ไหล

- ธรรมที่ดำเนินไปถึงโคตรภูโดยธรรมและภวัคคภูมิโดยสถานที่เกิด = ธมฺมโต ยาว โคตฺรภุ, โอกาสโต ยาว ภวคฺคํ สวนฺตีติ อาสวา (อา บทหน้า + สุ ธาตุ = ดำเนินไป + อ ปัจจัย อา อุปสรรคมีความหมายว่า ถึง)

- ธรรมที่เหมือนเครื่องหมักดอง = อาสวา วิยาติ อาสวา.

(อาสว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)]

อนึ่ง ถ้าโลภะเป็นต้นชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นสิ่งที่ถูกหมักไว้นาน โลภะเป็นต้นเหล่านั้นก็ควรจัดเป็นอาสวะโดยแท้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย. อิโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ.[๔๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนเบื้องต้นของอวิชชาย่อมไม่ปรากฏว่า อวิชชาไม่เคยมีมาก่อนแต่นี้”

[ข้อความว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงพระบาลีที่ตรัสถึงภวตัณหาว่า

ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ ภวตณฺหาย. อิโต ปุพฺเพ ภวตณฺหา นาโหสิ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนเบื้องต้นของภวตัณหาย่อมไม่ปรากฏว่า ภวตัณหาไม่เคยมีมาก่อนแต่นี้”]

อีกอย่างหนึ่ง **อาสวะ** คือ ธรรมที่ก่อให้เกิดสังสารทุกข์อันยาวนาน

[ตามนัยนี้ คำว่า อาสว สำเร็จรูปมาจาก อายต ศัพท์ + สุ ธาตุ (ชนเน = ให้เกิด) + อ ปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า อายตสว ให้ลบ ยต เพื่อย่อคำ จึงได้รูปว่า อาสว

องค์ธรรมของ อาสวะ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ]

ธรรมอื่นจากนั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ

[องค์ธรรมของ โน อาสวะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๙ (เว้นอาสวะองค์ธรรม ๓) รูป ๒๘ นิพพาน]

คำว่า **สาสวะ** (ธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) คือ ธรรมที่ดำเนินไปร่วมกับอาสวะที่เป็นไปรับเอาตนเป็นอารมณ์

คำว่า **อนาสวะ** (ธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) คือ ธรรมที่ปราศจากอาสวะอันดำเนินไปอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สาสวะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อนาสวะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

นัย[ประกอบบท]ที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจฉกะ แต่มีความต่างกันดังนี้ คือ ในอาสวโคจฉกะนี้มิได้ตรัสบทสุดท้ายว่า โน อาสวา โข ปน ธมฺมา สาสวาปิ อนาสวาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ แต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าอาสวะ และไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ มีอยู่) เหมือนตรัสทุกะสุดท้ายโดยวางบทที่ ๒

ของทุกะที่ ๑ ไว้ข้างหน้าว่า น เหตู โข ปน ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ แต่มีเหตุประกอบ มีอยู่ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเหตุ และไม่มีเหตุประกอบ มีอยู่)

แม้พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ แต่พึงทราบประเภทนี้และประเภทอื่นตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจฉกะนั้นนั่นแหละ

[๒๐-๒๕] ในสังโยชนโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สังโยชน์** คือ ธรรมที่ประกอบ กล่าวคือ ผูกบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ในวัฏฏะ

ธรรมอื่นจากนั้น ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่าสังโยชน์

คำว่า **สังโยชนิยะ** คือ ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เพราะเนื่องด้วยสังโยชน์โดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์

คำนี้เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารัมมณปัจจัยแก่สังโยชน์

คำว่า **อสังโยชนิยะ** คือ ธรรมที่ไม่เกื้อกูลแก่สังโยชน์

[องค์ธรรมของ สังโยชนะ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิสสา มัจฉริยะ โมหะ

องค์ธรรมของ โน สังโยชนะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่าสังโยชนะ) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๔ (เว้นสังโยชน์ ๘) รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ สังโยชนิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า สโยชนิย สำเร็จรูปมาจาก สโยชน ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต หรือลง อิก ปัจจัยแล้วแปลง ก เป็น ย ในคัมภีร์มธุฏีกากล่าวว่าลง ณิก ปัจจัย

องค์ธรรมของ อสังโยชนิยะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

พึงประกอบวิธีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจฉกะนั่นแหละ

[๒๖-๓๑] ในคันถโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **คันถะ** คือ ธรรมที่ผูก กล่าวคือ เชื่อมต่อบุคคลผู้มีคันถะไว้ในวัฏฏะ โดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ

ธรรมอื่นจากนั้น ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่า คันถะ

คำว่า **คันถนิยะ** คือ ธรรมที่ถูกคันถะผูกไว้โดยกระทำให้เป็นอารมณ์

[องค์ธรรมของ คันถะ คือ โลภะ โทสะ ทิฏฐิ

องค์ธรรมของ โน คันถะ (ธรรมที่ไม่ชื่อว่า คันถะ) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๙ (เว้นคันถะองค์ธรรม ๓) รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ คันถนิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘]

พึงประกอบวิธีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจฉกะนั่นแหละ

วิธีที่เหลือจากวิธีที่กล่าวไว้แม้ในโคจฉกะอื่นจากคันถโคจฉกะนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในทุกะนั้นๆ ดังที่กล่าวไว้ในคันถโคจฉกะนี้

[๓๒-๓๗] ในโอฆโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **โอฆะ** คือ ธรรมที่ท่วมทับ กล่าวคือ ยังบุคคลผู้มีโอฆะให้จมลงในวัฏฏะ

คำว่า **โอฆนิยะ** คือ ธรรมที่ถูกโอฆะก้าวล่วง เพราะพึงถูกก้าวล่วงโดยกระทำให้เป็นอารมณ์ พึงทราบว่าคือธรรมที่เป็นอารมณ์ของโอฆะทั้งหลาย

[องค์ธรรมของ โอฆะ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ

องค์ธรรมของ โอฆนิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า โอฆนิย มีรูปวิเคราะห์ว่า โอเฆหิ อติกฺกมิตพฺพาติ โอฆนิยา (โอฆ ศัพท์ + อนิย ปัจจัยใน อติกฺกมิตพฺพ ตัทธิต)]

[๓๘-๔๓] ในโยคโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **โยคะ** คือ ธรรมที่ประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ

ธรรมที่ชื่อว่า **โยคนิยะ** (ธรรมที่ถูกโยคะก้าวล่วง) พึงทราบเหมือนโอฆนิยะ (ธรรมที่ถูกโอฆะก้าวล่วง)

[องค์ธรรมของ โยคะ คือ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ

องค์ธรรมของ โยคนิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘]

[๔๔-๔๙] ในนีวรณโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **นิวรณ์** คือ ธรรมที่กั้น กล่าวคือ หุ้มห่อจิตไว้

ธรรมที่ชื่อว่า **นีวรณิยะ** (ธรรมที่เกื้อกูลแก่นิวรณ์) พึงทราบเหมือนสังโยชนิยะ (ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์)

[องค์ธรรมของ นิวรณะ คือ โลภะ โทสะ ถีนะ มิทธะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา โมหะ

องค์ธรรมของ นิวรณิยะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า นีวรณิย ลง อิย ปัจจัยใน หิต ตัทธิตเหมือน สังโยชนิย เพราะรูปว่า นีวรณ และ สังโยชน ประกอบด้วย ยุ ปัจจัยท้ายธาตุ ส่วน โอฆนิย และ โยคนิย ลง อนิย ปัจจัยใน อติกฺกมิตพฺพ ตัทธิต เพราะบทนามที่ลง ยุ ปัจจัยเป็นรูปว่า โอฆน และ โยคน มีใช้น้อย]

[๕๐-๕๔] ในปรามาสโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **ปรามาสะ** คือ ธรรมที่ยึดถือโดยความเป็นอย่างอื่น โดยล่วงพ้นลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นตามความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายแล้วดำเนินไปว่าเที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า **ปรามัฏฐะ** (ธรรมที่ถูกปรามาสะยึดถือ) เพราะถูกปรามาสะยึดถือไว้โดยกระทำให้เป็นอารมณ์

[องค์ธรรมของ ปรามาสะ คือ ทิฏฐิ

องค์ธรรมของ ปรามัฏฐะ (ธรรมที่ถูกปรามาสะยึดถือ) คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

คำว่า ปรามาส ตัดบทเป็น ปร + อามาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรโต อามสนฺตีติ ปรามาสา ส่วน ปรามฏฺฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรโต อามสียนฺเตติ ปรามฏฺฐา]

[๕๕-๖๘] ในมหันตรทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **สารัมมณะ** คือ ธรรมที่เป็นไปพร้อมด้วย[การรู้]อารมณ์ เพราะไม่ดำเนินไปโดยไม่รับอารมณ์

คำว่า **อนารัมมณะ** คือ ธรรมที่ไม่มี[การรู้]อารมณ์

[องค์ธรรมของ สารัมมณะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒
องค์ธรรมของ อนารัมมณะ คือ รูป ๒๘ นิพพาน]

ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

[องค์ธรรมของ จิต คือ จิต ๘๙
คำว่า จิตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- สภาวะรู้อารมณ์ = อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ (จินฺต ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะวิจิตร ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์]

เจตสิก คือ ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พรากจากกัน

จิตตสังสัฏฐะ คือ ธรรมที่เจือด้วยจิตตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ โดยเข้าถึงความไม่ต่างกัน

[องค์ธรรมของ เจตสิก คือ เจตสิก ๕๒
องค์ธรรมของ จิตตสังสัฏฐะ คือ เจตสิก ๕๒
คำว่า นิรนฺตร (นิ + อนฺตร) มักแปลว่า ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง แต่ในที่นี้แปลว่า ไม่ต่างกัน โดย อนฺตร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ เภท (ความต่างกัน) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๖) ไขว่า นานตฺต (ความต่างกัน) ในประโยคว่า
ทุพฺพิญฺเญยฺยนานตฺตตาย เอกีภาวมิวุปคมนํ นิรนฺตรภาวุปคมนํ
“การเข้าถึงความไม่ต่างกัน คือ การเข้าถึงภาวะที่เหมือนเป็นอย่างเดียวกัน เพราะบุคคลรู้ความต่างกันได้ยาก”

โดยทั่วไปจิตและเจตสิกเจือกันเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน ไม่อาจรู้ความต่างกันในขณะที่จิตรู้อารมณ์ว่า ธรรมนี้คือผัสสะ นี้คือเวทนา นี้คือจิต เหมือนเนยใส น้ำมันงา น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ที่เจือกันเป็นจตุมธุ (ของหวาน ๔ อย่าง) ซึ่งแยกรสไม่ออกว่าเป็นสิ่งใดโดยเฉพาะ ข้อนี้ต่างจากการที่จิตเป็นอุปการะแก่รูปโดยสหชาตสัตติซึ่งปรากฏความต่างกันโดยสภาวะ]

จิตตวิสังสัฏฐะ คือ ธรรมที่ไม่เจือด้วยจิตโดยแม้จะดำเนินไปพร้อมกัน เพราะไม่เข้าถึงความไม่ต่างกัน

คำว่า สมุฏฐาน คือ เหตุเกิด

คำว่า **จิตตสมุฏฐาน** คือ ธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

คำว่า สหภู คือ ธรรมที่เกิดร่วมกัน

คำว่า **จิตตสหภู** คือ ธรรมที่เกิดพร้อมด้วยจิต

คำว่า อนุปริวัตติ คือ ธรรมที่เป็นไปตาม

ถามว่า : เป็นไปตามอะไร

ตอบว่า : เป็นไปตามจิต

คำว่า **จิตตานุปริวัตติ** คือ ธรรมที่เป็นไปตาม[กระแส]จิต

[องค์ธรรมของ จิตตสมุฏฐาน คือ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗
องค์ธรรมของ จิตตสหภู คือ เจตสิก ๕๒ วิญญัตติรูป ๒
องค์ธรรมของ จิตตานุปริวัตติ คือ เจตสิก ๕๒ วิญญัตติรูป ๒]

คำว่า **จิตตสังสัฏฐสมุฏฐาน** คือ ธรรมที่เจือด้วยจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน

คำว่า **จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหภู** คือ ธรรมที่เจือด้วยจิต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดพร้อมด้วยจิต

คำว่า **จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ** คือ ธรรมที่เจือด้วยจิต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเป็นไปตาม[กระแส]จิต

[องค์ธรรมของ จิตตสังสัฏฐสมุฏฐาน คือ เจตสิก ๕๒
องค์ธรรมของ จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหภู คือ เจตสิก ๕๒
องค์ธรรมของ จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ คือ เจตสิก ๕๒]

บทที่เหลือทั้งหมดพึงทราบโดยปฏิเสธบทที่กล่าวแล้ว

ธรรมที่เป็นภายในนั่นแหละ ชื่อว่า **อัชฌัตติกะ** ตามที่กล่าวไว้ในอัชฌัตตติกะ โดยหมายเอาธรรมที่เป็นอัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖)

คำว่า **พาหิระ** คือ ธรรมที่เป็นภายนอกจากนั้น

[องค์ธรรมของ อัชฌัตติกะ คือ จิต ๘๙ ปสาทรูป ๕
องค์ธรรมของ พาหิระ คือ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๓ (เว้นปสาทรูป ๕)]

คำว่า **อุปาทา** คือ ธรรมที่อาศัยเหล่ามหาภูตรูปเกิดขึ้นฝ่ายเดียว มิได้ถูกอาศัยเหมือนมหาภูตรูป

[องค์ธรรมของ อุปาทา คือ อุปาทายรูป ๒๔
องค์ธรรมของ โน อุปาทา คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ นิพพาน
คำว่า อุปาทิยนฺติ ในประโยคว่า อุปาทิยนฺเตว ภูตานิ เป็นกัตตุวาจก แปลว่า อาศัย แต่ในประโยคว่า น ภูตานิ วิย อุปาทิยนฺตีติ อุปาทา เป็นกรรมวาจก แปลว่า ถูกอาศัย เพราะ ย ปัจจัยที่เป็นทิวาทิคณะมีรูปสำเร็จในกัตตุวาจกและกรรมวาจกเหมือนกัน]

คำว่า **โน อุปาทา** คือ ธรรมไม่ใช่อาศัย[มหาภูตรูป]เกิดขึ้นฝ่ายเดียว

[๖๙-๗๔] ในอุปาทานโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **อุปาทาน** คือ ธรรมที่ยึดมั่น[ในอารมณ์] หมายความว่า ยึดไว้อย่างมั่นคง ธรรมอื่นจากนั้นได้ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ยึดมั่น[ในอารมณ์]

[องค์ธรรมของ อุปาทานะ คือ โลภะ ทิฏฐิ

องค์ธรรมของ โน อุปาทานะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๐ (เว้น อุปาทานะ องค์ธรรม ๒) รูป ๒๘ นิพพาน]

[๗๕-๘๒] ในกิเลสโคจฉกะ พึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้ในสังกิลิฏฐติกะ

[ในกิเลสโคจฉกะมีรูปว่า กิเลสา โดยไม่มี สํ อุปสรรคในรูปว่า สังกิเลสา ฉะนั้น รูปว่า กิเลสา จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า กิลิสฺสนฺตีติ กิเลสา เป็นต้น]

[๘๓-๑๐๐] ในปิฏฐิทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **กามาวจร** คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ

คำว่า **รูปาวจร** คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิ

คำว่า **อรูปาวจร** คือ ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภูมิ

[องค์ธรรมของ กามาวจร คือ กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
องค์ธรรมของ รูปาวจร คือ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิกที่ประกอบ ๓๕
องค์ธรรมของ อรูปาวจร คือ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิกที่ประกอบ ๓๐]

ในคำอธิบายมาติกานี้มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดารจักมีแจ้งต่อไป

คำว่า **ปริยาปันนะ** คือ ธรรมที่นับเนื่องเข้าในวัฏฏะที่มีในภูมิ ๓

คำว่า **อปริยาปันนะ** คือ ธรรมที่ไม่นับเนื่องเข้าในวัฏฏะนั้น

คำว่า **นิยยานิกะ** คือ ธรรมที่ออกไปจากวัฏฏะ โดยตัดรากเหง้าแห่งวัฏฏะ กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์

คำว่า **อนิยยานิกะ** คือ ธรรมที่ไม่ออกไปจากวัฏฏะโดยลักษณะนี้

[องค์ธรรมของ ปริยาปันนะ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
องค์ธรรมของ อปริยาปันนะ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน
องค์ธรรมของ นิยยานิกะ คือ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ อนิยยานิกะ คือ โลกิยจิต ๘๑ ผลจิต ๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน

คำว่า นิยฺยานิก สำเร็จรูปมาจาก นี บทหน้า + ยา ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อนีย ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ ทำรัสสะ อี ใน นี เป็น อิ และแปลง ย เป็น ก ด้วยมหาสูตร]

ชื่อว่า **นิยตะ** (ธรรมที่แน่นอน) เพราะให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ [หมายถึง นิยต-มิจฉาทิฏฐิกรรมและปัญจานันตริยกรรม] หรือให้ผลแน่นอนต่อจากความเป็นไปของตน [หมายถึง มรรคจิต]

[องค์ธรรมของ นิยตะ คือ ชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๑ และชวนะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัญจานันตริยกรรม เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ และมรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖]

คำว่า **อุตตระ** คือ ธรรมที่ข้ามพ้น กล่าวคือ ละธรรมเหล่าอื่นไป

คำว่า **สอุตตระ** คือ ธรรมที่มีธรรมข้ามพ้นอันสามารถล่วงพ้นตนไปได้

คำว่า **อนุตตระ** คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมข้ามพ้น

[องค์ธรรมของ สอุตตระ คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

องค์ธรรมของ อนุตตระ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน]

คำว่า **รณะ** คือ กิเลสที่เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ร้องไห้

เหล่าสัตว์ถูกกิเลสเหล่าใดครอบงำแล้วย่อมร้องไห้คร่ำครวญโดยประการต่างๆ คำว่า รณ นี้เป็นชื่อของกิเลสมีราคะเป็นต้นนั้น

[ตามมติของคัมภีร์อรรถกถา คำว่า รณะ เป็นชื่อของกิเลส ๓ อย่าง คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๘) กล่าวว่าเป็นกิเลสทั้งหมด]

คำว่า **สรณะ** คือ ธรรมที่เป็นไปกับด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยการประกอบร่วมกัน [สมฺปโยค] และโดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ [ปหาเนกฏฺฐตา]

คำว่า **อรณะ** คือ ธรรมที่ปราศจากกิเลสโดยลักษณะนั้น

[องค์ธรรมของ สรณะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗)

องค์ธรรมของ อรณะ คือ กุศลจิต ๒๑ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูป ๒๘ นิพพาน]

สลฺลำ โภ สุนิสิตำ หทเย นิมุคฺคำ
โทสตฺตยำ วิวิธปาปมเลน ลิตฺตำ
นานาวิธพฺยสนภาชน'มปฺปสนฺนำ
ปญฺญามเยน พลิเสน นิรากโรถ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๙๔

"ท่านทั้งหลายจงกำจัดโทษ ๓ [คือความโลภ โกรธ หลง] ที่ขุ่นมัวจมปลักอยู่ในดวงจิตเหมือนลูกศรคม อันแปดเปื้อนด้วยบาปมลทินต่างๆ ซึ่งเป็นที่รองรับความหายนะนานัปการ ด้วยปัญญาดั่งขอเหล็ก"

คำอธิบายบทในสุตตันติกทุกมาติกา

[๑๐๑-๑๐๘] ในสุตตันติกทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **วิชชาภาคี** คือ ธรรมที่เข้าถึงวิชชาโดยการประกอบร่วมกัน [คือ ธรรมที่ประกอบร่วมกับวิชชา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **วิชชาภาคี** คือ ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชชา

[องค์ธรรมของ วิชชาภาคี คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ อรหัตตมรรคจิต ๑ เจตสิก ๓๗ (เว้นปัญญาที่ประกอบด้วยวิชชา ๘)

คำว่า วิชฺชาภาคี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เข้าถึงวิชชา = วิชฺชำ ภชนฺตีติ วิชฺชาภาคิโน.
  (วิชฺชา บทหน้า + ภช ธาตุ + ณี ปัจจัย)
- ธรรมที่มีในส่วนแห่งวิชชา = วิชฺชาภาเค วตฺตนฺตีติ วิชฺชาภาคิโน.
  (วิชฺชาภาค ศัพท์ + อี ปัจจัยใน วตฺตนฺติ ตัทธิต)

ตามนัยที่ ๒ อาจมีความหมายว่า ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชชา โดยลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชฺชาภาโค เอเตสำ อตฺถีติ วิชฺชาภาคิโน]

วิชชา ๘ ที่พบในคำนั้น คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิ และอภิญญา ๖

ตามความหมายแรก ธรรมที่ประกอบกับวิชชาเหล่านั้น ชื่อว่า วิชชาภาคี ตามความหมายหลัง วิชชาอย่างใดอย่างหนึ่งในวิชชา ๘ นั้น ชื่อว่า วิชชา วิชชาที่เหลือชื่อว่า วิชชาภาคี ดังนั้น วิชชาและธรรมที่ประกอบกับวิชชาจึงได้ชื่อว่า วิชชาภาคีอย่างนี้ แต่ในทุกะนี้หมายเอาธรรมที่ประกอบกับวิชชา

[พระอรรถกถาจารย์ได้นำความหมายทั้งหมดของวิชชาภาคีมาแสดงก่อน แล้วจึงแสดงความหมายที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ในทุกะนี้ การนำความหมายทั้งหมดของศัพท์มาแสดง ชื่อว่า อัตถุทธาระ ส่วนการแสดงความหมายที่ประสงค์เอาเฉพาะที่ ชื่อว่า อัตถุทเทสะ

ข้อความว่า “ในทุกะนี้หมายเอาธรรมที่ประกอบกับวิชชา” กล่าวตามพระบาลี ในนิกเขป-กัณฑ์ว่า

กตเม ธมฺมา วิชฺชาภาคิโน. วิชฺชาย สมฺปยุตฺตกา ธมฺมา. อิเม ธมฺมา วิชฺชาภาคิโน.

“ธรรมที่เข้าถึงวิชชา เป็นไฉน คือ ธรรมที่ประกอบร่วมกับวิชชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เข้าถึงวิชชา”]

คำว่า **อวิชชาภาคี** คือ ธรรมที่เข้าถึงอวิชชาโดยการประกอบร่วมกันนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อวิชชาภาคี** คือ ธรรมที่มีในส่วนแห่งอวิชชา

[องค์ธรรมของ อวิชชาภาคี คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๖ (เว้นโมหะ)

คำว่า อวิชฺชาภาคี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เข้าถึงอวิชชา = อวิชฺชํ ภชนฺตีติ อวิชฺชาภาคิโน.
  (อวิชฺชา บทหน้า + ภช ธาตุ + ณี ปัจจัย)
- ธรรมที่มีในส่วนแห่งอวิชชา = อวิชฺชาภาเค วตฺตนฺตีติ อวิชฺชาภาคิโน.
  (อวิชฺชาภาค ศัพท์ + อี ปัจจัยใน วตฺตนฺติ ตัทธิต)

ตามนัยที่ ๒ อาจมีความหมายว่า ธรรมที่มีส่วนแห่งอวิชชา โดยลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อวิชฺชาภาโค เอเตสํ อตฺถีติ อวิชฺชาภาคิโน]

ในบทว่าอวิชชาภาคีนั้น อวิชชามี ๔ อย่าง คือ ความมืดที่ปิดบังทุกข์ และความมืดที่ปิดบังสมุทัยเป็นต้น [๓]

แม้ธรรมที่ประกอบร่วมกับอวิชชาเหล่านั้น ก็ได้ชื่อว่าอวิชชาภาคีตามนัยแรกนั่นแหละ

ตามนัยหลัง อวิชชาอย่างใดอย่างหนึ่งในอวิชชาเหล่านั้น ได้ชื่อว่า อวิชชา

อวิชชาที่เหลือชื่อว่า อวิชชาภาคี ดังนั้น อวิชชาและธรรมที่ประกอบร่วมกับอวิชชาจึงได้ชื่อว่า อวิชชาภาคี แต่ในทุกะนี้ประสงค์เอาธรรมที่ประกอบร่วมกับอวิชชาเท่านั้น

วิชชูปมา คือ ธรรมที่เปรียบเหมือนสายฟ้าแลบ เพราะไม่อาจขจัดความมืดคือกิเลสไม่ให้ครอบงำอีก

วชิรูปมา คือ ธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าผ่า เพราะสามารถขจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง

[องค์ธรรมของ วิชชูปมา คือ ปัญญาเจตสิกในมรรคจิตเบื้องต่ำ ๓
องค์ธรรมของ วชิรูปมา คือ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตมรรคจิต ๑]

อกุศลธรรมที่ตั้งอยู่ในคนเขลาชื่อว่า **พาล** โดยชื่อของคนเขลานั้น เพราะดำรงอยู่ในคนเขลา

กุศลธรรมชื่อว่า **บัณฑิต** [โดยชื่อของบัณฑิตนั้น] เพราะดำรงอยู่ในบัณฑิต

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **พาล** เพราะกระทำให้โง่เขลา ชื่อว่า **บัณฑิต** เพราะกระทำให้ฉลาด

[องค์ธรรมของ พาล คือ อกุศลจิต ๑๒ และเจตสิก ๒๗
องค์ธรรมของ บัณฑิต คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘
คำว่า พาล มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ธรรมที่ชื่อว่าพาล ตามนัยนี้เป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงคนเขลา แต่เจตนาหมายถึงธรรม (อกุศลธรรม) ที่เกิดโดยอาศัยคนเขลา
- ธรรมที่ทำให้โง่เขลา = พาลं กโรนฺตีติ พาลกรา (ลบ กร ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ)
คำว่า ปณฺฑิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ธรรมที่ชื่อว่าบัณฑิต ตามนัยนี้เป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบัณฑิต แต่เจตนาหมายถึงธรรม (กุศลธรรม) ที่เกิดโดยอาศัยบัณฑิต
- ธรรมที่ทำให้ฉลาด = ปณฺฑิตं กโรนฺตีติ ปณฺฑิตกรา (ลบ กร ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ)]

ธรรมที่มีสภาพดำ คือ กระทำจิตไม่ให้ประภัสสร ชื่อว่า **กัณหะ**

ธรรมที่มีสภาพขาว คือ กระทำจิตให้ประภัสสร ชื่อว่า **สุกกะ**

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **กัณหะ** เพราะเป็นเหตุแห่งกำเนิดดำ (การได้รับความลำบาก

ในอบายภูมิและการไม่มีบุญ) ชื่อว่า **สุกกะ** เพราะเป็นเหตุแห่งกำเนิดขาว (การได้รับความสุขในสุคติภูมิและการมีบุญ)

[องค์ธรรมของ กัณหะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
องค์ธรรมของ สุกกะ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

ธรรมที่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า **ตปนียะ**
ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า **อตปนียะ**

[องค์ธรรมของ ตปนียะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
องค์ธรรมของ อตปนียะ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

ทุกะ ๓ มีอธิวจนทุกะเป็นต้นเหมือนกันโดยองค์ธรรม มีเพียงศัพท์เท่านั้นที่ต่างกันในเรื่องนี้ เพราะคำว่า สิริวฑฺฒโก (ผู้เจริญศรี) ธนวฑฺฒโก (ผู้เจริญทรัพย์) เป็นต้น ได้ชื่อว่า

- **อธิวจนะ** (ธรรมที่เป็นสัททบัญญัติซึ่งเกิดขึ้นโดยมีเสียงเป็นประธาน) อันดำเนินไปโดยกระทำการอาศัยเสียงเท่านั้น [ไม่อาศัยเนื้อความ]

- **อธิวจนปถะ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสัททบัญญัติซึ่งเกิดขึ้นโดยมีเสียงเป็นประธาน

- **นิรุตติ** คือ สัททบัญญัติที่บุคคลกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุแสดงไว้อย่างนี้ว่า

อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจติ.[๔๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งจึงได้ชื่อว่า สังขาร”

- **นิรุตติปถะ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสัททบัญญัติอันบุคคลนำออกแล้วเปล่งขึ้น

- **ปัญญัตติ** เพราะแสดงให้รู้โดยประการนั้นๆ อย่างนี้ว่า

ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป.[๔๒]

“ความตรึก วิตก ความดำริ”

- **ปัญญัตติปถะ** คือ ธรรมที่เป็นเหตุของสัททบัญญัติซึ่งสามารถให้รู้โดยประการต่างๆ ได้

[องค์ธรรมของ อธิวจนะ คือ สัททบัญญัติที่สามารถให้ผู้ฟังรู้ได้ ได้แก่ เสียงที่เปล่งขึ้นซึ่งมีวจีวิญญัติ [สวิญฺญตฺติกวจีเภทสทฺท]

องค์ธรรมของ อธิวจนปถะ คือ อรรถบัญญัติที่สามารถให้ผู้พูดรู้ได้ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน

องค์ธรรมของ นิรุตติและนิรุตติปถะเช่นเดียวกับอธิวจนะและอธิวจนปถะ

องค์ธรรมของ ปัญญัตติและปัญญัตติปถะเช่นเดียวกับอธิวจนะและอธิวจนปถะ

ในคำว่า อธิวจน อุปสรรคคือ อธิ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (ดำเนินไป) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ อธิกิจฺจปวตฺต (ดำเนินไปอาศัย) ดังคำว่า อชฺฌตฺต (อธิ + อตฺต) มีรูปวิเคราะห์ว่า วจนำ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อธิวจนา (ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยเสียง)

ในคำว่า นิรุตฺติ อุปสรรคคือ นิ ใช้ในความหมายว่า นีหริตฺวา (นำออก) มีรูปวิเคราะห์ว่า นีหริตฺวา อุจฺจนฺเตติ นิรุตฺติ (ธรรมอันบุคคลนำออกแล้วเปล่งขึ้น)

คำว่า ปญฺญตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ญาเปตีติ ปญฺญตฺติ (ธรรมซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ)]

อนึ่ง พึงทราบประโยชน์ในการกล่าวถึงทุกะหนึ่งในทุกะทั้ง ๓ นี้แล้วยังกล่าวถึงทุกะอื่นตามนัยที่กล่าวไว้ในเหตุโคจฉกะนั่นแหละ [คือ ความไพเราะแห่งเทศนา หรืออัธยาศัยของผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น]

[๑๐๙-๑๑๘] ในนามรูปทุกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า **นาม** เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ เพราะเป็นสภาวะน้อมไป[สู่อารมณ์] และเพราะเป็นสภาวะ[ยังจิตและเจตสิก]ให้น้อมไป[สู่ตน]

[องค์ธรรมของ นาม คือ

- เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ : จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

- เพราะเป็นสภาวะน้อมไป[สู่อารมณ์]: จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒

- เพราะเป็นสภาวะ[ยังจิตและเจตสิก]ให้น้อมไป[สู่ตน] : จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ นิพพาน

ข้อความว่า “เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ” หมายความว่า ธรรมมีผัสสะและเวทนา เป็นต้น เป็นเหตุให้ตั้งชื่อว่า ผัสสะ (สภาวะกระทบอารมณ์) เวทนา (สภาวะเสวยอารมณ์) เป็นต้นตามสภาพนั้นๆ ส่วนรูปธรรมมีปฐวีธาตุเป็นต้นไม่ได้ชื่อว่า นาม เพราะยังมีชื่อเรียกอื่นตามบัญญัติ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตั้งชื่อ = นามํ กโรตีติ นามํ.
  (เมื่อมีรูปว่า นามกรณ ให้ลบ กรณ ศัพท์เพื่อย่อคำ)
- สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ = นมตีติ นามํ.
  (นมุ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะยังจิตและเจตสิกให้น้อมไปสู่ตน = นาเมตีติ นามํ.
  (นมุ ธาตุ = น้อมไป + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

ชื่อว่า **รูป** เพราะเป็นสภาวะแปรปรวน [คือ รูป ๒๘]

ในคำอธิบายมาติกานี้มีความโดยสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดารจักแจ่มแจ้งในนิกเขปกัณฑ์

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกขสัจเป็นต้น

ภวตัณหา คือ ความปรารถนาภพ

[องค์ธรรมของ อวิชชา คือ โมหเจตสิก
องค์ธรรมของ ภวตัณหา คือ โลภเจตสิก]

สัสสตทิฏฐิได้ชื่อว่า ภว ในคำว่า **ภวทิฏฐิ** หมายถึง ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าเที่ยง

อุจเฉททิฏฐิได้ชื่อว่า วิภว ในคำว่า **วิภวทิฏฐิ** หมายถึง ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าขาดสูญ

สัสสตทิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกเที่ยง

อุจเฉททิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ

[องค์ธรรมของ ภวทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นภวทิฏฐิ
องค์ธรรมของ วิภวทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นวิภวทิฏฐิ
องค์ธรรมของ สัสสตทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นสัสสตทิฏฐิ
องค์ธรรมของ อุจเฉททิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นอุจเฉททิฏฐิ
คำว่า สสฺสตทิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- สทา สโต สสฺสโต (สิ่งที่มีอยู่เสมอ)
- สสฺสโต อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ สสฺสตทิฏฺจิ. (ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกเที่ยง)
คำว่า ภวทิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- ภวตีติ ภโว. (สิ่งที่มีอยู่เสมอ, สัสสตทิฏฐิ)
- ภโว อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ ภวทิฏฺจิ. (ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยสัสสตทิฏฐิ)
คำว่า อุจฺเฉททิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- อุจฺฉิชฺชตีติ อุจฺเฉโท. (สิ่งที่ขาดสูญ)
- อุจฺเฉโท อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ อุจฺเฉททิฏฺจิ. (ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ)
คำว่า วิภวทิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- น ภวตีติ วิภโว. (สิ่งที่ขาดสูญ, อุจเฉททิฏฐิ)
- วิภโว อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ วิภวทิฏฺจิ. (ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยอุจเฉททิฏฐิ)]

อันตวาทิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกมีที่สุด

อนันตวาทิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกไม่มีที่สุด

[องค์ธรรมของ อันตวาทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นอันตวาทิฏฐิ
องค์ธรรมของ อนันตวาทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นอนันตวาทิฏฐิ]

ปุพพันตานุทิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่เป็นไปตามอดีตขันธ์ [๕]

อปรันตานุทิฏฐิ คือ ทิฏฐิที่เป็นไปตามอนาคตขันธ์ [๕]

[องค์ธรรมของ ปุพพันตานุทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นปุพพันตานุทิฏฐิ
องค์ธรรมของ อปรันตานุทิฏฐิ คือ ทิฏฐิเจตสิกที่เป็นอปรันตานุทิฏฐิ]

คำว่า อหิริกะ (ธรรมที่ไม่ละอายต่อทุจริต = อหิริกเจตสิก) คือ ความไม่ละอาย ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้[ในปทภาชนี]อย่างนี้ว่า

ยํ น หิริยติ หิริยิตพฺเพน.[๔๓]

“ธรรมใดย่อมไม่ละอาย[กายทุจริตเป็นต้น]ที่ควรละอาย”

คำว่า อโนตตัปปะ (ธรรมที่ไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต = อโนตตัปปเจตสิก) คือ อาการที่ไม่เกรงกลัวซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอธิบายไว้[ในปทภาชนี]อย่างนี้ว่า

ยํ น โอตฺตปฺปติ โอตฺตปฺปิตพฺเพน.[๔๓]

“ธรรมใดย่อมไม่เกรงกลัว[กายทุจริตเป็นต้น]ที่ควรเกรงกลัว”

ความละอาย ชื่อว่า หิริ (ธรรมที่ละอายต่อทุจริต = หิริเจตสิก)

ความสะดุ้งกลัว ชื่อว่า โอตตัปปะ (ธรรมที่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต = โอตตัปปเจตสิก)

ในคำว่า โทวจสฺสตา พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ทุพพจะ คือ ผู้ว่ายากซึ่งเป็นบุคคลผู้ถือเอาการขัดแย้งต่างๆ ผู้ชอบโต้แย้ง ผู้ไม่เคารพ[บุคคลผู้สั่งสอนหรือธรรมอันเป็นคำสอนของพระศาสดา]

คำว่า โทวจัสสะ คือ การกระทำของผู้ว่ายากนั้น

คำว่า โทวจัสสตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้ว่ายาก) คือ ภาวะแห่งการกระทำของผู้ว่ายากนั้น

คำว่า ปาปมิตตะ คือ ผู้มีมิตรชั่วเป็นบุคคลผู้ปราศจากศรัทธาเป็นต้น

คำว่า ปาปมิตตตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้มีมิตรชั่ว) คือ ภาวะของผู้มีมิตรชั่วนั้น

[องค์ธรรมของ โทวจัสสตา คือ โทสมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๒ ที่เกิดขึ้นในขณะที่กระทำกิริยาอาการไม่เคารพบุคคลผู้สั่งสอนหรือธรรมอันเป็นคำสอนของพระศาสดา

องค์ธรรมของ ปาปมิตตา คือ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๒๓ ที่เกิดขึ้นในขณะที่สมาคมกับมิตรชั่ว]

ความเป็นผู้ว่าง่ายและความเป็นผู้มีมิตรดี พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

[องค์ธรรมของ โสวจัสสตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้ว่าง่าย) คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๓ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ที่เกิดขึ้นในขณะที่กระทำกิริยาอาการเคารพต่อบุคคลหรือธรรม

องค์ธรรมของ กัลยาณมิตตตา (ธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นผู้มีมิตรดี) คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๓ [เว้นวิรตี อัปปมัญญา] ที่เกิดขึ้นในขณะที่สมาคมกับมิตรดี]

[๑๑๙-๑๒๓] **อาปัตติกุสลตา** คือ ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ ที่ตรัสไว้[ในนิก-เขปกัณฑ์]อย่างนี้ว่า

ปญฺจปิ อาปตฺติกฺขนฺธา อาปตฺติโย, สตฺตปิ อาปตฺติกฺขนฺธา อาปตฺติโย.[๔๔]

“กองอาบัติ ๕ ก็มี กองอาบัติ ๗ ก็มี”

อาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น

[องค์ธรรมของ อาปัตติกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหา-กิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้ข้ออาบัติต่างๆ

องค์ธรรมของ อาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้การออกจากอาบัติต่างๆ]

สมาปัตติกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ คำนี้เป็นชื่อของปัญญาที่กำหนดอัปปนาของสมาบัติทั้งหลาย

สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

[อัปปนา คือ ฌานชวนะ มรรคชวนะ และผลชวนะ ก่อนจะบรรลุอัปปนามีชวนจิตเกิดขึ้นก่อน คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู หรือโวทาน เมื่อออกจากอัปปนาฌานแล้วภวังคจิตย่อมเกิดขึ้น สมาปัตติกุสลตาจึงเป็นปัญญาที่กำหนดส่วนหน้าและส่วนหลังของอัปปนาชวนจิตว่าจิตดังกล่าวได้เกิดขึ้นในระหว่าง

องค์ธรรมของ สมาปัตติกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้ข้อการเข้าสมาบัติ

องค์ธรรมของ สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่รู้การออกจากสมาบัติ]

ธาตุกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘

มนสิการกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณาธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ

[องค์ธรรมของ ธาตุกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ที่รู้ในธาตุ ๑๘

องค์ธรรมของ มนสิการกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ที่มีความฉลาดในการพิจารณาธาตุ ๑๘]

อายตนกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในจักขายตนะเป็นต้น

ปฏิจจสมุปปาทกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปปาทที่มีองค์ ๑๒

[องค์ธรรมของ อายตนกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ในขณะที่รู้อายตนะ ๑๒

องค์ธรรมของ ปฏิจจสมุปปาทกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ มรรคจิต ๔ ในขณะรู้ปฏิจจสมุปบาทที่มีองค์ ๑๒]

ฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุ[อันสมควร]นั้นๆ

เหตุ[อันสมควร]ได้ชื่อว่า ฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งของผลโดยความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ฐานะ

อัฏฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันไม่สมควร

[องค์ธรรมของ ฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ ที่รู้ในเหตุอันสมควร เช่น จักขุปสาทนี้เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น

องค์ธรรมของ อัฏฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ ที่รู้ในเหตุอันไม่สมควร เช่น รู้ว่าจักขุประสาทนี้ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของโสตวิญญาณจิต เป็นต้น]

[๑๒๔-๑๓๔] **อัชชวะ** คือ ความซื่อตรง[ทางกายและจิต]

มัททวะ คือ ความอ่อนโยน[ทางกายและจิต]

[องค์ธรรมของ อัชชวะ คือ กายุชุกตาเจตสิกและจิตตุชุกตาเจตสิก

องค์ธรรมของ มัชชวะ คือ กายมุทุตาเจตสิกและจิตตมุทุตาเจตสิก]

ขันติ คือ ความอดทนที่เรียกว่าความอดกลั้น[โดยไม่ตอบโต้]

โสรัจจะ คือ ความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริตกรรมอันดีงาม

[องค์ธรรมของ ขันติ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ ที่มีอโทสะเป็นประธาน เจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ โสรัจจะ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ ที่มีศีลเจตนาเป็นประธาน และโลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ (เว้นอัปปมัญญา)]

สาขัลยะ คือ ความเป็นผู้อ่อนโยนที่เรียกว่าความอ่อนหวานของผู้ร่าเริง

ปฏิสันถาระ คือ การปฏิสันถารด้วยธรรมและอามิสโดยลักษณะที่ตนไม่มีช่องว่าง[คือเรื่องผิดใจ]กับคนอื่น

[องค์ธรรมของ สาขัลยะ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ในขณะที่กล่าววาจาสุภาพอ่อนหวาน

องค์ธรรมของ ปฏิสันถาระ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ในขณะที่ทำการต้อนรับ]

อินทริเยสุ อคุตตทวารตา คือ ความเป็นผู้ไม่สำรวมทวารในอินทรีย์อันมีใจเป็นที่ ๖ ที่เรียกว่าความวิบัติแห่งอินทรีย์สังวร

[คำว่า ความเป็นผู้ไม่สำรวมทวารในอินทรีย์ มาจากคำบาลีว่า อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา เป็นสำนวนที่แปลตามศัพท์บาลี ภาษาไทยใช้เป็น ความเป็นผู้ไม่สำรวมอินทรีย์ในทวาร ซึ่งก็มาจากคำบาลีในบางแห่งว่า ทฺวาเรสุ อคุตฺตินฺทฺริโย]

โภชเน อมัตตัญญุตา คือ ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในอาหารด้วยการรับไว้และการบริโภค

[องค์ธรรมของ อินทริเยสุ อคุตตทวารตา คือ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ เจตสิก ๒๖
องค์ธรรมของ โภชเน อมัตตัญญุตา คือ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ เจตสิก ๒๓]

ทุกะต่อมา [คือ ทุกะว่า อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา] พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับทุกะที่กล่าวไว้แล้ว

มุฏฐัสสัจจะ คือ ความเป็นผู้หลงลืมสติที่เรียกว่าการอยู่ปราศจากสติ

อสัมปชัญญะ คือ ความเป็นผู้ไม่รู้ทั่วด้วยดี

[องค์ธรรมของ มุฏฐัสสัจจะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสติ
องค์ธรรมของ อสัมปชัญญะ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา]

สติ คือ ธรรมที่ระลึกได้

สัมปชัญญะ คือ ความเป็นผู้รู้ทั่วด้วยดี

[องค์ธรรมของ สติ คือ สติเจตสิก

องค์ธรรมของ สัมปชัญญะ คือ ปัญญาเจตสิก

คำว่า สมฺปชญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน. (ผู้รู้ทั่วด้วยดี)
  (สํ = ด้วยดี, ป = ประการต่างๆ, ทั่ว, ญา = รู้)
- สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชญฺญํ (สมฺปชาน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

ปฏิสังขานพละ คือ กำลังที่เรียกว่าปัญญาพิจารณา เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะโมหะที่ไม่พิจารณา

ภาวนาพละ คือ กำลังที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ โดยอาศัยวิริยะเป็นประธาน

[องค์ธรรมของ ปฏิสังขานพละ คือ ปัญญาเจตสิก

องค์ธรรมของ ภาวนาพละ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

สมถะ คือ สมาธิที่ทำอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์[ต่อกุศลธรรม]ให้สงบ

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่หยั่งเห็น[รูปนาม]โดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจ-ลักษณะ เป็นต้น

[องค์ธรรมของ สมถะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิ

องค์ธรรมของ วิปัสสนา คือ ปัญญาเจตสิก

คำว่า วิปสฺสนา มาจาก วิ (ประการต่างๆ) + ปสฺสนา (หยั่งเห็น) วิ อุปสรรค หมายถึง ปการ (ประการต่างๆ) ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ]

สมถนิมิตตะ คือ สมาธิที่เกิดก่อนเป็นเหตุของสมาธิที่บุคคลถือเอาอาการนั้นแล้วพึงให้เกิดขึ้นอีก

แม้**ปัคคหนิมิตตะ**ก็มีนัยเดียวกันนี้ (ปัคคหนิมิตตะ คือ ความเพียรที่เกิดก่อนเป็นเหตุของความเพียรที่เกิดภายหลัง)

[องค์ธรรมของ สมถนิมิตตะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิที่เกิดก่อน
องค์ธรรมของ ปัคคหนิมิตตะ คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะที่เกิดก่อน]

ปัคคาหะ คือ ธรรมที่ประคองสัมปยุตตธรรมไว้

อวิกเขปะ คือ ธรรมที่ไม่ซัดส่าย

[องค์ธรรมของ ปัคคาหะ คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะ
องค์ธรรมของ อวิกเขปะ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นสัมมาสมาธิ]

[๑๓๕-๑๔๒] **สีลวิปัตติ** คือ ความวิบัติแห่งศีลที่เรียกว่าความไม่สำรวมอันยังศีลให้พินาศ

ทิฏฐิวิปัตติ คือ ความวิบัติแห่งทิฏฐิที่เรียกว่าความเห็นผิดอันยังความเห็นถูกให้พินาศ

[องค์ธรรมของ สีลวิปัตติ คือ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗
องค์ธรรมของ ทิฏฐิวิปัตติ คือ ทิฏฐิเจตสิก]

สีลสัมปทา คือ ความบริบูรณ์แห่งศีลกล่าวคือความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริตกรรมอันดีงาม เพราะยังศีลให้ถึงพร้อม

ทิฏฐิสัมปทา คือ ความบริบูรณ์แห่งความเห็นกล่าวคือปัญญาที่บริบูรณ์ด้วยทิฏฐิ

[องค์ธรรมของ สีลสัมปทา คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ เจตสิก ๓๘
องค์ธรรมของ ทิฏฐิสัมปทา คือ ปัญญาเจตสิกคือสัมมาทิฏฐิ]

สีลวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งศีลกล่าวคือศีลที่ถึงความเป็นวิสุทธิ

ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งความเห็นที่เรียกว่าปัญญารู้เห็นอันสามารถเพื่อให้บรรลุความหมดจดคือพระนิพพาน

[องค์ธรรมของ สีลวิสุทธิ คือ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖

องค์ธรรมของ ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกัมมสกตาญาณ และวิปัสสนาญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกะ มรรคญาณ ผลญาณ]

ประโยคว่า **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปน ยถาทิฏฺฐิสฺส จ ปธานำ** (ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งความเห็น มีอยู่) ความเพียรของผู้ที่มีปัญญาอันควรแก่วิริยะ มีอยู่ หมายความว่า ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นที่เรียกว่ากัมมสกตาญาณเป็นต้นมีอยู่ และความเพียรที่ประกอบด้วยปัญญานั้นของผู้ที่มีปัญญาอันควรแก่วิริยะ คือ ผู้มีปัญญาอันดีงาม มีอยู่

[องค์ธรรมของ ทิฏฐิวิสุทธิ โข ปนะ คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกัมมสกตาญาณ และวิปัสสนาญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกะ มรรคญาณ ผลญาณ

องค์ธรรมของ ยถาทิฏฐิสสะ จะ ปธานัง คือ วิริยเจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยญาณทั้ง ๔ ในมหากุศลญาณสัมยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘]

คำว่า สำเวโค (ความสลดใจ) คือ ความสังเวชที่เรียกว่าความกลัวอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติเป็นต้น

คำว่า สำเวชนิยฏฺฐานำ แปลว่า เหตุที่ทำให้สลดใจมีชาติเป็นต้น

คำว่า สำวิคฺคสฺส จ โยนิโสปธานำ (ความเพียรโดยเหตุอันสมควรของผู้ที่สลดใจแล้ว) หมายความว่า ความเพียรโดยเหตุอันสมควรของผู้ที่เกิดความสลดใจแล้วอย่างนั้น

[องค์ธรรมของ สังเวโค จะ สังเวชนิยฏฐานะ คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่เกิดความสลดใจต่อชาติ ชรา พยาธิ มรณะ

องค์ธรรมของ สังวิคคัสสะ จ โยนิโสปธานัง คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะในกุศลจิต ๒๑ ผลจิต ๔ และคำว่า โยนิโส ใน โยนิโสปธานำ ใช้ในความหมายว่า เหตุอันสมควร ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อุปายปธานำ (ความเพียรโดยเหตุอันสมควร)]

ประโยคว่า อสนฺตุฏฺฐิตา จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ (ความเป็นผู้ไม่อิ่มในกุศลธรรม)

หมายความว่า ความเป็นผู้ไม่สันโดษในการบำเพ็ญกุศลธรรม

ประโยคว่า อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมึ (เป็นผู้ไม่ท้อถอยในความเพียร) หมายความว่า ความไม่ถอยกลับ คือ ความไม่หยุดยั้งความเพียรเมื่อยังมิได้บรรลุอรหัตตผล

[องค์ธรรมของ อสันตุฏฐิตา จะ กุสเลสุ ธัมเมสุ คือ กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘

องค์ธรรมของ อัปปฏิวานิตา จะ ปธานัสฺมิง คือ วิริยเจตสิกที่เป็นสัมมาวายามะในกุศลจิต ๒๑

คำว่า อปฺปฏิวานิตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- ปฏิวนียเต ปฏิวาโน (ความเพียรที่ตรงกันข้าม, ความท้อถอย มาจากศัพท์ว่า ปติ บทหน้า + วนุ ธาตุ = ขวนขวาย + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ปฏิวาโน อสฺส อตฺถีติ ปฏิวานี (ปฏิวาน ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- น ปฏิวานี อปฺปฏิวานี (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อปฺปฏิวานิโน ภาโว อปฺปฏิวานิตา (อปฺปฏิวานี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

ชื่อว่า **วิชชา** (ธรรมที่รู้แจ้ง) เพราะรู้แจ้ง

ชื่อว่า **วิมุตติ** (ธรรมที่พ้นจากนิวรณ์ธรรม) เพราะหลุดพ้น

คำว่า ขเย ญาณำ (ญาณในความสิ้นกิเลส) คือ ปัญญาในอริยมรรคอันกระทำความสิ้นกิเลส

[องค์ธรรมของ วิชชา คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ)

องค์ธรรมของ วิมุตติ คือ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ เจตสิก ๓๕ นิพพาน

ในคำว่า อริยมคฺเค ญาณำ (ปัญญาในอริยมรรค) คำว่า อริยมคฺเค หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วน ญาณำ หมายถึง สัมมาทิฏฐิ จึงสัมพันธ์ อริยมคฺเค ว่าเป็นสมูหาธาระ (ที่ตั้งอันเป็นหมู่) ใน ญาณำ ส่วน ญาณำ เป็นอวยวาเธยยะ (สิ่งที่อาศัยอันเป็นส่วนหนึ่ง)]

คำว่า อนุปฺปาเท ญาณำ (ญาณในความไม่เกิดขึ้น[แห่งกิเลส]) คือ ปัญญาใน

อริยผลที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งความดับกิเลสที่มรรคนั้นๆ พึงขจัด อันทำให้ไม่เกิดขึ้นด้วยการเชื่อมไว้อีก

[องค์ธรรมของ ขเย ญาณัง คือ ปัญญาเจตสิกในมรรคจิต ๔
องค์ธรรมของ อนุปปาเท ญาณัง คือ ปัญญาเจตสิกในผลจิต ๔]

ข้อนี้เป็นการอธิบายบทตามลำดับของมาติกา

จบ คำอธิบายบทในทุกมาติกา

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๗๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น”

คำอธิบายกามาวจรกุศล

คำอธิบายปทภาชนีย์ของกามาวจรกุศล

[๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มปทภาชนีย์ (คำจำแนกบท) นี้ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกธรรมที่ทรงประมวลไว้ด้วย มาติกา (แม่บท) ตามที่ได้ตั้งไว้แล้ว

[คำว่า ปทภาชนีย สำเร็จรูปมาจาก ปท ศัพท์ + ภาชนีย ศัพท์ คำว่า ภาชนีย ประกอบรูปศัพท์จาก ภาช ธาตุ (ภาเค = จำแนก) + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาชียเต อเนนาติ ภาชนียํ (คำเป็นเครื่องจำแนก)

- ปทานํ ภาชนียํ ปทภาชนียํ (คำเป็นเครื่องจำแนกบท)

ในคัมภีร์มธุฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๒) พบรูปว่า ปทภาชนิยํ และอธิบายคำนี้ไว้ว่า ปท-ภาชนิยนฺติ ปทภาชนวเสน ปวตฺตวจนํ (คำว่า ปทภาชนิย คือ คำที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการจำแนกบท) ตามนัยนี้คำว่า ภาชนิย มาจาก ภาชน ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปทานํ ภาชนํ ปทภาชนํ (การจำแนกบท)

- ปทภาชเนน ปวตฺตํ ปทภาชนิยํ (คำที่ดำเนินไปโดยการจำแนกบท)

อย่างไรก็ตาม ในฉบับพม่าปรากฏเป็นรูปว่า ปทภาชนิยํ แต่ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปทภาชนียํ ที่จริงแล้วควรมีรูปว่า ปทภาชนิยํ เพราะลง อิย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิตได้ แต่ลง อีย ปัจจัยไม่ได้]

ในปทภาชนีย์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงกามาวจรกุศลไว้ก่อนว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) คำอธิบายความ (นิเทศ) ของกามาวจรกุศลนั้นมีหมวดใหญ่ ๓ หมวด คือ

๑. ธัมมววัตถานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น)

๒. สังคหวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการรวบรวมขันธ์เป็นต้น)

๓. สุญญตวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยความว่างจากอัตตะชีวะ)

ธัมมววัตถานวาระ จำแนกเป็น :-

๑. อุทเทสวาระ ปริจเฉทย่อความ

๒. นิทเทสวาระ ปริจเฉทอธิบายความ

๓. อุทเทสวาระ จำแนกเป็น :-

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน)

- สมยนิเทศ (แสดงเวลา) คือ คำว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ฯเปฯ ตสฺมึ สมเย (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ฯลฯ ในสมัยนั้น)

- ธรรมุทเทศ (แสดงธรรม) คือ คำว่า ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี)

- อัปปนา (คำลงท้าย) คือ คำว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา อิเม ธมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล)

[คำว่า อปฺปนา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อปฺเปตีติ อปฺปนา (อัปปนา คือ คำที่ให้ถึงที่สุด) หมายถึง คำลงท้ายหรือนิควัจน์นั่นแหละ ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๗) กล่าวว่า อปฺเปตุนฺติ นิคเมตุํ (คำว่า อปฺเปตุ แปลว่า เพื่อลงท้าย)]

ในปุจฉาปริจเฉท (ปริจเฉทว่าด้วยคำถาม) อย่างแรกของอุทเทสวาระที่ประกอบด้วยปริจเฉท ๔ ตอนอย่างนี้ คำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) นี้ชื่อว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา

กล่าวโดยพิสดารว่า คำถามมี ๕ ประเภท คือ

๑. อทิฏฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้)

๒. ทิฏฐสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว)

๓. วิมติจเฉทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย)

๔. อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง)

๕. กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

คำถามเหล่านั้นมีความแตกต่างกัน ดังนี้

กตมา อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา. ปกติยา ลกฺขณํ อญฺญาตๆ โหติ อทิฏฺฐๆ อตุลิตๆ อตีริตๆ อวิภูตๆ อวิภาวิตๆ. ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหๆ ปุจฺฉติ. อยๆ อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา.[๔๕]

“ถามว่า : อทิฏฐโชตนาปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนไม่รู้เห็นโดยปกติ ไม่ได้พิจารณาไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อให้รู้เห็น เพื่อพิจารณาไตร่ตรอง เพื่อให้แจ่มแจ้งชัดเจนสิ่งที่ต้องการจะรู้นั้น คำถามนี้ชื่อว่า อทิฏฐโชตนาปุจฉา”

[คำว่า ลกฺขณ ไม่ใช่แปลว่า “เครื่องหมาย” ตามที่ใช้โดยทั่วไป แต่หมายถึง สิ่งที่ต้องการจะรู้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขิตพฺพนฺติ ลกฺขณๆ (ลักขณะ คือ สิ่งที่พึงกำหนดหมาย) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๑) อธิบายว่า ลกฺขณนฺติ ญาตุๆ อิจฺฉิโต โย โกจิ สภาโว (คำว่า ลกฺขณๆ คือ สภาพอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องการจะรู้)]

กตมา ทิฏฺฐสๆสนฺทนาปุจฺฉา. ปกติยา ลกฺขณๆ ญาตๆ โหติ ทิฏฺฐๆ ตุลิตๆ ตีริตๆ วิภูตๆ วิภาวิตๆ, โส อญฺเญหิ ปณฺฑิเตหิ สทฺธึ สๆสนฺทนตฺถาย ปญฺหๆ ปุจฺฉติ. อยๆ ทิฏฺฐสๆสนฺทนาปุจฺฉา.[๔๖]

“ถามว่า : ทิฏฐสังสันทนาปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนรู้เห็นแล้วโดยปกติ พิจารณาไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น คำถามนี้ชื่อว่า ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา”

กตมา วิมติจฺเฉทนาปุจฺฉา. ปกติยา สๆสยปกฺขนฺโท โหติ วิมติปกฺขนฺโท เทฺวฬฺหก-ชาโต “เอวๆ นุ โข, นนุ โข, กึ นุ โข, กถๆ นุ โขติ. โส วิมติจฺเฉทนตฺถาย ปญฺหๆ ปุจฺฉติ. อยๆ วิมติจฺเฉทนาปุจฺฉา.[๔๗]

“ถามว่า : วิมติเฉทนาปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : คนที่ประกอบด้วยความสงสัยเคลือบแคลงใจโดยปกติ เกิดความเห็นสองแง่ว่า “เป็นอย่างนั้นหรือไม่เป็นอย่างนั้น เป็นอะไร หรือเป็นอย่างไร” เขาย่อมถามปัญหาเพื่อขจัดความสงสัย คำถามนี้ชื่อว่า วิมติเฉทนาปุจฉา”

กตมา อนุมติปุจฺฉา. ภควา ภิกฺขูนํ อนุมติยา ปญฺหํ ปุจฺฉติ “ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ. “อนิจฺจํ ภนฺเต. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ. “ทุกฺขํ ภนฺเต. “ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ. “โน เหตํ ภนฺเตติ. อยํ อนุมติปุจฺฉา.

ถามว่า : อนุมติปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสถามปัญหาเพื่อ[รับเอา]ความเห็นชอบจากภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

ภิกษุ : ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : รูปที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า

ภิกษุ : เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : รูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอเพื่อรู้เห็นรูปนั้นว่ารูปนี้เป็นของเรา รูปนี้เป็นเรา รูปนี้เป็นอัตตาของเรา

ภิกษุ : การรู้เห็นด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐินี้ไม่ควรเลย พระเจ้าข้า[๙๘]

คำถามนี้ชื่อว่า อนุมติปุจฉา

[ในประโยคว่า โน เหตํ คำว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของคำว่า สมนุปสฺสนำ (การรู้เห็น) ซึ่งเปลี่ยนมาจากบทกริยาในประโยคหน้าว่า สมนุปสฺสิตุ (เพื่อรู้เห็น) และการรู้เห็นดังกล่าวก็เนื่องด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิ ตามที่กล่าวไว้ว่า

- เอตํ มมำ (รูปนี้เป็นของเรา) : เนื่องด้วยตัณหา

- เอโสหมสฺมิ (รูปนี้เป็นเรา) : เนื่องด้วยมานะ

- เอโส เม อตฺตา (รูปนี้เป็นอัตตาของเรา) : เนื่องด้วยทิฏฐิ

คำว่า มมำ ในพระไตรปิฎกทุกฉบับมีรูปว่า มม เป็นประโยคว่า เอตำ มม ในคัมภีร์นิสสัยพม่าให้เพิ่มคำว่า สนฺตกำ (ของ) เข้ามาแปลร่วมกับ มม แต่คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘) อธิบายว่า มม สนฺตกนฺติ กตฺวา มมนฺติ (ตรัสว่า มมำ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า มม สนฺตกำ (ของของเรา) ตามนัยนี้คำว่า มมำ เป็นบทตัทธิตที่มาจาก อมฺห ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตญฺเญปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่นย่อมปรากฏ) แล้วแปลง อมฺห เป็น มม ด้วยมหาสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (บทว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จได้) เมื่อลง สิ วิภัตติ แล้วแปลงเป็น อำ จึงได้รูปว่า มมำ มีรูปวิเคราะห์ว่า มม อิทำ มมำ (สิ่งนี้ของเรา ได้รูปว่า มมำ)]

กตมา กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา. ภควา ภิกฺขูนำ กเถตุกมฺยตาย ปญฺหำ ปุจฺฉติ “จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฏฺฐานา. กตเม จตฺตาโรติ. อยำ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติ.[๔๙]

“ถามว่า : กเถตุกัมยตาปุจฉาเป็นไฉน

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสถามปัญหาเพื่อประสงค์จะตอบแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานมี ๔ อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ เป็นไฉน คำถามนี้ชื่อว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา”

ในบรรดาคำถามทั้ง ๕ เหล่านั้น คำถาม ๓ คำถามแรกไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งในกาลทั้ง ๓ [รูปและนาม] หรือที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอันพ้นจากกาล [นิพพาน และบัญญัติ] อันพระองค์ไม่ทรงรู้เห็น ไม่ได้พิจารณาไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน มิได้มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีอทิฏฐโชตนาปุจฉา

อนึ่ง ธรรมชาติ[คือสังขตธรรมและอสังขตธรรม]อันพระผู้มีพระภาคทรงแทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของพระองค์ การเทียบเคียงธรรมชาตินั้นกับบุคคลอื่นจะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม หามีไม่ ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีทิฏฐสังสันทนาปุจฉา

อนึ่ง พระองค์ทรงปราศจากความสงสัย ข้ามพ้นวิจิกิจฉาแล้ว ขจัดความสงสัยในธรรมทั้งปวงได้แล้ว ดังนั้น พระองค์จึงไม่มีวิมติเฉทนาปุจฉา

อย่างไรก็ตาม คำถามสองอย่างอื่นมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาค ในคำถามทั้งสองนั้น พึงทราบประโยคว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) นี้เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ย่อมตรัสถามธรรมที่ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม (เป็นไฉน) เพราะไม่อาจเข้าใจได้ว่ากุศลธรรมถูกกระทำอย่างไร หรือกระทำอะไร ด้วยคำว่า ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรม) แต่เมื่อตรัสถามว่า กตเม แล้ว การเป็นคำถามของกุศลธรรมเหล่านั้นย่อมปรากฏ ฉะนั้น ข้าพเจ้า (พระอรรถกถาจารย์) จึงกล่าวว่า กตเมติ ปเทน นิทฺทิสิตพฺพธมฺเม ปุจฺฉติ (พระพุทธองค์ย่อมตรัสถามธรรมที่ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม)

พระพุทธองค์ย่อมทรงแสดงธรรมที่ตรัสถามด้วยคำถามสองบทว่า ธมฺมา กุสลา

เนื้อความของกุศลธรรมเหล่านั้น ได้แสดงไว้แล้วนั่นแหละ

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสไว้ในนิเทศนี้ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) เหมือนในมาติกา แต่ตรัสทำตามลำดับบทว่า ธมฺมา กุสลา

ตอบว่า : เพื่อแสดงเทศนา[คือมาติกา]ของธรรมโดยประเภทต่างๆ [คือ กุศล อกุศล เป็นต้น] แล้วแสดงธรรมมีประเภทต่างๆ เพราะควรแสดงธรรมล้วนๆ [ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล] ไว้ในพระอภิธรรมนี้ และธรรมเหล่านั้นก็มีประเภทมิใช่น้อยโดยจำแนกเป็นกุศลเป็นต้น ดังนั้น ธรรมล้วนๆ จึงควรแสดงไว้ในพระอภิธรรมนี้ มิใช่เทศนาโดยโวหาร[เหมือนพระสูตร] และธรรมเหล่านั้นก็ควรแสดงไว้โดยประเภทต่างๆ มิใช่ควรแสดงโดยความเป็นธรรมทั่วไป เพราะการแสดงโดยประเภทต่างๆ ย่อมนำญาณในการแยกกลุ่มและญาณในปฏิสัมภิทามาให้

ด้วยเหตุดังกล่าว พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเทศนาของธรรมโดยประเภทต่างๆ แล้วตรัสทำตามลำดับบทว่า กตเม ธมฺมา กุสลา นี้เพื่อแสดงธรรมที่พึงแสดงโดยประเภทต่างๆ นั้น โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมที่มีประเภทต่างๆ ไว้ก่อน แล้วแสดงประเภท[คือกุศลเป็นต้น]ไว้ต่อมา ย่อมสมควรและเข้าใจได้ง่าย

[พระพุทธองค์ทรงแสดงบทขยาย (วิเสสนะ) คือ กุสลา ไว้ก่อนบทที่ถูกขยาย (วิเสสยะ) คือ ธมฺมา ในมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) เพื่อเน้นประเภทของธรรมเป็นหลักว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต อันก่อให้เกิดญาณในการแยกกลุ่มของธรรมและญาณในปฏิสัมภิทา แต่ในนิเทศหรือปทภาชนีย์ได้ทรงแสดงบทขยายไว้ในภายหลังว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เพื่อเน้นธรรมเป็นหลักอันจะส่งผลให้เข้าใจง่าย

ภาษาไทยเป็นภาษาที่มีประธานนำหน้า จึงกล่าวถึงบทขยายไว้ต่อมา ประโยคในมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา หรือประโยคในนิเทศว่า กตเม ธมฺมา กุสลา จึงต้องแปล ธมฺมา ไว้ก่อนตามความเหมาะสมในภาษา แต่บาลีเรียงไว้ต่างกันโดยมีจุดมุ่งหมายต่างกัน

สรุปความว่าภาษาบาลีมักใช้บทขยายอยู่หน้าบทที่ถูกขยายเพื่อเน้นคุณบท ดังคำว่า มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), นีลํ อุปฺปลํ (ดอกอุบลเขียว) แต่ในบางที่ก็อาจวางบทขยายไว้หลังได้เพื่อเน้นบทที่ถูกขยาย ดังคำว่า เทวทตฺต'มานย ฆฏธารกํ (จงนำเทวทัตผู้ถือหม้อมา)

ข้อความว่า “ญาณในการแยกกลุ่ม” หมายความว่า ถ้าพระพุทธองค์ตรัสโดยสามัญทั่วไปว่า ธมฺมา (ธรรมมีอยู่) ผู้ฟังก็ไม่อาจจำแนกได้ว่าเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต การตรัสโดยจำแนกประเภทว่า กุสลา ธมฺมา เป็นต้นจึงมีประโยชน์เพื่อก่อให้เกิดญาณในการแยกกลุ่มของธรรมนั้นๆ แก่ผู้ฟัง

ข้อความว่า “ญาณในปฏิสัมภิทา” หมายความว่า พระดำรัสว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่) และ อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่) แสดงเหตุ ส่วนพระดำรัสว่า อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอัพยากฤตมีอยู่) แสดงผล การแสดงเหตุย่อมก่อให้เกิดญาณในธรรมปฏิสัมภิทา ส่วนการแสดงผลย่อมก่อให้เกิดญาณในอรรถปฏิสัมภิทา

ในลำดับต่อจากคำถามว่า กตเม ธมฺมา กุสลา พระพุทธองค์มิได้แสดงถึงกุศลธรรมด้วยพระดำรัสว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี), เวทนา โหติ (เวทนาก็มี) เป็นต้น แต่ได้ตรัสประโยคว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) เป็นต้นเพื่อแสดงกามาวจรกุศลจิตโดยพิสดารต่อไป]

บัดนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยในประโยคว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) นี้ ดังต่อไปนี้

สมเย นิทฺทิสิ จิตฺตํ จิตฺเตน สมยํ มุนิ
นิยเมตฺวาน ทีเปตุํ ธมฺเม ตตฺถ ปเภทโต.

"พระมุนีทรงแสดงจิตไว้ในสมัย เพื่อกำหนดสมัยด้วยจิต แล้วแสดงธรรม[มีกุศลเป็นต้น]โดยประเภทต่างๆ [คือ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น] ในสมัยนั้น"

[ข้อความว่า "แสดงจิตไว้ในสมัย" คือ ประโยคว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ฯเปฯ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ซึ่งระบุจิตไว้ด้วยสมัยที่ไม่แน่นอนว่า ยสฺมึ สมเย (ในสมัยใด)

ข้อความว่า "กำหนดสมัยด้วยจิต" คือ ประโยคว่า ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี) ซึ่งระบุสมัยที่แน่นอนว่า ตสฺมึ สมเย (ในสมัยนั้น) ด้วยจิตที่แสดงไว้อย่างนั้น]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอยู่ว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ชื่อว่าทรงแสดงจิตไว้ในสมัย เพราะทรงกำหนดสมัยอย่างนี้ว่า ตสฺมึ สมเย (ในสมัยนั้น) ในที่สุด[ของพากย์ก่อน]ด้วยจิตที่ถูกกำหนดด้วยสมัยนั้น ได้ทรงแสดงจิตไว้ในสมัยต่อจากนั้นเพื่อให้เข้าใจธรรมมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นซึ่งมีประเภทที่รู้ได้ยากด้วยความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง (สันตติฆนะ) ความเป็นกลุ่มโดยหมู่ (สมูหฆนะ) ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ (กิจจฆนะ) และความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ (อารัมมณฆนะ) ในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตนั้นอย่างนี้ว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี) เวทนา โหติ (เวทนาก็มี) ในสมัยที่จิตเกิดขึ้นโดยมีความต่างกันแห่งสมัย

บัดนี้ พึงทราบการอธิบายตามบทในคำวินิจฉัยว่า ยสฺมึ สมเย (ในสมัยใด) เป็นต้น

คำว่า ยสฺมึ (ใด) แสดงไว้โดยความเป็นสัตตมีวิภัตติอย่างไม่แน่นอน

คำว่า สมเย (สมัย) ระบุถึงข้อความที่แสดงไว้อย่างไม่แน่นอน

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสมัยอย่างไม่แน่นอนไว้ในพากย์นั้น :-

สมวาเย ขเณ กาเล สมูเห เหตุทิฏฺจิสุ
ปฏิลาเภ ปหาเน จ ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติ.

"สมย ศัพท์ย่อมใช้ในความหมายว่า ความพร้อมเพรียง ขณะ กาล การประชุม เหตุ ความเห็น การได้รับ การละ และการแทงตลอด"

พึงทราบตัวอย่างแห่งความหมายของ สมย ศัพท์ ดังนี้

๑. ความพร้อมเพรียง เช่น อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทาย[๕๐] (ถ้ากระไรแม้วันพรุ่งนี้ เราใคร่ครวญกาลและความพร้อมเพรียงกัน [แห่งเหตุ]แล้วพึงเข้าไปหา)

๒. ขณะ เช่น เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย[๕๑] (โอกาสและสมัยเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียว [คือ การอุบัติของพระตถาคต])

๓. กาล เช่น อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโย[๕๒] (เวลาร้อน เวลาอบอ้าว)

๔. การประชุม เช่น มหาสมโย ปวนสฺมึ [๕๓] (การประชุมใหญ่ได้มีแล้วในป่าใหญ่)

๕. เหตุ เช่น สมโยปิ โข เต ภทฺทาลิ อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ "ภควา โข สาวตฺถิยํ วิหรติ, ภควาปิ มํ ชานิสฺสติ ภทฺทาลิ นาม ภิกฺขุ สตฺถุสาสเน สิกฺขาย อปริปูรการี"ติ. อยมฺปิ โข เต ภทฺทาลิ สมโย อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ [๕๔] (ดูกรภัททาลิ แม้เธอก็มิได้รู้เห็นเหตุว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถี แม้พระองค์ก็จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื่อภัททาลิไม่บำเพ็ญสิกขาให้บริบูรณ์ในศาสนาของพระศาสดา ดูกรภัททาลิ แม้เธอก็มิได้รู้เห็นเหตุอย่างนี้)

๖. ความเห็น เช่น เตน โข ปน สมเยน อุคฺคาหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกาปุตฺโต สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อาราเม ปฏิวสติ [๕๕] (ในสมัยนั้น ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ เป็นบุตรของนางสมณะโล้น อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกาเทวีอันมีศาลาหลังเดียว แวดล้อมด้วยแถวต้นมะพลับ เป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ)

๗. การได้รับ เช่น คาถาว่า

ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ.[๕๖]

"ผู้รู้ได้ชื่อว่า ผู้มีปัญญา เพราะได้รับประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า"

๘. การละ เช่น สมฺมา มานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺส[๕๗] (ภิกษุกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ)

๙. การแทงตลอด เช่น ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโ สงฺขตฏฺโ สนฺตาปฏฺโ วิปริณามฏฺโ อภิสมยฏฺโ[๕๘] (สภาพบีบคั้น[เหล่าสัตว์ผู้มีทุกข์]) สภาพถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพเร่าร้อน [โดยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น] สภาพถูกทำให้แปรปรวน[โดยชราและมรณะ] และสภาพที่บุคคลพึงแทงตลอด ของทุกขสัจ มีอยู่)

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์จำนวนมากอย่างนี้ :-

สมวาโย ขโณ กาโล สมูโห เหตุเยว จ
เอเต ปญฺจปิ วิญฺเญยฺยา สมยา อิธ วิญฺญุนา.

"ผู้รู้พึงทราบความหมาย ๕ ประการ ของ สมย ศัพท์ในเรื่องกุศลนี้ คือ ความพร้อมเพรียง ขณะ กาล หมู่ และเหตุ"

กล่าวโดยพิสดารว่า ในเรื่องกุศลว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) นี้ บัณฑิตพึงทราบความหมายของ สมย ศัพท์ ๕ ประการมีความพร้อมเพรียงเป็นต้นนั้นในความหมายของ สมย ศัพท์ ๙ ประการเหล่านั้นต่อไป

เตสุ ปจฺจยสามคฺคี สมวาโย ขโณ ปน
เอโกว นวโม เญยฺโย จกฺกานิ จตุโรปิ วา.

"ในความหมายของ สมย ศัพท์ทั้ง ๕ นั้น พึงทราบว่าความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยชื่อว่า สมวายะ ส่วนขณะที่ ๙ เพียงอย่างเดียว หรือจักร ๔ ชื่อว่า ขณะ"

[ขณะที่ ๙ คือ พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะประพฤติพรหมจรรย์ ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม ได้แก่ การเกิด

ในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น[๕๙]

จักร ๔ คือ

๑. ปุพเพกตปุญญตา (การสั่งสมบุญไว้ก่อน)

๒. ปติรูปเทสวาสะ (การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม)

๓. สัปปุริสูปนิสสยะ (การคบสัตบุรุษ)

๔. อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ)]

กล่าวโดยพิสดารว่า ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่ดำรงอยู่โดยความเป็นสิ่งที่ยังผลทั่วไปให้สำเร็จได้ ชื่อว่า ความพร้อมเพรียง ในเรื่องนี้

ขณะที่ ๙ ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย[๖๐] (โอกาสและสมัยเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียว) ชื่อว่า ขณะหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จักร (ธรรมที่หมุนเวียนเหมือนกงล้อ) ๔ คือ ปติรูปเทสวาสะ (การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม), สัปปุริสูปนิสสยะ (การคบสัตบุรุษ), อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) และปุพเพกตปุญญตา (การสั่งสมบุญไว้ก่อน) อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว จกฺกานิ, เยหิ สมนฺนาคตานำ เทวมนุสฺสานำ จตุจกฺกำ วตฺตติ.[๖๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ เหล่านี้เป็นเครื่องดำเนินไปของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ถึงพร้อมแล้ว”

จักรทั้ง ๔ นั้นรวมเรียกว่า ขณะ เพราะเป็นโอกาส เนื่องจากเป็นโอกาสให้กุศลเกิดขึ้น

[การสั่งสมบุญไว้ในชาติก่อนเป็นเหตุให้บุคคลไปอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสมทำให้คบสัตบุรุษ การคบสัตบุรุษและฟังคำแนะนำที่ดีทำให้ตั้งอยู่ในความดีที่

จัดเป็นการตั้งตนไว้ชอบ ดังนั้น กุศลที่ทำไว้จึงมีสาเหตุมาจากการตั้งตนไว้ชอบซึ่งเป็นผลของการสั่งสมบุญไว้ในชาติก่อน เป็นต้น จักร ๔ เหล่านี้เหมือนกับกงล้อที่หมุนเวียนไปในทุกๆ ภพจวบจนบรรลุพระนิพพาน]

บัณฑิตทราบความหมายของ สมย ศัพท์ คือ ความพร้อมเพรียง และขณะดังนี้แล้ว พึงทราบคำชี้แจงในความหมายอื่น [คือ กาล หมู่ และเหตุ] ต่อไป

ตๆ ตๆ อุปาทาย ปญฺญตฺโต กาโล โวหารมตฺตโก
ปุญฺโช ผสฺสาทิธมฺมานๆ สมูโหติ วิภาวิโต.

"โบราณาจารย์แสดงว่า กาล คือ สิ่งที่เป็นเพียงชื่อเรียกที่ชาวโลกบัญญัติโดยอาศัยเหตุนั้นๆ เป็นหมู่ของธรรมมีผัสสะเป็นต้น"

กล่าวโดยพิสดารว่า กาล คือ สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นโดยอาศัยซึ่งเหตุนั้นๆ อย่างนี้ว่า

- อาศัยธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า จิตฺตกาโล (กาลเกิดขึ้นแห่งจิต) รูปกาโล (กาลเกิดขึ้นแห่งรูป)

- อาศัยความดำเนินไปแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า อตีโต (กาลที่ล่วงไปแล้ว) อนาคโต (กาลที่ยังมาไม่ถึง)

- อาศัยลำดับแห่ง[บัญญัติ]ธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า พีชกาโล (กาลเกิดขึ้นแห่งเมล็ดพืช) องฺกุรกาโล (กาลเกิดขึ้นแห่งหน่อ)

- อาศัยลักษณะแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า อุปฺปาทกาโล (กาลแห่งความเกิดขึ้น) ชรากาโล (กาลแห่งความแก่)

- อาศัยหน้าที่ของธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า เวทิยนกาโล (กาลแห่งความเสวย) สญฺชานนกาโล (กาลแห่งความหมายรู้)

- อาศัยหน้าที่ของเหล่าสัตว์โดยนัยเป็นต้นว่า นฺหานกาโล (กาลแห่งการอาบ) ปานกาโล (กาลแห่งการดื่ม)

- อาศัยอิริยาบถโดยนัยเป็นต้นว่า คมนกาโล (กาลแห่งการไป) ฐานกาโล (กาลแห่งการยืน)

- อาศัยการหมุนเวียนของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า ปุพฺพณฺโห (เวลาเช้า) สายณฺโห (เวลาเย็น) ทิวา (กลางวัน) รตฺติ (กลางคืน)

- อาศัยการประชุมแห่งกาลที่เรียกว่ากลางวันและกลางคืนเป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า อฑฺฒมาโส (ครึ่งเดือน) มาโส (เดือนหนึ่ง)

อนึ่ง พึงทราบว่ากาลนั้นเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ

ส่วนหมู่ของธรรมมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น โบราณาจารย์แสดงว่าเป็นหมู่ในเรื่องนี้

อนึ่ง ครั้นทราบความหมายของ สมย ศัพท์ว่า กาล และหมู่ ดังนี้แล้ว

เหตูติ ปจฺจโยเวตฺถ ตสฺส ทฺวารวเสน วา
อเนกภาโว วิญฺเญยฺโย ปจฺจยานำ วเสน วา.

“ความหมายของ สมย ศัพท์อื่น คือ เหตุ พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ในเรื่องนี้พึงทราบว่าเหตุนั้นมีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย”

กล่าวโดยพิสดารว่า ปัจจัยนั่นแหละชื่อว่า เหตุ ในเรื่องนี้ พึงทราบว่าเหตุนั้นมีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย

ถามว่า : พึงทราบอย่างไร

ตอบว่า : พระพุทธเจ้าตรัสปัจจัย ๔ คือ จักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ เป็นต้นแก่จักขุวิญญาณจิตที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้น และตรัสปัจจัย ๒๔ ในมหาปกรณ์โดยนัยว่า เหตุปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารมฺมณปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) เป็นต้น

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยที่เหลือยกเว้นวิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิบาก) และปัจฉาชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม ปัจจัยทั้งหมดนั้นประสงค์เอาว่าเป็นเหตุในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าเหตุนั้นมีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยทวารหรือปัจจัย

ความหมาย[ของ สมย ศัพท์]ทั้ง ๕ มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นนั้น พึงทราบว่าถูกกำหนดด้วย สมย ศัพท์ในเรื่องกุศลนี้ ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กำหนดเอาความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวในความหมายทั้ง ๕ นั้น แต่กำหนดเอาทั้งหมด

ตอบว่า : เพราะแสดงข้อความที่แตกต่างกันนั้นๆ ด้วยความหมายนั้นๆ

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาความหมายทั้ง ๕ นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ความพร้อมเพรียง ย่อมแสดงถึงการเกิดขึ้นจากเหตุอันมีจำนวนมาก[ของกุศลจิต] พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเห็นว่ามีเหตุอย่างเดียวเพราะการแสดงดังกล่าว

[คำว่า เตน ในประโยคว่า เตน เอกการณวาโท ปฏิเสธิโต โหติ หมายถึง ทีปเนน โดยเปลี่ยนบทกริยาในพากย์ต้นว่า ทีเปติ เป็นบทนามว่า ทีปเนน]

อนึ่ง ธรรมดาว่าความพร้อมเพรียงกันย่อมมุ่งถึงสิ่งที่อาศัยกันและกันในการยังผลทั่วไปให้สำเร็จ ดังนั้น จึงแสดงความหมายนี้ว่า ผู้สร้างคนเดียวย่อมไม่มี โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีเหตุโดยสภาวะ[คือจักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ เป็นต้น] การมองหาเหตุอื่น[คือผู้สร้าง]ย่อมไม่สมควร

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเห็นว่า สยंกตं สุขทุกฺขं (สุขและทุกข์ถูกอัตตาทำขึ้น) โดยแสดงว่าไม่มีผู้สร้างคนใดคนหนึ่ง

ถามว่า : คำที่กล่าวว่า “แสดงถึงการเกิดขึ้นจากเหตุจำนวนมาก[ของกุศลจิต]” นั้นย่อมไม่สมควร เพราะไม่มีความเป็นเหตุในเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกันและเมื่อธรรมที่ไม่เป็นเหตุพร้อมเพรียงกัน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อคนตาบอดคนหนึ่งมองไม่เห็น คนตาบอดทั้งร้อยก็มองไม่เห็นเช่นกัน

ตอบว่า : ย่อมสมควรโดยแท้ เพราะความดำรงอยู่โดยการยังผลทั่วไปให้สำเร็จชื่อว่า ความพร้อมเพรียง มิใช่เพียงการประชุมแห่งเหตุจำนวนมาก และขึ้นชื่อว่าการเห็น

ของคนตาบอดก็ไม่ใช่ผลทั่วไป เนื่องจากแม้มีคนตาบอดตั้งร้อยก็ไม่มีการเห็นนั้น แต่การเห็นนั้นเป็นผลทั่วไปของจักษุเป็นต้น เพราะเมื่อมีจักษุเป็นต้นจึงมีการเห็นได้

อนึ่ง ความเป็นเหตุสำเร็จแล้วในเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกันและเมื่อธรรมที่ไม่เป็นเหตุพร้อมเพรียงกัน ความเป็นเหตุดังกล่าวพึงทราบโดยความไม่มีผลเมื่อเหตุไม่พร้อมเพรียงกัน และโดยความมีผลเมื่อเหตุพร้อมเพรียงกัน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อจักษุเป็นต้นบกพร่อง จักขุวิญญาณจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ และเกิดขึ้นได้เมื่อจักษุเป็นต้นไม่บกพร่อง เรื่องนี้ปรากฏโดยประจักษ์แก่ชาวโลก

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ความพร้อมเพรียงก่อน

ขณะที่ ๙ เว้นอักขณะทั้ง ๘ หรือที่เรียกว่า จักร ๔ มีการอยู่ในสถานที่อันเหมาะสมเป็นต้น ได้ชื่อว่า ขณะ เพราะเป็นโอกาส ขณะดังกล่าวมีไม่ได้โดยเว้นความพร้อมเพรียงแห่งขณะ คือ ความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า การดำรงอยู่ในพระสัทธรรม เป็นต้น และความเป็นมนุษย์เป็นต้นก็ตรัสว่าเป็นภาวะที่มีได้ยากโดยการอุปมาด้วยเต่าตาบอดเป็นต้น[๖๒] โดยประการดังนี้ กุศลอันเป็นอุปการะแก่โลกุตตรธรรม อันเนื่องด้วยขณะ เป็นสิ่งที่มีได้ยากยิ่งนั่นแหละ เพราะขณะมีได้โดยยาก

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ ย่อมแสดงว่าการเกิดขึ้นของกุศลมีได้ยากอย่างนี้

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นย่อมปฏิเสธการอยู่ด้วยความประมาทของผู้ที่ได้รับโอกาสแล้ว ทำขณะให้เป็นโมฆะโดยไม่บำเพ็ญกุศลที่เนื่องด้วยขณะนั้น

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ

ขึ้นชื่อว่ากาลเป็นที่เกิดขึ้นของกุศลจิตนั้นน้อยยิ่งนัก ความเป็นของน้อยยิ่งนักของจิตดังกล่าวพึงทราบโดยเนื่องด้วยคำอธิบายความของพระสูตรนี้ว่า

ยถา จ ภิกฺขเว ตสฺส ปุริสสฺส ชโว, ยถา จ จนฺทิมสูริยานํ ชโว, ยถา จ ยา เทวตา จนฺทิมสูริยานํ ปุรโต ธาวนฺติ ตาสํ เทวตานํ ชโว, ตโต สีฆตรํ อายุสงฺขารา ขียนฺติ.[๖๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เร็วกว่าความเร็วของบุรุษ ความเร็วของเทวดาผู้ไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เร็วกว่าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ อายุสังขารทั้งหลายย่อมสิ้นไปเร็วกว่านั้น”

[คำว่า ยถา ในพระบาลีข้างต้น ไม่ใช่อุปมา แต่เป็นนิบาตมีความหมายเหมือน โย (ใด)]

โดยแท้จริงแล้ว ในคัมภีร์อรรถกถานั้นได้กล่าวถึงกาลเล็กน้อยเพียงนั้นของรูปชีวิตินทรีย์ รูป[ทั้งหมดพร้อมด้วยรูปชีวิตินทรีย์]ที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัยย่อมตั้งอยู่เพียงใด จิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้นแล้วดับไปในกาลเพียงนั้น ดังนั้น จึงไม่มีการอุปมาในความมีกาลเล็กน้อยของจิตดังกล่าว สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ยาวญฺจิทำ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา, ยาว ลหุปริวตฺตำ จิตฺตำ.[๖๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเป็นไปรวดเร็ว แม้การเปรียบก็กระทำไม่ได้ง่ายนัก”

[คำว่า ยาวญฺจิทำ ตัดบทเป็น ยาว + จ + อิทำ ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ยาว

อิทำ เป็นนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ ส่วน ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อติสย (ยิ่ง, นัก) แต่ ยาว ศัพท์ในพากย์หลังเป็นปริจเฉทัตถะ (อรรถกำหนด) แปลตามศัพท์ว่า เพียงใด]

ในบรรดาความหมายของ สมย ศัพท์นั้น สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล ย่อมแสดงว่ากาลเป็นที่เกิดขึ้นของกุศลจิตน้อยยิ่งนักอย่างนี้

อนึ่ง พระพุทธองค์ประทานโอวาทด้วย สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นว่า จิตนี้แทงตลอดได้ยากเหมือนการร้อยแก้วมุกดาด้วยแสงสว่างแห่งสายฟ้าแลบ เพราะมีกาลน้อยยิ่ง ดังนั้น พวกเธอพึงทำความอุตสาหะอันใหญ่หลวงและความเอื้อเฟื้อในการแทงตลอดจิตดังกล่าว

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่ ย่อมแสดงถึงความเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรมมากมาย ดังจะเห็นได้ว่า กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นได้ชื่อว่า หมู่ และจิตที่เกิดขึ้นในกอง

แห่งธรรมนั้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับธรรมดังกล่าว ดังนั้น จึงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันของธรรมมากมาย

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นได้ปฏิเสธความเกิดขึ้นของธรรมอย่างเดียวเท่านั้นอย่างนี้

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ ย่อมแสดงถึงความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก[ของธรรม] โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ยสฺมึ สมเย มีหมายความว่า เมื่อมีเหตุอย่างใด[กามาวจรกุศลจิต]ย่อมเกิดขึ้น ดังนั้น จึงแสดงความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก เพราะเมื่อมีเหตุกามาวจรกุศลจิตจึงเกิดขึ้นได้

อนึ่ง สมย ศัพท์ที่แสดงอยู่อย่างนั้นได้ปฏิเสธความสำคัญผิดว่าธรรมเป็นไปในอำนาจของตนได้

ข้อนี้เป็นความหมายที่แสดงโดย สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ

[ในประโยคสรุปความหมายของ สมย ศัพท์ทุกประโยคว่า เอวํ ทีเปนฺเตน อเนน ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อเนน ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า จาเนน ตามฉบับไทยอื่น แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า จาเนน จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา โดย จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า

คำว่า ปรายตฺตวุตฺติตา (ความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุหลัก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรสฺส อายตฺตา ปรายตฺตา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ปรายตฺตา วุตฺติ เยสนฺติ ปรายตฺตวุตฺติโน, ธมฺมา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ปรายตฺตวุตฺตีนํ ภาโว ปรายตฺตวุตฺติตา (ภาวตัทธิต)

คำว่า ปร ใช้ในความหมายว่า อุตฺตม (สูงสุด, หลัก) และเหตุหลักในที่นี้ก็ได้แก่ รูปารมณ์อันเป็นเหตุหลักของการเห็นในบรรดาเหตุทั้ง ๔ คือ จักษุ รูปารมณ์ แสงสว่าง และมนสิการ หรือโยนิโสมนสิการเป็นเหตุหลักของการเกิดกุศลจิตในเหตุทั้ง ๒ คือ อารมณ์ และโยนิโสมนสิการดังนี้เป็นต้น]

ในบรรดาบทเหล่านั้น พึงทราบความหมายในคำว่า ยสฺมึ สมเย ว่า :-

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล แปลว่า ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่ แปลว่า ในหมู่[แห่งธรรม]ใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในหมู่[แห่งธรรม]ใด ในหมู่[แห่งธรรม]นั้น ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ แปลว่า เมื่อขณะใดมีอยู่ กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อขณะนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า สมวายะ (ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ) แปลว่า เมื่อความพร้อมเพรียงแห่งเหตุใดมีอยู่ กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อความพร้อมเพรียงแห่งเหตุนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เหตุ[หลัก] แปลว่า เมื่อเหตุใดมีอยู่ กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุนั้นมีอยู่ ผัสสะก็มี ฯลฯ

โดยแท้จริงแล้ว สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล และหมู่ เป็นที่ตั้งของธรรมที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น ดังนั้น จึงลงสัตตมีวิภัตติโดยเนื่องด้วยที่ตั้งเมื่อถือเอา สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล และหมู่ดังกล่าว

กิริยาเกิดขึ้นของธรรมมีผัสสะเป็นต้นนั้น ย่อมถูกกำหนดด้วยกิริยาเกิดขึ้นของสมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขณะ ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ และเหตุ[หลัก] ดังนั้น จึงลงสัตตมีวิภัตติโดยเนื่องด้วยการกำหนดกิริยา[ที่ไม่ปรากฏ]ด้วยกิริยา[ที่ปรากฏ]เมื่อถือเอาสมย ศัพท์ที่มีความหมายดังกล่าว

[คำว่า ภาเวนภาวลกฺขณ คือ การกำหนดกิริยาที่ไม่ปรากฏด้วยกิริยาที่ปรากฏ เช่น ภิกฺขุสงฺเฆสุ โภชียมาเนสุ คโต (เมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บุรุษไปแล้ว) หมายความว่า ในประโยคนี้มีกิริยาสองอย่าง คือ

๑. กิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร

๒. กิริยาไปของบุรุษ

กิริยาไปของบุรุษนั้นถูกกำหนดไว้ด้วยกิริยาที่ภิกษุสงฆ์ได้รับการประเคนให้ฉันภัตตาหาร

กล่าวคือ เขาไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารอยู่ มิได้ไปในขณะที่ภิกษุสงฆ์ยังไม่ฉันภัตตาหารหรือฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว

แม้ในประโยคหลัง คือ ภิกฺขุสํเฆสุ ก็ติดตามมาจากประโยคหน้า มีความหมายว่า บุรุษกลับมาแล้วในขณะที่ภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ดังนั้น บทว่า โภชียมาเนสุ และ ภุตฺเตสุ จึงเรียกว่า ลักขณกริยา คือ กริยาเป็นเครื่องกำหนด ส่วนบทว่า คโต และ อาคโต เรียกว่า ลักขยกริยา คือ กริยาที่ถูกกำหนด ประโยคแทรกที่มีลักขณกริยาเช่นนี้ มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ

๑. ลักขณกริยา คือ โภชียมาเนสุ

๒. ลักขณวันตะ คือ ภิกฺขุสํเฆสุ

๓. ลักขยกริยา คือ คโต

๔. ลักขยวันตะ คือ ปุริโส]

กามาวจร คือ จิตที่นับเข้าในกามาวจรธรรมซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

กตเม ธมฺมา กามาวจรา. เหฏฺ‌ฐโต อวิจินิรยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา, อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทเว อนฺโต กริตฺวา, ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา ขนฺธธาตุอายตนา รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ, อิเม ธมฺมา กามาวจรา.[๖๕]

“ธรรมใดชื่อว่า กามาวจร ธรรมนั้นคือขันธ์ อายตนะ ธาตุ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้ เบื้องล่างมีอเวจีนรกเป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึงปรนิมมิตวสวดีเทพ ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า กามาวจร”

ในคำนั้นมีรูปวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

กามมี ๒ ประเภทโดยสังเขป คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม

ว่าโดยองค์ธรรม กิเลสกาม คือ ฉันทราคะ วัตถุกาม คือ วัฏฏะที่มีในภูมิ ๓

อนึ่ง กิเลสกามได้ชื่อว่า กาม เพราะเป็นสภาพใคร่ ส่วนวัตถุกามอื่นได้ชื่อว่า กาม เพราะถูกใคร่

กามทั้งสองประเภทนั้นย่อมหยั่งลงเป็นไปในสถานที่ใดโดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้น สถานที่นั้นมี ๑๑ อย่าง คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์ และเทวโลก ๖ ชั้น

กามาวจร คือ สถานที่หยั่งลงเป็นไปของกาม เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศาสตรา อุปมาเหมือนบุรุษผู้มีศาสตราย่อมท่องเที่ยวไปในสถานที่ใด สถานที่นั้นได้ชื่อว่า สสตฺถาวจร (สถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศาสตรา) ถึงจะมีสัตว์สองเท้าหรือสัตว์สี่เท้าเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย ก็กำหนดเฉพาะบุรุษผู้มีศาสตราเหล่านั้น ฉันใด แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอื่นก็ท่องเที่ยวไปอยู่ในสถานที่นั้น สถานที่นี้[คือกามภูมิ ๑๑] ก็ได้ชื่อว่า กามาวจร เพราะกำหนดเฉพาะกามาวจรธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น

สถานที่นั้นได้ชื่อว่า กาม โดยทำการลบบทหลัง [คือ อวจร] ดังคำว่า รูป คือ รูปภพ จิตดวงนี้ [มหากุศลจิตดวงที่ ๑] ได้ชื่อว่า กามาวจร เพราะเป็นจิตที่หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิกล่าวคือสถานที่ ๑๑ ภูมินี้

[คำว่า กามาวจร เรียกสั้นๆ ว่า กาม โดยลบบทหลังคือ อวจร เหมือนคำว่า รูปภว ที่เรียกว่า รูป โดยลบ ภว ศัพท์ ในประโยคว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ) ตามหลักภาษาบทชนิดนี้เรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทหลัง ดังนั้น กาม จึงหมายถึง กามภูมิ หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์ต่อไปว่า กาเม อวจรตีติ กามาวจรํ (จิตที่หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ) ถ้าไม่ลบ อวจร ศัพท์แรกก็จะทำให้ชื่อยาวไปเป็นรูปว่า กามาวจราวจร

คัมภีร์อภิธัมมาวตาร (คาถา ๑๔-๑๗) ประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

ยสฺมึ ปน ปเทเส โส กาโมยํ ทุวิโธปิ จ
สมฺปตฺตีนํ วเสนาว- จรตีติ จ โส ปน.[๖๖]
ปเทโส จตุปายานํ ฉนฺนํ เทวานเมว จ
มนุสฺสานํ วเสเนว เอกาทสวิโธ ปน.[๖๗]

"กามทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปโดยเนื่องกับการประชุมกัน[โดยความเป็นอารมณ์และสิ่งที่รับอารมณ์]ในสถานที่ใด สถานที่นั้นมี ๑๑ ประเภท คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยโลก ๑ เทวโลก ๖"

กาโมวจรตีเตตฺถ กามาวจรสญฺญิโต
อสฺสาภิลกฺขิตตฺตา หิ สสตฺถาวจโร วิย.[๖๘]

"กิเลสกามและวัตถุกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ เหตุนั้น ภูมินั้นชื่อว่า

กามาวจร เพราะกามทั้งสองปรากฏชัด[ในภูมิดังกล่าว] เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศาสตรา"

สฺวายํ รูปภโว รูปํ เอวํ กาโมติ สญฺญิโต
อุตฺตรสฺส ปทสฺเสว โลปํ กตฺวา อุทีริโต.[๖๙]

"รูปภพเรียกว่า รูป ฉันใด กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบบทหลัง ฉันนั้น"]

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ย่อมหยั่งลงเป็นไปแม้ในรูปภูมิและอรูปภูมิก็จริง แต่จิตดวงนี้แม้หยั่งลงเป็นไปในรูปภูมิและอรูปภูมิอื่นก็ได้ชื่อว่า กามาวจร (หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ) เหมือนช้างที่ได้รับชื่อว่า ช้างศึก เพราะหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะเที่ยวไปในเมืองก็ได้ชื่อว่า ช้างศึก นั่นแหละ และเหมือนสัตว์ที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้จะอยู่ในที่มิใช่บกและมิใช่น้ำ ก็ได้ชื่อว่า สัตว์บก สัตว์น้ำ

อีกอย่างหนึ่ง กิเลสกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในจิตนี้โดยกระทำให้เป็นอารมณ์ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า กามาวจร

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึง กิเลสทั้งหมดพร้อมด้วยรูปราคะและอรูปราคะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ, กามสฺส อวจรํ กามาวจรํ (จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกิเลสกาม)]

อนึ่ง กิเลสกามนี้ย่อมหยั่งลงเป็นไปแม้ในรูปภูมิและอรูปภูมิ แต่ก็มีอุปไมยเหมือนชื่อว่า ลูกโค (วจฺฉ) เพราะส่งเสียงร้อง หรือชื่อว่า กระบือ (มหึส) เพราะนอนบนแผ่นดิน ชื่อดังกล่าวไม่ใช่ชื่อของสัตว์ทุกชนิดที่ส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดิน

อีกอย่างหนึ่ง **กามาวจร** คือ จิตที่ยังปฏิสนธิให้หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึง กามภูมิ โดยนัยที่ลบ อวจร ศัพท์ใน กามาวจร และประกอบรูปศัพท์มาจาก กาม บทหน้า + อว บทหน้า + จร ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กาเม ปฏิสนฺธึ อวจารยตีติ กามาวจรํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า กามาวจาร แล้วให้รัสสะ อา ใน จา เป็น อ จึงมีรูปว่า กามาวจร]

คำว่า กุสลำ พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า [จิตที่เป็น]กุศล เพราะเนื้อความที่ยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว เป็นต้น (ดังที่กล่าวไว้ในรูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท์ใน กุสลา ธมฺมา)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาด

กล่าวโดยพิสดารว่า พึงทราบกุศลเพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค เนื่องจากไม่มีความกระสับกระส่ายคือกิเลส ความป่วยไข้คือกิเลส และโรคคือกิเลส แม้ในนามธรรม เหมือนที่กล่าวถึงกุศลเพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค เนื่องจากไม่มีความกระสับกระส่าย ความป่วยไข้ และโรค แม้ในรูปกาย ดังคำว่า กจฺจิ นุ โภโต กุสลำ [๗๐] (ความสบายมีแก่ท่านผู้เจริญหรือ)

ชื่อว่ากุศล เพราะเป็นสภาวะไม่มีโทษ เนื่องจากไม่มีโทษคือกิเลส และความกระสับกระส่ายคือกิเลส

ปัญญาได้ชื่อว่า ความฉลาด ชื่อว่ากุศล เพราะเป็นสภาวะเกิดจากความฉลาด เนื่องจากเกิดจากปัญญา

[คำว่า กุสล ที่เป็นไปในความหมายว่า ไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาดจัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยการประกอบรูปศัพท์ตามนัยของสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้นแสดงคำแปลของ กุสล ศัพท์ว่า

- จิตที่ไม่มีโรค กุสลำ จิตฺตำ = จิตที่ไม่มีโรคคือกิเลส
- จิตที่ไม่มีโทษ กุสลำ จิตฺตำ = จิตที่ไม่มีโทษคือกิเลส
- จิตที่เกิดจากความฉลาด กุสลำ จิตฺตำ = จิตที่เกิดจากความฉลาด]

ถามว่า : จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ย่อมชื่อว่ากุศลได้อย่างนั้น[โดยความหมายว่าเกิดจากความฉลาด] แต่จิตที่เป็นญาณวิปปยุตต์จะชื่อว่ากุศลได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ย่อมชื่อว่ากุศล โดยรูฬหิศัพท์ (ศัพท์ที่

กล่าวโดยความเป็นสำนวน) เหมือนพัดที่ทำด้วยเสื่อลำแพนเป็นต้นไม่ได้ทำด้วยใบตาล ก็ได้ชื่อว่า พัดใบตาล โดยรูปหิศัพท์ เพราะเหมือนใบตาลนั้น ฉันใด แม้จิตที่เป็นญาณ-วิปปยุตต์ก็ได้ชื่อว่า กุศล ฉันนั้น

อนึ่ง ว่าโดยตรง จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ได้ชื่อว่ากุศล โดยความหมายทั้ง ๓ คือ เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาด ส่วนจิตที่เป็นญาณ-วิปปยุตต์ได้ชื่อว่ากุศล โดยความหมาย ๒ ประการเท่านั้น

โดยประการดังนี้ กุศลที่กล่าวไว้โดยชาดกเทศนา พาหิติกสูตรเทศนา และพระอภิธรรมเทศนา ทั้งหมดนั้นย่อมมีได้ในจิตดวงแรกนี้โดยความหมายทั้ง ๓

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น กุศลนั้น :-

- มีสภาพไม่มีโทษและมีวิบากน่าปรารถนา
- มีหน้าที่กำจัดอกุศล
- มีความหมดจด[จากกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีความใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้

อีกอย่างหนึ่ง กุศล :-

- มีสภาพอันไม่มีโทษ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษ
- มีความบริบูรณ์คือความผุดผ่อง
- มีวิบากอันน่าปรารถนาเป็นผล
- มีเหตุใกล้ตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ [คือ ความใส่ใจโดยแยบคาย]

โดยแท้จริงแล้ว ลักษณะเป็นต้นมีความหมายดังนี้ :-

ลักษณะ คือ ธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการปรากฏ หรือผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงลักษณะเป็นต้นไว้ในธรรมใดๆ พึงทราบความต่างกันแห่งลักษณะเป็นต้นในธรรมนั้นๆ ตามนัยนี้นั่นแหละ

[ธรรม คือ รูปนามทั้งหมด มีลักษณะประจำตัวตามธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)]

คำว่า จิตฺตํ มีความหมายดังต่อไปนี้ :-

จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ ความหมายก็คือ รับรู้

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ คำว่า จิตฺต สำเร็จรูปมาจาก จิติ หรือ จินฺต ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ชานน (รู้) ท่านอธิบายว่า วิชานาตีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ รับรู้) เพื่อให้ต่างจากการหมายรู้ด้วยสัญญาและการหยั่งรู้ด้วยปัญญา โดย วิ อุปสรรคในศัพท์ว่า วิชานาติ ใช้ในความหมายว่า พิเศษ คือ พิเศษกว่าการรู้ทั้งสองอย่าง ดังคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) และอนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) ว่า

วิชานาตีติ สญฺญาปญฺญากิจฺจวิสิฏฺฐํ วิสยคฺคหณํ อาห.[๗๑]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงการรับอารมณ์ที่พิเศษไปจากหน้าที่ของสัญญาและปัญญาด้วยคำว่า วิชานาติ"

ตทุภยวิธุรา อารมฺมณูปลทฺธิ วิชานาตีติ อิมินา วุจฺจติ.[๗๒]

"การได้รับอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับสัญญาและปัญญาทั้งสองนั้น กล่าวด้วยคำว่า วิชานาตินี้"]

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า จิต นี้ทั่วไปแก่จิตทุกดวง [มิใช่หมายเฉพาะมหากุศลจิตดวงแรก] ดังนั้น ในบรรดาจิตเหล่านี้ จิตที่เป็นโลกิยกุศล อกุศล และกิริยาย่อมสั่งสม

กระแสของตนด้วยชวนวิถี จึงได้ชื่อว่า **จิต** [เช่น มหากุศลจิตดวงแรกสามารถเกิดได้ ๗ ครั้งติดต่อกันในวิถีจิตที่มีชวนจิต]

วิปากจิตย่อมถูกกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ ฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า **จิต** [เช่น ในขณะเกิดวิปากจิตซึ่งทำหน้าที่ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ และภวังค์ วิปากจิตย่อมถูกกรรมเก่าที่ยังละกิเลสคืออวิชชาและตัณหาไม่ได้สั่งสมไว้ แม้ในขณะเกิดจุติต่อจากปฏิสนธิและภวังค์ ก็เช่นเดียวกัน]

อนึ่ง จิตทั้งหมดได้ชื่อว่า **จิต** เพราะความวิจิตรตามสมควร[แก่สัมปยุตตธรรม ภูมิ และอารมณ์เป็นต้น]

พึงทราบเนื้อความในบทว่า จิตฺตํ นี้อย่างนี้อีกว่า ชื่อว่า **จิต** เพราะกระทำให้วิจิตร

[คำว่า จิตฺต มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะรู้อารมณ์ = อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ.
  (จินฺต ธาตุ + ต ปัจจัย) หมายถึง จิตทั้งหมด
- สภาวะสั่งสมกระแสของตนด้วยชวนวิถี = ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ.
  (จิ ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง โลกิยกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต
- สภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ = กมฺมกิเลเสหิ จียเตติ จิตฺตํ.
  (จิ ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ) หมายถึง วิปากจิต
- สภาวะวิจิตร ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ (นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูป-วิเคราะห์ไม่ได้) ใช้ในความหมายว่า วิจิตฺต (วิจิตร)
- สภาวะกระทำให้วิจิตร = จิตฺตํ กโรตีติ จิตฺตํ.
  (เมื่อควรกล่าวว่า จิตฺตกรณ ให้ลบ กรณ ศัพท์จึงมีรูปเป็น จิตฺตํ) หมายถึง จิตทั้งหมด

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อความที่ ๒ เป็นต้นกล่าวไว้ตามสมควร เพราะหมายรวมถึงจิตทั้งหมด จึงอาจมีเนื้อความอื่นโดยหมายถึงจิตแต่ละประเภทได้ ดังหลักฐานกล่าวว่า

สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อตฺโถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา คเหตพฺโพติ.[๗๓]

“เนื้อความย่อมปรากฏโดยประการใดๆ ในจิตใดๆ ผู้รู้พึงถือเอาเนื้อความโดยประการนั้นๆ ในจิตนั้นๆ เพราะทั่วไปในจิตทั้งหมด”

ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๙๖) ประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

อตฺโถ ลพฺภติ ปาสโส ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา
ตถา ตถา คเหตพฺโพ ตตฺถ ตตฺถ วิภาวินา.[๙๔]

“เนื้อความที่น่าสรรเสริญย่อมปรากฏโดยประการใดๆ ในที่ใดๆ ผู้มีปัญญาพึงถือเอาเนื้อความโดยประการนั้นๆ ในที่นั้นๆ”]

ในเรื่องนั้น จิตมีราคะ จิตมีโทสะ และจิตมีโมหะ จิตที่เป็นกามาวจร และจิตที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ และจิตที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ ล้วนแตกต่างกัน แม้ในจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ และจิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ ล้วนแตกต่างกัน แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในจิตทั้งหมดนั้น หีนจิต (จิตทราม) มัชฌิมจิต (จิตปานกลาง) และปณีตจิต (จิตประณีต) ล้วนแตกต่างกัน ถึงในหีนจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดี จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดี จิตที่มีจิตตะเป็นอธิบดี และจิตที่มีวิมังสาเป็นอธิบดี ล้วนแตกต่างกัน ดังนั้น จิตดังกล่าวจึงวิจิตรโดยเนื่องด้วยสัมปยุตตธรรม ภูมิ อารมณ์ หีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิบดี

อนึ่ง จิตแต่ละดวงในจิตดังกล่าวมิใช่วิจิตร[ด้วยสัมปยุตตธรรมเป็นต้น]อย่างนั้น แต่จิตดวงใดดวงหนึ่งในจิตเหล่านั้นก็กล่าวได้ว่า วิจิตร เพราะรวมอยู่ในจิตที่วิจิตรทั้งหลาย

โดยประการดังนี้ ชื่อว่า จิต เพราะความวิจิตรก่อน

[ข้อความว่า จิตฺต (สภาวะวิจิตร) ที่กล่าวถึงจิตแต่ละดวง เป็นสำนวนทางภาษาที่ยกความวิจิตรของจิตทั้งหมดไว้ในจิตแต่ละดวง ตามหลักภาษาเรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจิตทั้งหมด แต่หมายถึงจิตแต่ละดวงได้]

ถามว่า : ชื่อว่า จิต เพราะกระทำให้วิจิตรอย่างไร

ตอบว่า : ขึ้นชื่อว่าสิ่งที่วิจิตรอื่นยิ่งไปกว่าจิตรกรรมไม่มีในโลก แม้ในจิตรกรรมที่วิจิตรนั้น รูปวิจิตรชื่อว่า จรณะ เป็นสิ่งที่วิจิตรอย่างยิ่ง

[ในคัมภีร์อรรถกถาของขันธสังยุตต์ ๗๕ กล่าวว่า รูปวิจิตรชื่อว่า จรณะ เป็นภาพวาดของพราหมณ์นิกายปาสัณฑะชื่อว่า สังขา พราหมณ์เหล่านั้นวาดรูปอย่างวิจิตรงดงามอันเป็นภาพของผู้เสวยสุขในสวรรค์มีเทพบุตร เทพธิดา อุทยาน วิมาน เป็นต้น และภาพของผู้เสวยทุกข์ในนรกมีสัตว์นรกเป็นต้น แล้วเที่ยวกล่าวว่า ผู้ทำบุญอย่างนี้ย่อมได้รับผลบุญอย่างนี้ ผู้ทำชั่วอย่างโน้นย่อมได้รับผลชั่วอย่างโน้น ดังนี้เป็นต้น]

จิตรกรผู้วาดจิตรกรรมนั้นได้เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า เราควรวาดรูปมีลักษณะต่างๆ หลากหลายในภาพนี้ ด้วยสัญญาอันวิจิตรนั้นจึงเกิดการกระทำอันวิจิตรที่ให้สำเร็จการจับพู่กัน การวาด การระบายสี การแต้มสี และการสลับสี เป็นต้น ต่อจากนั้นจึงสำเร็จเป็นรูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในจิตรกรรมที่เรียกว่า จรณะ ภายหลังจากนั้น รูปจิตรกรรมอื่นย่อมสำเร็จตามลำดับตามที่ดำริไว้โดยคิดว่า รูปนี้จงมีข้างบนรูปนั้น รูปนี้จงมีข้างล่าง รูปนี้จงมีทั้งสองข้าง ศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกนั้นย่อมถูกจิตกระทำขึ้นอย่างนี้

โดยประการดังนี้ แม้จิตที่ทำให้สำเร็จจิตรกรรมนั้นๆ ก็เป็นสิ่งที่วิจิตรเหมือนกัน เพราะความวิจิตรแห่งการกระทำดังกล่าว อีกนัยหนึ่ง จิตนั่นแหละวิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิดตามที่คิดไว้ไม่ได้ [คือ ไม่อาจทำได้ตามที่คิดไว้ทุกอย่าง] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ทิฏฺจ์ โว ภิกฺขเว จรณ์ นาม จิตฺตน์ติ. เอว์ ภน์เต. ตม์ปิ โข ภิกฺขเว จรณ์ นาม จิตฺต์ จิตฺเตเนว จิน์ติต์. เตนปิ โข ภิกฺขเว จรเณน จิตฺเตน จิตฺต์เยว จิตฺตตร์.[๗๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตรกรรมชื่อว่า จรณะ พวกเธอเห็นแล้วหรือ

พวกภิกษุกราบทูลว่า เห็นแล้ว พระเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตรกรรมชื่อว่า จรณะ นั้นก็ถูกจิตคิดไว้นั่นแหละ จิตจึงวิจิตรกว่าจิตรกรรมชื่อว่า จรณะ นั้น”

นอกจากนั้น ความวิจิตรภายในที่จำแนกโดยกรรม รูปร่าง สัญญา และชื่อเรียก

เป็นต้นในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ นรก และสัตว์ดิรัจฉาน ก็ถูกจิตกระทำขึ้นนั่นแหละ

ความต่างกันโดยกรรม คือ กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลที่จำแนกเป็นกายกรรมเป็นต้น อันดำเนินไปโดยนัยมีทาน ศีล การเบียดเบียน และการคดโกง เป็นต้น ที่ถูกจิตทำให้สำเร็จ

ความต่างกันโดยรูปร่าง คือ รูปร่างที่ต่างกันมีมือ เท้า ท้อง คอ ใบหน้า เป็นต้นในภพนั้นๆ เพราะมีกรรมต่างกัน

ความต่างกันโดยสัญญา คือ สัญญาที่ต่างกันซึ่งเกิดขึ้นว่า นี้เป็นหญิง นี้เป็นชาย โดยเนื่องด้วยรูปร่างตามที่ถือเอา เพราะมีเพศต่างกัน

ความต่างกันโดยชื่อเรียก ย่อมมีแก่ชนที่เรียกขานกันว่าเป็นหญิงหรือชายตามสมควรแก่สัญญา เพราะมีสัญญาต่างกัน

อนึ่ง บุคคลย่อมกระทำกรรมอันก่อให้เกิดอัตภาพนั้นๆ ด้วยความต่างกันแห่งชื่อเรียกอย่างนี้ว่า เราจักเป็นหญิง เราจักเป็นชาย เราจักเป็นกษัตริย์ เราจักเป็นพราหมณ์ ดังนั้น กรรมจึงต่างกันเพราะมีชื่อเรียกต่างกัน

ความต่างกันแห่งกรรมนั้นที่ยังภพตามที่ต้องการให้เกิดขึ้นอยู่ ย่อมให้เกิดขึ้นได้ตามคติ ดังนั้น คติจึงต่างกันเพราะมีกรรมต่างกัน

ความไม่มีเท้าหรือความมีสองเท้าเป็นต้นของสัตว์เหล่านั้นในภพนั้นๆ ความมีสกุลสูงหรือสกุลต่ำเป็นต้นของชาติตระกูลนั้นๆ ความมีผิวพรรณงามหรือผิวพรรณทรามเป็นต้นในอัตภาพนั้นๆ ความเป็นผู้มีลาภหรือเสื่อมลาภเป็นต้นในโลกธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏเพราะมีกรรมต่างกัน ดังนั้น ความวิจิตรภายในทั้งหมดนั้นที่จำแนกโดยกรรม เพศ สัญญา และชื่อเรียก เป็นต้น ในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ สัตว์นรก และสัตว์ดิรัจฉาน จึงถูกจิตกระทำขึ้นนั่นแหละ

พึงทราบข้อความนั้นโดยเนื่องด้วยพระสูตรที่มิได้ยกขึ้นสู่สังคายนานี้ สมจริงดังคำกล่าวว่า

“การกำหนดความต่างกันแห่งรูปร่าง ความหลากหลายแห่งรูปร่าง และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งกรรม ความหลากหลายแห่งกรรม และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งสัญญา ความหลากหลายแห่งสัญญา และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งรูปร่าง ความหลากหลายแห่งรูปร่าง และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งชื่อเรียก ความหลากหลายแห่งชื่อเรียก และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งสัญญา ความหลากหลายแห่งสัญญา และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

การกำหนดความต่างกันแห่งกรรม ความหลากหลายแห่งกรรม และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีได้ด้วยการกำหนดความต่างกันแห่งชื่อเรียก ความหลากหลายแห่งชื่อเรียก และความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ

ความต่างกันในภพย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏสัตว์ที่ไม่มีเท้า มี ๒ เท้า มี ๔ เท้า มีเท้ามาก มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่

ความต่างกันในชาติตระกูลย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏความสูงต่ำ เลวประณีต ไปสู่สุคติหรือทุคติ

ความต่างกันในอัตภาพย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม จึงปรากฏความเป็นผู้มีผิวพรรณดีหรือผิวพรรณทราม ความเป็นผู้มีชาติดีหรือไม่ดี ความเป็นผู้มีรูปร่างดีหรือไม่ดี

ความต่างกันในโลกธรรม คือ ความมีลาภหรือเสื่อมลาภ ความมียศหรือเสื่อมยศ การนินทาหรือสรรเสริญ สุขหรือทุกข์ ย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม”

[ข้อความว่า ความต่างกันแห่งกรรม (กมฺมนานตฺต) หมายความว่า กรรมจำแนกออก

เป็นกรรมดีและกรรมชั่วซึ่งให้ผลต่างกัน โดยกรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว

ข้อความว่า ความหลากหลายแห่งกรรม (ปุถุตฺต) หมายความว่า กรรมดีแบ่งออกเป็นทาน ศีล ภาวนา และแบ่งออกเป็นกายสุจริต ดังนี้เป็นต้น กรรมชั่วแบ่งออกเป็นมัจฉริยะ และแบ่งออกเป็นกายทุจริต ดังนี้เป็นต้น

ข้อความว่า ความต่างกันแห่งกลุ่มหนึ่งๆ (ปเภท) หมายความว่า กลุ่มของกรรมดีมีทานและศีลเป็นต้นแต่ละอย่างก็จำแนกเป็นการให้ข้าว ให้น้ำ และจำแนกเป็นสุจริตที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ดังนี้เป็นต้น กลุ่มของกรรมชั่วแต่ละอย่างก็จำแนกเป็นความตระหนี่ที่พัก และจำแนกเป็นทุจริตมีการฆ่าสัตว์ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปการสฺส เภโท ปเภโท (ปเภทะ คือ ความต่างกันของกลุ่ม) โดย ปการ ศัพท์แปลว่า กลุ่ม]

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระสูตรอื่นอีกว่า

กมฺมโต ลิงฺคโต เจว ลิงฺคสญฺญา ปวตฺตเร
สญฺญาโต เภทำ คจฺฉนฺติ อิตฺถายำ ปุริโสติ วา.

“ความสำคัญว่าเป็นเพศย่อมดำเนินไปเพราะกรรมและเพศ หมู่สัตว์ย่อมเข้าใจความต่างกันเพราะสัญญาว่านี้เป็นหญิงหรือเป็นชาย”

กมฺมุนา วตฺตเต โลโก กมฺมุนา วตฺตเต ปชา
กมฺมนิพนฺธนา สตฺตา รถสฺสาณีว ยายโต.[๗๗]

“สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม ชาวโลกย่อมเป็นไปตามกรรม เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน เหมือนลิ่มสลักเพลารถที่แล่นไปอยู่”

กมฺเมน กิตฺตึ ลภเต ปสำสำ
กมฺเมน ชานิญฺจ วธญฺจ พนฺธำ
ตำ กมฺมนานากรณำ วิทิตฺวา
กสฺมา วเท นตฺถิ กมฺมนฺติ โลเก.[๗๘]

"บุคคลได้รับเกียรติยศสรรเสริญเพราะกรรม ได้รับความเสื่อม การประหาร และการจองจำ ก็เพราะกรรม เมื่อเข้าใจความต่างกันแห่งกรรมนั้นแล้ว ไฉนเล่าจึงกล่าวว่ากรรมไม่มีในโลก"

กมฺมสฺสกา มาณว สตฺตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพนฺธู กมฺมปฏิสรณา. กมฺมํ สตฺเต วิภชติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตาย.[๗๙]

"ดูกรมาณพ เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวหรือประณีต"

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าจิตเป็นสภาวะวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งผลที่ถูกกระทำขึ้น เพราะสิ่งที่วิจิตรมีภาพวาดเป็นต้นทั้งหมดนั้นถูกจิตกระทำขึ้น

อนึ่ง จิตนั่นแหละวิจิตรกว่าสิ่งที่วิจิตรอันเกิดในตนซึ่งจิตกระทำขึ้นนั้น เพราะจิตที่ไม่ได้รับโอกาสหรือจิตที่มีเหตุปัจจัยบกพร่องไปไม่อาจกระทำความวิจิตรบางอย่างได้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา. เตหิปิ โข ภิกฺขเว ติรจฺฉานคเตหิ ปาเณหิ จิตฺตเมว จิตฺตตรํ.[๘๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมู่สัตว์อื่นแม้อย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนหมู่สัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนั่นแหละวิจิตรกว่าสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น"

ในพระดำรัสว่า อุปฺปนฺนํ โหติ (เกิดขึ้น) พึงทราบข้อความดังต่อไปนี้

ธรรมที่ชื่อว่า อุปปันนะ (เกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็น

๑. วัตตมานุปปันนะ (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่)
๒. ภูตาปคตุปปันนะ (ปัจจุบันที่เสวยอารมณ์แล้วดับไป)
๓. โอกาสกตุปปันนะ (ปัจจุบันที่ให้โอกาสส่งผล)
๔. ภูมิลัทธุปปันนะ (ปัจจุบันที่ได้อารมณ์คือขันธ์ ๕)

วัตตมานุปปันนะ คือ สังขตธรรมทั้งหมดที่เรียกว่าสภาวะที่ถึงพร้อมด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความดับไป

ภูตาปคตุปปันนะ คือ กุศลและอกุศลที่เรียกว่าสภาวะเสวยแล้วดับไป (อนุภูตาปคตะ) ซึ่งเสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป และสังขตธรรมที่เหลือ[คือวิบาก กิริยา และรูป] พร้อมทั้งกุศลและอกุศลที่เรียกว่าสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป (ภูตาปคตะ) ซึ่งยังไม่ถึงขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นแล้วดับไป

โอกาสกตุปปันนะ คือ อดีตกรรมที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานิ [๙๑] (กรรมที่บุคคลผู้ใกล้เสียชีวิตกระทำไว้ในกาลก่อนย่อมมาปรากฏ) ได้ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วให้โอกาสส่งผลแก่ตน และคือวิบากที่ได้รับโอกาสแล้วอย่างนั้น ซึ่งแม้จะยังไม่เกิดขึ้นก็ได้ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ เพราะเกิดขึ้นแน่นอนเมื่อได้รับโอกาสเหมือนอย่างนั้น

ภูมิลัทธุปปันนะ คือ อกุศลที่ยังมิได้ขจัดไป[ด้วยมรรค]ในภูมินั้นๆ

[คำว่า วตฺตมานุปฺปนฺน โดยองค์ธรรมคือ สังขตธรรมทั้งหมด มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺตตีติ วตฺตมานํ, อุทฺธํ ปนฺนํ อุปฺปนฺนํ, วตฺตมานํ จ ตํ อุปฺปนฺนํ จาติ วตฺตมานุปฺปนฺนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ภูตาปคตุปฺปนฺน โดยองค์ธรรมคือ กุศลและอกุศลที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป และสังขตธรรมที่เหลือ คือ วิบาก กิริยา และรูป พร้อมทั้งกุศลและอกุศลที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นแล้วดับไป มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุภวิตฺวา ภวิตฺวา จ อปคตํ ภูตาปคตํ, ภูตาปคตํ จ ตํ อุปฺปนฺนํ จาติ ภูตาปคตุปฺปนฺนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฉบับพม่าบางฉบับและคัมภีร์มธุฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๗) มีรูปว่า ภุตฺวาปคตุปฺปนฺน แต่ควรมีรูปว่า ภูตาปตุปฺปนฺน ตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ดังหลักฐานในคัมภีร์มูลฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) ว่า

อนุภูตภูตา หิ ภูตตาสามญฺเญน ภูตสทฺเทน วุตฺตา.[๙๒]

“โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่บุคคลเสวยแล้วและเกิดขึ้นแล้ว ตรัสไว้ด้วย ภูต ศัพท์โดยความเสมอกันแห่งภาวะของ ภูต ศัพท์[ที่อาจแปลได้สองนัยว่า เสวย, เกิดขึ้น]”

ตามหลักภาษาเรียกศัพท์เดิมที่แปลได้ ๒ นัยว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่แสดงไว้โดย

ความเสมอกัน หมายความว่า ภูต ศัพท์ใน ภูตาปคต แปลได้สองนัยว่า เสวย, เกิดขึ้น จึงใช้เพียงศัพท์เดียวเพื่อย่อคำ

คำว่า โอกาสกตุปฺปนฺน โดยองค์ธรรมคือ อดีตกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งมาปรากฏเป็นกรรมอารมณ์ในขณะใกล้เสียชีวิต หรือได้แก่วิบากของกรรมดังกล่าวที่ได้โอกาสส่งผล

- โอกาสกตๆ จ โอกาสกโต จ โอกาสกตๆ.
- โอกาสกตๆ จ ตๆ อุปฺปนฺนๆ จาติ โอกาสกตุปฺปนฺนๆ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอกาโส กโต เอเตนาติ โอกาสกตๆ = กมฺมๆ (ตติยาพหุพพีหิสมาส)

ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอกาโส กโต เอตสฺสาติ โอกาสกโต = วิปาโก (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า ภูมิลทฺธุปฺปนฺน โดยองค์ธรรมคือ อกุศลที่เป็นอนุสัยกิเลส คำว่า ภูมิ แปลว่า อารมณ์ คือ ขันธ์ ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภวติ เอตฺถาติ ภูมิ.
- ภูมิ ลทฺธา เยนาติ ภูมิลทฺธๆ.
- ภูมิลทฺธๆ จ ตๆ อุปฺปนฺนๆ จาติ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนๆ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้อนุสัยกิเลสจะมิได้เกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะ ก็อาจเกิดขึ้นได้เสมอเมื่อพบกับอารมณ์ที่พอจะทำให้เกิดกิเลสได้ จึงได้ชื่อว่า อุปปันนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปนฺนๆ (สภาวะที่อาจเกิดขึ้นได้)]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความต่างกันของอารมณ์ที่ชื่อว่า ภูมิ และอกุศลที่ชื่อว่า ภูมิลัทธะ ดังนี้

คำว่า **ภูมิ** คือ เบญจขันธ์ที่มีในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า **ภูมิลัทธะ** คือ หมู่กิเลสที่ควรเกิดขึ้นในขันธ์เหล่านั้น เพราะอารมณ์ดังกล่าวชื่อว่าถูกหมู่กิเลสเหล่านั้นได้รับแล้ว

โดยประการดังนี้ ในบรรดาอุปปันนะทั้ง ๔ เหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาวัตตมานุปปันนะในพระดำรัสว่า อุปฺปนฺนๆ โหติ (เกิดขึ้น)

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในคำว่า อุปฺปนฺนำ โหติ นั้น มีดังต่อไปนี้

คำว่า **อุปปันนะ** คือ จิตที่ไปถึงมุ่งหน้าต่ออุปปาทขณะเป็นต้นต่อจากภังคขณะอันเป็นที่สุดของจิตดวงหน้า

[คำว่า อุปฺปนฺน สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ต ปัจจัย อุปสรรคคือ อุ ใช้ในความหมายว่า อุทฺธ (เบื้องบน, ต่อ) หมายความว่า ในขณะเกิดวิถีจิตทางมโนทวารโดยความเป็นมโนทวาราวัชชนจิต ชวนจิต ชวนจิต เป็นต้น ชวนจิตดวงแรกเกิดขึ้นมุ่งหน้าต่ออุปปาทขณะเป็นต้นต่อจากภังคขณะอันเป็นที่สุดของจิตดวงหน้าคือมโนทวาราวัชชนจิต ดังนั้น ชวนจิตที่กำลังเกิดขึ้นจึงได้ชื่อว่า อุปปันนะ ดังนี้เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จิตดวงหลังทุกดวงที่เกิดต่อจากจิตดวงหน้าจึงชื่อว่า อุปปันนะ]

ศัพท์ว่า อุปฺปนฺน ใช้ในความหมายหลายอย่าง คือ

๑. ล่วงแล้ว เช่น เตน โข ปน ภิกฺขเว สมเยน กกุสนฺโธ ภควา อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน[๙๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระนามว่า กกุสันธะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก)

๒. ได้รับแล้ว เช่น อายสฺมโต อานนฺทสฺส อติเรกจีวรำ อุปฺปนฺนำ โหติ [๙๔] (อติเรกจีวรเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านพระอานนท์)

๓. ตั้งขึ้นแล้ว เช่น เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อุปฺปนฺนำ มหาเมฆำ, ตเมนำ มหาวาโต อนฺตราเยว อนฺตรธาเปติ [๙๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฝนใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ลมใหญ่ย่อมพัดฝนใหญ่นั้นให้อันตรธานไปในระหว่างนั่นแหละ)

๔. ข่มไม่ได้ เช่น อุปฺปนฺนำ คมิยจิตฺตำ ทุปฺปฏิวิโนทนียำ [๙๖] (จิตของผู้ต้องการจะไปซึ่งเกิดขึ้นแล้ว บรรเทาได้ยาก), อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฯานโส อนฺตรธาเปติ [๙๗] (ย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไปโดยพลัน)

๕. ขจัดไม่ได้ เช่น อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฯานโส อนฺตราเยว อนฺตรธาเปติ [๙๘] (บุคคลผู้เจริญอบรมอริย-

มรรคมีองค์ ๘ ให้มากย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไปในระหว่างนั่นแหละ)

๖. ถึงขณะทั้ง ๓ เช่น อุปฺปชฺชมานำ อุปฺปนฺนนฺติ. อามนฺตา[๘๙] (ถามว่า จิตที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าถึงขณะทั้ง ๓ หรือ ตอบว่า ใช่)

พึงทราบว่า อุปฺปนฺน ศัพท์นั้นแม้ในพากย์นี้ใช้ในจิตที่ถึงขณะ ๓ นั่นแหละ ดังนั้น ในพากย์ว่า อุปฺปนฺนำ โหติ (เกิดขึ้น) นี้ จึงมีความหมายโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ถึงขณะ ๓ คือ กำลังเป็นไป กล่าวคือ เป็นปัจจุบัน

อนึ่ง ประโยคว่า จิตฺตำ อุปฺปนฺนำ โหติ (จิตเกิดขึ้น) เป็นเพียงหลักสำคัญของเทศนา เพราะจิตไม่เกิดขึ้นดวงเดียวเท่านั้น จึงควรทราบว่าจิตนี้เกิดขึ้นร่วมกับกุศลธรรม[อื่น]กว่า ๕๐ อย่าง เหมือนเมื่อกล่าวว่า ราชา อาคโต (พระราชาเสด็จมาแล้ว) ย่อมปรากฏว่าพระราชามิได้ละบริษัทเสด็จมาพระองค์เดียว แต่เสด็จมาพร้อมกับบริษัททีเดียว

อย่างไรก็ตาม ประโยคว่า จิตฺตำ อุปฺปนฺนำ โหติ ตรัสไว้เพราะจิตเป็นประธาน

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเกี่ยวกับโลกิยธรรม จิตเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เมื่อเกี่ยวกับโลกุตตรธรรม ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับวินัยเทศนาจึงถามโดยทำจิตเป็นใหญ่ว่า กึจิตฺโต ตฺวำ ภิกฺขุ[๙๐] (ดูกรภิกษุ เธอมีจิตอย่างไร) มิได้ตรัสถามว่า กึผสฺโสสิ (เธอมีผัสสะอย่างไร), กึเวทโนสิ (เธอมีเวทนาอย่างไร), กึสญฺโญสิ (เธอมีสัญญาอย่างไร), กึเจตโนสิ (เธอมีเจตนาอย่างไร) และเมื่อภิกษุทูลตอบว่า อเถยฺยจิตฺโต อหำ ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ไม่มีไถยจิต) ก็ตรัสว่า อนาปตฺติ ภิกฺขุ อเถยฺยจิตฺตสฺส (ดูกรภิกษุ ภิกษุผู้ไม่มีไถยจิตไม่ต้องอาบัติ) มิได้ตรัสว่า อนาปตฺติ อเถยฺยผสฺสสฺส[๙๑] (ภิกษุผู้ไม่มีไถยผัสสะไม่ต้องอาบัติ)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวินัยเทศนากระทำจิตให้เป็นประธานอย่างเดียวก็หามิได้ พระองค์ทรงแสดงโลกิยเทศนาอื่นก็กระทำจิตให้เป็นประธานนั่นเทียว สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา อกุสลา อกุสลภาคิยา อกุสลปกฺขิกา, สพฺเพ เต มโน-ปุพฺพงฺคมา. มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชติ.[๙๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีส่วนแห่งอกุศล มีในฝ่ายอกุศล อกุศลธรรมทั้งหมดนั้นมีใจเป็นใหญ่ ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น"

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ.

"สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขา เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค"

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.[๙๓]

"สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขา เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนเงาติดตามตัว"

จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกสฺสติ
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคู.[๙๔]

"จิตนำโลกไป ฉุดดึงไป มวลชนย่อมตกอยู่ในอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิต โดยแท้"

จิตฺตสังกิเลสา ภิกฺขเว สตฺตา สังกิลิสฺสนฺติ, จิตฺตโวทานา วิสุชฺฌนฺติ.[๙๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมหมดจดเพราะจิตหมดจด"

ปภสฺสรมิทำ ภิกฺขเว จิตฺตำ. ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐำ.[๙๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา”

จิตฺเต คหปติ อรกฺขิเต กายกมฺมมฺปิ อรกฺขิตำ โหติ, วจีกมฺมมฺปิ อรกฺขิตำ โหติ, มโนกมฺมมฺปิ อรกฺขิตำ โหติ. จิตฺเต คหปติ รกฺขิเต ฯเปฯ จิตฺเต คหปติ พฺยาปนฺเน ฯเปฯ จิตฺเต คหปติ อพฺยาปนฺเน ฯเปฯ จิตฺเต คหปติ อวสฺสุเต ฯเปฯ จิตฺเต คหปติ อนวสฺสุเต กายกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตำ โหติ, วจีกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตำ โหติ, มโนกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตำ โหติ.[๙๗]

“ดูกรคหบดี เมื่อบุคคลไม่รักษาจิตแล้ว กายกรรมก็ไม่ถูกรักษา วจีกรรมก็ไม่ถูกรักษา มโนกรรมก็ไม่ถูกรักษา ดูกรคหบดี เมื่อบุคคลรักษาจิตแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตพยาบาทแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตไม่พยาบาทแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตถูกกิเลสรั่วรดแล้ว ฯลฯ ดูกรคหบดี เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสรั่วรดแล้ว ฯลฯ กายกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรั่วรด วจีกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรั่วรด มโนกรรมก็ไม่ถูกกิเลสรั่วรด”

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าเมื่อเกี่ยวกับโลกิยธรรม จิตเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน

อนึ่ง พึงทราบว่าได้แสดงสูตรทั้งหมดโดยไม่กล่าวถึงสูตรหนึ่งหรือสองสูตรในสูตร[ทั้ง ๗ สูตร]เหล่านี้ เพื่อรักษาสูตรไว้[ไม่ให้เลือนหายไป]

เมื่อพระผู้มีพระภาคจะตรัสถามโลกุตตรธรรม ก็ไม่ถามว่า เธอบรรลุผัสสะไหน เวทนาไหน สัญญาไหน เจตนาไหน จิตไหน แต่ตรัสถามระบุปัญญาให้เป็นประธานว่า เธอบรรลุมรรคญาณที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔

อนึ่ง พึงทราบสูตรในเรื่องนี้อย่างนี้มีอาทิว่า

ปญฺญุตฺตรา สพฺเพ กุสลา ธมฺมา น ปริหายนฺติ.[๙๘]

“กุศลธรรมทั้งหมดที่มีปัญญาเป็นเยี่ยมย่อมไม่เสื่อม”

ปญฺญา ปนาวุโส กิมตฺถิยาติ. ปญฺญา โข อาวุโส อภิญฺญตฺถา ปริญฺญตฺถา ปหานตฺถาติ.[๙๙]

“ถามว่า : ผู้มีอายุ ปัญญามีประโยชน์อะไรเล่า

ตอบว่า : ผู้มีอายุ ปัญญามีประโยชน์เพื่อการรู้ยิ่ง มีประโยชน์เพื่อการกำหนดรู้ มีประโยชน์เพื่อการละ”

ปญฺญวโต ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส ตทนฺวยา สทฺธา สณฺฐาติ, ตทนฺวยํ วีริยํ สณฺฐาติ, ตทนฺวยา สติ สณฺฐาติ, ตทนฺวโย สมาธิ สณฺฐาติ.[๑๐๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาที่คล้อยตามปัญญานั้นของอริยสาวกผู้มีปัญญาย่อมตั้งมั่น วิริยะที่คล้อยตามปัญญานั้นย่อมตั้งมั่น สติที่คล้อยตามปัญญานั้นย่อมตั้งมั่น สมาธิที่คล้อยตามปัญญานั้นย่อมตั้งมั่น”

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าเมื่อเกี่ยวกับโลกุตตรธรรม ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน

อนึ่ง เทสนา[ว่า กามาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรจิตเกิดขึ้น)] นี้เป็นโลกิยเทศนา (เทศนาที่แสดงถึงโลกิยกามาวจรจิต) ดังนั้น เมื่อจะทรงแสดงจิตให้เป็นประธานจึงตรัสว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (จิตเกิดขึ้น)

คำว่า โสมนสฺสสหคตํ (เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) หมายความว่า ถึงภาวะมีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับโสมนัสที่เรียกว่าสภาวะเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจเหมือนรสอร่อย

อนึ่ง ศัพท์ว่า สหคต นี้ย่อมใช้ในความหมายเหล่านี้ คือ

๑. เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตัพภาวะ) เช่น ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี [๑๐๑] (ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ อันเป็นความยินดีพอใจที่เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ) ความหมายก็คือ อันเป็นความยินดีพอใจ

๒. เจือแล้ว (โวกิณณะ) เช่น ยา ภิกฺขเว วีมํสา โกสชฺชสหคตา โกสชฺช-สมฺปยุตฺตา[๑๐๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิมังสาใดเจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน) ความหมายก็คือ เจือแล้วด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นในระหว่างๆ

๓. ที่อาศัย (นิสสยะ) เช่น อฏฺฐิกสญฺญาสหคตํ สติสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ [๑๐๓] (ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา [ความสำคัญว่าเป็นกระดูก]) ความหมายก็คือ ซึ่งอาศัยอัฏฐิกสัญญา คือ เจริญอัฏฐิกสัญญาแล้วบรรลุได้

๔. อารมณ์ (อารัมมณะ) เช่น ลาภี โหติ รูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีนํ อรูป-สหคตานํ วา[๑๐๔] (ภิกษุได้บรรลุสมาบัติที่เป็นไปกับด้วยรูป[มีปฐวีกสิณเป็นต้น] หรือเป็นไปกับด้วยนาม[มีอากาสเป็นต้น]) ความหมายก็คือ อันมีอารมณ์เป็นรูปหรือนาม

๕. เกี่ยวข้องแล้ว (สังสัฏฐะ) เช่น อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺตํ [๑๐๕] (สุขนี้เป็นไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกันกับปีตินี้)

เนื้อความนี้นั่นแหละประสงค์เอาแม้ในบทนี้ เพราะจิตที่เกี่ยวข้องกับโสมนัสย่อมเรียกว่าเกิดร่วมกับโสมนัส

[ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) เช่น

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ)
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ)
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถคตะ คือ คูถนั่นแหละ)
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั่นแหละ)
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อัตถชาตะ คือ อรรถนั่นแหละ)
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั่นแหละ)]

อนึ่ง แม้ศัพท์ว่า สํสฏฺฐ นี้ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง คือ

๑. อย่างเดียวกัน (สทิสะ) เช่น กิเส ถูเล วิวชฺเชตฺวา สํสฏฺฐา โยชิตา หยา[๑๐๖] (ม้าทั้งหลายถูกเทียมไว้ระคนกันยกเว้นม้าผอมและม้าอ้วน)

๒. ถูกรั่วรดแล้ว (อวัสสุตะ) เช่น สัสฏาว ตุมเห อยเย วิหรถ[๑๐๗] (แม่เจ้าทั้งหลาย พวกท่านจงอยู่ปะปนกันเถิด)

๓. ความสนิทสนมฉันท์มิตร (มิตตสันถวะ) เช่น คิหิสัสฏโฐ วิหรติ [๑๐๘] (อยู่ปะปนกับคฤหัสถ์)

๔. เกิดร่วมกัน (สหชาตะ) เช่น อิทัง สุขัง อิมาย ปีติยา สหคตัง โหติ สหชาตัง สัสฏัง สมปยุตตัง [๑๐๙] (สุขนี้เกิดร่วมกัน เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกับปีตินี้)

สัสฏ ศัพท์แม้ในที่นี้ประสงค์เอาในการเกิดร่วมกัน

ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่าธรรมที่เกิดร่วมกันแล้วไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกัน หามีไม่ แต่ธรรมที่เป็นไปร่วมกัน เกี่ยวข้องประกอบกัน มีบ้าง ไม่มีบ้าง จะเห็นได้ว่าเมื่อรูปธรรมและนามธรรมเกิดร่วมกัน รูปย่อมเกิดร่วมกับนาม แต่ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน นามก็เหมือนกัน เกิดพร้อมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน และรูปที่เกิดพร้อมกับรูปก็ไม่เกี่ยวข้องประกอบกัน แต่นามเกิดร่วมกัน เป็นไปร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกับนามอย่างแน่นอนนั่นแหละ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า โสมนสฺสสหคตัง (เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) โดยหมายเอา สหคต ศัพท์ที่เป็นการเกิดร่วมกันนั้น

คำว่า ญาณสมปยุตตัง แปลว่า ประกอบด้วยปัญญา หมายความว่า ประกอบร่วมกันโดยลักษณะมีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้น

[ในคำว่า สมปยุตต อุปสรรค คือ สं มีความหมายว่า สมं (ร่วมกัน) ส่วนอุปสรรค คือ ป มีความหมายว่า ปการ (ลักษณะ)]

อนึ่ง คำที่ควรกล่าวในที่นี้มีนัยที่ได้กล่าวไว้ในเวทนาติกะในการอธิบายมาติกา (แม่บท) นั่นแหละ ดังนั้น [กามาวจรกุศล]จิตนี้จึงประกอบกันโดยลักษณะนี้ คือ เกิดขณะเดียวกัน ดับขณะเดียวกัน มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน

[ข้อความว่า เอกุปปาทา เอกนิโรธา เอกวตถุกา เอการมมณา พบในคัมภีร์กถาวัตถุ (สัมปยุตตกถา ข้อ ๔๗๓ หน้า ๒๑๑) ท่านจึงใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามต้นฉบับ ไม่ประกอบวจนะเป็นเอกพจน์ว่า เอกุปปาทं เอกนิโรธं เอกวตถุกं เอการมมณं ตาม จิตตं (จิต)]

อนึ่ง การแสดงลักษณะ ๔ นั้นเป็นการแสดงอย่างยิ่งยวด เพราะการประกอบกันปรากฏได้ในอรูปภูมิแม้ปราศจากความมีที่ตั้งอย่างเดียวกัน

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอะไรไว้ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้[ว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด)]

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสในกามาวจร-กุศลจิต อันประกอบกับปัญญามีเหตุ ๓ และเป็นอสังขาริก

กล่าวโดยพิสดารว่า กุศลจิตที่มีในภูมิ ๔ ย่อมถูกถือเอาด้วยคำถามที่ไม่เจาะจงว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) แต่ด้วยพระดำรัสว่า กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น) จึงถือเอากามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงโดยเว้นกุศล-จิตที่มีในภูมิ ๓

ด้วยพระดำรัสว่า โสมนสฺสสหคตํ (เกิดร่วมกับโสมนัส) ทรงถือเอาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงโดยเว้นจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๔ ดวงจากกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงนั้น

ด้วยพระดำรัสว่า ญาณสมฺปยุตฺตํ (ประกอบด้วยญาณ) ทรงถือเอากามาวจรกุศล-จิตที่ประกอบกับปัญญา ๒ ดวงโดยเว้นจิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ๒ ดวงจากจิตเหล่านั้น

ส่วนความเป็นอสังขาริกมิได้ทรงถือเอา[โดยความเป็นธรรมที่แสดงไว้โดยตรง] เพราะมิได้ตรัสไว้ แม้พระองค์มิได้ทรงถือเอาความเป็นอสังขาริกก็จริง แต่พึงทราบความเป็นอสังขาริกได้แม้จะมิได้ตรัสว่า อสงฺขาเรน เพราะพระดำรัสว่า สสงฺขาเรน ที่จะตรัสไว้ต่อไป โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเริ่มแสดงพระเทศนานี้โดยเจาะจงเพื่อแสดงจำแนกมหาจิตดวงแรกนี้ตั้งแต่ต้นไปทีเดียว ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถานี้จึงกระทำการตัดสินไว้อย่างนี้

[คำว่า อนาภฏฺจตา ตัดบทเป็น น + อาภฏฺจตา คำว่า อาภฏฺจ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ภาส ธาตุ = กล่าว + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาภาสียเตติ อาภฏฺโจ (กรรมสาธนะ)
- น อาภฏฺโจ อนาภฏฺโจ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อนาภฏฺฐสฺส ภาโว อนาภฏฺฐตา (ภาวตัทธิต)]

บัดนี้ เพื่อแสดงจิตโดยอารมณ์ จึงตรัสว่า รูปารมฺมณํ วา (มีรูปเป็นอารมณ์) เป็นต้น ที่จริงแล้วพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงนามธรรมย่อมทรงแสดงด้วย :-

๑. วัตถุ เช่น จกฺขุสมฺผสฺโส ฯเปฯ มโนสมฺผสฺโส. จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสชา เวทนา. จกฺขุวิญฺญาณํ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณํ (จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาเกิดแต่มโนสัมผัส จักขุวิญญาณ [วิญญาณอาศัยจักษุ] ฯลฯ มโนวิญญาณ [วิญญาณอาศัยจิต])

๒. อารมณ์ เช่น รูปสญฺญา ฯเปฯ ธมฺมสญฺญา, รูปสญฺเจตนา ฯเปฯ ธมฺมสญฺเจตนา (รูปสัญญา [สัญญาในรูปารมณ์] ฯลฯ ธรรมสัญญา [สัญญาในธรรมารมณ์] รูปสัญเจตนา [ความตั้งใจในรูปารมณ์] ฯลฯ ธรรมสัญเจตนา [ความตั้งใจในธรรมารมณ์])

๓. วัตถุและอารมณ์ เช่น จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ. ติณฺณนฺ สงฺคติ ผสฺโส ฯเปฯ มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺ. ติณฺณนฺ สงฺคติ ผสฺโส[๑๑๐] (จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักษุและรูป ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ จักขุวิญญาณ จักษุ และรูป] มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิตและธรรมารมณ์ ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ มโนวิญญาณ จิต และธรรมารมณ์])

๔. ความมีหน้าที่ของตน เช่น อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ [๑๑๑] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย)

[คำว่า จกฺขุวิญฺญาณนฺ (วิญญาณอาศัยจักษุ) แสดงถึงวัตถุคือจักขุประสาท ส่วนคำว่า มโนวิญฺญาณนฺ มิได้แสดงวัตถุที่อาศัยของจิตเหมือนคำดังกล่าว แต่แสดงมโนทวารคือภวังคจิตว่าเป็นที่อาศัยของจิต เพราะ ทฺวาร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ การณ (เหตุ) จึงกล่าวถึงทวารว่าเป็นที่ตั้งของจิตได้ ตามนัยนี้มโนทวารได้ชื่อว่า วตฺถุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺถุ วิยาติ วตฺถุ (วัตถุ คือ สภาวะอันเหมือนกับที่ตั้ง) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) อธิบายว่า

มโนวิญฺญาณนฺติ เอตฺถ ทฺวารํ วตฺถูติ วุตฺตํ.[๑๑๒]

“ในคำว่า มโนวิญฺญาณํ (มโนวิญญาณ) นี้ ทวารกล่าวว่าเป็นวัตถุ”

นอกจากนี้ ปาฐะว่า สงฺคติ ในประโยคว่า ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส (ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓) มีศัพท์เดิมมาจาก สงฺคติยา ลบ ยา ศัพท์เพื่อย่อคำ

ในประโยคว่า อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา (สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แสดงว่าอวิชชามีหน้าที่เกื้อกูลให้เกิดสังขาร ดังนี้เป็นต้น]

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงนามธรรมด้วยอารมณ์ จึงตรัสว่า รูปารมฺมณํ วา (มีรูปเป็นอารมณ์) เป็นต้น

รูปารมณ์ คือ รูปมีสมุฏฐาน ๔ [กรรม จิต อุตุ และอาหาร] ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

สัททารมณ์ คือ เสียงมีสมุฏฐาน ๒ [จิตและอุตุ] ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

คันธารมณ์ คือ กลิ่นมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

รสารมณ์ คือ รสมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

โผฏฐัพพารมณ์ คือ สัมผัสมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ธรรมารมณ์ คือ ธรรมที่เรียกว่าอารมณ์ของจิต จำแนกเป็น

- รูปที่มีสมุฏฐาน ๑ [รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานแน่นอนและวิญญัตติรูป] มีสมุฏฐาน ๒ [เสียง] มีสมุฏฐาน ๓ [ลหุตารูปเป็นต้น] มีสมุฏฐาน ๔ [อาโป โอชา และอากาสธาตุ] และมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ [ลักขณรูป ๔] ที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

- จิตและเจตสิกที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

- บัญญัติที่เหลือจากรูป จิต เจตสิกที่กล่าวไว้แล้ว ซึ่งไม่พึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น[ว่ามีสมุฏฐาน ๑ หรือเป็นอดีต เป็นต้น]

[สรุปความว่า ธรรมารมณ์ คือ ธรรมที่เป็นอารมณ์ของจิตทั้งหมดอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ คำว่า ตถา นวตฺตพฺพา จ วุตฺตาวเสสา (บัญญัติที่เหลือจากรูป จิต เจตสิกที่

กล่าวไว้แล้ว ซึ่งไม่พึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น) หมายถึง บัญญัติ ส่วนนิพพานนับเข้าในธรรมที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ]

บางคนกล่าวว่า แม้รูปเป็นต้นที่ไม่มาปรากฏก็เป็นธรรมารมณ์ พึงถูกคัดค้านด้วยพระสูตรนี้ สมจริงดังคำกล่าวว่า

“อิเมสๆ โข อาวุโส ปญฺจนฺนๆ อินฺทฺริยานๆ นานาวิสยานๆ นานาโคจรานๆ น อญฺญมญฺญสฺส โคจรวิสยๆ ปจฺจนุโภนฺตานๆ มโน ปฏิสรณๆ มโน เนสๆ โคจรวิสยๆ ปจฺจนุโภติ.[๑๓]

“ดูกรผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีวิสัยต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ไม่รับเอาวิสัยอารมณ์ของกันและกัน มีใจเป็นที่พึ่ง ใจเท่านั้นย่อมรับวิสัยอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น”

โดยแท้จริงแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นชื่อว่าวิสัยอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น จึงสำเร็จข้อความนี้ว่า รูปารมณ์เป็นต้นที่ถูกใจเสวยอยู่นั้นก็คือรูปารมณ์เป็นต้นนั่นแหละ ข้อความนี้ย่อมสำเร็จได้อีก เพราะทิพยจักษุญาณเป็นต้นมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ เนื่องจากรูปารมณ์เป็นต้นที่ยังไม่มาปรากฏนั่นแหละเป็นอารมณ์ของทิพยจักษุญาณเป็นต้น และอารมณ์ดังกล่าวก็ไม่ใช่ธรรมารมณ์ ดังนั้น พึงทราบการกำหนดอารมณ์ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ในการมาปรากฏของอารมณ์นั้น อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้ง ๒ ดังจะเห็นได้ว่า รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้วมาปรากฏทางมโนทวารในขณะนั้นทันที ความหมายคือ เป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหว (ภวังคจลนะ) [คือ ภวังคจิตย่อมไหวเพราะรูปารมณ์มาปรากฏในภวังค์คือมโนทวาร]

แม้สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ก็มีนัยเดียวกันนี้

อุปมาเหมือนนกบินมาทางอากาศ พักอยู่ที่ยอดไม้ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมันก็กระทบแผ่นดิน การกระทบกิ่งไม้และการแผ่ไปแห่งเงาย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลัง ฉันใด การที่รูปซึ่งเป็นปัจจุบันเป็นต้นกระทบจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏทางมโนทวารเพราะสามารถทำให้ภวังค์ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้น

ต่อจากขณะภวังค์ไหวนั้น มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งจากอารมณ์เหล่านั้นในลำดับถัดจากจิตหลายดวงมีอาวัชชนจิตเป็นหนต้นและมีโวฏฐัพพนจิตเป็นหนปลายซึ่งตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น [คือ มหากุศลจิตดวงแรกเกิดขึ้นทำหน้าที่ชวนกิจ]

แต่ในมโนทวารล้วนๆ ไม่มีหน้าที่ในการกระทบกับปสาทรูป [คือ ในมโนทวารที่ไม่ใช่มโนทวารซึ่งมีอารมณ์มาปรากฏทางทวาร ๕ แล้วจึงรับเอาอารมณ์ด้วยตทนุวัตตก-มโนทวารวิถี (มโนทวารวิถีที่คล้อยตามปัญจทวารวิถีนั้น)] อารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏตามปกติโดยเนื่องด้วยรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว และสิ่งที่กระทบสัมผัสแล้ว

ถามว่า : อารมณ์ดังกล่าวย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลบางคนในโลกนี้กระทำประทักษิณพระมหาเจดีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว ฉาบทาด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมีหรดาลและมโนสิลาเป็นต้น ปักธงชัยและธงแผ่นผ้าหลากสี ผูกพวงดอกไม้ล้อมประทีปและมาลัยรุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิริที่น่าพึงใจอย่างยิ่ง น้อมกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ที่ฐานพระเจดีย์ ๑๖ ชั้น แล้วยืนไหว้แลดู ถือปีติที่มีพระพุทธ-คุณเป็นอารมณ์ยืนอยู่ เมื่อเขาเห็นพระเจดีย์แล้วยังปีติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นอย่างนี้ ต่อมาไปสู่ที่ใดที่หนึ่งแล้วนั่งรำลึกอยู่ในที่พักเวลากลางคืนและกลางวันพระมหาเจดีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมเป็นเช่นกับที่มาปรากฏทางจักขุทวารนั่นแหละเป็นเสมือนเวลากระทำประทักษิณแล้วไหว้พระเจดีย์ รูปารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรูปที่ตนเห็นมาก่อนอย่างนี้

เมื่อบุคคลฟังเสียงของพระธรรมกถึกผู้กล่าวธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ หรือฟังเสียงของผู้สาธยายทำนองสรภัญญะ ต่อมาไปนั่งในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงอยู่ ธรรมกถาหรือเสียงสรภัญญะย่อมเป็นเหมือนมาปรากฏทางโสตทวาร และเหมือนเวลาเปล่งสาธุการฟังธรรม สัททารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยเสียงที่ได้ฟังแล้วอย่างนี้

เมื่อบุคคลได้ของหอมหรือดอกไม้หอมแล้วบูชาที่อาสน์พระหรือพระเจดีย์ด้วยจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ต่อมานั่ง ณ ที่ใดที่หนึ่งรำพึงอยู่ คันธารมณ์นั้นย่อมเป็นเหมือน

มาปรากฏทางฆานทวาร และเหมือนเวลาบูชาสักการะ คันธารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยกลิ่นที่เคยดมแล้วอย่างนี้

เมื่อบุคคลได้ของเคี้ยวของบริโภคอันประณีตแล้ว แบ่งปันให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์แล้วบริโภค ต่อมาได้อาหารมีหญ้ากับแก้เป็นต้นในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงว่า เมื่อก่อนเราแบ่งอาหารอันประณีตกับเพื่อนพรหมจรรย์แล้วบริโภค รสารมณ์นั้นย่อมเป็นเหมือนมาปรากฏทางชิวหาทวาร และเหมือนเวลาบริโภค รสารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรสที่ตนได้ลิ้มแล้วอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อบุคคลใช้สอยเตียง ตั่ง เครื่องปูลาด หรือผ้าห่มที่มีเนื้ออ่อนนุ่ม มีสัมผัสเป็นสุขแล้ว ต่อมาต้องนอนที่นอนไม่ดีในที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็รำพึงว่า เมื่อก่อนเราใช้เตียง ตั่ง เครื่องปูลาด และผ้าห่มอันอ่อนนุ่ม โผฏฐัพพารมณ์ย่อมเป็นเหมือนมาปรากฏทางกายทวาร และเหมือนเวลาเสวยสัมผัสเป็นสุข โผฏฐัพพารมณ์ย่อมมาปรากฏโดยเนื่องด้วยสิ่งที่ได้กระทบสัมผัสแล้วอย่างนี้

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าในมโนทวารล้วนๆ ไม่มีหน้าที่ในการกระทบกับปสาทรูป อารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏตามปกติโดยเนื่องด้วยรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว และสิ่งที่กระทบสัมผัสแล้ว

บัดนี้ มีอีกนัยหนึ่งที่นอกเหนือจากคัมภีร์อรรถกถา [คือ คัมภีร์มหาอรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหล] ในการมาปรากฏโดยเนื่องด้วยรูปที่ได้เห็นแล้วโดยปกติเป็นต้น

ลำดับแรก พึงทราบทิฏฐะเป็นต้นเหล่านี้ว่า ทิฏฐะ (อารมณ์ที่พบเอง) สุตะ (อารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่น) และอุภยสัมพันธ์ (อารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่าง)

ทิฏฐะ คือ อารมณ์ที่บุคคลรับเอาแล้วทางทวาร ๕

สุตะ คือ รูปเป็นต้นที่บุคคลไม่เห็นโดยประจักษ์ แต่รับเอาโดยได้ยินมา

อุภยสัมพันธ์ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่างเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าอารมณ์ดังกล่าวย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่พบเองเป็นต้นเหล่านี้

ในเรื่องนั้น การมาปรากฏโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่พบเอง ได้กล่าวไว้โดยนัย ๕ ข้างต้นก่อน

อนึ่ง บางคนได้ยินว่า รูปที่เกิดจากบุญอันยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเป็นเช่นนี้ พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง กลิ่นดอกไม้บางอย่างในบางที่หอมชื่นใจยิ่งนัก รสของผลไม้บางชนิดมีรสอร่อย สัมผัสของผ้าห่มเป็นต้นบางอย่างก็เป็นสุขยิ่ง รูปเป็นต้นนั้นมิได้กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นของเขา ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเพียงแต่ฟังมาเท่านั้น ลำดับนั้นจิตดังกล่าวย่อมดำเนินไปด้วยความเลื่อมใสในรูปหรือเสียง หรือดำเนินไปในกลิ่นเป็นต้นด้วยความต้องการจะถวายแก่พระอริยะ หรือด้วยการอนุโมทนาในทานที่บุคคลอื่นถวายแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่นอย่างนี้

อีกบุคคลหนึ่งเห็นหรือได้ยินรูปเป็นต้นดังที่กล่าวไว้แล้ว อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาปรากฏทางมโนทวารของเขาโดยเนื่องด้วยสิ่งที่เห็นและได้ยินแล้วโดยปราศจากการกระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นโดยนัยว่า รูปเช่นนี้จักมีแก่พระพุทธเจ้าผู้จะอุบัติขึ้นในอนาคตกาล เป็นต้น มหากุศลจิตดวงแรกนี้ก็มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในรูปารมณ์เป็นต้นนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ย่อมดำเนินไปแก่เขา รูปเป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เกี่ยวกับทั้งสองอย่างด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง คำแสดงความปรากฏของอารมณ์โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่พบแล้วเป็นต้นดังกล่าว เป็นเพียงนัยโดยสังเขป พึงทราบการปรากฏทางมโนทวารของอารมณ์เหล่านั้นโดยพิสดารด้วยศรัทธา ความพอใจ ความดำริอาการ การพิจารณาด้วยปัญญาแล้วชอบใจเป็นต้น

[คำว่า ทิฏฺจินิชฺฌานขนฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสฺเสเสน ฌานำ นิชฺฌานำ (การเพ่งไม่มีเหลือ)
- นิชฺฌาเนน ขนฺติ นิชฺฌานขนฺติ (ความชอบใจโดยการเพ่งไม่มีเหลือ)
- ทิฏฺจิยา นิชฺฌานขนฺติ ทิฏฺจินิชฺฌานขนฺติ (ความชอบใจโดยการเพ่งไม่มีเหลือด้วยปัญญา)]

อนึ่ง อารมณ์ที่มาปรากฏอย่างนี้เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ดังนั้น จึงมิได้กล่าวถึงนัยนี้ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าชวนจิตที่มีอารมณ์อย่างหนึ่งๆ ย่อมเกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๒ ดังจะเห็นได้ว่า ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ย่อมเกิดทางจักขุทวารบ้าง ทางมโนทวารบ้าง

แม้อารมณ์มีเสียงเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

ในชวนจิตเหล่านั้น ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ซึ่งเกิดทางมโนทวาร แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ทานมัย (ชวนจิตเกิดจากการให้ทาน)

๒. ศีลมัย (ชวนจิตเกิดจากการรักษาศีล)

๓. ภาวนามัย (ชวนจิตเกิดจากการอบรมจิต)

แต่ละอย่างในชวนจิตเหล่านั้นก็มี ๓ ประการ คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

แม้ชวนจิตที่มีเสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เป็นอารมณ์ ก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาอารมณ์ ๖ นั้น ลำดับแรก มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ซึ่งเกิดขึ้นรับเอารูปเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นรับเอาอารมณ์เป็นสีที่เรียกว่าศุภนิมิต ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ายินดี อย่างใดอย่างหนึ่งในดอกไม้ ผ้า และธาตุ[มีดินสอพอง หรดาล และยาทาตาเป็นต้น] ที่มีสีเขียว เหลือง แดง และขาว

ถามว่า : อิฏฐารมณ์เป็นเหตุให้เกิดความโลภมิใช่หรือ เหตุใดจิตดวงนี้จึงได้ชื่อว่า กุศล

ตอบว่า : จิตดังกล่าวได้ชื่อว่า กุศล โดยเนื่องด้วย

- จิตที่กำหนดแน่นอน คือ จิตของผู้ที่กำหนดแน่นอนในการทำกุศลว่า เราควรทำกุศลอย่างเดียว

- จิตที่น้อมไป คือ จิตที่ห้ามไม่ให้อกุศลเกิดขึ้นแล้วน้อมไปในการทำกุศล

- จิตที่คุ้นเคย คือ จิตที่คุ้นเคยด้วยความเกิดขึ้นแห่งกุศลโดยกระทำอย่างต่อเนื่อง

- การใส่ใจ คือ การใส่ใจโดยแยบคายด้วยเหตุที่มีกำลังอันได้แก่ การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม การคบสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม และการบำเพ็ญบุญไว้ในกาลก่อน เป็นต้น

ขึ้นชื่อว่ากุศลจิตย่อมเกิดขึ้นแก่เขาด้วยจิตที่กำหนดแน่นอน จิตที่น้อมไป จิตที่คุ้นเคย และการใส่ใจ[ในการทำกุศล]ดังกล่าว

อนึ่ง ความเกิดร่วมกับโสมนัสในจิตดวงแรกนี้ พึงทราบโดยเนื่องด้วยอารมณ์ เพราะจิตดังกล่าวเกิดร่วมกับโสมนัสได้ เนื่องจากเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์

แม้ความเป็นผู้มีศรัทธามากเป็นต้นก็เป็นเหตุในความเกิดร่วมกับโสมนัสนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้ไม่มีศรัทธาและผู้ที่เป็นมิจฉาทิฏฐิมักไม่เกิดโสมนัสเมื่อพบรูปพระตถาคตที่เป็นอิฏฐารมณ์โดยแท้ อีกทั้งผู้ที่ไม่เห็นอานิสงส์ในการบำเพ็ญกุศล แม้ถูกบุคคลอื่นผู้ชักชวนทำกุศลก็ไม่เกิดโสมนัส ดังนั้น ความเกิดร่วมกับโสมนัสในเรื่องนี้จึงควรทราบอย่างนี้ว่า ความเป็นผู้มีศรัทธามาก ความเป็นผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ และการรู้เห็นอานิสงส์

อีกนัยหนึ่ง ความเกิดร่วมกับโสมนัสในจิตดวงแรกนี้ พึงทราบโดยเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์ ได้แก่

๑. ระลึกถึงพระพุทธคุณ (พุทธานุสสติ)

๒. ระลึกถึงพระธรรมคุณ (ธรรมานุสสติ)

๓. ระลึกถึงพระสังฆคุณ (สังฆานุสสติ)

๔. ระลึกถึงศีล (สีลานุสสติ)

๕. ระลึกถึงการบริจาคทาน (จาคานุสสติ)

๖. ระลึกถึงเทวดา (เทวตานุสสติ)

๗. ระลึกถึงความสงบจากกิเลส (อุปสมานุสสติ)

๘. หลีกเลี่ยงจากคนหยาบกระด้าง คือ ผู้มีโทสะมาก (ลูขปุคคลปริวัชชนตา)

๙. คบหากับคนนุ่มนวล คือ ผู้มีเมตตามาก (สินิทธปุคคลเสวนตา)

๑๐. พิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส (ปสาทนียสุตตันตปัจจเวกขนตา)

๑๑. น้อมใจไปเพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์นั้น (ตทธิมุตตตา)

[โดยทั่วไปปีติต้องเกิดร่วมกับโสมนัสแน่นอน ดังนั้น ธรรมที่ก่อให้เกิดปีติจึงเป็นเหตุเกิดของโสมนัสอีกด้วย]

อนึ่ง ความพิสดารของธรรม ๑๑ ประการนี้ จักแจ่มแจ้งในโพชฌังควิภังค์

พึงทราบการประกอบกับปัญญาในมหากุศลจิตดวงแรกนี้ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ กรรม[ที่เป็นอุปการะแก่ปัญญา] การเกิดขึ้น[ในพรหมโลก] ความสุกงอมแห่งอินทรีย์[คือปัญญา] และความไกลจากกิเลส

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลใดแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น สอนศิลปะวิทยา[มีการขี่ช้าง เป็นต้น] การประกอบอาชีพ[มีกสิกรรม พาณิชยกรรม เป็นต้น] และวิชาความรู้[มีอายุรเวทเป็นต้น] อันปราศจากโทษ ถวายเครื่องสักการะ อาราธนาพระธรรมกถึกให้แสดงธรรม หรือให้ทานนานัปปการโดยตั้งความปรารถนาว่า เราจักเป็นผู้มีปัญญาในอนาคต กุศลจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมเช่นนั้นของเขาย่อมบังเกิดเป็นกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญา

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้เกิดในโลกที่ไม่เบียดเบียนกัน[คือรูปภพ] ย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นโดยอาศัยการอุบัติเกิด[ในรูปภพ]โดยนัยนี้ว่า

ตสฺส ตตฺถ สุขิโน ธมฺมปทา ปิลวนฺติ. ทนฺโธ ภิกฺขเว สตุปฺปาโท, อถ โส สตฺโต ขิปฺปเยว วิเสสภาคี โหติ.[๑๑๔]

“ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่เขาผู้เสวยสุขในพรหมโลกนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดขึ้นแห่งสติช้า แต่บุคคลนั้นมักเป็นผู้มีโอกาสบรรลุธรรมวิเศษได้เร็ว”

[คำว่า ปิลวนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ปิลุ คติยํ = ไป + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๘) กล่าวว่าเป็น ปิลุ ธาตุ โดยถือว่าสันสกฤตใช้เป็น ปฺลุ ธาตุ

บาลีจึงควรมีรูปเป็น ปิลุ ธาตุ ในบางที่ก็มีรูปว่า ปฺลวนฺติ โดยลบ อิ อักษรดังคำว่า กฺริยา = กิริยา ส่วนคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๒๒๗) และสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๒๘๐) กล่าวว่าเป็น ปฺลุ ธาตุ (สปฺปเน หรือ คติยํ = ไป) ตามมตินี้ให้ลง อิ อักษรเป็นอาคม ความหมายของ ปิลุ หรือ ปฺลุ ธาตุ คือ ไป, ลอยไป ซึ่งก็คือความปรากฏนั่นเอง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๖) อธิบายว่า อุปฏฺฐหนฺติ ปทิสฺสนฺติ (ย่อมปรากฏ)]

บุคคลผู้บรรลุความสุกงอมแห่งอินทรีย์แล้วลุถึงระยะกาลแห่งปัญญา ย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นอาศัยความสุกงอมแห่งอินทรีย์

[คำว่า ปญฺญาทสก (ระยะกาลแห่งปัญญา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทสาเยว ทสกํ (ทสกะ คือ ระยะกาลนั่นแหละ) : ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต
- ปญฺญาย ทสกํ ปญฺญาทสกํ (ปัญญาทสกะ คือ ระยะกาลแห่งปัญญา) : ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส

ระยะกาลแห่งปัญญา คือ ช่วงอายุ ๔๐ ถึง ๕๐ ปี ระยะกาลของชีวิตมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. มันททสกะ	ระยะกาลแห่งความเป็นเด็กทารก อยู่ใน ๑๐ ปีแรก
๒. ขิฑฑาทสกะ	ระยะกาลแห่งการเล่น อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๒
๓. วัณณทสกะ	ระยะกาลแห่งผิวพรรณ อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๓
๔. พลทสกะ	ระยะกาลแห่งพละกำลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๔
๕. ปัญญาทสกะ	ระยะกาลแห่งปัญญา อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๕
๖. หานิทสกะ	ระยะกาลแห่งความเสื่อมของพละกำลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๖
๗. ปัพภารทสกะ	ระยะกาลแห่งการโก่งของหลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๗
๘. วังกทสกะ	ระยะกาลแห่งการงอหลัง อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๘
๙. โมหทสกะ	ระยะกาลแห่งความหลงลืม อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๙
๑๐. สยนทสกะ	ระยะกาลแห่งการนอนบนเตียงโดยลุกไม่ขึ้น อยู่ใน ๑๐ ปีที่ ๑๐]

บุคคลผู้ข่มกิเลสได้แล้วย่อมเกิดกุศลจิตที่ประกอบกับปัญญาเกิดขึ้นอาศัยความไกลจากกิเลส สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

โยคา เว ชายเต ภูริ อโยคา ภูริสงฺขโย
เอตํ ทฺวิธาปถํ ญตฺวา ภวาย วิภวาย จ
ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ภูริ ปวฑฺฒติ.[๑๑๕]

"ปัญญาเกิดมีได้ เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้ว ควรจะทำตนโดยวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ"

โดยประการดังนี้ พึงทราบการประกอบกับปัญญาด้วยเหตุเหล่านี้ คือ กรรม[ที่เป็นอุปการะแก่ปัญญา] การเกิดขึ้น[ในพรหมโลก] ความสุกงอมแห่งอินทรีย์[คือปัญญา] และความไกลจากกิเลส

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการประกอบกับปัญญาโดยเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ธรรม ๗ ประการย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่

๑. สอบถาม[คำอธิบายเรื่องขันธ์และอายตนะเป็นต้น] (ปริปุจฉกตา)

๒. ชำระร่างกายและของใช้ให้สะอาด (วัตถุวิสทกิริยา)

๓. ปรับอินทรีย์ ๕ ให้สม่ำเสมอ (อินทริยสมัตตปฏิปาทนา)

๔. หลีกเลี่ยงผู้ที่ไม่มีปัญญา (ทุปปัญญปุคคลปริวัชชนา)

๕. คบหากับผู้ที่มีปัญญา (ปัญญวันตปุคคลเสวนา)

๖. พิจารณาพระสูตรที่ลึกซึ้งพึงใคร่ครวญด้วยปัญญา (คัมภีรญาณจริยปัจจเวกขณา)

๗. น้อมใจในการเจริญธรรมวิจัยนั้น (ตทธิมุตตตา)

อนึ่ง ความพิสดารของธรรม ๗ ประการนี้ จักแจ่มแจ้งในโพชฌังควิภังค์

อนึ่ง มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นประกอบกับปัญญาอย่างนี้ ได้ชื่อว่า อสังขาริก (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ) เพราะเกิดขึ้นโดยปราศจากหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร คือ ไม่มีความเพียร[ทางกายและวาจาของตน] และไม่มีการดำริถึงอุปายะ [อุบายที่ทำให้เกิดความพากเพียรอันได้แก่การคิดถึงคุณและโทษหรือการชักชวนของผู้อื่น]

[คำว่า อสงฺขาริก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขโรตีติ สงฺขาโร (สภาวะปรุงแต่ง คือ กระตุ้นเตือนให้ทำกรรมนั้นๆ ทางกายอันได้แก่ การลุกขึ้น การสะบัดแขนขา หรือทางวาจาอันได้แก่ การท่องบ่นสาธยายข้อความที่ทำให้จิตตื่นตัวไม่ท้อถอย หรือทางใจอันได้แก่การพิจารณาถึงคุณและโทษ พร้อมทั้งการชักชวนทางวาจาของผู้อื่น)

- นตฺถิ สงฺขาโร อสฺสาติ อสงฺขาโร, ปจฺจยคโณ (หมู่ปัจจัยที่ปราศจากสภาวะปรุงแต่ง ได้แก่ อารมณ์ ทวาร และมนสิการ เป็นต้น เช่น ถ้าไม่มีอารมณ์มาปรากฏ จิตที่รับอารมณ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีจักขุทวาร จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทางจักขุทวารก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีโยนิโสมนสิการ กุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีอโยนิโสมนสิการ อกุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือถ้าไม่ใช่กระแสจิตของพระอรหันต์ที่ปราศจากอนุสัย กิริยาจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น)

- อสงฺขาเรน อุปฺปนฺนำ อสงฺขาริกำ (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ)]

มหากุศลจิตดังกล่าวที่เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร เกิดขึ้นมีอารมณ์ที่น่ายินดี ย่อมปรากฏโดยลักษณะ ๓ ประการ คือ ทานมัย ศีลมัย และภาวนามัย

ถามว่า : มหากุศลจิตดังกล่าวย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อใด บุคคลได้รับดอกไม้สีเขียว เหลือง แดง หรือขาวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ระลึกถึงสีดอกไม้แล้วบูชาพุทธรัตน์เป็นต้นโดยดำริว่า เราถวายสีเป็นทาน เมื่อนั้น บุญย่อมเป็นทานมัย

เรื่องเล่าในทานมัยนั้น มีดังนี้

ดังได้สดับมาว่า ขุนคลังชื่อว่าสังฆมิตรได้ผ้าลายทองผืนหนึ่งแล้วดำริว่า ผ้านี้มีสีทอง แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มีพระฉวีวรรณดั่งทอง ผ้าสีทองย่อมสมควรแก่ผู้ที่มีผิวพรรณดั่งทอง และพวกเราก็จักให้สีเป็นทาน จึงให้นำเอาขึ้นไปห่มพระมหาเจดีย์ พึงทราบว่ามหากุศลจิตในกาลเช่นนี้เป็นทานมัย

เมื่อใด บุคคลได้รับวัตถุที่ควรบริจาคเช่นนั้นแล้วบูชาพระรัตนตรัยมีพุทธรัตน์เป็นต้นโดยดำริว่า การให้ทานนี้เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล วัตรปฏิบัติในตระกูลของเรา เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด บุคคลบูชาพระไตรรัตน์ด้วยวัตถุเช่นนั้นแล้วเจริญความเสื่อมสิ้นไปโดยดำริว่า สีนี้จักถึงความเสื่อมสิ้นไป เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย

[โดยทั่วไปการเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นการรู้เห็นรูปนามภายในร่างกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอก ไม่ใช่การรู้เห็นรูปนามภายนอกร่างกาย ดังจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสถึงที่สุดของโลกแก่พรหมโลหิตัสสะว่าอยู่ภายในร่างกายนี้เท่านั้น[๑๑๖] ดังนั้น ข้อความข้างต้นจึงไม่ใช่หมายถึงการใคร่ครวญถึงความเสื่อมสิ้นไปโดยใช้การดำริเป็นหลัก แต่หมายถึงการปรากฏของความเสื่อมสิ้นไปในวัตถุภายนอกอย่างชัดเจน ซึ่งอาจปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาบางท่าน เช่น ในครั้งที่พระปัจเจก-พุทธเจ้าชื่อว่าพระโสณกะ ผู้เป็นสหายของพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรินทมะ ได้เห็นใบไม้แก่ร่วงหล่นจากต้นสาละแล้วเกิดญาณทัศนะรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะเคลื่อนไหวภายนอกนั้น ในที่สุดได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ[๑๑๗] และกรณีนางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลไปในขณะล้างเท้าแล้วหยั่งเห็นความเกิดดับของน้ำที่ไหลไป[๑๑๘] ข้อนี้เป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับในอารมณ์ภายนอกในบางโอกาส]

อนึ่ง ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ดำเนินไปแก่ผู้บูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตน

๒. วจีกรรม ในขณะที่ต้องการจะบูชาพระรัตนตรัยได้สั่งบุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และบุรุษเป็นต้นให้บูชา

๓. มโนกรรม ในขณะปรารภวัตถุที่มีอยู่ตามที่กล่าวไว้นั้น แล้วดำริว่าเราจักให้สีเป็นทาน

ที่จริงแล้ว ท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า “ตามวินัยเทศนา กุศลจิตนั้นชื่อว่าเป็นทานโดยลักษณะ โดยได้เปล่งวาจาว่า เราจักถวาย จักกระทำ แต่ตามอภิธรรม-เทศนา จัดเป็นกุศลตั้งแต่เวลาที่ใจคิดปรารภวัตถุที่มีอยู่ว่า เราจักถวาย ภายหลังต่อมาเขาจึงกระทำสิ่งที่ควรทำทางกายและวาจา”

โดยประการดังนี้ ทานมัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะได้รับวัตถุตามที่กล่าวไว้แล้วบูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตนโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้น

๒. วจีกรรม ในขณะสั่งบุตรภรรยาเป็นต้นให้บูชาพระรัตนตรัยโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั่นแหละ

๓. มโนกรรม ในขณะปรารภวัตถุที่มีอยู่โดยดำริว่าการให้ทานนี้เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล วัตรปฏิบัติในตระกูลของเรา แล้วคิดว่าเราจักให้สีเป็นทาน

โดยประการดังนี้ ศีลมัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะได้รับวัตถุ[คือดอกไม้]ตามที่กล่าวไว้แล้วบูชาพระ-รัตนตรัยแล้วเดินจงกรมเจริญความเสื่อมสิ้นไป

๒. วจีกรรม ในขณะเข้าไปตั้งการพิจารณาทางวาจา

๓. มโนกรรม ในขณะเข้าไปตั้งการพิจารณาทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

โดยประการดังนี้ ภาวนามัยกุศลมี ๓ ประการ โดยจำแนกเป็นกายกรรม วจี-กรรม และมโนกรรม

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์นี้ด้วยกรรมทวาร (ทวารอันเป็นเหตุเกิดของกรรม) ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

แม้กุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มหากุศลจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นรับเอาเสียงที่น่าพอใจมีเสียงกลองเป็นต้นเป็นอารมณ์ด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้นั่นแหละ

ในการเกิดกุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์ดังกล่าว ไม่มีใครสามารถให้เสียงเหมือน

หยิบมาวางไว้ในมือแล้วจึงให้ เหมือนถอนเหง้าบัวหรือวางดอกบัวเขียวมัดหนึ่งไว้ในมือ แต่เมื่อบุคคลให้เสียงพร้อมทั้งที่ตั้ง[มีกลองเป็นต้น]ย่อมชื่อว่าให้เสียงเป็นทาน ดังนั้น เมื่อใด บุคคลบูชาพระไตรรัตน์ด้วยเครื่องดนตรีอย่างใดอย่างหนึ่งมีกลองและตะโพนเป็นต้นโดยดำริว่า เราจักให้เสียงเป็นทาน หรือให้จัดตั้งกลองเป็นต้นไว้โดยดำริว่า เราจักให้เสียงเป็นทาน หรือถวายยาทำให้เสียงเพราะ น้ำมัน และน้ำอ้อยเป็นต้นแก่พระธรรมกถึก หรือป่าวประกาศการฟังธรรม หรือสวดทำนองสรภัญญะ หรือกล่าวธรรมกถา หรือกล่าวคำที่ควรแสดงแก่ผู้นั่งใกล้ หรือกล่าวอนุโมทนากถา เมื่อนั้นย่อมเป็นทานมัย

เมื่อใด บุคคลทำวิธีอย่างนี้โดยความเป็นวัตรปฏิบัติเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้น เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด บุคคลกระทำวิธีทั้งหมดนั้นแล้วเข้าไปตั้งการพิจารณาว่า เสียงเพียงเท่านี้ แม้ดังไปถึงพรหมโลกก็จักถึงความเสื่อมสิ้นไป เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย

ลำดับแรก ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะที่ถือเอากลองเป็นต้นแล้วบูชาพระรัตนตรัยด้วยมือของตน หรือเมื่อจะวางไว้เพื่อการบูชาเสมอก็วางด้วยมือของตน หรือเพื่อป่าวประกาศการฟังธรรม หรือเดินไปเพื่อกล่าวธรรมกถา หรือสวดสรภัญญะโดยดำริว่า เราให้เสียงเป็นทาน

๒. วจีกรรม ในขณะสั่งบุคคลอื่นว่า พ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงทำเสียงของพวกเราให้เป็นทานบูชาพระรัตนตรัย หรือขณะสั่งบุคคลอื่นว่า พวกท่านจงวางกลองนี้ วางตะโพนนี้ ที่ลานพระเจดีย์ โดยดำริว่าเราให้เสียงเป็นทาน หรือป่าวประกาศการฟังธรรมเอง หรือกล่าวธรรมกถา หรือสวดสรภัญญะ

๓. มโนกรรม ในขณะสละวัตถุที่มีอยู่[มีกลองเป็นต้น]โดยดำริว่า เราให้เสียงเป็นทาน โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะบูชาด้วยกลองเป็นต้นด้วยมือของตนโดยดำริว่า ขึ้นชื่อ

ว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา หรือวางกลองเป็นต้นไว้ที่ลานพระเจดีย์เป็นต้นด้วยมือของตน หรือถวายยาทำให้เสียงเพราะแก่พระธรรมกถึก หรือเดินไปเพื่อป่าวประกาศธรรม กล่าวธรรมกถา และสวดสรภัญญะโดยมีวัตรปฏิบัติเป็นหลัก

๒. วจีกรรม ในขณะสั่งว่าขึ้นชื่อว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา พ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงบูชาพุทธรัตน์เป็นต้น หรือกล่าวธรรมกถาสวดสรภัญญะเองโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูล

๓. มโนกรรม ในขณะดำริว่าขึ้นชื่อว่าการให้เสียงเป็นทานจัดเป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา แล้วสละวัตถุที่มีอยู่ทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะเดินจงกรมเจริญความเสื่อมสิ้นไปในเสียง

๒. วจีกรรม ในขณะเข้าไปตั้งการพิจารณาทางวาจาโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายเคลื่อนไหว

๓. มโนกรรม ในขณะเข้าไปตั้งการพิจารณาเสียงทางใจโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว โดยรับเอากลิ่นหอมของกลิ่นรากไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์

ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลได้กลิ่นหอมอย่างใดอย่างหนึ่งในกลิ่นรากไม้เป็นต้นแล้ว คำนึงถึงโดยเนื่องด้วยกลิ่น ดำริว่าเราจะให้กลิ่นเป็นทานของเรา จึงบูชาพุทธรัตน์เป็นต้น เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในการให้สีเป็นทานนั่นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว โดยรับเอารสอร่อยของรสรากไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์

ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลได้สิ่งมีรสอร่อยอย่างใดอย่างหนึ่งในรสรากไม้เป็นต้น แล้วคำนึงถึงโดยเนื่องด้วยรส สละให้โดยดำริว่าเราจะให้รสเป็นทานของเรา เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในการให้สีเป็นทานนั่นแหละ

อนึ่ง ในการให้รสเป็นทานที่เป็นศีลมัยนี้ พบเรื่องเล่าในคัมภีร์มหาอรรถกถาตั้งแต่เรื่องพระเจ้าทุฏฐคามณีอภัยทรงดำริว่า การไม่ถวายพระสงฆ์ก่อนบริโภคไม่ใช่ความประพฤติของเรา จึงให้ถวายทานแก่ภิกษุราว ๑๒,๐๐๐ รูป แล้วจึงเสวยพระกระยาหารมีรสอร่อย การพบเรื่องเล่าดังกล่าวเป็นความต่างกันนั่นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีรสเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

แม้ในมหากุศลจิตที่มีสัมผัสเป็นอารมณ์ พึงทราบคำวินิจฉัยว่า โผฏฐัพพารมณ์ คือ มหาภูตรูป ๓ อันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ในที่นี้ไม่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยธาตุ ๓ ดังกล่าว แต่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยเตียงและตั่ง เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด บุคคลได้รับวัตถุที่สัมผัสได้อันอ่อนนุ่มอย่างใดอย่างหนึ่งในเตียงและตั่งเป็นต้นแล้วคำนึงถึงโดยเนื่องด้วยสัมผัส สละให้โดยดำริว่าเราจะให้สัมผัสเป็นทานของเรา เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

พึงทราบวิธีทั้งหมดโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในการให้สีเป็นทานนั่นแหละ

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีสัมผัสเป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ในธรรมารมณ์ (มโนสัมผัส) พึงทราบว่า ธรรมารมณ์ คือ ธรรมที่นับเข้าและ

ไม่นับเข้าในธรรมายตนะ อันได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ลักขณรูป ๓ [รูปที่เกิดขึ้น (ชาติรูป) ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ในที่กล่าวถึงลักขณรูป ๓ โดยรวมความเกิดขึ้นของรูปและความสืบต่อของรูปเป็นชาติรูป คือ รูปที่เกิดขึ้น ตามข้อความในคัมภีร์ธรรม-สังคณี] นามขันธ์ ๓ [เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์] สุขุมรูป ๑๕ [เว้นหทัยวัตถุที่มิได้ระบุไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณี] นิพพาน และบัญญัติ

[ธรรมารมณ์มี ๒ ประเภท คือ ธรรมารมณ์ที่นับเข้าในธรรมายตนะ และไม่นับเข้าในธรรมายตนะ ท่านจึงกล่าวว่า “ธรรมารมณ์ คือ ธรรมที่นับเข้าและไม่นับเข้าในธรรมายตนะ” ธรรมารมณ์ที่นับเข้าในธรรมายตนะ คือ เจตสิกที่เป็นนามขันธ์ สุขุมรูป และนิพพาน ส่วนธรรมารมณ์ที่ไม่นับเข้าในธรรมายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ ลักขณรูป และบัญญัติ โดยเหตุที่อายตนะภายในได้รับชื่อว่าจักขายตนะเป็นต้นแล้ว และลักขณรูปพร้อมทั้งบัญญัติก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ดังนั้น ธรรมเหล่านี้จึงไม่นับเข้าในธรรมายตนะ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) อธิบายว่า

อปริยาปนฺนา จาติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานตฺตา อญฺญายตนตฺตา จ อสงฺคหิตา.[๑๑๙]

“คำว่า อปริยาปนฺนา จ (และไม่นับเข้า) หมายความว่า ไม่จัดเข้าเพราะไม่มีจริงโดยปรมัตถ์และเป็นอายตนะอื่น”]

ในที่นี้ไม่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยธรรมารมณ์ดังกล่าว แต่พึงทำการประกอบโดยเนื่องด้วยการให้โอชา เครื่องดื่ม และชีวิตเป็นทาน เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า มหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยลักษณะ ๓ ประการ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วโดยรับเอาธรรมารมณ์ที่น่าชอบใจในโอชาเป็นต้นมาเป็นอารมณ์ ในเรื่องนั้น เมื่อใด บุคคลให้เนยใส เนยข้นเป็นต้นโดยดำริว่าเราจะให้โอชาเป็นทาน หรือให้เครื่องดื่ม ๘ อย่างโดยดำริว่าเราจะให้เครื่องดื่มเป็นทาน หรือถวายสลากภัตและสังฆภัตเป็นต้นโดยดำริว่าเราจะให้ชีวิตเป็นทาน หรือถวายเภสัชแก่ภิกษุเจ็บป่วย หรือให้หมอมารักษา หรือให้ตัดตาข่าย ทำลายแห รื้อกรงนก ทำให้พ้นจากเรือนจำ ให้ตีกลองห้ามฆ่าสัตว์ หรือทำกรรมอื่นเช่นนี้เพื่อรักษาชีวิต เมื่อนั้น กุศลจิตย่อมเป็นทานมัย

เมื่อใดย่อมดำเนินการให้โอชาเป็นต้นโดยมีวัตรปฏิบัติเป็นหลักว่าการให้โอชา

เครื่องดื่ม และชีวิตเป็นทาน เป็นวงศ์ตระกูล แบบแผนของตระกูล ประเพณีในตระกูลของเรา เมื่อนั้นย่อมเป็นศีลมัย

เมื่อใด ย่อมเจริญความเสื่อมสิ้นไปในธรรมารมณ์ เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย

ทานมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะให้โอชา เครื่องดื่ม หรือชีวิตเป็นทานด้วยมือตน

๒. วจีกรรม ในขณะสั่งให้บุตรภรรยาเป็นต้นให้ทาน

๓. มโนกรรม ในขณะดำริทางใจว่าเราจักให้สิ่งที่มีอยู่โดยเนื่องด้วยการให้โอชา เครื่องดื่ม หรือชีวิตเป็นทาน โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ศีลมัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะให้สิ่งที่มีอยู่ตามที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้นด้วยมือของตน

๒. วจีกรรม ในขณะสั่งบุตรภรรยาเป็นต้นให้ทำทานโดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั่นแหละ

๓. มโนกรรม ในขณะดำริทางใจว่าเราจักให้สิ่งที่มีอยู่โดยเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั่นแหละ โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

ภาวนามัยกุศลจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม ในขณะเดินจงกรมแล้วเจริญความเสื่อมสิ้นไปในธรรมารมณ์

๒. วจีกรรม ในขณะเจริญความเสื่อมสิ้นไปทางวาจาโดยไม่ให้ส่วนแห่งกายเคลื่อนไหว

๓. มโนกรรม ในขณะเจริญความเสื่อมสิ้นไปทางใจในธรรมารมณ์โดยไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาเคลื่อนไหว

พระธรรมราชาทรงแสดงแจกแจงกุศลจิตที่มีธรรมารมณ์นี้เป็นอารมณ์ด้วยกรรมทวาร ๙ โดยจำแนกตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหากุศลจิตดวงแรกนั้นโดยเนื่องด้วยอารมณ์ต่างกันในวัตถุต่างกันอย่างนี้ แต่จิตนี้ย่อมปรากฏแม้ในวัตถุเดียวกันโดยเนื่องด้วยอารมณ์ต่างกัน

ถามว่า : ย่อมปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : ในบรรดาปัจจัย ๔ อารมณ์ ๖ ย่อมปรากฏในจีวร กล่าวคือ

- รูปารมณ์ ได้แก่ สีของจีวรที่ย้อมใหม่ย่อมน่าดูน่าชอบใจ
- สัททารมณ์ ได้แก่ การส่งเสียงดังพลึบๆ ในเวลาใช้สอย
- คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นเปลือกไม้ไทรดำเป็นต้นในจีวรนั้น
- รสารมณ์ ได้แก่ รสคือการใช้สอย
- โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ การกระทบสัมผัสเป็นสุขในจีวรนั้น
- ธรรมารมณ์ ได้แก่ สุขเวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจีวร

รสารมณ์ย่อมปรากฏในบิณฑบาตโดยตรงนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ พึงทราบความต่างกันของทานมัยเป็นต้นโดยประกอบจิตไว้ในปัจจัย ๔ ด้วยอารมณ์ที่ต่างกัน

[ในคำว่า ปฏปฏสทฺทำ กโรติ (ส่งเสียงดังพลึบๆ) คำว่า ปฏปฏ เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ไม่มีรากศัพท์เหมือนศัพท์ทั่วไป คนมคธได้ยินเสียงผ้าว่า ปัฏ แต่คนไทยได้ยินเป็นเสียงว่า พลึบ ตามเสียงพูดในภาษาของตน]

อนึ่ง อารมณ์เป็นสภาพมีอยู่เสมอแก่จิตนี้ เพราะเกิดขึ้นปราศจากอารมณ์ไม่ได้ แต่ทวารไม่มีอยู่เสมอ เพราะกรรมไม่แน่นอน เนื่องจากทวารไม่แน่นอนตามกรรมที่ไม่แน่นอน

[ข้อความว่า “ทวารไม่แน่นอนตามกรรมที่ไม่แน่นอน” หมายความว่า ปาณาติบาตที่มักเกิดทางกายทวาร อาจเกิดทางวจีทวารก็ได้ในเวลาสั่งให้คนอื่นฆ่า มุสาวาทที่มักเกิดทางวจีกรรมเสมอ อาจเกิดทางกายกรรมก็ได้ในเวลาหลอกลวงด้วยการแสดงอากัปกิริยาทางกาย หรือทานกุศล

อาจเป็นกายกรรมในเวลาให้ทานเอง หรือเป็นวจีกรรมเมื่อสั่งให้คนอื่นทำ หรือเป็นมโนกรรมในเวลาคิดว่าจะให้สิ่งที่มีอยู่ ดังนั้น กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลจึงไม่แน่นอนโดยทวาร]

ทวารกถาในกามาวจรกุศล

คำอธิบายทวารแห่งกายกรรม

อนึ่ง ทวารกถากล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาในที่นี้ เพื่อแสดงข้อความข้างต้น

[ทวารกถา คือ ถ้อยคำว่าด้วยทวารมีกรรมทวาร วิญญาณทวาร เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์นำมากล่าวไว้ในเรื่องนี้เพราะมีความเกี่ยวโยงกับข้อความว่า “ทวารไม่มีอยู่เสมอ เพราะกรรมไม่แน่นอน”]

ในคัมภีร์มหาอรรถกถานั้น ได้ตั้งมาติกาไว้ในทวารกถาดังนี้ คือ

- กรรม ๓	- ทวารแห่งกรรม ๓
- วิญญาณ ๕	- ทวารแห่งวิญญาณ ๕
- ผัสสะ ๖	- ทวารแห่งผัสสะ ๖
- ความไม่สำรวม ๘	- ทวารแห่งความไม่สำรวม ๘
- ความสำรวม ๘	- ทวารแห่งความสำรวม ๘
- กุศลกรรมบถ ๑๐	- อกุศลกรรมบถ ๑๐

[ในที่นี้กล่าวถึงวิญญาณ ๕ และทวารแห่งวิญญาณ ๕ โดยไม่กล่าวถึงวิญญาณที่ ๖ คือ มโนวิญญาณ และทวารแห่งวิญญาณที่ ๖ คือ มโนทวาร เพราะภวังคจิตคือมโนทวารและมโนวิญญาณไม่เกิดคู่กันเหมือนจักขุวิญญาณที่เกิดคู่กับจักขุทวาร]

ในการตั้งมาติกานั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงกรรม ๓ ไว้ก่อน แต่ท่านได้แสดงแจกแจงทวารแห่งกรรม ๓ ไว้ก่อนตั้งแต่ต้นโดยเว้นกรรม ๓ นั้น [ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงจะแสดงตามอาจารย์เหล่านั้น]

ถามว่า : ทวารแห่งกรรม ๓ คืออะไร

ตอบว่า : คือ ทวารแห่งกายกรรม ทวารแห่งวจีกรรม และทวารแห่งมโนกรรม

ในเรื่องนั้น กายมี ๔ ประการ คือ

๑. อุปาทินนกกาย (กายที่มีใจครอง) คือ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๘ อันได้แก่ รูปที่มีจักขายตนะอยู่ต้นและมีชีวิตินทรีย์อยู่ท้าย พร้อมทั้งรูป ๘ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันได้แก่ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส และโอชา

๒. อาหารสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากอาหารเหล่านั้น

๓. อุตุสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากอุตุ

๔. จิตตสมุฏฐานิกกาย (กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน) คือ รูป ๘ ที่เกิดจากจิต

ในบรรดากายเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งกายกรรม มิได้เป็นชื่อของอุปาทินนกกาย หรือกายอื่นจากนั้น แต่เป็นวิญญัตติรูปอย่างหนึ่งในรูป ๘ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

กตมं ตं รูปं กายวิญฺญตฺติ. ยา กุสลจิตฺตสฺส วา, อกุสลจิตฺตสฺส วา, อพฺยากตจิตฺตสฺส วา, อภิกฺกมนฺตสฺส วา ปฏิกฺกมนฺตสฺส วา, อาโลเกนฺตสฺส วา วิโลเกนฺตสฺส วา, สมิญฺเชนฺตสฺส วา ปสาเรนฺตสฺส วา, กายสฺส ถมฺภนา สนฺถมฺภนา สนฺถมฺภิตตฺตं, วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา วิญฺญาปิตตฺตं, อิทं ตं รูปं กายวิญฺญตฺติ.[๑๒๐]

“รูปชื่อว่ากายวิญญัตตินั้นเป็นไฉน ความค้ำจุน ความค้ำจุนด้วยดี กิริยาค้ำจุนด้วยดี การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้อื่นรู้ความหมาย ของกายแห่งผู้มีจิตเป็นกุศล หรือผู้มีจิตเป็นอกุศล หรือผู้มีจิตเป็นอัพยากฤต ผู้ก้าวไปหรือถอยกลับ แลดูหรือเหลียวดู เหยียดหรือคู้ รูปนี้ชื่อว่า กายวิญญัตติ”

กล่าวโดยพิสดารว่า จิตที่เกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไป จักถอยหลัง ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูปกลาปทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโป-ธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สี กลิ่น รส และโอชา ที่อาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้น ย่อมค้ำจุนทรงรูปกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ ให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไป ให้ถอยกลับ

ในเรื่องนั้น วาโยธาตุที่เกิดด้วย[ชวน]จิตดวงแรกในชวนจิต ๗ ดวงในอาวัชชนวิถีหนึ่ง ย่อมสามารถค้ำจุนดำรงรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนได้ แต่ไม่อาจทำให้เคลื่อนไหวไปมา

แม้ชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

วาโยธาตุที่เกิดด้วย[ชวน]จิตดวงที่ ๗ ได้วาโยธาตุที่เกิดด้วยชวนจิต ๖ ดวงแรก เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แล้ว ย่อมสามารถค้ำจุนทรงไว้ยังรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปหรือถอยกลับ ให้แลดูหรือเหลียวดู ให้คู้เข้าหรือเหยียดออก ดังนั้น การเดินไป การเดินมา การเดินไปมา จึงมีได้ และควรกล่าวได้ว่า เดินไปโยชน์หนึ่ง เดินไปสิบโยชน์

[เมื่อรูปกลาปที่มีวาโยธาตุมากเกิดขึ้นหลายครั้งเป็นเวลานาน จึงกล่าวได้ว่า เดินไปโยชน์หนึ่ง เดินไปสิบโยชน์ ถ้ารูปกลาปดังกล่าวเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะก็ทำให้ไปถึงระยะทางเช่นนั้นไม่ได้]

อุปมาเหมือนโคที่เทียมไว้ในแอกคู่แรกของเกวียนที่พึงลากไปด้วยแอก ๗ แอก ย่อมสามารถค้ำจุนทรงแอกไว้ก่อน แต่ไม่อาจทำให้ล้อหมุนไป แม้แอกคู่ที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน เมื่อใด สารถีผู้ฉลาดเทียมคู่โคที่ ๗ ในแอกนั่งบนทูบเกวียน ถือเชือกแล้วเอาปลายปฏักกระตุ้นคู่โคตั้งแต่โคคู่แรกทั้งหมด เมื่อนั้น คู่โคทั้งหมดก็รวมกำลังกันทรงแอกและให้ล้อหมุนไป ย่อมควรกล่าวได้ว่า โคพาเกวียนไป ๑๐ โยชน์ พาไป ๒๐ โยชน์ ฉันใด พึงทราบคำอุปไมยนี้ ฉันนั้น

ในเรื่องนั้น กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญัติ แต่อาการพิเศษที่สามารถเป็นปัจจัยค้ำจุนทรงรูปกายที่เกิดพร้อมกับวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานให้ไหวได้ ชื่อว่า วิญญัติ วิญญัติดังกล่าวไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐานเหมือนรูป ๘ อย่าง แต่ได้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะแสดงให้รู้รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน สมดังพระพุทธดำรัสว่า ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ [๑๒๑] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) เพราะเป็นชรามรณะของ[สังขต]ธรรมที่จำแนกเป็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

อนึ่ง อาการพิเศษนั้นได้ชื่อว่า วิญญัติ เพราะแสดงให้รู้

[ข้อความว่า “เพราะแสดงให้รู้” แสดงรูปวิเคราะห์ของ วิญฺญตฺติ เป็นเหตุกัตตุสาธนะว่า วิญฺญาเปตีติ วิญฺญตฺติ (วิญญัติ คือ รูปแสดงให้รู้) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ]

ถามว่า : แสดงให้รู้อะไร

ตอบว่า : แสดงให้รู้อากัปกิริยาทางกายอย่างหนึ่ง

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้ยืนอยู่ในคลองแห่งจักษุย่อมยกมือหรือเท้า สั่นศีรษะหรือยักคิ้ว อาการของมือเป็นต้นนี้ถูกรู้ได้ด้วยจักษุ แต่วิญญัติรู้ไม่ได้ด้วยจักษุ เป็นสภาวะรู้ได้ด้วยจิตอย่างเดียว เพราะบุคคลเห็นสีเป็นอารมณ์ที่เคลื่อนไหวอยู่ด้วยอาการแห่งมือเป็นต้นได้ด้วยจักษุ แต่คิดถึงรูปที่แสดงให้รู้ด้วยจิตทางมโนทวารแล้วจึงรู้ว่า บุคคลนั้นเห็นจะให้เราทำสิ่งนั้นสิ่งนี้

อุปมาเหมือนคนทั้งหลายให้ผูกใบตาลเป็นต้นที่ยอดต้นไม้ในที่มีน้ำ คราวฤดูแล้งในป่าโดยประสงค์ว่า บุคคลอื่นจักรู้ว่ามีน้ำด้วยเครื่องหมายนี้ หรือชักธงขึ้นที่ประตูร้านสุรา หรือลมพัดต้นไม้สูงให้สั่นไหว หรือฟองน้ำผุดขึ้นข้างบนเมื่อปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำ หรือเศษไม้และใบไม้ที่ถูกน้ำซัดไปติดอยู่ที่ทางไปของห้วงน้ำใหญ่ บุคคลเห็นใบตาล ธง กิ่งไม้ ฟองน้ำ เศษหญ้า และใบไม้ในที่เหล่านั้นแล้ว แม้ไม่เห็นก็รู้ทางมโนวิญญาณว่า น้ำคงจะมีในที่นี้ สุราคงจะมี ต้นไม้นี้คงจะถูกลมพัด ปลาคงจะมีภายในน้ำ ห้วงน้ำคงจะไหลท่วมที่เพียงเท่านี้ ฉันใด วิญญัติก็รู้ไม่ได้ด้วยจักษุ เป็นสภาวะรู้ได้ด้วยจิตอย่างเดียว ฉันนั้น เพราะบุคคลเห็นสีเป็นอารมณ์ที่เคลื่อนไหวอยู่ด้วยอาการแห่งมือเป็นต้นได้ด้วยจักษุ แต่คิดถึงรูปที่แสดงให้รู้ด้วยจิตทางมโนทวารแล้วจึงรู้ว่า บุคคลนั้นเห็นจะให้เราทำสิ่งนั้นสิ่งนี้

อนึ่ง อาการพิเศษนี้ชื่อว่า วิญญัติ เพราะแสดงให้รู้อย่างเดียว หามิได้ แต่ยังได้ชื่อว่า วิญญัติ เพราะเป็นสภาวะที่ควรถูกรู้ เนื่องจากวิญญัติดังกล่าวย่อมประจักษ์แก่เหล่าชนอื่น โดยที่สุดแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานบ้าง ดังจะเห็นได้ว่า สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก กา และโคเป็นต้นที่ชุมนุมกันในที่นั้นๆ เมื่อบุคคลจับท่อนไม้หรือจับก้อนดินแสดงอาการขว้างปา ก็เข้าใจว่าเขาต้องการตีเรา จึงหนีไปทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อบุคคลอื่นอยู่ภายในกำแพงหรือฝาเรือนเป็นต้น เวลานั้นก็เป็นเวลาที่รูปไม่ประจักษ์ แม้วิญญัติรูปจะไม่ประจักษ์ในขณะนั้น ก็ได้ชื่อว่า วิญญัติ เพราะประจักษ์แก่ผู้อยู่เฉพาะหน้า

[ตามนัยนี้คำว่า วิญฺญตฺติ เป็นกรรมสาธนะมีรูปวิเคราะห์ว่า วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (วิญญัติ คือ รูปที่ควรถูกรู้) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ญา ธาตุ + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ]

ถามว่า : เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่สมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป

ตอบว่า : กายที่สมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปเหมือนกัน มีคติเหมือนกายนั้น คล้อยตามกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นโดยแท้

อุปมาเหมือนเมื่อน้ำไหลไปอยู่ แม้เศษไม้แห้ง หญ้าแห้ง และใบไม้แห้งเป็นต้น ก็ลอยไป เมื่อน้ำหยุดก็หยุด ฉันใด พึงทราบคำอุปไมยฉันนั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าวิญญัตติรูปนี้ในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม

อนึ่ง เจตนาที่ปรากฏทางทวาร[แห่งกายกรรม]นั้น อันทำให้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์อันเจ้าของไม่ให้ และประพฤติมิจฉาจาร หรือทำให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น ชื่อว่า **กายกรรม**

เมื่อปรวาทีมีอยู่[ในที่กล่าวคำข้างต้น] พึงตั้งไว้ว่า กาย[ที่ทำให้เคลื่อนไหว]เป็นทวาร เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้นเป็นกุศลหรืออกุศลกายกรรม แต่เมื่อปรวาทีไม่มี ก็พึงตั้งติกะว่า เจตนาดังกล่าวเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต

[เมื่อกายวิญญัติหรือกายทวารที่ทำให้เกิดอากัปกิริยาทางกายมีอยู่ บุคคลอื่นจึงรู้ถึงความปรากฏแห่งเจตนาคือกายกรรม ดังนั้น เจตนาจึงได้ชื่อว่า กายกรรม เพราะกายทวารดังกล่าว ท่านจึงกล่าวว่า เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้น (ตมฺหิ ทฺวาเร สิทฺธา เจตนา)

ปรวาทีเห็นว่า เจตนาที่ให้ผลเท่านั้นเป็นกรรม ส่วนกิริยาเจตนาที่เป็นอัพยากฤตซึ่งให้ผลไม่ได้ไม่ชื่อว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ดังนั้น ถ้ามีปรวาทีในบริษัทก็ควรกล่าวว่า เจตนาที่ปรากฏในทวารนั้นเป็นกุศลหรืออกุศลกายกรรม ถ้ากล่าวว่าเป็นอัพยากฤตก็จะถูกคัดค้าน

ส่วนสกวาทีเห็นว่า เจตนาจะให้ผลหรือไม่ ไม่ใช่หลักสำคัญ ถ้ายังกายวิญญัติให้เกิดขึ้นก็จัดเป็นกายกรรม และมโนทวาราวัชชนจิตพร้อมทั้งมหากิริยาจิตก็ก่อให้เกิดวิญญัตติรูปได้ จึงควรได้ชื่อว่ากายกรรมเช่นเดียวกัน และควรเพิ่มกุสลติกะให้บริบูรณ์เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต]

ในกรรมและทวารเหล่านั้น ประตูพระนครย่อมตั้งอยู่ในที่สร้างไว้ ไม่เคลื่อนไป

มาแม้สักองคุลีหนึ่ง และมหาชนก็สัญจรไปทางประตูนั้นๆ ฉันใด ทวารก็ฉันนั้น จะเที่ยวไปในทวาร[อื่น]ไม่ได้ แต่กรรมย่อมเที่ยวไปโดยเกิดขึ้นในทวารนั้นๆ สมจริงดังคำกล่าวของโบราณาจารย์ว่า

ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานิ น ทฺวารา ทฺวารจาริโน
ตสฺมา ทฺวาเรหิ กมฺมานิ อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตา.

"กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร ทวารทั้งหลายไม่เที่ยวไปในทวาร[อื่น] ดังนั้น จึงตั้งชื่อกรรมโดยทวารไว้ด้วยกัน"

[กายทวารต้องเป็นกายทวารเท่านั้น ไม่เป็นวจีทวารหรือมโนทวาร เหมือนประตูนครทิศตะวันออกไม่เป็นประตูทิศตะวันตก ดังนี้เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น ทวารย่อมได้ชื่อตามกรรม กรรมก็ได้ชื่อตามทวาร อุปมาเหมือนสถานที่เกิดแห่งวิญญาณเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ทวารแห่งผัสสะ ทวารแห่งความไม่สำรวม และทวารแห่งความสำรวม ฉันใด สถานที่เกิดของกายกรรมก็ได้ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม ฉันนั้น

แม้ทวารแห่งวจีกรรมและมโนกรรมก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง เทวดาที่สิงอยู่ในต้นไม้นั้นๆ ย่อมได้ชื่อตามต้นไม้นั้นๆ ว่า เทวดาไม้งิ้ว (สิมฺพลิเทวตา) เทวดาไม้ทองกวาว (ปลาสเทวตา) เทวดาไม้สะเดา (ปุจิมนฺทเทวตา) และเทวดาไม้สะคร้อ (ผนฺทนเทวตา) ฉันใด แม้กรรมที่ทำทางกายทวารย่อมได้ชื่อตามทวารว่า กายกรรม ฉันนั้น

แม้วจีกรรมและมโนกรรมก็มีนัยเดียวกันนี้

ในกายและกรรมเหล่านั้น กายเป็นอย่างหนึ่ง กรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่กรรมนั้นได้ชื่อว่า กายกรรม เพราะทำทางกายทวาร สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กาเยน เจ กตํ กมฺมํ กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ
กาโย จ กายกมฺมญฺจ อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ทางกาย ก็ได้ชื่อว่า กายกรรม กาย[คือกายวิญญัติ]และกายกรรม[คือเจตนา] ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉันใด”

สูจิยา เจ กตๆ กมฺมๆ สูจิกมฺมนฺติ วุจฺจติ
สูจิ จ สูจิกมฺมญฺจ อญฺญมญฺญๆ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยเข็ม ก็ได้ชื่อว่า สูจิกรรม เข็มและสูจิกรรม ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉันใด”

วาสิยา เจ กตๆ กมฺมๆ วาสิกมฺมนฺติ วุจฺจติ
วาสิ จ วาสิกมฺมญฺจ อญฺญมญฺญๆ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยมีด ก็ได้ชื่อว่า วาสิกรรม มีดและวาสิกรรม ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉันใด”

ปุริเสน เจ กตๆ กมฺมๆ ปุริสกมฺมนฺติ วุจฺจติ
ปุริโส จ ปุริสกมฺมญฺจ อญฺญมญฺญๆ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ด้วยบุรุษ ก็ได้ชื่อว่า ปุริสกรรม บุรุษและปุริสกรรม ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉันใด”

กาเยน เจ กตๆ กมฺมๆ กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ
กาโย จ กายกมฺมญฺจ อญฺญมญฺญๆ ววตฺถิตา.

“ถ้ากรรมกระทำไว้ทางกาย ก็ได้ชื่อว่า กายกรรม กาย[คือกายวิญญัติ]และกายกรรม[คือเจตนา] ท่านตั้งชื่อไว้ด้วยกัน ฉันนั้น”

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ววตฺถิตา โดย ววตฺถิต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ถา ธาตุ = ห้ามการไป, ยืน, ตั้ง + ต ปัจจัย ฉบับไทยมีรูปว่า ววฏฺฐิตา โดยแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ รูปทั้งสองอย่างถูกต้อง โดยฉบับฉัฏฐสังคีติใช้ตามรากศัพท์เดิม ส่วนฉบับไทยใช้ตามนัยที่แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานๆ ฏฺฐยุคๆ (แปลง ตถ เป็น ฏฺฐ คู่)

เนื่องด้วยคำที่เป็นทันตชอักษรในสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็นมุทธชอักษรในบาลี โดยอักษร ทฺธ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑฺฒ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	**สันสกฤต**
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ

แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, จ ในภาษาบาลี เพราะบาลีนิยมใช้มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	**สันสกฤต**
ปฏิปฏฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ

ส่วนคำว่า คนฺถ (คัมภีร์) ที่ใช้ในภาษาบาลีปัจจุบัน สันสกฤตใช้เป็น คนฺถ เช่นเดียวกัน คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๒) เห็นว่าเมื่อเทียบกับรูปว่า นิคณฺฐ, คณฺฐิปท ในภาษาบาลี ก็ควรมีรูปเป็น คณฺฐ แต่ประเทศพม่าสมัยอังวะใช้เป็น คนฺถ ดังชื่อว่า จูฬคันถวงศ์ และพบหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) นอกจากนั้น ท อักษรในสันสกฤตก็เปลี่ยนเป็น ฑ ในบาลี เช่น

บาลี	**สันสกฤต**
ฑาห	ทาห
ฑหติ	ทหติ]

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น การกำหนดชื่อทวารด้วยกรรมย่อมไม่ถูก การกำหนดชื่อกรรมด้วยทวารก็ไม่ถูก เพราะวจีกรรมก็เป็นไปได้ในกายวิญญัติ ดังคำกล่าวว่า ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานิ (กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร) ดังนั้น การกำหนดกาย-วิญญัตินั้นว่าเป็นทวารแห่งกายกรรมจึงไม่ถูก ทั้งกายกรรมก็เป็นไปแม้ในวจีวิญญัติ ดังนั้น การกำหนดกายกรรมนั้นว่าเป็นกายกรรมจึงไม่ถูก

ตอบว่า : การกำหนดชื่อว่าทวารแห่งกายกรรม และการกำหนดชื่อว่ากายกรรมย่อมถูก เพราะความเป็นไปโดยมาก และเพราะเป็นไปมากในทวารนั้น กล่าวคือ กายกรรมอย่างเดียวย่อมเป็นไปโดยมากในกายวิญญัติ วจีกรรมและมโนกรรมอื่นไม่เป็นไปโดยมาก ดังนั้น จึงปรากฏภาวะที่กายวิญญัตินั้นเป็นทวารแห่งกายกรรม เพราะกายกรรมเป็นไปโดยมาก เหมือนบ้านพราหมณ์ สวนมะม่วง และป่าไม้กากะทิงเป็นต้นได้ชื่อว่าบ้านพราหมณ์เป็นต้น ด้วยเหตุนั้น การกำหนดชื่อด้วยทวารจึงถูก

[ทุจริต ๓ มีปาณาติบาตเป็นต้นเกิดขึ้นเสมอในกายทวารคือกายวิญญัติ ส่วนวจีทุจริต ๔ มีมุสาวาทเป็นต้นไม่เกิดขึ้นเสมอ ดังนั้นจึงตั้งชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม คือ ทวารที่เกิดของกายกรรม โดยเยภุยยนัย คือ นัยที่กล่าวถึงจำนวนมากเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ การกำหนดชื่อทวารด้วยกรรมที่เกิดขึ้นโดยมากจึงถูก เหมือนหมู่บ้านที่มีพราหมณ์มากกว่าชนวรรณะอื่นๆ ชื่อว่า บ้านพราหมณ์ (พฺราหฺมณคาม) สวนที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้ชนิดอื่นชื่อว่า สวนมะม่วง (อมฺพวน) และป่าที่มีไม้กากะทิงมากว่าต้นไม้อื่นชื่อว่า ป่าไม้กากะทิง (นาควน) แม้ป่าที่มีไม้ตะเคียนมากกว่าต้นไม้อื่นก็ได้ชื่อว่า ป่าตะเคียน (ขทิรวน) ดังนี้เป็นต้น]

กายกรรมย่อมเป็นไปโดยมากในกายทวารเท่านั้น เป็นไปน้อยในวจีทวาร ดังนั้น จึงปรากฏภาวะที่กายกรรมนั้นเป็นกายกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในกายทวาร เหมือนพรานป่าและผู้มีสาวเที้อเป็นที่โคจรเป็นต้นได้ชื่อว่าพรานป่าเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น การกำหนดชื่อด้วยกรรมจึงถูก

[ปาณาติบาตเป็นต้นเกิดขึ้นเสมอในกายทวาร จึงได้ชื่อว่า กายกรรม โดยตัพพหุลนัย คือ นัยที่แสดงถึงความเป็นไปเสมอในสิ่งนั้น เหมือนพรานป่าที่มักอยู่ในป่าจึงได้ชื่อว่าพรานป่า (วนจรก

= ผู้เที่ยวไปในป่า) หรือภิกษุผู้มีสาวเทื้อเป็นที่โคจรเพราะมักเที่ยวบิณฑบาตในบ้านของสาวเทื้อได้ ชื่อว่าผู้มีสาวเทื้อเป็นโคจร (ถุลฺลกุมาริกาโคจร) แม้ช้างที่เที่ยวไปในสงครามก็ได้ชื่อว่า ช้างศึก (สงฺคามาวจร) ดังนี้เป็นต้น]

จบ เรื่องทวารแห่งกายกรรม

เรื่องทวารแห่งวจีกรรม

อนึ่ง ในเรื่องทวารแห่งวจีกรรม ขึ้นชื่อว่า วาจา มี ๓ อย่าง คือ

๑. เจตนา ความตั้งใจ ที่ตรัสว่า จตูหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตา วาจา สุภาสิตา โหติ โน ทุพฺภาสิตา, อนวชฺชา จ อนนุวชฺชา จ วิญฺญูนํ [๑๒๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นคำกล่าวดี มิใช่คำกล่าวไม่ดี เป็นวาจาไม่มีโทษ และผู้รู้ไม่ตำหนิ)

๒. วิรตี ความงดเว้น ที่ตรัสว่า ยา จตูหิ วจีทุจฺจริเตหิ อารติ วิรติ ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ สมฺมาวาจา[๑๒๓] (วาจานี้ว่า การงด การเว้นจากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัมมา-วาจา)

๓. สัททะ เสียง ที่ตรัสว่า วาจา คิรา พฺยปฺปโถ อุทีรณํ โฆโส โฆสกมฺมํ วาจา วจีเภโท[๑๒๔] (วาจาที่กล่าว เสียงพูดที่เปล่งออก คลองแห่งคำ คำกล่าว เสียงกึกก้อง เสียงกึกก้องที่ทำไว้ต่างๆ การเปล่งเสียงคือคำพูด)

ในบรรดาวาจาเหล่านั้น คำว่า **ทวารแห่งวจีกรรม** มิใช่เป็นชื่อของเจตนาหรือวิรตี แต่เป็นวิญญัติอย่างหนึ่งที่มีเสียงประกอบร่วม ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

กตมํ ตํ รูปํ วจีวิญฺญตฺติ. ยา กุสลจิตฺตสฺส วา อกุสลจิตฺตสฺส วา อพฺยากตจิตฺตสฺส วา วาจา คิรา พฺยปฺปโถ อุทีรณํ โฆโส โฆสกมฺมํ วาจา วจีเภโท, อยํ วุจฺจติ วาจา. ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา วิญฺญาปิตตฺตํ, อิทํ ตํ รูปํ วจีวิญฺญตฺติ.[๑๒๕]

“รูปที่เป็นวจีวิญญัติเป็นไฉน วาจาที่กล่าว เสียงพูดที่เปล่งออก พากย์ที่เป็น

คลองแห่งคำ คำกล่าว เสียงกึกก้อง เสียงกึกก้องที่ทำไว้ต่างๆ การเปล่งเสียงคือคำพูดแห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต นี้เรียกว่า วาจา

การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยวาจานั้น รูปนี้ชื่อว่า วจีวิญญัติ"

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลดำริว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น เสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลิ้นและเพดานเป็นต้นสั่นไหวย่อมเกิดขึ้น เสียงดังกล่าวรู้ไม่ได้ทางโสตประสาท แต่รู้ได้ทางใจ ความเห็นนี้พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา แต่ในอรรถกถาของพระสูตรทั้งหลาย[๑๒๖] กล่าวว่า "คำว่า วิตกฺกวิปฺผารสทฺทำ (เสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลิ้นและเพดานเป็นต้นสั่นไหว) คือ เสียงของคนหลับและลืมสติแล้วกำลังบ่นเพ้ออยู่ อันเกิดขึ้นด้วยวิตกที่ทำให้ลิ้นและเพดานเป็นต้นสั่นไหว คำว่า สุตฺวา (ฟังแล้ว) หมายความว่า ฟังเสียงนั้นแล้วย่อมระบุว่าใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นอย่างนั้น โดยเนื่องด้วยเสียงที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ดำริอยู่นั้น" แล้วกล่าวถึงเรื่องราวหลายเรื่อง

[พระอรรถกถาจารย์อ้างคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต และคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคแล้ว ได้คัดค้านข้อความของคัมภีร์มหาอรรถกถาที่มีความคลาดเคลื่อนจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาช้านาน ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรข้างต้นระบุว่าเสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลิ้นและเพดานเป็นต้นสั่นไหวนั้นต้องเกิดขึ้นร่วมกับวิญญัติรูปแน่นอน จึงทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของผู้พูดได้]

แม้ในคัมภีร์ปัฏฐานก็พบข้อความว่า

จิตฺตสมุฏฺฐานำ สทฺทายตนำ โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

"สัททายตนะที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณโดยความเป็นอารัมมณปัจจัย"

[ข้อความว่า "สัททายตนะที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน" หมายรวมถึงเสียงทุกอย่างซึ่งเป็นทั้งเสียงละเอียดตามคำอธิบายข้างต้นและเสียงทั่วไปที่ได้ยินตามปกติ จึงไม่มีเสียงละเอียดที่ได้ยินไม่ได้ เพราะเสียงทุกอย่างเป็นอารัมมณปัจจัยแก่โสตวิญญาณ]

ด้วยเหตุดังกล่าว ขึ้นชื่อว่าเสียงที่เกิดจากวิตกอันทำให้ลิ้นและเพดานเป็นต้นสั่นไหวซึ่งรู้ไม่ได้ทางโสตประสาทอันเกิดขึ้นเว้นจากการกระทบที่เกิดจากวิญญัติย่อมมีไม่ได้

อนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นอยู่ว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น ย่อมยังรูป ๘ ให้เกิดขึ้น คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สี กลิ่น รส และโอชา ปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานภายในรูปดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นกระทบปฐวีธาตุที่เกิดจากปัจจัย ๔ อันเป็นอุปาทินนกะ เสียงย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบของธาตุนั้น ดังนั้น เสียงดังกล่าวจึงชื่อว่า เสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญัติ ส่วนวจีวิญญัติเป็นอาการพิเศษอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจัยแก่การกระทบปฐวีธาตุที่เกิดจากปัจจัย ๔ อันเป็นอุปาทินนกะของปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น

แต่นี้ไปคำทั้งหมดว่า สา อฏฺจ รูปานิ วิย น จิตฺตสมุฏฺจานา (วิญญัติดังกล่าวไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐานเหมือนรูป ๘ อย่าง) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

[คำว่า อุปาทินนะ คือ กรรมชรูป ส่วนอุปาทินนกะ คือ รูปทั้ง ๔ มีกรรมชรูปเป็นต้นทั้งหมดในร่างกาย รูปทั้ง ๔ เหล่านั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอย่างต่อเนื่อง เมื่อจิตตชกลาปที่มีปฐวีธาตุยิ่งเกินได้เกิดขึ้น รูปทั้ง ๔ ข้างต้นย่อมเกิดขึ้นกระทบรูปกลาป ๔ ที่มีอยู่เดิม (โดยเฉพาะอย่างยิ่งปฐวีธาตุที่มีในรูปทั้ง ๔) ด้วยอำนาจของอาการพิเศษที่ชื่อว่า วิญญัตติรูป ซึ่งเกิดพร้อมกัน (อันไม่สงบเหมือนในเวลาหลับสนิท) จึงก่อให้เกิดสัททรูปคือเสียง เหมือนการนำท่อนไม้ ๒ ท่อนมากระทบเสียดสีกันย่อมก่อให้เกิดเสียงได้]

กล่าวโดยพิสดารว่า แม้ในเรื่องทวารแห่งวจีกรรมนี้ บุคคลฟังเสียงของผู้พูดว่า ติสสะ ทัตตะ มิตตะ แล้วคิดถึงวิญญัติด้วยจิตที่เกิดทางมโนทวารแล้วย่อมรู้ว่า ผู้นี้เห็นจะให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ และแม้วจีวิญญัตินี้ก็ปรากฏแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานเหมือนกายวิญญัติ ดังจะเห็นได้ว่า แม้สัตว์ดิรัจฉานฟังเสียงว่า เจ้าจงมา จงไป ก็รู้ว่าบุคคลนี้เห็นจะให้ทำสิ่งนี้จึงเดินมาและเดินไป

อนึ่ง วาระนี้ว่า เสียงย่อมยังกายที่มีสมุฏฐาน ๓ ให้ไหวหรือไม่ให้ไหว ไม่ปรากฏในเรื่องทวารแห่งวจีกรรมนี้ [คือ ข้อความว่า “ถามว่า : เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่มีสมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป” เป็นต้น]

แม้หน้าที่อุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีเสียงเป็นสมุฏฐานก็ไม่มี

[คำว่า “แม้หน้าที่อุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีเสียงเป็นสมุฏฐานก็ไม่มี” คือ เมื่อบุคคลต้องการจะพูด ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นกระทบกับปฐวีธาตุอื่นทันที จึงไม่จำเป็นต้องอุปถัมภ์เพื่อให้ธาตุยังไม่กระทบสามารถกระทบได้]

อนึ่ง **วจีกรรม** คือ เจตนาที่ปรากฏทางวจีทวารนั้น ซึ่งทำให้พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ หรือทำให้งดเว้นจากการพูดเท็จเป็นต้น

แต่นี้ไปการกำหนดชื่อกรรมและการกำหนดชื่อทวารทั้งหมด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในทวารแห่งกายกรรมข้างต้นนั่นแหละ

จบ เรื่องทวารแห่งวจีกรรม

เรื่องทวารแห่งมโนกรรม

อนึ่ง ในเรื่องทวารแห่งมโนกรรม ขึ้นชื่อว่า มโน (ใจ) คือ จิต ๔ ประเภทโดยจำแนกเป็นกามาวจรจิตเป็นต้น

จิตทั้งหมดมี ๘๙ ดวง คือ

๑. กามาวจรจิต มี ๕๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต มี ๑๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต มี ๑๒ ดวง

๔. โลกุตตรจิต มี ๘ ดวง

ในบรรดาจิตเหล่านั้น ไม่พึงกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าจิตย่อมไม่ใช่มโนทวาร เหมือนที่ไม่ควรกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าเจตนาไม่ใช่กรรม เพราะแม้เจตนาที่ประกอบด้วยทวิปัญจ-วิญญาณก็ทรงแสดงไว้ในมหาปกรณ์ (คัมภีร์ปัฏฐาน) ว่าเป็นกรรม จึงไม่พึงกล่าวว่าขึ้นชื่อว่าจิตย่อมไม่ใช่มโนทวาร

ถามว่า : ในเรื่องนี้ ขึ้นชื่อว่ากรรมย่อมทำอะไร

ตอบว่า : กรรมย่อมรวบรวม ปรุงแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ

[คำว่า อายูหติ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + อูห ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ อูห ธาตุ มักใช้ในความหมายว่า ดำริ (ตกฺเก) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า รวบรวม ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๖๔) อธิบายว่า

อเนกตฺถตฺตา ธาตูนำ อูหนำ ราสิกรณนฺติ วตฺวา ปุน ตทตฺถำ วิวรติ ทุกฺขนิพฺพตฺตนนฺติ.[๑๒๗]

"พระฎีกาจารย์กล่าวว่า อูหนำ ราสิกรณำ (คำว่า อูหนะ แปลว่า การทำเป็นกอง, การรวบรวม) เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก แล้วอธิบายข้อความนั้นอีกว่า ทุกฺขนิพฺพตฺตนำ (คือ การยังทุกข์ให้เกิดขึ้น)"]

ถามว่า : เมื่อเป็นดังนี้ เจตนาในทวิปัญจวิญญาณย่อมรวบรวม ปรุงแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งอะไร

ตอบว่า : ย่อมรวบรวม ปรุงแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย เพราะเจตนาดังกล่าวย่อมรวบรวม ปรุงแต่ง ทำเป็นกอง ตั้งใจ จัดแจง จัดแจงโดยประการต่างๆ ซึ่งสัมปยุตตขันธ์ที่เกิดร่วมกัน

[สหชาตธรรม คือ รูปนามที่เกิดร่วมกัน ส่วนสัมปยุตตขันธ์ คือ นามที่ประกอบร่วมกัน ไม่เกี่ยวกับรูป ในที่นี้จึงระบุถึงสัมปยุตตขันธ์]

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวเช่นนี้[ว่าจิตทั้งหมดเป็นมโนทวาร]จะมีประโยชน์อะไร เพราะคำนั้นกล่าวไว้โดยประมวลจิตทั้งหมด

อนึ่ง ข้อวินิจฉัยในเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้

ทวารแห่งมโนกรรม คือ จิตที่เป็นกุศลและอกุศลที่มีในภูมิ ๓ รวม ๒๙ ดวง

[ท่านกล่าวถึงจิตที่มีในภูมิ ๓ เท่านั้น เพราะมรรคกุศลเป็นธรรมที่ทำให้กรรมหมดสิ้นไป ไม่ส่งผล ที่จริงแล้วเมื่อมรรคกุศลขจัดอวิชชาและตัณหาที่เป็นสหายของกรรมแล้ว กรรมก็ส่งผลไม่ได้]

มโนกรรม คือ เจตนาที่ปรากฏทางมโนทวารนั้น ซึ่งทำให้ยึดมั่นอภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ หรือทำให้ไม่มีอภิชฌา ไม่พยาบาท และสัมมาทิฏฐิ

แต่นี้ไปการกำหนดชื่อกรรมและการกำหนดชื่อทวารทั้งหมด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในทวารแห่งวจีกรรมข้างต้นนั่นแหละ

ทวารทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า กรรมทวาร

จบ เรื่องทวารแห่งมโนกรรม

เรื่องกรรม

ข้าพเจ้าได้แสดงทวารแห่งกรรมเหล่านี้โดยเว้นกรรม ๓ ไว้ บัดนี้ จะกล่าวโดยพิสดารการตั้งมาติกาเรื่องทวารอื่นเริ่มตั้งแต่กรรม ๓ เหล่านั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า กรรมมี ๓ ประเภท คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

ถามว่า : อะไรคือกรรมนั้น

ตอบว่า : เจตนา และธรรมบางอย่างที่ประกอบกับเจตนา

ในเรื่องนั้น สูตรแสดงเจตนาเป็นกรรม มีดังนี้

เจตนาหำ ภิกฺขเว กมฺมำ วทามิ. เจตยิตฺวา กมฺมำ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา.[๑๒๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา ใจ”

กาเย วา หิ อานนฺท สติ กายสญฺเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตำ สุขทุกฺขำ. วาจาย วา อานนฺท สติ วจีสญฺเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตำ สุขทุกฺขำ. มเน วา อานนฺท สติ มโนสญฺเจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตำ สุขทุกฺขำ.[๑๒๙]

“ดูกรอานนท์ เพราะเมื่อกายมีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ หรือเมื่อวาจามีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่

ยังวาจาให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ หรือเมื่อใจมีอยู่ สุขและทุกข์ภายในย่อมเกิดมีเพราะเจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้นเป็นเหตุ”

[ธรรมทุกอย่างที่ประกอบกับเจตนาไม่เป็นกรรม ธรรมบางอย่างดังกล่าว คือ โพชฌงค์ องค์แห่งมรรค อภิชฌา และความไม่ละโมบเป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป

คำว่า กาเย สติ (เมื่อกายมีอยู่) หมายถึง กายทวารคือกายวิญญัติ แม้ กาย ศัพท์ในศัพท์ว่า กายสญฺเจตนา ก็หมายถึงกายทวารเช่นเดียวกัน]

ติวิธา ภิกฺขเว กายสญฺเจตนา อกุสลํ กายกมฺมํ ทุกฺขุทฺรยํ ทุกฺขวิปากํ. จตุพฺพิธา ภิกฺขเว วจีสญฺเจตนา ฯเปฯ ติวิธา ภิกฺขเว มโนสญฺเจตนา อกุสลํ มโนกมฺมํ ทุกฺขุทฺรยํ ทุกฺขวิปากํ. ติวิธา ภิกฺขเว กายสญฺเจตนา กุสลํ กายกมฺมํ สุขุทฺรยํ สุขวิปากํ. จตุพฺพิธา ภิกฺขเว วจีสญฺเจตนา ฯเปฯ ติวิธา ภิกฺขเว มโนสญฺเจตนา กุสลํ มโนกมฺมํ สุขุทฺรยํ สุขวิปากํ.[๑๓๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก เจตนาที่ยังวาจาให้เกิดขึ้น ๔ อย่าง ฯลฯ เจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาที่ยังกายให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก เจตนาที่ยังวาจาให้เกิดขึ้น ๔ อย่าง ฯลฯ เจตนาที่ยังใจให้เกิดขึ้น ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก”

[คำว่า ทุกฺขุทฺรยํ และ สุขุทฺรยํ มีศัพท์เดิมมาจาก ทุกฺขุทย (ทุกฺข + อุทย), สุขุทย (สุข + อุทย) แปลง ท เป็น ทฺร ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๕) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺโข อุทโย ยสฺสาติ ทุกฺขุทฺรยํ (มีทุกข์เป็นกำไร), สุโข อุทโย ยสฺสาติ สุขุทฺรยํ (มีสุขเป็นกำไร)]

สจายํ อานนฺท สมิทฺธิ โมฆปุริโส โปฏฺฐลิปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส เอวํ ปุฏฺโฐ เอวํ พฺยากเรยฺย “สญฺเจตนิยํ อาวุโส โปฏฺฐลิปุตฺต กมฺมํ กตฺวา กาเยน วาจาย มนสา สุขเวทนียํ สุขํ โส เวทยติ ฯเปฯ อทุกฺขมสุขเวทนียํ อทุกฺขมสุขํ โส เวทยตีติ. เอวํ พฺยากรมาโน โข อานนฺท สมิทฺธิ โมฆปุริโส โปฏฺฐลิปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากเรยฺย.[๑๓๑]

“ดูกรอานนท์ ถ้าโมฆบุรุษชื่อว่าสมิทธิถูกปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรถามอย่างนี้ พึงตอบอย่างนี้ว่า ท่านโปฏลิบุตร เขาทำกรรมที่มีเจตนาประกอบด้วยสุขเวทนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้ว ย่อมเสวยสุข ฯลฯ เขาทำกรรมที่มีเจตนาประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้ว ย่อมเสวยอุเบกขา ดูกรอานนท์ โมฆบุรุษชื่อว่าสมิทธิพึงตอบปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรโดยชอบอย่างนี้”

[บางฉบับพบรูปว่า ปาฏลิปุตฺต แต่ในมหาวิภังคสูตรของอุปริปัณณาสก์พบรูปว่า โปฏลิ-ปุตฺต มีเรื่องเล่าว่าปริพาชกชื่อโปฏลิบุตรถามพระสมิทธิว่า บุคคลทำกรรมที่มีเจตนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้วย่อมเสวยอะไร พระสมิทธิตอบว่า บุคคลทำกรรมที่มีเจตนาทางกาย วาจา และใจไว้แล้วย่อมเสวยทุกข์ พระพุทธองค์จึงตรัสเรียกท่านว่าเป็นโมฆบุรุษ เพราะมิได้จำแนกตามเวทนา ๓

คำว่า สญฺเจตนิยํ สำเร็จรูปมาจาก สญฺเจตนา ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ดังอุทาหรณ์ว่า กปฺปิโย = กปฺโป อสฺส อตฺถีติ กปฺปิโย (ผู้มีการกระทำให้สมควร, กัปปิยการก), ชฏิโย = ชฏา อสฺส อตฺถีติ ชฏิโย (ผู้มีมุ่นผม), หานภาคิโย = หานภาโค อสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย (ผู้มีส่วนแห่งความเสื่อม) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๔) อธิบายว่า สญฺเจตนาสภาววนฺตํ (มีสภาวะตั้งใจ)]

สูตรเหล่านี้เป็นสูตรแสดงว่าเจตนาเป็นกรรมก่อน ส่วนความเป็นกรรมของธรรมที่ประกอบกับเจตนา พึงแสดงด้วยกรรมจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งกรรม)

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กมฺมานิ มยา สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวทิตานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อตฺถิ ภิกฺขเว กมฺมं กณฺหं กณฺหวิปากं. อตฺถิ ภิกฺขเว กมฺมं สุกฺกं สุกฺกวิปากं. อตฺถิ ภิกฺขเว กมฺมं กณฺหสุกฺกं กณฺหสุกฺกวิปากं. อตฺถิ ภิกฺขเว กมฺมं อกณฺหं อสุกฺกं อกณฺหอสุกฺก-วิปากं กมฺมกฺขยาย สंวตฺตติ.[๑๓๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนั้น เรารู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งประกาศไว้แล้ว กรรม ๔ เป็นไฉน คือ กรรมดำมีวิบากดำก็มี กรรมขาวมีวิบากขาวก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาวก็มี กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมก็มี”

กตมญฺจ ภิกฺขเว กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. ยทิทํ สตฺต โพชฺฌงฺคา สติสมฺโพชฺฌงฺโค ฯเปฯ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.[๑๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน คือ โพชฌงค์ ๗ อันได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เราเรียกข้อนี้ว่ากรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”

กตมญฺจ ภิกฺขเว กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ, สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ สมฺมาสมาธิ. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.[๑๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เราเรียกข้อนี้ว่ากรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”

[โลกุตตรมรรคแม้เป็นกรรม ก็ทำให้โลกิยกรรมหมดสิ้นไป จึงเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว]

โดยประการดังนี้ ธรรม ๑๕ ประการโดยประเภทแห่งโพชฌงค์และองค์แห่งมรรค แสดงไว้โดยกรรมจตุกกะ

พึงทราบธรรมที่ประกอบกับเจตนา ๒๑ ประการพร้อมกับธรรม ๖ ประการเหล่านี้ คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ (อกุศลมโนกรรม ๓) ความไม่ละโมบ ความไม่พยาบาท และสัมมาทิฏฐิ (กุศลมโนกรรม ๓)

ในโพชฌงค์และองค์แห่งมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่รวมไว้เป็นพวก ย่อมนับเข้าในกรรม ๓ มีกายกรรมเป็นต้น [คือ โลกุตตรมรรคมิได้กล่าวไว้โดยตรงในเรื่องกรรม (กรรมกถา) ข้างต้น แต่ก็จัดเป็นกรรม ๓ ได้ตามนัยนี้] กล่าวคือ ความสำรวมจากการละเมิดความทุศีลทางกาย เป็นสิ่งที่เกิดทางกายทวาร ความสำรวมจากการละเมิดความทุศีล

ทางวาจา เป็นสิ่งที่เกิดทางวจีทวาร โดยประการดังนี้ สัมมากัมมันตะ เป็นกายกรรม สัมมาวาจา เป็นวจีกรรม เมื่อถือเอาทั้งสองอย่างนี้ก็เป็นอันถือเอาสัมมาอาชีวะ เพราะอยู่ในฝ่ายของทั้งสองอย่างนั้นนั่นแหละ [คือ เมื่องดเว้นจากความทุศีลโดยเนื่องด้วยอาชีพ ก็จัดเป็นสัมมาอาชีวะ]

ความสำรวมจากการละเมิดความทุศีลทางใจ เป็นสิ่งที่เกิดทางมโนทวาร มี ๕ ประการโดยจำแนกเป็นทิฏฐิ สังกัปปะ วายามะ สติ และสมาธิ แม้ทั้ง ๕ อย่างนี้ชื่อว่ามโนกรรม

โลกุตตรมรรคที่รวมกันไว้เป็นพวก ย่อมนับเข้าในกรรม ๓ มีกายกรรมเป็นต้นด้วยประการฉะนี้

ขอแสดงการเทียบเคียงกับทวารในที่นี้ กล่าวคือ กรรมที่ถึงความเคลื่อนไหวในกายทวารและวจีทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี กรรมที่ถึงความเกิดขึ้นในมโนทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี อาจารย์ทั้งหลายจึงถือเอากรรมนั้นแล้วทำให้นับเข้าในฝ่ายของทวารนั้นๆ ทีเดียว

ในเรื่องนั้นมีนัยดังนี้ว่า บุคคลใดคิดว่าจักไปล่าเนื้อ จึงจัดแจงธนู ฟั่นเชือก ลับหอก บริโภคอาหาร แล้วนุ่งห่มเสื้อผ้า กรรมก็ถึงความเคลื่อนไหวแล้วในกายทวารด้วยกิริยาเพียงเท่านั้น เขาเที่ยวไปในป่าตลอดวันย่อมไม่ได้แม้เพียงกระต่ายและแมวเป็นอย่างต่ำ

ถามว่า : อกุศลนี้เป็นกายกรรมหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะไม่ถึงกรรมบถ แต่ชื่อว่ากายทุจริตเท่านั้น

แม้ความเพียรมีการจับปลาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

แม้ในวจีทวาร บุคคลสั่งว่า เราจักไปล่าเนื้อ พวกเจ้าจงเตรียมธนูเป็นต้นโดยเร็ว เมื่อไม่ได้อะไรในป่าตามนัยก่อนนั่นแหละ กรรมนั้นถึงความเคลื่อนไหวในวจีทวารก็จริง แต่ไม่จัดเป็นกายกรรม เพราะไม่ถึงกรรมบถ เป็นเพียงวจีทุจริตเท่านั้น

ส่วนในมโนทวาร เมื่อเจตนาที่จะฆ่าเพียงเกิดขึ้นเท่านั้น ก็เป็นการทำลายกรรมบถโดยแท้ แต่ก็มีโดยเนื่องด้วยความพยาบาท มิใช่มีโดยเนื่องด้วยการฆ่าสัตว์ เพราะกายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในกายทวารและวจีทวาร ไม่เกิดขึ้นในมโนทวาร วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน ส่วนมโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๓

กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่เป็นกุศลก็เช่นเดียวกันนั้น

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ให้ ประพฤติมิจฉาจาร ย่อมเป็นกายกรรมเท่านั้น แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในกายทวารอย่างนี้ก่อน ส่วนอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง [คือ ได้ชื่อว่ากายกรรม] เป็นอัพโพหาริกบ้าง [คือ ไม่ได้ชื่อว่ามโนกรรม]

[คำว่า อพฺโพหาริก แปลตามศัพท์ว่า “ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน” คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วยชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมีเพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมากจึงได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่าปฐวีธาตุ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวหรียเตติ โวหาโร.
  (วิ บทหน้า + อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- โวหารํ คจฺฉนฺตีติ โวหาริกา (โวหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจฺฉนฺติ ตัทธิต)
- น โวหาริกา อพฺโพหาริกา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้นี้ จงลักสิ่งนี้ชื่อนี้ กรรมเป็นกายกรรม ส่วนทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ส่วนอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง

ถ้อยคำเพียงเท่านี้เป็นคำกล่าวเนื้อความที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลาย[ในกาลก่อน]

วิตัณฑวาทีบุคคลกล่าวว่า กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารก็มี เขาย่อมถูกทักท้วงว่า ท่านจงนำสูตรที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้งมาเถิด จึงนำสูตรชื่อว่ากุลุมพสูตรนี้มาว่า

ปุน จปรं ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อญฺญิสฺสา กุจฺฉิคตํ คพฺภํ ปาปเกน มนสา อนุเปกฺขโก โหติ “อโห วตายํ กุจฺฉิคโต คพฺโภ น โสตฺถินา อภินิกฺขเมยฺยา”ติ. เอวํ ภิกฺขเว กุลูมฺพสฺส อุปฆาโต โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีฤทธิ์ถึงความชำนาญจิต เพ่งดูสัตว์ที่เกิดในครรภ์ของหญิงอื่นด้วยใจอันต่ำช้าว่า โอหนอ สัตว์ในครรภ์นี้อย่าพึงคลอดออกมาโดยสวัสดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย การฆ่าสัตว์ในครรภ์ย่อมมีโดยนัยนี้”

เขานำพระสูตรนี้มาอ้างแล้วกล่าวว่า สัตว์เกิดในครรภ์ย่อมย่อยยับไปเหมือนก้อนฟองน้ำโดยเพียงความคิดอย่างนั้น การเคลื่อนไหวส่วนแห่งกายหรือวาจาในการทำลายสัตว์เกิดในครรภ์นี้จะมีแต่ที่ไหนเล่า กายกรรมที่เป็นอกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารเท่านั้น

[วิตัณฑวาที คือ ผู้กล่าวถ้อยคำขัดแย้ง โดยกล่าวแย้งมติของโบราณาจารย์ในกาลก่อน อีกทั้งยังอ้างพระสูตรฝ่ายมหายานที่ไม่พบในพระไตรปิฎกซึ่งยกสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวกับวิตัณฑวาทีนั้นว่า เราจักพิจารณาพระสูตรของท่านแล้วพิจารณาอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวถึงการฆ่าสัตว์อื่นด้วยฤทธิ์ อนึ่ง ธรรมดาว่าฤทธิ์มี ๑๐ ประเภท[๑๓๔] คือ

๑. อธิฏฐานิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการอธิษฐาน
๒. วิกุพพนิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการเนรมิต
๓. มโนมยิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากฌานจิต
๔. ญาณวิปผาริทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการแผ่ไปของอรหัตตมรรคญาณ
๕. สมาธิวิปผาริทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากการแผ่ไปของสมาธิ
๖. อริยิทธิ	ฤทธิ์ของพระอริยะ
๗. กัมมวิปากชิทธิ	ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม

๘. ปุญญวโตอิทธิ ฤทธิ์ของผู้มีบุญ

๙. วิชชามยิทธิ ฤทธิ์ที่เกิดจากเวทมนต์

๑๐. ฤทธิ์คือความสำเร็จแห่งกรรมนั้นๆ เพราะเป็นสภาวะสำเร็จ เนื่องด้วยความเพียรชอบเป็นเหตุ

[ในฉบับภูมิพโลภิกขุ พบฤทธิ์ที่ ๑๐ ว่า ภาวนามยิทธิ (ฤทธิ์ที่เกิดจากภาวนา) แต่ข้อความนี้ไม่ปรากฏในฉบับฉัฏฐสังคีติ และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค อิทธิกถา[๑๓๔]]

ถามว่า : ท่านกล่าวถึงฤทธิ์อย่างไหนในฤทธิ์เหล่านั้น

วิตัณฑวาทีตอบว่า : ภาวนามยิทธิ

ถามว่า : กรรมคือการฆ่าสัตว์มีได้ด้วยภาวนามยิทธิหรือ

วิตัณฑวาทีตอบว่า : ใช่ อาจารย์บางคนกล่าวว่ามีได้ครั้งหนึ่ง เหมือนหม้อน้ำเต็มด้วยน้ำถูกขว้างไปโดยผู้ที่ต้องการทำร้ายบุคคลอื่น ทั้งหม้อก็แตก น้ำก็วิบัติไป ฉันใด กรรมคือการฆ่าผู้อื่นด้วยภาวนามยิทธิย่อมมีได้ครั้งหนึ่ง ฉันนั้น ต่อแต่นั้นไป ฤทธิ์นั้นก็เสื่อม

ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายถามวิตัณฑวาทีนั้นว่า กรรมคือการฆ่าผู้อื่นด้วยภาวนามยิทธิ มีไม่ได้เพียงครั้งเดียวหรือสองครั้ง แล้วถามเขาที่มาพบให้รู้ว่า ภาวนามยิทธิเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต ประกอบด้วยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา มีทั้งวิตกและวิจาร ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร หรือไม่มีทั้งวิตกและวิจาร เป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปาวจร

บุคคลใดเข้าใจปัญหานี้ เขาจักกล่าวอย่างนี้ว่า ภาวนามยิทธิเป็นกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้าง เป็นที่ตั้งของอุเบกขาเวทนา เป็นสภาพไม่มีทั้งวิตกและวิจาร และเป็นรูปาวจรอย่างเดียว

วิตัณฑวาทีนั้นพึงถูกถามว่า เจตนาในการฆ่าสัตว์ย่อมนับเข้าเป็นส่วนไหนในกุศลเป็นต้น

เขารู้อยู่จักตอบว่า เจตนาในการฆ่าสัตว์เป็นอกุศล เป็นที่ตั้งของทุกขเวทนา มีทั้งวิตกและวิจาร และเป็นกามาวจรอย่างเดียว

เมื่อเป็นเช่นนั้น พึงบอกวิตัณฑวาทีว่า ปัญหาของท่านไม่สอดคล้องกับกุสลติกะ เวทนาติกะ วิตักกติกะ และขอบเขตของภูมิ[มีกามาวจรเป็นต้น]

ถามว่า : พระสูตรที่ยิ่งใหญ่อย่างนั้นไม่มีประโยชน์หรือ

ตอบว่า : มิใช่ไม่มีประโยชน์ แต่ท่านไม่รู้ประโยชน์ของพระสูตรนั้น กล่าวคือ พระดำรัสว่า อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต (มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ) นี้ มิใช่หมายถึงภาวนามยิทธิ แต่หมายถึงอาถัพพนิทธิ เพราะอาถัพพนิทธินั้นปรากฏในการฆ่าผู้อื่นดังกล่าว

อนึ่ง อาถัพพนิทธินั้นไม่อาจทำได้โดยพ้นไปจากกายทวารและวจีทวาร เพราะผู้มีฤทธิ์เวทมนต์ต้องบริโภคของไม่เค็ม ปูลาดหญ้าแพรกนอนบนพื้นดิน ประพฤติตบะตลอด ๗ วัน จึงเตรียมพื้นที่ป่าช้าไว้ในวันที่ ๗ แล้วยืนอยู่ในก้าวที่ ๗ [จากปะรำพิธี] หมุนมือไปมาใช้ปากร่ายเวทมนต์ ลำดับนั้นการกระทำของเขาจึงสำเร็จ แม้ฤทธิ์ประเภทนี้ก็ไม่อาจทำได้โดยพ้นไปจากกายทวารและวจีทวารอย่างนี้ ในเรื่องกายกรรมนี้จึงตัดสินได้ว่า กายกรรมย่อมไม่เกิดขึ้นในมโนทวาร

[ในเบื้องแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ อิรุเวท ยชุรเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญาได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนแล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤาษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่า อาถัพพนะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟแล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่น เป็นต้น

ฤาษีท่านนั้นชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤาษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่า อาถัพพนะ แม้วิธีที่แสดงไว้ในคัมภีร์อาถัพพนะก็ได้ชื่อว่าอาถัพพนะเช่นเดียวกัน (สันสกฤตมีรูปว่า อาถรฺวฺวณ) คำว่า อาถพฺพนิทฺธิ จึงมีรูปวิเคราะห์ตามข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๖๔) ว่า

- อถพฺเพน ทิฏฺโจ อาถพฺพโน.

(อถพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ทิฏฺจ ตัทธิต ลง นฺ อักษรเป็นอาคม)

- อาถพฺพเน วิหิตํ อาถพฺพนํ (อถพฺพน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วิหิต ตัทธิต)

- อาถพฺพนโต อาคตา อิทฺธิ อาถพฺพนิทฺธิ (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส)]

อนึ่ง เมื่อบุคคลกล่าวมุสาวาทเป็นต้นด้วยการขยับมือ กรรมเป็นวจีกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เกิดได้ในกายทวารอย่างนี้ ส่วนอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง [คือ ได้ชื่อว่าวจีกรรม] เป็นอัพโพหาริกบ้าง [คือ ไม่ได้ชื่อว่ามโนกรรม]

ถ้อยคำเพียงเท่านี้ชื่อว่าคำชี้แจงที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลาย

ส่วนวิตัณฑวาทีกล่าวแล้วว่า วจีกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารก็ได้ เขาได้ถูกผู้อื่นซักว่า ท่านจงนำสูตรที่ขึ้นสู่การสังคายนาทั้ง ๓ ครั้งมาอ้าง จึงนำสูตรจากอุโปสถักขันธกะมาว่า

โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน สรมาโน สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหติ.[๑๓๕]

“ภิกษุใดเมื่อถูกสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ระลึกได้แต่ไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่”

เขาอ้างสูตรนี้แล้วกล่าวว่า ภิกษุนั้นไม่เปิดเผยอาบัติอย่างนี้ เป็นผู้นิ่งเฉย ย่อมต้องอาบัติอื่น การไหวส่วนแห่งกายหรือวาจาในการต้องอาบัตินี้มีได้อย่างไร วจีกรรมที่เป็นอกุศลนี้จึงเกิดได้ในมโนทวารนั่นแหละ

เขาพึงถูกถามว่า สูตรที่ท่านเอ่ยถึงนี้มีเนื้อความโดยอ้อม (เนยยัตถะ) หรือมีเนื้อความโดยตรง (นีตัตถะ)

[เนื้อความของพระพุทธพจน์มี ๒ ประการ คือ

๑. นีตัตถะ เนื้อความโดยตรง เช่น รูปํ อนิจฺจํ (รูปไม่เที่ยง) เวทนา อนิจฺจา (เวทนาไม่เที่ยง)

๒. เนยยัตถะ เนื้อความที่รู้ได้ด้วยคำอื่นที่นำมากล่าว เช่น รูปํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ,

ตำ ปชหถ. ตำ โว ปหีนำ ทีฆรตฺตำ หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น รูปที่เธอละได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน) คำว่า ตำ (รูปนั้น) เป็นเนื้อความโดยอ้อม เพราะรูปเป็นทุกขสัจที่นับเข้าในปริญเญยยธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ แต่ในที่นี้หมายถึงราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงรูปอันเป็นที่ตั้งของราคะ แต่เจตนาหมายถึง ราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีกล่าวถึงเนื้อความ ๒ ประเภทว่า

เนยฺยตฺโถ จ นีตตฺโถ จ สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต
สทฺทนฺตเรน ญาเปโต เนยฺยตฺโถติ ปวุจฺจติ
สยเมว คมิตตฺโถ นีตตฺโถติ ตถา มโต.[๑๓๖]

“ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ ประการ คือ เนยยัตถะ และนีตัตถะ เนยยัตถะ คือ ศัพท์ที่บุคคลรู้ได้ด้วยคำอื่น นีตัตถะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความซึ่งบุคคลรู้ได้เองนั่นเทียว”

คำว่า นีตตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า นียิตฺถาติ นีโต (นี ธาตุ = นำไป + ต ปัจจัยในอดีตกาลและกรรมสาธนะ), นีโต อตฺโถ ยสฺสาติ นีตตฺโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “มีเนื้อความที่นำออกแล้ว” คือ มีเนื้อความโดยตรงตามที่กล่าวไว้ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) อธิบายว่า สยเมว คมิตพฺพตฺถำ (มีเนื้อความที่พึงรู้ได้เอง[ตามศัพท์])

คำว่า เนยฺยตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า นีตพฺโพติ เนยฺโย (นี ธาตุ = นำไป + ตพฺพ ปัจจัยในอรรถอรหะและกรรมสาธนะ), เนยฺโย อตฺโถ ยสฺสาติ เนยฺยตฺโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “มีเนื้อความที่พึงนำมา” คือ มีเนื้อความที่พึงนำออกมาแสดงจากสูตรอื่น เพราะมีเนื้อความไม่บริบูรณ์ตามที่กล่าวไว้ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๖) อธิบายว่า วจนนฺตเรน คมิตพฺพตฺถำ (มีเนื้อความที่พึงรู้ได้ด้วยถ้อยคำอื่น)]

บุคคลนั้นกล่าวว่า สูตรของเรามีเนื้อความโดยตรง

เขาพึงถูกกล่าวเตือนว่า ท่านอย่าพูดอย่างนี้ พวกเราจักพิจารณาเนื้อความกันแล้วถามอย่างนี้ว่า มีอาบัติอะไรในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่

เขารู้อยู่จักตอบว่า เป็นอาบัติทุกกฏในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่

ภายหลังจากนั้น เขาพึงถูกกล่าวว่า วินัยมีมูลเหตุ ๒ อย่าง คือ กายและวาจา กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดในทวาร ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้นชื่อว่าการบัญญัติอาบัติไม่มีในมโนทวาร ท่านรู้วินัยบัญญัติมากไป ผู้ใดบัญญัติอาบัติในฐานะที่พระศาสดามิได้บัญญัติไว้ ผู้นั้นชื่อว่ากล่าวตู่พระองค์ ทำลายอำนาจของพระชินเจ้า

ครั้นเขาถูกข่มด้วยถ้อยคำเป็นต้นอย่างนั้นแล้วก็พึงถามปัญหาต่อไปว่า การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่เกิดจากการกระทำหรือการไม่กระทำ

เขารู้อยู่จักตอบว่า เกิดจากการกระทำ

หลังจากนั้น เขาพึงถูกกล่าวถามว่า ภิกษุผู้ไม่เปิดเผยอาบัติย่อมทำกิริยาอย่างไหน

เขาไม่เห็นการกระทำจักถึงความลำบากใจโดยแท้ ลำดับนั้นเขาพึงถูกทำให้ยอมจำนนด้วยเนื้อความแห่งสูตรนี้

อนึ่ง เนื้อความในสูตรนี้มีดังนี้

ถามว่า : การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่า สมฺปชานมุสาวาโท โหติ (ต้องอาบัติที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) เป็นอาบัติอะไร เป็นอาบัติประเภทไหน

ตอบว่า : เป็นอาบัติทุกกฏ อนึ่ง อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ แต่พึงทราบว่าเป็นอาบัติที่มีการไม่ทำ[การเปล่งเสียง]ทางวจีทวารเป็นสมุฏฐานตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค

สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์บริวาร เสทโมจนคาถา]ว่า

อนาลปนฺโต มนุเชน เกนจิ
วาจาคิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย
อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ น กายิกํ
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.[๑๓๗]

"ภิกษุไม่เจรจากับมนุษย์ใดๆ ไม่เปล่งวาจาพูดกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้ไว้"

โดยประการดังนี้ พึงตัดสินเรื่องนี้ว่า วจีกรรมที่เป็นอกุศลไม่เกิดในมโนทวาร

เมื่อใด บุคคลมีจิตประกอบด้วยอภิชฌายังส่วนแห่งกายให้ไหวกระทำการจับมือ[ของสตรี]เป็นต้น มีจิตประกอบด้วยพยาบาททำการถือท่อนไม้เป็นต้น มีจิตประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิทำการอภิวาท อัญชลีกรรม และตกแต่งเตียงน้อยของเทวรูปเป็นต้นโดยดำริว่า พระขันทกุมารและพระศิวะเป็นต้นเป็นผู้ประเสริฐ เมื่อนั้น กรรม[ของเขา]เป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในกายทวาร แต่เจตนาในเรื่องนี้เป็นอัพโพหาริก

เมื่อใด บุคคลมีจิตประกอบด้วยอภิชฌา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหวเพ่งดูทรัพย์สินของผู้อื่นโดยพูดว่า โอหนอ ของผู้อื่นพึงเป็นของเรา มีจิตประกอบด้วยพยาบาทพูดว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกเบียดเบียน จงถูกฆ่า จงขาดสูญ หรือจงอย่าได้มี มีจิตประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิพูดว่า ทานที่ให้ไม่มีผล ยัญที่บวงสรวงไม่มีผล เป็นต้น เมื่อนั้น กรรม[ของเขา]เป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในวจีทวาร แต่เจตนาในเรื่องนี้เป็นอัพโพหาริก

เมื่อใด บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายวาจาให้ไหวนั่งในที่ลับแล้ว ยังจิตที่ประกอบด้วยอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิให้เกิดขึ้น เมื่อนั้น กรรม[ของเขา]เป็นมโนกรรม แม้ทวารเป็นมโนทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในมโนทวาร แต่ทั้งเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาในเรื่องนี้ย่อมเกิดในมโนทวารอย่างเดียว

พึงทราบว่ามโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในทวารทั้ง ๓ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง คำที่กล่าวว่า ตถา กุสลานิ กายวจีมโนกมฺมานิ (กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่เป็นกุศลก็เช่นเดียวกันนั้น) มีนัยดังต่อไปนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด บุคคลไม่อาจเปล่งวาจาด้วยเหตุบางอย่างย่อมถือเอาสิกขาบทเหล่านี้ด้วยการขยับมือว่า ข้าพเจ้างดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติผิดในกาม เมื่อนั้น ทั้งกรรมและทวารเป็นกายกรรมนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในกายทวาร ความไม่ละโมบเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง

เมื่อใด บุคคลเปล่งวาจารับสิกขาบทเหล่านั้น เมื่อนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในวจีทวาร ความไม่ละโมบเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง

เมื่อใด ครั้นพระภิกษุให้สิกขาบทเหล่านั้นอยู่ บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวย่อมรับเอาด้วยใจอย่างเดียวว่า ข้าพเจ้างดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติผิดในกาม เมื่อนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นมโนทวาร

โดยประการดังนี้ กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในมโนทวาร ความไม่ละโมบเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตดังกล่าวย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง

เมื่อบุคคลรับเอาสิกขาบททั้ง ๔ มีการเว้นจากการพูดเท็จ ฯลฯ ด้วยกายเป็นต้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว วจีกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในทวารทั้ง ๓ แม้ความไม่ละโมบเป็นต้นในเรื่องนี้ย่อมอยู่ในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง

บุคคลยังส่วนแห่งกายให้ไหวไปด้วยจิตที่ประกอบด้วยความไม่ละโมบเป็นต้น กระทำการกวาดลานพระเจดีย์ บูชาของหอมและดอกไม้เป็นต้น และไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในกายทวาร ส่วนเจตนาในเรื่องนี้เป็นอัพโพหาริก

เมื่อบุคคลมีจิตประกอบด้วยความไม่ละโมบ ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว ไม่เพ่งเล็งว่า โอหนอ ทรัพย์สินของผู้อื่นนั้นพึงเป็นของเรา มีจิตประกอบด้วยความไม่พยาบาท บริกรรมอยู่ว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา (สัตว์ทั้งปวงอย่ามีเวรกัน) อพฺยาพชฺชา (อย่าเบียดเบียนกัน) อนีฆา (อย่ามีความทุกข์) สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (รักษาตนให้มีความสุข) หรือมีจิตประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ เปล่งวาจาว่า ทานที่ให้แล้วมีผล กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในวจีทวาร ส่วนเจตนาในเรื่องนี้เป็นอัพโพหาริก

เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว นั่งในที่ลับก่อให้เกิดจิตที่ประกอบด้วยความไม่ละโมบเป็นต้นทางใจ กรรมเป็นมโนกรรม ทั้งทวารก็เป็นมโนทวารนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมเกิดได้ในมโนทวาร แต่ทั้งเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาในเรื่องนี้ย่อมเกิดในมโนทวารอย่างเดียว

ในบรรดาการฆ่าสัตว์เป็นต้นนั้น ถ้าบุคคลกล่าวว่า กรรมของการฆ่าสัตว์และการลักทรัพย์ที่เกิดขึ้นด้วยการสั่ง เป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวารโดยเนื่องด้วยกรรม ย่อมชื่อว่ารักษากรรม แต่ทำลายทวาร [เพราะเกิดในวจีทวารเนื่องจากเป็นการสั่ง] ถ้ากล่าวว่า ทวารที่ปรากฏในการพูดเท็จเป็นต้นซึ่งเกิดจากการขยับมือ เป็นกายทวาร แม้กรรมก็เป็นกายกรรมโดยเนื่องด้วยทวาร ย่อมชื่อว่ารักษาทวาร แต่ทำลายกรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ควรทำลายทวารโดยคิดว่า เราจักรักษากรรม และไม่ควรทำลายกรรมโดยคิดว่า เราจักรักษาทวาร พึงเข้าใจกรรมและทวารโดยนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ เพราะผู้ที่กล่าวอย่างนี้จึงไม่ทำลายกรรมและทวาร

จบ เรื่องกรรม

บัดนี้ ในคำว่า ปญฺจ วิญฺญาณานิ ปญฺจวิญฺญาณทฺวารานิ (วิญญาณ ๕ ทวารแห่งวิญญาณ ๕) เป็นต้น พึงทราบข้อความดังต่อไปนี้

ขึ้นชื่อว่า วิญญาณ ๕ คือ

๑. จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยตา

๒. โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยหู

๓. ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยจมูก

๔. ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น

๕. กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยกาย

ขึ้นชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ๕ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุวิญญาณ

๒. ทวารแห่งโสตวิญญาณ

๓. ทวารแห่งฆานวิญญาณ

๔. ทวารแห่งชิวหาวิญญาณ

๕. ทวารแห่งกายวิญญาณ

เจตนาที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวาร ๕ เหล่านั้น พึงทราบว่าไม่ใช่กายกรรม หรือวจีกรรม แต่เป็นมโนกรรมอย่างเดียว

[วิญญาณ ๕ ดังกล่าวไม่อาจก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวทางกายที่เรียกว่า กายวิญญัติ หรือการเปล่งเสียงที่เรียกว่า วจีวิญญัติ ซึ่งเป็นเหตุให้สำเร็จความเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม ดังนั้น เจตนาที่เกิดในทวาร ๕ จึงเป็นมโนกรรมเท่านั้น และไม่ใช่มโนกรรมที่ให้สำเร็จความเป็นกรรมบถ]

ขึ้นชื่อว่า สัมผัส ๖ คือ

๑. จักขุสัมผัส ๒. โสตสัมผัส

๓. ฆานสัมผัส ๔. ชิวหาสัมผัส

๕. กายสัมผัส ๖. มโนสัมผัส

ขึ้นชื่อว่า ทวารแห่งสัมผัส ๖ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุสัมผัส ๒. ทวารแห่งโสตสัมผัส

๓. ทวารแห่งฆานสัมผัส ๔. ทวารแห่งชิวหาสัมผัส

๕. ทวารแห่งกายสัมผัส ๖. ทวารแห่งมโนสัมผัส

ขึ้นชื่อว่าความไม่สำรวม ๘ เหล่านี้ คือ

๑. ความไม่สำรวมตา

๒. ความไม่สำรวมหู

๓. ความไม่สำรวมจมูก

๔. ความไม่สำรวมลิ้น

๕. ความไม่สำรวมกายประสาท (ปสาทกาย)

๖. ความไม่สำรวมกายวิญญัติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว (โจปนกาย)

๗. ความไม่สำรวมวาจา[ในวจีทวาร]

๘. ความไม่สำรวมใจ[ในมโนทวาร]

[ในคัมภีร์ธรรมบท ภิกขุวรรค เรื่องภิกษุ ๕ รูป มีความสำรวม ๗ อย่าง คือ ความสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย วาจา และใจ ดังข้อความว่า

จกฺขุนา สำวโร สาธุ สาธุ โสเตน สำวโร
ฆาเนน สำวโร สาธุ สาธุ ชิวฺหาย สำวโร.
กาเยน สำวโร สาธุ สาธุ วาจาย สำวโร
มนสา สำวโร สาธุ สาธุ สพฺพตฺถ สำวโร
สพฺพตฺถ สำวุโต ภิกฺขุ สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.

“สำรวมทางตา เป็นการดี สำรวมทางหู เป็นการดี สำรวมทางจมูก เป็นการดี สำรวมทางลิ้น เป็นการดี สำรวมทางกาย เป็นการดี สำรวมทางวาจา เป็นการดี สำรวมทางใจ เป็นการดี ภิกษุผู้สำรวมทุกทางย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”

ด้วยเหตุดังกล่าว ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีจึงแสดงความสำรวม ๘ อย่างโดยแบ่งความสำรวม

ทางกายออกเป็นความสำรวมกายประสาทและกายวิญญัติ และแสดงความไม่สำรวม ๘ อย่างโดยตรงกันข้ามกับความสำรวมนั้น]

ความไม่สำรวมเหล่านั้นโดยองค์ธรรมคือธรรม ๕ ประการเหล่านี้ อันได้แก่

๑. ความทุศีล (ทุสสีลยะ)

๒. ความหลงลืมสติ (มุฏฐัสสัจจะ)

๓. ความไม่รู้ (อัญญาณะ)

๔. ความไม่อดทน (อักขันติ)

๕. ความเกียจคร้าน (โกสัชชะ)

แม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นก็ไม่เกิดขึ้นในจิตที่มีโวฏฐัพพนจิตอยู่ท้ายในปัญจทวาร แต่เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น และแม้เกิดขึ้นในชวนจิตก็ได้ชื่อว่าความไม่สำรวมทางปัญจทวาร

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร **จักขุสัมผัส** คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวม ๕ อย่างย่อมไม่มีในจักขุสัมผัสเป็นต้นนี้

มโนสัมผัส คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิจฉนจิต เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า **ทวารแห่งมโนกรรม** ความไม่สำรวม ๕ อย่างย่อมไม่มีแม้ในมโนสัมผัสที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิจฉนจิตนี้ แม้สันตีรณจิตและโวฏฐัพพนจิตก็มีนัยเดียวกันนี้ และมโนสัมผัสยังได้แก่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับชวนจิต เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตดังกล่าวชื่อว่า **ทวารแห่งมโนกรรม** ไม่มีความไม่สำรวม ๕ อย่างแม้ในมโนสัมผัสที่เกิดพร้อมกับชวนจิตนี้ ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมจักษุ** [เพราะเป็นชวนจิตที่เกิดทางจักขุทวาร]

แม้โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร ก็มีนัยเดียวกันนี้

เมื่อใด ชวนจิตทางมโนทวารมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในรูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นให้ถึงความไหวที่เรียกว่ากายทวารล้วนๆ โดยปราศจากวจีทวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิด

พร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า กายกรรม แต่จิตดังกล่าวเป็นอัพโพหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะมีความไหวเกิดขึ้น ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมกายวิญญัติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว**

เมื่อใด ชวนจิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นให้ถึงความไหวที่เรียกว่าวจีทวารล้วนๆ โดยปราศจากกายทวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่าวจีกรรม แต่จิตดังกล่าวเป็นอัพโพหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะมีความไหวเกิดขึ้น ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมวาจา**

เมื่อใด ชวนจิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นเป็นมโนทวารล้วนๆ โดยปราศจากกายทวารและวจีทวาร เมื่อนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า มโนกรรม แต่จิตดังกล่าวชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวมในเรื่องนี้ชื่อว่า **ความไม่สำรวมใจ**

โดยประการดังนี้ พึงทราบทวารแห่งความไม่สำรวม ๘ อย่างเหล่านี้ โดยเนื่องด้วยความไม่สำรวม ๘ เหล่านั้น ได้แก่

๑. ทวารแห่งความไม่สำรวมตา

๒. ทวารแห่งความไม่สำรวมหู

๓. ทวารแห่งความไม่สำรวมจมูก

๔. ทวารแห่งความไม่สำรวมลิ้น

๕. ทวารแห่งความไม่สำรวมกายประสาท

๖. ทวารแห่งความไม่สำรวมกายวิญญัติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว

๗. ทวารแห่งความไม่สำรวมวาจา

๘. ทวารแห่งความไม่สำรวมใจ

ขึ้นชื่อว่าความสำรวมมี ๘ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ความสำรวมตา ๒. ความสำรวมหู

๓. ความสำรวมจมูก ๔. ความสำรวมลิ้น

๕. ความสำรวมกายประสาท (ปสาทกาย)

๖. ความสำรวมกายวิญญัติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว (โจปนกาย)

๗. ความสำรวมวาจา[ในวจีทวาร]

๘. ความสำรวมใจ[ในมโนทวาร]

ความสำรวมเหล่านั้นโดยองค์ธรรมคือธรรม ๕ ประการเหล่านี้ อันได้แก่

๑. ศีล ๒. สติ ๓. ญาณ

๔. ขันติ ๕. วิริยะ

แม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นก็ไม่เกิดขึ้นในจิตที่มีโวฏฐัพพนจิตอยู่ท้ายในปัญจทวาร แต่เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น และแม้เกิดขึ้นในชวนจิตก็ได้ชื่อว่า ความสำรวมทางปัญจทวาร

พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งผัสสะทั้งหมดนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในความไม่สำรวม อันมีคำว่า จกฺขุวิญฺญาณสหชาโต หิ ผสฺโส จกฺขุสมฺผสฺโส (ดังจะกล่าวโดยพิสดาร จักขุสัมผัส คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบทวารแห่งความสำรวม ๘ อย่างเหล่านี้โดยเนื่องด้วยความสำรวม ๘ เหล่านั้น ได้แก่

๑. ทวารแห่งความสำรวมตา

๒. ทวารแห่งความสำรวมหู

๓. ทวารแห่งความสำรวมจมูก

๔. ทวารแห่งความสำรวมลิ้น

๕. ทวารแห่งความสำรวมกายประสาท

๖. ทวารแห่งความสำรวมกายวิญญัติที่ทำร่างกายเคลื่อนไหว

๗. ทวารแห่งความสำรวมวาจา

๘. ทวารแห่งความสำรวมใจ

เรื่องอกุศลกรรมบถ

ขึ้นชื่อว่าอกุศลกรรมบถเหล่านี้ มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์)

๒. อทินนาทาน (การลักทรัพย์)

๓. กาเมสุมิจฉาจาร (การประพฤติผิดในกาม)

๔. มุสาวาท (การพูดเท็จ)

๕. ปิสุณวาจา (การพูดส่อเสียด)

๖. ผรุสวาจา (การพูดคำหยาบ)

๗. สัมผัปปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ)

๘. อภิชฌา (ความละโมบ)

๙. พยาบาท (ความปองร้าย)

๑๐. มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด)

[คำว่า กมฺมปถ คือ กรรมที่เป็นทางให้เกิดสุคติภพ ทุคคติภพ และสุขทุกข์ที่มีในภพเหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมญฺเยว ปโถ กมฺมปโถ (ทางคือกรรม) ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๗) อธิบายว่า

กมฺมญฺเยว จ สุคติทุคฺคตีนญฺ ตทุปฺปชฺชนสุขทุกฺขานญฺจ ปถภาเวน ปวตฺตญฺ กมฺมปโถติ วุจฺจตีติ ปากโฏ ตสฺสา กมฺมปถภาโว.[๑๓๘]

“อนึ่ง กรรมนั่นแหละที่ดำเนินไปโดยความเป็นทางให้เกิดสุคติภพ ทุคคติภพ และสุขทุกข์ที่เกิดขึ้นในภพเหล่านั้น จึงได้ชื่อว่า กรรมบถ ดังนั้น ความเป็นกรรมบถแห่งเจตนานั้นจึงปรากฏชัด]

ปาณาติบาต คือ การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว[ก่อนถึงอายุขัย] ความหมายก็คือ การฆ่าสัตว์ กล่าวคือ การทำลายสัตว์

อนึ่ง คำว่า ปาโณ (สัตว์มีชีวิต) ในเรื่องนี้ เป็นสัตว์โดยบัญญัติ เป็นชีวิตินทรีย์โดยปรมัตถ์

ปาณาติบาต คือ เจตนาฆ่าของผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้นว่ามีชีวิต เกิดขึ้นทางกายทวารหรือวจีทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อให้เกิดความพยายามตัดชีวิตินทรีย์

การฆ่าสัตว์ดังกล่าวพึงทราบว่า

- มีโทษน้อยในสัตว์เล็กในหมู่สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นที่ไม่มีคุณ
- มีโทษมากในสัตว์ใหญ่ เพราะมีความพยายามมาก
- มีโทษมากแม้จะมีความพยายามเสมอกัน เพราะเป็นวัตถุใหญ่
- มีโทษน้อยในมนุษย์ผู้ไม่มีคุณในบรรดามนุษย์เป็นต้นผู้มีคุณ
- มีโทษมากในมนุษย์ผู้มีคุณ
- มีโทษน้อยเพราะกิเลสและความพยายามอ่อน เมื่อมีสรีระและคุณเสมอกัน
- มีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามกล้า

องค์ประกอบของการฆ่าสัตว์นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปาโณ (สัตว์มีชีวิต)

๒. ปาณสญฺญิตา (รู้ว่าสัตว์มีชีวิต)

๓. วธกจิตฺตํ (มีจิตคิดฆ่า)

๔. อุปกฺกโม (ความพยายามในการฆ่า)

๕. เตน มรณํ (ความตายมีขึ้นด้วยความพยายามนั้น)

ความพยายาม ๖ อย่าง คือ

๑. สาหัตถิกะ (ทำด้วยมือของตน)

๒. อาณัตติกะ (สั่งคนอื่น)

๓. นิสสัคคิยะ (ยิงปล่อยออกไป)

๔. ถาวระ (กับดัก)

๕. วิชชามยะ (ร่ายเวทมนต์)

๖. อิทธิมยะ (ทำฤทธิ์ที่เกิดจากกรรม)

อนึ่ง ถ้าข้าพเจ้าอธิบายข้อความนี้ก็จะเยิ่นเย้อเกินไป ดังนั้น จึงไม่ขออธิบายข้อความดังกล่าวและข้อความอื่นเช่นนั้น ผู้ต้องการจะทราบพึงตรวจดูอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา[๑๓๙] แล้วรับเอาเถิด

อทินนาทาน คือ การถือเอาสิ่งที่เจ้าของไม่ให้ ความหมายก็คือ การนำของคนอื่นไป คือ การลัก กล่าวคือ การขโมย

ในเรื่องนั้น คำว่า อทินนะ (สิ่งที่เจ้าของไม่ให้) คือ สิ่งของที่บุคคลอื่นครอบครอง ซึ่งเจ้าของทรัพย์อื่น[จากผู้ลักทรัพย์]ใช้สอยตามชอบใจได้ ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ

อทินนาทาน คือ เจตนาคิดลักของบุคคลผู้รู้วัตถุครอบครองของคนอื่นนั้นว่าเป็นวัตถุครอบครองของคนอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความพยายามถือเอาสิ่งนั้น

การลักทรัพย์ดังกล่าวพึงทราบว่า

- มีโทษน้อยในของทราม
- มีโทษมากในของประณีต เพราะเป็นของประณีต
- มีโทษมากในของมีอยู่แห่งผู้มีคุณธรรมสูง เมื่อมีวัตถุเสมอกัน
- มีโทษน้อยในของมีอยู่แห่งผู้ไม่มีคุณธรรมโดยเทียบกับผู้มีคุณธรรมนั้นๆ

อทินนาทานนั้นมีองค์ ๕ คือ

๑. ปรปริคฺคหิตํ (สิ่งที่คนอื่นครอบครอง)

๒. ปรปริคฺคหิตสญฺญิตา (รู้ว่าเป็นสิ่งที่คนอื่นครอบครอง)

๓. เถยฺยจิตฺตํ (มีจิตคิดขโมย)

๔. อุปกฺกโม (มีความพยายาม)

๕. เตน หรณํ (นำสิ่งของไปด้วยความพยายามนั้น)

ความพยายาม ๖ คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) เป็นต้นนั่นแหละ

อนึ่ง ความพยายามเหล่านั้นย่อมดำเนินไปด้วยการขโมย ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. เถยยาวหาระ (การแอบขโมย)

๒. ปสัยหาวหาระ (การข่มขู่ขโมย)

๓. ปฏิจฉันนาวหาระ (การขโมยสิ่งที่ถูกปกปิดไว้)

๔. ปริกัปปาวหาระ (การขโมยด้วยการคาดคะเน)

๕. กุสาวหาระ (การขโมยด้วยการเปลี่ยนสลาก)

เนื้อความดังกล่าวเป็นความย่อในคัมภีร์อัฏฐสาลินีนี้ ส่วนความพิสดารกล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๑๔๐]

ในคำว่า กาเมสุมิจฺฉาจาโร นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า กาเมสุ (ในกาม) หมายความว่า การเสพเมถุน

[คำว่า กาม อาจหมายถึงกิเลสกามและวัตถุกามได้ตามฐานะ ในที่นี้หมายถึงวัตถุกามอันเป็นโผฏฐัพพารมณ์]

คำว่า มิจฺฉาจาโร (ความประพฤติผิด) หมายความว่า ความประพฤติต่ำทรามที่น่าตำหนิโดยแท้

โดยองค์ธรรม **กาเมสุมิจฉาจาร** คือ เจตนาทำให้ล่วงฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นไปทางกายทวารโดยต้องการเสพเมถุน

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง (อคมนียฐานะ) ของบุรุษ คือ หญิง ๒๐ จำพวก อันได้แก่

หญิงที่มารดารักษาเป็นต้น ๑๐ จำพวกแรก คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา
๒. หญิงที่บิดารักษา
๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา
๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา
๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา
๖. หญิงที่ญาติรักษา

๗. หญิงที่ตระกูลรักษา ๘. หญิงที่มีธรรมรักษา

๙. หญิงที่รับหมั้นแล้ว ๑๐. หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง

หญิงที่เป็นภรรยามีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์

๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ

๓. ภรรยาที่อยู่ด้วยทรัพย์

๔. ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า

๕. ภรรยาที่ทำพิธีสมรส

๖. ภรรยาที่ชายปลดเทริดลงจากศีรษะ

๗. ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน

๘. ภรรยาที่จ้างมาทำงาน

๙. ภรรยาที่เป็นเชลย

๑๐. ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครู่หนึ่ง

ฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องในสตรีทั้งหลาย คือ บุรุษอื่น[จากสามี]ของหญิง ๑๒ จำพวก คือ หญิงที่รับหมั้นแล้ว หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง รวม ๒ จำพวก และหญิงที่เป็นภรรยา ๑๐ จำพวกมีภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น

ความประพฤติผิดดังกล่าวพึงทราบว่า

- มีโทษน้อยในฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่ปราศจากคุณมีศีลเป็นต้น
- มีโทษมากในฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่ถึงพร้อมคุณมีศีลเป็นต้น

มิจฉาจารนั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. อคมนียวตฺถุ (วัตถุคือบุรุษสตรีที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง)

๒. ตสฺมึ เสวนจิตฺตํ (มีจิตคิดเสพในวัตถุนั้น)

๓. เสวนปฺปโยโค (ความพยายามเสพ)

๔. มคฺเคนมคฺคปฺปฏิปตฺติอธิวาสนํ (ความพอใจในการยังมรรคให้ถึงมรรค)

ความพยายาม[ของมิจฉาจาร]มีอย่างหนึ่ง คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) นั่นแหละ

คำว่า มุสา (ความพยายามเท็จ) คือ ความพยายามทางวาจาหรือทางกายอันทำลายประโยชน์ของผู้มุ่งจะพูดหลอกลวง

มุสาวาท (การพูดเท็จ) คือ เจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาที่หลอกลวงผู้อื่นของบุคคลนั้นโดยต้องการจะหลอกลวง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มุสา (เรื่องเท็จ) คือ เรื่องอันไม่เป็นจริง ไม่ใช่ของแท้

คำว่า วาโท คือ การพูดให้เข้าใจเรื่องนั้นว่ามีจริงแท้

โดยองค์ธรรม มุสาวาท คือ เจตนาที่ก่อให้เกิดวิญญัติ[คือกายวิญญัติและวจีวิญญัติ]โดยลักษณะนั้นของบุคคลผู้ต้องการให้คนอื่นรู้เรื่องที่ไม่จริงแท้

[คำว่า มุสาวาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เจตนาเป็นเหตุกล่าวด้วยความพยายามทางกายหรือวาจาอันเป็นเท็จ = มุสา วทติ เอเตนาติ มุสาวาโท (มุสา ศัพท์ หมายถึง ความพยายามทางกายหรือวาจาอันเป็นเท็จ ลง นา ตติยาวิภัตติท้าย มุสา แล้วลบเสีย)

- เจตนาเป็นเหตุกล่าวเรื่องเท็จ = มุสา วุจฺจติ เอเตนาติ มุสาวาโท.
(มุสา ศัพท์ หมายถึง เรื่องเท็จ ลง สิ ปฐมาวิภัตติท้าย มุสา แล้วลบเสีย)

ตามนัยแรกมุสาวาทมีองค์ ๓ นัยที่ ๒ ครอบคลุมถึงองค์ ๔ ท่านจึงแสดงนัยที่ ๒ ไว้เพื่อให้ครอบคลุมองค์ของมุสาวาททั้งหมด]

การพูดเท็จนั้นพึงทราบว่า

- มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ถูกทำลายมีน้อย
- มีโทษมาก เพราะประโยชน์ที่ถูกทำลายมีมาก

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า

- มุสาวาทของคฤหัสถ์ที่ดำเนินไปโดยนัยว่าไม่มีเป็นต้น เพราะไม่ต้องการจะให้ทรัพย์ของตน มีโทษน้อย

- มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อทำลายประโยชน์ มีโทษมาก

- มุสาวาทของบรรพชิตที่ดำเนินไปโดยนัยพูดเกินไป (ปูรณกถา) ว่า น้ำมันในหมู่บ้าน วันนี้เห็นจะไหลไปเหมือนแม่น้ำ โดยต้องการจะหยอกล้อ เพราะได้น้ำมันหรือเนยใสเล็กน้อย มีโทษน้อย

- มุสาวาทของผู้ที่พูดสิ่งที่ไม่เห็นว่าเห็น เป็นต้น มีโทษมาก

มุสาวาทนั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. อตถं วตฺถุ (เรื่องไม่จริง)

๒. วิสංวาทนจิตฺตं (มีจิตคิดจะพูดหลอกลวง)

๓. ตชฺโช วายาโม (ความพยายามอันเกิดด้วยจิตนั้น)

๔. ปรสฺส ตทตฺถวิชานนं (คนอื่นรู้เนื้อความนั้น)

ความพยายามมีอย่างเดียว คือ การทำด้วยมือของตน (สาหัตถิกะ) นั่นแหละ

อนึ่ง ความพยายามดังกล่าวพึงทราบในการทำกิริยาของผู้พูดหลอกลวงคนอื่นด้วยกาย ของเนื่องด้วยกาย หรือวาจา ถ้าผู้อื่นรู้เนื้อความนั้นด้วยกิริยานั้น บุคคลนี้ก็ถูกมุสาวาทกรรมผูกไว้ในขณะมีเจตนาที่ก่อให้เกิดกิริยา

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า กิริยสมุฏฺจาปิกเจตนากฺขเณ แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า กิริยสมุฏฺจาปกเจตนากฺขเณ เพราะ สมุฏฺจาปก ศัพท์ควรแสดงความเป็นปุงลิงค์ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๒) ว่า กมฺมธารยสญฺเญ จ (ถ้ามีศัพท์อิตถีลิงค์ที่เคยกล่าวปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทหลังอันเป็นตุลยาธิกรณะที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ในสมาสที่มีชื่อว่ากรรมธารยะ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ขตฺติยกุมารี (เด็กหญิงวรรณะกษัตริย์) = ขตฺติยา จ สา กุมารี จาติ ขตฺติยกุมารี.

- รตฺตลตา (เถาวัลย์แดง) = รตฺตา จ สา ลตา จาติ รตฺตลตา.

- ทุติยภิกฺขา (ภิกษามื้อที่สอง) = ทุติยา จ สา ภิกฺขา จาติ ทุติยภิกฺขา.

- กุมารสมณี (นักบวชสาว) = กุมารี จ สา สมณี จาติ กุมารสมณี.

- ตรุณพฺราหฺมณี (นางพราหมณีสาว) = ตรุณี จ สา พฺราหฺมณี จาติ ตรุณพฺราหฺมณี.

- พราหมณทาริกา (เด็กหญิงวรรณะพราหมณ์) = พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา.

- นาคมาณวิกา (หญิงสาวนาค) = นาคี จ สา มาณวิกา จาติ นาคมาณวิกา.]

อนึ่ง บุคคลผู้สั่งว่า จงพูดคำนี้แก่บุคคลนี้ หรือบุคคลผู้เขียนหนังสือทิ้งไว้ข้างหน้า หรือบุคคลผู้เขียนติดไว้ที่ข้างฝาเรือนเป็นต้นโดยประสงค์ว่าบุคคลอื่นพึงทราบข้อความนี้อย่างนี้ ก็เหมือนพูดหลอกลวงคนอื่นทางกาย ของเนื่องด้วยกาย หรือวาจา ดังนั้น ความพยายามที่เป็นอาณัตติกะ (สั่งคนอื่น) นิสสัคคิยะ (ยิงปล่อยออกไป) และถาวระ (กับดัก) ก็มีได้ในมุสาวาทนี้ แต่ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จึงควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา

[ข้อความข้างต้นเป็นมติของพระพุทธโฆสาจารย์ที่เห็นว่ามุสาวาทประกอบด้วยความพยายามที่เป็นอาณัตติกะเป็นต้น แต่เนื่องจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับเก่ามิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ ท่านจึงกล่าวด้วยความถ่อมตัวว่าผู้อ่านควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคกล่าวว่า

วีมํสิตฺวา คเหตพฺพาติ อตฺตโนมติยา สพฺพทุพฺพลตฺตา อนตฺตุกฺกํสเนน วุตฺตํ. กิญฺเหตฺถ วิจาเรตพฺพการณํ อตฺถิ สยเมว วิจาริตตฺตา.[๑๔๑]

“คำว่า วีมํสิตฺวา คเหตพฺพา (จึงควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา) กล่าวไว้โดยมิได้ยกตนข่มท่าน เพราะอัตโนมติมีกำลังน้อยกว่าอย่างอื่น แต่จะมีเหตุอะไรที่ต้องพิจารณาเล่า เพราะท่านได้พิจารณ์ไว้เองแล้ว”]

คำว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น พึงทราบเนื้อความพร้อมด้วยคำวินิจฉัยดังนี้

ปิสุณวาจา คือ วาจาที่ทำให้ผู้ฟังมีความรักแก่ผู้พูดและทำให้คนอื่นปราศจากความรัก

[คำว่า ปิสุณา ใน ปิสุณวาจา สำเร็จรูปมาจาก ปิยสุญฺญกรณา ลบอักษรที่ไม่ต้องการจนเหลือเพียง ปิสุณา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิโย จ สุญฺญ์ จ ปิยสุญฺญ์, ปิยสุญฺญ์ กโรตีติ ปิยสุญฺญกรณา โดย ปิย และ สุญฺญ ศัพท์เป็นภาวโลปะ (ลบ ภาว ศัพท์) มีรูปเดิมว่า ปิยภาว, สุญฺญภาว อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปิสุณา มาจาก ปิส ธาตุ (จุณฺเณ = บด) + อุน ปัจจัย แปลง น เป็น ณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิสตีติ ปิสุณา (ปิสุณา คือ คำที่บดคนปรองดองกันให้แตกแยก) สันสกฤตมีรูปว่า ปิสุนา ตามปัจจัยเดิม]

ผรุสวาจา คือ วาจาที่ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย

อีกนัยหนึ่ง **ผรุสวาจา** คือ วาจาที่หยาบคายเอง ไม่เสนาะโสต ไม่จับใจ

[คำว่า ผรุสา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วาจาที่ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย = ผรุสํ กโรตีติ ผรุสา.

(เมื่อควรกล่าวว่า ผรุสกรณา ลบ กรณ ศัพท์ หรือเป็นผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลโดยอาศัยเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือคำหยาบโดยอาศัยเหตุของการพูดคำหยาบคือโทสะ)

- วาจาที่หยาบคาย ตามนัยนี้เป็นรูฬหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่ปรากฏชัดในความหมายนั้นๆ โดยแยกรากศัพท์ไม่ได้ หรือเป็นการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยอาศัยผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุของการพูดคำหยาบคือโทสะ โดยอาศัยผลคือคำหยาบ

มีหลักฐานในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

เอตฺถ ปน ปจฺฉนเย ผรุสํ กโรตีติ วจนตฺเถน วา ผลูปจาเรน วา วาจาย ผรุสสทฺทปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา. ทุติยนเย มมฺมจฺเฉทวเสน ปวตฺติยา เอกนฺตนิฏฺฐุรตาย รุฬฺหิสทฺทวเสน สภาเวน, การณูปจาเรน วา วาจาย ผรุสสทฺทปฺปวตฺติ ทฏฺฐพฺพา.[๑๔๒]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ :-

ตามนัยแรก พึงทราบความเป็นไปแห่ง ผรุส ศัพท์ของวาจาโดยรูปวิเคราะห์ว่า ผรุสํ กโรติ (ทำให้ตนและผู้อื่นหยาบคาย) หรือโดยผลูปจาระ

ส่วนตามนัยที่ ๒ พึงทราบความเป็นไปแห่ง ผรุส ศัพท์ของวาจาโดยสภาวะโดยเนื่องด้วยรูฬหิศัพท์ หรือโดยการณูปจาระ เพราะเป็นวาจาหยาบคายโดยแท้อันดำเนินไปด้วยการตัดความรัก”]

สัมผัปปลาปะ คือ วาจาทำให้บุคคลพูดเพ้อเจ้อคือไร้ประโยชน์

[คำว่า สมฺผปฺปลาป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํ หิตสุขํ ผลติ วินาเสตีติ สมฺผํ (สํ บทหน้า + ผล ธาตุ = ทำลาย + กฺวิ ปัจจัย)
- ปลปติ เอเตนาติ ปลาโป (ป บทหน้า + ลป ธาตุ = พูด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สมฺผสฺส ปลาโป สมฺผปฺปลาโป (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

แม้เจตนาอันเป็นมูลเหตุของวาจาเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น และเจตนาดังกล่าวก็ประสงค์เอาในที่นี้

[คำว่า ปิสุณวาจา เป็นต้น หมายถึงเจตนาโดยตรงเมื่อเชื่อมบทสมาสเป็นรูปว่า วจนฺติ เอตายาติ วาจา, ปิสุณาย วาจา ปิสุณวาจา แต่ถ้าใช้แยกเป็นสองบทว่า ปิสุณา วาจา ก็หมายถึงถ้อยคำโดยตรง และหมายถึงเจตนาโดยอ้อม ตามหลักภาษาเรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลโดยอาศัยเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือคำส่อเสียดโดยอาศัยเหตุของการพูดส่อเสียดคือเจตนา ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคกล่าวว่า

สมาสวิสเย หิ มุขฺยวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. พฺยาสวิสเย อุปจารวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๔๓]

"โดยแท้จริงแล้ว พึงถือเอาเนื้อความโดยตรงในวิสัยแห่งสมาส และพึงถือเอาโดยอ้อมในวิสัยแห่งคำที่ไม่ใช่สมาส"]

ปิสุณวาจา คือ เจตนาของผู้ที่มีจิตเศร้าหมอง อันก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาเพื่อทำลายคนอื่นให้แตกกันหรือเพื่อให้รักตน

การพูดส่อเสียดนั้นพึงทราบว่า

- มีโทษน้อย เพราะผู้ที่ถูกยุยงให้แตกแยกมีคุณน้อย
- มีโทษมาก เพราะบุคคลดังกล่าวมีคุณมาก

การพูดส่อเสียดนั้นมีองค์ ๔ คือ

๑. ภินฺทิตพฺโพ ปโร (มีคนอื่นที่ควรยุยงให้แตกกัน)

๒. เภทปุเรกฺขารตา (มุ่งความแตกกัน) โดยประสงค์ว่า เมื่อเราพูดอย่างนี้

ชนเหล่านั้นจักแตกแยกกัน หรือ ปิยกมฺยตา (ต้องการจะทำตนให้เป็นที่รัก) โดยประสงค์ว่า เมื่อเราพูดอย่างนี้ เราจักเป็นที่รักสนิทสนม

๓. ตชฺโช วายาโม (มีความพยายามอันเกิดด้วยจิตนั้น)

๔. ตสฺส ตทตฺถวิชานนํ (บุคคลนั้นรู้ความหมายนั้น)

เมื่อบุคคลอื่นไม่แตกกัน กรรมบถย่อมไม่วิบัติ ครั้นเมื่อบุคคลอื่นแตกกันแล้วนั่นแหละ กรรมบถจึงวิบัติ

ผรุสวาจา คือ เจตนาอันหยาบคายโดยแท้ที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาอันตัดความรักของผู้อื่น มีตัวอย่างเพื่อความแจ่มแจ้งแห่งผรุสวาจานั้น ดังนี้

ดังได้สดับมาว่า เด็กชายคนหนึ่งไม่เชื่อฟังคำของมารดาแล้วไปป่า มารดาไม่อาจทำให้เขากลับได้จึงด่าว่า ขอให้แม่ควายดุจงไล่ตามเจ้า ลำดับนั้นแม่ควายในป่าได้ปรากฏแก่เขาตามคำของมารดา เด็กชายทำสัจกิริยาว่า “คำที่แม่ของเราพูดทางปาก จงอย่ามีเลย คำที่แม่คิดทางใจจงมีเถิด” แม่ควายได้ยืนอยู่เหมือนถูกผูกไว้ในที่นั้นนั่นแหละ ความพยายามที่แม้จะตัดความรักก็ไม่ใช่ผรุสวาจาอย่างนี้ เพราะมีจิตอ่อนโยน

ดังจะเห็นได้ว่า ในบางคราวมารดาบิดาย่อมพูดกับบุตรน้อยอย่างนี้ว่า “ขอให้โจรจงสับเจ้าเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย” แต่ท่านเหล่านั้นไม่ต้องการให้สิ่งของแม้เพียงใบบัวตกไปถูกบุตรเหล่านั้น อนึ่ง อาจารย์และอุปัชฌาย์ย่อมกล่าวกับศิษย์ผู้อาศัยอย่างนี้ในบางคราวว่า “เหตุใดภิกษุเหล่านี้จึงประพฤติไร้หิริ โอตตัปปะ จงไล่พวกเขาไป” แต่ปรารถนาให้ภิกษุเหล่านั้นเพียบพร้อมด้วยปริยัติและการบรรลุธรรม

อนึ่ง ความพยายามแม้จะตัดความรักก็ไม่ใช่ผรุสวาจา เพราะมีจิตอ่อนโยน ฉันใด ความพยายามดังกล่าวไม่ใช่ผรุสวาจา เพราะมีวาจาอ่อนหวาน ฉันนั้นก็หาไม่ เพราะคำของผู้ต้องการจะฆ่าว่า พวกท่านจงให้บุคคลนี้หลับสบาย ย่อมเป็นผรุสวาจาโดยแท้ อนึ่ง คำนั้นเป็นผรุสวาจา เพราะมีจิตหยาบ

การพูดคำหยาบนั้นพึงทราบว่า

- มีโทษน้อย เพราะผู้ที่ถูกพูดถึงมีคุณน้อย

- มีโทษมาก เพราะบุคคลดังกล่าวมีคุณมาก

การพูดคำหยาบนั้นมีองค์ ๓ คือ

๑. อกฺโกสิตพฺโพ ปโร (มีคนอื่นที่ตนพึงด่า)

๒. กุปิตจิตฺตํ (มีจิตโกรธ)

๓. อกฺโกสนํ (การด่า)

สัมผัปปลาปะ คือ อกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจา อันให้รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์

การพูดเพ้อเจ้อนั้นพึงทราบว่า

- มีโทษน้อย เพราะมีการซ่องเสพน้อย

- มีโทษมาก เพราะมีการซ่องเสพมาก

การพูดเพ้อเจ้อนั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. ภารตยุทฺธสีตาหรณาทินิรตฺถกกถาปุเรกฺขารตา (การมุ่งกล่าวถึงเรื่องไร้ประโยชน์มีการรบของพระเจ้าภารตะและลักพานางสีดาไปเป็นต้น)

๒. ตถารูปีกถากถนํ (การกล่าววาจาเช่นนั้น)

เมื่อบุคคลอื่นไม่เชื่อคำพูดนั้น กรรมบถย่อมไม่วิบัติ ครั้นบุคคลอื่นเชื่อคำเพ้อเจ้อแล้วนั่นแหละ กรรมบถจึงวิบัติ

อภิชฌา (ความละโมบ) คือ สภาวะเพ่งเล็ง[สิ่งของของคนอื่น] ความหมายคือมุ่งหน้าสู่สิ่งของของคนอื่นดำเนินไปโดยความเป็นผู้น้อมไปในสิ่งนั้น

อภิชฌานั้นมีลักษณะเพ่งเล็งสิ่งของของคนอื่นอย่างนี้ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็นของเรา มีโทษน้อยหรือมีโทษมากเหมือนอทินนาทาน

อภิชฌานั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. ปรภณฺฑํ (สิ่งของของคนอื่น)

๒. อตฺตโน ปริณามนํ (น้อมมาเพื่อตน)

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความโลภที่มีสิ่งของๆ คนอื่นเป็นที่ตั้งเกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่วิบัติไปจนกว่าเขาจะน้อมมาเพื่อตนโดยประสงค์ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็นของเรา

พยาบาท (ความปองร้าย) คือ สภาวะทำลายประโยชน์และความสุข

พยาบาทนั้นมีลักษณะมุ่งร้ายเพื่อให้คนอื่นพินาศไป มีโทษน้อยหรือมีโทษมาก เหมือนผรุสวาจา

พยาบาทนั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. ปรสตฺโต (สัตว์อื่น)

๒. ตสฺส วินาสจินฺตา (คิดให้สัตว์นั้นพินาศไป)

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งเกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่วิบัติไปจนกว่าเขาจะคิดถึงความพินาศโดยประสงค์ว่า โอหนอ บุคคลนี้พึงย่อยยับวิบัติไป

มิจฉาทิฏฐิ คือ สภาวะเห็นผิดโดยไม่ถือเอาตามความเป็นจริง

มิจฉาทิฏฐินั้นมีลักษณะเห็นแปรปรวนโดยนัยว่า นตฺถิ ทินฺนำ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) เป็นต้น มีโทษน้อยหรือมีโทษมากเหมือนสัมผัปปลาปะ หรือความเห็นผิดที่ไม่แน่นอน (อนิยตมิจฉาทิฏฐิ) มีโทษน้อย ความเห็นผิดที่แน่นอน (นิยตมิจฉาทิฏฐิ) มีโทษมาก

มิจฉาทิฏฐินั้นมีองค์ ๒ คือ

๑. วตฺถุโน คหิตาการวิปรีตตา (ความแปรปรวนของเรื่องจากอาการที่ถือเอา) [คือ การที่ทานมีผล ซึ่งแปรปรวนไปจากความเชื่อว่าทานที่ให้ไม่มีผล]

๒. ยถา ตำ คณฺหาติ, ตถาภาเวน ตสฺสุปฏฺฐานำ (ความปรากฏ[ในจิต]แห่งเรื่องนั้นโดยลักษณะที่รู้เรื่องนั้น)

[คำว่า ตถาภาเวน ฉบับไทยแปลว่า “โดยไม่เป็นอย่างที่รู้” บ้าง “โดยไม่เป็นตามที่ยึดถือ” บ้าง ตามความเห็นนี้ต้องตัดบทเป็น ตถา + อภาเวน แต่คำบาลีที่ตัดบทอย่างนี้ไม่มีใช้ เพราะไม่สามารถลบสระ อ ท้ายสระ อา ที่อยู่ข้างหน้าได้ เนื่องจากไม่มีสูตรทางไวยากรณ์อนุญาตให้ใช้เช่นนี้ ถ้าท่านผู้แต่งต้องการจะให้มีความหมายปฏิเสธ ควรเขียนบาลีแยกกันว่า ตถา อภาเวน จึงจะถูกหลักภาษา]

ในบรรดามิจฉาทิฏฐิเหล่านั้น กรรมบถย่อมวิบัติด้วยนัตถิกทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ และอกิริยทิฏฐิ ไม่วิบัติไปด้วยทิฏฐิอื่น

พึงทราบข้อวินิจฉัยอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านั้นโดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. ธรรม คือ เจตนาอันได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับในอกุศลกรรมบถเหล่านั้น หรือเป็นธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๓ มีอภิชฌาเป็นต้น

๒. ส่วน คือ อกุศลกรรมบถ ๘ ที่ไม่เป็นมูล อันได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับ และมิจฉาทิฏฐิ ส่วนอภิชฌาและพยาบาทเป็นทั้งกรรมบถและมูล เพราะอภิชฌาที่ถึงความเป็นมูลย่อมเป็นอกุศลมูลคือโลภะ และพยาบาทย่อมเป็นอกุศลมูลคือโทสะ

๓. อารมณ์ จำแนกเป็น :-

๓.๑ ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะมีอารมณ์คือชีวิตินทรีย์

๓.๒ อทินนาทาน มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณ์

๓.๓ มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณ์โดยเนื่องด้วยสัมผัส บางท่านกล่าวว่ามีสัตว์เป็นอารมณ์ [เพราะมีสัตวบัญญัติคือหญิงหรือชายเป็นอารมณ์]

๓.๔ มุสาวาท มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณ์

๓.๕ ปิสุณวาจา มีอารมณ์เหมือนมุสาวาท

๓.๖ ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณ์

๓.๗ สัมผัปปลาปะ มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณ์โดยเนื่องด้วยสิ่งที่เห็นได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และนึกคิดเรื่องราว

๓.๘ อภิชฌา มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณ์เหมือนกัน

๓.๙ พยาบาท มีสัตว์เป็นอารมณ์นั่นแหละ

๓.๑๐ มิจฉาทิฏฐิ มีสังขารเป็นอารมณ์โดยเนื่องด้วยธรรมที่มีในภูมิ ๓

๔. เวทนา จำแนกเป็น :-

๔.๑ ปาณาติบาต เป็นทุกขเวทนา ดังจะเห็นได้ว่า พระราชาทอด

พระเนตรเห็นโจรแล้วแม้ทรงพระสรวลอยู่ก็รับสั่งว่า พวกเธอจงฆ่ามัน แต่เจตนาที่ตกลงพระทัยของพระองค์ประกอบด้วยทุกขเวทนาโดยแท้

๔.๒ อทินนาทาน มีเวทนา ๓ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลเห็นสิ่งของของคนอื่นแล้วร่าเริงยินดีถือเอาอยู่ เป็นสุขเวทนา เมื่อเป็นผู้หวาดกลัวถือเอาก็เป็นทุกขเวทนา หรือเมื่อพิจารณาผลโดยตรง[มีการเกิดในนรกเป็นต้น]และผลต่อเนื่อง[มีความเป็นคนเข็ญใจเป็นต้น]ของอทินนาทาน ก็เป็นทุกขเวทนาเช่นกัน แต่เมื่อมีใจเป็นกลางในเวลาถือเอา ก็เป็นอุเบกขาเวทนา

๔.๓ มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ถึงอย่างนั้นอุเบกขาเวทนาย่อมไม่มีในจิตที่ตกลงใจ [คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนาอาจเกิดขึ้นในปุพพเจตนาได้ แต่ในขณะล่วงละเมิดต้องเป็นสุขเวทนาเท่านั้น ไม่เป็นอุเบกขาเวทนา]

๔.๔ มุสาวาท มีเวทนา ๓ ตามนัยที่กล่าวไว้ในอทินนาทาน

๔.๕ ปิสุณวาจา ก็มีเวทนา ๓ เหมือนกัน

๔.๖ ผรุสวาจา เป็นทุกขเวทนา

๔.๗ สัมผัปปลาปะ มีเวทนา ๓ ดังจะเห็นได้ว่า ในเวลาที่บุคคลร่าเริงยินดีแล้วเมื่อคนอื่นให้สาธุการและสะบัดแกว่งผ้าเป็นต้นได้เล่าเรื่องการลักพานางสีดาและการรบของพระเจ้าภารตะเป็นต้น สัมผัปปลาปะนั้นเป็นสุขเวทนา เมื่อบุคคลหนึ่งให้สินจ้างไว้ก่อน ต่อมาคนอื่นพูดว่าท่านจงเล่าเรื่องตั้งแต่ต้น ในเวลาเล่าเรื่องเขาเกิดโทมนัสโดยคิดว่า เราจักกล่าวคำทั่วไปไม่สืบต่อกันหรือไม่หนอ ย่อมเป็นทุกขเวทนา เมื่อเขาวางเฉยกล่าวอยู่ ก็เป็นอุเบกขาเวทนา

๔.๘ อภิชฌา มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา

๔.๙ มิจฉาทิฏฐิ ก็มีเวทนา ๒ เหมือนกัน

๔.๑๐ พยาบาท เป็นทุกขเวทนา

๕. มูล จำแนกเป็น :-

๕.๑ ปาณาติบาต มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ

๕.๒ อทินนาทาน มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ หรือโลภเหตุและโมหเหตุ

๕.๓ มิจฉาจาร มีมูล ๒ คือ โลภเหตุและโมหเหตุ

๕.๔ มุสาวาท มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ หรือโลภเหตุและโมหเหตุ

๕.๕-๖ ปิสุณวาจาและสัมผัปปลาปะ มีมูล ๒ เหมือนมุสาวาท

๕.๗ ผรุสวาจา มีมูล ๒ คือ โทสเหตุและโมหเหตุ

๕.๘ อภิชฌา มีมูลเดียว คือ โมหเหตุ

๕.๙ พยาบาท มีมูลเดียวเหมือนอภิชฌา

๕.๑๐ มิจฉาทิฏฐิ มีมูล ๒ คือ โลภเหตุและโมหเหตุ

จบ เรื่องอกุศลกรรมบถ

เรื่องกุศลกรรมบถ

ขึ้นชื่อว่ากุศลกรรมบถเหล่านี้ มี ๑๐ อย่าง คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น [๗ อย่าง] อนภิชฌา (ความไม่ละโมบ) อัพยาบาท (ความไม่ปองร้าย) และสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)

ในเรื่องนั้น ปาณาติบาตเป็นต้น ได้กล่าวเนื้อความไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า วิรติ คือ สภาวะทำให้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง วิรติ คือ สภาวะงดเว้นเอง

อีกนัยหนึ่ง วิรติ คือ การงดเว้นนั่นแหละ

[คำว่า วิรติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้งดเว้น = วิรมนฺติ เอตายาติ วิรติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะงดเว้น = วิรมตีติ วิรติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- การงดเว้น = วิรมณ์ วิรติ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

การงดเว้นที่ประกอบด้วยกุศลจิตของผู้ที่งดเว้นจากปาณาติบาต ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ยา ตสฺมึ สมเย ปาณาติปาตา อารติ วิรติ.[๑๔๔]

"การงด การเว้นจากปาณาติบาตอันใด มีในสมัยนั้น"

การงดเว้นดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ

๑. **สัมปัตตวิรัติ** (การงดเว้นในขณะมาถึง) คือ การงดเว้นที่เกิดแก่บุคคลผู้มิได้สมาทานสิกขาบท แต่พิจารณาชาติตระกูล วัย และวิชาความรู้เป็นต้นของตนแล้ว ไม่ล่วงละเมิดวัตถุที่มาถึงโดยคิดว่า เราไม่ควรทำบาปอย่างนั้น เหมือนการงดเว้นของอุบาสกชื่อชัคคนะในเกาะสิงหล

ดังได้สดับมาว่า โรคเกิดขึ้นแก่มารดาของเขาเมื่อเขายังเล็กอยู่ทีเดียว และหมอได้กล่าวว่า ควรได้เนื้อกระต่ายสด ลำดับนั้น พี่ชายของนายชัคคนะใช้เขาไปโดยกล่าวว่า พ่อจงไป จงเที่ยวหาที่ไร่นา เขาไปในที่นั้นแล้ว และในสมัยนั้นมีกระต่ายตัวหนึ่งมาเคี้ยวกินข้าวกล้าอ่อน มันเห็นเขาแล้วก็วิ่งหนีไปโดยเร็ว แต่ถูกเถาวัลย์รัดไว้จึงส่งเสียงร้องว่า กริก กริก นายชัคคนะเดินไปตามเสียงนั้น จับมันแล้วคิดว่า เราจักปรุงยาให้มารดา แล้วคิดอีกว่า เราฆ่าสัตว์อื่นเพราะชีวิตมารดาเป็นเหตุนี้ไม่ควรแก่เรา ลำดับนั้นจึงปล่อยไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปกินหญ้าและน้ำพร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด

อนึ่ง เขาถูกพี่ชายถามว่า พ่อ เจ้าได้กระต่ายแล้วหรือ จึงบอกเรื่องนั้น ลำดับนั้นพี่ชายได้ด่าเขา เขาไปหามารดาแล้วยืนกล่าวสัตย์อธิษฐานว่า เราไม่เคยจงใจฆ่าสัตว์ตั้งแต่เราเกิดแล้ว [ขอมารดาจงหายจากโรคเถิด] ทันใดนั้น มารดาของเขาก็หายจากโรค

๒. **สมาทานวิรัติ** (การงดเว้นด้วยการสมาทาน) คือ การงดเว้นที่เกิดขึ้นแก่

บุคคลผู้สมาทานสิกขาบทแล้ว ถึงสละชีวิตของตนก็ไม่ล่วงละเมิดวัตถุในเวลาสมาทานสิกขาบทและเวลาถัดจากนั้น เช่นเดียวกับการงดเว้นของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาชื่อว่าอุตตรวัฑฒมานะ

ดังได้สดับมาว่า อุตตรวัฑฒมานะนั้นรับสิกขาบทในสำนักของพระเถระชื่อปิงคลพุทธรักขิตตะ ผู้อยู่ในวัดอัมพริยะแล้วไปไถนา ครั้งนั้น โคของเขาหายไป เขาตามหาโคนั้นจึงขึ้นไปยังภูเขาชื่อว่าอุตรวัฑฒมานะ งูใหญ่ได้รัดเขาในที่นั้น เขาคิดว่าเราจักตัดหัวมันด้วยมีดอันคมนี้ แล้วคิดอีกว่า เรารับสิกขาบทในสำนักครูที่ควรแก่การยกย่องแล้วพึงทำลายเสีย ข้อนั้นไม่สมควรแก่เราเลย เขาคิดอย่างนี้จนถึง ๓ ครั้งแล้วตัดสินใจว่า เราจะสละชีวิต จะไม่สละสิกขาบท จึงทิ้งมีดอันคมที่วางบนบ่าไปในป่า ทันทีนั้นแหละงูใหญ่ก็ปล่อยเขาไป

๓. **สมุจเฉทวิรัติ** (การงดเว้นโดยเด็ดขาด) คือ การงดเว้นที่ประกอบด้วยอริย-มรรค จำเดิมแต่สมุจเฉทวิรัติเกิดขึ้นแล้ว แม้จิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้นว่าเราจักฆ่าสัตว์

กุศลกรรมบถ ๕ ประเภท

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยของกุศลกรรมบถเหล่านี้ โดยลักษณะ ๕ อย่างเหมือนอกุศลกรรมบถ คือ

๑. ธรรม คือ กรรมบถ ๗ ในกรรมบถเหล่านั้นตามลำดับ [กายสุจริต ๓ วจีสุจริต ๔] ย่อมเป็นทั้งเจตนาและวิรัติ กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเท่านั้น

๒. ส่วน คือ กรรมบถ ๗ ตามลำดับ เป็นกรรมบถอย่างเดียว ไม่เป็นมูล เพราะอนภิชฌาที่ถึงความเป็นมูลย่อมเป็นกุศลมูลคืออโลภะ และอัพยาบาทย่อมเป็นกุศลมูลคืออโทสะ สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นมูลคืออโมหะ

๓. อารมณ์ คือ อารมณ์[คือชีวินทรีย์]ของปาณาติบาตเป็นต้นนั่นแหละก็เป็นอารมณ์ของกุศลกรรมบถเหล่านั้น เพราะเป็นการงดเว้นจากวัตถุที่พึงล่วงละเมิด [คือ

ชีวิตินทรีย์] อนึ่ง อริยมรรคที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ย่อมละกิเลสได้ ฉันใด แม้กรรมบถเหล่านี้ที่มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ละความเป็นผู้ทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้น ฉันนั้น

๔. เวทนา คือ กุศลกรรมบถทั้งหมดเป็นสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนา เพราะเมื่อถึงความเป็นกุศลแล้วขึ้นชื่อว่าทุกขเวทนาหามีไม่

๕. มูล จำแนกเป็น :-

- กรรมบถ ๗ ตามลำดับมี ๓ มูล คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา

- กรรมบถ ๗ ตามลำดับมี ๒ มูล คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันไม่ประกอบด้วยปัญญา

- อนภิชฌา มี ๒ มูล แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา

- อนภิชฌา มี ๑ มูล แก่บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันไม่ประกอบด้วยปัญญา แต่อโลภะไม่เป็นมูลของตนเอง

- แม้อัพยาบาทก็มีนัยเดียวกันนี้

- สัมมาทิฏฐิ มี ๒ มูล คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ

ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศลกรรมบถ ๑๐

[กุศลมโนกรรม ๓ คือ อนภิชฌา อัพยาบาท สัมมาทิฏฐิ โดยองค์ธรรมนั้นไม่ใช่วิรตีเจตสิก แต่เป็นเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

ข้อความว่า “บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา” จึงหมายถึง บุคคลผู้สละกุศลมโนกรรมเหล่านั้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา โดยคำว่า วิรมนฺตสฺส (งดเว้น) ก็คือ ปชหนฺตสฺส (สละ) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๙) กล่าวว่า

อนภิชฺฌา ฯเปฯ วิรมนฺตสฺสาติ อภิชฺฌํ ปชหนฺตสฺสาติ อตฺโถ.[๑๔๕]

“คำว่า อนภิชฺฌา ฯเปฯ วิรมนฺตสฺส (บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันประกอบด้วยปัญญา) หมายความว่า ผู้สละอภิชฌา”]

การเทียบเคียงกรรมบถ

บัดนี้ พึงทราบการเทียบเคียงกรรมบถในที่นี้

กล่าวโดยพิสดารว่า ความไม่สำรวมที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยมโนสัมผัสย่อมเป็นกรรมทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. กายกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ถึงการไหวในกายทวารแล้ว

๒. วจีกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ถึงการไหวในวจีทวารแล้ว

๓. มโนกรรมฝ่ายอกุศล คือ ความไม่สำรวมที่ไม่ถึงการไหวในทวารทั้ง ๒

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางร่างกายที่ไหว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

ความไม่สำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเหมือนกัน

กายทุจริต ๓ เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

วจีทุจริต ๔ เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

มโนทุจริต ๓ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเหมือนกัน

แม้ความสำรวมอันเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ส่วนความสำรวมอันเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งมโนสัมผัสนี้ ก็เป็นกรรมทั้ง ๓ อย่างเหมือนความไม่สำรวม

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวร ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางร่างกายที่ไหว ก็เป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางวาจา ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

ความสำรวมอันเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสังวรทางใจ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน

กายสุจริต ๓ ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

วจีสุจริต ๔ ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น

มโนสุจริต ๓ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน

กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ แต่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งมโนสัมผัสเท่านั้น

วจีกรรมฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน

มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งสัมผัส ๖ เมื่อถึงความไหวทางกายทวารและวจีทวารแล้ว ก็เป็นกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศล แต่เมื่อไม่ถึงความไหวทางกายทวารและวจีทวาร ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลอย่างเดียว

อนึ่ง กายกรรมฝ่ายอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งผัสสะ ๕ ฉันใด กายกรรมฝ่ายอกุศลก็ไม่เกิดขึ้นแม้ด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ ฉันนั้น แต่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางกายที่ไหว และด้วยทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ

แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๕ ย่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางกายที่ไหวและวาจา ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรทางใจ

มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวร ๘ นั้นแหละ

แม้กายกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ความต่างกันมีดังนี้ คือ กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอสังวรทางมโนทวาร ฉันใด กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายกุศลก็ไม่เกิดขึ้นโดย

เนื่องด้วยสังวรทางมโนทวาร ฉันนั้น หามิได้ แต่กายกรรมและวจีกรรมฝ่ายกุศลเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวรับสิกขาบทแม้ในทวารแห่งมโน-สังวร

ในทวารแห่งกรรมเป็นต้นนั้น กามาวจรกุศลจิตชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งกรรม ๓ ไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิญญาณ ๕ แต่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งผัสสะ ๖ ตามนัยนี้ว่า

ยมิทำ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตๆ, สุขำ วา ทุกฺขำ วา อทุกฺขมสุขำ วา. ตมฺปิ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตำ ปชานาติ.

“การเสวยอารมณ์เป็นสุข ทุกข์ หรืออุเบกขาอันใดย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่าการเสวยอารมณ์นั้นไม่เที่ยง”

กามาวจรกุศลจิตนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอสังวร ๘ ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งสังวร ๘ ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ดังนั้น กามาวจรกุศลจิตนี้จึงเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยทวารแห่งกรรม ๓ ทวารแห่งผัสสะ ๖ ทวารแห่งสังวร ๘ หรือกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อพระพุทธ-องค์ได้ตรัสว่า กามาวจรำ กุสลำ จิตฺตำ อุปฺปนฺนำ โหติ ฯเปฯ รูปารมฺมณำ วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณำ วา (กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์) กามาวจรกุศลจิตทั้งหมดก็เป็นอันตรัสไว้แล้ว ดังนี้แล”

จบ เรื่องทวาร

คำอธิบาย ยำ ยำ วา ปนารพฺภ

การประกอบ[ผล]ในปาฐะว่า ยำ ยำ วา ปนารพฺภ (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ) นี้ มีดังต่อไปนี้

[คำว่า โยชนา (การประกอบ) ในภาษาบาลีมีวิธีใช้ ๓ ประการ คือ

๑. ปทโยชนา (การประกอบบท) คือ การเชื่อมบทในพากย์

๒. อรรถโยชนา (การประกอบเนื้อความ) คือ การแสดงความหมายของบทในพากย์

๓. ผลโยชนา (การประกอบผล) คือ การแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทใดบทหนึ่งหรือวลีในพากย์

ในที่นี้เป็นการแสดงผลโยชนา (การประกอบผล) โดยแสดงประโยชน์ของการตรัสว่า ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ในประโยคว่า

ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปา-รมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสารมฺมณํ วา โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ

“กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) ว่า

อยํ โยชนาติ รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณํ วาติ เอเตน สห ยํ ยํ วา ปนาติ เอตสฺส อยํ สมฺพนฺโธติ อตฺโถ. โก ปนายํ สมฺพนฺโธติ. เยน วจนานิ อญฺญมญฺญํ สมฺพชฺฌนฺติ, ตํ ปุพฺพาปรวจเนปโยชนํ สมฺพนฺโธ.[๑๔๖]

“คำว่า อยํ โยชนา (การประกอบ[ผล]) มีดังต่อไปนี้) หมายความว่า การประกอบ[ผล]ของพระดำรัสว่า ยํ ยํ วา ปน (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ) นี้ กับพระดำรัสว่า รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณํ วา (มีรูปเป็นอารมณ์ ฯเปฯ มีธรรมเป็นอารมณ์) ย่อมมีดังต่อไปนี้

ถามว่า : การประกอบ[ผล]นี้คืออะไร

ตอบว่า : ถ้อยคำย่อมถูกเชื่อมโยงซึ่งกันและกันไว้ด้วยประโยชน์ใด ประโยชน์ในการกล่าวคำก่อนและหลังนั้นชื่อว่า สัมพันธ์”

สัมพันธ์ในภาษาบาลีมี ๔ ประเภท คือ

๑. สามีสัมพันธ์ บทสัมพันธ์ที่ลงฉัฏฐีวิภัตติเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ เช่น ภิกฺขุโน จีวรํ (จีวรของภิกษุ)

๒. อนุสันธิสัมพันธ์ การเชื่อมโยงประโยคหลังเข้ากับประโยคหน้า พบทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

๓. ปโยชนสัมพันธ์ การเชื่อมโยงข้อความโดยแสดงประโยชน์

๔. ปทสัมพันธ์ การเชื่อมโยงบทโดยแสดงบทที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) เป็นต้น]

ความหมายก็คือ ในรูปารมณ์เป็นต้นตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น [จิตดังกล่าว] ปรารภรูปเป็นอารมณ์ คือ กระทำรูปให้เป็นอารมณ์ หรือปรารภเสียงเป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือปรารภธรรมารมณ์เกิดขึ้น

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นเช่นกับทรงรับรองอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้นเพียงอารมณ์เดียวในบรรดาอารมณ์เหล่านั้นของจิตนี้

อนึ่ง จิตดังกล่าวเกิดขึ้นปรารภรูปารมณ์ของบุคคลคนหนึ่งในสมัยหนึ่ง แล้วปรารภอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งมีเสียงเป็นต้นของบุคคลอื่นในสมัยอื่น จึงเกิดขึ้นอีกทีเดียว แต่ไม่มีลำดับของจิตที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนั้นว่า จิตดวงหนึ่งปรารภรูปารมณ์ก่อนในภพหนึ่งเป็นไป แล้วจึงปรารภสัททารมณ์ในภายหลัง อีกทั้งยังไม่มีกำหนดแน่นอนดังนี้ว่า ในรูปเป็นต้น จิตต้องมีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อนแล้ว จึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง

โดยประการนี้ เพื่อแสดงว่าจิตนั้นมีอารมณ์ทุกอย่างได้ และไม่มีลำดับ พร้อมทั้งไม่มีกำหนดแน่นอนในรูปมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นโดยถึงจะไม่มีลำดับ จึงตรัสว่า ยं ยं วา ปนารพฺภ (หรือปรารภอารมณ์ใดๆ)

ความหมายก็คือ ในบรรดารูปารมณ์เป็นต้นนี้ กามาวจรกุศลจิตมิใช่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอารมณ์เดียว แต่ปรารภอารมณ์อะไรก็ได้เกิดขึ้น และจิตที่เกิดขึ้นอย่างนี้ก็ไม่เกิดขึ้นตามลำดับอย่างนี้ว่า ต้องมีรูปเป็นอารมณ์ก่อนจึงมีเสียงเป็นอารมณ์ในภายหลัง แต่ปรารภอารมณ์ใดๆ ก็ได้เกิดขึ้น หมายความว่า รับอารมณ์อย่างใดก็ตามในรูปารมณ์เป็นต้นเกิดขึ้นโดยปฏิโลม โดยอนุโลม หรือโดยนัยมีอารมณ์อย่างหนึ่งคั่นหรือสองอย่างคั่นเป็นต้น

อนึ่ง แม้ในรูปารมณ์ทั้งหลาย จิตดังกล่าวก็ไม่เกิดขึ้นโดยกำหนดแน่นอนดังนี้ว่า

จิตมีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อน จึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง แต่ปรารภอารมณ์ใดๆ ก็ได้ กล่าวคือ จิตเกิดขึ้นปรารภรูปารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในรูปารมณ์มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น

แม้สัททารมณ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำที่กล่าวมานี้เป็นการประกอบ[ผล]อย่างหนึ่งก่อน

อนึ่ง การประกอบ[เนื้อความ]อย่างอื่น มีดังต่อไปนี้

คำว่า รูปารัมมณะ คือ มีรูปเป็นอารมณ์

คำว่า ธรรมารัมมณะ คือ มีธรรม (มโนสัมผัส) เป็นอารมณ์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์หรือที่มีธรรมเป็นอารมณ์เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสอีกว่า ยं यं वा पनारभ्म (หรือจิตปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น) ความหมายก็คือ จิตปรารภอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปเป็นต้นเหล่านั้น

[นัยที่ ๒ แสดงอรรถโยชนา คือ การประกอบเนื้อความ โดยแสดงว่า คำว่า รูปารมฺมณं มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า รูปं อารมฺมณं เอตสฺสาติ รูปารมฺมณं (มีรูปเป็นอารมณ์) และเป็นวิเสสนของ จิตฺตं ข้อนี้ต่างจากนัยแรกที่คำว่า รูปารมฺมณं มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า รูปเมว อารมฺมณं รูปารมฺมณं (อารมณ์คือรูป) และเป็นกรรมของ อารภฺ (ปรารภ)]

ส่วนในมหาอรรถกถาพบคำเพียงเท่านี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมใหม่ไม่มีในเยวาปนกธรรม คือเป็นธรรมที่ถือเอาแล้วในหนหลังนั่นแหละ แล้วตรัสพระดำรัสว่า ยं यं वा पनारभ्म นี้ไว้เพื่อแสดงว่า จิตเกิดขึ้นปรารภรูป ฯลฯ หรือปรารภธรรม คือเกิดขึ้นปรารภอารมณ์นี้หรืออารมณ์นั้น

[คัมภีร์มหาอรรถกถาแสดงข้อความนี้ไว้โดยสังเขป ที่จริงแล้วก็คือการแสดงถึงความมีอารมณ์ทุกอย่าง (สพฺพารมฺมณตา) ความไม่มีลำดับ (กมาภาว) และความไม่มีกำหนดแน่นอน (นิยมาภาว) ดังที่กล่าวไว้โดยพิสดารในคัมภีร์อัฏฐสาลินี

คำว่า เยวาปนก แปลตามศัพท์ว่า “ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง” ซึ่งในที่นี้คืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง (ในบางที่ระบุถึงเจตสิก แปลว่า เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง) คือ เป็นธรรมหรือเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าคือธรรมชนิดไหนหรือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นธรรมหรือเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ยํ ยํ วา ปน กล่าวไว้เป็นชื่อว่า เยวาปนก ความจริงควรมีชื่อว่า ยัวาปนก แต่ได้ชื่ออย่างนี้ตามชื่อว่า เยวาปนก ที่หมายถึงเจตสิกดวงใดดวงหนึ่งคือผัสสะเป็นต้น ซึ่งนิยมใช้ในพระอภิธรรม คำว่า เยวาปนก สำเร็จรูปมาจาก เยวาปน บทหน้า + เก ธาตุ (สทฺเท = ส่งเสียง) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๙๕) ว่า เย วา ปน อิติ วจเนน ภควตา กิยเต กถิยเตติ เยวาปนโก (เยวาปนกะ คือ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง)]

คำอธิบายธัมมุทเทสวาระของกามาวจรกุศล

คำอธิบายหมู่ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕

คำว่า ตสฺมึ สมเย นี้ เป็นคำแสดงซ้ำ (ปฏินิเทศ) โดยกำหนดสมัยที่ทรงยกขึ้นแสดงโดยไม่แน่นอน ดังนั้น จึงมีเนื้อความดังนี้ว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ, ตสฺมึเยว สมเย ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นนั่นแหละ ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี)

ในพระบาลีนั้น[ว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น] พึงทำการประกอบ[บท]โดยเนื่องด้วยบทที่ควรได้ตามนัยว่า จิตเป็นกามาวจรเป็นต้น ฉันใด ผัสสะในหมู่เจตสิกมีผัสสะเป็นต้นก็เป็นกามาวจร เป็นกุศล เกิดร่วมกับโสมนัส เป็นต้น เพราะบทว่า โสมนสฺสสหคตา (เกิดร่วมกับโสมนัส) ไม่ควรได้ในเวทนา และบทว่า ญาณสมฺปยุตฺตํ (ประกอบกับปัญญา) ก็ไม่ควรได้ในปัญญินทรีย์ จึงกล่าวว่า “โดยเนื่องด้วยบทที่ควรได้”

ความเห็นข้างต้นเป็นมติของอาจารย์ที่พ้นไปจากอรรถกถา ผู้รู้ไม่ควรเชื่อมตินั้นว่าเป็นสาระ

[คำว่า อาจริยานํ (อาจารย์ทั้งหลาย) แม้จะใช้เป็นพหูพจน์ก็หมายถึงอาจารย์รูปเดียว คือ พระเรวตะ ในที่นี้ใช้เป็นพหูพจน์เพื่อแสดงความนับถือ แต่พระอรรถกถาจารย์ไม่เห็นด้วยกับมติข้างต้น จึงกล่าวคัดค้าน กล่าวคือ พระเรวตะเห็นว่าประโยคว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น ควรเพิ่มบทที่ติดตามมาจากประโยคหน้าและเปลี่ยนลิงค์ตาม ผสฺโส เป็นรูปว่า กามาวจโร กุสโล โสมนสฺสสหคโต ญาณสมฺปยุตฺโต รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ผสฺโส โหติ (ผัสสะที่เป็นกามาวจรกุศล อันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น) โดยคล้อยตามคำขยายของ จิตฺตํ ในประโยคต้นว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสารมฺมณํ วา โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ (กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด)

ความเห็นนั้นถูกคัดค้านไว้เพราะพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงว่า ผัสสะและเวทนาเป็นต้นเกิดขึ้นได้ในขณะเกิดกามาวจรกุศลจิต มิใช่ประสงค์จะจำแนกผัสสะออกเป็นกามาวจรกุศลอันเกิดร่วมกับโสมนัส และประกอบกับปัญญา ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔) อธิบายว่า

น ปเนตๆ สารโต ทฏฺจตพฺพๆ น หิ ผสฺสาทีนๆ กามาวจราทิภาวทสฺสนตฺถๆ อิทมารทฺธๆ. กินฺตุ ตสฺมึ สมเย ผสฺสาทิสภาวทสฺสนตฺถนฺติ.[๑๔๗]

“ประโยคว่า น ปเนตๆ สารโต ทฏฺจตพฺพๆ (ผู้รู้ไม่ควรเห็นมตินั้นว่าเป็นสาระ) หมายความว่า พระดำรัสนี้มิได้ปรารภไว้เพื่อแสดงว่าผัสสะเป็นต้นเป็นกามาวจรเป็นต้น แต่ปรารภไว้เพื่อแสดงความปรากฏของผัสสะเป็นต้นในสมัยนั้น”]

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสผัสสะไว้ก่อนในหมู่ผัสสะและเวทนาเป็นต้นนี้

ตอบว่า : เพราะผัสสะทำให้จิตให้ตกไปก่อน ดังจะเห็นได้ว่า ผัสสะทำให้จิตตกไปก่อนในอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์เกิดขึ้นอยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสผัสสะก่อน

อนึ่ง บุคคลถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะแล้วจึงเสวยอารมณ์ด้วยเวทนา หมายรู้อารมณ์ได้ด้วยสัญญา ตั้งใจทำด้วยเจตนา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ผุฏฺโจ ภิกฺขเว เวเทติ. ผุฏฺโจ สญฺชานาติ. ผุฏฺโจ เจเตติ.[๑๔๘]

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลถูกต้องอารมณ์แล้วจึงเสวยอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงหมายรู้อารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงตั้งใจทำ”

อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะนี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังของสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกัน เหมือนเสาในปราสาทเป็นปัจจัยสำคัญของวัตถุสิ่งของที่เหลือ คือ ขื่อ ไม้ระแนง เชิงฝา ยอด กลอน จั่ว ดั้ง และแป เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยเสา ตั้งอยู่บนเสา ที่จริงแล้วผัสสะนี้เป็นเช่นกับเสา สัมปยุตตธรรมอื่นที่เกิดร่วมกันเป็นเช่นกับวัตถุสิ่งของ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสผัสสะก่อน

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นมิใช่เหตุอันสมควร เพราะไม่อาจกล่าวเรื่องนี้ได้ว่า ในบรรดาธรรมที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง ธรรมนี้เกิดขึ้นก่อน ธรรมนี้เกิดภายหลัง อีกทั้งเหตุในความเป็นปัจจัยที่มีกำลังของผัสสะก็ไม่ปรากฏ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์

ตรัสผัสสะไว้ก่อนตามวาระแห่งเทศนาเท่านั้น [คือ เป็นเทสนากมะ (ลำดับการแสดง) ไม่ใช่อุปปัตติกมะ (ลำดับแห่งการเกิดขึ้น)] เพราะควรจะนำมาแสดงได้อีกอย่างหนึ่งว่า

- เวทนา โหติ ผสฺโส โหติ (เวทนาก็มี ผัสสะก็มี)
- สญฺญา โหติ ผสฺโส โหติ (สัญญาก็มี ผัสสะก็มี)
- เจตนา โหติ ผสฺโส โหติ (เจตนาก็มี ผัสสะก็มี)
- จิตฺตํ โหติ ผสฺโส โหติ (จิตก็มี ผัสสะก็มี)
- เวทนา โหติ สญฺญา โหติ (เวทนาก็มี สัญญาก็มี)
- เจตนา โหติ วิตกฺโก โหติ (เจตนาก็มี วิตกก็มี)

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสผัสสะไว้ก่อนตามวาระแห่งเทศนา

อนึ่ง ผู้รู้ไม่พึงแสวงหาลำดับแห่งธรรมที่เกิดก่อนและเกิดหลังแม้ในธรรมที่เหลือเหมือนในผัสสะนี้ แต่พึงแสวงหาธรรมโดยความหมายแห่งศัพท์ (วจนัตถะ) ลักษณะ และหน้าที่ เป็นต้น ดังต่อไปนี้

ความหมายของผัสสะ

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ

ผัสสะนั้น :-

- มีสภาพกระทบ[อารมณ์]
- มีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์และจิตในจตุโวการภูมิ]
- มีการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้

กล่าวโดยพิสดารว่า ผัสสะนี้แม้เป็นนามธรรมก็เป็นไปโดยอาการกระทบอารมณ์ ดังนั้นจึงมีสภาพกระทบ

อนึ่ง แม้ไม่ติดกันเป็นบางส่วนก็ประสานจิตกับอารมณ์เหมือนรูปกับจักษุและเสียงกับโสต ดังนั้น จึงชื่อว่ามีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์และจิตในจตุโวการภูมิ]

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่า ผัสสะมีการประสานเป็นความบริบูรณ์ โดย รส ศัพท์ที่มีความหมายว่า บริบูรณ์ เพราะเกิดขึ้นจากการประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์ และจิตในจตุโวการภูมิ] สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า

จตุภูมกผสฺโส หิ โนผุสนลกฺขโณ นาม นตฺถิ. สงฺฆฏฺฏนรโส ปน ปญฺจทฺวาริโกว โหติ. ปญฺจทฺวาริกสฺส หิ ผุสนลกฺขโณติปิ สงฺฆฏฺฏนรโสติปิ นามํ. มโนทฺวาริกสฺส ผุสนลกฺขโณเตฺวว นามํ, น สงฺฆฏฺฏนรโส.

“ผัสสะที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพกระทบอารมณ์หามิได้ ส่วนผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวารเท่านั้น มีหน้าที่ประสาน โดยแท้จริงแล้ว คำว่า มีสภาพกระทบอารมณ์ก็ดี มีหน้าที่ประสานก็ดี เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร ส่วนคำว่า มีสภาพกระทบอารมณ์ เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวาร คำว่า มีหน้าที่ประสาน หาได้เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวารไม่”

อนึ่ง ครั้นกล่าวคำนี้ไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]แล้วจึงนำสูตรนี้มาแสดง[จากคัมภีร์มิลินทปัญหา]ว่า

ยถา มหาราช เทฺว เมณฺฑา ยุชฺเฌยฺยุํ, เตสุ ยถา เอโก เมณฺโฑ เอวํ จกฺขุ ทฏฺจพฺพํ. ยถา ทุติโย เมณฺโฑ เอวํ รูปํ ทฏฺจพฺพํ. ยถา เตสํ สนฺนิปาโต เอวํ ผสฺโส ทฏฺจพฺโพ. เอวํ ผุสนลกฺขโณ จ ผสฺโส สงฺฆฏฺฏนรโส จ.

ยถา มหาราช เทฺว สมฺมา วชฺเชยฺยุ ฯเปฯ เทฺว ปาณี วชฺเชยฺยุ, ยถา เอโก ปาณิ เอวํ จกฺขุ ทฏฺจพฺพํ. ยถา ทุติโย ปาณิ เอวํ รูปํ ทฏฺจพฺพํ. ยถา เตสํ สนฺนิปาโต เอวํ ผสฺโส ทฏฺจพฺโพ. เอวํ ผุสนลกฺขโณ จ ผสฺโส สงฺฆฏฺฏนรโส จ.[๑๔๙]

“ดูกรมหาบพิตร แพะสองตัวชนกัน ในแพะเหล่านั้น พึงทราบจักษุเหมือนแพะตัวหนึ่ง พึงทราบรูปเหมือนแพะตัวที่สอง พึงทราบผัสสะเหมือนการชนกันของแพะทั้งสองนั้น ผัสสะมีสภาพกระทบอารมณ์และมีหน้าที่ประสานอย่างนี้

ดูกรมหาบพิตร เหมือนฝ่ามือทั้งสองประสานกัน คือ พึงทราบจักษุเหมือนฝ่ามือข้างหนึ่ง พึงทราบรูปเหมือนฝ่ามือข้างที่สอง พึงทราบผัสสะเหมือนการประสานกันของฝ่ามือทั้งสองนั้น ผัสสะมีสภาพกระทบอารมณ์และมีหน้าที่ประสานอย่างนี้”

บัณฑิตพึงทราบความพิสดารมีอย่างนี้เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นถูกตรัสไว้โดยชื่อจักษุเป็นต้นในพระบาลีนี้ เหมือนตรัสจักขุวิญญาณเป็นต้นไว้โดยชื่อจักษุในอุทาหรณ์ว่า จกฺขุนา รูปำ ทิสฺวา[๑๕๐] (เห็นรูปด้วยจักษุ) [ด้วยฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักษุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ] ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความในคำว่า เอวำ จกฺขุ ทฏฺฐพฺพำ เป็นต้นโดยนัยนี้ว่า พึงทราบจักขุวิญญาณ[เหมือนแพะ] เมื่อเป็นดังนี้ ย่อมสำเร็จเนื้อความในพระสูตรนี้ว่า ผัสสะมีหน้าที่ประสานด้วย รส ศัพท์ที่มีความหมายว่า หน้าที่เพราะประสานจิตและอารมณ์

[ถ้า จกฺขุ ศัพท์แปลว่า จักษุ ซึ่งหมายความถึง จักขุประสาท รส ศัพท์ย่อมบ่งถึงความบริบูรณ์ที่เรียกว่า สัมปัตติรส คำว่า สงฺฆฏฺฏนรโส มีความหมายว่า มีการประสานจักษุกับรูปารมณ์เป็นความบริบูรณ์ แต่ถ้า จกฺขุ ศัพท์แปลว่า จักขุวิญญาณ ก็บ่งถึงหน้าที่ซึ่งเรียกว่า กิจจรส คำดังกล่าวก็มีความหมายว่า มีหน้าที่ประสานจิต[คือจักขุวิญญาณ]กับอารมณ์[คือรูปารมณ์] ดังนี้เป็นต้น]

อนึ่ง ผัสสะชื่อว่ามีการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ เพราะถูกแสดงให้รู้โดยเนื่องด้วยเหตุของตนที่เรียกว่าการประชุมแห่งวัตถุ อารมณ์ และวิญญาณทั้ง ๓ ดังจะเห็นว่าผัสสะนี้ถูกแสดงให้รู้โดยเนื่องด้วยเหตุในพระบาลีนั้นๆ อย่างนี้ว่า ติณฺณำ สงฺคติ ผสฺโส[๑๕๑] (ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ [คือ จักขุวิญญาณ จักษุ และรูป])

อนึ่ง บทแห่งพระสูตรข้างต้นมีความหมายดังนี้ว่า ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ มิใช่การประชุมกันได้ชื่อว่าผัสสะ

ผัสสะย่อมปรากฏโดยอาการนั้นนั่นแหละ เพราะถูกแสดงให้รู้อย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน (มีการประชุมพร้อมกันเป็นเครื่องปรากฏ)

อนึ่ง ผัสสะนั้นชื่อว่ามีผลคือเวทนา โดยปัจจุปัฏฐานที่มีความหมายว่าผล ดังจะเห็นได้ว่า ผัสสะนี้ย่อมยังเวทนาให้เกิดขึ้น

อนึ่ง เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นคือวัตถุและอารมณ์ ก็จะทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิตซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้น เพราะตนอาศัยจิต ไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุหรืออารมณ์ที่แม้จะเป็นปัจจัยของตน เหมือนกับไออุ่นที่อาศัยอยู่ในธาตุคือครั่ง อันมีความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย ย่อมทำให้เกิดความอ่อนในครั่งอันเป็นที่อาศัยของตน แต่ไม่ทำให้เกิดความอ่อนในความร้อนคือถ่านที่ปราศจากเปลวไฟในภายนอกอันเป็นปัจจัยของตน

ผัสสะนี้เรียกว่า อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโน (มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้) เพราะเกิดขึ้นไม่มีการขัดขวางในอารมณ์ที่ปรุงแต่งแล้วโดยการใส่ใจ (อาวัชชนจิต) ที่สมควรแก่ผัสสะนั้นและโดยอินทรีย์[มีจักษุเป็นต้น]

ความหมายของเวทนา

เวทนา คือ สภาวะเสวย

เวทนานั้น :-

- มีสภาพเสวยอารมณ์[ที่น่าปรารถนาซึ่งเป็นสภาวอิฏฐารมณ์ หรือปริกัปป-อิฏฐารมณ์]
- มีหน้าที่เสวย[อารมณ์] หรือมีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ[ของอารมณ์]
- มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุใกล้

กล่าวโดยพิสดารว่า [ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]กล่าวว่า “เวทนาที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพเสวยอารมณ์หามิได้ แต่ความมีหน้าที่เสวยอารมณ์ย่อมปรากฏในสุขเวทนาเท่านั้น” แล้วกลับปฏิเสธวาทะนั้นอีก ได้กล่าวว่า “สุขเวทนาก็ตาม ทุกขเวทนาก็ตาม อุเบกขาเวทนาก็ตาม ทั้งหมดนั้นมีหน้าที่เสวยอารมณ์” แล้วแสดงเนื้อความนี้ว่า ครั้นถึงฐานะการเสวยรสแห่งอารมณ์แล้ว สัมปยุตตธรรมที่เหลือย่อมเสวยอารมณ์ได้เพียงบางส่วน กล่าวคือ ผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์ สัญญามีเพียงจำอารมณ์ เจตนามีเพียงความตั้งใจ วิญญาณมีเพียงการรู้อารมณ์ แต่เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์โดยแท้ด้วยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร เป็นเจ้าของ

[คำว่า อิสฺสรวตา (ความเป็นใหญ่) มาจาก อิสฺสร ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย + ตา ปัจจัย คำว่า อิสฺสร และ อิสฺสรวนฺตุ มีความหมายว่า ผู้เป็นใหญ่ เหมือนกัน จึงต้องถือว่า อิสฺสร เป็นภาวโลปศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า อิสฺสรสฺส ภาโว อิสฺสโร (ความเป็นใหญ่) ดังนั้น อิสฺสรวนฺตุ จึงมีความหมายว่า ผู้มีความเป็นใหญ่ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อิสฺสโร เอติสฺสา อตฺถีติ อิสฺสรวา, เวทนาคำนี้จัดเป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า อิสฺสรวตี ก็กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า อิสฺสรวา ส่วนคัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๓) กล่าวว่าให้ลบ นฺตุ ปัจจัยดังอุทาหรณ์ว่า มหนฺตสฺส ภาโว มหตฺตํ (ความเป็นใหญ่) ที่มาจาก มหนฺต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย แต่คิดว่าการเป็นลิงควิปัลลาสน่าจะถูกต้องกว่า เพราะบทที่ลง วนฺตุ ปัจจัยหรือ นฺต ปัจจัยมักใช้เป็นลิงควิปัลลาส วิภัตติวิปัลลาส และวจนวิปัลลาส ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๙๙) กล่าวว่า

ตตฺร ชานนฺติอาทีนำ กตฺถจิ ปริวตฺตนำ
ลิงฺควิภตฺติวจนน- ตรโต ปน ทิสฺสติ.[๑๕๒]

“ในเรื่องนั้น การเปลี่ยนบทว่า ชานำ เป็นต้นโดยความเป็นลิงค์ วิภัตติ และพจน์อื่น ย่อมปรากฏในบางที่”

คำว่า วิสฺสวิตา แปลว่า ความเป็นผู้สมควร หรือ ความเป็นผู้สามารถ สำเร็จรูปมาจาก วิสฺสวี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต คำว่า วิสฺสวี มาจาก วิ บทหน้า + สุ ธาตุ = สมควร + อ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย หรือมาจาก วิ บทหน้า + สุ ธาตุ = สมควร + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสฺสวตีติ วิสฺสวี (สภาวะสมควร หมายถึง เวทนา หรือ ผู้สมควร หมายถึง บุคคล) อีกนัยหนึ่ง สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า + สุ ธาตุ = สามารถ + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสฺสวตีติ วิสฺสวี (ผู้สามารถ)]

โดยแท้จริงแล้ว เวทนาเปรียบเหมือนพระราชา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรสอันเลิศต่างๆ ให้เรียบร้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไปวางไว้ใกล้พระราชา ทำลายตราแล้วเปิดสมุก แล้วหยิบเอาส่วนข้างบนจากกับแกงทั้งหมดมาใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่มีโทษ หลังจากนั้นจึงน้อมโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ไปถวายพระราชา พระราชาเท่านั้นทรงเป็นเจ้าของเสวยได้ตามปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่เป็นผู้สมควร

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- การเสวยรสอารมณ์บางส่วนของธรรมที่เหลือจากเวทนา เหมือนการทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วนของพ่อครัว

- พ่อครัวเพียงแต่ทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วน ฉันใด แม้ธรรมที่เหลือก็ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วน ฉันนั้น

- พระราชาทรงเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร ย่อมเสวยตามความพอพระทัย ฉันใด แม้เวทนาก็เสวยรสแห่งอารมณ์โดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควรเป็นเจ้าของ ฉันนั้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า อนุภวนรสา (มีหน้าที่เสวยอารมณ์)

ในประเภทแห่งเนื้อความที่ ๒ [ว่า อิฏฺฐาการสมฺโภครสา (มีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ[ของอารมณ์])] โสมนัสเวทนาที่ประสงค์เอาในมหากุศลจิตดวงแรกนี้ย่อมเสวยอาการที่น่าพอใจของอารมณ์โดยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น จึงกล่าวว่า อิฏฺฐาการ-สมฺโภครสา (มีหน้าที่เสวยอาการที่น่าพอใจ)

เวทนานี้กล่าวว่า เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานา (มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ) โดยหมายถึงการปรากฏโดยสภาวะของตน[แก่ผู้ปฏิบัติธรรม]

บุคคลผู้มีกายสงบแล้วย่อมเสวยความสุข จึงควรทราบว่าเวทนานี้มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุใกล้

ความหมายของสัญญา

สัญญา คือ สภาวะหมายรู้อารมณ์ต่างๆ มีสีเขียวเป็นต้น

สัญญานั้น :-

- มีสภาพหมายรู้
- มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมาอีก

โดยแท้จริงแล้ว สัญญาที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่มีสภาพหมายรู้อารมณ์หามิได้ สัญญาทั้งหมดมีสภาพหมายรู้เหมือนกัน

อนึ่ง สัญญาที่หมายรู้ด้วยการจำได้ในสัญญาเหล่านี้ชื่อว่า มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมาอีก

พึงทราบความเป็นไปแห่งสัญญานั้นในเวลาเหล่านี้ คือ

- เวลาที่นายช่างทำเครื่องหมายที่ไม้แล้วหมายรู้ต่อมาอีกด้วยเครื่องหมายนั้น
- เวลาที่บุรุษกำหนดเครื่องหมายมีไฝดำเป็นต้น แล้วจำบุคคลนั้นอีกด้วยเครื่องหมายนั้นว่า บุคคลนี้เป็นคนชื่อโน้น
- เวลาที่ขุนคลังผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชาผูกชื่อหนังสือไว้กับเครื่องประดับนั้นๆ เมื่อพระราชาตรัสว่าเจ้าจงนำเครื่องประดับชื่อโน้นมา ขุนคลังก็จุดประทีปแล้วเข้าไปในห้องเก็บรัตนะ อ่านหนังสือแล้วก็นำเครื่องประดับนั้นๆ มาได้

อีกนัยหนึ่ง สัญญามีสภาพจำได้ โดยเนื่องด้วยการรวมเอาสัญญาทุกอย่าง

มีหน้าที่ทำเครื่องหมายอันเป็นเหตุให้หมายรู้อีก เหมือนช่างไม้เป็นต้นกระทำเครื่องหมายที่ไม้เป็นต้น

[ข้อความว่า “สัญญาทุกอย่าง” คือ สัญญาที่จำได้ก่อน และสัญญาที่ทำความหมายรู้เพื่อให้รู้ต่อมาในภายหลัง

ช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้ก่อนเพื่อให้รู้ว่าต้องการใช้ไม้ส่วนไหน ความจำได้นี้เป็นเครื่องหมายเพื่อให้รู้ในโอกาสต่อไป

ดังนั้น ความจำได้ที่เกิดขึ้นเป็นเบื้องแรกจึงเป็นสภาพของสัญญา ส่วนการทำความหมายรู้เพื่อให้รู้ในภายหลังเป็นหน้าที่ของสัญญา]

มีการกระทำความใส่ใจโดยความเป็นอารมณ์ตามที่ถือเอาแล้วเป็นเครื่องปรากฏเหมือนคนตาบอดแสดงช้าง หรือมีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นานเป็นเครื่องปรากฏ เพราะไม่หยั่งลงในอารมณ์เหมือนสายฟ้า

มีอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้วเป็นเหตุใกล้ เหมือนสัญญาที่เกิดขึ้นแก่เหล่าลูกเนื้อในหุ่นหญ้าว่าเป็นคน

อนึ่ง ในสัญญาเหล่านี้ สัญญาใดประกอบกับปัญญา สัญญานั้นย่อมคล้อยตามปัญญานั่นแหละ [คือ ไม่ทำความยึดมั่น (อภินิเวส) และไม่ถือเอาผิด (วิปรีตคฺคาห)] เหมือนธรรมที่เหลือ[มีอาโปธาตุเป็นต้น]ในสสัมภารปฐวีธาตุ (ปฐวีธาตุพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง) เป็นไปตามปฐวีธาตุเป็นต้น

ความหมายของเจตนา

เจตนา คือ สภาวะตั้งใจ หมายความว่า สืบต่อธรรมที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์

เจตนานั้นมีสภาพตั้งใจ หมายความว่า มีสภาพคือความตั้งใจ

มีหน้าที่ขวนขวาย

โดยแท้จริงแล้ว เจตนาที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่ามีสภาพไม่ตั้งใจไม่ได้ เจตนาทั้งหมดมีสภาพตั้งใจเหมือนกัน

อนึ่ง ความมีหน้าที่ขวนขวายย่อมมีได้ในกุศลและอกุศล เพราะเมื่อถึงฐานะที่ประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรมมาแล้ว สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีกิจเพียงบางส่วน แต่เจตนามีความอุตสาหะพยายามยิ่งนัก คือ มีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า ถาวริยสภาวสณฺจิตา จ ปเนสา เจตนา (อนึ่ง เจตนานี้ตั้งอยู่ในความเป็นเจ้าของนา)

คำว่า ถาวริโย (เจ้าของนา) กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นเจ้าของแห่งนา

[คำว่า ถาวริย สำเร็จรูปมาจาก ถาวร ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ถาวโร อสฺส อตฺถีติ ถาวริโย (ผู้มีนา) โดย ถาวร ศัพท์คือทรัพย์ที่มั่นคงเคลื่อนย้ายไม่ได้ ในที่นี้หมายถึง นา]

อุปมาเหมือนบุรุษเจ้าของนาชวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกัน โดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าว เขามีความอุตสาหะยิ่งพยายามยิ่ง คือ มีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า ย่อมกล่าวว่าพวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไปเถิด บอกกล่าวถึงเขตนา เขาจัดแจงสุรา อาหาร และของหอมเป็นต้นแก่ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้เท่าๆ กัน ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

- เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา

- กุศลธรรม ๕๕ ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เหมือนบุรุษผู้ร่วมแรงกัน ๕๕ คน

- เจตนามีความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่าเมื่อถึงฐานะประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรมมาแล้ว เหมือนเวลาบุรุษเจ้าของนาทำความอุตสาหะพยายามเป็นสองเท่า

พึงทราบว่าเจตนานั้นมีหน้าที่ขวนขวาย ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เจตนานั้นมีความจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ กล่าวคือ เจตนานี้ย่อมปรากฏโดยความเป็นสภาพจัดแจง เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้นผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ

อุปมาว่าศิษย์ผู้ใหญ่เห็นพระอุปัชฌาย์มาแต่ไกล เมื่อตนเองสาธยายอยู่ก็ยังเตือนศิษย์ผู้น้อยอื่นให้ดำเนินไปในกรรมคือการสาธยายของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาเริ่มสาธยายแล้ว ศิษย์ผู้น้อยเหล่านั้นก็สาธยายตามโดยคล้อยตามเขา ฉันใด และเปรียบ- เหมือนหัวหน้านายช่าง เมื่อตนเองถากอยู่ก็ยังช่างไม้อื่นให้ดำเนินไปในกรรมคือการถากของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาเริ่มถากแล้ว ช่างไม้เหล่านั้นก็ย่อมถากโดยคล้อยตามเขา ฉันใด และเปรียบเหมือนแม่ทัพ เมื่อตนเองรบอยู่ก็เตือนนักรบอื่นให้ทำการรบ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาทำการรบแล้ว นักรบเหล่านั้นก็ทำการรบโดยคล้อยตามแม่ทัพนั้น ฉันใด แม้

เจตนานี้ก็ฉันนั้น เมื่อดำเนินไปในอารมณ์ด้วยกิจของตนอยู่ก็ยังสัมปยุตตธรรมอื่นให้เป็นไปในการกระทำของตนๆ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเจตนานั้นเริ่มกิจของตนเองแล้ว ธรรมที่ประกอบกับเจตนานั้นก็เริ่มทำ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้นผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ”

อนึ่ง เจตนานี้พึงทราบว่าปรากฏเป็นไปโดยภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้อุตสาหะในการระลึกถึงการงานที่รีบด่วนเป็นต้น

ความหมายของจิต

ความหมายของศัพท์แห่งจิต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยว่า อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์) เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า จิต :-

- มีสภาวะรู้อารมณ์ (วิชานนลกฺขณํ)
- มีหน้าที่เป็นใหญ่[ในการรู้อารมณ์] (ปุพฺพงฺคมรสं)
- มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ)
- มีรูปนามเป็นเหตุใกล้ (นามรูปปทฏฺฐานํ)

โดยแท้จริงแล้ว จิตที่มีในภูมิ ๔ ชื่อว่าไม่รู้อารมณ์หามิได้ จิตทั้งหมดมีสภาพรู้อารมณ์เหมือนกัน แต่เมื่อถึงทวารแล้ว[โดยความเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้น] จิตก็เป็นใหญ่ คือ เป็นหัวหน้า ในที่ยังอารมณ์ให้ปรากฏ ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมรู้รูปารมณ์ที่พึงเห็นทางจักษุด้วยจิต ฯลฯ ย่อมรู้ธรรมารมณ์ที่พึงรู้ทางใจด้วยจิต

อุปมาว่าบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่งท่ามกลางพระนครแล้วย่อมใคร่ครวญกำหนดชนผู้มาแล้วทุกคนว่า คนนี้เป็นเจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉันใด พึงทราบข้ออุปไมยนี้ฉันนั้น สมจริงดังพระมหาเถระกล่าวไว้[ในคัมภีร์มิลินทปัญหา]ว่า

ยถา มหาราช นครคุตฺติโก นาม มชฺเฌ นครสฺส สิงฺฆาฏเก นิสินฺโน ปุรตฺถิมโต ทิสโต ปุริสं อาคจฺฉนฺตं ปสฺเสยฺย ฯเปฯ ปจฺฉิมโต ฯเปฯ ทกฺขิณโต ฯเปฯ อุตฺตรโต ทิสโต ปุริสं

อาคจฺฉนฺตํ ปสฺเสยฺย, เอวเมว โข มหาราช ยํ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, ตํ วิญฺญาเณน วิชานาติ. ยํ โสเตน สทฺทํ สุณาติ, ฆาเนน คนฺธํ ฆายติ, ชิวฺหาย รสํ สายติ, กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสติ, มนสา ธมฺมํ วิชานาติ, ตํ วิญฺญาเณน วิชานาติ.[๑๕๓]

“ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่งท่ามกลางพระนคร พึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันออก...จากทิศตะวันตก...จากทิศทักษิณ...จากทิศอุดร ฉันใด ข้าแต่มหาบพิตร ข้ออุปไมยก็ฉันนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปใดทางจักษุ ย่อมทราบรูปนั้นด้วยวิญญาณ ย่อมฟังเสียงใดทางโสต ย่อมสูดกลิ่นทางจมูก ย่อมลิ้มรสทางลิ้น ย่อมถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ย่อมรู้ธรรมารมณ์ทางใจ ย่อมรู้สิ่งนั้นๆ ด้วยวิญญาณ”

โดยประการดังนี้ เมื่อถึงทวารแล้วจิตก็เป็นใหญ่ คือ เป็นหัวหน้า ในที่อารมณ์ให้ปรากฏ ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “มีหน้าที่เป็นใหญ่[ในการรู้อารมณ์]”

จิตดังกล่าวเมื่อเกิดขึ้นในภายหลังย่อมปรากฏติดต่อกันโดยทำจิตดวงแรกๆ ให้ต่อเนื่องกัน[กับจิตดวงหลังๆ] ดังนั้น จึงมีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ

[บุคคลที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ ย่อมเข้าใจว่าจิตเกิดดับอย่างต่อเนื่องเหมือนดวงไฟที่กระพริบอย่างต่อเนื่อง ความเกิดดับของจิตนั้นมักปรากฏในลักษณะของดวงไฟเพราะจิตเป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์ได้ จึงปรากฏในลักษณะที่สว่าง ไม่เหมือนกับรูปที่ไม่รู้อารมณ์ จึงปรากฏความเกิดดับต่างกับจิต เช่น สภาวะเกิดดับของรูปที่เคลื่อนไหวมีลักษณะเป็นขั้นๆ หรือเหมือนภาพจอทีวีที่ล้มไป]

จิตนั้นมีรูปนามเป็นเหตุใกล้แน่นอนในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕) มีนามเท่านั้นเป็นเหตุใกล้ในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๔) ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “มีรูปนามเป็นเหตุใกล้”

ถามว่า : จิต[ที่ตรัสไว้ในพระดำรัสว่า เจตนา โหติ จิตฺตํ โหติ (เจตนาก็มี จิตก็มี)] นี้ เป็นจิตดวงเดียวกันกับจิตที่แสดงไว้ข้างต้น[ว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (จิตย่อมเกิดขึ้น)] หรือเป็นจิตดวงอื่น

ตอบว่า : เป็นจิตดวงเดียวกันนั่นแหละ

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสถึงจิตที่แสดงไว้ก่อนอีก

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายมิได้พิจารณ์คำถามนี้ไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา กระนั้นก็ตาม ความสมควรในการตรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) นั้น มีดังนี้

เหมือนอย่างว่าพระอาทิตย์เป็นต้นที่บัญญัติโดยอาศัยรูปเป็นต้น โดยความหมายก็มิใช่สิ่งอื่นที่นอกไปจากรูปเป็นต้น ดังนั้น แม้จะกล่าวว่าสมัยใดพระอาทิตย์ย่อมอุทัย สมัยนั้น รูปคือแสงแห่งพระอาทิตย์นั้นย่อมปรากฏ ขึ้นชื่อว่าพระอาทิตย์อื่น นอกจากรูปเป็นต้นย่อมไม่มี ฉันใด จิตนี้ย่อมมีฉันนั้นหามิได้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติจิตโดยอาศัยธรรมมีผัสสะเป็นต้น แต่โดยความหมาย จิตนั้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่งนอกจากธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นโดยแท้ ดังนั้น จึงตรัสคำนั้นไว้อีกเพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า สมัยใด จิตย่อมเกิดขึ้น สมัยนั้น จิตดวงนั้นที่นอกจากธรรมมีผัสสะเป็นต้นโดยสภาวะย่อมเกิดขึ้นแน่นอน

อุปมาว่าในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยบุคคลผู้เจริญมรรคในพระบาลีว่า ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ ฯเปฯ ปถวีกสิณํ, ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ เวทนา โหติ [๑๕๔] (สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ สมัยนั้น ผัสสะก็มี เวทนาก็มี) บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ว่าโดยองค์ธรรม ผู้นั้นไม่ชื่อว่าเกิดขึ้น ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้นว่า โย ภาเวติ, โส โหติ (บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ผู้นั้นย่อมมี) เหมือนที่ตรัสว่า ผสฺโส โหติ เวทนา โหติ (ผัสสะก็มี เวทนาก็มี)

ในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตในพระบาลีว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) จิตที่ถูกกำหนดด้วยสมัย ว่าโดยองค์ธรรมแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้นหามิได้ ดังนั้นจึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า แม้จิตก็มีได้ในสมัยนั้นเหมือนที่ผัสสะและเวทนาก็มีได้

[ในเรื่องรูปาวจรกุศล พระพุทธองค์ตรัสว่า ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ ฯเปฯ ปถวีกสิณํ, ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ เวทนา โหติ (สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ สมัยนั้น ผัสสะก็มี เวทนาก็มี) ข้อความนี้ได้กำหนดสมัยด้วยบุคคลผู้เจริญมรรค (ผู้เป็นกัตตาของกริยา ภาเวติ) แต่บุคคลดังกล่าวไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงไม่ตรัส

ว่า โย ภาเวติ, โส โหติ (บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ผู้นั้นย่อมมี) เหมือนที่ตรัสว่า ผสฺโส โหติ เวทนา โหติ (ผัสสะก็มี เวทนาก็มี)

ในเรื่องของกามาวจรกุศล ได้ตรัสว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) ข้อความนี้ได้กำหนดสมัยด้วยจิตก่อน แล้วแสดงว่าแม้จิตก็เกิดขึ้นเหมือนผัสสะเป็นต้นในสมัยที่ถูกกำหนดด้วยจิตว่า ตสฺมึ สมเย (ในสมัยที่เกิดกามาวจรกุศล-จิตนั้น)]

อนึ่ง คำวินิจฉัยในเรื่องนี้มีดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสอีกว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) เพื่อรวบรวมจิตไว้ในอุทเทสวาระ[เป็นต้นว่า ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี)] และจำแนกจิตไว้ในนิทเทสวาระ[เป็นต้นว่า กตโม ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ผัสสะที่มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)] กล่าวคือ พระองค์ทรงกำหนดสมัยไว้ด้วยจิตฺต ศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์ต้นอย่างเดียว อนึ่ง ได้เริ่มตรัสว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมที่มีได้ในสมัยซึ่งถูกกำหนดไว้ด้วยจิต แม้จิตนั้นก็มีได้ในสมัยนั้นเหมือนกัน ดังนั้น จึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อรวบรวมจิตดังกล่าว

อนึ่ง เมื่อไม่ตรัสจิตนี้ไว้อีกในที่นี้ ก็ไม่อาจจำแนกในนิทเทสวาระว่า จิตในสมัยนั้น เป็นไฉน การจำแนกจิตนั้นก็จะหายไปอย่างนี้ ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสจิตนี้อีกเพื่อจำแนกจิตนั้นไว้ในนิทเทสวาระ

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์มหาอรรถกถาได้พิจารณ์ว่า คำว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ (จิตเกิดขึ้น) ในคำว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ นี้ เป็นเพียงข้อความโดยสังเขปแห่งเทศนา มิใช่จิตเกิดขึ้นได้เพียงดวงเดียว ดังนั้น จึงถือเอาจิตร่วมกับกุศลธรรม ๕๐ กว่า[มีผัสสะเป็นต้น] โดยมิได้ถือเอาจิตอย่างเดียว

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์เริ่มตรัสว่า ผสฺโส โหติ เป็นต้น เพื่อถือเอาจิตและเจตสิกธรรมทั้งหมดโดยสังเขปในพระดำรัสว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ แล้วแสดงจำแนกโดยองค์ธรรมในอุทเทสวาระนี้ ด้วยเหตุดังกล่าว พระพุทธองค์จึงตรัสจิตไว้เหมือนเจตสิกมีผัสสะเป็นต้น

คำอธิบายหมู่องค์ฌานในธัมมุทเทสวาระ

วิตก คือ สภาวะตรึก[อารมณ์]

อีกอย่างหนึ่ง **วิตก** คือ ความตรึก ความหมายก็คือ ความดำริ[อารมณ์]

[คำว่า วิตกฺก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตรึก = วิตกฺเกตีติ วิตกฺโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความตรึก = วิตกฺกนํ วิตกฺโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

วิตกนั้นมีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์ (อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ) ดังจะเห็นได้ว่า วิตกนั้นยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เสมอ อุปมาว่าคนบางคนอาศัยญาติหรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉันใด จิตก็อาศัยวิตกเข้าไปสู่อารมณ์ฉันนั้น ดังนั้น วิตกนั้นจึงกล่าวว่ามีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์

อนึ่ง พระนาคเสนเถระกล่าวว่า

อาโกฏนลกฺขโณ วิตกฺโก. ยถา มหาราช เภรี อาโกฏิตา อถ ปจฺฉา อนุรวติ อนุสทฺทายติ, เอวเมว โข มหาราช ยถา อาโกฏนา, เอวํ วิตกฺโก ทฏฺฐพฺโพ. ยถา ปจฺฉา อนุรวนา อนุสทฺทายนา, เอวํ วิจาโร ทฏฺฐพฺโพ.[๑๕๕]

“วิตกมีสภาพเคาะอารมณ์ ขอถวายพระพรมหาบพิตร เปรียบเหมือนบุคคลตีกลองก่อน หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป ฉันใด มหาบพิตรพึงเข้าพระทัยวิตกเหมือนการตีกลอง พึงเข้าพระทัยวิจารเหมือนเสียงกลองดังกระหึ่ม ฉันนั้น”

วิตกนั้นมีหน้าที่เริ่มกระทบอารมณ์และกระทบอารมณ์โดยรอบ (อาหนนปริยาหนนรโส) สมจริงดังคำโบราณาจารย์กล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมกระทำอารมณ์ให้ถูกวิตกกระทบบ่อยๆ ด้วยวิตกนั้น

วิตกนั้นมีการนำจิตมาไว้ในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ (อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฏฺฐาโน)

[ฉบับมหามกุฏฯ มีข้อความเพิ่มมาอีกว่า เสสขนฺธตฺตยปทฏฺฐาโน (มีนามขันธ์ ๓ ที่เหลือ [เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และวิญญาณขันธ์] เป็นเหตุใกล้)]

วิจาร คือ สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง **วิจาร** คือ ความตรอง ความหมายก็คือ การตามแล่นไป[ในอารมณ์]

[คำว่า วิจาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์ = อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร. (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ความตรอง = วิจรณํ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

วิจารนั้น :-

- มีสภาพเคล้าคลึงอารมณ์ (อารมฺมณานุมชชนลกฺขโณ)
- มีหน้าที่ยังธรรมที่เกิดร่วมให้ประกอบในอารมณ์นั้นได้เสมอ (ตตฺถ สหชาตานุโยชนรโส)
- มีการติดตามจิตเป็นเครื่องปรากฏ (จิตฺตสฺส อนุปฺปพนฺธปจฺจุปฏฺฐาโน)

อนึ่ง เมื่อความไม่แยกจากกันแห่งวิตกและวิจารเหล่านั้นมีอยู่ในจิตบางดวง[คือจิตที่ประกอบด้วยวิตก ๕๕ ดวง] การตกไปในอารมณ์ครั้งแรกของจิตโดยเป็นสภาพยกจิตไว้[ในอารมณ์] ชื่อว่า วิตก เพราะเป็นสภาพหยาบและถึงก่อน เหมือนการเคาะระฆัง

การตามผูกจิตไว้เสมอ[ในอารมณ์] ชื่อว่า วิจาร เพราะเป็นสภาพละเอียดและเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนเสียงครางของระฆัง

อนึ่ง ในวิตกและวิจารทั้งสองนั้นพึงทราบว่า :-

- วิตกมีการสั่นไหว เป็นสภาพหวั่นไหวของจิตในเวลาที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก เหมือนการขยับปีกของนกที่ต้องการบินขึ้นไปในอากาศ และเหมือนภมรมีจิตผูกพันในกลิ่นมุ่งหน้าบินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น

- วิจารมีความเป็นไปสงบ ไม่มีการหวั่นไหวของจิตเกินไป เหมือนการกางปีกของนกที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภมรตัวบินลงที่ดอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น

[คำว่า วิปฺผารวา สำเร็จรูปมาจาก วิปฺผาร ศัพท์ (วิ บทหน้า + ผร ธาตุ + ณ ปัจจัย) + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต คำว่า วิปฺผาร โดยทั่วไปแปลว่า การแผ่ไป ตามอรรถของ ผร ธาตุว่า ผรเณ (แผ่ไป) แต่ในที่นี้แปลว่า สั่นไหว ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๘) อธิบายว่า วิจลนยุตฺโต (ประกอบด้วยการสั่นไหว)]

ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

อากาเส คจฺฉโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปกฺเขหิ วาตํ คเหตฺวา ปกฺเข สนฺนิสีทาเปตฺวา คมนํ วิย อารมฺมเณ เจตโส อภินิโรปนภาเวน ปวตฺโต วิตกฺโก. โส หิ เอกคฺโค หุตฺวา อปฺเปติ. วาตคฺคหณตฺถํ ปกฺเข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วิย. อนุมชฺชภาเวน ปวตฺโต วิจาโร. โส หิ อารมฺมณํ อนุมชฺชติ.

“วิตกเป็นไปโดยการยกจิตไว้ในอารมณ์ เพราะวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแน่วแน่ ส่วนวิจารเป็นไปโดยการเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนนกตัวใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป เพราะวิจารนั้นย่อมเคล้าคลึงอารมณ์เสมอ”

ถ้อยคำในคัมภีร์นั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปโดยติดตามจิต[ในอุปจาร-สมาธิหรืออัปปนาสมาธิ]

อนึ่ง ความต่างกันแห่งวิตกและวิจารนั้นย่อมปรากฏชัดในฌานที่ ๑ และที่ ๒

[ข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาดูเหมือนจะขัดแย้งกับคำอธิบายในคัมภีร์นี้ที่จัดเป็นสังคหัฏฐกถา คือ อรรถกถาประมวลความ กล่าวคือ คัมภีร์นี้กล่าวว่า “วิตกมีการสั่นไหว” แต่คัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวลักษณะของวิตกเหมือนเป็นลักษณะของวิจารว่า “เหมือนนกตัวใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป” นอกจากนั้น ในคัมภีร์นี้ยังกล่าวว่า “วิจารมีความเป็นไปสงบ” แต่คัมภีร์มหา-อรรถกถากล่าวลักษณะของวิจารเหมือนเป็นลักษณะของวิตกว่า “เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลมแล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป”

ที่จริงแล้วข้อความทั้งสองไม่ขัดแย้งกัน เพราะคัมภีร์นี้กล่าวถึงลักษณะของวิตกในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่กล่าวไว้ว่า ปฐมุปฺปตฺติกาเล ปริปฺผนฺทภูโต จิตฺตสฺส (เป็นสภาพหวั่นไหวของจิตในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก)

แต่ว่าคัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวถึงเวลาเกิดวิตกในอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิที่มีการเกิดขึ้นอย่างไม่ขาดช่วง วิตกจึงมีสภาพน้อมจิตสู่อารมณ์อย่างสงบ ท่านจึงกล่าวว่า ตํ อนุปฺปพนฺธเนน ปวตฺติยํ อติวิย ยุชฺชติ (ถ้อยคำในคัมภีร์นั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปโดยติดตามจิต)]

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้ให้มั่น แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยน้ำมันผสมผงสบู่หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม วิตกเหมือนมือที่จับไว้มั่น วิจารเหมือนมือที่ขัดสี

อนึ่ง เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตีหมุนวงล้อทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิจารเหมือนกับมือที่หมุนไปทางโน้นและทางนี้

อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการน้อมจิตสู่อารมณ์เหมือนเหล็กแหลมที่ปักยันไว้ท่ามกลาง วิจารเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ข้างนอก ฉะนั้น

ความหมายของปีติ

ปีติ คือ สภาวะทำให้อิ่มเอิบ

ปีตินั้น :-

- มีสภาพชื่นชมยินดี
- มีหน้าที่ยังกายกับจิตให้อิ่มเอิบ หรือมีหน้าที่ซ่านไป[ทั่วร่างกาย]
- มีความฟูใจเป็นเครื่องปรากฏ

อนึ่ง ปีตินั้นจำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ขุททกาปีติ (ปีติเล็กน้อย) คือ ปีติที่สามารถเพื่อทำเพียงขนในสรีระให้ชูชันเท่านั้น

๒. ขณิกาปีติ (ปีติชั่วขณะ) คือ ปีติที่เป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบขณะหนึ่ง ๆ

๓. โอกกันติกาปีติ (ปีติซึมซับ) คือ ปีติที่หยั่งลงสู่ร่างกายแล้วดับไป เหมือนคลื่นที่ฝั่งสมุทร

๔. อุพเพงคาปีติ (ปีติโลดโผน) คือ ปีติที่มีกำลังทำกายให้ฟูขึ้นถึงลอยไปในอากาศได้

๕. ผรณาปีติ (ปีติซาบซ่าน) คือ ปีติที่เกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สรีระทั้งสิ้น เหมือนถุงที่เป่าลมจนเต็ม และเหมือนท้องภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบแล้ว

ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาติสสเถระผู้อยู่ในปุณณวัลลิกวิหารไปสู่ลานพระเจดีย์เวลาเย็น เห็นแสงสว่างดวงจันทร์ในวันเพ็ญ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า ในเวลานี้เหล่าบริษัททั้ง ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ได้ยังอุพเพงคาปีติที่มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปในอากาศแล้วไปยืนอยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์นั่นแหละ เหมือนลูกข่างอันวิจิตรที่ขว้างไปบนพื้นที่ฉาบปูนขาวไว้

อนึ่ง แม้กุลธิดาคนหนึ่งในบ้านวัตตกาลกะอันเป็นที่โคจรคามของคิริกัณฑก-วิหาร ได้ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาปีติมีพระพุทธคุณที่มีกำลังเป็นอารมณ์ ดังได้สดับมาว่า มารดาบิดาของกุลธิดานั้นต้องการไปวิหารเพื่อจะฟังธรรมในเวลาเย็นได้บอกว่า แม่ เจ้ามีครรภ์ใหญ่ ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรได้ พวกเราจะฟังธรรมแล้วให้ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า แล้วพากันไป

นางแม้อยากจะไปก็ไม่อาจขัดขืนคำของมารดาบิดาได้ จึงคอยที่บ้าน ได้ยืนอยู่ที่ประตูบ้านแลดูลานพระเจดีย์ที่คิริกัณฑวิหารด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีปแห่งพระเจดีย์ และได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยวัตถุทั้งหลายมีมาลาและของหอมเป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณ อีกทั้งได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ

ลำดับนั้นเมื่อนางคิดว่า โอ มนุษย์ผู้มีบุญเหล่านั้นพากันไปวิหารได้เดินเวียนที่ลานพระเจดีย์และได้ฟังธรรมกถาที่ไพเราะเช่นนั้น ขณะกำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับ

กองแก้วมุกดานั่นแหละ อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น นางลอยไปในอากาศแล้วหยั่งลงที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาทีเดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ ยืนฟังธรรมอยู่

ทีนั้น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางว่า แม่ เจ้ามาทางไหน นางตอบว่า ลูกมาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ ชื่อว่าพระขีณาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เจ้ามาได้อย่างไร นางตอบว่า เมื่อลูกยืนแลดูพระเจดีย์อยู่ด้วยแสงจันทร์ ปีติมีกำลังที่มีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ในขณะนั้น ลูกไม่ทราบว่าตนยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปีติทำให้ลอยไปในอากาศได้อย่างนี้

อนึ่ง ปีติ ๕ อย่างเหล่านั้น เมื่อถือเอาครรภ์ถึงความแก่กล้า ย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิให้บริบูรณ์

ปัสสัทธิเมื่อถือเอาครรภ์ถึงความแก่กล้า ย่อมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์

ความสุขเมื่อถือเอาครรภ์ถึงความแก่กล้า ย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิให้บริบูรณ์

ในบรรดาปีติเหล่านั้น ปีติ ๒ อย่างอื่นเว้นปีติที่ยังอัปปนาสมาธิให้บริบูรณ์ย่อมควรในเรื่องกามาวจรกุศลนี้

[เมื่อปีติแก่กล้าขึ้นย่อมก่อให้เกิดปัสสัทธิทั้ง ๒ จึงกล่าวเปรียบว่าปีติตั้งครรภ์เพื่อให้เกิดปัสสัทธิต่อไป ดังนี้เป็นต้น]

ความหมายของสุข

สุข คือ สภาวะทำให้เป็นสุข หมายความว่า กระทำบุคคลผู้เกิดความสุขนั้นให้เป็นสุข

อีกนัยหนึ่ง **สุข** คือ สภาวะเคี้ยวกิน[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

อีกนัยหนึ่ง **สุข** คือ สภาวะทำลาย[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

[คำว่า สุข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำบุคคลให้เป็นสุข = สุขยตีติ สุขํ.
  (สุข ธาตุ = เป็นสุข + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)
- สภาวะเคี้ยวกิน[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง = สุฏฺฐุ ขาทติ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํ.
  (สุ บทหน้า + ขาท ธาตุ = เคี้ยวกิน + กฺวิ ปัจจัย)
- สภาวะทำลาย[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง = สุฏฺฐุ ขนติ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํ.
  (สุ บทหน้า + ขนุ ธาตุ = ทำลาย + กฺวิ ปัจจัย)]

คำนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา

พึงทราบลักษณะเป็นต้นของสุขนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วในบทว่าเวทนานั้นแหละ

อีกนัยหนึ่ง สุขมีสภาพยินดี (สาตลกฺขณํ) มีหน้าที่ยังสัมปยุตตธรรมให้เจริญ (สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสํ) มีการอนุเคราะห์เป็นเครื่องปรากฏ (อนุคฺคหณปจฺจุปฏฺฐานํ)

เมื่อปีติและสุขเหล่านั้นไม่แยกจากกันมีอยู่ในจิตบางดวง [จิตที่ประกอบด้วยปีติ ๕๑ ดวง] ปีติ คือ ความยินดีในการพบอิฏฐารมณ์ สุข คือ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้ว ปีติมีในที่ใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมีในที่ใด ในที่นั้นไม่แน่ว่าเป็นปีติ ปีตินับเข้าในสังขาร-ขันธ์ สุขนับเข้าในเวทนาขันธ์

ปีติย่อมมีในเวลาที่บุคคลเหน็ดเหนื่อยในทางกันดารได้เห็นหรือได้ยินน้ำในป่า

สุขย่อมมีในเวลาที่บุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่า และใช้สอยน้ำ

อุปมาเหมือนบุรุษเดินทางไกลกันดารมาก มีเหงื่อโซมกาย เหน็ดเหนื่อยกระหายน้ำ เห็นบุรุษเดินทางสวนมาก็พึงถามว่า มีน้ำดื่มที่ไหนบ้าง บุรุษนั้นตอบว่า ผ่านดงไปมีไพรสณฑ์ที่มีสระธรรมชาติ ท่านไปในที่นั้นจักได้น้ำ เขาฟังคำบอกบุรุษคนนั้นแล้วก็พึงมีใจร่าเริงยินดี เมื่อเขาไปจากที่นั้นเห็นกลีบ ก้าน และใบดอกอุบลเป็นต้นตกเกลื่อนบนแผ่นดิน ก็เป็นผู้มีจิตยินดีร่าเริงยิ่งนัก เมื่อเดินไปเห็นบุรุษมีผ้าเปียกผมเปียก ฟังเสียงไก่ป่าและนกยูงเป็นต้น พึงเห็นไพรสณฑ์อันเขียวเช่นกับข่ายแก้วมณีอันเกิดในเขตสระธรรมชาติ พึงเห็นดอกอุบล ดอกปทุม และดอกกุมุทเป็นต้นซึ่งเกิดในสระ พึงเห็นน้ำใส

สะอาด เขาก็มีความยินดีร่าเริงยิ่ง จึงเดินลงสู่สระธรรมชาติ อาบและดื่มตามชอบใจระงับความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินเหง้ารากใบบัวเป็นต้น ประดับดอกอุบลเขียวเป็นต้น พาดรากบัวขาวไว้บนบ่า ขึ้นจากสระนุ่งผ้าที่ตากผ้าไว้ที่แดด นอนอยู่ใต้ร่มเงาอันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โชยมาก็พึงกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

อนึ่ง ปีติมีลักษณะร่าเริงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น เหมือนเวลาร่าเริงยินดีนับตั้งแต่เวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสระธรรมชาติและไพรสณฑ์ จนกระทั่งเห็นน้ำ

สุขดำรงอยู่โดยลักษณะเสวยรสอารมณ์อันมีกำลังมาก เหมือนบุคคลอาบน้ำดื่มแล้วนอนรำพึงว่า สุขหนอ สุขหนอ ที่ร่มเงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โชยมากระทบ

อนึ่ง พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสุขนี้ไว้ เพราะเป็นสภาวะปรากฏชัดในสมัยนั้นๆ ที่แท้แล้วข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ว่า ในจิตใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในจิตที่มีปีตินั้น

คำอธิบายจิตเตกัคคตา

จิตเตกัคคตา คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต คำนี้เป็นชื่อของสมาธิ

ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาได้กล่าวถึงลักษณะเป็นต้นของสภาวะนั้นก่อนว่า สมาธิมีสภาพเป็นประธาน หรือมีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน สมาธิชื่อว่าเป็นประธานของธรรมทั้งหมดนั้น เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าเรือนยอดชื่อว่าเป็นประธานของวัตถุสิ่งของที่เหลือ เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ ดังหลักฐานกล่าวว่า

ยถา มหาราช กูฏาคารสฺส ยา กาจิ โคปานสิโย สพฺพา ตา กูฏงฺคมา โหนฺติ กูฏนินฺนา กูฏสโมสรณา, กูฏํ ตาสํ อคฺคมกฺขายติ, เอวเมว โข มหาราช เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต สมาธินินฺนา โหนฺติ สมาธิโปณา สมาธิปพฺภารา. สมาธิ เตสํ อคฺค-มกฺขายติ.[๑๕๖]

“มหาบพิตร ไม้จันทันทั้งหลายไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม้จันทันทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน น้อมไปที่ยอด ไปประชุมกันที่ยอด ยอดเรือนถูกกล่าวว่าเป็นเลิศกว่าไม้จันทันเหล่านั้น ฉันใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร กุศลธรรมไม่ว่าชนิดใด กุศล

ธรรมทั้งหมดนั้นน้อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ เงื้อมไปสู่สมาธิ สมาธิถูกกล่าวว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น”

ยถา จ เสนงฺคํ ปตฺวา ราชา นาม ยตฺถ ยตฺถ เสนา โอสีทติ ตํ ตํ ฐานํ คจฺฉติ, ตสฺส คตคตฏฺฐาเน เสนา ปริปูรติ, ปรเสนา ภิชฺชิตฺวา ราชานเมว อนุวตฺตติ, เอวเมว สหชาตธมฺมานํ วิกฺขิปิตุํ วิปฺปกิริตุํ อปฺปทานโต สมาธิ อวิกฺเขปลกฺขโณ นาม โหตีติ.

“สมาธิชื่อว่ามีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน เพราะไม่ให้สหชาตธรรมฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชาผู้จอมทัพเสด็จไปสู่ที่กองทัพล่าถอยไปสู่ที่ถอยทัพนั้นๆ กองทัพย่อมพรั่งพร้อมทำลายทหารข้าศึกคล้อยตามพระราชาในที่ที่พระองค์เสด็จไปทุกแห่ง”

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าสมาธิคือจิตเตกัคคตานี้มีสภาพไม่ซัดส่าย หรือมีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน มีหน้าที่รวบรวมธรรมที่เกิดร่วมกัน เหมือนน้ำรวมเครื่องจุรณสำหรับอาบ มีความสงบเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีญาณเป็นเครื่องปรากฏ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ [๑๕๗] (ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง) มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้โดยเฉพาะ พึงทราบว่าเป็นความตั้งมั่นแห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ปราศจากลม ฉะนั้น

[ข้อความว่า “มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้โดยเฉพาะ” หมายความว่า มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้เป็นส่วนใหญ่ เพราะส่วนใหญ่เมื่อมีสุขเวทนาก็มักมีสมาธิประกอบร่วม แต่สมาธิในจตุตถฌานไม่มีสุข คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๘) จึงอธิบาย วิเสสโต (โดยเฉพาะ) ว่า เยภุยฺเยน (โดยมาก)]

คำอธิบายอินทริยราสิ

ความหมายของสัทธินทรีย์

ศรัทธา คือ สภาวะทำให้เชื่อ

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ สภาวะเชื่อ

อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ ความเชื่อนั่นเอง

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เชื่อ = สทฺทหนฺติ เอตายาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเชื่อ = สทฺทหตีติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเชื่อ = สทฺทหนำ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ศรัทธานั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น] เนื่องจากครอบงำความไม่มีศรัทธาได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตัดสิน ศรัทธานั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า สัทธินทรีย์

[ข้อความว่า “ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]” แสดงว่า อินฺทฺริย ศัพท์เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ ใช้ในความหมายว่า เป็นใหญ่ (อธิปติ)

ข้อความว่า “เนื่องจากครอบงำความไม่มีศรัทธาได้” แสดงเหตุของความเป็นใหญ่กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น กล่าวคือ ความไม่มีศรัทธาในพระรัตนตรัยและไม่เชื่อถือกรรมและผลกรรม โดยองค์ธรรมคืออกุศลจิตตุปบาทที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น ในบางที่ก็หมายถึงมิจฉาธิโมกข์ คืออธิโมกข์ที่หลงผิดเชื่อมั่นศาสดา ๖ คนใดคนหนึ่งมีปูรณกัสสปะเป็นต้นอย่างแน่นแฟ้น

ในข้อความว่า “ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตัดสิน” สภาพตัดสินในเรื่องนี้ไม่ใช่อธิโมกข์เจตสิกที่นับเข้าในปกิณณกเจตสิก ซึ่งได้ชื่อว่าเยวาปนกอธิโมกข์ คือ อธิโมกข์ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ด้วย เยวาปนก ศัพท์ในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) แต่เป็นสัทธาเจตสิกที่เรียกว่า สัทธาธิโมกข์ คือ ศรัทธาที่เชื่อมั่นอย่างแน่นแฟ้นในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม]

อนึ่ง ศรัทธานั้นมีสภาพยังจิตให้ผ่องใส (สมฺปสาทนลกฺขณา) หรือมีสภาพแล่นไป (สมฺปกฺขนฺทนลกฺขณา) ศรัทธาเกิดขึ้นอยู่ย่อมข่มนิวรณ์ยังกิเลสให้สงบ ทำให้จิตผ่องใสไม่ให้ขุ่นมัว เหมือนแก้วมณีพระเจ้าจักรพรรดิอันทำน้ำให้ใสสะอาด ใส่ในน้ำแล้วย่อมทำให้โคลน สาหร่าย จอกแหน และเปือกตมสงบ ย่อมทำให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น

กุลบุตรผู้เพียรปฏิบัติธรรมมีจิตผ่องใสแล้ว จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถกรรม และปรารภภาวนา โดยประการดังนี้ พึงทราบศรัทธานั้นว่ามีสภาพยังจิตให้ผ่องใส สมจริงดังท่านพระนาคเสนกล่าวว่า

ยถา มหาราช ราชา จกฺกวตฺติ จตุรงฺคินิยา เสนาย สทฺธึ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน ปริตฺตํ อุทกํ ตเรยฺย, ตํ อุทกํ หตฺถีหิ จ อสฺเสหิ จ รเถหิ จ ปตฺตีหิ จ สงฺขุภิตํ ภเวยฺย อาวิลํ ลุลิตํ กลลีภูตํ. อุตฺติณฺโณ จ ราชา จกฺกวตฺติ มนุสฺเส อาณาเปยฺย “ปานียํ ภเณ อาหรถ, ตํ ปิวิสฺสามีติ. รญฺโญ จ อุทกปฺปสาทโก มณิ ภเวยฺย. “เอวํ เทวาติ โข เต มนุสฺสา รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปฏิสฺสุตฺวา ตํ อุทกปฺปสาทกํ มณึ อุทเก ปกฺขิเปยฺยุ่ํ. ตสฺมึ อุทเก ปกฺขิตฺตมตฺเต ปงฺกเสวาลปณกํ วิคจฺเฉยฺย. กทฺทโม จ สนฺนิสีเทยฺย. อจฺฉํ ภเวยฺย อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ. ตโต รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปานียํ อุปนาเมยฺยุ่ํ “ปิวตุ เทโว ปานียนฺติ.

“มหาบพิตร พระเจ้าจักรพรรดิข้ามแม่น้ำน้อยพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา น้ำนั้นพึงกระทบกระเทือนด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้า ก็ขุ่นมัว ขุ่นข้น เป็นเปือกตม พระราชาทรงข้ามไปแล้วจึงตรัสสั่งมนุษย์ทั้งหลายว่า แนะพนาย พวกเธอจงนำน้ำดื่มมา เราจักดื่มน้ำนั้น อนึ่ง พระราชามีแก้วมณีสำหรับทำน้ำให้ใสสะอาด พวกมนุษย์จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า แล้วเอาแก้วมณีอันทำน้ำให้ใสนั้นใส่ลงในน้ำ พร้อมกับการใส่ลงในน้ำโคลน สาหร่าย จอกแหน และเปือกตมก็สงบ น้ำพึงเป็นน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ต่อจากนั้น พวกมนุษย์จึงน้อมน้ำดื่มถวายพระราชา กราบทูลว่า ขอสมมุติเทพจงทรงดื่มพระเจ้าข้า”

ยถา มหาราช อุทกํ เอวํ จิตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ. ยถา เต มนุสฺสา เอวํ โยคาวจโร ทฏฺฐพฺโพ. ยถา ปงฺกเสวาลปณกํ กทฺทโม จ เอวํ กิเลสา ทฏฺฐพฺพา. ยถา อุทกปฺปสาทโก มณิ เอวํ สทฺธา ทฏฺฐพฺพา. ยถา อุทกปฺปสาทเก มณิมฺหิ ปกฺขิตฺตมตฺเต ปงฺกเสวาลปณกํ วิคจฺฉติ กทฺทโม จ สนฺนิสีทติ, อจฺฉํ ภวติ อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ, เอวเมว โข มหาราช สทฺธา อุปฺปชฺชมานา นีวรเณ วิกฺขมฺเภติ, วินีวรณํ จิตฺตํ โหติ อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ.

“มหาบพิตร พระองค์พึงทราบจิตเป็นเหมือนน้ำ พึงทราบกุลบุตรผู้เพียรปฏิบัติธรรมเหมือนมนุษย์เหล่านั้น พึงทราบกิเลสเหมือนโคลน สาหร่าย จอกแหน และเปือกตม พึงทราบศรัทธาเหมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด ขอถวายพระพรมหาบพิตร ศรัทธาเกิด

ขึ้นอยู่ย่อมข่มนีวรณ์ จิตที่ปราศจากนิวรณ์ย่อมใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เหมือนเมื่อใส่แก้วมณีอันทำน้ำให้ใสสะอาดแล้ว โคลน สาหร่าย จอกแหน และเปือกตมย่อมสงบ น้ำย่อมใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น”

อุปมาเหมือนเหล่าชนผู้กลัวมาถึงมหานทีที่มีน้ำเต็มฝั่งเกลื่อนกล่นไปด้วยจระเข้ มังกร และรากษสผู้จับมนุษย์กิน เป็นต้น ก็ยืนอยู่ที่ริมฝั่งทั้งสอง ส่วนขุนศึกผู้กล้าหาญในสงครามมาถึงจึงถามว่า เหตุใดพวกท่านจึงยืนอยู่ เมื่อเขากล่าวว่า พวกเราไม่อาจข้ามเพราะมีภัย จึงจับดาบที่คมกล้าแล้วกล่าวว่า พวกท่านจงมาข้างหลังเรา อย่ากลัวเลย แล้วก้าวลงสู่แม่น้ำ ป้องกันจระเข้เป็นต้นที่มาแล้วๆ กระทำความสวัสดีแก่มนุษย์ทั้งหลาย นำจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้น นำจากฝั่งโน้นมาฝั่งนี้ ฉันใด เมื่อบุคคลให้ทาน รักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม เริ่มภาวนา ศรัทธาย่อมเป็นหัวหน้าเป็นภาวะนำหน้าไป ดังนั้นจึงกล่าวว่าศรัทธามีสภาพแล่นไป

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา :-

- มีสภาพเชื่อมั่น หรือมีสภาพหยั่งลงแล้วตัดสิน[ในวัตถุที่ควรเชื่อ]

- มีหน้าที่ทำให้ผ่องใส เหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส หรือมีหน้าที่แล่นไป[ในวัตถุที่ควรเชื่อ] เหมือนขุนศึกผู้ข้ามห้วงน้ำ

- มีความไม่ขุ่นมัวเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความตัดสินเป็นผล

- มีวัตถุที่ควรเชื่อ [สรณะ ๓ กรรม และผลของกรรม] เป็นเหตุใกล้ หรือมีเหตุเกิดของโสดาปัตติมรรคเป็นเหตุใกล้

ศรัทธานั้นพึงทราบเหมือนมือ ทรัพย์ และเมล็ดพืช

[เหตุเกิดของโสดาปัตติมรรคมี ๔ ประการ คือ

๑. การคบหาสัตบุรุษ (สปฺปุริสูปเสวน)

๒. การฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน)

๓. การพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

๔. การปฏิบัติข้อประพฤติที่ควรแก่โลกุตตรธรรม (ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ)]

ศรัทธาเหมือนมือ คือ ผู้มีมือได้พบเห็นภูเขาที่ดารดาษด้วยรัตนะทรงค่าแล้วย่อมใช้มือหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือไม่อาจหยิบฉวยไว้ ฉันใด สัตบุรุษได้พบกับภูเขารัตนะคือพระพุทธศาสนาอันดารดาษด้วยรัตนะคือมรรค ผล และนิพพานแล้ว ย่อมใช้มือคือศรัทธาหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือคือศรัทธาไม่อาจหยิบฉวยไว้ ฉันนั้น

ศรัทธาเหมือนทรัพย์ คือ ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดขายรัตนะต่างๆ ต้องมีทรัพย์จึงจะซื้อไว้ได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์ไม่อาจซื้อได้ ฉันใด ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดคือพระพุทธศาสนาต้องมีทรัพย์คือศรัทธาจึงจะซื้อไว้ได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์คือศรัทธาไม่อาจซื้อได้ ฉันนั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ (ศรัทธาเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)

ศรัทธาเหมือนเมล็ดพืช คือ ผู้มีเมล็ดพืชจึงจะหว่านไว้ในพื้นดินที่มีลมฝนดี ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉันใด ผู้มีเมล็ดพืชคือศรัทธาย่อมหว่านไว้ในพื้นดินคือพระธรรมได้ ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉันนั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ (ศรัทธาเหมือนเมล็ดพืช ตบะเหมือนฝน)]

ความหมายของวิริยินทรีย์

วิริยะ คือ ภาวะของผู้อาจหาญ[ในการงาน]

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ กิริยาของผู้อาจหาญ

อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ ธรรมที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี คือ ด้วยนัย กล่าวคือ ด้วยเหตุอันเหมาะสม

[คำว่า วีริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้อาจหาญ = วีรานํ ภาโว วีริยํ (วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญ = วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)
- ธรรมที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี = วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วีริยํ.
  (วิ บทหน้า = วิธิ (วิธี) + อีร ธาตุ = เป็นไป + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัย)

ในภาษาบาลีมีรูปทั้งสองอย่างว่า วีริยะ และ วิริยะ สองนัยแรกแสดงรูปสำเร็จของ วีริย เพราะมาจาก วีร ศัพท์เป็นหลัก ส่วนนัยหลังแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะเริ่มด้วย วิ อุปสรรค

อย่างไรก็ตาม สองนัยแรกก็อาจมีรูปเป็น วิริย ได้ โดยรัสสะสระ อี ใน วี เป็น อิ และนัยหลังก็อาจมีรูปเป็น วีริย ได้ โดยทีฆะสระ อิ เป็น อี ฉบับฉัฏฐสังคีติมักพบรูปว่า วีริย ส่วนฉบับไทยมักพบรูปว่า วิริย]

วิริยะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นอธิบดีเนื่องจากครอบงำความเกียจคร้าน

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครอบครองความเป็นใหญ่ในลักษณะสนับสนุน[สัมปยุตตธรรม] ความเพียรนั่นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า วิริยินทรีย์

วิริยะนั้นมีสภาพอุปถัมภ์ และมีสภาพสนับสนุน อุปมาเหมือนเรือนเก่าย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเสาค้ำชั่วคราว ฉันใด พระโยคาวจรก็เหมือนกัน เป็นผู้ได้อุปถัมภ์แล้วด้วยความอุปถัมภ์ของความเพียร จึงไม่เสื่อมสูญไปจากกุศลธรรมทั้งปวง

พึงทราบวิริยินทรีย์นั้นว่ามีสภาพอุปถัมภ์อย่างนี้ก่อน ดังพระนาคเสนกล่าวว่า

ยถา มหาราช ปุริโส เคเห ปตนฺเต ตมญฺเญน ทารุนา อุปตฺถมฺเภยฺย, อุปตฺถมฺภิตํ สนฺตํ เอวํ ตํ เคหํ น ปเตยฺย, เอวเมว โข มหาราช อุปตฺถมฺภนลกฺขณํ วีริยํ, วีริยุปตฺถมฺภิตา สพฺเพ กุสลา ธมฺมา น หายนฺติ น ปริหายนฺติ.[๑๕๘]

“มหาบพิตร วิริยะมีสภาพอุปถัมภ์ กุศลธรรมทั้งหมดมีวิริยะอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้วย่อมไม่เสื่อมสูญไปเหมือนเมื่อเรือนเก่าจะพังไป ได้ไม้อื่นมาค้ำจุนไว้ เรือนที่มีเสาอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้วอย่างนั้นก็ไม่พึงทรุดลง”

ยถา วา ปน ขุทฺทิกาย จ มหติกาย จ เสนาย สงฺคาเม ปวตฺเต ขุทฺทิกา เสนา โอลีเยยฺย, ตโต รญฺโญ อาโรเจยฺย, ราชา พลวาหนํ เปเสยฺย, เตน ปคฺคหิตา สกเสนา ปรเสนํ ปราเชยฺย, เอวเมว วีริยํ สหชาตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ โอลียิตุํ โอสกฺกิตุํ น เทติ, อุกฺขิปติ, ปคฺคณฺหาติ. เตน วุตฺตํ ปคฺคหณลกฺขณญฺจ วีริยนฺติ.

“อุปมาเหมือนกองทัพน้อยและกองทัพใหญ่ทำสงครามกัน กองทัพน้อยถอยร่นมา นายทหารจึงกราบทูลแด่พระราชา พระราชาพึงส่งกองทัพที่มีกำลังไป กองทัพของ

พระองค์มีกองทัพที่มีกำลังสนับสนุนแล้ว พึงยังกองทัพของข้าศึกให้พ่ายแพ้ ฉันใด วิริยะก็เหมือนกันนั่นแหละ ย่อมไม่ทำให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันให้ล้าให้ถอยย่อมยกขึ้นประคองไว้ ดังนั้นจึงกล่าวว่า วิริยะมีสภาพสนับสนุน”

อีกนัยหนึ่ง วิริยะ :-

- มีสภาพทำให้อุตสาหะ
- มีหน้าที่ค้ำจุนธรรมที่เกิดร่วมกัน
- มีความไม่ท้อแท้เป็นเครื่องปรากฏ

มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเหตุใกล้ ดังพระพุทธดำรัสว่า สંวิคฺโค โยนิโส ปทหติ [๑๕๙] (บุคคลผู้สลดใจแล้วย่อมพากเพียรด้วยปัญญา) หรือมีเหตุของการปรารภความเพียรเป็นเหตุใกล้

วิริยะที่บุคคลปรารภไว้โดยชอบ พึงทราบว่าเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งปวง [คือ มนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ และนิพพานสมบัติ]

[สังเวควัตถุ ๘ พบในคัมภีร์อรรถกถา[๑๖๐] คือ

๑. ความเกิด ๒. ความแก่
๓. ความเจ็บ ๔. ความตาย
๕. ภัยในอบาย
๖. ทุกข์คือมูลเหตุของวัฏฏะในอดีต
๗. ทุกข์คือมูลเหตุของวัฏฏะในอนาคต
๘. ทุกข์คือการแสวงหาอาหารในปัจจุบัน

เหตุของการปรารภความเพียร เรียกว่า อารัมภวัตถุ มี ๘ ประการ[๑๖๑] คือ

๑. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะทำงานโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่

๒. การปรารภความเพียรในเวลาทำงานแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่

๓. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะเดินทางโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่

๔. การปรารภความเพียรในเวลาเดินทางแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่

๕. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารน้อยทำให้ร่างกายเบา จึงดำริว่าเราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายเบา

๖. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารพอสมควรทำให้ร่างกายมีกำลัง จึงดำริว่าเราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายมีกำลัง

๗. การปรารภความเพียรในเวลาเจ็บป่วยเล็กน้อยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรคยังไม่กำเริบ

๘. การปรารภความเพียรในเวลาหายป่วยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรคภัยยังไม่เกิดขึ้นอีก]

ความหมายของสตินทรีย์

สติ คือ สภาวะทำให้ระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง **สติ** คือ สภาวะระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง **สติ** คือ ความระลึกได้นั่นเอง

[คำว่า สติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ระลึกได้ = สรนฺติ เอตายาติ สติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะระลึกได้ = สรตีติ สติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความระลึกได้ = สรณํ สติ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สตินั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากครอบงำความลืมสติได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพเข้าไปตั้งไว้[ซึ่งปัจจุบันอารมณ์] สตินั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า สตินทรีย์

อนึ่ง สตินั้นมีสภาพไม่เลื่อนลอย[เหมือนสมอปักลงดิน] และมีสภาพประคับประคอง[สัมปยุตตธรรม] สติย่อมให้กำหนด ให้ระลึกกุศลธรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังพระราชาให้กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็นและเวลาเช้า

สมจริงดังพระนาคเสนเถระกล่าวว่า

ยถา มหาราช รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ภณฺฑาคาริโก ราชานํ จกฺกวตฺตึ สายํ ปาตํ ยสํ สราเปติ “เอตฺตกา เทว หตฺถี, เอตฺตกา อสฺสา, เอตฺตกา รถา, เอตฺตกา ปตฺตี, เอตฺตกํ หิรญฺญํ, เอตฺตกํ สุวณฺณํ, เอตฺตกํ สพฺพํ สาปเตยฺยํ, ตํ เทโว สรตูติ, เอวเมว โข มหาราช สติ กุสเล ธมฺเม อปิลาเปติ “อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, อิเม จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, อิเม จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, อิมานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ, อิมานิ ปญฺจ พลานิ, อิเม สตฺต โพชฺฌงฺคา, อยํ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, อยํ สมโถ, อยํ วิปสฺสนา, อยํ วิชฺชา, อยํ วิมุตฺติ, อิเม โลกุตฺตรา ธมฺมาติ. เอวํ โข มหาราช อปิลาปนลกฺขณา สติ.[๑๖๒]

“มหาบพิตร ขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมให้พระองค์ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่เทวะ ช้างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้ รถมีประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอเทวะจงระลึกถึงอิสริยสมบัตินั้น ฉันใด ขอถวายพระพร มหาบพิตร สติก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมให้ระลึกถึงกุศลธรรมทั้งหลายว่า

- ธรรม ๔ อย่างนี้คือสติปัฏฐาน
- ธรรม ๔ อย่างนี้คือสัมมัปปธาน
- ธรรม ๔ อย่างนี้คืออิทธิบาท
- ธรรม ๕ อย่างนี้คืออินทรีย์
- ธรรม ๕ อย่างนี้คือพละ
- ธรรม ๗ อย่างนี้คือโพชฌงค์
- ธรรมเหล่านี้คืออริยมรรคมีองค์ ๘

- สมาธินี้คือสมถะ

- ปัญญานี้คือวิปัสสนา

- ปัญญานี้คือวิชชา

- อรหัตตผลนี้คือวิมุตติ

- ธรรมเหล่านี้คือโลกุตตรธรรม

มหาบพิตร สติมีสภาพไม่เลื่อนลอยอย่างนี้”

อนึ่ง สติใคร่ครวญความสำเร็จแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์

- รู้ว่าธรรมมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ไม่เป็นประโยชน์ ย่อมบรรเทาซึ่งธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์

- รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้ เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองซึ่งธรรมที่เป็นประโยชน์

เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระราชา ย่อมนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป และน้อมสิ่งที่เป็นประโยชน์เข้ามา

สมจริงดังพระนาคเสนเถระกล่าวว่า

ยถา มหาราช รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปริณายกรตนํ รญฺโญ หิตาหิเต ชานาติ “อิเม รญฺโญ หิตา อิเม อหิตา, อิเม อุปการา อิเม อนุปการาติ, ตโต อหิเต อปนุเทติ หิเต อุปคฺคณฺหาติ, เอวเมว โข มหาราช สติ อุปฺปชฺชมานา หิตาหิตานํ ธมฺมานํ คติโย สมนฺเวสติ “อิเม ธมฺมา หิตา อิเม ธมฺมา อหิตา, อิเม ธมฺมา อุปการา อิเม ธมฺมา อนุปการาติ. ตโต อหิเต ธมฺเม อปนุเทติ หิเต ธมฺเม อุปคฺคณฺหาติ. เอวํ โข มหาราช อุปคฺคณฺหนลกฺขณา สติ.

“มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่พระราชาว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชา สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านี้มีอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่มีอุปการะ หลังจากนั้นจึงบรรเทาสิ่งไม่เป็นประโยชน์ และประคับประคองสิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร

สติฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมใคร่ครวญความสำเร็จแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ว่าธรรมเหล่านี้เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ หลังจากนั้นจึงบรรเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ และประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ มหาบพิตร สติมีสภาพประคับประคองอย่างนี้"

อีกนัยหนึ่ง สติ :-

- มีสภาพไม่เลื่อนลอย - มีหน้าที่ไม่หลงลืม

- มีการรักษา[อารมณ์ไว้ไม่ให้ออกไปจากจิต]เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

- มีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุใกล้ หรือมีอารมณ์ที่ตั้งของสติคือกองรูปเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงทราบสติเหมือนเสาเขื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทวารผู้รักษาประตู เพราะรักษาจักขุทวารเป็นต้น

[สติที่ระลึกถึงกุศลมีทานเป็นต้นมีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุใกล้ เพราะหากสัญญาไม่แน่นแฟ้นก็จะระลึกถึงไม่ได้ สติดังกล่าวรับเอาสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนสติในการปฏิบัติวิปัสสนารับเอาธรรมคือรูปและนาม กล่าวอีกนัยหนึ่งคืออารมณ์ที่ตั้งของสติ (สติปัฏฐาน) ๔ อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และธรรม

ท่านกล่าวว่า อปโร นโย (อีกนัยหนึ่ง) เพื่อแสดงหน้าที่เป็นต้นของสติ แต่ลักษณะของสติเหมือนกับที่กล่าวไว้แล้ว]

ความหมายของสมาธินทรีย์

สมาธิ คือ สภาวะตั้งจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ

สมาธินั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากครอบงำความซัดส่ายได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพไม่ซัดส่าย สมาธินั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า สมาธินทรีย์

พึงทราบลักษณะเป็นต้นของสมาธินทรีย์นั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง [คือ เอกัคคตา]

ความหมายของปัญญินทรีย์

ปัญญา คือ สภาวะรู้โดยประการต่างๆ

ถามว่า : ย่อมรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งอะไร

ตอบว่า : ย่อมรู้อริยสัจโดยประการต่างๆ ตามนัยว่า รูปนามนี้เป็นทุกข์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา.

“ปัญญา คือ สภาวะให้รู้โดยประการต่างๆ”

ถามว่า : ย่อมให้รู้อะไรโดยประการต่างๆ

ตอบว่า : ย่อมให้รู้ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน

[คำว่า อิทำ ทุกฺขำ แปลตามอภิธรรมนัยว่า “ธรรมที่มีในภูมิ ๓ เว้นตัณหานี้ เป็นทุกข์” และแปลตามสุตตันตนัยว่า “ธรรมมีชาติเป็นต้นนี้ เป็นทุกข์”

คัมภีร์นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปญฺญา เป็นกัตตุสาธนะว่า ปชานาตีติ ปญฺญา (ปัญญา คือ สภาวะรู้โดยประการต่างๆ = ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) ส่วนคัมภีร์มหา-อรรถกถาแสดงรูปวิเคราะห์เป็นเหตุกัตตุสาธนะว่า ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา (ปัญญา คือ สภาวะให้รู้โดยประการต่างๆ = ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) อุปสรรคคือ ป ใน ปญฺญา ใช้ในความหมายว่า ปการ (ประการต่างๆ)]

ก็ปัญญานั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่เนื่องจากการครอบงำความหลงได้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพรู้เห็น ปัญญานั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

อนึ่ง ปัญญานั้นมีสภาพส่องสว่าง และมีสภาพรู้โดยประการต่างๆ อุปมาดั่งว่า

เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏ ฉันใด ปัญญาก็มีสภาพส่องสว่าง ฉันนั้น

ขึ้นชื่อว่าแสงสว่างที่เสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาย่อมไม่มี ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อมหาบุรุษผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์หนึ่ง หมื่นโลกธาตุก็มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน

[ข้อความว่า “หมื่นโลกธาตุก็มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน” หมายความว่า แสงสว่างที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสทำให้พระองค์เห็นหมื่นโลกธาตุทั้งหมดได้พร้อมกัน ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๐) อธิบายว่า

เอกาโลกา โหตีติ วิปสฺสนุปกฺกิเลโสภาสํ สนฺธายาห.[๑๖๓]

“คำว่า เอกาโลกา โหติ (มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน) กล่าวไว้โดยหมายถึงแสงสว่างที่เป็นวิปัสสนูปกิเลส”

วิปัสสนูปกิเลส คือ เครื่องเศร้องหมองของวิปัสสนา เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมสำคัญผิดว่าได้บรรลุธรรมแล้ว และพอใจที่จะดูแต่แสงสว่างโดยมิได้ปฏิบัติธรรมต่อไป เหล่าวิปัสสนูปกิเลสนี้เริ่มเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิในวิปัสสนาญาณที่ ๓ คือ สัมมสนญาณ และมีความแก่กล้าในวิปัสสนาญาณที่ ๔ คือ อุทยัพพยญาณ ด้วยอำนาจของวิปัสสนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (หน้า ๓๐๖-๗) กล่าวว่าแสงสว่างดังกล่าวของพระผู้มีพระภาคส่องสว่างทั้งหมื่นโลกธาตุ ความจริงวิปัสสนูปกิเลสนั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับทุกคนตามหลักธรรมนิยามเหมือนป้ายบอกทางว่าได้เดินทางมาถึงสถานที่ใดแล้ว ไม่เว้นแม้แต่พระโพธิสัตว์ที่กำลังจะตรัสรู้ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่าแสงสว่างและความปีติปราโมทย์เป็นต้นไม่ใช่มรรคผล ก็จะผ่านวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปได้เอง และแสงสว่างเป็นต้นก็จะไม่ใช่วิปัสสนูปกิเลส แต่ถ้าเข้าใจผิดว่าเป็นมรรคผลซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของการปฏิบัติ ก็จะพอใจหลงติดอยู่ไม่เพียรปฏิบัติต่อไป ในกรณีเช่นนี้จึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างแท้จริง]

สมจริงดังพระนาคเสนเถระกล่าวว่า

ยถา มหาราช ปุริโส อนฺธกาเร เคเห ปทีปํ ปเวเสยฺย, ปวิฏฺโ ปทีโป อนฺธการํ วิทฺธเสติ, โอภาสํ ชเนติ, อาโลกํ วิทเสติ, ปากฏานิ จ รูปานิ กโรติ, เอวเมว โข มหาราช ปญฺญา อุปฺปชฺชมานา อวิชฺชนฺธการํ วิทฺธเสติ, วิชฺโชภาสํ ชเนติ, ญาณาโลกํ วิทเสติ, ปากฏานิ จ อริยสจฺจานิ กโรติ. เอวํ โข มหาราช โอภาสนลกฺขณา ปญฺญา.[๑๖๔]

“มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยังโอภาสให้เกิดขึ้น ย่อมยังแสงสว่างให้รุ่งโรจน์ ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉันใด มหาบพิตร ปัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืดคืออวิชชา ย่อมยังโอภาสคือวิชชาให้เกิด ย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีสภาพส่องสว่างอย่างนี้”

[คำว่า วิทำเสติ มีการสำเร็จรูปมาจาก

- วิ บทหน้า + ทำส ธาตุ ทสฺสเน (แสดง) + เณ ปัจจัย + ติ วิภัตติ]

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเกิดขึ้นอยู่ย่อมรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลโดยประการต่างๆ ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัชเป็นต้นอันเหมาะสมและไม่เหมาะสมแก่บุคคลผู้ป่วย ดังพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้[ในมหาเวทัลลสูตร]ว่า

ปชานาติ ปชานาตีติ โข อาวุโส ตสฺมา ปญฺญาติ วุจฺจติ. กิญฺจ ปชานาติ. อิทำ ทุกฺขนฺติ ปชานาติ.[๑๖๕]

“ดูก่อนผู้มีอายุ สภาวะใดย่อมรู้โดยประการต่างๆ เหตุนั้นสภาวะนั้นจึงชื่อว่าปัญญา ย่อมรู้อะไรโดยประการต่างๆ ย่อมรู้โดยประการต่างๆ ว่ารูปนามนี้เป็นทุกข์”

ข้อความนี้บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร

พึงทราบว่าปัญญานั้นมีสภาพรู้โดยประการต่างๆ อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง ปัญญา :-

- มีสภาพแทงตลอดตามสภาวะ หรือสภาพแทงตลอดไม่ผิดพลาด เหมือนการเสียบแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป

- มีหน้าที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เหมือนดวงประทีป

- มีความไม่หลง[ในอารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนคนชี้ทางแก่คนหลงป่า

ความหมายของมนินทรีย์

มนะ คือ สภาวะรู้ ความหมายคือ รู้โดยพิเศษ[กว่าสัญญาและปัญญา]

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

นาฬิยา มินมาโน วิย มหาตุลาย ธารยมาโน วิย จ อารมฺมณํ มินาติ น ชานาตีติ มโน.

"มนะ คือ สภาวะชั่งอารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนชั่งอยู่ด้วยตาชั่งใหญ่ กล่าวคือ ไม่รู้โดยประการต่างๆ [เหมือนปัญญา]"

[ท่านแสดงคำอธิบายของโบราณาจารย์ว่า มน ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก มิ ธาตุ มาเน = ชั่ง + นา ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า มินาตีติ มโน (มนะ คือ สภาวะชั่ง)

ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า มินติ ชานาตีติ มโน ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า มินติ ปชานาตีติ มโน ในที่นี้ใช้ตามคัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกาว่า มินาติ น ชานาติ เพราะ มิ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า ชั่ง เป็นกิยาทิคณะที่ลง นา ปัจจัย และคำว่า น ชานาติ (ไม่รู้โดยประการต่างๆ [เหมือนปัญญา]) ก็เป็นคำอธิบายของ มินาติ]

มนะนั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครอบครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพรู้[อารมณ์] มนะนั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า มนินทรีย์

ชื่อว่า มนะ นี้เป็นคำไวพจน์ของจิตตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง

ความหมายของโสมนัสสินทรีย์

คำว่า สุมนะ คือ ผู้มีใจงาม เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส

คำว่า โสมนัสสะ คือ ความเป็นบุคคลผู้มีใจงาม

โสมนัสสะนั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพยินดี โสมนัสสะนั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์

ชื่อนี้เป็นคำไวพจน์ของเวทนาตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง

ความหมายของชีวิตินทรีย์

ชีวิต (ชีวิตินทรีย์) คือ สภาวะทำให้ธรรมที่ประกอบร่วมกันเป็นไปได้

ชีวิตนั้นชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในสภาพตามรักษา ชีวิตนั่นเองเป็นอินทรีย์ จึงได้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์

ชีวิตินทรีย์นั้นเป็นประธานแห่งกระแสขันธ์ที่ดำเนินไปไม่ขาดช่วง

อนึ่ง เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ชีวิต :-

- มีสภาพดูแลรักษาสหชาตธรรม
- มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป
- มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ
- มีสหชาตธรรมที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุใกล้

เมื่อสภาพคุ้มครองธรรมเหล่านั้นเป็นต้นปรากฏอยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมเหล่านั้นได้ในขณะมีอยู่[แห่งชีวิตินทรีย์และธรรมที่ถูกคุ้มครอง] เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกอุบลเป็นต้น และชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมที่เกิดขึ้นตามปัจจัยของตนๆ เหมือนแม่นมดูแลเด็กอยู่ ย่อมดำเนินไปโดยเนื่องกับธรรมที่ตนทำให้เป็นไป เหมือนนายเรือ[ผู้ดำเนินไปโดยเนื่องกับเรือที่ตนควบคุมอยู่] และไม่ทำให้เป็นไปหลังจากภังคขณะ เพราะตนและธรรมที่พึงให้เป็นไปไม่มีอยู่[ในภังคขณะ] ทั้งไม่ดำรงอยู่ในภังคขณะ เพราะพินาศเอง เหมือนเกลียวไส้และน้ำมันที่หมดย่อมไม่ก่อให้เกิดเปลวไฟ แต่มิได้เว้นจากอานุภาพแห่งการรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ เพราะชีวิตินทรีย์ยังหน้าที่นั้นๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำอธิบายมัคคังคราสิ

สัมมาทิฏฐิเป็นต้น

คำว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้

ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเป็นสภาวะรู้เห็น

ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นสภาวะน้อม[สัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์]

ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะเป็นสภาวะประคับประคอง[สัมปยุตตธรรม]

ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะเป็นสภาวะเข้าไปตั้งไว้[ในอารมณ์]

ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ซัดส่าย

โดยรูปวิเคราะห์ (ความหมายของศัพท์) พึงทราบว่า :-

สัมมาทิฏฐิ คือ สภาวะเพราะเห็นชอบหรือทำให้เห็นชอบ

สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะดำริชอบหรือทำให้ดำริชอบ

สัมมาวายามะ คือ สภาวะพยายามชอบหรือทำให้พยายามชอบ

สัมมาสติ คือ สภาวะระลึกชอบหรือทำให้ระลึกชอบ

สัมมาสมาธิ คือ สภาวะตั้งมั่นโดยชอบหรือทำให้ตั้งมั่นโดยชอบ

[รูปวิเคราะห์ข้างต้นของทุกศัพท์เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะทั้งสองอย่าง ที่จริงแล้วธรรมทั้งหมดเป็นเพียงสภาวะที่มีจริง ปราศจากภาวะของกัตตาผู้ทำกิริยาหรือกรณะที่เป็นเครื่องกระทำกิริยา แต่อาจวิเคราะห์เป็นสาธนะทั้งสองได้โดยอ้อม ตามหลักภาษาเป็นสำนวน ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน เช่น สัมมาทิฏฐิ เป็นผู้ทำการเห็นชอบและเป็นเครื่องมือในการเห็นชอบของสัมปยุตตธรรม การใช้สำนวนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบว่า อัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดียรถีย์นอกศาสนาพุทธดำริขึ้น ไม่มีจริงโดยสภาวะ

อุทาหรณ์ของอเภทูปจาระ เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน หรือเช่นอุทาหรณ์ว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง มิใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

๒. ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง กล่าวคือ สัมมา-

ทิฏฐิที่เป็นเพียงสภาวะเห็นชอบ ถูกกล่าวให้เป็นกัตตาและกรณะเหมือนมีอยู่จริงโดยความเป็นผู้ทำกิริยาและเครื่องมือในการกระทำ เหมือนอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกไม้ลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

มีคาถาที่เกี่ยวกับตัทธัมมูปจาระในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วญฺฌาปุตฺโต ปิลนฺธนฺโต วาตปุปฺผ์ สสํ ธนุ์
คยฺห นฺหายิตุ์ ติตฺถ์ มรีจิชลมาคโต.[๑๖]

"บุตรหญิงหมันทัดดอกไม้ลมอยู่ จับธนูเขากระต่ายแล้ว มาสู่ท่าที่มีน้ำคือพยับแดดเพื่อสนานกาย"]

อนึ่ง พึงทราบรูปวิเคราะห์ขององค์มรรคเหล่านั้นโดยนัยนี้ว่า :-

สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **สัมมาทิฏฐิ** คือ ความเห็นอันดีงาม

[คำว่า สมฺมาทิฏฺจิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ความเห็นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว = ปสตฺถา ทิฏฺจิ สมฺมาทิฏฺจิ
- ความเห็นอันดีงาม = สุนฺทรา ทิฏฺจิ สมฺมาทิฏฺจิ]

ส่วนลักษณะเป็นต้นได้กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ

คำอธิบายพลราสิ

ศรัทธาพละเป็นต้น

ศรัทธาพละเป็นต้นมีเนื้อความตามกล่าวไว้แม้ในศรัทธาพละนั่นแหละ แต่พึงทราบชื่อว่า พละ เพราะเป็นสภาพไม่หวั่นไหว

ในบรรดาพละทั้ง ๗ นั้น พึงทราบว่า :-

ศรัทธาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา [คือ อกุศลจิตตุปบาท หรือมิจฉาธิโมกข์]

วิริยพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน [คือ อกุศลจิตตุปบาท]

สติพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความหลงลืมสติ [คือ อกุศลจิตตุปบาท]

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในความซัดส่าย

ปัญญาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในอวิชชา

หิริพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในอหิริกะ

โอตตัปปพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวไปในอโนตตัปปะ

ข้อความนี้เป็นคำอธิบายเนื้อความโดยเนื่องด้วยบททั้งสอง[คือ สทฺธา และ พล เป็นต้น]

ในบรรดาพละ ๗ เหล่านั้น พละ ๕ เบื้องต้นได้แสดงไว้โดยลักษณะเป็นต้นแล้ว พละ ๒ บทหลัง มีคำอธิบายดังนี้

หิริ คือ สภาวะละอายกายทุจริตเป็นต้น

คำนี้เป็นชื่อของความละอาย

โอตตัปปะ คือ สภาวะเกรงกลัว[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้น

คำนี้เป็นชื่อของความสะดุ้งกลัว[ผล]บาป

พระอรรถกถาจารย์ตั้งมาติกา (แม่บท) นี้[เป็นบาทคาถา]ว่า สมุฏฺฐานำ อธิปติ-ลชฺชาภยลกฺขเณน จ (สมุฏฐาน อธิบดี ลักษณะของความละอาย และลักษณะของความกลัว) เพื่อแสดงความต่างกันแห่งหิริและโอตตัปปะเหล่านั้น แล้วกล่าวคำอธิบายโดยพิสดารไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ดังต่อไปนี้

หิริ มีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน

โอตตัปปะ มีเหตุภายนอก[คือบุคคลอื่น]เป็นสมุฏฐาน

หิริ มีตนเป็นใหญ่

โอตตัปปะ มีโลกเป็นใหญ่

หิริ ตั้งอยู่โดยสภาพละอาย

โอตตัปปะ ตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัว

หิริ มีลักษณะเคารพเชื่อฟัง

โอตตัปปะ มีลักษณะกลัวโทษและเห็นภัย

ในเรื่องนั้น บุคคลย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาถึงชาติ คือ บุคคลพิจารณาถึงชาติอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการกระทำความชั่วนี้ไม่ใช่การงานของบุคคลสมบูรณ์ด้วยชาติ การงานนี้เป็นของบุคคลผู้มีชาติทราม คือพวกประมงเป็นต้น การงานนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยชาติเช่นดังเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๒. พิจารณาถึงวัย คือ บุคคลพิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำที่พวกคนหนุ่มพึงทำ การกระทำนี้ไม่สมควรแก่ผู้ดำรงอยู่ในวัยเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๓. พิจารณาถึงความกล้า คือ บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำของบุคคลผู้มีสภาพอ่อนแอ การกระทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยความกล้าเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

๔. พิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียน คือ บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำของคนเขลา ไม่ใช่ของการกระทำของบัณฑิต การกระทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญาเช่นเรา แล้วไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมยังหิริให้เกิดขึ้น

โดยประการดังนี้ บุคคลย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการ อนึ่ง ครั้นให้เกิดขึ้นแล้วย่อมยังหิริให้เข้าไปตั้งไว้ในจิตของตนไม่กระทำบาปกรรม หิริมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้

ถามว่า : โอตตัปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐานอย่างไร

ตอบว่า : คือ ถ้าท่านจักทำบาป ท่านก็จักถูกบริษัท ๔ ติเตียน ที่จริงแล้วเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า

ครหิสฺสนฺติ ตํ วิญฺญู อสุจึ นาคริโก ยถา
วชฺชิโต สีลวนฺเตหิ กถํ ภิกฺขุ กริสฺสสิ.

"วิญญูชนทั้งหลายจักติเตียนเธอ เธอจักถูกเว้นจากผู้ทรงศีล
เหมือนชาวเมืองหลีกเลี่ยงของไม่สะอาด ดูกรภิกษุ เธอจักทำอย่างไร"

เขาย่อมไม่ทำบาปกรรมเพราะโอตตัปปะอันมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน

โอตตัปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้

ถามว่า : หิริมีตนเป็นใหญ่อย่างไร

ตอบว่า : กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำตนให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้าแล้วคิดว่าการทำความชั่วไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธาอย่างเรา ผู้คงแก่เรียนปฏิบัติธุดงค์แล้วไม่ทำบาปกรรม หิริย่อมมีตนเป็นใหญ่อย่างนี้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

โส อตฺตานํเยว อธิปตึ เชฏฺฐกํ กริตฺวา อกุสลํ ปชหติ กุสลํ ภาเวติ. สาวชฺชํ ปชหติ. อนวชฺชํ ภาเวติ. สุทฺธมตฺตานํ ปริหรติ.[๑๖๗]

"บุคคลนั้นกระทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าแล้วย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมรักษาตนให้หมดจด"

ถามว่า : โอตตัปปะมีโลกเป็นใหญ่อย่างไร

ตอบว่า : กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำโลกให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้า แล้วไม่ทำบาปกรรม ดังพระพุทธดำรัสว่า

มหา โข ปนายํ โลกสนฺนิวาโส. มหนฺตสฺมึ โข ปน โลกสนฺนิวาเส สนฺติ สมณ-พฺราหฺมณา อิทฺธิมนฺโต ทิพฺพจกฺขุกา ปรจิตฺตวิทุโน. เต ทูรโตปิ ปสฺสนฺติ. อาสนฺนาปิ น ทิสฺสนฺติ. เจตสาปิ จิตฺตํ ปชานนฺติ. เตปิมํ เอวํ ชานิสฺสนฺติ "ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ. สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต สมาโน โวกิณฺโณ วิหรติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหีติ.

สนฺติ เทวตา อิทฺธิมนฺตินิโย ทิพฺพจกฺขุกา ปรจิตฺตวิทูนิโย. ตา ทูรโตปิ ปสฺสนฺติ. อาสนฺนาปิ น ทิสฺสนฺติ. เจตสาปิ จิตฺตํ ปชานนฺติ. ตาปิ มํ ชานิสฺสนฺติ “ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ. สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต สมาโน โวกิณฺโณ วิหรติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหีติ. โส โลกํเยว อธิปตึ เชฏฺฐกํ กตฺวา อกุสลํ ปชหติ. กุสลํ ภาเวติ. สาวชฺชํ ปชหติ. อนวชฺชํ ภาเวติ. สุทฺธมตฺตานํ ปริหรติ.[๑๖๗]

“โลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล อนึ่ง ในโลกสันนิวาสใหญ่ย่อมมีสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักษุ รู้จิตของผู้อื่น สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้พวกท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น ย่อมรู้ชัดถึงจิตแม้ด้วยจิตของตน แม้พวกท่านจักรู้เราอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาออกจากเรือนด้วยศรัทธาเข้าถึงภาวะของนักบวชแล้ว ยังเกลื่อนกล่นด้วยอกุศลธรรมอันทรามอยู่’ ถึงเหล่าเทพที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักษุ รู้ใจผู้อื่นก็มีอยู่ เทพเหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้พวกท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น ย่อมรู้ชัดถึงจิตแม้ด้วยจิตของตน แม้เทพเหล่านั้นจักรู้เราอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาออกจากเรือนด้วยศรัทธาเข้าถึงภาวะของนักบวชแล้ว ยังเกลื่อนกล่นไปด้วยอกุศลธรรมอันทรามอยู่’ บุคคลนั้นกระทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าแล้วย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมรักษาตนให้หมดจด”

โอตตัปปะมีโลกเป็นใหญ่ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ในคำว่า ลชฺชาสภาวสณฺจิตา หิรี, ภยสภาวสณฺจิตํ โอตฺตปฺปํ (หิริ ตั้งอยู่โดยสภาพละอาย โอตตัปปะ ตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัว) พึงทราบว่า :-

คำว่า ลชฺชา (ความละอาย) ได้แก่ อาการที่น่าละอาย หิริตั้งอยู่โดยสภาพละอายนั้น

คำว่า ภยํ (ความกลัว) คือ ความกลัวอบาย โอตตัปปะตั้งอยู่โดยสภาพสะดุ้งกลัวนั้น

ธรรมทั้งสองอย่างนั้นย่อมปรากฏในการหลีกเลี่ยงจากความชั่ว กล่าวคือ คนบางคนหยั่งลงสู่สภาพละอายในภายในย่อมไม่ทำบาป เหมือนอย่างกุลบุตรบางคนเมื่อต้องการจะถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เมื่อเห็นบุคคลแม้คนเดียวที่ตนควรละอาย ก็พึงถึงอาการละอาย พึงถูกตำหนิ

คนบางคนเป็นผู้กลัวต่อภัยในอบายแล้วก็ไม่ทำบาปกรรม

[ในประโยคอุปมาว่า เอกจฺโจ หิ ยถา นาม เอโก กุลปุตฺโต อุจฺจารปสฺสาวาทีนิ กโรนฺโต ลชฺชิตพฺพยุตฺตกํ เอกํ ทิสฺวา ลชฺชนาการปฺปตฺโต ภเวยฺย หีฬิโต (เหมือนอย่างกุลบุตรบางคนเมื่อต้องการจะถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เมื่อเห็นบุคคลแม้คนเดียวที่ตนควรละอาย ก็พึงถึงอาการละอาย พึงถูกตำหนิ) คำว่า อุจฺจารปสฺสาวาทีนิ กโรนฺโต แปลตามศัพท์ว่า ต้องการจะทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น โดย อนฺต ปัจจัยใน กโรนฺโต (กร ธาตุ = กระทำ + โอ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย) ลงในลักขณะและอนาคตกาล โดยมีกามัตถะ (อรรถต้องการ) เพิ่มเข้ามา เหมือนอรรถอรหะ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) ที่เป็นอรรถเพิ่มเข้ามาของกิจจปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะหรือภาวสาธนะเป็นหลัก

แม้คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีจะมิได้ระบุถึงกามัตถะของ อนฺต ปัจจัยและ มาน ปัจจัยที่ลงในอนาคตกาลไว้ แต่กฎข้างต้นเป็นข้อสังเกตของโบราณาจารย์พม่าที่กล่าวไว้ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ปรากฏในหนังสือคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๕๓๔) ว่า “อนฺต และ มาน ปัจจัยที่ลงในอนาคตกาล อาจแสดงถึงอรรถว่า ต้องการ ในบางที่”

ดังอุทาหรณ์ว่า

ตสฺมาสฺส อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา “อรญฺญคโต วาติอาทิมาห.[๑๖๘]

“ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อประสงค์จะแสดงเสนาสนะอันควรแก่กุลบุตรนั้น จึงตรัสว่า อรญฺญคโต วา (ไปสู่ป่าก็ดี) เป็นต้น”]

ในการไม่ทำบาปนั้น มีข้ออุปมาดังนี้ อุปมาเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่งเย็นแต่เปื้อนคูถ ก้อนหนึ่งร้อนลุกโพลง ในก้อนเหล็กทั้งสองนั้น คนฉลาดรังเกียจก้อนเหล็กเย็น จึงไม่จับเพราะกลัวเปื้อนคูถ รังเกียจก้อนเหล็กร้อนอื่น จึงไม่จับเพราะเกรงกลัวความร้อน

ในการอุปมานั้น พึงทราบการหยั่งลงสู่สภาพละอายภายในแล้วไม่ทำบาป เหมือนการไม่จับก้อนเหล็กเย็นเพราะรังเกียจจะเปื้อนคูถ พึงทราบการไม่ทำบาปเพราะกลัวอบาย เหมือนการไม่จับก้อนเหล็กร้อนเพราะกลัวความร้อน

หิริมีลักษณะเคารพเชื่อฟัง โอตตัปปะลักษณะกลัวโทษและเห็นภัย ธรรมทั้งสอง

นี้ย่อมปรากฏในการหลีกเลี่ยงจากบาปเหมือนกัน กล่าวคือ บางคนยังหิริอันมีลักษณะเคารพเชื่อฟังให้เกิดขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งชาติ

๒. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งศาสดา

๓. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งความเป็นทายาท[มีโลกุตตรธรรม ๙ เป็นต้น]

๔. พิจารณาถึงความประเสริฐแห่งเพื่อนพรหมจรรย์

บางคนยังโอตตัปปะอันมีลักษณะกลัวโทษและเห็นภัยให้เกิดขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ ประการ ได้แก่

๑. ภัยคือการตำหนิตนเอง ๒. ภัยคือการตำหนิของผู้อื่น

๓. ภัยคืออาชญา ๔. ภัยคือทุคติ

ในเรื่องนั้น บัณฑิตพึงกล่าวการพิจารณาความประเสริฐแห่งชาติเป็นต้น และภัยคือการตำหนิตนเองเป็นต้นให้พิสดาร

[การพิจารณาความประเสริฐแห่งชาติเป็นต้นพบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย เอกก-นิบาต อปรอัจฉราสังฆาตวรรค ส่วนภัยคือการตำหนิตนเองเป็นต้นพบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ภยวรรค อัตตานุวาทสูตร เป็นต้น

พระพุทธโฆสาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์นี้คงจะแต่งอรรถกถาของพระสูตรก่อน จากนั้นจึงรจนาอรรถกถาของพระอภิธรรมที่ลึกซึ้งกว่าอรรถกถาของพระสูตร ดังนั้น ท่านจึงแนะให้ไปอ่านคำอธิบายในอรรถกถาของพระสูตร]

คำอธิบายมูลราสิ

ความหมายของอโลภะ

อโลภะ คือ สภาวะทำให้ไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง **อโลภะ** คือ สภาวะไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง **อโลภะ** คือ ความไม่โลภนั่นเอง

[คำว่า อโลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่โลภ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลโภ, น โลโภ อโลโภ.
  (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะไม่โลภ = ลุพฺภตีติ โลโภ, น โลโภ อโลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความไม่โลภ = ลุพฺภนํ โลโภ, น โลโภ อโลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

แม้อโทสะและอโมหะก็มีนัยเดียวกัน

อโลภะ :-

- มีสภาพที่จิตไม่ลุ่มหลงในอารมณ์ หรือมีสภาพที่จิตไม่ผูกพันในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว
- มีหน้าที่ไม่ครอบครอง เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว
- มีความไม่ต้องการยึดติดเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรก

[แม้สรีระของบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรกจะแปดเปื้อน แต่จิตของเขาไม่ยึดติดกับของสกปรกฉันใด อโลภเจตสิกก็ฉันนั้น แม้รับเอาอารมณ์ก็ปราศจากความยึดติดในอารมณ์]

อโทสะ :-

- มีสภาพไม่ดุร้าย หรือมีสภาพไม่ขัดแย้ง เหมือนมิตรเกื้อกูล
- มีหน้าที่กำจัดความอาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนเหมือนไม้จันทน์
- มีความสงบเย็นเป็นเครื่องปรากฏเหมือนจันทร์เพ็ญ

อโมหะ ได้แสดงไว้โดยลักษณะเป็นต้นในบทว่าปัญญินทรีย์[ตามที่ได้กล่าวไว้]ในหนหลังนั่นแหละ

อโลภะ เป็นข้าศึกต่อมลทินคือความตระหนี่

อโทสะ เป็นข้าศึกต่อมลทินคือความเป็นผู้ทุศีล

อโมหะ เป็นข้าศึกต่อนิวรณ์ที่ไม่บำเพ็ญกุศลธรรม

อโลภะ เป็นเหตุแห่งทาน

อโทสะ เป็นเหตุแห่งศีล

อโมหะ เป็นเหตุแห่งภาวนา

อโลภะ ทำให้ไม่ถือเอามาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก

อโทสะ ทำให้ไม่ถือเอาพร่อง เพราะผู้ที่มีโทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพร่อง

อโมหะ ทำให้ไม่ถือเอาวิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาวิปริต

[ในคำว่า อนธิกำ คณฺหาติ (ไม่ถือเอามาก) คำว่า อนธิก มีรูปวิเคราะห์ว่า น อธิกำ อนธิกำ คำนี้เป็นอยุตตสมาส ฉะนั้น เวลาแปลต้องแปล น ศัพท์เข้ากับบทกริยาว่า คณฺหาติ แม้คำว่า อนูนำ คณฺหาติ (ไม่ถือเอาพร่อง) อวิปรีตำ คณฺหาติ (ไม่ถือเอาวิปริต) ก็เช่นเดียวกัน

อยุตตสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความของบทหน้าและบทหลังไม่สัมพันธ์กัน โดยมีการมองหาบทอื่นจากบทที่เชื่อมสมาส ดังเช่น น ศัพท์ในศัพท์ว่า อนธิกำ มองหาบทกริยาคือ คณฺหาติ ไม่มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับ อธิก ศัพท์ที่เชื่อมสมาส จึงเข้าสมาสด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า นามานำ สมาโส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส) ในสูตรว่า นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส)]

บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่ว่าเป็นโทษ ย่อมเปิดเผยโทษ เพราะความไม่โลภ เนื่องจากบุคคลผู้โลภย่อมปกปิดโทษ

บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่ว่าเป็นคุณ ย่อมดำเนินไปในคุณ เพราะความไม่โกรธ เนื่องจากบุคคลผู้มีโทสะประทุษร้ายย่อมลบหลู่คุณท่าน

บุคคลทรงจำสภาวะตามความเป็นจริงว่าเป็นสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมดำเนินไปในสภาวะตามความเป็นจริง เพราะความไม่หลง เนื่องจากบุคคลผู้หลงย่อมถือเอาสิ่งที่มีจริงว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง และถือเอาสิ่งที่ไม่มีจริงว่าเป็นสิ่งที่มีจริง

อนึ่ง ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ เนื่องจากคนโลภแล้วมีสภาวะพอใจและอดทนต่อการพลัดพรากของที่รักไม่ได้

ทุกข์อันประสบกับของอันไม่เป็นที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่โกรธ เนื่องจากบุคคลมีโทสะประทุษร้ายแล้วมีสภาวะไม่พอใจและอดทนต่อการประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้

ทุกข์มีการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เนื่องจากบุคคลผู้ไม่หลงมีการพิจารณาอย่างนี้ว่า ตำ กุเตตฺถ ลพฺภา[๑๖๙] (ความปรารถนานั้นในธรรมที่มีสภาพแก่ชรานี้จะมีได้อย่างไร)

ชาติทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ เนื่องจากอโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และชาติทุกข์ก็มีตัณหาเป็นมูล

ชราทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เนื่องจากบุคคลผู้มีโทสะกล้าเป็นผู้แก่ชราเร็ว

มรณทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ เนื่องจากการตายด้วยความหลงเป็นทุกข์ แต่ทุกข์นั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง

อนึ่ง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์ย่อมมีได้เพราะความไม่โลภ การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตย่อมมีได้เพราะความไม่หลง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหมดย่อมมีได้เพราะความไม่โกรธ

กล่าวโดยพิเศษ การเกิดในวิสัยแห่งเปรตย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงวิสัยแห่งเปรตโดยมากด้วยตัณหา และความไม่โลภก็เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา

การเกิดในนรกย่อมไม่มีเพราะความไม่โกรธ เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงนรกอันเป็นเช่นกับโทสะโดยความเป็นผู้ดุร้ายด้วยโทสะ และความไม่โกรธก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ

การเกิดในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉานย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เนื่องจากเหล่าสัตว์มักเข้าถึงกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉานที่หลงเป็นนิตย์ด้วยโมหะ และความไม่หลงก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ

อโลภะ ไม่ทำการเข้าหาด้วยอำนาจราคะ

อโทสะ ไม่ทำการหลีกไปด้วยอำนาจโทสะ

อโมหะ ไม่ทำความไม่เป็นกลางด้วยอำนาจโมหะ

อนึ่ง อโลภะเป็นต้นทั้ง ๓ นั้น ทำให้มีสัญญา ๓ เหล่านี้ตามลำดับ คือ

๑. เนกขัมมสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยอโลภะอันเป็นเครื่องออกจากกาม

๒. อัพยาปาทสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยเมตตาอันตรงกันข้ามกับความปองร้าย

๓. อวิหิงสาสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยกรุณาอันตรงกันข้ามกับความเบียดเบียน

และมีสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ

๑. อสุภสัญญา สัญญาว่าไม่งาม

๒. อัปปมาณสัญญา สัญญาที่ประกอบด้วยเมตตาอันมีเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์

๓. ธาตุสัญญา สัญญาว่าเป็นธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ชีวะ บุคคล

อโลภะ ทำให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่ง คือ กามสุขัลลิกานุโยค

อโทสะ ทำให้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติที่สุดโต่ง คือ อัตตกิลมถานุโยค

อโมหะ ทำให้ดำเนินไปด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

อโลภะ ทำให้ทำลายอภิชฌากายคันถะ

อโทสะ ทำให้ทำลายพยาปาทกายคันถะ

อโมหะ ทำให้ทำลายคันถะที่เหลือทั้ง ๒ [คือ สีลัพพตปรามาสกายคันถะ และอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ]

สติปัฏฐาน ๒ ประการเบื้องต้น [คือ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) และ

เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา)] ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งอโลภะและอโทสะ ๒ อย่างแรก

สติปัฏฐาน ๒ ประการหลัง [คือ จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธรรมานุปัสสนา (การตามรู้ธรรม)] ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งอโมหะอย่างหลังเท่านั้น

อโลภะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค เพราะบุคคลผู้ไม่โลภย่อมไม่เสพสิ่งที่ไม่เหมาะสม [คือ อาหาร อุณหภูมิ และที่พักเป็นต้น] อันเป็นอารมณ์ของความโลภ ดังนั้น เขาจึงไม่มีโรค

อโทสะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกแผดเผาโดยไฟคือโทสะอันนำความเป็นผู้มีหนังเหี่ยวย่นและผมหงอกมาให้ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน

อโมหะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แล้ว ย่อมเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และเสพสิ่งที่เป็นประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน

อโลภะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับโภคสมบัติ เพราะคนผู้ไม่โลภย่อมได้รับโภค-สมบัติด้วยการบริจาค

อโทสะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับมิตตสมบัติ เพราะได้มิตรและการไม่เสื่อมมิตรด้วยเมตตา

อโมหะ เป็นปัจจัยแก่การได้รับอัตตสมบัติ เพราะบุคคลผู้ไม่หลงทำประโยชน์แก่ตนอยู่ย่อมชื่อว่ายังตนให้ถึงพร้อม

อโลภะ เป็นปัจจัยแก่ทิพยวิหาร [ฌาน ๔]

อโทสะ เป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร [เมตตาเป็นต้น ๔]

อโมหะ เป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร [ผลสมาบัติ]

อโลภะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารฝ่ายตน เพราะไม่มีความทุกข์อันมีความผูกพันเป็นเหตุเมื่อสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป

อโทสะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารฝ่ายอื่น เพราะผู้ที่ไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้วย่อมปราศจากความสำคัญว่ามีเวรแม้ในบุคคลที่จองเวรกัน

อโมหะ ทำให้บุคคลสงบระงับในสัตว์และสังขารที่เป็นกลาง เพราะคนไม่หลงย่อมปราศจากความผูกพันในฝ่ายทั้งหมด

อโลภะ ทำให้รู้เห็นความไม่เที่ยง เพราะบุคคลผู้โลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขารที่ไม่เที่ยงโดยความไม่เที่ยง เพราะผูกพันในเครื่องใช้สอย

อโทสะ ทำให้รู้เห็นทุกข์ เพราะคนมีอัธยาศัยไม่โกรธเป็นผู้ครอบงำสละอาฆาตวัตถุได้ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นทุกข์

อโมหะ ทำให้รู้เห็นอนัตตา เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะตามความเป็นจริงย่อมรู้ขันธ์ ๕ ซึ่งไม่มีอัตตาเป็นใหญ่โดยความไม่มีอัตตาเป็นใหญ่

การรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมมีด้วยคุณธรรม ๓ เหล่านั้น ฉันใด แม้คุณธรรม ๓ เหล่านั้น ก็มีได้ด้วยการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นฉันนั้นเหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ความไม่โลภย่อมมีเพราะรู้เห็นว่าไม่เที่ยง ความไม่โกรธย่อมมีเพราะรู้เห็นว่าเป็นทุกข์ ความไม่หลงย่อมมีเพราะรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ใครเล่ารู้โดยชอบว่ารูปนามนี้ไม่เที่ยง แล้วพึงให้ความรักเกิดขึ้นเพื่อต้องการรูปนามที่ไม่เที่ยงนั้น หรือรู้สังขารอยู่ว่าเป็นทุกข์ แล้วพึงก่อให้เกิดทุกข์คือโทสะที่แรงกล้าอีก หรือรู้ถึงความว่างเปล่าจากอัตตาแล้วก็พึงหลงใหลอีก ดังนี้แล

คำอธิบายกัมมปถราสิ

ความหมายของอนภิชฌา

อนภิชฌา คือ สภาวะไม่เพ่งเล็ง (ไม่ละโมบ)

อัพยาบาท คือ สภาวะไม่ทำลายสุขทางกายและสุขทางใจ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และกิตติศัพท์ที่ได้รับด้วยอานุภาพแห่งความดี

สัมมาทิฏฐิ คือ สภาวะเห็นโดยชอบ [เห็นอย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด]

อีกนัยหนึ่ง **สัมมาทิฏฐิ** คือ สภาวะเห็นอันงาม [เห็นอย่างดีงามน่าสรรเสริญ]

[คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเห็นโดยชอบ = สมฺมา อวิปรีตํ ทิฏฺฐิ สมฺมาทิฏฺฐิ.
  (สมฺมา มีความหมายว่า ไม่แปรปรวน (อวิปรีต)
- สภาวะเห็นอันงาม = สมฺมา โสภนา ทิฏฺฐิ สมฺมาทิฏฺฐิ.
  (สมฺมา มีความหมายว่า งาม (โสภน)]

คำเหล่านั้นเป็นชื่อของความไม่โลภเป็นต้นนั่นแหละ

อนึ่ง พึงทราบว่าธรรมเหล่านั้นตรัสไว้โดยความเป็นมูลในตอนต้น แต่ตรัสไว้โดยความเป็นกรรมบถในที่นี้

คำอธิบายโลกปาลทุกะ

แม้หิริและโอตตัปปะก็ตรัสไว้โดยความเป็นพละในตอนต้น แต่ตรัสไว้โดยความเป็นธรรมคุ้มครองโลกในที่นี้ โดยแท้จริงแล้ว ธรรมทั้งสองนี้ย่อมคุ้มครองโลก ดังพระพุทธดำรัสว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ. กตเม เทฺว. หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ. สเจ ภิกฺขเว เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ น ปาเลยฺยุ, นยิธ ปญฺญายเถ มาตาติ วา, มาตุจฺฉาติ วา, มาตุลานีติ วา, อาจริยภริยาติ วา, ครูนํ ทาราติ วา. สมฺเภทํ โลโก อคมิสฺส ยถา อเชฬกา กุกฺกุฏสูกรา โสณสิงฺคาลา. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อิเม เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ, ตสฺมา ปญฺญายติ มาตาติ วา มาตุจฺฉาติ วา มาตุลานีติ วา อาจริยภริยาติ วา ครูนํ ทาราติ วา.[๑๗๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาดทั้ง ๒ ประการนี้ย่อมคุ้มครองโลก ธรรมทั้ง ๒ ประการเป็นไฉน คือ หิริและโอตตัปปะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาดทั้ง ๒ ประการนี้แลย่อมคุ้มครองโลก ถ้าธรรมสะอาด ๒ ประการนี้ไม่พึงคุ้มครองโลกไซร้ ในโลกนี้ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็นแม่ น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของพราหมณ์ผู้เป็นครู

ชาวโลกจักถึงการปะปนกันเหมือนอย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอก ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาด ๒ ประการนี้ย่อมคุ้มครองโลก ดังนั้นจึงยังปรากฏเป็น แม่ น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของพราหมณ์ผู้เป็นครู”

คำอธิบายยุคลธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น

กายปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งนามขันธ์

จิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต

อนึ่ง คำว่า **กาย** ในที่นี้ คือ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิทั้ง ๒ อย่างนี้เกิดร่วมกัน :-

- มีสภาพเสมอกันคือความสงบแห่งความเร่าร้อนของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนของนามขันธ์และจิต
- มีความไม่ดิ้นรนและความสงบเย็นของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นต้นที่ทำความไม่สงบแก่นามขันธ์และจิต

กายลหุตา คือ ความเบาแห่งนามขันธ์

จิตตลหุตา คือ ความเบาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้นมีสภาพสงบแห่งความหนักของนามขันธ์และจิต

- มีหน้าที่กำจัดความหนักของนามขันธ์และจิต
- มีความเบาของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้นที่กระทำความหนักแก่นามขันธ์และจิต

กายมุทุตา คือ ความอ่อนแห่งนามขันธ์

จิตตมุทุตา คือ ความอ่อนแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพระงับความแข็งของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความแข็งของนามขันธ์และจิต
- มีความไม่กระทบกระทั่ง[ในอารมณ์]ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิและมานะเป็นต้น ที่กระทำความแข็งแก่นามขันธ์และจิต

กายกัมมัญญตา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์

จิตตกัมมัญญตา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
- มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทธัจจะและถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา

ธรรมเหล่านั้นนำความเลื่อมใสมาให้ในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส[คือพระไตรรัตน์] และนำมาซึ่งความเหมาะสมในการประกอบกับกิริยาที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ประดุจทองบริสุทธิ์ฉะนั้น [ทองบริสุทธิ์ที่หลอมดีแล้วย่อมควรแก่การทำเป็นรูปพรรณต่างๆ มีตุ้มหู กำไล เป็นต้น ฉันใด กัมมัญญตาทั้งสองนี้ก็ประกอบจิตและเจตสิกให้เหมาะสมแก่การปฏิบัติอันเป็นกิจอันดีงาม ฉันนั้น]

กายปาคุญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งนามขันธ์

จิตตปาคุญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพสบายแห่งนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่สบายแห่งนามขันธ์และจิต
- มีความไม่มีโทษ[คือกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีความไม่ศรัทธาเป็นต้นที่ทำให้นามขันธ์และจิตไม่สบาย

กายุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์

จิตตุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น :-

- มีสภาพไม่คดโกงแห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต
- มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต
- มีความตรงไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ
- มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้นที่ทำความคดโกงแก่นามขันธ์และจิต

สติ คือ สภาวะระลึก

สัมปชัญญะ คือ สภาวะหยั่งรู้ ความหมายก็คือ รู้ทั่วโดยประการต่างๆ

[คำว่า สมฺปชญฺญ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + นา ปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อประกอบรูปศัพท์เป็นรูปว่า สมฺปชาน + ณฺย แล้ว ให้แปลง นฺย

เป็น ฌ, ซ้อน ฌ เป็น ฌฺฌ แล้วทำรัสสะสระ อา ใน ชา ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า สโต สมฺปชาโน (มีสติ มีสัมปชัญญะ) ตามนัยนี้คำว่า สมฺปชาน เป็นรูปกัตตุสาธนะที่ระบุบุคคล จึงอาจลง ณฺย ปัจจัย ในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชญฺญํ (ภาวตัทธิต)

พระอรรถกถาจารย์อธิบายบทนี้ว่า สมนฺตโต ปกาเรหิ ชานาตีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ รู้ทั่วโดยประการต่างๆ) โดย สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ทั่ว, รอบด้าน (สมนฺต) ส่วน ป อุปสรรคมีความหมายว่า ประการต่างๆ (ปการ)]

อนึ่ง พึงทราบสัมปชัญญะ ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ

๑. สาตถกสัมปชัญญะ หยั่งรู้ว่ามีประโยชน์ [คือ การรู้ว่าการไปไหว้พระเจดีย์มีประโยชน์ จึงเดินทางไปไหว้ แต่การไปไหว้ในที่มีคนพลุกพล่านไม่มีประโยชน์ อาจทำให้กรรมฐานเสียหาย จึงไม่ควรไป]

๒. สัปปายสัมปชัญญะ หยั่งรู้ว่าเหมาะสม [คือ การกำหนดรู้รูปเป็นต้น ที่มีความเหมาะสมกับตนในปัจจุบันขณะนั้นๆ]

๓. โคจรสัมปชัญญะ หยั่งรู้อารมณ์ [คือ การไม่สละอารมณ์กรรมฐานในขณะเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น]

๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ หยั่งรู้โดยไม่หลง [คือ การรู้เห็นว่าการก้าวไปเป็นเพียงธาตุ เป็นต้น ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา]

ลักษณะเป็นต้นของสติและสัมปชัญญะเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในสตินทรีย์และปัญญินทรีย์นั่นแหละ

โดยประการดังนี้ ธรรมคู่นี้ตรัสไว้ในหนหลังแล้ว ได้ตรัสไว้อีกในที่นี้โดยความเป็นธรรมเกื้อกูล[แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา]

สมถะ คือ สภาวะระงับธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น

วิปัสสนา คือ สภาวะรู้เห็นธรรมโดยลักษณะต่างๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยองค์ธรรมวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั่นเอง

ลักษณะเป็นต้นของสมถะและวิปัสสนาทั้งสองนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแล แต่ตรัสไว้ในที่นี้อีกโดยความเป็นธรรมที่ถูกผูกไว้เป็นคู่

ปัคคาหะ คือ สภาวะประคองสหชาตธรรม [หมายถึง วิริยะ]

อวิกเขปะ คือ สภาวะไม่ฟุ้งซ่าน [หมายถึง สมาธิ] เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านคืออุทธัจจะ

ลักษณะเป็นต้นของธรรมเหล่านี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ

อนึ่ง พึงทราบว่าธรรมทั้ง ๒ นี้ตรัสไว้ในที่นี้เพื่อแสดงการประกอบวิริยะกับสมาธิ

[ธรรมทั้งสองคือวิริยะและสมาธิต้องสมดุลกันอยู่เสมอ จึงจะทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าต่อไป เพราะผู้มีวิริยะย่อหย่อนย่อมเกิดถีนมิทธะครอบงำ ส่วนผู้ที่มีสมาธิน้อยมักซัดส่ายฟุ้งซ่าน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๑) กล่าวว่า

วิเสสโต ปเนตฺถ สทฺธาปญฺญานํ สมาธิวีริยานญฺจ สมตฺ ปสฺสนฺติ.

“อนึ่ง ในบรรดาอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ พระอริยะทั้งหลายย่อมสรรเสริญความสมดุลแห่งศรัทธากับปัญญา สมาธิกับวิริยะ”

ศรัทธาที่ยิ่งกว่าปัญญาอาจทำให้เป็นคนงมงาย ปัญญาที่ยิ่งกว่าศรัทธามักทำให้เป็นคนไม่เชื่อง่ายแล้วคิดเกินเลยกว่าเหตุผลทั่วไป ส่วนสมาธิที่มากกว่าวิริยะมักทำให้ง่วง วิริยะที่มากกว่าสมาธิมักทำให้ฟุ้งซ่าน ในปัจจุบันมีบางท่านอ้างข้อความนี้แล้วกลัวว่าสมาธิจะมากจนเกินไป จึงต้องพยายามลดสมาธิลง ที่จริงแล้วการปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างสมาธิ เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้วจึงจะเกิดปัญญาต่อมา เหมือนน้ำใสที่ส่งผลให้เห็นพืชและสัตว์ที่อยู่ในน้ำ สมาธิของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับวิปัสสนาญาณจัดเป็นขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะที่มีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ จึงทำให้เกิดจิตตวิสุทธิได้ ต่อมาเมื่อสมาธิแก่กล้าจนได้บรรลุมรรคญาณแล้วจึงจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ดังนั้น สมาธิที่ท่านกล่าวว่ายังไม่สมดุลกับวิริยะนี้จึงไม่ใช่สมาธิจริงๆ แต่เป็นเอกัคคตาเจตสิกที่ยังไม่มีกำลังเท่านั้น

ที่จริงแล้วเอกัคคตาเป็นเจตสิกที่เป็นกลไกทางจิตอย่างหนึ่ง ทำหน้าที่ในการทำให้สัตว์ทั้งหลายรู้อารมณ์อย่างเดียวในขณะเดียว แม้สัตว์ดิรัจฉานก็มีเจตสิกดวงนี้ ส่งผลให้สัตว์เหล่านั้นสามารถสื่อสาร กินอาหาร สืบพันธุ์ ฯลฯ เอกัคคตาที่ได้รับการพัฒนาด้วยการเจริญสมถภาวนาหรือ

วิปัสสนาภาวนาแล้วจึงจะบรรลุความเป็นสมาธิ ซึ่งมาจาก สํ (ดี) + อาธิ (ตั้งไว้) สมาธิ = สภาวะตั้งไว้ดี คือ ตั้งจิตไว้ไม่ให้เกิดนิวรณ์ ๕ หรือมาจาก สม (สม่ำเสมอ) + อาธิ (ตั้งไว้) สมาธิ = สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้อินทรีย์ ๕ สมดุลกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีและอนุทีปนีว่า

สาเยว จิตฺตํ นานารมฺมเณสุ วิกฺขิปิตุํ อทตฺวา เอกสฺมึเยวารมฺมเณ ปฏิปกฺขธมฺมานํ ทูรีภาเวน สมฺมา จ อาธิยติ ฐเปติ. อินฺทฺริยานญฺจ สมภาวํ กตฺวา ตตฺเถว ลีนุทฺธจฺจาภาวาปาทเนน สมญฺจ อาธิยติ ฐเปตีติ อตฺเถน สมาธีติ จ วุจฺจติ.[๑๗๑]

“เอกัคคตานั้นชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ดีในอารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิปักษ์ธรรม และตั้งไว้สม่ำเสมอโดยกระทำความสม่ำเสมอแห่งอินทรีย์แล้วให้ถึงภาวะอันไม่มีความหดหู่และความซัดส่ายในอารมณ์”

สมาธีติ ปทสฺส สํ-อาธีติ วา, สม-อาธีติ วา ทฺวิธา ปทจฺเฉโท. ตตฺถ สํอุปสคฺโค สมฺมา-สทฺทตฺโถ. สมสทฺโท ปน ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรตีติอาทีสุ วิย นามิกสทฺโทติ ทฺวิธา วิกปฺปิ ทสฺเสนฺโต “สาเยว จิตฺตนฺติอาทิมาห. สาเยว จิตฺตํ สมฺมา จ อาธิยตีติ สมาธิ, สาเยว จิตฺตํ สมญฺจ อาธิยตีติ สมาธีติ ทฺวิธา วิกปฺโป.[๑๗๒]

“คันถรจนาจารย์เมื่อจะแสดงนัย ๒ ประการว่า คำว่า สมาธิ ตัดบท ๒ อย่าง คือ สํ + อาธิ หรือ สม + อาธิ ในข้อนั้น อุปสรรคคือ สํ มีอรรถเหมือน สมฺมา ศัพท์ ส่วน สม ศัพท์เป็นบทนามดังคำว่า ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรติ (ย่อมครองราชย์โดยสม่ำเสมอด้วยธรรม) จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สาเยว จิตฺตํ (เอกัคคตานั้นได้ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาวะไม่ให้จิตซัดส่ายในอารมณ์ต่างๆ ตั้งไว้ดีในอารมณ์เดียวโดยความไกลจากปฏิปักษ์ธรรม และตั้งไว้สม่ำเสมอโดยกระทำความสม่ำเสมอแห่งอินทรีย์ ให้เข้าถึงภาวะอันไม่มีความหดหู่และความซัดส่ายในอารมณ์นั้น) นัย ๒ ประการมีดังนี้คือ สมาธิ คือ เอกัคคตาที่ตั้งจิตไว้ดี หรือ เอกัคคตาที่ตั้งจิตไว้สม่ำเสมอ”]

คำอธิบายเยวาปนกเจตสิก

พระดำรัสว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) หมายความว่า มิใช่มีเพียงกุศลธรรม ๕๐ กว่าเหล่านี้ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยลำดับบทว่า ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี โดยที่แท้ในสมัยที่เกิด

กามาวจรมหากุศลจิตอันเป็นอสังขาริกดวงที่หนึ่ง อันเกิดร่วมกับโสมนัสที่เป็นติเหตุกะ แม้ธรรมเหล่าอื่นที่ประกอบด้วยผัสสะเป็นต้นนั้นนั่นแหละดำเนินไปก็มีอยู่ ธรรมทั้งหมดนี้ อันอาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตนๆ เกิดขึ้น ชื่อว่านามธรรม เพราะความไม่มีรูป ซึ่งปรากฏอยู่โดยสภาวะ เป็นกุศล

[พระอรรถกถาจารย์จัดข้อความว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลา (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) เข้าในเรื่องตอนลงท้าย (อัปปนาปริจเฉท) จึงอธิบายประโยคนี้เอาไว้รวมกัน ความหมายก็คือ มิใช่มีเพียงธรรม ๕๖ อย่างที่ตรัสไว้โดยตรงว่าผัสสะเป็นต้น หากแต่ยังมีธรรมอื่นอีกด้วย ทั้งหมดนั้นจัดเป็นกุศล

พระดำรัสว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา (อาศัยกันเกิดขึ้น) หมายความว่า อาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตนๆ เกิดขึ้น

พระดำรัสว่า อรูปิโน ธมฺมา (นามธรรม) ตรัสไว้เพราะความไม่มีรูป คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า รุปฺปนํ รูปํ, นตฺถิ รูปํ เอเตสนฺติ อรูปิโน (สภาวะไม่มีรูป)]

พระธรรมราชาทรงแสดงธรรม ๕๐ กว่าอย่างที่ยกขึ้นไว้ในพระบาลีโดยความเป็นส่วนประกอบของจิตด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้แล้ว จึงทรงแสดงธรรม ๙ อย่างอื่นอีกโดยความเป็นเยวาปนกธรรม

โดยแท้จริงแล้ว ในบทพระบาลีนั้นๆ ธรรม ๙ อย่างเหล่านี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา กรุณา มุทิตา กายทุจจริตวิรติ วจีทุจจริตวิรติ และมิจฉาชีววิรติ ย่อมปรากฏ อนึ่ง ฉันทะในกุศลธรรมคือความต้องการจะกระทำก็มีอยู่แม้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีโดยความเป็นส่วนประกอบของจิต จึงถือเอาฉันทะนั้นโดยความเป็นเยวาปนกธรรมในมหากุศลจิตดวงแรกนี้

อธิโมกข์ก็มี มนสิการก็มี ตัตรมัชฌัตตตาก็มี บุรพภาคของเมตตา (บริกรรมเมตตาที่เกิดก่อนเมตตาฌาน) ก็มี [ที่นี้ไม่ถือเอาเมตตาฌาน เพราะเป็นเรื่องมหากุศลจิตดวงที่ ๑ จึงถือเอาบริกรรมเมตตาเท่านั้น แม้บุรพภาคของกรุณาเป็นต้นก็เหมือนกัน] เมื่อ

ทรงถือเอาอโทสะแล้ว ก็เป็นอันถือเอาบุรพภาคของเมตตานั้นเหมือนกัน บุรพภาคของกรุณาก็มี บุรพภาคของมุทิตาก็มี [แต่มิได้ตรัสถึงกรุณาและมุทิตาด้วยชื่ออื่นเหมือนอุเบกขา] บุรพภาคของอุเบกขาก็มี เมื่อทรงถือเอาตัตรมัชฌัตตตาแล้ว ก็ย่อมเป็นอันถือเอาบุรพภาคของอุเบกขานั้น

สัมมาวาจาก็มี สัมมากัมมันตะก็มี สัมมาอาชีวะก็มี แต่มิได้ยกขึ้นไว้ในบาลีโดยความเป็นส่วนประกอบของจิต จึงถือเอาสัมมาวาจาเป็นต้นนั้นโดยความเป็นเยวาปนกธรรมในที่นี้

อนึ่ง ในบรรดาธรรม ๙ อย่างเหล่านี้ ธรรม ๔ อย่างย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา ธรรมที่เหลือมีได้ในขณะต่างกัน [เพราะเป็นอนิยตโยคีเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบไม่แน่นอน และเพราะมีอารมณ์ต่างกัน] ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อใด บุคคลย่อมละมิจฉาวาจาด้วยจิตดวงนี้ ย่อมบำเพ็ญสัมมาวาจาโดยเนื่องด้วยวิรตีเจตสิก เมื่อนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ฉันทะเป็นต้น ๔ อย่าง และสัมมาวาจา ย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน

เมื่อใด บุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะบำเพ็ญสัมมากัมมันตะโดยเนื่องด้วยวิรตีเจตสิก ฯลฯ ย่อมละมิจฉาอาชีวะบำเพ็ญสัมมาอาชีวะโดยเนื่องด้วยวิรตีเจตสิก ฯลฯ เมื่อใดทำบริกรรมด้วยกรุณา ฯลฯ เมื่อใดทำบริกรรมด้วยมุทิตา เมื่อนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน คือ ฉันทะเป็นต้น ๔ อย่าง และบุรพภาคของมุทิตา

อนึ่ง เมื่อบุคคลให้ทาน บำเพ็ญศีล และเจริญภาวนา โดยพ้นไปจากการบำเพ็ญสัมมาวาจาเป็นต้น [คือ วิรตี ๓ กรุณา และมุทิตา] ย่อมมีธรรม ๔ อย่าง [คือฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา] ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่แน่นอน

คำอธิบายฉันทะเป็นต้น

ในเยวาปนกธรรมทั้ง ๙ เหล่านี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ พึงทราบว่า :-

คำว่า **ฉันทะ** นี้ เป็นชื่อของความต้องการจะทำ ดังนั้น ฉันทะ :-

- มีสภาพต้องการจะทำ
- มีหน้าที่แสวงหาอารมณ์
- มีความต้องการอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ
- มีอารมณ์นั้นแหละเป็นเหตุใกล้

อนึ่ง ในการรับเอาอารมณ์ พึงทราบว่าฉันทะนี้เหมือนจิตเหยียดมือออกไป

อธิโมกข์ คือ ความตัดสิน

อธิโมกข์นั้น :-

- มีสภาพตกลงใจ
- มีหน้าที่ไม่รวนเร
- มีการตัดสินชี้ขาดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีธรรมที่พึงตัดสินเป็นเหตุใกล้

พึงทราบว่าอธิโมกข์เหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์

การะ คือ การกระทำ

มนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจ [ความใส่ใจ]

อีกนัยหนึ่ง **มนสิการ** คือ สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน

[คำว่า มนสิการ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การกระทำอารมณ์ไว้ในจิต = มนสฺมึ กาโร มนสิกาโร (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน = ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตีติ มนสิกาโร. (กิตันตตัปปุริสสมาส)]

มนสิการนั้นมี ๓ อย่าง คือ

๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ

๒. วิถีปฏิปาทกมนสิการ

๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ

อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป

มนสิการนั้น :-

- มีสภาพยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไป[สู่อารมณ์]
- มีหน้าที่ประกอบสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

[ในคัมภีร์อภิธัมมาวตารมีข้อความที่แสดงถึงปทัฏฐานว่า อารมฺมณปทฏฺฐาโน (มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้) แต่ไม่พบในคัมภีร์นี้]

พึงทราบว่านับเข้าในสังขารขันธ์ ประดุจดั่งนายสารถี[ที่ชักม้าให้ไปสู่ทางที่ตนต้องการไปให้ตรง] เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์

คำว่า **วิถีปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของปัญจทวาราวัชชนจิต

คำว่า **ชวนปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวัชชนจิต

มนสิการเหล่านั้น [วิถีปฏิปาทกมนสิการ และชวนปฏิปาทกมนสิการ] ไม่พึงประสงค์ในเรื่องนี้

ตัตรมัชฌัตตตา คือ ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ

ตัตรมัชฌัตตตานั้น :-

- มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน
- มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน]
- มีความเป็นกลางเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบตัตรมัชฌัตตตานี้เหมือนสารถีผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งไปสม่ำเสมอด้วยการวางเฉยต่อจิตและเจตสิก

กรุณาและมุทิตาจักแจ่มแจ้งในนิเทศของพรหมวิหาร ที่จริงแล้วกรุณาและมุทิตานั้นเมื่อถึงอัปปนาก็เป็นรูปาวจร แต่ในเรื่องกามาวจรกุศลจิตนี้จัดเป็นกามาวจร ความเป็นรูปาวจรและกามาวจรดังกล่าวเป็นความต่างกัน

กายทุจริตวิรติ คือ การงดเว้นจากทุจริตทางกาย

แม้วิรตี ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง โดยสภาพเป็นต้น วิรตีทั้งสามเหล่านี้ :-

- มีสภาพไม่ล่วงอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
- มีหน้าที่ถอยออกจากอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
- มีการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงทราบวิรตีเจตสิกว่าเป็นการเบือนหน้าจากการทำบาปของจิต

ในธัมมุทเทสวาระ (วาระแสดงธรรม) นี้ มีกลุ่มธรรมทั้งหมด ๖๕ อย่าง คือ ธรรม ๕๖ มีผัสสะเป็นต้น และธรรม ๙ ที่ตรัสไว้โดยความเป็นเยวาปนกธรรม

ในกลุ่มธรรม ๖๕ อย่างนั้น บางคราวมีกลุ่มธรรม ๖๑ อย่างในขณะเดียวกัน บางคราวมีกลุ่มธรรม ๖๐ อย่างถ้วน เพราะกลุ่มธรรมเหล่านั้นมี ๖๑ อย่างในฐานะ ๕ [วิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒] ในขณะเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการบำเพ็ญสัมมาวาจาเป็นต้น กลุ่มธรรม ๖๐ อย่างถ้วนย่อมมีได้ในฐานะหนึ่งที่พ้นไปจากฐานะทั้ง ๕ เหล่านั้น [คือ ฐานะที่ไม่มีสัมมาวาจาเป็นต้น]

อนึ่ง กลุ่มธรรมที่ถือเอาตามพระดำรัสที่ตรัสไว้โดยตรงเว้นเยวาปนกธรรม มี ๕๖ อย่าง และถ้าไม่นับบทที่ซ้ำกันในกลุ่มธรรม ๕๖ อย่างนี้ ก็มีกลุ่มธรรม ๓๐ อย่างถ้วน คือ

- หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น (ผัสสปัญจกะ)
- วิตก
- วิจาร
- ปีติ
- จิตเตกัคคตา

- อินทรีย์ ๕ [คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ปัญญา และชีวิตินทรีย์]
- พละ ๒ คือ หิริพละ และโอตตัปปพละ
- มูล ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ
- ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ เป็นต้น

[ในผัสสปัญจกะ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต ได้ถือเอาเวทนาแล้ว จึงไม่นับเอาสุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์อีก

และในฌานราสิถือเอาเอกัคคตาแล้ว จึงไม่นับเอาสมาธินทรีย์อีก

แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะจะกล่าวว่าเจตสิก ๓๘ ดวงประกอบได้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ เมื่อถอนเยวาปนกเจตสิก ๙ ดวง และเพิ่มจิตในผัสสปัญจกะ ก็รวมเป็นกลุ่มธรรม ๓๐ อย่างถ้วน

คำว่า อคฺคหิตคฺคหณ (การไม่นับบทที่ซ้ำกัน) อาจแปลอีกนัยหนึ่งว่า “การนับบทที่ไม่ซ้ำกัน” นัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า คหิตสฺส อคฺคหณํ อคฺคหิตคฺคหณํ จัดเป็นอยุตตัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน โดย อ ศัพท์แม้อยู่หน้า คหิต ศัพท์ก็สัมพันธ์กับ คหณ ศัพท์ นัยที่ ๒ เป็นสมาสตามปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคหิตสฺส คหณํ อคฺคหิตคฺคหณญฺ]

ในบรรดาธรรม ๓๐ อย่างนั้น ธรรม ๑๘ อย่างไม่มีประเภทแบ่งไว้ [เช่น ผัสสะไม่มีชื่ออื่นจากนี้] ธรรม ๑๒ อย่างมีประเภทแบ่งไว้ [เช่น เวทนาแบ่งเป็นชื่ออื่นว่า สุขํ โหติ (สุขก็มี) โสมนสฺสํ โหติ (โสมนัสก็มี)]

ธรรม ๑๘ อย่างไม่มีประเภทแบ่งไว้ คือ ธรรม ๑๘ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ ผัสสะ สัญญา เจตนา วิจาร ปีติ ชีวิตินทรีย์ และธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิเป็นต้น

ธรรม ๑๒ อย่างมีประเภทแบ่งไว้ คือ ธรรม ๑๒ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ เวทนา จิต วิตก จิตเตกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ ปัญญินทรีย์ หิริพละ โอตตัปปพละ อโลภะ และอโทสะ

ในธรรม ๑๒ อย่างนั้น พึงทราบว่า :-

ธรรม ๗ อย่าง คือ จิต วิตก ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ อโลภะ และอโทสะ จำแนกไว้ในฐานะ ๒ ได้แก่

๑. จิต

- ถึงความเป็นผัสสปัญจกะ (ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น) ได้ตรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นอินทรีย์ได้ตรัสว่า มนินฺทฺริยํ โหติ (มนินทรีย์ก็มี)

๒. วิตก

- ถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า วิตกฺโก โหติ (วิตกก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาสงฺกปฺโป โหติ (สัมมาสังกัปปะก็มี)

๓. ศรัทธา

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า สทฺธินฺทฺริยํ โหติ (สัทธินทรีย์ก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นพละได้ตรัสว่า สทฺธาพลํ โหติ (ศรัทธาพละก็มี)

๔. หิริ

- ถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า หิริพลํ โหติ (หิริพละก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นธรรมหมวด ๒ แห่งโลกบาล ได้ตรัสว่า หิริ โหติ (หิริก็มี)

๕. แม้โอตตัปปะก็มีนัยเดียวกัน

๖. อโลภะ

- ถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโลโภ โหติ (อโลภะก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นกรรมบถ ได้ตรัสว่า อนภิชฺฌา โหติ (อนภิชฌาก็มี)

๗. อโทสะ

- ถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโทโส โหติ (อโทสะก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นกรรมบถ ได้ตรัสว่า อพฺยาปาโท โหติ (อัพยาบาทก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ เวทนา จำแนกไว้ในฐานะ ๓ ได้แก่

๑. เวทนา

- ถึงความเป็นธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะ ได้ตรัสว่า เวทนา โหติ (เวทนาก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า สุขं โหติ (สุขก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า โสมนสฺสินฺทฺริยं โหติ (โสมนัสสินทรีย์ก็มี)

ธรรม ๒ อย่าง คือ วิริยะ และสติ จำแนกไว้ในฐานะ ๔ ได้แก่

๑. วิริยะ

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า วีริยินฺทฺริยं โหติ (วิริยินทรีย์ก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาวายาโม โหติ (สัมมาวายามะก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า วีริยพลํโหติ (วิริยพละก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้ตรัสว่า ปคฺคาโห โหติ (ปัคคาหะก็มี)

๒. สติ

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า สตินฺทฺริยं โหติ (สตินทรีย์ก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาสติ โหติ (สัมมาสติก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า สติพลं โหติ (สติพละก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้ตรัสว่า สติ โหติ (สติก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ สมาธิ จำแนกไว้ในฐานะ ๖ ได้แก่

๑. สมาธิ

- ถึงความเป็นองค์ฌาน ได้ตรัสว่า จิตฺตสฺเสกคฺคตา โหติ (จิตเตกัคคตาก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า สมาธินฺทฺริยं โหติ (สมาธินทรีย์ก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาสมาธิ โหติ (สัมมาสมาธิก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า สมาธิพลं โหติ (สมาธิพละก็มี)

- เมื่อถึงความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้ตรัสว่า สมโถ โหติ อวิกฺเขโป โหติ (สมถะก็มีความไม่ซัดส่ายก็มี)

ธรรม ๑ อย่าง คือ ปัญญา จำแนกไว้ในฐานะ ๗ ได้แก่

๑. ปัญญา

- ถึงความเป็นอินทรีย์ ได้ตรัสว่า ปญฺญินฺทฺริยํ โหติ (ปัญญินทรีย์ก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นองค์มรรค ได้ตรัสว่า สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ (สัมมาทิฏฐิก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นพละ ได้ตรัสว่า ปญฺญาพลํ โหติ (ปัญญาพละก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นมูล ได้ตรัสว่า อโมโห โหติ (อโมหะก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นกรรมบถ ได้ตรัสว่า สมฺมาทิฏฺจิ โหติ (สัมมาทิฏฐิก็มี)
- เมื่อถึงความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้ตรัสว่า สมฺปชญฺญํ วิปสฺสนา (สัมปชัญญะก็มี วิปัสสนาก็มี)

ถ้าบางคนพึงท้วงว่า เมื่อธรรมที่มีประเภทแบ่งไว้เหล่านี้[ถูกจำแนกไว้ในฐานะที่ ๒ เป็นต้น] ขึ้นชื่อว่าบทใหม่หามีไม่ เพียงแต่ถือเอาธรรมที่ได้ถือเอาแล้วในหนหลังนั่นแหละมาทำเป็นบท[ว่า ฌานำ เป็นต้น]ให้เต็มในฐานะนั้นๆ [มีฐานะที่ ๒ เป็นต้น] พระพุทธองค์ไม่ทรงรู้แล้วจึงตรัสกถาที่ไม่มีอนุสนธิไว้ผิดลำดับ เหมือนกับสิ่งของที่ถูกโจรลักมาไว้ หรือเหมือนกับหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดิน

[ข้อความว่า “การทำบทว่า ฌานำ เป็นต้นให้เต็มในฐานะนั้นๆ” มีหมายความว่า แม้พระพุทธองค์ตรัสบทว่า เวทนา ไว้ก่อนแล้ว ทรงเติมเวทนาให้เต็มองค์ฌาน ๕ อันเป็นองค์ธรรมของ ฌานำ โดยตรัสว่า สุขำ ซ้ำอีกในฌานราสิ แม้ตรัสบทว่า จิตฺตำ ไว้ก่อนแล้วก็เติมอินทรีย์อันเป็นองค์ธรรมของ อินฺทฺริยำ ให้ครบโดยตรัสซ้ำอีกว่า มนินฺทฺริยำ

ข้อความว่า “ตรัสกถาที่ไม่มีอนุสนธิไว้ผิดลำดับ” หมายความว่า การตรัสถึงเวทนาและจิตที่ตรัสไว้ก่อนในระหว่างผัสสปัญจกราสิ แล้วตรัสซ้ำอีกในราสิต่อไป จัดเป็นการตรัสที่ไม่ตามลำดับ เหมือนสิ่งของที่ถูกโจรลักมาไว้ซึ่งวางกระจัดกระจายไม่มีระเบียบ หรือเหมือนหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดินก็รุงรังไม่มีระเบียบ]

บุคคลนั้นพึงถูกกล่าวปฏิเสธว่า ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ธรรมดาว่าเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ไม่มีอนุสนธิ มิได้มี เป็นเทศนาที่มีอนุสนธิโดยแท้ แม้ถ้อยคำที่

ไม่ทรงทราบตรัสไว้ก็ไม่มี พระองค์ทรงทราบเรื่องทั้งหมดแล้วจึงตรัสไว้ทั้งนั้น กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบหน้าที่ของธรรมนั้นๆ ครั้นทรงทราบหน้าที่แล้วจึงยกขึ้นจำแนกไปตามหน้าที่

- ทรงทราบว่าธรรม ๑๘ อย่างมีหน้าที่แต่ละอย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะแต่ละอย่าง

- ทรงทราบว่าธรรม ๗ อย่างมีหน้าที่อย่างละ ๒ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๒

- ทรงทราบว่าเวทนามีหน้าที่ ๓ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๓

- ทรงทราบว่าวิริยะและสติมีหน้าที่ ๔ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๔

- ทรงทราบว่าสมาธิมีหน้าที่ ๖ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๖

- ทรงทราบว่าปัญญาที่ ๗ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๗

ในเรื่องนั้นมีอุปมาดังนี้ว่า ดังได้สดับมา พระราชาพระองค์หนึ่งทรงเป็นบัณฑิต เสด็จประทับอยู่ในที่เฉพาะพระองค์แล้วทรงดำริว่า เราจักเพิ่มสินจ้างอันสมควรแก่ผู้รู้ศิลปะโดยประการที่ไม่พึงเสียทรัพย์พระคลังหลวงนี้ ท้าวเธอจึงตรัสให้เรียกผู้รู้ศิลปะทั้งหมดประชุมกันแล้วตรัสว่า พวกเธอจงเชิญคนที่มีความรู้เฉพาะอย่างเดียวมา เมื่อพระองค์ตรัสให้เรียกอย่างนี้ ชนทั้ง ๑๘ ก็ลุกขึ้นมา ท้าวเธอได้พระราชทานให้ชนเหล่านั้นคนละส่วน

เมื่อพระราชาตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๒ อย่างจงมา คน ๗ คนพากันมาเฝ้า พระองค์ก็ทรงพระราชทานให้คนเหล่านั้นคนละ ๒ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๓ อย่างจงมา มีคนเพียงคนเดียวเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนนั้น ๓ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๔ อย่างจงมา ก็มีคน ๒ คนเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนละ ๔ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๕ อย่างจงมา แม้คนเดียวก็ไม่มา เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๖ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้ ๖ ส่วนแก่เขา เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๗ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้เขาถึง ๗ ส่วน

ในอุปมานั้นพึงทราบว่า :-

- พระสัมมาสัมพุทธะผู้ทรงเป็นธรรมราชาที่ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า เปรียบเหมือนพระราชาผู้เป็นบัณฑิต

- ธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นจิตและองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ [จิต คือ พระดำรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) ส่วนองค์ของจิต เช่น ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น]

- การยกธรรมนั้นๆ ขึ้นจำแนกตามหน้าที่ เปรียบเหมือนการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ

อนึ่ง ธรรมทั้งหมดนี้เป็นกองแห่งธรรม ๑๗ หมวด คือ

๑. หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น (ผัสสปัญจกะ)

๒. องค์แห่งฌาน (ฌานังคะ)

๓. อินทรีย์ ๔. มรรค

๕. พละ ๖. มูล

๗. กรรมบถ ๘. โลกบาล

๙. ปัสสัทธิ ๑๐. ลหุตา

๑๑. มุทุตา ๑๒. กัมมัญญตา

๑๓. ปาคุญญตา ๑๔. อุชุกตา

๑๕. สติและสัมปชัญญะ ๑๖. สมถะและวิปัสสนา

๑๗. ปัคคาหะและอวิกเขปะ

จบ คำอธิบายธัมมุทเทสวาระ

เอวํ ยถาวิหิตโทส'มิทำ สรีรำ
นิจฺจำ ตคฺคตมนา หทเย กโรถ
เมตฺตำ ปริตฺต'มสุภำ มรณสฺสติญฺจ
ภาเวถ ภาวนรตา สตตำ ยตตฺตา.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๘๘

"ท่านทั้งหลายพึงใส่ใจเสมอว่าร่างกายนี้มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ พึงยินดีในภาวนา สำรวมจิตเจริญเมตตา พระปริตร อสุภกรรมฐาน และมรณสติกรรมฐานเสมอ"

คำอธิบายนิทเทสวาระของกามาวจรกุศล

[๒] บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกบท ๕๖ บทที่ยกขึ้นสู่พระบาลีเหล่านั้นในธัมมุทเทสวาระ จึงทรงเริ่มนิทเทสวาระโดยนัยว่า กตโม ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ผัสสะย่อมมีในสมัยนั้น เป็นไฉน) เป็นต้น

พึงทราบเนื้อความนี้แห่งคำถามในนิทเทสวาระนั้นก่อนว่า ผัสสะที่ตรัสไว้ว่ากามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส มีเหตุ ๓ ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี ผัสสะนั้นเป็นไฉน แล้วจึงทราบเนื้อความในคำถามทั้งหมดโดยนัยที่กล่าวไว้นี้

พระดำรัสว่า โย ตสฺมึ สมเย ผสฺโส (ผัสสะใดย่อมมีในสมัยนั้น) หมายความว่า ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นด้วยสามารถแห่งการกระทบสัมผัส ผัสสะนั้นชื่อว่าผัสสะ

คำว่า ผัสสะนี้ ชื่อว่า บทแสดงธรรม เพราะแสดงสภาวะของผัสสะ

พระดำรัสว่า ผุสนา (การกระทบ) หมายความว่า อาการคือการกระทบ

[คำว่า ผุสนากาโร (อาการคือการกระทบ) แสดงว่า ผุสนา ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะเพราะไขความหมายของ ยุ ปัจจัยด้วย อาการ ศัพท์ คำว่า ผุสนา จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ผุสียเต ผุสนา (การกระทบ) อนึ่ง บทที่ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ แม้จะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เป็นส่วนใหญ่ เช่น คตํ (การไป) ก็อาจใช้เป็นอิตถีลิงค์ได้บ้าง ดังคำว่า เวทนา เป็นต้น]

พระดำรัสว่า สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) หมายความว่าอาการคือการกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์นั่นแหละ ตรัสไว้โดยเพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา

พระดำรัสว่า สมฺผุสิตตฺตํ แปลว่า ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์

[ในคำว่า สมฺผุสนา อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สมาคม, สโมธาน (ประจวบ) คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า สมาคเม ผุสนา สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์)

คำว่า สมฺผุสิตตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาคเม ผุสิตํ สมฺผุสิตํ, สมฺผุสิตสฺส ภาโว สมฺผุสิตตฺตํ.

(ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์)]

อนึ่ง การประกอบความในผัสสนิเทศ[ว่า โย ตสฺมึ สมเย ผสฺโส เป็นต้น] มีดังนี้ ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการกระทบย่อมมีในสมัยนั้น การกระทบอันใดย่อมมีในสมัยนั้น การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์อันใดย่อมมีในสมัยนั้น ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์อันใดย่อมมีในสมัยนั้น อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะใดที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นด้วยสามารถแห่งการกระทบ ถูกตรัสไว้โดยคำไวพจน์คำอื่นว่า ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตํ ผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น

พึงทราบการประกอบบทโดยนัยนี้นั่นแหละแม้ในนิเทศของเวทนาเป็นต้น

ส่วนข้อวินิจฉัยแจกแจงที่ทั่วไปกับนิเทศของบททั้งหมดในนิทเทสวาระนี้ มีดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงจำแนกกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ได้วางบทไว้ ๕๐ กว่าบทโดยความเป็นมาติกาแล้ว จึงทรงยกขึ้นทีละบทจำแนกอีก บทเหล่านั้นเมื่อถึงการจำแนก ย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ เมื่อแตกต่างกันก็ย่อมแตกต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ อนึ่ง การแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นในบทเหล่านี้ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ

ถามว่า : บทเหล่านั้นเมื่อถึงการจำแนก ย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการอย่างไร เมื่อมีบทต่างกันก็ย่อมต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างไร การแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นในบทเหล่านี้ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการอย่างไร

ตอบว่า : บทเหล่านั้นย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านี้ คือ ศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ

การจำแนกด้วยศัพท์ พึงทราบอย่างนี้ว่า ความโกรธ (โกโธ) กิริยาที่โกรธ (กุชฺฌนา) ความเป็นผู้โกรธ (กุชฺฌิตตฺตํ), ความประทุษร้าย (โทโส) กิริยาที่ประทุษร้าย

(ทุสฺสนา) ความเป็นผู้ประทุษร้าย (ทุสฺสิตฺตํ) ดังจะเห็นได้ว่า ความโกรธอย่างเดียวถึงการจำแนกในปาฐะนั้นด้วยศัพท์อย่างนี้

การจำแนกด้วยบทอุปสรรค พึงทราบอย่างนี้ว่า จาโร (การแล่นไป) วิจาโร (การพิจารณา) อนุวิจาโร (การตามพิจารณา) อุปวิจาโร (การเข้าไปพิจารณา)

การจำแนกด้วยเนื้อความ พึงทราบอย่างนี้ว่า ปณฺฑิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต) โกสลฺลํ (ความเป็นคนฉลาด) เนปุญฺญํ (ความเฉลียวฉลาด) เวภพฺยา (ความเป็นผู้แสดงอย่างชัดเจน) จินฺตา (ความคิด) อุปปริกฺขา (ความใคร่ครวญ)

[พระพุทธองค์ทรงจำแนกบทไว้ในนิทเทสวาระโดยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ศัพท์ เช่น โกโธ (ลง ณ ปัจจัย) กุชฺฌนา (ลง ยุ ปัจจัย) กุชฺฌิตตฺตํ (ลง ตฺต ปัจจัย) แม้ทั้งสามศัพท์จะหมายถึงโทสเจตสิกเหมือนกัน ก็ตรัสไว้ตามปัจจัยของบทสำเร็จ

๒. บทอุปสรรค เช่น ศัพท์ว่า วิจาโร ที่ประกอบด้วย วิ อุปสรรค เป็นต้น แม้ทั้ง ๔ ศัพท์จะหมายถึงวิจารเจตสิกเหมือนกัน ก็ตรัสไว้ตามบทอุปสรรค

๓. เนื้อความ มีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

- ปณฺฑิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต) = ปณฺฑิตสฺส ภาโว ปณฺฑิจฺจํ หมายถึง ปัญญาที่ได้ยินได้ฟังมามาก

- โกสลฺลํ (ความเป็นคนฉลาด) = กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลํ หมายถึง ปัญญาที่เชี่ยวชาญศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง

- เนปุญฺญํ (ความเฉลียวฉลาด) = นิปุณสฺส ภาโว เนปุญฺญํ หมายถึง ปัญญาที่เข้าใจสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้ง

- เวภพฺยา (ความเป็นผู้แสดงอย่างชัดเจน) = วิภาเวตีติ วิภาโว, วิภาโวเยว เวภพฺยา หมายถึง ปัญญาที่แสดงให้บุคคลเข้าใจไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจนด้วยการสื่อภาษาโดยวิธีพูดหรือเขียน

- จินฺตา (ความคิด) = หมายถึง ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจไตรลักษณ์

- อุปปริกฺขา (ความใคร่ครวญ) = หมายถึง ปัญญาใคร่ครวญถึงเหตุผลของรูปนาม]

ในบรรดานิเทศของบท ๕๐ กว่าบทนั้น การจำแนกทั้ง ๓ ประการนี้ย่อมมีได้

ในนิเทศแห่งบทผัสสะก่อน ดังจะเห็นได้ว่า การจำแนกว่า ผสฺโส ผุสนา เป็นการจำแนกด้วยศัพท์ การจำแนกว่า สมฺผุสนา เป็นการจำแนกด้วยบทอุปสรรค การจำแนกว่า สมฺผุสิตตฺตํ เป็นการจำแนกด้วยเนื้อความ

พึงทราบการจำแนกในนิเทศของบททั้งปวงตามนัยนี้

ธรรมที่แม้มีบทต่างกัน ก็ย่อมต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ความต่างกันโดยชื่อ คือ ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ ได้แก่ ความพยาบาท หรือโทสะ ก็คือความโกรธนั่นเอง แต่ถึงความต่างกันโดยชื่อพระบาลีนี้ว่า

กตโม ตสฺมึ สมเย พฺยาปาโท โหติ. โย ตสฺมึ สมเย โทโส ทุสฺสนา.[๑๗๓]

“ความพยาบาทมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้ายอันใดมีในสมัยนั้น”

๒. ความต่างกันโดยลักษณะ คือ ขันธ์ทั้ง ๕ อย่างชื่อว่าขันธ์หนึ่ง เพราะเป็นกอง ในบรรดาขันธ์เหล่านี้ รูปมีสภาพแปรปรวน เวทนามีสภาพเสวยอารมณ์ สัญญามีสภาพหมายรู้อารมณ์ เจตนามีสภาพตั้งใจ วิญญาณมีสภาพรู้อารมณ์ [เจตนาเป็นประธานในสังขารขันธ์ที่จำแนกเป็นเจตสิก ๕๐ ดวง ท่านจึงแสดงลักษณะของเจตนาว่าเป็นลักษณะของสังขารขันธ์]

๓. ความต่างกันโดยหน้าที่ คือ ความเพียรอย่างเดียวพบในฐานะทั้ง ๔ อย่าง ตามความต่างกันโดยหน้าที่ในพระบาลีว่า

จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา. อิธ ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฯเปฯ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ.[๑๗๔]

“สัมมัปปธาน ๔ คือ ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด ประคองจิตไว้ ทำความเพียร ฯลฯ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังมิเกิดมิให้เกิดขึ้น”

๔. ความต่างกันโดยการปฏิเสธ พบในพระบาลี เป็นต้น อย่างนี้ว่า

จตฺตาโร อสทฺธมฺมา. โกธครุตา น สทฺธมฺมครุตา, มกฺขครุตา น สทฺธมฺมครุตา, ลาภครุตา น สทฺธมฺมครุตา, สกฺการครุตา น สทฺธมฺมครุตา.[๑๗๕]

“อธรรม ๔ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้หนักในความโกรธ มิใช่เป็นผู้หนักในสัทธรรม

๒. ความเป็นผู้หนักในความลบหลู่ มิใช่หนักในสัทธรรม

๓. ความเป็นผู้หนักในลาภ มิใช่หนักในสัทธรรม

๔. ความเป็นผู้หนักในสักการะ มิใช่หนักในสัทธรรม”

อนึ่ง ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านี้ย่อมมีได้ในผัสสะเท่านั้นก็หาไม่ แต่มีได้ในธรรมทั้งหมดอาทิเช่น ผัสสปัญจกะ (ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น) กล่าวคือ คำว่า ผสฺโส เป็นชื่อของผัสสะ ฯลฯ คำว่า จิตฺตํ เป็นชื่อของจิต [ข้อนี้คือความต่างกันโดยชื่อ]

ผัสสะมีสภาพกระทบสัมผัส เวทนามีสภาพเสวยอารมณ์ สัญญามีสภาพหมายรู้อารมณ์ เจตนามีสภาพตั้งใจ จิตมีสภาพรู้อารมณ์ [ข้อนี้คือความต่างกันโดยลักษณะ]

ผัสสะมีหน้าที่กระทบสัมผัส เวทนามีหน้าที่เสวยอารมณ์ สัญญามีหน้าที่หมายรู้อารมณ์ เจตนามีหน้าที่ตั้งใจ จิตมีหน้าที่รู้อารมณ์ พึงทราบความต่างกันโดยกิจอย่างนี้

ความต่างกันโดยการปฏิเสธในธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น หามีไม่

อย่างไรก็ตาม ความต่างกันโดยการปฏิเสธมีได้ในนิเทศของธรรมมีอโลภะเป็นต้น ตามนัยว่า อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺตํ (ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความเป็นผู้ไม่โลภ) เป็นต้น พึงทราบความต่างกันโดยการปฏิเสธอย่างนี้

[ข้อความว่า อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺตํ (ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความเป็นผู้ไม่โลภ) กล่าวไว้โดยปฏิเสธข้อความก่อนว่า โลโภ ลุพฺภนา ลุพฺภิตตฺตํ (ความโลภ กิริยาที่โลภ ความเป็นผู้โลภ)]

โดยประการดังนี้ พึงทราบความต่างกันทั้ง ๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยความต่างกันที่มีได้ในนิเทศของบททั้งหมด

การแสดงด้วยคำไวพจน์คำอื่นย่อมถึงฐานะ ๒ ประการอย่างนี้ คือ การแสดงเนื้อความของบท (ปทัตถุติ) และการพูดย้ำ (ทัฬหีกรรม)

[คำว่า ปทตฺถุติ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) อธิบายว่า ปทตฺถสฺส ปทนฺตเรน วิภาวนํ ปทตฺถุติ (การแสดงเนื้อความของบทด้วยบทอื่น ชื่อว่า ปทัตถุติ) โดยตามนัยนี้คำว่า ปทตฺถุติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทตฺถสฺส ถุติ ปทตฺถุติ (ลบ อตฺถ ศัพท์เพื่อย่อคำ)]

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผสฺโส (ผัสสะ) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) ผุสนา (การกระทบ) สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผุสิตตฺตํ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงอาบน้ำให้กุมารแล้วเอาผ้าที่ชอบใจห่ม แล้วเอาดอกไม้ประดับทาขอบตา ต่อจากนั้นก็เอาหรดาลเจิมหน้าผากของกุมารนั้นเพียงจุดเดียว เพียงเท่านี้เขายังไม่ชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อพี่เลี้ยงเอาสีหลากหลายมาเจิมล้อม จึงชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม พึงทราบอุปไมยนี้ฉันนั้น

การพูดย้ำ คือ การพูดซ้ำกันโดยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ เหมือนเมื่อกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ก็ดี ภันเต (ท่านผู้เจริญ) ก็ดี ยักษ์ก็ดี งูก็ดี ไม่ชื่อว่าพูดย้ำ แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโสอาวุโส ภันเตภันเต ยักษ์ยักษ์ งูงู จึงชื่อว่าพูดย้ำ ฉันใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผสฺโส (ผัสสะ) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่าพูดย้ำ ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) ผุสนา (การกระทบ) สมฺผุสนา (การกระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผุสิตตฺตํ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่าพูดย้ำ

โดยประการดังนี้ การแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ

พึงทราบเนื้อความในนิเทศของบททั้งหมดที่มีได้โดยเนื่องด้วยการแสดงด้วยคำไวพจน์อื่นนั้น

พระดำรัสว่า อยํ ตสมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น) หมาย-

ความว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ธรรมที่ชื่อว่าผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้น

การอธิบายนิเทศของบทว่าผัสสะมีเพียงเท่านี้ก่อน

อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงความต่างกันในนิเทศของบทว่าเวทนาเป็นต้นต่อจากนี้ไป

พึงทราบข้อความที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของบทว่าผัสสะนี้

คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น

[๓] ในพระดำรัสว่า ยं ตสฺมึ สมเย นี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำ[โดยความเป็นอิตถีลิงค์]มีอาทิว่า กตมา ตสฺมึ สมเย เวทนา โหติ (เวทนาในสมัยนั้นเป็นไฉน) แม้ก็จริง แต่ได้ตรัสคำว่า ยं ไว้โดยเนื่องด้วยบทว่า สาตะ [ที่เป็นนปุงสกลิงค์]

มโนวิญญาณธาตุที่สมควรแก่สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขนั้น ได้ชื่อว่า ตัชชา ในพระดำรัสว่า ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชं (เกิดจากสัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมควรแก่สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขนั้น) ที่จริงแล้ว ศัพท์ว่า ตชฺชา นี้มีความหมายว่าเหมาะสม ได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า ตชฺชं ตสฺสารุปฺปं กถं มนฺเตติ [๑๗๖] (ย่อมปรึกษาถ้อยคำอันสมควรแก่ประโยชน์นั้น อันเหมาะสมแก่ประโยชน์นั้น)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตัชชา คือ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดจากอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นเหล่านั้นอันเป็นปัจจัยแก่ความสุขนี้

[คำว่า ตชฺชา ตามนัยแรกเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ นัยหลังประกอบรูปศัพท์มาจาก ต ศัพท์ + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ ชาตา ตชฺชา (ตัชชา คือ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดจากอารมณ์เหล่านั้น)]

คำว่า มโนวิญญาณธาตุ หมายถึง ธาตุคือมโนวิญญาณ เพราะเป็นสภาวะไม่ใช่สัตว์ [คือ เป็นเพียงสภาวะของธาตุที่ไม่ใช่สัตว์ ชีวะ]

คำว่า สัมผัสสชะ คือ ความสุขอันเป็นที่ยินดีเกิดจากสัมผัส หรือเกิดในสัมผัส

[นัยแรกคือ สภาวะที่น่ายินดี (สาตํ) และความสุข (สุขํ) เกิดจากสัมผัส กล่าวไว้ตามสภาพที่ผัสสะและสุขเวทนาที่น่ายินดีเกิดร่วมกัน แต่เวทนาเกิดจากผัสสะตามพระพุทธพจน์ว่า ผสฺส-ปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) นัยหลังแสดงความเป็นสหชาตปัจจัยและนิสสยปัจจัย

คำว่า สมฺผสฺสช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขเกิดจากสัมผัส = สมฺผสฺสโต ชาตํ สมฺผสฺสชํ. (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)
- สภาวะที่น่ายินดีหรือความสุขเกิดในสัมผัส = สมฺผสฺเส ชาตํ สมฺผสฺสชํ. (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

ชื่อว่า เจตสิก เพราะอาศัยจิต

ชื่อว่า สาตะ เพราะเป็นสภาวะน่ายินดี

[ข้อความข้างต้นแสดงว่า สาต ศัพท์เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ที่แสดงความหมายว่าน่ายินดี ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖) ยังแสดงนัยอื่นอีกโดยกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า ตํสมงฺคี ปุคฺคลํ สมฺปยุตฺตธมฺเม วา อตฺตนิ สาทยตีติ สาตํ (สาตะ คือ สภาวะที่ยังบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยสุขเวทนานั้นให้ยินดีในตน หรือสภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ยินดีในตน) ตามนัยนี้มาจาก สาท ธาตุ (อสฺสาทเน = ยินดี) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย แปลง ท เป็น ต]

ความหมายก็คือ สภาวะที่น่ายินดีอันอาศัยในจิตเกิดจากสัมผัสแห่งมโนวิญญาณ-ธาตุที่ชื่อตัชชาโดยความหมายดังที่กล่าวแล้ว อันใดมีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะที่น่ายินดีนี้ชื่อว่าเวทนาย่อมมีในสมัยนั้น

พึงทราบการประกอบกับบททั้งปวง ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ ในพระดำรัสว่า เจตสิกํ สุขํ (สุขอาศัยในจิต) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธสุขทางกายด้วยบทว่า เจตสิกํ ทรงปฏิเสธทุกข์ทางใจด้วยบทว่า สุขํ

พระดำรัสว่า เจโตสมฺผสฺสชำ คือ เกิดในสัมผัสแห่งจิต

พระดำรัสว่า สาตำ สุขำ เวทยิตำ (ความรู้สึกเป็นสุขที่น่ายินดี) หมายความว่า ความรู้สึกที่น่ายินดี มิใช่ความรู้สึกที่ไม่น่ายินดี ความรู้สึกที่เป็นสุข มิใช่ความรู้สึกที่เป็นทุกข์

ส่วนสามบทถัดไป [คือ เจโตสมฺผสฺสชา สาตา สุขา] ตรัสไว้โดยความเป็นอิตถีลิงค์ อนึ่ง ในสามบทเหล่านี้มีเนื้อความดังนี้ว่า เวทนาที่น่ายินดี มิใช่เวทนาที่ไม่น่ายินดี เวทนาที่เป็นสุข มิใช่เวทนาที่เป็นทุกข์

[๔] ในนิเทศแห่งสัญญา คำว่า ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชา แปลว่า สัญญาเกิดในสัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่กุศลสัญญานั้น.

คำว่า สัญญา เป็นชื่อสภาวะ [เหมือนผัสสะที่กล่าวไว้ในผัสสะนิเทศว่าเป็นบทแสดงสภาวะ (สภาวปทำ นาม)]

คำว่า สญฺชานนา (ความจำได้) หมายความว่า อาการที่จำได้

คำว่า สญฺชานิตตฺตำ แปลว่า ภาวะแห่งจิตที่จำได้

[๕] แม้ในนิเทศแห่งเจตนา ก็พึงทราบตามนัยนี้นั่นแหละ

ในนิเทศแห่งจิต ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

คำว่า มโน คือ สภาวะกำหนดรู้อารมณ์

[ประโยคว่า อารมฺมณำ มินมานำ ชานาตีติ มโน (คำว่า มโน คือ สภาวะกำหนดรู้อารมณ์) แสดงรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำหนดอารมณ์ = มนตีติ มโน (มน ธาตุ (ญาเณ = รู้) + อ ปัจจัย)
- สภาวะรู้อารมณ์ = มินาตีติ มโน.
  (มิ ธาตุ (ปริมาเณ = กำหนด) + ยุ ปัจจัย) แปลง ยุ เป็น อน]

คำว่า มานัส คือ มโนนั่นแหละ

คำว่า มานัส หมายถึง :-

๑. สัมปยุตตธรรม[คือราคะ] พบในพระบาลีนี้ว่า

อนฺตลิกฺขจโร ปาโส ยฺวายํ จรติ มานโส
เตน ตํ พาธยิสฺสามิ น เม สมณ โมกฺขสิ.[๑๗๗]

"บ่วงใดมีในใจไปได้ในอากาศ กำลังเที่ยวไป เราจักคล้องพระองค์ไว้ด้วยบ่วงนั้น สมณะท่านไม่พ้นเรา"

๒. อรหัตตผล พบในพระบาลีนี้ว่า

กถญฺหิ ภควา ตุยฺหํ สาวโก สาสเน รโต
อปฺปตฺตมานโส เสโข กาลํ กยิรา ชเนสุตา.[๑๗๘]

"ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ปรากฏในหมู่ชน สาวกของพระองค์รื่นรมย์ในพระศาสนา ยังมิได้บรรลุอรหัตตผลเป็นพระเสกขะอยู่ เหตุใดจึงทำกาละเสีย"

๓. ใจนั่นเอง ชื่อว่า มานัส ในนิเทศนี้ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงยังบทว่า มานสํ นี้ให้เจริญด้วยศัพท์ [คือคำว่า มโน มี ๒ พยางค์ ส่วนคำว่า มานสํ เพิ่มจาก ๒ พยางค์เป็น ๓ พยางค์]

[คำว่า มานส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะมีในใจ หมายถึง สัมปยุตตธรรม = มนสิ ภโว มานโส.
  (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- สภาวะทำมานะให้สิ้นสุด หมายถึง อรหัตตผล = มานํ สาติ โอสานํ กโรตีติ มานสํ.
  (มาน ศัพท์ + สา ธาตุ (โอสานกรเณ = ทำให้สิ้นสุด) + อ ปัจจัย)
- ใจ = มโนเยว มานโส.
  (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ์ อ เป็น อา และลง ส อักษรเป็นอาคม)]

คำว่า หทัย คือ จิต

คำนี้หมายถึง :-

๑. อก พบในพระบาลีนี้ว่า จิตฺตํ วา เต ขิปิสฺสามิ, หทยํ วา เต ผาเลสฺสามิ [๑๗๙] (เราจักขว้างจิตของท่านไป หรือจักผ่าอกของท่านเสีย)

๒. จิต พบในพระบาลีนี้ว่า หทยา หทยํ มญฺเญ อญฺญาย ตจฺฉติ [๑๘๐] (บุตรช่างทำรถย่อมถากไม้เหมือนจะรู้ใจด้วยใจ)

๓. หทัยวัตถุ พบในพระบาลีนี้ว่า วกฺกํ หทยํ [๑๘๑] (ม้าม หัวใจ)

แต่ในนิเทศนี้ จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะเป็นสภาวะอยู่ภายใน [คำว่า หทยํ แปลว่า จิตที่อยู่ภายใน กล่าวไว้เพราะเป็นอัชฌัตติกธรรม คือ ธรรมภายใน]

จิตนั้นแหละชื่อว่าปัณฑระ เพราะเป็นสภาวะบริสุทธิ์ คำนี้หมายเอาภวังคจิต ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ. ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ.[๑๘๒]

“ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา”

อนึ่ง แม้อกุศลก็ตรัสเรียกว่าปัณฑระเหมือนกัน เพราะออกจากภวังคจิตนั้น เหมือนแม่น้ำที่ไหลมาจากแม่น้ำคงคาได้ชื่อว่าคงคา และแม่น้ำที่ไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรีก็ได้ชื่อว่าโคธาวรี

[อกุศลจิตที่เกิดจากภวังคจิต คือ อกุศลชวนจิตในวิถีจิตว่า ภวังคจลนะ มโนทวาราวัชชนะ และชวนะ การเรียกอกุศลจิตดังกล่าวว่าปัณฑระ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวผลคืออกุศลจิตโดยใช้เหตุคือภวังคจิตเป็นชื่อเรียก]

ส่วน มโน ศัพท์ในปาฐะว่า มโน มนายตนํ (มนายตนะคือใจ) นี้ เพื่อแสดงว่าใจนั่นแหละว่าเป็นอายตนะ ศัพท์นั้นแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมนี้ชื่อว่ามนายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งของใจ เหมือนคำว่า เทวายตนํ (ที่ตั้งของเทพ, เทวาลัย) หามิได้ แต่ใจนั่นแหละเป็นที่ตั้ง จึงได้ชื่อว่า มนายตนะ

[ปาฐะว่า มโน มนายตนํ แปลว่า มนายตนะคือใจ โดย มโน เป็นสรูปะใน มนายตนํ

ดังนั้น คำว่า มนายตนำ จึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า มโน เอว อายตนำ มนายตนำ ไม่ใช่ตั้งวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า มนสฺส อายตนำ มนายตนำ (ที่ตั้งของใจ คือ หทัยวัตถุ เป็นต้น)

ปาฐะว่า มโน มนายตนำ แปลว่า มนายตนะคือใจ แต่คำว่า มนายตนำ ก็แปลว่า มนายตนะคือใจเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า มนายตนำ แม้จะแปลตามศัพท์อย่างนั้นก็หมายถึงอายตนะโดยทั่วไป จึงต้องขยายความด้วยคำว่า มโน ศัพท์บาลีที่มีความหมายไม่ตรงตามรูปวิเคราะห์ในลักษณะนี้มีใช้น้อยมาก พบในอุทาหรณ์ที่เป็นสมาสและตัทธิตว่า

- เทวานำ เทวานุภาโว (อานุภาพของทวยเทพ) มีใช้ในประโยคว่า อติกฺกมฺม เทวานำ เทวานุภาวำ (ล่วงพ้นอานุภาพของทวยเทพ)

- สุคตสฺส สุคตจีวรำ (จีวรของพระสุคต) มีใช้ในประโยคว่า ตตฺริทำ สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณำ (ขนาดจีวรของพระสุคตในเรื่องนั้นมีดังนี้)

- ติลสฺส เตลำ (น้ำมันของงา, น้ำมันงา) ความจริงคำว่า เตลำ ก็คือน้ำมันงา ตามรูปวิเคราะห์ว่า ติลสฺส อิทำ เตลำ (สิ่งนี้ของงา = น้ำมันงา)

คัมภีร์มณิสารมัญชูสากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตทฺธิโต จ สมาโส จ วากฺยตฺเถสุ วิเสสกา
ปสิทฺธิยนฺตุ สามญฺญำ เตลำ สุคตจีวรำ.[๑๘๓]

"บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่ในบทสำเร็จมีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลำ (น้ำมัน) สุคตจีวรำ (จีวร)"

อย่างไรก็ตาม การใช้คำในลักษณะแบบนี้เป็นสำนวนที่ใช้เฉพาะศัพท์เท่านั้น ไม่พบในบทตัทธิตและสมาสโดยทั่วไป ในกรณีตรงกันข้าม บทตัทธิตและสมาสมักแสดงความหมายพิเศษที่ยิ่งกว่าความหมายปกติ ดังบทสมาสว่า สธโน ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) และบทตัทธิตว่า ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) หมายถึง ผู้มีทรัพย์มาก มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อนุทีปนีว่า

สธโน ปุริโส, ธนวา ปุริโสติอาทโย สมาสตทฺธิตสทฺทา เยภุยฺเยน อติสฺสยตฺถทีปกา โหนฺติ. น หิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหรนฺติ.[๑๘๔]

"บทสมาสและตัทธิตเป็นต้นว่า สธโน ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์), ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) มักแสดงอรรถที่ยิ่งกว่าสามัญ เพราะไม่ควรเรียกอย่างนั้นด้วยทรัพย์เล็กน้อย"]

ในคำว่ามนายตนะนั้น พึงทราบชื่อว่า อายตนะ เพราะความหมายดังนี้ คือ

๑. ที่อยู่ พบในอุทาหรณ์ว่า อิสฺสรายตนำ (ที่อยู่ของพระอิศวร) วาสุเทวายตนำ (ที่อยู่ของพระวิษณุ) เป็นต้น

๒. บ่อเกิด พบในอุทาหรณ์ว่า สุวณฺณายตนำ (บ่อเกิดแห่งทอง) รชตายตนำ (บ่อเกิดแห่งเงิน) เป็นต้น

๓. ที่ชุมนุม พบในอุทาหรณ์เกี่ยวกับศาสนาว่า มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นำ วิหงฺคมา[๑๘๕] (มวลสกุณาย่อมพากันเสพต้นโพธิ์นั้น ในที่ชุมนุมอันน่ารื่นรมย์) เป็นต้น

๔. ถิ่นเกิด พบในอุทาหรณ์ว่า ทกฺขิณาปโถ คุนฺนำ อายตนำ (ทักขิณาบถเป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย) [ทักขิณาบถ คือ ดินแดนตอนใต้ของแม่น้ำคงคา] เป็นต้น

๕. เหตุ พบในอุทาหรณ์ว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติ-อายตเน[๑๘๖] (เมื่อเหตุ[คืออภิญญา]ที่ปรากฏชัดมีอยู่ เธอย่อมถึงความเป็นผู้ควรเห็นประจักษ์ในธรรมนั้นๆ [มีการแสดงฤทธิ์เป็นต้น])

อนึ่ง ในที่นี้ย่อมควรทั้ง ๓ ความหมาย คือ ชื่อว่า อายตนะ :-

- เพราะเป็นถิ่นเกิด - เพราะเป็นที่ชุมนุม - เพราะเป็นเหตุ

กล่าวโดยพิสดารว่า ธรรมมีผัสสะเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นในใจนี้ จึงเรียกใจนั้นว่า อายตนะ (ถิ่นเกิด) เพราะเป็นที่เกิดขึ้น

รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะในภายนอกย่อมประชุมลงในใจโดยความเป็นอารมณ์ จึงเรียกใจนั้นว่า อายตนะ (ที่ชุมนุม) เพราะเป็นสถานที่ประชุม

พึงทราบว่าใจเป็นอายตนะ (เหตุ) เพราะเป็นเหตุ เนื่องจากเป็นปัจจัยแก่ผัสสะเป็นต้นโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น

มนินทรีย์มีความหมายที่ได้กล่าวไว้นั่นแหละ

วิญญาณ คือ สภาวะรู้เป็นพิเศษ[ไปจากสัญญาและปัญญา]

วิญญาณขันธ์ หมายถึง ขันธ์คือวิญญาณ

พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญาณขันธ์นั้นโดยเนื่องด้วยความเป็นกองเป็นต้น ดังนี้

๑. กอง พบในพระบาลีนี้ว่า มหาอุทกกฺขนฺโธเตฺวว สงฺขยํ คจฺฉติ [๑๘๗] (น้ำในมหาสมุทรย่อมนับว่าเป็นกองน้ำใหญ่)

๒. คุณ พบในพระบาลีเป็นต้นว่า สีลกฺขนฺโธ (คุณคือศีล) สมาธิกฺขนฺโธ[๑๘๘] (คุณคือสมาธิ)

๓. บัญญัติ พบในพระบาลีว่า อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ [๑๘๙] (พระ-ผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นท่อนไม้ใหญ่)

อนึ่ง ในวิญญาณขันธ์นี้ ตรัสขันธ์ไว้โดยความเป็นสำนวน เพราะวิญญาณนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขันธ์ เนื่องจากเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญาณแม้ดวงเดียวซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขันธ์จึงเรียกว่า วิญญาณขันธ์ โดยความเป็นสำนวน เหมือนคนตัดส่วนหนึ่งแห่งต้นไม้ก็กล่าวได้ว่า ตัดต้นไม้

[ข้อความว่า โดยความเป็นสำนวน (รุฬฺหิโต) แสดงถึงเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน จะเห็นได้ว่า วิญญาณขันธ์ที่หมายถึงมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ไม่ใช่หมู่จิตในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต คำว่า วิญญาณขันธ์ จึงเป็นการกล่าวถึงหมู่จิตทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงจิตดังกล่าวเพียงดวงเดียว]

คำว่า ตชฺชมโนวิญฺญาณธาตุ แปลว่า มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่ธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า จิตอย่างเดียวถูกตรัสไว้เป็น ๓ ชื่อในบทเดียว คือ

๑. ชื่อว่ามโน เพราะเป็นสภาวะกำหนดอารมณ์

๒. ชื่อว่าวิญญาณ เพราะเป็นสภาวะรู้อารมณ์

๓. ชื่อว่าธาตุ เพราะเป็นธรรม หรือเพราะเป็นสภาวะมิใช่สัตว์

โดยประการดังนี้ ในหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนี้ ผัสสะที่กล่าวไว้ก่อน[เวทนา]เป็นผัสสะเท่านั้น มิใช่ผัสสะที่เกิดด้วยสัมผัสแห่งตัชชามโนวิญญาณธาตุ [คือ ผัสสะไม่ใช่ธรรมที่เกิดด้วยสัมผัส = สัมผัสสชา] และจิตก็เป็นตัชชามโนวิญญาณธาตุเท่านั้น [จิต

คือมโนวิญญาณธาตุเป็นเหตุเกิดของผัสสะ ผัสสะไม่ใช่เหตุเกิดของจิต จิตจึงไม่ใช่ธรรมที่เกิดด้วยสัมผัส] ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงยกบัญญัติไว้ในสองบทนี้[คือ ผัสสะ และจิต] ว่า ตัชชามโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา [คือ ในนิเทศของผัสสะและจิต ไม่มีการตรัสถึงชื่อว่า ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชา]

แม้ตัชชามโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาจะปรากฏในบทว่าวิตกเป็นต้น ก็มิได้ทรงยกขึ้นแสดงไว้เพราะขาดลำดับไปในจิตตนิเทศนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงชื่อบัญญัติของธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้โดยจำแนกไว้ทีละอย่าง ชื่อว่าทรงกระทำได้ยาก เมื่อบุคคลใส่น้ำสีต่างๆ น้ำมันชนิดต่างๆ ลงในภาชนะหนึ่งแล้วกวนตลอดวัน การมองดูสี หรือการสูดกลิ่น หรือการลิ้มรสก็อาจรู้ความต่างกันได้เพราะความต่างกันแห่งสี กลิ่น และรส แม้จะเป็นถึงอย่างนั้นก็กล่าวว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นการกระทำได้ยาก แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงชื่อบัญญัติของนามธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันโดยจำแนกไว้ทีละอย่าง ชื่อว่าทรงกระทำได้ยากอย่างยิ่ง

ดังท่านพระนาคเสนเถระถวายพระพรพระเจ้ามิลินท์ว่า

ทุกฺกรํ มหาราช ภควตา กตนฺติ. กึ ภนฺเต นาคเสน ภควตา ทุกฺกรํ กตนฺติ. ทุกฺกรํ, มหาราช ภควตา กตํ, ยํ อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ เอการมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ววตฺถานํ อกฺขาตํ อยํ ผสฺโส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺตนฺติ. โอปมฺมํ ภนฺเต กโรหีติ. ยถา มหาราช โกจิเทว ปุริโส นาวาย สมุทฺทํ อชฺโฌคาเหตฺวา หตฺถปุเฏน อุทกํ คเหตฺวา ชิวฺหาย สายิตฺวา ชาเนยฺย นุ โข มหาราช โส ปุริโส อิทํ คงฺคาย อุทกํ, อิทํ ยมุนาย อุทกํ, อิทํ อจิรวติยา อุทกํ, อิทํ สรภุยา อุทกํ, อิทํ มหิยา อุทกนฺติ. ทุกฺกรํ ภนฺเต ชานิตุนฺติ. ตโต ทุกฺกรตรํ โข มหาราช ภควตา กตํ, ยํ อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ ฯเปฯ อิทํ จิตฺตนฺติ.[๑๙๐]

“พระนาคเสน : มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงกระทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก

พระเจ้ามิลินท์ : ท่านพระนาคเสน พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรซึ่งทำได้โดยยาก

พระนาคเสน : มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการกำหนดนามธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้เป็นผัสสะ นี้เป็นเวทนา นี้เป็นสัญญา นี้เป็นเจตนา นี้เป็นจิต

พระเจ้ามิลินท์ : ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง

พระนาคเสน : มหาบพิตร อุปมาเหมือนคนบางคนโดยสารเรือข้ามสมุทร แล้วใช้อุ้งมือวักน้ำชิมดู เขาจะทราบได้ไหมว่า นี้น้ำแม่น้ำคงคา นี้น้ำแม่น้ำยมุนา นี้น้ำแม่น้ำอจิรวดี นี้น้ำแม่น้ำสรภู นี้น้ำแม่น้ำมหี

พระเจ้ามิลินท์ : ข้าแต่ท่านนาคเสน รู้ได้ยาก

พระนาคเสน : มหาบพิตร การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการกำหนดนามธรรมคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้เป็นผัสสะ ฯลฯ นี้เป็นจิต ชื่อว่าทรงกระทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่านั้นมาก”

คำอธิบายวิตักกนิเทศเป็นต้น

[๗] ในนิเทศแห่งวิตก ชื่อว่า ตักกะ โดยเนื่องด้วยการดึง[จิตเข้าสู่อารมณ์]

พึงทราบความเป็นไปแห่งธรรมที่ชื่อว่าตักกะนั้น ด้วยการดึง[จิตเข้าสู่อารมณ์]ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า ดึงได้เพียงใด ดึงหม้อ ดึงเกวียน ดึงถึงโยชน์ ดึงถึงครึ่งโยชน์ คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของวิตก

[คำว่า ตกฺก โดยทั่วไปใช้ในความหมายว่า ตรึก มาจาก ตกฺก ธาตุ = วิตกฺเก (ตรึก) แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ดึง คือ ดึงจิตเข้าสู่อารมณ์ ซึ่งตรงกับลักษณะของวิตกว่า อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ (มีลักษณะน้อมจิตสู่อารมณ์) คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) จึงอธิบายว่า อารมฺมณสฺส อากฑฺฒนํ (การดึงจิตเข้าสู่อารมณ์) ส่วนความหมายว่า การตรึก จะตรัสไว้ในบทว่า สงฺกปฺโป]

ชื่อว่าวิตก โดยเนื่องด้วยการดึง[จิตเข้าสู่อารมณ์]โดยประการต่างๆ คำนี้เป็นชื่อของการดึงจิตที่มีกำลังมากกว่า

ชื่อว่า สังกัปปะ โดยเนื่องด้วยการตรึกอย่างดี

อัปปนา คือ สภาวะแนบจิตที่มีอารมณ์เดียวไว้ในอารมณ์ [คำว่า อปฺปนา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย]

บทที่สองทรงเพิ่มขึ้นด้วยอำนาจอุปสรรค [คือ วิ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ] อีกอย่างหนึ่ง พยัปปนา คือ สภาวะแนบจิตไว้ในอารมณ์ที่มีกำลังกว่า [ตามนัยนี้ วิ อุปสรรค มีความหมายว่า พลวตรา (มีกำลังกว่า)]

ชื่อว่า การยกจิตขึ้น เพราะยกจิต คือตั้งจิตไว้ในอารมณ์

ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นความดำริที่น่าสรรเสริญอันถึงความเป็นกุศล เนื่องจากเป็นความจริง และนำออกจากวัฏฏะได้

[๘] ในนิเทศแห่งวิจาร ชื่อว่าจาระ โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไปในอารมณ์ [เหมือนแมลงภู่บินว่อนไปมาเหนือดอกไม้] คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของวิจารนั้น

ชื่อว่าวิจาร โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไปบ่อยๆ

ชื่อว่าอนุวิจาร เพราะติดตามเที่ยวไป

ชื่อว่าอุปวิจาร เพราะเที่ยวไปใกล้

อีกอย่างหนึ่ง บทเหล่านั้นเพิ่มมาด้วยอำนาจอุปสรรค [คือ วิจาโร อนุวิจาโร และ อุปวิจาโร มีความหมายเหมือน จาโร อุปสรรคคือ วิ, อนุ และ อุป ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ]

ชื่อว่าความสืบต่อจิต เพราะการตั้งจิตสืบต่อไว้ในอารมณ์ ดุจนายพรานพาดศรไว้ที่สายธนู

ชื่อว่าการเข้าไปเพ่ง เพราะดำรงอยู่เหมือนเพ่งอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการเข้าไปเพ่ง โดยเนื่องด้วยการเที่ยวไป[ในอารมณ์]

[๙] ในนิเทศแห่งปีติ คำว่า ปีติ เป็นบทแสดงสภาวะ

คำว่า ปาโมชชะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว

คำว่า อาโมทนา คือ อาการร่าเริงยิ่ง

คำว่า ปโมทนา คือ อาการร่าเริงโดยประการต่างๆ

อีกอย่างหนึ่ง การรวมกันแห่งยาหรือน้ำมัน หรือน้ำร้อนและน้ำเย็นเข้าด้วยกัน เรียกว่า โมทนา ฉันใด แม้ปีตินี้ก็ฉันนั้น ชื่อว่า โมทนา เพราะรวมสัมปยุตตธรรมเข้าด้วยกัน แต่พระผู้มีพระภาคทรงประดับคำนั้นด้วยอุปสรรคแล้วตรัสว่า อาโมทนา และ ปโมทนา

[ในคำว่า อาโมทนา และ ปโมทนา ตามนัยแรก มุท ธาตุใช้ในความหมายว่า ร่าเริง (หสฺส) และ อา อุปสรรคมีความหมายว่า ยิ่ง ส่วน ป อุปสรรคมีความหมายว่า ประการต่างๆ ตามนัยหลัง มุท ธาตุใช้ในความหมายว่า รวม (มิสฺสน) และอุปสรรคทั้งสองก็ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ ใช้ประดับบทเท่านั้น]

คำว่า หาสะ คือ สภาวะทำให้ร่าเริง

คำว่า ปหาสะ คือ สภาวะทำให้ร่าเริงโดยประการต่างๆ

คำทั้งสองนี้เป็นชื่อของอาการร่าเริงและร่าเริงโดยประการต่างๆ

คำว่า วิตตะ แปลว่า ทรัพย์ คำนี้เป็นชื่อของทรัพย์

อนึ่ง ปีตินี้ชื่อว่าวิตติ เพราะเหมือนกับทรัพย์ เนื่องจากเป็นปัจจัยให้เกิดโสมนัส อุปมาเหมือนคนมีทรัพย์อาศัยทรัพย์เกิดโสมนัส ฉันใด คนมีปีติก็อาศัยปีติเกิดโสมนัสขึ้นฉันนั้น ดังนั้นจึงเรียกปีติว่า วิตติ คำนี้เป็นชื่อของปีติที่ดำรงอยู่ในสภาพยินดี

อนึ่ง บุคคลผู้มีปีติ เรียกว่า อุทัคคะ เพราะกายและใจฟูขึ้นและฟูขึ้นยิ่งนัก

[คำว่า อุทคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผู้มีปลายในเบื้องบน, ผู้ฟูกายและใจ = อุทฺธ์ อคฺโค ยสฺสาติ อุทคฺโค (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า โอทัคยะ คือ ภาวะแห่งผู้มีกายและใจฟูขึ้น

คำว่า อัตตมนตา (ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม) คือ ความเป็น

ผู้มีใจเป็นของตน ที่จริงแล้วใจของบุคคลผู้โกรธแล้วไม่ชื่อว่าเป็นใจของตน เพราะเป็นเหตุใกล้แห่งทุกข์ แต่บุคคลผู้ปลาบปลื้มแล้วได้ชื่อว่ามีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุใกล้แห่งสุข

โดยประการดังนี้ อัตตมนตา จึงหมายถึง ความมีใจเป็นของตน คือ ภาวะที่มีใจเป็นของตน กล่าวคือ สภาพที่มีใจเป็นของตน

อนึ่ง ความมีใจเป็นของตนมิใช่ของใครอื่น แต่สภาพคือธรรมที่มีในใจนั้นเป็นของจิตนั่นเอง ฉะนั้น จึงตรัสว่า อตฺตมนตา จิตฺตสฺส (ความมีใจเป็นของตนแห่งจิต)

[๑๑] ในนิเทศแห่งเอกัคคตา คำว่า ฐิติ (ความตั้งอยู่) คือ สภาวะตั้งมั่นในอารมณ์โดยไม่หวั่นไหว

สองบทข้างหน้า[คือ สณฺฐิติ (ความดำรงอยู่) และ อวฏฺฐิติ (ความมั่นอยู่)] ได้เพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา [อุปสรรคคือ สํ และ อว ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สัณฐิติ (ความประมวลมาตั้งไว้) คือ สภาวะประมวลสัมปยุตตธรรมมาตั้งไว้ในอารมณ์ [อุปสรรคคือ สํ มีความหมายว่า สโมธาน (ประมวล)]

คำว่า อวัฏฐิติ (ความหยั่งลงตั้งไว้) คือ สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์ กล่าวคือเข้าไปแล้วตั้งอยู่ [อุปสรรคคือ อว มีความหมายว่า โอคาหณ (หยั่งลง)] ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมทั้ง ๔ คือ ศรัทธา สติ สมาธิ และปัญญา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ในฝ่ายกุศล ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

ศรัทธา คือ โอกัปปนา (สภาวะหยั่งลงเชื่อมั่นในอารมณ์)

สติ คือ อปิลาปนตา (การทำให้จิตไม่เลื่อนลอย)

สมาธิ คือ อวัฏฐิติ (สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์)

ปัญญา คือ ปริโยคาหนา (การหยั่งลงโดยรอบในอารมณ์)

ในฝ่ายอกุศล ธรรม ๓ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ และอวิชชา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสธรรมเหล่านั้นว่าเป็นโอฆะ [คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏโฐฆะ และอวิชโชฆะ]

อนึ่ง เอกัคคตาแห่งจิตไม่มีกำลังในฝ่ายอกุศลนี้ เปรียบเหมือนบุคคลเอาน้ำรดในที่มีฝุ่นแล้วกวาด ฝุ่นย่อมระงับไปชั่วขณะ เมื่อที่นั้นแห้ง ฝุ่นนั้นก็ตั้งขึ้นเป็นปกติอีก แต่ในฝ่ายกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังมาก เปรียบเหมือนบุคคลเอาหม้อน้ำราดน้ำลงในที่นั้น แล้วใช้จอบขุดทำการทุบ ขยำดิน ขัดสีแล้วฉาบปูนไว้จนเงาปรากฏเหมือนในกระจก แม้จะผ่านไปร้อยปีก็เป็นเหมือนถูกกระทำไว้ครู่หนึ่ง

ชื่อว่า อวิสาหาระ (สภาวะไม่กระจัดกระจาย) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกระจัดกระจายที่เป็นไปด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา

[คำว่า วิสาหาร สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + สํ บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิรูปํ สหรณํ วิสาหาโร (การนำไปรอบด้านอย่างแปรปรวน) หรือ วิวิธํ สหรณํ วิสาหาโร (การนำไปรอบด้านต่างๆ) ซึ่งก็คือ ความกระจัดกระจายนั่นเอง เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า วิสหาโร ให้ลบนิคคหิตใน สํ และทำทีฆะ อ ใน ส เป็น อา

ส่วน อวิสาหาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิสาหาโร อวิสาหาโร]

จิตที่ดำเนินไปด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา ชื่อว่าย่อมซัดส่าย แต่เอกัคคตานี้มิใช่สภาวะซัดส่ายอย่างนั้น จึงได้ชื่อว่า อวิกเขปะ (สภาวะไม่ซัดส่าย)

อนึ่ง จิตชื่อว่าถูกทำให้กระจัดกระจายด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา คือย่อมถูกอุทธัจจะและวิจิกิจฉานำไปทางนี้และทางโน้น แต่เอกัคคตานี้เป็นภาวะของใจที่ไม่กระจัดกระจายอย่างนั้น จึงได้ชื่อว่า อวิสาหฏมานสตา (ความเป็นผู้มีใจไม่ส่ายไป)

ในคำว่า สมโถ (สมถะ) สมถะมี ๓ อย่าง ดังนี้

๑. จิตตสมถะ (ธรรมทำให้จิตสงบ) คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตในสมาบัติ ๘ [รูปสมาบัติ ๔ อรูปสมาบัติ ๔] เพราะความดิ้นรนหวั่นไหวแห่งจิตย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยความสงบแห่งจิตนั้น

๒. อธิกรณสมถะ (ธรรมทำให้อธิกรณ์สงบ) คือ สมถะ ๗ อย่างมีสัมมุขาวินัยเป็นต้น เพราะอธิกรณ์นั้นๆ ย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยอธิกรณสมถะนั้น

๓. สัพพสังขารสมถะ (ธรรมทำให้สังขารทั้งปวงสงบ) คือ พระนิพพาน เพราะสังขารทั้งหมดย่อมสงบระงับได้โดยอาศัยพระนิพพาน

[อธิกรณสมถะ คือ ธรรมทำให้อธิกรณ์สงบ กล่าวคือ วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณ์ มี ๗ อย่าง[๑๙๑] คือ

๑. สัมมุขาวินัย	สมถะเครื่องระงับอธิกรณ์ในเบื้องหน้าสงฆ์
๒. สติวินัย	วินัยที่ควรให้แก่พระขีณาสพผู้ถึงความไพบูลย์แห่งสติ
๓. อมูฬหวินัย	วินัยที่ควรให้แก่ผู้ไม่หลง
๔. ปฏิญญาตกรณะ	การกระทำโดยปฏิญญาณ
๕. เยภุยยสิกา	การตัดสินตามคำของคนข้างมาก
๖. ตัสสปาปิยสิกา	การตัดสินลงโทษแก่ผู้ผิดที่ไม่รับ
๗. ติณวัตถารกะ	วิธีกลบไว้ด้วยหญ้า คือ ประนีประนอม]

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความสงบแห่งจิตในความหมายนี้

สมาธินทรีย์ คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งสมาธิ

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ

สัมมาสมาธิ คือ สมาธิที่จริงแท้ไม่แปรผัน กล่าวคือ สมาธิที่นำออก[จากวัฏฏะ] หมายถึง สมาธิฝ่ายกุศล

[๑๒] ในนิเทศแห่งสัทธินทรีย์ ชื่อว่าศรัทธา โดยเนื่องด้วยการเชื่อมั่นพระพุทธ-คุณเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธา คือ สภาวะดำเนินไปสู่รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเชื่อมั่นพระพุทธคุณเป็นต้น = พุทฺธาทิคุเณ สทฺทหตีติ สทฺธา. (ธา ธาตุมี สํ เป็นบทหน้า ใช้ในความหมายว่า เชื่อมั่น)
- สภาวะดำเนินไปสู่รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น = พุทฺธาทีนิ รตนานิ สทฺทหติ ปติยายตีติ สทฺธา (ธา ธาตุมี สํ เป็นบทหน้า ใช้ในความหมายว่า ดำเนินไป)]

คำว่า สัททหนา คือ อาการเชื่อ

คำว่า โอกัปปนา คือ สภาวะหยั่งลงเหมือนแทรกเข้าไปในพระพุทธคุณเป็นต้น

คำว่า อภิปสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธคุณเป็นต้น

[ในประโยคว่า พุทฺธาทีนํ คุเณสุ เอตาย สตฺตา อติวิย ปสีทนฺติ (ทำให้เหล่าสัตว์เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธคุณเป็นต้น) คำว่า ปสีทนฺติ มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธคุณ จึงมีความหมายว่า เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธคุณเป็นต้น ตามหลักภาษาโดยทั่วไป เมื่อปรากฏความหมายว่า ใส (เลื่อมใส) และพยายาม ให้ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ตามสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๑๕) ว่า มณฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ (เมื่อปรากฏอรรถว่า ใส และอรรถว่า พยายาม ให้ลงตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ญาเณน ปสนฺโน (ผู้ผ่องใสด้วยญาณ)
- ญาณสฺมึ ปสนฺโน (ผู้ผ่องใสในญาณ)
- ญาเณน อุสฺสุกฺโก (ผู้มีความเพียรด้วยญาณ)
- ญาณสฺมึ อุสฺสุโก (ผู้มีความเพียรในญาณ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อภิปสาทะ คือ สภาวะเลื่อมใสยิ่ง]

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงปรารภเหตุอื่นด้วยบทสมาสมีสัทธินทรีย์เป็นต้นแล้ว จึงทรงถือเอาบทแรกมาทำการจำแนกบท[ว่า ยา สทฺทา สทฺทหนา เป็นต้น] ข้อนี้เป็นเรื่องธรรมดาในพระอภิธรรม ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสอีกว่า สทฺธา (ศรัทธา)

อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์แห่งหญิง ชื่อว่าอิตถินทรีย์ ฉันใด สัทธินทรีย์นี้ฉันนั้นหามิได้ แต่อินทรีย์นี้คือศรัทธา จึงได้ชื่อว่าสัทธินทรีย์ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า สทฺธา อีก เพื่อแสดงความมีเนื้อความเสมอกัน

[ข้อความว่า “ความมีเนื้อความเสมอกัน” คือ ความเป็นกรรมธารยสมาสที่มีเนื้อความเสมอกันว่า สทฺธาว อินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ (อินทรีย์คือศรัทธา) ไม่ใช่ตัปปุริสสมาสที่มีเนื้อความต่างกันว่า สทฺธาย อินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ (อินทรีย์แห่งศรัทธา) เหมือนในรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถิยา อินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ (อินทรีย์แห่งหญิง) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) อธิบายว่า

สมานาธิกรณภาโว ทฺวินฺนำ พหูนำ วา ปทานำ เอกสฺมึ อตฺเถ ปวตฺติ.

“ความมีเนื้อความเสมอกัน คือ ความเป็นไปในเนื้อความอย่างเดียวกันของบทสองบทหรือบทหลายบท”]

โดยประการดังนี้ พึงทราบประโยชน์ในการตรัสซ้ำบทแรกในนิเทศของบททั้งปวง

สัทธินทรีย์ คือ สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการตัดสินด้วยความเชื่อมั่น

ศรัทธาพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา

[๑๓] ในนิเทศแห่งวิริยินทรีย์ คำว่า เจตสิโก (อาศัยในจิต) นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงว่าวิริยะเป็นสภาพอาศัยในจิตอย่างแน่นอน กล่าวคือ วิริยะนี้แม้จะกล่าวว่าเป็นไปทางกายเพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้นในพระสูตรเป็นต้นว่า ยทปิ ภิกฺขเว กายิกำ วีริยำ, ตทปิ วีริยสมฺโพชฺฌงฺโค. ยทปิ เจตสิกำ วีริยำ, ตทปิ วีริยสมฺโพชฺฌงฺโคติ. อิติ หิทำ อุทฺเทสำ คจฺฉติ [๑๙๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะที่เป็นไปทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะนี้ย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการฉะนี้) แต่ไม่เป็นไปทางกายเหมือนกายวิญญาณ จึงตรัสว่า เจตสิโก (อาศัยในจิต) เพื่อแสดงว่าวิริยะนั้นอาศัยจิตอย่างเดียว [คือ วิริยะมิได้เกิดทางกายทวารเหมือนกายวิญญาณ]

คำว่า วีริยารมฺโภ แปลว่า ความเพียรที่เรียกว่า วิริยะ คำนี้ปฏิเสธความเพียรที่เหลือนอกจากนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า อารมฺภ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายเป็นอันมาก คือ

๑. กรรม พบในพระบาลีนี้ว่า

ยำ กิญฺจิ ทุกฺขำ สมฺโภติ สพฺพำ อารมฺภปจฺจยา
อารมฺภานำ นิโรเธน นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว.[๑๙๓]

“ทุกข์ทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับ โดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น”

๒. อาบัติ พบในพระบาลีนี้ว่า อารมฺภติ จ วิปฺปฏิสารี จ โหติ [๑๙๔] (ภิกษุย่อมต้องอาบัติและเป็นผู้มีวิปฏิสาร)

๓. กิริยามีปักหลักบูชายัญเป็นต้น พบในพระบาลีนี้ว่า

มหายญฺญา มหารมฺภา น เต โหนฺติ มหปฺผลา.[๑๙๕]

"มหายัญมีกิริยาใหญ่ แต่มหายัญเหล่านั้นหามีผลใหญ่ไม่"

๔. วิริยะ พบในพระบาลีนี้ว่า

อารมฺภถ นิกฺกมถ ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน.[๑๙๖]

"ท่านทั้งหลายจงเพียร จงพยายาม จงขวนขวายในพระพุทธศาสนา"

๕. ความเบียดเบียน พบในพระบาลีนี้ว่า สมณํ โคตมํ อุทฺทิสฺส ปาณํ อารภนฺติ [๑๙๗] (ชนทั้งหลายเบียดเบียนสัตว์โดยหมายเฉพาะพระสมณโคดม)

๖. การทำลายมีการตัดและการผ่าเป็นต้น พบในพระบาลีนี้ว่า พีชคามภูตคามสมารมฺภา ปฏิวิรโต โหติ [๑๙๘] (พระสมณโคดมเว้นขาดจากการพรากพีชคาม <กลุ่มเมล็ดพืช> และภูตคาม <กลุ่มต้นไม้>)

แต่ในนิเทศของวิริยินทรีย์นี้ประสงค์เอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "คำว่า วีริยารมฺโภ แปลว่า ความเพียรที่เรียกว่า วิริยะ" เพราะวิริยะเรียกว่าอารัมภะ โดยเนื่องด้วยความเพียร

คำว่า อารมฺโภ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของวิริยะ

ชื่อว่า นิกกมะ โดยเนื่องด้วยการพ้นไปจากการเกียจคร้าน

ชื่อว่า ปรักกมะ โดยเนื่องด้วยการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้า

ชื่อว่า อุยยามะ โดยเนื่องด้วยความพยายามยิ่งๆ ขึ้นไป

ชื่อว่า วายามะ โดยเนื่องด้วยความเพียรอย่างยิ่ง

ชื่อว่า อุสสาหะ โดยเนื่องด้วยความพากเพียร

[ศัพท์ว่า นิกฺกม สำเร็จรูปมาจาก

- นิกฺขมนำ นิกฺกโม = นิ บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย

ศัพท์ว่า ปรกฺกม สำเร็จรูปมาจาก

- ปรำ อกฺกมนำ ปรกฺกโม = ปรำ บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย

ศัพท์ว่า อุยฺยาม สำเร็จรูปมาจาก

- อุคฺคนฺตฺวา ยมนำ อุยฺยาโม = อุ บทหน้า + ยมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย

ศัพท์ว่า วายาม สำเร็จรูปมาจาก

- พฺยายมนำ วายาโม = วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ยมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย

ศัพท์ว่า อุสฺสาห สำเร็จรูปมาจาก

- อุสฺสหนำ อุสฺสาโห = อุ บทหน้า + สห ธาตุ + ณ ปัจจัย]

ชื่อว่า อุสโสฬฺหี โดยเนื่องด้วยความอุตสาหะยิ่ง

ชื่อว่า ถามะ เพราะเป็นสภาวะมั่นคง

ชื่อว่า ธิติ เพราะทรงกระแสกุศลไว้ โดยเนื่องด้วยการทรงจิตและเจตสิกไว้ หรือโดยเนื่องด้วยความเป็นไปไม่ขาดสาย

อีกนัยหนึ่ง วิริยะนั้นพึงทราบว่า

- เป็นเครื่องพันไปจากกามเพื่อบรรเทากามคุณทั้งหลาย
- เป็นเหตุบรรลุประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้าเพื่อการตัดกิเลสเครื่องผูก
- เป็นเครื่องพยายามยิ่งๆ ขึ้นไปเพื่อข้ามห้วงโอฆะ
- เป็นความเพียรอย่างยิ่งเพราะเป็นเครื่องบรรลุถึงฝั่งพระนิพพาน
- เป็นความพากเพียร เพราะเป็นหัวหน้า
- เป็นความอุตสาหะยิ่ง เพราะมีกำลังมาก
- เป็นกำลัง เพราะถอดลิ่มสลัก[คืออวิชชา]
- เป็นความตั้งมั่น เพราะทำให้หยั่งลงมั่น

วิริยะนั้นก็คือความบากบั่นไม่ย่อท้อด้วยการไม่ย่อหย่อนในขณะเกิดขึ้นอย่างนี้ ว่า กามं ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ[๑๙๙] (เนื้อและเลือดในสรีระของเราจงเหือดแห้งไป จะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที) ความหมายก็คือ ความบากบั่นมั่นคง คือ ความบากบั่นเด็ดเดี่ยว

อนึ่ง วิริยะนี้ไม่ทอดทิ้งฉันทะ ไม่ทอดทิ้งธุระ ไม่ให้ความเกียจคร้านได้โอกาส ไม่สละ นำความตั้งใจไม่ท้อถอยในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้นจึงตรัสว่า อนิกฺขิตฺตฉนฺทตา (ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ) อนิกฺขิตฺตธุรตา (ความไม่ทอดทิ้งธุระ) อุปมาเหมือนในสถานที่มีโคลนตมซึ่งมีสภาพควรสละความเพียรนั้น เจ้าของโคกล่าวว่า พวกเธอจงเอาโคตัวที่นำภาระไป โคนั้นแม้จะคุกเข่ายันที่พื้นดินก็สู้นำไปไม่ยอมให้สิ่งของตกที่พื้นดิน ฉันใด วิริยะก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทอดทิ้ง ย่อมประคองธุระไปในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้นจึงตรัสว่า ธุรสมฺปคฺคาโห (ธรรมเครื่องประคองธุระอย่างดี)

ชื่อว่า วิริยินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการประคับประคอง

ชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน

ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะเป็นความพยายามที่ถูกต้องในกุศลอันนำออกจากสังสารวัฏ

[๑๔] ในนิเทศแห่งสตินทรีย์ ชื่อว่า สติ โดยเนื่องด้วยการระลึก คำว่า สติ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ

ชื่อว่า อนุสสติ โดยเนื่องด้วยการตามระลึก เพราะระลึกถึงบ่อยๆ [อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า ปุนปฺปุนํ (บ่อยๆ, ตาม)]

ชื่อว่า ปฏิสสติ โดยเนื่องด้วยการระลึกเฉพาะ เพราะเป็นการระลึกเหมือนไปข้างหน้า [ปติ อุปสรรคมีความหมายว่า อภิมุขํ (เฉพาะหน้า)]

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นเพียงเพิ่มเติมด้วยบทอุปสรรค [ปติ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ ใช้เพื่อประดับคำให้สละสลวย]

อาการที่ระลึก ชื่อว่า สรณตา

อนึ่ง คำว่า สรณตา เป็นชื่อแห่งสรณะทั้ง ๓ [มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น] ดังนั้น จึงตรัส สติ ศัพท์ไว้อีกเพื่อปฏิเสธความหมายว่าที่พึ่งนั้น ความหมายในที่นี้ก็คือ ภาวะที่ระลึกคือสติ

ชื่อว่า ธารณตา เพราะทรงจำสิ่งที่สดับและเรียนรู้

อปิลาปนตา คือ ความไม่เลื่อนลอย เพราะเป็นสภาพหยั่งลงที่เรียกว่าการตามหยั่งลง[ในอารมณ์] เปรียบเหมือนกระโหลกน้ำเต้าเป็นต้นลอยอยู่บนน้ำไม่จมน้ำ ฉันใด สติก็ฉันนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่จมลง เพราะสติย่อมตามหยั่งลงสู่อารมณ์ ดังนั้นจึงตรัสว่า อปิลาปนตา (ความไม่เลื่อนลอย)

ชื่อว่า อสัมมุสนตา (ความไม่หลงลืม) เพราะความไม่หลงลืมในการงานที่ทำและคำพูดที่ล่วงมานานได้

ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการเข้าไปตั้งไว้[ในจิต]และลักษณะแห่งการแสดงอารมณ์ให้ประจักษ์ อินทรีย์ คือ สติ จึงเรียกว่า สตินทรีย์

ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความประมาท

สติที่จริงแท้ไม่แปรปรวน เป็นเครื่องนำออกจากภพ เป็นกุศล ชื่อว่า สัมมาสติ

[๑๖] ในนิเทศแห่งปัญญินทรีย์ ชื่อว่า ปัญญา เพราะเป็นสภาวะทำให้ประจักษ์ คือ กระทำเนื้อความนั้น ๆ ให้แจ่มแจ้ง

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ธรรมโดยประการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ

[คำว่า ปญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ประจักษ์ = ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา.

(ป บทหน้า + ญา ธาตุ = ประจักษ์ + ณาเป การิตปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สภาวะรู้ธรรมโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ธมฺเม ชานาตีติ ปญฺญา.
(ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)]

คำว่า ปญฺญา นี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น

อาการที่รู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปชานนา

ชื่อว่า วิจัย เพราะหยั่งเห็นธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ปวิจัย นี้เป็นบทที่เพิ่มอุปสรรคเข้ามา [คือ ป อุปสรรคไม่มีความหมายใด]

ชื่อว่า ธรรมวิจัย เพราะหยั่งเห็นธรรมคือสัจจะ ๔

ชื่อว่า สัลลักขณา โดยเนื่องด้วยการกำหนดความไม่เที่ยงเป็นต้น

สัลลักขณานั่นแหละ ตรัสเรียกอีกว่า อุปลักขณา ปัจจุปลักขณา โดยความต่างกันแห่งอุปสรรค [คือ อุป และ ปติ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ]

ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า ปัณฑิจจะ

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสัลละ

[คำว่า โกสลฺลํ เป็นบทภาวตัทธิตที่มาจาก กุสล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีฉายาของพระภิกษุว่า โกสลฺโล แปลว่า ผู้ฉลาด ตามนัยนี้ต้องลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตอีกครั้งหนึ่ง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า โกสลฺลํ อสฺส อตฺถีติ โกสลฺโล (ผู้มีความฉลาด) แต่อาจารย์มหาวิสุทธารามมีความเห็นว่าให้วิเคราะห์เป็นรูปว่า กึ สลฺลํ อสฺสาติ โกสลฺโล (ผู้มีลูกศรอะไร) แล้วถือว่าเป็นรูฬหิศัพท์ที่ไม่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์เหมือนคำว่า ปงฺกชํ (ดอกไม้เกิดในน้ำ, ดอกบัว), โค (สัตว์ผู้ไป, วัว), มหึโส (สัตว์ผู้นอนบนแผ่นดิน, กระบือ)]

ความเป็นผู้ละเอียดอ่อน ชื่อว่า เนปุญญะ

ชื่อว่า เวภัพยา ด้วยการทำให้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น

[คำว่า เวภพฺยา มีรูปวิเคราะห์ว่า
- วิภาเวตีติ วิภาโว (วิ บทหน้า + ภู ธาตุ = ปรากฏ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย)
- วิภาโวเยว เวภพฺยา (วิภาว ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

ชื่อว่า จินตา ด้วยการรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จินตา เพราะยังบุคคลที่มีปัญญานั้นให้รู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น

[คำว่า จินฺตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น = อนิจฺจาทีนิ จินฺเตตีติ จินฺตา.
  (จินฺต ธาตุ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)
- สภาวะให้รู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น = อนิจฺจาทีนิ จินฺตาเปตีติ จินฺตา.
  (จินฺต ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)]

ชื่อว่า อุปปริกขา เพราะใคร่ครวญความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ภูรี เป็นชื่อของแผ่นดิน แม้ปัญญานี้ก็เรียกว่า ภูรี เพราะมีสภาพดุจแผ่นดิน เนื่องจากเป็นสภาวะละเอียดอ่อนและกว้างขวาง ดังนั้นจึงกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหา-นิเทศ]ว่า

ภูรี วุจฺจติ ปถวี. ตาย ปถวีสมาย วิตฺถฏาย วิปุลาย ปญฺญาย สมนฺนาคโตติ ภูริปญฺโญ.[๒๐๐]

“แผ่นดินเรียกว่า ภูรี บุคคลชื่อว่า ภูริปัญญะ (ผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน) เพราะประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวางไพบูลย์เสมอด้วยแผ่นดินนั้น”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภูรี นี้เป็นชื่อของปัญญา และชื่อว่า ภูรี เพราะรื่นรมย์ในเนื้อความ[คือปรมัตถ์]ที่มีจริง

[คำว่า ภูรี ตามนัยนี้แปลว่า “ปัญญาดุจแผ่นดิน” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ภูรี วิยาติ ภูรี ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย ภูรี ศัพท์ นัยที่ ๒ แปลว่า “ปัญญา” เป็นรูฬหิศัพท์ที่ปรากฏในความหมายว่า ปัญญา โดยแยกรากศัพท์ไม่ได้

และนัยที่ ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูเต อตฺเถ รมตีติ ภูรี แปลว่า “สภาวะรื่นรมย์ในเนื้อความที่มีจริง” ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ภูต ศัพท์ + รมุ ธาตุ = รื่นรมย์ + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ภูตรี ให้ลบ ต อักษรตามวัณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร]

คำว่า เมธา คือ สภาวะทำลายกิเลสเหมือนสายฟ้าผ่าภูเขาหิน

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็ว

[คำว่า เมธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำลายกิเลส = กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา.
  (เมธ ธาตุ = เบียดเบียน + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)
- สภาวะรับเอาได้เร็ว = เมธติ ขิปฺปํ คณฺหาตีติ เมธา.
  (เมธ ธาตุ = รับเอาเร็ว + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)]

คำว่า ปริณายิกา คือ สภาวะนำพาผู้ที่เกิดปัญญานั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์ที่เกื้อกูลแก่ตน และในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริงในสัมปยุตตธรรม

คำว่า วิปัสสนา คือ สภาวะรู้เห็นธรรมโดยประการต่างๆ โดยจำแนกเป็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า สัมปชัญญะ คือ สภาวะรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบด้วยประการต่างๆ

คำว่า ปโตทะ คือ สภาวะเหมือนปฏัก เพราะแทงจิตที่คดโกงวิ่งไปผิดทางให้ขึ้นสู่ทาง เหมือนปฏักแทงม้าสินธพที่วิ่งไปผิดทางให้ไปถูกทาง

ที่ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการรู้เห็น อินทรีย์ คือปัญญา จึงเรียกว่า ปัญญินทรีย์

ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชชา

ศาสตราคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาสัตถะ เพราะเป็นสภาวะทำลายกิเลส

ปราสาทคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาปาสาทะ เพราะเป็นสภาวะสูงยิ่ง

แสงสว่างคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาอาโลกะ เพราะเป็นสภาวะส่องสว่าง

โอภาสคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาโอภาสะ เพราะเป็นสภาวะสว่าง

ประทีปคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญาปัชโชตะ เพราะเป็นสภาวะโชติช่วง ดังจะเห็นได้ว่า

เมื่อบุคคลผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์เดียวแล้ว หมื่นโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มีโอภาสเป็นอันเดียวกัน มีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสพระดำรัสนั้นไว้

อนึ่ง บทที่แสดงถึงปัญญาทั้ง ๓ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเนื้อความได้ ในนิเทศนี้พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงเทศนาตามอัธยาศัยของเหล่าสัตว์โดยคล้อยตามพระสูตรเหล่านั้นว่า

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อาโลกา. กตเม จตฺตาโร. จนฺทาโลโก สูริยาโลโก อคฺยาโลโก ปญฺญาโลโก. อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร อาโลกา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ จตุนฺนํ อาโลกานํ ยทิทํ ปญฺญาโลโก.[๒๐๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ และแสงสว่างแห่งปัญญา ดูกรภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่างนี้แล ในบรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ”

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว โอภาสา ฯเปฯ จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปชฺโชตา ฯเปฯ[๒๐๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย โอภาสเหล่านี้มี ๔ อย่าง ฯลฯ”

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความโชติช่วงเหล่านี้มี ๔ อย่าง ฯลฯ”

โดยแท้จริงแล้ว เนื้อความที่ถูกจำแนกไว้หลายลักษณะย่อมชื่อว่าได้รับการจำแนกไว้เป็นอย่างดี เพราะบุคคลพวกหนึ่งย่อมเข้าใจได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวกอื่นก็เข้าใจได้โดยประการอื่น

[การประกอบคำศัพท์หลายคำที่มีเนื้อความเหมือนกัน เป็นโทษทางภาษาที่กล่าวเรียกว่า นิรัตถกโทษ คือ โทษไม่มีความหมาย แต่ในที่นี้ไม่จัดเป็นโทษ เพราะบางคนเข้าใจได้เมื่อตรัสว่า ปญฺญาอาโลโก บางคนเข้าใจด้วยพระดำรัสว่า ปญฺญาโอภาโส หรือ ปญฺญาปชฺโชโต]

รัตนะคือปัญญา ชื่อว่า ปัญญารัตนะ เพราะเป็นสภาวะ:-

- กระทำความยินดี
- ให้ความยินดี

- ให้เกิดความยินดี
- ควรกระทำความเคารพ
- ปรากฏได้โดยยาก
- หาที่เปรียบมิได้
- เป็นเครื่องใช้ของสัตว์ชั้นสูง

[ตามความหมายข้างต้น ความหมาย ๓ อย่างแรกสามารถแยกรากศัพท์ได้ คือ

- สภาวะกระทำความยินดี = รตึ กโรตีติ รติกรณนฺ.
  (เมื่อควรกล่าวว่า รติกรณ ให้ลบสระ อิ ใน ติ และ กร แล้วแปลง ณ เป็น น จึงมีรูปว่า รตน)
- สภาวะให้ความยินดี = รตึ ททาตีติ รติทานนฺ.
  (เมื่อควรกล่าวว่า รติทาน ให้ลบสระ อิ ใน ติ และ ทา จึงมีรูปว่า รตน)
- สภาวะให้เกิดความยินดี = รตึ ชเนตีติ รติชนนฺ.
  (เมื่อควรกล่าวว่า รติชนน ให้ลบสระ อิ ใน ติ และ ชน จึงมีรูปว่า รตน)

ส่วนความหมายหลังเป็นการแสดงคุณลักษณะล้วนๆ ไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

จิตฺตีกตํ มหคฺฆญฺจ อตุลํ ทุลฺลภทสฺสนํ
อโนมสตฺตปริโภคํ รตนํ เตน วุจฺจติ.

"พระไตรรัตน์เป็นสิ่งที่ควรกระทำความเคารพ มีค่ามาก หาที่เปรียบมิได้ เห็นได้โดยยาก เป็นเครื่องใช้ของสัตว์ชั้นสูง ดังนั้นจึงเรียกว่า รัตนะ"]

คำว่า อโมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง

อีกอย่างหนึ่ง อโมหะ คือ สภาวะไม่หลงในอารมณ์เอง

อีกอย่างหนึ่ง อโมหะ คือ ความไม่หลงเท่านั้น

[คำว่า อโมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง = เตน สตฺตา มุยฺหนฺตีติ โมโห, น โมโห อโมโห.
  (กรณสาธนะ)

- สภาวะไม่หลง = อารมฺมเณ มุยฺหตีติ โมโห, น โมโห อโมโห (กัตตุสาธนะ)

- ความไม่หลง = มุยฺหนํ โมโห, น โมโห อโมโห (ภาวสาธนะ)]

บทว่า ธรรมวิจัย มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสธรรมวิจัยนี้อีก

ตอบว่า : เพื่อแสดงว่าอโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ บทนั้นแสดงข้อความนี้ว่า อโมหะนั้นมิใช่เป็นธรรมอื่นนอกจากโมหะอย่างเดียว แต่เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะด้วย ในที่นี้จึงประสงค์เอาอโมหะที่เรียกว่าธรรมวิจัยนั้น

ทิฏฐิที่จริงแท้ไม่แปรปรวน เป็นเครื่องนำออกจากภพ และเป็นกุศล ชื่อว่า สัมมา-ทิฏฐิ

[๑๙] ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ พระบาลีว่า โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมานํ อายุ (อายุใดของนามธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า อายุใดของนามธรรมที่ประกอบร่วมกันเหล่านั้น เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น ที่จริงแล้วเมื่ออายุนั้นมีอยู่ นามธรรมย่อมดำเนินไป ดังนั้นจึงเรียกว่า อายุ

บทว่า อายุ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของอายุนั้น

อนึ่ง เมื่ออายุยังมีอยู่เท่านั้น นามธรรมเหล่านั้นจึงดำรงอยู่ ย่อมเป็นไปได้ ย่อมดำรงชีพได้ ย่อมดำเนินไป ย่อมรักษา ดังนั้น จึงตรัสบทว่า จิติ เป็นต้น

มีรูปวิเคราะห์ในบทเหล่านั้น ดังนี้

ชื่อว่า ฐิติ เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ได้

ชื่อว่า ยปนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นไปได้

ชื่อว่า ยาปนา ก็เหมือนกัน แต่พระองค์ทรงทำความเป็นรัสสะในบทแรกโดยเนื่องด้วยสัตว์ผู้เข้าใจด้วยอาการอย่างนั้น

[คำว่า อายุ สำเร็จรูปมาจาก อย ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อยนฺติ เอเตนาติ อายุ (สภาวะทำให้นามธรรมดำเนินไป)

คำว่า ยปนา และ ยาปนา มีความหมายเหมือนกัน โดยมีศัพท์เดิมว่า ยาปนา มาจาก ยป ธาตุ (ยาปเน = เป็นไป) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย โดยเหตุที่ ยป ธาตุเป็นจุราทิคณะ จึงต้องพฤทธิ์ สระ อ ใน ย เป็น ยา บทว่า ยาปนา จึงเป็นรูปปกติ ส่วนรูปว่า ยปนา ทำการรัสสะ อา ใน ยา เป็น ย เพื่อให้คนฟังธรรมบางคนที่เข้าใจคำนี้สามารถเข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจน

พระพุทธองค์ทรงแสดงพระอภิธรรมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีผู้ฟังเป็นเทวดาและพรหมเท่านั้น แต่ก็ยังแสดงคำไวพจน์หลายแห่งเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนขึ้น จึงอาจสันนิษฐานว่าเทวดาและพรหมเหล่านั้นอาจเข้าใจคำบาลีตามการสั่งสมของตนในตอนเป็นมนุษย์โดยขึ้นอยู่กับท้องถิ่นในแต่ละแห่งที่อาจใช้คำศัพท์ต่างกัน]

ชื่อว่า อิริยนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงชีพได้ [เหมือนน้ำรักษาดอกอุบล]

ชื่อว่า วัตตนา เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมดำเนินไป

ชื่อว่า ปาลนา เพราะทำให้รักษาสัมปยุตตธรรม

ชื่อว่า ชีวิต เพราะทำให้สัมปยุตตธรรมเป็นอยู่

ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะแห่งการตามรักษา

[๓๐] ในนิเทศแห่งหิริพละ พระบาลีว่า ยํ ตสฺมึ สมเย แปลว่า ในสมัยนั้นย่อมละอายด้วยธรรมใด

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความว่า ในสมัยนั้น ธรรมใดย่อมละอาย โดยทำการเปลี่ยนลิงค์

บทว่า หิริยิตพฺเพน ลงตติยาวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติ หมายความว่า ย่อมละอาย คือรังเกียจธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การละอาย

บทว่า ปาปกานํ แปลว่า อันต่ำทราม

บทว่า อกุสลานํ ธมฺมานํ (อกุศลธรรม) คือ ธรรมที่เกิดจากความไม่ฉลาด

แม้คำว่า สมาปตฺติยา นี้ก็ลงตติยาวิภัตติในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ หมายความ

ว่า ย่อมละอายคือรังเกียจการเข้าถึงอกุศลธรรมเหล่านั้น คือ การได้รับ กล่าวคือ การถึงพร้อมแห่งธรรมเหล่านั้น

[๓๑] ในนิเทศแห่งโอตตัปปะ บทว่า โอตฺตปฺปิตพฺเพน ลงตติยาวิภัตติในอรรถแห่งเหตุ หมายความว่า ย่อมหวั่นเกรง คือย่อมกลัว เพราะกายทุจริตเป็นต้นซึ่งควรแก่ความเกรงกลัว อันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว และเพราะการเข้าถึงมีประการตามที่กล่าวแล้วอันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว

[๓๒] ในนิเทศแห่งอโลภะ ชื่อว่า อโลภะ เพราะความไม่โลภ

อีกอย่างหนึ่ง อโลภะ คือ สภาวะไม่โลภ

[นัยแรกแสดงว่า อโลภ เป็นภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุพฺภนํ โลโภ, น โลโภ อโลโภ นัยหลังแสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า ลุพฺภตีติ โลโภ, น โลโภ อโลโภ ความจริงศัพท์ที่แสดงถึงธรรมทั้งหมดอาจมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ และกรณสาธนะได้ทั้ง ๓ ประการ (ดู ปรมัตถทีปนี คำอธิบายบทว่า จิตฺตํ)]

บทว่า อโลภะ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของความไม่โลภนั้น

บทว่า อลุพภนา (กิริยาที่ไม่โลภ) คือ อาการที่ไม่โลภ

บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยโลภะ ชื่อว่าผู้ละโมบ บุคคลผู้ไม่ละโมบ ชื่อว่า อลุพภิตะ (ผู้ไม่ละโมบ)

คำว่า อลุพภิตัตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ละโมบ

คำว่า อสาราคะ คือความไม่กำหนัดนัก เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกำหนัด

คำว่า อสารัชชนา (กิริยาที่ไม่กำหนัดนัก) คือ อาการที่ไม่กำหนัดนัก

คำว่า อสารัชชิตัตตะ คือ ภาวะแห่งผู้ไม่กำหนัดนัก

[คำว่า สาราโค ตัดบทเป็น สํ + ราโค อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า ภุส (ยิ่ง) ลบนิคคหิต และทีฆะ อ ใน ส เป็น อา]

คำว่า อนภิชฌา คือ สภาวะไม่เพ่งเล็ง

บทว่า อโลโภ กุสลมูลํ แปลว่า กุศลมูลคืออโลภะ โดยแท้จริงแล้ว อโลภะเป็นมูลแก่กุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นปัจจัย ดังนั้นจึงชื่อว่ากุศลมูล

ทั้งกุศลนั้นก็เป็นมูลด้วย เพราะเป็นปัจจัย จึงได้ชื่อว่า กุศลมูล

[๓๓] ในนิเทศแห่งอโทสะ ชื่อว่า อโทสะ เพราะความไม่โกรธ

อีกอย่างหนึ่ง อโทสะ คือ สภาวะไม่โกรธ

บทว่า อโทสะ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของความไม่โกรธนั้น

บทว่า อทุสสนา (กิริยาที่ไม่โกรธ) คือ อาการที่ไม่โกรธ

คำว่า อทุสสิตัตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่โกรธ

คำว่า อัพยาบาท คือ สภาวะไม่ปองร้าย เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท

คำว่า อัพยาพัชฌะ คือ สภาวะไม่ใช่ทุกข์ที่บีบคั้นยิ่ง เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ คือความโกรธ

[คำว่า อพฺยาพชฺฌ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อา ภุโส พาธตีติ พฺยาพาโธ (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาธ ธาตุ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัย), พฺยาพาโธเยว พฺยาพชฺโฌ (พฺยาพาธ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต), น พฺยาพชฺโฌ อพฺยาพชฺโฌ

ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า อพฺยาปชฺโช ศัพท์นี้แม้ใช้ในที่อื่นได้ แต่ไม่ควรปรากฏในที่นี้ เพราะมีความหมายซ้ำกับศัพท์ว่า อพฺยาปาโท ในคำแรก และ พฺยาพาธ ศัพท์ก็มีความหมายว่า ทุกข์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

พฺยาพาธนฏฺเฐน พฺยาพาโธ. พฺยาพาโธว พฺยาพชฺฌ. ทุกฺขนฺติ อตฺโถ.[๒๐๒]

“ชื่อว่า พฺยาพาธะ เพราะเป็นสภาวะบีบคั้นยิ่งเป็นพิเศษ สภาวะบีบคั้นยิ่งเป็นพิเศษนั่นแหละ ชื่อว่า พฺยาพัชฌะ หมายถึง ทุกข์”]

บทว่า อโทโส กุสลมูลํ แปลว่า กุศลมูลคืออโทสะ

บทว่ากุศลมูลนั้นมีเนื้อความตามกล่าวแล้วนั่นแหละ

[๔๐-๔๑] ในนิเทศแห่งกายปัสสัทธิเป็นต้น [นาม]ขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ทรงประสงค์เอาด้วยบทว่า กาโย (หมู่นาม) นี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า เวทนากฺ-ขนฺธสฺส (เวทนาขันธ์) เป็นต้น

ปัสสัทธิ คือ สภาวะที่ทำให้สัมปยุตตธรรมเหล่านั้นสงบ กล่าวคือ ปราศจากความกระวนกระวายถึงความปลอดโปร่งยิ่ง

บทที่ ๒ [ปฏิปฺปสฺสทฺธิ] ทรงเพิ่มบทอุปสรรค [คือ ปติ แล้วแปลง ปติ เป็น ปฏิ]

คำว่า ปัสสัมภนา (กิริยาที่สงบ) คือ อาการที่สงบ

บทที่ ๒ [ปฏิปฺปสฺสมฺภนา] ก็ทรงเพิ่มบทอุปสรรค

คำว่า ปฏิปัสสัมภิตัตตะ คือ ภาวะแห่งขันธ์ ๓ ที่สงบ เพราะพรั่งพร้อมด้วยปัสสัทธิ

ความสงบแห่งความกระวนกระวายด้วยกิเลสของขันธ์ ๓ ตรัสไว้แม้ด้วยบททั้งหมด

ความสงบความกระวนกระวายของวิญญาณขันธ์ ตรัสไว้ด้วยนัยที่ ๒ [คือ จิตฺตปสฺสทฺธิ]

[๔๒-๔๓] คำว่า ลหุตา (ความเบา) คือ อาการแห่งภาวะที่เบา

[คำว่า กายลหุตา (ความเบาแห่งนามขันธ์) หมายถึง การที่นามขันธ์ ๓ สามารถออกจากกระแสภวังค์ได้เร็ว]

คำว่า ลหุปริณามตา มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ คำว่า ลหุปริณามะ คือ ธรรมที่มีการเปลี่ยนไปเร็ว

คำว่า ลหุปริณามตา คือ ภาวะแห่งธรรมที่มีการเปลี่ยนไปเร็วเหล่านั้น ความหมายก็คือ สามารถเกิดขึ้นบ่อยๆ ได้โดยพลัน

การเกิดขึ้นบ่อยๆ ได้โดยพลันของนามขันธ์ ๓ เช่น ในเวลาทำกุศลทั่วไป หรือเวลาเจริญวิปัสสนาภาวนา วิถีจิตก่อนและหลังย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีภวังคจิตคั่นมากนัก และปราศจากความซึมเซาเหมือนอกุศลจิตที่มีถีนมิทธะเป็นประธาน]

คำว่า อทันธนตา (ความไม่หนัก) นี้เป็นคำปฏิเสธความหนัก คือ ไม่ใช่ภาระหนัก

คำว่า อวิตฺถนตา (ความไม่กระด้าง) หมายความว่า ความไม่กระด้าง เพราะความไม่มีภาระหนักคือกิเลสอันมีมานะเป็นต้น

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสอาการคือความเบาของขันธ์ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก และของวิญญาณขันธ์ด้วยนัยที่ ๒ [คือ จิตฺตลหุตา]

[๔๔-๔๕] คำว่า มุทุตา คือ ความอ่อน

ในคำว่า มทฺทวตา จิตที่สนิทเกลี้ยงเกลา เรียกว่า มัททวะ

คำว่า มัททวตา คือ ความเป็นจิตที่สนิทเกลี้ยงเกลานั้น

คำว่า อกักขฬตา คือ ภาวะที่ไม่หยาบ

คำว่า อกถินตา คือ ภาวะที่ไม่กระด้าง

แม้ในนิเทศนี้ พระพุทธองค์ก็ตรัสอาการคือความเบาของขันธ์ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก [คือ กายลหุตา] และของวิญญาณขันธ์ด้วยนัยหลัง

[๔๖-๔๗] คำว่า กัมมัญญตา คือ ความสำเร็จแห่งกิริยา หมายถึง ความควรแก่การประกอบในการทำความดี[ที่เกี่ยวกับกุศลและอัพยากฤต]

สองบทที่เหลือ [คือ กมฺมญฺญตฺตํ กมฺมญฺญภาโว] ได้เพิ่มมาโดยเนื่องด้วยศัพท์ [คือ ตฺต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์] เพราะพระพุทธองค์ตรัสอาการคือความควรแก่กิริยาของขันธ์ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก และของวิญญาณขันธ์ด้วยนัยหลัง

[๔๘-๔๙] คำว่า ปคุณตา คือ ภาวะแห่งจิตที่คล่องแคล่ว หมายถึง ความไม่ป่วย ความไม่เจ็บไข้

บทที่เหลือ [คือ ปคุณตฺตํ ปคุณภาโว]เป็นบทที่เพิ่มมาโดยเนื่องด้วยศัพท์ [คือ ตฺต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์]

แม้ในนิเทศนี้ก็ตรัสอาการคือความไม่เจ็บป่วยของขันธ์ ๓ ไว้ด้วยนัยแรก และของวิญญาณขันธ์ด้วยนัยหลัง

คำว่า อุชุกตา คือ ภาวะแห่งความซื่อตรง หมายถึง ความเป็นไปโดยอาการอันตรง

ภาวะแห่งขันธ์ ๓ และวิญญาณขันธ์อันตรง ชื่อว่า อุชุกตา

คำว่า อชิมฺหตา (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค

คำว่า อวงฺกตา (ความไม่โค้ง) เป็นคำปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์

บทว่า อกุฏิลตา (ความไม่งอ) เป็นคำปฏิเสธความงอเหมือนปลายงอนไถ

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลใดทำบาปแล้วกล่าวว่าเราไม่ได้กระทำ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค (ปัสสาวะโค) เพราะความไปวกวน ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่าเรากลัวบาป ผู้นั้นชื่อว่าโค้งเหมือนวงจันทร์ เพราะมีความโค้งมาก ผู้ใดกำลังทำบาปแต่กล่าวว่าใครไม่กลัวบาปเล่า ผู้นั้นชื่อว่างอเหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค

กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์

กรรมทวารหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้งอเหมือนปลายงอนไถ

ภิกษุผู้ทรงจำทีฆนิกายกล่าวว่า ภิกษุบางรูปย่อมประพฤติอเนสนา ๒๑ และอโคจร ๖ ในวัยทั้งหมด ภิกษุนี้ชื่อว่าคดเหมือนมูตรโค

บางรูปในปฐมวัยย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใคร่ต่อสิกขา แต่ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์

บางรูปในปฐมวัยและมัชฌิมวัยย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใคร่ต่อสิกขา แต่ในปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อนภิกษุนี้ชื่อว่างอเหมือนปลายงอนไถ

ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ด้วยอำนาจกิเลสนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ชิมฺหตา วงฺกตา กุฏิลตา (ความคด ความโค้ง ความงอ)

และตรัสความไม่คดเป็นต้นโดยปฏิเสธความคดเป็นต้นเหล่านั้น

พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนาที่มีขันธ์เป็นที่ตั้ง[ด้วยพระดำรัสว่า เวทนาขนฺธสฺส สญฺญาขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส และ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส] เพราะความไม่คดเป็นต้นนี้ ย่อมมีแก่ขันธ์ทั้งหลาย หามีแก่บุคคลไม่

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสอาการคือความตรงของขันธ์ ๓ ไว้ตามนัยแรก และของวิญญาณขันธ์ตามนัยหลังด้วยบททั้งหมดนี้ จึงควรทราบว่าได้ตรัสอาการคือความตรงแห่งนามธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่มีกิเลส

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสนิเทศไว้โดยสังเขปแห่งธรรมที่ชื่อว่าเยวาปนกะนั่นแหละ ซึ่งแสดงไว้ในธัมมุทเทสวาระ ด้วยอัปปนาวาระที่ตรัสว่า เย วา ปน นั้น

จบ เรื่องนิทเทสวาระ

ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบธัมมวัตถานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น) อันประดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท คือ

- ในอุทเทสวาระ (ปริจเฉทย่อความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา (คำถาม) สมยนิเทศ (แสดงเวลา) ธรรมุทเทศ (แสดงธรรม) และอัปปนา (คำลงท้าย)

- ในนิทเทสวาระ (ปริจเฉทอธิบายความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา สมยนิเทศ ธรรมุทเทศ และอัปปนา

คำอธิบายโกฏฐาสวาระ

[๕๘-๑๒๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มสังคหวาระด้วยพระดำรัสว่า ตสฺมึ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา โหนฺติ (ก็ในสมัยนั้นแล ขันธ์ ๔ ย่อมมี) เป็นต้น

สังคหวาระนั้นมี ๓ อย่าง คือ

๑. อุเทศ คือ คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า ตสฺมึ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา (ก็ในสมัยนั้นแล ขันธ์ ๔ ย่อมมี)

๒. นิเทศ คือ คำเป็นต้นว่า กตเม ตสฺมึ สมเย จตฺตาโร ขนฺธา (ขันธ์ ๔ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)

๓. ปฏินิเทศ คือ คำเป็นต้นว่า กตโม ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺโธ (เวทนาขันธ์มีในสมัยนั้นเป็นไฉน)

ในบรรดาวาระเหล่านั้น อุทเทสวาระแบ่งออกเป็น ๒๓ กลุ่ม

- มีคำว่า จตฺตาโร ขนฺธา เป็นต้น [เช่น จตฺตาโร ขนฺธา (ขันธ์ ๔) เป็น ๑ กลุ่ม

- เทฺว อายตนานิ (อายตนะ ๒) เป็น ๑ กลุ่ม

- และ จนถึง เอกา ธมฺมธาตุ (ธรรมธาตุ ๑) ที่ตรัสไว้ในพระบาลี]

พึงทราบเนื้อความของกลุ่มธรรมเหล่านั้นดังนี้ว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นธรรมทั้งหลาย ๕๐ กว่าซึ่งปรากฏในพระบาลี ที่เกิดขึ้นเป็นส่วนประกอบของจิตเว้นเยวาปนกธรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันทั้งหมด มีชื่อว่า :-

- ขันธ์ ๔ เพราะเป็นกอง

- อายตนะ ๒ เพราะเป็นอายตนะตามที่กล่าวไว้ในหนต้น [คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้น ข้อ ๕]

- ธาตุ ๒ เพราะเป็นเพียงสภาวะ ว่างเปล่า และไม่ใช่สัตว์

- อาหาร ๓ [คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ] ตามความหมายของอาหารที่เรียกว่าอาหารปัจจัย ธรรมที่เหลือ [คือ ธรรม ๕๒ อย่างที่นอกจากผัสสะ เจตนา และวิญญาณ เพราะวิญญาณพบในฐานะ ๒ อย่าง คือ จิตฺตํ และ มนินฺทฺริยํ] ไม่ใช่อาหาร

ถามว่า : ธรรมเหล่านั้น [คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ] ไม่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน หรือไม่เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานหรือ

ตอบว่า : ไม่เป็นปัจจัยหามิได้ แต่ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัย โดยอาการอย่างนั้นก็ได้ [คือ โดยลักษณะที่เป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้นอันเป็นอุปการะแก่เวทนาและสัญญาเป็นต้น] ย่อมเป็นโดยประการอื่นก็ได้ [คือ โดยลักษณะอื่นคือการอุปการะโดยความเป็นอาหารปัจจัย] เพราะฉะนั้น แม้มีความเป็นปัจจัยเสมอกันก็ย่อมเป็นปัจจัยเกินไป ดังนั้น จึงตรัสธรรมเหล่านั้นว่าเป็นอาหาร

ถามว่า : ธรรมดังกล่าวเป็นปัจจัยเกินไปอย่างไร

ตอบว่า : ในบรรดาอาหารเหล่านั้น ผัสสาหารเป็นอุปการะแก่ธรรมที่มีจิตและเจตสิกเป็นปัจจัย และย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓ มโนสัญเจตนาหารย่อมเป็นอุปการะแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งภพ ๓ วิญญาณาหารย่อมเป็นอุปการะแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งปฏิสนธิ และนามรูป [ธรรมดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยเกินไป]

ถามว่า : วิญญาณาหารนั้นเป็นวิบากอย่างเดียว [คือ เป็นวิปากจิตกล่าวคือปฏิสนธิวิญญาณ] ส่วนมหากุศลดวงแรกนี้เป็นกุศลวิญญาณ มิใช่หรือ

ตอบว่า : มหากุศลดวงแรกนี้เป็นกุศลวิญญาณก็จริง แต่กุศลวิญญาณนั้นก็เรียกว่าวิญญาณาหารเหมือนกัน เพราะเป็นสภาพเหมือนกับวิปากจิตนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะเป็นธรรมอุปถัมภ์

กล่าวคือ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยที่อุปถัมภ์แก่สัมปยุตตธรรมเหมือนกพฬีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกาย ดังนั้นจึงตรัสว่า

อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.[๒๐๓]

“อาหารที่เป็นนามย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและแก่รูปที่มีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยความเป็นอาหารปัจจัย”

อีกนัยหนึ่ง กพฬีการาหารและธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้นเรียกว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่กระแสขันธ์ภายใน กล่าวคือ กพฬีการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้มีอาหารคือกพฬีการาหาร ในหมู่นามทั้งหลาย ผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญเจตนาเป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป ดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อยำ กาโย อาหารฏฺฐิติโก อาหารำ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, อนาหาโร โน ติฏฺฐติ.[๒๐๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้”

ผสฺสปจฺจยา เวทนา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณำ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปำ.[๒๐๕]

“เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป”

- อินทรีย์ คือ ธรรม ๘ อย่าง [ได้แก่ ชีวิต จิต เวทนา ศรัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา และปัญญา] เพราะเป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ จึงตรัสว่า อฏฺจินฺทฺริยานิ โหนฺติ (อินทรีย์มี ๘)

- องค์ฌาน คือ ธรรม ๕ อย่าง เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่ง จึงตรัสว่า ปญฺจงฺคิกำ ฌานำ โหติ (ฌานมีองค์ ๕)

- องค์มรรค คือ ธรรม ๕ อย่าง เพราะเป็นสภาวะนำออกจากภพ และเพราะเป็นเหตุ[ให้บรรลุพระนิพพาน] จึงตรัสว่า ปญฺจงฺคิโก มคฺโค โหติ (มรรคมีองค์ ๕) โดยแท้จริงแล้ว แม้อริยมรรคมีองค์ ๘ แต่องค์มรรคในโลกิยจิตไม่ปรากฏวิรติ ๓ พร้อมกัน จึงตรัสว่า ปญฺจงฺคิโก (อริยมรรคมีองค์ ๕) [ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ไม่ตรัสว่า อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค (อริยมรรคมีองค์ ๘) เพราะเป็นโลกิยจิต]

ถามว่า : แม้วิปัสสนามรรคที่เป็นเบื้องต้น[ของโลกุตตรมรรค]ก็มีองค์ ๘ เช่น โลกุตตรมรรคในพระสูตรนี้ว่า ยถาคตมคฺโคติ โข ภิกฺขุ อริยสฺเสตํ อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนํ [๒๐๖] (ดูกรภิกษุ คำว่า ยถาคตมคฺโค นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘) แม้โลกิย-มรรคก็พึงมีองค์ ๘ มิใช่หรือ เพราะทรงแสดงข้อความนี้ด้วยพระดำรัสว่า ยถาคตมคฺค (โลกุตตรมรรคที่ควรแก่วิปัสสนามรรคฝ่ายโลกิยจิตที่ปรากฏมาก่อน)

ตอบว่า : โลกิยมรรคไม่พึงมีองค์ ๘ เพราะชื่อว่าพระเทศนาฝ่ายพระสูตรนี้เป็นการแสดงโดยปริยาย ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสต่อไปว่า

ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ.[๒๐๗]

“อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของเขา ย่อมหมดจดอย่างยิ่งก่อนโดยแท้”

ส่วนพระเทศนานี้เป็นการแสดงโดยตรง เพราะในโลกิยจิตไม่ปรากฏวิรติ ๓ พร้อมกัน จึงตรัสถึงมรรคมีองค์ ๕ เท่านั้น[ในมหากุศลจิตดวงแรก]

[ในพระสูตรข้างต้นได้รวมเอาวิรตี ๓ ที่เป็นความหมดจดทางกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมในขณะที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาจนถึงเวลาบรรลุโลกุตตรมรรค จึงตรัสต่อไปว่า เอวมสฺสายํ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉติ (อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนาด้วยประการฉะนี้) มิใช่หมายถึงมรรคมีองค์ ๘ ในขณะเกิดมหากุศลจิตเมื่อเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา]

- พละ คือ ธรรม ๗ อย่าง [อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ และโอตตัปปะ] เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหว

- เหตุ คือ ธรรม ๓ อย่าง [อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ] เพราะเป็นมูล

- ผัสสะ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะกระทบสัมผัส

- เวทนา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะเสวยรสอารมณ์

- สัญญา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะจำได้

- เจตนา คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะตั้งใจ

- จิต คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

- เวทนาขันธ์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะเสวยรสอารมณ์

- สัญญาขันธ์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะจำได้

- สังขารขันธ์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะปรุงแต่ง

- วิญญาณขันธ์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นกอง และเพราะเป็นสภาวะวิจิตร

- มนายตนะ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว

- มนินทรีย์ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นอธิบดี

- มโนวิญญาณธาตุ คือ ธรรมอย่างหนึ่งเท่านั้น เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] และเพราะเป็นเพียงสภาวะ ว่างเปล่า และมิใช่สัตว์ ธรรมที่เหลือไม่ใช่มโนวิญญาณธาตุ

- ธรรมายตนะ คือ ธรรมทั้งหมดที่เหลือยกเว้นจิต และเป็นธรรมธาตุหนึ่งนั่นแหละ เพราะตามเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

อนึ่ง แม้ในสังคหวาระนี้ได้ทรงรวมเอาเยวาปนกธรรม[มีฉันทะและอธิโมกข์เป็นต้น]ที่ตรัสไว้ในหนหลังด้วยอัปปนาวาระนี้ว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย

ในวาระทั้งหมด [คือ สุญญตวาระและวาระที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น] ก็ทรงรวมเอาเยวาปนกธรรมที่ตรัสไว้ในหนหลัง เหมือนกับที่ทรงรวมไว้ในสังคหวาระนี้ ข้าพเจ้าจักไม่พิจารณ์คำดังกล่าวไว้ต่อจากสังคหวาระนั้น พึงทราบเนื้อความในนิทเทสวาระและปฏินิทเทสวาระตามนัยที่กล่าวมาแล้วในหนหลังนั่นแหละ

จบ สังคหวาระ

แม้โกฏฐาสวาระก็เป็นชื่อของสังคหวาระนั่นแหละ

คำอธิบายสุญญตวาระ
จิตตวงที่ ๑

[๑๒๑-๔๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มสุญญตวาระมีคำว่า ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ (ในสมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลายย่อมมี) สุญญตวาระนั้นแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ อุทเทสวาระ และนิทเทสวาระ

ในเรื่องนั้น อุทเทสวาระมีกลุ่มธรรม ๒๔ กลุ่ม รวมทั้งกลุ่มนี้ว่า ธมฺมา โหนฺติ (ธรรมทั้งหลายย่อมมี) และในกลุ่มธรรมทั้งหมดไม่มีการกำหนดจำนวนนับว่าเป็น ๔ เป็น ๒ และเป็น ๓ [คือ ไม่มี จตฺตาโร ขนฺธา (ขันธ์ ๔) เทฺว อายตนานิ (อายตนะ ๒) เป็นต้น] เพราะได้กำหนดไว้ในสังคหวาระแล้ว ดังจะเห็นได้ว่าธรรมทั้งหลายที่กำหนดไว้ในสังคหวาระนั้นนั่นแหละได้ถูกกล่าวไว้แม้ในสุญญตวาระนี้ เพราะไม่พบสัตว์ วัตถุสิ่งของ หรืออัตตาในสุญญตวาระนี้

อนึ่ง ธรรมทั้งหลายตรัสไว้เพื่อแสดงสุญญตา (ความว่าง) นี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเพียงธรรม ไม่มีสาระ ไม่มีผู้ชี้นำ เพราะฉะนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ในพระบาลีว่า ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ นั้นอย่างนี้ว่า ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ธรรม ๕๐ กว่าที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เป็นเพียงธรรม เพราะเป็นสภาวปรมัตถ์ คือ ไม่มีสัตว์ วัตถุสิ่งของ บุรุษ หรือบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากธรรม และยังเป็นขันธ์ (กองรูปนาม) เพราะเป็นกลุ่มนั่นแหละ

พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยก่อน ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง องค์ฌานอื่นจากฌาน หรือว่าองค์มรรคอื่นจากมรรคย่อมไม่มี ฉะนั้น ในสุญญตวาระนี้จึงตรัสว่า ฌานำ โหติ (ฌานย่อมมี) มคฺโค โหติ (มรรคย่อมมี) [ไม่ตรัสว่า ฌานงฺคานิ (องค์ฌาน) มคฺคงฺคานิ (องค์มรรค) เหมือนในสังคหวาระ] โดยแท้จริงแล้ว ชื่อว่าฌาน ตามอรรถว่าการเข้าไปเพ่ง ชื่อว่ามรรค ตามอรรถว่าเป็นเหตุ[ให้บรรลุพระนิพพาน] สัตว์หรือวัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นหามีไม่

พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวงด้วยประการฉะนี้

นิทเทสวาระ มีเนื้อความง่ายนั่นแหละ

จบ สุญญตวาระ

และจบการอธิบายเนื้อความของจิตดวงที่ ๑ ซึ่งทรงแสดงไว้ประดับด้วยมหาวาระทั้ง ๓

จิตดวงที่ ๒

[๑๔๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมหากุศลจิตมีจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น

พึงทราบมหาวาระดวงละ ๓ วาระแม้ในจิตทั้งหมดนั้น ตามนัยที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๑ และไม่ใช่มหาวาระอย่างเดียวเท่านั้น แม้เนื้อความของบททั้งหมดที่เช่นกับคำที่กล่าวในจิตดวงที่ ๑ ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้เหมือนกัน ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกระทำการอธิบายบทใหม่เท่านั้น

ลำดับแรก ในนิเทศของจิตดวงที่ ๒ นี้ คำว่า สสงฺขาเรน นี้เท่านั้นเป็นคำยังไม่เคยอธิบาย จึงมีความหมายของคำนั้นว่า หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัย[อันมีอารมณ์ และมนสิการเป็นต้น]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย) ที่จริงแล้ว มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นใด จิตดวงที่ ๒ นี้ก็เกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยอันมีปโยคะและอุบายนั้นเหมือนกัน

[คำว่า สงฺขาร คือ สภาวะกระตุ้นเตือนจิตที่ท้อถอยในการทำความดีให้ฟูขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขโรตีติ สงฺขาโร หมายถึง ปโยคะ คือ ความเพียรทางกายของตน เช่น การเหยียดแขน การยืดตัว หรือความเพียรทางวาจา เช่น การสาธยายคาถาหรือสุภาษิตที่ก่อให้เกิดความฟูใจ และหมายถึง อุปายะ คือ อุบายหรือเหตุที่เหมาะสม อันได้แก่ การดำริทางใจของตน หรือการชักชวนทางกายและวาจาของบุคคลอื่น

คำว่า สสงฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า สห สงฺขาเรน โย วตฺตตีติ สสงฺขาโร (มีสภาวะกระตุ้นเตือน) หมายถึง หมู่ปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดมหากุศลจิตดวงที่ ๑ คือ อารมณ์ และมนสิการ เป็นต้น เพราะจิตเกิดขึ้นไม่ได้โดยไม่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเมื่อไม่มีโยนิโสมนสิการคืออาวัชชนจิต กุศลจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนั้น ยังหมายถึงเหตุอื่นตามหลักปัฏฐานมีเหตุปัจจัยเป็นต้นตามสมควร

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนีจึงแสดงรูปวิเคราะห์ของ สสงฺขาริกํ ว่า สสงฺขาเรน อุปฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดจากหมู่ปัจจัยที่มีสภาวะกระตุ้นเตือน) โดยลง อิก ปัจจัยในอรรถว่า อุปฺปนฺน (เกิดขึ้น) รูปวิเคราะห์ข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถานี้]

พึงทราบความเกิดขึ้นของจิตดวงที่ ๒ นั้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้อาศัยอยู่ท้ายวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือถึงวันฟังธรรม ก็คิดว่าเมื่อเราไปแล้วกลับมาจักไกลยิ่ง เราจักไม่ไป แล้วคิดอีกว่า ขึ้นชื่อว่าการไม่ไปกวาดลานพระเจดีย์ บำรุงพระเถระ หรือฟังธรรม ไม่สมควรแก่ภิกษุ เราจักไปครั้นดำริแล้วจึงไป

กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้กระทำด้วยความเพียรของตน หรือแก่ภิกษุผู้ถูกบุคคลอื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตรเป็นต้นและอานิสงส์ในการกระทำแล้วกล่าวสอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงมา จงกระทำสิ่งนี้ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน

จบ จิตดวงที่ ๒

จิตดวงที่ ๓

[๑๔๗-๔๘] ในจิตดวงที่ ๓ จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ชื่อว่า ญาณวิปปยุตต์

ถึงจิตดวงนี้จะร่าเริงยินดีในอารมณ์ ก็ไม่มีญาณที่กำหนดผลในจิตดวงนี้ ดังนั้น จิตที่เป็นญาณวิปปยุตต์นี้จึงเกิดขึ้นในกาลที่พวกเด็กเล็กๆ เห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า พระเถระนี้ของพวกเรา และในกาลต่างๆ มีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรมเป็นต้นตามนัยนั้นนั่นแหละ

อนึ่ง ในจิตดวงที่ ๓ นี้ในพระบาลี ไม่มีปัญญาในที่ ๗ แห่ง คำที่เหลือเป็นไปตามเดิม [คือ เหมือนกับที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๑ และที่ ๒]

จบ จิตดวงที่ ๓

จิตดวงที่ ๔

[๑๔๙] แม้ในจิตดวงที่ ๔ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง เพราะพระบาลีว่า สสงฺขาเรน (ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) จิตดวงนี้จึงปรากฏในกาลที่มารดาบิดาจับศีรษะเด็กเล็กๆ ให้ก้มไหว้พระเจดีย์เป็นต้น ถึงแม้เด็กเหล่านั้นไม่ปรารถนาจะไหว้ก็ร่าเริงยินดี

จบ จิตดวงที่ ๔

จิตดวงที่ ๕

[๑๕๐] ในจิตดวงที่ ๕ คำว่า อุเปกขาสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา เพราะจิตดวงนี้มีความวางเฉยต่ออารมณ์ แต่ปัญญาที่กำหนดรู้ผลย่อมมีได้ในจิตดวงนี้

อนึ่ง ในจิตดวงที่ ๕ นี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระบาลีว่า อุเปกฺขา โหติ (อุเบกขาย่อมมี) ในหมวด ๔ แห่งฌาน, อุเปกฺขินฺทฺริยํ โหติ (อุเบกขินทรีย์ย่อมมี) ในหมวด ๘ แห่งอินทรีย์ แล้วทรงแสดงเทศนาโดยปฏิเสธสภาพที่น่ายินดีและไม่น่ายินดี พร้อมทั้งปฏิเสธสุขและทุกข์ในนิเทศแห่งบทว่า เวทนา เป็นต้นทั้งหมด แล้วตรัสอุเบกขาเวทนา

[พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนาว่า เนวสาตं นาสาตं (อันไม่ใช่สภาพที่น่ายินดี อันไม่น่ายินดีก็หามิได้), อทุกฺขมสุขं (อันมิใช่ทุกข์มิใช่สุข) เพื่อแสดงถึงอุเบกขาเวทนา]

พึงทราบว่าอุเบกขาเวทนานั้นเป็นอุเบกขินทรีย์ โดยเนื่องด้วยการครองความเป็นใหญ่[กว่าสัมปยุตตธรรมอื่น]ในลักษณะเสมอต่ออารมณ์

อนึ่ง ปีติไม่พบในฐานะหนึ่ง[คือองค์ฌาน]ตามลำดับบท ดังนั้น จึงทรงยกธรรม ๕๕ อย่างขึ้นสู่พระบาลีโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต

พึงทราบวินิจฉัยในกลุ่มธรรมทั้งปวงและในวาระทั้งปวงโดยเนื่องด้วยธรรมเหล่านั้น

จิตดวงที่ ๖ เป็นต้น

[๑๕๖-๕๙] พึงทราบจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ ตามนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั่นแหละ

การเปลี่ยนไปแห่งเวทนาและการลดปีติอย่างเดียวย่อมมีในจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ เหล่านี้

วิธีที่เหลือกับนัยแห่งการเกิดขึ้น[ของจิต]เป็นเหมือนที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นนั้น

แม้ในการบริกรรมกรุณาและมุทิตา ความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ เหล่านี้ ได้รับรองไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาทีเดียว

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๓๐) กล่าวว่า อุเปกฺขาสหคเตสุ ปเนตฺถ กรุณามุทิตา น สนฺตีติ เกจิ วทนฺติ (บางอาจารย์อ้างว่า กรุณาและมุทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา) บางอาจารย์ที่พูดถึงนี้คือพระพุทธทัตตะซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์รูปารูปวิภาค แต่ในคัมภีร์มหาอรรถกถาอนุญาตการเกิดขึ้นของกรุณามุทิตาไว้ในจิตที่ประกอบกับอุเบกขา พระอนุรุทธาจารย์จึงปฏิเสธความเห็นนั้น]

จิต ๘ ดวงนี้ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต

เรื่องบุญกิริยาวัตถุเป็นต้น

พึงแสดงกามาวจรกุศลจิตทั้งหมดนั้นด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ

ถามว่า : พึงแสดงอย่างไร

ตอบว่า : บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ทานมัย	บุญกิริยาวัตถุคือทาน
๒. สีลมัย	บุญกิริยาวัตถุคือศีล
๓. ภาวนามัย	บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา
๔. อปจิติสหคตะ	บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการนอบน้อม
๕. เวยยาวัจจสหคตะ	บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการขวนขวาย
๖. ปัตตานุปทานมัย	บุญกิริยาวัตถุคือการแผ่ส่วนบุญ
๗. อัพภนุโมทนมัย	บุญกิริยาวัตถุคือการอนุโมทนา
๘. เทศนามัย	บุญกิริยาวัตถุคือการแสดงธรรม
๙. สวนมัย	บุญกิริยาวัตถุคือการฟังธรรม
๑๐. ทิฏฐุชุกรรม	บุญกิริยาวัตถุคือการทำความเห็นให้ตรง

ในเรื่องนั้น ทานนั่นแหละชื่อว่า ทานมัย [โดยลง มย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต]

ทั้งบุญที่ควรทำนั้นก็เป็นที่ตั้งของอานิสงส์นั้นๆ จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ

แม้ในบุญกิริยาวัตถุที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า ปุญฺญกิริยาวตฺถุ แปลตามศัพท์ว่า “บุญที่ควรทำอันเป็นที่ตั้งของอานิสงส์นั้นๆ” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กตฺตพฺพาติ กิริยา (กรรมสาธนะ)
- ปุญฺญํ จ ตํ กิริยา จาติ ปุญฺญกิริยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปุญฺญกิริยา จ สา วตฺถุ จาติ ปุญฺญกิริยวตฺถุ (วิเสสนุตตรบทกรรมธารยสมาส)]

บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นเจตนาที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลเบื้องต้น ในขณะบริจาค และในขณะตามระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในภายหลัง ตั้งแต่การเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเป็นต้นนั้นๆ มีแก่บุคคลผู้ให้ปัจจัยเป็นต้นในบรรดาปัจจัยทั้ง ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือในทานวัตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้นนั้น

บุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นเจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ หรือแก่ผู้ไปวัดโดยคิดว่าเราจักบวช หรือแก่ผู้บวชอยู่ หรือแก่ผู้ยังฉันทะให้สำเร็จแล้วรำพึงว่า เราบวชแล้วเป็นการดียิ่งหนอก็ดี แก่ผู้สำรวมปาติโมกข์ก็ดี แก่ผู้พิจารณาปัจจัยมีจีวรเป็นต้นก็ดี แก่ผู้สำรวมจักขุทวารเป็นต้นในรูปเป็นต้นที่มาปรากฏก็ดี แก่ผู้ชำระการเลี้ยงชีพให้บริสุทธิ์ก็ดี

บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา เป็นเจตนาที่เป็นไปแก่บุคคลผู้รู้เห็นจักษุว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ผู้รู้เห็นโสต ฯลฯ ผู้รู้เห็นมนะ ฯลฯ ผู้รู้เห็นรูป ฯลฯ ผู้รู้เห็นธรรมารมณ์ ผู้รู้เห็นจักขุวิญญาณ ฯลฯ ผู้รู้เห็นมโนวิญญาณ ผู้รู้เห็นจักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้รู้เห็นมโนสัมผัส ผู้รู้เห็นเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้รู้เห็นเวทนาอันเกิดแต่มโนสัมผัส ผู้รู้เห็นรูปสัญญา ฯลฯ ผู้รู้เห็นชรามรณะว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ตามลำดับวิปัสสนาญาณที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๒๐๘] หรือเป็นเจตนาทั้งหมดที่ไม่ถึงอัปปนาในอารมณ์ ๓๘ อย่าง

[ข้อความว่า “เป็นเจตนาทั้งหมดที่ไม่ถึงอัปปนา” หมายถึง มหากุศลจิตที่ยังไม่บรรลุอัปปนาสมาธิอยู่ในช่วงของบริกรรมสมาธิและอุปจารสมาธิตามกามาวจรกัณฑ์ที่กล่าวถึงอยู่นี้ ถ้าบรรลุอัปปนาแล้วก็จัดเป็นรูปาวจรภาวนา]

อารมณ์ ๓๘ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทที่รวมเอาอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้) เพราะในธรรมสังคณีปกรณ์ [๒๐๙] กล่าวถึงกสิณ ๘ ประเภท แต่โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักกล่าวถึงอารมณ์ ๔๐ อย่าง หรือกรรมฐาน ๔๐ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร[๒๑๐]

บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการนอบน้อม คือ การเห็นผู้ใหญ่แล้วต้อนรับ การรับบาตรและจีวร การอภิวาท และการหลีกทางให้เป็นต้น

[คำว่า ผู้ใหญ่ (วุฑฺฒ) หมายถึง ผู้ใหญ่โดยชาติ ผู้ใหญ่โดยวัย และผู้ใหญ่โดยคุณธรรม ดังคัมภีร์สารัตถทีปนีอธิบายว่า

เย วุฑฺฒมปจายนฺตีติ ชาติวุฑฺโฒ วโยวุฑฺโฒ คุณวุฑฺโฒติ ตโย วุฑฺฒา. เตสุ ชาติสมฺปนฺโน ชาติวุฑฺโฒ นาม, วเย ฐิโต วโยวุฑฺโฒ นาม, คุณสมฺปนฺโน คุณวุฑฺโฒ นาม. เตสุ คุณสมฺปนฺโน วโยวุฑฺโฒ อิมสฺมึ ฐาเน วุฑฺโฒติ อธิปฺเปโต.[๒๑๑]

"บาทคาถาว่า เย วุฑฺฒมปจายนฺติ (ชนเหล่าใดเคารพบูชาท่านผู้ใหญ่) หมายความว่า ผู้ใหญ่มี ๓ จำพวก คือ

๑. ผู้ใหญ่โดยชาติ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยชาติ

๒. ผู้ใหญ่โดยวัย คือ ผู้ดำรงอยู่ในวัย

๓. ผู้ใหญ่โดยคุณ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความดี

ในบรรดาผู้ใหญ่เหล่านั้น ผู้ใหญ่โดยวัยที่ถึงพร้อมด้วยความดี ประสงค์เอาว่าเป็นผู้ใหญ่ในที่นี้"]

บุญกิริยาวัตถุที่ประกอบด้วยการขวนขวาย คือ การขวนขวายทางกายโดยทำวัตรและปรนนิบัติแก่ภิกษุผู้แก่กว่าก็ดี โดยเห็นภิกษุผู้เข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาต แล้วรับบาตรชักชวนให้เข้าไปรับภิกษาในหมู่บ้านก็ดี โดยได้ยินคำว่า ท่านจงไป จงนำบาตรของเหล่าภิกษุมา แล้วรีบไปนำบาตรมาให้ก็ดี เป็นต้น

บุญกิริยาวัตถุคือการให้ส่วนบุญ มีแก่บุคคลผู้ให้ทาน หรือกระทำการบูชาด้วยของหอมเป็นต้น แล้วให้ส่วนบุญว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่บุคคลชื่อโน้น หรือขอส่วนบุญจงมีแก่สรรพสัตว์

ถามว่า : เมื่อบุคคลให้ส่วนบุญนี้อยู่ บุญไม่หมดไปหรือ

ตอบว่า : ไม่หมดไป อุปมาเหมือนบุคคลตามประทีปให้โพลงอยู่หนึ่งดวง แล้วก็ยังประทีปหนึ่งพันดวงให้สว่างโพลงได้เพราะประทีปหนึ่งดวงนั้น ใครๆ ไม่พึงพูดได้ว่า

ประทีปดวงแรกสิ้นไปแล้ว แต่แสงสว่างแห่งประทีปดวงหลังๆ รวมกันกับประทีปดวงแรก แล้วก็เป็นแสงสว่างมากยิ่ง ฉันใด เมื่อบุคคลให้ส่วนบุญอยู่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าบุญที่จะลดลงไปหามีไม่ มีแต่เจริญขึ้นไปเท่านั้น

บุญกิริยาวัตถุคือการอนุโมทนา เป็นการอนุโมทนาส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้แล้ว หรือเป็นการอนุโมทนาบุญกิริยาอื่นด้วยการเปล่งวาจาว่า สาธุ สาธุ (ดีละๆ)

ภิกษุรูปหนึ่งตั้งอยู่ในความอยากโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้จักว่าเราเป็นพระธรรมกถึก แล้วเป็นผู้หนักในลาภแสดงธรรม การแสดงธรรมนั้นไม่มีผลมาก ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่งไม่หวังผลตอบแทนแสดงธรรมที่ตนเชี่ยวชาญแก่ชนเหล่าอื่น โดยมุ่งถึงการบรรลุพระนิพพาน การแสดงนั้นชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุคือการแสดงธรรม**

[ในคำว่า วิมุตฺตายตนสีเสน คำว่า วิมุตฺติ หมายถึงอรหัตตผล แต่ในที่นี้คือพระนิพพาน ส่วน อายตน ศัพท์แปลว่า “เหตุ” คำว่า สีส แปลว่า ประธาน, มุ่งถึง คำว่า วิมุตฺตายตนสีเสน จึงแปลตามศัพท์ว่า “โดยความเป็นประธานแห่งเหตุคือพระนิพพาน” (คำว่า สีส เป็นภาวโลปศัพท์ มีศัพท์เดิมมาจาก สีสภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ]

ภิกษุรูปหนึ่งฟังธรรมอยู่ย่อมฟังโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้ว่าเราเป็นผู้มีศรัทธาการฟังนั้นไม่มีผลมาก ส่วนภิกษุรูปหนึ่งย่อมฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยนแผ่ประโยชน์เกื้อกูลไปว่า ผลมากจักมีแก่เราอย่างนี้ การฟังนั้นชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุคือการฟังธรรม**

บุญกิริยาวัตถุคือการทำความเห็นให้ตรง ย่อมมีแก่บุคคลผู้กระทำความเห็นให้ตรง

ท่านผู้สาธยายทีฆนิกายกล่าวว่า “ทิฏฐุชุกรรมเป็นลักษณะกำหนด[ความมีผลมาก]ของบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด เพราะเมื่อบุคคลจะทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเป็นบุญมีผลมาก เนื่องด้วยความเห็นอันตรง”

[ข้อความข้างต้นแสดงความเห็นอีกมติหนึ่งของท่านผู้สาธยายทีฆนิกาย ซึ่งมีความเห็นว่าทิฏฐุชุกรรมมีความสำคัญมากและประกอบกับบุญกิริยาวัตถุอื่น ฉะนั้น ลักษณะที่กำหนดความมีผลมากของบุญกิริยาทั้งหมด ก็คือการทำจิตให้เป็นญาณสัมปยุตต์นั่นเอง]

ในบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น บุญกิริยาวัตถุคือทานย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้คิดก่อนว่าเราจักให้ทาน เมื่อบุคคลกำลังให้ทาน บุญกิริยาวัตถุคือทานก็เกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่าเราให้ทานแล้ว บุญกิริยาวัตถุคือทานก็เกิดขึ้น บุญกิริยาวัตถุคือทานย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้ง ๓ คือ บุพเจตนา มุญจเจตนา และอปรเจตนาไว้

แม้บุญกิริยาวัตถุคือศีลก็เกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักบำเพ็ญศีล ย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่กำลังบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ และเกิดขึ้นเมื่อพิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว บุญ-กิริยาวัตถุคือศีลย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้งหมดนั้นไว้ ฯลฯ

แม้บุญกิริยาวัตถุคือทิฏฐุชุกรรมก็เกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักทำความเห็นให้ตรง ย่อมเกิดขึ้นเมื่อบุคคลกำลังทำความเห็นให้ตรง และเกิดขึ้นเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า เราทำความเห็นให้ตรงแล้ว บุญกิริยาวัตถุคือทิฏฐุชุกรรมย่อมมีได้เพราะรวมเจตนาทั้งหมดนั้นไว้

[ข้อความข้างต้นเป็นการแสดงการเกิดขึ้นบุญกิริยาวัตถุโดยเนื่องด้วยเจตนา ๓]

ในพระสูตรพบบุญกิริยาวัตถุ ๓ เท่านั้น พึงทราบการประมวลบุญกิริยาวัตถุอื่นเข้าในบุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านั้น กล่าวคือ ความประพฤติอ่อนน้อมและการขวนขวายรวมเข้าในศีล การให้ส่วนบุญและการอนุโมทนาส่วนบุญรวมเข้าในทาน การแสดงธรรม การฟังธรรม และทิฏฐุชุกรรม รวมเข้าในภาวนา ส่วนตามความเห็นของบุคคลที่ย่อมกล่าวว่า “ทิฏฐุชุกรรมเป็นลักษณะกำหนด[ความมีผลมาก]ของบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด” ทิฏฐุชุกรรมรวมเข้าในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓

โดยประการดังนี้ บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ โดยพิสดารมี ๑๐

ในเรื่องนั้น เมื่อบุคคลคิดอยู่ว่า เราจักให้ทาน ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งโดยแท้ แม้เมื่อให้ทานก็ให้ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ให้ทานแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้กำลังบำเพ็ญศีลอยู่ ก็บำเพ็ญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้พิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักเจริญภาวนา ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้เมื่อเจริญภาวนา ก็เจริญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้เจริญภาวนาแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน

แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม้เมื่อกระทำอยู่ก็กระทำด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่าเราได้กระทำความอ่อนน้อมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักทำกรรมของผู้ขวนขวายทางกาย แม้เมื่อกระทำอยู่ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราทำการขวนขวายแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักให้ส่วนบุญ แม้เมื่อกำลังให้ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ให้ส่วนบุญแล้ว แม้คิดว่าเราจักอนุโมทนาส่วนบุญ หรือกุศลที่เหลือ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่ออนุโมทนาอยู่ ก็อนุโมทนาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้อนุโมทนาแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักแสดงธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อแสดงอยู่ก็แสดงด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้แสดงธรรมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักฟังธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อฟังอยู่ก็ย่อมฟังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อพิจารณาว่า เราได้ฟังธรรมแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

แม้เมื่อคิดว่าเราจักกระทำทิฏฐิให้ตรง ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อกระทำความเห็นให้ตรงอยู่ก็กระทำด้วยญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อพิจารณาว่า เราได้กระทำความเห็นให้ตรงแล้ว ก็พิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง

[คำว่า กายเวยฺยาวฏิกกมฺม มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- พฺยาวรยติ เอเตนาติ พฺยาวโฏ.

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + วร ธาตุ = รับใช้ + ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- พฺยาวฏำ กโรตีติ เวยฺยาวฏิโก.

(พฺยาวฏ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน กโรติ ตัทธิต ลง เอ อักษรเป็นอาคมท้าย วิ อุปสรรค เหมือน เวยฺยากรณิก ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยากรณำ อธีเต เวยฺยากรณิโก = ผู้สาธยายไวยากรณ์)

- เวยฺยาวฏิกสฺส กมฺมำ เวยฺยาวฏิกกมฺมำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- กาเยน เวยฺยาวฏิกกมฺมำ กายเวยฺยาวฏิกกมฺมำ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

ในบางแห่ง พฺยาวฏ ศัพท์แปลว่า “ผู้ขวนขวาย” ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาวรตีติ พฺยาวโฏ แล้วลง ณฺย ปัจจัยต่อท้ายเป็นรูปว่า เวยฺยาวจฺจ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาวฏสฺส ภาโว กมฺมำ วา เวยฺยาวจฺจำ (ภาวะหรือกรรมของผู้ขวนขวาย)]

อนันตะ (สิ่งไม่มีที่สุด) ๔ อย่างเป็นต้น

[พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของมหากุศลจิต ๘ ดวงในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ จึงกล่าวประโยคต่อไปนี้]

ในฐานะ[ที่แสดงกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง]นี้ โบราณาจารย์ถือเอาอนันตะ ๔ อย่าง โดยแท้จริงแล้ว อนันตะมี ๔ อย่าง คือ

๑. อากาโส อนนฺโต (อากาศไม่มีที่สุด)

๒. จกฺกวาฬานิ อนนฺตานิ (จักรวาลไม่มีที่สุด)

๓. สตฺตนิกายา อนนฺโต (หมู่สัตว์ไม่มีที่สุด)

๔. พุทฺธญาณํ อนนฺตํ (พุทธญาณไม่มีที่สุด)

กล่าวโดยพิสดารว่า การกำหนดอากาศว่า ในทิศบูรพา ทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณ มีเพียงร้อยโยชน์เท่านี้ หรือมีเพียงพันโยชน์เท่านี้ ย่อมไม่ได้ ถ้าเอาค้อนเหล็กเท่าขุนเขาสิเนรุผ่าแผ่นดินเป็นสองส่วนแล้วโยนไป ค้อนเหล็กก็พึงตกไปข้างล่างโดยแท้ หามีที่รองรับไว้ได้ไม่ อากาศจึงเป็นอนันตะอย่างนี้

การกำหนดแม้จักรวาลว่ามีหลายร้อย หลายพัน หรือหลายแสนจักรวาล หาได้ไม่ กล่าวคือ แม้ถ้าท้าวมหาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิดในอกนิฏฐภพ ผู้ประกอบด้วยความเร็วสามารถผ่านแสนจักรวาลไปด้วยเวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีธนูมั่นคงผ่านเงาต้นตาลด้านขวาง พึงวิ่งไปด้วยความเร็วนั้นโดยคิดว่า เราจักดูที่สุดของจักรวาล ท้าวมหาพรหมเหล่านั้นไม่ทันเห็นที่สุดของจักรวาลก็จะพึงปรินิพพานโดยแท้ จักรวาลจึงเป็นอนันตะอย่างนี้

[การกล่าวถึงอกนิฏฐพรหมในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงถึงเหล่าสัตว์ชั้นสูงสุดในหมู่สัตว์ผู้มีรูปกาย ท่านกล่าวเปรียบเรื่องนี้ว่าพรหมที่สามารถเคลื่อนผ่านแสนจักรวาลได้ด้วยความเร็วเท่ากับลูกศรของนายขมังธนูที่ยิงผ่านเงาของต้นตาล ก็จะปรินิพพานเมื่อหมดอายุขัยที่ยาวนานถึง ๑๖,๐๐๐ กัป แต่ไม่อาจไปถึงที่สุดของจักรวาลได้]

การนับจำนวนเหล่าสัตว์ที่อยู่ในน้ำและที่อยู่บนบกในจักรวาลมีประมาณเท่านี้ ย่อมไม่มี หมู่สัตว์จึงชื่อว่าเป็นอนันตะอย่างนี้

พุทธญาณชื่อว่าเป็นอนันตะกว่าอนันตะทั้ง ๓ นั้นโดยแท้

กุศลจิตที่เป็นกามาวจร เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์หนึ่งของสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ ในจักรวาลที่หาประมาณมิได้โดยประการฉะนี้ กุศลจิตหลายดวงย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์จำนวนมาก

กุศลจิตทั้งหมดนั้นชื่อว่าย่อมถึงความเป็นอันเดียวกัน เพราะเป็นกามาวจร เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา และประกอบกับปัญญา

มหากุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา อันมีเหตุ ๓ [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ที่เป็นอสังขาริก มีดวงเดียวเท่านั้น มหากุศลจิตที่เป็นสสังขาริกก็มีดวงเดียวเหมือนกัน ฯลฯ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับปัญญา มีเหตุ ๒ อันเป็นสสังขาริก ก็เหมือนกัน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาวจรกุศลจิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณในจักรวาลที่ไม่มีประมาณอย่างนี้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เป็นดุจทรงชั่งอยู่ด้วยตาชั่งใหญ่ ดุจใส่ในทะนานนับอยู่ ทรงแสดงกระทำให้เป็น ๘ ส่วนโดยสภาวะเป็นเช่นเดียวกันว่าจิตเหล่านั้นมี ๘ ดวงเท่านั้น

[ข้อความต่อไปนี้เป็นการแสดงการประมวลมหากุศลจิต ๘ ด้วยการสั่งสมบุญ ๖ อย่าง]

ขึ้นชื่อว่าการสั่งสมบุญ ๖ อย่าง โบราณาจารย์ได้ถือเอาในฐานะนี้อีก คือ

๑. บุญที่กระทำเอง (สยंการं) คือ บุญที่ทำตามปกติของตน

๒. บุญที่กระทำตามผู้อื่น (ปรंการं) คือ บุญที่เห็นคนอื่นกระทำก็กระทำ

๓. บุญที่ทำด้วยมือของตน (สาหตฺถิกं) คือ บุญที่ทำด้วยมือของตนเอง

๔. บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำ (อาณตฺติกं) คือ บุญที่ใช้ให้บุคคลกระทำ

๕. บุญที่กระทำด้วยความรู้ (สมฺปชานกตं) คือ บุญที่กระทำโดยเชื่อกรรมและผลกรรม

๖. บุญที่กระทำด้วยความไม่รู้ (อสมฺปชานกตं) คือ บุญที่กระทำโดยไม่รู้กรรมและผลกรรม

[คำว่า สยंการं (บุญที่กระทำเอง) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- กรียเตติ การं, สยं การं สยंการं

คำว่า ปรำการำ (บุญที่กระทำตามผู้อื่น) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- ปรำ อนุการำ ปรำการำ (ลบ อนุ อุปสรรค และลงนิคคหิตอาคมท้าย ปร ศัพท์ หรือจัดเป็นอลุตตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติท้าย ปรำ ศัพท์)

คำว่า สาหตฺถิกำ (บุญที่ทำด้วยมือของตน) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- สหตฺเถน กตำ สาหตฺถิกำ (สหตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน กต ตัทธิต)

คำว่า อาณตฺติกำ (บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำ) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- อาณตฺติยา การิตำ อาณตฺติกำ (อาณตฺติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน การิต ตัทธิต)

คำว่า สมฺปชานกตำ (บุญที่กระทำด้วยความรู้) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- สมฺปชาเนน หุตฺวา กตำ สมฺปชานกตำ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า อสมฺปชานกตำ (บุญที่กระทำด้วยความไม่รู้) มีรูปวิเคราะห์ คือ

- อสมฺปชาเนน หุตฺวา กตำ อสมฺปชานกตำ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

ในบุญทั้ง ๖ อย่างนั้น แม้บุคคลกระทำบุญเองก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ เมื่อกระทำตามผู้อื่นก็ดี เมื่อกระทำด้วยมือของตนก็ดี เมื่อสั่งให้คนอื่นกระทำก็ดี ก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แต่การกระทำด้วยความรู้มีได้ด้วยจิตที่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวง การกระทำด้วยความไม่รู้มีได้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวง

โบราณาจารย์ได้ถือเอาทักขิณาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งทักษิณา) ๔ อย่างอื่นอีกในฐานะนี้ คือ

๑. ความชอบธรรมของปัจจัย (ปจฺจยานำ ธมฺมิกตา) คือ ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม

๒. ความมีกำลังมากของเจตนา (เจตนามหตฺต) มีอยู่แก่บุคคลผู้มีความเชื่อมั่นแน่วแน่แล้วให้อยู่

๓. ความถึงพร้อมแห่งผู้รับ (วตฺถุสมฺปตฺติ) คือ ความเป็นพระขีณาสพ

๔. ความเป็นผู้มากยิ่งด้วยคุณธรรม (คุณาติเรกตา) คือ การที่พระขีณาสพนั่นแหละออกจากนิโรธสมาบัติ

เมื่อบุคคลสามารถให้ทานโดยรวมเอาทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ กามาวจรกุศลจิตย่อมให้วิบากในอัตภาพนี้โดยแท้ เหมือนกามาวจรกุศลจิตที่ให้วิบากแก่ปุณณกเศรษฐี นายกาลวลิยะ และนายมาลาการชื่อว่าสุมนะ เป็นต้น

[คำว่า ทกฺขิณาวิสุทฺธิ เป็นอิตถีลิงค์ แต่ท่านประกอบใช้คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สโมธานตฺวา (โดยรวมเอาทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้) โดยไม่ใช้เป็นคำว่า อิมา จตสฺโส เพราะบทสรรพนามที่แสดงจำนวนอาจใช้เป็นลิงค์ทั่วไปที่ไม่ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ผู้อ่านสามารถรู้ได้จากข้อความในประโยคต้นว่าหมายถึงอะไร การใช้เป็นลิงค์ทั่วไปนี้อาจประกอบเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ โดยไม่ต้องเพิ่มวิเสสยะของบทสรรพนามดังกล่าว ดังรูปวิเคราะห์ว่า เอโก จ ทส จ เอกาทส (สิบเอ็ด) หรือ เอกำ จ ทส จ เอกาทส คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวถึงลิงค์ทั่วไปไว้ว่า

สามญฺเญภิมเต สทฺโท นิทฺทิสฺสติ ปุเมน วา
นปุสเกน วาปีติ สทฺทสตฺถวิทู วิทุ.[๒๑๒]

"ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทราบว่า เมื่อปรารถนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์"

นปุสเกน ลิงฺเคน สทฺโท'ทาหุ ปุเมน วา
นิทฺทิสฺสตีติ ญาตพฺพ- มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.[๒๑๓]

"อนึ่ง เมื่อปรารถนาอรรถสามัญ พึงทราบว่า ศัพท์ย่อมแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ หรือปุงลิงค์"]

อนึ่ง เมื่อรวมไว้โดยย่อว่ากามาวจรกุศลจิตทั้งหมดนั้นเป็นจิตเหมือนกัน จึงมีอย่างเดียวเพราะเป็นสภาวะวิจิตร

[ในคำว่า จิตฺตวิจิตฺตฏฺเฐน คำว่า วิจิตฺต ใช้อธิบาย จิตฺต อีกทอดหนึ่งเพื่อให้รู้ว่า จิตฺต ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า วิจิตร จึงแปลร่วมกัน การใช้บทนามเพื่อขยายบทนามในลักษณะนี้มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี แต่มักนิยมใช้บทอาขยาตขยายความหมายของธาตุมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรูปวิเคราะห์ของบทกิตก์ เช่น ประโยคว่า สรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สรา คำว่า คจฺฉนฺติ ใช้ขยายความหมายของ สร ธาตุใน สรนฺติ ว่ามีความหมายว่า คติ ส่วนคำว่า ปวตฺตนฺติ ใช้ขยายความหมายของ คมุ ธาตุใน คจฺฉนฺติ ว่ามีความหมายว่า ปวตฺติ (เป็นไป) จึงต้องแปลร่วมกันว่า สระ คือ อักษรที่เป็นไปได้ หมายถึง อักษรที่ออกเสียงได้โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะ ดังนี้เป็นต้น]

มี ๒ อย่างโดยเนื่องด้วยเวทนา คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส และจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา

มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเทศนาที่จำแนกตามปัญญา คือ

- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร และจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร จัดเป็นจิตดวงหนึ่ง เพราะเป็นสภาวะประกอบกับปัญญาและไม่มีสังขาร
- จิตที่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

โดยประการดังนี้ ในกามาวจรกุศลจิตที่มี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเทศนาที่จำแนกตามปัญญานั้น มีกุศลจิต ๘ ดวง คือ จิตที่ไม่มีสังขาร ๔ ดวง และจิตที่มีสังขาร ๔ ดวง โดยจำแนกตามอสังขารและสสังขาร

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญูผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะทั้งหลาย ทรงเป็นมุนีผู้ประเสริฐสุด ทรงทราบกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นตามความเป็นจริงแล้ว จึงตรัสบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก และกระทำให้ง่าย

จบ กามาวจรกุศลนิเทศ

ในคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคหะชื่ออัฏฐสาลินี

คำอธิบายรูปาวจรกุศล

จตุกกนัย - ปฐมฌาน

[๑๖๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงรูปาวจรกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภพ) หมายความว่า รูปภพได้ชื่อว่า รูป

[คำว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (อุตตรโลปสมาส) โดยลบบทหลังคือ ภว ในรูปภว (รูปภพ)]

คำว่า อุปปตฺติ แปลว่า ความบังเกิด คือ ความเกิดขึ้น กล่าวคือ การปฏิสนธิ

คำว่า มคฺโค (มรรค) คือ ทางให้ถึง มีรูปวิเคราะห์ในคำนี้ว่า มรรค คือ สภาวะแสวงหาความบังเกิดนั้น กล่าวคือ ให้เกิดขึ้น หมายถึง ให้สำเร็จ

ความหมายก็คือ ความบังเกิด คือ ความเกิดขึ้น กล่าวคือ การปฏิสนธิ ย่อมมีในรูปภพด้วยฌานอันเป็นทางใด บุคคลย่อมเจริญฌานอันเป็นทางนั้น

ถามว่า : ความบังเกิดในรูปภพมีได้แน่นอนด้วยมรรคนี้หรือ

ตอบว่า : มีได้โดยไม่แน่นอน เพราะแม้การก้าวล่วงรูปภพย่อมมีได้ด้วยฌานอันเป็นมรรคที่มีในส่วนทำลายกิเลสตามพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสติ.[๒๑๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง”

อย่างไรก็ตาม ขึ้นชื่อว่ามรรคอื่นนอกจากมรรคนี้เพื่อความบังเกิดในรูปภพหามีไม่ เพราะเหตุนั้นจึงตรัสว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ)

อนึ่ง เมื่อว่าโดยองค์ธรรม ขึ้นชื่อว่ามรรคนี้ คือ

๑. เจตนา เช่น นิรยญฺจาหํ สาริปุตฺต ปชานามิ นิรยคามิญฺจ มคฺคํ [๒๑๕] (ดูกรสารีบุตร เรารู้ชัดนรกและทางที่ให้สัตว์ไปสู่นรก)

๒. ธรรมที่ประกอบกับเจตนา พบในอุทาหรณ์นี้ว่า

สทฺธา หิริยํ กุสลญฺจ ทานํ
ธมฺมา เอเต สปฺปุริสานุยาตา
เอตญฺหิ มคฺคํ ทิวิยํ วทนฺติ
เอเตน หิ คจฺฉติ เทวโลกํ.[๒๑๖]

"ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา หิริ และทานอันเป็นกุศล เป็นทางดำเนินของสัตบุรุษ ความจริงแล้วสัตบุรุษย่อมกล่าวทางนี้เป็นทางทิพย์ เพราะบุคคลไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้"

๓. เจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนา พบในสังขารุปปัตติสูตรเป็นต้นว่า อยํ ภิกฺขเว มคฺโค อยํ ปฏิปทา[๒๑๗] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนานี้เป็นทาง เป็นข้อปฏิบัติ)

แต่ในเรื่องรูปาวจรกุศลนี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่ประกอบกับเจตนา เพราะตรัสว่า ฌานํ (ฌาน) อย่างไรก็ตาม ทั้งเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาก็สมควรเหมือนกัน เพราะเจตนาที่ประกอบกับฌานนำปฏิสนธิมาให้

[คำศัพท์บางศัพท์ในภาษาบาลีมีเนื้อความหลายอย่าง บางแห่งแม้มีเนื้อความอย่างเดียว ก็หมายถึงองค์ธรรมต่างกัน เหมือนคำว่า มคฺค ในที่นี้ซึ่งแปลว่า มรรค, ทาง ก็หมายถึงเจตนา ธรรมที่ประกอบกับเจตนา หรือทั้งสองอย่าง

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักแสดงเนื้อความที่ต่างกันของศัพท์ หรือแสดงองค์ธรรมต่างกันก่อน แล้วจึงระบุถึงเนื้อความหรือองค์ธรรมที่ทรงหมายถึงในเรื่องนั้นๆ ตามฐานะ ประโยคแรกที่แสดงข้อความดังกล่าวมักประกอบด้วย หิ ศัพท์ ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร ส่วนประโยคสุดท้ายที่ระบุถึงสิ่งที่ผู้กล่าวหมายถึง มักขึ้นต้นด้วย ปน ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่

วิเสสโชตกะ คือ แสดงความพิเศษ ดังนั้น ตั้งแต่ประโยคแรกเป็นต้นมา จึงจัดเป็นกลุ่มประโยควิตถาระ (ในประโยควิตถาระหลายประโยคก็แยกเป็นประโยคปักขะ และประโยคปักขันตระ) ส่วนประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ปน ชื่อว่า ประโยควิเสสะ คือ ประโยคแสดงความพิเศษ และประโยคหน้าของประโยควิเสสะทั้งหมดชื่อว่า ประโยคสามัญญะ คือ ประโยคแสดงความทั่วไป

นอกจากนั้น ประโยคสามัญญะทั้งหมดมีชื่อพิเศษว่า ประโยคอัตถุทธาระ คือ ยกเนื้อความขึ้นแสดง ส่วนประโยควิเสสะมีชื่อว่า ประโยคอัตถุทเทสะ คือ ระบุถึงเนื้อความ]

คำว่า ภาเวติ (ย่อมเจริญ) หมายความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน

เนื้อความแห่งภาวนา (การเจริญ) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน แต่ในพระบาลีอื่นมีเนื้อความโดยเป็นอีกอย่างหนึ่งโดยเนื่องด้วยอุปสรรคอย่างนี้ว่า

๑. สัมภาวนา คือ ความเชื่อมั่น พบในพระบาลีนี้ว่า

อิธุทายิ มม สาวกา อธิสีเล สมฺภาเวนฺติ สีลวา สมโณ โคตโม ปรเมน สีลกฺขนฺเธน สมนฺนาคโตติ.[๒๑๘]

“ดูกรอุทายี สาวกของเราในศาสนานี้ย่อมเชื่อมั่นเราในอธิศีลว่า พระสมณโคดมมีศีล ประกอบด้วยศีลขันธ์อย่างยิ่ง”

๒. ปริภาวนา คือ การอบรม พบในพระบาลีนี้ว่า

สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺผโล โหติ มหานิสโส. สมาธิปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสสา. ปญฺญาปริภาวิตं จิตฺตं สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ เสยฺยถิทं กามาสวา ภวาสวา อวิชฺชาสวา.[๒๑๙]

“สมาธิอันอบรมแล้วด้วยศีลย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันอบรมแล้วด้วยสมาธิย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันอบรมแล้วด้วยปัญญาย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

๓. วิภาวนา คือ การให้อันตรธานไป พบในพระบาลีนี้ว่า

อิงฺฆ รูปํ วิภาเวหิ, เวทนํ ฯเปฯ สญฺญํ ฯเปฯ สงฺขาเร ฯเปฯ วิญฺญาณํ วิภาเวหิ. [๒๒๐]

“เชิญท่านยังรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ให้อันตรธานไป”

ส่วนในพระบาลีว่า

ปุน จปรํ อุทายิ อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถา ปฏิปนฺนา เม สาวกา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวนฺติ.[๒๐]

“ดูกรอุทายี ยังมีข้ออื่นอีก เราได้บอกปฏิปทาแก่เหล่าสาวกซึ่งสาวกของเราได้ปฏิบัติแล้ว ชื่อว่าย่อมเจริญสติปัฏฐาน ๔ ”

[ในพระบาลีนี้ คำว่า ยถา เป็นนิบาตที่มีความหมายเหมือน ยํ จึงใช้แทน ยํ ปฏิปทำ (ปฏิปทาใด) หรือตามคัมภีร์โยชนากล่าวว่า ยถา มีความหมายว่า เยน การเณน (เหตุใด)]

ภาวนาดังกล่าวชื่อว่า ภาวนา เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น และให้เจริญขึ้น แม้ในฐานะนี้ก็ทรงประสงค์เอาข้อความนี้นั่นแหละ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ภาเวตีติ ชเนติ วฑฺเฒติ (คำว่า ภาเวติ หมายความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยมีรูปว่า ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺเฒติ แต่คำว่า อุปฺปาเทติ เกินมา เพราะไม่พบในคัมภีร์มูลฎีกา

คำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ ส่วนคำว่า ภาเวติ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า ย่อมเจริญ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า ย่อมให้เกิดขึ้น โดย ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า สตฺตายํ (มี, เป็น) และแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า ย่อมให้เจริญ โดย ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) การที่พระอรรถกถาจารย์อธิบาย ภาเวติ ให้มีความหมาย ๒ อย่าง ก็เพราะว่าบุคคลต้องยังฌานที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และยังฌานที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความชำชองด้วยวสีภาพ ๕ อย่างมีการเข้าฌานเป็นต้น

คำนี้แม้มีเพียงศัพท์เดียวก็สามารถแปลได้ ๒ นัย ในหลักภาษาเรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า ภาเวติ ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยं ปทं สุติสามญฺญं อเนกอตฺถทีปกं
ตं สามญฺญนิทฺเทโสติ เอกเสสนโยติ วา.[๒๑]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า สามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย"]

ถามว่า : เหตุใดจึงทรงแสดงเทศนาที่มีธรรมเป็นประธานในกามาวจรกุศลนิเทศ แต่ในรูปาวจรกุศลนิเทศนี้ได้ทรงแสดงเทศนาที่มีบุคคลเป็นประธานโดยไม่ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้น

ตอบว่า : เพราะควรให้สำเร็จฌานด้วยปฏิปทา[ก่อนจะบรรลุฌาน] เนื่องจากรูปาวจรฌานนี้พึงให้สำเร็จด้วยปฏิปทา ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นจากปฏิปทาเสียจะเกิดเหมือนกามาวจรหาได้ไม่ อนึ่ง ธรรมดาปฏิปทานี้ย่อมปรากฏได้เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติยังมีอยู่ ดังนั้น เพื่อแสดงเนื้อความนั้น จึงทรงแสดงเทศนาที่มีบุคคลเป็นประธานตรัสว่า รูปูป-ปตฺติยา มคฺคं ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภพ)

คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดแล้วจากกามนั่นแหละ) หมายความว่า สงัดแล้ว คือ เว้นแล้ว กล่าวคือ พ้นไปจากกามแล้ว

อนึ่ง เอว ศัพท์ในคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ นี้ พึงทราบว่าใช้ในอรรถว่า นิยม (แน่-นอน) และเพราะ เอว ศัพท์มีอรรถว่าแน่นอน จึงทรงแสดงว่ากิเลสกามซึ่งแม้ไม่มีอยู่ในขณะที่บรรลุปฐมฌานอยู่นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌาน และแสดงถึงการบรรลุปฐมฌานนั้นเพราะสละกิเลสกามได้นั่นเทียว

ถามว่า : แสดงอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อพระพุทธองค์ทรงกำหนดอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ ผลของการใช้ เอว ศัพท์ [ที่มีความหมายว่า นั่นแหละ] ย่อมปรากฏว่า กิเลสกามเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่ เมื่อกิเลสกามยังมีอยู่ปฐมฌานนี้ก็เป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่ แสงสว่างแห่งประทีปก็มีไม่ได้ การบรรลุปฐมฌานนั้นมีได้เพราะการสละกิเลสกาม

เหล่านั้น เปรียบเหมือนการละฝั่งนี้แล้วจึงไปถึงฝั่งโน้นได้ ดังนั้น เอว ศัพท์นั้นจึงกระทำความแน่นอน

ถามว่า : ในปาฐะว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดจากกามนั่นแหละ สงัดจากอกุศลธรรมนั่นแหละ) นั้น เหตุใดจึงตรัส เอว ศัพท์ไว้ในบทต้นอย่างเดียว ไม่ตรัสไว้ในบทหลัง บุคคลไม่สงัดจากอกุศลธรรมแล้วอาจบรรลุฌานอยู่ได้หรือ

ตอบว่า : การตรัสถึง เอว ศัพท์ในบทต้นอย่างเดียวนี้ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะ เอว ศัพท์นี้ตรัสไว้ในบทต้น เนื่องจากเป็นเครื่องสลัดออกจากกามนั้น ดังจะเห็นได้ว่าปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกาม เพราะเป็นเหตุพ้นไปจากกามธาตุ [คือ กามภูมิ ๑๑] และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

กามานเมตๆ นิสฺสรณๆ ยทิทๆ เนกฺขมฺมๆ.[๒๒๒]

“ปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกามทั้งหลาย”

กระนั้นก็ตาม เอว ศัพท์นี้ควรนำมากล่าวไว้แม้ในบทหลัง[ว่า วิวิจฺจ] เหมือน เอว ศัพท์ที่นำมากล่าวไว้ในพระบาลีนี้ว่า

อิเธว ภิกฺขเว สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ.[๒๒๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะ[คือ พระโสดาบัน]มีในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ [คือ พระสกทาคามี] ก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน”

[ในพระบาลีข้างต้น แม้จะมี เอว ศัพท์ในบทต้นว่า อิเธว (อิธ + เอว) ไม่มีในบทหลังว่า อิธ แต่ เอว ศัพท์ติดตามจากประโยคหน้าไปประโยคหลังได้โดยอธิการนัย คือ การติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง]

โดยแท้จริงแล้ว ใครๆ ที่ยังไม่สละอกุศลธรรมกล่าวคือนิวรณ์อื่นจากกามนี้แล้วก็ไม่อาจเข้าปฐมฌานอยู่ได้ ดังนั้น พึงทราบ เอว ศัพท์นี้แม้ในบททั้งสอง อย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดแล้วจากกามนั่นแหละ สงัดแล้วจากอกุศลธรรมนั่นแหละ)

อนึ่ง วิเวกทั้งหมดมีตทังควิเวกเป็นต้นและกายวิเวกเป็นต้นย่อมนับเข้าแม้ในบททั้งสองด้วยคำทั่วไป[กับวิเวกทั้งหมด]ว่า วิวิจฺจ นี้ แต่พึงทราบวิเวก ๓ เท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และวิกขัมภนวิเวก

[อาทิ ศัพท์ใน ตทงฺควิเวกาทโย (ตทังควิเวกเป็นต้น) หมายเอา วิกขัมภนวิเวก คือ ฌาน สมุจเฉทวิเวก คือ มรรค ปฏิปัสสัทธิวิเวก คือ ผล และนิสสรณวิเวก คือ นิพพาน

อาทิ ศัพท์ใน กายวิเวกาทโย (กายวิเวกเป็นต้น) หมายเอา จิตตวิเวก คือ ฌาน และ อุปธิวิเวก คือ นิพพาน]

บทว่า กาเมหิ นี้รวมเอาทั้งวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหมด ซึ่งวัตถุกามตรัสไว้ในคัมภีร์[มหา]นิเทศตามนัยว่า กตเม วตฺถุกามา. มนาปิยา รูปา[๒๒๔] (วัตถุกามเป็นไฉน คือรูปที่น่าชอบใจ) เป็นต้น และกิเลสกามซึ่งตรัสไว้ใน[ฌาน]วิภังค์ของคัมภีร์มหานิเทศนั้นอย่างนี้ว่า

ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม. สงฺกปฺโป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม. อิเม วุจฺจนฺติ กามา.[๒๒๕]

“ความโลภที่ต้องการกามคุณ (ฉันทะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนัดเพิ่มขึ้นจากฉันทะ (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนัดเพิ่มขึ้นจากราคะ (ฉันทราคะ) ชื่อว่า กาม

ความโลภที่คิดถึงอวัยวะน้อยใหญ่ (สังกัปปะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนัดเพิ่มขึ้นจากสังกัปปะ (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความโลภที่กำหนัดเพิ่มขึ้นจากราคะ (สังกัปปราคะ) ชื่อว่า กาม

ฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่า กาม”

เมื่อเป็นดังนี้ คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดจากกามนั่นแหละ) พึงมีความหมายว่า สงัดแล้วจากวัตถุกามบ้าง ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงกายวิเวก

[ข้อความว่า เอวญฺหิ สติ (เมื่อเป็นดังนี้) คือ เมื่อรวมวัตถุกามและกิเลสกามทั้งสองไว้ด้วย

คำว่า กาเมหิ อย่างนี้ หิ นิบาตในคำว่า เอวญฺหิ สติ ใช้ในความหมายว่า ลัทธคุณ คือ แสดงประโยชน์ที่ได้รับจากการกล่าวประโยคต้น (ส่วนใหญ่ประโยคลัทธคุณมักใช้ต่อจากประโยคแสดงผล เพราะเป็นประโยคที่แสดงผลพลอยได้ ไม่ใช่ผลโดยตรง แต่ในบางแห่งก็กล่าวไว้ต่อจากประโยคธรรมดาก็มี ดังเช่นในที่นี้) ส่วนประโยคต้นเรียกว่าประโยคลัทธคุณิยะ คือ เนื่องด้วยประโยชน์ที่ได้รับ]

คำว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดแล้วจากอกุศลธรรมนั่นแหละ) หมายความว่า สงัดแล้วจากกิเลสกาม หรือสงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหมด ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงจิตตวิเวก

อนึ่ง ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละกามสุข เพราะตรัสความสงัดจากวัตถุกาม บทที่ ๒ แสดงการกำหนดเอาฌานสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกาม

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการขจัดที่ตั้งของความเศร้าหมอง[มีตัณหาเป็นต้น] เพราะตรัสความสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกาม บทที่ ๒ กล่าวถึงการขจัดความเศร้าหมอง

- บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละเหตุ[คือวัตถุกาม]แห่งความโลเล[คือ การเกิดตัณหาในรูปเป็นต้นนั้นๆ] บทที่ ๒ กล่าวถึงการสละเหตุ[คืออโยนิโสมนสิการ หรืออกุศลธรรมทั้งหมด]แห่งความเป็นพาล[คืออวิชชา หรือการดำริสิ่งที่ไม่ควรดำริ]

- บทที่ ๑ กล่าวถึงความหมดจดแห่งความเพียร[ทางกาย วาจา และใจ] บทที่ ๒ กล่าวถึงการอบรมอัธยาศัย

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นนัยในฝ่ายวัตถุกามในกามที่ตรัสไว้ในพระดำรัสว่า กาเมหิ (จากกาม) ก่อน

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะที่มีหลายประเภท [คือ กามาสวะ กามราคสังโยชน์ และรูปตัณหา เป็นต้น] ประสงค์เอาว่าเป็นกาม ด้วยพระดำรัสว่า ฉนฺโท กาโม (ความโลภที่ต้องการกามคุณ (ฉันทะ) ชื่อว่า กาม) เป็นต้น

อนึ่ง กามฉันทะนั้นแม้นับเข้าในอกุศลธรรม[ด้วยพระดำรัสว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ] ก็ตรัสแยกไว้ใน[ฌาน]ในวิภังค์โดยนัยว่า ตตฺถ กตโม กามจฺฉนฺโท. กาโม[๒๒๖] (บรรดากามเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน คือ กาม) เป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน

อีกนัยหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทที่ ๑ เพราะเป็นกิเลสกาม ตรัสไว้ในบทที่ ๒ เพราะนับเข้าในอกุศล

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัส[ไว้เป็นรูปพหูพจน์อย่างชัดเจน]ว่า กาเมหิ (จากกามทั้งหลาย) โดยไม่ตรัสว่า กามโต (จากกาม) เพราะกามนั้นมีหลายประเภท

[ตามหลักภาษา โต ปัจจัยสามารถแสดงเนื้อความที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างได้ แม้ในภาษาสันสกฤตก็ลง ตสฺ ปัจจัยที่มักปรากฏรูปว่า ตะ โดยแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์ (เครื่องหมายรูปสระ -ะ ใช้ประหลังอักษร) และอาจลบวิสรรชนีย์ในเพราะสระหลังได้ โดยแสดงเนื้อความทั้งสองได้เช่นเดียวกัน เพราะจัดเป็นอสังขยะ คือ ศัพท์ที่ไม่ปรากฏจำนวนอย่างชัดเจน แต่แสดงจำนวนทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ได้ตามสมควร ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า กาเมหิ เพื่อชี้ชัดความเป็นพหูพจน์ว่ากามคุณมีจำนวนมาก ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๔๕) กล่าวว่า อปาทาเน จาหียรุหานำ (ลง ตสฺ ปัจจัยในที่ประกอบแห่งธาตุที่ไม่ใช่ หา และ รุห ธาตุ) [มีรูปสันสกฤตว่า อปาทาเน จาหียรุโหะ] เช่น คฺรามต อาคจฺฉติ หรือ คฺรามตาคจฺฉติ (ย่อมมาจากหมู่บ้าน)]

อนึ่ง แม้มีธรรมเหล่าอื่นที่เป็นอกุศล แต่ตรัสเฉพาะนิวรณ์เท่านั้น เพราะต้องการแสดงว่านิวรณ์เป็นข้าศึกโดยตรงต่อองค์ฌาน[ที่จะกล่าว]ต่อไปใน[ฌาน]วิภังค์โดยนัยว่า ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา. กามจฺฉนฺโท[๒๒๗] (ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอกุศลเป็นไฉน คือ กามฉันทะ) เป็นต้น กล่าวคือ นิวรณ์เป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน และองค์ฌานก็เป็นข้าศึกต่อนิวรณ์เหมือนกัน ความหมายคือ เป็นสิ่งที่กำจัด คือ ทำลาย สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์เปฏโกปเทสว่า

สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจ-กุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉาย.

“สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ และวิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา”

[คำว่า ปจฺจนีก และ ปฏิปกฺข เป็นคำไวพจน์กัน จึงมีความหมายว่า “ข้าศึกโดยตรง” การ

ใช้คำไวพจน์ซ้ำกันมีประโยชน์เพื่อแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติที่เรียกว่า อติสยัตถะ ดังคำว่า ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ที่เป็นทุกข์, ทุกข์แท้), ราชราช (พระราชาผู้เป็นพระราชา, พระจักรพรรดิราช) เป็นต้น]

โดยประการดังนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- บทที่ ๑ ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ

- บทที่ ๒ ว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ ๕

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ โดยการไม่นับบทที่ซ้ำกัน

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ที่เหลือ

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโลภอันมีอารมณ์ที่จำแนกเป็นกามคุณ ๕ ในอกุศลมูล ๓

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโกรธและความหลงอันมีอารมณ์ที่จำแนกเป็นอาฆาตวัตถุ (ที่ตั้งของความโกรธ) เป็นต้น

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มวิเวกกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มตัณหาและธรรมที่ประกอบกับตัณหานั้น

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอวิชชา และธรรมที่ประกอบกับอวิชชานั้น

- บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มจิตตุปบาท ๘ ดวงที่ประกอบกับโลภะ

- บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือ

การแสดงเนื้อความในพระดำรัสว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นี้ มีเท่านี้ก่อน

องค์ฌาน

อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ที่ปฐมฌานละได้แล้วบัดนี้ ได้ตรัสว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (อันมีวิตก มีวิจาร) เป็นต้นเพื่อแสดงองค์ที่ประกอบได้

ในพากย์นั้น ปฐมฌานนี้เรียกว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (มีวิตกวิจาร) เพราะความเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจารซึ่งถึงความเป็นรูปาวจร ดุจต้นไม้ที่เป็นไปร่วมกับดอกและผล เพราะประกอบด้วยอัปปนาโดยการจำแนกลักษณะเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง

ส่วนใน[ฌาน]วิภังค์ได้แสดงเทศนาเป็นบุคคลาธิษฐานโดยนัยว่า

อิมินา จ วิตกฺเกน อิมินา จ วิจาเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต โหติ.[๒๒๗]

“บุคคลเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกและวิจารนี้”

อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม้ในฌานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

ในคำว่า วิเวกชํ นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า วิเวกะ คือ ความสงัด หมายความว่า ความปราศจากนิวรณ์

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิเวก คือ หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว หมายความว่า หมู่ธรรมที่ประกอบกับฌาน ซึ่งสงัดแล้วจากนิวรณ์

[คำว่า วิเวก มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ความสงัด = วิวิตฺติ วิเวโก (ภาวสาธนะ)
- หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = วิวิตฺโตติ วิเวโก (กัตตุสาธนะ)]

คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดจากความสงัดนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้วนั้น

[คำว่า วิเวกช มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- เกิดจากความสงัด = วิเวกา ชาตํ วิเวกชํ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)
- เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = ตสฺมึ วิเวเก ชาตํ วิเวกชํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

ในคำว่า ปีติสุขं นี้ ปีติและสุขได้อธิบายไว้ในหนหลังแล้วนั่นแหละ

อนึ่ง ในบรรดาปีติและสุขเหล่านั้น ในปีติ ๕ อย่างที่จำแนกประเภทไว้แล้ว ผรณาปีติที่เจริญขึ้นเป็นฐานของอัปปนาสมาธิ อันถึงการประกอบร่วมกับสมาธิ ประสงค์เอาว่าเป็นปีติในอรรถ[ของบทว่า ปีติสุขं] นี้ ปีติและสุขนี้ของฌานนั้นมีอยู่ หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้นฌานนี้จึงเรียกว่า มีปีติและสุข

[คำว่า ปีติสุข ที่มีความหมายว่า “มีปีติและสุข” มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- ปีติสุขं อสฺส อตฺถีติ ปีติสุขं (ใช้ อสฺส ร่วมกับ อตฺถิ)
- ปีติสุขं อสฺมึ อตฺถีติ ปีติสุขं (ใช้ อสฺมึ ร่วมกับ อตฺถิ)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองมีชื่อเหมือนกัน คือ อัสสัตถิตัทธิต อาจประกอบใช้ อสฺส หรือ อสฺมึ ในรูปวิเคราะห์ก็ได้ ถ้าประกอบใช้ อสฺส ก็มีความหมายว่า ฌานเป็นเจ้าของปีติและสุข เพราะ อสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามีสัมพันธ์ ถ้าประกอบใช้ อสฺมึ ก็มีความหมายว่า ฌานเป็นที่ตั้งของปีติและสุข เพราะ อสฺมึ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาธาระคือที่ตั้งของกิริยา]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปีติสุขะ คือ ปีติและสุข เหมือนศัพท์ว่า ธัมมวินยะ (ธรรมและวินัย) เป็นต้น

[ตามนัยนี้คำว่า ปีติสุข เป็นทวันทสมาสซึ่งมีรูปเป็นเอกพจน์ เหมือนคำว่า ธมฺมวินย ที่มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า ธมฺโม จ วินโย จ ธมฺมวินโย (ธรรมและวินัย)]

ปีติและสุขอันเกิดจากความสงัดของฌานนั้นมีอยู่ หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้นฌานนี้จึงชื่อว่า วิเวกชัมปีติสุขะ (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด)

[นัยที่ ๒ นี้แสดงรูปวิเคราะห์ของบทสมาสบทเดียวว่า วิเวกชมฺปีติสุข เป็น ๒ ประการ คือ

- วิเวกชं ปีติสุขं อสฺสาติ วิเวกชมฺปีติสุขं (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- วิเวกชं ปีติสุขं อสฺมินฺติ วิเวกชมฺปีติสุขं (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว แม้ปีติและสุขในฌานนี้ก็เกิดจากความสงัด เหมือนฌานที่เกิด

จากความสงัดนั่นแหละ และปีติและสุขดังกล่าวของฌานนี้ก็มีอยู่ จึงควรกล่าวเป็นบทเดียวเท่านั้นว่า วิเวกชมฺปีติสุขํ (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด)

ส่วนใน[ฌาน]วิภังค์ ได้ตรัสไว้โดยนัยว่า อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ [๒๒๘] (สุขนี้ประกอบกับปีตินี้) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม้ในฌานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

ในคำว่า ปฐมํ ฌานํ นี้ ชื่อว่า ปฐม ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ปฐม เพราะเกิดขึ้นก่อน หรือชื่อว่า ปฐม เพราะควรเข้าถึงก่อน

[คำว่า ปฐมํ ฌานํ แปลตามศัพท์ว่า “ฌานอันเป็นเบื้องแรก” ท่านแสดงนัย ๓ ประการไว้ในที่นี้ คือ

นัยที่ ๑ เป็นเทศนากมะ คือ ลำดับแห่งเทศนา

นัยที่ ๒ เป็นอุปปัตติกมะ คือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น

นัยที่ ๓ เป็นปวัตติกมะ คือ ลำดับแห่งการเป็นไปในขณะเข้าฌาน]

อนึ่ง ลักษณะ[คือการเข้าปฐมฌานก่อน]นี้ไม่ใช่ลักษณะที่แน่นอน เพราะผู้ที่บรรลุสมาบัติ ๘ ประพฤติความชำชองมาแล้วย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฌานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้ สามารถเข้าฌานตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้ สามารถเข้าฌานภายในระหว่างก็ได้

โดยประการดังนี้ ฌานนั้นชื่อว่าปฐมฌาน เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นก่อน

ในคำว่า ฌานํ (ฌาน) ฌานมี ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อารัมมณูปนิชฌาน (เพ่งอารมณ์) คือ สมาบัติ ๘ ที่ถึงการนับว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเพ่งอารมณ์มีปฐวีกสิณเป็นต้น

๒. ลักขณูปนิชฌาน (เพ่งไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนา มรรค และผล

วิปัสสนาชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น

มรรคชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจที่วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค

ผลชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งลักษณะคือความจริงอันได้แก่นิโรธสัจ

ในบรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น ทรงประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌานในความหมาย[ของบทว่า ปจฺจนีกธมฺเม ฌายตีติ ฌานนฺ] นี้ จึงควรทราบว่า ชื่อว่า ฌาน เพราะเพ่งอารมณ์ หรือเพราะเผาธรรม[คือนิวรณ์]ที่เป็นข้าศึก

[คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณํ อุปนิชฺฌายตีติ ฌานนฺ
  (เฌ ธาตุ = เพ่ง + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก = ปจฺจนีกธมฺเม ฌายตีติ ฌานนฺ
  (เฌ ธาตุ = เผา + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำว่า อุปสมฺปชฺช แปลว่า เข้าถึงแล้ว ความหมายคือ บรรลุแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ให้เข้าถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว

[คำว่า อุปสมฺปชฺช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เข้าถึงแล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ตฺวา ปัจจัย
- ให้เข้าถึงแล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย]

อนึ่ง ใน[ฌาน]วิภังค์ตรัสว่า

อุปสมฺปชฺชาติ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาโภ ปฏิลาโภ ปตฺติ สมฺปตฺติ ผุสนา สจฺฉิกิริยา อุปสมฺปทา.[๒๒๙]

“คำว่า อุปสมฺปชฺช หมายความว่า การได้ การบรรลุ การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงปฐมฌาน”

[ในพระบาลีข้างต้น คำว่า ลาโภ และ ปฏิลาโภ แปลร่วมกัน เพราะเป็นคำไวพจน์ที่แปลร่วมกัน แม้คำว่า ปตฺติ และ สมฺปตฺติ ก็แปลร่วมกันเหมือนกัน ในที่นี้จึงแปลร่วมกันตามคัมภีร์นิสสัยของพม่าที่ถือว่าคำไวพจน์ที่เป็นบทหลังแสดงเนื้อความของบทหน้าให้ชัดเจน]

พึงทราบความหมายของฌานวิภังค์นั้นตามที่กล่าวไว้อย่างนี้นั่นแหละ

บทว่า วิหรติ (อยู่) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยฌานมีประการตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้โดยการอยู่คืออิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมให้สำเร็จการเคลื่อนไหว การเป็นไป การคุ้มครอง การให้ถึง[กาลอันยาวนาน] การเที่ยวไป การนำอัตภาพไม่ให้ล้มไป ดังพระพุทธดำรัสใน[ฌาน]วิภังค์ว่า

วิหรตีติ อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหรติ, เตน วุจฺจติ วิหรติ.[๒๓๐]

“คำว่า วิหรติ หมายความว่า ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป ย่อมคุ้มครอง ย่อมให้ถึง[กาลอันยาวนาน] ย่อมเที่ยวไป ย่อมนำอัตภาพไม่ให้ล้มไป เหตุนั้น จึงกล่าวว่า วิหรติ”

[คำว่า ยเปติ และ ยาเปติ สำเร็จรูปมาจาก ยา ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ มีรูปเดิมว่า ยาเปติ แต่เมื่อรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ ก็มีรูปว่า ยเปติ คำทั้งสองนี้จึงแปลร่วมกัน]

ปฐวีกสิณ

ในคำว่า ปถวีกสิณ (ปฐวีกสิณ) นี้ ปฐวีกสิณ คือ

๑. วงดินทั้งหมด เพราะ กสิณ ศัพท์มีความหมายว่า ทั้งหมด [คือ วงกสิณที่ต้องเพ่งดูทั้งหมด ไม่เพ่งดูเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง

๒. [ปฏิภาค]นิมิตที่ได้รับแล้วเพราะอาศัยปฐวีกสิณ

๓. ฌานที่ได้รับแล้วใน[ปฏิภาค]นิมิตคือปฐวีกสิณ

[คำว่า ปถวีกสิณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วงดินทั้งหมด = ปถวีเยว กสิณ์ ปถวิกสิณ์ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปฏิภาคนิมิตที่ได้รับแล้วเพราะอาศัยปฐวีกสิณ = เป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เพราะปฏิภาคนิมิตที่ปรากฏในจิตของผู้ปฏิบัติธรรมมีลักษณะเหมือนวงกสิณ

- ฌานที่ได้รับแล้วในปฏิภาคนิมิตคือปฐวีกสิณ = เป็นการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าว

ถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวงกสิณอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงฌานที่ได้รับแล้วในปฏิภาคนิมิตคือปฐวีกสิณอันเป็นผล]

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าฌานเป็นปฐวีกสิณในความหมายนี้[ว่า ปถวิกสิณํ (ฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์)]

เนื้อความย่อในคำว่า ปถวิกสิณํ ฌานํ นี้ มีดังนี้ว่า ย่อมเข้าถึงฌานที่เรียกว่ามีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์อยู่

ถามว่า : กุลบุตรผู้ใคร่บรรลุอรหัตตผลกระทำบริกรรมในปฐวีกสิณนี้ ยังฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย] หรือฌาน ๕ [ตามปัญจกนัย] ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นปทัฏฐาน พึงทำอย่างไร

ตอบว่า : ในเบื้องต้นควรชำระศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีลให้หมดจดก่อน เมื่อดำรงอยู่ในศีลอันหมดจดดีแล้วก็ตัดปลิโพธอย่างหนึ่งในปลิโพธ ๑๐ มีอาวาสปลิโพธเป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่เหมาะแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๓๘ ประเภทที่พบในพระบาลี

ถ้าปฐวีกสิณนี้สมควรแก่กุลบุตรนั้น ก็พึงถือเอากรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่ไม่สมควรแก่การเจริญฌาน อยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวลเล็กน้อย ทำบริกรรมกสิณ รักษา[ปฏิภาค]นิมิต เว้นสถานที่ไม่เหมาะสม ๗ แห่ง เสพสถานที่เหมาะสม ๗ แห่ง พึงทำภาวนาวิธีทั้งหมดอันมีอัปปนาโกศล ๑๐ อย่างไม่ให้ตกหล่น พึงปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน

เนื้อความสังเขปมีเพียงนี้ พึงทราบความพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๓๑]

อนึ่ง แม้ในกสิณอื่นจากกสิณนี้ ก็พึงทราบเหมือนในปฐวีกสิณนี้ โดยแท้จริงแล้ววิธีทั้งหมดในการเจริญกรรมฐานทั้งปวง ข้าพเจ้าถือเอาตามนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถาแล้วอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะมีประโยชน์อะไรด้วยวิธีการเจริญกรรมฐานนั้นซึ่งกล่าวซ้ำอีกในคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ขยายความอีก

อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายตามลำดับบทโดยมิทำเนื้อความที่ยังมิได้กล่าวไว้ในพระบาลีในหนหลังให้ตกหล่น

คำว่า ตสฺมึ สมเย (ในสมัยนั้น) หมายความว่า ในสมัยที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น

คำว่า ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะก็มี ฯลฯ ความไม่ซัดส่ายก็มี) หมายความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นธรรม ๕๖ อย่างตามลำดับบทมีประการตามที่กล่าวไว้ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

แท้จริงแล้วความต่างกันในธรรม ๕๖ อย่างนี้มีอย่างเดียว คือ ธรรมเหล่านั้นเป็นกามาวจรธรรม ๕๖ อย่างที่กล่าวนี้เป็นรูปาวจรที่ถึงความยิ่งใหญ่

ธรรมที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น

ส่วนธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้นที่เป็นเยวาปนกธรรมเท่านั้น ย่อมมีได้ในรูปาวจรกุศลนี้

[ในเยวาปนกธรรม ๙ อย่าง มีเพียงฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา ไม่มีกรุณาและมุทิตา เพราะเป็นเรื่องปฐวีกสิณฌาน และไม่มีวิรตี ๓ เพราะวิรตีไม่ประกอบในมหัคคตจิต]

โกฏฐาสวาระและสุญญตวาระย่อมเป็นไปตามเดิมนั่นแหละ ดังนี้แล

จบ ปฐมฌาน

ทุติยฌาน

[๑๖๑-๖๒] ในนิเทศแห่งทุติยฌาน คำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารสงบ) หมายความว่า เพราะความสงบ คือ เพราะความล่วงพ้นธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือวิตกและวิจาร ความหมายก็คือ เพราะวิตกและวิจารไม่ปรากฏในขณะบรรลุทุติยฌาน

ในคำนั้นพึงทราบอย่างนี้ว่า แม้ธรรมที่เป็นปฐมฌานทั้งหมดย่อมไม่มีในทุติยฌาน เพราะผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่ง แต่พึงทราบ

ว่าได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกและวิจารสงบ) เพื่อแสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานมีได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

ในฌานกถานี้ทรงประสงค์เอา ธรรมที่เกิดอยู่ในตน (นิยกัชฌัตตะ) ว่าเป็น อชฺฌตฺตํ (ภายใน) แต่ใน[ฌาน]วิภังค์ตรัสคำเพียงเท่านี้ว่า

อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ.[๒๓๒]

“คำว่า อัชฌัตตะ คือ เฉพาะตัว”

โดยเหตุที่ทรงประสงค์เอา นิยกัชฌัตตะ ดังนั้น ในคำว่า อชฺฌตฺตํ นี้จึงมีความหมายว่า เกิดอยู่ในตน คือ เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

[อัชฌัตตะในที่นี้เป็นนิยกัชฌัตตะในอัชฌัตตะ ๔ อย่าง คือ

๑. โคจรัชฌัตตะ (อารมณ์ทั่วไป)

๒. นิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน)

๓. อัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖)

๔. ผลสมาบัติ

ในพระบาลีฌานวิภังค์มิได้ระบุถึงอัชฌัตตะที่ประสงค์เอาในที่นี้ เพียงแต่แสดงความหมายของ อชฺฌตฺต ศัพท์เท่านั้น]

ในบทว่า สมฺปสาทนํ (อันเป็นความผ่องใส) นี้ ศรัทธา เรียกว่า สัมปสาทนะ (ความผ่องใส) แม้ฌานก็เรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าชื่อว่าผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว

อีกอย่างหนึ่ง ฌานนั้นย่อมยังจิตให้ผ่องใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส และเพราะระงับความกระเพื่อมแห่งวิตกและวิจาร ฉะนั้นจึงตรัสว่า สมฺปสาทนํ (อันยังจิตให้ผ่องใส)

[คำว่า สมฺปสาทน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความผ่องใส = สมฺปสาทียเต สมฺปสาทนํ.

(สं บทหน้า + ป บทหน้า + สท ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อันยังจิตให้ผ่องใส = สมฺปสาทยตีติ สมฺปสาทนํ

(สं บทหน้า + ป บทหน้า + สท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

อนึ่ง ในการกำหนดเนื้อความนี้ พึงทราบความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส (อันยังจิตให้ผ่องใส) ส่วนในการกำหนดเนื้อความอย่างแรก บทว่า เจตโส นี้ พึงประกอบกับบทว่า เอโกทิภาวํ

[คำว่า อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ แปลได้ ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ เข้าถึงทุติยฌานอันเป็นความผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นสามีสัมพันธ์ใน เอโกทิ ศัพท์ใน เอโกทิภาวํ)

นัยที่ ๒ เข้าถึงทุติยฌานอันยังจิตให้ผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นการิตกรรมของ เณ การิตปัจจัยใน สมฺปสาทนํ)]

ในคำว่า เจตโส เอโกทิภาวํ นั้น มีการประกอบเนื้อความดังนี้

คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ หมายความว่า สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมดีเลิศ คือ ยอดเยี่ยม เพราะไม่มีวิตกและวิจารเข้าถึง โดยแท้จริงแล้ว แม้สิ่งที่ประเสริฐก็เรียกในโลกว่า เอโก

อีกนัยหนึ่งควรกล่าวอีกว่า สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว คือ ไม่มีสหาย เพราะเว้นจากวิตกและวิจาร

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้น หมายความว่า ทำให้ฟูขึ้นไป คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้นอันประเสริฐ

คำว่า เอโกทิ นั้นเป็นชื่อของสมาธิ

[คำว่า เอโกทิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ = เอโก เสฏฺโฐ อุเทตีติ เอโกทิ.

(เอก (ประเสริฐ) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว = เอโก อสหาโย อุเทตีติ เอโกทิ.

(เอก (อย่างเดียว, ไม่มีสหาย) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้นอันประเสริฐ = สมฺปยุตฺตธมฺเม อุทายตีติ อุทิ, เอโก จ โส อุทิ จาติ เอโกทิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส อุทิ ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = ฟูขึ้น + เณ การิตปัจจัย + อิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

โดยประการดังนี้ ทุติยฌานนี้ชื่อว่า เอโกทิภาวะ (ยังสมาธิให้เจริญ) เพราะอรรถว่า ย่อมยังสมาธินี้ให้เจริญ

[คำว่า เอโกทิภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโกทึ ภาเวติ วฑฺเฒตีติ เอโกทิภาวํ สำเร็จรูปมาจาก เอโกทิ บทหน้า + ภู ธาตุ = เจริญ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ]

อนึ่ง สมาธินี้นั้นเป็นของจิต ไม่ใช่ของสัตว์ หรือชีวะ ดังนั้น จึงตรัสบทว่า เจตโส เอโกทิภาวํ (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) นี้

ถามว่า : ศรัทธาและสมาธิที่มีชื่อว่า เอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฌานมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสถึงทุติยฌานนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ (เข้าถึงทุติยฌานอันเป็นความผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ)

ตอบว่า : ปฐมฌานนั้นยังไม่ผ่องใสแท้ เพราะกระเพื่อมด้วยวิตกวิจาร เหมือนน้ำที่ระคนด้วยระลอกคลื่น ดังนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาอยู่ก็ไม่ตรัสว่า สมฺปสาทนํ (อันเป็นความผ่องใส) อนึ่ง แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ก็ยังไม่ปรากฏชัดเจน เพราะยังไม่ผ่องใสแท้นั่นแหละ ดังนั้น จึงไม่ตรัสปฐมฌานว่า เอโกทิภาวะ (อันยังสมาธิให้เจริญ) แต่ในทุติยฌานนี้ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารรบกวน แม้สมาธิก็ปรากฏชัดเจน เพราะได้ศรัทธาที่มีกำลังยิ่งเป็นสหาย ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสทุติยฌานนี้ไว้อย่างนั้น

ส่วนใน[ฌาน]วิภังค์ ได้ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า

สมฺปสาทนนฺติ ยา สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโท. เจตโส เอโกทิ-ภาวนฺติ ยา จิตฺตสฺส จิติ ฯเปฯ สมฺมาสมาธิ.[๒๓๓]

“คำว่า สมฺปสาทนำ (อันเป็นความผ่องใส) หมายความว่า ศรัทธา (ความเชื่อ) กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง

คำว่า เจตโส เอโกทิภาวำ (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) หมายความว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”

พึงทราบการอธิบายเนื้อความดังกล่าวมานี้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้นย่อมไม่ผิดเทียบเคียงกันอยู่ย่อมลงกันได้

[พระบาลีฌานวิภังค์กล่าวถึงคำไวพจน์ของ สมฺปสาทน ซึ่งก็คือศรัทธา และ เอโกทิ ซึ่งก็คือสมาธินั่นเอง แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายถึงรากศัพท์และสัมพันธ์ของบทเหล่านั้น]

คำว่า อวิตกฺกำ อวิจารำ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชื่อว่า อวิตักกะ (ไม่มีวิตก) เพราะวิตกไม่มีในทุติยฌานนี้ หรือวิตกของทุติย-ฌานนี้ไม่มี เนื่องจากถูกละได้ด้วยภาวนา

ชื่อว่า อวิจาระ (ไม่มีวิจาร) ตามนัยนี้เหมือนกัน

แม้ใน[ฌาน]วิภังค์ก็ตรัสว่า

อิติ อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา วูปสนฺตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกฺกำ อวิจารำ. [๒๓๔]

“โดยประการดังนี้ วิตกและวิจารนี้สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว สงบโดยพิเศษแล้ว ถึงความพินาศแล้ว ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว ถึงความแห้งไปแล้ว ถูกทำให้สิ้นสุดแล้ว ด้วยเหตุนั้นจึงกล่าวว่า อวิตกฺกำ อวิจารำ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร)”

[คำว่า อตฺถงฺคตา และ อพฺภตฺถงฺคตา, อปฺปิตา และ พฺยปฺปิตา, โสสิตา และ วิโสสิตา เป็นคำไวพจน์ที่แปลร่วมกัน

คำว่า อปฺปิตา คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๕) อธิบายว่า วินาสํ คมิตา (ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว) ซึ่งตรงกับคำอธิบายในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๑ หน้า ๙๔) ว่า อปฺปิตาติ คมิตา วินาสํ ปาปิตา (คำว่า อปฺปิตา แปลว่า ให้ถึงความพินาศแล้ว) ตามนัยนี้คำว่า อปฺปิตา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย]

ถามว่า : ในคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร) นี้ เนื้อความ[ว่าความไม่มีวิตกวิจารเพราะละด้วยภาวนา]นั้นเป็นอันสำเร็จได้ด้วยคำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารสงบ) นี้ มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสอีกว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร)

ตอบว่า : คำนั้นจริงแท้ เนื้อความนี้เป็นอันสำเร็จได้แน่นอน แต่คำนั้นมิได้แสดงเนื้อความนั้น[คือความไม่มีวิตกวิจาร] ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกและวิจารสงบ) เพื่อแสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานมีได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า เอตฺถาห เป็นประโยคคำถามที่เรียกว่า ปุจฉาวากยะ ส่วนประโยคต่อมาเป็นประโยคคำตอบ เรียกว่า วิสัชชนาวากยะ

ในคำว่า เอตฺถาห มีข้อความเต็มว่า เอตฺถ จตฺวา โจทโก อาห (ผู้ท้วงติงดำรงอยู่ในคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ นี้แล้ว กล่าวแล้ว)

ส่วนประโยคคำตอบมักขึ้นต้นว่า วุจฺจเต มีข้อความเต็มว่า ปริหาโร มยา วุจฺจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวคำตอบ)]

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงเหตุแห่งสัมปสาทนะและเอโกทิภาวะอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะวิตกและวิจารสงบ มิใช่สงบกิเลสที่กำเริบ[ตามเหตุปัจจัย] และฌานดังกล่าวชื่อว่า เอโกทิภาวะ เพราะวิตกและวิจารสงบ มิใช่เพราะละนิวรณ์ได้เหมือนอุปจารฌาน และมิใช่เพราะองค์ฌานปรากฏเหมือนปฐมฌาน

นอกจากนั้น คำนี้ยังเป็นคำแสดงเหตุแห่งความไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มิใช่เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ชื่อว่า ไม่มีวิตกวิจาร เพราะวิตกและวิจารสงบ มิใช่เพราะไม่มีวิตกวิจาร (ไม่ประกอบด้วยวิตกวิจาร) เหมือนตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนจักขุวิญญาณเป็นต้น ส่วนคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ นี้ เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกและวิจารเท่านั้น ดังนั้นแม้ตรัสคำก่อนแล้วก็ควรตรัสอีกโดยแท้

คำว่า สมาธิชํ (เกิดจากสมาธิ) หมายความว่า เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน

[คำว่า สมาธิ ใน สมาธิชํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สมาธิในปฐมฌาน
- สมาธิที่ประกอบร่วมกันในทุติยฌาน]

ในคำว่า สมาธิชํ นั้น แม้ปฐมฌานจะเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน แต่สมาธินี้เท่านั้นควรเรียกว่าเป็นสมาธิ เพราะไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจาร ดังนั้น จึงตรัสคำว่า สมาธิชํ นั้นเพื่อยกย่องทุติยฌานนี้

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย กิญฺจาปิ (แม้ก็จริง) มักตามมาด้วยประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข (ถึงอย่างนั้น) ถ้าประโยคหน้าแสดงการตำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง หรือถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยคหลังก็แสดงการตำหนิ ดังตัวอย่างในเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าประโยคหน้าแสดงการตำหนิปฐมฌานว่าเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน แต่ไม่ได้คุณบทว่า สมาธิชํ เหมือนทุติยฌาน ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่าสมาธิในทุติยฌานจึงควรเรียกว่าสมาธิที่แท้จริง เพราะไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจาร

อนึ่ง คำไวพจน์ของ กิญฺจาปิ คือ ยทิปิ, กามํ, กามญฺจ

ส่วนคำไวพจน์ของ อถ โข คือ ตถาปิ, ยทิปิ

ในคัมภีร์ฎีกามักแสดงสัมพันธ์ของประโยคทั้งสองที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ ว่า ตตฺถ โจทนา โสธนานโย เอวํ เวทิตพฺโพ (พึงทราบนัยที่แสดงการถามและการชำระในคำนั้นอย่างนี้)]

คำว่า ปีติสุขं นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ทุติยं (ฌานที่ ๒) หมายความว่า ชื่อว่า ทุติยะ ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ทุติยะ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๒

ในคำว่า ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น พึงทราบการลดบทวิตกและวิจารในฌานปัญจกนัย พึงทราบการลดบทสัมมาสังกัปปะในหมวด ๕ แห่งมรรค (มัคคปัญจกะ)

พึงทราบการวินิจฉัยบทที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยบทที่ถูกลดลงเหล่านั้น

แม้ในโกฏฐาสวาระก็พบพระบาลีว่า ติวงฺคิกं ฌานํ โหติ (ฌานประกอบด้วยองค์ ๓) จตุรงฺคิโก มคฺโค โหติ (มรรคประกอบด้วยองค์ ๔)

คำที่เหลือเป็นเช่นกับปฐมฌานนั่นแล

จบ ทุติยฌาน

ตติยฌาน

[๑๖๓] ในตติยฌานนิเทศ ในคำว่า ปีติยา จ วิราคา (เพราะรังเกียจปีติ) ขึ้นชื่อว่า วิราคะ (ความรังเกียจ/ล่วงพ้น) เป็นความรังเกียจปีติหรือความล่วงพ้นปีติมีประการตามที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง จ ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสอง [คือ ปีติยา และ วิราคา] มีความหมายว่า สัมปิณฑนะ (รวบรวมเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง) จ ศัพท์ดังกล่าวย่อมรวบรวมความสงบ[ปีติ] หรือรวบรวมความสงบวิตกและวิจาร

เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมความสงบ พึงทราบการประกอบบทอย่างนี้ว่า เพราะรังเกียจปีติ และเพราะสงบปีติยิ่งขึ้นไปอีก อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราค ศัพท์มีความหมายว่า รังเกียจ ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะรังเกียจและสงบปีติ

เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมความสงบวิตกและวิจาร พึงทราบการประกอบบทอย่างนี้ว่า เพราะล่วงพ้นปีติ และเพราะวิตกและวิจารสงบยิ่งขึ้นไปอีก อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราค ศัพท์มีความหมายว่า ล่วงพ้น ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะล่วงพ้นปีติ และเพราะวิตกและวิจารสงบ

[คำว่า ปีติยา จ วิราคา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เพราะรังเกียจและสงบปีติ = วิราค ศัพท์มีความหมายว่า รังเกียจ และ จ ศัพท์รวบรวมความสงบ ตามนัยนี้มีคำแปลยกศัพท์ว่า ปีติยา วิราคา จ ปีติยา วูปสมา จ (เพราะความรังเกียจซึ่งปีติ และเพราะความสงบแห่งปีติ)

- เพราะล่วงพ้นปีติ และเพราะวิตกและวิจารสงบ = วิราค ศัพท์มีความหมายว่า ล่วง-พ้น และ จ ศัพท์รวบรวมความสงบวิตกและวิจาร ตามนัยนี้มีคำแปลยกศัพท์ว่า ปีติยา วิราคา จ วิตกฺกวิจารานำ วูปสมา จ (เพราะความล่วงพ้นซึ่งปีติ และเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจาร ท.)]

อนึ่ง วิตกและวิจารเหล่านั้นสงบแล้วในทุติยฌานก็จริง แต่พระพุทธองค์ตรัสว่า วิตกฺกวิจารานำ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารสงบ) เพื่อแสดงทางบรรลุตติยฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชม กล่าวคือ เมื่อตรัสว่า วิตกฺกวิจารานำ วูปสมา ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่าความสงบวิตกและวิจารเป็นทางบรรลุฌานนี้แน่แท้ นอกจากนั้น เมื่อกล่าวถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นซึ่งมิได้ถูกละในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า ปญฺจนฺนำ โอรมฺภาคิยานำ สโยชนานำ ปหานา[๒๓๕] (เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕) ย่อมเป็นการกล่าวชมอันก่อให้เกิดความอุตสาหะแก่บุคคลผู้ขวนขวายเพื่อบรรลุมรรคนั้น ฉันใด เมื่อกล่าวถึงการสงบวิตกวิจารแม้ที่มิได้ถูกระงับไว้ในตติยฌานนี้ ย่อมเป็นการกล่าวชม ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวเนื้อความ[ที่ ๒] นี้ว่า “เพราะล่วงพ้นปีติ และเพราะวิตกและวิจารสงบ”

ในคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ นี้ **อุเบกขา** คือ สภาวะเห็นตามสมควร กล่าวคือ เห็นโดยเสมอภาค หมายถึง เห็นโดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน

ผู้ที่พรั่งพร้อมด้วยตติยฌานได้ชื่อว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) เพราะประกอบด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ไพบูลย์มีกำลังนั้น

อุเบกขา ๑๐ อย่าง

อนึ่ง อุเบกขามี ๑๐ ประเภท คือ

๑. ฉฬังคุเปกขา	(อุเบกขาของพระขีณาสพคือตัตรมัชฌัตตตา)
๒. พรหมวิหารุเปกขา	(อุเบกขาในพรหมวิหารคือตัตรมัชฌัตตตา)
๓. โพชฌังคุเปกขา	(อุเบกขาในสัมโพชฌงค์คือตัตรมัชฌัตตตา)
๔. วิริยุเปกขา	(อุเบกขาคือความเพียร)
๕. สังขารุเปกขา	(อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)
๖. เวทนุเปกขา	(อุเบกขาเวทนา)
๗. วิปัสสนุเปกขา	(อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)
๘. ตัตรมัชฌัตตุเปกขา	(ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก)
๙. ฌานุเปกขา	(อุเบกขาในฌานคือตัตรมัชฌัตตตา)
๑๐. ปาริสุทธิอุเปกขา	(อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือตัตรมัชฌัตตตา)

ฉฬังคุเปกขา คือ อุเบกขาของพระขีณาสพ อันเป็นอาการไม่สละความเป็นปกติ[คือความไม่มีกิเลส]ของท่านผู้บริสุทธิ์แล้วในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อิธ ขีณาสโว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโน.[๒๓๖]

“ภิกษุผู้เป็นขีณาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีสติ มีความรู้สึกตัว เพียงวางเฉยอยู่”

พรหมวิหารุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ.[๒๓๗]

“ภิกษุมีใจประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่”

โพชฌังคุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีความเป็นกลางในสหชาตธรรม ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ.[๒๓๘]

“ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อาศัยวิเวก”

วิริยุเปกขา คือ อุเบกขาที่เรียกว่าความเพียรอันไม่หย่อนไม่ยิ่ง ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิ กโรติ.[๒๓๙]

“ภิกษุใส่ใจอุเบกขาอันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขาบ่อยๆ”

[คำว่า อุเปกฺขานิมิตฺตํ แปลว่า “อุเบกขาอันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขาบ่อยๆ” หมายถึง ใส่ใจต่อความเพียรที่จะเป็นเหตุให้เกิดความเพียรในโอกาสต่อไป

คำว่า กาเลน กาลํ แปลตามศัพท์ว่า “ในกาลภายหลัง[อันสมควร]กับกาล[ก่อน]” โดยลงทุติยาวิภัตติท้าย กาลํ ในอรรถสัตตมี และเพิ่มคำว่า อนุรูปํ เป็นวิเสสนะของ กาลํ คำนี้ปรากฏความหมายเท่ากับ ปุนปฺปุนํ (บ่อยๆ)]

สังขารุเปกขา คือ อุเบกขาที่กำหนดรู้นิวรณ์เป็นต้น[โดยความเป็นธรรมที่ควรละ] อันตั้งอยู่ด้วยดี ซึ่งมีความเป็นกลางในการรับเอา[นิวรณ์เป็นต้น] ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กติ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ. อฏฺฐ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.[๒๔๐]

“ถามว่า : สังขารุเปกขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเปกขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา

ตอบว่า : สังขารุเปกขา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ [คือ สังขารุเปกขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘] สังขารุเปกขา ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา [คือ สังขารุเปกขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ]"

เวทนุเปกขา คือ อุเบกขาที่เรียกว่าความไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ.[๒๔๑]

"กามาวจรกุศลจิตอันประกอบกับอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด"

วิปัสสนุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็น[สังขาร] ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภติ.[๒๔๒]

"หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ปรากฏอยู่ ย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น ย่อมได้รับอุเบกขา"

[พระบาลีข้างต้นพบในอุปริปัณณาสก์ อาเนญชสัปปายสูตร ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ยทตฺถิ ยํ ภูตนฺติ ยํ อตฺถิ ยํ ภูตํ เอตรหิ ขนฺธปญฺจกํ.[๒๔๓]

"คำว่า ยทตฺถิ ยํ ภูตํ (หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ปรากฏอยู่) หมายความว่า หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน"

คำว่า เอตรหิ (ในปัจจุบัน) แสดงว่าขันธ์ ๕ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาต้องเป็นปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่อดีตหรืออนาคตที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แต่ขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตก็ถูกละได้โดยอนุมานญาณ คือ ปัจจุบันที่อนุมานรู้ว่าแม้ขันธ์ดังกล่าวก็ตกอยู่ในไตรลักษณ์เหมือนขันธ์ ๕ ในปัจจุบันที่ตนรู้เห็นโดยประจักษ์

ในคำว่า ตํ ปชหติ (ย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น) อาจมีคำถามว่า ขันธ์ ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) ไม่ใช่ธรรมที่ควรละคือตัณหา (ปหาตัพพธรรม) เหตุใดจึงตรัสถึงการละขันธ์ ๕ ในคัมภีร์อรรถกถาตอบว่า

เมื่อบุคคลละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นในขณะเกิดมุญจิตุกัมยตาญาณ

ย่อมรู้เห็นโทษของขันธ์ ๕ จึงสละความยินดีพอใจในขันธ์เหล่านั้น การสละความยินดีพอใจดังกล่าวเป็นการไม่ถือเอาขันธ์ ๕ ต่อไป จึงจัดเป็นการละขันธ์ ๕]

คำว่า อุเบกขา คือ การวางเฉย เมื่อหมายถึงเวทนาก็เป็นความรู้สึกที่เป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์ ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาที่วางเฉยในการรู้เห็นไตรลักษณ์ของขันธ์ ๕]

ตัตรมัชฌัตตุเปกขา คือ อุเบกขาที่เป็นสภาพพยายามโดยสม่ำเสมอของสหชาตธรรม ปรากฏในเยวาปนกธรรมมีฉันทะเป็นต้น

[คำว่า วาหิต ใน สมวาหิต ไม่ใช่มาจาก วห ธาตุ (ปาปเน = ให้ถึง, นำไป) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย แต่มาจาก วาห ธาตุ + ต ปัจจัย โดย วาห ธาตุ มีความหมายว่า ปยตเน (พยายาม)]

ฌานุเปกขา คือ อุเบกขาที่ไม่ตกไปในฝ่ายแห่งสุขของตติยฌานนั้นแม้เป็นสุขอันเลิศ ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขโก จ วิหรติ.[๒๔๐]

“เป็นผู้วางเฉยอยู่”

ปาริสุทธิอุเปกขา คือ อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากธรรมฝ่ายตรงกันข้ามทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระงับธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๒๔๕]

“ย่อมบรรลุฌานที่ ๔ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่”

ในบรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ฉฬังคุเปกขา พรหมวิหารุเปกขา โพชฌังคุเปกขา ตัตรมัชฌัตตุเปกขา ฌานุเปกขา และปาริสุทธิอุเบกขา โดยองค์ธรรมเป็นตัตรมัชฌัตตุเปกขาอย่างเดียวกัน แต่อุเบกขาดังกล่าวมีความต่างกันโดยจำแนกตามระยะกาล เช่นกับความต่างกันแห่งคนแม้คนเดียวโดยเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี และเป็นพระราชาเป็นต้น[๒๔๖] ดังนั้น ในอุเบกขาเหล่านั้น ในจิตตุปบาทใดมีฉฬังคุเปกขา ในจิตตุปบาทนั้นไม่มีโพชฌังคุเปกขาเป็นต้น หรือในจิตตุปบาทใดมีโพชฌังคุเปกขา ในจิตตุปบาทนั้นไม่มีฉฬังคุเปกขาเป็นต้น

อนึ่ง อุเบกขาทั้ง ๖ นั้นมีภาวะเป็นอันเดียวกันโดยองค์ธรรม ฉันใด แม้สังขารุเปกขาและวิปัสสนุเปกขาก็มีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปัญญานี้นั่นแหละจำแนกเป็น ๒ ตามประเภทของกิจ อุปมาว่าเมื่อบุรุษถือไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะแสวงหางูซึ่งเข้าไปสู่บ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอนในกองแกลบที่เป็นหลบซ่อนก็มองดูอยู่ด้วยสงสัยว่าใช่งูหรือไม่หนอ ครั้นเห็นเครื่องหมายดอกจันทน์แล้วก็หมดความสงสัย จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่าเป็นงูหรือมิใช่ ฉันใด เมื่อผู้ปรารภวิปัสสนารู้เห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขารย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นผู้วางเฉยนี้ ชื่อว่า **วิปัสสนุเปกขา**

เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะกดคองูแล้วแสวงหาอาการปล่อยงูว่า เราจะปล่อยงูนี้ไม่เบียดเบียนมัน และไม่ให้งูกัดเราได้อย่างไร การวางเฉยในการจับจึงมี ฉันใด เมื่อบุคคลรู้เห็นภพทั้ง ๓ เหมือนถูกไฟเผาเพราะเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็มีความวางเฉยในการรับเอาสังขาร[เป็นอารมณ์] ฉันนั้น ความวางเฉยนี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเปกขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารุเปกขาก็เป็นอันสำเร็จได้โดยแท้ กระนั้นก็ตาม อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็นสองอย่างโดยกิจที่เรียกว่าความวางเฉยในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]และรับเอา[สังขารเป็นอารมณ์]

วิริยุเปกขา และเวทนุเปกขาโดยองค์ธรรมต่างกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย

ในอุเบกขาทั้ง ๑๐ นั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาฌานุเปกขาในตติยฌานนี้ ฌานุเปกขานั้น :-

- มีสภาพวางตนเป็นกลาง
- มีหน้าที่ไม่ใส่ใจ[แม้ในสุขอันประณีต]
- มีการไม่ขวนขวายเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความคลายปีติเป็นเหตุใกล้

ถามว่า : ในคำอธิบายบทว่า อุเปกฺขโก นี้ ฌานุเปกขานั้นก็คือตัตรมัชฌัตตุ-

เปกขาโดยองค์ธรรมมิใช่หรือ และตัตรมัชฌัตตุเปกขาดังกล่าวก็มีอยู่ในปฐมฌานและทุติย-ฌาน จึงควรตรัสถึงฌานุเปกขาแม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นอย่างนี้ว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ (เป็นผู้วางเฉยอยู่) เหตุใดจึงไม่ตรัสไว้

ตอบว่า : เพราะมีกิจยังไม่ชัดเจน กล่าวคือ กิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขาในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นยังไม่ชัดเจน เพราะถูกวิตกเป็นต้นครอบงำแล้ว แต่ในตติยฌานนี้เป็นเหมือนยกศีรษะขึ้นได้มีกิจอันชัดเจน เพราะไม่ถูกครอบงำโดยวิตก วิจาร และปีติ ดังนั้น จึงตรัสถึงฌานุเปกขาไว้[ในตติยฌานนี้]

จบ การอธิบายความของคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ โดยสิ้นเชิง

บัดนี้ จะกล่าวการอธิบายความในคำว่า สโต จ สมฺปชาโน (มีสติและสัมปชัญญะ) นี้ต่อไป

คำว่า สตะ คือ ผู้ระลึกได้

คำว่า สัมปชานะ คือ ผู้รู้ชอบโดยประการต่างๆ

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลาธิษฐาน

ในเรื่องนั้น สติ :-

- มีสภาพระลึกได้
- มีหน้าที่ไม่หลงลืม
- มีการรักษาเป็นเครื่องปรากฏ

สัมปชัญญะ :-

- มีสภาพไม่หลง
- มีหน้าที่พิจารณา
- มีการใคร่ครวญเป็นเครื่องปรากฏ

[บทตั้งที่ลงท้ายด้วย อิติ ศัพท์ และมี เอตฺถ คัมภีร์โยชนาของไทยมักเพิ่มคำว่า วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ (พึงทราบวินิจฉัย) แต่คัมภีร์นิสสัยของพม่าเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเพิ่มปาฐเสสะดังกล่าว เพราะอาจสัมพันธ์บทตั้งแรกเป็นสมูหาธาระ คือ อาธาระที่เป็นส่วนรวมทั้งหมด และสัมพันธ์บทตั้ง

ทีละบทที่อธิบายต่อมาเป็นอวยวาเธยยะ คือ สิ่งที่อาศัยซึ่งเป็นส่วนหนึ่ง ดังคำว่า รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) จะเห็นได้ว่าต้นไม้เป็นองค์ประกอบรวมของกิ่งไม้เป็นต้น ส่วนกิ่งไม้เป็นเพียงองค์ประกอบย่อยของต้นไม้ ตามอุทาหรณ์พึงสัมพันธ์ว่า

"รุกฺเข สมูหาธาระในสาขา ฯ สาขา อวยวาเธยยะ ฯ"

อย่างไรก็ตาม ในประโยคว่า อิทานิ สโต จ สมฺปชาโนติ เอตฺถ สรตีติ สโต. สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน ไม่มีบทตั้งทีละบทที่ใช้อธิบายต่อมา คัมภีร์นิสสัยพม่าจึงเพิ่มข้อความว่า อตฺถวณฺณนา วุจฺจติ (จะกล่าวการอธิบายความ)]

ในคำว่า สโต จ สมฺปชาโน (มีสติและสัมปชัญญะ) นั้น สติและสัมปชัญญะนี้มีอยู่แม้ในฌานเบื้องต้นก็จริง เพราะเมื่อบุคคลหลงลืมสติและไม่มีสัมปชัญญะ แม้แต่เพียงอุปจารฌานก็ไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนาเล่า ถึงอย่างนั้นความเป็นไปของจิต[ในฌานเหล่านั้น]เป็นสภาพง่าย เพราะฌานดังกล่าวมีองค์ฌานหยาบ เหมือนทางไปของบุคคลบนแผ่นดิน กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฌานต้นๆ นั้นยังไม่ชัดเจน แต่ความเป็นไปของจิต[ในตติยฌาน]เหมือนบุรุษเดินไปในที่แหลมคม มีหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะประคองไว้แล้ว เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา เพราะตติยฌานนี้มีอารมณ์ละเอียด เนื่องจากละองค์ฌานหยาบๆ ได้ ดังนั้น จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น

พึงทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกว่า ลูกโคที่ยังดื่มนมแม่โค เมื่อถูกเจ้าของพรากออกไปแล้วไม่ดูแลไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โคอีกนั่นแหละ ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น แม้ถูกพรากจากปีติได้แล้ว เมื่อมิได้รักษาไว้ด้วยสติและสัมปชัญญะ ก็พึงกลับมาหาปีติอีกนั่นแหละ คือ พึงประกอบด้วยปีติโดยแท้

อนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมยินดียิ่งในสุข และสุขในตติยฌานนี้ก็เป็นสุขที่น่าชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านั้น แต่ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะในตติยฌานนี้ จึงไม่มีความยินดียิ่งในสุข หาใช่ด้วยเหตุอื่นไม่ ดังนั้น เพื่อแสดงข้อความที่ต่างกัน[จากข้อความก่อน]นี้ จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้

[คำว่า กิญฺจ ภิยฺโย เป็นนิบาต ๒ บทที่ใช้น้อยมาก มีความหมายเหมือน อถ วา หรือ อปโร นโย คัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๐) แปลว่า กิญฺจ ไม่เพียงเท่านี้ ภิยฺโย ยังมี

ข้อความยิ่งกว่านั้น และกล่าวว่าคัมภีร์นิสสัยฉบับเก่าแปลว่า ภิยฺโย สิ่งที่ควรกล่าวยิ่งกว่านั้น กิญฺจ คืออะไร]

บัดนี้ พึงทราบเนื้อความในคำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ ดังต่อไปนี้

ความใส่ใจในการเสวยสุขของบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌติยฌานย่อมไม่มีแม้ก็จริง กระนั้นก็ตาม เพราะสุขของบุคคลนั้นประกอบด้วยนามกาย หรือเพราะรูปกายของเขาถูกแผ่ซ่านไปโดยรูปอันประณีตยิ่งที่เกิดจากสุขที่ประกอบด้วยนามกาย ซึ่งทำให้บุคคลนั้นแม้ออกจากฌานแล้วก็พึงเสวยสุขอยู่เพราะรูปกายดังกล่าวถูกสุขแผ่ซ่านไป ดังนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความนั้นจึงฌรัสว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย)

[คำว่า ผุฏ ใน รูปกาโย ผุโฏ และ ยสฺส ผุฏฺฏา สำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุ + ฌ ปัจจัย แปลง อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ฌ เป็น ฏ ดังคัมภีร์นิรุฌติทีปนี (สูตร ๗๒๗) กล่าวว่า มหาวุฌติ นา ผสฺส อุฌฺฌำ, ตสฺส ฏฺฏฺฌำ (แปลงสระ อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ฌ เป็น ฏ ด้วยมหาสูตร) เหมือนคำว่า สำวุฌ (สำรวมแล้ว) ที่สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + วร ธาตุ + ฌ ปัจจัย เพราะพบรูปอาขยาตที่มาจาก วร ธาตุว่า สำวรติ (ย่อมสำรวม) อย่างไรก็ตาม รูปว่า สำวุฌ อาจสำเร็จรูปมาจาก วุ ธาตุ ก็ได้ ดังมีรูปอาขยาตว่า สำวุโณติ (ย่อมสำรวม)

ในพระบาลีมีตัวอย่างอื่นที่คล้ายคลึงกันว่า เจฌสา ผุโฏ (อันจิตแผ่ซ่านแล้ว) และคัมภีร์ฎีกาของอังคุฌตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๔๓) ก็อธิบาย ผุฏ ว่าสำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุโดยกล่าวว่า เจฌสา ผุโฏติ จิฌฺเฌน ผริโฌ (คำว่า เจฌสา ผุโฏ แปลว่า อันจิตแผ่ซ่านแล้ว)]

บัดนี้ พึงทราบเนื้อความในคำว่า ยำ ฌำ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุข-วิหารี (พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บุคคลผู้บรรลุฌติยฌานนั้นเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข) ดังนี้

พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ง่าย ย่อมประกาศ ความหมายคือ ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌติยฌานนั้น เพราะฌานดังกล่าวเป็นเหฌุ

[ฉบับมหาจุฬาฯ พิมพ์ ย สรรพนามติดกับบทหลังเป็นรูปว่า ยฺฌานเหตุ ยฺฌานการณา ตามฉบับฉัฏฐสังคีติ แต่ความจริงรูปนี้ควรพิมพ์แยกกันเป็นรูปว่า ยํ ฌานเหตุ ยํ ฌานการณา เพราะคำว่า ฌานเหตุ เป็นบทวิเสสยะของ ยํ ที่เพิ่มเข้ามา และคำว่า ฌานการณา ก็ใช้อธิบาย ฌานเหตุ อีกทอดหนึ่ง จึงแปลพร้อมกันว่า ฌานดังกล่าวเป็นเหตุ และ ย ศัพท์ก็ไม่มองหา ต ศัพท์ (แต่ ย ศัพท์ในกรณีนี้ไม่ใช่กิริยาปรามาส เพราะไม่สัมพันธ์เข้ากับบทกริยา)

คำว่า ยํ ในประโยคว่า ยํ ตํ อริยา เป็นต้น เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ อีกนัยหนึ่งคำว่า ยํ เป็นสรรพนามที่ลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัตติทั้งปวงท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) ตัวอย่างของ ย สรรพนามที่ลงวิภัตติทั้งหมดในอรรถเหตุ เช่น ยํ, ยํ, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส, ยสฺมึ (เพราะเหตุใด) เป็นต้น]

ถามว่า : พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวอย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกล่าวว่า อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี (เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข)

[ประโยคนี้แสดงว่า อิติ ศัพท์ใน สุขวิหารีติ ใช้ในความหมายว่า อาการะ คือ อาการทางกาย วาจา หรือเป็นความดำริทางใจ]

พึงทราบการประกอบบท[ที่ห่างกัน]ในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า บุคคลนั้นบรรลุตติยฌานนั้นอยู่

[คำว่า ตํ ใน ยํ ตํ เป็นวิเสสนะของ ตติยชฺฌานํ แต่คำนี้อยู่ห่างกับ ตติยชฺฌานํ มาก เพราะมีบทอื่นมาคั่น ท่านจึงแสดงการประกอบบทที่เรียกว่า โยชนา เพื่อแสดงสัมพันธ์ของบท การประกอบใช้คำว่า โยชนา (การประกอบบท) ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาต่างๆ นิยมแสดงสัมพันธ์ของบทในพากย์เช่นนี้]

ถามว่า : เหตุใดพระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญผู้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะท่านเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ กล่าวคือ ท่านเป็นผู้วางเฉยในตติยฌานอันมีสุขที่น่าชอบใจยิ่ง แม้ถึงที่สุดแห่งความสุขก็ไม่ถูกความติดใจในสุขของตติยฌานนั้นดึงมา และชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่นโดยลักษณะที่ปีติไม่เกิดขึ้น

อีกทั้งย่อมเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองซึ่งพระอริยะพอใจเสพคุ้นแล้วด้วยนามกาย ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ

[ในประโยคว่า ตสฺมา ปสำสารโห (ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ) คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น, เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะท่านเป็นผู้วางเฉยในตติยฌาน เป็นผู้มีสติ และเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองด้วยนามกาย

แม้คำว่า ตสฺมา มักเพิ่มคำว่า การณา เป็นวิเสสยะ ก็เป็นการเพิ่มโดยย่อ ถ้าจะเพิ่มให้เต็มข้อความจริงๆ ต้องเพิ่มเป็น ตสฺมา ตติยชฺฌาเน อุเปกฺขกตฺตา สติมนฺตตฺตา อสำกิลิฏฺจ สุขำ นามกาเยน ปฏิสำเวทกตฺตา จ (แปลง อุเปกฺขโก, สติมา และ ปฏิสำเวเทติ เป็นบทแสดงเหตุ) โดยสังเกตจากประโยคหน้า ๓ ประโยคที่เป็นประโยคแสดงเหตุ (การณวากยะ)]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระอริยะเหล่านั้นจะประกาศคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนั้น ย่อมสรรเสริญอย่างนี้ว่าบุคคลผู้บรรลุตติยฌานนั้นเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรแก่การสรรเสริญ

คำว่า ตติยำ (ฌานที่ ๓) หมายความว่า ชื่อว่า ตติยะ ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ตติยะ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๓

ในคำว่า ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น พึงทราบการลดบทปีติในฌานปัญจกนัย

พึงทราบการวินิจฉัยบททั้งที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยบทปีติที่ถูกลดลงนั้น

แม้ในโกฏฐาสวาระก็พบพระบาลีว่า ทุวงฺคิกำ ฌานำ โหติ (ฌานประกอบด้วยองค์ ๒)

คำที่เหลือเป็นเช่นกับทุติยฌานนั่นแล

จบ ตติยฌาน

จตุตถฌาน

[๑๖๕] ในนิเทศแห่งจตุตถฌาน คำว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละสุขและทุกข์ได้) หมายความว่า เพราะละสุขทางกายและทุกข์ทางกายได้

คำว่า ปุพฺเพว (ในกาลก่อนทีเดียว) หมายความว่า การละดังกล่าวมีในกาลก่อนทีเดียว มิใช่มีในขณะบรรลุจตุตถฌาน

คำว่า โสมนสฺสโทมนสฺสานำ อตฺถงฺคมา (เพราะดับโสมนัสและโทมนัส) หมายความว่า เพราะดับธรรมซึ่งทั้งสองเหล่านี้คือสุขทางใจและทุกข์ทางใจในกาลก่อนทีเดียว ความหมาย คือ เพราะละได้แล้ว

ถามว่า : การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้นมีในกาลไรหรือ

ตอบว่า : ในขณะแห่งอุปจารฌานทั้ง ๔ กล่าวคือ บุคคลผู้บรรลุจตุตถฌานละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌานเท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมถูกละได้ในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน

โดยประการดังนี้ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส ซึ่งแม้ไม่ตรัสไว้ตามลำดับแห่งการละองค์ฌานเหล่านั้น แต่ก็ตรัสในจตุตถฌานนี้ตามลำดับอุเทศของอินทรีย์ในอินทริยวิภังค์ [๒๔๗] นั่นแล

[ในประโยคคำถาม (ปุจฺฉาวากฺย) บางแห่ง ท่านประกอบใช้ ปน ศัพท์เป็นรูปว่า กทา ปน, กสฺมา ปน เป็นต้น นิบาตคือ ปน ที่อยู่ท้ายบทแสดงคำถาม ใช้ในความหมายว่า ปุจฺฉา คือ การถาม แปลว่า “หรือ”]

ถามว่า : ถ้าสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้นถูกละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใดจึงตรัสความดับในฌานทั้งหลายอย่างนี้ว่า

กตฺถ จุปฺปนฺนำ ทุกฺขินฺทฺริยำ อปริเสสำ นิรุชฺฌติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมำ ฌานำ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺถุปฺปนฺนำ ทุกฺขินฺทฺริยำ อปริเสสำ นิรุชฺฌติ. กตฺถ จุปฺปนฺนำ โทมนสฺสินฺทฺริยำ ฯลฯ สุขินฺทฺริยำ ฯลฯ โสมนสฺสินฺทฺริยำ อปริเสสำ นิรุชฺฌติ.

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺถุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ.[๒๔๘]

“ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือเพราะอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากความสงัดอยู่ ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะปฐมฌานนี้ โทมนัสสินทรีย์ ฯลฯ สุขินทรีย์ ฯลฯ โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะอะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละทุกข์และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่ โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะจตุตถฌานนี้”

ตอบว่า : เพราะฌานเหล่านั้นมีความดับสนิท โดยแท้จริงแล้ว ความดับของสุขเป็นต้นนั้นในปฐมฌานเป็นต้นเป็นความดับสนิท มิใช่ความดับโดยปกติ แต่ความดับในขณะแห่งอุปจาระแห่งฌานเป็นความดับโดยปกติ ไม่ชื่อว่าความดับสนิท กล่าวคือ เมื่อทุกขินทรีย์ดับไปแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานที่มีอาวัชชนจิตแตกต่างกัน[จากฌานวิถี] ทุกขินทรีย์อาจเกิดขึ้นได้เพราะสัมผัสของเหลือบยุงเป็นต้น หรือเพราะความลำบากเกิดจากการนั่งผิดท่า แต่ไม่เกิดขึ้นภายในอัปปนา

[คำว่า อติสยนิโรธตฺตา เพิ่มบทสัมพันธ์คือบทว่า ฌานานํ เข้ามา ตามประโยคคำถามว่า ฌาเนเสฺวว นิโรโธ วุตฺโต (ตรัสความดับในฌานทั้งหลายอย่างนี้)]

อีกอย่างหนึ่ง แม้ทุกขินทรีย์ในอุปจารฌานนี้ยังไม่ดับอย่างสนิทเพราะยังมิได้ถูกปฏิปักษ์ธรรม[คือฌาน]กำจัด แต่ร่างกายทั้งหมดได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติภายในอัปปนา และทุกขินทรีย์ของท่านผู้มีร่างกายอันหยั่งลงแล้วในความสุขย่อมดับสนิท เพราะถูกปฏิปักษ์ธรรมกำจัดได้

[ประโยคว่า อุปจาเร วา นิรุทฺธมฺเปตํ น สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ ปฏิปกฺเขน อวิหตตฺตา. อนฺโตอปฺปนายํ ปน ปีติผรเณน สพฺโพ กาโย สุโขกฺกนฺโต โหติ จำแนกเป็น

๑. ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความตรงกันข้ามซึ่งเป็นการปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง มักประกอบด้วย น นิบาตที่แสดงการปฏิเสธ เช่น ในประโยคว่า อุปจาเร วา นิรุทฺธมฺเปตํ น สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ ปฏิปกฺเขน อวิหตตฺตา (อีกอย่างหนึ่ง แม้ทุกขินทรีย์ในอุปจารฌานนี้ยังไม่ดับอย่างสนิทเพราะยังมิได้ถูกปฏิปักษ์ธรรม[คือฌาน]กำจัด)

๒. ประโยคอันวยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม มักอยู่ต่อจากประโยคพยติเรก มีศัพท์ว่า จ หรือ ปน ที่ทำหน้าที่อันวยโชตกะ คือ แสดงอันวยะ เช่น ประโยคว่า อนฺโตอปฺปนายํ ปน ปีติผรเณน สพฺโพ กาโย สุโขกฺกนฺโต โหติ (แต่ร่างกายทั้งหมดได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติภายในอัปปนา)

ถ้าประโยคอันวยะอยู่หน้า ประโยคพยติเรกะก็อยู่หลัง หรือถ้าประโยคพยติเรกอยู่หน้า ประโยคอันวยะก็อยู่หลัง นิบาตคือ จ หรือ ปน ในประโยคหลังทำหน้าที่อันวยะหรือพยติเรกะตามสมควร]

อนึ่ง แม้โทมนัสสินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจาระแห่งทุติยฌานที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน[จากฌาน] โทมนัสสินทรีย์นี้ก็อาจเกิดขึ้นเพราะความลำบากกายและความกระทบทางใจอันมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจาร โทมนัสสินทรีย์จะไม่เกิดเลย อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นในจิตตุปบาทใด ย่อมเกิดขึ้นในจิตตุปบาทนั้น เพราะมีวิตกและวิจาร อีกทั้งวิตกและวิจารยังถูกละไม่ได้ในอุปจาระแห่งทุติยฌาน ดังนั้น โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌาน แต่ไม่เกิดขึ้นในทุติยฌาน เพราะละปัจจัย[คือวิตกและวิจาร]ได้แล้ว

นอกจากนั้น แม้สุขินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจาระแห่งตติยฌาน ก็อาจเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีร่างกายแผ่ซ่านไปโดยรูปอันประณีตอันมีปีติเป็นสมุฏฐาน แต่ไม่เกิดขึ้นในตติยฌาน เพราะปีติอันเป็นปัจจัยแก่สุขดับไปแล้วโดยสิ้นเชิงในตติยฌาน

นอกจากนั้น แม้โสมนัสสินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ก็อาจเกิดขึ้นได้ เพราะความเป็นสภาวะใกล้[ต่อสุข] และเพราะยังไม่ล่วงพ้นโดยชอบเนื่องจากไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา แต่ไม่เกิดขึ้นในจตุตถฌาน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสศัพท์ว่า อปริเสสํ (โดยสิ้นเชิง) ไว้ในฌานนั้นๆ ว่า เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ (ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะปฐมฌานนี้) เป็นต้น

ถามว่า : ในคำว่า สุขสฺส จ ปหานา เป็นต้นนี้ ถ้าเวทนาเหล่านั้นถูกละได้แล้วในอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ อย่างนี้แล้ว เหตุใดจึงนำมาตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้อีกเล่า

ตอบว่า : เพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย กล่าวคือ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฌานนี้ว่า อทุกฺขมสุขํ (ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) เป็นสภาวะที่สุขุมรู้ได้โดยยาก ใครๆ ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงนำเวทนาทั้งหมดนี้มาอีกเพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย เปรียบเหมือนนายโคบาลต้องการจับโคดุตัวหนึ่งที่ใครๆ ไม่อาจเข้าไปจับโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน หลังจากนั้นจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาโดยลำดับ จึงชี้ให้จับว่าโคตัวนี้คือโคดุนั้น พวกท่านจงจับมัน

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาเหล่านั้นที่ทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ก็อาจเพื่อแสดงให้เข้าใจอุเบกขาเวทนานี้ได้ว่า เวทนาใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส เวทนานี้เป็นอุเบกขาเวทนา

[ในประโยคว่า ยํ เนว สุขํ น ทุกฺขํ, น โสมนสฺสํ น โทมนสฺสํ คำว่า ยํ เป็นวิเสสนะของบทนปุงสกลิงค์ว่า เวทยิตํ ส่วนในประโยคว่า อยํ อทุกฺขมสุขา เวทนา คำว่า อยํ เป็นวิเสสนะของบทอิตถีลิงค์ว่า เวทนา โดยคล้อยตาม อทุกฺขมสุขา เวทนา ศัพท์ที่เป็นอนิยมะ คือ ย และนิยมคือ ต (หรือ เอต, อิม) อาจมีลิงค์ต่างกันได้ตามสมควร แต่ต้องหมายถึงสิ่งเดียวกัน

หิ นิบาตในประโยคว่า เอวญฺหิ สมาหฏา เอตา ทสฺเสตฺวา ยํ เนว สุขํ น ทุกฺขํ น โสมนสฺสํ น โทมนสฺสํ, อยํ อทุกฺขมสุขาเวทนาติ สกฺกา โหติ เอสา คาหยิตุํ (ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาเหล่านั้นที่ทรงประมวลมาอย่างนี้แล้ว ก็อาจเพื่อให้บุคคลเข้าใจอุเบกขาเวทนานี้ได้ว่า เวทนาใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส เวทนานี้เป็นอุเบกขาเวทนา) ทำหน้าที่ลัทธคุณะ คือ แสดงผลที่ได้รับจากประโยคก่อน]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาเหล่านั้นเพื่อทรงแสดงปัจจัยแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติ [ความหลุดพ้นแห่งใจ, จตุตถฌาน] อันไม่มีทุกข์และสุข กล่าวคือ การละสุขและทุกข์เป็นต้นเป็นปัจจัยเพื่อการบรรลุเจโตวิมุตตินั้น สมจริงดังคำกล่าวว่า

จตฺตาโร โข อาวุโส ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา. อิธาวุโส ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อิเม โข อาวุโส จตฺตาโร ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา.[๒๔๙]

“ดูกรท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มี ๔ อย่าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละทุกข์และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่ ดูกรท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งการบรรลุเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุขมี ๔ อย่างนี้แล”

อีกอย่างหนึ่ง สังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ใน[โสดาปัตติ]มรรคอื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าถูกละได้ในมรรคที่ ๓ นั้น เพื่อยกย่องมรรคที่ ๓ ฉันใด[๒๕๐] ได้ตรัสอุเบกขาเวทนานั้นในฌานที่ ๔ นี้เพื่อยกย่องฌานดังกล่าว ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบตรัสถึงอุเบกขาเวทนานั้นเพื่อแสดงว่าราคะและโทสะอยู่ไกลยิ่งในฌานที่ ๔ นี้ เพราะขจัดปัจจัยได้แล้ว กล่าวคือ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยได้ถูกจตุตถฌานขจัดแล้ว เพราะขจัดความสุขเป็นต้นได้ ดังนั้น ราคะและโทสะจึงชื่อว่าอยู่ไกลยิ่ง

คำว่า อทุกฺขมสุขํ (ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข) หมายความว่า ชื่อว่า[ฌาน]ไม่มีทุกข์เพราะปราศจากทุกข์ ชื่อว่า[ฌาน]ไม่มีสุข เพราะปราศจากสุข

คำนี้แสดงถึงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขในจตุตถฌานนี้ มิใช่แสดงเพียงความไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

ขึ้นชื่อว่าเวทนาที่ ๓ คือ เวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข เรียกว่าอุเบกขา ก็มี

[น นิบาตใน อทุกฺขมสุข ทำหน้าที่ ปฏิปักขะ คือ แสดงความตรงกันข้าม ดังเช่น

- คำว่า อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร) หมายถึง ศัตรู ไม่ใช่หมายถึงบุคคลทั่วไปที่ไม่รู้จักกัน
- คำว่า อกุสลํ (อกุศล) หมายถึง กุศลที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศล]

อุเบกขาเวทนานั้น :-

- มีสภาวะเสวยอารมณ์อันตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์
- มีหน้าที่เป็นกลาง
- มีการไม่ปรากฏชัดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการดับสุข[ในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน]เป็นเหตุใกล้

คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ แปลว่า มีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะสติในฌานนี้บริสุทธิ์ยิ่ง และความบริสุทธิ์ของสตินี้ถูกอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น มิใช่ธรรมอื่นกระทำ ดังนั้น จึงตรัสจตุตถฌานนี้ว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

แม้ใน[ฌาน]วิภังค์ก็ตรัสว่า

อยํ สติ อิมาย อุเปกฺขาย วิสทา โหติ ปริสุทฺธา ปริโยทาตา, เตน วุจฺจติ อุเปกฺขา-สติปาริสุทฺธิ.[๒๕๑]

“สตินี้เป็นธรรมชาติสะอาด บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ด้วยอุเบกขานี้ เหตุนั้นจึงตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)”

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติในจตุตถฌานนี้ย่อมมีได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้นพึงทราบโดยองค์ธรรมว่าเป็นตัตรมัชฌัตตตา

สติเท่านั้นบริสุทธิ์แล้วด้วยอุเบกขานั้นในจตุตถฌานนี้เพียงอย่างเดียวก็มิใช่ ที่แท้แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหมดก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาเช่นกัน แต่ตรัสเทศนาไว้โดยยกสติเป็นประธาน

[คำว่า สพฺเพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมา โดยทั่วไปมักแปลว่า “สัมปยุตตธรรมแม้ทั้งหมด” แต่ในที่นี้แปลว่า “แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหมด” เพราะ ปิ หรือ อปิ ศัพท์เป็นอัฏฐานปยุตตะ คือ ประกอบไว้ในที่ไม่เหมาะสมกับคำแปล เพราะประกอบไว้ท้ายบทวิเสสนะ แต่เวลาแปลต้องนำไปแปลร่วมกับบทวิเสสยะ เพราะมีเนื้อความเนื่องกับวิเสสยะโดยรวบรวมสัมปยุตตธรรมอื่นจากสติ ดังข้อความในคัมภีร์สัททวุตติว่า

โย ปุพฺโพ ปรสทฺเทน อจฺจนฺตํ น ปยุชฺชเต
ตถาปิ อตฺถสมฺพนฺเธ โสว ปรํ ปยุชฺชเต.[๒๕๒]

"ศัพท์หน้าใดมิได้ประกอบแน่นอนกับศัพท์หลัง เมื่อเป็นเช่นนั้น ครั้น
มีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกัน ศัพท์หน้านั้นก็ถูกนำมาประกอบกับศัพท์หลังได้"]

ในเรื่องนั้น แม้อุเบกขานี้จะมีอยู่ในฌานขั้นต่ำ ๓ แต่ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตต-ธรรมบริสุทธิ์ผุดผ่อง เปรียบเหมือนดวงจันทร์แม้มีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ข่มไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันโดยเป็นราตรีที่แจ่มใสหรือราตรีที่เกื้อกูลแก่ตน ฉันใด แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้จะมีอยู่ในฌานต่างๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ์ เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันคืออุเบกขา-เวทนา เมื่อตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน เหมือนรัศมีแห่งดวงจันทร์ไม่บริสุทธิ์ในเวลากลางวัน ดังนั้น แม้ฌานหนึ่งในฌานเหล่านั้นก็ไม่ตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

อย่างไรก็ตาม ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตตุเบกขานั้นบริสุทธิ์ยิ่งนักในจตุตถฌานนี้ เพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันเป็นฝ่ายเดียวกัน และไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะอุเบกขานั้นเป็นธรรมบริสุทธิ์ ดุจรัศมีแห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์ผ่องใสแล้ว ดังนั้น จึงตรัสจตุตถฌานนี้เท่านั้นว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิธ ปน วิตกฺกาทิปจฺจนีกธมฺมเตชาภิภวา ฯเปฯ ปริโยทาตา (อย่างไรก็ตาม ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตตุเบกขานั้นบริสุทธิ์ยิ่งนักในจตุตถฌานนี้ เพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาเป็นฝ่ายเดียวกัน และไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ) เป็นประโยคอันวยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ ปน ศัพท์ทำหน้าที่อันวยโชตกะ ส่วนประโยคหน้าที่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ คือ ประโยคว่า ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธีติ น วุตฺตํ (ดังนั้น แม้ฌานหนึ่งในฌานเหล่านั้นก็ไม่ตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ) เป็นประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง

ในประโยคว่า ตตฺถ กิญฺจาปิ เป็นต้น มีคำแสดงเหตุว่า ทิวา สูริยปฺปภาภิภวา โสมฺมภาเวน จ อตฺตโน อุปการกตฺเตน วา สภาคาย รตฺติยา อลาภา (เพราะกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ข่มไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นฝ่ายเดียวกันโดยเป็นราตรีแจ่มใสหรือราตรีที่เกื้อกูลแก่ตน) จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมบทแสดงเหตุ ๒ บท คือ สูริยปฺปภาภิภวา และ อลาภา เพราะบททั้งสองลงปัญจมีวิภัตติเหมือนกัน (บทแสดงเหตุที่มีสองบทขึ้นไปต้องลงวิภัตติเหมือนกันแน่นอน) ส่วนคำว่า โสมฺมภาเวน และ อุปการกตฺเตน เป็นตติยาวิเสสนะที่ใช้ขยาย อลาภา จึงลงตติยาวิภัตติเพื่อให้ต่างจากปัญจมีวิภัตติ และ วา ศัพท์ในประโยคนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถวิกัปป์คือความไม่แน่นอน]

คำว่า จตุตฺถํ (ฌานที่ ๔) หมายความว่า ชื่อว่า จตุตถะ ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า จตุตถะ เพราะควรเข้าถึงเป็นครั้งที่ ๔

ในคำว่า ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี) เป็นต้น พึงทราบในผัสสปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งผัสสะ) ก่อนว่า เวทนานั้นเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น

อนึ่ง ในฌานปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งฌาน) และอินทริยอัฏฐกะ (หมวด ๘ แห่งอินทรีย์) ได้ตรัสไว้[โดยตรง]ว่า อุเปกฺขา โหติ (อุเบกขาก็มี) อุเปกฺขินฺทฺริยํ โหติ (อุเบกขินทรีย์ก็มี)[๒๕๓]

บทที่เหลือซึ่งถูกลดลงในฌานที่ ๓ ก็ถูกลดลงแม้ในฌานที่ ๔ นี้เหมือนกัน

พระบาลีว่า ทุวงฺคิกํ ฌานํ (ฌานประกอบด้วยองค์ ๒) แม้ในโกฏฐาสวาระ พึงทราบโดยเนื่องด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตานั่นแหละ

คำที่เหลือเป็นเช่นกับตติยฌานนั่นแล

จบ จตุกกนัย

ปัญจกนัย

[๑๖๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัญจกนัย (นัยแห่งฌานหมวด ๕) ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงฌานปัญจกนัย

ตอบว่า : เพราะแสดงตามอัธยาศัยของบุคคล และเพราะความไพเราะแห่งเทศนา กล่าวคือ ในเทวบริษัทที่ประชุมกัน วิตกของเทวดาบางพวกเท่านั้นปรากฏเป็นของหยาบ ส่วนวิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาทรงจำแนกทุติยฌานมีองค์ ๔ ซึ่งไม่มีวิตกมีแต่วิจารเพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีวิจารปรากฏเป็นของหยาบ ปีติ สุขเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกตติยฌานมีองค์ ๓ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีปีติปรากฏเป็นของหยาบ สุขและจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกจตุตถฌานมีองค์ ๒ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น เทวดาบางพวกมีสุขปรากฏเป็นของหยาบ อุเบกขาและจิตเตกัคคตาปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกปัญจมฌานมีองค์ ๒ เพื่อให้เหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น ข้อนี้ชื่อว่า **อัธยาศัยของบุคคล**

ส่วนเทศนาย่อมถึงความไพเราะ เพราะพระพุทธองค์ทรงแทงตลอดธรรมธาตุ[คือพระสัพพัญญุตญาณ]ใดดีแล้ว พระตถาคตได้ทรงแทงตลอดธรรมธาตุนั้นเป็นอย่างดี ดังนั้น พระศาสดาผู้ทรงบรรลุถึงความไพเราะแห่งเทศนา ผู้ฉลาดในวิธีเทศนาเพราะมีพระญาณอันยิ่งใหญ่ ทรงกำหนดเทศนาได้ตามพระประสงค์โดยเนื่องด้วยองค์ฌานที่ปรากฏชัดนั้น ๆ จึงทรงจำแนกปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุติยฌานมีองค์ ๔ ซึ่งปราศจากวิตกมีแต่วิจาร ตติยฌานมีองค์ ๓ จตุตถฌานมีองค์ ๒ ปัญจมฌานก็มีองค์ ๒ ไว้ในปัญจกนัยนี้ ข้อนี้ชื่อว่า **ความไพเราะแห่งเทศนา**

[คำว่า ธมฺมธาตุ (ธรรมธาตุ) ในเรื่องนี้ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๗) อธิบายว่าเป็นพระสัพพัญญุตญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเม ธาเรตีติ ธมฺมธาตุ (สภาวะทรงธรรมไว้) หมายถึงสภาวะรู้แจ้งเญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร นามธรรม ๕๓ [ได้แก่ จิตและเจตสิก ๕๒] นิปผันนรูป ๑๘
๒. วิการ วิการรูป ๕ ได้แก่ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา
๓. ลักขณะ ลักขณรูป ๔ ได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา
๔. นิพพาน สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. บัญญัติ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธิ ๓ ไว้ในพระสูตรว่า

ตโยเม ภิกฺขเว สมาธี. สวิตกฺกสวิจาโร สมาธิ, อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ, อวิตกฺกอวิจาโร สมาธิ.[๒๕๔]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธิ ๓ เหล่านี้ คือ

๑. สมาธิมีวิตกและวิจาร

๒. สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร

๓. สมาธิไม่มีวิตกและวิจาร"

ในสมาธิเหล่านั้น พระศาสดาทรงแสดงแจกแจงสมาธิมีวิตกและวิจาร พร้อมทั้งสมาธิไม่มีวิตกและวิจารไว้ในหนหลัง[คือจตุกกนัย] มิได้แสดงสมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจารไว้ จึงทรงแสดงปัญจกนัยนี้เพื่อจำแนกสมาธิดังกล่าว

ในนิเทศแห่งทุติยฌานตามปัญจกนัยนั้น วิตกเท่านั้นในผัสสะเป็นต้นลดลง [คือวิตกลดลงในทุติยฌานตามปัญจกนัย ไม่เหมือนกับวิตกและวิจารลดลงพร้อมกันในทุติย-ฌานตามจตุกกนัย]

ส่วนในโกฏฐาสวาระ พระบาลีว่า จตุรงฺคิกํ ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) ต่างกันเพียงเท่านี้ คำที่เหลือทั้งหมดเช่นกับปฐมฌานนั่นแหละ

[แม้ในพระสุตตันตปิฎกจะแสดงฌานจตุกกนัยไว้เป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีบางแห่งตรัสถึงฌานปัญจกนัยไว้ ดังพระบาลีที่นำมายืนยันข้างต้น ซึ่งแสดงถึงปฐมฌานอันเป็นสมาธิมีวิตกและวิจารและแสดงถึงทุติยฌานอันเป็นสมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร ส่วนสมาธิไม่มีวิตกและวิจารก็คือตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน

ในนิเทศแห่งทุติยฌานตามจตุกกนัย พบคำว่า ติวงฺคิกํ ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๓) เพราะไม่มีวิตกและวิจาร แต่ในนิเทศแห่งทุติยฌานตามปัญจกนัย พบคำว่า จตุรงฺคิกํ ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) เพราะไม่มีวิตกเท่านั้น ข้อนี้เป็นความต่างกันโดยฌาน ไม่ต่างกันโดยมรรค จึงควรมีปาฐะว่า จตุรงฺคิกํ ฌานํ โหติ (ฌานมีองค์ ๔) อย่างเดียว ไม่ควรมีปาฐะที่พบในฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับฉัฏฐสังคีติว่า จตุรงฺคิโก มคฺโค โหติ (มรรคมีองค์ ๔)]

อนึ่ง ฌานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ตามจตุกกนัยนั้น เป็นฌานที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในปัญจกนัยนี้ พึงทราบนัยเพื่อแสดงลำดับการบรรลุฌานเหล่านั้น ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่งมาสู่พระนครจากชนบทเพื่อเข้าเฝ้าพระราชา เขาเฝ้าพระราชาเพียงวันเดียวเท่านั้น แล้วผลาญทรัพย์ทั้งหมดด้วยการดื่มสุรา

วันหนึ่ง พวกนักเลงถอดเสื้อผ้าเขาซึ่งเมาสุรา แล้วเอาเสื่อลำแพนเก่ามาคลุมไว้ แล้วนำออกจากโรงสุรา บุคคลผู้รู้วิชาดูลักษณะคนหนึ่งเห็นเขานอนหลับที่กองหยากเยื่อ จึงตกลงใจว่า บุรุษนี้จักเป็นที่พึ่งแก่มหาชนได้ เราควรช่วยเขา จึงให้อาบน้ำชำระร่างกายด้วยดินเหนียว ให้นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบคู่หนึ่ง แล้วให้อาบด้วยน้ำหอมอีก แล้วให้นุ่งห่มผ้าบ่านเนื้อละเอียด ให้ขึ้นสู่ปราสาทบริโภคอาหารอย่างดี แล้วมอบคนปรนนิบัติให้โดยสั่งว่า พวกเธอจงบำเรอเขาอย่างนี้ แล้วหลีกไป

ต่อจากนั้น พวกคนใช้เหล่านั้นก็นำเขาขึ้นสู่ที่นอน และเพื่อป้องกันไม่ให้เขาไปร้านเพื่อดื่มสุรา คนปรนนิบัติ ๔ คนได้ยืนกดมือและเท้าทั้ง ๔ ของเขาไว้ คนหนึ่งนวดเท้า คนหนึ่งเอาพัดใบตาลมาพัดโบก คนหนึ่งนั่งดีดพิณขับกล่อมอยู่

เขาบรรเทาความเมื่อยล้าด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไปหน่อยหนึ่ง แล้วตื่นขึ้น ไม่สามารถทนการกดมือและเท้าได้ จึงคุกคามโดยกล่าวว่า ใครมากดเท้ากดมือเราไว้ จงออกไป คนเหล่านั้นก็ออกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็หลับไปอีกหน่อยหนึ่งแล้วก็ตื่นขึ้น ทนการนวดเท้าไม่ได้จึงพูดว่า ใครมานวดเท้าของเรา จงออกไป แม้คนนวดเท้านั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวนั่นแหละ เขาหลับไปอีกหน่อยหนึ่งแล้วตื่นขึ้น ทนลมพัดใบตาลเหมือนลมเจือฝนไม่ได้ จึงพูดว่านั่นใคร จงออกไป แม้คนนั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาหลับไปอีกหน่อยหนึ่งตื่นขึ้น ทนเสียงขับร้องประโคมเหมือนหลาวแทงหูไม่ได้ จึงคุกคามคนดีดพิณ แม้คนดีดพิณก็ออกไปเพียงคำเดียวเหมือนกัน

ลำดับนั้นเขาละความรบกวน คือ ความเมื่อยล้า การกด การบีบนวด การถูกลมพัด และเสียงขับร้องประโคม จึงนอนสบาย ครั้นตื่นขึ้นแล้วได้ไปเฝ้าพระราชา

แม้พระราชาก็พระราชทานอิศริยยศให้แก่เขา เขาได้เป็นที่พึ่งแก่มหาชนแล้ว

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่า :-

- กุลบุตรผู้ครองเรือนถึงความเสื่อมเพราะความพินาศไป[แห่งศีลเป็นต้น] เป็นอันมาก เหมือนบุตรของอำมาตย์ผู้ถึงความเสื่อม เพราะความพินาศไปด้วยการดื่มน้ำเมานั้น

- พระตถาคต เหมือนบุคคลผู้รู้วิชาดูลักษณะ

- การที่พระตถาคตทรงตกลงใจว่า กุลบุตรนี้จักเป็นที่พึ่งแก่มหาชนได้ สมควรบรรพชา เหมือนบุรุษผู้รู้วิชาดูลักษณะตกลงใจว่า บุคคลนี้จักเป็นที่พึ่งแก่มหาชน สมควรจะช่วยเหลือ

- ต่อมากุลบุตรได้บรรพชา เหมือนบุตรอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำชำระร่างกายด้วยดินเหนียวอย่างเดียว

- ต่อมากุลบุตรนี้ ได้นุ่งห่มผ้าคือศีล ๑๐ เหมือนบุตรอำมาตย์นั้น นุ่งผ้าเนื้อหยาบ

- การที่กุลบุตรนี้ได้อาบน้ำหอมคือปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำหอมอีก

- การที่กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าป่านที่เรียกว่าความถึงพร้อมด้วยศีลวิสุทธิ์ตามที่กล่าวไว้ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้นุ่งห่มผ้าป่านคู่เนื้อละเอียดอีก

- การที่กุลบุตรนี้นุ่งห่มผ้าป่านคือศีลวิสุทธิ์แล้วขึ้นสู่ปราสาทคือสมาธิภาวนา เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นนุ่งห่มผ้าป่านเนื้อละเอียดขึ้นสู่ปราสาท

- ต่อจากนั้นกุลบุตรนี้ได้บริโภคอมตธรรมมีสติและสัมปชัญญะเป็นต้นซึ่งมีอุปการะต่อสมาธิ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารอย่างดี

- การที่กุลบุตรนี้ถูกวิตกเป็นต้นยกขึ้นสู่อุปจาระแห่งฌาน เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารแล้วถูกผู้บำเรอนำขึ้นสู่ที่นอน

- เนกขัมมวิตกของกุลบุตรนี้บีบคั้นจิตในอารมณ์เพื่อป้องกันการมุ่งหน้า

ต่อกามสัญญา เหมือนชาย ๔ คนกดเท้ากดมือของบุตรแห่งอำมาตย์นั้นไว้เพื่อมิให้ไปสู่โรงดื่มอีก

- วิจารที่เคล้าเคลียจิตในอารมณ์ของกุลบุตรนี้ เหมือนบุรุษบีบนวดเท้าของอำมาตย์นั้น

- ปีติอันให้ความเย็นใจแก่กุลบุตรนี้ เหมือนบุรุษเอาพัดใบตาลพัดโบกให้บุตรของอำมาตย์นั้น

- โสมนัสอนุเคราะห์จิตของกุลบุตรนี้ เหมือนนักดนตรีทำการอนุเคราะห์โสตแก่บุตรของอำมาตย์นั้น

- การที่กุลบุตรนี้บรรเทาความเมื่อยล้าคือการปราศจากนิวรณ์ โดยอาศัยอุปจาระแห่งฌานเข้าถึงปฐมฌานนี้ เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบรรเทาความเมื่อยล้าด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไปหน่อยหนึ่ง

- การที่กุลบุตรนี้ออกจากปฐมฌานเห็นโทษของวิตก เพราะทนวิตกบีบคั้นจิตไม่ได้ และเพราะละวิตกได้ จึงเข้าทุติยฌานที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร เหมือนการที่บุตรของอำมาตย์นั้นหลับแล้วตื่นขึ้นคุกคามคนผู้กดมือกดเท้า เพราะทนต่อการกดมือกดเท้าไม่ได้ และเพราะคนเหล่านั้นหลีกไป จึงหลับไปหน่อยหนึ่ง

- ต่อจากนั้น การที่กุลบุตรนี้ออกจากทุติยฌานเป็นต้นบ่อยๆ เห็นโทษของวิจารเป็นต้นตามลำดับ เพราะไม่อาจทนต่อวิจารเป็นต้นซึ่งมีโทษตามที่กล่าวไว้ และเพราะละวิจารเป็นต้นเหล่านั้น จึงเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ไม่มีปีติ ละโสมนัสได้แล้ว เหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนอนหลับแล้วตื่นขึ้นบ่อยๆ คุกคามคนผู้บีบนวดเท้าเป็นต้นตามลำดับดังที่กล่าวไว้ เพราะไม่อาจทนต่อการบีบนวดเท้าเป็นต้น และเพราะคนนวดเท้าเป็นต้นเหล่านั้นออกไปแล้ว จึงหลับไปหน่อยหนึ่งบ่อยๆ

- เมื่อกุลบุตรนี้ออกจากปัญจมฌานเข้าถึงทางของวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผล เหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นลุกจากที่นอนไปเฝ้าพระราชา แล้วได้รับอิสริยยศ

- การที่กุลบุตรนี้บรรลุอรหัตตผลแล้วเป็นที่พึ่งแก่ชนเป็นอันมาก เหมือนการที่บุตรของอำมาตย์นั้นได้รับอิสริยยศแล้วเป็นที่พึ่งแก่ชนเป็นอันมาก

โดยแท้จริงแล้ว กุลบุตรนี้ชื่อว่าเป็นนาบุญอันประเสริฐ ด้วยลำดับการปฏิบัติดังที่กล่าวมานี้ ฉะนี้แล

จบ ปัญจกนัย

ด้วยคำเพียงเท่านี้ย่อมเป็นอันประกาศชื่อว่า สุทธิกนวกะ (ฌานล้วนๆ ไม่ระคนด้วยอารมณ์ ๙) อันจำแนกเป็นฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัย

อนึ่ง โดยองค์ธรรมพึงทราบว่าสุทธิกนวกะนั้นเป็นฌานปัญจกนัยนั่นเอง เพราะฌานจตุกกนัยรวมเข้าในฌานปัญจกนัยได้

ปฏิปทา ๔

[๑๗๖-๑๘๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทแห่งปฏิปทาของฌานนั้น เพราะธรรมดาฌานนี้สำเร็จด้วยลำดับปฏิปทา

ในพากย์นั้น คำว่า ทุกขปฏิปทา คือ ฌานที่ปฏิบัติลำบาก

คำว่า ทันธาภิญญา คือ ฌานที่บรรลุช้า

โดยประการดังนี้ แม้คำทั้ง ๓ คือ ทุกขปฏิปทา ทันธาภิญญา ปฐวีกสิณ ก็เป็นชื่อของฌาน

แม้ในคำว่า ทุกฺขาปฏิปทำ ขิปฺปาภิญฺญำ (ฌานที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ปฏิปทา คือ การเจริญฌานที่ดำเนินไปตั้งแต่เริ่มใส่ใจในครั้งแรก[ในปฐวีกสิณเป็นต้น] จนถึงอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ เกิดขึ้น

อภิญญา คือ ปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจาระจนถึงอัปปนา

อนึ่ง ปฏิปทานั้นย่อมเป็นทุกข์แก่บุคคลบางคน กล่าวคือ ปฏิบัติยาก ไม่ได้เสพโดยสะดวก เพราะธรรมฝ่ายตรงกันข้ามมีนิวรณ์เป็นต้นเกิดขึ้นหนาแน่น

ปฏิปทาของบางคนสะดวก เพราะไม่มีธรรมฝ่ายตรงกันข้ามเช่นนั้น แม้อภิญญาของบางคนก็ช้า คือ อ่อน ไม่เป็นไปเร็ว อภิญญาของบางคนรวดเร็ว คือไม่ช้า เป็นไปโดยรวดเร็ว เพราะฉะนั้น บุคคลใดข่มกิเลสตั้งแต่ต้นอยู่ ย่อมลำบากข่มได้โดยยาก มีสังขารกระตุ้นเตือน มีความเพียร ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่าทุกขปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก)

บุคคลใดข่มกิเลสได้แล้วอบรมอัปปนาอยู่ ย่อมบรรลุถึงความปรากฏขององค์-ฌานได้ช้า ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่าทันธาภิญญา (บรรลุช้า)

บุคคลใดย่อมบรรลุถึงความเป็นองค์ฌานได้โดยเร็ว ปฏิปทาของบุคคลนั้นชื่อว่าขิปปาภิญญา (รู้ได้เร็ว)

บุคคลใดข่มกิเลสอยู่ ไม่ลำบากข่มได้โดยง่าย ปฏิปทาของบุคคลนั้นชื่อว่าสุขปฏิปทา (ปฏิบัติสะดวก)

ในเรื่องฌานนั้น สัปปายะและอสัปปายะก็ดี บุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นก็ดี อัปปนาโกศลก็ดี ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ในจิตตภาวนานิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๕๕]

ในสัปปายะเป็นต้นเหล่านั้น :-

บุคคลใดเสพอสัปปายะ ปฏิปทาของเขาเป็นทุกขปฏิปทา และทันธาภิญญา

บุคคลใดเสพสัปปายะ ปฏิปทาของเขาเป็นสุขปฏิปทา และขิปปาภิญญา

บุคคลใดเสพอสัปปายะในเบื้องต้นแล้วเสพสัปปายะในภายหลัง หรือเสพสัปปายะในเบื้องต้นแล้วเสพอสัปปายะในภายหลัง พึงทราบปฏิปทาและอภิญญาของเขาปะปนกัน

นอกจากนั้น บุคคลที่ไม่ทำบุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นอย่างนั้นให้สำเร็จก่อนแล้วเจริญภาวนา ปฏิปทาของเขาเป็นทุกขปฏิปทาและเป็นสุขปฏิปทาโดยฝ่ายตรงกันข้าม

อนึ่ง เมื่อบุคคลไม่ทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาเป็นทันธาภิญญา เมื่อทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาก็เป็นขิปปาภิญญา

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยตัณหาและอวิชชา และโดยเนื่องด้วยการบำเพ็ญสมถะและวิปัสสนา กล่าวคือ

- ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้ว เป็นทุกขปฏิปทา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำแล้ว เป็นสุขปฏิปทา

- ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว เป็นทันธาภิญญา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว เป็นขิปปาภิญญา

- บุคคลใดมิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในสมถะ ปฏิปทาของเขาเป็นทุกข-ปฏิปทา ปฏิปทาของบุคคลผู้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในสมถะ เป็นสุขปฏิปทา

- บุคคลใดมิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของเขาเป็นทันธาภิญญา ปฏิปทาของบุคคลผู้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในวิปัสสนา เป็นขิปปาภิญญา

[คำว่า กตาธิการ มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกรียเตติ อธิกาโร (ความเพียรที่บุคคลกระทำยิ่ง), กโต อธิกาโร เยนาติ กตาธิกาโร (ผู้กระทำความเพียรอันยิ่ง) คำว่า อธิการ คือ ความเพียรอันยิ่งที่ปฏิบัติสมถภาวนาหรือวิปัสสนาในภพก่อน]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยกิเลสและอินทรีย์ กล่าวคือ

ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคล :-

- ผู้มีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อน เป็นทุกขปฏิปทา ทันธาภิญญา
- ผู้มี [มีกิเลสอ่อน] อินทรีย์กล้า เป็นขิปปาภิญญา [เป็นสุขปฏิปทา]
- ผู้มีกิเลสอ่อน มีอินทรีย์อ่อน เป็นสุขปฏิปทา ทันธาภิญญา
- ผู้มีอินทรีย์กล้า [มีกิเลสกล้า] เป็นขิปปาภิญญา [เป็นทุกขปฏิปทา]

โดยประการดังนี้ ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น บุคคลใดย่อมบรรลุฌานด้วยปฏิปทาอันลำบากบรรลุช้า ฌานของบุคคลนั้นชื่อว่า ทุกขปฏิปทา ทันธาภิญญา

แม้ฌานที่เหลือ [คือ ทุกขปฏิปทา ขิปปาภิญญา] ก็มีนัยเดียวกัน

ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น พึงทราบปฏิปทาในการข่มสติตามที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ตทนุธมฺมตา สติ สนฺติฏฺฐติ, จิตฺติภาคินี ปญฺญา[๒๕๖] (ถ้าสติอันเป็นสภาพสมควรแก่

ฌานนั้นตั้งอยู่โดยชอบ ปัญญาที่มีในฝ่ายตั้งอยู่ย่อมเกิดขึ้น) หรือในการข่มตัณหาที่พอใจฌานนั้นๆ และพึงทราบอภิญญาในการอบรมอัปปนาของผู้บรรลุอุปจารฌานนั้นๆ

[เมื่อบุคคลบรรลุปฐมฌานแล้ว ถ้ามีสติที่ประกอบด้วยความพอใจในฌาน ปฐมฌานของเขาก็ตั้งอยู่คงที่ โดยไม่เสื่อมลงหรือก้าวหน้าขึ้นจนบรรลุถึงทุติยฌาน ฌานในลักษณะนี้เรียกว่า ฐิติภาคิยะ คือ มีในฝ่ายตั้งอยู่ ไม่ใช่หานภาคิยะ คือ มีในฝ่ายเสื่อม, วิเสสภาคิยะ คือ มีในฝ่ายพิเศษ หรือนิพเพธภาคิยะ คือ มีในฝ่ายแทงตลอด]

อนึ่ง ปฏิปทาและอภิญญาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยฌานต้นอันเป็นเหตุเกิดของฌานต่อไป กล่าวคือ แม้ทุติยฌานที่บุคคลบรรลุปฐมฌานที่ปฏิบัติลำบากบรรลุช้า ก็เป็นเช่นเดียวกันนั่นแหละ แม้ตติยฌานและจตุตถฌานก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบความต่างกัน ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปฏิปทาแม้ในฌานปัญจกนัย เหมือนในฌานจตุกกนัย

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสฌานหมวด ๙ (นวกะ) ไว้เป็น ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปฏิปทา

ในฌานหมวด ๙ ปฏิปทา ๔ เหล่านั้น ได้[ฌาน]จิต ๓๖ ดวงโดยพระบาลี [คือ ฌาน ๙ x ปฏิปทา ๔] แต่โดยองค์ธรรมได้[ฌาน]จิต ๒๐ ดวงเท่านั้น [คือ ฌาน ๕ x ปฏิปทา ๔] เพราะฌานจตุกกนัยรวมอยู่ในฌานปัญจกนัยแล้ว

จบ ปฏิปทา

อารมณ์ของฌาน ๔

[๑๘๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกอารมณ์ของฌานนั้น เพราะฌานนี้มี ๔ อย่างโดยจำแนกตามอารมณ์เหมือนจำแนกตามปฏิปทา

ในพากย์นั้น ในพระดำรัสว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย) เป็นต้น คำว่า **ปริตตะ** (ฌานมีกำลังน้อย) คือ ฌานที่ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานขั้นสูง

คำว่า **ปริตตารัมมณะ** คือ ฌานที่มีอารมณ์[อันเป็นปฏิภาคนิมิตมีกสิณเป็นต้น] เล็กน้อย ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์เท่ากระด้งหรือขันน้ำอันขยายขึ้นไม่ได้

คำว่า **อัปปมาณะ** (ฌานมีขอบเขตกว้างขวาง) คือ ฌานที่คล่องแคล่วอบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานขั้นสูง

คำว่า **อัปปมาณารัมมณะ** คือ ฌานที่มีอารมณ์อันมีขอบเขตกว้างขวาง เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์อันกว้างขวาง

[น ศัพท์ใน อปฺปมาณ และ อปฺปมาณารมฺมณ ใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้น้อยใหญ่), อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) เพราะคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วุฑฺฒิปฺปมาณตฺตา (เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง)]

อนึ่ง พึงทราบนัยที่ระคนกันเพราะความเจือกันของลักษณะตามที่กล่าวแล้ว

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมหมวด ๙ ไว้ ๔ หมวดโดยจำแนกตามอารมณ์อีกด้วย แม้จำนวนจิตในอารมณ์ของฌาน ๔ นี้ก็เหมือนกับปฏิปทา ๔ นั่นแล

จบ อารมณ์ของฌาน ๔

อารมณ์และปฏิปทาระคนกัน

[๑๘๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงนัย ๑๖ ที่ระคนด้วยอารมณ์และปฏิปทา

[นัย ๑๖ คือ การตั้งปฏิปทา ๔ ไว้ในฌานแต่ละอย่าง แล้วคูณด้วยอารมณ์ ๔ คือ ปริตตะ ปริตตารัมมณะ อัปปมาณะ และอัปปมาณารัมมณะ รวมเป็นนัย ๑๖]

ในบรรดานัยเหล่านั้น ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑ ชื่อว่า หีนะ (ฌานทราม) เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. เป็นทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก)

๒. เป็นทันธาภิญญา (บรรลุช้า)

๓. เป็นปริตตะ (ไม่ชำนาญ)

๔. เป็นปริตตารัมมณะ (มีอารมณ์เล็กน้อย)

ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑๖ ชื่อว่า ปณีตะ (ฌานประณีต) เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. เป็นสุขปฏิปทา (ปฏิบัติสะดวก)

๒. เป็นขิปปาภิญญา (บรรลุเร็ว)

๓. เป็นอัปปมาณะ (ชำนาญ)

๔. เป็นอัปปมาณารัมมณะ (มีอารมณ์อันมีขอบเขตกว้างขวาง)

ในนัย ๑๔ นัยที่เหลือ พึงทราบความเป็นหีนะและปณีตะ ด้วยเหตุหนึ่ง เหตุสอง และเหตุสาม

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงทรงแสดงนัยนี้ไว้

ตอบว่า : เพราะเป็นเหตุให้ฌานเกิดขึ้น กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงสุทธิกฌาน (ฌานที่ไม่ระคนด้วยปฏิปทาและอารมณ์) ไว้ในปฐวีกสิณโดยความเป็นฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัย อีกทั้งทรงแสดงสุทธิกปฏิปทา (ปฏิปทาที่ไม่ระคนด้วยอารมณ์) และสุทธิการมณ์ (อารมณ์ที่ไม่ระคนด้วยปฏิปทา) ไว้ในปฐวีกสิณโดยความเป็นฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัยเหมือนกัน

ในเรื่องนั้น เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานในปฐวีกสิณที่ทรงแสดงโดยความเป็นฌานจตุกกนัย ก็ทรงแสดงจตุกกนัยในสุทธิกฌานโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานในปฐวีกสิณที่ทรงแสดงโดยความเป็น

ฌานปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกฌานโดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานที่ทรงแสดงโดยความเป็นจตุกกนัยในสุทธิกปฏิปทาและสุทธิการมณ์ ก็ทรงแสดงจตุกกนัยในสุทธิกปฏิปทาและสุทธิการมณ์โดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่าใดสามารถเข้าใจสุทธิกฌานที่ทรงแสดงโดยความเป็นปัญจกนัยในสุทธิกปฏิปทาและสุทธิการมณ์ ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกปฏิปทาและสุทธิการมณ์โดยเนื่องด้วยความเหมาะสมแก่เทวดาเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเทศนาโดยเนื่องด้วยอัธยาศัยของบุคคลไว้ในข้างต้น[ก่อนถึงนัย ๑๖]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่ยังเทศนาให้ไพเราะ ทรงแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงมีพระญาณอันบริสุทธิ์คือทศพลญาณและเวสารัชชญาณ ๔ สามารถกำหนดเทศนาโดยเนื่องด้วยนัยที่มีได้ทุกอย่าง เพราะพระองค์เป็นผู้ฉลาดในการบัญญัติธรรม เนื่องจากทรงแทงตลอดลักษณะคือสภาวะของตนตามความเป็นจริงไว้ดีแล้ว ดังนั้น จึงทรงแสดงเทศนานั้นโดยความเป็นสุทธิกจตุกกนัยเป็นต้นในปฐวีกสิณนั้น เพราะทรงเป็นผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่ยังเทศนาให้ไพเราะนี้

อนึ่ง บุคคลใดบุคคลหนึ่งชื่อว่ายังฌานให้เกิดขึ้น ย่อมไม่อาจจะให้ฌานเกิดขึ้นได้โดยเว้นอารมณ์และปฏิปทา ดังนั้น จึงตรัสนัย ๑๖ นี้เพราะเป็นเหตุให้บรรลุฌานแน่นอน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันตรัสหมวด ๙ ไว้ ๒๕ นัย คือ สุทธิกนวกะ ๑ นัย ปฏิปทานวกะ ๔ นัย อารัมมณนวกะ ๔ นัย และนวกะ ๑๖ นัยนี้ บรรดานวกะ ๒๕ นัยเหล่านั้น ในนวกะหนึ่ง ๆ มีนัย ๕๐ โดยจำแนกตามจตุกกนัยและปัญจกนัย คือ จตุกกนัย ๒๕ ปัญจกนัย ๒๕ บรรดานัย ๕๐ เหล่านั้น มีฌานจิต ๒๒๕ ดวงโดยพระบาลี คือ นัย ๒๕ ในจตุกกนัย ได้ ๑๐๐ นัย (๒๕ x ฌาน ๔) ในปัญจกนัยได้ ๑๒๕ นัย แต่โดยองค์ธรรมมีจิต ๑๒๕ ดวงเท่านั้น เพราะฌานจตุกกนัยรวมเข้าในฌานปัญจกนัย

อนึ่ง ในนิเทศแห่งฌานจิตแต่ละดวงของฌานจิต ๒๒๕ ดวงในพระบาลีเหล่านั้น

มหาวาระอันมีธัมมวัตถานะเป็นต้น มีอย่างละ ๓ และมหาวาระเหล่านั้นถูกย่อไว้โดยแสดงพอเป็นนัยเท่านั้นในนิเทศของฌานจิตนั้นๆ

จบ ปฐวีกสิณ

อาโปกสิณเป็นต้น

[๒๐๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) อีก เพื่อแสดงรูปาวจรฌานเหล่านั้น เพราะรูปาวจรฌานดังกล่าวเกิดขึ้นแม้ในอาโปกสิณเป็นต้น

นัยแห่งบาลี การอธิบายเนื้อความ จำนวนจิต และการย่อวาระทั้งหมดในฌานเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณนั่นแหละ แต่ภาวนานัยทั้งหมดตั้งแต่ทำบริกรรมกสิณ ข้าพเจ้าแสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว[๒๕๗]

[ในประโยคว่า

สพฺโพ ปาฬินโย จ อตฺถวิภาวนา จ จิตฺตคณนา จ วารสงฺเขโป จ ปถวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

“นัยแห่งบาลี การอธิบายเนื้อความ จำนวนจิต และการย่อวาระทั้งหมดในฌานเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณนั่นแหละ”

คำว่า สพฺโพ อยู่หน้าบทปุงลิงค์ว่า ปาฬินโย จึงประกอบรูปศัพท์เป็นปุงลิงค์ แต่ยังมีความหมายรวมไปถึงบทวิเสสยะทั้งหมดที่เป็นประธานในพากย์ สมมุติว่าถ้าบทสุดท้ายเป็นอิตถีลิงค์แล้วประกอบ สพฺพ ศัพท์ท้ายบทสุดท้าย ก็ต้องประกอบลิงค์ตามบทสุดท้ายที่อยู่ติดกับตนเป็น สพฺพา นอกจากนั้นแล้ว กิริยาคุมพากย์คือ เวทิตพฺโพ ใช้ตามบทสุดท้ายว่า วารสงฺเขโป ถ้าบทสุดท้ายเป็นอิตถีลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ ก็ต้องประกอบลิงค์ให้สอดคล้องกับบทสุดท้ายที่อยู่ติดกัน

อนึ่ง กิริยาคุมพากย์ที่มีประธานหลายศัพท์ และมี จ ศัพท์คุมอยู่ อาจประกอบใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ โดยสังขยาศัพท์แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. จยาสิตสังขยา จำนวนอาศัยหมู่ คือ มุ่งกล่าวถึงหมู่เป็นหลัก จึงใช้เป็นเอกพจน์ เพราะเหมือนรวมไว้เป็นกลุ่มเดียว เช่น สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ คจฺฉติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

๒. อังคาสิตสังขยา จำนวนอาศัยส่วน คือ มุ่งกล่าวถึงแต่ละส่วนเป็นหลัก จึงใช้เป็นพหูพจน์ เพราะกล่าวแยกไว้ทีละอย่าง เช่น สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ คจฺฉนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวถึงสังขยาทั้งสองอย่างว่า

นามานญฺเจ จเย วากฺยํ โคณสงฺขฺยา จยงฺคสา.[๒๕๘]

"ถ้าประกอบประโยคให้รวบรวมบทนามทั้งหลาย[เข้าด้วยกัน] พจน์ของ[บทอาขยาตซึ่งเป็น]คุณบท ย่อมคล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และคล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วน"

สมุจฺจเย กเต ทฺวนฺทฺวํ พหูนมฺปิ ปตียเต
จยงฺคานุคตา สงฺขฺยา วากฺเย ทฺวนฺทานุสารินา.[๒๕๙]

"เมื่อท่านกระทำการรวบรวมแล้ว บัณฑิตผู้รู้บทคู่ในวากยะ (วลีที่มิใช่สมาส) ย่อมรู้พจน์ที่คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วนแม้แห่งเนื้อความเป็นอันมาก"

สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ
เถโร จ ทหโร เจว ปิณฺฑาย จรนฺตีติ จ.[๒๖๐]

"ดังอุทาหรณ์ว่า

- สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ เกวลํ ธมฺมํ เทเสติ (พระศาสดาและพระสารีบุตรแสดงธรรมทั้งปวง)

- เถโร จ ทหโร เจว ปิณฺฑาย จรนฺติ (พระเถระและพระภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)"]

อนึ่ง ในมหาสกุลุทายิสูตร[๒๖๑] พระพุทธองค์ตรัสกสิณ ๑๐ ไว้ [โดยเพิ่มวิญญาณกสิณและอากาสกสิณในกสิณ ๘ ที่ตรัสไว้ในธรรมสังคณี] ในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น วิญญาณกสิณเป็นมหัคคตวิญญาณที่ให้เป็นไปในอากาศ (ปฐมารุปปวิญญาณ) และวิญญาณัญจายตนสมาบัติที่เกิดขึ้นโดยกระทำบริกรรมในอากาศนั้น (ทุติยารุปปวิญญาณ) จึงนับเข้าในอรูปเทศนาโดยประการทั้งปวง ดังนั้น จึงไม่ตรัสวิญญาณกสิณไว้ในที่นี้

[วิญญาณกสิณที่ตรัสไว้ในมหาสกุลุทายิสูตร นับเข้าในอรูปเทศนา เพราะเป็นทั้งปฐมารุปปวิญญาณและทุติยารุปปวิญญาณ จึงไม่ตรัสไว้ในเรื่องกสิณนี้

ปิ ศัพท์ในคำว่า ปวตฺติตมหคฺคตวิญฺญาณมฺปิ และ นิพฺพตฺตวิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติปิ ใช้แทน จ ศัพท์ เพื่อเปลี่ยนบรรยากาศของวรรณกรรม

คำว่า ปวตฺต แปลว่า เป็นไป, ดำเนินไป สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตุ ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า ปวตฺติต แปลว่า ให้เป็นไป, ให้ดำเนินไป สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย

คำว่า นิพฺพตฺต แปลว่า เกิดขึ้น สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตุ ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า นิพฺพตฺติต แปลว่า ให้เกิดขึ้น สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย]

ส่วนกสิณุคฆาฏิมากาศ (อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๙ ออกเว้นอากาสกสิณ) ก็ดี ขันธ์ที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี ปริจเฉทากาศมีนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี ได้ชื่อว่า อากาสกสิณ

ในบรรดานัยเหล่านั้น นัยต้น [๒ นัยแรก] รวมอยู่ในอรูปเทศนา นัยหลัง [๒ นัยหลัง] รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ดังนั้น จึงไม่ตรัสอากาสกสิณไว้ในรูปาวจรเทศนานี้ เพราะระคนกัน[ระหว่างรูปฌานกับอรูปฌาน] แต่ฌานที่เกิดขึ้นในปริจเฉทากาศย่อมเป็นมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ ดังนั้น จึงควรถือเอาปริจเฉทากาศนั้น

[แม้ในพระบาลีจะมิได้ตรัสถึงปริจเฉทากาศ ก็ควรถือเอาปริจเฉทากาศนั้นตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เพราะเป็นมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิเหมือนกสิณอื่น เมื่อนับปริจเฉทากาศเข้าในกสิณ ๘ ก็กลายเป็นกสิณ ๙ และเมื่อรวมอาโลกกสิณอีกอย่างหนึ่งก็เป็นกสิณ ๑๐]

อนึ่ง ฌานที่เป็นจตุกกนัยและปัญจกนัยเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นในปริจเฉทากาศนั้น อรูปฌานย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้เพิกกสิณออก เนื่องจากปริจเฉทากาศนั้นแม้ถูกเพิกอยู่บ่อยๆ ก็เป็นอากาศนั่นแหละ ย่อมไม่ได้การเพิกกสิณขึ้นในปริจเฉทากาศนั้น ดังนั้น รูปาวจรฌานที่เกิดขึ้นในปริจเฉทากาศนั้นจึงเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นบาทให้เกิดอภิญญา เป็นบาทให้เกิดวิปัสสนา ไม่เป็นบาทให้เกิดนิโรธสมาบัติ [คือ ไม่อาจก่อให้เกิดสมาบัติ ๘ จนถึงอรูปฌาน]

การดับตามลำดับในปริจเฉทากาศนี้ย่อมมีได้จนถึงปัญจมฌาน [คือ ไม่เป็นบาทให้เกิดอรูปฌาน] เป็นเหตุแห่งวัฏฏะเท่านั้น [คือ ส่งผลให้เกิดในอรูปภูมิ]

อนึ่ง ฌานที่เป็นไปในปริจเฉทากาศนี้เป็นฉันใด แม้ฌานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนก็ฉันนั้น แต่ความเป็นบาทให้เกิดนิโรธสมาบัติของฌานที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนนี้จึงเป็นการแปลกกัน

ในเรื่องรูปาวจรฌานนี้ คำที่เหลือทั้งหมดที่ควรจะกล่าวในอากาสกสิณ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว[๒๖๒]

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ปรารถนาแสดงฤทธิ์ต่างๆ มีนัยเป็นต้นว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ [๒๖๓] (แม้คนเดียวก็เป็นหลายคนได้) ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้นแล้ว พึงฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต (เข้าฌานตามลำดับกสิณ)

๒. กสิณปฏิโลมโต (เข้าฌานย้อนกสิณ)

๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฌานตามลำดับและย้อนกสิณ)

๔. ฌานานุโลมโต (เข้าตามลำดับฌาน)

๕. ฌานปฏิโลมโต (เข้าย้อนลำดับฌาน)

๖. ฌานานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฌานตามลำดับและย้อนฌาน)

๗. ฌานุกันติกโต (เข้าฌานโดยข้ามลำดับ)

๘. กสิณุกันติกโต (เข้าฌานโดยข้ามกสิณ)

๙. ฌานกสิณุกันติกโต (ข้ามทั้งฌานและกสิณ)

๑๐. อังคสังกันติโต (เข้าฌานโดยล่วงพ้นองค์ฌาน)

๑๑. อารัมมณสังกันติโต (เข้าฌานโดยล่วงพ้นอารมณ์)

๑๒. อังคารัมมณสังกันติโต (เข้าล่วงพ้นตามลำดับองค์ฌานและกสิณ)

๑๓. อังคววัฏฐานโต (กำหนดรู้องค์ฌาน)

๑๔. อารัมมณววัฏฐานโต (กำหนดรู้อารมณ์)

คำอธิบายโดยพิสดารแห่งลักษณะเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคแล้ว[๒๖๔]

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ไม่เคยอบรมภาวนามาก่อน เป็นผู้เริ่มเจริญกรรมฐาน ไม่ฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างนี้ จักยังการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ให้สำเร็จ ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้ โดยแท้จริงแล้ว

แม้การบริกรรมกสิณของพระโยคาวจรผู้เริ่มเจริญกรรมฐานเป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

การทำนิมิตให้เกิดขึ้นของผู้ทำกสิณบริกรรมแล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การขยายนิมิตให้เจริญขึ้น แล้วบรรลุอัปปนา ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้การฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ ของผู้ได้บรรลุอัปปนาแล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ของผู้ฝึกจิตแล้วโดยลักษณะ ๑๔ อย่าง ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนสามารถกระทำได้

แม้ความเป็นผู้เนรมิตได้เร็วของผู้แสดงฤทธิ์ได้แล้ว ก็เป็นของยาก มีเพียงผู้เดียวในร้อยหรือพันคนเป็นผู้เข้าอภิญญาเร็ว เหมือนพระรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๘ โดยการอุปสมบท ในหมู่ท่านผู้มีฤทธิ์ราว ๓ หมื่นรูปที่มาเยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตต-เถระในที่ชื่อว่า เถรัมพัตถละ (เนินดินปลูกต้นมะม่วงที่พระมหินทเถระมาถึงเป็นครั้งแรก) เรื่องทั้งหมดกล่าวไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั่นแหละ[๒๖๕]

[ในขณะที่พระอรหันต์ผู้ทรงอภิญญา ๓ หมื่นรูปมาเยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระ ได้มีพญานาคมาปรนนิบัติพระเถระ ขณะนั้นพญาครุฑบินลงมาเพื่อโฉบพญานาคไปกิน แต่พระรักขิตเถระได้เนรมิตภูเขาขึ้นแล้วจับแขนพญานาคหนีเข้าไปในภูเขา เมื่อพญาครุฑบินลงมาด้วยความเร็วก็กระแทกภูเขาแล้วหนีไป ความเร็วของพญาครุฑในการจับนาคนั้นกล่าวว่าปีกของพญาครุฑสามารถพัดให้น้ำในมหาสมุทรแยกออกเป็นช่องใหญ่ แล้วบินลงไปในนาคพิภพโฉบนาคขึ้นมาได้ก่อนที่น้ำทะเลจะมารวมตัวกัน

คำว่า ขิปฺปนิสนฺติภาโว (ความเป็นผู้เนรมิตได้เร็ว) แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้มีการสอดส่อง[ด้วยปัญญา]อันเร็ว” หมายถึง การเนรมิตสิ่งที่ต้องการจะเนรมิตได้เร็วนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสามนำ นิสนฺติ (การสอดส่อง[ด้วยปัญญา]) = นิ บทหน้า + สม ธาตุ ทสฺสเน (เห็น) + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ (สม ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า เห็นและได้ยิน ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ คาถา ๓๘๙ กล่าวว่า นิปุพฺโพ ทสฺสนสฺสุเต (สม ธาตุที่มี นิ อยู่หน้าเป็นไปในความหมายว่า เห็นและได้ยิน)

- ขิปฺปา นิสนฺติ ยสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ขิปฺปนิสนฺติยา ภาโว ขิปฺปนิสนฺติภาโว (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

จบ เรื่องกสิณ

เรื่องอภิภายตนะ

[๒๐๔] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูปาวจรกุศลในกสิณ ๘ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจร-กุศลกล่าวคืออภิภายตนะนั้น เพราะรูปาวจรกุศลกล่าวคืออภิภายตนะดังกล่าวแม้อื่น[จากกสิณายตนะ] ซึ่งไม่เหมือนกันโดยภาวนา[มีบริกรรมเป็นต้น]แม้จะมีอารมณ์[คือกสิณเป็นต้น]เหมือนกัน ย่อมเป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้

[รูปาวจรกุศลที่ชื่อว่า อภิภายตนะ (อภิภุ + อายตน = อภิภุ อายตนำ ยสฺสาติ อภิภายตนำ <ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้>) รับเอากสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์เหมือนกสิณายตนะ แต่การเจริญภาวนามีบริกรรมเป็นต้นไม่เหมือนกับกสิณฌาน เพราะสามารถครอบงำอารมณ์โดยทำให้นิมิตปรากฏชัดแล้วบรรลุฌานทันที เนื่องจากพระโยคาวจรมีปัญญากล้า]

ในพากย์นั้น คำว่า อชฺฌตฺตำ อรูปสญฺญี (ไม่มีสัญญาในกสิณรูปในภายใน) หมาย-ความว่า เว้นบริกรรมสัญญาในรูปภายใน เพราะมิได้[บรรลุฌาน] หรือเพราะไม่ต้องการ[จะบริกรรมรูปภายใน]

[รูปภายใน คือ รูปที่เกิดภายในร่างกายที่สามารถใช้เพ่งกสิณได้ เช่น ผม ตับ และสีครามของลูกตา ที่ใช้ทำนีลกสิณ หรือมันเหลวและผิวสีเหลืองที่ใช้ทำปีตกสิณ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า รูปสญฺญี แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสัญญาในกสิณรูป ในที่นี้มุ่งกล่าวถึงสัญญาให้เป็นประธาน แต่หมายถึงรูปฌาน คำนี้จึงหมายถึง ผู้ไม่มีรูปฌานที่ตนให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้น ซึ่งเป็นรูปภายใน (อชฺฌตฺตํ)

คำว่า อรูปสญฺญี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัญญาในกสิณรูป)
- รูปสญฺญา อสฺส อตฺถีติ รูปสญฺญี (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป)
- น รูปสญฺญี อรูปสญฺญี (ผู้ไม่มีสัญญาในกสิณรูป)]

บทว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ (เห็นรูปในภายนอก) หมายความว่า ย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ อันเป็นภายนอกเหล่านั้น โดยเนื่องด้วยบริกรรมและอัปปนา เพราะเป็นผู้ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก

คำว่า ปริตฺตานิ (เล็กน้อย) หมายความว่า ขยายเพิ่มขึ้นไม่ได้

คำว่า ตานิ อภิภุยฺย (ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้น) หมายความว่า บุคคลผู้มีปัญญาชัดเจนยิ่งดำริว่า จะมีประโยชน์อะไรที่ตนพึงเข้าสมาบัติในอารมณ์อันเล็กน้อยนี้ กสิณรูปนี้ไม่ใช่ภาระของเรา แล้วครอบงำรูปเหล่านั้นเสียแล้วเข้าสมาบัติ คือ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่ง[ปฏิภาค]นิมิต [หมายความว่า เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้วอุปจารสมาธิเกิดขึ้น อัปปนาฌานย่อมเกิดขึ้นเร็วโดยไม่มีภวังค์คั่นมากนัก] เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีไฟธาตุแรงได้ข้าวมาเพียงช้อนเดียวก็คิดว่า เราจะพึงบริโภคอย่างไรในภัตเพียงช้อนเดียวนี้ จึงรวมทำเป็นเพียงคำเดียวเท่านั้น

อนึ่ง การใส่ใจไว้ก่อน[บรรลุฌาน]ของพระโยคาวจรนั้น ตรัสด้วยคำว่า ชานามิ ปสฺสามิ (เรารู้เห็น) นี้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกกล่าวว่า “การใส่ใจไว้ของพระโยคาวจรนั้น ตรัสไว้ด้วยคำว่า ชานามิ ปสฺสามิ (เรารู้เห็น) นี้ อนึ่ง การใส่ใจนั้นย่อมมีได้แก่ผู้ออกจากสมาบัติแล้ว ไม่มีภายในสมาบัติ”

คำว่า อปฺปมาณานิ (มีขอบเขตกว้างขวาง) หมายความว่า ได้แก่ มีขอบเขตเจริญกว้างใหญ่

ส่วนในคำว่า อภิภุยฺย (ครอบงำ) นี้ มีอธิบายว่า บุคคลผู้มีปัญญาชัดเจนยิ่งคิดว่า ประโยชน์อะไรที่เราจะเข้าอารมณ์นี้ อารมณ์นี้ไม่มีขอบเขตกว้างขวาง การทำจิตให้แน่วแน่หาใช่เป็นภาระของเราไม่ ดังนั้น จึงครอบงำอารมณ์นั้นแล้วเข้าสมาบัติ คือ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่ง[ปฏิภาค]นิมิต เหมือนคนที่กินจุได้ภัตที่เขาคดให้ส่วนหนึ่งก็คิดว่า ส่วนอื่นๆ ยังมีอีก ภัตส่วนนี้จักทำประโยชน์อะไรให้แก่เรา จึงไม่เห็นภัตส่วนนั้นว่ามาก

ในคำว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย) นี้ มิได้ทรงถือเอาฌานที่มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง เพราะได้ตรัสมาแล้วว่าเป็นปริตตะ (มีกำลังน้อย)

[พระพุทธองค์ตรัสว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ มิได้ตรัสอัปปมาณารัมมณวาระว่า ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อยมีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง) เพราะตรัสไว้แล้วว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ (เห็นรูปในภายนอกอันมีกำลังน้อย)]

[ในวาระที่สอง] มิได้ทรงถือว่าฌานนั้นมีอารมณ์เล็กน้อย เพราะตรัสไว้ในอัปปมาณารัมมณวาระต่อมาว่า อปฺปมาณานิ (มีอารมณ์ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง)

[ฌานที่มีอารมณ์เล็กน้อยย่อมไม่มี เพราะตรัสว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิ (เห็นรูปในภายนอกอันมีขอบเขตกว้างขวาง) จึงมิได้ตรัสว่า ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย, ฌานมีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย)]

อนึ่ง ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

อิมสฺมึ ฉาเน จตฺตาริ จตฺตาริ อารมฺมณานิ อคฺคเหตฺวา เทฺว เทฺวว คหิตานิ กึการณา. จตูสุ หิ คหิเตสุ เทสนา โสฬสกฺขตฺตุกา โหติ, สตฺถารา จ เหฏฺฐา โสฬสกฺขตฺตุกา

เทสนา กิลญฺชมฺหิ ติเล ปตฺถรนฺเตน วิย วิตฺถารโต กถิตา. ตสฺส อิมสฺมึ ฐาเน อฏฺฐกฺขตฺตุกํ เทสนํ กาตุํ อชฺฌาสโย. ตสฺมา เทฺว เทฺวเยว คหิตานิ.

“ในที่นี้มิได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น เพราะเมื่อถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะตรัสไว้โดยพิสดาร เหมือนหว่านเมล็ดงาบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีพระประสงค์เพื่อแสดงเทศนาเพียง ๘ ครั้ง ดังนั้นจึงทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๒ เท่านั้น”

บทว่า สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ (มีสีงามและสีไม่งาม) หมายความว่า มีสีบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ จริงอย่างนั้น อารมณ์มีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์เอาว่ามีสีงาม และอารมณ์มีสีไม่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์เอาว่ามีสีไม่งามในที่นี้

ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกกล่าวว่า

สุวณฺณานิ วา โหนฺตุ ทุพฺพณฺณานิ วา, ปริตฺตอปฺปมาณวเสเนว อิมานิ อภิภายตนานิ เทสิตานิ.

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอภิภายตนะเหล่านี้โดยเนื่องด้วยปริตตารมณ์ และอัปปมาณารมณ์เท่านั้นว่าเป็นอารมณ์ที่มีสีงาม หรืออารมณ์ที่มีสีไม่งาม”

อนึ่ง ในอารมณ์ ๔ อย่างเหล่านี้ ปริตตารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต อัปปมาณารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีโมหจริต อารมณ์ที่มีสีงามสมควรแก่บุคคลผู้มีโทสจริต อารมณ์ที่มีสีไม่งามสมควรแก่บุคคลผู้มีราคจริต เพราะอารมณ์เหล่านี้เป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น และความเป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารแล้วในจริยนิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๖๖]

ถามว่า : เหตุใดในพระอภิธรรมนี้จึงตรัสถึงความไม่มีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน (อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี) ในอภิภายตนะทั้ง ๔ โดยไม่ตรัสเหมือนที่ตรัสในพระสูตรว่า อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ[๒๖๗] (บุคคลคนหนึ่งมีบริกรรมสัญญาในรูปภายในว่าเป็นกสิณรูป เห็นรูปภายนอกอันมีอารมณ์เล็กน้อย) เป็นต้น

ตอบว่า : เพราะไม่ครอบครองถึงรูปในภายใน [เนื่องจากไม่ปรากฏชัด] ดังจะ

เห็นได้ว่า กสิณรูปภายในถูกครอบครองในพระสูตรนั้นหรือในพระอภิธรรมนี้ จึงควรตรัสถึงกสิณรูปภายนอกเหล่านั้นอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงตรัสไว้ในพระสูตรนั้นและในพระอภิธรรมนี้

คำว่า อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี (ผู้ไม่มีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน) นี้เป็นเพียงความไพเราะแห่งเทศนาของพระศาสดาเท่านั้น

คำที่กล่าวมานี้เป็นการอธิบายบทใหม่ในอภิภายตนะทั้ง ๔ ก่อน

อนึ่ง สุทธิกนัยและประเภทของปฏิปทาในอภิภายตนะทั้ง ๔ นี้ พึงทราบในอภิภายตนะแต่ละอย่างตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ

ในอภิภายตนะเหล่านี้มีเพียงอารมณ์ ๔ อย่างเป็นอารมณ์ ๒ อย่าง [คือ เมื่อตรัสว่า ปริตฺตานิ ก็ไม่ตรัสว่า อปฺปมาณารมฺมณานิ เมื่อตรัสว่า อปฺปมาณานิ ก็ไม่ตรัสว่า ปริตฺตารมฺมณานิ] และฌานที่ตรัสไว้ ๑๖ ครั้ง ก็เป็นฌานที่แสดงไว้ ๘ ครั้ง ข้อความที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั่นแหละ

อนึ่ง ในอภิภายตนะ ๔ เหล่านี้ อภิภายตนะแต่ละอย่างมีนวกะ ๑๕ คือ

- สุทธิกนวกะ ๑
- ปฏิปทานวกะ ๔
- อารัมมณนวกะ ๒
- นวกะที่มีอารมณ์เจือกับปฏิปทา ๘

พึงทราบว่าในอภิภายตนะทั้ง ๔ รวมเป็นนวกะ ๖๐ หมวดพอดี

[๒๔๖] ในอภิภายตนะที่ ๕ เป็นต้น คำว่า นีลานิ (เขียว) ตรัสไว้โดยรวมสีเขียวทั้งหมด

[คือ นีลานิ (เขียว) นีลวณฺณานิ (มีสีเขียว) นีลนิทสฺสนานิ (เห็นเป็นสีเขียว) นีลนิภาสานิ (มีรัศมีเขียว) ซึ่งหมายถึง รูปานิ (กสิณรูป)]

คำว่า นีลวณฺณานิ (มีสีเขียว) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยสี

คำว่า นีลนิทสฺสนานิ (เห็นเป็นสีเขียว) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยการเห็น ความหมายก็คือ เป็นสีเขียวล้วนทีเดียว ไม่ปรากฏมีช่องว่าง เป็นสีเขียวที่ไม่เจือปน[กับสีอื่น]

คำว่า นีลนิภาสานิ (มีรัศมีเขียว) นี้ ตรัสโดยเนื่องด้วยการส่องแสง อธิบายว่า มีแสงสีเขียว ประกอบด้วยรัศมีเขียว

คำนั้นแสดงว่ากสิณรูปเหล่านั้นเป็นรูปบริสุทธิ์ดีแล้ว จริงอยู่ พระพุทธองค์ตรัสอภิภายตนะ ๔ เหล่านี้ด้วยอำนาจสีที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั่นแหละ

แม้คำว่า ปีตานิ (เหลือง) เป็นต้น ก็พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้นั่นแหละ

อนึ่ง ข้อความทั้งหมดในอภิภายตนะนี้ คือ การทำกสิณ การบริกรรม หรือวิธีบรรลุอัปปนา ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๖๘]ว่า พระโยคาวจรผู้กำหนดเอานีลกสิณย่อมถือเอานิมิตเขียวในดอกไม้ หรือในวัตถุ หรือในวรรณธาตุเขียว

พึงทราบนวกะ ๒๕ นั่นแหละของอภิภายตนะแต่ละอย่างในอภิภายตนะเหล่านี้เหมือนในปฐวีกสิณนั่นแหละ

จบ เรื่องอภิภายตนะ

เรื่องวิโมกข์ ๓

[๒๔๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงนัยที่รูปาวจรกุศลเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิโมกข์นั้น เพราะขึ้นชื่อว่ารูปาวจรกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอภิภายตนะ เพราะครอบงำอายตนะ ที่เรียกว่าอารมณ์อย่างเดียวก็หามิได้ แต่ยังเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยวิโมกข์อีก

[ข้อความว่า เพราะครอบงำอายตนะที่เรียกว่าอารมณ์ (อายตนานำ อภิภวนโต) แสดงความหมายของ อายตน (ที่ตั้ง) ว่าเป็นที่ตั้งคืออารมณ์ และแสดงรูปวิเคราะห์ของ อภิภายตน ว่า อภิภวตีติ อภิภุ = กุสลชฺฌานำ, อายตนานำ อภิภุ อภิภายตนำ (กุศลฌานที่ครอบงำอารมณ์ได้) โดยสลับบทหน้าและบทหลังดังอุทาหรณ์ว่า อาหิโต อคฺคิ เยนาติ อคฺยาหิโต (ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว)

รูปวิเคราะห์นี้ไม่เหมือนกับข้อความที่คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) กล่าวไว้ก่อนว่า อภิภุ อายตนำ เอตสฺสาติ อภิภายตนำ (ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้) เพราะมุ่งถึงประเด็นที่แตกต่างกัน]

ถามว่า : พึงทราบฌานธรรมว่าเป็นวิโมกข์ เพราะเป็นสภาพอะไร

ตอบว่า : เพราะเป็นสภาพหลุดพ้น และหยั่งลง

[ในประโยคแสดงคำถามและแสดงคำตอบในภาษาบาลี ต้องมีบทที่ลงวิภัตติเดียวกัน ถ้าคำถามเป็นคำแสดงเหตุที่ลงตติยาวิภัตติ คำตอบก็ต้องลงตติยาวิภัตติด้วย แต่ถ้าคำถามเป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติโดยถามว่า เพื่ออะไร คำตอบก็ต้องลงจตุตถีวิภัตติเช่นเดียวกัน ในที่นี้จึงมีคำถามว่า เกนฏฺเจน (เพราะเป็นสภาพอะไร) และมีคำตอบว่า อธิมุจฺจนฏฺเจน (เพราะเป็นสภาพหลุดพ้นและหยั่งลง)

คำว่า เกนฏฺเจน ตัดบทเป็น เกน + อตฺเถน แปลง ตฺถ เป็น ฏฺจ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานำ ฏฺจยุคำ (แปลง ตถ เป็น ฏฺจ คู่) ส่วน อตฺถ ศัพท์มีความหมายว่า สภาพ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๕) ว่า

เกนฏฺเจนาติ เกน สภาเวน. สภาโว หิ ญาเณน ยาถาวโต อรณียโต ญาตพฺพโต อตฺโถติ วุจฺจติ. โส เอว ตฺถการสฺส ฏฺจการำ กตฺวา อฏฺโจติ วุตฺโต.

“คำว่า เกนฏฺเจน แปลว่า เพราะเป็นสภาพอะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพได้ชื่อว่า อตฺโถ เพราะเป็นสิ่งที่ควรเข้าใจด้วยปัญญาตามความเป็นจริง คำว่า อตฺโถ นั้นนั่นแหละเรียกว่า อฏฺโจ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฏฺจ อักษร”

คำว่า อธิมุจฺจนฏฺเจน แปลตามศัพท์ว่า “เพราะเป็นสภาพหลุดพ้นอย่างยิ่งและหยั่งลงอย่างยิ่ง” โดย อธิ อุปสรรคมีความหมายว่า อธิก (ยิ่ง) ส่วน มุจฺจน ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ หลุดพ้น และหยั่งลง ท่านจึงอธิบายไว้เป็น ๒ นัย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า มุจฺจน ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

ถามว่า : สภาพหลุดพ้นและหยั่งลง คืออะไร

ตอบว่า : คือ การหลุดพ้นอย่างดีจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม[มีนิวรณ์เป็นต้น] และเป็นการหยั่งลงด้วยดีโดยเนื่องด้วยความยินดียิ่งในอารมณ์ ความหมายก็คือ ความเป็นไปในอารมณ์อย่างผ่อนคลายเพราะไม่ต้องกดทับไว้ เหมือนทารกปล่อยอวัยวะน้อยใหญ่ นอนบนตักของบิดา ที่จริงแล้วนัยนี้ปรารภไว้เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่ถึงความเป็นวิโมกข์ซึ่งมีลักษณะอย่างนี้

[คำว่า วิโมกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพหลุดพ้นจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม = ปจฺจนีกธมฺเมหิ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข. (มุจ ธาตุมีความหมายว่า หลุดพ้น)
- สภาพหยั่งลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข. (มุจ ธาตุมีความหมายว่า หยั่งลง)]

ในพากย์นั้น คำว่า รูปี (ผู้มีรูปฌาน) หมายความว่า คำว่า รูป คือ รูปฌานที่ให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นในภายใน

คำว่า รูปี คือ ผู้มีรูปฌาน

[คำว่า รูป มีศัพท์เดิมมาจาก รูปฌาน ลบ ฌาน ศัพท์เพื่อย่อคำ ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า รูป คือ รูปฌานที่ให้เกิดขึ้น ฯลฯ

คำว่า รูปี สำเร็จรูปมาจาก รูป ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต โดย อี ปัจจัยแสดงความหมายว่า อติสย (ความยิ่ง) ดังคำว่า พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ)]

กล่าวโดยพิสดารว่า พระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมนีลกสิณในภายในย่อมกระทำที่ผม ที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะทำบริกรรมปีตกสิณย่อมกระทำที่มันข้น ที่ผิวหนัง หรือที่สีเหลืองของลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโลหิตกสิณ ย่อมกระทำที่เนื้อ ที่เลือด ที่ลิ้น ที่ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมกระทำที่กระดูก ที่ฟัน ที่เล็บ หรือที่สีขาวของลูกตา

คำว่า รูปี นี้ตรัสหมายเอาบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้นโดยทำบริกรรมอย่างนี้

คำว่า พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสติ (เห็นกสิณรูปในภายนอก) หมายความว่า เห็นรูปมีนีลกสิณเป็นต้นแม้ในภายนอกด้วยฌานจักษุ (จักษุคือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌานในกสิณอันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก

[คำว่า รูปานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิ ลบ กสิณ ศัพท์เพื่อย่อคำ ท่านจึงอธิบายว่า เห็นรูปมีนีลกสิณเป็นต้น]

บทว่า อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี แปลว่า ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน หมายความว่า ไม่มีรูปาวจรฌานที่ให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นของตน คำนี้แสดงถึงการได้ฌานในอารมณ์ภายนอกโดยทำบริกรรมในวัตถุภายนอก

คำว่า สุภํ (งาม) นี้แสดงถึงฌานในวรรณกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ดีแล้ว

ในวิโมกข์ที่ ๓ นั้น[ว่า สุภนฺติ วิวิจฺเจว กาเมหิ เป็นต้น] แม้ความใส่ใจว่างามจะไม่มีในภายในอัปปนา แต่บุคคลผู้ทำกสิณอันงามที่บริสุทธิ์ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อยู่ย่อมใส่ใจว่างามแล้ว สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมแล้วเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ทุติยฌานเป็นต้นก็เหมือนกัน ดังนั้น จึงทรงแสดงเทศนาไว้อย่างนี้

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

กถํ สุภนฺตฺเวว อธิมุตฺโต โหตีติ วิโมกฺโข. อิธ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฯเปฯ วิหรติ, เมตฺตาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกูลา โหนฺติ. กรุณา ฯเปฯ มุทิตา ฯเปฯ อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฯเปฯ วิหรติ, อุเปกฺขาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกูลา โหนฺติ. เอวํ สุภนฺตฺเวว อธิมุตฺโต โหตีติ วิโมกฺโขติ.[๒๖๙]

“ธรรม ที่ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นผู้น้อมไปในคำว่า งาม ดังนี้ เป็นอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้มีจิตสหรคต (ประกอบ) ด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกูล เพราะเจริญเมตตา ภิกษุมีจิตสหรคตด้วยกรุณา มุทิตา

อุเบกขา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกูล เพราะเจริญอุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นผู้น้อมไปในอารมณ์ว่า งาม ด้วยประการฉะนี้”

แต่ในพระอภิธรรมนี้ พระองค์ทรงปฏิเสธนัยนั้น เพราะความที่พรหมวิหารมาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั่นแหละ ทรงตรัสอนุญาตสุภวิโมกข์ไว้ด้วยอำนาจนีลกสิณที่ดี ปีตกสิณที่ดี โลหิตกสิณที่ดี โอทาตกสิณที่ดี นีลกสิณที่บริสุทธิ์ ปีตกสิณที่บริสุทธิ์ โลหิตกสิณที่บริสุทธิ์ และโอทาตกสิณที่บริสุทธิ์เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้คำว่า กสิณ หรือคำว่า อภิภายตนะ หรือคำว่า วิโมกข์ ก็คือรูปาวจรฌานนั่นเอง

จริงอยู่ รูปาวจรฌานนั้น ตรัสว่า ชื่อว่ากสิณ เพราะอรรถว่าทั่วไปแก่อารมณ์ ชื่อว่าอภิภายตนะ เพราะอรรถว่า ครอบงำอารมณ์ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า น้อมใจไปในอารมณ์ และเพราะอรรถว่าหลุดพ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย บรรดาเทศนากสิณ อภิภายตนะและวิโมกข์เหล่านั้น เทศนากสิณ พึงทราบว่า ตรัสไว้ด้วยอำนาจพระอภิธรรม ส่วนเทศนา ๒ อย่างนอกจากนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจการเทศนาในพระสูตร

นี้เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในวิโมกข์นี้ แต่ว่า วิโมกข์แต่ละข้อ พึงทราบนวกนัย ๗๕ หมวด โดยทำเป็นข้อละ ๒๕ ดุจปฐวีกสิณแล

จบ เรื่องวิโมกข์

เรื่องพรหมวิหาร

[๒๕๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลเป็นไปโดยความเป็นพรหมวิหารมีเมตตาฌานเป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เมตฺตาสหคตํ แปลว่า ประกอบด้วยเมตตา

แม้คำว่า กรุณาสหคตํ (ประกอบด้วยกรุณา) เป็นต้นข้างหน้า ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติแล้วโดยวิธีใด จึงบรรลุฌานอันประกอบด้วยเมตตาเป็นต้นอยู่ วิธีเจริญเมตตาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว[๒๗๐] ส่วนเนื้อความพระบาลีที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณนั่นแหละ

ในปฐวีกสิณมีธรรมหมวด ๙ รวม ๒๕ หมวดเท่านั้น ในเรื่องพรหมวิหารนี้มีธรรมหมวด ๗ รวม ๒๕ หมวดโดยความเป็นติกฌาน (ฌานหมวด ๓) และจตุกกฌาน (ฌานหมวด ๔) ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ส่วนในอุเบกขาพรหมวิหารมีธรรมหมวดหนึ่ง ๒๕ หมวดโดยความเป็นฌานที่ ๔

อนึ่ง เยวาปนกธรรมเหล่านี้ คือ กรุณา และมุทิตา พร้อมกับฉันทะเป็นต้น ย่อมมีได้ในกรุณาและมุทิตา

[ข้อความว่า ฉันทะเป็นต้น หมายรวมเอาอธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา]

ไม่เพียงเท่านี้ พึงทราบความเป็นทุกขปฏิปทาเป็นต้นในพรหมวิหารนี้โดยการข่มพยาบาทด้วยเมตตา การข่มวิหิงสาด้วยกรุณา การข่มอรติด้วยมุทิตา และการข่มราคะปฏิฆะด้วยอุเบกขา

ความเป็นปริตตารมณ์ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเหล่าสัตว์จำนวนน้อยเป็นอารมณ์ ส่วนความเป็นอัปปมาณารมณ์ย่อมมีโดยเนื่องด้วยเหล่าสัตว์จำนวนมากเป็นอารมณ์ ข้อนี้เป็นความต่างกัน วิธีที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด

พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา
ภิยฺโย เอเตสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.[๒๗๑]

“บัณฑิตทราบพรหมวิหารเหล่านี้อันพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นพรหมอันสูงสุด ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึงทราบแม้ปกิณณกกถาในพรหมวิหารเหล่านี้ให้ยิ่งขึ้นไป”

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยความหมาย[ของศัพท์ก่อน]

[ท่านจะแสดงความหมายของศัพท์ที่เรียกว่า วจนัตถะ หรือวิคคหัตถะ อันเป็นคำจำกัดความแล้วจะแสดงลักษณะของเมตตาเป็นต้นต่อไป]

เมตตา คือ สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน[เหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกันดุจนมผสมน้ำที่แยกจากกันไม่ได้ว่านี้คือน้ำหรือนม]

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะมีในมิตร

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** คือ สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร

[คำว่า เมตฺตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน = มิชฺชติ สินิยฺหตีติ เมตฺตา.
  (มิท ธาตุ สิเนเห ติดแน่น, กลมกลืน + ต ปัจจัย)
- สภาวะมีในมิตร = มิตฺเต ภวา เมตฺตา.
  (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร = มิตฺตสฺส เอสา เมตฺตา.
  (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทं ตัทธิต)]

กรุณา คือ สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษเมื่อคนอื่นมีทุกข์

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษ = สาธูนं หทยกมฺปนं กโรตีติ กรุณา.
  (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)
- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กิณาติ ปรทุกฺขं หึสติ วินาเสตีติ กรุณา.
  (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ)
- สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ กรุณา (กิร ธาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ และลบ ร ของ กิร ธาตุ)]

มุทิตา คือ สภาวะทำให้ผู้ประกอบด้วยมุทิตานั้นยินดี

อีกนัยหนึ่ง **มุทิตา** คือ สภาวะยินดี

อีกนัยหนึ่ง **มุทิตา** คือ ความยินดี

[คำว่า มุทิตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ยินดี = โมทนฺติ ตายาติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะยินดี = โมทตีติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความยินดี = โมทนํ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

อุเบกขา คือ สภาวะวางเฉยด้วยการกำจัดความพยาบาทตามนัยว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด และด้วยการเข้าถึงการวางเฉยอยู่

พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพรหมวิหารเหล่านี้ ดังนี้

เมตตา :- มีสภาพเป็นไปด้วยอาการปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

- มีหน้าที่นำประโยชน์มาให้
- มีการกำจัดความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการเห็นความน่าพอใจของเหล่าสัตว์เป็นเหตุใกล้

เมตตานี้มีการสงบโทสะเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งความรักใคร่เป็นวิบัติ

[คำว่า หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา มีศัพท์เดิมมาจาก หิตกามาการปฺปวตฺติลกฺขณา ลบ กาม ศัพท์ท้าย หิตกาม เพื่อย่อคำ]

กรุณา :- มีสภาพเป็นไปโดยอาการกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

- มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้
- มีความไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องปรากฏ
- มีการพบเห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่งเป็นเหตุใกล้

กรุณานี้ มีความสงบจากความเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นวิบัติ

มุทิตา :- มีสภาพยินดี

- มีหน้าที่ไม่ริษยา
- มีการกำจัดความไม่รื่นรมย์[ในกุศล]เป็นเครื่องปรากฏ
- มีการเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์เป็นเหตุใกล้

มุทิตานี้มีความสงบอรติเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความร่าเริงเป็นวิบัติ

อุเบกขา :- มีสภาพเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในเหล่าสัตว์

- มีหน้าที่เห็นความเสมอกันในเหล่าสัตว์
- มีความสงบความรักและความชังเป็นเครื่องปรากฏ
- มีเหตุใกล้คือการเห็นว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน สัตว์เหล่านั้นจักมีความสุข หรือจักพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติตามความพอใจของใครได้

อุเบกขานั้นมีความสงบความรักและความชังเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งอัญ-ญาณุเบกขา (ความวางเฉยด้วยโมหะ คือ โมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส) ซึ่งอาศัยเรือนเป็นวิบัติ

อนึ่ง วิปัสสนาสุขและภวสมบัติเป็นประโยชน์ทั่วไปของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้ง ๔ แต่การกำจัดพยาบาทเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์ กล่าวคือ ในบรรดาเมตตาเป็นต้นนี้ เมตตามีการกำจัดพยาบาทเป็นประโยชน์ พรหมวิหาร ๓ อื่นมีการกำจัดความเบียดเบียน ความไม่ยินดี และราคะเป็นประโยชน์

[คำว่า อาเวณิก (เฉพาะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น วินา อวินา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อวินา ปวตฺตตีติ อาเวณิกํ (อวินา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปวตฺตติ ตัทธิต)]

สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส วิเหสาย ยทิทํ กรุณาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส อรติยา ยทิทํ มุทิตาเจโต-วิมุตฺติ, นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส ราคสฺส ยทิทํ อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺติ.[๒๗๒]

“ดูกรอาวุโสทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความเบียดเบียน มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากอรติ อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากราคะ”

[คำว่า ยทิทำ ตัดบทเป็น ยำ + อิทำ คำนี้เป็นลิงควิปัลลาสที่อาจหมายถึงรูปปุงลิงค์ คือ โย อยำ หรือรูปอิตถีลิงค์ คือ ยา อยำ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

“ยทิทนฺติ ปทสฺส จ อยำ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานุรูเปน “โย อยนฺติ วา “ยา อยนฺติ วา “ยำ อิทนฺติ วา โยเชตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.[๒๗๓]

“อนึ่ง การควรประกอบว่า โย อยำ, ยา อยำ หรือ ยำ อิทำ ตามสมควรแก่ลิงค์ที่ควรกล่าวแก่เนื้อความนั้นๆ นี้ เป็นปกติของบทว่า ยทิทำ เพราะแสดงไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ”]

อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ มีธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ โดยความเป็นข้าศึกใกล้และไกล กล่าวคือ เมตตาพรหมวิหารมีราคะเป็นเหตุใกล้ เพราะเห็นว่าเป็นคุณเท่ากัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้เที่ยวไปใกล้กัน ราคะนั้นย่อมได้โอกาสเร็ว ดังนั้น จึงควรรักษาเมตตาให้ดีจากราคะนั้น

พยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกชัฏมีภูเขาเป็นต้น ดังนั้น จึงควรแผ่เมตตาออกไปโดยปราศจากความกลัวต่อพยาบาทนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โทมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเห็นความวิบัติเหมือนกัน ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุวิญฺเญยฺยานำ รูปานำ อิฏฺฐานำ กนฺตานำ มนาปานำ มโนรมานำ โลกามิสปฏิสำ-

ยุตฺตานำ อปฺปฏิลาภำ วา อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพำ อตีตำ นิรุทฺธำ วิปริณตำ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสำ. ยำ เอวรูปำ โทมนสฺสำ อิทำ วุจฺจติ เคหสฺสิตำ โทมนสฺสำ.[๒๗๔]

“โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่พบเห็นความไม่ได้รูปที่รู้ได้ด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยการไม่ได้รับ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โทมนัสเช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน”

ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญกรุณาโดยปราศจากความกลัวต่อความเบียดเบียนนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักทำกรุณา และจักเบียดเบียนสัตว์ด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โสมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติเสมอกัน ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุวิญฺเญยฺยานำ รูปานำ อิฏฺฐานำ กนฺตานำ มนาปานำ มโนรมานำ โลกามิสปฏิสำยุตฺตานำ ปฏิลาภำ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพำ อตีตำ นิรุทฺธำ วิปริณตำ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสำ. ยำ เอวรูปำ โสมนสฺสำ อิทำ วุจฺจติ เคหสฺสิตำ โสมนสฺสำ.[๒๗๕]

“โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่พบเห็นความได้รูปที่รู้ได้ด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยการได้รับ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โสมนัสเช่นนี้เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน”

อรติเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญมุทิตาโดยไม่มีความกลัวต่ออรตินั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักเป็นผู้ชื่นชมยินดี และจักเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

[อรติ คือ ความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่น ความเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัด และความไม่รื่นรมย์ในกุศลธรรมอันยิ่ง]

อัญญาณุเบกขาที่อาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็นธรรมเสมอกันด้วยการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มูฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส. ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา นาติวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจติ.[๒๗๖]

“อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้เห็นรูปด้วยจักษุแล้วโง่เขลา คือ ปุถุชนผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สดับ อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน”

ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรวางเฉยโดยปราศจากความกลัวราคะและปฏิฆะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักวางเฉย และจักยินดีจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้

[ข้อความว่า “อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้” หมายถึง การละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

รูปํ สา นาติวตฺตตีติ รูปานํ สมติกฺกมนาย การณํ น โหติ, รูปารมฺมเณ กิเลเส นาติวตฺตตีติ อธิปฺปาโย.[๒๗๗]

“คำว่า รูปํ สา นาติวตฺตติ (อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้) หมายความว่า เหตุเพื่อจะละเลยรูปหามีไม่ ความหมายก็คือ ย่อมไม่ละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์”]

อนึ่ง ความพอใจคือความต้องการจะทำ (กัตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อัปปนาเป็นปริโยสานของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้งหมด

สัตว์ตนหนึ่งหรือมาก เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้นโดยบัญญัติธรรม เมื่อบุคคลบรรลุอุปจาระหรืออัปปนาแล้วจึงขยายอารมณ์ได้

[ในประโยคว่า อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ คำว่า ปตฺตาย เป็นลักขณกิริยา (กิริยาที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย) ที่มีเนื้อความเกี่ยวกับลักขณวันตกัตตา (กัตตาที่มี

ลักขณกิริยา) ว่า อุปจาเร และ อปฺปนาย แต่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ตามบทหลังคือ อปฺปนาย ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทที่เป็นลักขณกิริยาในลักษณะนี้ บทวิเสสนะที่ใช้ขยายกัตตา บทวิกติกัตตา (ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิเสสกัตตา) หรือบทกิริยาคุมพากย์ มักใช้ลิงค์ตามประธานต้นหรือประธานปลายที่อยู่ติดกันเท่านั้น ดังตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา ปน **โส** ปาสาโณ วา ลตา วา นาคจฺฉติ, เอวํ สรีรมฺปิ นาคจฺฉติ.[๒๗๘]
  "อนึ่ง ก้อนหินหรือเถาวัลย์นั้นย่อมมาไม่ได้ ฉันใด แม้สรีระก็มาไม่ได้ ฉันนั้น"
- สเจ หิ โส เอตสฺส สมีเป **จิโต** ปาสาโณ วา ลตา วา อาคจฺเฉยฺย, สรีรมฺปิ อาคจฺเฉยฺย.[๒๗๙]
  "ถ้าก้อนหินหรือเถาวัลย์นั้นที่อยู่ใกล้สรีระนั่นพึงมาได้ แม้สรีระก็พึงมาได้"

[ตัวอย่างรูปอิตถีลิงค์ตามประธานต้น]

- วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยทสฺสนวเสน **ปวตฺตา** วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.[๒๘๐]
  "วิปัสสนาและมรรคที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการรู้เห็นความดับไปในทุกๆ ขณะของสังขารและนิพพานทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา"

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา หิ โอกาสทฺธานํ ผริตฺวา **จิตฺ** อุทกํ วา วาลิกา วา "ทีฆมุทกํ ทีฆา วาลิกา, รสฺสมุทกํ รสฺสา วาลิกาติ วุจฺจติ.[๒๘๑]
  "อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดเนื้อที่แห่งหนึ่ง เขาก็เรียกว่าน้ำมาก ทรายกว้าง หรือน้ำน้อย ทรายแคบ ฉันใด"

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานปลาย]

- เอกปฏลิกุปาหนา จ กตฺตรทณฺโฑ จ อิจฺฉิตพฺโพ.[๒๘๒]
  "พึงปรารถนารองเท้าชั้นเดียวและไม้เท้า"
- ตสฺเสว วิญฺญาณญฺจายตนารมฺมณภูตสฺส อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาโว สุญฺญตา วิวิตฺตากาโร มนสิกาตพฺโพ.[๒๘๓]

"พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า อาการสงัดไปแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณอันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานนั้นนั่นเอง"

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานปลาย]

- ตโต อุคฺคเตน จ คนฺเธน อุทฺเทโกปิ มุขมฺปิ **ทุคฺคนฺธํ ปูติกุณปสทิสํ** โหติ.[๒๘๔]
"ทั้งกลิ่นเรอและกลิ่นปากก็พลอยเหม็นเช่นกลิ่นศพเน่าไปด้วยกลิ่นที่ฟุ้งมาจากท้องนั้น"

- กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **ลหุกํ** โหติ.[๒๘๕]
"เมื่อความเร่าร้อนในกายสงบแล้ว ทั้งกายและจิตก็เบา"

- กายคตาสติ ปน อสุภานิ จ น **วฑฺเฒตพฺพานิ**.[๒๘๖]
"ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน บุคคลไม่ควรขยาย"

มีข้อยกเว้นพิเศษในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

- อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตญฺจ **สทรถา** โหนฺติ **โอฬาริกา**. [๒๘๗]

"กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจ]มาก่อน ทั้งกายและจิตของภิกษุนี้ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ"

- อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **สารทฺธา** จ โหนฺติ **อิญฺชิตา** จ **ผนฺทิตา** จ.[๒๘๘]

"เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น กลางและปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน ทั้งกายและจิตย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหว และดิ้นรน"

- ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ **ปริคฺคหิตา** โหนฺติ, ตทา เต สนฺตา โหนฺติ วูปสนฺตา.[๒๘๙]

"แต่เมื่อใดทั้งกายและจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นย่อมสงบ"]

ในการขยายอารมณ์นั้น ลำดับแห่งการขยาย มีดังนี้

พระโยคาวจรพึงกำหนดอาวาสหนึ่งก่อนทีเดียว แล้วพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในอาวาสนั้นโดยนัยว่า อิมสฺมึ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตุ (ขอให้สัตว์ทั้งหลายในอาวาสนี้จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด) เป็นต้น เหมือนชาวนาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ตนพึงไถแล้วจึงไถ เธอพึงทำจิตให้อ่อนและควรแก่การงานในเหล่าสัตว์นั้น แล้วพึงกำหนดอาวาส ๒ แห่ง หลังจากนั้นก็กำหนดอาวาส ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง ตรอกหนึ่ง กึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง แคว้นหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่งตามลำดับ พึงกำหนดจนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์นั้นๆ กรุณา

พรหมวิหารเป็นต้นก็เหมือนกัน ข้อนี้เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้

ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสืบเนื่องของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น [เพราะผู้บรรลุเมตตาฌานเป็นต้นเท่านั้นจึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุฌานด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้] เหมือนอรูปสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของกสิณทั้งหลาย [เพราะในเวลาเจริญอรูปฌานต้องเจริญด้วยการเริ่มกำหนดอากาศที่ได้รับจากการเพิกกสิณ] เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลสืบเนื่องของสมาธิทั้งหลาย [เพราะอรูปฌานนี้เป็นสมาธิระดับสูงสุด] ผลสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้วจึงบรรลุผลต่อมา] และนิโรธสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของสมถะและวิปัสสนา [เพราะต้องเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปจึงเข้านิโรธสมาบัติได้]

อุปมาเหมือนบุคคลผู้จะสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง ยังมิได้ยกขื่อและอกไก่ก็ไม่สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉันใด พระโยคาวจรก็ไม่อาจจะเจริญจตุตถฌานได้โดยปราศจากตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้น ฉันนั้น

อนึ่ง อุเบกขาพรหมวิหารนี้ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์ที่ไม่เสมอกัน [คือ ตติยฌานดังกล่าวรับกสิณเป็นอารมณ์ ส่วนอุเบกขารับสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์ จึงมีอารมณ์ไม่เสมอกัน]

ถามว่า : ในพรหมวิหารเหล่านี้

- เหตุใดเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้จึงเรียกว่า พรหมวิหาร

- เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ และลำดับของพรหมวิหารเหล่านั้นเป็นอย่างไร และเหตุใดจึงเรียกว่าอัปปมัญญาในคัมภีร์วิภังค์

ตอบว่า : ลำดับแรก พึงทราบความเป็นพรหมวิหารในเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ และเพราะเป็นธรรมไม่มีโทสะ กล่าวคือ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะเป็นข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย อนึ่ง เหล่าพรหมมีจิตปราศจากโทสะอยู่ ฉันใด พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารเหล่านี้ก็เป็น

ผู้เสมอกับพรหมอยู่ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนั้นจึงตรัสเรียกธรรมเหล่านั้นว่า พรหมวิหาร เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ และเพราะเป็นธรรมไม่มีโทสะ

[ข้อความว่า “เพราะเป็นสภาวะประเสริฐ” หมายความว่า กรรมฐานอื่นมีอานาปานสติเป็นต้นก่อให้เกิดสมาธิและปัญญาแก่ผู้ปฏิบัติธรรม แต่ไม่ส่งผลแก่บุคคลรอบข้าง แต่เมตตาเป็นต้นยังส่งผลให้บุคคลรอบข้างเกิดเมตตาตอบสนองแก่ผู้แผ่เมตตาอีกด้วย จะเห็นได้ว่าพระเวสสันดรเจริญเมตตาฌานอยู่ในเขาวงกต ทำให้เนื้อร้ายไม่เบียดเบียนกันและกันรอบอาศรม ๗ โยชน์

ข้อความว่า “เพราะเป็นธรรมไม่มีโทสะ” คือ เป็นธรรมของพรหมผู้ไม่มีโทสะ ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) อธิบายว่า นิทฺโทสภาเวนาติ นิปฺปฏิฆภาเวน (คำว่า นิทฺโทสภาเวน แปลว่า เพราะเป็นธรรมไม่มีโทสะ) ตามนัยนี้คำว่า พฺรหฺม แสดงความหมายว่า พรหม โดยตรง และแสดงความหมายว่า บุคคลผู้เสมอกับพรหม ด้วยการลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตต่อมา

คำว่า พฺรหฺมวิหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พฺรหฺมาโน วิหารา พฺรหฺมวิหารา.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ธรรมเครื่องอยู่ของบุคคลผู้เสมอกับพรหม = พฺรหฺมา วิยาติ พฺรหฺมา, พฺรหฺมานํ วิหารา พฺรหฺมวิหารา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิหาร สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิหรนฺติ เอเตหีติ วิหารา]

คำวิสัชนาของคำถามว่า เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ เป็นต้น มีดังนี้

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

“พรหมวิหารชื่อว่ามี ๔ โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น

อนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านี้ย่อมมี โดยเนื่องด้วยลักษณะมีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น

พรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้น จึงเรียกว่า อัปปมัญญา”

[คำว่า ปนาสๆ ตัดบทเป็น ปน + อาสๆ คำว่า อาสๆ มีความหมายเหมือน อิมาสๆ แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ว่า ฏ สสฺมาสฺมึสฺสายสฺสๆสฺสา-สๆมฺหามฺหิสฺวิมสฺส จ (แปลง อิม เป็น ฏ [คือ อ ที่มี ฏ เป็นอนุพันธ์] ในเพราะ ส, สฺมา, สฺมึ, สฺสาย, สฺสๆ, สฺสา, สๆ, มฺหา และ มฺหิ)

คำว่า ตทปฺปมญฺญา ตัดบทเป็น ตๆ + อปฺปมญฺญา คำว่า ตๆ (ดังนั้น) เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ มีความหมายเหมือน เยน

คำว่า อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปฺปมญฺญา ว่า อปฺปมาเณสุ ปวตฺตา อปฺปมญฺญา (ธรรมที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) หรือ อปฺปมาเณสุ ภวา อปฺปมญฺญา (ธรรมที่มีในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) โดย อปฺปมาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปมาณๆ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา (เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ดูเทียบความหมายของคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๘]

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้

- เมตตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท
- กรุณาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา
- มุทิตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยอรติ อุเบกขาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยราคะ

อนึ่ง มนสิการในสัตว์ทั้งหลายของพรหมวิหารก็มี ๔ อย่างนั่นแหละด้วยการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล การนำออกซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ การพลอยยินดีสมบัติ[ของผู้อื่น] และการไม่ผูกใจ อุปมาเหมือนมารดามีบุตร ๔ คน ในบรรดาบุตร ๔ คน เป็นเด็กคนหนึ่ง เป็นคนป่วยคนหนึ่ง เป็นหนุ่มสาวคนหนึ่ง และขวนขวายในหน้าที่ของตนคนหนึ่ง มารดาย่อมปรารถนาให้บุตรคนเล็กเจริญเติบโต ปรารถนากำจัดความป่วยไข้ของบุตรที่ป่วย ปรารถนาให้บุตรผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวตลอดกาลนาน และไม่ได้ขวนขวายช่วยกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งของบุตรผู้ขวนขวายในหน้าที่ของตน ฉันใด แม้พระโยคาวจรผู้อยู่ด้วยอัปปมัญญาเสมอก็พึงเจริญไปด้วยเมตตา

เป็นต้นในสัตว์ทั้งปวงฉันนั้น ดังนั้น อัปปมัญญาจึงมี ๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้นนี้

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะอันปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลก่อน และเมตตาก็มีลักษณะเป็นไปด้วยความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลแก่เหล่าสัตว์ ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะนำทุกข์ออกไปในเมื่อเห็น ได้ยิน หรือดำริถึงการเกิดทุกข์ครอบงำของเหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลแล้วอย่างนี้ และกรุณาก็มีลักษณะนำทุกข์ออกไป ต่อจากนั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความยินดีในสมบัติเพราะเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลและปรารถนาให้ปราศจากทุกข์แล้วเหล่านั้น และมุทิตาก็มีลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น] ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยลักษณะเป็นกลางคือความเป็นผู้วางเฉย เพราะไม่มีกิจที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นไปแห่งอาการเสมออยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเมตตาไว้ก่อนโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึงทราบลำดับนี้โดยประการฉะนี้

อนึ่ง อัปปมัญญาทั้งหมดนี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า อัปปมัญญา กล่าวคือ สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอัปปมัญญาเหล่านี้ อนึ่ง บุคคลไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่าพึงเจริญเมตตาเป็นต้นไปในสถานที่เพียงเท่านี้แก่สัตว์หนึ่ง แต่ให้เป็นไปด้วยการแผ่ไปสู่เหล่าสัตว์ทั้งหมด ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.[๒๙๐]

“พรหมวิหารชื่อว่ามี ๔ โดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น

อนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านี้ย่อมมี โดยเนื่องด้วยลักษณะมีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น

พรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้น จึงเรียกว่า อัปปมัญญา”

อนึ่ง ในอัปปมัญญาเหล่านั้นที่มีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความมีอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ อัปปมัญญา ๓ ข้างต้นประกอบด้วยฌาน ๓ (ติกฌาน) และฌาน ๔ (จตุกกฌาน) เพราะยังไม่ปราศจากโสมนัส

ถามว่า : เหตุใดอัปปมัญญา ๓ ข้างต้นจึงยังไม่ปราศจากโสมนัส

ตอบว่า : เพราะเป็นธรรมสลัดพยาบาทเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะโทมนัส

ส่วนอัปปมัญญาสุดท้ายประกอบด้วยฌานเดียวที่เหลือ เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา โดยแท้จริงแล้ว อุเบกขาในพรหมวิหารที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอุเบกขาเวทนา

จบ เรื่องพรหมวิหาร

เรื่องอสุภะ

[๒๖๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่เกื้อกูลโดยแท้แก่เหล่าสัตว์ผู้มีราคจริต ซึ่งเป็นไปโดยเนื่องด้วยฌานหนึ่งๆ ในอารมณ์ต่างๆ นั่นแหละ

ในพากย์นั้น พึงทราบข้อวินิจฉัยในพระบาลีว่า อุทฺธุมาตกสญฺญาสหคตํ (ประกอบด้วยอุทธุมาตกสัญญา) เป็นต้น ดังนี้

ซากศพ ชื่อว่า อุทธุมาตะ (ซากศพพองขึ้น) เพราะพองขึ้นโดยความพองอืดขึ้นตามลำดับหลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว เหมือนลูกหนังพองด้วยลม ซากศพพองขึ้นนั่นแหละชื่อว่า อุทธุมาตกะ

[คำว่า อุทฺธุมาต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ธุมา ธาตุ + ต ปัจจัย สันสกฤตใช้เป็น

ธฺมา ธาตุ บาลีจึงมีรูปเป็น ธุมา ธาตุ ใช้ในความหมายว่า เป่า มีรูปวิเคราะห์ว่า ธุมายตีติ ธุมาตา หมายถึง สูบที่ใช้เป่าลม ส่วนซากศพพองขึ้นมีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตต่อมาว่า ธุมาตา วิยาติ ธุมาตา (ซากศพพองขึ้นที่เหมือนสูบ)]

อีกนัยหนึ่ง อุทธุมาตกะ คือ ซากศพพองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า อุทธุมาตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพอย่างนั้น

[คำว่า อุทฺธุมาตก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ซากศพพองขึ้น = อุทฺธุมาตเมว อุทฺธุมาตกำ.
  (ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ดังคำว่า ปีตกำ (สีเหลือง)
- ซากศพพองขึ้นน่าเกลียด = กุจฺฉิตำ อุทฺธุมาตนฺติ อุทฺธุมาตกำ.
  (ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า น่าเกลียด) ดังคำว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (กิตติศัพท์ที่ชั่วช้าน่าเกลียดขจรไปแล้ว)]

ซากศพมีสีเขียวคล้ำอันต่างไปจากสีเดิมชื่อว่า วินีละ ซากศพที่มีเขียวคล้ำนั่นแหละชื่อว่า วินีลกะ

อีกนัยหนึ่ง วินีลกะ คือ ซากศพมีสีเขียวคล้ำอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

อนึ่ง คำว่า วินีลกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อมาก มีสีขาวในที่มีน้ำหนองรวมตัวกัน และมีสีเขียวโดยมากในที่มีสีเขียวเหมือนคลุมด้วยผ้าสีเขียว

[คำว่า วินีลก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ซากศพมีสีเขียวคล้ำ = วินีลเมว วินีลกำ (ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์)
- ซากศพมีสีเขียวคล้ำน่าเกลียด = กุจฺฉิตำ วินีลนฺติ วินีลกำ.
  (ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า น่าเกลียด)]

ซากศพที่มีน้ำหนองไหลออกในที่แตกออกแล้ว ชื่อว่า วิปุพพะ (ซากศพมีน้ำหนองไหลออก) ซากศพมีน้ำหนองไหลออกนั่นแหละ ชื่อว่า วิปุพพกะ

อีกนัยหนึ่ง วิปุพพกะ คือ ซากศพมีน้ำหนองไหลออกน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า วิปุพพกะ นี้เป็นชื่อชองซากศพที่เป็นเช่นนั้น

ซากศพขาดเป็น ๒ ท่อน ชื่อว่า วิจฉิททะ ซากศพขาดเป็น ๒ ท่อนนั่นแหละ ชื่อว่า วิจฉิททกะ

อีกนัยหนึ่ง วิจฉิททกะ คือ ซากศพขาดเป็น ๒ ท่อนน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า วิจฉิททกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ขาดในท่ามกลาง

ซากศพที่ถูกสุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดกิน โดยลักษณะต่างๆ กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิกขายิตะ ซากศพที่ถูกกัดกินนั่นแหละ ชื่อว่า วิกขายิตกะ

อีกนัยหนึ่ง วิกขายิตกะ คือ ซากศพที่ถูกกัดกินน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า วิกขายิตกะนี้เป็นชื่อของซากศพเช่นนั้น

ซากศพที่กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิกขิตตะ ซากศพกระจัดกระจายไปนั่นแหละ ชื่อว่า วิกขิตตกะ

อีกนัยหนึ่ง วิกขิตตกะ คือ ซากศพที่กระจัดกระจายไปน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า วิกขิตตกะ นี้เป็นชื่อซากศพที่กระจัดกระจายไปแต่ที่นั้นๆ อย่างนี้ว่า มือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง

ซากศพที่ถูกฟันยับเยินกระจัดกระจายโดยนัยก่อนนั่นแหละ ชื่อว่า หตวิกขิตตกะ คำว่า หตวิกขิตตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกสับฟันด้วยศาสตราในอวัยวะน้อยใหญ่ แล้วกระจัดกระจายโดยลักษณะเหมือนตีนกาตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

ซากศพที่มีโลหิตหยดเรี่ยไหลไปข้างโน้นข้างนี้ ชื่อว่า โลหิตกะ

คำว่า โลหิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เปื้อนโลหิตไหลไป

หมู่หนอนชื่อว่า ปุฬวะ ซากศพที่เกลื่อนไปด้วยหมู่หนอนชอนไช ชื่อว่า ปุฬวกะ

คำว่า ปุพฺวกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหมู่หนอน

ซากกระดูกนั่นแหละ ชื่อว่า อัฏฐิกะ

อีกนัยหนึ่ง อัฏฐิกะ คือ ซากกระดูกน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล

คำว่า อัฏฐิกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่มีร่างกระดูกบ้าง มีกระดูกท่อนหนึ่งบ้าง

อนึ่ง ชื่อเหล่านั้นเป็นชื่อเรียกของ[ปฏิภาค]นิมิตที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยซากศพขึ้นพองเป็นต้นเหล่านี้บ้าง หรือเป็นชื่อเรียกของฌานที่บรรลุใน[ปฏิภาค]นิมิตบ้าง

ในซากศพพองขึ้นเป็นต้นนั้น คำว่า อุทธุมาตกสัญญา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นอัปปนาใน[ปฏิภาค]นิมิตคือซากศพพองขึ้น

คำว่า อุทธุมาตกสัญญาสหคตะ คือ จิตที่ประกอบด้วยสัญญาที่เกิดขึ้นใน[ปฏิภาค]นิมิตคือซากศพพองขึ้นนั้น เพราะเป็นสภาวะประกอบร่วมกัน

แม้จิตที่ประกอบด้วยวินีลกสัญญาเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง วิธีเจริญที่ข้าพเจ้าพึงกล่าวไว้ในเรื่องอสุภะนี้ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยประการทั้งปวงทีเดียว[๒๙๑] พึงทราบการอธิบายพระบาลีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

มีข้อต่างกันว่า ในอสุภะนี้ฌานแต่ละหมวดมีหมวดละ ๒๕ ด้วยความเป็นปฐมฌานอย่างเดียวเหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารมีได้ด้วยความเป็นจตุตถฌาน

อนึ่ง พึงทราบฌานที่มีอารมณ์เป็น[ปฏิภาค]นิมิตที่เกิดขึ้นในที่ซากศพพองขึ้นอันเล็กน้อยว่าเป็นปริตตารมณ์ (มีอารมณ์เล็กน้อย) ส่วนฌานที่เกิดขึ้นในที่ซากศพพองขึ้นอันใหญ่เป็นอัปปมาณารมณ์ (มีอารมณ์ไม่มีประมาณ) เพราะอารมณ์อสุภะไม่ควรขยาย

แม้อสุภะที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกันนั่นแหละ

อิติ อสุภานิ สุภคุโณ
ทสสตโลจเนน ถุติกิตฺติ
ยานิ อโวจ ทสพโล
เอเกกชฺฌานเหตูนิ.

เอวं ปาฬินเยเนว ตาว สพฺพานิ ตานิ ชานิตฺวา
เตสฺเวว อยํ ภิยฺโย ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.[๒๙๒]

"พระทศพลทรงพระคุณอันงาม ทรงพระเกียรติที่ท้าวสักกะผู้มีปัญญาจักษุนับพันสรรเสริญแล้ว ตรัสอสุภะอันเป็นเหตุแห่ง[ปฐม]ฌานแต่ละอย่างไว้ ด้วยประการฉะนี้

บัณฑิตทราบอสุภะทั้งหมดนั้นตามนัยแห่งพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึงทราบแม้ปกิณณกกถานี้ในอสุภะเหล่านั้นให้ยิ่งขึ้นไป"

[คำว่า ทสสตโลจเนน หมายถึง ท้าวสักกะ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ สหสฺสกฺข (ผู้มีปัญญาจักษุนับพัน)

พึงสังเกตว่าท่านผู้แต่งกล่าวถึงคุณบทของพระพุทธเจ้าไว้ด้วยคำว่า สุภคุโณ, ถุติกิตฺติ และ ทสพโล โดยมิได้กล่าวถึงคุณบทอื่น เพราะเป็นฐานะที่กล่าวถึงอสุภะ การใช้คุณบทตามสมควรแก่ฐานะเช่นนี้เป็นอรรถรสทางภาษาอย่างหนึ่ง ตามหลักอลังการชื่อว่า โอจิตยสัมโปสกะ คือ คุณที่เพิ่มความเหมาะสม]

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้บรรลุ[ปฐม]ฌานแล้วในอสุภะอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอสุภะเหล่านั้น เป็นผู้ปราศจากความประพฤติโลเล เหมือนพระขีณาสพผู้ปราศจากราคะแล้ว เพราะข่มราคะได้ดีแล้ว แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภะที่กล่าวไว้นั้น พึงทราบว่าตรัสไว้โดยการถึงสภาวะ[ที่พองขึ้นเป็นต้น]แห่งซากศพ และด้วยความต่างกันแห่งราคจริต กล่าวคือ ซากศพเมื่อถึงความเป็นของปฏิกูล ก็จะพึงถึงสภาพขึ้นพองหรือถึงสภาพเป็นซากศพอย่างใดอย่างหนึ่งมีสีเขียวคล้ำเป็นต้น เพราะเหตุนี้ กุลบุตรพึงกำหนด[บริกรรม]นิมิตในอสุภะเช่นนั้นเท่าที่จะหาได้อย่างนี้ว่า ซากศพพองขึ้นเป็นของปฏิกูล ซากศพมีสีเขียวคล้ำเป็นของปฏิกูล เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสประเภทอสุภะไว้ ๑๐ อย่างโดยการถึงสภาวะ[ที่พองขึ้นเป็นต้น]แห่งซากศพ

อนึ่ง ว่าโดยความต่างกันในอสุภะ ๑๐ เหล่านี้ ซากศพพองขึ้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรสัณฐาน เพราะแสดงความวิบัติของสรีรสัณฐาน

ซากศพมีสีเขียวคล้ำเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรวรรณะ เพราะแสดงความวิบัติแห่งผิว

ซากศพมีน้ำหนองไหลเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในกลิ่นแห่งสรีระที่ปรุงแต่งขึ้นด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะแสดงความเป็นกลิ่นเหม็นอันเนื่องด้วยแผลในร่างกาย

ซากศพถูกตัดเป็นท่อนเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความเป็นกลุ่มก้อนแห่งสรีระ เพราะแสดงความโพรงภายในร่างกาย

ซากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในที่มีเนื้อนูนในส่วนแห่งร่างกายมีถันเป็นต้น เพราะแสดงความพินาศแห่งการสมบูรณ์ด้วยเนื้อนูน

ซากศพที่มีอวัยวะกระจัดกระจายไปเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการเยื้อง-กรายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะแสดงความกระจัดกระจายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่

ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนๆ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการถึงพร้อมแห่งโครงร่างกาย เพราะแสดงความพิการของโครงร่างกาย

ซากศพที่มีเลือดติดเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความงามอันเกิดจากการประดับตกแต่ง เพราะแสดงความปฏิกูลโดยการเปื้อนเลือด

ซากศพที่มีหมู่หนอนชอนไชเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะแสดงถึงความเป็นของสาธารณะแก่ตระกูลหมู่หนอนเป็นอันมาก

ซากศพที่เหลือแต่กระดูกเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการสมบูรณ์แห่งฟัน เพราะแสดงความเป็นของปฏิกูลแห่งกระดูกในสรีระ

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสประเภทอสุภะไว้ ๑๐ อย่างแม้โดยความต่างกันแห่งราคจริต

อนึ่ง ในอสุภะทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จิตจะสงบดำรงอยู่ได้ด้วยกำลังของวิตกเท่านั้น ไม่อาจดำรงอยู่ได้โดยปราศจากวิตก เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย เหมือนเรือจอดอยู่ที่แม่น้ำมีกระแสเชี่ยวไหลไม่หยุดนิ่งย่อมหยุดได้ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น ไม่อาจจอดอยู่ได้โดย

ปราศจากไม้ถ่อ ดังนั้น จึงมีเพียงปฐมฌานเท่านั้นในอสุภกรรมฐานนี้ ทุติยฌานเป็นต้นหามีได้ไม่

[ข้อความว่า “เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย” หมายถึง การที่อารมณ์ไม่อาจหยุดยั้งจิตให้ตั้งมั่นไม่ซัดส่ายได้]

อนึ่ง ปีติและโสมนัสก็ย่อมเกิดได้แม้ในอารมณ์[อสุภะ]ที่เป็นของปฏิกูลนี้ เพราะการเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราจักพ้นจากชราและมรณะเพราะปฏิปทานี้แน่แท้) และเพราะขจัดความเร่าร้อนแห่งนิวรณ์ได้ เหมือนคนเทดอกไม้เห็นอานิสงส์ว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปีติโสมนัสในกองคูถ และเหมือนคนมีโรคเป็นทุกข์เพราะโรคหนักเกิดความปีติโสมนัสในขณะมีการอาเจียนและถ่ายยา

[ข้อความว่า “คนเทดอกไม้” (ปุปฺผฉฑฺฑก) คือ คนเทคูถนั่นเอง ในสมัยก่อนมักมีถังถ่ายอุจจาระและปัสสาวะไว้ในพระราชวัง เมื่อพระราชาหรือนางสนมในขับถ่ายแล้วก็วางดอกไม้ไว้บนกองคูถ คนที่เทคูถจึงได้ชื่อว่า คนเทดอกไม้ ภาษาบาลีใช้เป็น ปุกฺกุส, ปุปฺผฉฑฺฑก]

อนึ่ง อสุภะทั้ง ๑๐ นี้มีอย่างเดียวโดยลักษณะ กล่าวคือ อสุภะทั้ง ๑๐ อย่างนี้ มีลักษณะเป็นของไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจปฏิกูล อสุภะนั้นจึงไม่ปรากฏในสรีระที่ตายแล้วอย่างเดียว แต่ปรากฏแม้ในร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนปรากฏแก่พระมหา-ติสสเถระผู้เห็นกระดูกฟันอยู่ในเจติยบรรพต[๒๙๓] และเหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากพระสังฆรักขิตเถระซึ่งเงยหน้าดูพระราชาผู้ประทับเหนือคอช้าง ดังจะเห็นได้ว่า ร่างกายที่ตายแล้วเป็นอสุภะ ฉันใด แม้สรีระที่กำลังเป็นอยู่ก็เป็นอสุภะ ฉันนั้นนั่นแหละ แต่ลักษณะแห่งอสุภะย่อมไม่ปรากฏในร่างกายที่ยังเป็นอยู่นี้ เพราะถูกปิดบังด้วยเครื่องประดับที่สวมใส่ไว้

จบ เรื่องอสุภะ

ถามว่า : รูปาวจรอัปปนาที่มีปฐวีกสิณเป็นต้น มีอัฏฐิกสัญญาเป็นปริโยสานนี้มีอยู่เท่านั้นหรือ หรือแม้รูปาวจรอัปปนาอื่นก็มีอยู่

ตอบว่า : แม้รูปาวจรอัปปนาอื่นก็มีอยู่ กล่าวคือ อานาปานฌานและกายคตาสติภาวนามิได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ แม้มิได้ตรัสไว้ แต่เมื่อตรัสถึงวาโยกสิณ ก็เป็นอันถือเอาอานาปานฌานโดยแท้ [เพราะวาโยกสิณและลมหายใจเข้าออกมีลักษณะเป็นลมเหมือนกัน]

อนึ่ง เมื่อตรัสถึงวรรณกสิณ ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เกิดขึ้นด้วยจตุกกฌานและปัญจกฌานในโกฏฐาสะมีผมเป็นต้น

เมื่อตรัสถึงอสุภะ ๑๐ ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งฌานที่พิจารณาความปฏิกูลในอาการ ๓๒ และด้วยอำนาจแห่งฌานอันรับเอาสีในป่าช้า ๙ ชนิดเป็นอารมณ์

รูปาวจรอัปปนาทั้งหมดย่อมเป็นอันตรัสแล้ว ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ ด้วยประการฉะนี้

[- สีเขียวของผมมีลักษณะคล้ายกับนีลกสิณ
- สีเหลืองของผิวมีลักษณะคล้ายกับปีตกสิณ
- สีแดงของเลือดมีลักษณะคล้ายกับโลหิตกสิณ
- สีขาวของลูกตาขาวมีลักษณะคล้ายกับโอทาตกสิณ

ดังนั้น ฌานที่บุคคลบรรลุด้วยการรับสีเขียวเป็นต้นที่มีในร่างกายเป็นอารมณ์จึงจัดเป็นกายคตาสติภาวนา และเมื่อพระพุทธองค์ตรัสวรรณกสิณไว้โดยตรง ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่เป็นไปในกายได้โดยอ้อม

หมวดโกฏฐาสะ ๓๒ มีผม ขน เป็นต้นและหมวดสิวถิกา (ป่าช้า) ทั้ง ๙ ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร เมื่อพระพุทธองค์ตรัสอสุภะไว้โดยตรงในคัมภีร์ธรรมสังคณี ก็เป็นอันถือเอากายคตาสติที่กำหนดอาการ ๓๒ และกายคตาสติที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยป่าช้าทั้ง ๙ ได้ เพราะเป็นการพิจารณาของปฏิกูลเหมือนกัน

คำว่า สิวถิกา (ป่าช้า) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าว

ถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงป่าช้าอันเป็นที่อาศัยของซากศพ แต่เจตนาหมายถึงซากศพทั้ง ๙]

จบ เรื่องรูปาวจร

คำอธิบายอรูปาวจรกุศล

คำอธิบายอากาสานัญจายตนะ

[๒๖๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อทรงแสดงอรูปาวจรกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า อรูปูปปตฺติยา มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า อรูปะ คือ อรูปภพ คำว่า อรูปปัตติ คือ การเกิดขึ้นในอรูปภพ [พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อความบังเกิดในอรูปภพ]

[คำว่า อรูป ใน อรูปูปปตฺติยา มาจาก อรูปภว ลบ ภว ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า อรูปสฺส ภโว อรูปี (ภพของพรหมผู้ไม่มีรูป)]

คำว่า มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรค) หมายความว่า ย่อมยังฌานอันเป็นเหตุบรรลุ คือ เหตุเกิด กล่าวคือ เหตุทำให้เกิดขึ้น ให้ปรากฏ คือ ให้เจริญ

คำว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

[คำว่า สพฺพโส พบในประโยคว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา แปลว่า เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง หรือแปลว่า เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาทั้งหมด โดยตามนัยแรก ลง โส ปัจจัยในอรรถอาการะด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก) มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง) และตามนัยหลังลง โส ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพา เอว สพฺพโส (ทั้งหมดนั่นแหละ)]

คำว่า รูปสญฺญานํ (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานและกสิณรูปที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้รูปาวจรฌานก็ได้ชื่อว่า รูป ดังเช่นคำว่า รูปี รูปานิ ปสฺสติ [๒๙๔] (ผู้มีรูป[ฌาน]ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) เป็นต้น แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นได้ชื่อว่า รูป ดังเช่นคำว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณ-ทุพฺพณฺณานิ [๒๙๕] (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ดังนั้น คำว่า

รูปสญฺญานำ ในที่นี้จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานอย่างนี้ว่า รูปสัญญา คือ สัญญาในรูปฌาน หรือ รูปสัญญา คือ อารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป ความหมายก็คือ ชื่อว่ากสิณรูปของอารมณ์นั้นมีอยู่ พึงทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของกสิณรูปที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้นอันจำแนกเป็นปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างนี้

[คำว่า รูปสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาในรูปฌาน = รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- อารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป = รูปำ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญำ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า สมติกฺกมา (เพราะล่วงพ้น) หมายความว่า เพราะรังเกียจและดับสนิท ความหมายก็คือ พระโยคาวจรเข้าอากาสานัญจายตนะอยู่ เพราะรังเกียจและดับสนิท คือ เพราะมีความรังเกียจและความดับสนิทเป็นเหตุ ในรูปสัญญาเหล่านั้น คือ ฌาน ๑๕ โดยจำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา และในอารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูปเหล่านั้น คือ อารมณ์ ๘ โดยจำแนกตามปฐวีกสิณเป็นต้น โดยสิ้นเชิง หรือไม่มีส่วนเหลือ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ยังมิได้ล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิงไม่อาจเข้าอากาสานัญจายตนฌานนั้นอยู่ได้

ในเรื่องนั้น ผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ย่อมล่วงพ้นสัญญาไปไม่ได้ และเมื่อล่วงพ้นสัญญาได้แล้ว ก็เป็นอันล่วงพ้นอารมณ์ได้เหมือนกัน ดังนั้น ในคัมภีร์วิภังค์จึงไม่ตรัสถึงการล่วงพ้นอารมณ์ ตรัสแต่การล่วงพ้นสัญญาเท่านั้นไว้อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตมา รูปสญฺญาโย. รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตำ, อิมา วุจฺจนฺติ รูปสญฺญาโย. อิมา รูปสญฺญาโย อติกฺกนฺโต โหติ วีติกฺกนฺโต สมติกฺกนฺโต, เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสญฺญานำ สมติกฺกมา.[๒๙๖]

“ในพากย์นั้น รูปสัญญาเป็นไฉน การจำ กิริยาที่จำ ความจำของพระโยคาวจร บุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของบุคคลผู้อุบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน เหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุล่วงพ้นแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง”

อนึ่ง สมาบัติเหล่านี้พึงบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ แตกต่างกับปฐมฌานเป็นต้นที่พึงบรรลุในอารมณ์หนึ่งเท่านั้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกระทำการอธิบายความโดยการล่วงพ้นอารมณ์อีกด้วย

คำว่า ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา (เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา) หมายความว่า ปฏิฆสัญญา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบกันระหว่างวัตถุมีจักษุเป็นต้นกับอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น คำว่า ปฏิฆสัญญา นี้เป็นชื่อของสัญญาในรูปเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญาโย. รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโย.[๒๙๖]

“ในพากย์นั้น ปฏิฆสัญญาเป็นไฉน คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส และสัญญาในสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า ปฏิฆสัญญา”

ความหมายก็คือ เพราะความดับไป คือ เพราะละทิ้ง กล่าวคือ เพราะความไม่เกิดขึ้น ได้แก่ ไม่กระทำให้เป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้ง ๑๐ นั้นโดยสิ้นเชิง คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕

อนึ่ง ปฏิฆสัญญา (ทวิปัญจวิญญาณสัญญา) เหล่านั้นย่อมไม่มีแม้แก่ผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะจิตไม่เป็นไปทางปัญจทวารในสมัยนั้น แต่พึงทราบพระพุทธวจนะที่ตรัสถึงสัญญาเหล่านั้นในอากาสานัญจายตนฌานนี้ โดยเนื่องด้วยการยกย่องฌานนี้เพื่อให้เกิดความอุตสาหะในฌานนี้ เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์ที่ถูกละได้ในฌานอื่นไว้ในฌานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นแม้ไม่มีอยู่แก่ผู้เข้ารูปาวจรฌาน แต่ย่อมไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่ เพราะการเจริญรูปาวจรฌานมิใช่เป็นไปเพื่อความคลายความยินดีในรูป และการเจริญรูปาวจรฌานนั้นก็มีความเป็นไปอาศัยรูป แต่การเจริญอรูปาวจรฌานนี้ย่อมเป็นไปเพื่อคลายความยินดีในรูป ดังนั้นจึงควรกล่าวได้ว่าปฏิฆสัญญาเหล่านั้น

ถูกละได้ในอรูปาวจรฌานนี้ และไม่ควรจะกล่าวเพียงเท่านั้น แต่ควรทรงจำไว้อย่างนี้โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า[๒๙๗] เสียงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน เพราะยังละไม่ได้ในกาลก่อนจากอรูปาวจรสมาบัตินี้ แต่ในอรูปาวจรฌานนี้พระพุทธองค์ตรัสว่าอรูปสมาบัติไม่มีความหวั่นไหว และเป็นวิโมกข์อันสงบ เพราะละปฏิฆสัญญาได้แล้วโดยแท้ อนึ่ง อาฬารดาบสกาลามโคตรเข้าเมื่ออรูปฌานแล้ว มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนราวห้าร้อยเล่มซึ่งผ่านไปใกล้ๆ[๒๙๘]

คำว่า นานตฺตสญฺญานำ อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา) แปลว่า [เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน หรือ[เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาต่างกัน

[สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน คือ สัญญาที่มีในอารมณ์หลากหลาย คือ กสิณรูป หรือรูปารมณ์เป็นต้น หรืออารมณ์บัญญัติอื่นๆ ซึ่งแตกต่างกับรูปสัญญาที่มีกสิณรูปเป็นอารมณ์ และปฏิฆสัญญาที่มีอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นเป็นอารมณ์ ส่วนสัญญาต่างกันก็มีความหมายคล้ายคลึงกันนี้

คำว่า นานตฺตสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน = นานตฺเต โคจเร ปวตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา. (มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)
- สัญญาต่างกัน = นานตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)

คำว่า นานตฺต แปลตามศัพท์ว่า มีสภาพต่างกัน มาจาก นานา + อตฺต ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า นานา สภาโว อสฺสาติ นานตฺโต (อารมณ์ที่มีสภาพต่างกัน) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า นานา สภาโว เอตาสนฺติ นานตฺตา (สัญญาที่มีสภาพต่างกัน)]

สัญญาที่นับเข้าในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ [คือ ทวิปัญจวิญญาณสัญญาที่นับเข้าในคำว่า ปฏิฆสญฺญานำ] ของผู้ไม่เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ต่างกันมีรูปารมณ์และสัททารมณ์เป็นต้น ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในคำว่า นานตฺตสญฺญานำ นี้ ดังที่ตรัสจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญา. อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณ-ธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตำ, อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโย.[๒๙๙]

“ในพากย์นั้น นานัตตสัญญาเป็นไฉน สัญญา กิริยาที่จำได้ ความเป็นผู้จำได้ ของผู้ไม่เข้าสมาบัติที่ประกอบด้วยมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า นานัตต-สัญญา”

ดังนั้นจึงตรัสว่านานัตตสัญญา [สัญญาเหล่านั้นก็คือสัญญาที่ประกอบกับกามา-วจรจิต ๔๔ ดวง เว้นปฏิฆสัญญา ๑๐ อย่าง]

อนึ่ง สัญญาเหล่านี้ทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ อกุศลวิปากสัญญา ๒ กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ มี สภาพต่างกัน คือ ไม่เหมือนกันและกัน ดังนั้นจึงตรัสว่า นานัตตสัญญา

เพราะไม่ใส่ใจ คือ ไม่ใคร่ครวญ กล่าวคือ ไม่คำนึง ได้แก่ ไม่พิจารณา นานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยสิ้นเชิง ความหมายคือ โดยเหตุที่บุคคลย่อมไม่ใคร่ครวญ คือ ไม่ใส่ใจ กล่าวคือ ไม่พิจารณากามาวจรสัญญาเหล่านั้น ดังนั้น บุคคลจึงเข้าอากาสานัญ-จายตนฌานนี้อยู่

อนึ่ง ในสัญญาทั้ง ๓ อย่างนี้ รูปสัญญาและปฏิฆสัญญาข้างต้นย่อมไม่มีแม้ใน[อรูป]ภพที่เกิดขึ้นด้วยฌานนี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงในกาลที่เข้าฌานนี้ในภพนั้นอยู่ ดังนั้น จึงตรัสความไม่มีสัญญาแม้ทั้ง ๒ นั้นด้วยพระดำรัสว่า สมติกฺกมา (เพราะล่วงพ้น) อตฺถงฺคมา (เพราะความดับไป)

แต่ในนานัตตสัญญา สัญญา ๒๗ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยา-สัญญา [คือ มหากิริยาจิต ๘ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] ๙ อกุศลสัญญา [เว้นโทสะ ๒] ๑๐ ไม่มีในภพที่เกิดแล้วด้วยฌานนี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า ตาสํ อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจ สัญญาเหล่านั้น) เพราะบุคคลผู้เข้าฌานนี้อยู่ในอรูปภูมินั้น ต้องเข้าฌานอยู่ได้เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น แต่เมื่อใส่ใจสัญญาเหล่านั้นก็เข้าฌานไม่ได้

อนึ่ง กล่าวโดยสรุปในเรื่องนี้ คำว่า รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา (เพราะล่วงพ้น รูปสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทั้งหมด

คำว่า ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา (เพราะความดับ

ไปแห่งปฏิฆสัญญา และเพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละและไม่ใส่ใจจิตและเจตสิกที่เป็นกามาวจรทุกดวง

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาสานัญจายตนสมาบัติไว้ด้วยบททั้ง ๓ คือ เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา ๑๕ อย่าง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา ๑๐ อย่าง เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา ๔๔ อย่าง

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสยกย่องอากาสานัญจายตนสมาบัติ

ตอบว่า : เพื่อให้เกิดความอุตสาหะ และเพื่อจูงใจผู้ฟังทั้งหลาย

ถ้าบุคคลบางคนผู้โง่เขลาไร้ปัญญาจะพึงกล่าวว่า พระศาสดาย่อมตรัสว่าพวกท่านจงยังอากาสานัญจายตนสมาบัติให้เกิด อะไรหนอเป็นผลานิสงส์ของอากาสานัญจายตนสมาบัติที่เกิดขึ้นนั้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสยกย่องสมาบัติด้วยลักษณะเหล่านี้ โดยพระดำริว่า ขอชนเหล่านั้นอย่าได้กล่าวอย่างนี้ แท้จริงแล้วเมื่อพวกเขาได้ฟังพระพุทธดำรัสนั้นแล้วก็จักคิดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่าสมาบัตินี้สงบอย่างนี้ ประณีตอย่างนี้ พวกเราจักยังสมาบัตินั้นให้เกิด ลำดับนั้นพวกเขาจักทำอุตสาหะเพื่อให้สมาบัตินั้นเกิดขึ้น

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาสานัญจายตนสมาบัตินี้แก่ชนผู้โง่เขลาไร้ปัญญาเหล่านั้นเพื่อจูงใจ เหมือนพ่อค้างบน้ำอ้อย ชื่อ วิสกัณฏกะ (หนามพิษ) พ่อค้างบน้ำอ้อยเรียกว่า วิสกัณฏกะ (พ่อค้าหนามพิษ) ได้ยินว่าพ่อค้าน้ำอ้อยงบนั้นใช้เกวียนบรรทุกน้ำอ้อยงบ น้ำอ้อย น้ำตาลแดง และน้ำตาลกรวดเป็นต้นไปหมู่บ้านชายแดนแล้วประกาศว่า พวกท่านจงมารับหนามพิษ (วิสกัณฏกะ) พวกท่านจงมารับหนามพิษ (วิสกัณฏกะ)

ชาวบ้านฟังเสียงประกาศนั้นแล้วคิดว่า สิ่งที่ชื่อว่าพิษเป็นของร้ายแรง บุคคลใดเคี้ยวกินมัน เขาต้องตาย แม้หนามแทงแล้วก็ทำให้ตายได้เหมือนกัน สิ่งทั้งสองนี้ร้ายนัก อะไรหนอเป็นอานิสงส์ในที่นี้ จึงปิดประตูบ้าน และให้เด็กหนีไป

พ่อค้าเห็นการกระทำนั้นแล้วจึงคิดว่า ชาวบ้านเหล่านี้ไม่ฉลาดในถ้อยคำ แต่เอาเถอะเราจักให้เขาซื้อของด้วยอุบาย จึงประกาศว่า พวกท่านจงมารับเอาของหวานยิ่ง

จงมารับเอาน้ำตาลอร่อย พวกท่านจะได้น้ำอ้อยงบ น้ำอ้อย และน้ำตาลกรวดราคาถูก จะเอามาสกปลอมและกหาปณะปลอมเป็นต้นมาซื้อก็ได้ ชาวบ้านฟังคำนั้นแล้วต่างร่าเริงดีใจไปซื้อเอาโดยให้ราคาเพิ่มขึ้นอีกด้วย

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๖๒) กล่าวว่า คุฬสฺมึ วิสกณฺฏกํ (วิสกณฺฏก ศัพท์ย่อมเป็นไปในน้ำอ้อยงบ) คำว่า วิสกณฺฏกํ แปลตามศัพท์ว่า หนามพิษ แต่เป็นรูฬหินาม คือ ชื่อที่ตั้งตามใจ ไม่มีความหมายตามศัพท์ ดังคำว่า สิริวฑฺโฒ (คนเจริญศรี) ที่เป็นชื่อของทาส หรือคำว่า อสฺสกณฺโณ แปลว่า ต้นหูกวาง แต่ตามศัพท์แปลว่า ต้นหูม้า

คำว่า สมคฺฆ ตัดบทเป็น สํ + อคฺฆ แปลว่า ราคาถูก โดย สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อปฺป (น้อย)]

ในเรื่องนั้น พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า พวกเธอจงยังอากาสานัญจายตน-สมาบัติให้เกิดขึ้น เหมือนการโฆษณาของพ่อค้าว่า พวกท่านจงรับน้ำอ้อยงบวิสกัณฏกะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอพึงยังอากาสานัญจายตนะให้เกิดขึ้น เหมือนชาวบ้านคิดว่า สิ่งทั้งสองนี้ร้ายนัก อะไรหนอเป็นอานิสงส์ในที่นี้

ผู้ฟังเกิดความดำริว่า อะไรหนอเป็นอานิสงส์ในที่นี้ พวกเราย่อมไม่ทราบคุณของสิ่งนี้ ในลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอานิสงส์มีการล่วงพ้นรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนคำโฆษณาของพ่อค้านั้นเป็นต้นว่า พวกท่านจงมารับเอาของหวานยิ่ง

พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องอากาสานัญจายตนสมาบัติ เพื่อให้เกิดความอุตสาหะและเพื่อจูงใจด้วยทรงพระดำริว่า ชนเหล่านี้ได้รับการจูงใจแล้วด้วยอานิสงส์นี้ จักทำอุตสาหะใหญ่แล้วยังสมาบัติให้เกิดขึ้น เหมือนชาวบ้านเหล่านั้นฟังคำโฆษณาของพ่อค้าแล้วเพิ่มราคามากขึ้น แล้วถือเอางบน้ำอ้อย

ในคำว่า อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาในอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสานันตะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสานัญจะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ

คำว่า อากาสานัญจายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม กล่าวคืออากาศอันไม่มีที่สุดนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง (อายตน) เหมือนที่ตั้งของเทพชื่อว่า เทวายตนะ

[คำว่า อายตน ใน อากาสานญฺจายตน ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ อารมณ์ที่ตั้งของฌาน]

ด้วยประการฉะนี้ ทั้งอากาศอันไม่มีที่สุดนั้นก็เป็นที่ตั้ง[ของฌานพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรม] จึงได้ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ คำนี้เป็นชื่อของกสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณ ๘ อย่างใดอย่างหนึ่ง)

คำว่า อากาสานัญจายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่ถึงอัปปนาในอารมณ์ที่ตั้งของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมกล่าวคืออากาศอันไม่มีที่สุด

[ในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต[๓๐๐] พระพุทธองค์ตรัสว่า อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (ย่อมเข้าอากาสานัญจายตนฌานอยู่โดยใส่ใจว่า อากาศไม่มีที่สุด) แต่พระพุทธองค์มิได้ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้ว่า อนนฺตํ (อากาศอันไม่มีที่สุด) หรือ ปริตฺตํ (อากาศเล็กน้อย) ท่านจึงกล่าวประโยคต่อมาเพื่ออธิบายข้อความนี้ในลักษณะปุจฉาและวิสัชชนา]

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงมิได้ตรัสว่า อนนฺตํ (อากาศอันไม่มีที่สุด) หรือ ปริตฺตํ (อากาศเล็กน้อย) ในพระอภิธรรมนี้ เหมือนที่ตรัสไว้ในพระสูตรอื่นว่า อนนฺโต อากาโส (อากาศอันไม่มีที่สุด)[๓๐๑]

ตอบว่า : เพราะถ้าทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ก็ไม่ถือเอาอากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอาอากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ์ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์ เทศนาก็ไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีอัธยาศัยเพื่อทำเทศนาในที่นี้ ๑๖ ครั้ง ดังนั้นจึงไม่ตรัสว่า อนนฺตํ (อากาศอันไม่มีที่สุด) หรือ ปริตฺตํ (อากาศเล็กน้อย) แต่ตรัสว่า อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ (ประกอบด้วยอากาสา-

นัญจายตนสัญญา) เมื่อเป็นเช่นนั้น ทั้งอากาศไม่มีที่สุดและอากาศเล็กน้อยทั้งสองอย่างก็เป็นอันถือเอาเหมือนกัน อารมณ์ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนาก็ถึง ๑๖ ครั้ง

เนื้อความพระบาลีที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในรูปาวจรจตุตถฌานได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความพอใจแล้ว[ในรูปาวจรจตุตถฌาน]

พึงทราบสุขาปฏิปทาและขิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

อนึ่ง พึงทราบฌานที่เป็นไปในอากาศที่ได้จากการเพิกกสิณขนาดเล็กว่าเป็นปริตตารมณ์ ฌานที่เป็นไปในอากาศที่ได้จากการเพิกกสิณขนาดใหญ่ ชื่อว่า อัปปมาณารมณ์

แม้ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ โดยเนื่องด้วยจตุตถ-ฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหาร

อนึ่ง แม้ในวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้นอื่นจากนี้ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ เหมือนในอากาสานัญจายตนะนี้

แต่ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงข้อความพิเศษเท่านั้นในฌานหลังเหล่านั้น

คำอธิบายวิญญาณัญจายตนะ

[๒๖๖] ในคำว่า อากาสานญฺจายตนำ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดและอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) พึงทราบเนื้อความดังนี้

ลำดับแรก ฌานชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง และอารมณ์ก็ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั่นแหละ

[คำว่า อากาสานญฺจายตน ในประโยคข้างต้น มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสานญฺจำ อายตนมสฺสาติ อากาสานญฺจายตนำ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสานญฺจญฺจ ตำ อายตนญฺจาติ อากาสานญฺจายตนำ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

โดยประการดังนี้ พระโยคาวจรพึงล่วงพ้นธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌาน และอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสว่า อากาสานญฺจายตนำ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดและอารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด) นี้ โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตำ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด) นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ ปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด เพราะเป็นสภาพที่ควรใส่ใจว่าไม่มีที่สุด

คำว่า อานัญจะ คือ ปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ

ปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด มิได้ตรัสเรียกว่า วิญฺญาณานญฺจำ แต่ตรัสว่า วิญฺญาณญฺจำ เพราะคำนี้เป็นรูฬหิศัพท์ในปาฐะว่า วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตำ นี้

[คำว่า อานญฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนนฺตเมว อานญฺจำ.

(ณฺย ปัจจัยใน อรรถสกัตถตัทธิต แปลง น เป็นนิคคหิต แล้วแปลง ตฺย เป็น จ แปลงนิคคหิตเป็น ญ)

รูฬหิศัพท์ แปลตามศัพท์ว่า ศัพท์ที่ปรากฏชัด คือ ศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลกซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป กล่าวคือ ศัพท์ว่า วิญฺญาณญฺจ เป็นศัพท์ที่ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญฺญาณานญฺจ โดยลบสระ อา และ นฺ อักษรเพื่อย่อคำ เหมือนพระอรหันต์ผู้ขจัดกิเลสทั้งสิ้นอาจเรียกได้ว่า สตฺต (สัตว์, ผู้ติดข้องในกามคุณ) หรือพัดที่ทำจากไม้ไผ่อาจเรียกได้ว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) ดังคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๔๖๕) อธิบายว่า

รุพฺหิสทฺโทติ อิมินา วิญฺญาณานญฺจนฺติ เอตสฺส ปทสฺส อตฺเถ วิญฺญาณญฺจ-สทฺโท นิรุพฺโหติ ทสฺเสติ.[๓๐๒]

“ด้วยคำว่า รุพฺหิสทฺโท (รูพหิศัพท์) นี้ ท่านแสดงว่า ศัพท์ว่า วิญฺญาณญฺจ ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญฺญาณานญฺจ นี้”]

คำว่า วิญญาณัญจายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

คำว่า วิญญาณัญจายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั้น คำนี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีอารมณ์คือปฐมารุปปวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ

อนึ่ง ในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในอากาสานัญจายตนสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความพอใจแล้ว[ในอากาสานัญจายตนสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิปทาและขิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะปรารภสมาบัติที่มีอารมณ์คืออากาศที่ได้จากการเพิกกสิณขนาดเล็ก พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์โดยปริยายตรงกันข้าม

วิธีที่เหลือเช่นเดียวกับวิธีก่อนนั่นแหละ

คำอธิบายอากิญจัญญายตนะ

[๒๖๗] แม้ในคำว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด และอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด) นี้ ก็พึงทราบเนื้อความดังนี้

ฌานชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอัน

ไม่มีที่สุด เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง (อายตน) ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน และอารมณ์ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ พระโยคาวจรพึงล่วงพ้นธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌาน และอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงอากิญจัญญา-ยตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสคำว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นฌานมีอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด และอารมณ์ที่ตั้งคือปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด) นี้ โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อกิญจนะ คือ ปฐมารุปปวิญญาณที่ไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง ความหมายก็คือโดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ

[ระยะกาลของธรรมมี ๓ อย่าง คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ขณะที่จัดว่าเหลือน้อยที่สุดเป็นภังคขณะ ท่านจึงกล่าวว่า “โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ”]

คำว่า อากิญจัญญะ คือ ความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง คำนี้เป็นชื่อของนัตถิภาว-บัญญัติคือความปราศจากปฐมารุปปวิญญาณ

คำว่า อากิญจัญญายตนะ คือ อารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

คำว่า อากิญจัญญายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้งกล่าวคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง คำนี้เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์คือนัตถิภาวบัญญัติอันเป็นความปราศจากปฐมารุปปวิญญาณอันบุคคลให้เกิดขึ้นในอากาศ

อนึ่ง ในอากิญจัญญายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในวิญญาณัญจายตนสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความพอใจแล้ว[ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิปทาและขิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะความมีนัตถิภาวบัญญัติ คือความปราศจากปฐมารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์ อันบุคคลให้เกิดขึ้นในอากาศที่ได้จากการเพิกกสิณขนาดเล็ก และพึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์ของฌานโดยปริยายตรงกันข้าม

วิธีที่เหลือเช่นเดียวกับวิธีก่อนนั่นแหละ

คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนะ

[๒๖๘] แม้ในคำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง) นี้ ก็พึงทราบเนื้อความดังนี้

ฌานชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ เพราะมีอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน และอารมณ์ก็ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ โยคาวจรพึงล่วงพ้นซึ่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ฌานและอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เป็นไปและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วพึงเข้าถึงเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสคำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงพ้นอารมณ์ที่ตั้งคือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง) นี้ โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

ในคำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาอันเป็นที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้) นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

พระพุทธองค์ทรงยกบทว่า เนวสญฺญีนาสญฺญี (ผู้ไม่มีสัญญาหยาบมีสัญญาละเอียด) ในคัมภีร์วิภังค์เพื่อแสดงข้อปฏิบัติที่ทำให้มีสัญญาละเอียดนั้นซึ่งเป็นเหตุให้ตรัสว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (ที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้) แล้วตรัสว่า

ตญฺเญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวติ, เตน วุจฺจติ เนวสญฺญีนาสญฺญี.[๓๐๓]

“พระโยคาวจรย่อมใส่ใจอากิญจัญญายตนฌานนั้นนั่นแหละโดยความสงบ ย่อมเจริญสมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ดังนั้นจึงตรัสเรียกว่า เนวสัญญี-นาสัญญี”

ในพากย์นั้น คำว่า สนฺตโต มนสิกโรติ (ย่อมใส่ใจโดยความสงบ) หมายความว่า ย่อมใส่ใจตติยารุปปสมาบัตินั้นว่าสงบ เพราะมีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้

[ในประโยคว่า สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา จสฺสติ (สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้) หิ ศัพท์ในประโยคหลังเป็นไปในอรรถเหตุ ส่วน ยตฺร ศัพท์เป็นบทที่ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติ จึงมีความหมายว่า ยา สมาปตฺติ และ นาม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อัศจรรย์ จึงลง สฺสติ วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ตามสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นาเม ครหาวิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์ และปรากฏการตำหนิพร้อมทั้งความอัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น)]

ถามว่า : ถ้าบุคคลใส่ใจโดยความสงบแล้ว การล่วงพ้น[ตติยารุปปสมาบัติ]จะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง[๓๐๔] กล่าวคือ แม้พระโยคาวจรนั้นย่อมใส่ใจตติยารุปปสมาบัตินั้นโดยความสงบ แต่ไม่มีการคำนึง ไม่มีการประมวลมา และไม่มีการใส่ใจนั้นแก่เขาว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิษฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาตติยารุปปสมาบัตินั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นธรรมที่สงบและประณีตกว่าอากิญจัญญายตนฌาน

อุปมาเหมือนพระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้าง เสด็จเที่ยวไปในทางพระนครด้วย

ราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่งผ้าผืนหนึ่งโพกผ้าผืนหนึ่งที่ศีรษะทะมัดทะแมง มีตัวเกลื่อนกล่นด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นหลากหลาย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้นอย่างนี้ว่า น่าอัศจรรย์หนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะแม้เช่นนี้ได้ แต่มิได้มีพระดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราก็พึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนายช่างเช่นนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติเป็นสิ่งมีค่ามาก พระองค์จึงเสด็จผ่านนายช่างไป ฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมใส่ใจตติยารุปปสมาบัตินั้นโดยความสงบ แต่ไม่มีการคำนึง ไม่มีการประมวลมา และไม่มีการใส่ใจนั้นแก่เขาว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิษฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาตติยารุปปสมาบัตินั้น เขาใส่ใจสมาบัตินั้นโดยความสงบอยู่ย่อมบรรลุสัญญาถึงอัปปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า เนวสัญญีนาสัญญี (ผู้ไม่มีสัญญาหยาบมีสัญญาละเอียด) และเป็นเหตุให้ตรัสว่า สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวติ (ย่อมเจริญสมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ)

คำว่า สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ (สมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ) หมายถึง อรูปสมาบัติที่ ๔ คือสังขารที่ถึงความละเอียดยิ่งนัก

[ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งๆ ขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทาง ภาวนานั้นเมื่อบรรลุถึงอรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนายิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็มีเพียงนิโรธสมาบัติที่ดับสังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขารใดๆ ดังนั้น อรูปสมาบัติที่ ๔ จึงเรียกว่าสมาบัติที่มีสังขารละเอียดยิ่งซึ่งเหลืออยู่โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขารหยาบก่อนๆ]

บัดนี้ เพื่อแสดงฌานที่ตรัสเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยเนื่องด้วยสัญญาอันพระโยคาวจรบรรลุแล้วอย่างนี้โดยองค์ธรรม จึงตรัสไว้[ในฌานวิภังค์]ว่า

เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วา, อุปปนฺนสฺส วา, ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา.[๓๐๕]

“คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก

ของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญา-ยตนภพ หรือพระขีณาสพผู้อยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน”

ในบรรดาบุคคลทั้ง ๓ เหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติในที่กล่าวถึงอรูปาวจรกุศลฌานที่ ๔ นี้

ส่วนรูปวิเคราะห์ในปาฐะว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ พึงทราบดังนี้

เนวสัญญานาสัญญา (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ] ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็หามิได้) คือ ฌานพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมที่ไม่มีสัญญา[หยาบ] เพราะปราศจากสัญญาหยาบ และไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็หามิได้ เพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง อายตนะคือฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ] ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็หามิได้ เพราะนับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะ

[อรูปฌานที่ ๔ ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา เมื่อจำแนกฌานพร้อมทั้งสัมปยุตต-ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นขันธ์และอายตนะ ก็นับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะเท่านั้น

คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญ มีรูปวิเคราะห์ทีละบทตามลหุกนัยว่า

- เนว สญฺญา อสฺสาติ เนวสญฺญ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- น สญฺญา อสญฺญา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- น อสญฺญา อสฺสาติ นาสญฺญ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- เนวสญฺญ จ ตํ นาสญฺญญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อีกนัยหนึ่ง สัญญาในอรูปฌานที่ ๔ นี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (สัญญาก็มิใช่) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน และชื่อว่า นาสัญญา (มิใช่สัญญาก็หามิได้, เป็นสัญญาละเอียด) เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ เหตุนั้นฌานนั้นจึงได้ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง ที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของสัมปยุตตธรรมที่เหลือ

[นัยแรกแสดงรูปวิเคราะห์ เนวสญฺญ และ นาสญฺญ เป็นพหุพพีหิสมาส และ อายตน ศัพท์ก็คือมนายตนะและธรรมายตนะ นัยที่ ๒ แสดงรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสของทั้งสองบทว่า เนว-สญฺญา นาสญฺญา และ น อสญฺญา นาสญฺญา อีกทั้ง อายตน ศัพท์ตามนัยนี้ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ ที่อาศัยโดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำว่า นาสญฺญา แปลตามศัพท์ว่า มิใช่สัญญาก็หามิได้ ความหมายก็คือ เป็นสัญญาละเอียดนั่นเอง การใช้คำปฏิเสธซ้อนปฏิเสธนี้มีความหมายเท่ากับคำปกติ ดังข้อความกล่าวว่า

ทฺวิปฏิเสโธ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๓๐๖]

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับความยิ่งยวด”

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺโถ.[๓๐๗]

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๓) จึงกล่าวว่า สญฺญาภาโว จ เอติสฺสา อตฺถีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ ความเป็นสัญญาของสมาบัตินั้นมีอยู่)]

อนึ่ง สัญญาอย่างเดียวเป็นเช่นนี้ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาก็ชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนา (เวทนาก็มิใช่ มิใช่เวทนาก็หามิได้) แม้จิตก็ชื่อว่า เนว-จิตตนาจิตตะ (จิตก็มิใช่ มิใช่จิตก็หามิได้) แม้ผัสสะก็ชื่อว่า เนวผัสสนาผัสสะ (ผัสสะก็มิใช่ มิใช่ผัสสะก็หามิได้)

แม้สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้ แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนานี้โดยระบุสัญญาเป็นประธาน

พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมามีเรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

กล่าวโดยพิสดาร สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ พระเถระกล่าวกับสามเณรในเวลาดื่มข้าวยาคูว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่าในบาตรมีน้ำมันขอรับ เมื่อนั้นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่น้ำมันให้เต็มกระบอก สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับน้ำมันไม่มี

ในเรื่องนั้น น้ำมันชื่อว่ามีอยู่ เพราะเป็นของไม่ควรกับข้าวยาคู เพราะเป็นของ

มีอยู่ในภายใน น้ำมันนั้นชื่อว่าไม่มี เพราะความไม่มีการใส่ไว้ในกระบอกเป็นต้น ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็หามิได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ

ถามว่า : กิจของสัญญาในเรื่องนี้เป็นอย่างไรหรือ

ตอบว่า : กิจของสัญญา คือ การหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ (ญาณรู้เห็นความเบื่อหน่าย) กล่าวคือ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการหมายรู้ได้ชัดเจน เหมือนเตโชธาตุในน้ำเย็น ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้ อีกทั้งไม่อาจเพื่อเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ เหมือนสัญญาในสมาบัติอื่นที่เหลือ ที่จริงแล้วภิกษุผู้มิได้กระทำการกำหนดรู้ขันธ์อื่น ขึ้นชื่อว่าสามารถเพื่อพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนขันธ์แล้วบรรลุนิพพิทา-ญาณ หามีไม่ แม้กระทั่งท่านพระสารีบุตร

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติผู้มีปัญญามากเช่นกับพระสารีบุตรพึงสามารถแม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยการพิจารณาเป็นกลาปะ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า “นัยว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มีขึ้น ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป”[๓๐๘] มิใช่เห็นด้วยการหยั่งรู้ธรรมทีละอย่าง สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้

[อนุปทธัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งรู้ธรรมทีละอย่าง ด้วยการรู้เห็นผัสสะอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างหนึ่ง เป็นต้น การจำแนกรู้ธรรมทีละอย่างนี้เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาแม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ทำไม่ได้ เพราะธรรมในอรูปฌานที่ ๔ ละเอียดยิ่งนัก อาจทำได้แต่เพียงรู้เห็นเป็นกองๆ เท่านั้น

ประโยคว่า อปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต ฉบับพม่าและฉบับไทยมีรูปว่า อปิจ แต่ควรใช้เป็น อปิ ที่เป็นไปในอรรถว่า สัมภาวนา (สรรเสริญ) เช่น อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รตึ โส นาธิคจฺฉติ (เขาไม่ได้รับความรื่นรมย์แม้ในกามทั้งหลายอันเป็นทิพย์ [ไฉนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]) เมรุมฺปิ วินิ-วิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาพระสุเมรุไปได้ [ป่วยการกล่าวถึงภูเขาลูกเล็กๆ])]

อนึ่ง พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตรต่อไป

กล่าวโดยพิสดารว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน่อยหนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้าเถอะครับ ลำดับนั้นพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจักสรงน้ำ สามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ ในคำอุปมานั้น ชื่อว่าน้ำมีอยู่ เพราะเป็นสิ่งที่เปียกรองเท้าเท่านั้น ที่ชื่อว่าไม่มี เพราะไม่พอที่จะอาบ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็หามิได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ

อนึ่ง บัณฑิตไม่พึงแสดงเนื้อความนี้ด้วยข้ออุปมาเหล่านี้อย่างเดียว แต่พึงแสดงด้วยข้ออุปมาที่สมควรอื่นอีก

โดยประการดังนี้ คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาอันเป็นไปในอายตนะคือฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ] ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็หามิได้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาสหคตะ คือ ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาอันเป็นที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็หามิได้

คำนี้เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์คืออากิญจัญญายตนสมาบัติ

อนึ่ง ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา เพราะทำความสิ้นไปแห่งความพอใจในอากิญจัญญายตนสมาบัติได้ยาก

ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้หมดความพอใจแล้ว[ในอากิญจัญญายตนสมาบัติ]

พึงทราบสุขาปฏิปทาและขิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ์ของฌาน เพราะเกิดขึ้นโดยการปรารภนัตถิภาว-บัญญัติคือความมีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่มีในอากาศที่ได้จากการเพิกกสิณขนาดเล็ก พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณ์โดยปริยายตรงกันข้าม

คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนนั่นแหละ

อสทิสรูโป นาโถ อารุปฺปํ ยํ จตุพฺพิธํ อาห
ตํ อิติ ฌตฺวา ตสฺมึ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

"พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นนาถะ มีคุณธรรมไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน ตรัสอรูปฌาน ๔ อย่างอันใดไว้ พระโยคีเข้าใจอรูปฌาน ๔ เหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณกกถาในอรูปฌานนั้นอีกด้วย"

จะกล่าวโดยละเอียดว่า :-

อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

"อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมมีเพราะการล่วงพ้นอารมณ์ ผู้มีปัญญาไม่ ปรารถนาการล่วงพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น"

ความหมายก็คือ ในบรรดาสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิง คือ

- อรูปสมาบัติที่ ๑ มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์คือกสิณรูป
- อรูปสมาบัติที่ ๒ มีได้เพราะล่วงพ้นอากาศ
- อรูปสมาบัติที่ ๓ มีได้เพราะล่วงพ้นวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ
- อรูปสมาบัติที่ ๔ มีได้เพราะล่วงพ้นการปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ

บัณฑิตไม่ปรารถนาการล่วงพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น เพราะไม่มีการล่วงพ้นองค์ฌานในสมาบัติเหล่านั้นเหมือนในรูปาวจรสมาบัติ ดังจะเห็นได้ว่า อรูปาวจรสมาบัติทั้งหมดมีองค์ฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และเอกัคคตา

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

สุปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา.

"ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตดีกว่า

สมาบัติก่อนๆ พึงทราบ อุปมาในความประณีตดีกว่านั้นเหมือนกับพื้นปราสาทและผ้าสาฎก”

[คำว่า ตตฺถ ในบาทที่ ๓ เพิ่มคำว่า สุปณีตตรภาเว หรือ สุปณีตตรตฺเต เป็นวิเสสยะ ในประโยคบาลีบางแห่งมีการเปลี่ยนประธานเป็นบทนามที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือมีภาวปัจจัยต่อท้าย ในบางแห่งก็เปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามบ้าง โดยเฉพาะประโยคที่มี ย ศัพท์เป็นกิริยาปรามาส คือ ระบุกริยาเป็นหลักโดยไม่ใช่วิเสสนะของบทนามใดๆ ต้องเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามแน่นอน]

อุปมาเหมือนปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตด้วยการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี พวงดอกไม้มีกลิ่นหอม เครื่องดื่มโภชนะมีรสอันดี ที่นอน และเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๑ ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ปราสาทชั้นที่ ๔ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น

ในข้ออุปมานั้น พื้นของปราสาททั้ง ๔ เหล่านั้น เป็นพื้นปราสาทเหมือนกัน ไม่มีความต่างกันโดยความเป็นพื้นปราสาทก็จริง แต่ปราสาทชั้นบนๆ ก็ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่างๆ โดยมีความบริบูรณ์แห่งกามคุณ ๕ พิเศษต่างกัน

อนึ่ง เปรียบเหมือนผ้าหนัก ๔ ตำลึง หนัก ๓ ตำลึง หนัก ๒ ตำลึง และหนัก ๑ ตำลึงของด้ายอย่างหยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า หรือละเอียดที่สุด ซึ่งหญิงนางหนึ่งทอไว้มีด้านกว้างและยาวเท่ากัน

[ผ้าหนัก ๔ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างหยาบ ผ้าหนัก ๓ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างละเอียด ผ้าหนัก ๒ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างละเอียดกว่า ส่วนผ้าหนัก ๑ ตำลึง เพราะทอด้วยด้ายอย่างละเอียดที่สุด]

ในข้ออุปมานั้น แม้ผ้าทั้ง ๔ มีด้านกว้างยาวเท่ากัน ขนาดของผ้าเหล่านั้นไม่ต่างกัน แต่ผ้าชนิดหลังๆ มีความประณีตกว่าผ้าชนิดก่อนๆ ด้วยการมีสัมผัสที่สบาย มี

เนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉันใด ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ก็ฉันนั้น องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่างนี้ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเท่านั้น แต่พึงทราบว่าในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตดีกว่า ด้วยความประณีตและประณีตกว่าขององค์ฌานเหล่านั้นเพราะภาวนาที่มีความพิเศษต่างกัน

อนึ่ง อรูปฌานเหล่านั้นที่ประณีตยิ่งตามลำดับอย่างนี้ :-

อสุจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค เอโก ตํ นิสฺสิโต ปโร
อญฺโญ พหิ อนิสฺสาย ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโร.

จิโต จตูหิ เอเตหิ ปุริเสหิ ยถากฺกมํ
สมานตาย ฌาตพฺพา จตสฺโสปิ วิภาวินา.[๓๐๙]

"ผู้มีปัญญาพึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ โดยความเสมอกับบุรุษ ๔ คนเหล่านี้ ตามลำดับว่า บุรุษคนหนึ่งยืนเกาะมณฑปในที่ไม่สะอาด อีกคนหนึ่งยืนอาศัยบุรุษผู้นั้น อีกคนหนึ่งไม่อาศัย[บุรุษผู้นั้น]ยืนอยู่ภายนอก อีกคนหนึ่งอาศัยคนที่อยู่ภายนอกยืนอยู่"

ในคาถานั้นมีการประกอบเนื้อความ ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มณฑปหลังหนึ่งมีอยู่ในที่ไม่สะอาด ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่งเดินมาแล้วรังเกียจของไม่สะอาดนั้นอยู่ จึงเอามือโหนมณฑปนั้นอยู่ ดุจยึดติดที่มณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมายืนพิงบุรุษซึ่งโหนที่มณฑปนั้น ต่อมาคนอื่นอีกมาแล้วคิดว่า บุคคลคนที่ยืนโหนมณฑป และบุรุษที่ยืนพิง ทั้งสองคนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้งสองนั้นจะตกลงไปแน่นอน เพราะมณฑปล้มไป เอาเถอะเราจักยืนในภายนอกมณฑป เขาจึงไม่ยืนอาศัยคนที่ยืนพิงนั้น แล้วไปยืนอยู่ภายนอกมณฑปทีเดียว ต่อมามีบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วดำริว่า บุรุษคนที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่ยืนพิงบุรุษนั้นไม่มีความปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้ว จึงได้ยืนพิงบุรุษคนนั้น

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณ เหมือนมณฑปในที่ไม่สะอาด

- อากาสานัญจายตนฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์เพราะรังเกียจอารมณ์ คือ กสิณรูป เหมือนบุรุษยืนโหนมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด

- วิญญาณัญจายตนฌานที่ปรารภอากาสานัญจายตนฌานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษที่ยืนพิงคนที่ยืนโหนมณฑป

- อากิญจัญญายตนฌานที่มีอารมณ์คือความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้นโดยไม่ทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษคิดถึงความไม่ปลอดภัยของบุรุษทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษที่โหนมณฑปนั้นแล้วไปยืนภายนอก

- เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่ปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ในที่ภายนอก คือความไม่มีวิญญาณเป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษดำริว่า บุรุษคนที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่ยืนพิงบุรุษนั้นไม่มีความปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้ว จึงยืนพิงบุรุษคนนั้น

อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เป็นไปอย่างนี้ :-

อารมฺมณำ กโรเตว อญฺญาภาเวน ตำ อิทำ
ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานำ วุตฺติเหตุ ยถา ชโน.[๓๑๐]

“ฌานดังกล่าวกระทำอรูปฌานที่ ๓ นี้ให้เป็นอารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนประชาชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นว่าไม่ดีเลี้ยงชีพ เพราะความเป็นอยู่เป็นเหตุ”

กล่าวโดยละเอียดว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ย่อมทำอากิญจัญญายตนฌานนั้นแม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีอย่างนี้ว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินี้มีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นข้าศึกใกล้ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น

ถามว่า : เหมือนอะไร

ตอบว่า : เหมือนดั่งประชาชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นว่าไม่ดีเลี้ยงชีพ เพราะความเป็นอยู่เป็นเหตุ

อุปมาเหมือนประชาชนผู้ไม่มีอาชีพในด้านอื่น จำต้องอาศัยเลี้ยงชีพ เพราะ

การเป็นอยู่เป็นเหตุ จึงอาศัยพระราชาผู้ปกครองทิศทั้งหมดองค์หนึ่งแม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีอย่างนี้ว่า พระราชาองค์นี้มีความประพฤติหยาบคาย ผู้ไม่สำรวม มีความประพฤติทางกาย วาจา และทางใจหยาบคาย ฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ไม่ได้อารมณ์อื่นอยู่ จึงทำอากิญจัญญายตนะแม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีนั้นให้เป็นอารมณ์ ฉันนั้น

อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ที่รับอารมณ์อยู่อย่างนี้ :-

อารุฬฺโห ทีฆนิสฺเสณึ ยถา นิสฺเสณิพาหุกํ
ปพฺพตคฺคญฺจ อารุฬฺโห ยถา ปพฺพตมตฺถกํ.
ยถา วา คิริมารุฬฺโห อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ
โอลุพฺภติ ตเถเวตํ ฌานโมลุพฺภ วตฺตติ.[๓๑]

"ฌานดังกล่าวย่อมอาศัยอรูปฌานที่ ๓ นี้ จึงเป็นไปได้ เหมือนบุคคลขึ้นบันไดยาวพึงเกาะราวบันไดไว้ และเหมือนบุคคลขึ้นสู่ยอดภูเขาพึงเกาะยอดภูเขา หรือเหมือนบุคคลขึ้นสู่ภูเขา ก็ต้องอาศัยเข่าของตนเท่านั้น"

จบ คำอธิบายอรูปาวจรกุศล

คำอธิบายเตภูมิกกุศล

[๒๖๙] บัดนี้ กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นไปโดยประเภท ๓ มีประเภทต่ำเป็นต้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทดังกล่าวของธรรมเหล่านั้น

ในพากย์นั้น คำว่า หีนำ (อย่างต่ำ) หมายความว่า อย่างทราม

พึงทราบกุศลจิตอย่างต่ำนั้นโดยเนื่องด้วยความเพียร กุศลจิตที่มีในท่ามกลางแห่งกุศลจิตอย่างต่ำและกุศลจิตอย่างสูง ชื่อว่า มัชฌิมะ (กุศลจิตอย่างกลาง) กุศลจิตที่นำไปสู่ความเป็นประธาน ชื่อว่า ประณีต ความหมายคือ กุศลจิตอย่างสูง

พึงทราบกุศลจิตเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยความเพียรเหมือนกัน กล่าวคือ ในขณะพยายามทำกุศลใด ฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาเป็นหีนะ (อย่างต่ำ) มีอยู่ กุศลนั้นชื่อว่าอย่างต่ำ ในขณะพยายามทำกุศลใด ธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างกลางหรือเป็นอย่างประณีต กุศลนั้นชื่อว่า มัชฌิมะ และปณีตะ

อนึ่ง กุศลใดอันบุคคลเพียรทำไว้โดยกระทำฉันทะที่เรียกว่าความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธาน กุศลนั้นชื่อว่า ฉันทาธิปไตย (มีฉันทะเป็นใหญ่) เพราะมาจากฉันทาธิบดี แม้วิริยาธิปไตยก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง ตั้งแต่ฐานะ[ที่แสดงฉันทาธิปไตยเป็นต้น]นี้ พึงนับนัยทั้งหลาย คือ นัยที่จำแนกไว้ก่อน (สุทธิกนัย) เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่า หีนะ เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่ามัชฌิมะ เป็นนัย ๑ นัยที่จำแนกว่า ปณีตะ เป็นนัย ๑ และนัยที่จำแนกว่า ฉันทาธิปไตยเป็นนัย ๑ นัยทั้ง ๕ เหล่านี้มีในฉันทาธิปไตยก่อน

แม้ในวิริยาธิปไตยเป็นต้นก็เหมือนกัน ดังนั้น ปัญจกนัยทั้ง ๔ จึงเป็น ๒๐ นัย

อีกอย่างหนึ่ง นัยมี ๒๐ อย่างนี้อีก คือ นัยแรกเป็นสุทธิกนัย ๑ นัย นัยที่จำแนกว่าหีนะเป็นต้น (มัชฌิมะ และปณีตะ) ๓ นัย และนัยที่จำแนกว่า ฉันทาธิปไตยเป็นต้น ๔ นัย (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และนัยที่จำแนกว่า ฉนฺทาธิปเตยฺยำ หีนำ (ฉันทา-ธิปไตยอย่างต่ำ) ๑๒ นัย

ถามว่า : ทรงจำแนกมหานัย ๒๐ เหล่านั้นไว้ในที่ไหน

ตอบว่า : ทรงจำแนกไว้ในหีนติกะของมหาปกรณ์ [๓๑๒] แต่ในฐานะนี้[คือที่สุดของคำอธิบายเตภูมิกกุศล] พึงถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหีนติกะ แล้วแบ่งเป็น ๓ ส่วนโดยจำแนกเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ พึงเว้นกองธรรมมัชฌิมะแม้จากหีนติกะนั้นแล้วถือเอาหีนะและปณีตะ แล้วแบ่งออกอย่างละ ๙ ส่วน

[ข้อความว่า “พึงถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหีนติกะ” หมายความว่า ในหีนติกะมีธรรม ๓ อย่าง คือ หีนา ธมฺมา (ธรรมอันต่ำ) มชฺฌิมา ธมฺมา (ธรรมอย่างกลาง) ปณีตา ธมฺมา (ธรรมอย่างประณีต) ให้ถือเอากองธรรมมัชฌิมะอย่างเดียวแล้วจำแนกเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะอีก

ข้อความว่า “พึงเว้นกองธรรมมัชฌิมะ” หมายความว่า ในฐานะที่แสดงกรรมทวาร ๑๘ กุศลกรรมของบุคคลผู้หลุดพ้นไม่ได้ จัดเป็นหีนกรรมทวาร ส่วนกุศลกรรมของบุคคลผู้หลุดพ้นได้จัดเป็นปณีตกรรมทวาร นอกจากนั้น กุศลที่เป็นอโหสิกรรมซึ่งให้ผลไม่ได้จัดเป็นมัชฌิมกรรมทวาร จึงไม่นับกุศลอย่างกลางเข้าในกรรมทวาร ๑๘]

กล่าวโดยละเอียดว่า ในหีนะนั่นแหละ

- กุศลอย่างต่ำก็มี
- กุศลอย่างกลางก็มี
- กุศลอย่างประณีตก็มี

ถึงแม้ในปณีตะเล่า

- กุศลอย่างต่ำก็มี
- กุศลอย่างกลางก็มี
- กุศลอย่างประณีตก็มี

[ท่านจำแนกหีนกุศลเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ อีกทั้งยังจำแนกปณีตกุศลเป็นหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะอีกทอดหนึ่ง]

ในบรรดากุศลที่เป็นหีนะและปณีตะเหล่านั้น :-

- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและหีนะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและมัชฌิมะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณีตะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณีตะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นหีนะและปณีตะ กุศลอย่างประณีตก็มี

ข้อนี้เรียกว่า นวกะหนึ่ง

- ในกุศลที่เป็นปณีตะและหีนะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและหีนะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและหีนะ กุศลอย่างประณีตก็มี

อนึ่ง ในกุศลที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างต่ำก็มี

- ในกุศลที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลอย่างประณีตก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและปณีตะ กุศลอย่างต่ำก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและปณีตะ กุศลอย่างกลางก็มี
- ในกุศลที่เป็นปณีตะและปณีตะ กุศลอย่างประณีตก็มี

ข้อนี้เป็นนวกะที่ ๒ รวมนวกะทั้งสองเป็นกุศล ๑๘

กุศล ๑๘ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมทวาร (กรรมที่เป็นเหตุเกิดของผลนั้นๆ) พึงทราบกษัตริย์ ๑๘ พราหมณ์ ๑๘ แพทย์ ๑๘ ศูทร ๑๘ โคตรจรณะ ๔๘ เพราะความเป็นผู้เกิดขึ้นแล้วด้วยกรรมทวาร ๑๘ เหล่านี้

[คำว่า กมฺมทฺวาร มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมานิ จ ตานิ ทฺวารานิ จาติ กมฺมทฺวารานิ (กรรมที่เป็นเหตุเกิดของผลนั้นๆ)

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๕) กล่าวว่า อฏฺจตฺตาลีส โคตฺตจรณานิ เตสญฺเญว ขตฺติยาทีนำ เภทา (โคตรจรณะ ๔๘ เป็นประเภทของกษัตริย์เป็นต้น) โดยมิได้ระบุชื่อไว้ชัดเจน หรือจำแนกว่า โคตรมี ๒๔ จรณะมี ๒๔ รวมเป็น ๔๘ หรือมีอย่างละ ๔๘ ส่วนคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๙) อธิบายว่า ภารทฺวาชโคตมาทโย อฏฺจตฺตาลีส โลเก โคตฺตานิ มูลภูตานิ, ตถา กฏฺฐกลาปาทโย อฏฺจตฺตาลีเสว จรณานีติ อาห อฏฺจตฺตาลีสนฺติอาทิ (โคตรเป็นบรรพบุรุษในโลก ๔๘ ชื่อ อันมีภารทวาชะและโคตมะเป็นต้น ส่วนจรณะมี ๔๘ ชื่อ อันมีผู้สาธยายคัมภีร์กัฏฐะและผู้สาธยายคัมภีร์กลาปะเป็นต้น) ตามคำอธิบายในคัมภีร์อนุฎีกา คำว่า โคตฺตจรณ เป็นทวันทสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า โคตฺตานิ จ จรณานิ จ โคตฺตจรณานิ (โคตรและจรณะ) อีกทั้งยังจำแนกว่าโคตรมี ๔๘ จรณะมี ๔๘ ในที่นี้ขอนำข้อความจากพจนานุกรมสันสกฤตมาอ้างไว้เป็นหลักฐาน ดังนี้

คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๖๐) กล่าวถึงความหมายนี้เป็นประการสุดท้ายว่า อิสิสทฺทาวจฺเจสุ อาทิปุริเสสุ สาณฺฑิลฺยาทีสุ จตุวีสติยำ มนุตฺเตสุ จ (และในบุรุษต้นตระกูลที่พึงกล่าวด้วย อิสิ ศัพท์มีสาณฑิลยะเป็นต้น ๒๔ ชื่อซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์) [มีรูปสันสกฤตว่า ฤษิศพฺทวาจฺเยษุ อาทิปุรุเษษุ ศาณฺฑิลฺยาทีษุ จตุรฺวึสเตา มนุกฺเตสุ จ] และคัมภีร์ข้างต้น (หน้า ๑๗๐-๑) แสดงอรรถของ จรณ ศัพท์ว่า ปาเท เวเทกเทเส สาขารูเป คนฺเถ ตทชฺเฌตริ ชเน โคตฺเต จ (ในเท้า, คัมภีร์ที่มีลักษณะย่อยอันเป็นพระเวทบางส่วน, ชนที่สาธยายคัมภีร์จรณะนั้น และโคตร) [มีรูปสันสกฤตว่า ปาเท ไวไทกเทเศ ศาขารูเป คฺรนฺเถ ตทธฺเยตริ ชเน โคตฺเร จ]

คัมภีร์วาจัสปัตยะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๖๙๖-๙๗) กล่าวว่า ในคัมภีร์ธรรมประทีปแสดงว่าโคตรมี ๒๔ ชื่อ ส่วนคัมภีร์วฤทธมนุแสดงว่าโคตรมี ๒๔ ชื่อ รวมเป็นโคตรทั้งหมด ๔๘ ชื่อ ดังข้อความว่า สพฺเพ ทฺวิจตุวีสติโคตฺตการา (ทั้งหมดเป็นผู้ตั้งโคตร ๒๔ ชื่อ ๒ กลุ่ม) [มีรูปสันสกฤตว่า สรฺวฺเว ทฺวิจตฺวาวึศตฺโคตฺรการาะ] นอกจากนั้น คัมภีร์วาจัสปัตยะได้นำโศลกจากคัมภีร์ธรรม-ประทีปและวฤทธมนุมาแสดงไว้ตามลำดับว่า

ศาณฺฑิลฺยะ กาศฺยปศฺไจว วาตฺสฺยะ สาวรฺกสฺตถา
ภรทฺวาโช เคาตมศฺจ เสากาลีนสฺตถาประ.

กลฺกิษสฺจาคฺนิเวศฺยศฺจ กฤษฺณาตฺเรยวศิษฺจเกา
วิศฺวามิตฺระ กุศิกศฺจ เกาศิกศฺจ ตถาประ.

ฆฤตเกาศิกเมาทฺคลฺเยา อาลมฺพฺยานะ ปราศระ
เสาปายนตฺตถาตฺริศฺจ วาสุกี โรหิตสฺตถา.
ไวยาฆฺรปทฺมกศฺไจว ชามทคฺนฺยสฺตถาประ
จตุรฺวฺวึศติรฺไว โคตฺรา กถิตา ปูรฺวฺวปณฺฑิไตะ.

“บัณฑิตในกาลก่อนกล่าวถึงโคตร ๒๔ ชื่อโดยแท้ คือ ศาณฑิลยะ กาศยปะ วาตสยะ สาวรรกะ ภรทวาชะ เคาตมะ เสากาลีนะ กัลกิษะ อัคนิเวศยะ กฤษณาตเรยะ วศิษฐ์ วิศวามิตร กุศิกะ เกาศิกะ ฆฤตเกาศิกะ เมาทคลี อาลัมพยานะ ปราศระ เสาปายนะ อัตริ วาสุกี โรหิตะ ไวยาฆรปัทมกะ และชามทัคนยะ”

อนึ่ง เพื่อให้ผู้ที่ไม่ได้เรียนรู้ภาษาสันสกฤตสามารถที่จะศึกษาข้อความข้างต้นได้ จึงขอปริวรรตเป็นบาลีว่า

สาณฺฑิลฺโย กสฺสโป เจว วาสฺโส สาวณฺณโก ตถา
ภรทฺวาโช โคตโม จ โสกาลิโน ตถา ปโร.
กกฺกิโส จาคฺคิเวสฺโส จ กณฺหาเตฺรยวสิฏฺจกา
วิสฺสามิตฺโต กุสิโก จ โกสิโก จ ตถา ปโร.
ธุตโกสิกโมคฺคลฺลี อาลมฺพฺยาโน ปราสโร
โสปายโน ตถาตฺริ จ วาสุกี โรหิโต ตถา.
เวยคฺฆปชฺชโก เจว ชามทคฺคิ ตถา ปโร
จตุวีสติ เว โคตฺตา กถิตา ปุพฺพวิญฺญุภิ.

โคตรอีก ๒๔ ชื่อหลัง พึงทราบตามโศลกสันสกฤตว่า

เสากาลีนกเมาทฺคลฺเยา ปราศรวฤหสฺปตี
กาญฺจโน วิษฺณุเกาศิกฺเยา กาตฺยายนาตฺเรยกาณฺวกาะ.
กฤษฺณาตฺเรยะ สางฺกฤติศฺจ เกาณิลฺโย ครฺคสํชฺญกะ
อางฺคิรส อิติ ขฺยาตะ อนาวฤกาขฺยสํชฺญิตะ.
นวฺยไชมินิวฤทฺธาขฺยาะ ศาณฺฑิลฺโย วตฺส เอว จ
สาวรฺณฺยาลมฺพฺยานไวยา- ฆฺรปทฺมา ฆฤตเกาศิกะ
ศกฺติะ กาณฺวายนศฺไจว วาสุกิรฺโคตมสฺตถา.

ศฺรุนกะ เสาปายนศฺจ มุนโย โคตฺรการิณะ
เอเตษำ ยานฺยปตฺยานิ ตานิ โคตฺราณิ มนฺยเต.

"มุนีเหล่านี้ผู้ก่อตั้งโคตร คือ เสากาลีนะ เมาทคลี ปราศรวฤหัสปติ กาญจนะ วิษณุ เกาศิกี กาตยายนาตเรยะ กาณวกะ กฤษณาตเรยะ สางกฤติ ครรคเกาณิลยะ อนาวฤกอางคิรสะ นัพยไชมินิวฤทธะ วัตสศาณฑิลยะ สาวรรณี อาลัมพยานะ ไวยาฆรปัทมะ ฆฤตเกาศิกะ ศักติ กาณวายนะ วาสุกี เคาตมะ ศรุนกะ และเสาปายนะ เหล่ากอใดของมุนีเหล่านั้นดำรงอยู่ เหล่าก่อนั้นชื่อว่าโคตร"

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

โสกาลินโก โมคฺคลฺลี ปราสรวิหปฺปตี
กาญฺจโน วิณฺหุโกสิกี กจฺจายนตฺเรยกณฺณกา.
กณฺหาตฺเรโย สงฺกิติ จ โกณฺฑิลฺโย ภคฺคสญฺญโก
องฺคีรโส อิติ ขฺยาโต อนาวุกขฺยสญฺญิโต.
นพฺยาชมิติ วุฑฺฒาขฺยา สณฺฑิลฺโย วสฺส เอว จ
สาวณฺยาลมฺพฺยานเวยฺยาคฺ- ฆปชฺโช ธุภโกสิโก
สตฺติ กณฺณายโน เจว วาสุกี โคตโม ตถา.
สุนโก โสปายโน เจว มุนโย โคตฺตการิโน
เอเตสำ ยานฺยปจฺจานิ ตานิ โคตฺตานิ มนฺยเต.

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วาจัสปัตยะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๙๐๐) แสดงว่า จรณ ศัพท์ใช้ในความหมาย ๗ อย่าง คือ เท้าอันเป็นอวัยวะอย่างหนึ่งของร่างกาย (เทหาวยวเภเท ปาเท), คัมภีร์ที่เป็นส่วนหนึ่งของพระเวทอันเป็นคำไวพจน์อื่นของคัมภีร์ย่อย (เวไทกเทเศ ศาขาปรปรฺยาเย), แสงของดวงอาทิตย์เป็นต้น (อรฺกาเทะ กิรเณ), บาทอันเป็นส่วนที่ ๔ ของโศลก (โศฺลกานำ จตุรฺถภาเค ปาเท จ), จำนวนอันเป็นส่วนที่ ๔ (จตุรฺถภาคมาตฺเร), จำนวนอันเป็นส่วนหนึ่ง (เอกเทศมาตฺเร) และการขวนขวาย (อนุษฺจาเน) โดยมิได้กล่าวถึงความหมายว่าโคตรของ จรณ ศัพท์ไว้

คัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๒ หน้า ๓๕๕) แสดงถึงโคตร ๔๘ ชื่อเหมือนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วาจัสปัตยะ และในคัมภีร์ดังกล่าว (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๕) กล่าวถึงความหมายของ จรณ ศัพท์ที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า จรณสทฺโท เวเทกเทสวาจี กจาทิรูโป อิติ มุคฺธโพธฏีกาการกทุคฺคาทาโส. มูลำ,

โคตฺตํ อิติ เมทินี (ท่านทุคคาทาสะผู้รจนาคัมภีร์มุคธโพธฏีกากล่าวว่า จรณ ศัพท์มีลักษณะเป็นคัมภีร์กฐะเป็นต้นที่กล่าวถึงพระเวทบางส่วน คัมภีร์เมทินีกล่าวว่า ใช้ในความหมายว่า ราก, โคตร) [มีรูปสันสกฤตว่า จรณศพฺโท เวไทกเทศวาจี กจาทิรูปะ อิติ มุคฺธโพธฏีกากฤทฺทุรฺคาทาสะ. มูลมฺ, โคตฺรมฺ อิติ เมทินี] แต่คัมภีร์ข้างต้นมิได้ระบุจำนวนของจรณะไว้

ความจริงแล้วจรณะเป็นชื่อของกลุ่มพราหมณ์ผู้สาธยายคัมภีร์จรณะอันเป็นวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มีคัมภีร์กฐะและคัมภีร์กลาปะหรือกาตันตระนั่นเอง ดังนั้น คำในคัมภีร์อนุฏีกาว่า กฏฺจกลาปาทโย ควรมีรูปเดิมว่า กจกาลาปาทโย (ผู้สาธยายคัมภีร์กฐะและผู้สาธยายคัมภีร์กลาปะ) จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๒) กล่าวถึงการเชื่อมทวันท-สมาสของ กจ และ กาลาป เป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์ว่า เอกชฺฌายนพฺราหฺมณานำ กจกาลาปำ อิจฺจาทิ (ความเป็นเอกพจน์และนปุงสกลิงค์ย่อมมีแก่[ศัพท์ที่แสดงถึง]พราหมณ์ผู้สาธยายเป็นกลุ่ม) เช่น กจกาลาปำ = ผู้สาธยายคัมภีร์กฐะและผู้สาธยายคัมภีร์กลาปะ ดังนี้เป็นต้น) แม้คัมภีร์ฎีกาใหม่ของพาลาวตาร (หน้า ๑๘๑) ก็อธิบายว่า ตตฺถ กจา นาม อุชุพฺเพทสาขาวิเสสชฺฌายกา, กาลาปาติ กลาป-นามพฺยากรณเพทชฺฌายกา (ในพากย์นั้น กฐะ คือ ผู้สาธยายคัมภีร์ย่อยของฤคเวทโดยพิเศษ คำว่า กาลาปะ คือ ผู้สาธยาย[องค์ประกอบของ]พระเวทคือไวยากรณ์ชื่อว่ากลาปะ) คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับความหมายของ กจ ศัพท์ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๐๑) ว่า มุนิเภเท ฤคฺเวที-ยศาขายามฺ ตจฺฉาขฺยาธฺเยตริ จ (ในมุนีผู้หนึ่ง[ชื่อกฐะ] คัมภีร์ย่อยที่มีในฤคเวท[ชื่อกฐะ] และผู้สาธยายคัมภีร์ย่อยนั้น)

สรุปความว่า โคตรคือมุนีผู้เป็นบรรพบุรุษ ๔๘ ชื่อ ส่วนจรณะคือพราหมณ์ ๔๘ กลุ่มผู้สาธยายคัมภีร์จรณะอันเป็นคัมภีร์สำคัญที่เป็นวิชาประกอบการศึกษาพระเวทมีคัมภีร์กฐะและคัมภีร์กลาปะเป็นต้น]

อนึ่ง บรรดากุศลธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรกุศลเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) บ้าง เป็นทุเหตุกะ (มีเหตุ ๒) บ้าง โดยประเภทแห่งกุศลที่เป็นญาณสัมปยุตต์และญาณวิปปยุตต์ แต่รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศลเป็นติเหตุกะอย่างเดียว ประกอบกับปัญญาเท่านั้น

ในกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ เหล่านี้ แม้กามาวจรกุศลย่อมเกิดร่วมกับอธิบดีบ้าง เว้นจากอธิบดีบ้าง แต่รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศลย่อมประกอบด้วยอธิบดีโดยแท้

ในกุศลเหล่านี้ กามาวจรกุศลย่อมได้อธิบดีเพียง ๒ เท่านั้น คือ อารัมมณาธิปติ และสหชาตาธิปติ ส่วนรูปาวจรและอรูปาวจรกุศลย่อมไม่ได้อารัมมณาธิปติ ย่อมได้เฉพาะสหชาตาธิปติเท่านั้น

[ข้อความว่า “ย่อมได้อธิบดี” คือ เป็นปัจจยุปบันของอธิบดีนั้นๆ]

ในบรรดาอธิบดีเหล่านั้น ความเป็นจิตตาธิปไตยของจิต ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย[มีผัสสะเป็นต้น] แต่เพราะจิต ๒ ดวงไม่มีอยู่พร้อมกัน ขึ้นชื่อว่าจิตตาธิปติ ของสัมปยุตตจิตจึงไม่มี ฉันทาธิปติเป็นต้นของธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

บุคคลบางคนปรารถนาอธิบดีโดยเนื่องด้วยจิตดวงเดิมอันเป็นเหตุเกิดของจิตดวงต่อมาอย่างนี้ว่า กุศลจิตดวงหลังกระทำจิตใดให้เป็นธุระให้เป็นใหญ่ ถูกพยายามแล้วอย่างนี้ว่า ถ้ากุศลมีอยู่แก่บุคคลผู้มีจิต กุศลก็จักมีแก่เรา จิตดวงเดิมนั้นของบุคคลนั้นชื่อว่าเป็นจิตตาธิปติ จิตดวงหลังนี้ชื่อว่า จิตตาธิปไตย เพราะมาจากจิตดวงเดิมนั้น กระนั้นก็ตาม นัยนี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา ดังนั้น จึงควรทราบความเป็นอธิบดีตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

อนึ่ง ในมหานัย ๑๙ เหล่านี้ มีจิต นวกะ และวาระแห่งพระบาลี เท่ากับจำนวนที่ตรัสไว้ในสุทธิกนัยต้น ดังนั้น จึงควรทราบประเภทของจิต นวกะ และวาระ ซึ่งคูณด้วย ๒๐ จากจำนวนที่ตรัสไว้ในญาณสัมปยุตต์ และคูณด้วย ๑๖ จากจำนวนที่ตรัสไว้ในญาณวิปปยุตต์

คำอธิบายที่กล่าวมานี้ชื่อว่าปกิณกกถาของกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

จบ คำอธิบายกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

คำอธิบายโลกุตตรกุศล

[๒๗๗] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกุศลที่ยังสมบัติในภพ ๓ ให้เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงโลกุตตรกุศลเพื่อล่วงพ้นภพทั้งหมด

ในพากย์นั้น ถามว่า : ธรรมที่ชื่อว่า โลกุตตระ ในคำว่า โลกุตฺตรํ เพราะเป็นสภาวะอะไร

ตอบว่า : โลกุตตระ คือ ฌานที่ข้ามโลก [คือ วัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตระ คือ ฌานที่ล่วงพ้นโลก [คือ วัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตระ คือ ธรรมชาติที่ล่วงพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ [๓๑๔]

[คำว่า โลกุตฺตร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ฌานที่ข้ามโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือมรรคที่เป็นสภาวะข้ามพ้นวัฏฏทุกข์ = โลกํ ตรตีติ โลกุตฺตรํ (อุ อุปสรรคไม่มีความหมายใดๆ, ตร ธาตุมีความหมายว่า ข้าม)

- ฌานที่ล่วงพ้นโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือผลที่เป็นสภาวะล่วงพ้นจากวัฏฏทุกข์ภายหลังข้ามพ้นไปด้วยมรรคแล้ว = โลกํ อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ (อุ อุปสรรคและ ตร ธาตุมีความหมายว่าล่วงพ้น)

- ธรรมชาติที่ล่วงพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ หมายถึง นิพพาน = โลกํ สมติกฺกมฺม อภิภุยฺย ติฏฺฐตีติ โลกุตฺตรํ (อุ อุปสรรคมีความหมายว่า ล่วงพ้น, ตร ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ) ท่านจึงอธิบาย ตร ธาตุด้วยคำว่า อภิภุยฺย ติฏฺฐติ (ครอบงำตั้งอยู่)]

บทว่า ฌานํ ภาเวติ (เจริญโลกุตตรฌาน) หมายความว่า พระโยคาวจรยังอัปปนาฌานอันประกอบด้วยขณะจิตดวงหนึ่งให้เกิด คือ ให้เจริญ

คำว่า นิยยานิกะ คือ ฌานที่ออกไปจากโลก กล่าวคือ ออกไปจากวัฏฏทุกข์

อีกนัยหนึ่ง นิยยานิกะ คือ ฌานที่กระทำให้บุคคลออกไปจากโลก ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยโลกุตตรฌานนั้น :-

- กำหนดรู้ทุกข์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- ละสมุทัยอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- รู้แจ้งนิโรธอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- เจริญมรรคอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป

ดังนั้น โลกุตตรฌานนั้นจึงชื่อว่านิยยานิกะ

[คำว่า นิยฺยานิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ฌานที่ออกไปจากโลก = โลกโต นิยฺยาตีติ นิยฺยานิกํ. (นิ บทหน้า + ยา ธาตุ = ไป + อนีย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ รัสสะสระ อี ใน นี เป็น อิ และแปลง ย เป็น ก)

- ฌานที่ทำให้บุคคลออกไปจากโลก = โลกโต นิยฺยาติ เอเตนาติ นิยฺยานํ, นิยฺยานํ เอว นิยฺยานิกํ (นิยฺยาน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต แต่ไม่พฤทธิ์สระ อิ ใน นิ เป็น เอ เพราะการพฤทธิ์ไม่แน่นอน)

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน เมื่อมีผัสสะกระทบ เขาสามารถกำหนดรู้ได้ทันปัจจุบัน จึงไม่เกิดสุขเวทนาที่รู้สึกชอบใจ ทุกขเวทนาที่รู้สึกไม่ชอบใจ และอุเบกขาเวทนาที่วางเฉยด้วยความไม่รู้เท่าทัน เมื่อเวทนาไม่ปรุงแต่ง ตัณหาที่ต้องการจะได้รับสุขเวทนายิ่งๆ ขึ้นไปเมื่อมีสุขเวทนา หรือตัณหาที่ต้องการจะได้รับสุขเวทนาเมื่อมีทุกขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อไม่มีตัณหาปรุงแต่ง อุปาทานที่ยึดมั่นในตัวตนก็ไม่เกิดขึ้น ส่งผลให้ภพคือการทำกรรมดีหรือกรรมชั่วไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีภพ ชาติ ชรา และมรณะเป็นต้นก็มีไม่ได้ การกำหนดรู้ทันปัจจุบันตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนกระทั่งหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ จึงเป็นการตัดภพชาติให้สั้นลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรลุโลกุตตรฌาน ก็นับว่าได้ออกไปจากภพอย่างแท้จริง]

อนึ่ง กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมก่อจุติและปฏิสนธิ คือ ทำให้เจริญในวัฏฏะ เหตุนั้นกุศลนั้นจึงชื่อว่า อาจยคามี ฉันใด โลกุตตรกุศลนี้เป็นเช่นนั้นหามิได้ ที่แท้แล้ว โลกุตตรกุศลนี้ทำลายไปซึ่งจุติและปฏิสนธิอันกุศลในภูมิ ๓ สร้างไว้ โดยทำให้ขาดแคลนปัจจัย เหมือนเมื่อบุรุษคนหนึ่งสร้างกำแพงสูง ๑๘ ศอก แต่อีกคนหนึ่งเอาค้อนใหญ่ทุบทำลายที่อันบุรุษนั้นก่อแล้วๆ พังไป ดังนั้น โลกุตตรฌานนั้นจึงชื่อว่า อปจยคามี (สภาวะทำลายจุติและปฏิสนธิไป)

[ในประโยคที่มี จ และ ปน คู่กัน ดังประโยคว่า ยถา จ ปน เตภูมกกุสลํ วฏฺฏสฺมึ จุติปฏิสนฺธิโย อาจินาติ วฑฺเฒตีติ อาจยคามิ นาม โหติ เป็นต้น จ ศัพท์ทำหน้าที่ปทาลังการ คือ ประดับบท ไม่มีความหมายใดๆ ส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคต้น]

ในคำว่า ทิฏฺจิคตานํ ปหานาย นี้ ทิฏฐินั่นแหละ ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ ดังคำว่า คูถคตํ (คูถ) มุตฺตคตํ (มูตร) เป็นต้น[๓๑๕]

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฐิคตะ คือ ทิฏฐิที่เป็นไปในทิฏฐิ [๖๒] เพราะอยู่ภายในทิฏฐิ ๖๒

อีกนัยหนึ่ง ทิฏฐิคตะ คือ อกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฐิ ความหมายก็คือ มีความเป็นไปเช่นเดียวกับทิฏฐิ

ถามว่า : อกุศลดังกล่าวคืออะไร

ตอบว่า : คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และอกุศลคือราคะ โทสะ โมหะซึ่งยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม[ของอกุศลเหล่านั้น]

[คำว่า ทิฏฺจิคต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ทิฏฐินั่นแหละ = ทิฏฺจิโย เอว ทิฏฺจิคตานิ (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คำว่า คต เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ มีอรรถของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)
- ทิฏฐิที่เป็นไปในทิฏฐิ ๖๒ = ทิฏฺจีสุ คตานิ ทิฏฺจิคตานิ.
  (สัตตมีตัปปุริสสมาส คำว่า คต มีความหมายว่า เป็นไป)
- อกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฐิ = ทิฏฺจิยาว คตํ เอเตสนฺติ ทิฏฺจิคตานิ.
  (อุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาส คำว่า คต มีความหมายว่า เป็นไป)]

ดังจะเห็นได้ว่า อกุศลเหล่านั้นเรียกว่ามีความเป็นไปเหมือนทิฏฐิ เพราะปรากฏความเป็นไปจนถึงการก่อให้เกิดปฐมมรรค ดังนั้น ทิฏฐิและอกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฐิ จึงได้ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ [ย่อมเจริญโลกุตตรฌานเพื่อละ]ทิฏฐิและอกุศลที่มีความเป็นไปเหมือนทิฏฐิเหล่านั้น

คำว่า ปหานาย (เพื่อละ) หมายความว่า เพื่อละด้วยสมุจเฉทปหาน (ละโดยเด็ดขาด)

คำว่า ปฐมาย (เบื้องต้น) หมายความว่า

- อันเป็นเบื้องต้นด้วยการนับบ้าง - ด้วยการเกิดขึ้นครั้งแรกบ้าง

คำว่า ภูมิยา (ภูมิ) หมายความถึง :-

๑. พื้นดิน เช่น อนนฺตรหิตาย ภูมิยา ปตฺโต น นิกฺขิปิตพฺโพ[๓๑๖] (ไม่ควรวางบาตรบนพื้นอันปราศจากเครื่องปูลาด)

๒. จิตตุปบาท (จิตและเจตสิก) เช่น สุขภูมิยํ กามาวจเร[๓๑๗] (ในกามาวจรธรรมเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา)

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญญผล (โสดาปัตติผลอันเป็นผลของมรรคซึ่งเป็นเหตุแห่งความเป็นสมณะ) เพราะสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น[มีผัสสะและเวทนาเป็นต้น]ย่อมเกิดขึ้นในกลุ่มจิตและเจตสิกคือผลนี้ เนื่องจากเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ดังนั้น สามัญญผลนั้นจึงได้ชื่อว่า ภูมิ

อีกนัยหนึ่ง แม้เมื่อมีความเป็นโลกุตตระ[ของผลและนิพพานโดยเป็นสภาวะข้ามพ้นแล้ว]เหมือนกัน สามัญญผลย่อมมีอยู่จริง คือ เกิดขึ้นจริง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน ดังนั้น จึงเรียกว่า ภูมิ [ย่อมเจริญโลกุตตรฌาน]เพื่อบรรลุภูมินั้น

[คำว่า ภูมิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นที่เกิดขึ้นของสัมปยุตตธรรม = ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูมิ.
  (ลง มิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- สภาวะมีอยู่จริง = ภวตีติ ภูมิ (ลง มิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ปฐมาย ภูมิ ปตฺติยา ในคัมภีร์ธรรมสังคณีจึงมีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

- เพื่อบรรลุภูมิคือโสดาปัตติผลอันเป็นที่เกิดของสัมปยุตตธรรม
- เพื่อบรรลุภูมิคือโสดาปัตติผลอันมีอยู่จริง]

คำว่า ปตฺติยา (เพื่อบรรลุ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุ คือ เพื่อ

ประโยชน์แก่การได้รับสามัญญผลอย่างแรกที่เรียกว่า โสดาปัตติผล พึงทราบเนื้อความในคำว่า ปตฺติยา นั้นอย่างนี้

คำว่า วิวิจฺจ (สงัดแล้ว) หมายความว่า สงัดแล้ว คือ เว้นแล้วโดยเนื่องด้วยสมุจเฉทวิเวก (ความสงัดโดยเด็ดขาด)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกฺขปฏิปทำ ทนฺธาภิญฺญำ (อันเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา) เป็นต้น เพราะทรงประสงค์ที่จะแสดงย้ำถึงโลกุตตรฌานพร้อมทั้งปฏิปทาโดยละสุทธิกนัยในโลกุตตรฌานนี้ แม้เมื่อโลกิยฌานจะไม่สำเร็จโดยปราศจากปฏิปทา[ที่เป็นเหตุบรรลุฌาน]ก็ตาม

[ในพระบาลีที่แสดงถึงโลกิยฌาน ทรงแสดงสุทธิกฌานล้วนๆ ไม่ระคนด้วยปฏิปทาก่อน แต่ในโลกุตตรฌานนี้มิได้แสดงสุทธิกนัยดังกล่าวไว้ เพราะทรงประสงค์จะแสดงย้ำถึงโลกุตตรฌานพร้อมทั้งปฏิปทานั้นแหละ]

ในพากย์นั้น พระโยคาวจรบุคคลใดข่มกิเลสตั้งแต่เริ่มต้นอยู่ ย่อมข่มได้ลำบากโดยยากด้วยหมู่ปัจจัย[คือการใส่ใจกรรมฐานเพื่อข่มกิเลส]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน อันเป็นไปพร้อมกับความเพียร ปฏิปทาของท่านนั้นเป็นทุกขาปฏิปทา ส่วนพระโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรมวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน[ในวิปัสสนาญาณที่ ๑๑] จึงถึงความปรากฏแห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็นทันธาภิญญา

โดยประการดังนี้ วาระอย่างใดอย่างหนึ่ง โบราณาจารย์กำหนดชื่อว่า ทุกขา-ปฏิปทา ทันธาภิญญา

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระไหน

ตอบว่า : ในวาระใด กิเลสที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็ฟุ้งขึ้นอีก ครั้นข่มแล้วครั้งที่สองก็ย่อมฟุ้งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามแล้วจึงทำให้ถูกข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้น แล้วจึงให้ถึงการขจัดด้วยมรรค พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระนี้ จึงตั้งชื่อวาระนี้ว่า ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้อความก็ยังไม่ชัดเจน ดังนั้น จึงควรทราบการอธิบาย

ตั้งแต่ต้นในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า พระโยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทายรูปและนามธรรม เมื่อกำหนดรูปและนามก็ลำบากอยู่ด้วยความยากเข็ญย่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ ปฏิปทาของท่านจึงชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา ส่วนโยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูปและนามได้แล้ว การตรัสรู้ของท่านชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าแห่งความปรากฏของมรรคในขณะเจริญวิปัสสนา

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูปและนามได้แล้ว เมื่อกำหนดแยกรูปนามอยู่ย่อมลำบากกำหนดแยกได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำหนดแยกรูปนามได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมสามารถให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา

อีกรูปหนึ่งกำหนดแยกรูปและนามได้แล้ว เมื่อกำหนดเหตุปัจจัย ย่อมลำบากกำหนดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำหนดเหตุปัจจัยได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา

อีกรูปหนึ่งกำหนดเหตุปัจจัยได้แล้ว เมื่อแทงตลอดไตรลักษณ์ ย่อมลำบากกำหนดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อแทงตลอดไตรลักษณ์ได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา

รูปอื่นอีกแทงตลอดไตรลักษณ์นำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและผ่องใสมา เมื่อขจัดนิกันติ (ความพอใจ) แห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ย่อมลำบากกำจัดได้โดยยากเข็ญ และเมื่อกำจัดนิกันติได้แล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมทำให้มรรคเกิดขึ้นช้า แม้ปฏิปทาของท่านนั้นก็ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา อย่างนี้

พระอรรถกถาจารย์ชอบใจวาระนี้ และตั้งชื่อดังกล่าวของวาระนี้ไว้ พึงทราบปฏิปทา ๓ ข้างหน้าโดยนัยนี้นั่นแหละ

ในธรรมุทเทศมีคำว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น มีอธิกบท ๔ คือ

๑. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์

๒. สัมมาวาจา

๓. สัมมากัมมันตะ

๔. สัมมาอาชีวะ [เพราะโสดาปัตติมรรคได้ชื่อเฉพาะว่า อนัญญาตัญญัสสามี-ตินทรีย์ และสัมมาวาจาเป็นต้นก็เป็นนิยตโยคีเจตสิกในโลกุตตรจิต]

และบทว่า มคฺคงฺคํ เป็นต้นในนิเทศของวิตกเป็นต้นในนิทเทสวาระ เป็นอธิกบท

คำที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้ในมหากุศลจิตดวงแรกในหนหลังนั่นแหละ แต่ความเป็นโลกุตตระเป็นความต่างกันในเรื่องโลกุตตรกุศลกถานี้ ด้วยความต่างกันของภูมิ

ในบรรดาอธิกบททั้ง ๔ เหล่านั้น บทว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ หมายความว่า อินทรีย์อันเกิดขึ้นด้วยการใส่ใจอย่างนี้ของโยคีผู้ปฏิบัติด้วยมนสิการว่า เราจักรู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นเหตุไม่ตาย หรือจักรู้แจ้งสัจธรรม ๔ ที่ยังไม่เคยรู้ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

ลักษณะเป็นต้นของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปัญญินทรีย์ในหนหลังนั่นแหละ

[คำว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนญฺญาตํ + ญสฺสามิ + อิติ + อินฺทฺริยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อนญฺญาตํ ญสฺสามีติ อุปฺปนฺนํ อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ.

“อินทรีย์อันเกิดขึ้นด้วยมนสิการว่า เราจักรู้แจ้งนิพพาน/สัจธรรม ๔ ที่ยังไม่เคยรู้”]

สัมมาวาจา คือ วาจาดี หรือวาจาที่บัณฑิตสรรเสริญ [โดย สมฺมา ศัพท์มีความหมายว่า ดี หรือสรรเสริญ] คำว่า สัมมาวาจา นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาวาจาที่กำจัดวจีทุจริต

สัมมาวาจานั้นมีลักษณะกำหนดเอา[สัมปยุตตธรรม] มีหน้าที่งดเว้น มีการกำจัดมิจฉาวาจาเป็นเครื่องปรากฏ

[คำว่า สัมมาวาจา หมายถึง วาจาหรือเสียงพูดโดยตรง แต่ในที่นี้หมายถึงวิรตีเจตสิกโดย

อ้อม ด้วยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงวิรตีอันเป็นเหตุ แม้สัมมากัมมันตะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน]

สัมมากัมมันตะ คือ การงานดี หรือการงานที่บัณฑิตสรรเสริญ คำว่า สัมมา-กัมมันตะ นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉากัมมันตะที่กำจัดกายทุจริต

สัมมากัมมันตะนั้นมีลักษณะก่อให้เกิด[สัมปยุตตธรรม] มีหน้าที่งดเว้น มีการกำจัดมิจฉากัมมันตะเป็นเครื่องปรากฏ

สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพดี หรือการเลี้ยงชีพที่บัณฑิตสรรเสริญ คำว่า สัมมาอาชีวะ นี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาอาชีพ

สัมมาอาชีวะนั้นมีลักษณะผ่องแผ้ว มีหน้าที่คือความเป็นไปแห่งอาชีพโดยชอบธรรม มีการกำจัดมิจฉาอาชีพเป็นเครื่องปรากฏ

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบลักษณะเป็นต้นในโลกุตตรวิรตีเหล่านี้ โดยเนื่องด้วยลักษณะเป็นต้นที่กล่าวไว้ในวิรตี ๓ หนหลัง [มหากุศลจิตดวงแรก]

โดยประการดังนี้ พึงทราบมรรค ๕ ที่กล่าวไว้ในหนหลัง [มหากุศลจิตดวงแรก] โดยเนื่องด้วยธรรม [คือ วิรตี] ๓ เหล่านี้ว่าเป็นมรรค ๘ ในโลกุตตรกุศลจิตนี้

อนึ่ง สัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้นไม่มีในเยวาปนกธรรม กรุณาและมุทิตาก็ไม่มีเหมือนกัน ที่แท้แล้ว[วิรตี]ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้มิได้ถือเอาในเยวาปนกธรรม เพราะเป็นธรรมที่มาโดยตรงในพระบาลีของโลกุตตรกุศลจิตนี้ ส่วนกรุณาและมุทิตามีสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์ [โลกุตตร]ธรรมเหล่านี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังนั้น จึงไม่ถือเอากรุณาและมุทิตาเหล่านั้นในโลกุตตรกุศลจิตนี้

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความที่ต่างกันในอุทเทสวาระก่อน

[๒๘๓] ส่วนในนิทเทสวาระ ลำดับแรก ในคำว่า มคฺคงฺคํ (เป็นองค์แห่งมรรค) มคฺคปริยาปนฺนํ (นับเนื่องในมรรค) นี้ คำว่า มัคคังคะ คือ องค์แห่งมรรค [อริยมรรคมีองค์ ๘] ความหมายก็คือ ส่วนหนึ่งของมรรค

อุปมาเหมือนกับสิ่งที่นับเนื่องในป่า ชื่อว่า อรัญญปริยาปันนะ ฉันใด ธรรมที่นับเนื่องในมรรค [อริยมรรคมีองค์ ๘] ชื่อว่า มัคคปริยาปันนะ ฉันนั้น ความหมายก็คือ ธรรมอันอาศัยมรรค

[วิตกจัดเป็นสัมมาสังกัปปะ วิตกนั้นนับเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหมู่ จึงชื่อว่า มัคคปริยาปันนะ และชื่อว่าเป็นธรรมอันอาศัยมรรค เพราะธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งย่อมอาศัยธรรมที่เป็นองค์รวม]

[๒๘๕] ในคำว่า ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค (ปีติสัมโพชฌงค์) นี้ ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึง สัมโพชฌงค์คือปีตินั่นแหละ

ในคำว่า สมฺโพชฺฌงฺโค (สัมโพชฌงค์) นั้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์แห่งธรรมสามัคคีที่ชื่อว่า โพธิ (เหตุทำให้ตื่นจากการนิทราคือกระแสกิเลส, เหตุทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔, เหตุทำให้รู้แจ้งนิพพาน)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง

คำนี้มีอธิบายว่า ธรรมสามัคคีได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอริยสาวกรู้แจ้งด้วยธรรม-สามัคคีกล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมากมายมีความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความตั้งมั่นในภพ ความเพียรเพื่อให้ตั้งมั่นในภพ กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค ความยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ และความยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น

คำว่า พุชฺฌติ แปลว่า ย่อมตื่นจากความหลับคือกระแสกิเลส หรือย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือย่อมรู้แจ้งนิพพาน

คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์แห่งโพธิที่เรียกว่าธรรมสามัคคีนั้น เหมือนองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้น

แม้อริยสาวกนี้ก็ได้ชื่อว่า โพธิ เพราะรู้แจ้งด้วยธรรมสามัคคีอย่างที่กล่าวไว้แล้วนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้งนั้น เหมือนองค์ของกองทัพและองค์ของรถเป็นต้น สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

พุชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส องฺคาติ วา โพชฺฌงฺคา.

"อีกนัยหนึ่ง คำว่า โพชฌงค์ คือ องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง"

[ประโยคว่า อิทำ วุตฺตำ โหติ (คำนี้มีอธิบาย) มักเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ คือ กระทำให้ชัดเจน แต่ในที่นี้จัดเป็นประโยควิตถาระ คือ ประโยคขยายความ ประโยคว่า อิทำ วุตฺตำ โหติ นี้ต้องวางอยู่หน้าประโยคอื่นเสมอ และแสดงวากยปิณฑัตถะ คือ ใจความของพากย์ ในข้อความบางแห่งพบคำว่า อิติ วุตฺตำ โหติ (ความหมายก็คือ) อยู่ท้ายประโยคอื่น ทำหน้าที่แสดงปทปิณฑัตถะ คือ ใจความของบท

คำว่า โพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- องค์แห่งธรรมสามัคคีที่เป็นเหตุทำให้ตื่นจากการนิทราคือกระแสกิเลส, ที่เป็นเหตุทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔, ที่เป็นเหตุทำให้รู้แจ้งนิพพาน = โพธิยา องฺโคติ โพชฺฌงฺโค (โพธิ ศัพท์เป็นกรณสาธนะ หมายถึง ธรรมสามัคคี และ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น, แทงตลอด, รู้แจ้ง)

- องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง = โพธิสฺส องฺโคติ โพชฺฌงฺโค (โพธิ ศัพท์เป็นกัตตุสาธนะ หมายถึง อริยสาวก และ พุธ ธาตุใช้ในความหมายทั้ง ๓ อย่างข้างต้น)]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายของโพชฌงค์ตามนัยแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอีกอย่างนี้ว่า

โพชฺฌงฺคาติ เกนฏฺเฐน โพชฺฌงฺคา. โพธาย สำวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, พุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, อนุพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, ปฏิพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, สมฺพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา.[๓๑๘]

"ในคำว่า โพชฺฌงฺคา (โพชฌงค์)

ถามว่า : ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นสภาวะอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อการรู้

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้ตามสมควร[แก่เหตุมีวิปัสสนาเป็นต้นและแก่สัจจะที่ควรรู้]

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้เฉพาะ[โดยความเป็นเฉพาะหน้า]

ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้ชอบ [คือ ไม่ผิดพลาด]"

[คำว่า โพธาย สંวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา (ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อการรู้) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌตีติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (เหตุแห่งมรรคที่รู้อริยสัจ ๔) โดย องฺค ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ

คำว่า พุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา (ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะรู้) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌนฺตีติ โพธิโย, โพธิโย เอว องฺคา โพชฺฌงฺคา (เหตุคือธรรมสามัคคีที่รู้)

คำว่า โพธิ ใน โพชฺฌงฺคา มีความหมายว่า รู้ ความหมายว่า รู้ ดังกล่าวเป็นความหมายโดยสามัญทั่วไป จึงอาจครอบคลุมกับความหมายว่า รู้ตามสมควร รู้เฉพาะ และรู้ชอบ ตามหลักภาษาแล้วเนื้อความที่เป็นสามัญทั่วไปอาจแสดงถึงเนื้อความพิเศษได้บ้าง ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๘) อธิบายว่า

โพธิสทฺโท หิ สพฺพวิเสสยุตฺตๆ พุชฺฌนำ สามญฺเญน สงฺคณฺหาติ.[๓๑๙]

"โดยแท้จริงแล้ว โพธิ ศัพท์ย่อมรวมเอาความรู้ที่ประกอบด้วยความพิเศษทั้งหมดไว้โดยสามัญทั่วไป"]

คำว่า สัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว

อีกนัยหนึ่ง สัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์อันดี

ด้วยประการฉะนี้ สัมโพชฌงค์คือปีตินั่นแหละ ชื่อว่าปีติสัมโพชฌงค์

พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้นั่นแหละแม้ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น

[คำว่า สมฺโพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว = ปสตฺโถ โพชฺฌงฺโคติ สมฺโพชฺฌงฺโค.

(สं อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปสตฺถ (สรรเสริญ)

- โพชฌงค์อันดี = สุนฺทโร โพชฺฌงฺโคติ สมฺโพชฺฌงฺโค.

(สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า สุนฺทร (ดี)

แม้ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น ก็มีสมาธิสัมโพชฌงค์ ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อย่อความ ประโยคที่มีข้อความว่า ตามนัยนี้ หรือ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว หรือ มีนัยเดียวกันนี้ จัดเป็นประโยคอติเทสสังวัณณนา คือ อธิบายด้วยการอ้างถึงข้อความที่กล่าวไว้แล้ว นับเข้าในประโยคสังเขปที่ย่อความ]

[๒๙๖] คำว่า เตสํ ธมฺมานํ (ธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า สัจธรรม ๔ ย่อมถึงการแทงตลอดในสมัยนั้น ชื่อว่าธรรมเหล่านั้น

บทว่า อนญฺญาตานํ (ที่ยังไม่เคยรู้) หมายความว่า สัจธรรมเหล่านั้นอันโยคาวจรชื่อว่ารู้แล้วด้วยปฐมมรรค แต่ก็ตรัสว่า อนญฺญาตานํ (ที่ยังไม่เคยรู้) เพราะบุคคลนี้ไม่เคยรู้สัจธรรมเหล่านี้มาก่อน เหมือนบุคคลมาสู่วิหารที่ไม่เคยตามปกติ แม้ยืนอยู่ในท่ามกลางวิหารก็พูดว่า ข้าพเจ้ามาสู่ที่ไม่เคยมา เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่มาตามปกติ และเหมือนบุคคลประดับดอกไม้ที่ไม่เคยประดับตามปกติ นุ่งผ้าที่ยังไม่เคยนุ่ง หรือบริโภคอาหารที่ไม่เคยบริโภค จึงกล่าวว่าข้าพเจ้าบริโภคอาหารที่ยังไม่เคยบริโภค เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยบริโภคตามปกติ

แม้คำว่า อทิฏฺจ (ที่ยังไม่เคยเห็น) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทิฏฺจานํ (ที่ยังไม่เคยเห็น) คือ ไม่เคยเห็นด้วยปัญญาจักษุในกาลก่อนแต่กาลนี้

บทว่า อปฺปตฺตานํ (ที่ยังไม่เคยบรรลุ) คือ ที่ยังไม่เคยบรรลุด้วยการได้รับ

บทว่า อวิทิตานํ (ที่ยังไม่เคยทราบ) คือ ที่ยังไม่ทำให้ปรากฏด้วยญาณ

บทว่า อสจฺฉิกตานํ (ที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง) คือ ที่ยังไม่เคยทำให้ประจักษ์

บทว่า สจฺฉิกิริยาย (เพื่อทำให้แจ้ง) หมายความว่า เพื่อทำให้ประจักษ์

พึงประกอบสัมพันธ์แม้กับบทที่เหลือเหมือนกับบท[ว่า อสจฺฉิกตานํ สจฺฉิกิริยาย (เพื่อทำให้แจ้งสัจธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง)] อย่างนี้ว่า เพื่อรู้สัจธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อ

เห็นสัจธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุสัจธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบสัจธรรมที่ยังไม่เคยทราบ

[๒๙๙] ในคำว่า จตูหิ วจีทุจฺจริเตหิ (วจีทุจริต ๔) เป็นต้น คำว่า วจี พึงทราบว่าเป็นวจีวิญญัติ

คำว่า ทุจริต คือ ความประพฤติที่ถูกทำลายโดยโทษ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง

วจีทุจริต คือ ทุจริตที่เป็นไปทางวาจา

อีกนัยหนึ่ง วจีทุจริต คือ ทุจริตที่ให้สำเร็จแล้วด้วยวาจา

[การงดเว้น]จากวจีทุจริตเหล่านั้น

[คำว่า วจีทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทุจริตที่เป็นไปทางวาจา = วจีโต ปวตฺตานิ ทุจฺจริตานิ วจีทุจฺจริตานิ. (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส)
- ทุจริตที่ให้สำเร็จแล้วด้วยวาจา = วจิยา นิปฺผาทิตานิ ทุจฺจริตานิ วจีทุจฺจริตานิ. (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า อารติ คือ สภาวะรื่นรมย์จากที่ไกล [อา อุปสรรคมีความหมายว่า ไกล]

คำว่า วิรติ คือ สภาวะรื่นรมย์เว้นห่างไกลจากวจีทุจริตเหล่านั้น [วิ อุปสรรคมีความหมายว่า เว้น]

คำว่า ปฏิวิรติ คือ สภาวะถอยจากวจีทุจริตนั้นๆ แล้วรื่นรมย์งดเว้นจากวจีทุจริตเหล่านั้น [ปติ อุปสรรคมีความหมายว่า ถอย ส่วน วิ อุปสรรคมีความหมายว่า เว้น]

อีกอย่างหนึ่ง บททั้งสามนี้ถูกเพิ่มไว้โดยเนื่องด้วยบทอุปสรรค [คือ อา, วิ และ ปติ ไม่มีความหมายใดๆ เป็นปทาลังการ คือ เครื่องประดับบทให้สละสลวย]

บททั้งสามนี้เป็นชื่อของการงดเว้นทั้งหมด

คำว่า เวรมณี คือ สภาวะทำลายเวร[มีมุสาวาทเป็นต้น]

แม้คำว่า เวรมณี นี้ก็เป็นชื่อของการงดเว้นนั่นแหละ

อนึ่ง เมื่อบุคคลพูดมุสาวาทเป็นต้นด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมทำ[ทุจริต] วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อกระทำเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำนั้น กล่าวคือ ย่อมตัดขาดทางแห่งเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำ ดังนั้น จึงชื่อว่า อกิริยา (การไม่ทำ)

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า อกรณะ (การไม่ประกอบ) คือ การไม่ให้เพื่อกระทำเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำนั้น กล่าวคือ ย่อมตัดขาดทางแห่งเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำ

อนึ่ง เมื่อบุคคลพูดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงละเมิด วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า อนัชฌาปัตติ (การไม่ล่วงละเมิด)

คำว่า เวลาอนติกฺกโม (การไม่ล้ำฝั่ง) นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

ลำดับแรก เวลา ศัพท์พบในความหมายว่า

๑. กาลเวลา เช่น ตาย เวลาย[๓๒๐] (ในเวลานั้น)

๒. กอง เช่น อุรุเวลายํ วิหรติ [๓๒๑](ประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา, ตำบลกองทรายใหญ่)

๓. เขตฝั่ง เช่น จิติธมฺโม เวลํ นาติวตฺตติ [๓๒๒] (ผู้มีสภาพตั้งมั่นย่อมไม่ประพฤติล้ำฝั่ง)

แม้ในที่นี้ทรงประสงค์เอาเขตฝั่งเท่านั้น ที่จริงแล้ววจีสุจริต ๔ ทรงประสงค์เอาว่าเป็นเขตฝั่ง เพราะเป็นสิ่งที่น้ำล่วงพ้นไม่ได้

โดยประการดังนี้ เมื่อบุคคลพูดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงพ้นเขตฝั่ง วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อล่วงพ้นเขตฝั่งนั้น ดังนั้น จึงตรัสว่า เวลาอนติกฺกโม (การไม่ล้ำฝั่ง[คือวจีสุจริต])

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เวลา คือ สภาวะที่ทำให้หวั่นไหว หมายความว่า ทำให้โยกคลอน ทำให้กระจัดกระจายไป

ถามว่า : ทำให้อะไรหวั่นไหว

ตอบว่า : ทำให้วจีทุจริต ๔ หวั่นไหว

ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่าเวลา เพราะทำให้[วจีทุจริต ๔] หวั่นไหว และชื่อว่าอนติกกมะ (การไม่ล่วงพ้น) เพราะดำเนินไปไม่ล่วงพ้นประโยชน์สุขของบุคคล

โดยประการดังนี้ พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยบททั้ง ๒ ในคำว่า เวลา-อนติกฺกโม นี้

[คำว่า เวลาอนติกฺกโม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่ล้ำฝั่ง = เวลํ อนติกฺกโม เวลาอนติกฺกโม (ทุติยาตัปปุริสสมาส)
- สภาวะทำให้วจีทุจริตหวั่นไหว = เวลายตีติ เวลา.
  (เวล ธาตุ จาเล = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

หรือ

- สภาวะไม่ล่วงพ้นประโยชน์สุขของบุคคล = ปุริสสฺส หิตสุขํ อนติกฺกมตีติ อนติกฺกโม.
  (น บทหน้า + อติ บทหน้า + กมุ ธาตุ ปทวิกฺเขเป = ก้าวเท้า + อ ปัจจัย)

ความหมายแรกเป็นบทเดียวว่า เวลาอนติกฺกโม ส่วนความหมายหลังเป็น ๒ บทว่า เวลา และ อนติกฺกโม]

คำว่า เสตุฆาตะ คือ สภาวะทำลายเหตุ[ของวจีทุจริต] หมายความว่า สภาวะย่ำยีเหตุของวจีทุจริต ๔ โดยแท้จริงแล้ว ปัจจัยประสงค์เอาว่าเป็น เสตุ ในบทนี้

ในคำว่า เสตุฆาตะ นั้น มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

คำว่า เสตุ คือ ปัจจัยแห่งวจีทุจริต ๔ มีราคะเป็นต้น ย่อมผูกบุคคลไว้ในวัฏฏะ

คำว่า เสตุฆาตะ คือ สภาวะทำลายเหตุ[ของวจีทุจริต] คำนี้เป็นชื่อของวิรตีที่กำจัดเหตุของวจีทุจริต

อนึ่ง วิรตีคือสัมมาวาจานี้ย่อมมีได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตร-มรรค] ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากมุสาวาทด้วยจิตดวงอื่น ย่อมงดเว้นจาก

เปสุญญวาทเป็นต้นด้วยจิตดวงอื่น แต่วิรตีนี้มีได้ในจิตดวงเดียวในขณะเกิดโลกุตตร-มรรค เพราะวิรตี[คือสัมมาวาจา]ดวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาในวจีทุจริต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์

[สัมมาวาจาที่เกิดร่วมกับโลกิยจิต ทำหน้าที่งดเว้นจากวจีทุจริตทีละอย่าง เช่น เมื่องดเว้นจากมุสาวาท ก็มีมุสาวาทวิรตีเกิดดวงเดียว ดังนี้เป็นต้น วิรตีเจตสิก ๔ อย่างจึงประกอบกับจิต ๔ ประเภทในขณะงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ แต่ในขณะเกิดโลกุตตรจิต วิรตีดวงเดียวเกิดขึ้นแล้วขจัดราคะเป็นต้นอันเป็นเหตุของวจีทุจริต ๔]

[๓๐๐] คำว่า กายทุจฺจริเตหิ แปลว่า ทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้นที่เป็นไปทางกาย หรือทุจริตอันให้สำเร็จแล้วด้วยกาย

พึงทราบคำที่เหลือโดยนัยก่อนนั่นแล

[คำว่า กายทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทุจริตที่เป็นไปทางกาย = กายโต ปวตฺตานิ ทุจฺจริตานิ กายทุจฺจริตานิ. (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส)
- ทุจริตที่ให้สำเร็จแล้วด้วยกาย = กาเยน นิปฺผาทิตานิ ทุจฺจริตานิ กายทุจฺจริตานิ. (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)]

แม้วิรตีคือสัมมากัมมันตะนี้ย่อมมีได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตร-มรรค] ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตด้วยจิตดวงอื่น ย่อมงดเว้นจากอทินนาทานและมิจฉาจารด้วยจิตดวงอื่น แต่วิรตีนี้มีได้ในจิตดวงเดียวในขณะเกิดโลกุตตรมรรค เพราะวิรตี[คือสัมมากัมมันตะ]ดวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาในกายทุจริต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์

[๓๐๑] ในนิเทศของสัมมาอาชีวะ พึงทราบข้อความในบทว่า อกิริยา (การไม่ทำ) เป็นต้น ดังนี้

พึงทราบการประกอบเนื้อความตามนัยนี้ว่า เมื่อบุคคลเลี้ยงชีพอยู่ด้วยเจตนาใด

ชื่อว่าย่อมกระทำกิริยา[ทางกายและวาจา] วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อทำกิริยานั้น ดังนั้น จึงตรัสว่า อกิริยา (การไม่ทำ)

อนึ่ง ชื่อว่าอาชีวะนี้มิได้มีโดยเฉพาะ เมื่อบุคคลถือเอาสัมมาวาจาและสัมมา-กัมมันตะแล้ว สัมมาอาชีวะก็เป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะนับเข้าในฝ่ายวาจาและกัมมันตะนั้น แต่อาชีวะนั้นถูกนำออกมาจากวาจาและกัมมันตะเหล่านั้นแสดงไว้ด้วยการเสพอาศัยอยู่เป็นนิตย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น สัมมาอาชีวะก็ไม่มีหน้าที่ของตน มรรค ๘ ย่อมไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะพึงมีหน้าที่ของตน องค์มรรค ๘ ก็พึงบริบูรณ์

พึงทราบนัยในการทำองค์มรรค ๘ ให้บริบูรณ์นั้นดังนี้ ขึ้นชื่อว่าอาชีวะ เมื่อวิบัติอยู่ก็ย่อมวิบัติในกายทวารและวจีทวารนั่นแหละ ไม่มีความวิบัติของอาชีวะในมโน-ทวาร แม้เมื่อบริบูรณ์อยู่ก็ย่อมบริบูรณ์ในทวารทั้ง ๒ นั้นนั่นเอง ชื่อว่าความบริบูรณ์แห่งอาชีวะมิได้มีทางมโนทวาร แต่การล่วงละเมิดทางกายทวารมีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ไม่มีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ในวจีทวารก็เหมือนกัน

ในเรื่องนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา เป็นผู้ขวนขวายในการสนุกสนาน เมื่อจะแสดงความเป็นผู้กล้าหาญย่อมทำการล่าเนื้อบ้าง ปล้นคนเดินทางบ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง การกระทำเช่นนี้ชื่อว่า อกุศลกายกรรม แม้เจตนางดเว้นจากอกุศลกายกรรมนั้นก็ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ

อนึ่ง บุคคลเหล่านั้นย่อมกล่าววจีทุจริต ๔ มิใช่มีอาชีวะเป็นเหตุ การพูดเช่นนี้ชื่อว่า อกุศลวจีกรรม แม้งดเว้นจากอกุศลวจีกรรมนั้นก็ชื่อว่า สัมมาวาจา

นายพรานและชาวประมงเป็นต้นย่อมฆ่าสัตว์ ย่อมถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ ย่อมประพฤติมิจฉาจารใดเพราะอาชีพเป็นเหตุ การฆ่าสัตว์เป็นต้นนี้ชื่อว่า มิจฉาอาชีวะ การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ ชนที่รับค่าจ้างแล้วพูดมุสา ย่อมยังเปสุญญวาท ผรุสวาท และสัมผัปปลาปะให้เป็นไป แม้การพูดมุสาเป็นต้นนี้ก็ชื่อว่า มิจฉาอาชีวะ การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ

พระมหาสิวเถระกล่าวไว้ว่า “การล่วงละเมิดทางกายทวารและวจีทวาร จะมีอาชีวะเป็นเหตุหรือไม่มีอาชีวะเป็นเหตุก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นกายกรรมและวจีกรรม

ฝ่ายอกุศลโดยแท้ แม้การงดเว้นจากกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลก็ได้ชื่อว่า สัมมา-กัมมันตะและสัมมาวาจา ถ้าถามว่า 'อาชีวะไปไหนเสียเล่า' ก็ตอบได้ว่า 'การอาศัยกุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ อย่างแล้วยังปัจจัย ๔ ให้เกิดขึ้น แล้วจึงบริโภคปัจจัยนั้น เป็นมิจฉาอาชีวะ' กระนั้นก็ตาม มิจฉาอาชีวะดังกล่าวเป็นมิจฉาอาชีวะอันถึงที่สุด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ

[กุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ คือ
๑. การแสร้งเสพปัจจัย
๒. การพูดกระซิบ
๓. การแสร้งทำอิริยาบถให้น่าเลื่อมใส
เป็นมิจฉาอาชีวะที่เกี่ยวกับภิกษุ ส่วนมิจฉาอาชีวะที่กล่าวไว้ข้างต้นเกี่ยวกับคฤหัสถ์โดยทั่วไป]

แม้สัมมาอาชีวะนี้ก็มีได้ในจิตต่างกันในส่วนเบื้องต้น[ก่อนโลกุตตรมรรค] ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลย่อมงดเว้นจากการล่วงละเมิดทางกายทวารด้วยจิตดวงอื่น ย่อมงดเว้นจากการล่วงละเมิดทางวจีทวารด้วยจิตดวงอื่น แต่วิรตีนี้มีได้ในจิตดวงเดียวในขณะเกิดโลกุตตรมรรค เพราะวิรตี[คือสัมมาอาชีวะ]ดวงเดียวเกิดขึ้นทำลายเหตุของเจตนาอันเป็นเหตุเกิดของความทุศีลคือมิจฉาอาชีวะอันเกิดขึ้นด้วยประเภทแห่งกรรมบถ ๗ [กายกรรม ๓ และวจีกรรม ๔] ในกายทวารและวจีทวาร ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ ข้อที่กล่าวมานี้เป็นความต่างกันในนิทเทสวาระ

[คำว่า อยมฺปิ สมฺมาอาชีโว บางแห่งแปลว่า สัมมาอาชีวะแม้นี้ แต่ตามหลักภาษาควรจะแปลว่า แม้สัมมาอาชีวะนี้ เพราะ ปิ หรือ อปิ ศัพท์แม้จะประกอบท้ายวิเสสนะว่า อยํ ก็ควรนำมาแปลร่วมกับ สมฺมาอาชีโว เพราะวิเสสยะเป็นหลักสำคัญมากกว่าวิเสสนะ การประกอบนิบาตท้ายวิเสสนะเช่นนี้เรียกว่า อัฏฐานปยุตตะ หรือ อัฏฐานปโยคะ คือ การประกอบในที่ไม่เหมาะสม ดังคัมภีร์สัททวุตติอธิบายว่า

โย ปุพฺโพ ปรสทฺเทน อจฺจนฺตํ น ปยุชฺชเต
ตถาปิ อตฺถสมฺพนฺเธ โสว ปรํ ปยุชฺชเต.[๓๒๓]

"ศัพท์หน้าใดมิได้ประกอบแน่นอนกับศัพท์หลัง กระนั้นก็ตาม เมื่อมีการสัมพันธ์เนื้อความ ศัพท์หน้านั้นย่อมถูกประกอบได้ในศัพท์หลัง"

ข้อนี้หมายความว่า ปิ หรือ อปิ ศัพท์ข้างหน้า สมฺมาอาชีโว อาจนำมาประกอบกับศัพท์หลังได้ เพราะมีการสัมพันธ์เนื้อความกับศัพท์หลัง เนื่องจากทำหน้าที่รวบรวมสัมมาอาชีวะเป็นหลัก มิได้รวบรวมความหมายของ อิม ศัพท์ใน อยฺ]

อนึ่ง อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ถูกเพิ่มไว้[กว่าโลกิยกุศล]ในอินทรีย์ทั้งหลาย และในองค์แห่งมรรคทรงเพิ่มสัมมาวาจาเป็นต้น จึงตรัสว่า นวินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๙) อฏฺจงฺคิโก มคฺโค (มรรคมีองค์ ๘) ไว้ในสังคหวาระโดยเนื่องด้วยอนัญญาตัญญัสสามี-ตินทรีย์และสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น

สุญญตวาระเป็นไปตามเดิมนั่นแหละ

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นความต่างกันในสุทธิกปฏิปทาที่แสดงไว้ก่อน[สุทธิกสุญญต-วาระเป็นต้น]

[๓๔๓] แต่นี้ไป เป็นประเภทแห่งเทศนา คือ สุทธิกสุญญตา สุญญตปฏิปทา สุทธิกอัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิปทา

ในพากย์นั้น คำว่า สุญญตา เป็นชื่อของโลกุตตรมรรค กล่าวคือ โลกุตตรมรรคนั้นย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค คุณของตน[คือมรรค] และอารมณ์

ถามว่า : โลกุตตรมรรคนั้นย่อมได้ชื่ออย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุในพระศาสนานี้ใส่ใจมั่นอยู่โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นอนัตตา อนึ่ง มรรคที่พ้นออกไป[จากสังขารและวัฏฏทุกข์] ย่อมไม่มีเพราะการรู้เห็นว่าเป็นอนัตตาเท่านั้น การรู้เห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง จึงสมควร ดังนั้น เธอจึงยกจิตขึ้นสู่อนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วพิจารณาอยู่เที่ยวไป

อนึ่ง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ของภิกษุนั้นย่อม

เห็นสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ โดยความเป็นของว่างเปล่าทีเดียว วิปัสสนานี้ชื่อว่าสุญญตา วิปัสสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า สุญญตะ (ว่างเปล่า) มรรคย่อมได้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคอย่างนี้

[มรรคเป็นธรรมที่พ้นไปจากสังขาร เพราะรับเอานิพพานที่ดับสังขารเป็นอารมณ์ และพ้นไปจากวัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓ จึงได้ชื่อเพิ่มอีกว่า วุฏฐานะ รวมชื่อว่า มัคควุฏฐานะ คือ มรรคที่พ้นออกไปจากสังขารและวัฏฏทุกข์

มรรคของโยคาวจรที่ใส่ใจถึงความเป็นอนัตตาเป็นหลัก ย่อมได้ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา ในขณะเกิดวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่ใกล้จะบรรลุมรรค เพราะอาศัยอนัตตาเป็นพื้นฐานหลักในการปฏิบัติ]

อนึ่ง มรรคนั้นว่างเปล่าจากราคะเป็นต้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า สุญญตะ ด้วยคุณของตน แม้พระนิพพานก็ได้ชื่อว่า สุญญตะ เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่าจากราคะเป็นต้น

มรรคย่อมได้ชื่อสุญญตะโดยอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ตามสุตตันตเทศนา ที่จริงแล้วสุตตันตเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอารมณ์ในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

๒. มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในเรื่องโลกุตตรกุศลนี้ เพราะมรรคมาปรากฏแล้ว

[๓๕๐] แม้ในคำว่า อปฺปณิหิตํ (ไม่มีความปรารถนา) นี้ พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้

คำว่า อปฺปณิหิตํ นี้เป็นชื่อของมรรค มรรคย่อมได้ชื่อนี้ด้วยเหตุ ๓ เช่นกัน

ถามว่า : มรรคย่อมได้ชื่อนี้ด้วยเหตุ ๓ อย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุในพระศาสนานี้ใส่ใจมั่นอยู่โดยความเป็นทุกข์แต่ต้นทีเดียว ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นทุกข์ อนึ่ง มรรคที่พ้นออกไป[จากสังขารและวัฏฏทุกข์] ย่อมไม่มีเพราะการรู้เห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น การรู้เห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง จึงสมควร ดังนั้น เธอจึงยกจิตขึ้นสู่อนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วพิจารณาอยู่เที่ยวไป

อนึ่ง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ของภิกษุนั้นยังปณิธิ (ความปรารถนา) ในสังขารที่มีในภูมิ ๓ ให้เหือดแห้งสิ้นไปจึงปล่อยวาง วิปัสสนานี้ชื่อว่าอัปปณิหิตะ (ไม่มีความปรารถนา) วิปัสสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า อัปปณิหิตะ มรรคย่อมได้ชื่อว่า อัปปณิหิตะ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคอย่างนี้

อนึ่ง ราคะ โทสะ และโมหะที่ปรารถนาไม่มีอยู่ในมรรคนั้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าอัปปณิหิตะ ด้วยคุณของตน แม้พระนิพพานก็ได้ชื่อว่า อัปปณิหิตะ เพราะไม่มีความปรารถนาเหล่านั้น มรรคย่อมได้ชื่ออัปปณิหิตะโดยอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นรับเอาพระ-นิพพานเป็นอารมณ์

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ตามสุตตันตเทศนา ที่จริงแล้วสุตตันตเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอารมณ์ในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

[คำว่า ธุร ในประโยคว่า อาคมนเมว หิ ธุรํ (เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของ

มรรคเป็นประธาน) ใช้ในความหมายว่า ประธาน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) แสดงความหมายของ ธุร ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

ยุเค'ธิกาเร วีริเย ปธาเน จานฺติเก ธุโร.[๓๒๔]

"ธุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอก, อุปกรณ์ของเกวียน (มีหัวเกวียนเป็นต้น), ความอุตสาหะ, ประธาน และใกล้"]

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค

๒. มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในเรื่องโลกุตตรกุศลนี้เพราะมรรคมาปรากฏแล้ว

ถามว่า : มรรคมีชื่อ ๓ อย่าง[ในพระสูตร] คือ สุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะ มิใช่หรือ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตโยเม ภิกฺขเว วิโมกฺขา- สุญฺญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข[๓๒๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่าง คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์ ๓. อัปปณิหิตวิโมกข์"

เหตุใดในอภิธรรมกถานี้จึงตรัสมรรค ๒ ในมรรค ๓ เหล่านั้น มิได้ตรัสอนิมิตต-วิโมกข์เล่า

ตอบว่า : เพราะไม่มีวิปัสสนาเป็นเหตุมาปรากฏ กล่าวคือ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้ กระนั้นก็ตาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสอนิมิตตวิปัสสนาแก่พระราหุลเถระผู้เป็นโอรสของพระ-พุทธองค์ว่า

อนิมิตฺตญฺจ ภาเวหิ มานานุสย'มุชฺชห
ตโต มานาภิสมยา อุปสนฺโต จริสฺสสิ.[๓๒๖]

"เธอจงเจริญอนิมิตตวิปัสสนา (การรู้เห็น[ด้วยความไม่เที่ยง]ว่าไม่มีรูปร่างสัณฐาน) จงละมานานุสัยเสีย เธอจักเป็นผู้สงบเที่ยวไปเพราะละมานะนั้นได้"

โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาย่อมถอนรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเที่ยง รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่ายั่งยืน รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นอัตตา และรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นสุข ฉะนั้น จึงตรัสว่า อนิมิตฺตา (ไม่มีรูปร่างสัณฐาน) วิปัสสนานั้นย่อมถอนรูปร่างสัณฐานนั้นแม้ก็จริง แต่ก็ยังเป็นไปกับด้วยสังขารที่มีรูปร่างสัณฐาน เพราะดำเนินไปในธรรมที่[บุคคลสำคัญว่า]เป็นรูปร่างสัณฐาน ดังนั้น วิปัสสนานั้นจึงดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคด้วยตนเองแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้

อีกนัยหนึ่ง ธรรมดาพระอภิธรรมเป็นปรมัตถเทศนา (เทศนาที่แสดงปรมัตถ์) และมรรคที่เป็นอนิมิตตะก็มีความบกพร่องแห่งเหตุโดยปรมัตถ์ทีเดียว

ถามว่า : ความบกพร่องแห่งเหตุมีได้อย่างไร

ตอบว่า : อนิมิตตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอนิจจานุปัสสนา และสัทธินทรีย์ก็มีกำลังยิ่งด้วยวิโมกข์นั้น สัทธินทรีย์นั้นไม่เป็นแม้องค์หนึ่งในอริยมรรค เพราะมิใช่องค์มรรค จึงไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้

ส่วนในวิโมกข์ ๒ อื่นจากนี้ สุญญตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอนัตตานุปัสสนา อัปปณิหิตวิโมกข์ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยทุกขานุปัสสนา ปัญญินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยสุญญต-วิโมกข์ในวิโมกข์เหล่านั้น สมาธินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ปัญญินทรีย์ และสมาธินทรีย์เหล่านั้นสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้ เพราะเป็นองค์แห่งอริยมรรค ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลีที่จำแนกธรรมอันเป็นมัคคาธิปติแม้ในมัคคารัมมณติกะ พระพุทธองค์มิได้ตรัสความเป็นมัคคาธิปติไว้ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิบดี เพราะธรรมเหล่านั้น[คือฉันทะและจิตตะ]มิใช่องค์มรรค พึงทราบคำอุปไมยนี้ ฉันนั้น ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นคำวินิจฉัยตามมติของอาจารย์รูปหนึ่งนอกจากคัมภีร์อรรถกถาในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคด้วยตนเองแล้วไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสมรรคที่เป็นอนิมิตตะไว้

บางคนกล่าวว่า มรรคที่เป็นอนิมิตตะแม้ไม่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาเป็นเหตุมาปรากฏก็ได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์ ตามสุตตันตเทศนา พวกเขาถูกคัดค้านโดยกล่าวคำนี้ว่า “เมื่อมรรคที่เป็นอนิมิตตะได้ชื่อโดยคุณของตนและโดยอารมณ์ แม้มรรคที่เป็นสุญญตะและอัปปณิหิตะก็พึงได้ชื่อนี้ตามคุณของตนและโดยอารมณ์ แต่ก็ไม่ได้ เพราะมรรคนี้ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ โดยสภาวะของตน และโดยความเป็นปฏิปักษ์ ความหมายก็คือ โดยสภาวะ และโดยความตรงกันข้าม”

ในเรื่องนั้น มรรคที่เป็นสุญญตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนบ้าง โดยความเป็นปฏิปักษ์บ้าง กล่าวคือ มรรคที่เป็นสุญญตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนอย่างนี้ว่า ชื่อว่าว่างจากราคะเป็นต้น และชื่อว่าไม่ถูกปรารถนาโดยราคะที่ปรารถนาเป็นต้น และย่อมได้ชื่อโดยความเป็นปฏิปักษ์อย่างนี้ว่า มรรคที่เป็นสุญญตะเป็นปฏิปักษ์ต่อการยึดถืออัตตา ส่วนมรรคที่เป็นอัปปณิหิตะเป็นปฏิปักษ์ต่อความปรารถนา

มรรคที่เป็นอนิมิตตะย่อมได้ชื่อโดยสภาวะของตนเท่านั้น เพราะไม่มีอารมณ์แห่งราคะเป็นต้น และเพราะไม่มีรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเที่ยงเป็นต้น มิใช่ได้ชื่อโดยความเป็นปฏิปักษ์ เพราะมรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้นไม่ใช่เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุปัสสนาซึ่งมีสังขารนิมิตเป็นอารมณ์ แต่อนิจจานุปัสสนาตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลมแก่มรรคนั้น ดังนั้นมรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้นจึงไม่มีตามอภิธรรมเทศนาโดยสิ้นเชิง

มรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้น [พระอรรถกถาจารย์ในกาลก่อน]ได้นำมาแสดงไว้ตามสุตตันตเทศนาอย่างนี้ กล่าวคือ มรรคที่พ้นไปจากสังขารและวัฏฏทุกข์มีอยู่ในวาระใด ลักษณะทั้ง ๓ ย่อมมาปรากฏเหมือนมาปรากฏด้วยอาวัชชนะเดียวกัน และขึ้นชื่อว่าการมาปรากฏแห่งลักษณะทั้ง ๓ พร้อมกันมิได้มี[ในมโนทวาราวัชชนจิตดวงเดียวกัน] ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงความปรากฏชัดแห่งกรรมฐาน

กล่าวโดยพิสดารว่า ความใส่ใจมั่นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งแต่ต้นย่อมมี

ได้อย่างไรก็ตาม แต่วิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินีพิจารณาลักษณะใดๆ แล้วย่อมออก[จากสังขาร] ตั้งอยู่ในที่ควรมาปรากฏโดยเนื่องด้วยลักษณะนั้นๆ ย่อมให้ชื่อมรรคของตน

ถามว่า : ให้ชื่อมรรคของตนอย่างไร

ตอบว่า : กล่าวโดยละเอียดว่า โยคาวจรใส่ใจมั่นในลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็สมควรรู้เห็นลักษณะทั้ง ๒ อื่นอีก ธรรมดามรรคที่พ้นไปจากสังขารและวัฏฏทุกข์ย่อมไม่มีโดยเพียงการเห็นลักษณะเดียว ดังนั้น ภิกษุใส่ใจมั่นแล้วโดยความไม่เที่ยงย่อมออกไป[จากสังขาร] โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง แม้ผู้ใส่ใจมั่นโดยความเป็นทุกข์และอนัตตา ก็มีนัยเดียวกันนี้

โดยประการดังนี้ ความใส่ใจมั่นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งแต่ต้นย่อมมีได้ อย่างไรก็ตาม แต่วิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินีพิจารณาลักษณะใดๆ แล้วย่อมออก[จากสังขาร] ตั้งอยู่ในที่ควรมาปรากฏโดยเนื่องด้วยลักษณะนั้นๆ ย่อมให้ชื่อมรรคของตน

ในบรรดามรรคเหล่านั้น เมื่อโยคาวจรออกจากสังขารที่ไม่เที่ยง มรรคก็ชื่อว่าอนิมิตตะ เมื่อออกจากสังขารที่เป็นทุกข์ มรรคก็ชื่อว่า อัปปณิหิตะ เมื่อออกจากสังขารที่เป็นอนัตตา มรรคก็ชื่อว่า สุญญตะ

มรรคที่เป็นอนิมิตตะนั้น [พระอรรถกถาจารย์ในกาลก่อน]ได้นำมาแสดงไว้ตามสุตตันตเทศนาอย่างนี้

ถามว่า : วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินี มีอะไรเป็นอารมณ์

ตอบว่า : มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

ขึ้นชื่อว่าไตรลักษณ์ มีความเป็นไปเหมือนบัญญัติ เป็นธรรมที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตะและมหัคคตะเป็นต้น] แต่ภิกษุใดกำหนดไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ขันธ์ ๕ ของภิกษุนั้นย่อมเป็นเหมือนซากศพผูกไว้ที่คอ ญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั่นแหละย่อมออกไปจากสังขาร

อุปมาเหมือนภิกษุรูปหนึ่งต้องการจะซื้อบาตร เห็นบาตรที่พ่อค้าบาตรนำมาแล้ว

ก็มีความยินดีร่าเริง คิดว่าเราจักถือเอาบาตร เมื่อทดลองดูจึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่ง ภิกษุนั้นหมดความอาลัยในรูทะลุก็หาไม่ ที่แท้หมดความอาลัยในบาตร ฉันใด ภิกษุกำหนดไตรลักษณ์แล้วจึงเป็นผู้หมดความอาลัยในสังขาร ฉันนั้น พึงทราบวิปัสสนานั้นย่อมออกไปจากสังขารด้วยญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์นั่นแหละ แม้อุปมาด้วยผ้า ก็มีนัยนี้เหมือนกัน [คือ ผู้ที่ต้องการจะซื้อผ้า เมื่อเห็นผ้าเป็นรู ๓ รูแล้วก็หมดความอาลัยในผ้า]

พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกฌานโลกุตตระ จึงทรงนำนัยทั้ง ๒ มาแสดง คือ จตุกกนัย และปัญจกนัย ในสุทธิกปฏิปทา ด้วยประการฉะนี้

เช่นเดียวกันนี้ ทรงนำนัยมาแสดงในสุทธิกสุญญตา สุญญตปฏิปทา สุทธิก-อัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิปทา

ถามว่า : เหตุใดจึงทรงนำมาแสดงอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะอัธยาศัยของบุคคล[ผู้ที่เข้าใจได้อย่างนั้น] และเพราะความไพเราะแห่งเทศนา [คือ พระสัพพัญญุตญาณอันเป็นเหตุทำให้เทศนาไพเราะ]

พึงทราบเหตุทั้งสองอย่างนั้นตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกนัยทั้ง ๑๐ ไว้ในส่วนทั้ง ๕ ทั้งหมด คือ ทรงจำแนก ๒ นัยไว้โดยเนื่องด้วยจตุกกนัยและปัญจกนัยในสุทธิกปฏิปทา และทรงจำแนก ๒ นัยไว้เช่นกันในปฏิปทาที่เหลือ [คือ สุทธิกสุญญตา สุญญตปฏิปทา สุทธิก-อัปปณิหิตะ และอัปปณิหิตปฏิปทา]

ปกิณกกถาในโลกุตตรกุศล

ในโลกุตตรฌานนั้น พึงทราบปกิณกกถา ดังนี้

อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ รูปารูเปสุ ปญฺจสุ
สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ นิมิตฺตํ ปฏิปทา ปติ.

“ขันธ์ภายใน ขันธ์ภายนอก รูปขันธ์ นามขันธ์ ขันธ์ ๕ การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี”

[ข้อความว่า “ขันธ์ภายใน” แสดงอารมณ์กรรมฐานว่าเป็นขันธ์ภายในคือรูปขันธ์และนามขันธ์ ไม่ใช่ขันธ์ภายนอก

ข้อความว่า “การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘” ยังครอบคลุมถึงการเปลี่ยนโพชฌงค์ ๗ เป็น ๖ การเปลี่ยนองค์ฌาน ๕ เป็น ๔ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปติ ในบาทที่ ๔ มาจาก อธิปติ ลบ อธิ ศัพท์เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา]

กล่าวโดยพิสดารว่า ในโลกุตตรมรรค ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน ใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายนอก ใส่ใจมั่นในขันธ์ภายนอกแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายนอก ใส่ใจมั่นในขันธ์ภายนอกแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน ภิกษุใส่ใจมั่นในรูปแล้วย่อมออกจากรูป ใส่ใจมั่นในรูปแล้วย่อมออกจากนาม ใส่ใจมั่นในนามแล้วออกจากนาม ใส่ใจมั่นในนามแล้วย่อมออกจากรูป ย่อมออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกัน

บาทคาถาว่า สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ (การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘) หมายความว่า มรรคนั้นมีองค์ ๘ บ้าง [มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน] มีองค์ ๗ บ้าง [มรรคที่ประกอบด้วยทุติยฌานเป็นต้นที่ไม่มีสัมมาสังกัปปะ] แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี [มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน] เป็น ๖ ก็มี [มรรคที่ประกอบด้วยจตุตถฌานและปัญจมฌานที่ไม่มีปีติ] ถึงฌานมีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี พึงทราบการเปลี่ยนองค์มรรคมี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้

ในบาทคาถาว่า นิมิตฺตํ ปฏิปทา ปติ (นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี) คำว่า นิมิตฺตํ (นิมิต) คือ แดนเป็นที่ออก

ในคำว่า ปฏิปทา ปติ (ปฏิปทาและอธิบดี) พึงทราบความหวั่นไหวและความไม่หวั่นไหวแห่งปฏิปทาและอธิบดีเท่านั้น

[พระอรรถกถาจารย์แสดงอุเทศคือหัวข้อของปกิณกกถาด้วยคาถาแล้ว ได้กล่าวนิเทศคือคำอธิบายโดยย่อ ต่อไปจะกล่าวถึงปฏินิเทศ คือ คำอธิบายโดยพิสดารอีก จึงกล่าวข้อความว่า ตตฺถ เป็นต้น]

ในพากย์นั้น พึงทราบปฏินิเทศในคำว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน) เป็นต้นก่อน

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ย่อมใส่ใจมั่นในขันธ์ ๕ ภายในจำเดิมแต่ต้น ครั้นใส่ใจมั่นแล้วย่อมเห็นขันธ์ ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะมรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ย่อมมีโดยการเห็นขันธ์ภายในล้วนๆ เท่านั้นก็หาไม่ พึงเห็นในขันธ์ภายนอกอีกด้วย ดังนั้น เธอจึงพิจารณาขันธ์ของคนอื่นบ้าง สังขารขันธ์อันไม่มีใจครองบ้างว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เธอย่อมพิจารณาเห็นขันธ์ภายในโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นขันธ์ภายนอกตามกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในกาลพิจารณาขันธ์ภายในย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอจึงชื่อว่าใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วออกจากขันธ์ภายในอย่างนี้

อนึ่ง ถ้าในเวลาพิจารณาขันธ์ภายนอกของเธอ วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอชื่อว่าใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วออกจากขันธ์ภายนอกอย่างนี้ แม้การออกเพราะใส่ใจมั่นในขันธ์ภายนอกแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายนอกและขันธ์ภายใน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

[ในคำว่า วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยติ (วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค) คำว่า ฆฏิยติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฆฏ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลงสระ อ เป็น อิย ดังคำว่า เวทิยามหํ ภนฺเต เวทิยตีติ มํ สงฺโฆ ธาเรตุ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมขอประกาศให้ทราบ ขอสงฆ์โปรดจำกระผมว่าประกาศให้ทราบ) บางฉบับมีรูปว่า ฆฏยติ มาจาก ฆฏ ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ รูปทั้งสองถูกต้อง เพราะ ฆฏ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า สงฺฆาเฏ (เชื่อมต่อ) เป็นได้ทั้งภูวาทิคณะและจุราทิคณะ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๐๓)]

ภิกษุอีกรูปหนึ่งย่อมใส่ใจมั่นในรูปตั้งแต่ต้น ครั้นใส่ใจมั่นแล้วก็กำหนดภูตรูปและอุปาทายรูป ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะมรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ย่อมมีโดยการเห็นรูปล้วนๆ เท่านั้นหามิได้ พึงเห็นนามอีกด้วย ดังนั้น เธอจึงทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วกำหนดเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณซึ่งเกิดขึ้นแล้วว่า สภาวะนี้เป็นนาม ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น เธอย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นนามตามกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนา

ที่เกิดขึ้นในกาลพิจารณารูปย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอจึงชื่อว่าใส่ใจมั่นในรูปแล้วออกจากรูปอย่างนี้

อนึ่ง ถ้าในเวลาพิจารณานามของเธอ วิปัสสนาย่อมเชื่อมต่อกับมรรค เธอชื่อว่าใส่ใจมั่นในรูปแล้วออกจากนามอย่างนี้ แม้การออกเพราะใส่ใจมั่นในนามแล้วย่อมออกจากนามและรูป ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง ในกาลที่ภิกษุใส่ใจมั่นอย่างนี้ว่า ยं กิญฺจิ สมุทยธมฺมं, สพฺพं ตं นิโรธธมฺมं [๓๒๗] (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) แล้วออกไป[จากสังขตธรรม]อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกันทีเดียว การออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกันนี้เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามากเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า

[คำว่า ยं กิญฺจิ สมุทยธมฺมं, สพฺพं ตं นิโรธธมฺมं (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) เป็นคำแสดงการเกิดขึ้นของปัจจเวกขณญาณที่ปรากฏแก่ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นต้น จัดเป็นคำแสดงปัจจเวกขณญาณที่ใช้มากที่สุดในพระสูตรต่างๆ

ในประโยคว่า อยं ติกฺขวิปสฺสกสฺส มหาปญฺญสฺส ภิกฺขุโน วิปสฺสนา (การออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกันนี้เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า) คำว่า อยं เป็นบทวิเสสนะของคำว่า เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐานสภาโว (สภาวะคือการออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกัน) โดยเปลี่ยนบทกริยาว่า วุฏฺฐาติ เป็นบทนามว่า วุฏฺฐานสภาโว เพื่อให้สอดคล้องกับบทวิเสสนะ ปุงลิงค์ว่า อยं]

อุปมาเหมือนกับบุคคลวางก้อนคูถในท่ามกลางอาหารแล้วน้อมถาดอันเต็มด้วยอาหารมีรสอันเลิศต่างๆ ไปให้แก่บุรุษผู้อดอยาก เขาเอามือเขี่ยกับข้าวออกเห็นก้อนคูถแล้วพูดว่า นี่อะไร เมื่อคนอื่นกล่าวว่าก้อนคูถ จึงกล่าวว่า ถุยๆ จงเอาออกไป ย่อมเป็นผู้หมดความอาลัยในอาหารและถาด ฉันใด คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบ ฉันนั้น

กล่าวโดยอุปมาอุปไมยว่า กาลที่ภิกษุนี้ถือขันธ์ ๕ ว่าเป็นเรา ของเรา ในกาลที่ยังเป็นปุถุชนคนเขลา เหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นมีใจยินดีในการเห็นถาดอาหาร

กาลที่กำหนดไตรลักษณ์ เหมือนบุรุษนั้นเห็นก้อนคูถ

กาลที่ภิกษุผู้มีปัญญามากเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้าเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา แล้วออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกันนั่นแหละ เหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นหมดความอาลัยในอาหารและถาด

ในคำว่า สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ (การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘) นี้ พึงทราบการเปลี่ยนองค์ธรรมมีประเภทตามที่กล่าวนี้โดยประการที่มีอยู่ กล่าวคือ สังขารุเปกขาญาณเท่านั้นย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้) องค์มรรค (มัคคังคะ) และองค์ฌาน (ฌานังคะ) ของอริยมรรค

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาท (ปาทกฌาน) ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรคและองค์ฌาน [ความเห็นนี้ชื่อว่า ปาทกฌานวาทะ คือ ความเห็นว่าปาทกฌานเป็นเครื่องกำหนดโพชฌงค์เป็นต้น]

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด [ความเห็นนี้ชื่อว่า สัมมสิตวาทะ คือ ความเห็นว่าอารมณ์ที่รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณเป็นเครื่องกำหนด]

พระเถระบางรูปกล่าวว่า อัธยาศัยของบุคคลย่อมกำหนด [ความเห็นนี้ชื่อว่า ปุคคลัชฌาสยวาทะ คือ ความเห็นว่าอัธยาศัยของบุคคลเป็นเครื่องกำหนด]

ในความเห็นของพระเถระทั้ง ๓ จำพวกนั้น พึงทราบวุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ที่เป็นบุรพภาคกล่าวคือสังขารุเปกขาญาณนี้ย่อมกำหนด

ในความเห็นเหล่านี้ มีถ้อยคำตามลำดับ ดังนี้ กล่าวคือ มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกะก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมาบัติที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาปกิณกสังขารก็ดี ย่อมเป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานทั้งนั้น ตามวิปัสสนาที่กำหนด[โพชฌงค์เป็นต้น] ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ที่จริงแล้ววิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง เมื่อบรรลุความเป็นสังขารุเปกขาญาณในเวลาออกจากสังขารและวัฏฏทุกข์ ย่อมประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว

ฌานในมรรคที่บุคคลบรรลุแล้วเพราะทำทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานในปัญจกนัยให้เป็นบาท มีองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ ตามลำดับนั่นแหละ อนึ่ง ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีองค์มรรค ๗ ในมรรคที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน มีโพชฌงค์ ๖ [โดยไม่มีปีติสัมโพชฌงค์] ข้อนี้เป็นความต่างกันโดยเครื่องกำหนดคือปาทกฌานและโดยเครื่องกำหนดคือวิปัสสนา ที่จริงแล้ววิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ส่วนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาย่อมประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว

ส่วนในมรรคจิตที่โยคาวจรทำปัญจมฌานให้เป็นบาทแล้วบรรลุได้ องค์ฌานมี ๒ โดยจำแนกเป็นอุเบกขาและเอกัคคตา โพชฌงค์มี ๖ และมรรคมีองค์ ๗ เท่านั้น แม้ความต่างกันนี้ย่อมมีโดยเนื่องด้วยเครื่องกำหนดทั้งสอง [คือ ปาทกฌานและวิปัสสนา] เพราะวิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคย่อมประกอบด้วยโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขาตามนัย[ที่ทำฌาน ๕ ให้เป็นบาท]นี้ ส่วนวุฏฐานคามินีวิปัสสนาประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

แม้ในมรรคจิตที่โยคาวจรทำอรูปฌานให้เป็นบาทแล้วบรรลุได้ ก็มีนัยนี้นั่นแหละ

สมาบัติที่โยคาวจรออกในที่ใกล้กับมรรคซึ่งได้ออกจากฌานที่เป็นบาทอย่างนี้แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งจึงบรรลุได้ ย่อมกระทำภาวะเช่นเดียวแก่ตน ดุจสีพื้นดินกระทำเหี้ยให้มีสีเหมือนกัน [ถ้ารูเหี้ยเป็นดินแดง เหี้ยก็มีสีแดงตามดินที่อยู่ เพราะอยู่ใกล้ที่สุด ถ้ารูเหี้ยเป็นดินดำ เหี้ยก็มีสีดำตามดินที่อยู่เหมือนกัน]

พึงทราบข้อวินิจฉัยในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๒ ดังนี้

มรรคจิตที่โยคาวจรออกจากสมาบัติใดๆ แล้วพิจารณาธรรมในสมาบัติธรรมใดๆ จึงบรรลุได้ ก็เป็นเช่นกับสมาบัตินั้นๆ ความหมายก็คือ เป็นเช่นเดียวกับสมาบัติที่ท่านพิจารณาแล้ว ถ้าท่านพิจารณากามาวจรธรรม มรรคจิตก็เป็นอันประกอบด้วยปฐมฌาน [บุคคลผู้พิจารณากามาวจรธรรมมิได้รังเกียจองค์ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง มรรคจิตของท่านจึงประกอบด้วยปฐมฌาน] พึงทราบเครื่องกำหนดคือวิปัสสนาในความเห็นนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

พึงทราบข้อวินิจฉัยในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๓ ดังนี้

มรรคจิตที่โยคาวจรกระทำฌานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาฌานธรรมใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนว่า โอหนอ เราพึงบรรลุมรรคประกอบด้วยองค์ ๗ หรือองค์ ๘ แล้วจึงบรรลุได้ ก็เป็นเช่นเดียวกับฌานนั้นๆ อนึ่ง การเกิดขึ้นของมรรคที่เหมือนกับฌานนั้นย่อมไม่สำเร็จเพียงอัธยาศัยอย่างเดียว โดยเว้นฌานที่เป็นบาทหรือฌานที่พิจารณาแล้ว พึงแสดงเนื้อความนั้นด้วยนันทโกวาทสูตร สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ ปนฺนรเส น โหติ พหุโน ชนสฺส กงฺขา วา วิมติ วา “อูโน นุ โข จนฺโท ปุณฺโณ นุ โข จนฺโทติ, อถ โข ปุณฺโณ จนฺโทเตฺวว โหติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ตา ภิกฺขุนิโย นนฺทกสฺส ธมฺมเทสนาย อตฺตมนา เจว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา จ. ตาสํ ภิกฺขเว ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุนิสตานํ ยา ปจฺฉิมิกา ภิกฺขุนี, สา โสตาปนฺนา อวินิปาตธมฺมา นิยตา สมฺโพธิปรายณา.[๓๒๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากย่อมไม่มีความเคลือบแคลงหรือสงสัยว่า ดวงจันทร์พร่องหรือเต็มหนอ แต่แท้จริงแล้วดวงจันทร์ก็เต็มแล้วทีเดียว ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้นเป็นผู้ชื่นชมธรรมเทศนาของนันทกะและมีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว ฉันนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณีทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น รูปที่ทรงคุณต่ำยังเป็นถึงพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่นอนที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า”

กล่าวโดยอุปมาอุปไมยว่า ภิกษุณีรูปใดในภิกษุณีเหล่านั้นมีอุปนิสัย (กุศลอันมีกำลัง) แห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีนั้นก็ได้มีความดำริบริบูรณ์แล้วด้วยโสดาปัตติผลนั่นแหละ ฯลฯ รูปใดมีอุปนิสัยแห่งอรหัตตผล รูปนั้นก็มีความดำริบริบูรณ์แล้วด้วยอรหัตตผลนั่นแหละ ฉันใด มรรคจิตนั้นที่โยคาวจรทำฌานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาฌานธรรมใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนแล้วจึงบรรลุได้ ย่อมเป็นเช่นเดียวกับฌานนั้นเหมือนกัน อนึ่ง การเกิดขึ้นของมรรคที่เหมือนกับฌานนั้นย่อมไม่สำเร็จเพียงอัธยาศัยอย่างเดียว โดยเว้นฌานที่เป็นบาทหรือฌานที่พิจารณาแล้ว พึงทราบเครื่องกำหนดคือวิปัสสนาแม้ในความเห็นนี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ในเรื่องนั้น พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกมีความเห็นอย่างนี้ว่า “ฌานที่

เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด” ได้ถูกอันเตวาสิกถามว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ใดมีฌานที่เป็นบาทอยู่ก่อน ฌานที่เป็นบาทนั้นก็กำหนดได้ในที่นั้น แต่ในอรูปภูมิใดไม่มีฌานที่เป็นบาท ในอรูปภูมินั้นอะไรย่อมกำหนด”

พระเถระกล่าวตอบว่า “ดูกรอาวุโส แม้ในอรูปภูมินั้น ฌานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด กล่าวคือ ภิกษุใดบรรลุสมาบัติ ๘ ทำปฐมฌานให้เป็นบาทยังโสดาปัตติมรรคและผลให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม ทำกาลกิริยาไปเกิดในอรูปภูมิ ท่านออกจากสมาบัติแห่งโสดาปัตติผลอันประกอบด้วยปฐมฌานแล้ว ย่อมเจริญวิปัสสนายังมรรคและผลขั้นสูง ๓ ให้เกิดขึ้น มรรคและผลเหล่านั้นของท่านก็ประกอบปฐมฌานเหมือนกัน แม้มรรคผลที่ประกอบกับทุติยฌานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้ ติกฌาน (ฌานหมวด ๓) และจตุกกฌาน (ฌานหมวด ๔) ย่อมเกิดขึ้นในอรูปภูมิ อนึ่ง ฌานเหล่านั้นเป็นโลกุตตระอย่างเดียว มิใช่โลกิยะ ดูกรอาวุโส ฌานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนดในอรูปภูมินั้นอย่างนี้”

พวกอันเตวาสิกเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านตอบปัญหาดีแล้ว

[ข้อความว่า “ติกฌาน (ฌานหมวด ๓) และจตุกกฌาน (ฌานหมวด ๔)” กล่าวขึ้นเพื่อเฉลยคำถามว่า ในอรูปภูมิมีปัญจมฌานอย่างเดียวมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวถึงทุติยฌานเป็นต้นในประโยคหน้า]

แม้พระมหาทัตตเถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหารผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า “ขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด อันที่จริงแล้วบุคคลพิจารณาขันธ์ ๕ ใดๆ แล้วออก[จากสังขาร] มรรคย่อมเป็นเช่นกับขันธ์นั้นๆ นั่นแหละ” ถูกพวกอันเตวาสิกถามว่า “ท่านขอรับ ข้อควรตำหนิย่อมปรากฏในความเห็นของท่าน กล่าวคือ ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก[จากสังขาร]ได้ มรรคก็พึงเป็นอัพยากฤตเหมือนรูป โยคาวจรผู้กำหนดเนวสัญญา-นาสัญญายตนะโดยนัย[พิจารณากลาป]แล้วออก[จากสังขาร]ได้ มรรคของท่านพึงถึงความเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะเช่นเดียวกันกับเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น”

พระเถระตอบว่า “ดูกรอาวุโส เป็นเช่นนั้นหามิได้ เพราะโลกุตตรมรรคชื่อว่าไม่ถึงอัปปนามิได้มี ดังนั้น ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก[จากสังขาร]มีมรรคประกอบด้วย

โสมนัสมีองค์ ๘ เมื่อท่านพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วออกไปได้ มรรคของท่านย่อมเป็นเช่นนั้นโดยสิ้นเชิงก็หามิได้ จัดเป็นมรรคที่ประกอบด้วยอุเบกขามีองค์ ๗"

[ในเวลากำหนดรู้รูปว่าไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติมิได้ใช้รูปาวจรฌานเป็นบาทในวิปัสสนาญาณ ทั้งมิได้พิจารณาองค์ฌาน และไม่มีวิราคภาวนาที่คลายความพอใจในองค์ฌานนั้นๆ เพราะไม่มีอุปนิสสยปัจจัยคือการล่วงพ้นองค์ฌานนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ มรรคของท่านจึงประกอบด้วยองค์ ๘

ผู้ที่พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยนัยพิจารณากลาป (กลาปสัมมสนนัย) แล้วออกจากสังขารได้ ก็มีอุเบกขาที่เสมอกับจตุตถฌาน มรรคของท่านจึงประกอบด้วยองค์ ๗ เว้นสัมมาสังกัปปะ]

แม้พระจูฬาภยเถระผู้มีความเห็นว่า "อัธยาศัยของบุคคลย่อมกำหนด" ได้ถูกพวกอันเตวาสิกนำความเห็นของท่านไปถามกะพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก พระจูฬนาคเถระจึงได้กล่าวว่า "ฌานที่เป็นบาทมีอยู่แก่ภิกษุใด อัธยาศัยของบุคคลย่อมกำหนด[โพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน]ของท่านได้ ฌานที่เป็นบาทนั้นไม่มีแก่ภิกษุใด อัธยาศัยอะไรของท่านจักกำหนดเล่า ย่อมเป็นเหมือนเวลาแสวงหากำไรของคนไร้ทรัพย์"

พวกอันเตวาสิกได้นำเรื่องนั้นมาเรียนแก่พระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกอีก ท่านจึงกล่าวว่า "ดูกรอาวุโส คำนี้กล่าวไว้สำหรับบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท" อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้สำหรับอัธยาศัยของบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท ฉันใด แม้บุคคลผู้มีฌานอันพิจารณาแล้วก็พึงทราบฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ออกจากปัญจมฌานแล้วพิจารณาปฐมฌานเป็นต้น ย่อมเป็นมรรคที่ประกอบด้วยปัญจมฌานตามความเห็นของพระเถระรูปแรก และเป็นมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานเป็นต้นตามความเห็นของพระเถระรูปที่ ๒ ด้วยเหตุดังกล่าว ความเห็นทั้ง ๒ ย่อมขัดแย้งกัน

ในความเห็นของพระเถระรูปที่ ๓ ในฌานเหล่านั้นว่า "โยคาวจรย่อมปรารถนาในฌานใด มรรคก็ประกอบด้วยฌานนั้น" ดังนั้น ความเห็นทั้งสองอย่างแรกนั้นจึงไม่ขัดแย้งกัน และอัธยาศัยก็มีประโยชน์[ที่ช่วยให้ไม่ขัดแย้งกัน]

[เมื่อความเห็นทั้งสองอย่างแรกขัดแย้งกันว่ามรรคควรเป็นปัญจมฌานหรือปฐมฌาน โดยความเห็นแรกกล่าวว่ามรรคเป็นปัญจมฌาน ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าเป็นปฐมฌาน อัธยาศัยของบุคคลช่วยให้ไม่ขัดแย้งกันว่า ถ้าโยคาวจรมีอัธยาศัยในปัญจมฌาน มรรคก็เหมือนปัญจมฌานมีองค์ ๗ ถ้าท่านมีอัธยาศัยในปฐมฌาน มรรคก็เหมือนปฐมฌานมีองค์ ๘]

โดยประการดังนี้ พระเถระทั้ง ๓ รูปเป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา ด้วยเหตุนั้น โบราณาจารย์ทั้งหลายจึงตั้งความเห็นของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้นให้เป็นแบบแผนไว้ อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้ายกเนื้อความไว้แสดงในคัมภีร์นี้ว่า วิปัสสนาย่อมกำหนด[ฌานที่เป็นไปกับด้วย]ความเห็นทั้ง ๓ นี้

[คำว่า อาปชฺชติ มักแปลว่า ย่อมถึง, เข้าถึง, ประสบ แต่ในที่นี้แปลว่า ย่อมเป็น โดยมีความหมายเหมือน โหติ ในพระสูตรมักพบคำว่า สมฺปชฺชติ ที่ใช้เหมือน โหติ (ย่อมเป็น)]

บัดนี้ พึงทราบการวินิจฉัยในคำว่า นิมิตฺตํ ปฏิปทา ปติ (นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี) นี้ ดังต่อไปนี้

ถามว่า : โคตรภูในกาลเกิดขึ้นแห่งมรรคที่เปลี่ยนองค์อย่างนี้ ย่อมออกไปจากที่ไหน มรรคย่อมออกไปจากที่ไหน

ตอบว่า : โคตรภูย่อมไปออกจากอารมณ์[คือสังขารนิมิต]ก่อน แต่ไม่อาจตัดกระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องได้ เพราะโคตรภูนั้นมีการออกไปอย่างเดียว มรรคย่อมออกจากอารมณ์ ทั้งตัดกระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องได้ เพราะมรรคนี้มีการออกไปทั้ง ๒ อย่าง

นัยแสดงความเกิดขึ้นของโคตรภูและมรรคนั้น มีดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]มีอยู่ในวิปัสสนาวาระใด อนุโลมย่อมไม่มีครั้งเดียวในวิปัสสนาวาระนั้น และไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลมมีครั้งเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจัย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมหวั่นไหว[คือ ไม่มั่นคงที่จะกระทำอุปการะให้เกิดโคตรภูได้] เพราะใกล้ตกภวังค์ โดยแท้จริงแล้ว ในคราวที่จิตใกล้

ภวังค์ดวงที่ ๕ นั้น ชวนจิตชื่อว่าตกไปแล้ว ดังนั้น อนุโลมจึงไม่มีครั้งเดียว และไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕

บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง หลังจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

บุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง ถัดจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

บุคคลมีปัญญาน้อยมีอนุโลมมี ๔ ดวง ดวงที่ ๕ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต ดวงที่ ๗ เป็นผลจิต ถัดจากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์

[นัยที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่สืบทอดมาแต่โบราณ มิใช่ความเห็นของพระพุทธโฆสาจารย์ ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงห้ามการเกิดอนุโลม ๔ ดวง แม้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะก็กล่าวถึงอนุโลมที่แยกชื่อออกเป็นบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ๓ ดวงเท่านั้น]

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้าไม่กล่าวโดยเนื่องด้วยบุคคลผู้มีปัญญามากและมีปัญญาน้อย แต่พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยบุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง

กล่าวโดยละเอียดว่า มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]มีอยู่ในวิปัสสนาวาระใด ในวิปัสสนาวาระนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกกิริยาอันประกอบด้วยอุเบกขา เป็นมโนทวาราวัชชนจิต ย่อมกระทำขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาให้เป็นอารมณ์แล้วตัดภวังค์ ถัดจากนั้นไป ชวนะดวงแรกชื่ออนุโลมญาณย่อมเกิดขึ้นถือเอาขันธ์ที่มโนทวารา-วัชชนจิตนั้นถือเป็นอารมณ์ อนุโลมญาณนั้นเป็นไปในขันธ์เหล่านั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตา บรรเทาความมืดหยาบๆ ซึ่งปกปิดสัจจะ กระทำไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

ถัดจากนั้นอนุโลมญาณดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ในอนุโลมญาณ ๒ ดวงนั้น ดวงแรกไม่มีอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ มีดวงแรกเป็นอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ นั้นได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วจึงเป็นญาณคมกล้าผ่องใส เป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการ

นั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดปานกลางซึ่งปกปิดสัจจะไว้ กระทำพระไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

ในลำดับถัดจากนั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้นมีอนุโลมญาณดวงที่ ๒ เป็นอาเสวนปัจจัย แม้อนุโลมญาณดวงที่ ๓ นั้นก็ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วจึงคมกล้าผ่องใส เป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละโดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดอันละเอียดที่เหลือซึ่งปกปิดสัจจะนั้นให้หมดไป กระทำไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป

เมื่ออนุโลมญาณทั้ง ๓ บรรเทาความมืดซึ่งปกปิดสัจจะไว้อย่างนี้แล้ว ลำดับต่อจากนั้น โคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์

ในคำนั้นมีข้ออุปมาดังนี้ กล่าวคือ บุรุษผู้มีจักษุดีคนหนึ่งดำริว่า เราจักรู้การประกอบของนักษัตร[กับดวงจันทร์] จึงออกไปในยามราตรีแหงนดูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขาเพราะถูกเมฆปิดบังไว้ ขณะนั้นลมหอบหนึ่งก่อตัวขึ้นแล้วพัดเมฆหนาให้กระจัดกระจายไป ลมอื่นก่อตัวขึ้นแล้วพัดเมฆอย่างกลาง ลมอีกอย่างหนึ่งก็ก่อตัวขึ้นพัดเมฆอย่างละเอียดให้กระจัดกระจายไป

ลำดับนั้น บุรุษนั้นเห็นดวงจันทร์บนท้องฟ้าที่ปราศจากเมฆ จึงรู้การประกอบนักษัตร

ในคำอุปมาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- ความมืดคือกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียดซึ่งปกปิดสัจจะไว้ เหมือนเมฆ ๓ ชนิด
- อนุโลมจิต ๓ ดวง เหมือนลม ๓ ชนิด
- โคตรภูญาณ เหมือนบุรุษผู้มีจักษุดี
- พระนิพพาน เหมือนดวงจันทร์
- การบรรเทาความมืดอันปกปิดสัจจะของอนุโลมจิตแต่ละดวง เหมือนลมแต่ละชนิดทำลายเมฆ ๓ ชนิดโดยลำดับ
- การทำพระนิพพานอันบริสุทธิ์ให้เป็นอารมณ์ของโคตรภูญาณเมื่อความมืด

อันปกปิดสัจจะไว้ปราศจากไปแล้ว เหมือนการที่บุรุษนั้นเห็นดวงจันทร์แจ่มกระจ่างบนท้องฟ้าที่ปราศจากเมฆ

อุปมาเหมือนลม ๓ ชนิดย่อมสามารถกำจัดเมฆอันปกปิดดวงจันทร์ไว้ ฉันใด อนุโลมญาณก็สามารถกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะไว้ ฉันนั้น แต่ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ บุรุษย่อมอาจเห็นดวงจันทร์ได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจกำจัดเมฆได้ ฉันใด โคตรภูญาณก็อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจกำจัดความมืดคือกิเลสได้ ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ อนุโลมญาณมีสังขารเป็นอารมณ์ ส่วนโคตรภูญาณมีพระ-นิพพานเป็นอารมณ์

ถ้าโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว อนุโลมญาณอีกดวงหนึ่งก็พึงติดตามโคตรภูญาณนั้น ดังนั้น มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ก็ไม่พึงมี แต่โคตรภูญาณไม่รับอารมณ์ของอนุโลมญาณ กระทำอนุโลมญาณนั้นไม่ให้เกิดขึ้นต่อมา โคตรภูญาณเองแม้มิใช่อาวัชชนะก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะ เป็นดุจให้สัญญาแก่มรรคนั้นว่าจงเกิดขึ้นอย่างนี้ แล้วก็ดับไป

แม้มรรคก็มิได้ละสัญญาที่โคตรภูนั้นให้แล้วติดตามญาณนั้นโดยเนื่องด้วยกระแสไม่ขาดระยะ ย่อมเกิดขึ้นเจาะทำลายกองโลภะ กองโทสะ และกองโมหะ ซึ่งไม่เคยเจาะทำลายมาก่อน

[หิ ศัพท์ที่ประกอบท้าย สเจ หรือ ยทิ ใช้ในความหมายว่า ลทฺธโทส คือ แสดงโทษที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ในประโยคว่า ยทิ หิ โคตฺรภุ อนุโลเมน คหิตารมฺมณํ คณฺเหยฺย (ถ้าโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว) เป็นต้น

ข้อความว่า “มรรคที่ออก[จากสังขารและวัฏฏทุกข์]ก็ไม่พึงมี” หมายความว่า ถ้าโคตรภู-ญาณไม่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่รับเอาสังขารอารมณ์ของอนุโลมญาณข้างหน้า ก็ควรได้ชื่อว่าอนุโลมญาณ ไม่ได้ชื่อว่าโคตรภูญาณ และควรมีอนุโลมญาณติดตามมาอีก และถ้ามีอนุโลม-ญาณติดตามต่อมาเช่นนี้ก็ไม่อาจจะออกจากสังขารอารมณ์ได้ เพราะไม่มีโคตรภูญาณที่ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนจิตซึ่งมีอารมณ์คือพระนิพพานเหมือนมรรค]

ในเรื่องนั้น มีคำอุปมาดังนี้ กล่าวคือ นายขมังธนูคนหนึ่งให้ตั้งโล่ไว้หนึ่งร้อยโล่ในที่ไกลสุดชั่วร้อยธนู เอาผ้าผูกหน้าแล้วเหน็บลูกศรยืนอยู่ในที่บนเครื่องยนต์มีล้อ บุรุษคนอื่นหมุนล้อยนต์ เมื่อใดแผ่นโล่อยู่ตรงหน้านายขมังธนู เมื่อนั้นก็จะให้สัญญาณด้วยท่อนไม้ในแผ่นโล่นั้น นายขมังธนูไม่ละสัญญาณในท่อนไม้ ปล่อยลูกศรออกไปเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า

- โคตรภูญาณ เหมือนท่อนไม้
- มรรคญาณ เหมือนนายขมังธนู
- การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้แล้วนั่นแหละ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วเจาะทำลายกองโลภะเป็นต้นที่ไม่เคยเจาะทำลายมาก่อน เหมือนการที่นายขมังธนูไม่ละสัญญาในท่อนไม้ แล้วยิงเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้

แม้การเจาะทำลายกองโลภะเป็นต้น ก็เรียกว่า การขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะซึ่งได้รับที่ตั้ง[คืออุปาทานขันธ์]แล้ว เพราะกิจของมรรคมีอย่างเดียวเท่านั้น คือ การละอนุสัย

[คำว่า ภูมิลทฺธวฏฺฏเสตุสมุคฺฆาตกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภูมิ ลทฺธา เยหีติ ภูมิลทฺธา (ตติยาพหุพพีหิสมาส)
- วฏฺฏ์ สิโนติ พนฺธนฺตีติ วฏฺฏเสตุ.
  (วฏฺฏ บทหน้า + สิ ธาตุ = ผูก + ตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สมุคฺฆาตนำ สมุคฺฆาโต.
  (สำ บทหน้า + อุ บทหน้า + หน ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สมุคฺฆาตสฺส กรณำ สมุคฺฆาตกรณำ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ภูมิลทฺธา จ เต วฏฺฏเสตู จาติ ภูมิลทฺธวฏฺฏเสตู.
  (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- ภูมิลทฺธวฏฺฏเสตูนำ สมุคฺฆาตกรณำ ภูมิลทฺธวฏฺฏเสตุสมุคฺฆาตกรณำ.
  (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

มรรคนั้นละอนุสัยไปอยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอารมณ์[คือสังขารนิมิต] ชื่อว่าย่อมตัดกระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

คำว่า นิมิตฺตํ (อารมณ์[คือสังขารนิมิต]) หมายถึง อารมณ์อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

คำว่า ปวตฺตํ (กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่อง) หมายถึง กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

กระแสวัฏฏะที่ดำเนินไปต่อเนื่องนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. อุปาทินนกะ ขันธ์ที่มีใจครอง (นามขันธ์ที่เป็นโลกิยวิบาก และกรรมช-รูปที่เป็นผลของกรรม)

๒. อนุปาทินนกะ ขันธ์ที่ไม่มีใจครอง

ในกระแสทั้งสองอย่างนั้น บางท่านกล่าวว่า การออกไปจากอนุปาทินนกะคล้ายกับปรากฏแก่มรรค แล้วกล่าวว่าย่อมออกจากอนุปาทินนกขันธ์

กล่าวโดยพิสดารว่า อกุศลจิต ๕ ดวง คือ จิตที่ประกอบกับทิฏฐิ ๔ ดวง และจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉา ๑ ดวง ย่อมละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้นย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น รูปนั้นชื่อว่ารูปขันธ์ที่เป็นอนุ-ปาทินนกะ (กรรมชรูป) จิต ๕ ดวงเหล่านั้นเป็นวิญญาณขันธ์ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขารที่ประกอบกับจิตเหล่านั้นเป็นนามขันธ์

ในการละอกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระโสดาบันจักไม่เจริญให้โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นแล้ว อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงความฟูขึ้นในอารมณ์ ๖ แต่โสดาปัตติมรรคห้ามการถึงความฟูขึ้นของอกุศลเหล่านั้น ทำการขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้[ในวัฏฏะ]ให้เป็นสิ่งที่ไม่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่าย่อมออกจากอนุปาทินนกขันธ์

สกทาคามิมรรคย่อมละอกุศลจิต ๖ ดวง โดยจำแนกเป็นกามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ และจิต ๒ ดวงที่ประกอบกับโทมนัส

อนาคามิมรรคย่อมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้น โดยจำแนกออกเป็นกามราคะและพยาบาทอย่างละเอียด

อรหัตตมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ และจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะ

ในการละอกุศลจิตดังกล่าว ถ้าท่านพระอริยะเหล่านั้นไม่พึงเจริญมรรคให้เกิดขึ้น อกุศลจิตเหล่านั้นก็พึงถึงความฟูขึ้นในอารมณ์ ๖ แต่มรรคเหล่านั้นห้ามการถึงความฟูขึ้นของอกุศลเหล่านั้น ทำการขจัด[อนุสัย]กิเลสที่ผูกสัตว์ไว้[ในวัฏฏะ]ให้เป็นสิ่งที่ไม่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่าย่อมออกจากอนุปาทินนกขันธ์

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “การออกไปจากอุปาทินนกขันธ์คล้ายกับย่อมปรากฏแล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ์”

ถ้าพระโสดาบันจักไม่เจริญให้โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกขันธ์ก็พึงเป็นไปในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นมิใช่เพียง ๗ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกขันธ์นั้น อนึ่ง โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นอยู่ทีเดียวย่อมขจัดกิเลส ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สังโยชน์ ๓ [ทิฏฐิ สีลัพพตปรามาส และวิจิกิจฉา] ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะจักเป็นไปในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นแก่พระโสดาบันมิใช่เพียง ๗ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ โสดาปัตติมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกขันธ์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ์

ถ้าพระสกทาคามีจักไม่เจริญให้สกทาคามิมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกขันธ์ก็พึงเป็นไปในชาติทั้ง ๕ มิใช่เพียง ๒ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกขันธ์นั้น อนึ่ง สกทาคามิมรรคเกิดขึ้นอยู่ทีเดียวย่อมขจัดกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์

อย่างหยาบ พร้อมทั้งกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะจักเป็นไปชาติทั้ง ๕ มิใช่เพียง ๒ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ สกทาคามิมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกขันธ์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ์

ถ้าพระอนาคามีจักไม่เจริญให้อนาคามิมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกขันธ์ก็พึงเป็นไปในชาติที่ ๒ มิใช่เพียง ๑ ชาติ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกขันธ์นั้น อนึ่ง อนาคามิมรรคเกิดขึ้นอยู่ทีเดียวย่อมกำจัดกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด พร้อมทั้งกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะจักเป็นไปในชาติที่ ๒ มิใช่เพียง ๑ ชาติได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ อนาคามิมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกขันธ์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ์

ถ้าพระอรหันต์จักไม่เจริญให้อรหัตตมรรคเกิดขึ้นแล้ว กระแสอุปาทินนกขันธ์ก็พึงเป็นไปในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะยังมีเหตุให้เกิดกระแสอุปาทินนกขันธ์นั้น อนึ่ง อรหัตตมรรคนั้นเกิดขึ้นอยู่ทีเดียวย่อมขจัดกิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย บัดนี้ กระแสอุปาทินนกะจักเป็นไปในภพใหม่แก่พระขีณาสพได้อย่างไร

โดยประการดังนี้ อรหัตตมรรคหยุดกระแสอุปาทินนกขันธ์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ์

[ท่านกล่าวถึงข้อความดังต่อไปนี้เพื่อแสดงถึงอุปาทินนกขันธ์ด้วยชื่อว่าภูมิ]

อนึ่ง ในบรรดามรรคเหล่านี้

- โสดาปัตติมรรคย่อมออกจากอบายภูมิ
- สกทาคามิมรรคย่อมออกจากภูมิบางส่วนคือกามสุคติภูมิ
- อนาคามิมรรคย่อมออกจากกามภูมิ
- อรหัตตมรรคย่อมออกจากรูปภูมิและอรูปภูมิ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “อรหัตตมรรคย่อมออกจากภูมิทั้งปวงอีกด้วย”

พึงทราบพระบาลี [จูฬนิเทศ ปารายนวรรค อชิตมาณวปุจฉานิเทศ]นี้ เพื่อแสดงข้อความนั้น [คือ กระแสอุปาทินนกะ] ดังนี้

โสตาปตฺติมคฺคฌาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน สตฺต ภเว ฉเปตฺวา อนมตคฺเค สํสารวฏฺเฏ เย อุปฺปชฺเชยฺยุ นามญฺจ รูปญฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ.

สกทาคามิมคฺคฌาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน เทฺว ภเว ฉเปตฺวา ปญฺจสุ ภเวสุ เย อุปฺปชฺเชยฺยุ นามญฺจ รูปญฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ.

อนาคามิมคฺคฌาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอกํ ภวํ ฉเปตฺวา กามธาตุยา ทฺวีสุ ภเวสุ เย อุปฺปชฺเชยฺยุ นามญฺจ รูปญฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ.

อรหตฺตมคฺคฌาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน รูปธาตุยา วา อรูปธาตุยา วา เย อุปฺปชฺเชยฺยุ นามญฺจ รูปญฺจ, เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ.

อรหโต อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายนฺตสฺส จริมวิญฺญาณสฺส นิโรเธน ปญฺญา จ สติ จ นามญฺจ รูปญฺจ เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ.[๓๒๙]

“ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นมิใช่เพียง ๗ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในโสดาปัตติ-มรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญาณที่ปรุงแต่งผลด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในชาติทั้ง ๕ ชาติ มิใช่เพียง ๒ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในสกทาคามิมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญาณที่ปรุงแต่งผลด้วยสกทาคามิมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในกามภูมิทั้ง ๒ ชาติ มิใช่เพียง ๑ ชาติ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอนาคามิมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญาณที่ปรุงแต่งผลด้วยอนาคามิมรรคญาณ

ธรรมคือรูปนามเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตตมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญาณที่ปรุงแต่งผลด้วยอรหัตตมรรคญาณ

เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ [ไม่มีวิบากนามขันธ์และกฏัตตารูป] ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ และรูปนาม ย่อมดับ คือย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตตมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญาณจิตดวงสุดท้าย [จุติจิต]”

ข้อวินิจฉัยในนิมิต [อารมณ์คือขันธ์ ๕] มีเพียงนี้ก่อน[จากปฏิปทา]

[ในคำว่า อภิสงฺขารวิญฺญาณ คำว่า อภิสงฺขาร แสดงความหมายว่า กรรมที่ปรุงแต่งผล เหมือนคำว่า ปุญญาภิสังขาร เป็นต้น ดังนั้น อภิสังขารวิญญาณจึงเป็นวิญญาณที่ประกอบกับกรรม-เจตนา เมื่อบุคคลบรรลุโสดาปัตติมรรคญาณอยู่ อภิสังขารวิญญาณที่จะให้ผลถัดจากภพที่ ๗ ย่อมดับไป จึงไม่มีนามขันธ์ที่เป็นวิบากและกรรมชรูปในภายหลังจากภพที่ ๗ ดังนี้เป็นต้น

ข้อความว่า “เพราะการดับไปของ[กรรม]วิญญาณที่ปรุงแต่งผลด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ” หมายความว่า มรรคญาณมิใช่สภาวะทำลายกรรมคืออภิสังขารวิญญาณ แต่วิญญาณดังกล่าวนั้นปรุงแต่งผลได้เมื่อมีสหายคืออวิชชาและตัณหา อวิชชาและตัณหาเหล่านั้นเป็นสภาวะที่ถูกมรรคทำลาย เมื่อมรรคทำลายอวิชชาและตัณหาที่เป็นเหตุ อภิสังขารวิญญาณก็ดับไปตามเหตุ ดังนั้น

จึงกล่าวถึงการดับของอวิชชาและตัณหาว่าเป็นการดับของอภิสังขารวิญญาณ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอภิสังขารวิญญาณอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุคืออวิชชาและตัณหา]

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า ปฏิปทา ปติ (ปฏิปทา และอธิปติ) นี้ต่อไป

ถามว่า : ปฏิปทาย่อมหวั่นไหว [คือ เปลี่ยนแปลงได้] หรือไม่หวั่นไหว [คือ ไม่เปลี่ยนแปลง]

ตอบว่า : ย่อมหวั่นไหว กล่าวคือ มรรคทั้ง ๔ ของพระตถาคต และพระสารีบุตรเถระเป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา มรรคแรกของพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา แต่มรรค ๓ ขั้นสูงของท่านเป็นทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา เพราะท่านถูกความง่วงครอบงำ

ดังได้สดับมาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าดูแลพระเถระดุจเป็นเด็กน้อยตลอด ๗ วัน แม้พระเถระก็นั่งหลับอยู่ในวันหนึ่ง ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสกับท่านว่า ปจลายสิ โน ตฺวํ โมคฺคลฺลาน, ปจลายสิ โน ตฺวํ โมคฺคลฺลาน[๓๓๐] (ดูกรโมคคัลลานะ เธอง่วงอยู่หรือ ดูกรโมคคัลลานะ เธอง่วงอยู่หรือ) ปฏิปทาของพระสาวกผู้บรรลุมหาอภิญญาเช่นนี้ยังหวั่นไหว ปฏิปทาของพระสาวกที่เหลือจักไม่หวั่นไหวได้อย่างไร

[คำว่า ปจลายสิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปจล นามศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถอาจาระ (ประพฤติ) + สิ วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ประพฤติซึ่งความหวั่นไหวอยู่

คำว่า ปจล สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + จล ธาตุ (หวั่นไหว) + อ ปัจจัย คำนี้จัดเป็นนามธาตุ คือ นามศัพท์ที่ใช้เหมือนธาตุ ซึ่งลงปัจจัยและอาขยาตวิภัตติได้

คำว่า โน มาจาก นุ นิบาต ลบสระ อุ แล้วลง โอ อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๗)]

ดังจะเห็นได้ว่า มรรค ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา บางรูปเป็นทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิปทา ทันธาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา

มรรคที่ ๑ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา มรรคที่ ๒ เป็นทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา มรรคที่ ๓ เป็นสุขาปฏิปทา ทันธาภิญญา มรรคที่ ๔ เป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา

อนึ่ง อธิบดีก็ย่อมหวั่นไหวเหมือนปฏิปทานั่นแหละ กล่าวคือ มรรคทั้ง ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิริยาธิปไตย ของบางรูปเป็นจิตตาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิมังสาธิปไตย มรรคที่ ๑ ของบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย มรรคที่ ๒ เป็นวิริยาธิปไตย มรรคที่ ๓ เป็นจิตตาธิปไตย มรรคที่ ๔ เป็นวิมังสาธิปไตย

จบ ปกิณกกถา

มหานัย ๒๐ ในปฐมมรรค

[๓๕๗] บัดนี้ โยคาวจรผู้เจริญโลกุตตรกุศลย่อมเจริญโลกุตตรกุศลที่ชื่อว่าฌาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่งอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้ย่อมเจริญโลกุตตรกุศลที่ได้ชื่อว่า :-

- มรรค เพราะเป็นสภาวะนำออก[จากวัฏฏทุกข์]
- สติปัฏฐาน เพราะเป็นสภาวะเข้าไปตั้งไว้[ในอารมณ์]
- สัมมัปปธาน เพราะเป็นความเพียร
- อิทธิบาท เพราะเป็นความสำเร็จ
- อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่กว่าธรรมที่เนื่องกับตน
- พละ เพราะเป็นสภาวะอันปฏิปักษ์ธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้
- โพชฌงค์ เพราะเป็นสภาวะตรัสรู้
- สัจจะ เพราะเป็นความจริง
- สมถะ เพราะเป็นสภาวะไม่ซัดส่าย
- ธรรม เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่า

- ขันธ์ เพราะเป็นกอง
- อายตนะ เพราะเป็นที่ตั้ง
- ธาตุ เพราะเป็นของว่างเปล่า เป็นสภาวะ และไม่ใช่สัตว์บุคคล
- อาหาร เพราะเป็นเหตุ
- ผัสสะ เพราะเป็นสภาวะกระทบ
- เวทนา เพราะเป็นสภาวะเสวย[รสอารมณ์]
- สัญญา เพราะเป็นสภาวะหมายรู้
- เจตนา เพราะเป็นสภาวะจงใจ
- จิต เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์]

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงปรารภคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงนัย ๑๙ อย่างเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงนัย ๒๐ ตามอัธยาศัยของบุคคล (ปุคคลัชฌาสัย) และโดยความไพเราะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาศ) ว่า บุคคลย่อมเจริญธรรมอย่างนี้ ย่อมเจริญธรรมอย่างนี้ [มีฌานและมรรคเป็นต้น] กล่าวคือ ในเทพบริษัทผู้นั่งฟังธรรม เทพเหล่าใดย่อมเข้าใจเมื่อตรัสว่า โลกุตฺตรำ ฌานำ ภาเวติ (ย่อมเจริญฌานอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะเข้าไปเพ่ง จึงตรัสว่า ฌานำ โดยคล้อยตามความเหมาะสมแก่เทพเหล่านั้น ฯลฯ เทพเหล่าใดย่อมเข้าใจเมื่อตรัสว่า โลกุตฺตรำ จิตฺตำ ภาเวติ (ย่อมเจริญจิตอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] จึงตรัสว่า จิตฺตำ โดยคล้อยตามความเหมาะสมแก่เทพเหล่านั้น

ข้อนี้เป็นอัธยาศัยของบุคคล (ปุคคลัชฌาสัย) ในการตรัสนัย ๒๐ อย่างนี้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดเทศนาแสดงไว้ตามความพอพระทัยได้ เพราะความตรัสรู้ดีแล้วของพระพุทธเจ้า เพราะเป็นผู้ทรงทศพลญาณ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะเพียบพร้อมด้วยอสาธารณญาณ ๖ เมื่อพระองค์ทรงปรารถนาก็แสดงว่า โลกุตฺตรำ ฌานำ ภาเวติ (ย่อมเจริญฌานอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็น

สภาวะเข้าไปเพ่ง เมื่อทรงปรารถนาก็แสดงว่า โลกุตฺตรํ มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรคอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะนำออก[จากวัฏฏทุกข์] ฯลฯ เมื่อทรงปรารถนาก็แสดงว่า โลกุตฺตรํ จิตฺตํ ภาเวติ (ย่อมเจริญจิตอันเป็นโลกุตตระ) เพราะเป็นสภาวะรู้[อารมณ์] ข้อนี้ชื่อว่าความไพเราะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาศ)

ในบรรดาฌานเป็นต้นนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกนัย ๑๐ ไว้ในที่ตรัสว่า ฌานอันเป็นโลกุตตระ ฉันใด พึงทราบนัยเหล่านั้นแม้ในมรรคเป็นต้น ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ ย่อมเป็นอันจำแนกนัย ๒๐๐ นัย กระทำในฐานะ ๒๐ นัยไว้เป็นฐานะละ ๑๐ นัย

[๓๕๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงประเภทแห่งอธิบดี

ในพากย์นั้น โลกุตตรฌานที่โยคาวจรเจริญให้เกิดขึ้นโดยทำฉันทะให้เป็นประธาน ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้า ชื่อว่า ฉันทาธิปไตย

แม้วิริยาธิปไตยเป็นต้นที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

โดยประการดังนี้ พระธรรมราชาทรงแสดงมรรคจิตดวงที่ ๑ จำแนกเป็นพันนัย คือ ในโลกุตตรฌานเบื้องต้นล้วนๆ [ที่ไม่ระคนกับอธิบดี] ๒๐๐ นัย และโลกุตตรฌานที่มีฉันทาธิปไตยเป็นต้นอย่างละ ๒๐๐ นัย (๒๐๐ x ๔)

จบ มรรคจิตดวงที่ ๑

มรรคจิตดวงที่ ๒

[๓๖๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมรรคที่ ๒ เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำเหล่านี้ว่า กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาย ([ย่อมเจริญฌาน] เพื่อบรรเทากามราคะและพยาบาท) หมายความว่า เพื่อบรรเทากิเลสเหล่านั้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบการบรรเทากิเลสด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑. **การเกิดขึ้นบางคราว** คือ กิเลสย่อมไม่เกิดขึ้นเสมอแก่พระสกทาคามี เหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว แม้เมื่อเกิดขึ้นก็มีลักษณะนานๆ ครั้ง เหมือนหน่อพืชในนาที่บุคคลหว่านไว้ห่างๆ

๒. **การฟูขึ้นอย่างอ่อน** คือ แม้เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้นย่ำยีแผ่ไปปกปิดทำให้มืดมนเหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ แต่เกิดขึ้นอ่อนกำลังมีลักษณะเบาบางเหมือนกลีบเมฆและเหมือนปีกแมลงวัน เพราะถูกมรรคทั้งสองขจัดแล้ว

[คำว่า อธิจฺจุปฺปตฺติ ตัดบทเป็น อธิจฺจ + อุปฺปตฺติ

ในคำว่า อธิจฺจ นั้นเป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า “บางคราว” เหมือน สิยา ในคำว่า สิยา กิริยโต สิยา กิริยากิริยโต ([ต้องอาบัติ]เพราะทำก็มี และเพราะทำและไม่ทำก็มี) ดังในคัมภีร์อัฏฐสาลินีโยชนา (หน้า ๒๗๒) กล่าวว่า อธิจฺจุปฺปตฺติยาติ กทาจิ อุปฺปตฺติยา (คำว่า อธิจฺจุปฺปตฺติยา แปลว่า การเกิดขึ้นบางคราว]

ในเรื่องนี้ พระเถระบางรูปกล่าวว่า “กิเลสเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีนานๆ ครั้ง แม้ก็จริง แต่ก็เกิดขึ้นเป็นกิเลสหนาทีเดียว เพราะท่านยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่”

อย่างไรก็ตาม คำนั้นไม่เป็นประมาณ เพราะบุตรและธิดาย่อมมีได้ด้วยการสัมผัสอวัยวะน้อยใหญ่เท่านั้น แต่ท่านไม่มีความหนาของกิเลส เพราะถูกขจัดแล้วด้วยมรรคทั้งสอง

โดยประการดังนี้ พึงทราบการบรรเทากิเลสด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ การเกิดขึ้นบางคราว และการฟูขึ้นอย่างอ่อน

[พระสกทาคามีไม่มีกามราคะอย่างหยาบ ท่านจึงไม่เสพกามเหมือนพระโสดาบัน ส่วนพระอนาคามีขจัดกามราคะอย่างละเอียดได้ จึงปราศจากความยินดีในรสอาหาร เสื้อผ้า ฯลฯ แต่ยังขจัดรูปราคะและอรูปราคะไม่ได้ ท่านจึงยินดีในการเจริญฌานและไปเกิดเป็นรูปพรหมหรืออรูป-พรหมด้วยกำลังของรูปราคะและอรูปราคะ]

คำว่า ทุติยาย (ที่ ๒) หมายความว่า อันเป็นที่ ๒ ด้วยการนับบ้าง ด้วยการเกิดขึ้นครั้งที่ ๒ บ้าง

คำว่า ภูมิยา ปฏิยา (เพื่อบรรลุภูมิ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การได้รับสามัญญผล

แม้มรรคที่ ๓ และที่ ๔ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงความต่างกันเท่านั้น

บทว่า อญฺญินฺทฺริยํ (อัญญินทรีย์) หมายความว่า อินทรีย์ที่รู้ตามขอบเขต ความหมายก็คือ อินทรีย์ที่รู้สัจธรรม ๔ เหล่านั้นอันปฐมมรรคนั้นรู้แล้วไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้

พึงทราบเนื้อความแม้ในนิทเทสวาระ[ว่า กตมํ ตสฺมึ สมเย อญฺญินฺทฺริยํ โหติ (อัญญินทรีย์ย่อมมีในสมัยนั้นเป็นไฉน)] ของบทว่า อญฺญินฺทฺริยํ (อัญญินทรีย์) นั้นตามนัยนี้

อินทรีย์ ๙ ย่อมมีในโกฏฐาสวาระร่วมกับอัญญินทรีย์นี้

คำที่เหลือพึงทราบตามนัยก่อนนั่นแหละ

จบ มรรคที่ ๒

คำอธิบายมรรคที่ ๓ และ ๔

[๓๖๒] ในมรรคที่ ๓ คำว่า อนวเสสปฺปหานาย (เพื่อละมิให้มีเหลือ) หมายความว่า [ย่อมเจริญโลกุตตรฌาน]เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์ที่เบาบางเหล่านั้นด้วยสกทาคามิมรรคมิให้เหลือ

ในมรรคที่ ๔ คำว่า รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชาย อนวเสสปฺปหานาย (เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา มิให้มีเหลือ) หมายความว่า [ย่อมเจริญโลกุตตรฌาน]เพื่อประโยชน์แก่การละอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ เหล่านั้น มิให้เหลือ

ในบรรดาอุทธัมภาคิยสังโยชน์เหล่านั้น คำว่า รูปราโค (รูปราคะ) คือ ความยินดีพอใจในรูปภพ

[คำว่า ฉนฺทราค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺทนำ ฉนฺโท (ความพอใจ)
- รชฺชนำ ราโค (ความยินดี)
- ฉนฺโท เอว ราโค ฉนฺทราโค (ความยินดีคือความพอใจ)]

บทว่า อรูปราโค (อรูปราคะ) คือ ความยินดีพอใจในอรูปภพ

บทว่า มาโน (มานะ) คือ มานะที่อรหัตตมรรคพึงกำจัดนั่นแหละ

อุทธัจจะและอวิชชาก็เป็นอกุศลที่อรหัตตมรรคพึงกำจัดเหมือนกัน

แม้ในมรรคทั้ง ๒ [คือ มรรคที่ ๓ และที่ ๔] เหล่านี้ อินทรีย์ที่ ๙ เป็นอัญญินทรีย์ทีเดียว

คำอธิบายพันนัยในมรรค ๔

ในมรรคทั้งหมดมีบท ๖๐ ถ้วนตามลำดับบท รวมกับองค์ที่แน่นอน (อปัณณกังคะ) ๔ [คือฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตาที่นับเข้าในเยวาปนกธรรม] เป็น ๖๔ บท อนึ่ง บทที่ไม่ปะปนกันมี ๓๓ บท ส่วนโกฏฐาสวาระและสุญญตวาระเป็นตามปกตินั่นแหละ

พระธรรมราชาทรงจำแนกมรรคทั้ง ๔ แสดงไว้ ๔,๐๐๐ นัย คือ แม้ในมรรคที่ ๒ เป็นต้นก็มีพันนัยเหมือนในมรรคที่ ๑ นั่นแหละ

[ข้อความว่า “บทที่ไม่ปะปนกันมี ๓๓ บท” หมายความว่า ธรรมบางอย่างที่นับเข้าในหลายฐานะจัดเป็นบทที่ปะปนกัน เช่น วิตกอยู่ในองค์ฌานและองค์มรรค ศรัทธาอยู่ในอินทรีย์และพละ ส่วนธรรมที่มิได้ปะปนเช่นนั้นมี ๓๓ อย่างพร้อมกับจิต กล่าวคือ เจตสิก ๓๖ แม้ประกอบร่วมกับโลกุตตรจิต ถ้าลดองค์ที่แน่นอน ๔ ก็เหลือ ๓๒ เมื่อรวมจิตเข้าไปก็เป็นธรรม ๓๓ อย่าง]

อนึ่ง ในสัจจวิภังค์พระพุทธองค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๖ หมื่นนัยโดยเนื่องด้วยมรรค ๔ เหล่านั้น ในสติปัฏฐานวิภังค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๒ หมื่นนัย ในสัมมัปปธาน-

วิภังค์ ๒ หมื่นนัย ในอิทธิบาทวิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ในโพชฌงค์วิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ในมรรควิภังค์ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๒ หมื่น ๘ พันนัย โดยเนื่องด้วยมรรค ๔ เหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ธรรมสังคณีนี้ทรงตั้งโลกุตตรจิตไว้ ๔ พันนัยในมรรคทั้ง ๔ ในบรรดามรรคเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกองค์ ๘ ไว้ในมรรคที่ ๑ ซึ่งประกอบด้วยปฐมฌาน ในทุติยมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน

ในบรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิในมรรคที่ ๑ ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะละมิจฉาทิฏฐิ แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็พึงทราบเพราะเป็นสภาพละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ ขึ้นชื่อว่าทิฏฐิอันมรรคขั้นสูง ๓ พึงละก็ไม่มี เพราะทิฏฐิ ๖๒ ถูกมรรคที่ ๑ อย่างเดียวละได้แล้ว ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิในมรรคขั้นสูง ๓ นั้นย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : พิษมีอยู่ก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม ยาขจัดพิษก็เรียกว่า อคทะ ฉันใด มิจฉาทิฏฐิมีอยู่หรือไม่มีอยู่ก็ตาม ธรรมที่ละมิจฉาทิฏฐิได้นี้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ฉันนั้น

ถามว่า : ถ้าเช่นนั้นชื่อว่าสัมมาทิฏฐินี้ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น แต่สัมมาทิฏฐิไม่มีกิจในมรรค ๓ ขั้นสูง องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์ ดังนั้น สัมมาทิฏฐิจึงควรมีกิจที่ต้องกระทำองค์มรรคจึงจะบริบูรณ์ มิใช่หรือ

ตอบว่า : สัมมาทิฏฐิมีกิจในมรรค ๓ ขั้นสูงนี้ พึงแสดงโดยกำหนดธรรมตามที่ได้ กล่าวคือ ยังมีมานะอีกหนึ่งที่มรรค ๓ ขั้นสูงพึงละ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้นชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะละมานะนั้นได้ [กิจของสัมมาทิฏฐิคือการละมานะ]

กล่าวโดยละเอียดว่า สัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรคย่อมละมิจฉาทิฏฐิ แต่มานะอันสกทาคามิมรรคพึงละมีอยู่แก่พระโสดาบัน มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้นชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะละมานะนั้นได้

สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง ก็ยังมีอยู่แก่พระโสดาบันนั้น การเคลื่อนไหวองค์แห่งวาจาก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้น การเคลื่อนไหวองค์แห่งกายก็มีอยู่ การ

บริโภคปัจจัย[มีจีวรเป็นต้น]ก็มีอยู่ ความเพียรที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ ความไม่มีสติก็มีอยู่ เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ สังกัปปะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะเป็นต้น พึงทราบสังกัปปะเป็นต้นในสกทาคามิมรรคเป็นสัมมาสังกัปปะเป็นต้น เพราะละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น องค์มรรค ๘ ในสกทาคามิมรรคทำกิจของตนมาปรากฏอย่างนี้

มานะของพระสกทาคามีอันอนาคามิมรรคพึงละยังมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวงก็ยังมีอยู่แก่พระสกทาคามีนั้น พึงทราบว่าองค์มรรค ๘ ในอนาคามิมรรคกระทำกิจของตนด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น

มานะของพระอนาคามีอันอรหัตมรรคพึงละมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ อนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่าใดมีอยู่แก่พระอนาคามีนั้น มิจฉาสังกัปปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอกุศลจิตเหล่านั้นยังมีอยู่ พึงทราบว่าองค์มรรค ๘ ในอรหัตตมรรคกระทำกิจของตนด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น

ถามว่า : ในบรรดามรรค ๔ เหล่านี้ ปฐมมรรคเห็นสัจจะทั้ง ๔ มรรค ๓ ขั้นสูงย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้ว หรือเห็นสัจจะอันปฐมมรรคมิได้เห็น

ตอบว่า : มรรค ๓ ขั้นสูงย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั่นแหละ ถ้อยคำนี้เป็นคำกล่าวอรรถาธิบายที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลาย

อย่างไรก็ตาม วิตัณฑวาทีกล่าวว่า มรรค ๓ ขั้นสูงย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น พึงโต้วิตัณฑวาทีนั้นว่า บุคคลเจริญอินทรีย์ไหนในปฐมมรรค เมื่อวิตัณฑวาทีรู้อยู่ก็จักตอบว่า บุคคลเจริญอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ แม้ถามว่า บุคคลเจริญอินทรีย์ไหนในมรรค ๓ ขั้นสูง ก็ตอบว่า อัญญินทรีย์

พึงกล่าวกับวิตัณฑวาทีอีกว่า เมื่อการเห็นสัจจะอันปฐมมรรคไม่เห็นมีอยู่ ก็จงแจกอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์แม้ในมรรคขั้นสูง เมื่อเป็นอย่างนั้น ปัญหาของท่านก็จักสงบ

[วิตัณฑวาทีกล่าวว่า มรรค ๓ ขั้นสูงย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น ตามความเห็นนี้บุคคลต้องเจริญอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์แล้วจึงอบรมจิตให้รู้สัจจะใหม่ที่ยังมิได้เห็น แต่การเจริญ

อัญญินทรีย์เป็นการรู้เห็นสัจจะที่มรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว คำว่า ย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็น จึงไม่ถูกต้อง]

ถามว่า : มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] หรือละกิเลสที่ถูกละได้แล้ว

ตอบว่า : มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว]

ถามว่า : ถ้ามรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่นที่ยังไม่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว มรรค ๓ ขั้นสูงก็เห็นสัจจะอันปฐมมรรคมิได้เห็นอีกด้วย

บุคคลก็พึงมีวาทะอย่างนี้พึงถูกย้อนถามว่า ชื่อว่าสัจจะมีเท่าไร

เขาทราบอยู่ก็จักตอบว่า มี ๔

พึงท้วงเขาว่า ในวาทะของท่าน สัจจะปรากฏถึง ๑๖ อย่าง ท่านย่อมเห็นสัจจะแม้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นแล้ว จึงชื่อว่าเป็นผู้มีสัจจะมาก ท่านอย่าได้ถือเอาอย่างนี้เลย การเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นย่อมไม่มี แต่มรรคย่อมละกิเลสที่ยังมิได้ละ

ในเรื่องนั้น พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเปรียบด้วยหีบรัตนะในความไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็น ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า บุรุษคนหนึ่งวางหีบรัตนะ ๔ ใบไว้ในห้องอันเป็นที่เก็บรัตนะทรงค่า เขามีธุระเกิดขึ้นในหีบยามราตรี จึงเปิดประตูจุดประทีปให้สว่างไสว เมื่อความมืดถูกประทีปขจัดแล้ว หีบทั้งหลายก็ปรากฏ เขาทำธุระในหีบนั้นแล้วปิดประตูออกไป ความมืดก็ปกคลุมตามเดิม แม้ในครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ ก็ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ในครั้งที่ ๔ เมื่อเขาจะทดลองดูว่าครั้นเปิดประตูแล้ว หีบรัตนะจะไม่ปรากฏในความมืดหรือไม่ พระอาทิตย์ก็อุทัยขึ้น เมื่อความมืดถูกแสงพระอาทิตย์ขจัดแล้ว เขาก็ทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วออกไป

[คำว่า ปกฺกามิ มีศัพท์เดิมมาจาก ปกฺกมิ (ป บทหน้า + กมุ ธาตุ + อี วิภัตติ) ทำทีฆะสระ อ ใน กมุ ธาตุเป็น อา ด้วยมหาสูตร]

ในคำอุปมาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- สัจจะ ๔ เหมือนหีบรัตนะ ๔ ใบ

- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นมีธุระเกิดขึ้นในหีบรัตนะแล้วเปิดประตู

- ความมืดอันปกปิดสัจจะ เหมือนความมืดของราตรี

- แสงสว่างแห่งโสดาปัตติมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป

- การที่สัจจะปรากฏแก่มรรคญาณ เหมือนการที่หีบรัตนะปรากฏแก่บุรุษนั้นเมื่อความมืดถูกขจัดไป อนึ่ง สัจจะที่ปรากฏแก่มรรคญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยมรรคโดยแท้

- เวลาที่โสดาปัตติมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะแล้วไป

- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่พึงละด้วยมรรค ๓ ขั้นสูง เหมือนความมืดที่ปกคลุมต่อไป

- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่สกทาคามิมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่ ๒

- แสงสว่างแห่งสกทาคามิมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป

- เวลาที่สกทาคามิมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะเสร็จแล้วไป

- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่มรรค ๒ ขั้นสูงพึงละ เหมือนความมืดที่ปกคลุมต่อไป

- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อนาคามิมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่ ๓

- แสงสว่างแห่งอนาคามิมรรค เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป

- เวลาที่อนาคามิมรรคละกิเลสอันตนพึงละแล้วดับไป เหมือนบุรุษทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วไป

- ความมืดอันปกปิดสัจจะที่อรหัตตมรรคขั้นสูงพึงละ เหมือนความมืดปกคลุมอีก

- เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อรหัตตมรรค เหมือนเวลาที่บุรุษเปิดประตูในครั้งที่ ๔

- การเกิดขึ้นแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการอุทัยขึ้นแห่งพระอาทิตย์

- การขจัดความมืดอันปกปิดสัจจะแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการขจัดความมืด

- การที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อรหัตตมรรคญาณ เหมือนการที่หีบรัตนะปรากฏแก่บุรุษนั้นเมื่อความมืดถูกขจัดไป อนึ่ง สัจจะอันปรากฏแก่ญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้นนั่นแหละ

- การที่อรหัตตมรรคยังกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป เหมือนเวลาที่บุรุษทำธุระในหีบรัตนะเสร็จแล้วไป

- การไม่มีความมืดปกปิดสัจจะอีกจำเดิมแต่เวลาเกิดขึ้นแห่งอรหัตตมรรค เหมือนเวลาที่แสงสว่างปรากฏจำเดิมแต่การอุทัยขึ้นแห่งดวงอาทิตย์

ข้อนี้เป็นการอุปมาความไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นก่อน

ในคำว่า มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] นี้ พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเปรียบด้วยน้ำด่าง ดังนี้

บุรุษคนหนึ่งมอบผ้าสกปรกแก่ช่างย้อม ช่างย้อมก็แช่ไว้ในน้ำด่าง ๓ ชนิด คือ น้ำด่างเกลือ น้ำด่างขี้เถ้า และน้ำด่างโคมัย เขารู้ว่าน้ำด่างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็ซักล้างมลทินหยาบๆ ในน้ำ แต่นั้นเขาก็รู้ว่าผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำด่างเหมือนอย่างนั้นในครั้งที่ ๒ แล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้นในน้ำ หลังจากนั้นเขาก็รู้ว่ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำด่างเหมือนอย่างนั้นในครั้งที่ ๓ แล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้นในน้ำ ต่อแต่นั้นก็รู้ว่าผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำด่างเหล่านั้นแม้ครั้งที่ ๔ ซักล้างมลทิน แม้อยู่ในเส้นด้ายมิให้มีเหลือ แล้วจึงมอบให้แก่เจ้าของ เจ้าของนั้นก็พับเก็บไว้ในหีบอบกลิ่นแล้ว ย่อมนุ่งห่มในเวลาอันตนปรารถนาแล้วๆ

ในคำอุปมาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- จิตที่เป็นไปตามกิเลส เหมือนผ้าที่เปื้อนแล้ว

- เวลาที่เป็นไปแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาในอนุปัสสนาทั้ง ๓ [คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา] เหมือนการแช่ด้วยน้ำด่าง ๓ ชนิด

- การยังกิเลส ๕ อย่าง[คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส พร้อมทั้งกามราคะและปฏิฆะที่ให้ไปเกิดในอบายภูมิ]ให้สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค เหมือนการซักล้างมลทินหยาบๆ ในน้ำ

- การรู้ว่าจิตนี้ยังไม่บริสุทธิ์พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนการแช่ด้วยน้ำด่างเหล่านั้นแม้ครั้งที่ ๒

- การยังสังโยชน์อย่างหยาบ ๒ อย่าง[คือ กามราคะและปฏิฆะ]ให้สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค เหมือนการซักล้างมลทินที่ไม่ละเอียดยิ่งนัก

- การที่เขาคิดว่าจิตนี้ยังบริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนเขาคิดว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงแช่ด้วยน้ำด่าง ๓ อย่างอีก

- การยังสังโยชน์อย่างละเอียด ๒ อย่าง[คือ กามราคะและปฏิฆะ]ให้สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค เหมือนการซักล้างมลทินผ้าที่ละเอียดกว่านั้น

- การที่เขาคิดว่าจิตนี้ยังบริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการปฏิบัติวิปัสสนาให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น เหมือนเขาคิดว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงแช่ด้วยน้ำด่าง ๓ อย่างอีก

- การที่จิตของพระขีณาสพบริสุทธิ์เพราะกิเลส ๘ อย่าง[คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ มิทธะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ]ถูกขจัดด้วยอรหัตตมรรคแล้ว ยังกาลให้ผ่านไปด้วยวิหารธรรมคือผลสมาบัติในขณะที่ตนปรารถนาแล้วๆ ต่อจากนั้น เหมือนการนุ่งห่มผ้าบริสุทธิ์ เพราะซักฟอกมลทินที่อยู่ภายในเส้นด้ายออกไปด้วยการซักล้าง ซึ่งเป็นผ้าที่เช่นกับแผ่นเงินเก็บไว้ในผอบหอม

ข้อนี้เป็นการอุปมาในคำว่า มรรคอื่น[จากมรรคแรกๆ] ย่อมละกิเลสอย่างอื่น[จากกิเลสที่ถูกมรรคแรกๆ ละได้แล้ว] นี้

สมจริงดังคำกล่าวว่า

เสยฺยถาปิ อาวุโส วตฺถํ สกิลิฏฺฐํ มลคฺคหิตํ, ตเมนํ สามิกา รชกสฺส อนุปทชฺเชยฺยุ. ตเมนํ รชโก อูเส วา ขาเร วา โคมเย วา สมฺมทฺทิตฺวา อจฺเฉ อุทเก วิกฺขาเลติ. กิญฺจาปิ ตํ โหติ วตฺถํ ปริสุทฺธํ ปริโยทาตํ, อถ ขฺวสฺส โหติเยว อณุสหคโต อูสคนฺโธ วา ขารคนฺโธ วา โคมยคนฺโธ วา อสมูหโต. ตเมนํ รชโก สามิกานํ เทติ. ตเมนํ สามิกา คนฺธปริภาวิเต กรณฺฑเก นิกฺขิปนฺติ. โยปิสฺส โหติ อณุสหคโต อูสคนฺโธ วา ขารคนฺโธ วา โคมยคนฺโธ วา อสมูหโต, โสปิ สมุคฺฆาตํ คจฺฉติ. เอวเมว โข อาวุโส กิญฺจาปิ อริยสาวกสฺส ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ, อถ ขฺวสฺส โหติเยว ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อณุสหคโต อสฺมีติ มาโน, อสฺมีติ ฉนฺโท, อสฺมีติ อนุสโย อสมูหโต, โส อปเรน สมเยน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสี วิหรติ อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม. อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารา อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโมติ. ตสฺสิเมสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสิโน วิหรโต โยปิสฺส โหติ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อณุสหคโต อสฺมีติ มาโน, อสฺมีติ ฉนฺโท, อสฺมีติ อนุสโย อสมูหโต, โสปิ สมุคฺฆาตํ คจฺฉติ.[๓๓๑]

“ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของพึงมอบผ้านั้นแก่ช่างซักฟอก ช่างซักฟอกผู้ฉลาดขยี้ผ้านั้น แช่ในน้ำด่างเกลือ ในน้ำด่างขี้เถ้า หรือในน้ำด่างโคมัย แล้วซักในน้ำสะอาด ผ้านั้นย่อมเป็นของสะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด ช่างซักฟอกมอบผ้านั้นให้แก่เจ้าของ เจ้าของจึงเก็บผ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ่น แม้ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด แต่กลิ่นนั้นก็หายไป ฉันใด ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย พระอริยสาวกละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังขจัดมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้ สมัยต่อมา ท่านหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ ๕ อยู่ว่าสภาวะนี้คือรูป สภาวะนี้คือความเกิดขึ้นแห่งรูป สภาวะนี้คือความดับแห่งรูป สภาวะนี้คือเวทนา ฯลฯ สภาวะนี้คือสัญญา ฯลฯ สภาวะนี้คือสังขาร ฯลฯ สภาวะนี้คือวิญญาณ สภาวะนี้คือความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ

สภาวะนี้คือความดับแห่งวิญญาณ เมื่อท่านหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้อยู่ แม้ท่านยังขจัดมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้ แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยนั้นย่อมถึงการขจัดไป ฉันนั้น”

[คำว่า ตเมนํ ตัดบทเป็น ตํ + เอนํ คำว่า เอน มาจาก เอต ศัพท์ แปลง ต เป็น น ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิเมตานเมนานฺวาเทเส ทุติยายํ (ในเพราะทุติยาวิภัตติ แปลง อิม หรือ เอต ศัพท์เป็น เอน ในที่กล่าวตาม)]

ในบรรดามรรคเหล่านั้น โสดาปัตติมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต ย่อมบรรเทาด้วยสกทาคามิมรรค

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละพร้อมกับสัมปยุตตธรรมย่อมถูกละได้ด้วยอนาคามิมรรค

อกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิตย่อมถูกละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ขึ้นชื่อว่ากิเลสที่ติดตามไปอีกโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต ย่อมไม่มีแก่พระขีณาสพตั้งแต่กาลที่อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ถูกละได้แล้ว

การอุปมาในการที่กิเลสไม่ติดตามไปอีกนั้น มีดังนี้ :-

กล่าวโดยพิสดารว่า พระราชาผู้ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งให้การคุ้มครองปัจจันต-ชนบท (แคว้นชายแดน) แล้วเสวยอิสริยยศในมหานครอยู่ ภายหลังปัจจันตชนบทของพระองค์เกิดจลาจล สมัยนั้น มีหัวหน้าโจร ๑๒ คนพร้อมกับบุรุษหลายพันพากันไปปล้นแว่นแคว้น มหาอำมาตย์ผู้อยู่ปัจจันตชนบทส่งข่าวกราบทูลพระราชาว่า ปัจจันตชนบทเกิดจลาจล พระราชาทรงส่งพระราชสาส์นไปว่า จงกล้าหาญจับโจร เราจักตอบแทนพวกท่าน อำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนกับบุรุษโจรอีกหลายพันคนโดยการต่อสู้ครั้งแรก หัวหน้าโจร ๗ คนที่เหลือพาบริวารของตนๆ หนีเข้าไปยังภูเขา

เหล่าอำมาตย์ก็ส่งข่าวกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระราชา พระราชาจึงส่งพระราชทรัพย์ไปด้วยพระราชสาส์นว่า เราจักรู้สิ่งที่ควรทำแก่พวกท่าน พวกท่านจงปราบโจรที่เหลือเหล่านั้น อำมาตย์เหล่านั้นได้ประหารหัวหน้าโจร ๒ คน โดยการต่อสู้ครั้งที่ ๒ ได้กระทำแม้บริวารของโจรเหล่านั้นให้อ่อนกำลัง แม้พวกโจรทั้งหมดนั้นก็พากันหนีไปยังภูเขา เหล่าอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นความเป็นไปนั้นไปกราบทูลพระราชา พระราชาจึงส่งพระราชทรัพย์ไปอีกด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงกล้าหาญปราบโจร พวกอำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมกับบุรุษสหายโจร โดยการต่อสู้ครั้งที่ ๓ แล้วส่งสาส์นกราบทูลแด่พระราชา พระราชาก็ส่งพระราชทรัพย์พร้อมด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงกล้าหาญปราบโจรที่ยังเหลืออยู่ อำมาตย์เหล่านั้นจึงฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมกับบริวารโจรโดยการต่อสู้ครั้งที่ ๔ จำเดิมแต่พวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน ถูกฆ่าตายแล้ว ชื่อว่าโจรคนใดคนหนึ่งมิได้มี แว่นแคว้นได้ถึงความเกษมอยู่ดุจให้บุตรฟ้อนรำบนอก ฉะนั้น พระราชาทรงแวดล้อมด้วยโยธาผู้พิชิตสงคราม เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐทรงเสวยพระมหาสมบัติแล้ว

ในคำอุปมาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

- พระธรรมราชา เหมือนพระราชาผู้ใหญ่

- กุลบุตรผู้ปรารภความเพียร เหมือนอำมาตย์ผู้อยู่ในปัจจันตชนบท

- อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหมือนหัวหน้าโจร ๑๒ คน

- บาปธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เหมือนบุรุษสหายหลายพันของหัวหน้าโจรเหล่านั้น

- เวลาที่กิเลสเกิดขึ้นในอารมณ์แล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กิเลสเกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ เหมือนเวลาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นกราบทูลพระราชาว่า ปัจจันตชนบทเกิดจลาจล

- การที่พระธรรมราชาตรัสบอกกรรมฐานว่า ภิกษุ เธอจงข่มกิเลสเสีย เหมือนการพระราชทานทรัพย์พร้อมกับข่าวสาส์นว่า พวกเธอจงกล้าหาญปราบโจร

- การละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยโสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมทั้งบริวาร

- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เหมือนการส่งข่าวถวายพระราชาอีก

- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งสกทาคามิมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาสน์ว่าจงปราบโจรที่เหลือ

- การบรรเทาจิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตต-ธรรมด้วยสกทาคามิมรรค เหมือนการข่มหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมทั้งบริวารให้อ่อนกำลังด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๒

- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแด่พระศาสดา เหมือนการส่งสาสน์ถวายพระราชาให้ทรงทราบความเป็นไปอีก

- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอนาคามิมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่า จงกล้าหาญปราบโจร

- การละจิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ๒ ดวง พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยอนาคามิมรรค เหมือนการฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมทั้งบริวารด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๓

- การกราบทูลคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วแด่พระผู้มีพระภาค เหมือนการส่งข่าวถวายพระราชาให้ทรงทราบอีก

- การที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอรหัตตมรรค เหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่า จงกล้าหาญปราบโจร

- ความไม่มีอกุศลธรรมอันเกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิตอีก จำเดิมแต่อกุศลจิต ๑๒ ดวงถูกอรหัตตมรรคละได้แล้วในเมื่ออกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมถูกละได้ก่อน เหมือนเวลาที่แว่นแคว้นเป็นแดนเกษมจำเดิมแต่กาลที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมด้วยบริวาร ด้วยการต่อสู้ครั้งที่ ๔

- พึงทราบการเสวยสุขด้วยผลสมาบัติตามที่ตนปรารถนาแล้วในสุขที่เกิดจาก

สมาบัติอันจำแนกเป็นสุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะของพระธรรมราชาผู้มีพระ-ขีณาสพแวดล้อมแล้ว เหมือนการเสวยมหาสมบัติของพระราชาผู้พิชิตสงคราม ผู้มีอำมาตย์แวดล้อมแล้ว บนปราสาทอันประเสริฐ

จบคำอธิบายบทว่า กุสลา ธมฺมา

คำอธิบายธัมมุทเทสวาระในบทว่า อกุสลา ธมฺมา

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

[๓๖๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อกุสลา (อกุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกบท[มาติกา]ว่า อกุสลา ธมฺมา

ในพากย์นั้น พึงทราบประเภทของธัมมวัตถานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น) เป็นต้น และการวินิจฉัยเนื้อความของบทที่มีในหนหลังตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว อนึ่ง ข้าพเจ้าจักอธิบายเพียงความต่างกันในที่นั้น

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ในการกำหนดสมัย คือ อกุศลนี้แม้เป็นกามาวจรเท่านั้น พระองค์ก็มิได้ตรัสว่าเป็นกามาวจร เพราะอกุศลไม่ต่างภูมิกันเหมือนกุศล

ในคำว่า ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ (อันประกอบกับทิฏฐิ) นี้ ทิฏฐินั่นแหละชื่อว่า ทิฏฺฐิคตะ ดังคำว่า คูถคตํ (คูถ) มุตฺตคตํ (มูตร) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทิฏฺฐิคตะ คือ การเป็นไปแห่งทิฏฐิเท่านั้น เพราะไม่มีสภาวะที่ควรรู้

คำว่า ทิฏฺฐิคตสัมปยุตตะ คือ จิตที่ประกอบกับทิฏฐินั้น

ในทิฏฺฐิคตสัมปยุตตจิตนั้น พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งความเห็นผิดที่เรียกว่าทิฏฐิคตะนี้ด้วยเหตุมีอย่างนี้ว่า การฟังธรรมผิด ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว ความเป็นผู้ไม่ต้องการเห็นพระอริยะเป็นต้น และการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย

[คำว่า ทิฏฺจิคต ใน ทิฏฺจิคตสมฺปยุตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทิฏฺฐิ = ทิฏฺจิ เอว ทิฏฺจิคตํ (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส)
- ความเป็นไปแห่งทิฏฐิ = ทิฏฺจิยา คตํ ทิฏฺจิคตํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ตามนัยทั้งสองนี้ คำว่า ทิฏฺจิคตสมฺปยุตฺต มีคำแปล ๒ ประการ คือ

- อันประกอบกับทิฏฐิ
- อันประกอบกับความเป็นไปแห่งทิฏฐิ

พึงเทียบดูรูปวิเคราะห์ของ ทิฏฺจิคต ในข้อ ๒๗๗]

กล่าวโดยละเอียดว่า พึงทราบความเห็นนั้นว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยการฟังเว้นจากความใคร่ครวญล่วงพ้นความเป็นกลาง อันมีความนับถือธรรมผิดที่ประกอบด้วยวาทะผิดเป็นประธาน ด้วยความเป็นผู้มีอกัลยาณมิตรที่เรียกว่าความเป็นผู้คบหามิตรชั่วผู้มีทิฏฐิวิบัติ ด้วยไม่ต้องการเห็นพระอริยะและสัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมอันจำแนกเป็นสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ด้วยความไม่ฝึกตนที่เรียกว่าความเสียหายแห่งสังวรในอริยธรรมและสัปปุริสธรรม อันจำแนกเป็นปาติโมกขสังวร (การสำรวมในพระปาติโมกข์) อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์มิให้กิเลสเกิดขึ้นทางทวาร ๖) สติสังวร (การเจริญสติระลึกรู้รูปนามปัจจุบัน) ญาณสังวร (การรู้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง) และปหานสังวร (การขจัดกิเลสได้โดยเด็ดขาด) ด้วยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายซึ่งอบรมไว้ด้วยเหตุเหล่านั้นนั่นแหละ และด้วยความเป็นผู้ที่ขวนขวายในมงคลตื่นข่าวเป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบความไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนของจิตดวงนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ

ในธัมมุทเทสวาระ คำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) คือ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต

แม้ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

ธรรมเหล่านี้ มีผัสสะเป็นต้นต่างจากธรรมที่แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้นโดยประการฉะนี้

คำว่า จิตฺตสฺเสกคฺคตา โหติ (เอกัคคตาแห่งจิต ก็มี) หมายความว่า ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตย่อมมี เพราะการไม่ซัดส่ายแม้ในปาณาติบาต เป็นต้น กล่าวคือ มนุษย์ทั้งหลายตั้งจิตไว้มั่นไม่ซัดส่ายจึงยังศาสตราให้ตกไปในสรีระของเหล่าสัตว์ได้ไม่ผิดพลาด เป็นผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมนำวัตถุอันเป็นสมบัติของคนอื่นไป ย่อมประพฤติมิจฉาจารด้วยจิตมีหน้าที่อย่างหนึ่ง[คือการเสพกามสุข] เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมีแม้ในการประพฤติอกุศลโดยประการฉะนี้

มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ ความเห็นคลาดเคลื่อน เพราะถือเอาผิด

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ ความเห็นอันบัณฑิตรังเกียจ เพราะนำมาแต่ความฉิบหาย

แม้มิจฉาสังกัปปะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ สภาวะทำให้เห็นผิด หรือสภาวะเห็นผิดเอง หรือความเห็นผิดเท่านั้น

[คำว่า มิจฺฉา (ผิด) ใน มิจฺฉาทิฏฺฐิ ตามนัยแรกมีความหมายว่า อยาถาว (ไม่มีตามความเป็นจริง) ตามนัยที่ ๒ คือ วิตถ (คลาดเคลื่อน) ตามนัยที่ ๓ คือ ชิคุจฺฉน (น่ารังเกียจ)

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เห็นผิด = มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตายาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ.
  (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเห็นผิด = มิจฺฉา ปสฺสตีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเห็นผิด = มิจฺฉา ทสฺสนํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

มิจฉาทิฏฐิ :-

- มีสภาพไม่ใส่ใจโดยแยบคาย
- มีหน้าที่ยึดมั่น
- มีความใส่ใจผิดเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดไว้ว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง [เพราะการกระทำที่มีมิจฉาทิฏฐิเป็นพื้นฐานเป็นความผิดทั้งหมด]

แม้ในมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น มีความต่างกันเพียงบทว่า มิจฺฉา เท่านั้น

พึงทราบคำที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในเรื่องกุศลนั้นแหละ

เนื้อความแห่งพละในคำว่า อหิริกพลํ อโนตฺตปฺปพลํ (อหิริกพละ อโนตตัปปพละ) นี้ จักแจ่มแจ้งในนิทเทสวาระ

คำอื่น[คือ อหิริก และ อโนตฺตปฺป] มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า **อหิริกะ** คือ ผู้ไม่ละอาย

อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า **โอตตัปปะ** คือ สภาวะสะดุ้งกลัว

อโนตตัปปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว[ผลของกายทุจริตเป็นต้น]

[คำว่า อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓ ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษาเรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต ปัจจัย ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธาน, ระบุกิริยาเป็นหลัก โดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

ในเรื่องนั้น อหิริกะมีสภาพไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้น หรือมีสภาพไม่ละอาย ส่วนอโนตตัปปะมีสภาพไม่หวาดหวั่นต่อผลของทุจริตเหล่านั้น หรือมีสภาพไม่สะดุ้งกลัว

คำว่า อหิริกพละ หมายถึง กำลังคือภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า อโนตัปปพละ หมายถึง กำลังคือภาวะของผู้ไม่สะดุ้งกลัว

เนื้อความโดยสังเขปในเรื่องอกุศลนี้มีเท่านี้ ส่วนความพิสดารพึงทราบโดยความเป็นปฏิปักษ์กันตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง

โลภะ คือ สภาวะทำให้อยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ ความอยากได้นั่นเอง

[คำว่า โลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้อยากได้ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตีติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความอยากได้ = ลุพฺภนํ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โมหะ คือ สภาวะทำให้หลง

อีกนัยหนึ่ง **โมหะ** คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง **โมหะ** คือ ความหลงนั่นเอง

[คำว่า โมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้หลง = มุยฺหนฺติ เตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะหลง = มุยฺหตีติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความหลง = มุยฺหนํ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ในเรื่องนั้น โลภะ :-

- มีสภาพยึดเอาอารมณ์ เหมือนลิงติดตัง
- มีหน้าที่ติดแน่น[ในอารมณ์] เหมือนชิ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน
- มีการไม่ยอมปล่อย[อารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนการติดย้อมของยาทาขอบตาที่ชโลมด้วยน้ำมัน
- มีการเห็นสุขในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์เป็นเหตุใกล้

โลภะนั้นเมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำตัณหา ย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยวย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น

โมหะ :-

- มีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิต หรือมีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา
- มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์
- มีการปฏิบัติผิดเป็นเครื่องปรากฏหรือมีการกระทำให้มืดบอดเป็นเครื่องปรากฏ

- มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดไว้ว่าเป็นมูลเหตุของอกุศลธรรมทั้งหมด

อภิชฌา คือ สภาวะทำให้เพ่งเฉพาะ[สมบัติของผู้อื่น]

อีกนัยหนึ่ง **อภิชฌา** คือ สภาวะเพ่งเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง **อภิชฌา** คือ ความเพ่งเฉพาะนั่นเอง

อภิชฌานั้น :-

- มีสภาพปรารถนากระทำสมบัติของผู้อื่นให้เป็นของตน
- มีหน้าที่แสวงหาโดยอาการอย่างนั้น
- มีความมุ่งหมายสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความยินดียิ่งในสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้

โดยแท้จริงแล้ว อภิชฌานั้นย่อมปรากฏมุ่งหน้าสู่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น และเมื่อความยินดียิ่งมีอยู่ อภิชฌานั้นก็ย่อมเป็นไปในสมบัติของผู้อื่น พึงกำหนดว่าเหมือนจิตเหยียดมือไปในสมบัติของผู้อื่น ฉะนั้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สมโถ โหติ (สมถะก็มี) เป็นต้นดังนี้

ชื่อว่า สมถะ เพราะระงับความฟุ้งซ่านในกิจอื่น

คำว่า ปัคคาหะ คือ สภาวะประคองจิตให้เป็นไปในอกุศล

คำว่า อวิกเขปะ คือ สภาวะไม่ซัดส่ายไป

พระพุทธองค์ไม่ทรงถือเอาธรรมเหล่านี้คือ ศรัทธา สติ ปัญญา และธรรม ๖ คู่ในอกุศลจิตนี้ เพราะขึ้นชื่อว่าความเลื่อมใสในจิตที่ไม่มีศรัทธาหามีได้ไม่ ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอาศรัทธาก่อน

ถามว่า : คนมีทิฏฐิไม่เชื่อศาสดาของตนๆ หรือ

ตอบว่า : เชื่อ แต่ความเชื่อนั้นไม่ชื่อว่าศรัทธา ความเชื่อนี้เป็นเพียงการรับคำเท่านั้น โดยองค์ธรรมคือความเชื่อที่ปราศจากความใคร่ครวญบ้าง [โมหะ] เป็นทิฏฐิบ้าง

อนึ่ง สติย่อมไม่มีในอกุศลจิตเพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งสติ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงถือเอา

ถามว่า : บุคคลผู้มีทิฏฐิย่อมไม่ระลึกถึงการงานอันตนกระทำบ้างหรือ

ตอบว่า : ย่อมระลึก แต่การระลึกนั้นไม่ชื่อว่าเป็นสติ แต่เป็นความเป็นไปของอกุศลจิตโดยลักษณะนั้นอย่างเดียว ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอาสติ

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้ในพระสูตรว่า มิจฉาสติ (ความระลึกผิด)[๓๓๒]

ตอบว่า : พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม เพื่อจะทรงยังธรรมที่เป็นมิจฉามรรคและมิจฉัตตะให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลขันธ์เป็นสภาวะเว้นจากสติและเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม แต่มิจฉาสตินั้นย่อมไม่มีโดยตรง ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอา

อนึ่ง ปัญญาย่อมไม่มีในจิตของอันธพาลนั้น ดังนั้น จึงไม่ทรงถือเอา

ถามว่า : ความรู้ที่ใช้หลอกลวงของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีหรือ

ตอบว่า : มีอยู่ แต่ความรู้ที่ใช้หลอกลวงนั้นไม่ชื่อว่า ปัญญา แต่ชื่อว่ามารยา โดยองค์ธรรมมารยานั้นก็คือตัณหานั่นเอง

อนึ่ง จิตนี้เป็นจิตกระวนกระวาย หนัก หยาบ แข็ง กระด้าง ไม่ควรแก่การงาน ป่วย คด โกง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงถือเอาธรรม ๖ คู่มีปัสสัทธิเป็นต้น

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท ๓๒ ที่ขึ้นสู่พระบาลีโดยความเป็นองค์ประกอบของจิตตามลำดับบทด้วยคำเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ ได้ตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย (ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล) เพื่อแสดงเยวาปนกธรรม

[คำว่า ตตฺถ คัมภีร์โยชนาของไทยมักโยกว่า วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ แต่คัมภีร์ภาสาฏีกามักเพิ่มวิเสสยะของ ตตฺถ ว่า วากฺเย (ในพากย์นั้น) แล้วสัมพันธ์ ตตฺถ วากฺเย เป็นอาธาระ (ที่ตั้ง) ส่วนข้อความที่ท่านอธิบายจัดเป็นอาเธยยะ (สิ่งที่อาศัย)]

ธรรมทั้ง ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ มานะ อิสสา มัจฉริยะ ถีนะ มิทธะ อุทธัจจะ และกุกกุจจะ เป็นเยวาปนกธรรมในอกุศลจิตทั้งหมด ได้รับการกล่าวว่ามีในพระบาลี ปรากฏในบทบาลี ส่วนในอกุศลจิตดวงแรกนี้มีเยวาปนกธรรม ๔ ที่ชื่อว่าเป็นองค์ที่แน่นอน [ธรรมที่ประกอบร่วมกันแน่นอน] (อปณฺณกงฺค) คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทธัจจะ

ในบรรดาฉันทะเป็นต้นนั้น พึงทราบฉันทะเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง อนึ่ง ฉันทะเป็นต้น [ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา]นั้น เป็นกุศลเท่านั้น แต่ฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ [ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทธัจจะ] เป็นอกุศล

อุทธัจจะอื่นจากนี้ พึงทราบว่า :-

อุทธัจจะ คือ ภาวะของผู้ซัดส่าย

อุทธัจจะ :-

- มีสภาพไม่สงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมด้วยแรงลม
- มีหน้าที่ไม่หยุดนิ่ง เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าที่โบกสะบัดเพราะลมพัด
- มีความเป็นเหตุทำให้จิตไม่สงบเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนขี้เถ้าลอยขึ้นเพราะถูกหินกระทบ
- มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้

ส่วนธรรมนอกนี้ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทธัจจะ

พึงกำหนดว่าเป็นความซัดส่ายแห่งจิต

โดยประการดังนี้ กลุ่มธรรม ๓๒ อย่างมีผัสสะเป็นต้น [มีอวิกเขปะเป็นที่สุด] กับกลุ่มธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้นที่ตรัสไว้โดยความเป็นเยวาปนกธรรม รวมทั้งหมดเป็นกลุ่มธรรม ๓๖ อย่างมีอยู่ในธัมมุทเทสวาระ[ของอกุศลจิตดวงแรก]นี้

กลุ่มธรรมที่ปรากฏในพระบาลีเหล่านั้นลดกลุ่ม[เยวาปนก]ธรรมซึ่งเป็นองค์ที่แน่นอน ๔ อย่างออกแล้ว ก็เหลือ ๓๒ อย่างเท่านั้น

อนึ่ง ในกลุ่มธรรม ๓๖ อย่างนี้ มีธรรม ๑๖ อย่างโดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน คือ ผัสสปัญจกะ (หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น) วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตาแห่งจิต วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ และโมหะ

ในธรรม ๑๖ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๗ อย่างจำแนกไม่ได้ ธรรม ๙ จำแนกได้

ถามว่า : ธรรม ๗ อย่างที่จำแนกไม่ได้คืออะไร

ตอบว่า : ธรรมที่จำแนกไม่ได้เหล่านี้ คือ ผัสสะ สัญญา เจตนา วิจาร ปีติ ชีวิตินทรีย์ และโมหะ

ส่วนธรรมที่จำแนกได้ ๙ อย่างเหล่านี้ คือ เวทนา จิต วิตก เอกัคคตาแห่งจิต วิริยินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตัปปะ และโลภะ

ในธรรม ๙ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๖ อย่างจำแนกได้ ๒ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่ง จำแนกได้ ๓ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๔ ฐาน และธรรมอีกอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๖ ฐาน

ถามว่า : จำแนกได้อย่างไร

ตอบว่า : ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ คือ จิต วิตก มิจฉาทิฏฐิ อหิริกพละ อโนตตัปป-พละ และโลภะ จำแนกได้ ๒ ฐาน กล่าวคือ ในธรรมดังกล่าว ลำดับแรก จิตเพ่งถึงผัสส-ปัญจกะ[คือมาถึงตามลำดับเทศนา] จึงตรัสว่า จิตฺตํ โหติ (จิตก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า มนินฺทฺริยํ โหติ (มนินทรีย์ก็มี)

วิตกเพ่งถึงองค์ฌาน จึงตรัสว่า วิตกฺโก โหติ (วิตกก็มี) เพ่งถึงองค์มรรค ตรัสว่า มิจฺฉาสงฺกปฺโป โหติ (มิจฉาสังกัปปะก็มี)

มิจฉาทิฏฐิก็เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกันทั้งในองค์มรรคและกรรมบถ

อหิริกะเพ่งถึงพละ จึงตรัสว่า อหิริกพลํ โหติ (อหิริกพละก็มี) เพ่งถึงหมวดสอง แห่งธรรมที่ทำลายโลก ตรัสว่า อหิริกํ โหติ (อหิริกะก็มี) แม้อโนตตัปปะก็มีนัยเดียวกันนี้

โลภะเพ่งถึงมูล จึงตรัสว่า โลโภ โหติ (โลภะก็มี) เพ่งถึงกรรมบถ ตรัสว่า อภิชฺฌา โหติ (อภิชฌาก็มี)

ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้จำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒ โดยประการฉะนี้

เวทนาเพ่งถึงผัสสปัญจกะ จึงตรัสว่า เวทนา โหติ (เวทนาก็มี) เพ่งถึงองค์ฌาน ตรัสว่า สุขं โหติ (สุขก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า โสมนสฺสินฺทฺริยं โหติ (โสมนัสสินทรีย์ก็มี) ธรรมอย่างเดียว[คือเวทนา]จำแนกได้ ๓ ฐานโดยประการฉะนี้

อนึ่ง วิริยะเพ่งถึงอินทรีย์ จึงตรัสว่า วีริยินฺทฺริยं โหติ (วิริยินทรีย์ก็มี) เพ่งถึงองค์มรรค ตรัสว่า มิจฺฉาวายาโม โหติ (มิจฉาวายามะก็มี) เพ่งถึงพละ ตรัสว่า วีริยพลं โหติ (วิริยพละก็มี) เพ่งถึงธรรมปิฏฐิทุกะ ตรัสว่า ปคฺคาโห โหติ (ปัคคาหะก็มี) ธรรมอย่างเดียว[คือวิริยะ]นี้จำแนกได้ ๔ ฐานโดยประการฉะนี้

อนึ่ง สมาธิเพ่งถึงองค์ฌาน จึงตรัสว่า จิตฺตสฺเสกคฺคตา โหติ (เอกัคคตาแห่งจิตก็มี) เพ่งถึงอินทรีย์ ตรัสว่า สมาธินฺทฺริยं โหติ (สมาธินทรีย์ก็มี) เพ่งถึงองค์มรรค ตรัสว่า มิจฺฉาสมาธิ โหติ (มิจฉาสมาธิก็มี) เพ่งถึงพละ ตรัสว่า สมาธิพลं โหติ (สมาธิพละก็มี) เพ่งถึงธรรมปิฏฐิทุกะ ตรัสว่า สมโถ โหติ (สมถะก็มี) โดยความเป็นธรรมหมวดหนึ่งในทุกะที่ ๒ และตรัสว่า อวิกฺเขโป โหติ (อวิกเขปะก็มี) ในทุกะที่สาม ธรรมอย่างเดียว[คือสมถะ]นี้จำแนกได้ ๖ ฐานโดยประการฉะนี้

อนึ่ง แม้ธรรมทั้งหมดนั้นแบ่งเป็น ๙ กอง คือ ผัสสปัญจกะ องค์ฌาน อินทรีย์ องค์มรรค พละ มูล กรรมบถ โลกนาสกธรรม และปิฏฐิทุกะ

คำวินิจฉัยที่ควรกล่าวในธรรม ๙ กองนั้น ได้กล่าวไว้ในนิเทศแห่งกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้ว

จบ คำอธิบายธัมมุทเทสวาระ

คำอธิบายนิทเทสวาระ

[๓๗๕] ในนิทเทสวาระ ลำดับแรก ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิต คำว่า สณฺิติ (ความดำรงอยู่) อวฏฺิติ (ความมั่นอยู่) เป็นคำไวพจน์ของบท จิติ (ความตั้งอยู่) นั่นแหละ

ส่วนคำที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งกุศลว่า อารมฺมณํ โอคาเหตฺวา อนุปวิสิตฺวา ติฏฺตีติ อวฏฺิติ (คำว่า อวัฏฺิติ (ความหยั่งลงตั้งไว้) คือ สภาวะหยั่งลงสู่อารมณ์ กล่าว คือเข้าไปแล้วตั้งอยู่) คำนั้นไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ เพราะเอกัคคตาแห่งจิตในอกุศลมีกำลังทราม ข้าพเจ้าได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ในหนหลังแล้ว

แม้ความหมายเช่นนี้[ในกุศลนิเทศ]ว่า อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต อวิสาหาโร (ชื่อว่า อวิสาหาระ (สภาวะไม่กระจัดกระจาย) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกระจัดกระจายที่เป็นไปด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา) ย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ แต่ชื่อว่า อวิสาหาระ เพราะไม่ยังสัมปยุตตธรรมให้ส่ายไป

ชื่อว่า อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) เพราะเป็นสภาวะไม่ฟุ้งไป

ภาวะแห่งใจที่ไม่ส่ายไปด้วยเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล ชื่อว่า อวิสาหฏมานสตา (ความเป็นผู้มีใจไม่ส่ายไป)

สมาธิพละ คือ สภาวะไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรม

มิจฉาสมาธิ คือ สภาวะตั้งมั่นตามความไม่เป็นจริง

พึงทราบเนื้อความในอกุศลนิเทศอย่างนี้

[๓๗๖] ในนิเทศแห่งวิริยินทรีย์ นัยเป็นต้น[ที่กล่าวไว้แล้ว]ว่า

“วิริยะนี้เป็นเครื่องพ้นไปจากกามเพื่อบรรเทากามคุณทั้งหลาย”

ย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้

พึงทราบชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมเท่านั้น

[๓๘๑] ในนิเทศแห่งมิจฉาทิฏฺิ ชื่อว่า มิจฉาทิฏฺิ เพราะเป็นสภาวะเห็นตามความไม่เป็นจริง

ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นที่เป็นไปในทิฏฐิทั้งหลาย เพราะนับเข้าในทิฏฐิ ๖๒ เนื้อความแห่งทิฏฐินี้ ได้กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ

คำว่า ทิฏฐิคหณะ (ป่าชัฏคือทิฏฐิ) หมายถึง ทิฏฐินั่นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่ล่วงพ้นไปโดยยาก เหมือนชัฏหญ้า ชัฏป่า และชัฏภูเขา

คำว่า ทิฏฐิกันดาร (กันดารคือทิฏฐิ) หมายถึง ทิฏฐินั่นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่น่าระแวงและมีภัยเฉพาะหน้า เหมือนกันดารโจร กันดารสัตว์ร้าย กันดารทราย กันดารน้ำ และกันดารทุพภิกขภัย

ชื่อว่า ทิฏฐิวิสูกายิกะ (ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ) เพราะเป็นสิ่งที่ทำลายและขัดแย้งกับสัมมาทิฏฐิ ดังจะเห็นได้ว่า ความเห็นผิดเกิดขึ้นอยู่ย่อมทำลายและขัดแย้งกับสัมมาทิฏฐิ

คำว่า ทิฏฐิวิปผันทิตะ (ความผันแปรแห่งทิฏฐิ) คือ ความผันแปรผิดสภาพแห่งทิฏฐิ เพราะบางคราวก็ถือเอาความเที่ยง บางคราวก็ถือเอาความขาดสูญ โดยแท้จริงแล้ว คนผู้มีความเห็นผิดมักตั้งอยู่ในความเห็นอย่างเดียวไม่ได้ บางคราวก็คล้อยตามความเที่ยง บางคราวก็คล้อยตามความขาดสูญ

คำว่า ทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง ทิฏฐิคือสังโยชน์ เพราะเป็นเครื่องผูก

คำว่า คาหะ (ความยึดถือ) คือ สภาวะยึดอารมณ์ไว้มั่น เหมือนกับจระเข้เป็นต้น กัดคนไว้มั่น

ชื่อว่า ปติฏฐาหะ (ความตั้งมั่น) เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ ที่จริงแล้ว ความตั้งมั่นนี้ย่อมยึดไว้โดยตั้งมั่นด้วยความเป็นไปอย่างมีกำลัง

คำว่า อภินิเวสะ (ความยึดมั่น) คือ สภาวะยึดมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น

คำว่า ปรามาสะ (ความถือผิด) คือ สภาวะล่วงพ้นสภาวธรรมแล้วถือเอาโดยประการอื่นด้วยความเที่ยงเป็นต้น

คำว่า กุมมัคคะ (ทางชั่ว) คือ ทางที่น่ารังเกียจ เพราะนำความพินาศมาให้ หรือเป็นทางแห่งอบายที่บัณฑิตรังเกียจ

[คำว่า กุมฺมคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ทางที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิโต มคฺโค กุมฺมคฺโค (กุบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ทางแห่งอบายที่บัณฑิตรังเกียจ = กุจฺฉิตานำ วา อปายานำ มคฺโค กุมฺมคฺโค. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ชื่อว่า มิจฉาปถะ (ทางผิด) เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง อุปมาเหมือนชนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่าทางนี้เป็นทางไปหมู่บ้านโน้น ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงหมู่บ้านได้ฉันใด บุคคลผู้มิจฉาทิฏฐิแม้ยึดถือว่าทางนี้เป็นทางไปสู่สุคติ ก็ไม่สามารถให้ถึงสุคติได้ฉันนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า มิจฉาปถะ (ทางผิด) เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง

สภาวธรรมนี้ชื่อว่า มิจฉัตตะ (สภาพผิด) เพราะมีสภาวะผิด

คำว่า ติตถะ (ลัทธิเป็นดังท่าน้ำ) คือ ลัทธิเป็นที่ซึ่งพวกคนพาลข้ามไป โดยการหมุนไปมาในที่นั้นนั้นแหละ

คำว่า ติตถายตนะ (ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ) คือ ทั้งลัทธินั้นก็เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติตถายตนะ (ลัทธิเป็นบ่อเกิดของเดียรถีย์) คือ ลัทธิเป็นบ่อเกิดของเดียรถีย์ทั้งหลาย เพราะเป็นที่เกิดและที่อาศัย

[คำว่า ติตฺถายตน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ = ติตฺถญฺจ ตำ อายตนนฺติ ติตฺถายตนำ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ลัทธิเป็นบ่อเกิดของเดียรถีย์ = ติตฺถีนำ อายตนำ ติตฺถายตนำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า ติตฺถ มีรูปวิเคราะห์ตามนัยแรกว่า ตรนฺติ เอตฺถาติ ติตฺถำ (ท่าน้ำ) ติตฺถำ วิยาติ ติตฺถำ (ลัทธิเหมือนท่าน้ำ) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถำ เยสำ อตฺถีติ ติตฺถี (ผู้มีลัทธิ, เดียรถีย์)]

คำว่า วิปริเยสัคคาหะ คือ การถืออันเป็นวิปัลลาส หรือการถือโดยวิปัลลาส ความหมายก็คือ การถือเอาคลาดเคลื่อน

[คำว่า วิปริเยสคฺคาห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การถืออันเป็นวิปัลลาส = วิปริเยสภูโต คาโห วิปริเยสคฺคาโห.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- การถือโดยวิปัลลาส = วิปริเยสโต คาโหติ วิปริเยสคฺคาโห (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิปริเยส เป็นคำไวพจน์ของคำว่า วิปลฺลาส ในบางที่พบรูปว่า วิปริยาส ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๗๖) กล่าวว่า

วิปลฺลาโสญฺญถาภาโว พฺยตฺตโย วิปริยาโย
วิปริยาโส'ติกฺกโม ตฺวติปาโต อุปจฺจโย.[๓๓๓]

"วิปัลลาส ๕ ศัพท์ = วิปลฺลาส, อญฺญถาภาว, พฺยตฺตย, วิปริยาย, วิปริยาส

การล่วงไป ๓ ศัพท์ = อติกฺกม, อติปาต, อุปจฺจย"]

[๓๘๗-๘๘] ในนิเทศแห่งอหิริกะและอโนตตัปปะ พึงทราบเนื้อความ[แห่งอหิริกะและอโนตตัปปะ]โดยปริยายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งหิริและโอตตัปปะ

พึงทราบอหิริกพละและอโนตตัปปพละ เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหวในสหชาต-ธรรมทั้งหลายเท่านั้น

[๓๘๙] ในนิเทศแห่งโลภะและโมหะ คำว่า โลภะ คือ สภาวะอยากได้

คำว่า ลุพฺภนา (กิริยาที่โลภ) คือ อาการที่โลภ

จิตที่ประกอบด้วยโลภะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุพภิตะ ภาวะแห่งจิตที่ประกอบด้วยโลภะหรือภาวะแห่งบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุพภิตัตตะ (ความโลภ)

คำว่า สาราคะ คือ สภาวะกำหนัดนัก

อาการแห่งความกำหนัดยิ่ง ชื่อว่า สารัชชนา (กิริยาที่กำหนัดยิ่ง)

ภาวะแห่งจิตที่กำหนัดนัก ชื่อว่า สารัชชิตัตตะ (ความกำหนัดยิ่ง)

ชื่อว่า อภิชฌา (ความละโมบ) เพราะเป็นสภาวะเพ่งเล็ง

เหตุในการตรัสศัพท์ว่าโลภะอีก ได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว

คำว่า อกุศลมูล หมายถึง มูลคืออกุศล หรือเป็นมูลของอกุศล

[คำว่า อกุสลมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มูลคืออกุศล = อกุสลญฺจ ตำ มูลญฺจ อกุสลมูลำ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- มูลของอกุศล = อกุสลานำ มูลำ อกุสลมูลำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

[๓๙๐] ความหลงชื่อว่า อัญญาณะ (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณ-ทัศนะ

ชื่อว่า อทัสสนะ (ความไม่เห็น) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเห็น

ชื่อว่า อนภิสมัย (การไม่ตรัสรู้) เพราะเป็นสภาวะเผชิญหน้าก็ไม่ตรัสรู้ตามธรรมได้ คือย่อมไม่ถึงโดยชอบ

ปัญญาชื่อว่า อนุโพธะ (การตรัสรู้โดยสมควร) เพราะเป็นสภาวะตรัสรู้ธรรมโดยสมควร

โมหะชื่อว่า อนนุโพธะ (การไม่ตรัสรู้ตามสมควร) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการตรัสรู้โดยสมควรนั้น

ชื่อว่า อสัมโพธะ (การไม่ประกอบรู้) เพราะเป็นสภาวะไม่รู้โดยประกอบกับความไม่เที่ยงเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อสัมโพธะ (การรู้สิ่งที่ไม่มีจริงและไม่สม่ำเสมอ) เพราะเป็นสภาวะรู้อัตตาที่ไม่มีจริงและวิปัลลาสที่ไม่สม่ำเสมอ

[คำว่า อสมฺโพธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่ประกอบรู้ = พุชฺฌตีติ โพโธ, โยเชตฺวา โพโธ สมฺโพโธ, น สมฺโพโธ อสมฺโพโธ (สำ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ประกอบ)
- สภาวะรู้สิ่งที่ไม่มีจริงและไม่สม่ำเสมอ = พุชฺฌตีติ โพโธ, อสนฺตำ โพโธ อสมฺโพโธ หรือ อสมำ โพโธ อสมฺโพโธ (เมื่อควรกล่าวว่า อสนฺตโพธ ให้ลบ นฺต ศัพท์แล้วลงนิคคหิตเป็นอาคม แล้วจึงแปลงนิคคหิตเป็น มฺ หรือเมื่อควรกล่าวว่า อสมโพธ ให้ลบ ม อักษร]

ชื่อว่า อัปปฏิเวธะ (การไม่แทงตลอด) เพราะเป็นสภาวะไม่แทงตลอดธรรมคือสัจจะ ๔

ชื่อว่า อสังคาหนา (การไม่ถือเอาให้ถูกต้อง) เพราะเป็นสภาวะไม่ถือเอาแม้ธรรมหนึ่งในรูปเป็นต้นโดยสามัญญลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า อปริโยคาหนา (การไม่หยั่งลง) เพราะเป็นสภาวะไม่หยั่งลงสู่[สัจ]ธรรมนั้นนั่นแหละ

ชื่อว่า อสมเปกขนา (ความไม่พินิจ) เพราะเป็นสภาวะไม่เพ่งโดยสม่ำเสมอ

ชื่อว่า อปัจจเวกขณา (ความไม่พิจารณา) เพราะเป็นสภาวะไม่เพ่งโดยอาศัยสภาวะที่มีจริงแห่งธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่า อปัจจักขกัมมะ (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะแม้กรรมข้อหนึ่งก็ไม่ประจักษ์แก่สภาวะนี้ในกุศลกรรมและอกุศลกรรมด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่มีการกำหนดตามสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการทำให้ประจักษ์แก่กรรมไรๆ ด้วยตนเอง[คือโมหะ]มิได้มี ดังนั้น จึงชื่อว่า อปัจจักขกัมมะ

[คำว่า อปจฺจกฺขกมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะไม่มีการกระทำอันประจักษ์ = ปจฺจกฺขํ กมฺมํ ปจฺจกฺขกมฺมํ, นตฺถิ ปจฺจกฺขกมฺมํ เอตสฺสาติ อปจฺจกฺขกมฺมํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- การกระทำอันไม่ประจักษ์ = น ปจฺจกฺขํ อปจฺจกฺขํ, อปจฺจกฺขํ กมฺมํ อปจฺจกฺขกมฺมํ. (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

เมื่อโมหะนี้ยังไม่เกิดขึ้น กระแสจิตใดพึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คือ สะอาดผ่องแผ้ว กระแสจิตอันบริสุทธิ์นั้นถูกโมหะนี้ทำลายแล้ว ดังนั้น โมหะจึงชื่อว่า ทุมเมชฌะ (สภาวะทำลายกระแสจิตอันบริสุทธิ์)

คำว่า พาลยะ (ความโง่เขลา) คือ ภาวะของพวกคนเขลา

คำว่า โมหะ (ความหลง) คือ สภาวะหลง

โมหะมีกำลังแรงชื่อว่า ปโมหะ (ความหลงยิ่ง) [ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปกฏฺจ (ยิ่ง)]

คำว่า สัมโมหะ (ความหลงรอบ) เพราะเป็นสภาวะหลงรอบด้าน

คำว่า อวิชชา (ความไม่รู้) คือ สภาวะไม่ใช่วิชชา เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิชชา

ความหมายของโอฆะและโยคะ ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง

คำว่า อนุสัย คือ สภาวะนอนเนื่องเพราะเป็นสิ่งที่มีกำลัง [กิเลส ๖ อย่างในกิเลส ๑๐ อย่างได้ชื่อว่า อนุสัย เพราะมีกำลังมากกว่ากิเลส ๔ อย่างที่เหลือ]

คำว่า ปริยุฏฐาน คือ สภาวะกลุ้มรุม กล่าวคือ ครอบงำจิต

สภาวะใดไม่อาจเพื่อไปมุ่งหน้าต่อประโยชน์ เพราะไม่มีการถือเอาประโยชน์ได้ ย่อมคดงอโดยแท้ เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า ลังคี (สภาวะคดงอ)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ลังคี (สภาวะเหมือนลิ่ม) เพราะถอนขึ้นได้ยาก

[คำว่า ลงฺคี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะคดงอ = ลงฺคตีติ ลงฺคี.

(ลคิ ธาตุ ขญฺชนคตีสุ = คดงอ, ไป + อ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

- สภาวะเหมือนลิ่ม = ลงฺคตีติ ลงฺคี, ลงฺคี วิยาติ ลงฺคี (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)]

อุปมาเหมือนลิ่มที่เรียกว่ากลอนเหล็กใหญ่เป็นของถอนขึ้นโดยยาก ฉันใด แม้อวิชชานี้ก็ฉันนั้น เป็นราวกะลิ่ม ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า ลังคี (ลิ่ม)

คำที่เหลือมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น

แม้สังคหวาระและสุญญตวาระ ก็พึงทราบโดยเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแล

จบ อกุศลจิตดวงที่หนึ่ง

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒

[๓๙๙] ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ คำว่า สสงฺขาเรน (ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) เป็นความต่างกัน แม้คำนั้นก็ได้กล่าวไว้ในหนหลังทีเดียว

อนึ่ง แม้อกุศลจิตนี้จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วถือผิดโดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น แต่อกุศลจิตนี้ย่อมปรากฏได้ เพราะความเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัย[อันมีอารมณ์และมนสิการเป็นต้น]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย) ในกาลเช่นนี้คือ เมื่อกุลบุตรปรารถนากุมาริกาของตระกูลมิจฉาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านั้นย่อมไม่ให้กุมาริกาโดยอ้างว่า พวกท่านถือทิฏฐิอื่น ต่อมาภายหลัง พวกญาติอีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้โดยตกลงกันว่า กุลบุตรจักกระทำสิ่งที่พวกท่านกระทำ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรถีย์ ในเบื้องแรกยังเป็นผู้ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไปๆ ก็ชอบใจลัทธิถือทิฏฐิโดยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรถีย์เหล่านี้น่านับถือพอใจ

อนึ่ง ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ถีนมิทธะเป็นธรรมยิ่ง[กว่าอกุศลจิตดวงที่ ๑] ในเยวาปนกธรรมทั้งหลาย

ในบรรดาถีนมิทธะนั้น ความท้อถอย ชื่อว่า ถีนะ ความเซื่องซึม ชื่อว่า มิทธะ หมายความว่า ความถดถอยที่เป็นความไม่ขวนขวาย และความเบียดเบียน[จิต]ที่ไร้ความสามารถ

ถีนมิทธะ คือ ถีนะและมิทธะ

ในเรื่องนั้น ถีนะ :-

- มีสภาพไม่ขวนขวาย
- มีหน้าที่ละความเพียร
- มีความถดถอยเป็นเครื่องปรากฏ

มิทธะ :-

- มีสภาพไม่เหมาะสมในกิริยา

- มีหน้าที่ห้าม[ลำดับวิถีจิตทางปัญจทวารและมโนทวารให้สู่ภวังค์]
- มีความหดหู่เป็นเครื่องปรากฏ

เจตสิกทั้งสองดวงนั้นมีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความง่วงเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

[คำว่า ถิน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถิน ธาตุ (สงฺฆาเต = รวมกัน) + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ หมายความว่า ไม่ทำให้ร่างกายกระฉับกระเฉงสดชื่น มีรูปวิเคราะห์ว่า ถินนํ ถินํ

คำว่า มิทฺธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มิธ ธาตุ (มิชฺฌเน = โงกง่วง) + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า มิชฺฌนํ มิทฺธ์]

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๒

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓

[๔๐๐] อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วไม่ยึดถือโดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น แลดูงานฉลองความรุ่งโรจน์ของพระนารายณ์ งานเล่นมวยปล้ำ และงานฟ้อนรำเป็นต้น หรือขวนขวายในการฟังเสียงที่ชอบใจเป็นต้น

ในอกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่แน่นอน ๕ อย่างพร้อมกับมานะ

ในบรรดาองค์เหล่านั้น มานะ คือ สภาวะถือตัว

มานะ :-

- มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง
- มีหน้าที่ยกตน
- มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดมานะเหมือนความบ้า

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๓

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๔

[๔๐๒] อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะมีประการดังกล่าวอันมีอาทิอย่างนี้ว่า ในกาลใดพวกชนย่อมถ่มเขฬะไปหรือโปรยฝุ่นเท้าไปบนศีรษะ ในกาลนั้นอกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้แลดูในระหว่างๆ โดยเป็นไปกับด้วยอุตสาหะเพื่อหลบหลีกเขฬะและฝุ่นเท้านั้น และย่อมเกิดแก่บุคคลผู้แลดูตามช่องนั้นๆ เมื่อความวุ่นวายเป็นไปในเมื่อตัวละครหลวงกำลังออกมา

ในอกุศลจิตดวงที่ ๔ นี้มีเยวาปนกธรรม ๗ พร้อมด้วยถีนมิทธะ แม้ในอกุศลจิตทั้งสอง [คืออกุศลจิตดวงที่ ๓ และที่ ๔] ย่อมลดมิจฉาทิฏฐิ พึงทราบการนับธรรมโดยเนื่องด้วยธรรมที่เหลือเว้นทิฏฐิ

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๔

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๕

[๔๐๓] อกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้วางเฉยโดยความเป็นเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดแล้วถืออยู่โดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นต้น

อนึ่ง ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในที่โสมนัส [แทนโสมนัสเวทนา] ย่อมลดบทปีติ

วิธีที่เหลือทั้งหมดเหมือนอกุศลจิตดวงที่หนึ่ง

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๕

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖ เป็นต้น

[๔๐๙-๑๒] แม้อกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ โดยเปลี่ยนเวทนาและลดบทปีติ

แม้อธิปติทั้ง ๒ คือ สหชาตาธิปติและอารัมมณาธิปติ ย่อมมีได้ในจิตที่ประกอบกับโลภะ ๘ ดวงเหล่านี้

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙

อกุศลจิตดวงที่ ๙ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบกับโทมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังปฏิฆะให้เกิดขึ้น

ลำดับแรก ในสมยวัตถานวาระ (การกำหนดสมัย) แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๙ นั้น พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า **ทุมมนะ** คือ จิตไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง **ทุมมนะ** คือ จิตที่น่ารังเกียจ เพราะมีเวทนาทราม

[คำว่า ทุมฺมน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตไม่ดี = ทุฏฺ มโน ทุมฺมโน (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- จิตที่น่ารังเกียจ= กุจฺฉิตํ มโน ทุมฺมโน (กุบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า โทมนัสสะ คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี

คำว่า โทมนัสสสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสนั้น

ปฏิฆะ คือ สภาวะกระทบกระทั่งในอารมณ์โดยสภาพที่ไม่พอใจ

คำว่า ปฏิฆสัมปยุตตะ คือ จิตที่ประกอบด้วยปฏิฆะนั้น

ในธัมมุทเทสวาระ โทมนัสสเวทนามาแล้วในฐานะทั้ง ๓ [คือ ผัสสปัญจมกะ องค์ฌาน และอินทรีย์]

ในฐานะเหล่านั้น บทว่า เวทนา มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้นั่นแหละ

บทว่า ทุกข์ และโทมนัส ก็กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน

อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า

โทมนัส :-

- มีสภาพเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
- มีหน้าที่เสวยอารมณ์โดยอาการไม่ปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
- มีความไม่สบายทางใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้แน่นอน

ในฐานะที่เป็นมูลและกรรมบถ พระพุทธองค์ตรัสว่า โทโส โหติ, พฺยาปาโท โหติ (โทสะก็มี พยาบาทก็มี) เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อนๆ ว่า โลโภ โหติ, อภิชฺฌา โหติ (โลภะก็มี อภิชฌาก็มี)

ในบรรดาโทสะและพยาบาทนั้น **โทสะ** คือ สภาวะทำให้ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ สภาวะประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ ความประทุษร้าย

[คำว่า โทส มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ประทุษร้าย = ทุสฺสนฺติ เตนาติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะประทุษร้าย = ทุสฺสตีติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความประทุษร้าย = ทุสฺสนํ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โทสะนั้น :-

- มีสภาพดุร้าย เหมือนอสรพิษถูกตี
- มีหน้าที่ดำเนินไปอย่างน่าตำหนิ เหมือนการแผ่ซ่านไปของยาพิษ หรือมีหน้าที่เผาที่อาศัยของตน เหมือนไฟป่า

- มีความประทุษร้าย[กายและใจ]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศัตรูที่ได้รับโอกาส

- มีอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ ๑๐ ประการ) เป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ

พยาบาท คือ สภาวะทำให้จิตถึงความวิบัติ กล่าวคือ เข้าถึงภาวะเสียจิต

อีกนัยหนึ่ง **พยาบาท** คือ สภาวะยังวินัย อาจาระ รูปสมบัติ และประโยชน์สุข เป็นต้นถึงความพิบัติ

[คำว่า พฺยาปาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตถึงความวิบัติ = พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตนฺติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สภาวะยังวินัย อาจาระ รูปสมบัติ และประโยชน์สุขเป็นต้นถึงความพิบัติ = พฺยา-ปาทยติ วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนีติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ผู้ที่เกิดโทสะย่อมล่วงละเมิดวินัยคือวาริตตสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ ล่วงละเมิดอาจาระคือจาริตตสิกขาบทที่ทรงอนุญาตให้ประพฤติ อีกทั้งทำให้ผิวพรรณวิบัติไปด้วยความโกรธ และทำลายประโยชน์สุขเป็นต้น]

อนึ่ง โดยองค์ธรรม พยาบาทนี้ก็คือโทสะนั่นแหละ แต่ในอกุศลจิตดวงที่ ๙ นี้ มีกลุ่มธรรม ๒๙ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบประเภทกองธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม ๑๔ เหล่านั้น [พึงเทียบดูในตอนท้ายของธัมมุทเทสวาระในมหากุศลจิตดวงแรก]

ในบรรดาเยวาปนกธรรม ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และอุทธัจจะเป็นต้น เป็นนิยตเยวาปนกะ [คือ เจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ แน่นอน]

อนึ่ง ธรรมเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕ๆ กับด้วยอิสสา มัจฉริยะ หรือกุกกุจจะ อย่างใดอย่างหนึ่ง

แม้ธรรมทั้ง ๓ มีอิสสาเป็นต้นเหล่านี้ ก็ได้ชื่อว่า อนิยตเยวาปนกะ [คือ เจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ไม่แน่นอน] โดยประการฉะนี้

ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

อิสสา คือ สภาวะริษยา

อิสสานั้น :-

- มีสภาพริษยาสมบัติของผู้อื่น
- มีหน้าที่ไม่พอใจในสมบัติของผู้อื่น
- มีความเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดอิสสาว่าเป็นสังโยชน์

มัจฉริยะ คือ ภาวะของคนตระหนี่

มัจฉริยะนั้น :-

- มีสภาพปิดบังสมบัติของตน [คุณสมบัติหรือทรัพย์สมบัติ] ที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้
- มีหน้าที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับคนอื่น
- มีความไม่เผื่อแผ่เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความเป็นเหมือนรสขมเป็นเครื่องปรากฏ
- มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดมัจฉริยะว่าเป็นความวิบัติแห่งจิต

คำว่า กุกตะ คือ กรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกุจจะ คือ ความเป็นกรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกุจจะนั้น :-

- มีสภาพเดือดร้อนในภายหลัง

- มีหน้าที่เศร้าโศกถึงทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ
- มีความเดือดร้อนใจเป็นเครื่องปรากฏ
- มีทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดกุกกุจจะเหมือนความเป็นทาส

คำที่กล่าวนี้เป็นความต่างกันในอุทเทสวาระก่อน

[๔๑๕] ในนิทเทสวาระ พึงทราบความไม่ชอบใจในเวทนานิเทศ ด้วยความตรงกันข้ามกับความชอบใจ

[๔๑๘] พึงทราบเนื้อความในโทสนิเทศ ดังนี้

คำว่า โทสะ คือ สภาวะประทุษร้าย

คำว่า ทุสสนา (กิริยาที่ประทุษร้าย) คือ อาการที่ประทุษร้าย

คำว่า ทุสสิตัตตะ (ความประทุษร้าย) คือ ภาวะแห่งความประทุษร้าย

การถึงความวิบัติ[แห่งจิต] เพราะเป็นสภาวะสละความเป็นปกติ ชื่อว่า พยาปัตติ (การปองร้าย)

คำว่า พยาปัชชนา (กิริยาที่ปองร้าย) คือ อาการที่ปองร้าย

คำว่า วิโรธะ คือ สภาวะขัดแย้งกัน

คำว่า ปฏิวิโรธะ คือ สภาวะขัดแย้งกันเนือง ๆ

อีกนัยหนึ่ง คำทั้งสองนี้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอาการขัดแย้งและอาการขัดแย้งกันเนืองๆ [คือ เป็นภาวสาธนะที่ระบุกิริยาอาการนั่นเอง]

[คำว่า วิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขัดแย้งกัน = วิรุชฺฌตีติ วิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความขัดแย้งกัน = วิรุชฺฌนํ วิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

คำว่า ปฏิวิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขัดแย้งกันเนืองๆ = ปุนปฺปุนํ วิรุชฺฌตีติ ปฏิวิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความขัดแย้งกันเนืองๆ = ปุนปฺปุนํ วิรุชฺฌนํ ปฏิวิโรโธ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

บุคคลมีจิตกระด้างดุร้าย ได้ชื่อว่า จัณฑิกะ

ภาวะแห่งบุคคลมีจิตกระด้างดุร้ายนั้น ชื่อว่า จัณฑิกกะ (ความดุร้าย)

ถ้อยคำอันคนดุร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างดี มิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย ดังนั้น คนนี้จึงชื่อว่า อสุโรปะ (คนปากร้าย) ดังจะเห็นได้ว่า ในเวลาที่บุคคลผู้ดุร้ายโกรธแล้ว ขึ้นชื่อว่าคำพูดที่บริบูรณ์ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ข้อนั้นก็ไม่เป็นประมาณ

[คำว่า อสุโรป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โรปียเตติ โรปํ, วจนํ.
  (รุห ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ห เป็น ป)
- สมฺมา โรปํ สุโรปํ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- นตฺถิ สุโรปํ เยนาติ อสุโรปํ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “คนเช่นนั้นชื่อว่า อัสสุโรปะ (คนทำให้น้ำตาไหล) เพราะก่อให้เกิดน้ำตา เนื่องจากทำให้น้ำตาไหลออก”

[อาจารย์เหล่าอื่นถือเอาปาฐะว่า อสฺสุโรโป โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โรเปติ ชเนตีติ โรโป (รุห ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อสฺสุ โรโป อสฺสุโรโป (ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

ข้อความนั้นไม่ใช่เหตุ เพราะแม้โสมนัสก็ทำให้น้ำตาเกิดได้

คำว่า อนัตตมนตา (ความไม่มีใจปลาบปลื้ม) คือ ความเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็นของตนตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง[คือ มาติกา ข้อ ๙]

อนึ่ง ความไม่มีใจปลาบปลื้มนั้นเป็นของจิตเท่านั้น ไม่เป็นของสัตว์ เหตุนั้นจึงตรัสว่า จิตฺตสฺส (แห่งจิต)

วิธีที่เหลือในอกุศลจิตดวงที่ ๙ นี้ และในสังคหวาระพร้อมทั้งสุญญตวาระ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๙

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐

[๔๒๑] อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่นให้เกิดอุตสาหะบ้าง ผู้ถูกคนอื่นตักเตือนให้นึกถึงความผิดบ้าง ตนเองนั่นแหละนึกถึงความผิดของคนอื่นแล้วโกรธบ้าง เพราะเป็นจิตที่มีสภาพกระตุ้นเตือน

แม้ในอกุศลจิตนี้ก็มีกลุ่มธรรม ๒๙ ตามลำดับบท และมีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

อนึ่ง แม้ถีนะและมิทธะก็มีได้ในเยวาปนกธรรมทั้งหลาย ดังนั้น ในอกุศลจิตดวงนี้จึงมีเยวาปนกธรรม ๖ เหล่านี้ คือ องค์ที่แน่นอน ๔ เว้นอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ พร้อมทั้งถีนะและมิทธะ หรือมีเยวาปนกธรรม ๗ กับอิสสาเป็นต้นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ในเวลาที่อิสสาเป็นต้นเกิดขึ้น

วิธีที่เหลือทั้งหมดทุกวาระเป็นเช่นกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ทั้งนั้น

อนึ่ง สหชาตาธิปติอย่างเดียวย่อมมีได้ในจิตที่ประกอบกับโทมนัสทั้งสองดวงนี้ อารัมมณาธิปติย่อมมีไม่ได้ เพราะบุคคลผู้โกรธแล้วมักไม่ทำอารมณ์อะไรๆ ให้หนักแน่น [เป็นอธิบดี]ได้

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๑๐

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑

[๔๒๒] อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้วางเฉยด้วยเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖

ในการกำหนดสมัย (สมยวัตถานวาระ) ของอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ นั้น บทว่า วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ (ประกอบกับวิจิกิจฉา) เป็นบทใหม่ เนื้อความของบทนั้นคือ คำว่า วิจิกิจฉาสัมปยุตตะ คือ จิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉา

ในธัมมุทเทสวาระ บทว่า วิจิกิจฺฉา โหติ (วิจิกิจฉาก็มี) เท่านั้นต่างกัน

ในเรื่องนั้น **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะปราศจากการเยียวยา

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะที่ทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวธรรมลำบากใจ

[คำว่า วิจิกิจฺฉา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะปราศจากการเยียวยา= วิคตา จิกิจฺฉา เอตายาติ วิจิกิจฺฉา (วิ ศัพท์ + จิกิจฺฉา ศัพท์ ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวธรรมลำบากใจ = วิจินํ กิจฺฉา วิจิกิจฺฉา (วิจิน ศัพท์ + กิจฺฉา ศัพท์ ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

วิจิกิจฉานั้น :-

- มีสภาพสงสัย
- มีหน้าที่หวั่นไหว[ในอารมณ์]
- มีการตัดสินไม่ได้เป็นผล หรือมีการถือเอาโดยไม่แน่นอนเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้

พึงกำหนดว่าวิจิกิจฉาเป็นสิ่งที่ทำอันตรายต่อการปฏิบัติ

ในอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ นี้มีกลุ่มธรรม ๒๓ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบข้อวินิจฉัยในกองธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม ๑๔ เหล่านั้น

ธรรมทั้ง ๒ เท่านั้น คือ มนสิการและอุทธัจจะ เป็นเยวาปนกธรรม

[๔๒๔] ในนิเทศเอกัคคตาแห่งจิตของนิทเทสวาระ อกุศลจิตนี้มีกำลังน้อย มีแต่เพียงความเป็นไปตั้งอยู่ในจิตนี้ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่า สณฺิติ (ความดำรงอยู่) เป็นต้น แต่ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตสฺส จิติ (ความตั้งอยู่แห่งจิต) และด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ แม้ในอุทเทสวาระก็ไม่ตรัสว่า สมาธินฺทริยํ (สมาธินทรีย์) เป็นต้น

[๔๒๕] ในวิจิกิจฉานิเทศ ความสงสัยชื่อว่า กังขา ด้วยสามารถแห่งการเคลือบแคลง

สภาวะยังความเคลือบแคลงให้เป็นไป ชื่อว่า กังขายนา ที่จริงแล้ว การเคลือบแคลงอย่างแรกชื่อว่ายังการเคลือบแคลงต่อไปให้เป็นไป

อีกนัยหนึ่ง คำนี้ตรัสไว้ด้วยความเป็นอาการ[คือความเคลือบแคลง]

[คำว่า กงฺขายนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยังความเคลือบแคลงให้เป็นไป = อายตีติ อายนา, กงฺขาย อายนา กงฺขายนา.
(คำว่า อายนา มาจาก อิ ธาตุ = เป็นไป + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- ความเป็นไปแห่งความเคลือบแคลง = อยิตพฺพํ อยนา, กงฺขาย อยนา กงฺขายนา.
(คำว่า อยนา มาจาก อิ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

ข้อความว่า ด้วยความเป็นอาการ (อาการวเสน) แสดงถึงภาวสาธนะ]

จิตที่พรั่งพร้อมด้วยความเคลือบแคลง ชื่อว่า กังขายิตะ เพราะถูกความเคลือบแคลงยังให้เป็นไป

ภาวะแห่งจิตที่พรั่งพร้อมด้วยความเคลือบแคลงนั้นชื่อว่า กังขายิตัตตะ (ความเคลือบแคลง)

คำว่า วิมติ แปลว่า ความไม่รู้ [วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปฏิเสธ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า น มติ วิมติ]

วิจิกิจฉา (สภาวะปราศจากการเยียวยา) มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

คำว่า เทฺวฬฺหกะ คือ สภาวะยังจิตให้หวั่นไหวสองแง่ เพราะเป็นสภาพหวั่นไหว [ทฺวิ บทหน้า + เอล ธาตุ = หวั่นไหว + เณ การิตปัจจัย + ห ปัจจัย + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิธา เอลติ กมฺปติ จิตฺตํ เอเตนาติ เทฺวฬฺหกํ.]

คำว่า เทฺวธาปถะ คือ สภาวะที่เหมือนทางสองแพร่ง เพราะห้ามการปฏิบัติ

คำว่า สังสยะ (ความสงสัย) คือ สภาวะเป็นไปโดยรอบเพราะไม่สามารถดำรงอยู่ในอาการหนึ่งที่ดำเนินไปว่า สภาวธรรมนี้เที่ยงหรือหนอ หรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น

คำว่า อเนกังสคาหะ คือ สภาวะไม่ถือเอาโดยแน่นอน เพราะไม่สามารถถือเอาอย่างแน่นอน

คำว่า อาสัปปนา คือ สภาวะถอยจากอารมณ์ เพราะไม่อาจตัดสินใจได้

คำว่า ปริสัปปนา คือ สภาวะดำเนินไปรอบด้าน เพราะไม่อาจหยั่งลงได้

ชื่อว่า อปริโยคาหนา (สภาวะไม่หยั่งลงรอบด้าน) เพราะไม่อาจหยั่งลงรอบด้านได้

ชื่อว่า ถัมภิตัตตะ (ความกระด้าง) เพราะเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่อเป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ ความหมายคือ ความกระด้างของจิต ดังจะเห็นได้ว่า วิจิกิจฉาเกิดขึ้นแล้วย่อมทำจิตให้กระด้าง

อนึ่ง วิจิกิจฉานั้นเกิดขึ้นอยู่รับอารมณ์แล้วเป็นเหมือนขัดใจ ดังนั้น จึงตรัสว่า มโนวิเลโข (รอยขีดใจ)

บทที่เหลือในวาระทั้งหมดมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น

จบ อกุศลจิตดวงที่ ๑๑

คำอธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒

[๔๒๗] ในการกำหนดสมัย (สมยวัตถานวาระ) แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ คำว่า อุทธัจจสัมปยุตตะ คือ ประกอบกับอุทธัจจะ โดยแท้จริงแล้ว อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ นี้มีสภาพเป็นกลางโดยเนื่องด้วยเวทนาในอารมณ์ ๖ เป็นฟุ้งซ่าน

ในธัมมุทเทสวาระของจิตดวงที่ ๑๒ นี้ จิตมาแล้วแทนที่วิจิกิจฉา [จิตดวงที่ ๑๑] ว่า อุทฺธจฺจํ โหติ (อุทธัจจะก็มี) มีกลุ่มธรรม ๒๘ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๑๔ ด้วยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

พึงทราบวิธีแห่งกองธรรมที่แจกได้และแจกไม่ได้โดยเนื่องด้วยกลุ่มธรรม ๑๔ เหล่านั้น

ธรรมทั้ง ๒ เท่านั้น คือ อธิโมกข์ และมนสิการ เป็นเยวาปนกธรรม

[๔๒๙] ในอุทธัจจนิเทศของนิทเทสวาระ คำว่า จิตฺตสฺส (แห่งจิต) คือ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

คำว่า อุทฺธจฺจํ (ความฟุ้งซ่าน) คือ อาการที่ฟุ้งซ่าน [ท่านอธิบาย ณฺย ปัจจัย ในภาวตัทธิตด้วย อาการ ศัพท์เพื่อแสดงภาวตัทธิตหรือภาวสาธนะตามสมควร]

คำว่า อวูปสมะ คือ ความไม่สงบ

คำว่า เจตโส วิกเขปะ คือ สภาวะซัดจิตให้ส่ายไป

คำว่า ภันตัตตัง จิตตัสสะ คือ ความพล่านไปของจิต ดุจยานที่พล่านไปและโคที่พล่านไปเป็นต้น

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ภนฺตยานภนฺตโคณาทีนิ วิย แต่ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า ภนฺตยานภนฺตโคณาทีนํ วิย ตามคัมภีร์โยชนา เพราะบทอุปมานะต้องมีวิภัตติเสมอกับบทอุปไมยแน่นอน ซึ่งบทอุปไมยในที่นี้ คือ จิตฺตสฺส]

ด้วยบทนี้พระพุทธองค์ตรัสถึงความดิ้นรนของจิตไปในอารมณ์เดียวเท่านั้น เพราะอุทธัจจะดิ้นรนไปในอารมณ์เดียว ส่วนวิจิกิจฉาดิ้นรนไปในอารมณ์ต่างๆ

พึงทราบวิธีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในทุกวาระ

บัดนี้ ข้อวินิจฉัยทั่วไปในจิต ๒ ดวงนี้ มีดังต่อไปนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อมีบุคคลผู้กล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าจิตที่ซัดส่ายไปในอารมณ์ มีเท่าไร พึงตอบได้ว่ามี ๒ ดวงคือจิตเหล่านี้เท่านั้น

ในบรรดาจิตเหล่านั้น จิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาย่อมซัดส่ายไปอย่างเดียว ส่วนจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะได้ที่อาศัยยึดเหนี่ยวแล้ว เพราะได้รับอธิโมกข์ จึงซัดส่ายไป

อุปมาเหมือนเมื่อแก้วมณี ๒ ดวง ดวงหนึ่งกลม ดวงหนึ่งสี่เหลี่ยม เมื่อเขาปล่อยให้กลิ้งไปในที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลมย่อมกลิ้งไปๆ โดยแท้ทีเดียว ส่วนแก้วมณีดวงสี่เหลี่ยมพลิกไปมาย่อมตั้งอยู่ได้ ฉันใด คำอุปไมยนี้ก็ฉันนั้น

พระพุทธองค์มิได้ทรงยกความแตกต่างกันโดยความเลวเป็นต้นขึ้นแสดงแม้ในอกุศลจิตทั้งหมด[ว่า หีนํ จิตฺตํ (จิตทราม)] เพราะอกุศลทั้งหมดมีสภาพเลวอย่างเดียว

แม้สหชาตาธิปติมีได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง[ว่า ฉนฺทาธิปเตยฺยํ (ฉันทาธิปไตย)] เพราะทรงแสดงนัยไว้ในหนหลังแล้ว

อนึ่ง ชื่อว่า วิมังสาธิปติ ย่อมไม่มีในอกุศลทั้งหมดนี้ เพราะไม่มีญาณ

แม้สหชาตาธิปติที่เหลือก็ไม่มีแน่นอนในจิตสองดวงหลัง เพราะไม่เกิดขึ้นทำ[อธิบดี]ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นประธาน จึงทรงปฏิเสธไว้ในปัฏฐานปกรณ์

[การปฏิเสธไว้ในปัฏฐานปกรณ์ เป็นการไม่ตรัสระบุไว้ในคัมภีร์นั้นนั่นเอง มิใช่การกล่าวคัดค้านโดยตรง]

อนึ่ง เมื่อบุคคลเพียรทำกรรมด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้แล้ว อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเท่านั้นเว้นอกุศลจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะ ย่อมชักปฏิสนธิมา

ถามว่า : เมื่ออกุศลจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาไม่เกิดร่วมกับอธิโมกข์ แม้มีกำลังทรามก็ชักปฏิสนธิมาได้ แต่เหตุใดอกุศลจิตที่ประกอบอุทธัจจะเกิดร่วมกับอธิโมกข์มีกำลังกว่า จึงชักปฏิสนธิมาไม่ได้

ตอบว่า : เพราะไม่ใช่ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ กล่าวคือ ถ้าจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะพึงชักปฏิสนธิมาได้ ก็จะพึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ) ดังนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นจิตที่ประกอบกับอุทธัจจะจึงชักปฏิสนธิมาได้

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลเพียรทำกรรมด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่งแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนานั้น เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันประกอบกับอุเบกขาคืออเหตุกมโนวิญญาณธาตุ [อกุศลวิบากสันตีรณจิต] ในอกุศลวิบากทั้งหลาย แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้ก็พึงมีแก่จิตที่ประกอบกับอุทธัจจะอื่น แต่เพราะจิตดังกล่าวไม่มีการให้ปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา

จบ คำอธิบายบทว่า อกุสลา ธมฺมา

เอโกปิ มจฺจุ’รภิหนฺตุ’มลํ ติโลกํ

กึ นิทฺทยา อปิ ชรามรณานุยายี

โก วา กเรยฺย วิภเวสุ จ ชีวิตาสํ

ชาโต นโร สุปินสงฺคมสนฺนิเภสุ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๒๕

“มัจจุราชแม้เพียงตนเดียวก็ทำลายโลกสามได้ ประโยชน์อะไรด้วยการหลับนอนอยู่ ใครเล่าผู้เกิดแล้วไปตามความแก่และความตายอยู่เสมอ จะพึงทำความต้องการในชีวิตและทรัพย์อันเหมือนดั่งการพบเห็นในยามฝัน”

คำอธิบายอัพยากตธรรม

อเหตุกกุศลวิบาก

[๔๓๑] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกบทอัพยากตธรรม

ในพากย์นั้น อัพยากตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

ในบรรดาอัพยากตะเหล่านั้น พระองค์ทรงประสงค์เอาอัพยากตวิบาก แม้ในอัพยากตวิบากก็ทรงประสงค์เอากุศลวิบาก แม้ในกุศลวิบากนั้นก็ทรงประสงค์เอากามาวจรวิบาก แม้ในกามาวจรวิบากนั้นก็ทรงประสงค์เอาอเหตุกะ แม้ในอเหตุกะนั้นก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาณ [วิญญาณจิต ๕] แม้ในปัญจวิญญาณนั้นก็ทรงประสงค์เอาจักขุวิญญาณตามลำดับทวาร แม้ในจักขุวิญญาณนั้นเล่าก็ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยเหตุคือกรรมที่ไม่ทั่วไปเว้นปัจจัยทั่วไปคือทวารและอารมณ์เป็นต้น จึงตรัสว่า กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา (เพราะกระทำกามาวจรกุศลกรรมแล้ว)

ในพากย์นั้น คำว่า กตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว) หมายความว่า เพราะกระทำเหตุไว้แล้ว

คำว่า อุปจิตตฺตา แปลว่า เพราะสั่งสมแล้ว หมายความว่า เพราะทำให้เหตุเจริญขึ้นแล้ว

อีกนัยหนึ่ง **จักขุวิญญาณ** คือ วิญญาณของจักขุประสาทที่เป็นเหตุ[ของวิญญาณ]

อีกนัยหนึ่ง **จักขุวิญญาณ** คือ จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง **จักขุวิญญาณ** คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

แม้โสตวิญญาณเป็นต้นถัดไป ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า จกฺขุวิญฺญาณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วิญญาณของจักขุประสาท = จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท = จกฺขุโต ปวตฺตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณ.

(มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณนฺ.

(มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)]

ในวิญญาณ ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญาณ :-

- มีสภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท
- มีหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อรูปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณที่กล่าวไว้ต่อไป :-

- มีสภาพรู้เสียงเป็นต้นที่อาศัยโสตประสาทเป็นต้น
- มีหน้าที่ได้ยินเสียงเป็นต้นเท่านั้น
- มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

ในจักขุวิญญาณนี้มีกลุ่มธรรม ๑๐ ตามลำดับบท มีกลุ่มธรรม ๗ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

ในบรรดากลุ่มธรรม ๗ เหล่านั้น กลุ่มธรรม ๕ มิได้จำแนกไว้ กลุ่มธรรม ๒ มีการจำแนกไว้

ในบรรดากลุ่มธรรม ๒ เหล่านั้น จิตถึงการจำแนกในฐานะทั้ง ๒ โดยความเป็นผัสสปัญจกะและอินทรีย์ เวทนาถึงการจำแนกในฐานะทั้ง ๓ โดยความเป็นผัสสปัญจกะ องค์ฌาน และอินทรีย์

แม้กองธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน เยวาปนกธรรมมีหนึ่ง คือมนสิการเท่านั้น

[๔๓๖] ในนิทเทสวาระพระพุทธองค์ตรัสจักขุวิญญาณว่า ปณฺฑรํ (ผ่องใส) โดย

วัตถุที่ตั้ง[ของจิต] กล่าวคือ กุศล ชื่อว่า ปัณฑระ (ผ่องใส) เพราะความบริสุทธิ์ของตน อกุศลก็ชื่อว่า ปัณฑระ เพราะเป็นผลของภวังค์ วิบากก็ชื่อว่า ปัณฑระ เพราะผ่องใสโดยวัตถุที่ตั้ง

[๔๓๘] ในนิเทศเอกัคคตาแห่งจิต พระพุทธองค์ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตสฺสฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งจิต) อ่อนกำลัง

โดยแท้จริงแล้ว จักขุวิญญาณนี้มีกำลังน้อย มีแต่เพียงความเป็นไปตั้งอยู่ในจิตนี้ ไม่อาจถึงความดำรงอยู่และความมั่นอยู่

ในสังคหวาระมิได้ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคขึ้นแสดง เพราะธรรมดาฌานมีวิตกเกิดตามหลัง มรรคก็มีเหตุเกิดตามหลัง องค์ฌานย่อมมีไม่ได้ในจิตที่ไม่มีวิตกตามปกติ องค์มรรคก็ไม่มีในอเหตุกจิตเหมือนกัน ดังนั้น จึงมิได้ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคทั้งสองขึ้นแสดงในจักขุวิญญาณนี้

อนึ่ง แม้สังขารขันธ์ในจักขุวิญญาณนี้ก็ทรงจำแนกไว้เป็นขันธ์มีองค์ ๔ [คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา และชีวิตินทรีย์]

สุญญตวาระเป็นไปตามเดิมนั่นแหละ

แม้นิเทศแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงจำแนกอุเบกขาไว้ในจักขุวิญญาณเป็นต้น และจำแนกสุขไว้ในกายวิญญาณอย่างเดียว ข้อนี้เป็นความต่างกันในจักขุวิญญาณเป็นต้น และพึงทราบความต่างกันนั้นว่ามีได้โดยเนื่องด้วยการกระทบ กล่าวคือ ในทวาร ๔ มีจักขุทวารเป็นต้น อุปาทารูปย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น เมื่ออุปาทารูปกระทบอุปาทารูปอยู่ ความเสียดสีคือการกระทบย่อมไม่มีกำลัง เป็นเพียงการสัมผัสกันเท่านั้น [ไม่กระทบกันแรง] เหมือนเวลาที่บุคคลวางก้อนสำลี ๔ ก้อนไว้บนทั่ง ๔ อัน แล้วเอาก้อนสำลีนั่นแหละกระทบกัน เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะแห่งอุเบกขา

ส่วนในกายทวาร อารมณ์คือมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายประสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูตรูปทั้งหลายที่เป็นเหตุเกิดของปสาทรูป อุปมาเหมือนบุคคลวาง

ก้อนสำลีบนทั่งแล้วเอาค้อนทุบ ค้อนก็เลยก้อนสำลีไปกระทบทั่ง การเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ฉันใด ความเสียดสีคือการกระทบดังกล่าวก็มีกำลัง ฉันนั้น

กายวิญญาณที่เกิดร่วมกับสุขย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์ กายวิญญาณที่เกิดร่วมกับทุกข์ก็เกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ์

อนึ่ง วัตถุ ทวาร และอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นของเกี่ยวเนื่องกันเสมอ ชื่อว่าการย้ายไปแห่งวัตถุเป็นต้นย่อมไม่มีในจิตเหล่านี้ [เช่น จักขุวิญญาณต้องอาศัยจักขุ-วัตถุ จักขุประสาท และรูปารมณ์แน่นอน ไม่ย้ายไปสู่วัตถุ ทวาร และอารมณ์อื่น] ที่จริงแล้วจักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากทำจักขุประสาทให้เป็นวัตถุแล้ว ให้สำเร็จทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ในรูปารมณ์อันมีสมุฏฐาน ๔ อันเป็นอิฏฐารมณ์หรืออิฏฐมัชฌัตตารมณ์ดำรงอยู่ในจักขุทวารย่อมให้ผล

โสตวิญญาณเป็นต้นทำโสตประสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้ว ให้สำเร็จสวนกิจ (กิจคือการได้ยิน) ฆายนกิจ (กิจคือการรู้กลิ่น) สายนกิจ (กิจคือการลิ้มรส) และผุสนกิจ (กิจคือการกระทบ) ในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่เป็นอิฏฐารมณ์หรืออิฏฐมัชฌัตตารมณ์ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นย่อมให้ผล

อนึ่ง ในอารมณ์เหล่านี้ เสียงมีสมุฏฐาน ๒ เท่านั้น [คือ จิต และอุตุ]

คำอธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก

[๔๕๕] พึงทราบข้อวินิจฉัยในนิเทศแห่งมโนธาตุ ดังนี้

ธาตุ คือ มโนนั่นแหละ ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะเป็นสภาวะ ว่างเปล่า และมิใช่สัตว์บุคคล

มโนธาตุนั้น :-

- มีสภาพรู้รูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น
- มีหน้าที่รับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น
- มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ [คือ การรับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น]

- มีความดับไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

ธัมมุทเทสวาระในนิเทศแห่งมโนธาตุนี้มีกลุ่มธรรม ๑๒ มีกลุ่มธรรม ๙ โดยการไม่นับธรรมที่ซ้ำกัน

ในบรรดากลุ่มธรรม ๙ เหล่านั้น กลุ่มธรรม ๗ มิได้จำแนกไว้ กลุ่มธรรม ๒ มีการจำแนกไว้

เยวาปนกธรรมมี ๒ เท่านั้น คือ อธิโมกข์ และมนสิการ

นิเทศแห่งวิตกทรงกำหนดไว้ถึงอภินิโรปนะ (การน้อมจิตสู่อารมณ์)

อนึ่ง สัมปฏิจฉนจิตนี้เป็นกุศลก็มิใช่ เป็นอกุศลก็มิใช่ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่าเป็นสัมมาสังกัปปะหรือมิจฉาสังกัปปะ

แม้องค์ฌานที่มีอยู่ในสังคหวาระก็ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ [ดังนั้นจึงไม่ยกองค์ฌานขึ้นแสดง]

องค์มรรคย่อมมีไม่ได้โดยแท้ ดังนั้น จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดง

สุญญตวาระเป็นไปตามเดิมนั่นแหละ

วัตถุอาศัยเกิดของสัมปฏิจฉนจิตนี้มีแน่นอน คือ หทยวัตถุเท่านั้น ส่วนทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน

แม้ทวารและอารมณ์ในสัมปฏิจฉนจิตนั้นจะย้ายไปได้ แต่ฐานมีอย่างเดียว กล่าวคือ จิตดวงนี้มีหน้าที่รับอารมณ์ (สัมปฏิจฉนกิจ) เท่านั้น ที่จริงแล้วจิตดวงนี้รับอารมณ์ในอารมณ์ ๕ ทางปัญจทวารย่อมให้ผล เมื่อวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศล-วิบากดับแล้ว สัมปฏิจฉนจิตนั้นก็รับอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นนั้นที่ถึง[สัมปฏิจฉน]ฐานในลำดับต่อจากวิญญาณ ๕ นั้น

คำอธิบายมโนวิญญาณธาตุ

[๔๖๙] ในนิเทศแห่งมโนวิญญาณธาตุทั้งหลาย ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่ง [คือโสมนัสสันตีรณจิต] บทว่า ปีติ เป็นบทเกินมา แม้เวทนาก็เป็นโสมนัสเวทนา

เนื่องจากมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ย่อมเป็นไปในอิฏฐารมณ์อย่างเดียว

มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ [คืออุเบกขาสันตีรณจิต] ย่อมเป็นไปในอิฏฐมัชฌัตตา-รมณ์ ดังนั้น ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่สองนี้จึงมีอุเบกขาเวทนา

กลุ่มธรรมทั้งหลายเป็นเช่นเดียวกับนิเทศแห่งมโนธาตุนั่นแหละ [คือ เจตสิกในมโนธาตุและอุเบกขาสันตีรณจิตมีจำนวนเท่ากัน]

พระพุทธองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดงแม้ในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ ดวง เพราะจิตเหล่านั้นตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ทีเดียว

องค์มรรคก็เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะมีไม่ได้โดยแท้

พึงทราบวิธีที่เหลือในวาระทั้งหมดตามนัยที่กล่าวแล้ว

อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น อเหตุกวิปากจิตคือมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เหล่านี้ :-

- มีสภาพรู้อารมณ์ ๖
- มีหน้าที่ไต่สวน[อารมณ์]เป็นต้น
- มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ
- มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

ในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เหล่านั้น มโนวิญญาณธาตุจิตดวงแรกย่อมให้ผลในฐานะ ๒ กล่าวคือ เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิบาก [สัมปฏิจฉนจิต] รับอารมณ์ในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณเป็นต้นซึ่งเป็นกุศลวิบากทางทวาร ๕ แล้วดับลง จิตดังกล่าวก็ทำสันตีรณกิจในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ดำรงอยู่ในทวาร ๕ ย่อมให้ผล ส่วนในทวาร ๖ ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อติมหันตารมณ์ และอติวิภูตารมณ์]

ถามว่า : ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์อย่างไร

ตอบว่า : อุปมาเหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสเชี่ยวไปอยู่ กระแสน้ำก็ขาดช่วงติดตามเรือไปสู่ที่หน่อยหนึ่งแล้วก็ไปตามสมควรแก่กระแสนั่นแหละ ฉันใด ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ เมื่ออารมณ์มีกำลังทำให้พอใจอยู่มาปรากฏชัดทางทวาร ๖ แล้ว

ชวนจิตย่อมแล่นไป เมื่อชวนจิตนั้นแล่นไปแล้วก็เป็นโอกาสของภวังค์ แต่โสมนัสสันตีรณ-จิตนี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึงรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็เป็นไปหนึ่งหรือสองวาระจิต แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์

พึงยังอุปมาอย่างนี้ให้พิสดารแม้ในฝูงโคที่กำลังข้ามแม่น้ำ

โดยประการดังนี้ มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๑ นี้ย่อมให้ผลเป็นตทารัมมณจิต เพราะรับเอาอารมณ์ที่ชวนจิตรับไว้นั่นแหละ

ถามว่า : มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ ย่อมให้ผลใน ๕ ฐานะอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ในปฏิสนธิกาลย่อมให้ผลปฏิสนธิของหมู่มนุษย์มีผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด ใบ้แต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ คนสองเพศ และกระเทย เป็นต้น ในมนุษยโลก [และเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ] เมื่อล่วงปฏิสนธิแล้ว ย่อมให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดชีวิต และให้ผลในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ เป็นสันตีรณะในวิถีที่มีอารมณ์ ๕ [ปัญจทวารวิถี] ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจุติในเวลาเสียชีวิต

จบ มโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวง

รูปํ ชรา ปิยตรํ มลินี กโรติ

สพฺพํ พลํ หรติ อตฺตนิ โฆรโรโค

นานูปโภคปริรกฺขิต'มตฺตภาวํ

โภ มจฺจุ สหรติ กึ ผลมตฺตภาเว.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๒๙

"ความแก่ย่อมทำรูปที่น่ารักยิ่งให้เศร้าหมอง โรคร้ายย่อมขจัดเรี่ยวแรงทั้งหมดในร่างกาย ความตายย่อมฉุดคร่าอัตภาพที่บำรุงรักษาด้วยเครื่องใช้สอยนานัปการ ประโยชน์อะไรเล่าจะพึงมีในร่างกายนี้"

อัพยากตปทวิปากุทธาระ

คำอธิบายมหาวิปากจิต ๘ ดวง

[๔๙๘] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงมหาวิปากจิต ๘ ดวง

ในพากย์นั้น ทรงแสดงเพียงนัยไว้ในพระบาลีแล้วทรงย่อวาระไว้ทั้งหมด

พึงทราบเนื้อความแห่งวาระเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า อโลโภ อพฺยากตมูลํ (อัพยากตะคืออโลภะ) เพื่อแสดงความต่างกันในมหาวิปากจิตเหล่านี้

เรื่องใดมิได้ตรัสไว้[ในกามาวจรกุศลจิต] พึงทราบเรื่องนั้นดังนี้ กล่าวคือ ความต่างกันแห่งกรรม ทวาร กรรมบถ และบุญกิริยาวัตถุ ที่ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลนั้น ไม่มีในมหาวิปากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ เพราะมหาวิปากจิต ๘ ดวงทำให้วิญญัติเกิดไม่ได้ มีสภาพไม่ให้ผล และไม่เป็นไปอย่างบุญกิริยาวัตถุนั้น

[ข้อความว่า “เพราะทำให้วิญญัติเกิดไม่ได้” แสดงเหตุที่ไม่จัดเป็นกายกัมมทวาร และวจีกัมมทวาร

ข้อความว่า “มีสภาพไม่ให้ผล” แสดงเหตุที่ไม่จัดเป็นมโนกัมมทวาร

ข้อความว่า “ไม่เป็นไปอย่างบุญกิริยาวัตถุนั้น” ห้ามความเป็นบุญกิริยาวัตถุ]

แม้กรุณาและมุทิตาที่ตรัสไว้ในเยวาปนกธรรมทั้งหลาย ก็ไม่มีในวิปากจิต เพราะอัปปมัญญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ โดยแท้จริงแล้ว กามาวจรวิปากจิตมีกามารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

อนึ่ง กรุณาและมุทิตาเท่านั้นไม่มีก็หามิได้ แม้วิรตีก็ไม่มีในมหาวิปากจิตเหล่านี้ สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์วิภังค์]ว่า

ปญฺจ สิกฺขาปทานิ กุสลาเนว.[๓๓๔]

“สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว”

อนึ่ง พึงทราบวิธีแห่งความมีสังขารและไม่มีสังขารในมหาวิปากจิตนี้ โดยกุศลและโดยความต่างกันแห่งปัจจัย ซึ่งอธิบายได้ว่า กุศลเป็นอสังขาริก วิบากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริก วิบากก็เป็นสสังขาริก

อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง กุศลอื่นที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยอื่น[ที่ไม่มีกำลัง]เป็นสสังขาริก

แม้ในความต่างกันแห่งความทรามเป็นต้น มหาวิปากจิตเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่าทราม ปานกลาง และประณีต เพราะมิได้สำเร็จด้วยฉันทะเป็นต้นที่ทราม ปานกลาง และประณีต แต่วิบากของกุศลที่ทรามก็ย่อมทราม วิบากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็นปานกลาง วิบากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต

แม้ธรรมที่เป็นอธิบดีก็มิได้มีในวิบากเหล่านี้ เพราะไม่ควรทำให้เกิดขึ้นโดยกระทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นประธาน

[ในคำว่า ฉนฺทาทีนิ ธุรํ กตฺวา (ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นประธาน) ท่านประกอบใช้รูปพหูพจน์ว่า ฉนฺทาทีนิ (ฉันทะเป็นต้น) เพื่อแสดงจำนวนมากของฉันทะเป็นต้นโดย **ทัพพาเปกขนัย** คือ นัยที่มองหาจำนวนสิ่งที่กล่าวถึง

แต่ประกอบใช้รูปเอกพจน์ในคำว่า ธุรํ (ประธาน) โดย **ชาตยาเปกขนัย** คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน

แม้คำทั้งสองจะเป็นปกติกรรมและวิกติกรรม (สามัญญกรรมและวิเสสกรรม) ก็อาจมีพจน์ต่างกันได้ตามเหตุผลข้างต้นนี้]

วิธีที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับวิธีที่กล่าวไว้ในมหากุศลจิต ๘

บัดนี้ พึงทราบฐานะให้ผลของมหาวิปากจิต ๘ เหล่านี้ต่อไป กล่าวคือ มหา-วิปากจิตเหล่านี้ย่อมให้ผลในฐานะ ๔ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารมณ์

ถามว่า : ย่อมให้ผลอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิในเวลาถือปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลายผู้มีเหตุ ๒ [ทวิเหตุกปฏิสนธิ] และเหตุ ๓ [ติเหตุกปฏิสนธิ] ในมนุษย์และเทวดา

ชั้นกามาวจร เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง อสงไขยหนึ่งบ้าง ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมากทางทวาร ๖ และย่อมให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย

มหาวิปากจิตย่อมให้ผลในฐานะ ๔ โดยประการฉะนี้

ในบรรดามหาวิปากจิตเหล่านั้น แม้พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทุกพระองค์ย่อมถือเอาปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ อันเป็นอสังขาริก ประกอบกับโสมนัส มีเหตุ ๓ [อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ในการถือปฏิสนธิภพสุดท้าย

อนึ่ง มหาวิปากจิตดวงนั้นเป็นวิบากของจิตมีเมตตาเป็นเบื้องต้น ปฏิสนธิจิตอันมหาวิปากจิตมีเมตตาเป็นเบื้องต้นนั้นให้มีอายุหนึ่งอสงไขย แต่ย่อมเปลี่ยนไปตามกาล

พระมหาสิวเถระกล่าวว่า “มหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขามีกำลังกว่ามหา-วิปากจิตที่ประกอบกับโสมนัส พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขานั้น เพราะบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดังกล่าวย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยอันยิ่งใหญ่ เป็นผู้ไม่หวั่นไหวแม้ในอารมณ์อันเป็นทิพย์ เหมือนพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาคัดค้านว่า “ความเห็นนี้เป็นความพอใจของพระเถระ การถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับอุเบกขาหามีไม่” แล้วกล่าวว่า “การบำเพ็ญประโยชน์ของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสภาพมีกำลังมาก ดังนั้น พวกท่านจึงถือปฏิสนธิด้วยจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลมีเมตตาเป็นเบื้องต้น อันเป็นอสังขาริกมีเหตุ ๓ ประกอบกับโสมนัส”

คำอธิบายเรื่องการยกวิบากขึ้นแสดง

บัดนี้ ควรจะตั้งมาติกาในเรื่องการยกวิบากขึ้นแสดงต่อไป

พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อม

เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง [วิบากของผู้ถือทวิเหตุกปฏิสนธิ] และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง [วิบากของผู้ถืออเหตุกปฏิสนธิ] ย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมที่เพียรทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

[ในคำว่า ทฺวาทสกมคฺโค (วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง) มคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่าประเภท]

พระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในวิหารโมรวาปีกล่าวว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง วิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวง [วิบากของผู้ถือทวิเหตุกปฏิสนธิ โดยกรรมที่เป็นอสังขาริกให้ผลที่เป็นสสังขาริกไม่ได้ และกรรมที่เป็นสสังขาริกก็ให้ผลที่เป็นอสังขาริกไม่ได้] และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง [วิบากของผู้ถืออเหตุกปฏิสนธิ] ย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมที่เพียรทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

พระมหาธัมมรักขิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิปากจิต ๑๐ ดวง [โดยผลที่เป็นอุเบกขาไม่เกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นโสมนัส และไม่มีการเปลี่ยนสังขารตามที่กล่าวมาแล้ว] และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง [วิบากของผู้ถืออเหตุก-ปฏิสนธิ] เพราะกรรมที่เพียรทำด้วยเจตนาดวงหนึ่งนี้”

ในฐานะ[ที่ยกวิบากขึ้นแสดง]นี้ พระเถระเหล่านั้นถือเอาเรื่องชื่อสาเกตปัญหา [คือ จารึกไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] กล่าวคือ พวกอุบาสกผู้อยู่ในเมืองสาเกต นั่งในศาลาสนทนากันถึงปัญหาว่า “เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนาดวงเดียว ปฏิสนธิจะมีได้อย่างเดียวหรือหลายอย่าง” เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปถามพระเถระผู้ทรงพระอภิธรรม

พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้เข้าใจด้วยคำว่า “หน่ออันเดียวเท่านั้นย่อมออกจากเมล็ดมะม่วงอันเดียวฉันใด เจตนาเดียวก็มีปฏิสนธิหนึ่งเท่านั้น ฉันนั้น”

ในวันต่อมาก็สนทนากันถึงปัญหาว่า “เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนาต่างๆ จะมีปฏิสนธิต่างๆ หรือมีปฏิสนธิเดียว” เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปสอบถามพระเถระทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้เข้าใจด้วยคำว่า “เมื่อบุคคลเพาะ

ปลูกเมล็ดมะม่วงเป็นจำนวนมากไว้ หน่อเป็นอันมากย่อมงอกขึ้น ฉันใด เจตนามากก็มีปฏิสนธิมาก ฉันนั้น”

ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงส่วนข้างมากไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ เหล่าสัตว์นี้มีโลภะมากบ้าง มีโทสะมากบ้าง มีโมหะมากบ้าง มีอโลภะมากบ้าง มีอโทสะมากบ้าง มีอโมหะมากบ้าง

[การแสดงถึงส่วนข้างมาก (อุสฺสทกิตฺตน) คือ การแสดงความมากและเหตุแห่งความมากแห่งคุณของอโลภะเป็นต้นและโทษมีอโทสะเป็นต้น]

ถามว่า : ธรรมอะไรย่อมกำหนดความมีมากอย่างนั้นของสัตว์เหล่านั้น

ตอบว่า : บุรพเหตุย่อมกำหนด ความต่างกันย่อมมีในขณะทำกรรมนั่นแหละ

ถามว่า : ข้อนี้เป็นอย่างไร

ตอบว่า : คือ ในขณะทำกรรมของบุคคลใด โลภะมีกำลังแรง อโลภะมีกำลังอ่อน อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง โทสะและโมหะมีกำลังอ่อน อโลภะอ่อนของบุคคลนั้นไม่อาจครอบงำโลภะได้ แต่อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง ย่อมอาจครอบงำโทสะและโมหะได้ ดังนั้นบุคคลนั้นผู้เกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิอันกรรมนั้นให้แล้วจึงเป็นคนมักได้ มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ แต่มีปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร

[บุคคลนั้นเป็นคนมักได้ด้วยกรรมที่มีความโลภมาก มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธด้วยกรรมที่อโทสะคือเมตตามีกำลัง และมีปัญญาด้วยกรรมที่อโมหะคือปัญญามีกำลัง]

ในขณะกระทำกรรมของบุคคลใด โลภะและโทสะมีกำลังแรง อโลภะและอโทสะมีกำลังอ่อน และมีอโมหะแรงมีโมหะอ่อน เขาเป็นผู้มักได้ตามนัยก่อนและเป็นผู้มักประทุษร้าย แต่เป็นคนมีปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดุจพระทัตตาภยเถระ

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด โลภะ อโทสะ และโมหะมีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ อโลภะ โทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนมักโลภตามนัยก่อน และเป็นคนเขลา แต่เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด โลภะ โทสะ และโมหะทั้ง ๓ มีกำลังแรง อโลภะเป็นต้นมีกำลังอ่อน เขาเป็นคนมักได้ตามนัยก่อน เป็นคนมักประทุษร้าย และเป็นคนหลงผิด

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด อโลภะ โทสะ และโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลภะ อโทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขามีกิเลสน้อยตามนัยก่อน แม้เห็นอารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นคนมักประทุษร้ายและมีปัญญาทราม

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด อโลภะ อโทสะ และโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลภะ โทสะ และอโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักได้ เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ แต่เป็นคนโง่เขลา

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด อโลภะ โทสะ และอโมหะ มีกำลังแรง ธรรมนอกนี้ [คือ โลภะ อโทสะ และโมหะ] มีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักได้ตามนัยก่อน และมีปัญญา แต่เป็นคนมักประทุษร้าย มักโกรธ

ในขณะทำกรรมของบุคคลใด อโลภะเป็นต้นทั้ง ๓ มีกำลังแรง โลภะเป็นต้นมีกำลังอ่อน เขาเป็นคนไม่มักโลภ ไม่มักประทุษร้าย และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ

ท่านถือเอาเรื่องการแสดงเหตุไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) บ้าง ทุเหตุกะ (มีเหตุ ๒) บ้าง และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) บ้าง

[การแสดงเหตุ (เหตุกิตฺตน) คือ การแสดงถึงกรรมที่ประกอบกับเหตุและผลกรรมโดยกล่าวว่า กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง และอเหตุกะบ้าง เป็นต้น จัดว่าแสดงมติแรกของพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก เพราะกล่าวว่ากรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ให้วิบาก ๑๖ ดวง และกล่าวว่า กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสสังขาริกบ้าง]

กรรมที่ประกอบกับเหตุ ๒ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ ให้แต่วิบากนอกนี้

ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง ด้วยกรรมที่ประกอบกับเหตุ ๓ ไม่มีอเหตุกะ [เพราะปัญญาที่มีในติเหตุกกรรมแม้มีกำลังน้อยก็ย่อมนำปฏิสนธิที่เป็นทุเหตุกะมาให้]

ปฏิสนธิย่อมเป็นทุเหตุกะบ้าง ย่อมเป็นอเหตุกะบ้าง ด้วยกรรมที่ประกอบกับเหตุ ๒ ไม่เป็นติเหตุกะ

กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสสังขาริกบ้าง

กุศลกรรมที่เป็นสสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นสสังขาริกบ้าง เป็นอสังขาริกบ้าง

เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ตทารมณ์พึงกำหนดด้วยชวนะ

[ข้อความว่า “เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์” หมายถึง การเกิดขึ้นของสันตีรณจิตและตทารัมมณจิต กล่าวคือ ในปัญจทวาราวัชชนจิตเป็นต้นไม่มีเวทนา ๒ อย่าง มีเพียงอุเบกขาในจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นหรือมีเพียงสุขในกุศลวิบากกายวิญญาณจิต อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะไม่อาจแยกเอาอารมณ์ให้เป็นอิฏฐารมณ์หรืออติอิฏฐารมณ์ได้ ส่วนสันตีรณจิตและตทารัมมณจิตอาจเปลี่ยนเป็นโสมนัสหรืออุเบกขาได้ตามอารมณ์

ข้อความว่า “ตทารมณ์พึงกำหนดด้วยชวนะ” หมายความว่า โสมนัสตทารมณ์เกิดขึ้นท้ายโสมนัสชวนจิต และอุเบกขาตทารมณ์เกิดขึ้นท้ายอุเบกขาชวนจิต

พึงทราบการเกิดขึ้นตามนัยว่า อสังขาริกตทารมณ์เกิดขึ้นท้ายอสังขาริกชวนจิต เป็นต้น]

วิปากจิต ๑๖ ดวงตามนัยของพระจูฬนาคเถระเป็นต้น

บัดนี้ พึงทราบวิบาก ๑๖ ดวงเป็นต้นในวาทะของพระเถระนั้นๆ กล่าวคือ สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ เช่นเดียวกับกามาวจรกุศลดวงที่ ๑ ออกจากการอยู่ในครรภ์แล้ว เข้าถึงความเป็นบุคคลผู้สามารถเพื่อทำให้เกิดสังวรและอสังวร เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักษุทวารแล้ว กิริยามโนธาตุ[คือปัญจทวาราวัชชนจิต]ไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป [คือ ยังไม่เกิดภวังคุปัจเฉทะ] จำนวนอารมณ์ที่ล่วงไปย่อมไม่มี

ถามว่า : เหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน

วาระนี้เป็นโมฆวาระหนึ่งก่อน

ถ้าจิตนั้นหมุนไปสู่ภวังค์ เมื่อกิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จิตนั้นยังไม่ทันถึงโวฏฐัพพนะก็จักกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาณ หรือสัมปฏิจฉนะ หรือสันตีรณะในระหว่าง ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่มีได้

จิตหนึ่งดวงบ้าง สองดวงบ้าง ตั้งอยู่ในโวฏฐัพพนะแล้วย่อมเป็นไป หลังจากนั้นจึงได้อาเสวนปัจจัยแล้วดำรงอยู่ในที่ชวนะ ก็หยั่งลงสู่ภวังค์อีก แม้วิถีจิตนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย

อนึ่ง วาระนี้ย่อมมีได้ในเวลากล่าวว่า รูปนี้คล้ายกับรูปที่เราเห็นแล้ว เสียงนี้คล้ายกับเสียงที่เราได้ยินแล้ว

แม้วาระนี้ก็เป็นโมฆวาระที่ ๒

เมื่อกิริยามโนธาตุของบุคคลอื่นอีกยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว วิถีจิตทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ชวนะย่อมแล่นไป ในเวลาสุดแห่งชวนะก็เป็นวาระของตทารมณ์ แต่ตทารมณ์นั้นยังไม่เกิดก็หยั่งลงสู่ภวังค์ไป

ในเรื่องนั้นมีอุปมาดังนี้ เปรียบเสมือนบุคคลสร้างทำนบกั้นแม่น้ำทำให้น้ำไหลบ่าเข้าไปสู่เหมืองใหญ่ น้ำย่อมไหลบ่าไปเต็มขอบคันในฝั่งทั้งสอง แล้วก็ล้นไปตามทางมีทางปูเป็นต้น แล้วก็หยั่งลงสู่แม่น้ำอีก ฉันใด พึงทราบอุปไมยนี้ฉันนั้น

อธิบายว่า ในคำอุปมานี้ พึงทราบว่า :-

- เวลาที่ภวังควิถีเป็นไป เหมือนเวลาเป็นไปของน้ำในแม่น้ำ
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำ
- การดำเนินไปของวิถีจิต เหมือนเวลาที่น้ำกำลังไหลไปในเหมืองใหญ่
- ชวนจิต เหมือนการเต็มขอบคันทั้งสองฝั่ง
- การแล่นไปของชวนะแล้วแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์อีกโดยตทารมณ์ยังไม่ทันเกิดขึ้น เหมือนน้ำไหลจากทางมีทางปูเป็นต้นแล้วไปสู่แม่น้ำอีก

ขึ้นชื่อว่าการนับจิตที่หยั่งลงสู่ภวังค์ด้วยอาการอย่างนี้หามีไม่ แม้วิถีจิตนี้ก็เป็นอย่างนี้ เพราะอารมณ์มีกำลังน้อย

วาระนี้เป็นโมฆวาระที่ ๓

ถ้าอารมณ์ที่มีกำลังมาปรากฏแล้ว เมื่อกิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง ในฐานะแห่งชวนะ กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นชวนะแล้วแล่นไป ๖ หรือ ๗ ครั้ง แล้วจึงให้โอกาสแก่ตทารมณ์ เมื่อตทารมณ์ตั้งอยู่ ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นมหาวิปากจิตเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ มหาวิปากจิตดวงนี้ ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ

๑. มูลภวังค์ เพราะเป็นเหมือนปฏิสนธิจิต [คือ มหาวิปากจิตดวงที่ ๑]

๒. ตทารมณ์ เพราะเป็นจิตซึ่งรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับมาแล้ว

[มูลภวังค์ คือ อาวาสิกภวังค์ (ภวังค์ประจำ) ซึ่งเป็นจิตดวงแรกของภพใหม่ (ตทารมณ์ที่ได้ชื่อว่า ภวังค์ ซึ่งไม่เหมือนกับปฏิสนธิจิต ได้ชื่อว่า อาคันตุกภวังค์)]

ในที่นี้วิปากจิตย่อมถึงการนับได้ ๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ และตทารมณ์

เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นชวนะ เมื่อนั้นกุศลวิปากจิตดวงที่ ๒ เช่นกับกุศลจิตดวงที่ ๒ นั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณ์ แม้วิปากจิตดวงที่ ๒ นี้ก็ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ

๑. อาคันตุกภวังค์ เพราะเป็นเหมือนปฏิสนธิจิต

๒. ตทารมณ์ ตามนัยก่อนนั่นแหละ

วิปากจิตดวงก่อน ๔ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๕ ดวง

[จิตทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ ทำหน้าที่ตทารมณ์ รวมเป็น ๔ ดวง เมื่อเพิ่มมหาวิปากจิตดวงที่ ๒ ซึ่งทำหน้าที่ตทารมณ์ก็รวมเป็นวิปากจิต ๕ ดวง]

เมื่อใด กุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นชวนะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๓ เช่นกับกุศลจิตนั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณ์ วิปากจิตดวงที่ ๓ นี้ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารมณ์ ตามนัยที่กล่าวแล้ว วิปากจิตดวงก่อน ๕ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๖ ดวง

เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวนะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๔ เช่นกับกุศลจิตนั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารมณ์ แม้วิปากจิตแม้นี้ก็ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารมณ์ ตามนัยที่กล่าวแล้ว วิปากจิตดวงก่อน ๖ ดวงกับจิตดวงนี้ รวมเป็นจิต ๗ ดวง

[ท่านแสดงถึงมหาวิปากจิตที่ประกอบกับโสมนัสแล้ว บัดนี้ จะแสดงมหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขา จึงกล่าวข้อความต่อมา]

เมื่อใดอิฏฐมัชฌัตตารมณ์มาปรากฏทางทวารนั้น เมื่อนั้นย่อมได้โมฆวาระ ๓ ตามนัยที่กล่าวไว้แม้ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์นั้น

อนึ่ง เวทนาย่อมเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ดังนั้น สันตีรณจิตจึงประกอบกับอุเบกขาในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์นั้น

มหาวิปากจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๔ ดวงย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นตทารมณ์ในที่สุดแห่งมหากุศลชวนะที่ประกอบกับอุเบกขา ๔ ดวง แม้มหาวิปากจิตเหล่านั้นก็ได้ชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารมณ์ ตามนัยที่กล่าวแล้ว และเรียกว่า ปิฏฐิภวังค์ (ภวังค์ดวงหลัง) ได้บ้าง

วิปากจิต ๕ ดวงเหล่านี้กับวิปากจิต ๗ ดวงก่อน รวมเป็นจิต ๑๒ ดวงโดยประการฉะนี้

[อาคันตุกภวังค์เหล่านั้นเป็นตทารัมมณจิต ได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิฏฐิภวังค์ คือ ภวังค์ดวงหลัง เพราะอาศัยมูลภวังค์ ดังคำว่า ปิฏฐิอาจริย (ผู้ช่วยอาจารย์) อย่างไรก็ตาม ในวาระที่กล่าวถึงปิฏฐิภวังค์นี้ ไม่มีเวทนาเหมือนกับปฏิสนธิจิตเดิม เพราะเป็นจิตที่มีเวทนาไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต]

วิปากจิตในจักขุทวารมี ๑๒ ดวง ในโสตทวารเป็นต้นก็มีทวารละ ๑๒ ดวง จึงรวมเป็นวิปากจิต ๖๐ ดวงถ้วน โดยประการฉะนี้

เมื่อกุศลเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว วิปากจิต ๖๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้

อนึ่ง โดยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน มีวิปากจิต ๑๖ ดวง คือ วิปากจิต ๑๒ ดวงอันเกิดทางจักขุทวาร และวิปากจิต ๔ ดวงอันได้แก่ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหา-วิญญาณ และกายวิญญาณ

ในฐานะ[แสดงวิปากจิต]นี้ โบราณาจารย์ถือเอาอุปมาเปรียบด้วยผลมะม่วง กล่าวคือ บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มีผลดกแล้วหลับไป ในขณะนั้นผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลงสู่พื้นดินเสียงดังตุ้บเหมือนเสียดสีช่องหูของเขาอยู่ เขาตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้นแล้วลืมตาแลดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงบีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- เวลาที่ภวังค์พร้อมเพรียงกัน เหมือนเวลาบุรุษนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง
- เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนเวลาผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียดสีช่องหูอยู่
- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาบุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก
- เวลาที่จักขุวิญญาณยังทัสสนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมตาขึ้นแลดู
- เวลาที่วิบากมโนธาตุรับอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้นเหยียดมือไปหยิบ [ผลมะม่วงนั้น]
- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุไต่สวนอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษหยิบมะม่วงขึ้นมาบีบ
- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดม[กลิ่นมะม่วง]

- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภคมะม่วง

ถามว่า : คำอุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร

ตอบว่า : แสดงเนื้อความว่า การกระทบประสาทเท่านั้นเป็นหน้าที่ของอารมณ์เมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้นเป็นกิจของกิริยามโนธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของวิบากมโนธาตุมีเพียงการรับอารมณ์เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมีเพียงการไต่สวนอารมณ์เท่านั้น กิจของกิริยามโนวิญญาณธาตุมีเพียงตัดสินอารมณ์เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์อย่างเดียว

อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านี้ ไม่มีใครเป็นผู้กระทำหรือผู้สั่งให้กระทำว่า ท่านจงชื่อว่าภวังค์ ท่านจงชื่อว่าอาวัชชนะ ท่านจงชื่อว่าทัสสนะ (จักขุวิญญาณ) ท่านจงชื่อว่าสัมปฏิจฉนะ ท่านจงชื่อว่าสันตีรณะ ท่านจงชื่อว่าโวฏฐัพพนะ ท่านจงชื่อว่าชวนะ

นิยาม ๕ อย่าง

อนึ่ง ในฐานะ[ที่แสดงวิถีจิต]นี้ โบราณาจารย์ถือเอาเรื่องชื่อนิยาม ๕ อย่าง คือ

๑. พีชนิยาม ความแน่นอนของเมล็ดพืช

๒. อุตุนิยาม ความแน่นอนของฤดูกาล

๓. กรรมนิยาม ความแน่นอนของกรรม

๔. ธรรมนิยาม ความแน่นอนของสภาวธรรม

๕. จิตตนิยาม ความแน่นอนของจิต

[นิยาม คือ ความแน่นอน หมายถึง ภาวะที่สามารถเกื้อหนุนให้เกิดผลที่เป็นปัจจยุปบันด้วยหน้าที่ของตน กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ภาวะที่เป็นอุปการะแก่ปัจจยุปบันอันมีสภาพของปัจจัยประกอบร่วม]

พีชนิยาม คือ ภาวะที่เมล็ดพืชนั้นๆ ให้ผลเหมือนกับต้นไม้นั้นๆ กล่าวคือ การ

ที่กอถั่วพูทอดยอดไปทางทิศเหนือ เถาวัลย์พันล้อมต้นไม้ไปทางขวา ดอกทานตะวันหันหน้าไปทางพระอาทิตย์ เถาย่านทรายมุ่งหน้าไปเฉพาะต้นไม้อย่างเดียว ผลมะพร้าวมีรูข้างบน

อุตุนิยาม คือ ภาวะที่ต้นไม้นั้นๆ ผลิดอกออกผลและมีใบอ่อนพร้อมกันในสมัยนั้นๆ [กล่าวคือ การที่ฤดูกาลเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยเพื่อให้ดอกไม้ที่บานในฤดูฝนสามารถออกดอกได้ เป็นต้น]

กรรมนิยาม คือ ภาวะที่กรรมนั้นๆ ให้ผลเช่นเดียวกันกับกรรมนั้นๆ อย่างนี้ว่า กรรมที่ประกอบกับกุศลเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะ ทุเหตุกะ และอเหตุกะ กรรมที่ประกอบกับกุศลเหตุ ๒ ย่อมให้วิบากเป็นทุเหตุกะ และอเหตุกะ ไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ [หมายถึง ความเป็นอุปการะโดยกรรมปัจจัยนั่นเอง]

กรรมนิยามอื่นอีกย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิบากเหมือนกับกรรม โบราณาจารย์กล่าวเรื่องนี้ไว้เพื่อแสดงกรรมนิยามนั้น ดังนี้

ในสมัยพุทธกาล หมู่บ้านใกล้ประตูเมืองสาวัตถีถูกไฟไหม้ กระจุกหญ้าติดไฟโพลงจากบ้านไฟไหม้นั้นขึ้นไปสวมคอกาที่บินไปอยู่ทางอากาศ กานั้นร้องตกตายบนพื้นดิน

เรือลำหนึ่งได้หยุดนิ่งลอยอยู่แม้ในมหาสมุทร เมื่อชาวบ้านไม่เห็นว่ามีอะไรปิดอยู่ใต้ท้องเรือ จึงใคร่ครวญจับสลากหาคนกาลกิณี สลากนั้นได้ตกไปในมือหญิงภรรยานายเรือนั้นเท่านั้น ทีนั้นชนทั้งหลายได้พูดว่า ขอทุกคนอย่าฉิบหายเพราะหญิงคนเดียวเป็นเหตุเลย พวกเราจักโยนหล่อนไปในน้ำ นายเรือพูดว่า เราไม่อาจเห็นหล่อนลอยอยู่ในน้ำได้ จึงให้เอาหม้อบรรจุทรายผูกติดคอโยนลงไป ในขณะนั้นเรือก็แล่นไปดุจลูกศรที่ยิงไป

ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในถ้ำ ยอดภูเขาใหญ่ตกมาปิดประตูถ้ำ ในวันที่ ๗ ยอดเขานั้นก็เปิดเองทีเดียว

พวกภิกษุกราบทูลเรื่องทั้ง ๓ นี้แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ในพระเชตวันคราวเดียวกันทั้งหมด พระศาสดาตรัสว่า นั่นมิใช่ผู้อื่นกระทำ นั่นเป็นกรรมอันพวกเขากระทำไว้ เมื่อจะทรงนำเรื่องอดีตมาแสดงจึงตรัสว่า

กาเป็นมนุษย์ในอัตภาพก่อน ไม่อาจฝึกโคโกงตัวหนึ่งได้ จึงผูกเขน็ดฟางสวมคอโคจุดไฟ โคนั้นตายด้วยเหตุนั้นแหละ บัดนี้ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยกาที่แม้บินอยู่ทางอากาศนั้น

แม้หญิงนั้นก็เป็นหญิงคนหนึ่งนั่นแหละในอัตภาพก่อน สุนัขตัวหนึ่งคุ้นเคยกัน มักไปป่ากับเธอ และมาด้วยกัน คนทั้งหลายย่อมเยาะเย้ยเธอว่า บัดนี้ พรานสุนัขออกไปแล้ว นางอึดอัดอยู่ด้วยสุนัขนั้น เมื่อไม่อาจห้ามสุนัขได้ จึงเอาหม้อใส่ทรายผูกคอแล้วเหวี่ยงไปในน้ำ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยเธอในท่ามกลางสมุทร

แม้ภิกษุนั้นก็เป็นนายโคบาลในอัตภาพก่อน เมื่อเหี้ยเข้าไปในรูก็หักกิ่งไม้กำมือหนึ่งปิดรูเสีย หลังจากนั้นเจ็ดวัน เขาจึงมาเปิดรูเองทีเดียว เหี้ยตัวสั่นออกมา ด้วยกรุณาเขาจึงไม่ฆ่ามัน กรรมนั้นไม่ให้ปล่อยภิกษุนั้นผู้เข้าไปยังซอกเขานั่งอยู่

เมื่อทรงประชุมเรื่องทั้ง ๓ เหล่านี้โดยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น อนฺตลิกฺเข น สมุทฺทมชฺเฌ
น ปพฺพตานํ วิวรं ปวิสฺส
น วิชฺชเต โส ชคติปฺปเทโส
ยตฺรฏฺฐิโต มุจฺเจยฺย ปาปกมฺมา.[๓๓๕]

"ไม่ว่าบนท้องฟ้า ท่ามกลางสมุทร หรือในหุบเขา ไม่มีแม้แต่แห่งเดียว ที่ผู้ทำกรรมชั่วอาศัยอยู่จะหนีพ้นกรรมไปได้"

แม้การยังผลที่เหมือนกับกรรมให้เกิดขึ้นนี้ก็ชื่อว่ากรรมนิยาม

พึงแสดงแม้เรื่องอย่างอื่นเช่นนี้

ธรรมนิยาม คือ การหวั่นไหวของหมื่นจักรวาล ในเวลาที่ :-

- พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ
- ในเวลาประสูติจากครรภ์พระมารดา
- ในเวลาตรัสรู้อภิสัมโพธิญาณ

- ในเวลาที่พระตถาคตทรงประกาศธรรมจักร
- ในเวลาปลงอายุสังขาร
- ในเวลาเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน

อนึ่ง เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปแล้ว ไม่มีใครเป็นผู้กระทำ หรือสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงชื่อว่า อาวัชชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อว่า ชวนะ จิตที่เป็นกิริยามโนธาตุย่อมยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูปแล้วตามธรรมดาของตน จักขุวิญญาณทำทัสสนกิจ (หน้าที่เห็น) วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฉนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) วิบาก-มโนวิญญาณธาตุทำสันตีรณกิจ (หน้าที่ใคร่ครวญอารมณ์) กิริยามโนวิญญาณธาตุทำโวฏฐัพพนกิจ (หน้าที่ตัดสินอารมณ์) ชวนจิตเสวยรสแห่งอารมณ์

นิยามดังกล่าวชื่อว่า **จิตตนิยาม** พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาจิตตนิยามนี้ในการแสดงวิถีจิตนี้

เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตประกอบกับเหตุ ๓ อันเป็นสสังขาริกก็ดี ด้วยกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกหรือสสังขาริกอันประกอบกับอุเบกขาก็ดี ปฏิสนธิอันวิปากจิตเช่นเดียวกับกรรมนั้นให้ผลแล้ว ก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวง[อันเป็นอสังขาริกและสสังขาริก] พึงแสดงความเป็นไปครั้งแรกโดยเนื่องด้วยอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ แล้วจึงควรแสดงโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณ์ในภายหลัง

[ในที่แสดงโสมนัสเวทนา ท่านแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณ์ก่อน แล้วจึงแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ แต่ในที่นี้ควรแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก่อน แล้วจึงแสดงการเกิดขึ้นของจิตโดยเนื่องด้วยอิฏฐารมณ์ เพราะเป็นกรรมที่ประกอบกับอุเบกขา]

โดยประการดังนี้ วิปากจิตในทวารแต่ละทวารมีทวารละ ๑๒ ดวง รวมเป็นจิต ๖๐ ดวงถ้วน วิปากจิต ๑๖ ดวงย่อมเกิดขึ้นโดยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน

อุปมาวิปากจิตเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อย

ในฐานะ[ที่แสดงวิปากจิต ๑๖ ดวง]นี้ พระโบราณาจารย์ถือเอาเรื่องชื่อว่าปัญจนาฬิยันโตปมะ (เครื่องหีบอ้อย ๕ อย่าง) กล่าวคือ ในเวลาที่คั้นอ้อย มีคนหีบอ้อย ๑๑ คน ถือเครื่องหีบอ้อยออกจากบ้านหนึ่งพบไร่อ้อยแห่งหนึ่ง ทราบว่าอ้อยนั้นแก่แล้ว จึงเข้าไปหาเจ้าของอ้อยแล้วพูดว่า พวกเรารับจ้างหีบอ้อย เจ้าของอ้อยตอบว่า เรากำลังหาพวกท่านเหมือนกัน แล้วพาชนเหล่านั้นไปโรงอ้อย คนรับจ้างเหล่านั้นตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยในโรงอ้อยนั้นแล้วพูดว่า พวกเรามี ๑๑ คน ได้อีกหนึ่งคนก็จะได้รับค่าจ้างพอดี เจ้าของอ้อยพูดว่า เรานี้แหละเป็นสหายช่วยท่าน แล้วขนอ้อยไปเต็มโรงจึงได้เป็นสหายช่วยเหลือชนเหล่านั้น ชนเหล่านั้นทำกิจของตนๆ เคี่ยวน้ำอ้อยข้นทำเป็นงบน้ำอ้อยแล้ว เมื่อเจ้าของพิจารณาให้ส่วนแบ่งแล้ว ก็ถือเอาส่วนที่เป็นของตนๆ มอบโรงอ้อยให้แก่เจ้าของโดยอุบายนี้แหละ ทำการงานในโรงอ้อย ๔ หลังอื่นอีกแล้วหลีกไป

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ประสาททั้ง ๕ เหมือนโรงหีบอ้อย ๕ แห่ง

- อารมณ์ ๕ เหมือนไร่อ้อย ๕ แห่ง

- วิปากจิต ๑๑ ดวง [คือ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๘ อันทำหน้าที่ตทารมณ์] เหมือนคนเที่ยวรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน

- วิญญาณ ๕ เหมือนเจ้าของโรงอ้อย ๕ คน

- เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวงร่วมกับจักขุวิญญาณทำกิจของตนๆ ในรูปารมณ์ทางจักขุทวาร เหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คนร่วมกับเจ้าของโรงอ้อยรับเอาส่วนงานที่กระทำในโรงแรก

- เวลาที่จักขุวิญญาณไม่ล่วงทวารไป เหมือนเวลาเจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง

- เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวงร่วมกับกายวิญญาณทำกิจของตนๆ ในโผฏฐัพพา-

รมณ์ทางกายทวาร เหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คนรับเอาส่วนงานที่กระทำในโรงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕

- เวลาที่กายวิญญาณไม่ล่วงทวารไป เหมือนเวลาเจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง

ด้วยถ้อยคำเพียงนี้ โบราณาจารย์ได้กล่าวถึงวาระว่า ติเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิอันประกอบกับเหตุ ๓) ย่อมมีด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๓ ส่วนทุเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิอันประกอบกับเหตุ ๒) ที่มีได้ด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๓ นั้น เป็นสิ่งที่ถูกปกปิดไว้นั่นแหละ

ทุเหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นทุเหตุกะ

บัดนี้ ควรกล่าวถึงวาระว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีได้ด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๒ กล่าวคือ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยอสังขาริกจิตอันประกอบกับโสมนัสที่มีเหตุ ๒ แล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีได้ในเมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตที่เป็นทุเหตุกะเช่นเดียวกับกรรมนั้นตามนัยที่กล่าวแล้ว กล่าวคือ

๑. ตทารมณ์ที่เรียกว่ามูลภวังค์เช่นเดียวกับชวนจิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งอสังขาริกชวนจิตที่ประกอบกับโสมนัสอันเป็นทุเหตุกะ

๒. ตทารมณ์ที่เรียกว่าอาคันตุกภวังค์เช่นเดียวกับชวนจิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งสสังขาริกชวนจิต

๓. ตทารมณ์ ๒ ดวง เช่นเดียวกับชวนจิตอันประกอบกับอุเบกขานั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่สุดแห่งชวนจิตอันประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวงในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์

ในเรื่องนี้ ทวารแต่ละทวารแบ่งจิตทวารละ ๘ ดวง [เพราะไม่มีวิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ด้วยทุเหตุกกรรม] จึงรวมเป็นจิต ๔๐ ดวงถ้วน

โดยการนับจิตที่ไม่ซ้ำกัน มีจิต ๘ ดวงในจักขุทวาร [จักขุวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๔ อันทำหน้าที่ตทารมณ์] รวมทั้งจิตอีก ๔ ดวง คือ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ จึงรวมเป็นจิต ๑๒ ดวง

โดยประการดังนี้ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยเจตนาดวงเดียวแล้ว วิปากจิต ๑๒ ดวงย่อมเกิดขึ้น

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ เป็นไปตามเดิม

แม้บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิบากเช่นเดียวกับทุเหตุกจิต ๓ ดวงที่เหลือ [คือ ทุเหตุกวิปากจิต ๓ ดวงที่เหลือจากอสังขาริกจิตอันเกิดร่วมกับปัญญาประกอบกับโสมนัสในทุเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง] ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในวาระที่แสดงทุเหตุกปฏิสนธิด้วยทุเหตุกกรรมนี้ มีคนหีบอ้อย ๗ คน ในการเปรียบคนหีบอ้อย พึงทราบการประกอบคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้โดยกระทำคนรับจ้างหีบอ้อย ๗ คนนั้นตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยในโรงอ้อยนั้น แล้วทำเจ้าของอ้อยให้เป็นคนที่ ๘

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงวาระไว้ว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีได้ด้วยกรรมอันประกอบกับเหตุ ๒

ด้วยคำเพียงเท่านี้ข้าพเจ้ากล่าววาระที่ว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุเหตุกะไว้

เรื่องอเหตุกปฏิสนธิ

บัดนี้ เป็นเรื่องอเหตุกปฏิสนธิ กล่าวคือ เมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยกุศลจิตที่เป็นทุเหตุกะ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันประกอบกับอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับกรรม[ที่ให้ปฏิสนธิ] โดยแท้จริงแล้ว กรรมเป็นทุเหตุกะ (ประกอบกับเหตุ ๒) แต่ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบกับเหตุ)

เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระตามนัยก่อนในเมื่ออิฏฐมัชฌัตตารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารแล้ว

เมื่อชวนจิตอันเป็นกุศลจิตที่เป็นทุเหตุกะ ๔ ดวงใดดวงหนึ่งสิ้นสุดลง อเหตุกจิต

ก็ตั้งอยู่ในความเป็นตทารมณ์ อเหตุกจิตนั้นได้ชื่อเรียก ๒ อย่างคือ มูลภวังค์ และตทารมณ์

จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิตอันประกอบกับอุเบกขาและตทารมณ์อันประกอบกับอุเบกขาเหมือนกัน ย่อมมีในจักขุทวารนี้โดยประการฉะนี้ แต่จิตที่ถึงการนับเอามี ๓ ดวงเท่านั้น โดยถือเอาจิตดวงหนึ่งในสันตีรณจิตและตทารัมมณจิตเหล่านั้น [คือ แม้จะมีหน้าที่ ๔ อย่าง ก็มีจำนวนจิต ๓ ดวงเท่านั้น]

สันตีรณจิตและตทารัมมณจิตในอิฏฐารมณ์ ย่อมประกอบกับโสมนัสอย่างเดียว วิปากจิต ๓ ดวงก่อนรวมกับจิตดวงหนึ่งในสันตีรณจิตและตทารัมมณจิตเหล่านั้น ก็เป็นวิปากจิต ๔ ดวง

เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยเจตนาดวงหนึ่งในทวาร ๕ ทวารละ ๔ ดวง พึงทราบว่าวิปากจิต ๒๐ ดวงย่อมเกิดขึ้น

วิปากจิตมี ๔ ดวงในจักขุทวารด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน และวิปากจิต ๔ ดวง คือ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ รวมเป็นวิปากจิต ๘ ดวง จิต ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อเหตุกจิต ๘ มนุษย์ในโลกถือเอาอเหตุกจิต ๘ ดวงเหล่านี้

อเหตุกจิตดังกล่าวย่อมมีได้ในอบายภูมิ ๔ ในปวัตติกาล กล่าวคือ เมื่อใด พระมหาโมคคัลลานเถระเนรมิตดอกปทุมในนรกแล้วนั่งอยู่ที่กลีบดอกปทุมแสดงธรรมกถาแก่พวกสัตว์นรก เมื่อนั้น จักขุวิญญาณซึ่งเป็นกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเขาผู้เห็นพระเถระ เมื่อฟังเสียง โสตวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้น เมื่อพระเถระไปนั่งพักผ่อนเวลากลางวันที่ป่าไม้จันทน์ ฆานวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้นในเวลาสูดกลิ่นจีวร ในเวลาบันดาลฝนให้ตกดับไฟนรกแล้วให้น้ำดื่ม ชิวหาวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้น ในเวลาที่บันดาลให้ลมพัดมาอ่อนๆ กายวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้น จักขุวิญญาณเป็นต้น ๕ ดวงอย่างนี้ พร้อมทั้งสัมปฏิจฉนจิต ๑ ดวง และสันตีรณจิต ๒ ดวง อเหตุกจิต ๘ ดวงจึงมีได้

แม้ปฏิสนธิของพวกนาค ครุฑ และเวมานิกเปรตย่อมมีได้ด้วยอกุศล แต่กุศลย่อมให้ผลในปวัตติกาล ปฏิสนธิของช้างมงคลและม้ามงคลเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิก็เหมือนกัน [คือ มีปฏิสนธิด้วยอกุศลกรรม แต่กุศลกรรมให้ผลในปวัตติกาล]

ข้อนี้เป็นลำดับถ้อยคำโดยเนื่องด้วยกุศลชวนจิตในอิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก่อน

เมื่ออกุศลจิตอันประกอบกับโสมนัส ๔ ดวงแล่นไปในอิฏฐารมณ์แล้ว อเหตุกจิตอันประกอบกับโสมนัสที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมเป็นตทารมณ์

ครั้นอกุศลจิต ๔ ดวงที่เกิดร่วมกับโลภะประกอบกับอุเบกขาแล่นไปในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์แล้ว อเหตุกจิตอันประกอบกับอุเบกขาอันเป็นกุศลวิบาก ย่อมเป็นตทารมณ์

อนึ่ง คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยเมตพฺพํ (พึงกำหนดซึ่งตทารมณ์ด้วยชวนะ) พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยหมายถึงกุศลชวนะ

ถามว่า : ตทารมณ์เกิดขึ้นอยู่ในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัสย่อมเกิดเป็นตทารมณ์อะไร

ตอบว่า : จิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น

ถามว่า : ธรรมอะไรย่อมกำหนดชวนะนี้ไว้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศล

ตอบว่า : อาวัชชนจิตและโวฏฐัพพนจิตย่อมกำหนด กล่าวคือ เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยแยบคายแล้ว [คือ โดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข] และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยแยบคาย ข้อที่ชวนจิตจักเป็นอกุศลนี้ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยไม่แยบคายแล้ว และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยไม่แยบคาย ข้อที่ชวนจิตจักเป็นกุศลนี้ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ แต่เมื่ออาวัชชนจิตและโวฏฐัพพนจิตทั้งสองยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยแยบคายแล้ว พึงทราบชวนจิตเป็นกุศล ถ้าให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยไม่แยบคาย ชวนจิตก็เป็นอกุศล

ถามว่า : เมื่อบุคคลสงสัยและฟุ้งซ่านในอิฏฐารมณ์ ตทารมณ์ย่อมเป็นจิตอะไร

ตอบว่า : บุคคลจะสงสัยหรือไม่สงสัยก็ตาม จะฟุ้งซ่านหรือไม่ฟุ้งซ่านในอิฏฐารมณ์ก็ตาม อเหตุกจิตที่ประกอบกับโสมนัสฝ่ายกุศลวิบากเท่านั้นย่อมเป็นตทารมณ์ ส่วนอเหตุกจิตที่ประกอบกับอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์

อนึ่ง ในการกำหนดตทารมณ์นี้ ขึ้นชื่อว่ามติของพระมหาธรรมรักขิตเถระ

ที่แสดงเนื้อความโดยสังเขป มีดังนี้ กล่าวคือ เมื่อชวนจิตอันประกอบโสมนัสแล่นไปแล้ว พึงแสวงหาตทารัมมณจิตที่ประกอบกับโสมนัส ๕ ดวง เมื่อชวนจิตอันประกอบกับอุเบกขาแล่นไปแล้ว พึงแสวงหาจิต ๖ ดวงที่ประกอบกับอุเบกขา

ถามว่า : ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิสนธิประกอบกับโสมนัสยังฌานให้เกิดในปวัตติกาลแล้ว มีฌานอันเสื่อมแล้วด้วยความประมาท พิจารณาอยู่ว่า ธรรมอันประณีตของเราวิบัติแล้ว โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปฏิสาร ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปัฏฐานได้ปฏิเสธโทมนัสไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากโสมนัส และโสมนัสย่อมไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากโทมนัส และในคัมภีร์ปัฏฐานนั้นได้ปฏิเสธตทารัมมณจิตไว้ เมื่อชวนจิตปรารภมหัคคตธรรมแล่นไปแล้ว [เพราะตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีกาม-ชวนจิต กามาวจรสัตว์ และกามอารมณ์ ไม่เกิดขึ้นในมหัคคตอารมณ์]

[ในคัมภีร์ปัฏฐานมิได้ปฏิเสธเรื่องทั้งสองไว้โดยตรง แต่การมิได้ตรัสถึงก็เป็นการปฏิเสธไว้โดยอ้อม]

ตอบว่า : อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบาก หรือฝ่ายอกุศลวิบาก อันประกอบกับอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น

ถามว่า : จิตอะไรเป็นอาวัชชนจิตของอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้น

ตอบว่า : อาวัชชนกิจของอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้นไม่มีเหมือนภวังค์และอาวัชชนจิต

ถามว่า : ลำดับแรก ภวังค์และอาวัชชนจิตเหล่านั้นเกิดขึ้นได้ เพราะการน้อมเข้าไปในอารมณ์ เพราะความคุ้นเคย และเพราะความดำเนินไปอยู่เสมอ แต่อเหตุก-มโนวิญญาณธาตุนี้ย่อมเกิดได้อย่างไร

ตอบว่า : เนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ จิตที่ประกอบกับผลสมาบัติของบุคคลผู้ออกจากนิโรธ [อนาคามิผลจิต หรืออรหัตตผลจิต] มรรคจิตอันประเสริฐ และผลจิตที่เกิดต่อจากมรรคจิต แม้ไม่มีอาวัชชนจิตก็เกิดได้ ฉันใด แม้เมื่ออาวัชชนจิตไม่มีอยู่ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุย่อมเกิดขึ้นเพราะการน้อมไป เพราะ

ความคุ้นเคย และเพราะความดำเนินไปอยู่เสมอ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว จิตเว้นจากอาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นได้ แต่เว้นจากอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น อะไรเป็นอารมณ์ของจิตดวงนั้น

ตอบว่า : ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในปริตตธรรมมีรูปเป็นต้น ที่จริงแล้ว อารมณ์ใดในปริตตธรรมมีรูปเป็นต้นนั้นย่อมมาปรากฏในสมัยนั้น [คือ สมัยที่เกิดอาคันตุกภวังค์ คือสันตีรณจิตที่ประกอบกับอุเบกขา] พึงทราบจิตนี้เกิดขึ้นปรารภอารมณ์นั้น

บัดนี้ โบราณาจารย์กล่าวปกิณกนัยไว้เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งจิตทั้งหมดนั้นว่า

สุตฺตํ โทวาริโก จ คามิลฺโล อมฺโพ โกลิยเกน จ
ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปี จ วิสยคฺคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโส.

"เรื่องใยแมงมุม เรื่องนายทวาร เรื่องเด็กชาวบ้าน เรื่องมะม่วง เรื่องคนหีบอ้อย เรื่องคนบอดกับคนเปลี้ย และเรื่องการรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง) และโดยประโยชน์[มีการเห็นเป็นต้น]"

จิตเปรียบด้วยแมงมุมชักใยเป็นต้น

ในคาถานั้น [พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า สุตฺตํ (ใยแมงมุม) ดังนี้

แมงมุมริมทางตัวหนึ่งขึงใยไปใน ๕ ทิศ ทำข่ายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อใยที่ขึงไปในทิศแรกถูกกระทบด้วยแมลงเล็กๆ ตั๊กแตน หรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออกจากที่นอนไปตามสายใยดูดเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมานอน ณ ท่ามกลางใยนั้นอีก มันทำเหมือนอย่างนั้นแม้ในเวลาทิศที่ ๒ เป็นต้นถูกกระทบแล้ว

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ประสาททั้ง ๕ เหมือนใยแมงมุมที่ขึงไป ๕ ทิศ
- จิตเหมือนแมงมุมนอนในท่ามกลาง

- เวลาที่อารมณ์มากระทบปสาทรูป เหมือนเวลาแมลงเล็กๆ เป็นต้นมากระทบใยแมงมุม

- เวลาที่กิริยามโนธาตุรับอารมณ์ที่กระทบปสาทรูปแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนการไหวของแมงมุมซึ่งนอนอยู่ท่ามกลาง

- ความเป็นไปของวิถีจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใยของแมงมุม

- เวลาที่ชวนจิตแล่นไปในอารมณ์ เหมือนการเจาะหัวดูดเลือด

- การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมงมุมกลับมานอนในท่ามกลางใยอีก

ถามว่า : การอุปมานี้ย่อมแสดงให้ทราบอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้ทราบว่า เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปแล้ว [อาวัชชน]จิตที่อาศัยหทัยรูปเกิดย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่า[ปัญจวิญญาณ]จิตที่อาศัยปสาทรูปเกิด และแสดงให้ทราบว่า อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้งสอง

[ประโยคว่า เอเกกำ อารมฺมณำ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถมาคจฺฉติ (อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้งสอง) เป็นประโยคที่คัมภีร์ฎีกาโดยทั่วไปมักอ้างถึง กล่าวคือ เมื่อแมลงเล็กๆ เป็นต้นกระทบที่ใยแมงมุม การกระทบใยและการไหวของแมงมุมย่อมมีพร้อมกัน ฉันใด เมื่ออารมณ์มากระทบปสาทรูปแล้ว การกระทบกับปสาทรูปและการไหวของภวังคจิตย่อมมีพร้อมกัน ฉันนั้น ดังนั้น อารมณ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งจึงมาปรากฏทางทวารคือปสาทรูปและมโนทวารคือภวังค์ในขณะเดียวกัน]

จิตเปรียบด้วยนายทวาร

[พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า โทวาริโก (นายทวาร) ดังนี้

พระราชาพระองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาดเล็กของพระองค์นั่งถวายงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหูหนวกยืนอยู่ที่พระทวาร มีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คนยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือเครื่องบรรณาการมาเคาะ

ประตูเรียก นายทวารหูหนวกไม่ได้ยินเสียง มหาดเล็กผู้ถวายงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้นมองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่สอง คนที่สองส่งให้คนที่สาม คนที่สามทูลเกล้าถวายพระราชา พระราชาจึงเสวย

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ชวนจิต เหมือนพระราชาพระองค์นั้น

- อาวัชชนจิต เหมือนมหาดเล็กผู้นวดพระบาท

- จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหูหนวก

- วิถีจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน

- การที่อารมณ์มากระทบปสาทรูป เหมือนชาวชนบทถือเครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก

- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลานายมหาดเล็กผู้นวดพระยุคลบาทให้สัญญาณ

- เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นายประตูหูหนวกเปิดประตูด้วยสัญญาณที่มหาดเล็กให้สัญญาณนั้น

- เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งรับบรรณาการ

- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สอง

- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่สองส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สาม

- เวลาที่โวฏฐัพพนจิตมอบให้ชวนจิต เหมือนเวลาทหารยามคนที่สามทูลเกล้าถวายเครื่องบรรณาการแด่พระราชา

- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาพระราชาเสวยเครื่องบรรณาการ

ถามว่า : การอุปมานี้ย่อมแสดงให้ทราบอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้ทราบดังนี้

- กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบปสาทรูปเท่านั้น

- กิจของกิริยามโนธาตุ เป็นเพียงการยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป

- กิจของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็น การรับ การไตร่ตรอง และการตัดสินอารมณ์

- ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยแน่นอน

จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

[พึงทราบความพิสดาร]ของบทว่า คามิลฺโล (เด็กชาวบ้าน) ดังนี้

พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นฝุ่นที่ระหว่างทาง ในบรรดาเด็กเหล่านั้น เหรียญกหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่ง เด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทบมือของเรา ลำดับนั้น เด็กคนหนึ่ง จึงพูดว่า นั่นสีขาว เด็กคนอื่นก็ถือไว้มั่นคงพร้อมกับฝุ่น อีกคนหนึ่งพูดว่า นั่นสี่เหลี่ยมหนา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ลำดับนั้น พวกเขาจึงนำเหรียญกหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ความเป็นไปของภวังคจิต เหมือนเวลาที่บรรดาพวกเด็กหลายคนนั่งเล่นในระหว่างทาง

- เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูป เหมือนเวลาเหรียญกหาปณะกระทบมือ

- เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์นั้น เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร

- เวลาที่จักขุวิญญาณทำทัสสนกิจ เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีขาว

- เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือเอาเหรียญกหาปณะพร้อมกับฝุ่นไว้มั่น

- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ เหมือนเวลาเด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสี่เหลี่ยมหนา

- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นกหาปณะ

- การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลามารดานำกหาปณะไปใช้ในการงาน

ถามว่า : การอุปมานี้ย่อมแสดงให้ทราบอะไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงให้ทราบว่า กิริยามโนธาตุยังมิได้เห็นก็ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่ไตร่ตรองอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ชวนจิตก็ไม่เห็นย่อมทำหน้าที่เสวยรสอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้นย่อมทำหน้าที่เห็น (ทัสสนกิจ) อย่างแน่นอน

คำว่า อมฺโพ โกลิยเกน จ (มะม่วงกับคนหีบอ้อย) นี้ กล่าวหมายเอาอุปมาด้วยผลมะม่วง และอุปมาด้วยคนหีบอ้อย ซึ่งกล่าวไว้ในหนหลังแล้ว

รูปนามเปรียบด้วยคนบอดและคนเปลี้ย

[พึงทราบความพิสดาร]ของคำว่า ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปี จ (คนบอดและคนเปลี้ย) ดังนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า คนบอดโดยกำเนิดและคนเปลี้ยทั้งสองคนนั้นนั่งอยู่ในศาลาใกล้ประตูพระนคร ในบรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เหตุใดเจ้าจึงซูบผอมอยู่เที่ยวไปในที่นี้ ที่โน้นมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นก็เป็นอยู่สบายไม่สมควรหรือ คนตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่า ไปในที่นั้นก็อยู่สบายไม่สมควรหรือ

คนเปลี้ย : เท้าที่จะเดินของเราไม่มี

คนบอด : ตาที่จะดูของเราก็ไม่มี

คนเปลี้ย : ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา

คนทั้งสองต่างก็รับคำกันแล้ว คนบอดให้คนเปลี้ยขี่คอไป คนเปลี้ยนั้นนั่งขี่คอของคนบอดเอามือซ้ายโอบศีรษะของเขา เอามือขวากำหนดทางบอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวางอยู่ ในที่นี้มีหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวา จงละทางขวาถือเอาทางซ้าย เท้าเป็นของคนบอดโดยกำเนิด ตาเป็นของคนเปลี้ย แม้ทั้งสองคนไปสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้วอยู่เป็นสุข โดยประการฉะนี้

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- รูปกาย (หมู่รูป) เหมือนคนบอดโดยกำเนิด

- นามกาย (หมู่นาม) เหมือนคนเปลี้ย

- รูปกายเว้นนามกายก็ไม่สามารถให้ถึงการยึดถือ การจับ และการเคลื่อน-ไหวได้ เหมือนเวลาที่คนบอดโดยกำเนิดเว้นคนเปลี้ยแล้วก็ไม่มีการเดินทางไปยังถิ่นต่างๆ

- นามกายเว้นรูปเสียก็เป็นไปไม่ได้ในปัญจโวการภูมิ เหมือนคนเปลี้ยเว้นคนบอดโดยกำเนิดแล้วก็ไม่มีการเดินทางไปสู่ถิ่นต่างๆ

- รูปธรรมและนามธรรมมีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วยการประกอบซึ่งกันและกัน เหมือนเวลาที่คนบอดและคนเปลี้ยทั้งสองไปสู่ที่ๆ ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้วเป็นอยู่สบาย

ปัญหานี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยปัญจโวการภูมิ

การรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย

คำว่า วิสยคฺคาโห จ (การรับอารมณ์) หมายความว่า จักษุย่อมรับเอาอารมณ์เฉพาะรูป โสตเป็นต้นก็รับอารมณ์เฉพาะเสียง เป็นต้น

คำว่า อุปนิสฺสยมตฺถโส แปลว่า โดยมีอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง) และโดยประโยชน์[มีการเห็นเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ คือ

๑. เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ ๒. เพราะรูปมาปรากฏ

๓. การอาศัยแสงสว่าง ๔. การมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น จักษุแม้ของคนตายแล้วย่อมเป็นของแตกดับไปสิ้น จักษุของคนมีชีวิตดับไปก็ดี [คือ ดับไปเพราะครบขณะ ๓ อันได้แก่ ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป] หรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวางแล้วก็ดี ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ชื่อว่า แตกดับแล้ว เมื่อสามารถเป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ

แม้โสตวิญญาณเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง เมื่อจักขุประสาทแม้ยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณ์ภายนอกยังไม่มาปรากฏทางจักษุประสาท จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาปรากฏแล้ว แต่ปัจจัยที่อาศัยคือแสงสว่างไม่มี จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็นปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยามโนธาตุไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อกิริยามโนธาตุทำภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้วเท่านั้น จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น [คือ จึงเกิดการเห็นได้] จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมโดยแท้

โดยประการดังนี้ จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ [๓๖]

โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะโสตประสาทยังไม่แตกดับ เพราะเสียงมาปรากฏ การอาศัยอากาศ และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยอากาศ หมายความว่า โสตวิญญาณนั้นได้อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย โสตวิญญาณก็เป็นไปไม่ได้

พึงทราบวิธีที่เหลือตามนัยก่อน

อนึ่ง พึงทราบวิธีที่เหลือแม้ในฆานวิญญาณเป็นต้นอื่นนอกจากนี้ตามนัยก่อน เหมือนวิธีที่เหลือในการเกิดขึ้นของโสตวิญญาณนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่ความต่างกันเท่านั้น

ฆานวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะฆานประสาทยังไม่แตกดับ เพราะกลิ่นมาปรากฏ การอาศัยวาโย และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยวาโย หมายความว่า เมื่อวาโยพากลิ่นเข้าไปสู่ช่องจมูกนั่นแหละ ฆานวิญญาณจึงเกิด เมื่อไม่มีลมฆานวิญญาณก็ไม่เกิด

ชิวหาวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะชิวหาประสาทยังไม่แตกดับ เพราะรสมาปรากฏ การอาศัยอาโป และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยอาโป หมายความว่า เมื่อได้อาโปทำให้เปียกลิ้น ชิวหาวิญญาณจึงเกิด เมื่อปราศจากอาโปก็ไม่เกิด ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลลิ้นแห้ง แม้วางของควรเคี้ยวที่แห้งไว้ที่ลิ้น ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดขึ้นโดยแท้

กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะกายประสาทยังไม่แตกดับ เพราะโผฏฐัพพะมาปรากฏ การอาศัยปฐวี และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า อาศัยปฐวี หมายความว่า เมื่อได้รับปฐวีที่ควบคุมกันอันมีกายประสาทเป็นปัจจัยแล้ว กายวิญญาณจึงเกิดขึ้น เมื่อปราศจากกาย-ประสาทแล้ว กายวิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า มหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอก [คือ โผฏฐัพพารมณ์อันได้แก่ ปฐวี เตโช และวาโย] กระทบกายประสาทในภายในทางกายทวารแล้ว ย่อมกระทบที่มหาภูตรูปอันเป็นเหตุที่ตั้งของปสาทรูป

มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมได้เพราะปัจจัย ๔ คือ เพราะมโนยังไม่แตกดับ เพราะธรรมทั้งหลายมาปรากฏ การอาศัยวัตถุ และการมีมนสิการเป็นเหตุ

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น คำว่า มโน คือ ภวังคจิต แม้ภวังคจิตนั้นดับไปแล้ว [คือ ดับไปเพราะครบขณะ ๓ อันได้แก่ ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป] ก็ดี มีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า แตกดับแล้ว แต่ภวังคจิตที่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ

[ภวังคจิตที่ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตได้เหมือนภวังคจิตในเวลาหลับ เป็นภวังคจิตที่มีกำลังอ่อน ที่จริงแล้ว ในระหว่างวิถีจิตที่เกิดขึ้นก่อนและหลังนี้ การมีภวังคจิตคั่นอยู่

จำนวนมากนั้นก็เพราะไม่อาจเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตได้ ดังนั้น ในการแสดงฤทธิ์ของคนทั่วไป ผู้บรรลุอภิญญา จึงมีภวังคจิตจำนวนมากคั่นอยู่ระหว่างวิถีจิต ภวังคจิตเหล่านั้นจัดเป็นจิตที่มีกำลังอ่อน ส่วนบุคคลผู้ชำนาญในการใคร่ครวญ (อาวัชชนวสี) สามารถทำให้เกิดเพียงภวังคจลนะและภวังคุปัจเฉทะในระหว่างวิถีจิตที่เกิดขึ้นก่อนและหลัง โดยไม่มีภวังคจิตจำนวนมากมาคั่น]

คำว่า เพราะธรรมทั้งหลายมาปรากฏ หมายความว่า เมื่อธรรมารมณ์มาปรากฏ

คำว่า การอาศัยวัตถุ คือ เมื่อได้อาศัยหทัยวัตถุเท่านั้นจึงเกิดขึ้น เมื่อปราศจากหทัยวัตถุก็ไม่เกิดขึ้น

แม้ปัญหานี้ก็กล่าวไว้โดยหมายถึงปัญจโวการภูมิ

คำว่า การมีมนสิการเป็นเหตุ หมายความว่า เมื่อกิริยามโนวิญญาณธาตุ [โวฏฐัพพนจิต]ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปก่อน มโนวิญญาณจึงเกิดขึ้น

คำที่กล่าวมานี้เป็นคำอธิบายของที่อาศัยในคำว่า อุปนิสฺสยมตฺถโส (โดยมีอุปนิสสยปัจจัยและโดยประโยชน์[มีการเห็นเป็นต้น]) นี้ก่อน

พึงทราบโดยประโยชน์ ดังนี้

- จักษุมีประโยชน์เพื่อการเห็น
- โสตมีประโยชน์เพื่อการได้ยิน
- ฆานะมีประโยชน์เพื่อการสูดกลิ่น
- ชิวหามีประโยชน์เพื่อการลิ้มรส
- กายมีประโยชน์เพื่อการกระทบสัมผัส
- มโนมีประโยชน์เพื่อการรู้[อารมณ์ทางใจ]

พึงทราบเนื้อความในบทเหล่านี้ ดังนี้

การเห็นเป็นประโยชน์ของจักขุวิญญาณนั้น เหตุนั้น จักขุวิญญาณนั้นจึงชื่อว่า ทัสสนัตถะ (มีการเห็นเป็นประโยชน์) โดยแท้จริงแล้ว การเห็นนั้นอันจักษุพึงให้สำเร็จ ดังนั้นจึงชื่อว่า ทัสสนัตถะ แม้โสตวิญญาณเป็นต้นที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๖ ดวง พร้อมกับวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง

วิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงตามความเห็นของพระมหาทัตต-เถระผู้อยู่ในโมรวาปี

ในความเห็นดังกล่าว ปัญหาในเมืองสาเกต การถือส่วนข้างมาก และการแสดงเหตุเป็นไปตามเดิมทั้งนั้น แต่พระเถระนี้เห็นข้อบกพร่องในจิตที่เป็นอสังขาริกและสสัง-ขาริก [คือ การเกิดขึ้นของสสังขาริกวิบากเพราะกรรมที่เป็นอสังขาริก และการเกิดขึ้นของอสังขาริกวิบากเพราะกรรมที่เป็นสสังขาริก] จึงกล่าวว่า “กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกอย่างเดียว ไม่ให้วิบากเป็นสสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสสังขาริกก็ย่อมให้วิบากเป็นสสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นอสังขาริก”

อนึ่ง พระเถระนี้ไม่กล่าวถึงการกำหนดตทารัมมณจิตด้วยชวนจิต แต่กล่าวถึงการกำหนดเวทนาด้วยอารมณ์ [คือ โสมนัสเวทนาย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่อิฏฐารมณ์ปรากฏ อุเบกขาเวทนาย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ปรากฏ] เพราะเหตุนั้น ตามความเห็นของท่านรูปนี้ จึงมีวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงในการยกวิปากจิตขึ้นแสดง แม้วิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวง และอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง ก็นับเข้าในวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงนี้ทีเดียว

[ข้อความว่า “การกำหนดตทารัมมณจิตด้วยชวนจิต” หมายความว่า พระมหาทัตตเถระมิได้กล่าวถึงการกำหนดตทารัมมณจิตด้วยชวนจิต เหมือนพระจูฬนาคเถระ ถ้าท่านกล่าวเช่นนั้น สสังขาริกชวนจิตก็เกิดขึ้นได้เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏเพราะอสังขาริกกรรม เมื่อนั้น ตทารัมมณจิตที่เป็นสสังขาริกก็เกิดขึ้นท้ายชวนจิตที่เป็นอสังขาริกได้ ส่งผลให้ขัดแย้งกับความเห็นของท่านที่กล่าวว่า สสังขาริกวิบากไม่เกิดขึ้นเพราะอสังขาริกกรรม นอกจากนั้น ถ้าชวนจิตที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นเมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏเพราะสสังขาริกกรรม เมื่อนั้น ตทารัมมณจิตที่เป็นอสังขาริกก็เกิดขึ้นได้ ส่งผลให้ขัดแย้งกับความเห็นของท่านเช่นเดียวกัน]

วิธีนับเข้าในวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงนั้น มีดังนี้ กล่าวคือ เมื่ออสังขาริก-จิตอันเป็นติเหตุกะประกอบด้วยโสมนัสประกอบกรรมแล้ว บุคคลถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตเช่นนั้นได้ถึงการเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารแล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง [คือ ตามความเห็นของพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตร-ปิฎก]

จิต ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ กุศลวิบากที่ประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลวิบาก ๔ ดวง และกิริยาจิต ๕ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวนจิตแล่นไปสุดแล้ว ก็ตั้งอยู่เป็นตทารมณ์แก่บุคคลนั้น ติเหตุกจิตที่เป็นอสังขาริกประกอบด้วยโสมนัสก็ดี ทุเหตุกจิตที่เป็นทุเหตุกะก็ดี ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นตทารมณ์นั่นแหละ

โดยประการดังนี้ วิปากจิต ๕ ดวง คือ วิปากจิต ๓ ดวง มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และตทารัมมณจิต ๒ ดวง ย่อมเข้าถึงการนับได้ในจักขุทวารของบุคคลนั้น

[ท่านแสดงถึงการเกิดตทารัมมณจิตท้ายชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสแล้ว บัดนี้ จะแสดงการเกิดตทารัมมณจิตท้ายชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาแล้ว]

อนึ่ง ครั้นเปลี่ยนเวทนาไปตามอารมณ์แล้ว [คือเปลี่ยนเป็นอุเบกขาเวทนาตามอิฏฐมัชฌัตตารมณ์] อุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๔ ดวง อกุศลวิปากจิต ๔ ดวง กิริยาจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง แล่นไป[เป็นชวนจิต]เรียบร้อยแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกอสังขาริกประกอบด้วยอุเบกขาก็ดี วิปากจิตที่เป็นอสังขาริกทุเหตุกะก็ดี ก็เกิดขึ้นเป็นตทารัมมณะ

โดยประการดังนี้ จิต ๓ ดวงเหล่านี้ คือ สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา และตทารัมมณจิต ๒ ดวง ย่อมเข้าถึงการนับได้ในจักขุทวารของบุคคลนั้น จิตเหล่านั้นกับจิต ๕ ดวงก่อน รวมเป็น ๘ ดวง

แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้ทวารละ ๘ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว จิต ๔๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้น แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน มีวิปากจิต ๑๒ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๘ ดวง และโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ในเรื่องวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงนั้น พึงทราบความเป็นมูลภวังค์ และอาคันตุกภวังค์ ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

เมื่อบุคคลทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกอันเป็นติเหตุกะประกอบด้วยโสมนัสก็ดี กระทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกหรือสสังขาริกอันเป็นติเหตุกะประกอบด้วยอุเบกขาก็ดี ก็มีนัยเดียวกัน

แม้การอุปมาด้วยเครื่องหีบอ้อยในความเห็นของพระจูฬนาคเถระนั้น ก็เป็นไปตามเดิมในความเห็นของพระมหาทัตตเถระนี้ [คือ เหมือนกัน]

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้ากล่าววาระว่า ติเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นติเหตุกะ ส่วนวาระว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นติเหตุกะ เป็นสิ่งที่ถูกปกปิดไว้

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุเหตุกะ กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำกรรมแล้วด้วยอสังขาริกจิตที่เป็นทุเหตุกะประกอบด้วยโสมนัส บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตเช่นนั้นได้เจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารโมฆวาระ ๓ ย่อมมีตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง แต่ชวนกิริยาจิตย่อมไม่มีแก่ทุเหตุก-บุคคล ดังนั้น จึงมีชวนจิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ กุศลจิต ๔ ดวงที่ประกอบด้วยโสมนัส และอกุศลจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งแล่นไปเสร็จแล้ว ตทารัมมณจิตเป็นอสังขาริกที่ประกอบด้วยโสมนัสอันเป็นทุเหตุกะเท่านั้น

โดยประการดังนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้น ๓ ดวง และตทารัมมณ-จิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ทางจักขุทวารของบุคคลนั้น

ส่วนในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ชวนจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิต ๔ ดวงอันประกอบด้วยอุเบกขา และอกุศลจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งแล่นไปเสร็จแล้ว ตทารัมมณจิตเป็นอสังขาริกที่ประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นทุเหตุกะเท่านั้น

โดยประการดังนี้ จิต ๒ ดวง คือ สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา และตทารัมมณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ทางจักขุทวารของบุคคลนั้น จิตเหล่านั้นกับจิต ๔ ดวงก่อน รวมเป็น ๖ ดวง

แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้ทวารละ ๖ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว จิต ๓๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้น แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน วิปากจิตมี ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง และโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยาม ๕ เป็นไปตามเดิม แต่ไม่ได้การเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อยในเรื่องนี้

แม้เมื่อบุคคลกระทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกทุเหตุกะอันประกอบด้วยโสมนัสก็ดี กระทำกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกหรือสสังขาริกทุเหตุกะอันประกอบด้วยอุเบกขาก็ดี ก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้ากล่าววาระว่า ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุเหตุกะ

ส่วนวาระว่า อเหตุกปฏิสนธิย่อมมี พึงทราบดังนี้ กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำกรรมด้วยกุศลจิตอันเป็นญาณวิปปยุตต์ ๔ ดวง เมื่อเขาถือเอาปฏิสนธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาซึ่งเป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบากแล้ว บัณฑิตไม่ควรกล่าวว่าเป็นปฏิสนธิเช่นเดียวกับกรรม

ตั้งแต่คำ[ว่าเป็นปฏิสนธิเช่นเดียวกับกรรม]นี้เป็นต้นไป พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิตในอิฏฐารมณ์บ้าง ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์บ้าง ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

อนึ่ง ในวาทะของพระเถระนี้ ชวนจิตที่เป็นหมู่ย่อมแล่นไป ถ้อยคำที่เหลือทั้งหมดมีอาทิว่า ธรรมอะไรย่อมกำหนดชวนจิตนี้ไว้เพื่อความเป็นกุศลหรืออกุศล พึงทราบนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวงกับวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงและอเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงในวาทะของพระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในโมรวาปีวิหาร

วิปากจิต ๑๐ ดวงตามวาทะพระมหาธรรมรักขิตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยวิปากจิต ๑๐ ดวง ในวาทะของพระธรรมรักขิตเถระต่อไป

ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกตและการแสดงส่วนข้างมากเป็นไปตามเดิม ส่วนการแสดงเหตุมีความต่างกันดังนี้ คือ กรรมที่เป็นติเหตุกะย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกจิตบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุกจิตบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกจิตบ้าง

กรรมที่เป็นทุเหตุกะย่อมไม่ให้วิบากเป็นที่ติเหตุกจิตอย่างเดียว แต่ให้วิปากจิตนอกนี้

ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุกจิตเท่านั้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ ย่อมไม่เป็นทุเหตุก-จิตหรืออเหตุกจิต ปฏิสนธิย่อมเป็นทุเหตุกจิตและอเหตุกจิตด้วยกรรมที่เป็นทุเหตุกะ ไม่เป็นติเหตุกจิต

กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็น สสัง-ขาริก แม้กรรมที่เป็นสสังขาริกก็ให้วิบากเป็นสสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นอสังขาริก

เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ชวนจิตย่อมแล่นไปในกลุ่มเดียวกันนั่นแหละ พึงกล่าวอธิบายจิตตั้งแต่เริ่มต้น

ในเรื่องนั้น มีคำกล่าวดังนี้ บุคคลคนหนึ่งทำกรรมด้วยกุศลจิตดวงที่ ๑ เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตดวงที่ ๑ เท่านั้น ปฏิสนธิจิตนี้เป็นเช่นกับกรรมที่กระทำ เมื่อเขาเจริญวัยแล้วอิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวาร โมฆวาระ ๓ ย่อมมีตามนัยที่กล่าวแล้ว ลำดับนั้น เมื่อเวลาที่ชวนจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๑๓ ดวงใดดวงหนึ่งตามที่กล่าวไว้ในหนหลังของบุคคลนั้นแล่นไปเสร็จแล้ว วิปากจิตดวงที่ ๑ เท่านั้นย่อมเป็นตทารมณ์ วิปากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ มูลภวังค์ และตทารมณ์

โดยประการดังนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้นของบุคคลนั้น ๓ ดวง และตทารัมมณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้

ในเวลาสิ้นสุดแห่งชวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๑๒ ดวงใดดวงหนึ่งแล่นไปแล้วตามนัยที่กล่าวไว้ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ในหนหลังนั่นเอง อสังขาริกจิตที่เป็นติเหตุกะอันประกอบด้วยอุเบกขาย่อมดำเนินไปโดยความเป็นตทารมณ์

วิปากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตุกภวังค์ และตทารมณ์

โดยประการดังนี้ จิต ๒ ดวง คือ สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาของบุคคลนั้น และตทารัมมณจิตนี้ ย่อมเข้าถึงการนับได้ จิตเหล่านั้นกับจิต ๔ ดวงก่อน รวมเป็น ๖ ดวง

เมื่อเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว จิต ๓๐ ดวงถ้วนย่อมเกิดขึ้นทางทวาร ๕ แต่ด้วยการไม่นับจิตที่ซ้ำกัน วิปากจิตมี ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง และโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยามเป็นไปตามเดิม

แม้เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ วิปากจิตก็มีประมาณเท่านี้ แม้กรรมอันบุคคลกระทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๔ ดวง ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในกรรมอันบุคคลกระทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขานี้ พึงแสดงอิฏฐ-มัชฌัตตารมณ์ก่อน ภายหลังจึงเปลี่ยนเวทนาด้วยอิฏฐารมณ์

ถ้อยคำที่เปรียบด้วยผลมะม่วงและนิยามเป็นไปตามเดิม แต่ไม่ได้การเปรียบด้วยเครื่องหีบอ้อย

พึงกล่าวอเหตุกจิต ๘ ดวงทั้งหมดให้พิสดารตั้งแต่นี้ว่า เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยกุศลจิตที่เป็นญาณวิปปยุตต์ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เป็นต้น

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงกับอเหตุก-วิปากจิต ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาธรรมรักขิตเถระ

ถามว่า : วาทะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ควรถือเอาวาทะของท่านรูปไหน

ตอบว่า : ไม่ควรถือเอาวาทะของท่านรูปใดรูปหนึ่งโดยแน่นอน แต่ควรถือเอาความถูกต้องตามวาทะของทุกท่าน กล่าวคือ ตามวาทะของพระเถระรูปแรก ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็นสสังขาร (มีสภาพชักจูง) และอสังขาร (ไม่มีสภาพชักจูง) โดยความต่างกันแห่งปัจจัย ด้วยเหตุนั้น ตามวาทะพระเถระรูปที่ ๑ นี้ จึงกล่าวถึงวิปากจิตที่มีประเภท ๑๖ ดวงด้วยการจำแนกเป็นเสกขะและปุถุชน โดยถือเอาวิบากที่เป็นสสังขาริก

ของกุศลที่เป็นอสังขาริกซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังอ่อน และวิบากที่เป็นอสังขาริกของกุศลที่เป็นสสังขาริกซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง ได้ละกิริยาชวนจิตที่แม้มีได้อยู่ แล้วกำหนดตทารมณ์ด้วยกุศลชวนจิต พร้อมทั้งกำหนดเวทนาด้วยอารมณ์

อนึ่ง ตามวาทะของพระเถระรูปที่ ๑ นี้ ท่านแสดงตทารมณ์อันใด อันเป็นอเหตุกวิบากเท่านั้นในลำดับต่อจากอกุศลชวนจิต ตทารมณ์นั้นไม่มีแสดงไว้ในวาทะอื่นนอกจากนี้ เพราะฉะนั้น ตามวาทะของพระเถระรูปที่ ๑ นั้น ตทารมณ์นั้น [คือ ตทารมณ์ที่ไม่มีแสดงไว้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ และที่ ๓] และสเหตุกวิบากตทารมณ์ที่กล่าวไว้ในวาทะเหล่านั้น ตทารมณ์ทั้งหมดนี้ย่อมมีได้แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๑ นี้

วิธีในการมีได้นั้นมีดังต่อไปนี้ กล่าวคือ เมื่อใด อกุศลจิตแล่นไปในระหว่างๆ [คือสลับวิถีกัน]แห่งกุศลชวนจิต เมื่อนั้น ตทารมณ์ควรเป็นติเหตุกะท้ายอกุศลชวนจิตเหมือนกับอารมณ์ที่คุ้นเคยในที่สุดแห่งกุศลชวนจิต เมื่อใด อกุศลจิตเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสายเมื่อนั้น ตทารมณ์ควรเป็นอเหตุกะ

โดยประการดังนี้ พึงถือเอาความถูกต้องตามวาทะที่ ๑ ก่อน

ตามวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็นอสังขาริกและสสังขาริกด้วยกุศล ด้วยเหตุนั้น ตามวาทะที่ ๒ นี้จึงกล่าวถึงวิปากจิตที่มีประเภท ๑๒ ดวง โดยเนื่องด้วยชวนะที่รวมกัน ซึ่งควรเกิดขึ้นแก่พระเสกขะ พระอเสกขะ และปุถุชนทั้งหมด โดยถือเอาวิปากจิตที่เป็นอสังขาริกของกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว และวิปากจิตที่เป็นสสังขาริกของกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกอย่างเดียว ไม่กระทำการกำหนดตทารมณ์ด้วยชวนจิต

อนึ่ง ตามวาทะที่ ๒ นี้ เมื่อชวนจิตอันเป็นติเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณ์ควรเป็นติเหตุกะ เมื่อชวนจิตอันเป็นทุเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณ์ควรเป็นทุเหตุกะ เมื่อชวนจิตอันเป็นอเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารมณ์ควรเป็นอเหตุกะ แต่ท่านมิได้จำแนก[ข้อสุดท้าย]ไว้

โดยประการดังนี้ พึงถือเอาความถูกต้องตามวาทะที่ ๒

แม้ตามวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ ท่านก็ประสงค์จัดประเภทของจิตที่เป็นสสังขาริกและอสังขาริกด้วยกุศลนั่นแหละ

อนึ่ง ตทารมณ์ที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะบ้าง ที่เป็นอสังขาริกทุเหตุกะบ้าง ควรมีได้แก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิจิตเป็นอสังขาริกติเหตุกะ ดังคำกล่าวว่า “กรรมที่เป็นติเหตุกะย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกะบ้าง”

ท่านมิได้แสดงตทารมณ์นั้น แสดงแต่ตทารมณ์ที่เป็นเช่นเดียวกับเหตุ[ของชนกกรรม] ตทารมณ์นั้นไม่สมกับความหมายที่แสดงเหตุข้างมากในเบื้องต้น ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่ออธิบายวิปากจิตที่มีประเภท ๑๐ ดวงเท่านั้น แม้แต่ตทารมณ์นอกจากนี้ [คือ ตทารมณ์ที่เป็นอสังขาริกทุเหตุกะอื่นจากตทารมณ์ที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะ] ก็ยังมีได้นั่นแหละ

โดยประการดังนี้ พึงถือเอาความถูกต้องตามวาทะที่ ๓

อนึ่ง ถ้อยคำทั้งหมดนี้เป็นคำว่าด้วยตทารมณ์โดยหมายเอาวิบากของกรรมอันให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น แต่ตทารมณ์ที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกจิตด้วยกรรมต่างๆ กัน ดังพระพุทธดำรัสว่า

สเหตุกำ ภวงฺคำ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.[๓๓๗]

“ภวังค์ที่เป็นสเหตุกะเป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นอเหตุกะโดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

วิธีแห่งการเกิดขึ้นของตทารมณ์นั้นจักแจ่มแจ้งในมหาปกรณ์

จบ เรื่องกามาวจรกุศลวิปากจิต

เรื่องรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต

[๔๙๙] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรวิปากจิตเป็นต้น

ในพากย์นั้น กามาวจรวิปากจิตย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง และไม่เหมือนกันบ้าง

กับกุศลจิตของตน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้จำแนกวิปากจิตของกุศลนั้นโดยกระทำให้คล้อยตามกุศล

ส่วนรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ย่อมเป็นเช่นเดียวกับกุศลของตน เหมือนเงาของช้าง ม้า และภูเขา เป็นต้น ย่อมเป็นเช่นกับช้างเป็นต้น ดังนั้น จึงทรงจำแนกโดยทำให้คล้อยตามกุศล

อนึ่ง กามาวจรกุศลย่อมให้วิบากในบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วนรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศลย่อมให้วิบากในอัตภาพที่ ๒ แน่นอนโดยไม่มีอุปสรรค ดังนั้น จึงทรงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลอีกด้วย

พึงทราบวิธีที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศล ส่วนความต่างกันมีดังนี้

พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และความเป็นหีนจิต ปณีตจิต และมัชฌิมจิตในรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิตเหล่านี้ เพราะ[กุศล]ฌานอันเป็นเหตุมาปรากฏ[แห่งวิบาก]

[ถ้ากุศลฌานเป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา วิบากก็เป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ถ้ากุศลฌานเป็นหีนจิต วิบากก็เป็นหีนจิต ดังนี้เป็นต้น]

อนึ่ง วิปากจิตเหล่านี้ไม่มีอธิบดี เพราะไม่พึงให้เกิดขึ้นโดยทำฉันทะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นประธาน

จบ รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต

คำอธิบายโลกุตตรวิปากจิต

[๕๐๕] แม้โลกุตตรวิปากจิตก็ทรงจำแนกไว้โดยทำให้คล้อยตามกุศล เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล

อนึ่ง กุศลที่มีในภูมิ ๓ ย่อมสั่งสมยังวัฏฏะให้เจริญโดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ

ดังนั้น จึงตรัสไว้ในเรื่องวิบากที่มีในภูมิ ๓ นั้นว่า กตตฺตา อุปจิตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว เพราะสั่งสมแล้ว) ส่วนโลกุตตรกุศลแม้ถูกวิบากนั้นสั่งสมไว้ก็ย่อมคลายความ สั่งสม แม้ตนเองก็ไม่สั่งสมไว้โดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ใน เรื่องโลกุตตร-วิปากจิตนี้ว่า กตตฺตา อุปจิตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว เพราะสั่งสมแล้ว) แต่ตรัสว่า กตตฺตา ภาวิตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว เพราะเจริญไว้แล้ว)

ในพระบาลีว่า สุญฺญตำ (สุญญตะ) เป็นต้น ลำดับแรก มรรคย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค คุณของตน[คือมรรค] และอารมณ์ ข้อความนี้ได้อธิบายไว้ในเรื่องกุศลแต่หนหลังแล้ว

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ตามสุตตันตเทศนา ที่จริงแล้วสุตตันตเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น โลกุตตรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนหรือโดยอารมณ์ในอภิธรรมกถานี้ แต่ได้ชื่อโดยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเท่านั้น เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคเป็นประธาน

เหตุมาปรากฏนั้นมี ๒ อย่าง คือ วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค และมรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล

วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค เป็นประธานในที่มาปรากฏของมรรค

มรรคอันเป็นเหตุมาปรากฏของผล เป็นประธานในที่มาปรากฏของผล

แม้ข้อความนี้ก็ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง

ในฐานะที่เกิดขึ้นของมรรคและผลเหล่านั้น ฐานะนี้เป็นที่เกิดขึ้นของผล ดังนั้น วิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคจึงเป็นประธานในฐานะที่เกิดขึ้นของผลนี้

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่า สุญญตะ เพราะวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรค ได้ชื่อว่า อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะ โดยคุณของตนและโดยอารมณ์ ดังนั้น จึงตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อ ๓ อย่างแก่ผลของตน

ถามว่า : มรรคให้ชื่ออย่างไร

ตอบว่า : สุญญตมรรคนี้ได้รับชื่อด้วยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคล้วนๆ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อสุญญตะแก่ผลของตน มรรคสุญญตะและอนิมิตตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อว่าอนิมิตตะแก่ผลของตน มรรคสุญญตะและอัปปณิหิตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่ออัปปณิหิตะแก่ผลของตน

อนึ่ง ชื่อ ๓ อย่างนั้นย่อมมีได้ตามนัยนี้ในผลจิตถัดจากมรรคจิตเท่านั้น [คือ ผลจิตที่เกิดขึ้นในมรรควิถี] หาใช่มีได้ในผลสมาบัติที่บุคคลเข้าในเวลาอื่นไม่ แต่ในภายหลังย่อมรู้เห็นได้ด้วยวิปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

ลำดับนั้น ผลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ และสุญญตะ ย่อมเกิดขึ้นด้วย[วุฏฐานคามินี]วิปัสสนาของพระโยคาวจรที่ออก[จากสังขาร]แล้ว วิปัสสนาญาณเหล่านั้นมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นของผลทั้ง ๓ นั้นที่มีสังขารเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อนุโลมญาณ

อนึ่ง นัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในสุญญตมรรคก็มีในอัปปณิหิตมรรคอีกด้วย กล่าวคือแม้อัปปณิหิตมรรคนี้ก็ได้รับชื่อด้วยวิปัสสนาอันเป็นเหตุมาปรากฏของมรรคล้วนๆ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่ออัปปณิหิตะแก่ผลของตน มรรคอัปปณิหิตะและอนิมิตตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่ออนิมิตตะแก่ผลของตน มรรคอัปปณิหิตะและสุญญตะตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุมาปรากฏของผลเองแล้วให้ชื่อสุญญตะแก่ผลของตน

อนึ่ง ชื่อ ๓ อย่างนั้นย่อมมีได้ตามนัยนี้ในผลจิตถัดจากมรรคจิตเท่านั้น หาใช่มีได้ในผลสมาบัติที่บุคคลเข้าในเวลาอื่นไม่

โดยประการดังนี้ พึงทราบวิปากจิตที่คูณ ๓ มากกว่ากุศลจิตในนิเทศแห่งวิบากจิตนี้ [คือ จำนวนจิตในเรื่องนี้มีมากกว่ามรรคจิต ๓ เท่า ตรัสไว้ในพระบาลี]

อุปมาเหมือนกุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมไม่อาจยังวิบากของตนให้ได้อธิบดีฉันใด โลกุตตรกุศลย่อมเป็นฉันนั้นหามิได้

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะเวลาประกอบกรรมของกุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง เวลาให้วิบากก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ดังนั้น กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจยังวิบากของตนให้ได้อธิบดี

ส่วนโลกุตตรกุศลย่อมได้วิบากในลำดับต่อจากมรรคไม่ผิดพลาดในเมื่อศรัทธา[ที่ประกอบกับมรรค]นั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่สงบไป [คือยังดำเนินไปอยู่] ดังนั้น โลกุตตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้อธิบดี

อุปมาเหมือนเมื่อไฟในที่ก่อไฟกองน้อยไว้ดับแล้วเท่านั้น อาการร้อนก็ดับไม่มีอะไรๆ แต่เมื่อดับกองไฟใหญ่ที่ลุกโพลงแล้วทำการฉาบทาด้วยมูลโค ลักษณะร้อนย่อมไม่สงบลงทันที ฉันใด ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ ขณะทำกรรมในกุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง ขณะให้วิบากก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง เหมือนเวลาดับความร้อนในที่ก่อไฟกองน้อย ดังนั้น กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจเพื่อยังวิบากของตนให้ได้อธิบดี ส่วนผลในโลกุตตรกุศลย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรคไม่ผิดพลาดในเมื่อศรัทธา[ที่ประกอบกับมรรค]นั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่สงบไป ดังนั้น โลกุตตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้อธิบดี สมจริงดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิปาเก อธิปติ นตฺถิ ฐเปตฺวา โลกุตฺตรํ.

“อธิบดีย่อมไม่มีในวิปากจิต เว้นแต่โลกุตตระ”

[ข้อความข้างต้นนี้คงจะมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่บางส่วนเป็นคำอธิบายของพระสาวก]

[๕๕๓] ในนิเทศแห่งผลจิตที่ ๔ คำว่า อัญญาตาวินทรีย์ คือ อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือ ผู้มีหน้าที่แห่งญาณอันสำเร็จแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง อัญญาตาวินทรีย์ คือ อินทรีย์เพราะให้สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายใน[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือ มีหน้าที่สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงรู้สัจจะ ๔ แทงตลอดแล้วดำรงอยู่

[คำว่า อญฺญาตาวินฺทฺริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว = อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อญฺญาตาวี ศัพท์ คือ พระอรหันต์)

- อินทรีย์ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว = อญฺญาตาวีนํ อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (นิทธารณฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อญฺญาตาวี ศัพท์ คือ สัมปยุตตธรรม)

ข้อความว่า ในภายใน[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อญฺญาตาวีนํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร) แสดงว่า ฉัฏฐีวิภัตติของบทหน้าลงในอรรถนิทธารณะ เพราะท่านมักไขอรรถนิทธารณะด้วย อนฺตร (ระหว่าง), อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือ มชฺฌ (ระหว่าง)]

[๕๕๕] แม้ในนิทเทสวาระแห่งอัญญาตาวินทรีย์นั้น คำว่า อญฺญาตาวีนํ แปลว่า ผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ [คือ ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก]

คำว่า ธมฺมานำ (ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม) หมายความว่า ในภายในสัมปยุตต-ธรรม

คำว่า อญฺญา แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต [อา อุปสรรคใน อญฺญา ใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต)]

คำว่า ปญฺญา ปชานนา (ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว

คำว่า มคฺคงฺคำ มคฺคปริยาปนฺนำ (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) หมายความว่า องค์แห่งมรรคคือผล นับเนื่องในมรรคคือผล

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับเนื่องในผลจิตตุปบาท ชื่อว่า มรรค ส่วนปัญญาเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้นชื่อว่า มัคคังคะ (องค์แห่งมรรค)]

อนึ่ง ปกิณกะในโลกุตตรวิปากจิตนั้น มีดังนี้

อินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอย่างหนึ่ง อินทรีย์ถึงฐานะหกมีอย่างหนึ่ง และอินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือ

- อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์อย่างเดียวถึงฐานะหนึ่ง คือ โสดาปัตติมรรค

- อัญญินทรีย์หนึ่งถึงฐานะ ๖ คือ ผลขั้นต่ำ ๓ มรรคขั้นสูง ๓
- อัญญาตาวินทรีย์หนึ่งถึงฐานะหนึ่ง คือ อรหัตตผล

โดยองค์ธรรมในมรรคและผลทั้งหมด มีมรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย์ [คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ เวทนินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่ง และสัทธินทรีย์เป็นต้น ๕ อย่าง] ดังนั้น จึงตรัสอินทรีย์อันเป็นโลกุตตระไว้ ๖๔ อย่าง แต่ในพระบาลีเป็นอินทรีย์ ๗๒ อย่าง เพราะทำมรรคและผลอย่างละ ๙ อินทรีย์ [คือ เพิ่มฐานะอีก ๒ โดยตรัสปัญญาเป็นปัญญินทรีย์ และอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นต้น]

พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมรรคว่า มคฺคงฺคํ (องค์แห่งมรรค) แม้ในผลก็ตรัสว่า มคฺคงฺคํ ในมรรคได้ตรัสว่า โพชฺฌงฺโค (โพชฌงค์) แม้ในผลก็ตรัสว่า โพชฺฌงฺโค

ในขณะเกิดมรรคก็ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความงดเว้น) แม้ในขณะเกิดผลก็ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความงดเว้น)

ในบรรดามรรคผลเหล่านั้น มรรคชื่อว่า มรรค โดยความเป็นมรรคนั่นเอง

ส่วนผลชื่อว่า มรรค เพราะอาศัยมรรค

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่มีในผลมีสภาวะเหมือนสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่มีในมรรค จึงตรัสว่ามรรคโดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน]

แม้พระพุทธองค์จะตรัสว่า ผลงฺคํ (องค์แห่งผล) ผลปริยาปนฺนํ (นับเนื่องในผล) ก็ควร

ในมรรคได้ตรัสว่า สมฺโพชฺฌงฺโค (สัมโพชฌงค์) เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้อยู่ ในผลก็ตรัสว่า สมฺโพชฺฌงฺโค เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว

[คำว่า สมฺโพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- องค์แห่งผู้ตรัสรู้อยู่ = สมฺมา พุชฺฌตีติ สมฺโพธิ, สมฺโพธิสฺส องฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค. (ติ ปัจจัยใน สมฺโพธิ ลงในปัจจุปันนกาล)

- องค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว = สมฺมา อพุชฺฌีติ สมฺโพธิ, สมฺโพธิสฺส องฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค.
(ติ ปัจจัยใน สมฺโพธิ ลงในอดีตกาล)]

ในมรรคได้ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความงดเว้น) โดยเนื่องด้วยการงดเว้นอยู่ ในผลก็ตรัสว่า อารติ วิรติ (ความงดเว้น) โดยเนื่องด้วยการงดเว้นแล้ว

[ติ ปัจจัยใน อารติ และ วิรติ ตามนัยแรกลงในภาวสาธนะ ปัจจุบันกาล ส่วน ติ ปัจจัยใน อารติ และ วิรติ ตามนัยหลังลงในภาวสาธนะ อดีตกาล]

จบ เรื่องโลกุตตรวิปากจิต

เรื่องอกุศลวิปากจิต

[๕๕๖] ถัดจากโลกุตตรวิปากจิตนี้ เป็นอกุศลวิปากจิต ๗ ดวงเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณรวม ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง โดยพระบาลีและองค์ธรรมเหมือนกับกุศลวิปากจิตเช่นนั้นตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง มีข้อความพิเศษว่า

- กุศลวิปากจิตเหล่านั้นมีกุศลกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว ส่วนอกุศลวิปากจิตเหล่านี้มีอกุศลกรรมเป็นปัจจัย

- กุศลวิปากจิตเหล่านั้นย่อมเป็นไปในอิฏฐารมณ์ และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ส่วนอกุศลวิปากจิตเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์

- กายวิญญาณจิตในกุศลวิปากจิตเหล่านั้นประกอบด้วยสุข ส่วนกายวิญญาณจิตในอกุศลวิปากจิตเหล่านี้ประกอบด้วยทุกข์

- มโนวิญญาณธาตุในกุศลวิปากจิตเหล่านั้นประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๕ เริ่มแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นในพวกมนุษย์ ส่วนมโนวิญญาณธาตุในอกุศลวิปากจิตเท่านี้ เมื่อบุคคลประกอบกรรมแล้วด้วยอกุศลจิต ๑๑ ดวง

[เว้นอุทธัจจะ] ย่อมทำกรรมนิมิตและคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้วให้ผลในฐานะทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ให้ผลปฏิสนธิในอบาย ๔

๒. ให้ผลเป็นภวังค์ตลอดอายุตั้งแต่วาระจิตดวงที่ ๒

๓. ให้ผลเป็นสันตีรณะในปัญจวิญญาณวิถีที่มีอารมณ์เป็นอนิฏฐารมณ์และเป็นอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์

๔. ให้ผลเป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์มีกำลัง

๕. ให้ผลเป็นจุติในมรณกาล

จบ เรื่องอกุศลวิปากจิต

คำอธิบายกิริยาอัพยากฤต

คำอธิบายมโนธาตุ

[๕๖๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงจำแนกกิริยาอัพยากฤต

ในพากย์นั้น คำว่า กิริยา (การกระทำ) หมายความว่า เพียงแต่กระทำโดยแท้จริงแล้ว ในบรรดากิริยาจิตทุกดวง กิริยาจิตที่ไม่ถึงความเป็นชวนะย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ลม กิริยาจิตที่ถึงความเป็นชวนะก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ของต้นไม้ที่ถูกตัดรากแล้ว ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น เพราะเป็นไปด้วยการยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จ ฉะนั้นจึงตรัสว่า กิริยา (การกระทำ)

[คำว่า กิริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณํ กิริยา (กร ธาตุ + ริริย ปัจจัยในภาวสาธนะ) การกระทำดังกล่าวไม่มีผลอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกุศลที่ให้ผลดีหรืออกุศลที่ให้ผลไม่ดี จึงเพิ่ม มตฺต ศัพท์เข้ามาอธิบายเป็นรูปว่า กรณมตฺตํ (เพียงแต่กระทำ)

คำว่า วาตปุปฺผํ (ดอกไม้ลม) คือ ดอกไม้ที่ไม่มีจริง เป็นเพียงสำนวนทางโลกเท่านั้น ดังคำว่า กจฺฉปโลโม (หนวดเต่า) สสวิสาณํ (เขากระต่าย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า วาตสฺส ปุปฺผํ วาต-ปุปฺผํ (ดอกไม้ของลม) หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า วาตโต ชาตํ ปุปฺผํ วาตปุปฺผํ (ดอกไม้ที่เกิดจากลม)]

ในคำว่า เนวกุสลา นากุสลา (ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล) เป็นต้น มโนธาตุ :-

- ชื่อว่า ไม่ใช่กุศล (เนว กุสลา) เพราะไม่มีกุศลเหตุกล่าวคือกุศลมูล
- ชื่อว่า ไม่ใช่อกุศล (เนว อกุสลา) เพราะไม่มีอกุศลเหตุกล่าวคืออกุศลมูล
- ชื่อว่า ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล (เนวกุสลา นากุสลา) เพราะไม่มีกุศลที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และอกุศลที่เรียกว่า อโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย
- ชื่อว่า ไม่ใช่ผลกรรม (เนว จ กมฺมวิปากา) เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นกล่าวคือกุศลและอกุศล

แม้ในกิริยามโนธาตุนี้ การตั้งอยู่แห่งความเป็นไปย่อมมีได้เท่านั้นในนิเทศแห่ง

เอกัคคตาของจิต กล่าวคือ บทว่า สณฺิติ (ความดำรงอยู่แห่งจิต) และ อวฏฺิติ (ความมั่นอยู่แห่งจิต) เป็นต้น ย่อมไม่ได้ในจิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๓ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ [จิตที่ไม่ประกอบกับวิริยะ ๑๖ ดวง และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง] เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย [เนื่องจากไม่ประกอบด้วยวิริยะหรือเป็นสภาวะสงสัยไม่มั่นใจในอารมณ์]

พึงทราบวิธีที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งวิบากมโนธาตุ เว้นแต่ฐานแห่งการเกิดขึ้น เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) เกิดขึ้นในลำดับต่อจากปัญจวิญญาณ แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นก่อนจิตทุกดวงในเวลาเป็นไปด้วยการเสพอารมณ์ทางปัญจทวาร

ถามว่า : จิตดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นก่อนทุกดวงอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก เมื่อรูปารมณ์อันเป็นอิฏฐารมณ์ อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อนิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบปสาทรูปทางจักขุทวาร มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณ์นั้นแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เกิดขึ้นเป็นไปก่อนโดยความเป็นอาวัชชนะ แม้โสตทวารเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

จบ มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาจิต

หสิตุปปาทจิต

[๕๖๘] จิตดวงนี้[คือหสิตุปปาทจิต]ในพระบาลีว่า มโนวิฺาณธาตุ อุปฺปชฺชติ ฯเปฯ โสมนสฺสสหคตา (มโนวิญญาณที่เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ ไม่ใช่ผลกรรม ประกอบด้วยโสมนัส เกิดขึ้นแล้ว) เป็นจิตเฉพาะพระขีณาสพไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น ย่อมมีได้ในทวาร ๖ กล่าวคือ :-

- ทางจักขุทวาร พระขีณาสพเห็นสถานที่อันสมควรแก่การเพียรปฏิบัติย่อมมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้

- ทางโสตทวาร ท่านถึงสถานที่แจกภัณฑะแล้วมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า ตัณหาอันเป็นความโลภมากนี้ถูกเราขจัดได้แล้ว ในเมื่อบุคคลผู้ละโมบจำนวนมากส่งเสียงดังรับของอยู่

- ทางฆานทวาร เมื่อท่านบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอมหรือดอกไม้อยู่ก็เกิดความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้

- ทางชิวหาทวาร ท่านได้รับบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสแล้วแบ่งปันฉันอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า เราได้บำเพ็ญสารณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึง) แล้ว

- ทางกายทวาร ท่านบำเพ็ญอภิสมาจาริกวัตรอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า วัตรทางกายทวารของเราครบถ้วนแล้ว

หสิตุปปาทจิตย่อมมีได้ทางปัญจทวารอย่างนี้ก่อน

พระขีณาสพย่อมได้ในปัญจทวารอย่างนี้ก่อน

[คำว่า โสมนสฺสิต แปลว่า มีความโสมนัสเกิดขึ้น ประกอบรูปศัพท์มาจาก โสมนสฺส + อิต ปัจจัยในสัญชาตอัสสัตถิตัทธิต ลง อิต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) ว่า สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สญฺชาต = เกิดแล้ว) เช่น ตารกา สญฺชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คคนํ (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว) เป็นต้น

อภิสมาจาริกวัตร คือ อุปัชฌายวัตรเป็นต้นที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ขันธกะ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า วัตรที่ทรงบัญญัติโดยปรารภข้อประพฤติอันประเสริฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิ วิสิฏฺโฐ อุตฺตโม อาจาโร อภิสมาจาโร (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อภิสมาจารํ อารพฺภ ปญฺญตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อารพฺภ ปญฺญตฺต ตัทธิต)]

แต่ทางมโนทวาร หสิตุปปาทจิต[ของพระขีณาสพ]ย่อมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต กล่าวคือ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ได้กระทำไว้ในครั้งที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นโชติปาละ ท้าวฆเทวราช และกัณหดาบสเป็นต้น[๓๓๘] จึงทรงกระทำการแย้มให้ปรากฏ อนึ่ง การระลึกนั้นเป็นหน้าที่ของบุพเพนิวาสญาณและสัพพัญญุตญาณ และจิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่าเริงในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น

[คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๑-๗๒) อธิบายว่า พระขีณาสพเห็นสถานที่อันสมควรแก่การเพียรปฏิบัติย่อมมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยหสิตุปปาทจิต แต่ยังไม่ยิ้ม เพราะจิตที่เกิดทางปัญจทวารก่อให้เกิดวิญญัตติรูปคือการยิ้มไม่ได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวถึงการเกิดความโสมนัสของพระขีณาสพทางปัญจทวาร เมื่อถึงมโนทวารจึงกล่าวว่า ทรงกระทำการแย้มให้ปรากฏ (สิตํ ปาตฺวากาสิ) ในเวลานั้นได้เกิดอตีตังสญาณหรืออนาคตังสญาณแล้วจึงเกิดหสิตุปปาทจิตที่ไม่ประกอบญาณ ดังนั้น จึงนับว่ากายกรรมเป็นต้นของพระพุทธองค์มีพระญาณเป็นเบื้องหน้าคล้อยตามพระญาณ]

พระพุทธองค์ทอดพระเนตรเห็นว่าจักมีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า ตันติสสระ (ผู้มีเสียงดังเสียงพิณ) มุทิงคัสสระ (ผู้มีเสียงดังตะโพน) แล้วทรงทำการแย้มให้ปรากฏ แม้การระลึกนั้นก็เป็นหน้าที่ของอนาคตังสญาณและสัพพัญญุตญาณ และจิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่าเริงในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น

อนึ่ง ในนิทเทสวาระแห่งหสิตุปบาทจิตนั้น พระพุทธองค์ทรงตั้งเอกัคคตาแห่งจิตไว้ถึงสมาธิพละ เพราะมีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ แม้วิริยะก็ทรงตั้งไว้ถึงวิริยพละ

[ในนิเทศของเอกัคคตาแห่งจิตและวิริยินทรีย์ที่เกี่ยวกับหสิตุปปาทจิต พระพุทธองค์ตรัสบทว่า พลํ ให้ถึง สมาธิพลํ วิริยพลํ การตรัสเช่นนั้นก็เพราะว่าหสิตุปปาทจิตนี้มีเจตสิกประกอบมากกว่าอเหตุกจิตดวงอื่น จึงกล่าวว่ามีกำลังกว่าอเหตุกจิตที่เหลือ]

อย่างไรก็ตาม ในอุทเทศมิได้ตรัสว่า สมาธิพลํ โหติ (สมาธิพละย่อมมี) วีริยพลํ โหติ (วิริยพละย่อมมี) ดังนั้น สมาธิและวิริยะทั้งสองนี้จึงไม่ชื่อว่าพละ ด้วยอรรถว่าเป็นกำลังอันเพียงพอ

[โดยทั่วไปจิตที่ประกอบด้วยอโลภเหตุเป็นต้นอันให้สำเร็จความมั่นคงได้ จึงเป็นจิตที่มีกำลัง เหมือนต้นไม้ที่มีรากยึดแน่น แต่อโลภเหตุเป็นต้นไม่มีในหสิตุปปาทจิต จึงไม่ชื่อว่าพละด้วยอรรถว่าเป็นกำลังอันเพียงพอ ดังนั้น ในอุเทศจึงมิได้ตรัสว่า สมาธิพลํ โหติ (สมาธิพละย่อมมี) วีริยพลํ โหติ (วิริยพละย่อมมี) แต่ตรัสไว้ในนิเทศ เพราะมีกำลังมากกว่าอเหตุกจิตอื่นเล็กน้อย เนื่องด้วยประกอบกับวิริยะ]

อนึ่ง จิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ว่าเป็นพละ และเพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่พละโดยตรง จึงมิได้ตรัสไว้แม้ในสังคหวาระว่า เทฺว พลานิ โหนฺติ (พละ ๒ ย่อมมี)

พึงทราบคำที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของอเหตุกมโนวิญญาณ-ธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส

มโนทวาราวัชชนจิต

[๕๗๔] คำว่า อุเปกฺขาสหคตํ (มโนวิญญาณธาตุประกอบด้วยอุเบกขา) หมายความว่า จิตดวงนี้ทั่วไปแก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ขึ้นชื่อว่าย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้มีจิตบางคนหามีไม่ แต่เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำโวฏฐัพพนกิจ เมื่อเกิดในมโนทวารย่อมทำอาวัชชนกิจ แม้อสาธารณญาณ ๖ (พระญาณที่เกิดเฉพาะพระพุทธเจ้า) ก็รับอารมณ์ที่จิตดวงนี้รับไว้แล้วเหมือนกัน

[อสาธารณญาณ ๖[๓๓๙] คือ

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ	ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา
๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ	ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์
๓. อาสยานุสยญาณ	ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ	ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์
๕. สัพพัญญุตญาณ	ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ	ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง]

จิตดวงนี้ชื่อว่า มหาคชะ (มหาคชสาร) ขึ้นชื่อว่าสิ่งที่ไม่เป็นอารมณ์ของจิตนี้มิได้มี เมื่อมีคำถามว่า “จิตที่มิใช่สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามีคติอย่างสัพพัญญุตญาณเป็นจิตดวงไหน” ก็พึงตอบว่าคือจิตดวงนี้ (มโนทวาราวัชชนจิต)

[มหาคชสารมีกำลังมาก ฉันใด จิตดวงนี้ก็อยู่หน้าสัพพัญญุตญาณรับอารมณ์ทุกอย่างได้เหมือนสัพพัญญุตญาณ จึงมีกำลังมาก ฉันนั้น

คำว่า มหาคช ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มหาคโช วิยาติ มหาคชํ (มหาคช ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต)]

พึงทราบคำที่เหลือในจิตนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในจิตดวงก่อน (หสิตุปปาทจิต)

มีความต่างกันเล็กน้อย คือ ในหสิตุปปาทจิตนั้นทรงจำแนกสังขารขันธ์มีองค์ ๙ เพราะมีปีติ แต่ในจิตดวงนี้ทรงจำแนกสังขารขันธ์มีองค์ ๘ เพราะไม่มีปีติ

มหากิริยาจิต ๘ ดวง

บัดนี้ มหากุศลจิต ๘ ดวงเกิดขึ้นเป็นมหากิริยาจิต เพราะความเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพเท่านั้น ดังนั้น พึงทราบมหากิริยาจิตเหล่านั้นตามนัยตามที่กล่าวไว้ในกุศล-นิเทศ

หสนจิต ๑๓ ดวง

พึงประมวลหสนจิตไว้ในที่นี้

ถามว่า : หสนจิตเหล่านั้นมีกี่ดวง

ตอบว่า : มี ๑๓ ดวง กล่าวคือ

- ปุถุชน ย่อมยิ้มด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

- พระเสกขะ ย่อมยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัสไม่ประกอบกับทิฏฐิ ๒ ดวง

- พระขีณาสพ ย่อมยิ้มด้วยจิต ๕ ดวง คือ หสิตุปบาทจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๑ ดวง มหากิริยาจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

[ในคัมภีร์อภิธัมมาวตารกล่าวสรุปเป็นคาถาท่องจำว่า

ปุถุชฺชนา หสนฺเตตฺถ จิตฺเตหิ ปน อฏฺฐหิ
ฉหิ เสกฺขา อเสกฺขา จิตฺเตหิ ปน ปญฺจหิ.[๓๔๐]

"ในบรรดาจิตเหล่านี้ ปุถุชนยิ้มด้วยจิต ๘ ดวง
พระเสกขบุคคลยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง
พระอเสกขบุคคลยิ้มด้วยจิต ๕ ดวง"]

รูปาวจรกิริยาและอรูปาวจรกิริยา

[๕๗๗] ในนิเทศแห่งรูปาวจรกิริยาและอรูปาวจรกิริยา คำว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารํ (อันเป็นการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) หมายความว่า [ฌาน]อันเป็นเพียงการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ในอัตภาพนี้เท่านั้น

ในบรรดาฌานเหล่านั้น สมาบัติที่พระขีณาสพให้บังเกิดขึ้นในเวลายังเป็นปุถุชนมีอยู่ ตราบใดที่พระขีณาสพยังไม่เข้าสมาบัตินั้น ตราบนั้นก็เป็นกุศล ต่อเมื่อท่านเข้าสมาบัตินั้นแล้วก็เป็นกิริยา แต่สมาบัติที่พระขีณาสพนั้นให้บังเกิดขึ้นในเวลาที่ท่านเป็นพระขีณาสพแล้ว ย่อมเป็นกิริยาเท่านั้น

[แม้ฌานที่ปุถุชนหรือพระเสกขะให้บังเกิดขึ้นก็จัดเป็นกุศลฌานตราบที่ยังไม่ได้เข้าฌานในเวลาเป็นพระขีณาสพ ดังนั้น วิญญาณัญจายตนฌานและเนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่บรรลุในขณะเป็นพระขีณาสพ จึงรับอารมณ์เป็นกุศลฌานคืออากาสานัญจายตนะและอากิญจัญญายตนะที่ยังมิได้เข้าสมาบัติ หรือรับอารมณ์เป็นกิริยาฌานเหล่านั้นที่ได้เข้าสมาบัติแล้ว]

พึงทราบคำที่เหลือทั้งหมดตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลนิเทศ เพราะเป็นเหมือนกับกุศลนั้น

จบ จิตตุปปาทกัณฑ์ในอรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินี แต่ยังไม่จบบทว่า อัพยากฤต [ยังเหลือรูปอยู่]

จบ คำอธิบายจิตตุปปาทกัณฑ์

ทุกฺขคฺคินา สุมหตา ปริปีลิเตสุ

โลกตฺตยสฺส วสโต ภวจารเกสุ

สพฺพตฺตนา สุจริตสฺส ปมาทกาโล

โภ โภ น โหติ ปรมำ กุสลำ จินาถ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๕๑

“ท่านผู้เจริญ เมื่อโลกสาม[ถูกขัง]อยู่ในกรงแห่งภพมีไฟทุกข์กองใหญ่ เผารนอยู่ ไม่พึงมีเวลาที่ทุกคนจะลืมบำเพ็ญสุจริต เชิญท่านทั้งหลายบำเพ็ญกุศลให้ยิ่งขึ้นไปเถิด”

๒. รูปกัณฑ์

คำอธิบายอุเทศ

[๕๘๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากต-ธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงจำแนกรูปกัณฑ์ (หมวดรูป)

ในพากย์นั้น แม้พระพุทธองค์ทรงจำแนกวิปากอัพยากตะ (อัพยากฤตคือวิปากจิต) และกิริยาอัพยากตะ (อัพยากฤตคือกิริยาจิต) ไว้หมดสิ้นแล้วในจิตตุปปาทกัณฑ์หนหลัง แต่ยังมิได้ตรัสอัพยากฤตคือรูปและอัพยากฤตคือนิพพาน

เมื่อจะทรงประมวลอัพยากฤตทั้ง ๔ มาแสดงเพื่อตรัสอัพยากฤตทั้งสองเหล่านั้น จึงตรัสว่า กุสลากุสลานำ ธมฺมานำ วิปากา (วิบากของกุศลธรรมและอกุศลธรรม)

ในพากย์นั้น คำว่า กุสลากุสลานำ (กุศลและอกุศล) คือ กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๔ และอกุศล

พระพุทธองค์ทรงแสดงประมวลอัพยากฤต คือ วิปากจิตด้วยบททั้งสองโดยจำแนกเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากอย่างนี้ก่อน

อัพยากฤตคือวิปากจิตทั้งหมดนั้นเป็นกามาวจรก็มี เป็นรูปาวจรเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็มี ดังนั้น จึงทรงแสดงประมวลอัพยากฤตคือวิปากจิตนั้นโดยภูมิต่างกันตามนัยว่า กามาวจรา (อันเป็นกามาวจร) เป็นต้น

อนึ่ง วิปากจิตคืออัพยากฤตนั้นเป็นเวทนาขันธ์ก็มี ฯลฯ เป็นวิญญาณขันธ์ก็มี ดังนั้น จึงทรงแสดงประมวลอัพยากฤตนั้นอีกโดยความเป็นขันธ์ ๔ ที่ประกอบร่วมกัน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงประมวลอัพยากฤตคือวิปากจิตอย่างนี้ตามนัยทั้ง ๓ คือ กุศลและอกุศล ภูมิต่างกัน และขันธ์ที่ประกอบร่วมกันอย่างนี้แล้ว

เมื่อจะทรงแสดงอัพยากฤตคือกิริยาจิตอีก จึงตรัสว่า เย จ ธมฺมา กิริยา (อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเป็นกิริยา) เป็นต้น

ในพากย์นั้น พระพุทธองค์ควรตรัสว่า กามาวจรา รูปาวจรา อรูปาวจรา เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ (อันเป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปาวจร อันเป็นเวทนาขันธ์ ฯลฯ หรือวิญญาณขันธ์) แต่ทรงละเลยมิได้ตรัสไว้โดยแสดงนัย เพราะทรงถือเอาแล้วในอัพยากฤตคือวิปากจิตหนหลัง

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมที่ยังมิได้จำแนกไว้ จึงตรัสว่า สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตุ (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ)

ในพากย์นั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงถือเอารูป ๒๕ และส่วนแห่งรูป ๙๖ มาแสดงไว้โดยสิ้นเชิงด้วยบทว่า สพฺพญฺจ รูปํ (รูปทั้งหมด)

[คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๑) กล่าวว่า รูป ๒๕ คือ อายตนะ ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕ ที่ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี อีกนัยหนึ่ง นับเอาหทัยวัตถุโดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นอย่างเดียว คือชาติรูป

ส่วนของรูป ๙๖ คือ จักขุทสกกลาปเป็นต้น ๗ รวมเป็น ๗๐ อัฏฐกะรูป ๓ มีอุตุ-สมุฏฐานเป็นต้น ๒๔ และสัททรูป ๒ คือ รูปที่เกิดจากจิตและอุตุ]

ด้วยบทว่า อสงฺขตา จ ธาตุ นี้ทรงแสดงนิพพานโดยสิ้นเชิง

ด้วยถ้อยคำเพียงนี้ เป็นอันจบบทว่า อพฺยากตา ธมฺมา (อัพยากตธรรม)

อัพยากฤตคือรูป

[๕๘๔] ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสประโยคนี้ว่า ตตฺถ กตมํ สพฺพํ รูปํ (ในกลุ่มบททั้งสองนั้น รูปทั้งหมดเป็นไฉน)

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสอัพยากฤตคือรูปไว้โดยย่อในหนหลังแล้ว บัดนี้ทรงประสงค์จะแสดงจำแนกรูปนั้นโดยพิสดาร ด้วยประเภทแห่งรูปหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ ฯลฯ หมวด ๑๑ จึงตรัสประโยคนี้

ประโยคนั้นมีเนื้อความว่า ในกลุ่มบททั้งสองนั้นที่ตรัสว่า สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตุ (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ) ขึ้นชื่อว่ารูปทั้งหมดเป็นไฉน

[ข้อความข้างต้นแสดงว่า ตตฺถ ศัพท์ในประโยคว่า ตตฺถ กตมำ สพฺพำ รูปำ (ในกลุ่มบททั้งสองนั้น รูปทั้งหมดเป็นไฉน) เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะ ว่า ปททฺวเย (ในกลุ่มบททั้งสอง)]

บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้นจึงตรัสว่า จตฺตาโร จ มหาภูตา (มหาภูตรูป ๔) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า จตฺตาโร (๔) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน ศัพท์นั้นห้ามความหย่อนและยิ่งของรูปเหล่านั้น

จ ศัพท์มีความหมายว่า สัมปิณฑนะ (รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง) จ ศัพท์นั้นจึงรวบรวมอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป) ว่า ไม่เพียงมหาภูตรูป ๔ เท่านั้น ชื่อว่ารูป แม้[อุปาทาย]รูปอื่นก็มีอยู่

มหาภูตรูป

ในคำว่า มหาภูตา (มหาภูตรูป) นี้ พึงทราบความเป็นมหาภูตเพราะเหตุมีความปรากฏเป็นของใหญ่ เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า รูปเหล่านั้นตรัสเรียกว่ามหาภูตรูป ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

- เพราะปรากฏเป็นของใหญ่
- เพราะเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น
- เพราะต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก
- เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง
- เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่

มหาภูตปรากฏเป็นของใหญ่

ในบรรดาเหตุเหล่านั้น คำว่า มหนฺตปาตุภาวโต (เพราะปรากฏเป็นของใหญ่) หมายความว่า รูปเหล่านั้นปรากฏเป็นของใหญ่ในกระแสรูปที่ไม่มีใจครองบ้าง ในกระแสรูปที่มีใจครองบ้าง พึงทราบความเป็นของใหญ่ของรูปเหล่านั้นในกระแสรูปที่ไม่มีใจครองอย่างนี้

[มหาภูตรูปมีปฐวีธาตุเป็นต้นไม่ใช่ของใหญ่ในรูปกลาปหนึ่งๆ แต่เป็นรูปใหญ่ที่ปรากฏในกระแสขันธ์ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูปเหล่านั้น คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) แสดงรูปวิเคราะห์ของ มหาภูต ตามนัยนี้ว่า ภูตานิ มหนฺตานิ มหาภูตานิ (รูปใหญ่ที่ปรากฏชัด) ดังนั้น ประโยคว่า มหนฺตปาตุภาวโต (เพราะปรากฏเป็นของใหญ่) จึงเป็นเพียงคำอธิบายเท่านั้น มิได้มุ่งแสดงรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ปรากฏเป็นของใหญ่)

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ว่า ภูตานิ มหนฺตานิ มหาภูตานิ มีศัพท์เดิมมาจาก ภูตมหนฺต สลับบทหน้าและบทหลังเป็นรูปว่า มหนฺตภูต แล้วแปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณุตฺตโม (หมู่อันสูงสุด) สลับ อุตฺตมคณ เป็น คณุตฺตม]

กล่าวโดยพิสดารว่า จักรวาลหนึ่งยาวและกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์) วัดโดยรอบ คือ

สพฺพํ สตสหสฺสานิ ฉตฺตึส ปริมณฺฑลํ
ทสญฺเจว สหสฺสานิ อฑฺฒฺฑฺฒมานิ สตานิ จ.[๑]

"จักรวาลทั้งหมดมีสัณฐานกลม วัดโดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้านหกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์)"

ในจักรวาลนั้น :-

ทฺเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน สงฺขาตายํ วสุนฺธรา.

"แผ่นดินนี้ วัดโดยส่วนหนาได้เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์)" [ความปรากฏเป็นของใหญ่ของมหาภูตรูปที่มีปฐวีธาตุหนาแน่น]

แผ่นดินนั้นนั่นแหละมีน้ำรองแผ่นดิน :-

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ อฏฺเจว นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน ชลํ วาเต ปติฏฺฐิตํ.

“น้ำรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ (สี่แสนแปดหมื่นโยชน์) ตั้งอยู่บนลม” [ความปรากฏเป็นของใหญ่ของมหาภูตรูปที่มีอาโปธาตุหนาแน่น]

แม้น้ำนั้นแหละก็มีลมรองอยู่ :-

นวสตสหสฺสานิ มาลุโต นภมุคฺคโต
สฏฺฐิ เจว สหสฺสานิ เอสา โลกสฺส สณฺฐิติ.

“ลมสูงขึ้นสู่ท้องนภาถึง ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ (เก้าแสนหกหมื่นโยชน์) นี้เป็นการตั้งอยู่ของโลก” [ความปรากฏเป็นของใหญ่ของมหาภูตรูปที่มีวาโยธาตุหนาแน่น]

อนึ่ง เมื่อโลกตั้งอยู่อย่างนี้ :-

จตุราสีติสหสฺสานิ อชฺโฌคาหฺโห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว สิเนรุ ปพฺพตุตฺตโม.

“ขุนเขาสิเนรุราชหยั่งลึกลงไปในมหาสมุทรถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ (แปดหมื่นสี่พันโยชน์) สูงขึ้นจากมหาสมุทรได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ (แปดหมื่นสี่พันโยชน์) เหมือนกัน”

ตโต อุปฑฺฒุปฑฺเฒน ปมาเณน ยถากฺกมำ
อชฺโฌคาหฺหุคฺคตา ทิพฺพา นานารตนจิตฺติตา.

ยุคนฺธโร อีสธโร กรวีโก สุทสฺสโน
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหา.

เอเต สตฺต มหาเสลา สิเนรุสฺส สมนฺตโต
มหาราชานมาวาสา เทวยกฺขนิเสวิตา.

“มีภูเขาใหญ่ล้วนด้วยศิลาแท่งทึบ ๗ เทือกเหล่านี้ คือ ภูเขายุคันธร ภูเขาอิสินธร ภูเขากรวิก ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ

และภูเขาอัสสกรรณ ล้วนวิจิตรด้วยรัตนะต่างๆ อันเป็นทิพย์ หยั่งลงในมหาสมุทรและสูงขึ้นจากมหาสมุทรประมาณกึ่งหนึ่งๆ โดยประมาณที่กล่าวไว้ทั้งข้างบนข้างล่าง โดยรอบขุนเขาสิเนรุราชนั้นตามลำดับ เป็นที่สิงสถิตของเหล่ามหาราชทั้งหลาย เป็นถิ่นประจำของหมู่เทพและพวกยักษ์”

โยชนานำ สตานุจฺโจ หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต
โยชนานำ สหสฺสานิ ตีณิ อายตวิตฺถโต
จตุราสีติสหสฺเสหิ กูเฏหิ ปฏิมณฺฑิโต.

“ยังมีภูเขาชื่อหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ งดงามด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด”

ติปญฺจโยชนกฺขนฺธ ปริกฺเขปา นควฺหยา
ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธ- สาขายามา สมนฺตโต.
สตโยชนวิตฺถิณฺณา ตาวเทว จ อุคฺคตา
ชมฺพู ยสฺสานุภาเวน ชมฺพุทีโป ปกาสิโต.

“ชมพูทวีปรุ่งเรืองแล้วด้วยอานุภาพแห่งต้นหว้าใด ต้นหว้านั้นวัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีกิ่งลำต้นยาว ๕๐ โยชน์รอบด้านกว้างได้ร้อยโยชน์ สูงขึ้นร้อยโยชน์เหมือนกัน”

อนึ่ง ประมาณแห่งต้นหว้านั้นก็เป็นประมาณแห่ง :-

- ต้นจิตตปาฏลี (แคฝอย) ของ พวกอสูร
- ต้นสิมพลี (ไม้งิ้ว) ของพวกครุฑ
- ต้นกทัมพะ (ไม้กระทุ่ม) ในทวีปอปรโคยาน
- ต้นกัลปพฤษ์ในทวีปอุตตรกุรุ ต้นสิรีสะ (ไม้ซึก) ในทวีปปุพพวิเทหะ
- ต้นปาริฉัตตกะ (ต้นทองหลาง) ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สมจริงดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ปาฏลี สิมฺพลี ชมฺพู เทวานำ ปาริจฺฉตฺตโก
กทมฺโพ กปฺปรุกฺโข จ สิรีเสน ภวติ สตฺตมำ.

"ต้นแคฝอย ไม้งิ้ว ต้นหว้า ต้นทองหลางของพวกเทพ ไม้กระทุ่ม ต้นกัลปพฤกษ์ และไม้ซึกเป็นที่ ๗"

เทฺวอสีติสหสฺสานิ อชฺโฌคาฬฺโห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว จกฺกวาฬสิลุจฺจโย
ปริกฺขิปิตฺวา ตำ สพฺพำ โลกธาตุมยำ จิโต.

"ภูเขาจักรวาลหยั่งลึกลงในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงพันมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน ทั้งหมดนั้นตั้งอยู่แวดล้อมโลกธาตุไว้"

แม้ในกระแสรูปที่มีใจครองก็ปรากฏเป็นของใหญ่โดยเนื่องด้วยสรีระของปลาเต่า เทพ และอสูรเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ อตฺตภาวา.[๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรสัตว์ใหญ่ยาวตั้งร้อยโยชน์ก็มี"

มหาภูตเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น

คำว่า มหาภูตสามญฺญโต (เพราะเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้เปรียบด้วยนักเล่นกล ย่อมทำน้ำอันมิใช่แก้วมณีให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดงก้อนดินอันมิใช่ทองคำให้เป็นทองคำได้ ฉันใด อนึ่ง ตัวเอง[คือนักเล่นกล]มิใช่เป็นยักษ์ มิใช่เป็นนก ย่อมแสดงความเป็นยักษ์บ้าง เป็นนกบ้าง ฉันใด รูปเหล่านี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเขียวก็แสดงอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น) ให้เป็นสีเขียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลืองก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดงหรือสีขาวก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีแดงหรือสีขาวได้

ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นเหมือนมหาภูตคือนักเล่นกล

อนึ่ง มหาภูตคือยักษ์เป็นต้นย่อมสิงบุคคลใด ก็หามันไม่ได้ในภายในหรือภายนอกของบุคคลที่ถูกสิงนั้น และมันจะไม่อาศัยบุคคลนั้นอยู่ก็หาไม่ ข้อนี้ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ฉันนั้น จะค้นหาภายในหรือภายนอกของกันและกันก็หาไม่ได้ และจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ก็หาไม่ ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อมหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือยักษ์เป็นต้น เนื่องจากเป็นฐานะที่ใครๆ ไม่พึงคิด

[คำว่า มหาภูต หมายถึง นักเล่นกล มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต ภูโต มหาภูโต (บุคคลผู้ยิ่งใหญ่) โดย ภูต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สตฺต, (สัตว์, บุคคล) หรือหมายถึง ภูตมียักษ์เป็นต้น โดย ภูต ศัพท์สามารถแปลทับศัพท์ว่า ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตา ภูตา มหาภูตา (ภูตผู้ยิ่งใหญ่) หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา (รูปที่เหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) โดยลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต]

อนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปิดบังความน่ากลัวของตนด้วยสีสรร ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชื่นใจ แล้วจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น ปิดบังลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันจำแนกเป็นความแข็งเป็นต้นของตนไว้ด้วยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วยทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วยการกรีดกรายมือเท้า นิ้วมือ และยักคิ้วอันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลาไม่ให้เห็นสภาวะของตน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นผู้ล่อลวงโดยประการฉะนี้

[คำว่า มหาภูต หมายถึง นางยักษิณี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภูตผู้ยิ่งใหญ่ = มหนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)

โดย ภูต ศัพท์แปลทับศัพท์ว่า ภูต หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า

- รูปที่เหมือนนางยักษิณี = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา (ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า มหาภูต ที่หมายถึงนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น ท่านประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ในคัมภีร์มูลฎีกา แต่ในกรณีที่หมายถึงนางยักษิณี คัมภีร์อรรถกถาประกอบใช้เป็นนปุงสกลิงค์ว่า มหาภูตานิ

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) จึงอนุญาตลิงค์ทั้งสองไว้ว่า ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตฺตา นปุสกตา กตา (ท่านกระทำความเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะ ภูต ศัพท์มีลิงค์ทั้งสองได้)]

คำว่า มหาปริหารโต แปลว่า เพราะต้องบำรุงรักษา ด้วยเหตุเป็นอันมาก กล่าวคือ รูปเหล่านี้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นไปด้วยเหตุเป็นอันมากมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เนื่องจากต้องน้อมเข้าไปทุกๆ วัน

อีกอย่างหนึ่ง มหาภูต คือ ภูตรูปที่ต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

[คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปที่เป็นไปด้วยปัจจัยเป็นอันมาก = มหนฺเตหิ ภูตานิ มหาภูตานิ.

อีกนัยหนึ่ง

- ภูตรูปที่ต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก = มหาปริหารานิ ภูตานีติ มหาภูตานิ (ศัพท์เดิมมาจาก มหาปริหารภูต ลบ ปริหาร ศัพท์เพื่อย่อคำ)

และคำว่า มหาปริหาร ก็มีรูปวิเคราะห์ทีละบทว่า

- ปริหรียนฺเตติ ปริหารานิ.

(ปริ บทหน้า + หร ธาตุ หรเณ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- มหนฺเตหิ ปริหารานิ มหาปริหารานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า มหาวิการโต แปลว่า เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงของมหาภูตรูป กล่าวคือ รูปเหล่านี้เป็นรูปที่มีใจครองก็ดี ไม่มีใจครองก็ดี ย่อมเป็นของมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง

ในบรรดารูปทั้งสองอย่างนั้น

- รูปที่ไม่มีใจครองย่อมปรากฏมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในคราวกัปพินาศ

- รูปที่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในเวลาธาตุกำเริบ

กล่าวโดยพิสดารว่า

ภูมิโต วุฏฺฐิตา ยาว พฺรหฺมโลกา วิธาวติ
อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก ทยฺหมานมฺหิ เตชสา.

“ในคราวใดโลกจะพินาศด้วยไฟเผาผลาญ ในคราวนั้นไฟย่อมโพลงขึ้นตั้งแต่พื้นดินไปถึงพรหมโลก” [จักรวาลหนึ่งย่อมพินาศด้วยเตโชธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬ วิลียติ
กุปิเตน ยทา โลโก สลิเลน วินสฺสติ.

“ในคราวใดโลกจะฉิบหายด้วยน้ำกำเริบ ในคราวนั้นแสนโกฏิจักรวาลย่อมละลายไปเป็นอันเดียวกันด้วยน้ำกรด” [แสนโกฏิจักรวาลย่อมพินาศด้วยอาโปธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬ วิกีรติ
วาโยธาตุปฺปโกเปน ยทา โลโก วินสฺสติ.

“ในคราวใดโลกจะฉิบหายด้วยลมกำเริบ ในคราวนั้นลมย่อมยังแสนโกฏิจักรวาล ให้กระจัดกระจายไปเป็นอันเดียวกัน” [แสนโกฏิจักรวาลย่อมพินาศด้วยวาโยธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

ปตฺถทฺโธ ภวติ กาโย ทฏฺโฐ กฏฺฐมุเขน วา
ปถวีธาตุปฺปโกเปน โหติ กฏฺจมุเขว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื่อกัฏฐมุขะ (งูปากไม้) ขบกัดแล้วย่อมแข็งกระด้างฉันใด กายนั้น ย่อมแข็งกระด้างดุจอยู่ในปากงูกัฏฐมุขะ เพราะความวิบัติของปฐวีธาตุ ฉันนั้น”

ปูติโย ภวติ กาโย ทฏฺโฐ ปูติมุเขน วา
อาโปธาตุปฺปโกเปน โหติ ปูติมุเขว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื่อปูติมุขะ (งูปากเน่า) ขบกัดแล้วย่อมเน่า ฉันใด

กายนั้นย่อมเน่าดุจอยู่ในปากงูปูติมุขะ เพราะความวิบัติของอาโปธาตุ ฉันนั้น”

สนฺตตฺโต ภวติ กาโย ทฏฺโฐ อคฺคิมุเขน วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน โหติ อคฺคิมุเขว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื่ออัคคิมุขะ (งูปากไฟ) ขบกัดแล้วย่อมเร่าร้อน ฉันใด กายนั้นย่อมเร่าร้อนดุจอยู่ในปากงูอัคคิมุขะ เพราะความวิบัติของเตโชธาตุ ฉันนั้น”

สญฺฉินฺโน ภวติ กาโย ทฏฺโฐ สตฺถมุเขน วา
วาโยธาตุปฺปโกเปน โหติ สตฺถมุเขว โส.

“กายใดที่ถูกงูชื่อสัตถมุขะ (งูปากศาสตรา) ขบกัดแล้วย่อมขาดเป็นชิ้น ฉันใด กายนั้นย่อมขาดเป็นชิ้นดุจอยู่ในปากงูสัตถมุขะ เพราะความวิบัติของวาโยธาตุ ฉันนั้น”

โดยประการดังนี้ มหาภูต คือ รูปที่ปรากฏมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง

[วา ศัพท์ในบาทคาถาว่า กฏฺฐมุเขน วา เป็นต้น มีความหมายว่า อุปมาโชตกะ ดังคำว่า มธุ วา มญฺญติ พาโล (คนเขลาย่อมสำคัญว่าเหมือนน้ำผึ้ง)

คำว่า มหาภูต ตามนัยข้างต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาวิการานิ ภูตานิ มหาภูตานิ. (ลบ วิการ ศัพท์เพื่อย่อคำ)

อนึ่ง คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๓) อธิบาย ภูตานิ ว่า คือ ชาตานิ (เกิด) และ วิชฺชมานานิ (ปรากฏ) คำว่า มหาภูต จึงแปลได้ ๒ อย่างว่า รูปที่เกิดมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง หรือรูปที่ปรากฏมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

จะอธิบายคำว่า มหนฺตภูตตฺตา จ (และเพราะปรากฏเป็นกองใหญ่) ต่อไป รูปเหล่านี้ชื่อว่า เป็นกองใหญ่ เพราะต้องกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันใหญ่หลวง และชื่อว่าปรากฏ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่จริง ดังนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่

โดยประการดังนี้ รูปดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า มหาภูต ด้วยเหตุมีความปรากฏเป็นของใหญ่ เป็นต้น

[ในประโยคว่า มหนฺตภูตตฺตา จาติ เอตานิ หิ เป็นต้น หิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วิตถาร-โชตกะ คือ แสดงความพิสดาร จึงแปลว่า จะอธิบาย คัมภีร์นิสสัยของพม่ามักแปล หิ ศัพท์ว่า หิ = วิตฺถาเรสฺสามิ (เราจักให้พิสดาร) หรือ หิ = วิตฺถารํ อุทฺธริตฺวา ทสฺเสมิ (เราจะยกขึ้นแสดงความพิสดาร)

คำว่า มหาภูต ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ปรากฏเป็นกองใหญ่) โดย ภูต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปรากฏ, มีอยู่

ในข้อความว่า “เพราะต้องกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันใหญ่หลวง” คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๖) อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องกำหนดรู้รูปทั้ง ๔ เหล่านี้ด้วยการยังศีลวิสุทธิเป็นต้นให้บริบูรณ์ หรือด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ที่เรียกว่า จตุธาตุววัตถาน]

ฉัฏฐีวิภัตติในคำว่า จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ (และรูปที่เกิดอาศัยมหา-ภูตรูป ๔) ใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ หมายความว่า รูปอาศัยเกิดโดยอิงอาศัย คือไม่ปล่อยมหาภูต ๔

ประโยคว่า อิทํ วุจฺจติ สพฺพํ รูปํ (นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด) หมายความว่า รูปนี้อันมีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงตามลำดับบทนี้ ชื่อว่า รูปทั้งหมด

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงรูปนั้นโดยพิสดาร เมื่อจะทรงตั้งมาติกาด้วยปริจเฉท ๑๑ หมวดมีรูปหมวดหนึ่งเป็นต้น จึงตรัสว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น บทว่า สพฺพํ รูปํ (รูปทั้งหมด) นี้ พึงประกอบกับบททุกบทอย่างนี้ว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุ) สพฺพํ รูปํ อเหตุกํ (รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ)

อนึ่ง บททั้งหมด ๔๓ บทมีคำว่า น เหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เป็นต้น ทรงแสดงโดยย่อไว้ แล้วทรงถือเอาบท ๔๐ ตามลำดับในบทเหล่านั้นจากมาติกา [ติกมาติกาและทุกมาติกา] แล้วจึงตั้งไว้ บท ๓ บทสุดท้ายพ้นไปจากมาติกา

[บทว่า นเหตุ อเหตุกำ เป็นต้น ทรงถือเอาจากทุกมาติกา ส่วนบทว่า อพฺยากตำ เป็นต้น ทรงถือเอาจากติกมาติกา สามบทสุดท้ายว่า อุปฺปนฺนำ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิญฺเญยฺยำ, อนิจฺจำ และ ชราภิภูตำ เป็นบทที่พ้นไปจากมาติกา]

พึงทราบการกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๑ อย่างนี้ก่อน

การกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนอย่างนั้น

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๒

นัยในการประมวลรูปหมวด ๒ เป็นต้นนั้น มีดังนี้

ลำดับแรกในการประมวลที่ ๒ รูปหมวด ๒ มี ๑๐๔ ทุกะ

ในทุกะ ๑๐๔ เหล่านั้น ทุกะ ๑๔ ในเบื้องต้นมีอาทิว่า อตฺถิ รูปำ อุปาทา อตฺถิ รูปำ โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปเป็นอนุปาทาก็มี) ชื่อว่า ปกิณกทุกะ เพราะไม่มีความสัมพันธ์แก่กันและกัน

ทุกะต่อจากนั้น ๒๕ ทุกะมีอาทิว่า อตฺถิ รูปำ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส วตฺถุ (รูปเป็นที่อาศัยของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า วัตถุทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาวัตถุรูปและธรรมที่ไม่ใช่วัตถุรูป

ต่อจากนั้น ทุกะ ๒๕ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปำ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส อารมฺมณำ (รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า อารัมมณทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอารมณ์และธรรมที่ไม่ใช่อารมณ์

ต่อจากนั้นทุกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปำ จกฺขายตนำ (รูปเป็นจักขายตนะก็มี) ชื่อว่าอายตนทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอายตนะและธรรมที่ไม่ใช่อายตนะ

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุธาตุ (รูปเป็นจักขุธาตุมีอยู่) ชื่อว่า ธาตุทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาธาตุและธรรมที่ไม่ใช่ธาตุ

ต่อจากนั้น ทุกะ ๘ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ จกฺขุนฺทฺริยํ (รูปเป็นจักขุนทรีย์ก็มี) ชื่อว่า อินทริยทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาอินทรีย์และธรรมที่ไม่ใช่อินทรีย์

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๒ มีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ กายวิญฺญตฺติ (รูปเป็นกายวิญญัติมีอยู่) ชื่อว่า สุขุมรูปทุกะ เพราะดำเนินไปด้วยการพิจารณาสุขุมรูปและธรรมที่ไม่ใช่สุขุมรูป

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๒

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๓

[๕๘๕] ในการประมวลที่ ๓ มีจำนวน ๑๐๓ ติกะ ในบรรดาติกะเหล่านั้น ติกะ ๑๓ ที่ประกอบอัชฌัตติกทุกะ ๑ ในปกิณกทุกะ ๑๔ ตามที่กล่าวในการประมวลที่ ๒ ด้วยติกะ ๑๓ ที่เหลือแล้วตั้งไว้ ชื่อว่า ปกิณกติกะ โดยนัยมีอาทิว่า

ยนฺตํ รูปํ อชฺฌตฺติกํ, ตํ อุปาทา. ยนฺตํ รูปํ พาหิรํ ตํ อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โน อุปาทา.

“รูปภายในเป็นอุปาทา รูปภายนอกเป็นอุปาทาก็มี เป็นอนุปาทาก็มี”

หลังจากนั้นก็ทรงประกอบทุกะนั้นกับทุกะที่เหลือแล้วทรงตั้งติกะที่เหลือโดยนัยมีอาทิว่า

ยนฺตํ รูปํ พาหิรํ, ตํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส น วตฺถุ. ยนฺตํ รูปํ อชฺฌตฺตติกํ, ตํ อตฺถิ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส วตฺถุ อตฺถิ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส น วตฺถุ

“รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี”

พึงทราบชื่อและการนับแห่งติกะเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยวัตถุทุกะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๓

คำอธิบายการประมวลรูปหมวด ๔ เป็นต้น

[๕๘๖] ในการประมวลที่ ๔ มี ๒๒ จตุกกะ ในบรรดาจตุกกะเหล่านั้น จตุกกะสุดท้ายมิได้ทรงถือเอามาติกาตามที่ตรัสไว้ในทุกะนี้อย่างนี้ว่า อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปไม่เป็นอุปาทาก็มี) แล้วทรงตั้งไว้ แต่ทรงถือจตุกกะนอกจากนี้แล้วตั้งไว้

ถามว่า : ตั้งไว้อย่างไร

ตอบว่า : คือ ในการประมวลที่ ๔ นี้ ลำดับแรกในการประมวลรูปหมวด ๒ ทุกะ ๓ ข้างต้นเหล่าใดในปกิณกะทั้งหลายมีอยู่ พระพุทธองค์ทรงถือเอาทีละทุกะในทุกะ ๓ เหล่านั้นแล้วประกอบกับทุกะละ ๕ ทุกะตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ อุปาทา, ตํ อตฺถิ อุปาทินฺนํ อตฺถิ อนุปาทินฺนํ (รูปที่เป็นอุปาทา เป็นอุปาทินนะก็มี เป็นอนุปาทินนะก็มี) แล้วทรงตั้งจตุกกะ ๑๕ ข้างต้นซึ่งมี ๓ ทุกะเป็นมูล

บัดนี้ สนิทัสสนทุกะที่ ๔ [คือ สนิทัสสนรูปที่ ๒ ในการประมวลรูปหมวดที่ ๒] ย่อมไม่ถึงการประกอบกับทุกะหลังตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ สนิทสฺสนํ, ตํ อตฺถิ สปฺปฏิฆํ, อตฺถิ อปฺปฏิฆํ (รูปที่เป็นสนิทัสสนะ [เห็นได้] กระทบได้ก็มี กระทบไม่ได้ก็มี) หรือว่ากับทุกะข้างต้นตามนัยว่า อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โนอุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี ไม่เป็นอุปาทาก็มี) เป็นต้น เพราะไม่มีความหมาย ไม่มีลำดับเป็นไป และไม่มีความแตกต่างกัน

[รูปารมณ์ที่ชื่อว่า สนิทัสสนะ ได้ชื่อว่าสัปปฏิฆะเท่านั้น ไม่ได้ชื่อว่าอัปปฏิฆะ ได้ชื่อว่าอุปาทารูปเท่านั้น ไม่ได้ชื่อว่าอนุปาทารูป คือ รูปที่ไม่มีใจครอง พระพุทธองค์จึงไม่ทรงประกอบกับ อปฺปฏิฆ และ โน อุปาทา เพราะไม่ได้ความหมายตามสภาวะ]

ความโดยพิสดารว่า รูปที่ชื่อว่า สนิทัสสนะ (เห็นได้) กระทบไม่ได้ หรือว่าเป็นไม่เป็นอุปาทา ย่อมไม่มี ดังนั้น รูปนั้นจึงไม่ถึงการประกอบเพราะไม่มีความหมาย แต่รูปที่เป็นอุปาทินนะและอนุปาทินนะมีอยู่ [คือ กรรมชรูปที่เป็นอุปาทินนะมีอยู่ รูปารมณ์ที่เกิด

จากจิต อุตุ และอาหาร ๓ อย่างอันไม่ใช่อุปาทินนะมีอยู่] แต่สนิทัสสนรูปที่เป็นอุปาทินนะและอนุปาทินนะนั้นไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป เนื่องจากทุกะทั้งหมดทรงประกอบไว้กับทุกะหลังๆ เท่านั้น การประกอบไว้กับทุกะหลังๆ นี้เป็นลำดับในการประกอบทุกะให้เป็นจตุกกะนี้ แต่กับบทต้นๆ ไม่มีลำดับเป็นไป

ถามว่า : เมื่อความหมาย[คืออุปาทินนะและอนุปาทินนะ]มีอยู่ ความไม่มีลำดับเป็นไปก็ไม่ใช่เหตุสำคัญ ดังนั้น จึงควรประกอบ[สนิทัสสนทุกะ]กับบทที่เป็นอุปาทินนะเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงประกอบ เพราะไม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ บทว่า อุปาทินฺน เป็นต้นประกอบแล้วกับสนิทัสสนทุกะนี้ [ดังที่ตรัสไว้แล้วว่า ยนฺตํ รูปํ อุปาทินฺนํ, ตํ อตฺถิ สนิทสฺสนํ อตฺถิ อนิทสฺสนํ (รูปที่เป็นอุปาทินนะ เป็นสนิทัสสนะก็มี เป็นอนิทัสสนะก็มี)]

ในเรื่องนั้นเมื่อกล่าวว่า รูปเป็นอุปาทินนะ เป็นสนิทัสสนะ หรือรูปที่เป็นสนิทัสสนะเป็นอุปาทินนะ ความแตกต่างกันก็ไม่มี ดังนั้น จึงไม่ถึงการประกอบกันเพราะไม่มีความแตกต่างกัน

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงถือเอาทุกะที่ ๔ นั้น ได้ตั้งจตุกกะไว้ ๖ จตุกกะ โดยประกอบครั้งละ ๒ ทุกะซึ่งประกอบตามนัยมีอาทิว่า ยนฺตํ รูปํ สปฺปฏิฆํ, ตํ อตฺถิ อินฺทฺริยํ อตฺถิ น อินฺทฺริยํ. ยนฺตํ รูปํ อปฺปฏิฆํ, ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทฺริยํ (รูปที่กระทบได้ [คือ สัปปฏิฆรูป] เป็นอินทรีย์ก็มี ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี รูปที่กระทบไม่ได้ [คือ อัปปฏิฆรูป] เป็นอินทรีย์ก็มี ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี) กับ ๓ ทุกะอื่นจากนั้นมีอาทิว่า อตฺถิ รูปํ สปฺปฏิฆํ (รูปที่กระทบได้มีอยู่)

อนึ่ง ทุกะที่ ๔ นี้ไม่ถึงการประกอบ ฉันใด แม้ทุกะต้นก็ไม่ถึงการประกอบกับทุกะที่ ๔ นั้น ฉันนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะอนุปาทารูป (รูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นอนิทัสสนรูป (รูปเห็นไม่ได้) แน่นอน กล่าวคือ เมื่อทุกะข้างต้นประกอบกับทุกะที่ ๔ อย่างนี้ว่า ยนฺตํ รูปํ โน อุปาทา, ตํ อตฺถิ สนิทสฺสนํ, อตฺถิ อนิทสฺสนํ (รูปที่เป็นอนุปาทา เป็นสนิทัสสนะก็มี เป็น

อนิทัสสนะก็มี) ย่อมไม่ถึงการประกอบได้ ดังนั้น จึงต้องเลยทุกะที่ ๔ นั้นไปประกอบกับทุกะที่ ๕

โดยประการดังนี้ พึงทราบทุกะที่ถึงการประกอบได้และการประกอบไม่ได้กับทุกะดังกล่าว

ข้อนี้เป็นการกำหนดพระบาลีในการประมวลที่ ๔

ต่อแต่นี้ไป การประมวล ๗ อย่างมีการประมวลที่ ๕ เป็นต้น เป็นการไม่ปะปนบทนั่นเทียว

พึงทราบการกำหนดพระบาลีในมาติกาทั้งสิ้น[มีการประมวลรูปที่ ๑ เป็นต้น]โดยประการฉะนี้

โปโส ยถา หิ กทลีสุ วินิพฺภุชนฺโต
สารํ ตทปฺป'มปิ โนปลเภยฺย กามํ
ขนฺเธสุ ปญฺจสุ ฉฬายตเนสุ เตสุ
สุญฺเญสุ กิญฺจิทปิ โนปลเภยฺย สารํ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๖๐

"เมื่อบุคคลตัดต้นกล้วยอยู่ ย่อมไม่พบแก่นแม้เล็กน้อยโดยแท้ฉันใด บุคคลย่อมไม่พบแก่นสารใดๆ ในขันธ์ ๕ และอายตนะ ๖ อันว่างเปล่า ฉันนั้น"

การจำแนกรูป

คำอธิบายเอกกนิเทศ

[๕๙๔] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุเมว (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกเนื้อความแห่งมาติกานั้น

ถามว่า : เหตุใดในพระดำรัสว่า สพฺพํ รูปํ น เหตุเมว (รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) พระพุทธองค์จึงมิได้กระทำคำถามว่า กตมํ ตํ สพฺพํ รูปํ น เหตุ (รูปทั้งหมดนั้นมิใช่เหตุเป็นไฉน)

ตอบว่า : เพราะไม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ความแตกต่างกันอย่างนี้ว่า รูปที่ชื่อว่าเหตุก็มี รูปที่ไม่ชื่อว่าเหตุก็มี รูปที่มีเหตุก็มี รูปที่ไม่มีเหตุก็มี ย่อมไม่มีในเอกก-นิเทศนี้ เหมือนในรูปทุกะเป็นต้นซึ่งเป็นอุปาทารูปบ้าง เป็นอนุปาทารูปบ้าง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้ทรงจำแนกคำถามไว้

ในพากย์นั้น คำว่า สพฺพํ แปลว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

[ข้อความว่า “ไม่มีเหลือ” แสดงว่า สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า นิรวเสสสัพพะ คือ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ กล่าวคือ การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมัตถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

คำว่า รูปํ (รูป) แสดงสามัญลักษณะอันกล่าวถึงภาวะที่รูปนั้นแปรปรวนไปด้วยวิโรธิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น

คำว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) นี้ แสดงการปฏิเสธเหตุทั่วไป

เหตุที่พบในคำนั้นว่า น เหตุเมว (รูปไม่ใช่เหตุนั้น) มี ๔ อย่าง คือ

๑. **เหตุเหตุ** (เหตุที่เป็นมูล) คือ เหตุที่ตรัสว่า ตโย กุสลเหตู, ตโย อกุสลเหตู, ตโย อพฺยากตเหตู[๓] (กุศลเหตุ ๓ [อโลภะ อโทสะ อโมหะ] อกุศลเหตุ ๓ [โลภะ โทสะ โมหะ] และอัพยากตเหตุ ๓ [อโลภะ อโทสะ อโมหะ])

๒. **ปัจจยเหตุ** (เหตุที่เป็นปัจจัย) คือ เหตุที่ตรัสว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขุ มหาภูตา เหตู จตฺตาโร มหาภูตา ปจฺจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนาย[๔] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์)

๓. **อุตตมเหตุ** (เหตุที่เป็นประธาน) คือ เหตุอันได้แก่ กุศลและอกุศลเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งการให้ผลของตน อิฏฐารมณ์เป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งกุศลวิบาก อนิฏฐารมณ์เป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งอกุศลวิบาก สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานำ กมฺมสมาทานานำ ฐานโส เหตุโส วิปากำ ยถาภูตำ ปชานาติ.[๕]

"ตถาคตย่อมรู้ตามความเป็นจริงซึ่งผลแห่งกรรมที่บุคคลสมาทานไว้ อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ[ที่ตั้งของผล] โดยเหตุ[ให้เกิดผล]"

๔. **สาธารณเหตุ** (เหตุทั่วไปแก่สรรพสัตว์) คือ เหตุอันได้แก่ อวิชชาเป็นเหตุทั่วไปแม้แก่สังขาร ย่อมถึงความเป็นปัจจัย ดังพระพุทธดำรัสว่า

เอเสว เหตุ เอส ปจฺจโย สงฺขารานำ ยทิทำ อวิชฺชา.

"อวิชชานี้เท่านั้นเป็นเหตุ อวิชชานี้เป็นปัจจัยแก่สังขาร"

อุปมาเหมือนปฐวีรส อาโปรส เป็นปัจจัยแก่ต้นไม้ที่มีรสหวานและต้นไม้ที่มีรสไม่หวาน ฉันใด อวิชชาก็เป็นปัจจัยทั่วไปแก่สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล ฉันนั้น

[คำว่า เหตุเหตุ เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน จึงแสดงความหมายที่เกินมาจากปกติ ซึ่งก็คือเหตุแท้อันได้แก่ เหตุที่เป็นมูลเหมือนโลภมูล (มูลเหตุคือโลภะ) หรือเหตุที่เป็นเหตุปัจจัย ดังคำว่า ทุกฺขทุกฺขำ (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เหตุเยว เหตุ เหตุเหตุ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อวิชชาเป็นเหตุให้เกิด

- กุศลสังขาร คือ ปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร
- อกุศลสังขาร คือ อปุญญาภิสังขาร

จึงเป็นเหตุทั่วไปแก่สังขารทั้งสองนั้น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าสาธารณเหตุ]

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอา เหตุเหตุ (เหตุที่เป็นมูล) ในเนื้อความนี้ [ของบทว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น)]

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) เพราะจะปฏิเสธว่ารูปเป็นเหตุ โดยกำหนด[ด้วย เอว ศัพท์] ดังที่ปรากฏในมาติกาว่า เหตู ธมฺมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่) น เหตู ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่)[๖]

พึงทราบการขยายความด้วยการปฏิเสธและการไม่ปฏิเสธในบททั้งหมดตามนัยนี้ [เช่น การปฏิเสธในบทว่า อเหตุกเมว (ไม่มีเหตุทั้งนั้น), เหตุวิปฺปยุตฺตเมว (ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้งนั้น) และการไม่ปฏิเสธในบทว่า สปฺปจฺจยเมว (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น)]

ส่วนรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของบททั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคำอธิบายมาติกาแล้ว

อนึ่ง ในคำว่า สปฺปจฺจยเมว (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น) นี้ หมายความว่า รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานย่อมมีกรรมเป็นปัจจัยเช่นกัน รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้นมีอาหารเป็นต้นเป็นปัจจัย พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ตามที่ตรัสไว้แก่รูปเท่านั้นอย่างนี้

[เหตุ คือ อวิชชา ตัณหา ผัสสะ และวิญญาณ เป็นเหตุให้เกิดนามอีกด้วย ดังนั้น ท่านจึงระบุเฉพาะรูปว่า “ตามที่ตรัสไว้แก่รูปเท่านั้น”]

คำว่า รูปเมว (เป็นรูปธรรมทั้งนั้น) ได้แก่ ทรงปฏิเสธความเป็นนามตามที่ตรัสในมาติกาว่า รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมา[๗] (ธรรมที่เป็นรูปมีอยู่ ธรรมที่ไม่ใช่รูปมีอยู่)

คำว่า อุปฺปนฺนำ ฉหิ วิญฺญาเณหิ (รูปปัจจุบันอันวิญญาณ ๖ พึงรู้) คือ รูปอันเป็นปัจจุบันเท่านั้นอันวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นพึงรู้ได้

อนึ่ง ข้าพเจ้าถือเอาศัพท์กำหนด[คือ เอว (เท่านั้น)] โดยหมายเฉพาะจักขุ-วิญญาณเป็นต้น เพราะจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นไม่รู้อดีตและอนาคต ส่วนมโนวิญญาณย่อมรู้ทั้งอดีตและอนาคต มโนวิญญาณนั้นชื่อว่าตกไปแล้วในกระแส เพราะตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕

[ในพระบาลีมีคำว่า อุปฺปนฺนำ โดยไม่มี เอว ศัพท์ แต่คัมภีร์อรรถกถาไขโดยประกอบ เอว ศัพท์ว่า ปจฺจุปฺปนฺนรูปเมว (รูปอันเป็นปัจจุบันเท่านั้น) เพื่อระบุถึงจักขุวิญญาณเป็นต้น]

อนึ่ง รูปธรรมทั้งหมดนั้นชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป ชื่อว่า ถูกชราครอบงำแล้ว เพราะเป็นสภาวะอันชราพึงครอบงำได้

อีกอย่างหนึ่ง ชราย่อมปรากฏในรูปกาย ฉะนั้นจึงตรัสว่า ชราภิภูตเมว (ถูกชราครอบงำแล้วโดยแท้) ได้บ้าง

ความหมายของ วิธ ศัพท์

วิธ ศัพท์ในพระบาลีว่า เอวำ เอกวิเธน รูปสงฺคโห (การประมวลรูปเป็นหนึ่งอย่างเช่นนี้) นั้น พบในความหมายว่า

๑. มานะ เช่น เสยฺโยหมสฺมีติ วิธา, สทิโสหมสฺมีติ วิธา[๙] (มานะว่า เราดีกว่าเขา มานะว่า เราเสมอเขา)

๒. การตั้งอยู่ เช่น กถำวิธำ สีลวนฺตำ วทนฺติ, กถำวิธำ ปญฺญวนฺตำ วทนฺติ [๙] (บัณฑิตทั้งหลายเรียกคนมีการตั้งอยู่อย่างไรว่ามีศีล เรียกคนมีการตั้งอยู่อย่างไรว่ามีปัญญา) ที่จริงแล้วบทว่า กถำวิธำ มีความหมายว่า คนมีการตั้งอยู่อย่างไร

๓. ส่วน, อย่าง เช่น เอกวิเธน ญาณวตฺถุ ทุวิเธน ญาณวตฺถุ[๑๐] (ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยหนึ่งอย่าง ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติโดยสองอย่าง)

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความหมายว่า ส่วน แม้ในคำนี้ว่า เอกวิเธน รูปสงฺคโห (การประมวลรูปเป็นอย่างหนึ่งเช่นนี้)

[คำว่า วิธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะเจาะผู้อื่น คือ มานะ = วิชฺฌตีติ วิธา.
  (วิธ ธาตุ = เจาะ, แทง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- การตั้งอยู่ = วิชฺฌเต วิธา (วิธ ธาตุ = ตั้งอยู่ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สภาวะที่บุคคลจำแนก คือ ส่วน, อย่าง = วิชฺฌเตติ วิธา.
  (วิธ ธาตุ = จำแนก + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

สงฺคห ศัพท์

แม้ศัพท์ว่า สงฺคห (การประมวล) ก็มี ๔ อย่าง คือ

๑. การประมวลโดยชาติเสมอกัน คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ ขตฺติยา อาคจฺฉนฺตุ, สพฺเพ พฺราหฺมณา, สพฺเพ เวสฺสา, สพฺเพ สุทฺทา อาคจฺฉนฺตุ.

“ขอกษัตริย์ทั้งปวงจงมา, ขอพราหมณ์ทั้งปวงจงมา, ขอแพศย์ทั้งปวงจงมา, ขอศูทรทั้งปวงจงมา”

ยา จาวุโส วิสาข สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมนฺโต, โย จ สมฺมาอาชีโว, อิเม ธมฺมา สีลกฺขนฺเธ สงฺคหิตา.[๑๑]

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ประมวลลงในศีลขันธ์”

โดยแท้จริงแล้ว กษัตริย์เป็นต้นทั้งหมดในพระบาลีนี้ย่อมถึงการประมวลไว้ร่วมกันโดยชาติ เหมือนในที่กล่าวว่า กษัตริย์เป็นต้นผู้มีชาติเดียวกันจงมา

๒. การประมวลโดยสถานที่เกิด คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ โกสลกา อาคจฺฉนฺตุ, สพฺเพ มาคธกา, สพฺเพ ภารุกจฺฉกา อาคจฺฉนฺตุ.

“พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกชาวบ้านภารุกัจฉะทั้งหมดจงมา”

โย จาวุโส วิสาข สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา.

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ประมวลลงในสมาธิขันธ์”

โดยแท้จริงแล้ว ชาวโกศลเป็นต้นทั้งหมดในพระบาลีนี้ย่อมถึงการประมวลไว้ร่วมกันโดยสถานที่เกิดและสถานที่อยู่ เหมือนในที่กล่าวว่า บุคคลผู้กำเนิดเจริญเติบโตแล้วในที่เดียวกันจงมา

๓. การประมวลโดยกิริยา คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

สพฺเพ หตฺถาโรหา อาคจฺฉนฺตุ, สพฺเพ อสฺสาโรหา, สพฺเพ รถิกา อาคจฺฉนฺตุ.

“ทหารช้างทั้งปวงจงมา ทหารม้าทั้งปวงจงมา ทหารรถทั้งปวงจงมา”

ยา จาวุโส วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺเธ สงฺคหิตา.

“ดูกรท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ประมวลลงในปัญญาขันธ์”

โดยแท้จริงแล้ว ทหารช้างเป็นต้นทั้งหมดนั้นในพระบาลีนี้ย่อมถึงการประมวลไว้ร่วมกันโดยการทำกิริยาของตน

๔. การประมวลโดยการนับ คือ การประมวลอย่างนี้ว่า

จกฺขายตนํ กตมกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ. จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ. หญฺจิ จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ, เตน วต เร วตฺตพฺเพ- จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺเธน สงฺคหิตนฺ.[๑๒]

“จักขายตนะถึงการนับเข้าในขันธ์ไหน จักขายตนะถึงการนับเข้าในรูปขันธ์ ถ้า

จักขายตนะถึงการนับเข้าในรูปขันธ์ไซร้ ดังนั้น จึงควรกล่าวว่าจักขายตนะนับเข้าในรูป-ขันธ์โดยแท้"

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาการประมวลสุดท้ายนี้ในเรื่องนี้ เพราะมีเนื้อความในปาฐะนี้ว่า เอกวิเธน รูปสงฺคโห ดังนี้ว่า การประมวลรูปเป็นหนึ่งอย่าง

ปาฐะทั้งหมด[ว่า ทุวิเธน รูปสงฺคโห (การประมวลรูปเป็นสองอย่าง) เป็นต้น] ก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า สชาติสงฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานา ชาติ สชาติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส แปลง สมาน เป็น ส)
- สชาติยา สงฺคโห สชาติสงฺคโห (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า สญฺชาติสงฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สญฺชายนฺติ เอตฺถาติ สญฺชาติ.
  (สํ บทหน้า + ชน ธาตุ ชนเน = เกิด + ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- สญฺชาติยา สงฺคโห สญฺชาติสงฺคโห (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า กิริยาสงฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กิริยาย สงฺคโห กิริยาสงฺคโห (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า คณนาสงฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คณนาย สงฺคโห คณนาสงฺคโห (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

เทเห สภาวรหิเต ปริกปฺปสิทฺเธ

อตฺตา น วิชฺชติ หิ วิชฺชุ'มิวนฺตลิกฺเข

ภาเวถ ภาวนรตา วิคตปฺปมาทา

สพฺพาสวปฺปหณนาย อนตฺตสญฺญํ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๖๓

"อัตตานั้นหามีไม่ในร่างกายที่ไร้สภาวะตัวตน ซึ่งปรากฏด้วยจินตนาการ เหมือนดั่งสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า ท่านทั้งหลายพึงยินดีในภาวนา ปราศจากความประมาท เจริญอนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่มีอัตตา) เพื่อกำจัดอาสวะทั้งปวงเถิด"

คำอธิบายทุกนิเทศ

เรื่องการจำแนกบทอุปาทา

[๕๙๕] บัดนี้ เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแสดงปทภาชนีที่มีคำถามอยู่หน้า เพราะปรากฏความต่างกันในการประมวลรูปหมวดละ ๒ เป็นต้นอย่างนี้ว่า อตฺถิ รูปํ อุปาทา, อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา (รูปที่เป็นอุปาทาก็มี รูปที่เป็นอนุปาทาก็มี) จึงตรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา (รูปที่เป็นอุปาทานั้น เป็นไฉน)

[คำว่า สพฺภาว แปลตามศัพท์ว่า ความปรากฏ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต + ภาว โดยแปลง สนฺต เป็น ส มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต ภาโว สพฺภาโว (ภาวะที่มีอยู่, ความปรากฏ)]

ในพากย์นั้น อุปาทา คือ รูปอาศัย หมายความว่า ยึดเอามหาภูตรูปไว้มั่น ไม่ปล่อยวาง คือ ย่อมอาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป

จักขายตนะ

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงรูปนั้นโดยประเภทต่างๆ จึงตรัสว่า จกฺขายตนํ (จักขายตนะ) เป็นต้น

[๕๙๖] พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุปาทารูป ๒๓ อย่างโดยสังเขปดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงอุปาทารูปนั้นโดยพิสดารอีก จึงตรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ จกฺขายตนํ (รูปที่เรียกว่าจักขายตนะนั้นเป็นไฉน) เป็นต้น

ในพากย์นั้น จักษุมี ๒ อย่าง คือ

๑. มังสจักษุ ตาเนื้อ

๒. ปัญญาจักษุ ตาปัญญา

ในบรรดาจักษุเหล่านั้น ปัญญาจักษุมี ๕ อย่าง คือ

๑. พุทธจักษุ จักษุของพระพุทธเจ้า คือ จักษุที่ตรัสไว้ว่า

อทฺทสํ โข อหํ ภิกฺขเว พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต สตฺเต อปฺปรชกฺเข ฯเปฯ ทุวิญฺญาปเย.[๑๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุอยู่ ได้เห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย ฯลฯ ผู้จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี”

๒. สมันตจักษุ จักษุตรวจตราโดยรอบ คือ จักษุที่ตรัสไว้ว่า

สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญาณํ.[๑๔]

“สัพพัญญุตญาณได้ชื่อว่า สมันตจักษุ”

๓. ญาณจักษุ ดวงตาปัญญา คือ จักษุที่ตรัสไว้ว่า

จกฺขุ์ อุทปาทิ ญาณ์ อุทปาทิ.[๑๕]

“จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว”

๔. ทิพยจักษุ ตาทิพย์ คือ จักษุที่ตรัสไว้ว่า

อทฺทสํ โข อหํ ภิกฺขเว ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน.[๑๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์”

๕. ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรม คือ ญาณที่เรียกว่ามรรคขั้นต่ำ ๓ อย่างที่ตรัสไว้ว่า

ตสฺมึเยวาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ์ อุทปาทิ.[๑๗]

“ธรรมจักษุอันปราศจากธุลีมลทิน ย่อมเกิดขึ้น ณ อาสนะนั้นนั่นแหละ”

[พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกมิได้บรรลุพุทธจักษุ มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่บรรลุ

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๖) กล่าวว่าพุทธจักษุคืออินทริยปโรปริยัตตญาณ

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๑) กล่าวว่าพุทธจักษุคืออาสยานุสยญาณและอินทริยปโรปริยัตตญาณ]

แม้มังสจักษุก็มี ๒ อย่าง คือ สสัมภารจักษุ (ลูกตาพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง) และปสาท-จักษุ (ประสาทตา)

บรรดามังสจักษุทั้ง ๒ นั้น ก้อนเนื้อที่ตั้งอยู่ในเบ้าตา ข้างล่างกำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา ข้างบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา

ว่าโดยสังเขป ก้อนเนื้อนี้มีวัตถุที่ตั้ง (สสัมภาระ) ๑๔ อย่าง คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชะ อสุจิ สัณฐาน ชีวิตรูป ภาวรูป กายประสาท และจักขุประสาท

ว่าโดยพิสดาร มีส่วนประกอบ ๔๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยรูป ๔๔ อย่างเหล่านี้ คือ

- รูป ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา สัณฐาน และอสุจิ (สัมภวะ) อันอาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น รวมเป็นรูป ๔๐ เพราะเกิดจากสมุฏฐาน ๔

- รูป ๔ อย่าง คือ ชีวิตรูป ภาวรูป กายประสาท และจักขุประสาท อันเกิดขึ้นโดยมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

[คำว่า สมฺภว แปลว่า อสุจิ โดยองค์ธรรมคืออาโปธาตุที่มีมากกว่าธาตุอื่น ซึ่งประกอบด้วยธาตุทั้ง ๓ อื่น คือ ธาตุไฟ ธาตุดิน และธาตุลม พร้อมด้วย สี กลิ่น รส และโอชา ส่วนคำว่า สณฺฐาน (สัณฐาน) โดยองค์ธรรมคือสี (วัณณายตนะ) ของรูปกลาปที่ปรากฏโดยความเป็นรูปร่างสัณฐาน

แม้อสุจิจะนับเข้าในอาโปธาตุและสัณฐานนับเข้าในวัณณายตนะ ท่านก็กล่าวถึงอสุจิและสัณฐานอีก เพราะอาโปธาตุและวัณณายตนะที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นอสุจิหรือสัณฐาน พร้อมทั้งอาโปธาตุและวัณณายตนะที่ไม่เป็นไปโดยลักษณะเป็นอสุจิหรือสัณฐาน ทั้งหมดนี้นับเข้าในก้อนเนื้อ]

ชาวโลก (พาลปุถุชน) จำก้อนเนื้อได้ว่า เป็นตาสีขาว ตาโต ตาใหญ่ ตากว้าง ย่อมไม่หมายรู้จักขุประสาท ย่อมหมายรู้วัตถุที่ตั้งว่าเป็นจักขุประสาท ก้อนเนื้อนั้นตั้งอยู่ในเบ้าตา มีสายเอ็นรัดไว้กับมันสมอง เป็นสีขาวก็มี เป็นสีดำก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นปฐวีก็มี เป็นอาโปก็มี เป็นเตโชก็มี เป็นวาโยก็มี

ก้อนเนื้อ :-

- มีสีขาว เพราะมากด้วยเสมหะ

- มีสีดำ เพราะมากด้วยน้ำดี
- มีสีแดง เพราะมากด้วยโลหิต
- มีความกระด้างเพราะมากด้วยปฐวี
- มีน้ำตาไหลออก เพราะมากด้วยอาโป
- มีความแห้งเกรียม เพราะมากด้วยเตโช
- มีความเคลื่อนไหวได้ เพราะมากด้วยวาโย

ก้อนเนื้อดังกล่าวชื่อว่า **สสัมภารจักษุ** (ลูกตาพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง)

ปสาทจักษุ คือ ปสาทรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ อยู่ในสสัมภารจักษุนี้ เนื่องด้วยสสัมภารจักษุนี้ ปสาทจักษุดังกล่าวตั้งอยู่ซึมซาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ราดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ในลูกตาที่เห็นรูปอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสัณฐานของบุคคลผู้ยืนอยู่ตรงหน้าในท่ามกลางลูกตาดำซึ่งแวดล้อมด้วยเยื่อตาสีขาวแห่งสสัมภารจักษุนั้น มีธาตุทั้ง ๔ ทำอุปการะด้วยกิจคือการทรงไว้ ให้ชุ่มอยู่ ให้อบอุ่น และให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คนทำหน้าที่เลี้ยงดูอุ้มชู ให้สรงสนาน ประดับตกแต่งพระองค์ และถวายงานพัด มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ[คือชีวิตรูป]คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น มีขนาดเท่าหัวเล็นโดยประมาณ ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามสมควรสมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

เยน จกฺขุปฺปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสติ
ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ โอกาสิรสมูปมํ.

"ชนย่อมเห็นรูปด้วยจักขุประสาทใด จักขุประสาทนี้เล็กละเอียด มีอุปมาด้วยหัวเล็น"

[ฉบับไทยมีรูปว่า สมนุปสฺสติ คำนี้เกินมา ๙ พยางค์ และไม่มีประธานในประโยค ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติว่า มนุ ปสฺสติ (ชนย่อมเห็น)

ข้อความว่า “มีอุปมาด้วยหัวเล็น” ไม่ใช่คำแสดงขนาดของจักขุประสาทหนึ่งๆ แต่เป็นขนาดของสถานที่แผ่ไปของจักขุทสกกลาปจำนวนมาก และขนาดดังกล่าวก็เป็นขนาดที่อนุมานรู้ด้วยดวงตาปกติ อาจมีขนาดเปลี่ยนแปลงได้ตามปัจเจกบุคคล]

ทั้งจักษุนั้นก็เป็นอายตนะด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า จักขายตนะ

แม้ในประโยคว่า ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท (จักษุใดเป็นปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔) นี้ก็เป็นฉัฏฐีวิภัตติใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ หมายความว่า ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นไป

พระพุทธองค์ทรงถือเอาจักขุประสาทเท่านั้นด้วยบทนี้ ทรงปฏิเสธจักษุที่เหลือ [คือ สสัมภารจักษุ และปัญญา ๕ อย่างที่ได้ชื่อว่า จักษุ]

อนึ่ง พระดำรัสที่ตรัสไว้ในอินทริยโคจรสูตรว่า

เอกํ มหาภูตํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา ตีหิ มหาภูเตหิ สงฺคหิโต อาโปธาตุยา จ เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ.

“ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูปหนึ่งคือปฐวีธาตุ มีมหาภูตรูป ๓ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ อุปถัมภ์แล้ว”

และตรัสไว้ในจตุปริวัตตสูตรว่า

ทฺวินฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา จ อาโปธาตุยา จ ทฺวีหิ มหา-ภูเตหิ สงฺคหิโต เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ.

“ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูปสองคือปฐวีธาตุและอาโปธาตุ มีมหาภูตรูป ๒ คือ เตโชธาตุและวาโยธาตุ อุปถัมภ์แล้ว”

พระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยปริยาย เพราะสุตตันติกกถานี้เป็นปริยายเทศนา (เทศนาโดยอ้อม) อนึ่ง เทศนาในอินทริยโคจรสูตรและจตุปริวัตตสูตรนั้นตรัสไว้โดยปริยายนี้ว่า ปสาทรูปใดอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ปสาทรูปนั้นก็เป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปแต่ละอย่างบ้าง แต่ละ ๒ อย่างบ้างในมหาภูตรูปเหล่านั้น

แต่พระอภิธรรมชื่อว่า นิปปริยายเทศนา (เทศนาโดยตรง) ดังนั้น ในพระอภิธรรมปิฎกนี้จึงตรัสว่า จตุนฺนำ มหาภูตานำ อุปาทาย ปสาโท (ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔)

[ของที่เป็นสมบัติของคน ๔ คน นับเป็นสมบัติของหนึ่งคน สองคน และสามคนในบุคคลทั้ง ๔ คนเหล่านั้น ฉันใด จักขุประสาทที่เป็นสมบัติของมหาภูตรูป ๔ ก็นับเป็นสมบัติของมหาภูตรูปหนึ่งอย่าง สองอย่าง และสามอย่างในมหาภูตรูปทั้ง ๔ อย่างเหล่านั้น ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ ในอินทริยโคจรสูตรจึงตรัสว่าเป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปหนึ่งอย่าง และในจตุปริวัตตสูตรก็ตรัสว่าเป็นปสาทรูปของมหาภูตรูปสองอย่าง แต่สูตรทั้งสองข้างต้นไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน]

สรีระหรือขันธ์ ๕ ตรัสเรียกว่า อัตภาพ เพราะเป็นสิ่งที่คนเขลายึดถือว่าสิ่งนี้เป็นอัตตาของเรา

คำว่า อัตตภาวปริยาปันนะ คือ ธรรมที่นับเนื่องในอัตภาพนั้น กล่าวคือ อาศัยอัตภาพนั้น

คำว่า อนิทัสสนะ (สภาพที่เห็นไม่ได้) คือ สภาพที่ไม่อาจเพื่อจะเห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

การเสียดสีคือการกระทบย่อมเกิดขึ้นในปสาทรูปนี้ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า สัปปฏิฆะ (กระทบได้)

ในพระบาลีว่า เยน (ด้วยจักษุใด) เป็นต้น มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้ :-

บุคคลนี้เห็นรูปมีประการดังกล่าวแล้วนี้ในอดีต หรือกำลังเห็นในปัจจุบัน หรือว่าจักเห็นในอนาคต ด้วยจักษุใดอันเป็นเหตุ ถ้าจักษุของบุคคลนั้นยังไม่พึงแตกทำลายไป เมื่อเป็นเช่นนั้นเขาก็พึงเห็นรูปที่มาปรากฏได้ด้วยจักษุนั้น หรือเห็นรูปอดีตแล้วด้วยจักษุอดีต ย่อมเห็นรูปปัจจุบันด้วยจักษุปัจจุบัน หรือจักเห็นรูปอนาคตด้วยจักษุที่เป็นอนาคต ถ้ารูปนั้นพึงมาปรากฏแก่จักษุไซร้ บุคคลนั้นก็พึงเห็นรูปนั้นได้ด้วยจักษุ ข้อความที่กล่าวไว้นี้เป็นคำปริกัป (คำคาดคะเน) ในเรื่องนี้

จักษุนี้เรียกว่า :-

- จักษุ เพราะเป็นผู้นำในการเห็น

- จักขายตนะ เพราะเป็นที่เกิดและที่ประชุม[แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น]

- จักขุธาตุ เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่าและมิใช่สัตว์

- จักขุนทรีย์ เพราะเป็นสภาวะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น

- โลก เพราะเป็นสภาวะต้องชำรุดทรุดโทรม

- ทวาร เพราะเป็นเครื่องมือ[ในการเข้าออกของจิต]

- สมุทร เพราะเป็นสภาวะให้เต็มได้ยาก [คือ ไม่เต็มด้วยรูปารมณ์เป็นต้น เหมือนมหาสมุทรที่ไม่เต็มด้วยน้ำ]

- ปัณฑระ เพราะเป็นสภาวะบริสุทธิ์ [คือ รูปทั้งหมดมีจักษุเป็นต้นเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ตามสภาวะ ไม่เศร้าหมองเพราะไม่ประกอบกับกิเลส]

- ที่นา เพราะเป็นที่เกิดแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น [เหมือนที่นาเป็นแดนเกิดแห่งเมล็ดพืช]

- ที่ตั้ง เพราะเป็นที่อาศัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น

- เนตร เพราะเป็นสภาวะแสดงทางที่เสมอและไม่เสมอนำอัตภาพไปได้

- นัยนา เพราะเป็นสภาวะข้างต้นนั้นนั่นแหละ

- ฝั่งนี้ เพราะนับเนื่องในหมู่ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏ[โดยปรมัตถ์]

- บ้านร้าง (สุญญคาม) เพราะเป็นที่สาธารณะแก่ชนเป็นอันมาก และเพราะเป็นสภาวะหาเจ้าของมิได้ [คือ จักขุประสาทเป็นของทั่วไปแก่รูปารมณ์ทั้งหมด เหมือนกับบ้านร้างซึ่งเป็นที่สาธารณะแก่ชนเป็นอันมาก และไม่มีเจ้าของเพราะปราศจากอัตตา เหมือนบ้านร้างปราศจากเจ้าของ ที่จริงแล้วแม้คนทั่วไปจะคิดว่าจักขุประสาทเป็นอัตตา ก็ปราศจากอัตตา เหมือนบ้านร้างที่ปราศจากอาหารเครื่องดื่ม]

[คำว่า สกฺกาย (หมู่ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏ[โดยปรมัตถ์]) มีการประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต (ปรากฏ) + กาย (หมู่ขันธ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต กาโย สกฺกาโย แปลง สนฺต เป็น ส ดังคำว่า สชฺชน (สัตบุรุษ)

ในประโยคว่า ทสฺสนปริณายกฏฺเฐน จกฺขุเปตํ (จักษุนี้ชื่อว่าจักษุบ้างเพราะเป็นผู้นำในการเห็น), สุญฺญตภาวนิสฺสตฺตฏฺเฐน จกฺขุธาตุเปสา (จักษุนี้ชื่อว่าจักขุธาตุบ้าง เพราะเป็นสภาวะว่างเปล่าและมิใช่สัตว์), ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน โลโกเปโส (จักษุนี้ชื่อว่าโลกบ้าง เพราะเป็นสภาวะต้องชำรุดทรุดโทรม) ท่านประกอบใช้ เอต ศัพท์เป็นไตรลิงค์ตามบทหลัง คือ จกฺขุ, จกฺขุธาตุ, โลโก โดย เอต ศัพท์ที่หมายถึงจักษุเป็นวิเสสนะของ จกฺขุ, จกฺขุชาติ และ จกฺขุธมฺโม (สภาวธรรมคือจักษุ) การประพันธ์บาลีในทำนองนี้เป็นลักษณะทั่วไปของการแต่งบาลีซึ่งนิยมใช้ในพระบาลีมากกว่าอรรถกถา]

ด้วยคำเพียงเท่านี้ พึงประกอบชื่อ ๑๔ อย่างว่า จกฺขุเปตํ (จักษุนี้ชื่อว่าจักษุบ้าง) เป็นต้นด้วยบท ๔ บทว่า ปสฺสิ วา (เห็นแล้ว) เป็นต้น แล้วพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสนัยเป็นเครื่องกำหนดจักขายตนะไว้ ๔ บท

ถามว่า : พึงทราบอย่างไร

ตอบว่า : ในพระบาลีนี้[ว่า ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ เป็นต้น] มีนัยอย่างหนึ่งดังนี้ว่า บุคคลนี้เห็นแล้ว เห็นอยู่ จักเห็น หรือพึงเห็นรูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักษุใดอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ จักษุนี้ชื่อว่าจักษุบ้าง ฯลฯ จักษุนี้ชื่อว่าบ้านร้างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าจักขายตนะ

แม้นัยที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้

[นัยที่ ๒ คือ การประกอบใช้ ปัจจุบันกิริยาว่า ปสฺสติ (ย่อมเห็น) แทนอดีตกิริยาว่า ปสฺสิ (เห็นแล้ว)

นัยที่ ๓ คือการใช้อนาคตกิริยาว่า ปสฺสิสฺสติ (จักเห็น) แทน ปสฺสติ

นัยที่ ๔ คือ การใช้ปริกัปปกิริยาว่า ปสฺเสยฺย (พึงเห็น) แทน ปสฺสิสฺสติ]

นิเทศแห่งจักขายตนะ

[๕๙๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มนิทเทสวาระ (วาระว่าด้วยการขยายความ) ที่ ๒ เพื่อแสดงอาการที่รูปกระทบจักขุประสาทนั้น เพราะรูปย่อมกระทบจักขุประสาทแม้ของบุคคลผู้ไม่ต้องการจะแลดูในเวลาฟ้าแลบเป็นต้น

ในนิทเทสวาระที่ ๒ นั้น บทว่า ยมฺหิ จกฺขุมฺหิ (ที่จักษุใด) หมายความว่า ที่จักษุใดอันเป็นที่ตั้ง[แห่งการกระทบ]

คำว่า รูปี นี้เป็นบทลงปฐมาวิภัตติ

ในนิทเทสวาระที่ ๒ นั้น ศัพท์ว่า ปฏิหญฺญิ วา (กระทบแล้ว) เป็นเนื้อความอดีต

ศัพท์ว่า ปฏิหญฺญติ วา (ย่อมกระทบ) เป็นเนื้อความปัจจุบัน

ศัพท์ว่า ปฏิหญฺญิสฺสติ วา (จักกระทบ) เป็นเนื้อความอนาคต

ศัพท์ว่า ปฏิหญฺเญ วา (พึงกระทบ) เป็นเนื้อความวิกัป (คาดคะเน)

กล่าวโดยพิสดารว่า รูปอดีตชื่อว่ากระทบแล้วในจักษุที่เป็นอดีต

รูปที่เป็นปัจจุบันก็ชื่อว่าย่อมกระทบในจักษุที่เป็นปัจจุบัน

รูปที่เป็นอนาคตก็ชื่อว่าจักกระทบในจักษุที่เป็นอนาคต

ถ้ารูปนั้นพึงมาปรากฏแก่จักษุไซร้ รูปนั้นก็พึงกระทบในจักษุ ข้อความที่กล่าวไว้นี้เป็นคำปริกัป (คำคาดคะเน) ในนิทเทสวาระที่ ๒ นี้

อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม รูปที่กำลังกระทบปสาทรูปเท่านั้นจึงได้ชื่อว่า ย่อมกระทบ

แม้ในนิทเทสวาระที่ ๒ นี้ พึงทราบนัยกำหนด[พระบาลี]ทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มนิทเทสวาระที่ ๓ เพื่อแสดงอาการที่จักขุประสาทกระทบรูปนั้น เพราะแม้จักขุประสาทของบุคคลผู้ต้องการจะแลดูด้วยความปรารถนาของตนย่อมกระทบรูป

นิทเทสวาระที่ ๓ นั้นแจ่มแจ้งแล้วโดยเนื้อความ

อนึ่ง ในนิทเทสวาระที่ ๓ นี้ จักษุกำลังรับอารมณ์อยู่เท่านั้นจึงได้ชื่อว่า ย่อมกระทบในรูป

แม้ในนิทเทสวาระที่ ๓ นี้ พึงทราบนัยกำหนด[พระบาลี]ทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน

[๕๙๙] ต่อแต่นี้ไป พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวาระ ๑๐ คือ ธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงความเกิดขึ้นของผัสสปัญจกะ (ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจักขุวิญญาณ) และธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงความเกิดขึ้นที่เกี่ยวกับอารมณ์แห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น

[ข้อความว่า “ธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงความเกิดขึ้นของผัสสปัญจกะ” หมายถึง พระบาลี ๕ วาระว่า ยํ จกฺขุ๎ นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ จกฺขุสมฺผสฺโส อุปฺปชฺชิ ฯเปฯ จกฺขุ-สมฺผสฺสชา เวทนา อุปฺปชฺชิ ฯเปฯ สญฺญา ฯเปฯ เจตนา ฯเปฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชิ

ข้อความว่า “ธรรม ๕ ประการโดยเนื่องด้วยการแสดงความเกิดขึ้นที่เกี่ยวกับอารมณ์แห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น” หมายถึง พระบาลี ๕ วาระว่า จกฺขุ๎ นิสฺสาย รูปารมฺมโณ ฯเปฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชิ]

ในพากย์นั้น คำว่า จกฺขุ๎ นิสฺสาย (อาศัยจักษุ) หมายความว่า กระทำจักษุให้เป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยอันเป็นที่อาศัย)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อความว่า จกฺขุ๎ นิสฺสายาติ จกฺขุ๎ นิสฺสาย, ปจฺจยํ กตฺวา แต่ควรมีรูปว่า จกฺขุ๎ นิสฺสายาติ จกฺขุ๎ นิสฺสยปจฺจยํ กตฺวา เพราะท่านไม่ควรอธิบาย จกฺขุ๎ นิสฺสาย อันเป็นบทตั้งด้วยบทขยายที่ซ้ำกัน แต่ควรอธิบายด้วยคำอื่น จึงควรมีรูปตามที่ได้แก้ไขไว้นี้]

บทว่า รูปํ อารพฺภ (ปรารภรูป) หมายความว่า มาถึง คือ มุ่งหมาย กล่าวคือ อาศัยรูปารมณ์

พระบาลีนี้[ว่า จกฺขุ๎ นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ (อาศัยจักษุปรารภรูป)] แสดงว่ารูปเป็นปัจจัยโดยความเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่อาศัยจักขุประสาทและโดยความเป็นอารัมมณาธิปติปัจจัยและอารัมมณูปนิสสยปัจจัยซึ่งนับเนื่องในชวนวิถีทางจักขุทวาร

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่ารูปเป็นปัจจัยใน ๕ วาระอื่นจากนี้ โดยเป็นเพียงอารัมมณปัจจัยอย่างนี้ว่า อารมณ์คือรูปที่มีอยู่แก่จักขุสัมผัสนี้ เหตุนั้น จักขุสัมผัสนี้จึงชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ์

พึงทราบนัยที่ทรงกำหนด[พระบาลี]นัยละ ๔ วาระแม้ในวาระทั้ง ๑๐ เหล่านั้น เหมือนใน ๓ วาระแรก

พระพุทธองค์ทรงแสดงนิทเทสวาระ ๑๓ คือ นัยก่อน ๓ วาระ และนัยนี้ ๑๐ วาระเพื่อแสดงจักษุที่ทรงยกขึ้นกล่าวเพื่อถามว่า กตมำ ตำ รูปำ จกฺขายตนำ (รูปที่ชื่อว่าจักขายตนะนั้นเป็นไฉน) โดยประการต่างๆ ว่าจักขายตนะนี้เป็นอย่างนี้

อนึ่ง แต่ละวาระในวาระ ๑๓ เหล่านี้ พึงทราบว่าทรงแสดงประดับนัยไว้ ๕๒ นัย เพราะปรากฏนัยกำหนด[พระบาลี]วาระละ ๔ นัย

นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น

[๖๐๐-๐๓] แม้นิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นต่อแต่นี้ไปก็มีนัยเดียวกัน แต่พึงทราบความต่างกันในนิเทศนี้ดังต่อไปนี้

คำว่า โสตะ คือ รูปที่ได้ยิน[โดยความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณ]

โสตประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงละเอียดงอกขึ้นภายในช่องหูพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง อันธาตุทั้งหลายที่มีประการดังกล่าวทำการอุปการะ มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ[คือชีวิตรูป]คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสีเป็นต้น ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของโสตวิญญาณเป็นต้นตั้งอยู่ตามสมควร

[๖๐๔-๐๗] คำว่า ฆานะ คือ รูปที่สูดกลิ่น[โดยความเป็นที่ตั้งของฆานวิญญาณ]

ฆานประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังกีบเท้าแพะภายในช่องของจมูกพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ฆานวิญญาณเป็นต้นตามสมควร

[๖๐๘-๑๑] ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปลิ้ม[รส]

ชิวหาประสาทนั้นตั้งอยู่ในสถานที่มีสัณฐานดังปลายกลีบดอกอุบลที่กลางลิ้น

พร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ชิวหาวิญญาณเป็นต้นตามสมควร

[คำว่า ชิวฺหา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ) ตามนัยนี้มาจาก ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ (อวฺหายเน = เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ หลังจากนั้นจึงทำรัสสะ อี ใน ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สายนฏฺเฉน ชิวฺหา (ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปลิ้ม[รส]) เนื่องด้วยการเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพก็คือความพอใจรสนั่นเอง

ข้อความข้างต้นอธิบายตามคำอธิบายในคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๕) ว่า

ชีวิตนิมิตฺตมาหารรโส ชีวิตํ, ตสฺมึ นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหาติ เอวํ สิทฺเธน ชิวฺหา-สทฺเทน ปกาสิยมานา รสาวฺหายนสงฺขาตา สายนกิริยา ลพฺภตีติ กตฺวา วุตฺตํ “ชิวฺหาสทฺเทน วิญฺญาย-มานา กิริยา สายนฺติ. ตถา จ วกฺขติ “ชีวิตมวฺหายตีติ ชิวฺหาติ.[๑๙]

“รสอาหารอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชีวิตะ รูปใดย่อมเรียกรสอาหารนั้น เพราะความน้อมไปในรสนั้น เหตุนั้นรูปนั้นจึงชื่อว่า ชิวหา กิริยาพอใจกล่าวคือการเรียกรสอัน ชิวฺหา ศัพท์แสดงอยู่ย่อมปรากฏ ฉะนั้น พระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ชิวฺหาสทฺเทน วิญฺญายมานา กิริยา สายนํ (กิริยาที่บุคคลรู้ได้ด้วย ชิวฺหา ศัพท์เป็นความพอใจ[รส]) และท่านจักกล่าวเหมือนอย่างนั้นว่า ชีวิต-มวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชิวหา)”

ข้อความว่า “รสอาหารอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชีวิตะ” หมายความว่า คำว่า ชีวิตะ หมายถึง รสอาหารอันเป็นเหตุให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงผลคือชีวิต แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือรสอาหาร ตามหลักภาษาเรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ (ผล = ชีวิต, เหตุ = อาหาร)

แม้พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๕๐) ว่า ชีวิตมวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ ชื่อว่า ชิวหา) ตามที่คัมภีร์อนุฎีกาอ้างถึง แต่รูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่เหมาะสมกับคำอธิบายของคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า สายนฏฺเฉน ชิวฺหา (ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปลิ้ม[รส]) เพราะมีรากศัพท์ต่างกัน จึงควรมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ซึ่งเห็นได้จากคัมภีร์อภิธัมมา-วตาร (หน้า ๘๕) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ชิวฺหา ไว้ ๒ ประการว่า สายตีติ ชิวฺหา, ชีวิตมวฺหายตีติ วา

ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปลิ้ม[รส] อีกอย่างหนึ่ง ชิวหา คือ รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต) มีคำอธิบายดังนี้

รูปวิเคราะห์แรกว่า สายตีติ ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปลิ้มรส) แสดงว่า ชิวฺหา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิห ธาตุ = เลีย, ลิ้ม + ว ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มาจาก ลิหฺวา = ชิหฺวา = ชิวฺหา แปลง ลฺ เป็น ชฺ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิรุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตวัตถวิคคหะ คือ รูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมก็ได้ว่า ลิหตีติ ชิวฺหา ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๘๔) ว่า

ชิหฺวา สฺตฺรี. เลฒิ อนยา ลิห ว นิ. รสชฺญาเนนฺทฺริเย รสนายฺ.[๑๙]

“ชิหฺวา อิตถีลิงค์ ย่อมลิ้มรสด้วยสิ่งนี้ ลิห ธาตุ + ว ปัจจัย เป็นนิรุตตินัย ย่อมเป็นไปในอินทรีย์ที่รู้รส (ชิวหาปสาทรูป) และลิ้น”

คัมภีร์สันสกฤตข้างต้นตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะ มีรูปเป็นบาลีว่า ลิหติ เอตายาติ ชิวฺหา (สันสกฤตมีรูปว่า เลฒิ อนยาติ ชิหฺวา) แต่คัมภีร์อภิธัมมาวตารตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า สายตีติ ชิวฺหา ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ เพราะกรณการกเป็นศัพท์ที่มีความสามารถในการอุปถัมภ์กัตตุการกมากกว่าการกอื่นมีกรรมการกเป็นต้น

ส่วนรูปวิเคราะห์ที่ ๒ มีนัยตามที่อธิบายไว้ข้างต้น]

[๖๑๒-๑๕] อนึ่ง ชื่อว่าอุปาทินนกรูป (กรรมชรูป) มีอยู่ในสรีระนี้เพียงใด กายายตนะก็ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นเหมือนยางใยในปุยฝ้าย ได้รับการอุปการะ การอุปถัมภ์ การเฝ้ารักษา และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่กายวิญญาณเป็นต้นตามสมควร

ข้อนี้เป็นความต่างกันในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นนั้น

ความต่างกันแห่งพระบาลีและเนื้อความที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขุนิเทศ ดังจะเห็นได้ว่า ในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นนี้ บทว่า โสตะ เป็นต้นมาแทนบทว่า จักขุ บทว่า เสียงเป็นต้นมาแทนบทว่า รูป บทว่า สุณิ (ได้ยินแล้ว) เป็นต้นมาแทนบทว่า ปสฺสิ (เห็นแล้ว) เป็นต้น

อนึ่ง ๒ บทเหล่านี้ คือ เนตฺตมฺเปตํ (จักษุนี้ชื่อว่า เนตร บ้าง) นยนมฺเปตํ (จักษุนี้ชื่อว่า นัยนา บ้าง) หามีไม่ ดังนั้น จึงมีวัตถุและทวารอย่างละ ๑๒ ชื่อ

หมู่บทที่เหลือในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้นนี้เป็นเช่นกับหมู่บทที่กล่าวไว้แล้ว

ถามว่า : ในเรื่องกายายตนะนั้น ถ้าชื่อว่าอุปาทินนกรูป (กรรมชรูป) มีอยู่ในสรีระนี้เพียงใด กายายตนะก็ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นเหมือนยางใยในปุยฝ้าย เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมถึงการปะปนกันด้วยลักษณะ[กับรูปกลาปอื่น]

ตอบว่า : ไม่ถึงการปะปนกัน

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะไม่มีกายประสาทในจักขุทสกกลาปเป็นต้นอื่น

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้นกายายตนะย่อมไม่มีในสรีระทั้งสิ้น

ตอบว่า : กายายตนะไม่มีในสรีระทั้งสิ้นโดยปรมัตถ์ก็ตาม แต่ไม่อาจบัญญัติความต่างกันของกายายตนะนั้นโดยแยกจากจักขุประสาทเป็นต้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้อย่างนี้

อุปมาเหมือนรูปและรสเป็นต้นที่กล่าวว่าเป็นของซึมซาบอยู่ในกันและกัน เพราะไม่อาจแยกรูปและรสนั้นได้ดุจผงทราย แต่โดยปรมัตถ์ รสก็หามีในรูปไม่ ถ้าจะพึงมีไซร้ รสก็พึงปรากฏด้วยศัพท์ว่ารูปเหมือนกัน ฉันใด แม้กายายตนะก็ไม่มีในสรีระทั้งสิ้นโดยปรมัตถ์ ฉันนั้น และไม่มีในสรีระทั้งหมดก็ไม่ใช่ เพราะไม่อาจจะแยกออกได้ พึงทราบว่าความปะปนกันด้วยลักษณะในเรื่องกายายตนะนี้ย่อมไม่ปรากฏโดยประการฉะนี้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความไม่ปะปนกันของปสาทรูปเหล่านั้น โดยการกำหนดสภาพ (ลักษณะ) เป็นต้น กล่าวคือ

จักขุประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบรูป หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น
- มีหน้าที่แสวงหารูปารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็นเป็นเหตุใกล้

โสตประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบเสียง หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟัง
- มีหน้าที่แสวงหาสัททารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟังเป็นเหตุใกล้

ฆานประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบกลิ่น หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่น
- มีหน้าที่แสวงหาคันธารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่นเป็นเหตุใกล้

ชิวหาประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบรส หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรส
- มีหน้าที่แสวงหารสารมณ์
- มีความเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรสเป็นเหตุใกล้

กายประสาท :-

- มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรแก่การกระทบโผฏฐัพพารมณ์ หรือมีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัส
- มีหน้าที่แสวงหาโผฏฐัพพารมณ์

- มีความเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
- มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัสเป็นเหตุใกล้

วาทะของอาจารย์ทั้งหลาย

อาจารย์บางท่านกล่าวไว้ว่า ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมากเป็นจักษุ-ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่มีวาโยมาก ปฐวีมาก และอาโปมาก เป็นโสตะ ฆานะ และชิวหา-ปสาทรูปของมหาภูตรูปทั้งหมด เป็นกาย

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ปสาทรูปของมหาภูตรูปยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็นจักษุ-ปสาทรูปของมหาภูตรูปยิ่งด้วยวาโยธาตุในช่องหู ยิ่งด้วยอาโปธาตุ ยิ่งด้วยปฐวีธาตุ ก็เป็นโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย

อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกกล่าวท้วงว่า ขอจงนำพระพุทธพจน์มาอ้าง แต่พวกท่านจักไม่เห็นพระพุทธพจน์โดยแท้

ในบรรดาอาจารย์เหล่านั้น อาจารย์บางท่านยังกล่าวถึงเหตุว่า ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมากเป็นจักษุ ฯลฯ ปสาทรูปของมหาภูตรูปทั้งหมด เป็นกาย เพราะเป็นสิ่งที่รูปเป็นต้นอันเป็นคุณลักษณะของเตโชธาตุเป็นต้นอุปถัมภ์ไว้

[รูปารมณ์อันเป็นแสงประทีป สัททารมณ์อันเป็นเสียงลม คันธารมณ์อันเป็นกลิ่นของแผ่นดิน รสารมณ์อันเป็นรสของน้ำลายในช่องปาก อาจารย์บางท่านกล่าวว่าเป็นคุณลักษณะของเตโชธาตุเป็นต้นตามลำดับ จึงเห็นว่าความใสของมหาภูตรูปที่ยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็นจักษุ ความใสของมหาภูตรูปที่ยิ่งด้วยวาโยธาตุ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ เป็นโสตะ ฆานะ และชิวหา]

อาจารย์บางท่านเหล่านั้นพึงถูกท้วงติงว่า ใครกันเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปมีเตโชธาตุเป็นต้น เพราะไม่อาจกล่าวได้ในอวินิพโภครูปทั้งหลายว่า สภาวธรรมนี้เป็นคุณลักษณะของรูปนี้ สภาวธรรมนี้เป็นคุณลักษณะของรูปนี้ [รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โอชา และมหาภูตรูป ๔]

ถ้าปรวาทีนั้นจะพึงโต้สกวาทีว่า พวกท่านย่อมปรารถนากิจมีการทรงไว้เป็นต้นแห่งปฐวีธาตุเป็นต้น เพราะมหาภูตรูปนั้นๆ ในส่วนประกอบนั้นๆ มีมาก ฉันใด ข้อที่บุคคลพึงปรารถนาว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปเหล่านั้น เพราะแสดงว่ารูปเป็นต้นในส่วนประกอบอันยิ่งด้วยเตโชธาตุเป็นต้นมีมาก ก็ฉันนั้น

ปรวาทีนั้นพึงถูกท้วงติงว่า ถ้ากลิ่นในฝ่ายอันมีปฐวีธาตุมากพึงมีมากกว่ากลิ่นของน้ำเมาอันมีอาโปธาตุมาก และสีของน้ำเย็นก็พึงมีสีน้อยกว่าสีของน้ำร้อนอันมีเตโชธาตุมาก เมื่อเป็นเช่นนั้นพวกเราก็ปรารถนาข้อความว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูปเหล่านั้น แต่ข้อความทั้งสองอย่างนั้นหามีไม่ ดังนั้น ขอพวกท่านจงละการดำริความต่างกันแห่งมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยนั้นเถิด

พึงถือเอาข้อความนี้ว่า เมื่อความไม่ต่างกันของมหาภูตรูปในกลาปหนึ่งมีอยู่ รูปและรสเป็นต้นก็มิใช่เป็นอย่างเดียวกัน ฉันใด เมื่อเหตุต่างกันอื่นไม่มีอยู่ จักขุประสาทเป็นต้นก็มิใช่เป็นอย่างเดียวกัน ฉันนั้น

ถามว่า : เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กันและกันนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ กรรมเท่านั้นเป็นเหตุต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้น ดังนั้น จึงมีความต่างกันแห่งปสาทรูปเหล่านี้ เพราะความต่างกันแห่งกรรม หาใช่ความต่างกันของมหาภูตรูปไม่ กล่าวคือ เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ปสาทรูปจะไม่เกิดขึ้น ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า โดยแท้จริงแล้ว ปสาทรูปของมหาภูตรูปที่เสมอกัน [คือ ไม่ยิ่งหรือหย่อนกว่ากัน] ย่อมมีได้ หาใช่ของมหาภูตรูปที่ไม่เสมอกันไม่

อนึ่ง ในบรรดาปสาทรูปที่มีความต่างกันเพราะความต่างกันแห่งกรรมนั้น จักษุและโสตะเป็นอสัมปัตตวิสยคาหกะ (รับอารมณ์ที่มาไม่ถึงตน) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญาณ[คือ จักขุวิญญาณและโสตวิญญาณ] ในอารมณ์[คือรูปารมณ์และสัททารมณ์] อันมีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน

ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นสัมปัตตวิสยคาหกะ (รับอารมณ์ที่มาถึงตน) เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญาณ [คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ] ในอารมณ์[คือคันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์] ซึ่งติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่

อาศัยของตน[คือ ฆานะ ชิวหา และกายะ] โดยเนื่องด้วยมหาภูตอันเป็นที่อาศัย และโดยตนเอง[คือ โผฏฐัพพารมณ์]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “อารมณ์ชื่อว่ามาถึงตน เพราะเป็นอารมณ์ที่มาปรากฏแก่[จักษุและโสตะ]” ดังเห็นได้ว่า สีของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบจักขุประสาท แม้สีนั้นปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ได้ชื่อว่ามาถึงตนเหมือนกัน จักษุชื่อว่ามีอารมณ์ที่มาถึง เพราะมีสีนั้นเป็นอารมณ์

อาการทางกายของบุคคลที่ตัดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างย้อมผู้ซักผ้าอยู่ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล แต่เสียงมาโดยการสืบต่อๆ กันมาแห่งธาตุ กระทบโสต-ประสาทแล้วก็ถึงความเป็นสิ่งที่บุคคลกำหนดได้

ในคัมภีร์อรรถกถานั้นแม้กล่าวว่า “อารมณ์ชื่อว่ามาถึงตน เพราะเป็นอารมณ์มาปรากฏแก่[จักษุและโสตะ]” แต่สีของดวงจันทร์เป็นต้นก็ไม่มาถึงจักษุ ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั่นแหละ แม้เสียงก็ค่อยๆ มา เมื่อเกิดในที่ไกลก็พึงได้ยินช้า และมาโดยกระทบต่อๆ กันมา เมื่อกระทบโสตะก็ไม่ปรากฏว่าอยู่ในทิศชื่อโน้น ดังนั้น จักษุและโสตะจึงมีอารมณ์ที่มาไม่ถึง

ตาเปรียบด้วยงู

อนึ่ง ปสาทรูปเหล่านี้เปรียบเหมือนสัตว์มีงูเป็นต้น กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่างูย่อมไม่ชอบใจในที่ทั้งรดและกวาดในภายนอก จึงเข้าไปที่ทิ้งขยะ ใบหญ้าชัฏ และจอมปลวก ย่อมชอบใจในเวลานอน ย่อมถึงความเป็นสัตว์มีจิตสงบ ฉันใด แม้จักษุนี้ก็ฉันนั้น มีความพอใจในสิ่งไม่ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูผนังทองคำเป็นต้นที่ราบเรียบ แต่ย่อมชอบรูปอันวิจิตรและสิ่งที่มีลวดลายหลากสีมีดอกไม้และเครือเถาเป็นต้น เพราะในที่เช่นนั้น เมื่อตายังไม่เพียงพอ คนทั้งหลายก็ยังอ้าปากอยากมอง

หูเปรียบด้วยจระเข้

แม้จระเข้เล่า เมื่อออกไปภายนอกไม่เห็นสิ่งที่ตนจะพึงงับเอาก็หลับตาไป แต่ในกาลใดหยั่งลงสู่น้ำลึกราวร้อยวาเข้าไปยังโพรงนอนแล้ว ในกาลนั้นจิตของมันก็ถึงความ

สงบหลับสบาย ฉันใด แม้โสตะนี้ก็ฉันนั้น ชอบในที่มีโพรง อาศัยอากาศ ชอบใจในโพรงช่องหู อากาศช่องหูเท่านั้นเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงนั้น แม้อัชฌากาศก็สมควรเหมือนกัน กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำการสาธยายภายในถ้ำ เสียงหาเจาะผนังถ้ำออกไปภายนอกไม่ แต่ก็ออกไปตามช่องประตูและช่องหน้าต่างแล้ว กระทบสืบต่อๆ กันไปแห่งธาตุสี่แล้วกระทบโสตประสาท ในกาลนั้นชนผู้นั่งอยู่บนหลังถ้ำย่อมรู้ว่าบุคคลชื่อโน้นสาธยายอยู่เพราะการกระทบอย่างนั้น

เมื่อการกระทบสืบต่อๆ กันไปแห่งธาตุสี่ปรากฏอยู่อย่างนั้น ความเป็นอารมณ์ที่มาถึงตนย่อมมีได้

ถามว่า : โสตะนี้มีอารมณ์ที่มาถึงตนหรือ

ตอบว่า : ใช่แล้ว มีอารมณ์ที่มาถึงตน [คำตอบตามฝ่ายคัมภีร์มหาอรรถกถา]

ถามว่า : ถ้าเช่นนั้น กลองเป็นต้นดังในที่ไกล ก็จะไม่รู้เสียงในที่ไกล ใช่ไหม [คำถามแสดงโทษของคัมภีร์สังคหอรรถกถา]

ตอบว่า : ไม่พึงรู้ก็ไม่ใช่ เพราะเมื่อเสียงกระทบโสตประสาท ย่อมมีการรู้โดยประการนั้นๆ ว่า เสียงไกล เสียงใกล้ เสียงฝั่งโน้น เสียงฝั่งนี้ การรู้ได้นี้เป็นธรรมดา

ถามว่า : ธรรมดานี้มีประโยชน์อะไร

ตอบว่า : ช่องหูมีอยู่ในที่ใดๆ การได้ยินย่อมมีที่นั้นๆ เหมือนการเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้น ดังนั้น โสตประสาทนี้จึงมีอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนโดยแท้ [คำวินิจฉัยของคัมภีร์สังคหอรรถกถา]

จมูกเปรียบด้วยนก

แม้นกก็ไม่ยินดีบนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่ในเวลาใดมันโผบินล่วงการขว้างก้อนดินหนึ่งระยะหรือสองระยะบินขึ้นไปสู่อากาศว่างเปล่า ในเวลานั้นมันก็จะมีจิตสงบ ฉันใด แม้ฆานะก็ฉันนั้น มีความพอใจในอากาศ มีกลิ่นโดยอาศัยลมเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างโคย่อมสูดดมแผ่นดินเมื่อฝนตกใหม่ๆ แล้วบ่ายหน้าหาอากาศสูดลม และเวลาที่บุคคลเอานิ้วมือจับก้อนที่มีกลิ่นแล้วสูดดม เมื่อยังไม่สูดลมเข้าไปก็ไม่รู้กลิ่นของสิ่งนั้น

ลิ้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน

แม้สุนัขบ้านเที่ยวไปภายนอกอยู่ย่อมไม่เห็นที่ปลอดภัย ย่อมถูกประทุษร้ายโดยการขว้างด้วยก้อนดินเป็นต้น เข้าไปสู่ภายในบ้านแล้วก็คุ้ยขี้เถ้าที่เตาไฟย่อมนอนเป็นสุข ฉันใด แม้ชิวหาก็ฉันนั้น มีอัธยาศัยในบ้าน มีรสอาศัยอาโปธาตุเป็นอารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุแม้กระทำสมณธรรมตลอดสามยามแห่งราตรีแล้ว ถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่เข้าไปสู่หมู่บ้าน กระนั้นก็ตาม ท่านย่อมไม่อาจจะรู้รสของอาหารแห้งที่ไม่เปียกด้วยน้ำลายได้

กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก

แม้สุนัขจิ้งจอกเที่ยวไปภายนอกอยู่ก็ไม่ประสบความยินดี แต่เมื่อมันเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าผีดิบแล้วนอน จึงมีความสุข ฉันใด แม้กายก็ฉันนั้น มีอัธยาศัยในอุปาทินนกรูป (รูปที่มีใจครอง) มีโผฏฐัพพะที่อาศัยปฐวีธาตุเป็นอารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่าชนทั้งหลายเมื่อไม่ได้อุปาทินนกรูปอื่นก็เอาฝ่ามือของตนหนุนศีรษะนอน

อนึ่ง ปฐวีธาตุทั้งภายในและภายนอกย่อมเป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ของกาย-ประสาทนั้น กล่าวคือ ที่นอนแม้ปูไว้อย่างดียังไม่ทันนั่งก็ไม่รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่วางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบดูก็ไม่อาจรู้ถึงความแข็งและอ่อนได้ ดังนั้น ปฐวีธาตุทั้งภายในและภายนอกจึงเป็นปัจจัยในการรู้โผฏฐัพพารมณ์ของกายประสาทนั้น

[ประโยคว่า สุสนฺถตสฺสปิ หิ สยนสฺส หตฺเถ จปิตานมฺปิ วา ผลานํ น สกฺกา อนิสีทนฺเตน วา อนิปฺปีเฬนฺเตน วา ถทฺธมุทุภาโว ชานิตุ (ที่นอนแม้ปูไว้อย่างดียังไม่ทันนั่งก็ไม่รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่วางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบดูก็ไม่อาจรู้ถึงความแข็งและอ่อนได้) คำว่า สยนสฺส (ที่นอน) แปลร่วมกับ อนิสีทนฺเตน (ยังไม่ทันนั่ง) และ ผลานำ (ผลไม้) แปลร่วมกับ อนิปฺปีเฬนฺเตน (ยังไม่ทันบีบดู) จึงเป็นยถาลาภนัย คือ นัยตามที่ควรมีได้ ดังอุทาหรณ์ในทีฆนิกาย สามัญญผลสูตรว่า

ตตฺถ จกฺขุมา ปุริโส ตีเร ฐิโต ปสฺเสยฺย สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ.[๒๐]

“บุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนขอบสระนั้น จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง”

คำว่า ติฏฺจนฺตมฺปิ (หยุดอยู่บ้าง) มีความเกี่ยวเนื่องกับก้อนกรวด กระเบื้อง และฝูงปลา ส่วนคำว่า จรนฺตมฺปิ เกี่ยวเนื่องกับฝูงปลาเท่านั้น จึงต้องแปลคำว่า ติฏฺจนฺตมฺปิ เป็นวิเสสนะของ สกฺขรกถลิกมฺปิ และ มจฺฉคุมฺพมฺปิ อีกทั้งแปล จรนฺตมฺปิ เป็นวิเสสนะของ มจฺฉคุมฺพมฺปิ เท่านั้น]

พึงทราบความไม่ปะปนกันแห่งปสาทรูปเหล่านั้นโดยการกำหนดสภาพ (ลักษณะ) เป็นต้นอย่างนี้ เพราะสภาพ หน้าที่ ปัจจุปัฏฐาน (อาการปรากฏ) ปทัฏฐาน (เหตุใกล้) อารมณ์ อัธยาศัย และวัตถุที่อาศัยของจักษุประสาทเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตประสาทเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง ดังนั้น จักขายตนะเป็นต้นจึงไม่ปะปนกันโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบแม้อุปมาในการที่ปสาทรูปเหล่านั้นไม่ปะปนกัน ดังนี้ กล่าวคือ เงาแห่งธง ๕ สีที่บุคคลปักไว้ เนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่เงาของธงนั้นๆ ก็ไม่ปะปนกันและกัน ฉันใด อนึ่ง เมื่อเขาเอาฝ้าย ๕ สีฟั่นทำเป็นไส้ตะเกียงจุดให้ลุกโพลงแล้ว เปลวไฟดูเหมือนเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่เปลวไฟของแสงฝ้ายนั้นๆ ก็เป็นคนละอย่างไม่ปะปนกันและกัน ฉันใด อายตนะ ๕ เหล่านี้แม้รวมกันอยู่ในอัตภาพเดียวกันก็ไม่ปะปนกันและกัน ฉันนั้น

อนึ่ง ใช่แต่อายตนะ ๕ เหล่านี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้รูปที่เหลือก็ไม่ปะปนกัน กล่าวคือ ในสรีระนี้มีกาย ๓ ส่วน คือ กายท่อนล่าง กายท่อนกลาง และกายท่อนบน

กายท่อนล่าง คือ กายเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงไป ในกายท่อนล่างนั้นมีรูป ๔๔ รูป คือ

- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๘
- รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๘
- รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๘

กายท่อนกลาง คือ กายเบื้องบนตั้งแต่สะดือขึ้นไปถึงหลุมคอ ในกายท่อนกลางนั้นมีรูป ๕๔ รูป คือ

- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- วัตถุทสกะ ๑๐
- รูปหมวด ๘ ทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น

กายท่อนบน คือ กายเบื้องบนตั้งแต่หลุมคอขึ้นไป ในกายท่อนบนนั้นมีรูป ๘๔ คือ

- จักขุทสกะ ๑๐
- โสตทสกะ ๑๐
- ฆานทสกะ ๑๐
- ชิวหาทสกะ ๑๐
- กายทสกะ ๑๐
- ภาวทสกะ ๑๐
- รูปหมวด ๘ ทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น

ในบรรดาจักขุทสกะเป็นต้นนั้น **จักขุทสกะ** คือ หมู่รูปที่เป็นไปโดยจำแนกตามนิปผันนรูป ๑๐ ที่แยกจากกันแต่ละส่วนไม่ได้เหล่านี้ คือ มหาภูตรูป ๔ อันเป็นปัจจัยแก่จักขุประสาท สี กลิ่น รส โอชา ชีวิตินทรีย์ และจักขุประสาท

พึงทราบแม้รูปที่เหลือตามนัยนี้

ในบรรดารูปเหล่านั้น รูปกายท่อนล่างไม่ปะปนกับรูปกายท่อนกลางและรูปกายท่อนบน แม้รูปในกายที่เหลืออีก ๒ ก็ไม่ปะปนกับรูปกายนอกจากนี้ อุปมาเหมือนเงาภูเขาและเงาต้นไม้ในเวลาเย็นแม้ดุจเนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ก็มิได้ปะปนกัน ฉันใด รูป ๔๔ ก็ดี รูป ๕๔ ก็ดี รูป ๘๔ ก็ดี ก็ฉันนั้น แม้เป็นดุจเนื่องเป็นอันเดียวกันในกายเหล่านี้ แต่ก็ไม่ปะปนซึ่งกันและกัน

คำอธิบายรูปายตนนิเทศ

[๖๑๖-๖๑๙] ในนิเทศแห่งรูปายตนะ คำว่า วัณณนิภา คือ สีนั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิภา คือ สิ่งที่เปล่งแสง หมายความว่า ย่อมปรากฏแก่จักขุวิญญาณ คำว่า วัณณนิภา หมายถึง แสงคือสี

[คำว่า วณฺณนิภา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สีนั้นแหละ = วณฺโณ เอว วณฺณนิภา (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส)
- แสงคือสี = นิภาตีติ นิภา, วณฺโณ เอว นิภา วณฺณนิภา.
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยแรกคำว่า นิภา เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ มีเนื้อความตามบทหน้าที่ประกอบร่วมกัน ดัง คต ศัพท์ในคำว่า ทิฏฺเยว ทิฏฺจิคตํ (ความเห็นนั้นแหละ) ตามนัยหลังมาจาก นิ บทหน้า + ภา ธาตุ (ทิตฺติยํ = รุ่งโรจน์) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย อนึ่ง ตามนัยแรก วัณณนิภา คือ สีที่ไม่มีแสง ตามนัยหลังคือ สีที่มีแสง]

คำว่า สนิทัสสนะ (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปพร้อมกับการเห็น หมายความว่า รูปที่จักขุวิญญาณพึงเห็น

คำว่า สัปปฏิฆะ (รูปที่กระทบได้) คือ รูปที่เป็นไปพร้อมกับการกระทบ หมายความว่า รูปที่ยังการเสียดสีคือการกระทบให้เกิดขึ้น

ในบรรดาสีเขียวเป็นต้น สีเขียวเหมือนดอกสามหาว สีเหลืองเหมือนดอกกรรณิการ์ สีแดงเหมือนดอกชบา สีขาวเหมือนดาวประกายพรึก สีดำเหมือนถ่านเผา สีหงสบาทแดงเรื่อเหมือนย่างทรายและดอกยี่โถ

อนึ่ง ในคำว่า หริตฺตจ เหมวณฺณ กามํ สุมุข ปกฺกม[๒๑] (ดูก่อนสุมุขะผู้มีผิวพรรณงามดังทอง ท่านจงหนีไปตามปรารถนาเถิด) พระพุทธองค์ตรัสเรียกทองว่า หริ ก็จริง แต่ในที่นี้สีขาวเหลืองชื่อว่า หริ เพราะทรงถือเอาทองนั้นด้วยศัพท์ว่า ชาตรูป ข้างหน้าแล้ว บททั้ง ๗ เหล่านี้มิได้ระบุวัตถุที่ตั้งไว้ ทรงแสดงโดยสภาวะนั่นเอง

คำว่า หริวณฺณํ (สีเขียวใบไม้) คือ สีเหมือนหญ้าแพรกสด

คำว่า อมฺพงฺกุรวณฺณํ (สีม่วง) คือ สีเหมือนหน่อมะม่วง

บททั้ง ๒ เหล่านี้ทรงแสดงไว้โดยระบุวัตถุที่ตั้ง

บทว่า ทีฆ (ยาว) เป็นต้น ๑๒ บท ทรงแสดงไว้โดยชื่อเรียก และชื่อเรียกนั้นแห่งบทดังกล่าวก็สำเร็จแล้วโดยอุปนิธาบัญญัติ (บัญญัติโดยเทียบเคียง) และสำเร็จแล้วโดยรูปร่าง กล่าวคือ คำว่า ทีฆ เป็นต้นสำเร็จด้วยการบัญญัติเทียบเคียงซึ่งกันและกัน ส่วนคำว่า วฏฺฏ (กลม) เป็นต้น สำเร็จโดยรูปร่างพิเศษ

ในเรื่องนั้น สิ่งยาวกว่านั้นชื่อว่า ยาว โดยเทียบเคียงกับรูปที่สั้น และชื่อว่า สั้น โดยเทียบกับรูปที่ยาวกว่านั้น

รูปเล็กกว่านั้นชื่อว่า อณู โดยเทียบเคียงกับรูปที่ใหญ่ และชื่อว่า ใหญ่ โดยเทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น

รูปที่มีสัณฐานเหมือนล้อเกวียน ชื่อว่า กลม

รูปที่มีสัณฐานเหมือนไข่ไก่ ชื่อว่า ปริมณฑล

รูปที่ประกอบด้วยเหลี่ยมทั้ง ๔ ชื่อว่า จตุรัส (สี่เหลี่ยม)

แม้รูป ๖ เหลี่ยมเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า นินฺนำ (ลุ่ม) คือ รูปที่ยุบลง

คำว่า ถลำ (ดอน) คือ รูปที่นูนขึ้น

ในบรรดารูปยาวเป็นต้นนั้น บุคคลสัมผัสรูปยาวเป็นต้นแล้วจึงอาจเพื่อรู้ได้ แต่สีเขียวเป็นต้นบุคคลสัมผัสแล้วไม่อาจรู้ได้ ดังนั้น จึงมิได้ตรัสรูปยาวไว้โดยตรง รูปสั้นเป็นต้นก็ไม่ตรัสไว้เหมือนกัน พึงทราบหมู่มหาภูตรูปที่ตั้งอยู่ตามอาการ[ที่ยาวหรือสั้นเป็นต้น]นั้นๆ โดยอาศัยรูปนั้นๆ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นรูปายตนะในรูปายตนนิเทศนี้ตามชื่อเรียกนั้นๆ

บทว่า ฉายา (เงา) อาตโป (แดด) นี้ เป็นคำกำหนดซึ่งกันและกัน แสงสว่างและความมืดก็กำหนดไว้ซึ่งกันและกัน

บท ๔ บทว่า อพฺภา (เมฆ) มหิกา (น้ำค้าง) เป็นต้น แสดงไว้ด้วยวัตถุที่ตั้งเท่านั้น

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อพฺภา แปลว่า เมฆ

คำว่า มหิกา แปลว่า น้ำค้าง

พระพุทธองค์ทรงแสดงสีแห่งเมฆเป็นต้นไว้ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านี้ และทรงแสดงสีคือรัศมีแห่งวัตถุนั้นๆ ด้วยคำว่า จนฺทมณฺฑลสฺส วณฺณนิภา (สีแห่งดวงจันทร์) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบความต่างกันแห่งวัตถุมีดวงจันทร์เป็นต้นอย่างนี้

วิมานของจันทเทพบุตรยาวและกว้าง ๔๙ โยชน์ สำเร็จด้วยแก้วมณีปิดบังไว้ด้วยเงิน ชื่อว่า ดวงจันทร์

วิมานของสุริยเทพบุตรยาวและกว้าง ๕๐ โยชน์ สำเร็จด้วยทองปิดบังไว้ด้วยแก้วผลึก ชื่อว่า ดวงอาทิตย์

วิมานของเทพบุตรนั้น ๆ ยาวและกว้าง ๗ โยชน์ ๘ โยชน์ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ ชื่อว่า ดวงดาว

[วิมานของจันทเทพและสูริยเทพบุตรที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ ไม่ใช่ขนาดของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ แต่เป็นวิมานที่พำนักของเทพบุตรผู้ไปเกิดในสถานที่ทั้งสองนั้น แต่คนทั่วไปมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามปกติ เหมือนวิมานของภุมเทวดาหรือภุมเทวดาที่อยู่ในเมืองมนุษย์ก็ไม่มีใครพบเห็น]

ในบรรดาดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านั้น ดวงจันทร์อยู่ข้างล่าง ดวงอาทิตย์อยู่ข้างบน ระหว่างดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองมีระยะหนึ่งโยชน์ โดยส่วนสุดข้างล่างของดวงจันทร์และโดยส่วนสุดข้างบนของดวงอาทิตย์มีระยะร้อยโยชน์ ดวงดาวทั้งหลายย่อมโคจรไปทั้งสองข้าง

อนึ่ง ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น ดวงจันทร์โคจรไปช้า ดวงอาทิตย์โคจรไปเร็ว ดวงดาวทั้งหลายไปเร็วกว่าเขาทั้งหมด บางคราวโคจรไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ บางคราวก็โคจรไปข้างหลัง

บทว่า อาทาสมณฺฑลํ (วงกระจก) คือ กระจกที่ทำด้วยสำริด

คำว่า มณิ (แก้วมณี) คือ แก้วมณีหลายชนิดมีแก้วโชติรสเป็นต้นที่เหลือยกเว้นแก้วไพฑูรย์

[แก้วโชติรส คือ แก้วสารพัดนึกที่บันดาลให้สำเร็จสมตามปรารถนา ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทว่า

ตตฺถ โชติรโสติ สพฺพกามททำ มณิรตนำ วุจฺจติ.[๒๒]

"ในพากย์นั้น แก้วมณีที่ให้สิ่งที่น่าปรารถนาทุกอย่างได้ชื่อว่า โชติรส"]

สังข์ที่เกิดในมหาสมุทร ชื่อว่า สังข์ แม้แก้วมุกดา (ไข่มุก) ก็เกิดในมหาสมุทรบ้าง เกิดในที่อื่นจากมหาสมุทรบ้าง

คำว่า เวฬุริโย (แก้วไพฑูรย์) คือ แก้วมณีที่มีสีเหมือนไม้ไผ่ (เพชรตาแมว)

พระฉวีวรรณของพระศาสดาได้ชื่อว่า ชาตรูปะ (ทอง) ดังจะเห็นได้ว่า พระ-ศาสดามีพระฉวีวรรณเหมือนทองคำ แม้สีทองคำก็เรียกว่ามีสีเหมือนพระฉวีวรรณของพระศาสดา

[คำว่า ชาตรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาตำ รูปำ ยสฺสาติ ชาตรูปำ (มีสีที่เกิดแล้วตามปกติ, มีสีไม่เปลี่ยนแปลง)]

พระพุทธองค์ตรัสไว้[ในชาตรูปสิกขาบท]ว่า รชตำ วุจฺจติ กหาปโณ- โลหมาสโก ทารุมาสโก ชตุมาสโก, เย โวหารำ คจฺฉนฺติ [๒๓] (กหาปณะได้ชื่อว่า รชตะ คือ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ทารุมาสก (มาสกทำด้วยไม้) และชตุมาสก (มาสกทำด้วยครั่ง) ซึ่งถึงการซื้อขาย) ทั้งหมดนั้นย่อมถือเอาในเรื่องรชตะนี้

พระพุทธองค์ทรงถือเอารูปที่เหลืออันจำแนกเป็นสีเสื่อลำแพน สีท่อนผ้า และสีฝักบัวเป็นต้นที่เหลือยกเว้นรูปที่ตรัสไว้ในบาลี ด้วยบทว่า ยำ วา ปนญฺญมฺปิ (หรือแม้รูปอื่นใด) นี้ เพราะสีทั้งหมดนั้นรวมอยู่ในรูปที่เป็นเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ รูปทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามสีเขียวเป็นต้น ก็มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า รูปารมณ์นั้นพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบจักขุประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่จักขุวิญญาณ

- มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

- มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้ [๒๔]

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งหมดก็มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้เหมือนรูปารมณ์ดังกล่าว มีข้อพิเศษคือ ความต่างกันมีอยู่ในอุปาทายรูปใด ข้าพเจ้าจักกล่าวไว้ในอุปาทาย-รูปนั้น

รูปที่เหลือในรูปายตนนิเทศนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว ในจักขายตนนิเทศนั้นมีการแสดงจักษุเป็นประธาน แต่ในรูปายตนนิเทศนี้มีการแสดงรูปเป็นประธาน

ในจักขายตนนิเทศนั้น มีชื่อ ๑๔ อย่างว่า จกฺขุมฺเปตํ (รูปนี้เป็นจักษุบ้าง) เป็นต้น แต่ในรูปายตนนิเทศนี้มีชื่อ ๓ อย่างว่า รูปมฺเปตํ เป็นต้น (รูปนี้เรียกว่ารูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง)

บทที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั่นแหละ

แม้ในรูปายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระเหล่านั้นไว้เหมือนตรัสวาระ ๑๓ วาระ เพื่อกำหนดจักษุประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ วาระเหมือนกัน

คำอธิบายสัททายตนนิเทศ

[๖๒๐-๖๒๓] ในนิเทศแห่งสัททายตนะ คำว่า เภริสทฺโท (เสียงกลอง) คือ เสียงกลองใหญ่และกลองรบ

แม้เสียงตะโพน เสียงสังข์ และเสียงบัณเฑาะว์ ก็เป็นเสียงที่มีเสียงตะโพนเป็นต้นเป็นปัจจัย

เสียงที่เรียกว่าเพลงขับ ชื่อว่า เสียงขับร้อง

เสียงของดุริยางค์มีพิณเป็นต้นที่ขึงสายไว้อันนอกจากเสียงที่กล่าวไว้ ชื่อว่าเสียงประโคม

คำว่า สมฺมสทฺโท (เสียงฉิ่ง) คือ เสียงฉิ่งสำริดและกรับไม้ตาล

บทว่า ปาณิสทฺโท (เสียงปรบมือ) คือ เสียงปรบด้วยฝ่ามือ

บทว่า สตฺตานำ นิคฺโฆสสทฺโท (เสียงร้องของสัตว์) คือ เสียงเซ็งแซ่ที่มีบทและพยัญชนะไม่ปรากฏของสัตว์จำนวนมากที่มาชุมนุมกัน

บทว่า ธาตูนำ สนฺนิฆาตสทฺโท (เสียงกระทบกันของธาตุ) คือ เสียงที่เกิดจากการเสียดสีกันของต้นไม้ และเสียงตีระฆังเป็นต้น

เสียงของลมพัด ชื่อว่า เสียงลม

เสียงของน้ำกำลังไหล หรือน้ำกระทบกัน ชื่อว่า เสียงน้ำ

เสียงสนทนาเป็นต้นของพวกมนุษย์ ชื่อว่า เสียงมนุษย์

เสียงที่เหลือทั้งหมดยกเว้นเสียงมนุษย์นั้นแล้ว ชื่อว่า เสียงอมนุษย์

เสียงทั้งหมดเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ เสียงมนุษย์และเสียงอมนุษย์นี้

กระนั้นก็ตาม เสียงที่มิได้ตรัสไว้ในพระบาลีที่เป็นไปในเวลาผ่าไม้ไผ่และเสียงฉีกผ้าเป็นต้น พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ เสียงทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามเสียงกลองเป็นต้น ก็มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า สัททารมณ์นั้นพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบโสตประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ
- มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ในสัททายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ วาระ

เนื้อความของวาระเหล่านั้นสามารถจะรู้ได้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ดังนั้น จึงมิได้อธิบายให้พิสดาร

คำอธิบายคันธายตนนิเทศ

[๖๒๔-๖๒๗] ในนิเทศแห่งคันธายตนะ คำว่า มูลคนฺโธ (กลิ่นรากไม้) คือ กลิ่นที่เกิดขึ้นอาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง

แม้กลิ่นของแก่นเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

กลิ่นผักดองเป็นต้นที่ยังไม่ได้ปรุงหรือปรุงแล้วไม่ดี ชื่อว่า กลิ่นบูด

กลิ่นเกล็ดปลา กลิ่นเนื้อเน่า และกลิ่นเนยใสเสียเป็นต้น ชื่อว่า กลิ่นคาว

คำว่า สุคนฺโธ (กลิ่นหอม) ได้แก่ กลิ่นที่น่าปรารถนา

คำว่า ทุคฺคนฺโธ (กลิ่นเหม็น) ได้แก่ กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนา

กลิ่นทุกอย่างเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ กลิ่นหอมและกลิ่นเหม็นนี้ กระนั้นก็ตาม แม้กลิ่นทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีกลิ่นฝักบัวและกลิ่นท่อนผ้าเป็นต้น ก็พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ กลิ่นทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามกลิ่นรากไม้เป็นต้น ก็มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า คันธารมณ์นั้นพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบฆานประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณ
- มีการเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ในคันธายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนจักขายตนนิเทศนั้น วาระเหล่านั้นมีเนื้อความปรากฏชัดแล้วทีเดียว

คำอธิบายรสายตนนิเทศ

[๖๒๘-๖๓๑] ในนิเทศแห่งรสายตนะ คำว่า มูลรโส (รสรากไม้) ได้แก่ รสที่อาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น

แม้รสลำต้นเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อมฺพิลํ (เปรี้ยว) คือ รสเปรี้ยวในเปรียงเป็นต้น

คำว่า มธุรํ (หวาน) คือ รสมีเนยใสแห่งโคเป็นต้นโดยแท้

ส่วนน้ำผึ้งที่ผสมกับรสฝาดเก็บไว้นานเข้า ก็กลายเป็นรสฝาด น้ำอ้อยที่ผสมกับรสขื่นเก็บไว้นานเข้า ก็กลายเป็นรสขื่น แต่เนยใสที่เก็บไว้นานแม้เปลี่ยนสีและกลิ่นก็ไม่เปลี่ยนรส ดังนั้น เนยใสนั้นจึงชื่อว่ามีรสหวานโดยแท้

คำว่า ติตฺตกํ (ขม) คือ ใบสะเดาเป็นต้น

คำว่า กฏุกํ (เผ็ด) คือ ขิงและพริกไทยเป็นต้น

คำว่า โลณิกํ (เค็ม) คือ เกลือทะเลเป็นต้น

คำว่า ขาริกํ (ขื่น) คือ มะเขือและหน่อไม้เป็นต้น

คำว่า ลมฺพิลํ (เฝื่อน) คือ พุทรา มะขามป้อม และมะขวิดเป็นต้น

คำว่า กสาวํ (ฝาด) คือ สมอเป็นต้น

แม้รสทั้งหมดนี้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้ง แต่ในนิเทศนี้พึงทราบว่าตรัสไว้โดยชื่อว่า อมฺพิล (เปรี้ยว) เป็นต้นด้วยวัตถุที่ตั้งนั้นๆ

บทว่า สาทุ (อร่อย) หมายความว่า รสที่น่าปรารถนา

บทว่า อสาทุ (ไม่อร่อย) หมายความว่า รสที่ไม่น่าปรารถนา

รสทุกอย่างเป็นอันถือเอาแล้วด้วยบททั้งสอง คือ รสที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนานี้ กระนั้นก็ตาม แม้รสทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีรสก้อนดิน รสฝาเรือน และรสท่อนผ้าเป็นต้น ก็พึงทราบว่ารวมเข้าในข้อเยวาปนกะ

โดยประการดังนี้ รสทั้งหมดนี้แม้ต่างกันโดยจำแนกตามรสรากไม้เป็นต้น ก็มิได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า รสารมณ์นั้นพึงทราบว่า :-

- มีสภาพกระทบชิวหาประสาท
- มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ชิวหาวิญญาณ

- มีการเป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ[๒๕]

พึงทราบบทที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ในจักขายตนนิเทศ โดยแท้จริงแล้ว แม้ในรสายตนนิเทศนี้ก็ตรัสวาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนจักขายตนนิเทศนั้น

คำอธิบายอิตถินทริยนิเทศ

[๖๓๒] ในนิเทศแห่งอิตถินทรีย์ คำว่า ยํ เป็นศัพท์แสดงเหตุ จึงมีข้อความในเรื่องนี้ดังนี้ว่า ทรวดทรงหญิงเป็นต้นแห่งหญิงย่อมมีด้วยเหตุ[คือรูป]ใด

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ลิงฺคํ แปลว่า ทรวดทรง กล่าวคือ ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุระเป็นต้นของหญิงไม่เหมือนของชาย เพราะกายท่อนล่างของหญิงทั้งหลายล่ำ กายท่อนบนไม่ล่ำ มือเท้าเล็ก ปากเล็ก

[คำว่า ลิงฺค ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิงฺค ธาตุ (คมเน = ไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิงฺเคติ คเมติ โพเธตีติ ลิงฺคํ = สิ่งที่แสดงให้รู้เพศหญิงหรือชาย, ทรวดทรง]

บทว่า นิมิตฺตํ (เครื่องหมาย) หมายความว่า เครื่องหมายอันเป็นเหตุรู้ได้ กล่าวคือ เนื้ออุระของหญิงทั้งหลายไม่ล่ำ ปากไม่มีหนวดเครา แม้การเกล้าผมและการนุ่งผ้าก็ไม่เหมือนพวกชาย

คำว่า กุตฺตํ แปลว่า การกระทำ กล่าวคือ ในเวลาเป็นเด็ก หญิงทั้งหลายย่อมเล่นกระด้งและสากเล็กๆ ย่อมเล่นตุ๊กตาที่สวยงาม หรือเอาปอที่ทำด้วยดินเหนียวมากรอเป็นด้าย

[คำว่า กุตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ต ปัจจัย แปลง กร เป็น กุ แล้วซ้อน ตฺ เป็น ตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กุตฺตํ (การกระทำ)]

บทว่า อากปฺโป (อาการ) คือ อาการมีการเดินเป็นต้น กล่าวคือ หญิงทั้งหลายเมื่อเดินก็เดินไม่องอาจ เมื่อยืน เมื่อนอน เมื่อนั่ง เมื่อเคี้ยวกินก็ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน

ไม่องอาจ เมื่อบริโภคก็บริโภคอย่างไม่องอาจ ดังจะเห็นได้ว่า ชนทั้งหลายเห็นคนแม้เป็นชายผู้ไม่องอาจก็พูดว่า ชายคนนี้เดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน บริโภคเหมือนผู้หญิง

แม้บททั้งสองว่า อิตฺถิตฺตํ อิตฺถิภาโว (สภาพหญิง ภาวะของหญิง) ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ เป็นสภาวะของหญิง

[คำว่า สภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาวียติ ลกฺขียติ เอเตนาติ ภาโว.
  (ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สนฺโต ภาโว สภาโว (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อนึ่ง สภาวะของหญิงนี้เกิดจากกรรม ปรากฏขึ้นในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงของหญิงเป็นต้นปรากฏในปวัตติกาลอาศัยอิตถินทรีย์ อุปมาเหมือนกับเมื่อมีเมล็ดพืชต้นไม้อาศัยพืชย่อมเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาคบตั้งอยู่เต็มช่องว่าง เพราะมีพืชเป็นปัจจัย ฉันใด เมื่อมีอิตถินทรีย์คือความเป็นหญิง อวัยวะมีทรวดทรงของหญิงเป็นต้นก็มีได้ ฉันนั้น ดังจะเห็นได้ว่า :-

- อิตถินทรีย์เหมือนเมล็ดพืช
- ทรวดทรงของหญิงเป็นต้น ย่อมปรากฏในปวัตติกาลอันอาศัยอิตถินทรีย์เหมือนต้นไม้อาศัยพืชเจริญเติบโตสมบูรณ์ตั้งอยู่เต็มช่องว่าง

อนึ่ง ในเรื่องนั้น อิตถินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นพึงรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง

คำว่า อิทํ ตํ รูปํ อิตฺถินฺทฺริยํ (รูปนี้ชื่อว่าอิตถินทรีย์) หมายความว่า รูปนี้ไม่เหมือนกับจักขุนทรีย์เป็นต้น ที่มีแก่บุรุษได้อีกด้วย แต่เป็นอินทรีย์เฉพาะของหญิงแน่นอน จึงชื่อว่า อิตถินทรีย์

คำอธิบายปุริสินทริยนิเทศ

[๖๓๓] แม้ปุริสินทรีย์ก็มีนัยเดียวกัน แต่ทรวดทรงของชายเป็นต้นพึงทราบโดยความตรงกันข้ามกับทรวดทรงของหญิงเป็นต้น เพราะสัณฐานแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุระเป็นต้นของชาย ไม่เหมือนของหญิง กล่าวคือ กายท่อนบนของชายล่ำสัน กายท่อนล่างไม่ล่ำสัน มือเท้าก็ใหญ่ ปากใหญ่ เนื้ออกล่ำสัน หนวดเคราเกิดขึ้น การเกล้าผม และการนุ่งผ้าไม่เหมือนของหญิงทั้งหลาย

ในเวลาเป็นเด็กย่อมเล่นรถและไถเป็นต้น ย่อมทำขอบคันด้วยทรายแล้วขุดบ่อน้ำ แม้การเดินเป็นต้นก็องอาจ ชนทั้งหลายเห็นหญิงผู้ทำการเดินเป็นต้นให้องอาจ ย่อมพูดว่าเดินเหมือนชายเป็นต้น

วิธีที่เหลือเหมือนวิธีที่กล่าวไว้ในอิตถินทรีย์

ในบรรดาอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น พึงทราบว่า อิตถินทรีย์ :-

- มีสภาพเป็นหญิง
- มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของหญิง
- มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดทรวดทรง เครื่องหมาย การกระทำ และกิริยาอาการของความเป็นหญิง

ปุริสินทรีย์ :-

- มีสภาพเป็นชาย
- มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของชาย
- มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดทรวดทรง เครื่องหมาย การกระทำ และกิริยาอาการของความเป็นชาย

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้งสองนี้ย่อมปรากฏแก่คนต้นกัปในปวัตติกาล ย่อมปรากฏในปวัตติกาลต่อมา แม้ปรากฏในปฏิสนธิกาลก็เปลี่ยนแปลงได้ในปวัตติกาล สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เตน โข ปน สมเยน อณฺฑตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหติ.[๒๖]

เตน โข ปน สมเยน อณฺฑตริสฺสา ภิกฺขุนิยา ปุริสลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหติ.[๒๖]

“ในสมัยนั้นแล เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง”

ในสมัยนั้นแล เพศชายปรากฏแก่ภิกษุณีรูปหนึ่ง”

อนึ่ง ในบรรดาเพศทั้งสองนั้น เพศชายเป็นอุดมเพศ เพศหญิงเป็นหีนเพศ ดังนั้น เพศชายย่อมอันตรธานไปเพราะอกุศลอันมีกำลัง เพศหญิงย่อมปรากฏด้วยกุศลที่อ่อนกำลัง แต่เพศหญิงย่อมอันตรธานไปด้วยอกุศลอันอ่อนกำลัง เพศชายย่อมปรากฏด้วยกุศลที่มีกำลัง

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าภาวรูปทั้งสองย่อมอันตรธานไปด้วยอกุศล ย่อมปรากฏด้วยกุศล

[เมื่อภาวรูปเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ทรวดทรงและเครื่องหมายอันเป็นผลของภาวรูปก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมด้วย ส่วนการกระทำและกิริยาอาการก็ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ภาวรูปเกิดขึ้นอยู่ทุกขณะในอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะตามธรรมเนียมของกรรมชรูป แต่ในเวลาเปลี่ยนเพศ ภาวรูปเดิมที่เกิดขึ้นตามลำดับนั้นได้หยุดยั้งลง มีภาวรูปอย่างอื่นเกิดขึ้นด้วยแรงกรรม และพร้อมกับที่ภาวรูปเดิมหยุดยั้งการเกิดขึ้น รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหารที่เนื่องด้วยทรวดทรงและเครื่องหมายก็หยุดยั้งการเกิดขึ้น มีเพียงกรรมชรูปเป็นต้นที่เป็นผลของภาวรูปใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ความเปลี่ยนแปลงของภาวรูปและกรรมชรูปเป็นต้นที่เนื่องด้วยทรวดทรงเป็นต้นดังกล่าวนี้ชื่อว่า การเปลี่ยนเพศ]

เรื่องอุภโตพยัญชนก

ถามว่า : บุคคลผู้เป็นอุภโตพยัญชนก (คนสองเพศ) มีอินทรีย์เดียวหรือมีสองอินทรีย์

ตอบว่า : มีอินทรีย์เดียว อนึ่ง อินทรีย์ของหญิงผู้เป็นอุภโตพยัญชนกนั้นเป็นอิตถินทรีย์ ของชายผู้เป็นอุภโตพยัญชนกเป็นปุริสินทรีย์

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เครื่องหมายเพศ (อวัยวะแสดงเพศ) ที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่าอินทรีย์เป็นเหตุเกิดของเครื่องหมายเพศ และอินทรีย์ของบุคคลผู้เป็นอุภโตพยัญชนกนั้นก็ไม่มี

ตอบว่า : อินทรีย์ของเขามิใช่เหตุเกิดของเครื่องหมายเพศ

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะอินทรีย์ไม่มีอยู่ทุกเมื่อ กล่าวคือ เมื่อใดจิตกำหนัดเกิดขึ้นแก่หญิงผู้เป็นอุภโตพยัญชนก เมื่อนั้น เครื่องหมายเพศชายย่อมปรากฏ เครื่องหมายเพศหญิงย่อมปิดบังซ่อนเร้น ชายผู้เป็นอุภโตพยัญชนกอื่นจากนี้ก็มีเครื่องหมายเพศหญิงที่นอกจากนี้เหมือนกัน

ถ้าอินทรีย์ของอุภโตพยัญชนกทั้งสองเหล่านั้น พึงเป็นเหตุให้เกิดเครื่องหมายที่ ๒ เครื่องหมายเพศทั้งสองก็พึงมีได้ทุกเมื่อ แต่ว่าหาได้มีอยู่ไม่ ดังนั้น จึงควรทราบข้อวินิจฉัยนี้ว่า อินทรีย์ของเขานั้นไม่ใช่เหตุให้เกิดเครื่องหมายเพศ แต่จิตกำหนัดที่มีกรรมเป็นสหายเป็นสาเหตุให้เกิดนิมิตที่ ๒ นี้

อนึ่ง อินทรีย์ของอุภโตพยัญชนกนั้นมีเพียงหนึ่งเท่านั้น ดังนั้น หญิงผู้เป็นอุภโตพยัญชนกก็ตั้งครรภ์เองได้ ทั้งทำให้บุคคลอื่นตั้งครรภ์ก็ได้ ส่วนชายผู้เป็นอุภโต-พยัญชนกย่อมทำบุคคลอื่นให้ตั้งครรภ์ได้ แต่ตั้งครรภ์เองไม่ได้

คำอธิบายชีวิตินทริยนิเทศ

[๖๓๔] ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ คำที่ควรกล่าวในชีวิตินทริยนิเทศนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในนามชีวิตินทรีย์แล้ว

อนึ่ง ในนามชีวิตินทรีย์นั้นได้ตรัสว่า โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมานํ (อายุใดของนาม-ธรรมเหล่านั้น) แต่ในชีวิตินทริยนิเทศนี้ตรัสว่า โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมานํ (อายุใดของรูปธรรมเหล่านั้น) เพราะความเป็นรูปชีวิตินทรีย์ การตรัสไว้อย่างนี้เป็นความต่างกัน

อนึ่ง ลักษณะเป็นต้นของรูปชีวิตินทรีย์นั้น พึงทราบอย่างนี้ :-

- มีสภาพดูแลรักษาสหชาตรูป
- มีหน้าที่ยังรูปเหล่านั้นให้เป็นไป
- มีการดำรงรูปเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ
- มีสหชาตรูปที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุใกล้ [๒๗]

คำอธิบายกายวิญญัตินิเทศ

[๖๓๕] ในนิเทศแห่งกายวิญญัติ ลำดับแรก พึงทราบเนื้อความในบทว่า กาย-วิญฺญตฺติ (กายวิญญัติ) นี้

คำว่า วิญญัติ คือ อากัปกิริยาที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ อันหมู่สัตว์ดิรัจฉานรับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อันเคลื่อนไหว]ของบุรุษผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางกาย หรืออันผู้บุรุษรับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อันเคลื่อนไหว]ของสัตว์ดิรัจฉานผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางกาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิญญัติ คือ อากัปกิริยาอันบุคคลเข้าใจได้โดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย[อันเคลื่อนไหว]

[คำว่า วิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อากัปกิริยาที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ = ภาโว วิญฺญายติ เอตายาติ วิญฺญตฺติ. (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- อากัปกิริยาอันบุคคลเข้าใจได้ = วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า กายวิญญัติ หมายถึง วิญญัติคือกายที่เรียกว่าการไหวกาย ซึ่งตรัสไว้ในพระบาลีว่า

กาเยน สำวโร สาธุ.[๒๘]

“การสำรวมกายเป็นการดี”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กายวิญญัติ คือ วิญญัติทางกาย เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจ

ความประสงค์ด้วยกายที่เคลื่อนไหว และเพราะเป็นรูปที่บุคคลพึงเข้าใจได้เองด้วยกายที่เคลื่อนไหวนั้น

[คำว่า กายวิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิญญัติคือกาย = กาโย เอว วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส : กาย ศัพท์หมายถึง วิการรูปที่ปรากฏในขณะเคลื่อนไหวร่างกาย)

- วิญญัติทางกาย = กาเยน วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ.

(ตติยาตัปปุริสสมาส : กาย ศัพท์หมายถึง ร่างกายที่เคลื่อนไหว)]

ในพระบาลีว่า กุสลจิตฺตสฺส วา (ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล) เป็นต้น หมายความว่า จิตของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศลด้วยกุศลจิต ๙ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง อภิญญาจิต ๑ ดวง หรือผู้มีจิตที่เป็นอกุศลด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง หรือมีจิตที่เป็นอัพยากฤตด้วยกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๒ ดวง และรูปาวจรกิริยาจิตที่บรรลุอภิญญา ๑ ดวง จิตดวงอื่นจากนี้ย่อมไม่ยังวิญญัติให้เกิดได้

อนึ่ง เสกขบุคคล อเสกขบุคคล และปุถุชนก็มีวิญญัติด้วยจิตเพียงเท่านี้ ดังนั้น พระองค์จึงทรงแสดงวิญญัติโดยเป็นเหตุด้วยบททั้ง ๓ โดยจำแนกตามกุศลจิตเป็นต้นเหล่านี้ [คือ กุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต]

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า อภิกฺกมนฺตสฺส วา (ก้าวไปอยู่) เป็นต้น เพื่อแสดงวิญญัติโดยผลด้วยบททั้ง ๖ ดังจะเห็นได้ว่า การก้าวไปเป็นต้นชื่อว่า ผลของวิญญัติ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิญญัติ

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิกฺกมนฺตสฺส (ก้าวไปอยู่) หมายความว่า นำกายไปข้างหน้า

บทว่า ปฏิกฺกมนฺตสฺส (ถอยกลับอยู่) หมายความว่า นำกายกลับมาข้างหลัง

บทว่า อาโลเกนฺตสฺส (แลดูอยู่) หมายความว่า แลดูตรงๆ

บทว่า วิโลเกนฺตสฺส (เหลียวดูอยู่) หมายความว่า แลดูทางโน้นแลดูทางนี้

บทว่า สมิญฺเชนฺตสฺส (คู้เข้าอยู่) หมายความว่า งอข้อต่อทั้งหลาย

บทว่า ปสาเรนฺตสฺส (เหยียดออกอยู่) ได้แก่ เหยียดข้อต่อทั้งหลาย

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กายสฺส ถมฺภนา (การค้ำจุนกาย) เป็นต้น เพื่อแสดงวิญญัติโดยสภาวะด้วยบททั้ง ๖

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กายสฺส แปลว่า ของกาย

คำว่า ถัมภนา คือ สภาวะค้ำจุนกายแล้วทำให้แข็ง

พระพุทธองค์ทรงเพิ่มบทนั้นด้วยบทอุปสรรค จึงตรัสว่า สนฺถมฺภนา (กิริยาค้ำจุนด้วยดี)

อีกอย่างหนึ่ง กิริยาค้ำจุนที่มีกำลังมาก ชื่อว่า สันถัมภนา (กิริยาค้ำจุนอย่างยิ่ง)

[คำว่า สนฺถมฺภนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กิริยาค้ำจุนด้วยดี = สุฏฺฐุ ถมฺภนา สนฺถมฺภนา (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ดี)
- กิริยาค้ำจุนอย่างยิ่ง = ภุสํ ถมฺภนา สนฺถมฺภนา (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ยิ่ง)]

คำว่า สันถัมภิตัตตะ คือ ภาวะของกายที่ค้ำจุนด้วยดี

ชื่อว่า วิญญัติ (การแสดงให้รู้) ด้วยการแสดงให้รู้[ความต้องการ]

คำว่า วิญฺญาปนา แปลว่า กิริยาที่แสดงให้รู้[ความต้องการ]

คำว่า วิญญาปิตัตตะ คือ ภาวะของความต้องการอันบุคคลแสดงให้รู้

คำที่เหลือที่พึงกล่าวในเรื่องวิญญัตินี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในทวารกถามาแล้วในวจีวิญญัติก็เหมือนกัน

คำอธิบายวจีวิญญัตินิเทศ

[๖๓๖] เนื้อความของบทว่า วจีวิญญัติ และบทนิเทศ[ว่า วาจา คิรา เป็นต้น] ซึ่งข้าพเจ้ายังมิได้กล่าวไว้ในทวารกถานั้น พึงทราบดังต่อไปนี้

คำว่า วิญญัติ คือ เสียงพูดที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ อันเหล่าสัตว์ดิรัจฉาน

รับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูดของบุรุษผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางวาจา หรืออันเหล่าบุรุษรับเอาโดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูดของสัตว์ดิรัจฉานผู้แสดงให้รู้ความประสงค์ของตนทางวาจา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิญญัติ คือ เสียงพูดอันบุคคลเข้าใจได้โดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาเสียงพูด

[คำว่า วิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เสียงพูดที่ทำให้เข้าใจความประสงค์ = ภาโว วิญฺญายติ เอตายาติ วิญฺญตฺติ. (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- เสียงพูดอันบุคคลเข้าใจได้ = วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

คำว่า วจีวิญญัติ หมายถึง วิญญัติคือเสียงพูดที่เรียกว่าการเปล่งเสียง ซึ่งตรัสไว้ในพระบาลีว่า

วาจาย สำวโร สาธุ.[๒๘]

“การสำรวมวาจาเป็นการดี”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วจีวิญญัติ คือ วิญญัติทางวาจา เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจความประสงค์ด้วยเสียงพูด และเพราะเป็นรูปที่บุคคลพึงเข้าใจได้เองด้วยเสียงพูดนั้น

[คำว่า วจีวิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิญญัติคือวาจา = วจี เอว วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ. (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส : วจี ศัพท์หมายถึง วิการรูปที่ปรากฏในขณะเปล่งเสียงพูด)
- วิญญัติทางวาจา = วจิยา วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ. (ตติยาตัปปุริสสมาส : วจี ศัพท์หมายถึง เสียงพูดที่เปล่งออกมา)]

พึงทราบเนื้อความในคำว่า วาจา คิรา เป็นต้น ดังนี้

คำว่า วาจา คือ เสียงพูด

คำว่า คิรา คือ เสียงที่บุคคลเปล่งออก

คำว่า พฺยปฺปโถ คือ การเปล่งถ้อยคำ[ทีละพยางค์]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พฺยปฺปโถ คือ ถ้อยคำที่เหมือนทางดำเนินไปของผู้ประสงค์จะเข้าใจเนื้อความและยังผู้อื่นให้เข้าใจด้วย

[คำว่า พฺยปฺปถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเปล่งถ้อยคำ = วาจาย ปโถ พฺยปฺปโถ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ถ้อยคำที่เป็นแนวทาง = วาจา จ ตำ ปโถ จาติ พฺยปฺปโถ.
  (วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส)

คำว่า พฺยปฺปโถ มีศัพท์เดิมมาจาก วากฺยปโถ แปลง วาจา เป็น พฺย ด้วยสูตรในสัททนีติ-ปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๒๘) ว่า วาจาย พฺโย ปเถ (ในเพราะ ปถ ศัพท์ แปลง วาจา เป็น พฺย)]

คำว่า อุทีรณะ คือ เสียงที่บุคคลพูด

คำว่า โฆสะ คือ เสียงป่าวร้อง คำว่า กรรม คือ สิ่งที่บุคคลกระทำ คำว่า โฆส-กรรม หมายถึง กรรมคือเสียงป่าวร้อง หมายความว่า เสียงป่าวประกาศที่กระทำไว้โดยลักษณะต่างๆ

คำว่า วจีเภทะ คือ การเปล่งวาจา

อนึ่ง เพื่อให้รู้ว่า การเปล่งวาจามิใช่ความวิบัติไป[แห่งสัททรูป] แต่เป็นวาจาที่ถึงการเปล่งออก[โดยชื่อว่าติสสะและผุสสะเป็นต้น] จึงตรัสว่า วาจา วจีเภโท (การเปล่งวาจาคือถ้อยคำ)

พระพุทธองค์ทรงแสดงวาจาคือเสียงพูดไว้ด้วยบททั้งหมดเหล่านี้

บัดนี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงวจีวิญญัตินั้นประกอบกับวาจานั้นโดยสภาวะ ด้วยอาการ ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยบทว่า วิญฺญตฺติ เป็นต้นที่มีเนื้อความที่กล่าวไว้ในหนหลัง จึงตรัสว่า ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺติ (การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด) เป็นต้น

คำนั้นมีเนื้อความเข้าใจง่าย เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

บัดนี้ เพื่อมิให้สับสนในจิตอันยังวิญญัตติให้เกิดขึ้น พึงทราบข้อวินิจฉัยทั่วไปนี้ คือ จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง จิต ๑๙ ดวง จิต ๑๖ ดวงสุดท้าย กล่าวคือ :-

- จิต ๓๒ ดวงย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถ ย่อมยังวิญญัติทั้ง ๒ ให้เกิดขึ้น

- จิต ๒๖ ดวงย่อมไม่ยังวิญญัติให้เกิดขึ้น แต่กระทำกิจทั้ง ๒ อื่น [คือ การยังรูปให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

- จิต ๑๙ ดวงย่อมยังรูปให้เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ไม่กระทำกิจ ๒ อย่างนอกจากนี้ [คือ การยังวิญญัติให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

- จิต ๑๖ ดวงไม่กระทำหน้าที่แม้สักอย่างหนึ่งในบรรดาสามอย่างนั้น [คือ การยังรูปให้เกิดขึ้น การยังวิญญัติให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์อิริยาบถ]

ในจิตสามประเภทเหล่านั้น **จิต ๓๒ ดวง** คือ จิตที่กล่าวในหนหลัง ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ อภิญญาจิตของพระเสกขะและปุถุชน ๑ อภิญญาจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย ๑

จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔

จิต ๑๙ ดวง คือ กามาวจรกุศลวิปากจิต ๑๑ อกุศลวิปากจิต ๒ กิริยามโนธาตุ ๑ รูปาวจรวิปากจิต ๕

จิต ๑๖ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหมด ๑ จุติจิตของพระขีณาสพ ๑ อรูปวิปากจิต ๔ จิต ๑๖ ดวงเหล่านี้ย่อมไม่กระทำให้รูปเกิด อุปถัมภ์ และให้เกิดวิญญัตติแม้สักอย่างหนึ่ง

จิตจำนวนมากที่เกิดขึ้นในอรูปภูมิอื่นอีกก็ไม่กระทำรูปให้เกิดขึ้นเพราะไม่ใช่ฐานะ [ที่เกิดขึ้นแห่งรูป] จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต

๒) และมโนทวาราวัชชนจิต ๑] เหล่านั้นย่อมไม่ยังกายวิญญัติและวจีวิญญัติให้เกิดขึ้นอีกด้วย

คำอธิบายอากาศธาตุนิเทศ

[๖๓๗] ในนิเทศแห่งอากาศธาตุ คำว่า อากาสะ คือ สภาวะที่ใครๆ ขีดไว้ไม่ได้ กล่าวคือ ไม่อาจขีด ตัด หรือแบ่งออกได้

คำว่า อากาสคตะ คือ อากาศนั้นแหละ ดังคำว่า เขฬคตะ (น้ำลาย)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากาสคตะ คือ สถานที่รู้กันว่าเป็นอากาศ

[คำว่า อากาสคต มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- อากาศนั้นแหละ = อากาโส เอว อากาสคตํ.

(ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกัน ดังคำว่า เขฬคต ที่มีความหมายเหมือน เขฬ (น้ำลาย))

- สถานที่รู้กันว่าเป็นอากาศ = อากาโส อิติ คตํ อากาสคตํ.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส คต ศัพท์มีความหมายว่า รู้)]

คำว่า อฆะ (ที่ว่างเปล่า) คือ ที่ไม่ถูกกระทบ กล่าวคือ ไม่มีอะไรถูกต้องได้

คำว่า อฆคตะ คือ ที่ว่างเปล่านั้นแหละ

อากาศชื่อว่า วิวระ (ช่องว่าง) เพราะเป็นช่อง

คำว่า วิวรคตะ คือ ช่องว่างนั้นแหละ

คำว่า อสมฺผุฏฺจ จตูหิ มหาภูเตหิ (อันมหาภูตรูป ๔ ไม่กระทบแล้ว) พระ-ผู้มีพระภาคตรัสถึงอากาศอันโล่งที่มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่กระทบแล้ว

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่า อากาศธาตุ :-

- มีลักษณะคั่นไว้ซึ่งรูปกลาป
- มีหน้าที่แสดงส่วนของรูป

- มีการจำแนกรูปเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความไม่กระทบกันและความเป็นร่องเป็นช่องเป็นเครื่องปรากฏ

- มีรูปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้

เมื่อรูปกลาปถูกอากาศธาตุดังกล่าวคั่นไว้แล้ว ย่อมปรากฏว่ารูปกลาปนี้ก็มีเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวางจากรูปกลาป[อื่น]นั้น

[๖๓๘-๔๐] ต่อแต่นี้ไป พึงทราบนิเทศแห่งรูปลหุตาเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในจิตตลหุตาเป็นต้น มีข้อต่างกันของรูปเหล่านั้นคือ โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่า

ลหุตารูป :-

- มีลักษณะเบา
- มีหน้าที่ทำลายความหนักของรูป
- มีการทำให้ว่องไวเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้

มุทุตารูป :-

- มีลักษณะอ่อน
- มีหน้าที่ทำลายความกระด้างของรูป
- มีการไม่ขัดแย้งในกิริยาทั้งปวงเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้

กัมมัญญตารูป :-

- มีลักษณะควรแก่กิริยาที่เหมาะแก่อาการทางร่างกาย
- มีหน้าที่ทำลายการไม่ควรแก่กิริยา
- มีความไม่อ่อนแรงเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่ควรแก่กิริยาเป็นเหตุใกล้

อนึ่ง วิการรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละซึ่งกันและกัน กระนั้นก็ตามพึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านั้นอย่างนี้ว่า :-

ลหุตารูป คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่เบา คือความไม่เชื่องช้าแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปได้เร็วเหมือนคนไม่มีโรค เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า

มุทุตารูป คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่รูปมีความอ่อนเหมือนหนังที่ฟอกไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจ คือ การยังหน้าที่ของตนให้มีขึ้นในการกระทำทุกอย่างได้ต่างๆ กัน เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบอันทำให้รูปแข็ง

กัมมัญญตารูป คือ อาการพิเศษของรูป ซึ่งเป็นภาวะที่รูปทั้งหลายควรแก่การงานเหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของสรีระต่างๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบอันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ

อนึ่ง วิการรูปแม้ทั้ง ๓ นั่นย่อมอาจเพื่อทำการงานได้ ก็หาไม่ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นต้นเท่านั้นย่อมทำการงานได้ [คือ ลหุตารูปเป็นต้นนั้นไม่ใช่กรรมชรูป แต่เป็นจิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป] ดังจะเห็นได้ว่า ผู้บำเพ็ญเพียรมักกล่าวกันว่า วันนี้พวกเราได้อาหารเป็นสัปปายะ กายของเราจึงเบาอ่อนควรแก่การงาน วันนี้พวกเราได้อุตุเป็นสัปปายะ วันนี้จิตของพวกเราจึงสงบ กายของพวกเราเบาอ่อนควรแก่การงาน

คำอธิบายอุปจยนิเทศ

[๖๔๑] ในนิเทศแห่งอุปจยะและสันตติ คำว่า อายตนานำ (อายตนะทั้งหลาย) คือ รูปายตนะ ๑๐ ทั้งกึ่ง [คือ ๑๐ กับครึ่งหนึ่ง เพราะธรรมายตนะมีเจตสิกและนิพพานอีกด้วย]

บทว่า อาจโย (ความเกิดขึ้นก่อน) หมายความว่า ความบังเกิดขึ้น

บทว่า โส รูปสฺส อุปจโย (อันนั้นเป็นความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป) หมายความ

ว่า ความเกิดขึ้นก่อนแห่งอายตนะทั้งหลายอันเกิดขึ้นบ่อยๆ อันใด ความเกิดขึ้นก่อนนั้น ชื่อว่า ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป อธิบายว่า ความเจริญเติบโต

[พระพุทธองค์ทรงแสดงองค์ธรรมของ อาจย และ อุปจย ว่าเหมือนกันด้วยพระบาลีว่า โย อายตนานำ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย (ความเกิดขึ้นก่อนของอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป) แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า อาจย (ความเกิดขึ้นก่อน) คือ การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ ส่วน อุปจย (ความเกิดขึ้นต่อไป) เป็นการเกิดขึ้นต่อไปตามสมควรจนกระทั่งอายตนะสมบูรณ์ ดังนั้น คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๖) จึงแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อาทิโต จโย อาจโย (ความเกิดขึ้นก่อน), อุปริ จโย อุปจโย (ความเกิดขึ้นต่อไป) ตามนัยนี้ อุปสรรคคือ อา ใช้ในความหมายว่า เบื้องแรก, ก่อน ส่วน อุป ใช้ในความหมายว่า เบื้องบน, ต่อไป]

[๖๔๒] คำว่า โย รูปสฺส อุปจโย สา รูปสฺส สนฺตติ (ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูปอันใด อันนั้นเป็นความสืบต่อของรูป) หมายความว่า ความเจริญเติบโตของรูปที่เกิดขึ้นต่อไปอย่างนั้น ชื่อว่าความสืบต่อของรูปในเวลาที่รูปดำเนินไปยิ่งกว่าความเจริญนั้น หมายความว่า ความดำเนินไปต่อเนื่อง พึงทราบว่า :-

ความเกิดขึ้นก่อน คือ ความบังเกิดขึ้น เหมือนเวลาที่น้ำไหลไปยังหลุมที่ถูกขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ

ความเกิดขึ้นต่อไป คือ ความเจริญเติบโต เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม

ความสืบต่อของรูป เหมือนเวลาที่น้ำไหลท่วมไป

[คำว่า อาจย, อุปจย และ สนฺตติ หมายถึง การเกิดขึ้นของอายตนะเหมือนกัน แต่มีอายตนะที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้นต่างกัน โดยจำแนกเป็นอายตนะที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก อายตนะที่รูปยังไม่สมบูรณ์ และอายตนะที่รูปสมบูรณ์แล้ว]

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสข้อความอะไรด้วยพระบาลีข้างต้น

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสความเกิดขึ้นก่อนด้วยอายตนะ ตรัสอายตนะด้วยความเกิดขึ้นก่อน เป็นอันตรัสความเกิดขึ้นก่อนและตรัสอายตนะไว้แล้ว

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น พระองค์ตรัสข้อความอะไร

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสถึงความเกิดขึ้นก่อน คือ ความบังเกิดขึ้น และความเกิดขึ้นต่อไป คือ ความเจริญเติบโต ของสันตติรูปทั้ง ๔ กล่าวคือ แม้รูปทั้งสองนี้ [คืออุปจยะและสันตติ] ก็เป็นชื่อของชาติรูป (รูปที่เกิดขึ้น) เท่านั้นโดยองค์ธรรม แต่พระ-ผู้มีพระภาคทรงกระทำการแสดงอุเทศว่า อุปจโย สนฺตติ โดยความต่างกันแห่งลักษณะ และโดยเนื่องด้วยเวไนยสัตว์ จึงตรัสไว้ในนิเทศว่า โย อายตนานำ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย (ความเกิดขึ้นก่อนแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป), โย รูปสฺส อุปจโย โส รูปสฺส สนฺตติ (ความเกิดขึ้นต่อไปแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นความสืบต่อของรูป) เพราะไม่มีความต่างกันโดยองค์ธรรมในรูปทั้งสองนี้

[ในประโยคว่า ยสฺมา เอตฺถ อตฺถโต นานตฺตำ นตฺถิ, ตสฺมา ฯเปฯ วุตฺตำ คำว่า ตสฺมา เพิ่มบทวิเสสยะว่า นานตฺตสฺส อภาวโต (เพราะไม่มีความต่างกัน) โดยเปลี่ยน นตฺถิ เป็นบทนามและลงปัญจมีวิภัตติว่า อภาวโต และเปลี่ยน นานตฺตำ เป็นบทสัมพันธ์ว่า นานตฺตสฺส คำว่า ตสฺมา ที่อยู่หน้าประโยคนี้มักแปลง่ายๆ ว่า ตสฺมา การณา (เพราะเหตุนั้น) ตามคัมภีร์โยชนา แต่ควรเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนาม และเปลี่ยนกัตตาหรือกรรมของกิริยาคุมพากย์นั้นเป็นบทสัมพันธ์ จึงจะมีความสมบูรณ์โดยเนื้อความ]

อนึ่ง แม้รูปทั้งสองนี้ก็เป็นชื่อของรูปที่เกิดขึ้นอย่างเดียวกัน ดังนั้น ในรูปทั้งสองนี้พึงทราบว่า การเกิดขึ้นแห่งรูป :-

- มีสภาพแรกเกิด
- มีหน้าที่ทำให้บรรดารูปได้เกิดขึ้น
- มีการมอบให้เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความบริบูรณ์ของรูปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่กำลังจะเกิดเป็นเหตุใกล้

การดำเนินไปแห่งรูป :-

- มีสภาพเจริญอยู่
- มีหน้าที่สืบต่อ

- มีการไม่ขาดจากกันเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่ต่อเนื่องกันเป็นเหตุใกล้

คำอธิบายชรตานิเทศ

[๖๔๓] ในนิเทศแห่งชรตา ชื่อว่า ชรา ด้วยอำนาจแห่งความแก่

ศัพท์ว่า ชรา นี้เป็นคำแสดงสภาวะในชรตานิเทศนี้

อาการแห่งการคร่ำคร่า ชื่อว่า ความคร่ำคร่า

ศัพท์ทั้ง ๓ ว่า ขณฺฑิจฺจ (ความมีฟันหลุด) เป็นต้น แสดงหน้าที่ของชราเมื่อกาลล่วงเลยไป

ศัพท์ทั้ง ๒ สุดท้าย[ว่า อายุโน สหานิ (ความเสื่อมวัย), อินฺทฺริยานำ ปริปาโก (ความสุกงอมแห่งอินทรีย์)] แสดงปกติ[คือการให้ผลของชรา] กล่าวคือ :-

พระผู้มีพระภาคตรัสชรานี้ไว้โดยสภาวะด้วยบทว่า ชรา ดังนั้น บทว่า ชรา จึงแสดงสภาวะของชรานั้น

พระองค์ตรัสชราไว้โดยอาการด้วยบทว่า ชีรณตา นี้ ดังนั้น คำว่า ชีรณตา จึงแสดงอาการของชรานั้น

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือการทำให้ฟันและเล็บหลุดไปโดยกาลผ่านวัยด้วยบทว่า ขณฺฑิจฺจ (ความมีฟันหลุด) นี้

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือความที่ผมและขนหงอกด้วยบทว่า ปาลิจฺจ (ความมีผมหงอก) นี้

พระองค์ทรงแสดงชราโดยหน้าที่คือการกระทำเนื้อให้เหี่ยวแล้วทำหนังให้ย่นเป็นเกลียวด้วยบทว่า วลิตฺตจตา (ความมีหนังเป็นเกลียว)

ดังนั้น บททั้ง ๓ คือ ขณฺฑิจฺจ (ความมีฟันหลุด) เป็นต้นนี้ จึงแสดงหน้าที่ของชราเมื่อกาลล่วงเลยไป พระพุทธองค์ทรงแสดงปากฏชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏด้วยการแสดงอาการพิเศษ[คือความมีฟันหลุดเป็นต้น]เหล่านี้ด้วยบททั้ง ๓ นั้น

อุปมาเหมือนทางที่น้ำบ่าไป ทางที่ไฟไหม้เตียนโล่งไป หรือทางที่ไปโดยการหักร้างถางต้นหญ้าและต้นไม้เป็นต้น ย่อมปรากฏ แต่ทางนั้นมิใช่น้ำเป็นต้น ฉันใด ทางที่ชราผ่านไปแล้วโดยอำนาจแห่งความแตกหักในอวัยวะมีฟันหลุดเป็นต้น ย่อมปรากฏ เพราะบุคคลลืมตาดูก็รู้ได้ แต่สภาวะมีฟันหลุดเป็นต้นไม่ใช่ชรา เพราะชรารู้ไม่ได้ด้วยจักขุ-วิญญาณ

บทเหล่านี้ว่า อายุโน สหานิ (ความเสื่อมวัย), อินฺทฺริยานำ ปริปาโก (ความสุกงอมแห่งอินทรีย์) แสดงชราโดยปกติที่หมายรู้กันว่าเป็นความสิ้นไปแห่งอายุและความสุกงอมแห่งอินทรีย์มีจักษุเป็นต้นที่ปรากฏชัดโดยล่วงกาลผ่านวัยทีเดียว ดังนั้น พึงทราบบทสุดท้ายทั้งสองนี้ว่าแสดงปกติแห่งชรานั้น

ในบทเหล่านั้น อายุของบุคคลผู้ถึงความแก่แล้วย่อมเสื่อมลง ดังนั้น จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า อายุโน สหานิ (ความเสื่อมวัย)

อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นผ่องใสในเวลาที่คนยังเป็นหนุ่มสามารถรับอารมณ์อันละเอียดของตนได้โดยง่าย แต่เมื่อถึงความชราแล้วอินทรีย์ทั้งหลายก็จะหง่อม งกเง่ิน ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์อันหยาบของตนได้ ดังนั้น จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า อินฺทฺริยานำ ปริปาโก (ความสุกงอมแห่งอินทรีย์)

[การมุ่งถึงผล ชื่อว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล เพราะชราเป็นเหตุให้วัยเสื่อมและอินทรีย์สุกงอม จึงกล่าวถึงชราด้วยผลดังกล่าว ดังคำว่า ติปุสำ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย (โดยทั่วไปผลูปจาระเป็นการกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ แต่ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล)]

ชรา ๒ อย่าง

อนึ่ง ชราทั้งหมดนั้นที่ทรงแสดงไว้อย่างนี้มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปากฏชรา (ชราปรากฏ) คือ ชราในรูปธรรมทั้งหลาย เพราะพบเห็นความแตกหักเป็นต้นในอวัยวะมีฟันเป็นต้น

๒. ปฏิจฉันนชรา (ชราปกปิด) คือ ชราในนามธรรมทั้งหลาย เพราะไม่พบเห็นความแปรปรวนเช่นนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ชรามีอีก ๒ อย่าง คือ

๑. อวีจิชรา (ชราไม่มีระหว่าง) คือ ชราอันหาระหว่างมิได้ เพราะความต่างกันแห่งผิวพรรณเป็นต้นภายในระหว่างๆ เป็นสิ่งที่รู้ได้โดยยาก เหมือนกับชราของแก้วมณี ทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์เป็นต้น เหมือนชราของสัตว์มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่เป็นมันททสกะ (เวลาสิบปีขณะเป็นเด็ก) เป็นต้น และดุจชราของสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่มีดอก มีผล และหน่อเป็นต้น

๒. สวีจิชรา (ชรามีระหว่าง) คือ ชราที่ปรากฏ เพราะความต่างกันแห่งผิวพรรณเป็นต้นภายในระหว่างๆ ในสิ่งอื่นตามที่กล่าวไว้นอกจากแก้วมณีเป็นต้นนั้น เป็นของรู้ได้โดยง่าย

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่า ความชราของรูป :-

- มีสภาพเป็นการเสื่อมของรูป
- มีหน้าที่นำความเสื่อมไป[สู่ความแตกดับ]
- มีสภาพที่ไม่เกิดใหม่แม้มีสภาวะอยู่เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนความเก่าของข้าวเปลือก
- มีรูปที่เสื่อมเป็นเหตุใกล้

คำอธิบายอนิจจตานิเทศ

[๖๔๔] ในนิเทศแห่งอนิจจตารูป รูปที่ชื่อว่า ขยะ (ความสิ้นไป) โดยเนื่องด้วยการถึงความสิ้นไป, ชื่อว่า วยะ (ความเสื่อมไป) โดยเนื่องด้วยการเข้าถึงความเสื่อมไป และชื่อว่า เภทะ (ความแตกดับไป) โดยเนื่องด้วยความแตกทำลาย

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่ชื่อว่า ขยะ เพราะเป็นที่สิ้นไป, ชื่อว่า วยะ เพราะเป็นที่เสื่อมไป และชื่อว่า เภทะ เพราะเป็นที่แตกดับไป เพราะรูปถึงความไม่เที่ยงของรูปนั้นแล้วย่อม

สิ้นไป ย่อมเสื่อมไป และย่อมแตกดับไป ความแตกดับไปนั่นเองเรียกว่า ปริเภทะ (ความทำลายไป) เพราะเพิ่มบทด้วยอุปสรรค[ว่า ปริ]

[คำว่า ขย, วย และ เภท มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะตามนัยแรกว่า ขยนํ ขโย, วยนํ วโย, ภิชฺชนํ เภโท และมีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะตามนัยที่ ๒ ว่า ขียติ เอตสฺมินฺติ ขโย, เวติ เอตสฺมินฺติ วโย, ภิชฺชติ เอตสฺมินฺติ เภโท]

คำว่า อนิจจะ คือ รูปที่ไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป

คำว่า อนิจจตา คือ ภาวะแห่งรูปที่ไม่เที่ยงนั้น (ความไม่เที่ยง)

คำว่า อันตรธานะ คือ รูปเป็นที่อันตรธาน ดังจะเห็นได้ว่า รูปถึงมรณะแล้วย่อมอันตรธาน คือ ย่อมถึงความไม่เห็น รูปเท่านั้นย่อมอันตรธานไปอย่างเดียวก็หาไม่ แม้เบญจขันธ์ทั้งหมดก็อันตรธานไป ดังนั้น อนิจจตารูปจึงเป็นลักษณะแห่งความไม่เที่ยงของขันธ์ทั้ง ๕

โดยลักษณะเป็นต้นพึงทราบว่า ความไม่เที่ยงของรูป :-

- มีสภาพสลายไป
- มีหน้าที่จมดิ่ง
- มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นเครื่องปรากฏ
- มีรูปที่แตกดับเป็นเหตุใกล้

ชาติ ชรา และมรณะเหมือนปัจจามิตร ๓ คน

พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย) ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เงื้อดาบขึ้นประหารเหล่าสัตว์นี้

อุปมาเหมือนปัจจามิตร ๓ คนเที่ยวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ ในปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า การพาบุรุษนี้เข้าไปสู่ดงเป็นหน้าที่ของเรา คนที่สองพูด

ว่า ในเวลาที่เขาไปถึงดงแล้ว การโบยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา คนที่สามพูดว่า จำเดิมแต่เวลาที่เขาล้มลงบนแผ่นดินแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นหน้าที่ของเรา ฉันใด ธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้นก็ฉันนั้น กล่าวคือ

- ชาติเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้พาบุรุษเข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้นๆ

- ชราเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โบยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงบนแผ่นดิน เพราะกระทำขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วให้อ่อน ให้อาศัยคนอื่น และให้มุ่งไปสู่เตียงนอน

- มรณะเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้อยู่บนแผ่นดิน เพราะยังขันธ์ทั้งหลายที่ถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต

คำอธิบายกพฬีการาหารนิเทศ

[๖๔๕] ในนิเทศแห่งกพฬีการาหาร คำว่า กพฬีการะ คือ อาหารที่ถูกทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว)

คำว่า อาหาร คือ โภชนะที่ถูกกลืนกิน หมายความว่า บุคคลทำคำข้าวแล้วย่อมกลืนกิน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหาร คือ สภาวะนำรูปมาให้

[คำว่า อาหาร มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

- โภชนะที่ถูกกลืนกิน = อาหรียตีติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะนำรูปมาให้ = รูปๆ อาหรตีติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อาหารรูปคือโอชาที่อยู่ในคำข้าวเป็นต้น จึงไม่อาจทำเป็นก้อนกลืนกินได้ แต่พระ-พุทธองค์ทรงแสดงถึงวัตถุที่ตั้งของโอชาคือคำข้าวเพื่อให้ปรากฏชัด รูปวิเคราะห์แรกจึงเป็นคำกล่าวโดยอ้อม ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นคำกล่าวโดยตรง ตามหลักภาษาเรียกคำกล่าวโดยอ้อมในที่นี้ว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย (ที่อาศัย = ก้อนข้าว, สิ่งที่อาศัย = โอชา)

คำว่า กพฬีการ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียเตติ กาโร (กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- กพโพ กาโร กพพีกาโร (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เมื่อควรกล่าวว่า กพพกาโร ให้ลง อี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ในที่ประกอบด้วย กร ธาตุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺจา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะที่ไม่เคยมีนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)]

พระผู้มีพระภาคทรงยกชื่อขึ้นแสดงโดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้งอย่างนี้แล้ว ตรัสว่า โอทโน กุมฺมาโส (ข้าวสุก ขนมสด) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารนั้นโดยเนื่องด้วยวัตถุที่ตั้งอีก โดยแท้จริงแล้ว อาหาร ๑๒ อย่างมีข้าวสุกเป็นต้น มีน้ำอ้อยเป็นที่สุด เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งอาหารที่ทรงประสงค์เอาในอาหารรูปนี้

อาหารมีรากไม้และผลไม้เป็นต้นที่ไม่ได้ตรัสไว้ในพระบาลี ก็รวมเข้าในหัวข้อเยวาปนกะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยเป็นสิ่งที่ควรกระทำ[การกินเป็นต้นทางปาก]

ในพากย์นั้น คำว่า มุขาสิยะ คือ ของที่พึงบริโภคทางปาก

คำว่า ทันตวิขาทนะ คือ ของที่พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน

คำว่า คลัชโฌหรณียะ คือ ของที่พึงกลืนกินทางลำคอ

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กุจฺฉิวิตฺถมฺภนำ (เป็นของอิ่มท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้นโดยเนื่องด้วยกิจ กล่าวคือ อาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้นที่บุคคลกลืนกินแล้ว ย่อมทำให้อิ่มท้อง ข้อนี้เป็นกิจของอาหารนั้น

พระพุทธองค์ทรงแสดงอาหารพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้งด้วยบททั้งปวงในหนหลังแล้ว

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงโอชาอันแยกออกไว้เฉพาะจากวัตถุที่ตั้ง จึงตรัสคำนี้ว่า ยาย โอชาย สตฺตา ยาเปนฺติ (สัตว์ทั้งหลายเลี้ยงชีวิตด้วยโอชาใด)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า นิพฺพฏฺฏิต = นิ บทหน้า + วฏฺฏ ธาตุ (อาวฏฺฏเน = เวียนไป) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า ถูกให้เวียนไปเฉพาะแล้ว คือ ถูกแยกออกไว้เฉพาะนั่นเอง ส่วนฉบับไทยมีรูปว่า นิพฺพตฺติต = นิ บทหน้า + วตฺต ธาตุ (อาวตฺตเน = เวียนไป) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย]

ถามว่า : ในอาหารที่เป็นวัตถุและโอชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็นอย่างไร กิจของโอชาเป็นอย่างไร

ตอบว่า : วัตถุและโอชาเหล่านั้น มีการขจัดอันตรายและการรักษาร่างกายเป็นกิจ กล่าวคือ อาหารที่เป็นวัตถุย่อมขจัดอันตราย แต่ไม่อาจรักษาร่างกาย อาหารที่เป็นโอชาย่อมรักษาร่างกาย แต่ไม่อาจขจัดอันตรายออกไป อาหารทั้งสองรวมกันแล้วย่อมอาจทั้งเพื่อรักษาและเพื่อขจัดอันตรายออกไป

ถามว่า : อะไรเล่าชื่อว่าอันตราย

ตอบว่า : เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมชื่อว่าอันตราย ซึ่งอธิบายได้ว่า เมื่อวัตถุมีข้าวสุกเป็นต้นไม่มีภายในท้อง เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมเกิดขึ้นจับเยื่อกระเพาะอาหารย่อมยังบุคคลให้พูดว่าข้าพเจ้าหิวแล้ว จงให้อาหารเถิด แต่ในเวลาที่กินอาหารแล้ว เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมนั้นก็ละเยื่อกระเพาะอาหารไปจับวัตถุที่ตั้ง[คืออาหาร] ลำดับนั้นสัตว์ก็มีจิตสงบ

อุปมาเหมือนฉายารากษส (รากษสผู้จับสัตว์ที่เข้าไปสู่เงาไม้) จับสัตว์ผู้เข้าไปสู่เงาแล้วเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน ในเวลาหิวก็มากัดกินที่ศีรษะ สัตว์นั้นย่อมร้องเพราะถูกกัดกิน พวกมนุษย์ฟังเสียงร้องนั้นก็พากันมาจากที่นั้นๆ โดยสำคัญว่า ในที่นี้มีสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ ฉายารากษสนั้นก็จับมนุษย์ที่มาแล้วๆ เคี้ยวกินแล้วสบายใจในที่อยู่ของตน ฉันใด คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้นว่า

- เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม เหมือนฉายารากษส

- เยื่อกระเพาะอาหาร เหมือนสัตว์ที่ถูกฉายารากษสเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้

- วัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น เหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก

- การที่เตโชธาตุอันเกิดจากกรรมละวัตถุไปแล้วถือเอาเยื่อกระเพาะอาหาร เหมือนฉายารากษสลงมากัดที่ศีรษะ

- เวลาพูดว่า ขอท่านจงให้อาหาร เหมือนเวลาร้องของสัตว์ซึ่งถูกกัด

- เมื่อเตโชธาตุอันเกิดจากกรรมละเยื่อกระเพาะอาหารไปจับเอาวัตถุ สัตว์ทั้งหลายก็มีจิตสงบ เหมือนเวลาที่ฉายารากษสจับพวกมนุษย์ที่มาแล้วๆ ด้วยสัญญานั้นแล้วเคี้ยวกินสบายใจในที่อยู่ของตน

อาหารหยาบและละเอียด

ในบรรดาวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีโอชาน้อย ในวัตถุละเอียดมีโอชามาก กล่าวคือ คนกินอาหารมีหญ้ากับแก้เป็นต้นครู่เดียวเท่านั้นก็หิว คนดื่มเนยใสเป็นต้นแม้ดำรงอยู่ตลอดวันก็ไม่อยากข้าว

อนึ่ง พึงทราบความหยาบและละเอียดในเรื่องอาหารนี้โดยการอาศัยเทียบเคียงกัน กล่าวคือ เมื่อเทียบเคียงอาหารของจระเข้แล้ว อาหารของนกยูงก็ละเอียด ได้ยินว่าจระเข้กลืนหินเข้าไป และหินเหล่านี้ตกถึงท้องของพวกมันแล้วย่อมย่อยไป นกยูงย่อมกินสัตว์มีงูและแมลงป่องเป็นต้น แต่เทียบอาหารของนกยูงแล้ว อาหารของหมาป่าก็ละเอียดกว่า ได้ยินว่าหมาป่าเหล่านั้นกินเขาและกระดูกสัตว์ที่ทิ้งไว้ถึง ๓ ปีได้ เขาและกระดูกสัตว์เหล่านั้นพอเปียกน้ำลายของหมาป่าเหล่านั้นก็อ่อนเหมือนเหง้ามัน

- เทียบอาหารของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของช้างก็ละเอียดกว่า เพราะช้างเหล่านั้นกินกิ่งไม้ต่างๆ อาหารของโคป่า กวาง และเนื้อเป็นต้นละเอียดกว่าอาหารของช้าง ได้ยินว่าโคป่า กวาง และเนื้อเหล่านั้นเคี้ยวกินใบไม้ต่างๆ เป็นต้นที่ไม่แข็ง

- อาหารโคบ้านละเอียดกว่าอาหารของโคป่าเป็นต้นเหล่านั้น โคบ้านย่อมเคี้ยวกินหญ้าสดและหญ้าแห้ง

- อาหารของกระต่ายละเอียดกว่าอาหารของโคเหล่านั้น
- อาหารของนกละเอียดกว่าอาหารของกระต่าย
- อาหารของชนผู้อยู่ในเขตชายแดน ละเอียดกว่าอาหารของนก
- อาหารของผู้ปกครองหมู่บ้านละเอียดกว่าอาหารของชนผู้อยู่ในเขตชายแดน
- อาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์ละเอียดกว่าอาหารของผู้ปกครองหมู่บ้าน
- อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิละเอียดกว่าอาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์เหล่านั้น
- อาหารของภุมเทวดาละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ
- อาหารของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาละเอียดกว่าอาหารของภุมเทวดา

โดยประการดังนี้ พึงกล่าวให้พิสดารไปจนถึงอาหารของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี อนึ่ง อาหารของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดีเหล่านั้นถึงการสิ้นสุดแล้วว่าละเอียดที่สุด

แม้โดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า กพฬีการาหาร :-

- มีลักษณะทำให้รูปเจริญ
- มีหน้าที่ทรงไว้ซึ่งรูป
- มีการอุดหนุนไว้ซึ่งรูปกายเป็นเครื่องปรากฏ
- มีเหตุใกล้คืออาหารที่ควรแก่การบริโภค

คำอธิบายโนอุปาทานิเทศ

[๖๔๖] ในนิเทศแห่งโนอุปาทา โนอุปาทารูป (รูปไม่อาศัย) นี้ย่อมไม่อาศัยเหมือนอุปาทารูปย่อมอาศัยมหาภูตรูปเท่านั้น ไม่ถูกรูปอื่นอาศัย

[คำว่า โนอุปาทา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปาทิยเตติ อุปาทา.

(รูปอาศัย) หมายถึง อุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ไม่ถูกรูปอื่นอาศัย

- โน อุปาทา โนอุปาทา (รูปไม่อาศัย) หมายถึง มหาภูตรูปที่ไม่อาศัยอุปาทายรูป]

คำอธิบายโผฏฐัพพายตนนิเทศ

[๖๔๗-๖๕๐] คำว่า โผฏฐัพพะ คือ สิ่งที่ร่างกายพึงกระทบได้ หมายความว่า กระทบแล้วจึงรู้ได้

คำว่า โผฏฐัพพายตนะ คือ อายตนะที่กระทบสัมผัสได้

คำว่า อาโปธาตุ คือ อาโปที่เป็นธาตุ เพราะเป็นสภาวะมิใช่สัตว์และว่างเปล่า [จากตัวตน]

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กตมำ ตำ รูปำ โผฏฺฐพฺพายตนำ. ปถวีธาตุ (โผฏฐัพพายตนะนั้นเป็นไฉน คือ ปฐวีธาตุ) เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกรูปทั้ง ๓ [คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ และวาโยธาตุ] ที่ร่างกายกระทบแล้วพึงรู้ได้เหล่านั้น

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น พึงทราบว่า ปฐวีธาตุ :-

- มีลักษณะแข็ง
- มีหน้าที่ทรง[สหชาตธรรม]ไว้
- มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ

อาโปธาตุ :-

- มีลักษณะไหล
- มีหน้าที่เพิ่มพูน
- มีการรวบรวมเป็นเครื่องปรากฏ

เตโชธาตุ :-

- มีลักษณะร้อน
- มีหน้าที่ทำให้สุกงอม

- มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ

วาโยธาตุ :-

- มีลักษณะตึง
- มีหน้าที่เคลื่อนไหว
- มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ[๒๙]

อนึ่ง มหาภูตรูปหนึ่งๆ ในมหาภูตรูปเหล่านี้ มีมหาภูตรูป ๓ อื่นเป็นเหตุใกล้

คำว่า กกฺขฬ แปลว่า แข็ง

คำว่า มุทุกํ (อ่อน) คือ ไม่แข็ง

คำว่า สณฺหํ (ละเอียด) คือ เกลี้ยง

คำว่า ผรุสํ (หยาบ) คือ ขรุขระ

คำว่า สุขสมฺผสฺสํ (มีสัมผัสสบาย) คือ โผฏฐัพพารมณ์ที่น่าปรารถนาอันเป็นเหตุของสุขเวทนา

คำว่า ทุกฺขสมฺผสฺสํ (มีสัมผัสไม่สบาย) คือ โผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาอันเป็นเหตุของทุกขเวทนา

คำว่า ครุกํ แปลว่า หนัก

คำว่า ลหุกํ (เบา) หมายความว่า ไม่หนัก คือ เป็นสภาวะเบา

ในบรรดาบทเหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกปฐวีธาตุด้วยบทว่า กกฺขฬ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกํ (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา)

แม้ในพระสูตร[ปายาสิราชัญญสูตร]ว่า ยทายํ กาโย อายุสหคโต จ โหติ อุสฺมา-สหคโต จ วิญฺญาณสหคโต จ, ตทา ลหุตโร จ โหติ มุทุตโร จ กมฺมญฺญตโร จ[๓๐] (เมื่อใดกายนี้ยังประกอบด้วยอายุ [รูปชีวิตินทรีย์และนามชีวิตินทรีย์] ยังประกอบด้วยไออุ่น [กรรมชเตโช] ยังประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า) ท่านพระกุมารกัสสปะก็ระบุถึงปฐวีธาตุที่เบาและอ่อน เท่านั้น

แต่สองบทว่า สุขสมฺผสฺสํ ทุกฺขสมฺผสฺสํ (มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย) ตรัสจำแนกมหาภูตรูป ๓ เพราะปฐวีธาตุมีสัมผัสสบายบ้าง มีสัมผัสเป็นทุกข์บ้าง เตโช-ธาตุและวาโยธาตุก็ตรัสไว้เหมือนปฐวีธาตุ

ในบรรดาธาตุ ๓ เหล่านั้น ปฐวีธาตุมีสัมผัสสบาย คือ เมื่อภิกษุหนุ่มผู้มีฝ่ามืออ่อนบีบนวดเท้าอยู่ อาจารย์ย่อมสบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเถิดพ่อ

เตโชธาตุมีสัมผัสสบาย เมื่อนำเอากระเบื้องถ่านเพลิงมาให้อบอุ่นร่างกายในยามหนาว อาจารย์ก็สบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า อบเข้าเถิดพ่อ

วาโยธาตุมีสัมผัสสบาย เมื่อภิกษุหนุ่มถึงพร้อมด้วยวัตรพัดวีอยู่ในยามร้อน อาจารย์ย่อมสบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า พัดเข้าเถิดพ่อ

แต่เมื่อภิกษุหนุ่มมีมือแข็งนวดเท้าทั้งสองอยู่ ย่อมเป็นเหมือนเวลาที่กระดูกจะแตกไป แม้เขาก็จะต้องถูกกล่าวว่า เจ้าจงออกไป เมื่อนำเอากระเบื้องถ่านเพลิงมาให้ในยามร้อน ก็จะถูกกล่าวว่า เจ้าจงนำมันออกไป เมื่อนำเอาพัดมาพัดโบกอยู่ในยามหนาว ก็จะถูกกล่าวว่า จงออกไปอย่ามาพัด

พึงทราบว่าธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้นมีสัมผัสสบายและไม่สบาย โดยประการฉะนี้

อนึ่ง วาระ ๑๓ ประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ นัยตามที่ตรัสไว้ตามนัยว่า ยํ โผฏฺฐพฺพํ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ (โผฏฐัพพะใดเห็นไม่ได้แต่กระทบได้) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปายตนะเป็นต้นในหนหลัง

ถามว่า : มหาภูตรูป ๓ เหล่านั้นมาปรากฏพร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า : มาปรากฏพร้อมกัน

ถามว่า : มหาภูตรูป ๓ ที่มาปรากฏพร้อมกันอย่างนี้ ย่อมกระทบกายประสาทหรือไม่

ตอบว่า : ย่อมกระทบ

ถามว่า : กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์พร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า : กายวิญญาณไม่เกิดขึ้นกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์พร้อมกัน กล่าวคือ การกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งการคำนึงถึง หรือด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

ลำดับแรก การกระทำให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจการคำนึงถึง คือ เมื่อคนเอาข้าวสุกบรรจุบาตรจนเต็มนำมาแล้วก็หยิบเมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งมาทดลองดูว่าแข็งหรืออ่อน ในข้าวเมล็ดหนึ่งนั้นย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาย่อมคำนึงถึงปฐวีธาตุเท่านั้น

เมื่อหย่อนมือลงในน้ำที่ร้อนทดลองดู ในน้ำร้อนนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาก็ย่อมคำนึงถึงเตโชธาตุเท่านั้น

บุคคลเปิดหน้าต่างให้ลมโชยสรีระยืนอยู่ในยามร้อน เมื่อลมอ่อนๆ โชยมาอยู่ ในลมอ่อนๆ ที่โชยมานั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งเตโชธาตุก็จริง แต่เขาก็คำนึงถึงวาโยธาตุเท่านั้น

กายวิญญาณธาตุชื่อว่าย่อมกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งการคำนึงถึง โดยประการฉะนี้

ส่วนบุคคลใดลื่นล้มลงก็ดี เอาศีรษะชนกับต้นไม้ก็ดี กำลังบริโภคอาหารอยู่กัดก้อนกรวดก็ดี ในการลื่นล้มลงเป็นต้นนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุ แต่เขาย่อมกระทำปฐวีธาตุอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อบุคคลเหยียบไฟอยู่ ในไฟนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุก็จริง แต่เขาก็ทำเฉพาะเตโชธาตุให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อลมแรงพัดแก้วหูราวกะทำให้หูหนวก ในลมแรงนั้นย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ มีทั้งเตโชธาตุก็จริง แต่เขาก็กระทำเฉพาะธาตุลมให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก

เมื่อบุคคลกระทำธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์ แม้กายวิญญาณก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อเขาถูกเข็มทั้งกลุ่มแทงแล้ว ร่างกายย่อมถูกเข็มกระทบพร้อมกัน แต่กายประสาทมีมากในที่ใดๆ กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นๆ แม้ในที่ใดๆ มีการกระทบเสียดสีแรง กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นก่อนในที่นั้นๆ

เมื่อเอาขนไก่มาชะแผล เส้นขนไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบกายประสาท กาย-ประสาทมีมากในที่ใดๆ กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นๆ

โดยประการดังนี้ บุคคลย่อมทำธาตุทั้ง ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยอำนาจธาตุที่มีมากอย่างนี้ และกายวิญญาณชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจธาตุที่มีมากโดยแท้

ถามว่า : จิตย้ายไปจากอารมณ์[สู่อีกอารมณ์หนึ่ง]ได้อย่างไร

ตอบว่า : ย้ายไปด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ โดยอัชฌาศัย (ความปรารถนา) หรือโดยอารมณ์มีกำลังแรง กล่าวคือ

จิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอัชฌาศัย คือ ในเวลาที่มีงานฉลองพระวิหาร เป็นต้น คนผู้ไปด้วยความตั้งใจว่า เราจักไหว้เจดีย์และพระปฏิมานั้นๆ เราจักดูภาพวาดและจิตรกรรม (ลายแกะสลัก) แล้วไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้วก็ตั้งใจเพื่อไหว้หรือต้องการชมสิ่งอื่นแล้ว ย่อมไปเพื่อไหว้และเพื่อดู

จิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอารมณ์มีกำลังแรง คือ เมื่อยืนแลดูพระมหา-เจดีย์อันเสมอด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ์ย้ายไปสู่สัททารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มีกลิ่นที่ชอบใจหรือของหอมมา จิตย่อมละสัททารมณ์ย้ายไปสู่คันธารมณ์

คำอธิบายอาโปธาตุนิเทศ

[๖๕๑] ในนิเทศแห่งอาโปธาตุ คำว่า อาโป (ความเอิบอาบ) เป็นศัพท์แสดงสภาวะ

คำว่า อาโปคตะ คือ อาโปนั้นแหละ

ชื่อว่า สิเนหะ (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งความเหนียว ความเหนียวนั้นแหละชื่อว่า สิเนหคตะ (ธรรมชาติที่เหนียว)

คำว่า พนฺธนตฺตำ รูปสฺส (สภาวะเกาะกุมรูป) ได้แก่ สภาวะเกาะกุมมหาภูตรูปมีปฐวีเป็นต้นไว้ กล่าวคือ อาโปธาตุควบคุมวัตถุมีก้อนเหล็กเป็นต้นไว้แล้วย่อมทำให้ติดกัน ก้อนเหล็กเป็นต้นเหล่านั้นชื่อว่าติดกัน เพราะถูกอาโปธาตุนั้นเกาะกุมไว้

แม้แผ่นหิน ภูเขา เมล็ดตาล หน่อไม้ งาช้าง และเขาโค เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เพราะอาโปธาตุเท่านั้นเกาะกุมวัตถุทั้งหมดนั้นแล้วกระทำให้ติดกัน วัตถุเหล่านั้นชื่อว่าติดกัน เพราะถูกอาโปธาตุเกาะกุมไว้

ถามว่า : ปฐวีธาตุกระทบธาตุที่เหลือแล้วเป็นที่อาศัย หรือไม่เป็นที่อาศัย

ตอบว่า : เป็นที่อาศัย

ถามว่า : ปฐวีธาตุกระทบแล้วจึงเป็นที่อาศัย หรือไม่กระทบก็เป็นที่อาศัยได้ อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ กระทบแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่กระทบแล้วก็เกาะกุมได้

ตอบว่า : ลำดับแรก ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุ ก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่สำหรับเตโชธาตุและวาโยธาตุแล้ว ปฐวีธาตุต้องกระทบจึงเป็นที่อาศัยให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่กระทบทั้งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าอาโปธาตุกระทบแล้วพึงเกาะกุมไซร้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า โผฏฐัพพายตนะ

แม้การที่เตโชธาตุและวาโยธาตุทำกิจของตนๆ ในธาตุที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน กล่าวคือ เตโชธาตุกระทบปฐวีธาตุแล้วย่อมทำให้ไหม้ ส่วนปฐวีธาตุนั้นก็มิใช่เป็นตัวความร้อนแผดเผา ถ้าเป็นตัวสภาวะความร้อนแผดเผาอยู่ไซร้ ปฐวีธาตุก็พึงมีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นมิได้กระทบอาโปธาตุเลยย่อมทำให้ร้อนได้ แม้อาโปธาตุนั้นเมื่อร้อนอยู่ก็มิใช่เป็นตัวความร้อนแผดเผา ถ้าอาโปธาตุนั้นเป็นตัวสภาวะความร้อนเผาอยู่ไซร้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นกระทบวาโยธาตุแล้วจึงแผดเผา แม้วาโยธาตุนั้นเมื่อถูกแผดเผาอยู่ก็มิใช่เป็นตัวความร้อนแผดเผา ถ้าวาโยธาตุเป็นตัวสภาวะความร้อนแผดเผาอยู่ไซร้ วาโยธาตุนั้นก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ

วาโยธาตุกระทบปฐวีธาตุแล้วย่อมตึง (คือขยายตัวออก) กระทบเตโชธาตุก็ทำให้ตึงเหมือนกัน แต่แม้มิได้กระทบอาโปธาตุก็ย่อมทำให้ตึงได้

ถามว่า : เมื่อบุคคลเคี่ยวน้ำอ้อยทำเป็นน้ำอ้อยงบ อาโปธาตุจะเป็นของแข็งหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น เพราะอาโปธาตุนั้นมีสภาวะไหล ปฐวีธาตุมีสภาวะแข็ง แต่อาโปธาตุจำนวนน้อยก็จะเป็นไปตามปฐวีธาตุที่มีมาก ที่จริงแล้วอาโปธาตุนั้นย่อมสละภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะที่เป็นน้ำได้ แต่ไม่สละสภาวะ[ไหล] แม้เมื่อละลายงบน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีธาตุมีสภาวะแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุมีสภาวะไหล แต่ปฐวีธาตุจำนวนน้อยก็จะเป็นไปตามอาโปธาตุที่มีมาก

ปฐวีธาตุนั้นย่อมสละภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะเป็นก้อนได้ แต่ไม่สละสภาวะ[แข็ง] เพราะมหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนแห่งความเป็นไปเท่านั้น ขึ้นชื่อว่าความแปรปรวนของลักษณะ (สภาวะ) มิได้มี การไม่มีความแปรปรวนโดยลักษณะนั้น ทรงแสดงไว้ด้วยอัฏฐานปริกัปปสูตรว่า

สิยา อานนฺท จตุนฺนํ มหาภูตานํ อญฺญถตฺตํ ปถวีธาตุยา ฯเปฯ วาโยธาตุยา. น เตฺวว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตสฺส อริยสาวกสฺส สิยา อญฺญถตฺตํ.[๓๑]

“ดูกรอานนท์ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระ-พุทธเจ้าจะแปรเป็นอื่นไป ข้อนี้ไม่พึงมีได้เลย”

[ข้อความว่า “มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้” เป็นคำปริกัปปะ คือ คาดคะเนสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ โดยธาตุทั้ง ๔ นั้นไม่มีลักษณะแปรปรวนไปจากสภาพเดิมของตน]

โดยแท้จริงแล้ว ในพระสูตรข้างต้นมีอธิบายดังนี้ ว่า ดูกรอานนท์ ปฐวีธาตุอันมีสภาวะแข็งจะพึงเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลออกได้ แต่อริยสาวกชื่อว่าเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี การคาดคะเนถึงเหตุอันเป็นไปไม่ได้มาแล้วในพระบาลีนี้ โดยประการฉะนี้

คำอธิบายอุปาทินนนิเทศเป็นต้น

[๖๕๒] ในนิเทศแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นต่อไปจากนี้ พึงทราบเนื้อความแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในมาติกา

บทว่าจักขายตนะเป็นต้นได้อธิบายไว้แล้วในหนหลังเหมือนกัน อนึ่ง ข้าพเจ้าจักกล่าวเฉพาะความต่างกันในนิเทศนั้นๆ เท่านั้น

ลำดับแรก จักขายตนะเป็นต้นตรัสไว้ในนิเทศแห่งอุปาทินนรูป เป็นรูปมีใจครองอย่างเดียว แต่รูปายตนะเป็นต้นมีใจครองก็มี ไม่มีใจครองก็มี ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงรูปายตนะเป็นต้นนั้นไว้โดยสังเขปว่า ยं ยं วา ปน (หรือว่าแม้รูปอื่นใดๆ) แล้วอธิบายโดยพิสดารตามนัยว่า กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตนं (รูปายตนะที่กรรมกระทำขึ้น) เป็นต้นอีก

พึงทราบเนื้อความในเยวาปนกธรรมทั้งหมดตามนัยนี้ [คือ พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสังเขปว่า ยं ยं วา ปน เป็นต้นแล้วอธิบายโดยพิสดารอีกตามนัยว่า กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตนं เป็นต้น]

ถามว่า : เหตุใดแม้ในนิเทศของบททั้ง ๒ คือ กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) และ น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) พระพุทธองค์มิได้ทรงถือเอาชรตารูปและอนิจจตารูป แต่ทรงถือเอาเฉพาะในนิเทศของอนุปาทินนรูปเป็นต้นเท่านั้น

[พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงชรตารูปและอนิจจตารูปในนิเทศของบทว่า อนุปาทินนะ, อนุปาทินนุปาทานิยะ และนจิตตสมุฏฐาน เป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า กตมं ตं รูปं อนุปาทินฺนं (รูปที่ไม่มีใจครองนั้นเป็นไฉน)]

ตอบว่า : ในบทว่า น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) นี้ พระพุทธองค์ทรงรวมรูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ในบทว่า กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) นี้ ทรงรวมรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ [คือ ชรตารูปและอนิจจตารูป]เหล่านี้มิได้เกิดจากกรรมหรือปัจจัยอย่างอื่นที่ยังรูปให้เกิด ดังนั้น จึงมิได้ทรงถือเอา

อนึ่ง ความไม่เกิดขึ้นแห่งชรตารูปและอนิจจตารูป[ด้วยกรรมปัจจัยเป็นต้น] เหล่านั้นจักแจ่มแจ้งข้างหน้า

ในคำว่า อนุปาทินฺนำ (รูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นต้น ทรงปฏิเสธภาวะที่ชรตารูปและอนิจจตารูปเกิดจากกรรมเป็นต้นด้วยศัพท์ว่า อนุปาทินนะ เป็นต้น ไม่ทรงอนุญาตความมีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน ดังนั้น จึงทรงถือเอารูปเหล่านั้นในนิเทศแห่งอนุปาทินนรูปเป็นต้นนั้น

คำอธิบายจิตตสมุฏฐานนิเทศ

[๖๖๖] ในนิเทศแห่งจิตตสมุฏฐาน รูปทั้งสองนี้ คือ กายวิญญัติ และวจีวิญญัติ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพราะปรากฏโดยอาศัยมหาภูตรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแน่นอน

อนึ่ง มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของรูปทั้งสองนั้นเป็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยปรมัตถ์ [คือ มหาภูตรูปเป็นรูปปรมัตถ์ที่เกิดจากจิต] แม้รูปทั้งสองนี้ก็ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนชราและมรณะของรูปที่ไม่เที่ยงก็ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะอาศัยมหาภูตรูปดังกล่าว

[๖๖๘] แม้นิเทศแห่งจิตตสหภูก็มีนัยเดียวกัน วิญญัตติรูปทั้งสองนี้ตรัสไว้[ว่า จิตฺตสหภุ (เกิดพร้อมกับจิต)] เพราะปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่ แต่รูปทั้งสองนี้มิได้เกิดพร้อมกับจิต เหมือนมหาภูตรูปและเจตสิกมีเจตนาเป็นต้น

[๖๗๐] แม้นิเทศแห่งจิตตานุปริวัตติก็มีนัยเดียวกัน วิญญัตติรูปทั้งสองนี้ตรัสไว้ว่า จิตฺตานุปริวตฺติ (สภาวะเป็นไปตาม[กระแส]จิต) เพราะปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่

[๖๗๔] คำว่า โอฬาริกำ (รูปหยาบ) หมายความว่า ชื่อว่า หยาบ โดยเป็นรูปที่พึงรับรู้ได้ด้วยการกระทบ เพราะเป็นทั้งวัตถุและอารมณ์

พึงทราบรูปละเอียดโดยสภาพตรงกันข้ามกับรูปหยาบที่กล่าวแล้ว

[๖๗๖] คำว่า ทูเร (รูปไกล) หมายความว่า แม้รูปที่ตั้งอยู่ในที่ใกล้ ก็ชื่อว่ารูปไกล โดยภาวะที่รู้ได้ยาก เพราะรับรู้ไม่ได้ด้วยการกระทบ ส่วนรูปนอกจากนี้แม้ตั้งอยู่ไกลก็ชื่อว่าอยู่ใกล้ โดยเป็นภาวะที่รู้ได้ง่าย เพราะพึงรับรู้ได้ด้วยการกระทบ

[คำว่า ทูเร (รูปไกล), สนฺติเก (รูปใกล้) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังคำว่า วนปฺปคุมฺเพ (พุ่มไม้ในป่า) เป็นต้น]

พึงทราบนิเทศแห่งจักขายตนะเป็นต้นโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ

ในการประมวลรูปหมวด ๒ มีข้อแตกต่างกันเพียงเท่านี้ก่อน ส่วนการประมวลรูปหมวด ๓ มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว

ลทฺธาน พุทฺธสมยํ อติทุลฺลภํ จ

สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทำ ตเถว

กลฺยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ

โก พุทฺธิมา อวิรตำ น ภเชยฺย ธมฺมำ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๙๙

"ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดีงาม และความไพบูลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงซ่องเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ"

คำอธิบายจตุกกนิเทศ

[๙๖๖] ในบทสุดท้ายแห่งการประมวลรูป ๔ หมวด พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงตั้งคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย[ว่า วิญฺญาต (รูปที่รู้ได้)] ในรูปที่เห็นได้เป็นต้น จึงตรัสว่า รูปายตนำ ทิฏฺจ์ สทฺทายตนำ สุตำ (รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ รูปที่ฟังได้ คือ สัททายตนะ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น รูปายตนะ ชื่อว่า ทิฏฐะ (รูปที่เห็นได้) เพราะเป็นรูปที่มองเห็นได้ทางจักขุประสาท

สัททายตนะ ชื่อว่า สุตะ (รูปที่ฟังได้) เพราะเป็นรูปที่ฟังแล้วเข้าใจได้ทางโสต-ประสาท

อายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น ๓ หมวด ชื่อว่า มุตะ (รูปที่รู้ได้) เพราะเป็นสภาพประกอบกันแล้วพึงรู้ได้ เนื่องจากพึงรับเอาโดยบรรลุถึงฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

[อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้]อีกอย่างหนึ่งว่า รูปที่ชื่อ มุตะ เพราะเหตุที่กระทบแล้วจึงเกิดวิญญาณ

[มุ ธาตุในคำว่า มุต เป็นไปในความหมายว่า ประกอบ ตามอรรถของธาตุว่า พนฺธเน (ประกอบ, ผูก) และการประกอบนั้นก็คือการกระทบกันนั่นเอง ท่านจึงแสดงความหมายอีกอย่าง-หนึ่งตามมติของโบราณาจารย์]

ส่วนรูปทั้งหมดชื่อว่า วิญญาตะ (รูปที่รู้ได้) ทางใจ เพราะเป็นรูปที่พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ

คำอธิบายปัญจกนิเทศ

[๙๖๗] ในนิเทศแห่งการประมวลรูปหมวด ๕ คำว่า กกฺขฬ (ธรรมชาติที่แข็ง) คือ กระด้าง

คำว่า ขรคตะ คือ ความกระด้างนั่นแหละ หมายความว่า ธรรมชาติที่หยาบ

แม้ศัพท์ทั้งสองอื่น [คือ กกฺขฬตฺตํ (ความแข็ง) กกฺขฬภาโว (ภาวะที่แข็ง)] ก็เป็นคำอธิบายสภาวะนั่นเอง

คำว่า อชฺฌตฺตํ (เป็นภายใน) หมายความว่า รูปภายในอันอาศัยตน

คำว่า พหิทฺธา วา (หรือภายนอก) คือ รูปภายนอก

คำว่า อุปาทินฺนํ (เป็นอุปาทินนะ) มิใช่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น แต่คำนี้หมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยสามัญทั่วไป จริงอย่างนั้น รูปอันตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นกรรมชรูปหรือมิใช่กรรมชรูปก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า อุปาทินนะ ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา] และการยึดมั่นผิด

[คำว่า อุปาทินฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุเปเตน อาทินฺนํ อุปาทินฺนํ (รูปที่ถูกตัณหาและทิฏฐิซึ่งกรรมและกิเลสเข้าถึงแล้วยึดถือ) มักหมายถึง กรรมชรูป แต่ในที่นี้หมายถึงรูปทั้งหมดที่ตั้งอยู่ในสรีระ ด้วยการที่ตัณหายึดถือว่าเป็นของเราและทิฏฐิยึดมั่นผิด]

[๙๖๙] คำว่า เตโชคตํ หมายความว่า ลักษณะร้อนที่เป็นไปในเตโชธาตุทั้งหมด อีกอย่างหนึ่ง เตโชธาตุได้ชื่อว่า เตโชคตะ เพราะถึงภาวะแห่งเตโช

[คำว่า เตโชคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะร้อนที่เป็นไปในเตโชธาตุ = เตเชสุ คตํ เตโชคตํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ลักษณะร้อนที่ถึงภาวะแห่งเตโช = เตโชภาวํ คตํ เตโชคตํ.

(ทุติยาตัปปุริสสมาส : ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ)]

คำว่า อุสฺมา (ความอุ่น) หมายความว่า อาการที่อุ่น

คำว่า อุสฺมาคตํ แปลว่า ธรรมชาติที่ถึงภาวะอุ่น คำนี้เป็นชื่อของอาการที่อุ่นนั่นแหละ

คำว่า อุสุมํ (ความอบอุ่น) คือ ความอบอุ่นที่มีกำลัง

ความอบอุ่นนั่นเองที่ถึงภาวะอบอุ่น จึงชื่อว่า อุสุมคตะ (ธรรมชาติที่ถึงภาวะอบอุ่น)

[๙๗๐] รูปที่ชื่อว่า วาโย (ความพัดไปมา) ด้วยอำนาจแห่งรูปที่พัดไปมา วาโยนั่นเอง ชื่อว่า วาโยคตะ เพราะถึงภาวะที่พัดไปมา

คำว่า ถมฺภิตตฺตํ (ความตึง) หมายความว่า ความตึงของรูป เหมือนความตึงของเปลือกแห่งก้านบัวเป็นต้นอันเต็มด้วยลม

คำอธิบายฉักกนิเทศเป็นต้น

[๙๗๒-๓] พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงตั้งคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย [คือบทว่า มโนวิญฺเญยฺยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) ในการประมวลรูป ๖ หมวด และบทว่า มโนวิญฺญาณธาตุวิญฺเญยฺยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณธาตุ) ในการประมวลรูป ๗ หมวด และ ๘ หมวด] แต่ทรงทำนิเทศไว้[ว่า รูปายตนํ จกฺขุวิญฺเญยฺยํ (รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ คือ รูปายตนะ) เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น คำว่า จักขุวิญเญยยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ คำว่า มโนวิญเญยยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ

คำว่า มโนธาตุวิญเญยยะ คือ รูปที่รู้ได้ด้วยมโนธาตุทั้งสาม

ในคำว่า สพฺพํ รูปํ (รูปทั้งหมด) นี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า สพฺพํ รูปํ เพราะแม้เพียงรูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้มิได้มี โดยแท้จริงแล้ว นัย (ข้อแนะนำ) ในฐานะที่ควรอธิบาย เมื่อได้มาถึงพระอภิธรรมแล้ว มิได้กระทำไว้โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าย่อมไม่มี และฐานะนี้ก็ชื่อว่าควรแนะนำ เพราะไม่มีแม้แต่รูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้ ดังนั้น เมื่อจะทรงแสดงนัยไว้ จึงตรัสว่า สพฺพํ รูปํ

[๙๗๔] คำว่า สุขสมฺผสฺโส (มีสัมผัสเป็นสุข) คือ เป็นปัจจัยให้ได้รับสุขเวทนา

[บทว่า สุขสมฺผสฺโส (มีสัมผัสเป็นสุข) นี้เป็นวิเสสนะของคำว่า โผฏฺฐพฺโพ ในประโยคว่า สุขสมฺผสฺโส โผฏฺฐพฺโพ อตฺถิ (โผฏฐัพพารมณ์ที่มีสัมผัสเป็นสุข มีอยู่)]

คำว่า ทุกฺขสมฺผสฺโส (มีสัมผัสเป็นทุกข์) คือ เป็นปัจจัยให้ได้รับทุกขเวทนา

แม้ในคำว่า สุขสมฺผสฺโส (มีสัมผัสเป็นสุข) เป็นต้นนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงนัยนี้ไว้ เพราะความปรากฏแห่งโผฏฐัพพารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์

คำอธิบายนวกนิเทศเป็นต้น

[๙๗๕] อนึ่ง ในรูปหมวด ๙ พระพุทธองค์ทรงแสดงนัยไว้ เพราะมีรูปที่ชื่อว่าอินทรีย์

ในรูปหมวด ๑๐ ทรงแสดงนัยไว้ เพราะรูปนั้นเป็นสัปปฏิฆะ (กระทบได้) และอัปปฏิฆะ (กระทบไม่ได้)

ในรูปหมวด ๑๑ ทรงจำแนกอายตนะไว้ ๑๐ กับอีกครึ่งหนึ่ง

พึงทราบนิทเทสวาระแห่งอายตนะเหล่านั้นๆ โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

บทที่เหลือในวาระทั้งปวงมีเนื้อความปรากฏชัดเจนแล้ว

ลกฺขี จ สาครปฏฺา สธรา'จลา จ

สมฺปตฺติโย จ วิวิธา อปิ รูปโสภา

สพฺพา จ ตา อปิ จ มิตฺตสุตา จ ทารา

เก วาปิ กำ อนุคตา มรณำ วชนฺตำ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๑๘

"โชคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัตินานัปการ ความงามด้วยรูปกาย มิตรสหาย บุตรธิดา และภรรยา ทั้งหมด[ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต]นั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ย่างสู่ความตายได้"

ปกิณกกถา

อนึ่ง พึงทราบปกิณกะนี้ คือ

- สโมธาน คือ กลุ่มรูป

- สมุฏฐาน คือ เหตุให้เกิดรูป

- ปรินิปผันนะ คือ สังขตรูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔ [คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร] เพื่อความไม่สับสนในรูปเหล่านี้

สโมธาน (กลุ่มรูป) คือ รูปทั้งหมดมีจำนวน ๒๕ รูปโดยกลุ่ม คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาศธาตุ รูปลหุตา รูปมุทุตา รูปกัมมัญญตา อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา กพฬีการาหาร โผฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ

พึงทราบรูปดังกล่าวมีจำนวน ๒๖ รวมกับรูปคือหทยวัตถุ ขึ้นชื่อว่ารูปอื่นจากนี้มิได้มี

แต่อาจารย์บางคน[ผู้มีวาทะว่ามิทธะเป็นรูป]กล่าวว่า ชื่อว่า มิทธรูปมีอยู่ อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกคัดค้านว่า รูปที่ชื่อว่า มิทธรูปไม่มี โดยอ้างพระบาลีว่า

อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว.[๓๒]

“ข้าแต่พระมุนี พระองค์ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบโดยแท้ นิวรณ์ของพระองค์มิได้มี”

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า รูป ๒๖ เหล่านั้นกับพลรูป ก็เป็นรูป ๒๗ รวมกับสัมภวรูป ก็เป็นรูป ๒๘ รวมกับชาติรูปก็เป็นรูป ๒๙ รวมกับโรครูป ก็เป็นรูป ๓๐ แม้อาจารย์นั้นก็พึงถูกคัดค้านโดยแสดงว่ารูปดังกล่าวหามีโดยเฉพาะไม่

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงถือพลรูปด้วยวาโยธาตุที่ทรงถือเอาแล้ว ขึ้นชื่อว่าพลรูปอื่นย่อมไม่มี ทรงถือเอาสัมภวรูปด้วยอาโปธาตุ ทรงถือเอาชาติรูปด้วยอุปจยะและสันตติ ทรงถือโครูปด้วยชรตาและอนิจจตา ขึ้นชื่อว่าโครูปอื่นย่อมไม่มี

แม้อาพาธมีโรคหูเป็นต้นก็เป็นเพียงธาตุที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยอันไม่สม่ำเสมอกันเท่านั้น ขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นในอาพาธนั้นหามีอยู่ไม่ ดังนั้น จึงมีรูป ๒๖ เท่านั้นโดยกลุ่ม

สมุฏฐาน (เหตุให้เกิดรูป) พึงทราบดังต่อไปนี้

ถามว่า : รูปเท่าไรมีสมุฏฐานเท่าไร

ตอบว่า : พึงทราบดังนี้

รูปสิบมีสมุฏฐาน ๑ คือ รูป ๘ เหล่านี้ ได้แก่ จักขุประสาท ฯลฯ ชีวิตินทรีย์ เกิดจากกรรมอย่างเดียว ส่วนรูป ๒ คือ กายวิญญัติ และวจีวิญญัติ เกิดจากจิตอย่างเดียว

รูปหนึ่งมีสมุฏฐาน ๒ คือ สัททรูปเกิดจากอุตุและจิต ในสัททรูปนั้น เสียงอันเกิดจากสิ่งไม่มีวิญญาณ ย่อมเกิดจากอุตุ ส่วนเสียงอันเกิดจากสิ่งที่มีวิญญาณ ย่อมเกิดจากจิต

รูปสามมีสมุฏฐาน ๓ คือ วิการรูป ๓ อันมีลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตุ จิต และอาหาร

รูปเก้ามีสมุฏฐาน ๔ คือ รูป ๙ อย่างที่เหลือย่อมเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ได้แก่ อุตุ จิต อาหารเหล่านั้น และกรรม

รูปสองไม่เกิดขึ้นจากสมุฏฐานอะไรเลย คือ ชรตารูปและอนิจจตารูป ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เหล่านั้นแม้สมุฏฐานเดียว

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะชรตารูปและอนิจจตารูปทั้งสองนี้ไม่เกิดขึ้น

ถามว่า : เหตุใดรูปทั้งสองนี้จึงไม่เกิดขึ้น

ตอบว่า : เพราะเป็นความแก่และความแตกดับของรูปที่เกิดแล้ว ซึ่งอธิบายได้ว่า รูปที่เกิดขึ้นแล้วก็ต้องแก่และแตกดับไป บัณฑิตพึงยอมรับคำดังกล่าวนี้แน่นอน เพราะรูปหรือนามที่เกิดขึ้นแล้วชื่อว่าไม่สิ้นไปหามีไม่ แต่ตราบใดรูปยังไม่แตกดับ ความแก่ของรูปนั้นก็ยังปรากฏอยู่ตราบนั้น ดังนั้น ข้อความว่า “เพราะเป็นความแก่และความแตกดับของรูปที่เกิดแล้ว” จึงประจักษ์แล้ว

อนึ่ง ถ้ารูปทั้งสองนี้พึงเกิดไซร้ แม้รูปเหล่านั้นก็พึงแก่และแตกดับไป และความแก่ของรูปก็ย่อมไม่แก่ หรือความแตกดับของรูปก็ย่อมไม่แตกดับไป ดังนั้น รูปทั้งสองนี้จึงชื่อว่าไม่เกิด เพราะเป็นความแก่และความแตกดับของรูปที่เกิดแล้ว

[สภาวะแก่ของนิปผันนรูป ชื่อว่า ชรตา ส่วนสภาวะแตกดับของนิปผันนรูป ชื่อว่า อนิจจ-ตา ชรตาและอนิจจตาจึงเป็นเพียงสภาวะแก่หรือแตกดับของนิปผันนรูปเท่านั้น ไม่มีสภาวะเฉพาะอย่างอื่นโดยปรมัตถ์ ดังนั้น จึงไม่มีสภาวะเกิดขึ้นแต่อย่างใด]

ถามว่า : แม้รูปที่แก่แล้วก็จงแก่อีกได้ แม้รูปที่แตกดับไปแล้วก็จงแตกดับไปอีกได้ เหมือนข้อความที่ยอมรับว่า ชาติรูปย่อมเกิดขึ้น ด้วยพระดำรัสว่า รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตติ (การเกิดขึ้นของรูป การสืบต่อของรูป ย่อมมีได้) ในนิเทศมีคำว่า กมฺมสฺส กตตฺตา (เพราะทำกรรมไว้แล้ว) เป็นต้นมิใช่หรือ

[โจทกาจารย์ท้วงติงว่า ในพระบาลีว่า กมฺมสฺส กตตฺตา รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตติ (การเกิดขึ้นของรูป การสืบต่อของรูปย่อมมีได้ เพราะทำกรรมไว้แล้ว) จึงยอมรับข้อความว่า แม้รูปที่แก่แล้วก็จงแก่อีกได้ แม้รูปที่แตกดับไปแล้วก็จงแตกดับไปอีกได้ มิใช่หรือ เหมือนการยอมรับว่า ชาติรูปคืออุปจยะและสันตติย่อมเกิดขึ้นได้]

ตอบว่า : ในเรื่องนั้นมิได้ยอมรับข้อความว่า ชาติรูปย่อมเกิดขึ้น แต่ธรรมเหล่าใด[คือนิปผันนรูป]ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมเป็นต้น ท่านยอมรับการกล่าวว่าชาติรูปมีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นของธรรมเหล่านั้น[คือนิปผันนรูป] ที่แท้แล้วชาติรูปย่อมไม่เกิดโดยปรมัตถ์ เพราะชาติรูปเป็นเพียงการเกิดขึ้นของรูปที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น

[โสธกาจารย์ตอบว่า ท่านมิได้ยอมรับข้อความว่า ชาติรูปย่อมเกิดขึ้น ที่จริงแล้วแม้ชาติรูปก็ควรกล่าวได้ว่ามีกรรมเป็นต้นเป็นปัจจัย เพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้นในขณะที่นิปผันนรูปนั้นๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ความจริงไม่มีชาติรูปในชาติรูปอีกทอดหนึ่ง]

ถามว่า : ชาติรูปเป็นความเกิดของธรรมเหล่าใด ย่อมกล่าวได้ว่าย่อมมีธรรม

เหล่านั้นเป็นปัจจัย และเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น ฉันใด ชรตารูปและอนิจจตารูปเป็นความแก่และความแตกดับของธรรมเหล่าใด ก็ควรกล่าวได้ว่าย่อมมีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้รูปทั้งสองนี้ก็จะพึงกล่าวได้ว่ามีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานมิใช่หรือ

[โจทกาจารย์ท้วงติงว่า ถ้าชาติรูปเป็นความเกิดขึ้นของกรรมชรูป ก็ควรเรียกได้ว่ามีกรรมเป็นปัจจัย ถ้าเป็นความเกิดขึ้นของจิตตชรูปเป็นต้น ก็ควรเรียกได้ว่ามีจิตเป็นต้นเป็นปัจจัย และเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของนิปผันนรูปเหล่านั้น ฉันใด แม้ชรตารูปและอนิจจตารูปก็ควรเรียกได้ว่ามีนิปผันนรูปที่เกี่ยวข้องกันเป็นปัจจัยและควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดขึ้นแห่งนิปผันนรูปเหล่านั้น ฉันนั้น ดังนั้น แม้ชรตารูปและอนิจจตารูปก็ควรเรียกได้ว่าเป็นกรรมชรูปและจิตตชรูปเป็นต้นมิใช่หรือ]

ตอบว่า : ชรตารูปและอนิจจตารูปไม่ควรได้ชื่อเรียกเช่นนั้น เพราะไม่มีในขณะปรากฏอานุภาพของชนกปัจจัย (ปัจจัยที่ยังรูปให้เกิดขึ้น) กล่าวคือ อานุภาพแห่งชนก-ปัจจัยมีอยู่ในอุปปาทขณะแห่งธรรมอันตนพึงให้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกินไปจากนั้น และเมื่อชาติรูปปรากฏอยู่ในขณะแห่งธรรมอันชนกปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้น ย่อมควรเรียกได้ว่ามีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย[โดยชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะปรากฏอยู่ในขณะนั้น แต่ชรตารูปและอนิจจตารูปอื่นไม่ควรเรียกได้ว่ามีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย และไม่ควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะหามีในขณะนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ชรตารูปและอนิจจตาทั้งสองนี้จึงไม่ควรกล่าวว่าเกิดอยู่ (ชายติ)

[ท่านตอบว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร มีอานุภาพปรากฏอยู่ในขณะที่รูปซึ่งทำให้เกิดขึ้นกำลังดำรงอยู่ (อุปปาทขณะ) เท่านั้น ชาติรูปนั้นปรากฏอยู่ในขณะที่อานุภาพดังกล่าวยังมีอยู่ จึงควรได้ชื่อเรียกว่า กรรมชรูป จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป และควรเรียกได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น แต่ชรตารูปและอนิจจตารูปย่อมเกิดขึ้นในฐิติ-ขณะและภังคขณะซึ่งปราศจากอานุภาพที่ทำให้เกิดรูปแล้ว จึงไม่ควรได้ชื่อเรียกว่ากรรมชรูปเป็นต้น]

ถามว่า : แม้รูปทั้งสองนี้ก็ยังชื่อว่าเกิดอยู่ ดังพระบาลีตรัสว่า ชรามรณ์ ภิกฺขเว อนิจฺจ์ สงฺขต์ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน์ [๓๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยเหตุเกิดขึ้น) มิใช่หรือ

[โจทกาจารย์ท้วงว่า แม้ชรตารูปและอนิจจตารูปก็เป็นรูปเกิดขึ้นเหมือนชาติรูป ดังมีพระดำรัสว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน์ (อาศัยเหตุเกิดขึ้น) จึงควรได้ชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้นเหมือนชาติรูป มิใช่หรือ]

ตอบว่า : ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระบาลีนั้นได้แสดงไว้โดยปริยาย กล่าวคือ ในพระบาลีนั้น พระพุทธองค์ตรัสถึงชราและมรณะนั้นว่าเป็นธรรม[คือนิปผันนรูป]อาศัยเหตุเกิดขึ้นโดย ปริยาย เพราะเป็นชราและมรณะของธรรมที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น

[การตรัสถึงชราและมรณะว่าเป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น เป็นการยกขึ้นกล่าวถึงชื่อว่าปฏิจจสมุปปันนะ (อาศัยเหตุเกิดขึ้น) ของนิปผันนรูปที่อาศัยกรรมเป็นต้นเกิดขึ้นไว้ในชราและมรณะอันเป็นสภาวะเปลี่ยนแปลงของรูปเหล่านั้น

ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่โดยใช้สิ่งที่อยู่ในสถานที่เป็นชื่อ (ฐานะ = นิปผันนรูปอันอาศัยเหตุเกิดขึ้น, ฐานี = ชราและมรณะอันเป็นสภาวะเปลี่ยนแปลงของนิปผันนรูป)]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้รูปทั้งสามนั้นก็ย่อมไม่มีเหมือนเขากระต่าย เพราะไม่เกิดขึ้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นของเที่ยงเหมือนพระนิพพาน

ตอบว่า : ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะยังเป็นไปเนื่องด้วยธรรมอันเป็นที่อาศัย กล่าวคือ เมื่อมีรูปอันเป็นที่อาศัยมีปฐวีเป็นต้น ชาติรูปเป็นต้นทั้งสามย่อมปรากฏ ฉะนั้นจะว่าไม่มีอยู่[เหมือนเขากระต่าย] ก็ไม่ได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีรูปอันเป็นที่อาศัยเหล่านั้น ก็จะไม่ปรากฏ จะว่าเที่ยง[เหมือนพระนิพพาน]ก็ไม่ได้

[ชาติรูปเป็นรูปที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ เป็นเพียงความเกิดขึ้นในอุปปาทขณะของนิปผันน-รูปเท่านั้น แม้ชรตาและอนิจจตาก็ไม่ใช่รูปที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนั้น รูปทั้งสามอย่างจึงไม่มีจริงโดย

ปรมัตถ์ แต่ไม่ใช่อภาวบัญญัติเหมือนเขากระต่ายเป็นต้น อีกทั้งไม่ใช่สภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน เพราะไม่ปรากฏเมื่อไม่มีนิปผันนรูปอันเป็นที่อาศัยเหล่านั้น]

อนึ่ง เพื่อปฏิเสธความยึดมั่นข้างต้นนั้น จึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยเหตุเกิดขึ้น)

โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ พึงทราบว่ารูปทั้งสอง[คือชรตารูปและอนิจจตารูป]ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไรๆ

อีกอย่างหนึ่ง ในข้อว่า สมุฏฐาน นี้ พึงทราบเนื้อความอื่นต่อไป คือ มาติกาของเนื้อความนั้นมีดังนี้

- รูปเกิดจากกรรม รูปมีกรรมเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากกรรมเป็นปัจจัย

- รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน รูปมีอาหารเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอาหารเป็นปัจจัย

- รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน รูปมีอุตุเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย

- รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปมีจิตเป็นปัจจัย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากจิตเป็นปัจจัย

รูปเกิดจากกรรม คือ รูป ๘ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น พร้อมทั้งหทัยวัตถุ

รูปมีกรรมเป็นปัจจัย เช่น ผม หนวด งาช้าง ขนหางม้า ขนหางจามรี

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากกรรมเป็นปัจจัย เช่น จักรรัตนะ อุทยาน และวิมานเป็นต้นของเทวดา

รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน คือ สุทธัฏฐกรูปอันเกิดจากอาหาร

รูปมีอาหารเป็นปัจจัย คือ กรรมชรูปอันอาหารหล่อเลี้ยงไว้ ได้แก่ กพฬีการา-

หารอันเป็นปัจจัยแก่กระแสรูปทั้งสอง คือ รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน และอุปาทินนรูป (กรรมชรูป) เป็นปัจจัยให้เกิดรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน และคุ้มครองกรรมชรูป

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอาหารเป็นปัจจัย คือ รูปที่ตกกระ ไฝ และโรคเรื้อนเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้บริโภคอาหารอันไม่เหมาะสมแล้วเดินอยู่กลางแดด

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน คือ สุทธัฏฐกรูปอันเกิดจากอุตุ

รูปมีอุตุเป็นปัจจัย คือ รูปอัฏฐกกลาปที่ ๒ อันเป็นอุตุแม้ในสุทธัฏฐกะนั้นที่ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้เกิดขึ้น

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย คือ รูปอัฏฐกกลาปที่ ๓ อันเป็นอุตุแม้ในสุทธัฏฐกะนั้นที่ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้เกิดขึ้น

โดยประการฉะนี้ อุตุย่อมสืบต่อกระแสรูปได้ ๓ ช่วงเท่านั้น ไม่อาจจะสืบต่อมากกว่านั้นได้ ข้อความนี้สมควรแสดงโดยอนุปาทินนรูป (รูปที่ไม่มีใจครอง) อีกด้วย เช่น วลาหโก (เมฆ) ชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน สายฝนชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นปัจจัย เมื่อฝนตกแล้ว พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้น แผ่นดินย่อมส่งกลิ่น ภูเขาย่อมปรากฏเป็นสีเขียว น้ำทะเลย่อมมากขึ้น รูปทั้งหมดนี้ชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากอุตุเป็นปัจจัย

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน คือ สุทธัฏฐกรูปอันเกิดจากจิต

รูปมีจิตเป็นปัจจัย คือ ปุเรชาตรูป (รูปที่เกิดขึ้น) ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย[๓๔] (ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดก่อน โดยความเป็นปัจฉาชาตปัจจัย)

รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดจากจิตเป็นปัจจัย คือ หมู่รูปมีช้างเป็นต้นที่พระสารีบุตรกล่าวไว้[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๓๕]]ว่า ย่อมแสดงช้างบ้าง แสดงม้าบ้าง แสดงรถบ้าง แสดงกระบวนทัพต่างๆ บ้าง ในอากาศกลางหาว

ปรินิปผันนะ (รูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔ มีกรรมเป็นต้น) คือ รูป ๑๕ ชื่อว่า ปรินิปผันนรูป รูป ๑๐ ชื่อว่า อปรินิปผันนรูป (รูปที่ไม่สำเร็จด้วยเหตุ ๔)

ถ้ารูปที่เป็นอปรินิปผันนรูปพึงได้ชื่อว่า อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งเหมือนนิพพาน) ที่แท้แล้วกายวิการของรูปเหล่านั้น ชื่อว่า กายวิญญัติ วจีวิการของรูปเหล่านั้น ชื่อว่า วจีวิญญัติ ช่องว่าง ชื่อว่า อากาศธาตุ ความเบาแห่งรูป ชื่อว่า ลหุตา ความอ่อน แห่งรูป ชื่อว่า มุทุตา ความควรแก่การงานของรูป ชื่อว่า กัมมัญญตา ความเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า อุปจยะ ความเป็นไปแห่งรูป ชื่อว่า สันตติ อาการคือความแก่ของรูป ชื่อว่า ชรตา อาการที่รูปเกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ชื่อว่า อนิจจตา

รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้เป็นปรินิปผันนรูป (รูปที่สำเร็จด้วยเหตุ ๔) เป็นสังขต-ธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

[อนิปผันนรูป ๑๐ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ในคัมภีร์นี้เรียกว่า อปรินิปผันน-รูป จัดเป็นรูปที่ไม่ถูกปัจจัยมีกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง แต่ไม่นับเข้าในอสังขตธรรมเหมือนนิพพาน ที่จริงแล้วรูปดังกล่าวเป็นลักษณะเปลี่ยนแปลงหรือเป็นช่องว่างของนิปผันนรูป (ซึ่งในที่นี้เรียกว่าปรินิปผันนรูป) จึงนับว่าเป็นนิปผันนรูปโดยอ้อม ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าสังขตธรรม เพราะมีปัจจัยปรุงแต่ง การตั้งชื่อว่า ปรินิปผันนรูปมีประโยชน์เพื่อห้ามความเป็นอสังขตธรรม แต่ชื่อว่าอปรินิปผันนรูป (อนิปผันนรูป) จึงเป็นความหมายหลักในเรื่องนี้]

จบ ปกิณกกถา

จบ คำอธิบายรูปกัณฑ์

ในอรรถกถาธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินี

สสารทุกฺข'มคเณยฺย ยถา มุนินฺโท

คมฺภีรปารมิตสาคร'มุตฺตริตฺวา

เณยฺยํ อโพชฺฌิ นิปุณํ หตฺโมหชาโล

ตสฺมา สทา ปรหิตํ ปรมํ จินาถ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๙๖

"พระมุนีไม่ทรงคำนึงถึงทุกข์ในสงสาร ทรงข้ามสาครอันลึกล้ำแห่งพระบารมีแล้ว กำจัดข่ายโมหะ ทรงตรัสรู้เญยยธรรมอันประณีต ดังนั้น ท่านทั้งหลายจงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นเป็นนิตย์เถิด"

๓. คำอธิบายนิกเขปกัณฑ์

คำอธิบายติกนิกเขปะ

[๙๘๕] ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ [คือตั้งแต่ กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นไป] กุสลติกะย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยพิสดารด้วยนัยที่จำแนกบทของธรรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด

อนึ่ง นัยที่จำแนกกุสลติกะใดได้ตรัสไว้แล้ว ก็นัยนี้นั้นแหละเป็นนัยที่จำแนกติกะและทุกะที่เหลือ ผู้มีปัญญาอาจกำหนดนัยที่จำแนกไว้ในติกะและทุกะทั้งหมดตามลำดับว่า กตเม ธมฺมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา. ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา ฯเปฯ วา เวทนาขนฺธํ อิเม ธมฺมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา (ธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนาเป็นไฉน คือ กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ยกเว้นเวทนาขันธ์ ชื่อว่า ประกอบด้วยสุขเวทนา) เหมือนนัยที่จำแนกไว้ในกุสลติกะนี้ ดังนั้น จึงเริ่มแสดงนิกเขปกัณฑ์ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น เพื่อหยุดเทศนาอันพิสดารนั้น แล้วทรงแสดงจำแนกธรรมหมวดติกะและทุกะทั้งหมดด้วยนัยที่ไม่ย่อและไม่พิสดารเกินไปอีกอย่างหนึ่ง

โดยแท้จริงแล้ว จิตตุปปาทกัณฑ์เป็นเทศนาพิสดาร แต่อรรถกถากัณฑ์เป็นเทศนาย่อ

อนึ่ง นิกเขปกัณฑ์นี้เทียบกับจิตตุปปาทกัณฑ์ นับว่าเป็นเทศนาย่อ เทียบกับอรรถกถากัณฑ์ ก็เป็นเทศนาพิสดาร ดังนั้น นิกเขปกัณฑ์นี้จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อและไม่พิสดารเกินไป

พึงทราบกัณฑ์นั้นว่าชื่อนิกเขปกัณฑ์ เพราะทรงแสดงโดยหยุดเทศนาพิสดารบ้าง โดยเนื่องด้วยเหตุที่กล่าวไว้ในหนหลังบ้าง

สมจริงดังคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า

มูลโต ขนฺธโต จาปิ ทฺวารโต จาปิ ภูมิโต
อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ นามโต จาปิ ลิงฺคโต
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา นิกฺเขโปติ ปวุจฺจติ.

"นิกเขปราสินั้นได้ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะพระศาสดาทรงแสดงโดยย่อ โดยมูลเหตุบ้าง โดยขันธ์บ้าง โดยทวารบ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยชื่อบ้าง โดยเพศบ้าง"

[คำว่า นิกฺเขป ใน นิกฺเขปกณฺฑ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กัณฑ์อันเป็นที่หยุดเทศนาพิสดาร = วิตฺถารเทสนา นิกฺขิปียเต เอตฺถาติ นิกฺเขโป. (ขิป ธาตุที่มี นิ บทหน้า ใช้ในความหมายว่า หยุด)
- กัณฑ์อันเป็นที่ย่อด้วยมูลเหตุเป็นต้น = มูลาทีหิ นิกฺขิปียเต เอตฺถาติ นิกฺเขโป. (ขิป ธาตุที่มี นิ บทหน้า ใช้ในความหมายว่า ย่อ)]

กล่าวโดยพิสดารว่า นิกเขปกัณฑ์นี้ทรงแสดงไว้โดยย่อ ดังนี้ คือ

- โดยมูลเหตุ ตามนัยว่า ตีณิ กุสลมูลานิ (กุศลมูล ๓) เป็นต้น

- โดยขันธ์ ตามนัยว่า ตสฺมฺปยุตฺโต เวทนากฺขนฺโธ (เวทนาขันธ์ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น) เป็นต้น

- โดยทวาร ตามนัยว่า ตสฺมุฏฺฐานำ กายกมฺมำ (กายกรรมมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน) เป็นต้น เพราะกรรมที่เป็นไปทางกายทวารเรียกว่า กายกรรม

- โดยภูมิ ตามนัยว่า สุขภูมิยำ กามาวจเร (ในภูมิอันเป็นสุข คือ กามาวจร) เป็นต้น

พึงทราบว่าทรงแสดงโดยย่อโดยอรรถเป็นต้น เพราะทรงแสดงโดยเนื่องด้วยอรรถ ธรรม ชื่อ และเพศในนิเทศนั้นๆ

คำอธิบายนิเทศแห่งกุสลติกะที่ ๑

ในบรรดานิเทศเหล่านั้น ลำดับแรก ในนิเทศแห่งกุศลบท คำว่า ตีณิ (สาม) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน

คำว่า กุศลมูล คือ กุศลอันเป็นมูลเหตุ หรือมูลเหตุของกุศลธรรม เพราะเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด เป็นเหตุให้เกิดขึ้น เป็นเหตุให้ปรากฏ และเป็นเหตุให้สำเร็จแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย[คือจิตและเจตสิก]

[คำว่า กุสลมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กุศลอันเป็นมูลเหตุ = กุสลานิ จ ตานิ มูลานิ จาติ กุสลมูลานิ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- มูลเหตุของกุศล = กุสลานำ มูลานิ กุสลมูลานิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยเนื่องด้วยเนื้อความอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ตรัสว่า อโลโภ อโทโส อโมโห (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) เพื่อแสดงโดยเนื่องด้วยชื่อ

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชาชื่อว่าทรงแสดงประมวลกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วยมูลเหตุทั้ง ๓ เพราะกุศลที่พ้นไปจากมูลเหตุหามีไม่

คำว่า ตัสมุปยุตโต (ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น) หมายความว่า ประกอบด้วยกุศล-มูลมีอโลภะเป็นต้นนั้น

ในเรื่องนั้น แม้อโทสะและอโมหะในสังขารขันธ์อันประกอบด้วยอโลภะ ก็ถึงการนับว่าเป็นสังขารขันธ์ที่ประกอบด้วยอโลภะเช่นกัน

แม้การประกอบโดยเนื่องด้วยอโทสะและอโมหะที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

โดยประการดังนี้ พระธรรมราชาได้ทรงแสดงประมวลกุศลที่มีในภูมิ ๔ โดยเนื่องด้วยขันธ์ ๔ ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น

คำว่า ตัสมุฏฐานำ แปลว่า [กายกรรมเป็นต้น]อันเกิดขึ้นด้วยกุศลมูลมีอโลภะเป็นต้นนั้น

แม้ตามนัยนี้ พระธรรมราชาได้ทรงแสดงประมวลกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ นั้นโดยเนื่องด้วยกรรมทวารทั้ง ๓ [ด้วยพระดำรัสว่า ตัสมุฏฺฐานำ กายกมฺมำ วจีกมฺมำ มโนกมฺมำ (กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมอันเกิดขึ้นด้วยกุศลมูลนั้น)]

พระพุทธองค์ทรงแสดงประมวลกุศลในฐานะทั้ง ๓ ก่อนโดยประการฉะนี้

[๙๘๖] แม้อกุศลก็มีนัยเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่า แม้อกุศลจิตดวงหนึ่งในบรรดาอกุศลจิต ๑๒ ดวง ชื่อว่าพ้นไปจากมูลเหตุย่อมไม่มี พระธรรมราชาจึงทรงแสดงประมวลอกุศลเหล่านั้นไว้ด้วยมูลเหตุทั้ง ๓

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอกุศลที่นอกไปจากนามขันธ์ ๔ อันประกอบด้วยอกุศลมูลนั้นมิได้มี ดังนั้น พระธรรมราชาจึงทรงแสดงประมวลอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านั้นไว้โดยเนื่องด้วยนามขันธ์ ๔ แต่พระธรรมราชาทรงแสดงประมวลไว้โดยเนื่องด้วยกรรมทวาร เพราะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านั้นมีสภาวะเป็นไปโดยเนื่องด้วยกายกรรมเป็นต้น

อนึ่ง พระบาลีใดที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศนี้ว่า ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา (และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น) เป็นต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ในพระบาลีนั้นดังนี้

คำว่า เอกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน หรือตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน

อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า **สหเชกัฏฐะ** (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ส่วนอกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า **ปหาเนกัฏฐะ** (อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน)

คำว่า ตเทกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลมีโลภะเป็นต้นนั้น หรือตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับสังโยชน์เป็นต้นอื่น[จากโลภะเป็นต้น] ที่ทรงแสดงไว้ในฐานะนั้นๆ [มีสังกิเลสิกติกะเป็นต้น]

[สหเชกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกสฺมึ จิตฺเต จิตนฺติ เอกฏฺฐำ.
- สห ชายตีติ สหชำ.

- สหเชน เอกฏฺจ์ สหเชกฏฺจ์.

หมายความว่า ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ มีอกุศลมูล ๒ อย่าง คือ โลภเหตุ และโมหเหตุ ส่วนอกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ ร่วมกับอกุศลมูลทั้งสองนั้น ชื่อว่า สหเชกัฏฐะ

ปหาเนกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปหาตพฺพนฺติ ปหานํ, ปหาเนน เอกฏฺจ์ ปหาเนกฏฺจ์ หมายความว่า เมื่อบุคคลขจัดทิฏฐิและวิจิกิจฉาได้ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว ก็เป็นอันขจัดกิเลสอื่นอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ที่ทำให้ตกอบาย (อปายคมนียะ) และขจัดสังโยชน์คือ อิสสาและมัจฉริยะที่ไม่ได้ชื่อว่ากิเลสอีกด้วย

ในพระบาลีมีรูปพหูพจน์ ปุงลิงค์ว่า ตเทกฏฺจา โดยมองหา กิเลสา (กิเลส) แต่คัมภีร์อรรถกถาใช้เป็นรูปเอกพจน์ นปุงสกลิงค์ว่า เอกฏฺจ์ โดยมองหา อกุสลํ (อกุศล) และรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺมึ จิตฺเต จิตฺ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน) ระบุถึงสหเชกัฏฐะ ส่วนรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺมึ ปุคฺคเล จิตฺ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน) ระบุถึงปหาเนกัฏฐะ]

ในบรรดาอกุศลทั้งสองเหล่านั้น สหเชกัฏฐะ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ปรากฏในฐานะเพียงเท่านี้ คือ

- ในสังกิลิฏฐติกะว่า

กตเม ธมฺมา สงฺกิลิฏฺจสงฺกิเลสิกา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺจา จ กิเลสา.

“ธรรมที่เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นกไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในหีนติกะว่า

กตเม ธมฺมา หีนา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺจา จ กิเลสา.

“ธรรมทรามเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในอกุศลติกะว่า

กตเม ธมฺมา อกุสลา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺจา จ กิเลสา.

“อกุศลธรรมเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในกิเลสโคจฉกะว่า

กตเม ธมฺมา สංกิลิฏฺฐา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา.

“ธรรมเศร้าหมองเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

- ในสรณทุกะว่า

กตเม ธมฺมา สรณา. ตีณิ อกุสลมูลานิ โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา.

“ธรรมเกิดกับกิเลสเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

ปหาเนกัฏฐะ (อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน) ปรากฏในฐานะเพียงเท่านี้ คือ

- ในทัสสเนนปหาตัพพติกะว่า

อิมานิ ตีณิ สංโยชนานิ, ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา.

“สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น”

- ในทัสสเนนปหาตัพพเหตุติกะว่า

อิมานิ ตีณิ สංโยชนานิ, ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา.

“สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น”

- ในทัสสเนนปหาตัพพเหตุติกะนั้นตรัสไว้อีกว่า

ตีณิ สංโยชนานิ- สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน-ปหาตพฺพา. ตเทกฏฺโฐ โลโภ โทโส โมโห, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตู. ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา ตංสมฺปยุตฺโต เวทนาขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ, ตංสมุฏฺฐานං กายกมฺมං วจีกมฺมං มโนกมฺมං, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา.

ธรรมเหล่านี้ คือ สังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อันโสดาปัตติมรรคพึงละ และธรรมเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์นั้น เป็นสัมปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันประกอบกับสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันมีสังโยชน์และโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านั้นเป็นสัม-ปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ)

- ในสัมมัปปธานวิภังค์ว่า

ตตฺถ กตเม ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. ตีณิ อกุสลมูลานิ- โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฏฺจา จ กิเลสา.[๑]

“ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมอันต่ำทรามเป็นไฉน อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น”

นิเทศของอัพยากตธรรม

[๙๘๗] นิเทศแห่งอัพยากตบท มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว

ท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น บัญญัติ ๓ กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศที่ได้รับจากการเพิกกสิณ) อัชฏากาส (อากาศคือท้องฟ้า) อารมณ์ของอากิญจัญญายตนสมาบัติ [คือ นัตถิภาวบัญญัติ] และนิโรธสมาบัติ ย่อมไม่ได้ในติกะนี้

[บัญญัติ ๓ คือ

๑. นามบัญญัติมีผม ขน หม้อ และผ้าเป็นต้น

๒. กสิณบัญญัติมีปฐวีกสิณเป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของฌานนั้นๆ

๓. สัตวบัญญัติที่บัญญัติว่าเป็นสัตว์โดยอาศัยขันธ์ ๕

พระพุทธองค์มิได้ตรัสเรื่องเหล่านั้นไว้ในติกะนี้ เพราะไม่ใช่สภาวปรมัตถ์ ที่จริงแล้วกุสล-ติกะเป็นนิปปเทสติกะ จึงไม่ควรกล่าวว่ายังมีสภาวธรรมที่มิได้รวมไว้ด้วยกุสลติกะ]

นิเทศของเวทนาติกะที่ ๒

[๙๘๘] ในนิเทศของเวทนาติกะ พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า สุขภูมิยं (ภูมิคือสุขเวทนา) นี้ ดังต่อไปนี้

พื้นดินสีแดงย่อมได้ชื่อว่า ตัมพภูมิ (แผ่นดินสีแดง) พื้นดินสีดำย่อมได้ชื่อว่า กัณหภูมิ (แผ่นดินสีดำ) ฉันใด สุขเวทนาก็ชื่อว่า สุขภูมิ (ภูมิคือสุขเวทนา) ฉันนั้น

พื้นที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอ้อยและข้าวสาลี ย่อมได้ชื่อว่า อุจฉุภูมิ (ที่เกิดแห่งอ้อย) สาลิภูมิ (ที่เกิดแห่งข้าวสาลี) ฉันใด แม้จิตอันเป็นที่เกิดแห่งความสุข ก็ได้ชื่อว่า สุขภูมิ (ที่เกิดแห่งสุข) ฉันนั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาจิตนั้นในคำว่า สุขภูมิ นี้

[คำว่า สุขภูมิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภูมิคือสุขเวทนา = ภวตีติ ภูมิ, สุขเมว ภูมิ สุขภูมิ.
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ที่เกิดแห่งสุข = ภวติ เอตฺถาติ ภูมิ, สุขสฺส ภูมิ สุขภูมิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

รูปวิเคราะห์ที่ ๑ หมายถึง สุขเวทนา ส่วนรูปวิเคราะห์ที่ ๒ หมายถึง จิตอันเป็นที่เกิดของสุขเวทนาโดยความเป็นสหชาตนิสสยปัจจัย ในพระบาลีนี้หมายเอาความหมายที่ ๒ จึงแปลได้ว่า สุขภูมิยं กามาวจเร รูปาวจเร อปริยาปนฺเน (ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต อันเป็นที่เกิดของสุขเวทนา)]

อนึ่ง สุขภูมินั้นมีอยู่ในกามาวจรจิตตุปบาทบ้าง ในรูปาวจรจิตตุปบาทเป็นต้นบ้าง ฉะนั้น จึงตรัสว่า กามาวจเร (ในกามาวจรจิตตุปบาท) เพื่อแสดงประเภทแห่งสุขภูมินั้น

คำว่า สุขเวทนं จเปตฺวา (ยกเว้นสุขเวทนา) หมายความว่า เว้นจากสุขเวทนาในสุขภูมินั้น

คำว่า ตํสมฺปยุตฺโต (อันประกอบด้วยสุขเวทนานั้น) คือ [สัญญาขันธ์เป็นต้น] อันประกอบด้วยสุขเวทนาที่ยกเว้นไว้นั้น

พึงทราบเนื้อความแม้ในสองบทที่เหลือตามนัยนี้นั่นแหละ

แม้หมู่ธรรมเหล่านี้ คือ เวทนา ๓ รูปทั้งหมด และนิพพาน ย่อมไม่ได้ในเวทนา-ติกะนี้ เพราะติกะนี้ชื่อว่าพ้นแล้วจากธรรมที่ไม่ปรากฏในกุสลติกะ [คือ ลักษณะ ๓] และส่วนทั้ง ๓ [คือ เวทนา รูป และนิพพาน] เหล่านี้

อนึ่ง คำทั้งหมดที่ควรจะกล่าวโดยพระบาลีและอรรถกถาในติกะและทุกะอื่นจากเวทนาติกะนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในมาติกากถาตามลำดับบทและในนิเทศแห่งกุศลเป็นต้น แต่จักกล่าวข้อพิเศษไว้เท่านั้นในที่นั้น

นิเทศแห่งวิปากติกะที่ ๓

[๙๙๑] ในบรรดาติกะและทุกะอื่นจากเวทนาติกะเหล่านั้น ลำดับแรก ในวิปากติกะ แม้รูปธรรมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานยังมีอยู่เหมือนนามธรรม แต่รูปธรรมเหล่านั้นก็ไม่เหมือนกับกรรม เพราะเป็นสภาวะไม่รู้อารมณ์ ดังนั้น จึงตรัสเรียกนามธรรมที่รู้อารมณ์ว่า วิบาก เพราะเป็นเหมือนกับกรรม เหมือนผลที่คล้ายกับเมล็ดพันธุ์ กล่าวคือ เมื่อบุคคลหว่านเมล็ดข้าวสาลีแล้ว แม้ในเวลาออกหน่อและใบเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังไม่เรียกว่า ผลของข้าวสาลี แต่เมื่อใดรวงข้าวสาลีสุกงอมน้อมลงแล้ว เมื่อนั้นข้าวสาลีที่คล้ายกับเมล็ด-พันธุ์จึงเรียกว่า ผลแห่งข้าวสาลี ส่วนหน่อและใบเป็นต้นที่เกิดจากเมล็ดย่อมเรียกว่าเป็นสิ่งที่เกิดจากเมล็ด ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้นเช่นกัน ควรเรียกว่ารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมช-รูป) หรือเรียกว่า อุปาทินนรูป

นิเทศแห่งอุปาทินนติกะที่ ๔

[๙๙๔] ในอุปาทินนติกะ [คือ อุปาทินนุปาทานิยติกะ] พึงทราบข้อวินิจฉัยดังนี้

แม้ขันธ์ของพระขีณาสพจะเป็นปัจจัยแก่อุปาทานของชนเหล่าอื่นผู้พูดอยู่ว่า หลวงลุงของพวกเรา หลวงอาของพวกเรา แต่มรรค ผล และนิพพานเป็นอนุปาทินนขันธ์ที่มิได้ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่นไว้โดยแท้ ที่จริงแล้วมรรคผลนิพพานเหล่านั้นย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ เพราะมีอานุภาพสูงส่ง เหมือนก้อนเหล็ก

แดงที่ลุกโชนตลอดวันไม่เป็นปัจจัยแก่การเกาะของเหล่าแมลงวัน ดังนั้น จึงตรัสว่า อิเม ธมฺมา อนุปาทินฺนอนุปาทานิยา (สภาวธรรมเหล่านี้ไม่ถูกกรรมที่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น และไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน)

[ในฉบับฉัฏฐสังคีติมีข้อความว่า ตณฺหามานทิฏฺฐิวเสน คหณสฺส ปจฺจยา น โหนฺติ (ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิ) แต่มานะไม่นับเข้าในอุปาทาน จึงควรมีรูปว่า ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน คหณสฺส ปจฺจยา น โหนฺติ (ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ)]

[๙๙๘] แม้อสังกิลิฏฐอสังกิเลสิกธรรมทั้งหลาย ก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งวิตักกติกะที่ ๖ เป็นต้น

[๑๐๐๐] ในวิตักกติกะ สภาวธรรมที่ไม่มีในกุศลติกะกับวิจารที่เกิดพร้อมกับวิตก ย่อมมีไม่ได้แน่นอน

[๑๐๐๓] ในปีติสหคตติกะ สภาวธรรมมีปีติเป็นต้นให้ความเป็นธรรมที่ประกอบกับปีติเป็นต้น[คือ ให้ชื่อว่าปีติสหคตะ สุขสหคตะ และ อุเปกขาสหคตะ] แก่ธรรมที่เกิดร่วมกับตนแล้ว ตนเองก็เป็นธรรมหมุนไปข้างหลัง กล่าวคือ แม้สภาวธรรมเหล่านี้ย่อมมีไม่ได้ในติกะนี้ คือ จิตตุปบาทที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ กายวิญญาณที่เกิดร่วมกับทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา รูป และนิพพาน โดยแท้จริงแล้ว ติกะนี้ชื่อว่าพ้นไปจากส่วนทั้ง ๕ และสภาวธรรมที่มีไม่ได้ในกุสลติกะเหล่านี้

นิเทศแห่งทัสสนติกะที่ ๘

[๑๐๐๖] ในทัสสเนนปหาตัพพติกะ คำว่า สญฺโญชนานิ (สังโยชน์) หมายความว่าธรรมเป็นเครื่องผูก

คำว่า สกฺกายทิฏฺฐิ (สักกายทิฏฐิ) มีรูปวิเคราะห์ว่า สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในหมู่ขันธ์ที่เรียกว่าขันธ์ ๕ อันมีอยู่จริง เพราะเป็นสภาวะปรากฏอยู่ หรือความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ขันธ์

[คำว่า สกฺกายทิฏฺฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเห็นผิดในหมู่ขันธ์อันมีอยู่จริง = สนฺโต กาโย สกฺกาโย.
(แปลง สนฺต เป็น ส), สกฺกาเย ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ขันธ์ = กาเย ทิฏฺฐิ กายทิฏฺฐิ, สตี กายทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ.
(วิเสสนบุรพพบทกรรมธารยสมาส)]

ส่วนความยึดมั่นที่ยึดถือว่าเหล่าสัตว์อาจบริสุทธิ์ด้วยศีล วัตรหรือศีล และวัตร ชื่อว่า สีลัพพตปรามาส

[๑๐๐๗] คำว่า อิธ เป็นนิบาตในการแสดงถึงสถานที่ ศัพท์นั้นกล่าวถึงเนื้อความเหล่านี้ คือ:-

- โลก เช่น อิธ ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชติ [๒] (พระตถาคตเจ้าย่อมทรงอุบัติขึ้นในโลกนี้)

- ศาสนา เช่น อิเธว ภิกฺขเว สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ [๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น

- สถานที่ เช่น

อิเธว ติฏฺฐมานสฺส เทวภูตสฺส เม สโต
ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ เอวํ ชานาหิ มาริส. [๔]

"เมื่อหม่อมฉัน (ท้าวสักกะ) ผู้เป็นเทพดำรงอยู่ในสถานที่[คือถ้ำอินทสาละ]นี้แหละ หม่อมฉันได้มีอายุต่อไป ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ พระองค์โปรดทราบอย่างนี้"

- เป็นเพียงทำบทให้เต็มเท่านั้น เช่น อิธาหํ ภิกฺขเว ภุตฺตาวี อสฺสํ ปวาริโต [๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเสวยแล้ว ห้ามภัตแล้ว)

อนึ่ง พึงทราบว่าในที่นี้ตรัสหมายถึงโลก

ในคำว่า อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน (ปุถุชนผู้มิได้สดับ) บุคคลผู้เป็นที่ทราบได้ว่า ผู้

มิได้สดับ เพราะปราศจากปริยัติและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ บุคคลใดไม่มีปริยัติอันปฏิเสธความเห็นผิด เพราะเว้นจากการเล่าเรียน การสอบถาม และปัญญาตัดสินในขันธ์ ธาตุ อายตนะ ปัจจยาการ และสติปัฏฐานเป็นต้น อีกทั้งไม่มีโลกุตตรธรรม เพราะมิได้บรรลุโลกุตตรธรรมที่ตนพึงบรรลุได้ด้วยการปฏิบัติ บุคคลนั้นเป็นที่ทราบได้ว่า ผู้มิได้สดับเพราะปราศจากปริยัติและโลกุตตรธรรม

[คำว่า อาคม คือ ปริยัติ หมายถึง พระไตรปิฎก มีรูปวิเคราะห์ว่า อาคจฺฉนฺติ อตฺตตฺถ-ปรมตฺถาทโย เอตฺถ เอเตนาติ อาคโม (อาคม คือ ที่/เหตุมาแห่งประโยชน์ตนและประโยชน์สูงสุด เป็นต้น

คำว่า อธิคม คือ โลกุตตรธรรมอันได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน ที่พึงบรรลุด้วยการเจริญศีล สมาธิ และปัญญา มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิคนฺตพฺโพติ อธิคโต (อธิคตะ คือ ธรรมที่ควรบรรลุ)

คำว่า อสฺสุตวา แปลตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มีปริยัติอันตนสดับแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สูยิตฺถาติ สุตํ (สุ ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สุตํ อสฺส อตฺถีติ สุตวา (สุต ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- น สุตวา อสฺสุตวา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ปุถูนํ ชนนาทีหิ การเณหิ ปุถุชฺชโน
ปุถุชฺชนนฺโตคธตฺตา ปุถุ วายํ ชโน อิติ.[๖]

"บุคคลผู้มิได้สดับนี้ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเหตุมีการยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้นเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอยู่ภายในชนจำนวนมาก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเป็นคนละพวก[จากพระอริยะ]"

[คำว่า ปุถุชฺชน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้ยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้น = ปุถุ กิเลเส ชเนตีติ ปุถุชฺชโน.
  (ปุถุ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)
- ผู้เกิดในชนจำนวนมาก = ปุถูสุ นีจธมฺมสมาจาเรสุ ชายตีติ ปุถุชฺชโน.

(ปุถุ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + อ ปัจจัย)

- ผู้เป็นคนละพวก[จากพระอริยะ] = ปุถุ เอว ชโน ปุถุชฺชโน.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในที่นี้ถือว่าเป็น ปุถุ นิบาต ตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๓๗) ว่า วชฺชเน ตุ วินา นานา, อนฺตเรน ริเต ปุถุ (วินา, นานา, อนฺตเรน, ริเต และ ปุถุ ย่อมเป็นไปในการเว้น) อีกอย่างหนึ่ง อาจถือว่าเป็น ปุถ นิบาตตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๒) ว่า โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ (ลง ค เป็นอาคมท้าย ปุถ ศัพท์ ในเพราะสระหลังในบางแห่ง)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีรูปเป็น ปฤถกฺ ที่มี กฺ อยู่ท้าย ดังนั้นเมื่อ ปุถ ศัพท์เข้าสนธิกับบทหลังที่มีพยัญชนะอยู่หน้า เช่น ปุถุชฺชโน (ปุถ + ชโน), ปุถพฺภูตๆ (ปุถ + ภูตๆ) จึงต้องซ้อนพยัญชนะ หรือเมื่อเข้าสนธิกับศัพท์หลังที่มีสระอยู่หน้าจึงต้องลง ค อาคมแน่นอน เช่น ปุถเคว, ปุถคตฺตตา (ปุถ + อตฺตตา), ปุถคายๆ ชโน (ปุถ + อยๆ ชโน)]

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลผู้มิได้สดับนั้นชื่อว่า ปุถุชน เพราะเหตุมีการยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้นเป็นต้น สมจริงดังพระสารีบุตรกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหานิเทศ]ว่า

ปุถุ กิเลเส ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ อวิหตสกฺกายทิฏฺฐิกาติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ สตฺถารานๆ มุขุลฺโลกิกาติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ สพฺพคตีหิ อวุฏฺฐิตาติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ นานาภิสงฺขาเร อภิสงฺขโรนฺตีติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ นานาโอเฆหิ วุยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ นานาสนฺตาเปหิ สนฺตปฺปนฺตีติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ นานาปริฬาเหหิ ปริฑยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ ปญฺจสุ กามคุเณสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา อชฺโฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธาติ ปุถุชฺชนา. ปุถุ ปญฺจหิ นีวรเณหิ อาวุตา นิวุตา โอวุตา ปิหิตา ปฏิจฺฉนฺนา ปฏิกุชฺชิตาติ ปุถุชฺชนา.[๗]

“ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

- ผู้ยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้น = ปุถุ กิเลเส ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนา (ปุถุ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- ผู้ยังมิได้ฆ่าสักกายทิฏฐิ [คือ ผู้ยังสักกายทิฏฐิเป็นอันมากให้เกิดขึ้น] =

ปุถุ สกฺกายทิฏฺฐิโย ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนา (ปุถุ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- ผู้คอยมองดูหน้าของศาสดาต่างๆ [คือ ผู้มีศาสดามากมาย] = ชเนนฺตีติ ชนา (ผู้ยังคำพูดให้เกิดขึ้น, ศาสดา), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ผู้ออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ [คือ ผู้มีคติมากมาย] = ชเนตพฺพาติ ชนา (ภพที่บุคคลพึงให้เกิดขึ้น), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ผู้สร้างอภิสังขารต่างๆ (มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น) [คือ ผู้มีอภิสังขารมาก] = ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา (อภิสังขารที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ผู้ถูกห้วงโอฆะต่างๆ พัดไปอยู่ [คือ ผู้มีห้วงโอฆะมากมาย] = ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา (โอฆะที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)

- ผู้เร่าร้อนอยู่ด้วยไฟกิเลสต่างๆ [คือ ผู้มีไฟกิเลสมากมาย] = ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา (กิเลสที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)

- ผู้ถูกเผาอยู่ด้วยความร้อนต่างๆ [คือ ผู้มีความร้อนมากมาย] = ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา (กิเลสที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)

- ผู้กำหนัด ยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ติดข้อง พัวพันในกามคุณ ๕ [คือ ผู้มีราคะที่เกิดขึ้นมากมาย] = ชายตีติ ชโน (ราคะที่เกิดขึ้น), ปุถุ ชโน เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ผู้ถูกนิวรณ์ ๕ กางกั้นแล้ว หุ้มห่อแล้ว ปกคลุมแล้ว ปิดบังแล้ว ซ่อนเร้นไว้แล้ว ให้ถอยกลับแล้ว [คือ ผู้มีนิวรณ์เกิดขึ้นมากมาย] = ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา (นิวรณ์ที่เป็นเหตุเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์), ปุถุ ชนา เอเตสนฺติ ปุถุชฺชนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)”

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเป็นผู้อยู่ภายในชนจำนวนมาก คือ เหลือคณนา ผู้ล้วนแต่เบือนหน้าหนีธรรมของพระอริยะ และมีการประพฤติธรรมต่ำทรามเสมอ [คือ ผู้เกิดในชนจำนวนมาก = ปุถูสุ นีจธมฺมสมาจาเรสุ ชายตีติ ปุถุชฺชโน (ปุถุ บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + อ ปัจจัย)]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเป็นคนละพวก คือ ถึงการนับแยกไว้ต่างหาก กล่าวคือ ไม่เกี่ยวข้องกับพระอริยะผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลและสุตะเป็นต้นบ้าง [คือ ผู้เป็นคนละพวกจากพระอริยะ = ปุถุ เอว ชโน ปุถุชฺชโน (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

โดยประการดังนี้ พระพุทธเจ้าตรัสปุถุชน ๒ จำพวกด้วยบททั้งสองว่า อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน (ปุถุชนผู้มิได้สดับ) ไว้ว่า

ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา พุทฺเธนาทิจฺจพนฺธุนา
อนฺโธ ปุถุชฺชโน เอโก กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโน.

"พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ได้ตรัสปุถุชนไว้ ๒ จำพวก คือ อันธปุถุชน (ปุถุชนคนบอด) จำพวกหนึ่ง และกัลยาณ-ปุถุชน (ปุถุชนคนดี) อีกจำพวกหนึ่ง"

ในบรรดาปุถุชนทั้งสองพวกเหล่านั้น พึงทราบว่าทรงระบุถึงอันธปุถุชนไว้ในที่นี้

พึงทราบข้อวินิจฉัยในบทว่า อริยานำ อทสฺสาวี (ไม่ได้เห็นพระอริยะ) เป็นต้นต่อไป

พระอริยะ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก เพราะเหตุดังนี้ คือ

- เป็นผู้ไกลจากกิเลส
- เป็นผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม
- เป็นผู้ดำเนินไปในทางเจริญ
- เป็นผู้อันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าเท่านั้นชื่อว่าพระอริยะในเรื่องนี้ ดังพระพุทธดำรัส[ในมหาวรรคสังยุตต์ โลกสูตร]ว่า

สเทวเก ภิกฺขเว โลเก ฯเปฯ ตถาคโต อริโยติ วุจฺจติ.[๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตได้ชื่อว่า อริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ"

[คำว่า อริย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ไกลจากกิเลส = กิเลเสหิ อารกาติ อริยา.

(อารกา ศัพท์เป็น อริยา ด้วยนิรุตตินัยที่ชื่อว่า วัณณวิการะ คือ การแปลงอักษร โดยทำรัสสะ อา เป็น อ, แปลง อ ของ ร เป็น อิ และแปลง ก เป็น ย)

- ผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม = อยติ เอเตนาติ อโย (ทางเจริญ), น อโย อนโย (ทางเสื่อม), อิริยนฺตีติ อิริยา (ผู้ดำเนินไป), น อิริยา นอิริยา (ผู้ไม่ดำเนินไป), อนเย นอิริยา อริยา (ผู้ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม) เมื่อควรกล่าวว่า อนยนอิริย ให้ลบ น, ย, น และ อิ อักษรด้วยวัณณนาสนัย คือ นัยลบอักษร

- ผู้ดำเนินไปในทางเจริญ = อิริยนฺตีติ อิริยา (ผู้ดำเนินไป), อเย อิริยา อริยา เมื่อควรกล่าวว่า อยอิริย ให้ลบ ย และ อิ อักษรด้วยวัณณนาสนัยข้างต้น

- ผู้อันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา = อรณียาติ อริยา.

(อร ธาตุ = ไป + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ในคำว่า สปฺปุริสา (สัตบุรุษ) นี้ พระปัจเจกพุทธเจ้าและสาวกของพระตถาคตพึงทราบว่าเป็นสัตบุรุษ

ที่จริงแล้วพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า สัตบุรุษเพราะเป็นบุรุษผู้งามโดยประกอบด้วยโลกุตตรคุณ

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหมดนั้นก็ตรัสชื่อไว้สองอย่าง

โดยแท้จริงแล้ว ทั้งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกก็ชื่อว่าเป็นพระอริยะและเป็นสัตบุรุษ สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในสรภังคชาดก]ว่า

โย เว กตญฺญู กตเวทิ ธีโร
กลฺยาณมิตฺโต ทฬฺหภตฺติ จ โหติ
ทุขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจฺจ
ตถาวิธ สปฺปุริส วทนฺติ.๙

"บุคคลใดเป็นคนกตัญญูกตเวที มีปัญญา เป็นกัลยาณมิตร และเป็นผู้ภักดีมั่นคงย่อมทำกิจเป็นอย่างดีแก่บุคคลผู้มีทุกข์ บัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า สัตบุรุษ"

อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า กลฺยาณมิตฺโต ทฬฺหภตฺติ จ โหติ (เป็นกัลยาณมิตรและเป็นผู้ภักดีมั่นคง) ตรัสถึงพุทธสาวก

ด้วยคำว่า กตญฺญุตา (เป็นคนกตัญญู) เป็นต้น ตรัสถึงพระพุทธเจ้าและพระ-ปัจเจกพุทธเจ้า

บัดนี้ บุคคลใดมีปกติไม่ได้เห็นพระอริยะเหล่านั้น และไม่ได้กระทำให้ดีในการเห็น พึงทราบบุคคลนั้นชื่อว่า ไม่ได้เห็นพระอริยะ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้ไม่เห็นด้วยจักษุ ๒. ผู้ไม่เห็นด้วยญาณ

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาผู้ไม่เห็นด้วยญาณในเรื่องนี้ ที่จริงแล้วแม้บุคคลเห็นพระอริยะทั้งหลายด้วยมังสจักษุหรือทิพยจักษุก็ไม่ชื่อว่าเห็นได้เลย เพราะจักษุเหล่านั้นเป็นการรับเอาเพียงสีเป็นอารมณ์ มิใช่คุณธรรมมีความเป็นพระอริยะเป็นอารมณ์ แม้สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นก็เห็นพระอริยะด้วยจักษุ แต่สัตว์เหล่านั้นไม่ชื่อว่าเห็นพระอริยะ

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ

เรื่องการไม่ได้เห็นพระอริยะนั้น มีดังนี้

ดังได้สดับมาว่า พระอุปัฏฐากของพระขีณาสพเถระผู้อยู่ในจิตตลบรรพต เป็นพระบวชเมื่อแก่ วันหนึ่ง เมื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกับพระเถระ รับบาตรจีวรของพระเถระแล้วก็เดินตามหลังไปได้

ถามพระเถระว่า “ท่านขอรับ ชื่อว่าพระอริยะทั้งหลายเป็นเช่นไร”

พระเถระตอบว่า “คนแก่บางคนในโลกนี้รับบาตรจีวรของพระอริยะทั้งหลาย ทำวัตรปฏิบัติแล้ว แม้เที่ยวไปด้วยกันก็ไม่รู้จักท่าน ดูก่อนอาวุโส พระอริยะทั้งหลายรู้ได้ยากอย่างนี้”

แม้พระเถระพูดอย่างนี้ พระขรัวตานั้นก็หาเข้าใจไม่

เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักษุไม่ชื่อว่าเห็น แต่การเห็นด้วยญาณเท่านั้นจึงชื่อว่าเห็น

สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในขันธวรรคสังยุตต์ วักกลิสูตร]ว่า

กึ เต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเจน. โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ.[๑๐]

“ดูกรวักกลิ การเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้จะมีประโยชน์อะไรแก่เธอ

ดูกรวักกลิบุคคลใดเห็นธรรม บุคคลนั้นชื่อว่าเห็นเรา”

ด้วยเหตุนั้น แม้บุคคลเห็นพระอริยะด้วยจักษุ แต่ไม่เห็นลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นซึ่งท่านเห็นแล้วด้วยญาณ ยังไม่บรรลุธรรมที่พระอริยะบรรลุแล้ว ก็พึงทราบว่าเขาไม่เห็นพระอริยะ เพราะไม่เห็นธรรมอันกระทำความเป็นพระอริยะและความเป็นพระอริยะ

คำว่า อริยธมฺมสฺส อโกวิโท (ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ) หมายความว่าเป็นผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะที่จำแนกเป็นสติปัฏฐานเป็นต้น

ในคำว่า อริยธมฺเม อวินีโต (ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยะ) นี้ พึงทราบว่า:-

ทุวิโธ วินโย นาม เอกเมเกตฺถ ปญฺจธา
อภาวโต ตสฺส อยํ อวินีโตติ วุจฺจติ.

“ชื่อว่าวินัยมี ๒ อย่าง แต่ละอย่างในบรรดาวินัยสองอย่างนี้จำแนกออกเป็น ๕ อย่าง ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับนี้ชื่อว่า ผู้ไม่ได้ฝึกฝน เพราะเป็นผู้ไม่มีวินัยทั้งสองอย่างนั้น”

วินัย ๒ อย่าง

กล่าวโดยละเอียดว่า วินัยมี ๒ อย่าง คือ สังวรวินัยและปหานวินัย อนึ่ง วินัยแต่ละอย่างในบรรดาวินัยทั้งสองนี้จำแนกออกเป็น ๕ อย่าง

สังวรวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

๑. ศีลสังวร : ความสำรวมด้วยศีล

๒. สติสังวร : ความสำรวมด้วยสติ

๓. ญาณสังวร : ความสำรวมด้วยญาณ

๔. ขันติสังวร : ความสำรวมด้วยขันติ

๕. วิริยสังวร : ความสำรวมด้วยความเพียร

ปหานวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

๑. ตทังคปหาน : การละด้วยองค์คือวิปัสสนาญาณนั้น

๒. วิกขัมภนปหาน : การละด้วยการข่มไว้

๓. สมุทเฉทปหาน : การละโดยเด็ดขาดด้วยมรรค

๔. ปฏิปัสสัทธิปหาน : การละโดยทำให้สงบลงอีกด้วยผล

๕. นิสสรณปหาน : การละด้วยโดยการหลุดพ้นคือนิพพาน

ศีลสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

อิมินา ปาติโมกฺขสำวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต.[๑๑]

“ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงดีแล้ว ด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้”

สติสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยำ, จกฺขุนฺทฺริเย สำวรำ อาปชฺชติ.[๑๒]

“ภิกษุย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์”

ญาณสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ (อชิตาติ ภควา)
สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ
ปญฺญาเยเต ปิธียเร.[๑๓]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
'ดูกรอชิตะ กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา'"

ขันติสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส[๑๔] (ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน)

วิริยสังวร คือ สังวรที่ตรัสว่า อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ [๑๕] (บุคคลย่อมยังกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วมิให้ท่วมทับตน)

สังวรนี้ทั้งหมดนี้ได้ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันกายทุจริตเป็นต้นอันควรแก่การป้องกัน และได้ชื่อว่า วินัย เพราะขจัดกายทุจริตเป็นต้นอันควรแก่การขจัด ตามสมควรแก่สังวรและวินัยของตน

โดยประการดังนี้ พึงทราบสังวรวินัยย่อมจำแนกออก ๕ อย่างก่อน

นอกจากนั้น ในบรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละธรรม[คือสักกายทิฏฐิเป็นต้น]อันหาประโยชน์มิได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ ย่อมมีได้เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนการขจัดความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีป

ถามว่า : ละได้อย่างไร

ตอบว่า : คือ **ตทังคปหาน** (การละด้วยเหตุคือวิปัสสนาญาณนั้นๆ) มีดังนี้

- การละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดแยกรูปนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ)

- การละทิฏฐิที่เห็นว่ารูปนามไม่มีเหตุ (อเหตุกทิฏฐิ) และทิฏฐิที่เห็นว่ามีเหตุไม่เสมอกัน (วิสมเหตุทิฏฐิ) ด้วยปัจจยปริคคหญาณ (การกำหนดรู้ปัจจัย)

- การละความสงสัยด้วยกังขาวิตรณญาณถัดมาจากปัจจยปริคคหญาณนั้นนั่นแหละ

- การละความยึดถือว่าเป็นเราและของเราด้วยกลาปสัมมสนญาณ (ปัญญาพิจารณาเป็นกลุ่ม)

- การละความสำคัญในวิปัสสนูปกิเลส (เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา) ที่ไม่ใช่ทางว่าเป็นทางด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง

- การละอุจเฉททิฏฐิด้วยการเห็นความเกิด

- การละสัสสตทิฏฐิด้วยการเห็นความเสื่อม

- การละความเห็นในหมู่สังขารที่มีภัยว่าไม่มีภัยด้วยความเห็นว่ามีภัย

- การละความสำคัญว่าน่าชอบใจด้วยการเห็นโทษ

- การละความสำคัญว่าน่าพึงใจยิ่งด้วยนิพพิทานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่าย)

- การละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ (ปัญญาที่ต้องการจะหลุดพ้น)

- การละความไม่วางเฉยในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ (ปัญญาวางเฉยสังขาร)

- การละความเป็นปฏิโลมในธรรมฐิติ (ปฏิจจสมุปบาท) และในพระนิพพานด้วยอนุโลมญาณ (ปัญญาคล้อยตามมรรค)

- การละความยึดถือนิมิตคือสังขารด้วยโคตรภูญาณ

วิกขัมภนปหาน คือ การละธรรมมีนิวรณ์เป็นต้นนั้นๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมีนิวรณ์เป็นต้นนั้นด้วยสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เหมือนการที่สาหร่ายบนผิวน้ำกระจายออกด้วยการกระทบของหม้อ

สมุจเฉทปหาน คือ การละหมู่กิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง ดังที่ตรัสไว้ตามนัยว่า

ยํ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตตฺตมคฺควโต อตฺตโน อตฺตโน สนฺตาเน ทิฏฺฐิ-คตานํ ปหานาย.[๑๖]

“เพื่อละทิฏฐิในกระแสจิตของตนของผู้บรรลุมรรคนั้นๆ เพราะเป็นผู้อบรมมรรคญาณ ๔ อันประเสริฐแล้ว”

ปฏิปัสสัทธิปหาน คือ ภาวะที่กิเลสทั้งหลายสงบลงอีกในขณะแห่งผล

นิสสรณปหาน คือ พระนิพพานที่ละสังขตธรรมทั้งปวงได้แล้ว เพราะเป็นธรรมพ้นไปจากสังขตธรรมทั้งปวง

อนึ่ง การละทั้งหมดนี้ได้ชื่อว่า ปหานะ เพราะเป็นสภาวะสละ และได้ชื่อว่า วินัย เพราะขจัด[ความแปรปรวนทางกาย วาจา ใจ] ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า ปหานวินัย

อีกอย่างหนึ่ง การละนี้ได้ชื่อว่า ปหานวินัย เพราะมีวินัยนั้นๆ [คือ ตทังคปหาน เป็นต้น] ของผู้มีการละนั้นๆ

โดยประการดังนี้ พึงทราบปหานวินัยย่อมจำแนกออก ๕ อย่างอีกด้วย

[คำว่า ปหานวินย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วินัยคือการละกิเลส = ปหียเต ปหานํ, ปหานเมว วินโย ปหานวินโย. (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- วินัยของผู้ละกิเลส = ปชหตีติ ปหาโน, ปหานสฺส วินโย ปหานวินโย. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

โดยประการดังนี้ วินัยนั้นโดยย่อมี ๒ ประเภท และโดยการจำแนกมี ๑๐ ประเภท เพราะไม่มีแก่ปุถุชนผู้มิได้สดับ เนื่องจากเป็นผู้ทำลายสังวรแล้ว และยังละธรรมที่ควรละยังไม่ได้ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า อวินีโต (ผู้มิได้ฝึกฝน) เพราะปราศจากวินัยทั้ง ๑๐ ประเภทนั้น

แม้คำว่า สปฺปุริสานํ อทสฺสาวี สปฺปุริสธมฺมสฺส อโกวิโท สปฺปุริสธมฺเม อวินีโต (บุคคลผู้ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ผู้ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ

สัตบุรุษ) นี้ ก็มีนัยเดียวกัน เพราะคำว่า อริย, อริยธมฺม เป็นต้นนี้ไม่ต่างกัน สมจริงดังคำกล่าวว่า

เยว เต อริยา เตว เต สปฺปุริสา, เยว เต สปฺปุริสา เตว เต อริยา. โย เอว โส อริยานำ ธมฺโม โส เอว โส สปฺปุริสานำ ธมฺโม, โย เอว โส สปฺปุริสานำ ธมฺโม โส เอว โส อริยานำ ธมฺโม. เยว เต อริยวินยา เตว เต สปฺปุริสวินยา, เยว เต สปฺปุริสวินยา เตว เต อริยวินยา. อริเยติ วา สปฺปุริเสติ วา, อริยธมฺเมติ วา สปฺปุริสธมฺเมติ วา, อริยวินเยติ วา สปฺปุริส-วินเยติ วา, เอเสเส เอเก เอกฏฺเฐ สเม สมภาเค ตชฺชาเต ตญฺเญว.

“บุคคลเหล่าใดเป็นพระอริยะ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตบุรุษ บุคคลเหล่าใดเป็นสัตบุรุษ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า พระอริยะ ธรรมใดเป็นของพระอริยะ ธรรมนั้นๆ ชื่อว่า ธรรมของสัตบุรุษ ธรรมใดเป็นของสัตบุรุษ ธรรมนั้นๆ ชื่อว่า ธรรมของพระอริยะ วินัยของพระ-อริยะ ก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัยของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ พระอริยะ ธรรมของพระอริยะ วินัยของพระอริยะ ที่กล่าวว่า อริยา, สปฺปุริสา, อริยธมฺมา, สปฺปุริสธมฺมา อริยวินยา และ สปฺปุริสวินยา เหมือนกัน มีสภาพอย่างเดียวกัน เข้ากันได้ มีส่วนเสมอกัน มีสภาพอย่างนั้น เป็นอย่างเดียวกัน”

[ข้อความข้างต้นไม่พบในพระบาลีโดยตรง เป็นคำกล่าวที่เกิดขึ้นหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ เหมือนคำว่า มา เหวำ วตฺตพฺเพ (ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น) เป็นต้น มีข้อสังเกตว่า การใช้ โส เป็น เส, เอโส เป็น เอเส, เอโก เป็น เอเก เป็นต้นไปจนถึง ตชฺชาโต เป็น ตชฺชาเต เป็นบาลีที่ใช้น้อยในพระไตรปิฎก แต่นิยมใช้ในคัมภีร์กถาวัตถุ]

คำว่า รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) หมายความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตน คือ ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะสองอย่างว่า รูปอันใดเราก็อันนั้น เราอันใดรูปก็อันนั้น เปรียบเสมือนเมื่อประทีปน้ำมันลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและสีไฟนั้นไม่ใช่เป็นสองอย่างว่า เปลวไฟอันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้น ฉันใด บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตนฉันนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปเป็นตนด้วยทิฏฐิที่รู้เห็นโดยประการฉะนี้

คำว่า รูปวนฺตำ วา อตฺตานำ (หรือเห็นตนมีรูป) หมายความว่า บุคคลถือว่านามเป็นตน จึงเห็นตนนั้นมีรูป เหมือนเห็นต้นไม้มีเงา

คำ อตฺตนิ วา รูปำ (เห็นรูปในตน) หมายความว่า บุคคลถือนามว่าเป็นตน ย่อมเห็นรูปในตน เหมือนกลิ่นมีในดอกไม้

คำว่า รูปสฺมึ วา อตฺตานำ (เห็นตนในรูป) หมายความว่า บุคคลถือนามว่าเป็นตน ย่อมเห็นตนในรูป เหมือนเห็นแก้วมณีในผอบแก้วมณี

แม้เวทนาขันธ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) พระพุทธองค์ตรัสว่า สุทธรูป (รูปล้วนๆ) เท่านั้นเป็นอัตตา

พระพุทธองค์ตรัสว่านามเป็นอัตตาไว้ในฐานะทั้ง ๗ เหล่านี้ว่า รูปวนฺตำ วา อตฺตานำ (เห็นตนมีรูป) อตฺตนิ วา รูปำ (เห็นรูปในตน), รูปสฺมึ วา อตฺตานำ (เห็นตนในรูป), เวทนำ อตฺตโต (เห็นเวทนาเป็นตน) ฯเปฯ สญฺญำ (เห็นสัญญาเป็นตน) ฯเปฯ สงฺขาเร (เห็นสังขารเป็นตน) ฯเปฯ วิญฺญาณำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (เห็นวิญญาณเป็นตน)

พระพุทธองค์ตรัสว่าอัตตาระคนด้วยรูปและนามในฐานะ ๑๒ ด้วยอำนาจแห่งขันธ์ละ ๓ อย่างในขันธ์ ๔ อย่างนี้ว่า เวทนาวนฺตำ วา อตฺตานำ (เห็นตนมีเวทนา), อตฺตนิ วา เวทนำ (เห็นเวทนาในตน), เวทนาย วา อตฺตานำ (เห็นตนในเวทนา)

ในบรรดาฐานะ ๒๐ เหล่านั้น ได้ตรัสอุจเฉททิฏฐิไว้ในฐานะทั้ง ๕ คือ รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) เวทนำ ฯเปฯ (ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน) สญฺญำ ฯเปฯ (ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน) สงฺขาเร ฯเปฯ (ย่อมเห็นสังขารเป็นตน) วิญฺญาณำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน) ได้ตรัสสัสสตทิฏฐิไว้ในฐานะที่เหลือ

โดยประการดังนี้ ในสักกายทิฏฐิ ๒๐ เหล่านี้

- ทิฏฐิ ๑๕ ชื่อว่า ภวทิฏฐิ
- ทิฏฐิ ๕ ชื่อว่า วิภวทิฏฐิ

พึงทราบทิฏฐิเหล่านั้นทั้งหมดว่าห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค์ อันปฐมมรรคพึงละได้

[การกำหนดรู้รูปนามว่าเป็นอนัตตาโดยเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่ไม่ใช่อัตตาตัวตน เป็นเหตุให้บรรลุมรรคได้ ผู้ที่สำคัญรูปนามว่าเป็นอัตตาด้วยสักกายทิฏฐิย่อมไม่อาจบรรลุมรรคได้เลย ทิฏฐิดังกล่าวจึงห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค์]

ความสงสัย

[๑๐๐๘] คำว่า สตฺถริ กงฺขติ (เคลือบแคลงในพระศาสดา) หมายความว่า ปุถุชนย่อมเคลือบแคลงในพระสรีระ หรือในคุณของพระศาสดา หรือทั้งสองอย่าง

เมื่อเคลือบแคลงในพระสรีระย่อมเคลือบแคลงว่า พระสรีระชื่อว่าประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ มีอยู่หรือไม่หนอ

เมื่อเคลือบแคลงในคุณย่อมเคลือบแคลงว่า พระสัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้อดีต อนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือไม่หนอ

เมื่อเคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนั้นย่อมเคลือบแคลงว่า ธรรมดาว่าพระพุทธเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยความสำเร็จแห่งพระสรีระอันงามด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ และพระรัศมีซ่านไปวาหนึ่ง ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณสามารถรู้เญยยธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ทรงเป็นผู้ช่วยเหลือชาวโลก มีอยู่หรือหนอ โดยแท้จริงแล้ว ปุถุชนนี้เมื่อยังเคลือบแคลงในพระสรีระหรือในคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนี้**

คำว่า วิจิกิจฺฉติ (ย่อมสงสัย) หมายความว่า เมื่อไม่สามารถตัดสินอารมณ์ได้ย่อมลำบาก

คำว่า นาธิมุจฺจติ (ย่อมไม่น้อมใจเชื่อ) หมายความว่า ย่อมไม่ได้การตัดสินในอารมณ์นั้น

คำว่า น สมฺปสีทติ (ย่อมไม่ผ่องใส) หมายความว่า ไม่สามารถจะทำจิตมิให้ขุ่นมัวเลื่อมใส คือย่อมไม่เลื่อมใสในคุณทั้งหลาย

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า ธมฺเม กงฺขติ (เคลือบแคลงในพระธรรม) เป็นต้น ดังนี้

เมื่อเคลือบแคลงอยู่ว่า ขึ้นชื่อว่า อริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐ) ๔ ที่ละ

กิเลส สามัญญผล (ผลของความเป็นสมณะ) ๔ ที่ระงับกิเลสอีก อมตมหานิพพานอันเป็นอารัมมณปัจจัยแก่มรรคและผลมีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า ธรรมนี้เป็นธรรมนำออก[จากวัฏฏะ] หรือไม่ใช่ธรรมนำออก[จากวัฏฏะ] ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม**

เมื่อเคลือบแคลงว่า สังฆรัตนะนี้คือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ มีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า พระสงฆ์นี้เป็นผู้ปฏิบัติดีหรือปฏิบัติชั่วหนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า วิบากผลแห่งทานที่ถวายแก่สังฆรัตนะนี้ มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระสงฆ์**

เมื่อเคลือบแคลงว่า สิกขา ๓ มีอยู่หรือไม่หนอ หรือเมื่อเคลือบแคลงว่า สิกขา ๓ มีอานิสงส์หรือไม่หนอ เพราะการศึกษาเป็นเหตุ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิกขา**

ขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ที่ล่วงไปแล้วได้ชื่อว่า ปุพพันตะ (ส่วนอดีต) ที่ยังไม่มาถึงได้ชื่อว่า อปรันตะ (ส่วนอนาคต)

ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น เมื่อเคลือบแคลงว่า ขันธ์ที่ล่วงไปแล้วในขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอดีต**

เมื่อเคลือบแคลงว่า ขันธ์เป็นต้นที่ยังไม่มาถึงในขันธ์ที่เป็นอนาคตเป็นต้น มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอนาคต**

เมื่อเคลือบแคลงในส่วนทั้งสอง ชื่อว่า **เคลือบแคลงในส่วนอดีตและอนาคต**

เมื่อเคลือบแคลงว่าวนเวียนเหตุ ๑๒ บท มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในธรรมอันเป็นเหตุ (อิทัปปัจจยตา) และผล (ปฏิจจสมุปปันนะ)**

รูปวิเคราะห์ในคำว่า อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺน (ธรรมอันเป็นเหตุและผล) นั้น มีดังนี้

คำว่า อิทัปปัจจยะ คือ ปัจจัย[มีชาติเป็นต้น]ของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้

คำว่า อิทัปปัจจยตา คือ ความเป็นแห่งปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อิทัปปัจจยตา คือ ปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้นั่นแหละ

คำว่า อิทัปปัจจยตา นี้เป็นชื่อของปัจจัยมีชาติเป็นต้น

[คำว่า อิทปฺปจฺจยตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นแห่งปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ = อิทปฺปจฺจยานำ ภาโว อิทปฺปจฺจยตา (ลง ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- ปัจจัยของผลมีชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้นั่นแหละ = อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺ-ปจฺจยตา (ลง ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

โดยทั่วไปบทที่ลง ตา ปัจจัยในอรรถภาวะ มักแสดงทัพพะ (บุคคลสิ่งของ) คุณลักษณะ กิริยา นาม หรือชาติอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ทณฺฑิโน ภาโว ทณฺฑิตฺตำ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ก็คือไม้เท้า, นีลตฺตำ (ความเป็นผ้าเขียว) ก็คือสีเขียว, ยาจกตฺตำ (ความเป็นผู้ขอ) ก็คือกิริยาขอ, เทวทตฺตตฺตำ (ความเป็นเทวทัต) ก็คือชื่อว่าเทวทัต, มนุสฺสตฺตำ (ความเป็นมนุษย์) ก็คือชาติมนุษย์ ในเรื่องนี้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๘) กล่าวว่า ตา ปัจจัยหมายถึงสภาวะหรือความสามารถ (สัตติ) ของชาติ โดย ชาติ หมายถึง ชาติธรรม ส่วน ตา ปัจจัยหมายถึงสภาวะเกิดขึ้นของชาติ หรือหมายถึงความสามารถที่ชาติเป็นต้นทำให้เกิดชราและมรณะเป็นต้นได้ อย่างไรก็ตาม แม้ ตา ปัจจัยจะหมายถึงสภาวะหรือความสามารถ ก็คือชาติโดยองค์ธรรมนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น ท่านจึงแสดงรูปวิเคราะห์ต่อมาเป็นสกัตถตัทธิตเพื่อให้หมายถึงสิ่งเดียวกัน]

คำว่า ปฏิจจสมุปปันนะ คือ ผลธรรมที่อาศัยเหตุนั้นๆ ในชาติเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ความหมายก็คือ ย่อมเคลือบแคลงในธรรมอันเป็นเหตุ (อิทัปปัจจยตา) และผล (ปฏิจจสมุปปันนะ)

[๑๐๐๙] คำว่า สีเลน (ด้วยศีล) คือ ปกติของโคเป็นต้น

คำว่า วเตน (ด้วยวัตร) คือ ความประพฤติของโคเป็นต้น

คำว่า สีลพฺพเตน (ด้วยศีลวัตร) คือ ด้วยศีลวัตรทั้งสองนั้น

คำว่า สุทฺธิ (ความบริสุทธิ์) คือ ความบริสุทธิ์จากกิเลส

อีกอย่างหนึ่ง คือ พระนิพพานเท่านั้นอันเป็นความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม

คำว่า ตเทกฏฺจา (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น) หมายความ

ว่า กิเลสปหาเนกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน) เป็นประธานในทัสสเนนปหาตัพพติกะนี้ อนึ่ง ในบาลีนี้ตรัสกิเลส ๒ อย่างเท่านั้น คือ ทิฏฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ส่วนกิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ที่มิได้ตรัสไว้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ แต่บัณฑิตพึงนำมาแสดงไว้ กล่าวคือ ในบรรดากิเลส ๘ อย่างเหล่านี้ เมื่อทิฏฐิและวิจิกิจฉาถูกละได้อยู่ แม้กิเลสเหล่านั้นทั้งหมด คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะที่นำไปสู่อบาย ก็เป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน ย่อมถูกละได้

ส่วนกิเลสสหเชกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) ก็ควรนำมาแสดงไว้ กล่าวคือ จิต ๕ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิ ๔ และจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ย่อมถูกโสดาปัตติมรรคละได้ ในบรรดาจิต ๕ ดวงเหล่านั้น เมื่อจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงถูกละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะที่เป็นไปพร้อมกับจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงนั้น ก็ย่อมถูกละได้โดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน

ทิฏฐิกิเลสที่เหลือและวิจิกิจฉากิเลสย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน แม้เมื่อจิตที่เป็นสสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิ ถูกบุคคลละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นสสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน

ทิฏฐิกิเลสที่เหลือและวิจิกิจฉากิเลสย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกันย่อมมีได้ในกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกันอย่างนี้ ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงนำกิเลสสหเชกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) นี้มาแสดงไว้

คำว่า ตำสมฺปยุตฺโต (หมู่กิเลสอันประกอบด้วยสังโยชน์ ๓ นั้น) หมายความว่า

หมู่กิเลสที่ประกอบด้วยกิเลส ๘ เหล่านั้น ที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับทิฏฐิและวิจิกิจฉานั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงแสดงการประกอบกับกิเลสทีละอย่างโดยแยกกิเลส ๘ เป็นอย่างๆ ไป ว่า อันประกอบด้วยโลภะนั้น อันประกอบด้วยโทสะนั้น [คือ คำว่า ตๆสมฺปยุตฺโต แปลแยกกิเลส ๘ อย่างออกทีละอย่างว่า อันประกอบด้วยโลภะนั้น อันประกอบด้วยโทสะนั้น เป็นต้น]

บรรดากิเลสเหล่านั้น :-

- เมื่อถือเอาโลภะ หมู่กิเลสในสังขารขันธ์นี้คือ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยโลภะ

- เมื่อถือเอาโทสะ หมู่กิเลสในสังขารขันธ์นี้คือ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ก็ชื่อว่าประกอบด้วยโทสะ

- เมื่อถือเอาโมหะ หมู่กิเลสในสังขารขันธ์นี้คือ โลภะ โทสะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยโมหะ

- เมื่อถือเอามานะ หมู่กิเลสในสังขารขันธ์นี้คือ โลภะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับมานะนั้น ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยมานะ

ตามวิธีนี้พึงทำการประกอบเนื้อความว่า หมู่กิเลสที่ประกอบด้วยถีนะนั้น ประกอบด้วยอุทธัจจะนั้น ประกอบด้วยอหิริกะนั้น ประกอบด้วยอโนตตัปปะนั้น ชื่อว่า ตังสัมปยุตตะ [ศัพท์ว่า ตๆ ใน ตๆสมฺปยุตฺต หมายถึง ตเทกัฏฐกิเลส ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๘) กล่าวว่าหมายถึง ตเทกัฏฐกิเลส และสังโยชน์ที่ล่วงไปแล้ว]

บทว่า ตๆสมุฏฺฐานๆ แปลว่า [กายกรรม]อันเกิดขึ้นด้วยโลภะ ฯลฯ ด้วยอโนตตัปปะ

ในคำว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพา (สภาวธรรมเหล่านี้อันโสดาปัตติมรรคพึงละ) นี้ หมายความว่า โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทัสสนะ (สภาวะเห็นพระนิพพาน) อันโสดาปัตติมรรคนั้นพึงละ [ท่านแสดงว่า นา วิภัตติใน ทสฺสเนน ลงในอรรถอนภิหิตกัตตา แปลว่า “อัน”]

ถามว่า : เหตุใดโสดาปัตติมรรคจึงได้ชื่อว่า ทัสสนะ

ตอบว่า : เพราะเห็นพระนิพพานก่อน

ถามว่า : โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่ามิใช่หรือ

ตอบว่า : เห็นได้ก็จริง แต่เห็นแล้วมิได้ทำกิจที่ควรทำ เพราะยังมิได้ละสังโยชน์ ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวว่า โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อน

อนึ่ง ชาวชนบทเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ แม้เขาเห็นพระราชาในที่ใดที่หนึ่งแล้ว ก็กล่าวว่าข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระราชา เพราะยังมิได้ทำหน้าที่ถวายเครื่องบรรณาการให้สำเร็จ

[๑๐๑๑] คำว่า อวเสโส โลโภ (โลภะที่เหลือ) คือ โลภะที่เหลือจากโสดาปัตติ-มรรคละแล้ว

แม้โทสะและโมหะก็มีนัยเดียวกันนี้ โดยแท้จริงแล้ว โสดาปัตติมรรคละกิเลสที่นำไปสู่อบายเท่านั้น จึงตรัสคำว่า อวเสโส โลโภ (โลภะที่เหลือ) นี้เพื่อแสดงกิเลสอื่นจากกิเลสที่นำไปสู่อบายเหล่านั้น

คำว่า ตเทกฏฺจา (กิเลสตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับโลภ โทสะ และโมหะนั้น) คือ กิเลส ๕ อย่างที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับกิเลส ๓ ที่ตรัสไว้ในพระบาลีนั้น ทั้งโดยการประกอบร่วมกันและโดยการละ

คำว่า เนวทสฺสเนนนภาวนาย (ธรรมอันโสดาปัตติมรรคและมรรคขั้นสูง ๓ ไม่พึงละ) นี้ ตรัสไว้หมายเอาสภาวธรรม[ที่เป็นกุศลและอัพยากฤต]อันมรรคเหล่านั้นไม่พึงละ ดุจการที่สังโยชน์เป็นต้นไม่พึงละ [คำว่า เป็นต้น หมายถึง ตเทกัฏฐกิเลส]

ส่วนการละกุศลธรรมเป็นต้นที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ตามนัยเป็นต้นว่า โสตาปตฺติมคฺคาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน สตฺต ภเว ฐเปตฺวา อนมตคฺเค สํสารวฏฺเฏ เย อุปฺปชฺเชยฺยุ, นามญฺจ รูปญฺจ เอตฺเถเต นิรุชฺฌนฺติ [๑๗] (ธรรมเหล่าใดคือรูปและนามพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นยกเว้น ๗ ภพ เพราะโสดาปัตติ-มรรคญาณดับอภิสังขารวิญญาณ (วิญญาณที่ประกอบกับกุศลกรรมและอกุศลกรรมอันสร้างภพ) ธรรมคือนามและรูปเหล่านั้นย่อมดับไปด้วยโสดาปัตติมรรคนี้) พึงทราบว่าตรัสไว้โดยหมายเอาปริยายนี้ว่า ธรรมเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะยังมิได้อบรมมรรคเหล่านั้น

ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าละได้แล้ว เพราะได้ละกิเลสอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)

นิเทศแห่งทัสสเนนปหาตัพพเหตุติกะที่ ๙

[๑๐๑๓] ในทัสสเนนปหาตัพพเหตุกติกะ พระผู้มีพระภาคตรัสลงท้ายด้วยคำว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา (สภาวธรรมเหล่านี้มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละมีอยู่) แล้วตรัสว่า ตีณิ สโยชนานิ (สังโยชน์ ๓) อีก เพื่อแสดงธรรมที่ควรละ แล้วแสดงเหตุธรรมและสเหตุกธรรมโดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิต/บุคคลเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น [คือ ทรงถือเอาบทบางส่วนว่า เหตุ จาก อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา แล้วตรัสว่า เหตู เจว เป็นต้น]

ในเรื่องนั้น ในบรรดาเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ โมหะอันประกอบด้วยโลภะก็เป็นธรรมมีโลภะเป็นเหตุประกอบ โมหะอันประกอบด้วยโทสะก็เป็นธรรมมีโทสะเป็นเหตุประกอบ โลภะและโทสะอันประกอบด้วยโมหะก็เป็นธรรมมีโมหะเป็นเหตุประกอบ ดังนั้น โลภะ โทสะ และโมหะเหล่านั้นย่อมนับเข้าในบทว่า ปหาตพฺพเหตุก แม้ก็จริง แต่โมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่าเป็นเหตุธรรมอย่างเดียว ไม่มีเหตุประกอบ เพราะไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกัน ดังนั้น จึงตรัสว่า อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตู (สภาวธรรมเหล่านี้มีเหตุอันโสดาปัตติมรรคพึงละ มีอยู่) เพื่อแสดงการละโมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น

[๑๐๑๘] ในทุติยบท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิเม ธมฺมา ภาวนายปหาตพฺพเหตู (สภาวธรรมเหล่านี้มีเหตุอันภาวนาคือมรรคขั้นสูง ๓ พึงละ มีอยู่) เพื่อแสดงการละโมหะที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ที่จริงแล้วโมหะอันประกอบด้วยอุทธัจจะนั้น กระทำสัมปยุตต-ธรรมอันประกอบกับตนให้เป็นสเหตุกะแล้วหมุนไปข้างหลัง จะจัดเป็นปหาตัพพเหตุบทก็ไม่ได้ เพราะไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกันเหมือนโมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา

ในตติยบท คำว่า อวเสสา อกุสลา (อกุศลที่เหลือ) หมายความว่า การถือเอาอกุศลอีกทรงกระทำไว้เพื่อรวมโมหะอันประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เพราะโมหะเหล่านั้นไม่ชื่อว่า มีเหตุที่จะพึงละ เนื่องจากไม่มีเหตุอื่นที่ประกอบกัน

นิเทศแห่งปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

[๑๐๒๙] ในปริตตารัมมณติกะ คำว่า อารพฺภ (ปรารภ) หมายความว่า กระทำให้เป็นอารมณ์ จริงอยู่ ตัวเองจะเป็นปริตตธรรมหรือเป็นมหัคคตธรรมก็ตาม ธรรมที่ทำปริตตธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า ปริตตารมณ์ (มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ธรรมที่ทำมหัคคตธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า มหัคคตารมณ์ (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ธรรมที่ทำอัปปมาณธรรมให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ชื่อว่า อัปปมาณารมณ์ (มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) อนึ่ง ธรรมที่เป็นอัปปมาณารมณ์เหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง เป็นอัปปมาณะบ้าง

นิเทศแห่งมิจฉัตตติกะที่ ๑๕

[๑๐๓๕] ในมิจฉัตตติกะ คำว่า อานนฺตริกานิ (อันประกอบในผลถัดจากจุติ) หมายความว่า [กรรม ๕] อันให้ผลโดยไม่มีอะไรขัดขวาง คำนี้เป็นชื่อของอนันตริยกรรม มีการทำมาตุฆาตเป็นต้น กล่าวคือ ในบรรดาอนันตริยกรรมเหล่านั้น เมื่อบุคคลทำกรรมแม้อย่างหนึ่ง กรรมย่อมไม่อาจห้ามอนันตริยกรรมนั้นแล้วทำโอกาสให้วิบากของตน

ที่จริงแล้วเมื่อบุคคลสร้างพระสถูปทองแม้ขนาดเท่าเขาสิเนรุ หรือสร้างวิหารมีปราการสำเร็จด้วยแก้วเท่าเขาจักรวาล แล้วถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขผู้นั่งเต็มวิหารนั้นตลอดชีวิตก็ดี กุศลกรรมนั้นก็ไม่อาจเพื่อจะห้ามวิบากของอนันตริยกรรมเหล่านั้นได้

คำว่า ยา จ มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิยตา (และนิยตมิจฉาทิฏฐิ) หมายความว่า เป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในอเหตุกวาทะ อกิริยวาทะ และนัตถิกวาทะ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ย่อมไม่อาจเพื่อยังบุคคลผู้ถือมิจฉาทิฏฐิดำรงอยู่นั้นให้ตรัสรู้ได้

นิเทศแห่งมัคคารัมมณติกะที่ ๑๖

[๑๐๓๘] ในมัคคารัมมณติกะ คำว่า อริยมคฺคํ อารพฺภ (ปรารภอริยมรรค)

หมายความว่า กระทำโลกุตตรมรรคให้เป็นอารมณ์ อนึ่ง ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์เหล่านั้น เป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง

[๑๐๓๙] ในนิเทศแห่งมัคคเหตุกธรรม (ทุติยบท) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าขันธ์ทั้งหลายอันประกอบด้วยมรรคเป็นสเหตุกะด้วยเหตุที่มีความหมายว่า ปัจจัย ตามนัยแรก ทรงแสดงว่าองค์มรรคที่เหลือ[จากสัมมาทิฏฐิ]เป็นสเหตุกะด้วยเหตุคือสัมมาทิฏฐิ อันเป็นมรรคตามนัยที่ ๒ พึงทราบว่าทรงแสดงว่าสัมมาทิฏฐิเป็นสเหตุกะด้วยเหตุอันเกิดขึ้นด้วยมรรค[คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ตามนัยที่ ๓

[๑๐๔๐] คำว่า อธิปตึ กริตฺวา (กระทำมรรคให้เป็นอธิบดี) หมายความว่า กระทำให้เป็นอารัมมณาธิบดี อนึ่ง ธรรมที่มีมรรคเป็นอารัมมณาธิบดีเหล่านั้นเป็นปริตตธรรมแน่นอน [คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ รวม ๘ ดวง] กล่าวคือ ในเวลาที่อริยสาวกพิจารณามรรคของตนด้วยความตั้งใจ อารัมมณาธิบดีย่อมมีได้ แต่เมื่ออริยสาวกพิจารณามรรคของผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณ แม้กระทำด้วยความตั้งใจก็ตั้งใจให้เหมือนมรรคอันตนแทงตลอดแล้วไม่ได้

ถามว่า : อริยสาวกเห็นพระตถาคตทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์อยู่ ย่อมใส่ใจมรรคของพระตถาคตหรือไม่

ตอบว่า : ย่อมใส่ใจได้ แต่ใส่ใจเหมือนมรรคของตนไม่ได้

แม้ในคำ[ของคัมภีร์อรรถกถาโบราณ]นี้ว่า พระอรหันต์ไม่ใส่ใจธรรมอะไรๆ ยกเว้นมรรค ผล และนิพพาน ก็มีเนื้อความเดียวกัน [คือ พระอรหันต์ใส่ใจมรรค ผล และนิพพานของตนเป็นหลักสำคัญ]

คำว่า วีมํสาธิปเตยฺยํ (เจริญมรรคมีวิมังสาเป็นอธิบดี) นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงสหชาตาธิบดี กล่าวคือ เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิบดี มิใช่มรรคเป็นอธิบดี แม้ธรรมที่เหลือ[จากฉันทะ]ก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิบดี มิใช่มีมรรคเป็นอธิบดี แม้จิตตะก็มีนัยเดียวกัน

[ประโยคว่า วีมํสาธิปเตยฺยนฺติ อิทํ สหชาตาธิปตึ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ. ฉนฺทญฺหิ เชฏฺฐกํ กตฺวา

มคฺคํ ภาเวนฺตสฺส ฉนฺโท อธิปติ นาม โหติ, น มคฺโค. เสสธมฺมาปิ ฉนฺทาธิปติโน นาม โหนฺติ, น มคฺคาธิปติโน. จิตฺเตปิ เอเสว นโย (คำว่า วีมํสาธิปเตยฺยํ นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงสหชาตาธิบดี กล่าวคือ เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิบดี มิใช่มรรคเป็นอธิบดี แม้ธรรมที่เหลือ[จากฉันทะ]ก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิบดี มิใช่มีมรรคเป็นอธิบดี แม้จิตตะก็มีนัยเดียวกัน) มี หิ ศัพท์ประกอบไว้ในต้นประโยคว่า ฉนฺทญฺหิ ตามหลักการสัมพันธ์ประโยคโดยทั่วไป หิ ศัพท์ที่อยู่ท้ายประโยคหน้าซึ่งประกอบด้วยคำแสดงผลที่ลง ตุํ ปัจจัยหรือแปลง ส วิภัตติเป็น ตฺถ (เพื่อ) เช่น ทสฺเสตุํ, ทสฺสนตฺถ (เพื่อแสดง) หรือประกอบด้วยคำแสดงเหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติเป็นต้น มักทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร แปลว่า กล่าวคือ]

เมื่อบุคคลเจริญมรรคกระทำวิมังสาให้เป็นใหญ่อยู่ วิมังสาย่อมเป็นทั้งอธิบดีและมรรค ดังนั้น แม้ธรรมที่เหลือ[จากวิมังสา]ก็ย่อมได้ชื่อว่ามีมรรคเป็นอธิบดี แม้วิริยะก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งอุปปันนติกะที่ ๑๗

[๑๐๔๑] นิเทศแห่งอุปปันนติกะ คำว่า ชาตา แปลว่า [ธรรมเหล่าใด]เกิดแล้ว คือ ได้รับสภาวะของตนแล้ว

คำว่า ภูตา (เป็นแล้ว) เป็นต้นเป็นไวพจน์ของธรรมที่เกิดแล้วเหล่านั้น โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่เกิดแล้วนั่นแหละพึงทราบว่า :-

ชื่อว่า เป็นแล้ว (ภูตะ) โดยการเข้าถึงสภาวะ

ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้วเมื่อมีการประกอบ (สัญชาตะ) เพราะเกิดขึ้นด้วยการประกอบแห่งปัจจัย [สํ อุปสรรคใน สญฺชาต ใช้ในความหมายว่า สโยค (ประกอบ) เช่น เมื่อมีการประกอบกับเหตุมีกรรมเป็นต้น รูปธรรมย่อมเกิดขึ้น หรือเมื่อมีการประกอบกับเหตุมีอวิชชาเป็นต้น นามธรรมย่อมเกิดขึ้น]

ชื่อว่า บังเกิดแล้ว (นิพพัตตา) เพราะถึงลักษณะแห่งการเกิดขึ้น

ส่วนคำว่า อภินิพฺพตฺตา (บังเกิดเฉพาะแล้ว) ตรัสไว้โดยเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [ว่า อภิ]

ชื่อว่า ปาตุภูตา (ปรากฏแล้ว) เพราะเป็นสภาวะประจักษ์แล้ว [ปาตุ หุตฺวา ภูตา ปาตุภูตา]

ชื่อว่า อุปปันนา (เกิดขึ้นแล้ว) เพราะเป็นไปในขณะ ๓ ถัดจากอดีต

คำว่า สมุปฺปนฺนา (เกิดขึ้นพร้อมแล้ว) ตรัสไว้โดยเพิ่มบทด้วยอุปสรรค[ว่า สํ]

ชื่อว่า อุฏฺฐิตา (ตั้งขึ้นแล้ว) เพราะตั้งอยู่ในเบื้องบน โดยสภาวะเกิดขึ้น

ชื่อว่า สมุฏฺฐิตา (ตั้งขึ้นแล้วเมื่อมีการประกอบ) เพราะตั้งขึ้นแล้วด้วยการประกอบแห่งปัจจัย

พึงทราบเหตุในการกล่าวว่า อุปฺปนฺนา อีก ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

บทว่า อุปฺปนฺนนฺเสน สงฺคหิตา (นับเข้าด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า ถึงการนับด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของธรรมที่เกิดขึ้นเหล่านั้น

นิเทศแห่งบทที่ ๒ [ว่า อนุปฺปนฺนา ธมฺมา] พึงทราบตามนัยปฏิเสธธรรมที่ตรัสแล้ว[ว่า ชาตา ภูตา เป็นต้น]

นิเทศแห่งบทที่ ๓ [ว่า อุปฺปาทิโน ธมฺมา] มีเนื้อความเข้าใจง่ายแล้ว

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปปันนติกะนี้ให้เต็มกาลทั้งสอง [คือ ปัจจุบันและอนาคต] กล่าวคือ วิบากแห่งกรรมที่ได้โอกาสแล้วมี ๒ อย่าง คือ วิบากที่ถึงขณะแล้วและวิบากที่ยังไม่ถึงแล้ว วิบากที่ถึงขณะ[ทั้งสาม]แล้วชื่อว่า อุปปันนะ (เกิดขึ้นแล้ว) ส่วนวิบากที่ยังไม่ถึงขณะ[ทั้งสาม]จะเกิดขึ้นในลำดับถัดไปแห่งจิตหรือในกาลล่วงพ้นไปอีกแสนกัปก็ตามจะชื่อว่าไม่มีก็หามิได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่าสภาวธรรมที่จะเกิดขึ้น (อุปฺปาทิโน ธมฺมา)

วิบากแห่งกรรมที่ได้รับโอกาสแล้วมี ๒ อย่าง ฯลฯ จะชื่อว่าไม่มีหามิได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า สภาวธรรมที่จะเกิดขึ้น เหมือนในพระบาลีนี้ว่า

ติฏฺฐเตว สายํ โปฏฺฐปาท อรูปี อตฺตา สญฺญามโย, อถ อิมสฺส ปุริสสฺส อญฺญา จ สญฺญา อุปฺปชฺชนฺติ อญฺญา จ สญฺญา นิรุชฺฌนฺติ.[๑๘]

"ดูกรโปฏฐปาทะ อัตตาที่เป็นสัญญาอันไม่มีรูปนั้นยังดำรงอยู่ทีเดียว ลำดับนั้น [กามาวจร]สัญญาอื่น[จากภวังคสัญญา]ย่อมเกิดแก่บุรุษ[ผู้เป็นอรูปพรหม]นี้ และสัญญาอื่นย่อมดับไป"

มูลภวังคสัญญา (สัญญาที่เป็นมูลภวังค์) ย่อมดับไปในกาลเป็นไปแห่งกามาวจรสัญญาในอรูปภูมิแม้ก็จริง แต่มูลภวังคสัญญานั้นจักเกิดขึ้นแน่นอนในกาลที่กามาวจรสัญญาดับแล้ว ดังนั้น อัตตากล่าวคือนามจึงไม่ถึงการนับว่าย่อมไม่มี ได้ชื่อว่ายังดำรงอยู่ทีเดียว

[ในพระบาลีข้างต้น พระพุทธองค์ตรัสว่า ติฏฺฐเตว สายํ อรูปี อตฺตา สญฺญามโย (อัตตาที่เป็นสัญญาอันไม่มีรูปนั้นยังดำรงอยู่ทีเดียว) โดยหมายถึงภวังคสัญญาที่เกิดขึ้นในอรูปภูมิ

และตรัสว่า อถ อิมสฺส ปุริสสฺส อญฺญา จ สญฺญา อุปฺปชฺชนฺติ อญฺญา จ สญฺญา นิรุชฺฌนฺติ (ลำดับนั้น [กามาวจร]สัญญาอื่น[จากภวังคสัญญา]ย่อมเกิดแก่บุรุษ[ผู้เป็นอรูปพรหม]นี้ และสัญญาอื่นย่อมดับไป) โดยหมายเอาสัญญาที่ประกอบกับชวนจิต

แม้ภวังคสัญญาจะไม่ปรากฏในขณะเกิดขึ้นและดับไปของกามาวจรชวนสัญญา แต่พระพุทธองค์ยังตรัสถึงความมีอยู่ด้วยพระดำรัสที่แสดงถึงปัจจุบันกาลว่า ติฏฺฐเตว (ยังดำรงอยู่ทีเดียว) แม้สัญญาดังกล่าวจะไม่ใช่สภาวะที่ปรากฏอยู่จริง ก็มิได้ตรัสว่า นตฺถิ (ไม่มีอยู่) เพราะจักเกิดขึ้นแน่นอนเมื่อกามาวจรชวนสัญญาดับไปแล้ว ฉันใด วิบากที่จักเกิดแน่นอนในอนาคตก็ได้ชื่อว่า อุปฺปาทิโน ธมฺมา (สภาวธรรมที่จะเกิดขึ้น) ด้วยคำแสดงปัจจุบัน เพราะเป็นสภาวะที่จักเกิดขึ้นแน่นอน ฉันนั้น]

ถ้ากุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้แล้วพึงให้วิบากทั้งหมด โอกาสแห่งกรรมอื่นก็ไม่พึงมี แต่กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ กรรมมีวิบากแน่นอน และกรรมมีวิบากไม่แน่นอน

กรรมมีวิบากแน่นอน คือ อนันตริยกรรม ๕ สมาบัติ ๘ และมรรคญาณอันประเสริฐ ๔ ซึ่งถึงขณะทั้งสามแล้วก็มี ที่ยังไม่ถึงขณะก็มี

กรรมที่ถึงขณะทั้งสามแล้ว ชื่อว่า อุปปันนะ (เกิดขึ้นแล้ว) ส่วนกรรมที่ยังไม่ถึงขณะ ชื่อว่า อนุปปันนะ (ยังไม่เกิดขึ้น) วิบากของกรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นพึงเกิดขึ้นในลำดับถัดไปแห่งจิตหรือในกาลล่วงพ้นไปอีกแสนกัป จะชื่อว่าไม่มีก็หามิได้ เพราะเป็นสภาวะมีปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า สภาวธรรมที่จะเกิดขึ้น (อุปฺปาทิโน ธมฺมา) เหมือนอย่างมรรคของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ชื่อว่า อนุปปันนะ (ยังไม่เกิดขึ้น) และผลได้ชื่อว่าสภาวธรรมที่จะเกิดขึ้น

นิเทศแห่งอตีตติกะที่ ๑๘

[๑๐๔๔] ในนิเทศแห่งอตีตติกะ คำว่า อตีตา (ล่วงไปแล้ว) หมายความว่าล่วงพ้นขณะทั้ง ๓ [คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ]

คำว่า นิรุทฺธา (ดับแล้ว) หมายความว่า ถึงความดับแล้ว

คำว่า วิคตา (ปราศไปแล้ว) หมายความว่า ถึงความพินาศไปแล้ว หรือปราศจากแล้ว [นัยแรก วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิภว (ความพินาศ) นัยหลังใช้ในความหมายว่า วิโยค (พลัดพราก)]

คำว่า วิปริณตา (แปรไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการแปรปรวนโดยละปกติไป

คำว่า อัตถังคตา คือ ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ที่เรียกว่าความดับ

คำว่า อพฺภตฺถงฺคตา (ถึงความดับสูญแล้ว) เพิ่มบท[ว่า อตฺถงฺคตา] ด้วยอุปสรรค[คือ อภิ]

คำว่า อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา (เกิดขึ้นแล้วปราศไป) หมายความว่า เกิดขึ้นแล้วก็ปราศจากไป เหตุในการตรัสอดีตอีกได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว

แม้ธรรมมีอนาคตเป็นต้นข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อตีตํเสน สงฺคหิตา (นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) หมายความว่า ถึงการนับโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว

ถามว่า : ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แม้ธรรมที่เป็นอนาคตเป็นต้นข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งอตีตารัมมณติกะที่ ๑๙

[๑๐๔๗] ในนิเทศแห่งอตีตารัมมณติกะ (ที่ ๑๙) ในบทว่า อตีเต ธมฺเม อารพฺภ (ปรารภอดีตธรรม) เป็นต้น พึงทราบเฉพาะปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นปรารภธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น

[อารมณ์คือนิพพานอันเป็นอัปปมาณะจัดเป็นกาลวิมุตติ ดังนั้น จึงไม่นับเข้าในติกะนี้ ส่วนบัญญัติแม้เป็นกาลวิมุตติก็ไม่น่าสงสัย เพราะเป็นที่แสดงถึงปรมัตถธรรม]

นิเทศแห่งอัชฌัตตติกะที่ ๒๐

[๑๐๕๐] ในนิเทศแห่งอัชฌัตตติกะ พระพุทธองค์ทรงกำหนดเอาสัตว์ทั้งหมดด้วยบททั้งสองว่า เตสํ เตสํ (สัตว์เหล่านั้นๆ)

บททั้งสองว่า อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ (เป็นภายใน เป็นเฉพาะตน) เป็นชื่อของธรรมที่เป็นภายในอันเกิดในตน

คำว่า นิยตา แปลว่า เกิดในตน

คำว่า ปาฏิปุคฺคลิกา แปลว่า เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล [วิสุ ปุคฺคลา ปฏิ-ปุคฺคลา, ปฏิปุคฺคลานํ สนฺตกา ปาฏิปุคฺคลิกา]

คำว่า อุปาทินฺนา (เป็นอุปาทินนะ) หมายความว่า ธรรมที่ตั้งอยู่ในสรีระ ที่จริงแล้วธรรมเหล่านั้นเกิดด้วยกรรมหรือไม่ก็ตาม แต่ตรัสว่า อุปาทินฺนา ในนิเทศแห่งอัชฌัตตติกะนี้ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา]และการยึดมั่นผิด

[๑๐๕๑] คำว่า ปรสตฺตานํ (สัตว์อื่น) ได้แก่ สัตว์ที่เหลือเว้นตนเอง

คำว่า ปรปุคฺคลานํ (บุคคลอื่น) เป็นไวพจน์ของคำว่า ปรสตฺตานํ นั้นนั่นเอง

คำที่เหลือเช่นกับคำที่กล่าวในหนหลังนั่นแหละ

คำว่า ตทุภยํ ตัดบทเป็น ตํ + อุภยํ (ธรรมทั้ง ๒ นั้น)

นิเทศแห่งอัชฌัตตารัมมณติกะที่ ๒๑

[๑๐๕๓] ในปฐมบทแห่งอัชฌัตตารัมมณติกะ[ที่ ๒๑] พึงทราบธรรมที่เป็นปริตตะและมหัคคตะ ในทุติยบทพึงทราบธรรมที่เป็นอัปปมาณะ[คือโลกุตตระ]อีกด้วย ในตติยบทพึงทราบปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น

อนึ่ง อัปปมาณธรรม[ในทุติยบท]ย่อมไม่รับรู้ธรรมภายนอกในบางขณะ และธรรมภายในในบางขณะ [คือ รับรู้นิพพานที่เป็นธรรมภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ จึงไม่นับเข้าในตติยบทว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา]

นิเทศแห่งสนิทัสสนติกะ[ที่ ๒๒] มีเนื้อความเข้าใจง่าย

นิสฺสารโต นลนลีกทลีสมานำ
อตฺตาน'เมว ปริหณฺฌติ อตฺตเหโต
สมฺโปสิโตปิ กุสหาย'มิวากตญฺญู
กาโย น ตสฺส อนุคจฺฉติ กาลเกรา.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๔๗

"ร่างกายย่อมทำลายตัวเองถ่ายเดียวเหมือนต้นอ้อและกล้วย เพราะไร้แก่นสาร แม้ถูกปรนนิบัติอย่างดีเพราะความยึดมั่นในตนก็ไม่ติดตาม บุคคลนั้นหลังความตาย เปรียบดั่งสหายชั่วผู้ไม่รู้คุณ"

คำอธิบายทุกนิกเขปะ

เหตุโคจฉกะ

[๑๐๖๒] บรรดาทุกะทั้งหลาย ในนิเทศแห่งอโทสะ ธรรมที่ชื่อว่า ไมตรี ด้วยอำนาจแห่งการถึงความเมตตา

อาการแห่งไมตรี ชื่อว่า กิริยาแห่งเมตตา

คำว่า เมตตายิตัตตะ คือ ภาวะของจิตที่พรั่งพร้อมด้วยเมตตาอันดำเนินไปด้วยเมตตา

คำว่า อนุททา คือ การคุ้มครอง หมายความว่า ย่อมรักษา

คำว่า อนุททายนา คือ กิริยาที่คุ้มครอง

คำว่า อนุททายิตัตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ดำเนินไปด้วยการคุ้มครอง

ชื่อว่า หิเตสิตา (การแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล) โดยเนื่องด้วยการแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล

ชื่อว่า อนุกัมปา (การอนุเคราะห์) โดยเนื่องด้วยการอนุเคราะห์

พระพุทธองค์ตรัสถึงเมตตาที่บรรลุอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิด้วยบทเหล่านี้ทั้งหมด [ตั้งแต่ เมตฺติ จนถึง อนุกมฺปา] ตรัสถึงอโทสะเป็นโลกิยะและโลกุตตระด้วยบทที่เหลือ [คือ อโทโส, อทุสฺสนา เป็นต้น]

[๑๐๖๓] ในนิเทศแห่งอโมหะ คำว่า ทุกฺเข ญาณำ (ความรู้ในทุกข์) คือ ปัญญาในทุกขสัจ

แม้บทว่า ทุกฺขสมุทเย ญาณำ (ความรู้ในทุกขสมุทัย) เป็นต้นนั้นก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง บรรดาความรู้ในทุกข์เป็นต้นนั้น ความรู้ในทุกข์ (ทุกฺเข ญาณำ) ย่อมเป็นไปในการฟัง การใคร่ครวญ การแทงตลอด และการพิจารณา ความรู้ในทุกขสมุทัยก็เป็นไปอย่างนั้น แต่ความรู้ในนิโรธย่อมเป็นไปในการฟัง การแทงตลอด และการพิจารณา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาก็เหมือนกัน

คำว่า ปุพฺพนฺเต (ในส่วนอดีต) คือ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว

คำว่า อปรนฺเต (ในส่วนอนาคต) คือ ในส่วนที่ยังไม่มาถึง

คำว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺเต คือ ในส่วนทั้ง ๒ นั้น

คำว่า อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ญาณํ (ความรู้ในธรรมอันเป็นเหตุและผล) คือ ความรู้ในเหตุและธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างนี้ว่า ธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนี้เป็นปัจจัย ธรรมมีสังขารเป็นต้นนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ผลมีสังขารเป็นต้นนี้ย่อมเกิดขึ้นอาศัยปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นนี้

นิเทศแห่งโลภะ

[๑๐๖๕] แม้ในนิเทศแห่งโลภะ เนื้อความของบทที่ยังมิได้กล่าวไว้ในหนหลังพึงทราบดังนี้

สภาวะที่ชื่อว่า ราคะ (ความกำหนัด) โดยเนื่องด้วยความกำหนัดพอใจ

ชื่อว่า สาราคะ (ความกำหนัดยิ่ง) เพราะเป็นความกำหนัดที่มีกำลัง [คำว่า สาราโค ตัดบทเป็น สํ + ราโค อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า ภุส (ยิ่ง)]

ชื่อว่า อนุนยะ (ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยไปในอารมณ์

คำว่า อนุโรโธ คือ สภาวะพอใจ หมายความว่า รักใคร่

คำว่า นันที คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เพลิดเพลินในภพใดภพหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง นันที คือ สภาวะเพลิดเพลิน

[คำว่า นนฺที มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เพลิดเพลิน = นนฺทนฺติ เอตายาติ นนฺที (กรณสาธนะ)
- สภาวะเพลิดเพลิน = นนฺทตีติ นนฺที (กัตตุสาธนะ)]

ทั้งความเพลิดเพลินนั้นก็เป็นความกำหนัดด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า นันทีราคะ

ในเรื่องนั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นครั้งเดียวในอารมณ์หนึ่งชื่อว่า นันที (ความเพลิด-เพลิน) เมื่อเกิดขึ้นบ่อยๆ จึงได้ชื่อว่า นันทีราคะ (ความกำหนัดเพลิดเพลิน)

คำว่า จิตฺตสฺส สาราโค (ความกำหนัดยิ่งแห่งจิต) หมายความว่า โลภะที่เรากล่าวไว้ในหนหลังว่าเป็นความกำหนัดยิ่ง เพราะเป็นความกำหนัดที่มีกำลัง โลภะนั้นมิใช่เป็นของสัตว์บุคคล แต่เป็นความกำหนัดยิ่งแห่งจิตเท่านั้น

คำว่า อิจฉา คือ สภาวะทำให้ชอบอารมณ์

คำว่า มุจฉา คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ลุ่มหลงโดยความเป็นกิเลสที่มีกำลัง

ชื่อว่า อัชโฌสานะ (ความหมกหมุ่น) โดยเนื่องด้วยการถือเอาโดยกลืนให้สิ้นไป

คำว่า เคธะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์มักมาก กล่าวคือ ถึงความตะกละตะกลาม

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เคธะ (ความใคร่) เพราะเป็นสภาวะหนาแน่น ดังจะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่า เคธะ เพราะเป็นสภาวะหนาแน่นในประโยคว่า เคธํ วา ปวนสณฺฑํ (ไพรสณฑ์ทึบ)

บทต่อไป[คือ ปลิเคโธ (ความรักใคร่) เพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค[คือ ปริ แปลง รฺ เป็น ลฺ]

อีกอย่างหนึ่ง ปลิเคธะ คือ ความรักใคร่โดยส่วนทั้งปวง [ปริ ใช้ในความหมายว่า สมนฺตโต (รอบด้าน)]

คำว่า สังคะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สังคะ เพราะเป็นสภาวะติดอยู่ [ความหมายแรกแสดงกรณสาธนะ ส่วนความหมายหลังแสดงกัตตุสาธนะ]

ชื่อว่า ปังกะ (เหมือนตม) เพราะเป็นสภาวะทำให้จมลง

ตัณหาชื่อว่า เอชา (ธรรมชาติผู้คร่ามา) โดยเนื่องด้วยการคร่ามา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เอชา อิมํ ปุริสํ ปริกฑฺฒติ ตสฺส ตสฺเสว ภวสฺส อภินิพฺพตฺติยา.

“ตัณหาย่อมชักลากบุรุษไปเพื่อเกิดขึ้นในภพนั้นๆ โดยแท้”

ตัณหาชื่อว่า มายา (ธรรมชาติหลอกลวง) เพราะเป็นสภาวะล่อสัตว์ไว้

ตัณหาชื่อว่า ชนิกา (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิด) เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้เกิดในวัฏฏะ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ จิตฺตมสฺส วิธาวติ.[๑๙]

"ตัณหาย่อมยังสัตว์ให้เกิด จิตของเขาย่อมพล่านไป"

ตัณหาชื่อว่า สัญชนนี (ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้) เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้ด้วยความทุกข์ในวัฏฏะ [สํ ใช้ในความหมายว่า สโยชยมานา (ให้ประกอบ, ผูกมัดไว้]

ตัณหาชื่อว่า สิพพินี (ธรรมชาติร้อยรัด) เพราะเป็นสภาวะร้อยรัด ดังจะเห็นได้ว่า ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ในวัฏฏะให้สืบต่อด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ เหมือนช่างชุนได้ชุนผ้าผืนหนึ่งกับผ้าอีกผืนหนึ่ง ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า ชื่อว่า สิพพินี (ธรรมชาติร้อยรัด) เพราะเป็นสภาวะร้อยรัด

คำว่า ชาลินี (ธรรมชาติมีข่าย) คือ มีข่ายที่เรียกว่าอารมณ์หลากหลาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชาลินี คือ มีข่ายที่เรียกว่าการดิ้นรนของตัณหาและการยึดมั่น[ในอารมณ์]

ตัณหาชื่อว่า สริตา (ธรรมชาติเหมือนแม่น้ำ) เพราะเป็นสภาวะเหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว เนื่องจากเป็นสิ่งที่พัดพาไป

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สริตา เพราะเป็นสภาวะชุ่มใจ สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในธรรมบท สูกรโปติกาวัตถุ]ว่า

สริตานิ สิเนหิตานิ จ โสมนสฺสานิ ภวนฺติ ชนฺตุโน.[๒๐]

"เหล่าสัตว์มีความโสมนัส ชุ่มชื่นไปด้วยรักเสน่หา"

อนึ่ง ในพระบาลีนั้นมีความหมายดังนี้ว่า โสมนัสอันเป็นธรรมชาติชุ่มใจและติดแน่น

ตัณหาชื่อว่า วิสัตติกา เพราะอรรถดังนี้ คือ

- เป็นสภาวะซ่านไป [เมื่อควรกล่าวว่า วิสตา ซ้อน ตฺ เป็น ตฺต แล้วลง ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วิสตา เอว วิสตฺติกา]

- เป็นสภาวะซึมซาบไป [เมื่อควรกล่าวว่า วิสฏา แปลง ฏ เป็น ต แล้ว ประกอบรูปศัพท์เหมือน วิสตา]

- เป็นสภาวะกว้างขวาง [เมื่อควรกล่าวว่า วิสาลา ประกอบรูปศัพท์ให้เป็น วิสตฺตา ด้วยนิรุตตินัย แล้วลง ณิก ปัจจัยเหมือนข้างต้น]

- เป็นสภาวะไปในอารมณ์ต่างๆ [เมื่อควรกล่าวว่า วิสกฺกิกา แปลง กฺก เป็น ตฺต]

- เป็นสภาวะหลอกลวง [เมื่อควรกล่าวว่า วิสำวาทิกา ประกอบรูปศัพท์ให้เป็น วิสตฺติกา ด้วยนิรุตตินัย]

- เป็นสภาวะบั่นทอนโดยประการต่างๆ

- เป็นสภาวะที่มีทุกข์เป็นเหตุ [คือ เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้น ตัณหาที่ต้องการสุขย่อมเกิดขึ้น]

- เป็นสภาวะที่มีทุกข์เป็นผล [คือ ตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ จึงมีทุกข์เป็นผล]

- เป็นสภาวะที่มีการบริโภคสิ่งที่เป็นทุกข์ [คือ มีการบริโภคทุกข์อันได้แก่ รูปารมณ์เป็นต้น]

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหานั้นที่ชื่อว่า ซ่านไป ย่อมแผ่ไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ตระกูล และคณะ เหตุนั้นจึงชื่อว่า วิสัตติกา (ธรรมชาติแผ่ไป)[๒๑]

ตัณหาชื่อว่า สุตตะ (ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย) เพราะเป็นดุจเส้นด้ายที่ผูกเต่าไว้ โดยเป็นสิ่งที่ให้ถึงความเสื่อมสูญไป สมดังพระพุทธดำรัส[ในลาภสักการสังยุตต์ กุมม-สูตร]ว่า

สุตฺตกนฺติ โข ภิกฺขเว นนฺทีราคสฺเสตํ อธิวจนนฺ[๒๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าสุตตกะนี้เป็นชื่อของนันทีราคะ (ความกำหนัดเพลิดเพลิน)”

ตัณหาชื่อว่า วิสฏา (ธรรมชาติซึมซาบไป) เพราะเป็นสภาวะแผ่ขยายไปแม้ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น

ตัณหาชื่อว่า อายูหินี (ธรรมชาติให้ขวนขวาย) เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้ขวนขวายเพื่อการได้วัตถุนั้นๆ

ตัณหาชื่อว่า ทุติยา (ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง) เพราะเป็นสหาย เนื่องจากไม่ให้เบื่อหน่าย ดังจะเห็นได้ว่า ตัณหานี้ย่อมไม่ให้เหล่าสัตว์เบื่อหน่ายในวัฏฏะ คือ ย่อมให้อภิรมย์ เหมือนสหายรักในที่ๆ ตนไปแล้ว

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตณฺหาทุติโย ปุริโส ทีฆมทฺธาน สංสรං
อิตฺถภาวญฺญถาภาวං สංสารං นาติวตฺตติ.[๒๓]

"บุรุษ [คือเหล่าสัตว์] มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง ท่องเที่ยวไปอยู่สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้ (คือเป็นมนุษย์) และความเป็นอย่างอื่น (คือเป็นเทวดา เป็นต้น)"

ตัณหาชื่อว่า ปณิธิ (ธรรมชาติปรารถนา) โดยเนื่องด้วยความปรารถนา

คำว่า ภวเนตฺติ แปลว่า เชือกรัดภพ โดยแท้จริงแล้ว สัตว์ทั้งหลายถูกตัณหานี้นำไปสู่ที่ที่ตนปรารถนาแล้วๆ เหมือนฝูงโคที่ถูกเชือกผูกคอไว้

คำว่า วนะ คือ สภาวะเข้าถึงอารมณ์นั้นๆ คือ ยึดหน่วงไว้

อีกอย่างหนึ่ง วนะ คือ สภาวะอ้อนวอน

[คำว่า วน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเข้าถึงอารมณ์นั้นๆ = ตं ตं อารมฺมณं วนติ ภชติ อลฺลียตีติ วนं.
  (วน ธาตุ ใช้ในความหมายว่า สมฺภตฺติ (เข้าถึง)
- สภาวะอ้อนวอน = วโนติ ยาจตีติ วนं (วนุ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ยาจน (ขอ)]

บทว่า วนโถ ทรงเพิ่มบทโดยพยัญชนะ [คือ มาจาก วน ธาตุ + ถ ปัจจัยเหมือน สมโถ]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วนะ คือ สภาวะเหมือนป่า เพราะเป็นสภาวะยังทุกข์อันไร้ประโยชน์ให้เกิดขึ้น และเพราะเป็นสิ่งที่รกชัฏ คำว่า ป่า นี้ เป็นชื่อของตัณหาที่มีกำลังแรง ส่วนตัณหาที่มีกำลังแรงกว่านั้น ชื่อว่า วนถะ (ดงชัฏ) เพราะเป็นสิ่งที่รกชัฏยิ่งกว่า สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์ธรรมบท]ว่า

วนำ ฉินฺทถ มา รุกฺขำ วนโต ชายเต ภยำ
เฉตฺวา วนญฺจ วนถญฺจ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว.[๒๔]

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงถางป่ากิเลส แต่อย่าตัดต้นไม้ ภัยย่อมเกิดจากป่ากิเลส พวกเธอทำลายป่าและดงชัฏได้แล้ว จงเป็นผู้ไม่มีป่ากิเลส"

ตัณหาชื่อว่า สันถวะ (ความเกี่ยวข้อง) โดยเนื่องด้วยการคบหากัน ความหมายก็คือ การคลุกคลีกัน

ความเกี่ยวข้องนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความเกี่ยวข้องด้วยตัณหา และความเกี่ยวข้องด้วยความเป็นมิตร ในที่นี้ทรงประสงค์เอาความเกี่ยวข้องด้วยตัณหา

ตัณหาชื่อว่า สิเนหะ (ความเยื่อใย) โดยเนื่องด้วยความเสน่หา

คำว่า อเปกขา คือ สภาวะห่วงใย โดยเนื่องด้วยการทำความห่วงใย สมจริงดังข้อความกล่าวไว้[ในมหาสุทัสสนสูตร]ว่า

อิมานิ เต เทว จตุราสีตินครสหสฺสานิ กุสาวตีราชธานีปมุขานิ. เอตฺถ เทว ฉนฺทำ ชเนหิ, ชีวิเต อเปกฺขำ กโรหิ.[๒๕]

"ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระนครแปดหมื่นสี่พันอันมีเมืองกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านี้เป็นของพระองค์ ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์จงยังความพอพระทัยให้เกิดในพระนครเหล่านั้นเถิด จงมีความห่วงใยในพระชนม์ชีพเถิด"

ในพระบาลีนี้มีคำอธิบายดังนี้ว่า พระองค์จงทำความห่วงใย

คำว่า ปฏิพันธุ คือ สภาวะผูกไว้ในอารมณ์แต่ละอย่าง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปฏิพันธุ คือ ญาติผู้เป็นเฉพาะ เพราะเป็นญาติ[สนิทผู้เดียวของตน] โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าพวกพ้องที่เสมอด้วยตัณหาย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะอาศัยอยู่เป็นนิตย์

[คำว่า ปฏิพนฺธุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะผูกไว้ในอารมณ์แต่ละอย่าง = ปาฏิเยกฺเก ปาฏิเยกฺเก อารมฺมเณ พนฺธตีติ ปฏิพนฺธุ (ปติ บทหน้า + พนฺธ ธาตุ = ผูก + ณุ ปัจจัย)

- ญาติผู้เป็นเฉพาะ = ปาฏิเยกฺโก พนฺธุ ปฏิพนฺธุ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ตัณหาชื่อว่า อาสา (สภาวะแผ่ไปและบริโภค) เพราะเป็นสภาวะแผ่ไปสู่อารมณ์ ความหมายก็คือ เพราะครอบงำและบริโภคไม่รู้จักอิ่ม [อส ธาตุใน อาสา ใช้ในความหมายว่า พฺยาสน (แผ่ไป) และ อทน (บริโภค)]

ตัณหาชื่อว่า อาสีสนา (กิริยาที่หวัง) โดยเนื่องด้วยความหวัง

[คำว่า อาสีสนา มีรากศัพท์มาจาก สิส ธาตุ จึงมีรูปเดิมว่า อาสิสนา เมื่อทำทีฆะ อิ เป็น อี ก็มีรูปว่า อาสีสนา หรือถ้าลงนิคคหิตเป็นอาคม ก็มีรูปว่า อาสึสนา ส่วนในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ-มาลา หน้า ๒๔๕) พบรูปที่เป็นรัสสะตามเดิมว่า อาสิสนา ฉบับไทยทั่วไปมักใช้บทที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมตามฉบับสิงหล เช่น อาสึสนา, อาสึสติ, อาสึสา ส่วนในฉบับพม่าพบรูปที่ทำทีฆะว่า อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา

บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มีหลายบท เช่น ฉบับพม่าใช้เป็น สรีสป (สร ธาตุ + สป ธาตุ + อ ปัจจัย), ภีสน (ภิสิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ทำทีฆะ อิ ใน ภิ เป็น อี), สุสุมาร (สุสุ ศัพท์ + มาร ศัพท์ หรือ สุสุ บทหน้า + มร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย) ส่วนฉบับไทยและสิงหลใช้เป็นรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมว่า สรึสป, ภึสน, สุสุมาร]

คำว่า อาสีสิตัตตะ คือ ภาวะแห่งความหวัง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปาสา (ความหวังรูป) เป็นต้น เพื่อแสดงฐานะแห่งความเป็นไปของตัณหานั้น

ในพากย์นั้น พึงทราบบททั้ง ๙ อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า รูปาสา โดยถือเอาอรรถแห่งความหวังว่า ชื่อว่า อาสา (ความหวัง) ด้วยอำนาจความปรารถนา

อนึ่ง ในบรรดาบทเหล่านี้ ห้าบทแรกตรัสไว้โดยเนื่องด้วยเบญจกามคุณ

บทที่ ๖ ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยความโลภในบริขาร ซึ่งเป็นของพวกบรรพชิตโดยเฉพาะ

สามบทต่อจากนั้นเป็นของพวกคฤหัสถ์โดยเนื่องด้วยวัตถุที่ไม่รู้จักพอ เพราะวัตถุอันเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์ บุตร และชีวิตของพวกเขามิได้มี

คำว่า ชัปปา คือ ธรรมชาติอันยังเหล่าสัตว์ให้พูดอย่างนี้ว่า นั่นของฉัน นั่นของฉัน หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา [ชปฺปา = ชปฺป ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย]

สองบทต่อจากนั้น[คือ ปชปฺปา (ธรรมชาติที่ยังเหล่าสัตว์ให้พูดไปต่างๆ นานา) อภิชปฺปา (ธรรมชาติที่ยังเหล่าสัตว์ให้พูดมาก) ทรงเพิ่มอุปสรรคเข้ามา [คือ ป และ อภิ]

ต่อจากนั้นไปได้ตรัสว่า ชปฺปา (สภาวะให้พูด) อีก เพราะทรงปรารภเพื่อจำแนกโดยอาการอื่น [คือ อาการอื่นจากอาการที่มีเนื้อความต่างกัน ก็คือ ความมีเนื้อความไม่ต่างกันของ ชปฺปา, ชปฺปนา, ชปฺปิตตฺตํ]

คำว่า ชัปปนา คือ อาการให้พูด

คำว่า ชัปปิตัตตะ คือ ภาวะของบุคคลผู้ถูกตัณหาให้พูด

คำว่า โลลุปะ คือ สภาวะดึงมาไว้ในอารมณ์บ่อยๆ

[คำว่า โลลุป ตามคำอธิบายในอรรถกถา มาจาก ลุป ธาตุ = อากฑฺฒเน (ดึง) + อ ปัจจัย แต่ธาตุนี้ไม่พบในคัมภีร์ธาตุ ก็ถือว่าเป็นธาตุที่นิยมใช้น้อย ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่าธาตุมีมากและมีอรรถมากเป็นอเนก ส่วนสันสกฤตใช้เป็น ลุภ ธาตุ + อจฺ ปัจจัย (บาลี คือ อ ปัจจัย) ซ้อน ลุ เป็น ลุลุ แปลง อุ ของ ลุ ตัวหน้าเป็น โอ เมื่อสำเร็จเป็น โลลุภ แล้ว ให้แปลง ภ เป็น ป จึงมีรูปเป็น โลลุป ความหมายว่า ปุนปฺปุนํ (บ่อยๆ) ที่กล่าวไว้ในที่นี้ก็เป็นเนื้อความที่ได้รับจากการซ้อนอักษร เพราะสันสกฤตถือว่าศัพท์ที่ซ้อนอักษรในอาขยาตหรือกิตก์มักแสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่า

อรรถทั่วไป ดังคำว่า จงฺกมติ (ย่อมเดินกลับไปกลับมา), จงฺกโม (การเดินกลับไปกลับมา) หมายถึง การเดินกลับไปกลับมา, อคฺคึ ชุโหติ (ย่อมบูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟเสมอตั้งแต่เกิดจนถึงตาย]

คำว่า โลลุปปะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ละโมบ

คำว่า โลลุปปายนา คือ อาการแห่งกิริยาที่ละโมบ

คำว่า โลลุปปายิตัตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความละโมบ

คำว่า ปุณฺฉณฺชิกตา (ภาวะของบุคคลผู้เหมือนสุนัขสั่นหาง) หมายความว่า เหล่าสัตว์เคลื่อนไหวอยู่ย่อมเที่ยวไป เหมือนสุนัขสั่นหางอยู่ในที่ได้ลาภด้วยตัณหาใด คำนั้นเป็นชื่อแห่งตัณหาอันเป็นเหตุทำให้หวั่นไหวนั้น

[คำว่า ปุณฺฉณฺชิกตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อณฺชนำ อณฺโช (อณฺช ธาตุ = แสดง + ณ ปัจจัย)
- ปุจฺฉสฺส อณฺโช ปุจฺฉณฺโช (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ปุจฺฉณฺโช เยสำ อตฺถีติ ปุณฺฉณฺชิกา (ปุณฺฉณฺช ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ปุณฺฉณฺชิกานำ ภาโว ปุณฺฉณฺชิกตา (ปุณฺฉณฺชิก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

คำว่า สาธุกามะ คือ บุคคลผู้ใคร่อารมณ์ที่ดี กล่าวคือ อารมณ์ที่น่าชอบใจยิ่ง

คำว่า สาธุกัมยตา คือ ภาวะของบุคคลผู้ใคร่อารมณ์ที่ดีนั้น

คำว่า อธัมมราคะ คือ ความกำหนัดในฐานะอันไม่ควร อันมีมารดาและน้าสาวเป็นต้น

คำว่า วิสมโลภะ (ความโลภเกินขนาด) คือ ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรงแม้ในฐานะที่ควร

อีกอย่างหนึ่ง ฉันทราคะ (ความกำหนัดพอใจ) อันเกิดขึ้นในฐานะอันควรหรือไม่ควร พึงทราบชื่อว่าอธัมมราคะ (ความกำหนัดในฐานะอันไม่ควร) เพราะไม่เป็นธรรม และชื่อว่าวิสมโลภะ (ความโลภเกินขนาด) เพราะปราศจากความสม่ำเสมอ ดังพระพุทธดำรัสว่า ราโค วิสมำ [๒๖] (ความกำหนัดไม่สม่ำเสมอ) เป็นต้น

ตัณหา ชื่อว่า นิกันติ (ความชอบใจ) โดยเนื่องด้วยความชอบใจอารมณ์

คำว่า นิกามนา คือ อาการชอบใจ

ตัณหา ชื่อว่า ปัตถนา (ความปรารถนา) โดยเนื่องด้วยความต้องการ

ตัณหา ชื่อว่า ปิหนา (ความรัก) โดยเนื่องด้วยความรัก

คำว่า สัมปัตถนา คือ ความปรารถนายิ่งนัก [สำ อุปสรรคใน สมฺปตฺถนา ใช้ในความหมายว่า ภุส (ยิ่ง)]

กามตัณหา คือ ตัณหาในกามคุณ ๕

ภวตัณหา คือ ตัณหาในรูปภพและอรูปภพ

วิภวตัณหา คือ ตัณหาในวิภพที่เรียกว่าความขาดสูญ

รูปตัณหา คือ ตัณหาในรูปภพอย่างเดียว

อรูปตัณหา คือ ตัณหาในอรูปภพ

ทิฏฐิราคะ คือ ความยินดีที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ

นิโรธตัณหา คือ ตัณหาในนิโรธ

รูปตัณหา คือ ตัณหาในรูป

สัททตัณหา คือ ตัณหาในเสียง

แม้ตัณหาในกลิ่นและรสเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

โอฆะเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อาวรณะ คือ สภาวะกั้นกุศลธรรม

ตัณหา ชื่อว่า ฉาทนะ (เครื่องปิดบัง) โดยเนื่องด้วยการปกปิด[กุศลธรรม]

คำว่า พันธนะ คือ สภาวะผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ

คำว่า อุปกิเลส คือ สภาวะเข้าถึงจิตแล้วให้เศร้าหมอง กล่าวคือ ทำให้เศร้าหมอง

คำว่า อนุสัย คือ สภาวะนอนเนื่อง โดยความหมายว่ามีกำลัง

คำว่า ปริยุฏฐาน คือ สภาวะเกิดขึ้นยึด[กุศล]จิต หมายความว่า ยึดความเป็นไปแห่งกุศลจิตโดยไม่ให้เกิดขึ้น ที่จริงแล้ว ในประโยคว่า โจรา มคฺเค ปริยุฏฺฐึสุ (พวกโจรยึดหนทาง), ธุตฺตา มคฺเค ปริยุฏฺฐึสุ (พวกนักเลงยึดหนทาง)[๒๗] พึงทราบเนื้อความว่า พวกโจรและพวกนักเลงยึดทางไว้ ฉันใด แม้ในคำว่าปริยุฏฐานนี้ ก็พึงทราบปริยุฏฐานโดยความหมายว่า ยึด ฉันนั้น

คำว่า ลตา คือ ธรรมชาติที่เหมือนเถาวัลย์ โดยความหมายว่า พันไว้รอบ ตัณหานี้ได้ชื่อว่า ลตา (เถาวัลย์) แม้ในที่ตรัสว่า ลตา อุพฺภิชฺช ติฏฺฐติ [๒๘] (ตัณหาเหมือนเถาวัลย์แตกแขนงออก[จากทวาร ๖] แล้วตั้งอยู่[ในรูปารมณ์เป็นต้น])

คำว่า เววิจฉะ คือ สภาวะปรารถนาวัตถุต่างๆ [อิจฺฉตีติ อิจฺฉา, วิวิธา อิจฺฉา วิวิจฺฉา, วิวิจฺฉาเยว เววิจฺฉํ ลง ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต]

คำว่า ทุกขมูละ คือ รากเหง้าแห่งทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า ทุกขนิทานะ คือ เหตุแห่งทุกข์นั้นนั่นแหละ

คำว่า ทุกขปภวะ คือ แดนเกิดแห่งทุกข์

คำว่า ปาโส (บ่วง) เพราะเป็นเหมือนบ่วงโดยความหมายว่า เครื่องผูก

คำว่า มารปาสะ คือ บ่วงแห่งมาร

คำว่า พลิสะ (เบ็ด) เพราะเป็นเหมือนเบ็ดโดยความหมายว่า สำรอกออกยาก

คำว่า มารพลิสะ คือ เบ็ดของมาร

เหล่าสัตว์ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้วย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้เป็นไปเหนือสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้จึงเรียกว่า แดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของมาร

[ที่จริงแล้วแดนแห่งมารก็คือธรรมที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งตัณหาเกาะเกี่ยวอยู่ การเรียกตัณหาว่าแดนแห่งมาร จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ เพราะตัณหาเป็นอารมณ์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ เหล่านั้น จึงกล่าวถึงตัณหาด้วย

ผลดังกล่าว (โดยทั่วไปการณูปจาระเป็นการกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล แต่ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ)]

คำว่า ตัณหานที หมายถึง แม่น้ำคือตัณหา โดยความหมายว่า ไหลไป

คำว่า ตัณหาชาละ หมายถึง ข่ายคือตัณหา โดยความหมายว่า ปกคลุมไว้

สุนัขที่ถูกโซ่ล่ามไว้ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉันใด เหล่าสัตว์ที่ถูกตัณหาผูกไว้ก็ฉันนั้น ดังนั้น ตัณหาจึงได้ชื่อว่า คัททุละ (โซ่) เพราะเป็นเหมือนโซ่โดยความหมายว่า ผูกไว้แน่น

คำว่า ตัณหาคัททุละ หมายถึง โซ่คือตัณหา

คำว่า ตัณหาสมุททะ หมายถึง สมุทรคือตัณหา โดยความหมายว่า ให้เต็มได้ยาก

นิเทศแห่งโทสะ

[๑๐๖๖] ในนิเทศแห่งโทสะ คำว่า อนตฺถํ เม อจริ (ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา) หมายความว่า ได้กระทำความไม่เจริญแก่เรา

พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยนี้

คำว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต (หรือความหงุดหงิดอันเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) หมายความว่า ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่มิใช่เหตุอันควร กล่าวคือบุคคลบางคนย่อมโกรธว่าฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่าฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่าพระอาทิตย์ไม่ร้อน เมื่อลมพัดอยู่ก็โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดก็โกรธใบโพธิ์ เมื่อไม่อาจจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด เดินสะดุดหกล้มก็โกรธตอไม้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความโกรธนี้จึงตรัสว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต ชายติ (หรือความหงุดหงิดย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ)

ในบรรดาความโกรธเหล่านั้น ความวิบัติแห่งกรรมบถย่อมมีเพราะความโกรธเกิดขึ้นปรารภสัตว์ทั้งหลายในฐานะ ๙ ข้างต้น แต่ความหงุดหงิดในฐานะอันมิใช่เหตุเกิดขึ้นในสังขาร ย่อมไม่ทำให้กรรมบถวิบัติ

โทสะ ชื่อว่า ความหงุดหงิดแห่งจิต เพราะเกิดขึ้นแล้วกระทบกระทั่งจิตอยู่

ความหงุดหงิดที่แรงกว่านั้น ชื่อว่า ปฏิฆาตะ (ความไม่พอใจ)

โทสะ ชื่อว่า ปฏิฆะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะบีบคั้น

คำว่า ปฏิวิโรธะ คือ สภาวะเกลียด

โทสะ ชื่อว่า โกปะ (ความคิดร้าย) เพราะเป็นสภาวะคิดร้าย

บทว่า ปโกโป สมฺปโกโป (ความคิดร้ายต่างๆ นานา ความคิดร้ายยิ่งต่างๆ นานา) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ป ใน ปโกโป และ สมฺป ใน สมฺปโกโป]

ชื่อว่า โทสะ โดยความเป็นสภาวะประทุษร้าย

บทว่า ปโทโส สมฺปโทโส (ความคิดประทุษร้ายต่างๆ นานา ความมุ่งคิดประทุษร้ายยิ่งต่างๆ นานา) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ ป ใน ปโทโส และ สมฺป ใน สมฺปโทโส]

คำว่า จิตฺตสฺส พฺยาปตฺติ (ความขุ่นจิต) หมายความว่า ความวิบัติแห่งจิต คือ อาการแปรปรวนไป[จากเดิม]

ชื่อว่า มโนปโทสะ (สภาวะประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ

ชื่อว่า โกธะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะโกรธ

คำว่า กุชฌนา (กิริยาที่โกรธ) คือ อาการแห่งความโกรธ

คำว่า กุชฌิตัตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่โกรธ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทโส ทุสฺสนา (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศ ดังนั้น จึงควรทำการประกอบในนิคมของโทสนิเทศนี้อย่างนี้ว่า “โทสะเช่นนี้ที่ตรัสไว้ในที่นี้ว่า ความหงุดหงิดแห่งใจ ฯลฯ ความโกรธ และที่ตรัสไว้แล้วในหนหลังตามนัยว่า โทโส ทุสฺสนา (การประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย) เป็นต้น สภาวะนี้เรียกว่า โทสะ” เมื่อมีการประกอบบทอย่างนี้ ย่อมเป็นอันปฏิเสธโทษในการพูดซ้ำ

พึงทราบนิเทศแห่งโมหะตามนัยที่ตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งอโมหะ

อนึ่ง นิเทศแห่งโมหะนี้จักแจ่มแจ้งในอรรถกถาแห่งวิภังคปกรณ์ [๒๙] โดยอาการทั้งปวง

[๑๐๗๙] คำว่า เตหิ ธมฺเมหิ เย ธมฺมา สเหตุกา (ธรรมเหล่าใดมีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น) หมายความว่า ธรรมเหล่าอื่นใดที่เป็นเหตุก็ดี ไม่เป็นเหตุก็ดี ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สเหตุกะ (มีเหตุ) ด้วยเหตุธรรมเหล่านั้น

แม้บทว่า อเหตุกะ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเป็นเหตุแน่นอน และเป็นธรรมมีเหตุ (ส-เหตุกะ) ในการเกิดพร้อมกัน ๓ เหตุ หรือ ๒ เหตุ [คือ ในขณะประกอบกับจิตดวงเดียวกัน]

ส่วนโมหะที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เป็นเหตุ แต่ไม่มีเหตุประกอบ

แม้นิเทศแห่งทุกะที่ประกอบด้วยเหตุก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งสังขตทุกะ

[๑๐๙๑] ในนิเทศแห่งสังขตทุกะ พระพุทธองค์ทรงกระทำการแสดงด้วยเอกพจน์ว่า โย เอว โส ธมฺโม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้น) โดยหมายเอาอสังขตธาตุตามที่ตรัสไว้ใน[สัปปัจจย]ทุกะแรก แต่ได้ทรงทำเป็นพหูพจน์ไว้โดยนัยปุจฉานุสนธิ (การเชื่อมความด้วยการถาม) ว่า อิเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา (ธรรมเหล่านี้ไม่มีปัจจัย) เพราะทรงยกขึ้นถามด้วยความเป็นพหูพจน์ไว้ใน[สัปปัจจย]ทุกะแรก

แม้บทว่า อิเม ธมฺมา สนิทสฺสนา (สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่เห็นได้) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

นิเทศแห่งวิญเญยยทุกะ

[๑๑๐๑] ในนิเทศแห่งเกนจิวิญเญยยทุกะ คำว่า จกฺขุวิญฺเญยฺยา แปลว่า ธรรมที่จักขุวิญญาณรู้ได้

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง ในนิเทศนี้ คำว่า เกนจิ วิญฺเญยฺยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ได้) คือ ในบรรดาจักขุวิญญาณเป็นต้น จักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณดวงใดดวงหนึ่งพึงรู้ได้

คำว่า เกนจิ น วิญฺเญยฺยา (ธรรมที่จิตบางดวงรู้ไม่ได้) หมายความว่า ทุกะนี้ว่า เย เต ธมฺมา จกฺขุวิญฺเญยฺยา, น เต ธมฺมา โสตวิญฺเญยฺยา (ธรรมเหล่าใดที่จักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณรู้ไม่ได้) ย่อมไม่มี เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลัง[คือคำอธิบายมาติกา]ว่า “เกนจิ น วิญฺเญยฺยาติ เตเนว จกฺขุวิญฺาเณน วา โสตวิญฺาเณน วา น วิชานิตพฺพา. เอวํ สนฺเต ทฺวินฺนมฺปิ ปทานํ อตฺถนานตฺตโต ทุโก โหติ (คำว่า เกนจิ น วิญฺเญยฺยา คือ ธรรมที่ไม่พึงรู้ได้โดยจักขุวิญญาณจิตหรือโสตวิญญาณจิตนั้นนั่นแหละ เมื่อมีเนื้อความอย่างนี้ ทุกะแห่งบททั้ง ๒ ก็ต่างกันโดยองค์ธรรม) [ทุกะดังกล่าวมีไม่ได้ เพราะไม่มีเนื้อความต่างกัน เนื่องจากหมายถึงรูปารมณ์บทเดียว]

พึงทราบทุกะหนึ่งนี้ว่า เย เต ธมฺมา จกฺขุวิญฺเญยฺยา น เต ธมฺมา โสตวิญฺเญยฺยา, เย วา ปน เต ธมฺมา โสตวิญฺเญยฺยา น เต ธมฺมา จกฺขุวิญฺเญยฺยา (ธรรมเหล่าใดที่จักขุ-วิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณไม่พึงรู้ได้ <สองบทนี้หมายถึงรูปารมณ์บทเดียว> หรือว่า ธรรมเหล่าใดที่โสตวิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ <สองบทนี้หมายถึงสัททารมณ์บทเดียว>) โดยหมายเอาเนื้อความนี้ว่า รูปอันจักขุ-วิญญาณพึงรู้ได้ เสียงอันจักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ [ดังนั้น สี่ประโยคข้างต้นจึงหมายถึงบทว่ารูปารมณ์และสัททารมณ์ เป็นทุกะหนึ่ง]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระพุทธองค์ทรงจำแนกทุกะละ ๔ หมวด มีอินทรีย์[คือจักขุนทรีย์เป็นต้น]แต่ละหนึ่งเป็นมูล (มีอินทรีย์ที่เหลือเป็นมูลี หมุนไป) จึงเป็นทุกะ ๒๐ หมวด

ถามว่า : ธรรมที่มโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงไม่พึงรู้ได้ ไม่มีอยู่หรือ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้ตรัสเป็นทุกะไว้ในเรื่องมโนวิญเญยยะ (ธรรมที่ใจพึงรู้ได้) นี้

ตอบว่า : มีได้โดยแท้ แต่เพราะไม่มีการกำหนดจึงมิได้ตรัสไว้ กล่าวคือ การกำหนดว่า ธรรม[อื่นมีสัททารมณ์เป็นต้น]ที่จักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ มีอยู่ ฉันใด แม้ธรรม[อื่น]ที่มโนวิญญาณไม่พึงรู้ได้ มิได้มีอยู่ ฉันนั้น ดังนั้น จึงไม่ตรัสทุกะในมโนวิญญาณ

นี้ไว้ในที่นี้ เนื่องจากไม่มีโดยการกำหนด [คือ ธรรมที่เป็นจักขุวิญเญยยะมีกำหนดว่าคือรูปารมณ์ ส่วนธรรมที่เป็นมโนวิญเญยยะไม่มีกำหนดว่าคืออะไร เพราะเป็นธรรมทุกอย่าง จึงมิได้ตรัสมโนวิญเญยยทุกะไว้]

อย่างไรก็ตาม เนื้อความนี้มีอยู่ว่า ธรรมที่มโนวิญญาณพึงรู้ได้มีอยู่ ที่ไม่พึงรู้ก็มี ดังนั้น เนื้อความนั้นแม้มิได้ตรัสไว้ก็พึงทราบโดยเนื่องด้วยยถาลาภนัย (นัยตามที่ควรมีได้)

[แม้พระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงธรรมที่ทรงกำหนดว่ามโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ เนื่องจากไม่มีธรรมดังกล่าว ก็ควรทราบมโนวิญเญยยทุกะได้ตามสมควร เพราะมีธรรมที่มโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ และรู้ไม่ได้ โดยยถาลาภนัย คือ นัยตามที่ควรมีได้]

กล่าวโดยพิสดารว่า กามาวจรธรรมอันกามาวจรธรรมที่ถึงการนับว่ามโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็ไม่พึงรู้ได้ก่อน

[คำว่า วิญฺเญยฺยา (พึงรู้ได้) เมื่อหมายถึงกามาวจรธรรมคือรูปารมณ์ ก็ปรากฏคำแปลในประโยคว่า เกนจิ วิญฺเญยฺยา เกนจิ อวิญฺเญยฺยา ตามสมควรว่า “กามาวจรธรรม[คือรูปารมณ์]ที่มโนวิญญาณบางดวง[คือ กามวิปากจิต ปัญจทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต ดวงใดดวงหนึ่ง] พึงรู้ได้ มีอยู่ กามาวจรธรรม[คือสัททารมณ์เป็นต้น]ที่บางดวง[คือจิตเหล่านั้น]ไม่พึงรู้ได้ มีอยู่” ตามนัยนี้คำว่า เกนจิ (มโนวิญญาณบางดวง) หมายถึง จักขุทวาริกวิถีจิต จิตดังกล่าวไม่อาจรู้กามาวจรธรรมคือสัททารมณ์เป็นต้น อารมณ์เหล่านั้นจัดเข้าใน อวิญฺเญยฺยา (ไม่พึงรู้ได้) จะเห็นได้ว่า บทอนภิหิตกัตตา คือ เกนจิ หมายถึง จิตอย่างเดียวกัน แต่บทกรรมคือ ธมฺมา หมายถึง ธรรมแต่ละอย่าง จึงมีความแตกต่างกันออกไปตามสมควร]

แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอันกามาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ [คำว่า เป็นต้น ละข้อความว่า อรูปาวจรธรรม โลกุตตรธรรม และบัญญัติ]

[ตามนัยนี้คำว่า เกนจิ วิญฺเญยฺยา เกนจิ อวิญฺเญยฺยา แปลว่า รูปาวจรธรรมเป็นต้นที่กามาวจรจิตบางดวง[ซึ่งรับรูปาวจรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์]พึงรู้ได้ มีอยู่ รูปาวจรธรรมเป็นต้น

ที่กามาวจรจิตบางดวง[ซึ่งรับรูปาวจรธรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์]ไม่พึงรู้ได้ มีอยู่ หมายความว่า เมื่อปัจจเวกขณญาณเกิดขึ้นพิจารณารูปาวจรจิตเป็นอารมณ์ รูปาวจรจิตเป็นอารมณ์ที่พึงรู้ได้ ส่วนอรูปาวจรธรรม โลกุตตรธรรม และบัญญัติ เป็นอารมณ์ที่จิตนั้นรู้ไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น]

กามาวจรธรรมแม้อันรูปาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ แม้รูปาวจรธรรมเป็นต้นอันรูปาวจรจิตบางดวงเหล่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้

[ท่านกล่าวถึงกัตตาคือกามาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตาคือรูปาวจรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ ถ้า เกนจิ (จิตบางดวง) หมายถึง รูปาวจรจิตซึ่งทำหน้าที่อภิญญาก็สามารถรู้กามาวจรธรรมได้ ถ้า เกนจิ หมายถึง รูปาวจรจิตซึ่งไม่ทำหน้าที่อภิญญา ก็ไม่อาจรับรู้กามาวจรธรรมได้ ถ้ารูปาวจรจิตรู้อารมณ์ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร หรือโลกุตตรธรรม ต้องเป็นรูปาวจรจิตซึ่งทำหน้าที่อภิญญาเท่านั้นจึงรู้ได้ รูปาวจรจิตซึ่งไม่ทำหน้าที่อภิญญาย่อมไม่สามารถรู้อารมณ์เหล่านั้นได้ แต่จะรู้กสิณบัญญัติเป็นต้นเท่านั้น]

แต่กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม และโลกุตตรธรรม อันอรูปาวจรจิตไม่พึงรู้ได้เลย ส่วนอรูปาวจรธรรมอันอรูปาวจรจิตบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ อนึ่ง แม้อรูปาวจรธรรมเหล่านั้นอันอรูปาวจรจิตบางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้

[ท่านกล่าวถึงกัตตาคือรูปาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตาคืออรูปาวจรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ อรูปาวจรจิตไม่อาจรู้อารมณ์ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และโลกุตตรธรรมได้ ดังนั้น จึงไม่อาจจำแนกเป็นวิญเญยยะ (พึงรู้ได้) และอวิญเญยยะ (ไม่พึงรู้ได้) ที่จริงแล้ว อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมรู้อรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ และที่ ๓ ได้ตามลำดับ ท่านจึงกล่าวว่า “ส่วนอรูปาวจรธรรมอันอรูปาวจรจิตบางดวงพึงรู้ได้” แต่อรูปาวจรจิตบางดวงคือจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๓ รู้อารมณ์ที่เป็นอรูปาวจรไม่ได้ โดยรู้อากาศบัญญัติและนัตถิภาวบัญญัติเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “อนึ่ง แม้อรูปาวจรธรรมเหล่านั้นอันอรูปาวจรจิตบางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้”]

กามาวจรธรรมเป็นต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตตรจิตนั่นเทียว [จึงไม่มีทุกะ เพราะ

ไม่มีวิญเญยยธรรม] แต่โลกุตตรธรรมอันโลกุตตรจิตบางดวง[คือมรรคจิตและผลจิต]พึงรู้ได้ อันโลกุตตรธรรมบางอย่าง[คือนิพพาน]รู้ไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะอันพระนิพพานไม่พึงรู้

[ท่านกล่าวถึงกัตตาคืออรูปาวจรจิตด้วยข้อความในประโยคก่อนแล้ว ได้กล่าวถึงกัตตาคือโลกุตตรจิตในเรื่องนี้ กล่าวคือ ปริยาปันนธรรมในเรื่องนี้ยังหมายรวมถึงนิพพานอีกด้วยดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๖) โลกุตตรธรรมดังกล่าวรู้อารมณ์ที่เป็นกามอารมณ์ มหัคคตอารมณ์ และบัญญัติอารมณ์ไม่ได้ จึงไม่อาจจำแนกเป็นวิญเญยยะและอวิญเญยยะ มีเพียงอวิญเญยยะอย่างเดียว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “กามาวจรธรรมเป็นต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตตรจิตนั่นเทียว” และมรรคผลในโลกุตตรจิต เจตสิก และนิพพานที่ได้ชื่อว่า อปริยาปันนะ สามารถรู้อารมณ์ได้ จึงกล่าวว่า “อันโลกุตตรจิตบางดวง[คือมรรคจิตและผลจิต]พึงรู้อารมณ์ได้” ส่วนนิพพานรู้อารมณ์ไม่ได้ จึงกล่าวว่า “อันโลกุตตรธรรมบางอย่าง[คือนิพพาน]รู้ไม่ได้”]

อนึ่ง แม้โลกุตตรธรรมเหล่านั้นบางอย่าง[คือนิพพาน]อันบุคคลพึงรู้ได้ บางอย่าง[คือมรรคจิตและผลจิต] บุคคลก็รู้ไม่ได้ เพราะมรรคและผลเป็นสภาวะอันนิพพานไม่พึงรู้

[ท่านกล่าวประโยคนี้ก็เพื่อจำแนกอปริยาปันนธรรมอันเป็นบทกรรม เป็นวิญเญยยะ และอวิญเญยยะ คือ มรรคผลที่เป็นกรรมไม่อาจรู้ได้โดยมรรคผลและนิพพานอื่น จึงเป็นอปริยาปันนธรรมบางอย่างที่บุคคลก็รู้ไม่ได้ (อวิญเญยยะ) ส่วนนิพพานเป็นวิญเญยยะ]

นิเทศแห่งอาสวทุกะ

[๑๑๐๒] ในนิเทศแห่งอาสวะ **กามาสวะ** คือ ราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕

ภวาสวะ คือ ฉันทราคะในรูปภพและอรูปภพ ความชอบใจในฌาน ราคะอันประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ และความปรารถนาโดยเนื่องด้วยภพ

ทิฏฐาสวะ คือ ทิฏฐิ ๖๒

อวิชชาสวะ คือ ความไม่รู้ในฐานะ ๘

[ความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระอริยสงฆ์ ไตรสิกขา (ศีล สมาธิ และปัญญา) ขันธ์อดีต ขันธ์อนาคต ขันธ์ปัจจุบัน และปฏิจจสมุปบาท]

อนึ่ง พึงทราบความต่างกันแห่งอาสวะมีอาสวะหมวดหนึ่งเป็นต้น เพื่อมิให้สับสนในอาสวะทั้งหลายซึ่งตรัสไว้ในที่นั้นๆ กล่าวคือ อาสวะเหล่านี้มีอย่างเดียวโดยอรรถเท่านั้นอย่างนี้คือ ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นสภาวะหมักดอง แต่ในพระวินัยตรัสอาสวะ ๒ อย่างว่า

ทิฏฺฐธมฺมิกานำ อาสวานำ สำวราย สมฺปรายิกานำ อาสวานำ ปฏิฆาตาย.[๓๐]

“[เราจักบัญญัติสิกขาบท]เพื่อปิดกั้นอาสวะอันเป็นไปในปัจจุบัน และเพื่อป้องกันอาสวะอันเป็นไปในสัมปรายิกภพ”

ในพระสุตตันตปิฎก ลำดับแรก ในสฬายตนะ มีอาสวะ ๓ อย่างว่า

ตโยเม อาวุโส อาสวา- กามาสโว ภวาสโว อวิชฺชาสโว.[๓๑]

“ดูกรอาวุโส อาสวะ ๓ เหล่านี้ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ในนิพเพธิกปริยายสูตร มีอาสวะ ๕ อย่างที่ตรัสไว้ว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อาสวา นิรยคมนียา, อตฺถิ อาสวา ติรจฺฉานโยนิคมนียา, อตฺถิ อาสวา เปตฺติวิสยคมนียา, อตฺถิ อาสวา มนุสฺสโลกคมนียา, อตฺถิ อาสวา เทวโลกคมนียา.[๓๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่เป็นเหตุให้ตกนรกก็มี อาสวะเป็นเหตุให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เปตติวิสัยก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่มนุษยโลกก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เทวโลกก็มี”

ในฉักกนิบาต อาหุเนยยสูตร ตรัสอาสวะ ๖ อย่างว่า

อตฺถิ อาสวา สำวรา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา อธิวาสนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ปริวชฺชนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา วิโนทนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ภาวนา ปหาตพฺพา.[๓๓]

“อาสวะที่พึงละด้วยสติอันเป็นเหตุสังวรก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการพิจารณาปัจจัย ๔ ก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการอดกลั้นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการสำรวมศีลอันเป็นเหตุงดเว้นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยวิริยะอันเป็นเหตุบรรเทาอกุศลวิตกก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการเจริญโพชฌงค์[อันประกอบด้วยมรรคขั้นสูง ๓] ก็มี”

ในสัพพาสวปริยายสูตร ๓๔ ตรัสอาสวะ ๗ อย่างกับด้วยอาสวะอันโสดาปัตติ-มรรคพึงละ

แต่ในอาสวนิเทศนี้ อาสวะเหล่านั้นตรัสไว้ ๔ อย่างโดยจำแนกตามกามาสวะเป็นต้น

ในอาสวะเหล่านั้นมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

กามาสวะ คือ อาสวะในกามที่เรียกว่ากามคุณ ๕

ภวาสวะ คือ อาสวะในภพทั้งสอง [กรรมภพและอุปปัตติภพ] โดยกรรมและปฏิ-สนธิ กล่าวคือ รูปภพและอรูปภพ

ทิฏฐาสวะ คือ อาสวะอันได้แก่ทิฏฐิ

อวิชชาสวะ คือ อาสวะอันได้แก่อวิชชา

[๑๑๐๓] คำว่า กาเมสุ (ในกามทั้งหลาย) หมายถึง กามคุณ ๕ [อันเป็นวัตถุกาม ไม่ใช่หมายถึงกิเลสกามคือตัณหา]

คำว่า กามฉนฺโท แปลว่า ความพอใจคือความใคร่ มิใช่ความพอใจคือความต้องการจะทำ[อากัปกิริยาทางกาย วาจา หรือใจ] และมิใช่ความพอใจในธรรม

กามราคะ หมายถึง ความกำหนัดคือความใคร่ ด้วยอำนาจแห่งความพอใจและด้วยอำนาจแห่งความกำหนัด

กามนันที หมายถึง ความเพลิดเพลินคือความใคร่ ด้วยอำนาจแห่งความใคร่และความเพลิดเพลิน

บัณฑิตทราบเนื้อความของ กาม ศัพท์ในบททั้งปวง[มีกามตัณหาเป็นต้น]อย่างนี้พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า กามตัณหา (ตัณหาคือความใคร่) โดยความหมายว่ากำหนัด

- ชื่อว่า กามสิเนหะ (สิเนหาคือความใคร่) โดยความหมายว่ารัก

- ชื่อว่า กามปริฬาหะ (ความเร่าร้อนคือความใคร่) โดยความหมายว่าแผดเผา

- ชื่อว่า กามมุจฉา (ความสยบคือความใคร่) โดยความหมายว่าหลงใหล

- ชื่อว่า กามัชโฌสานะ (ความหมกมุ่นคือความใคร่) โดยความหมายว่ากลืนหมดสิ้น

คำว่า อยํ วุจฺจติ (นี้เรียกว่า) หมายความว่า อาสวะที่จำแนกด้วยบททั้ง ๘ นี้ ตรัสเรียกชื่อว่า กามาสวะ

[๑๑๐๔] คำว่า ภเวสุ ภวฉนฺโท (ความพอใจภพในภพทั้งหลาย) หมายความว่า ความพอใจอันเป็นไปโดยเนื่องด้วยการปรารถนาภพในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า ภวฉันทะ (ความพอใจในภพ)

แม้บทที่เหลือก็พึงทราบตามนัยนี้แล

[๑๑๐๕] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสประเภทแห่งทิฏฐิด้วยลักษณะ ๑๐ อย่างว่า สสฺสโต โลโกติ วา (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) เป็นต้น

ในบรรดาลักษณะเหล่านั้น คำว่า สสฺสโต โลโก (โลกเที่ยง) มีอธิบายว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือว่าเที่ยงของบุคคลผู้ยึดเบญจขันธ์ว่าเป็นโลก แล้วถือว่า โลกนี้เที่ยง ยั่งยืน มีอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์

คำว่า อสสฺสโต (โลกไม่เที่ยง) หมายความว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือการขาดสูญของบุคคลผู้ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ

คำว่า อนฺตวา (โลกมีที่สุด) หมายความว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือว่า โลกมีที่สุดของบุคคลผู้บรรลุฌานมีกสิณเล็กน้อยเป็นอารมณ์ หรือของผู้เข้าสมาบัติในกสิณมีประมาณเท่ากระด้งหรือขันน้ำ ผู้ยึดถือในรูปธรรมและนามธรรมอันเกิดขึ้นภายในสมาบัติว่าเป็นโลก และยึดถือว่ามีที่สุดด้วยการกำหนดกสิณ ทิฏฐินั้นเป็นสัสสต-ทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) บ้าง เป็นอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) บ้าง

ส่วนบุคคลผู้บรรลุกสิณอันไพบูลย์เข้าสมาบัติกสิณนั้นได้ยึดถือรูปธรรมและนาม-ธรรมที่เกิดภายในสมาบัติว่าเป็นโลก และยึดถือว่าไม่มีที่สุดด้วยการกำหนดกสิณ มีทิฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะยึดถือว่า โลกไม่มีที่สุด ทิฏฐินั้นเป็นสัสสตทิฏฐิบ้าง เป็นอุจเฉททิฏฐิบ้าง

คำว่า ตं ชีวं ตं สรีรं (ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น) หมายความว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยลักษณะถือการขาดสูญว่า เมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพก็ขาดสูญ เพราะถือว่าเป็นชีพของสรีระที่มีความแตกดับเป็นธรรมดา

แม้ในบทที่ ๒ ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือความเที่ยงว่า แม้เมื่อสรีระขาดสูญอยู่ แต่ชีพจักไม่ขาดสูญ เพราะยึดถือชีพเป็นอย่างอื่นจากสรีระ

ในคำว่า โหติ ตถาคโต ปรं มรณา (สัตว์ยังเป็นอยู่ภายหลังจากมรณะ) เป็นต้น สัตว์ชื่อว่า ตถาคตะ

[ศัพท์ว่า ตถาคต ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ พระตถาคต และสัตว์โลกโดยทั่วไป ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๙๙) กล่าวไว้ว่า ตถาคโต ชิเน สตฺเต (ตถาคต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า พระตถาคต และสัตว์) ในที่นี้ใช้ในความหมายหลัง]

เมื่อยึดถือว่าสัตว์นั้นยังเป็นอยู่ภายหลังจากมรณะ เป็นสัสสตทิฏฐิข้อที่ ๑ เมื่อถือว่าไม่เป็นอยู่ ก็เป็นอุจเฉททิฏฐิข้อที่ ๒ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี ก็เป็นเอกัจจสัสสตทิฏฐิข้อที่ ๓ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มิใช่ ไม่เป็นอยู่ก็มิใช่ ก็เป็นอมราวิกเขปทิฏฐิ (ความเห็นที่ดิ้นได้ไม่ตายตัว) ข้อที่ ๔

คำว่า อิเม ธมฺมา อาสวา (สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะ) หมายความว่า สภาว-ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะ โดยย่อมี ๓ โดยรวมกามาสวะและภวาสวะเป็นอันเดียวกัน โดยเนื่องด้วยราคะ โดยพิสดารมี ๔

ถามว่า : ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในวิมานของพรหม ต้นกัลปพฤกษ์ และอาภรณ์เป็นกามาสวะหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็นกามาสวะ

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะพรหมขจัดราคะอันเป็นเบญจกามคุณได้แล้วในมนุษยโลกนี้นั่นแหละ

แม้ฉันทราคะนั้นจะไม่ใช่กามาสวะ เมื่อเพ่งถึงเหตุโคจฉกะ ก็ชื่อว่า โลภเหตุ เมื่อเพ่งถึงคันถโคจฉกะ ก็ชื่อว่าอภิชฌากายคันถะ เมื่อเพ่งถึงกิเลสโคจฉกะ ก็ชื่อว่า โลภะกิเลส

ถามว่า : ราคะที่เกิดพร้อมกับทิฏฐิเป็นกามาสวะหรือไม่

ตอบว่า : ไม่เป็น แต่ชื่อว่า ทิฏฐิราคะ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ทิฏฺฐิราครตฺเต ปุริสปุคฺคเล ทินฺนทานำ น มหปฺผลำ โหติ, น มหานิสำสำ.[๓๕]

“ทานที่บุคคลให้แก่บุคคลผู้เป็นบุรุษที่ยังยินดีด้วยทิฏฐิราคะ ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก”

อนึ่ง อาสวะเหล่านี้ควรนำมาแสดงตามลำดับกิเลสบ้าง ตามลำดับมรรคบ้าง กล่าวคือ ตามลำดับกิเลส อนาคามิมรรคย่อมละกามาสวะ อรหัตตมรรค ย่อมละภวาสวะ โสดาปัตติมรรคย่อมละทิฏฐาสวะ อรหัตตมรรคย่อมละอวิชชาสวะ ส่วนตามลำดับมรรค โสดาปัตติมรรคละทิฏฐาสวะ อนาคามิมรรคละกามาสวะ อรหัตตมรรคละภวาสวะและอวิชชาสวะ

คำอธิบายมานสัญโญชนนิเทศ

[๑๑๒๑] ในบรรดาสัญโญชน์ทั้งหลาย ในมานสัญโญชนนิเทศ คำว่า เสยฺโย-หมสฺมีติ มาโน (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราดีกว่าเขา โดยความหมายว่าสูงสุด

คำว่า สทิโสหมสฺมีติ มาโน (การถือตัวว่าเราเสมอกับเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่าเสมอกัน

คำว่า หีโนหมสฺมีติ มาโน (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) คือ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่าทรามกว่า

โดยประการดังนี้ มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ

๑. มานะว่าดีกว่าเขา

๒. มานะว่าเสมอเขา

๓. มานะว่าเลวกว่าเขา

ย่อมเกิดแก่ชน ๓ จำพวก กล่าวคือ มานะ ๓ คือ มานะที่มีความสำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่คนที่ดีกว่าเขาบ้าง แก่คนที่เสมอเขาบ้าง แก่คนที่เลวกว่าเขาบ้าง

ในเรื่องนั้น แม้มานะว่าเราดีกว่าเขาของบุคคลผู้ดีกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ อย่างอื่นมิใช่มานะตามความเป็นจริง

มานะว่าเราเสมอเขาของบุคคลผู้เสมอเขา ฯลฯ มานะว่าเราเลวกว่าเขาของบุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ อย่างอื่นมิใช่มานะตามความเป็นจริง

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสเนื้อความอะไรไว้ด้วยพระดำรัสว่า เสยฺโยหมสฺมิ เป็นต้นนี้

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า มานะ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลคนเดียวได้

อนึ่ง ในนิเทศที่แจกแจงมานะข้อที่ ๑ ไว้ในขุททกวัตถุวิภังค์ ๓๖ ได้ตรัสว่า มานะหนึ่งย่อมเกิดแก่ชนทั้ง ๓ จำพวก

ชื่อว่า มานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจการทำความถือตัว

คำว่า มญฺญนา มญฺญิตตฺตํ (กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว) นี้เป็นการแสดงถึงอาการและสภาพ

ชื่อว่า อุณณติ (สภาวะยกตน) โดยความหมายว่า ยกขึ้นไว้

ชื่อว่า อุณณามะ (สภาวะเชิดชูตน) เพราะเป็นสภาวะยังบุคคลผู้เกิดมานะให้พอง คือ ยกให้ตั้งขึ้น

ชื่อว่า ธชะ (สภาวะดุจธง) โดยความหมายว่าเชิดชูขึ้นแล้ว

ชื่อว่า สัมปัคคาหะ (สภาวะยกจิตขึ้น) เพราะเป็นสภาวะประคับประคองจิต โดยความหมายว่ายกขึ้น

ธงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อยๆ เพราะอาศัยมานะต่อๆ มาก็เป็นเหมือนธงชัย โดยความหมายว่ายกขึ้นไว้สูง จึงเรียกว่า เกตุ

คำว่า เกตุกัมยะ คือ จิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง

คำว่า เกตุกัมยตา คือ ภาวะของจิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง

อนึ่ง ภาวะที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธงนั้นเป็นของจิต มิใช่เป็นของอัตตา ฉะนั้น จึงตรัสว่า เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺส (ความที่จิตต้องการเหมือนธง) ที่จริงแล้ว จิตที่ประกอบด้วยมานะย่อมต้องการขึ้นสูงเหมือนธง และภาวะแห่งจิตนั้นชื่อว่า เกตุกัมยตา คือ มานะที่เรียกว่าเป็นธง

[คำว่า เกตุกมฺยตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เกตุ กาเมตีติ เกตุกาโม (เกตุ บทหน้า + กมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- เกตุกามสฺส ภาโว เกตุกมฺยํ (เกตุกาม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- เกตุกมฺยสฺส ภาโว เกตุกมฺยตา (เกตุกมฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

อิสสานิเทศ

[๑๑๒๖] ในอิสสานิเทศ คำว่า ยา ปรลาภสกฺการครุการมานนวนฺทนปูชนาทีสุ อิสฺสา (การริษยาในลาภสักการะ ในการทำความเคารพ ในการนับถือ ในการกราบไหว้ และในการบูชาของบุคคลอื่นเป็นต้น อันใด) หมายความว่า การริษยาใดที่มีลักษณะขึ้งเคียดในสมบัติของผู้อื่นเกี่ยวกับลาภเป็นต้นของชนเหล่าอื่นนั้นว่า ลาภเป็นต้นนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่บุคคลเหล่านี้

ในบรรดาลาภเป็นต้น คำว่า ลาโภ (ลาภ) คือ การได้รับปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ริษยาย่อมขึ้งเคียดลาภนั้นของบุคคลอื่น ย่อมไม่ปรารถนาว่าลาภนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่บุคคลนี้

คำว่า สกฺกาโร (สักการะ) คือ การได้รับปัจจัยเหล่านั้นที่ดีอันบุคคลทำดีแล้ว

คำว่า ครุกาโร (การทำความเคารพ) คือ กิริยาที่ยกย่อง กล่าวคือ การกระทำให้เป็นภาระ

คำว่า มานนำ (การนับถือ) คือ การกระทำให้เป็นที่รักด้วยใจ

คำว่า วนฺทนำ (การกราบไหว้) คือ การไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์

คำว่า ปูชนา (การบูชา) คือ การบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น

ชื่อว่า อิสสา (การริษยา) โดยเนื่องด้วยการเกิดความริษยา

อาการเกิดขึ้นแห่งการริษยา ชื่อว่า อิสสายนา (กิริยาที่ริษยา)

ภาวะที่ริษยา ชื่อว่า อิสสายิตัตตะ

การกีดกัน (อุสูย) เป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของการริษยาเป็นต้น

[คำว่า อิสฺสา คือ การริษยาทางใจ ส่วน อุสูย (การกีดกัน) เป็นการแสดงออกทางวาจา มาจาก อุสูย ธาตุ = โทสาวิกรเณ (กระทำโทษให้แจ้ง) + อ ปัจจัย]

ลักษณะการริษยา ๒ อย่าง

พึงแสดงลักษณะแห่งความขึ้งเคียดของการริษยานี้โดยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง กล่าวคือ ฆราวาสบางคนอาศัยความเพียรกระทำอย่างบุรุษของตนด้วยอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำนาและค้าขายเป็นต้น ย่อมได้ยานพาหนะหรือรัตนะที่ดี อีกคนหนึ่งมีความปรารถนาให้บุคคลนั้นเลื่อมลาภ ไม่ยินดีด้วยการได้ลาภของบุคคลนั้นคิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ เจ้าคนนี้จักเสื่อมจากสมบัตินี้เป็นคนเข็ญใจเที่ยวไป เมื่อบุคคลคนนั้นเสื่อมจากสมบัตินั้นด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ก็ชอบใจ

แม้บรรพชิตรูปหนึ่งผู้มีใจริษยา เห็นบรรพชิตรูปอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยการได้ปัจจัยเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยปริยัติที่ได้ฟังมาเป็นต้นของตนก็คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ ท่านรูปนี้จักเสื่อมจากลาภเหล่านี้เป็นต้น เมื่อใดที่เห็นภิกษุรูปนั้นเสื่อมด้วยเหตุอย่างหนึ่ง

เมื่อนั้นก็มีจิตเบิกบาน พึงทราบการริษยามีลักษณะขึ้งเคียดสมบัติของบุคคลอื่นโดยประการฉะนี้

มัจฉริยนิเทศ

[๑๑๒๗] ในมัจฉริยนิเทศ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปญฺจ มจฺฉริยานิ อาวาส-มจฺฉริยํ (ความตระหนี่ ๕ คือ ตระหนี่อาวาส) เป็นต้น เพื่อแสดงมัจฉริยะ (ความตระหนี่) โดยวัตถุที่ตั้ง

ในพากย์นั้น คำว่า อาวาสมัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ในอาวาส

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

อาวาส คือ อารามทั้งสิ้นก็ดี บริเวณอารามก็ดี ห้องน้อยห้องหนึ่งก็ดี ที่พักในเวลากลางคืนหรือกลางวันเป็นต้นก็ดี เหล่าภิกษุที่อยู่ในอาวาสนั้นย่อมอยู่สบาย ย่อมได้รับปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งผู้ตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนาให้ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยวัตรมีศีลเป็นที่รักมาในที่อยู่นั้น แม้เมื่อมาแล้วก็คิดว่า ภิกษุนี้จงไปโดยเร็วเถิด ข้อนี้ชื่อว่า อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่อาวาส) แต่ภิกษุผู้ไม่ปรารถนาการอยู่ในที่นั้นของผู้ก่อการทะเลาะเป็นต้น ไม่ชื่อว่าอาวาสมัจฉริยะ

ตระกูล คือ ตระกูลอุปัฏฐากบ้าง ตระกูลญาติบ้าง เมื่อภิกษุไม่ปรารถนาให้ภิกษุอื่นเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ย่อมเป็นกุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล) แต่ภิกษุไม่ปรารถนาให้บุคคลผู้เลวทรามเข้าไปในตระกูลนั้น ไม่ชื่อว่ามัจฉริยะ เพราะเขาย่อมปฏิบัติเพื่อทำลายความเลื่อมใสของตระกูลเหล่านั้น แต่ภิกษุผู้ไม่ปรารถนาให้ภิกษุที่สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้เข้าไปในตระกูลนั้น จึงชื่อว่า มัจฉริยะ

ลาภ คือ การได้รับปัจจัย ๔ เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูปอื่นได้รับปัจจัย ๔ นั้นนั่นแหละ ภิกษุผู้ตระหนี่คิดอยู่ว่า ขอจงอย่าได้ ย่อมเป็นลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) แต่ภิกษุใดยังศรัทธาไทย (ของที่ถวายด้วยศรัทธา) ให้เสื่อมไปก็ดี ย่อมทำปัจจัยที่ได้มาให้เสียหายด้วยการไม่บริโภคหรือบริโภคไม่ดีเป็นต้นก็ดี ไม่ให้วัตถุแม้จะถึงความบูดเน่าแก่ภิกษุอื่นก็ดี

เมื่อเห็นภิกษุผู้ตระหนี่นั้นแล้วคิดอยู่ว่า ถ้าภิกษุรูปนี้ไม่ได้ปัจจัยนี้ ภิกษุอื่นผู้มีศีลพึงได้ พึงบริโภค ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ

วรรณะ คือ ผิวพรรณแห่งสรีระก็ดี การสรรเสริญคุณความดีก็ดี ในวรรณะทั้งสองนั้น บุคคลผู้ตระหนี่ผิวพรรณแห่งสรีระ เมื่อมีคนพูดว่า บุคคลอื่นน่าเลื่อมใส มีรูปงาม ไม่ปรารถนาจะกล่าวถึงบุคคลนั้น ส่วนบุคคลผู้ตระหนี่การสรรเสริญคุณความดี ย่อมไม่ปรารถนาจะกล่าวชมคุณความดีของผู้อื่นด้วยศีล ธุดงค์ ปฏิปทา และความประพฤติ

ธรรม คือ ปริยัติธรรม และปฏิเวธธรรม ในธรรมทั้งสองอย่างนั้น อริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่มีความตระหนี่ปฏิเวธธรรม ย่อมปรารถนาการแทงตลอดแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกในธรรม[คือมรรค ผล และนิพพาน]อันตนแทงตลอดแล้ว ย่อมปรารถนาว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นจงรู้การแทงตลอดธรรมนั้น

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม) ย่อมมีในตันติธรรม (ธรรมคือพระบาลี) เท่านั้น บุคคลผู้ประกอบตันติธรรมนั้นรู้คัมภีร์อันลี้ลับหรือแนวอธิบาย (คัมภีร์อรรถกถา) อันใด ย่อมไม่ประสงค์จะให้คนอื่นรู้เรื่องนั้น แต่ภิกษุใดใคร่ครวญถึงบุคคลแล้วไม่ให้โดยเกื้อกูลแก่ธรรม หรือใคร่ครวญโดยธรรมแล้วไม่ให้โดยเกื้อกูลแก่บุคคล ภิกษุนี้ไม่ชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ

ในเรื่องนั้น บุคคลบางคนเป็นคนเหลาะแหละ คือ ในบางคราวเป็นสมณะ ในบางคราวเป็นพราหมณ์ ในบางคราวเป็นนิครนถ์ อนึ่ง ภิกษุใดไม่ให้โดยคิดว่า บุคคลนี้จักทำลายตันติธรรมที่มาตามลำดับสืบทอดและธรรมอย่างหนึ่งอันละเอียดสุขุมให้สับสน ภิกษุนี้ใคร่ครวญถึงบุคคลแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ให้โดยอนุเคราะห์ธรรม

ภิกษุใดย่อมไม่ให้โดยคิดว่า ธรรมนี้ละเอียดสุขุม ถ้าบุคคลผู้นี้จักเรียนเอาจักพยากรณ์อรหัตตผลประกาศตนให้ถึงความพินาศ ภิกษุนี้ใคร่ครวญธรรมแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ให้โดยอนุเคราะห์บุคคล

บุคคลใดย่อมไม่ให้โดยคิดว่า ถ้าบุคคลผู้นี้เรียนธรรมนี้แล้วจักสามารถทำลายความเห็นของพวกเราได้ บุคคลนี้ชื่อว่าเป็นผู้ตระหนี่ธรรม

ในบรรดามัจฉริยะ ๕ อย่างเหล่านี้ ลำดับแรก ด้วยความตระหนี่อาวาส บุคคลเกิดเป็นยักษ์ หรือเป็นเปรต แล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเยื่อของที่อยู่นั้นนั่นแหละเที่ยวไป

ด้วยความตระหนี่ตระกูล เมื่อตระกูลนั้นทำทานและนับถือบุคคลเหล่าอื่น ครั้นเขาเห็นก็คิดอยู่ว่า ตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก มีการถ่ายท้องบ้าง ไส้ใหญ่ทั้งหลายก็จะเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยออกมาบ้าง

ด้วยความตระหนี่ลาภ บุคคลผู้ตระหนี่ลาภอันเป็นของสงฆ์หรือของคณะ ใช้สอยเป็นดุจเครื่องใช้ส่วนตัว ย่อมเกิดเป็นยักษ์ หรือเปรต หรืองูเหลือมใหญ่

ด้วยความตระหนี่ผิวพรรณและคุณธรรม และด้วยความตระหนี่ปริยัติธรรม บุคคลย่อมสรรเสริญผิวพรรณของตนอย่างเดียว เมื่อกล่าวโทษนั้นๆ ในผิวพรรณของผู้อื่นว่า ผิวพรรณนี้เป็นอะไร และเมื่อไม่ให้ปริยัติธรรมอะไรๆ แก่ใครๆ ย่อมเป็นบุคคลผู้มีผิวพรรณทราม และจะเป็นหนวกใบ้

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมถูกไฟไหม้ในเรือนโลหะด้วยความตระหนี่อาวาส ย่อมเป็นผู้มีลาภน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ย่อมเกิดในคูถนรกด้วยความตระหนี่ลาภ บุคคลเมื่อเกิดทุกๆ ภพย่อมไม่มีผิวพรรณดีด้วยความตระหนี่วรรณะ ย่อมเกิดในนรกเถ้าร้อนด้วยความตระหนี่ธรรม

ชื่อว่า มัจเฉระ (ความตระหนี่) โดยเนื่องด้วยความเห็นแก่ตัว

คำว่า มัจฉรายนา (กิริยาที่ตระหนี่) คือ อาการแห่งความตระหนี่

คำว่า มัจฉรายิตัตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่ถูกความตระหนี่ให้เป็นไปแล้ว กล่าวคือพรั่งพร้อมด้วยความตระหนี่

คำว่า วิวิจฉะ (ผู้หวงแหน) คือ ผู้ไม่ปรารถนาสมบัติทั้งหมดของตนให้ทั่วไป[กับบุคคลอื่น]โดยคิดว่า ขอสมบัติทั้งปวงจงมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่คนอื่น

คำว่า เววิจฉะ (ความหวงแหน) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้หวงแหน คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างอ่อน

บุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ตรัสว่า กทริโย (ผู้เห็นแก่ตัว)

คำว่า กทริยะ (ความเห็นแก่ตัว) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้เห็นแก่ตัวนั้น คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่กล้าแข็ง เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความตระหนี่นั้นย่อมห้ามปรามแม้บุคคลอื่นผู้ให้แก่บุคคลเหล่าอื่น

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กทริโย ปาปสงฺกปฺโป มิจฺฉาทิฏฺฐิ อนาทโร
ททมานํ นิวาเรติ ยาจมานาน โภชนํ[๓๗]

"บุคคลผู้เห็นแก่ตัว มีความดำริชั่ว เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห้ามคนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนผู้ขออยู่"

คำว่า กฏุกัญจุกะ (คนขี้เหนียว) คือ คนที่เห็นยาจกแล้วยังจิตให้ดำเนินไปขม กล่าวคือ ให้ยับยั้งอยู่

คำว่า กฏุกัญจุกตา (ความขี้เหนียว) คือ ภาวะของคนที่เห็นยาจกแล้วยังจิตให้ดำเนินไปขมนั้น

อีกอย่างหนึ่ง การคดข้าวด้วยปลายช้อน เรียกว่า กฏุกัญจุกตา กล่าวคือ เมื่อบุคคลจะคดข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอันแคบทุกส่วน ไม่อาจจะถือเอาให้เต็มช้อน ฉันใด จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ย่อมคับแคบ ฉันนั้น เมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบถอยกลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมไม่ยื่นให้เพื่อชนเหล่าอื่น ดังนั้น จึงเรียกความตระหนี่ว่า กฏุกัญจุกตา (ความเป็นคนใจแคบเหมือนช้อนคดข้าว)

[คำว่า กฏุกญฺจุกตา ตามนัยแรกประกอบรูปศัพท์มาจาก กฏุก บทหน้า + อญฺจ ธาตุ (คติยํ = ไป) + ณ การิตปัจจัย + ณุก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กฏุกภาเวน จิตฺตํ อญฺจติ สงฺโกเจตีติ กฏุกญฺจุโก (ผู้ยังจิตให้ดำเนินไปขม) ตามนัยหลังเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ และแสดงความหมายว่า กฏจฺฉุคฺคาโห (ผู้เหมือนกับการคดข้าวด้วยปลายช้อน)]

คำว่า อคฺคหิตตฺตํ จิตฺตสฺส (ความไม่เผื่อแผ่แห่งจิต) หมายความว่า การที่จิต

กันเอาไว้โดยประการที่ไม่เหยียดไปด้วยลักษณะมีการให้ทานเป็นต้นในการทำอุปการะแก่ผู้อื่น

อนึ่ง คนตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนาจะให้สิ่งอันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น อยากจะรับแต่ของคนอื่น ดังนั้น พึงทราบความตระหนี่นั้นมีลักษณะซ่อนสมบัติของตน หรือมีลักษณะยึดเอาสมบัติของตน ด้วยความเป็นไปว่า ความอัศจรรย์นี้จงมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่คนอื่น

หมู่บทที่เหลือในโคจฉกะนี้ มีเนื้อความเข้าใจง่ายนั่นเทียว

อนึ่ง สังโยชน์เหล่านี้ควรนำมาแสดงโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส อนาคามิมรรคย่อมประหาณกามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ อรหัตตมรรคย่อมประหาณมานสังโยชน์ โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อรหัตตมรรคย่อมประหาณภวราคสังโยชน์ โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณอิสสาและมัจฉริยะ อรหัตตมรรคย่อมประหาณอวิชชา

โดยลำดับมรรค โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส อิสสา และมัจฉริยะ อนาคามิมรรคย่อมประหาณกามราคะและปฏิฆะ อรหัตตมรรคย่อมประหาณมานะ ภวราคะ และอวิชชา

คันถโคจฉกนิเทศ

[๑๑๔๐] ในคันถโคจฉกะ[พึงทราบเนื้อความอย่างนี้]

คำว่า กายคันถะ คือ สภาวะที่ผูกนามกาย กล่าวคือ ย่อมสืบต่อนามกายไว้ในวัฏฏะโดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ

คำว่า อิทังสัจจาภินิเวสะ คือ กายคันถะที่ปฏิเสธแม้คำภาษิตของพระสัพพัญญู แล้วยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยง คำนี้เท่านั้นจริง คำอื่นเป็นโมฆะ

อนึ่ง ความต่างกันระหว่างอภิชฌากับกามราคะมีอยู่ ดังนั้น จึงไม่ตรัสว่า โย กาเมสุ กามจฺฉนฺโท กามราโค (ความพอใจกาม ความกำหนัดกาม ในกามคุณทั้งหลาย

อันใด) ในที่จำแนกบทอภิชฌากายคันถะ แต่ตรัสว่า โย ราโค สาราโค (ความกำหนัด ความกำหนัดยิ่ง อันใด) เป็นต้น

ด้วยพระดำรัสว่า โย ราโค สาราโค เป็นต้นนี้ คำที่กล่าวไว้ในหนหลังว่า “ฉันท-ราคะที่เกิดขึ้นในวิมานของพรหมเป็นต้น ไม่เป็นกามาสวะ เมื่อเพ่งถึงคันถโคจฉกะ ก็ชื่อว่าอภิชฌากายคันถะ” พึงทราบว่ากล่าวไว้ดีแล้ว

แม้กิเลสโคจฉกะข้างหน้าก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า จเปตฺวา สีลพฺพตปรามาสํ (เว้นสีลัพพตปรามาส) นี้ หมายความว่า สีลัพพตปรามาสไม่ยึดถือโดยอาการว่า คำนี้เท่านั้นจริง เป็นต้น แต่ย่อมยึดถืออย่างนี้ว่า มีความบริสุทธิ์ได้ด้วยศีล (ความประพฤติโดยสม่ำเสมอเหมือนวัวหรือสุนัข) เป็นต้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงปฏิเสธสีลัพพตปรามาสที่เป็นมิจฉาทิฏฐินั้นจึงตรัสว่า จเปตฺวา (เว้น)

คำอธิบายนีวรณโคจฉกะ

ถีนมิทธนิเทศ

[๑๑๖๒] ในถีนมิทธนิเทศแห่งนีวรณโคจฉกะ คำว่า จิตฺตสฺส อกลฺลตา (ความไม่สมประกอบแห่งจิต) หมายความว่า ภาวะป่วยไข้แห่งจิต โดยแท้จริงแล้ว คนป่วยไข้เรียกว่า อกลฺลโก (ผู้ไม่สบาย) แม้ในพระวินัยปิฎกก็กล่าวว่า นาหํ ภนฺเต อกลฺลโก[๓๔] (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่สบาย)

คำว่า อกมฺมญฺญตา (ความไม่ควรแก่การงาน) หมายความว่า อาการแห่งความไม่ควรแก่การงานที่เรียกว่าความป่วยไข้แห่งจิต

คำว่า โอลียนา (ความท้อแท้) หมายความว่า อาการที่ท้อถอย กล่าวคือ จิตที่อุปถัมภ์อิริยาบถ เมื่อไม่อาจทรงอิริยาบถไว้ย่อมท้อแท้ ดุจค้างคาวห้อยอยู่บนต้นไม้ และดุจหม้อเนยใสที่ห้อยไว้ที่ตะปู

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โอลียนา (ความท้อแท้) โดยหมายถึงอาการดังกล่าวของจิตนั้น

[จิตที่อุปถัมภ์อิริยาบถไว้มีทั้งหมด ๕๘ ดวง แต่ในที่นี้หมายถึงจิตที่ประกอบร่วมกับถีนมิทธะได้เท่านั้น เพราะอัปปนาชวนจิตไม่มีสภาวะท้อถอยในกาลไหนๆ]

บทที่ ๒ [สลฺลียนา (ความถดถอย)] ทรงเพิ่มด้วยอำนาจบทอุปสรรค [คือ สํ อุปสรรค]

คำว่า ลีนํ (ความหดหู่) หมายความว่า ขดงอแล้ว เพราะความไม่แผ่ออกไป

ศัพท์ทั้ง ๒ นอกจากนี้ [ลียนา ลียิตตฺตํ (อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่)] เป็นบทแสดงถึงอาการและภาวะของจิตนั้น

คำว่า ถีนํ (ความซบเซา) หมายความว่า สภาวะที่ตั้งอยู่โดยความเป็นแท่ง เพราะไม่แผ่ไปเหมือนก้อนเนยใส

คำว่า ถียนา (อาการที่ซบเซา) เป็นศัพท์แสดงอาการของจิต

คำว่า ถียิตัตตะ (ความซบเซา) คือ ภาวะแห่งอาการที่จิตซบเซาแล้ว หมายความว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้างด้วยการไม่แผ่ออกไปนั่นเทียว

[คำว่า ถีน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, ตั้งอยู่) + ยุ ปัจจัย แปลง อา เป็น อิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆนภาเวน ถาติ ติฏฺฐตีติ ถีนํ (สภาวะที่ตั้งอยู่โดยความเป็นแท่ง)

คำว่า ถียิตตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ถียิต + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต คำว่า ถียิต มาจาก ถีนยิต ลบ น อักษร มีรูปวิเคราะห์ว่า ถีเนน อยิตํ ถียิตํ แล้วมีรูปวิเคราะห์ต่อไปว่า ถียิตสฺส ภาโว ถียิตตฺตํ]

[๑๑๖๓] คำว่า กายสฺส (แห่งกาย) ได้แก่ นามกายที่เรียกว่าขันธ์ ๓

คำว่า อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย) มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลัง

คำว่า โอนาหะ คือ สภาวะปกคลุมกาย เหมือนก้อนเมฆปกคลุมอากาศ

คำว่า ปริโยนาหะ คือ สภาวะหุ้มห่อ

คำว่า อันโตสโมโรธะ คือ สภาวะปิดกั้นไว้ภายใน เปรียบเหมือนเมื่อนครถูกปิดแล้ว พวกมนุษย์ย่อมออกไปภายนอกไม่ได้ ฉันใด ธรรมที่ถูกมิทธะปิดกั้นแล้วย่อมแผ่ออกไปไม่ได้ ฉันนั้น ดังนั้นจึงตรัสว่า อนฺโตสโมโรโธ (สภาวะปิดกั้นไว้ภายใน)

คำว่า มิทธะ คือ สภาวะเบียดเบียน[นามกาย] หมายความว่า ย่อมเบียดเบียนโดยความไม่ควรแก่การงาน

[คำว่า มิทฺธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก เมธ ธาตุ (หึสายํ = เบียดเบียน) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวะเบียดเบียน[นามกาย] = เมธตีติ มิทฺธํ.

ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑๔๗) กล่าวว่า เมธ หึสายํ สงฺคเม จ (เมธ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า เบียดเบียน และคบหา)]

คำว่า โสปปะ คือ สภาวะเป็นเหตุให้หลับ

คำว่า ปจลายิกา คือ สภาวะทำให้เปลือกตาเป็นต้นปรือลง

คำว่า สุปนา สุปิตตฺตํ (กิริยาที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน) เป็นศัพท์แสดงอาการและภาวะของจิตนั้น

อนึ่ง เหตุในการกล่าวซ้ำบทว่า โสปฺปํ (ความหาวนอน) ข้างหน้าบทเหล่านั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว

คำว่า อิทำ วุจฺจติ ถินมิทฺธนีวรณำ (ถีนะและมิทธะนี้เรียกว่า ถีนมิทธนิวรณ์) หมายความว่า รวมถีนะและมิทธะเหล่านี้เข้าไว้ด้วยกัน เรียกว่า ถีนมิทธนิวรณ์ โดยความหมายว่า ปิดกั้น

ถีนมิทธนิวรณ์ใดย่อมเกิดขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังความหลับของพระเสกขะและปุถุชนทั้งหลายโดยมาก ถีนมิทธนิวรณ์นั้นย่อมถูกอรหัตตมรรคประหาณได้ แต่การหยั่งลงสู่ภวังค์ของพระขีณาสพทั้งหลาย ย่อมมีด้วยความอ่อนเพลียแห่งกรชกาย (กายที่เกิดแต่ธุลี) เมื่อภวังค์นั้นไม่ระคนด้วยอารมณ์อื่นเป็นไปอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้นย่อมหลับ ความหลับนั้นชื่อว่าความหลับของพระขีณาสพเหล่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อภิชานามิ โข ปนาหำ อคฺคิเวสฺสน คิมฺหานำ ปจฺฉิเม มาเส จตุคฺคุณำ สงฺฆาฏึ ปญฺญเปตฺวา ทกฺขิเณน ปสฺเสน สโต สมฺปชาโน นิทฺทำ โอกฺกมิตา.[๓๙]

"ดูกรอัคคิเวสสนะ เราย่อมรู้ว่าในท้ายเดือนฤดูร้อน เราปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่ความหลับโดยปรัศว์เบื้องขวา"

อนึ่ง การที่กรชกายอ่อนเพลียเช่นนี้ไม่ใช่ภาวะที่มรรคพึงประหาณ ความอ่อนเพลียนี้ย่อมปรากฏทั้งในรูปที่มีใจครองและในรูปที่ไม่มีใจครอง เมื่อปรากฏในรูปที่มีใจครอง ย่อมปรากฏในเวลาที่พระขีณาสพเดินทางไกล หรือทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเหน็ดเหนื่อย มิทธะย่อมปรากฏในกาลเช่นนี้ เมื่อปรากฏในรูปที่ไม่มีใจครอง ย่อมปรากฏในใบไม้ดอกไม้ทั้งหลาย ดังจะเห็นได้ว่า ใบไม้ของต้นไม้บางชนิดย่อมคลี่ออกไปด้วยแสงแดด แต่หุบเข้าในยามราตรี ดอกปทุมเป็นต้นย่อมบานด้วยแสงแดด แต่หุบเข้าในยามราตรี แต่มิทธะนี้ย่อมไม่มีแก่พระขีณาสพทั้งหลาย เพราะเป็นอกุศล

มิทธะมิใช่อกุศล

ในเรื่องมิทธะนั้น ถ้าพึงมีคำทักท้วงว่า มิทธะมิใช่อกุศล เพราะเป็นรูป ที่จริงแล้ว รูปเป็นอัพยากตธรรม และมิทธะนี้ก็เป็นรูป ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัส กายศัพท์ไว้ในมิทธนิเทศนี้ว่า กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา (ความไม่สมประกอบแห่งนาม-กายความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย)

ข้อนี้พึงเฉลยว่า ถ้ามิทธะนี้เป็นรูปด้วยเพียงคำที่ตรัสว่า กายสฺส (แห่งกาย) เท่านั้น แม้ธรรมทั้งหลายมีกายปัสสัทธิเป็นต้นก็พึงเป็นรูปไปทั้งหมด แม้การเสวยสุขและการกระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะที่ตรัสไว้ว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทติ [๔๐] (เสวยสุขด้วยกาย) กาเยน เจว ปรมสจฺจำ สจฺฉิกโรติ [๔๑] (กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะด้วยกาย) ก็พึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่ามิทธะนี้เป็นรูป โดยแท้จริงแล้ว นามกายชื่อว่า กาย ในพระบาลีว่า กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย) นี้

[ตามความเห็นของมิทธวาที คือ ผู้ที่มีวาทะว่ามิทธะเป็นรูป คำว่า กายสฺส ใน กายสฺส

อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา แปลว่า รูปกาย แต่ตามสมานวาทะอันเป็นมติของพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กาย ศัพท์แปลว่า นามกาย หรือกองนามธรรม ถ้า กาย ศัพท์ดังกล่าวหมายถึงรูปกาย ประโยคที่กล่าวถึงการเสวยสุขว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทติ (เสวยสุขด้วยกาย) ก็คือการเสวยสุขเวทนาด้วยรูปคือร่างกาย แม้ประโยคว่า กาเยน เจว ปรมสจฺจำ สจฺฉิกโรติ (กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะด้วยกาย) ก็จะหมายถึงการรู้แจ้งนิพพานด้วยรูปคือร่างกายเช่นเดียวกัน ที่จริงแล้ว รูปไม่อาจเสวยสุขหรือรู้แจ้งนิพพานได้ มีเพียงนามกายคือกองเจตสิกที่ประกอบร่วมกับเวทนาจึงเสวยสุขเวทนาได้ และนามกายคือมรรค ผล ปัจจเวกขณญาณ และอภิญญา จึงรู้แจ้งนิพพานได้]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสว่า โสปฺปำ ปจลายิกา (ความหาวนอน ความโงกง่วง) เพราะนามกายย่อมไม่หาวนอน และไม่โงกง่วง

[ในเวลานอนหลับจะเกิดกระแสนามหรือนามกายคือภวังคจิตอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น นาม-กายจึงหลับได้ แต่เมื่อรูปกายหนักลงด้วยจิตตชรูปที่เกิดขึ้นเพราะถีนมิทธะ อวัยวะในร่างกายจะอ่อนแรง จนเกิดรู้สึกง่วงนอน]

ตอบว่า : เพราะความหาวนอนและความโงกง่วงเป็นผลของมิทธะนั้น เหมือนเพศเป็นต้นเป็นผลของอินทรีย์ อุปมาเหมือนทรวดทรงเป็นต้นเหล่านี้ คือ ทรวดทรงของหญิง นิมิตของหญิง การกระทำของหญิง กิริยาของหญิง ตรัสไว้เพราะความเป็นผลของอิตถินทรีย์ ฉันใด ความหาวนอนเป็นต้นก็ตรัสไว้ เพราะความเป็นผลของมิทธะที่เรียกว่าความป่วยไข้แห่งนามกายนี้ ฉันนั้น ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมีมิทธะอยู่ ความหาวนอนเป็นต้นนั้นก็มีได้ ดังนั้น จึงตรัสมิทธะที่แม้เป็นนามว่า โสปฺปำ ปจลายิกา สุปนา สุปิตตฺตำ (ความหาวนอน ความโงกง่วง กิริยาที่หาวนอน ความหาวนอน) โดยผลูปจาระ

[ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความหาวนอนเป็นต้นที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงถีนมิทธะที่เป็นเหตุ]

อนึ่ง แม้ด้วยวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อกฺขิทลาทีนำ ปจลภาวำ กโรตีติ ปจลายิกา (คำว่า ปจลายิกา คือ สภาวะทำให้เปลือกตาเป็นต้นปรือลง) ก็ให้สำเร็จความหมายนี้เหมือนกัน ดังนั้น มิทธะจึงไม่ใช่รูป

อนึ่ง ความเป็นนามของมิทธะนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงด้วยศัพท์ว่า โอนาห (สภาวะปกคลุมกาย) เป็นต้นอีกด้วย เพราะรูปมิใช่สภาวะปกคลุมหุ้มห่อนามกาย และปิดกั้นนามกายไว้ภายใน

ถามว่า : มิทธะนี้เป็นรูปด้วยเหตุดังกล่าวนี้แหละมิใช่หรือ เพราะนามย่อมปกคลุม หุ้มห่อ ปิดกั้นอะไรไว้ในภายในไม่ได้

ตอบว่า : ถ้าอย่างนั้น แม้ความกางกั้นของนามธรรมก็มีไม่ได้ ดังนั้น พึงทราบว่ามิทธะนี้เป็นสภาวะปกคลุมเป็นต้นโดยความหมายว่าปกคลุมเป็นต้น เหมือนนามธรรมมีกามฉันทะเป็นต้นที่ชื่อว่า นิวรณ์ โดยความหมายว่ากางกั้น

อนึ่ง แม้มิทธะนี้ก็ชื่อว่าเป็นนามธรรม ดังพระบาลีว่า

ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส ปญฺญาย ทุพฺพลีกรเณ.[๔๒]

“ละนิวรณ์ ๕ อันทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญา”

โดยแท้จริงแล้ว รูปทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ บั่นทอนปัญญาก็ไม่ได้

ถามว่า : เหตุใดรูปจึงทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ บั่นทอนปัญญาก็ไม่ได้ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

สนฺติ ภิกฺขเว เอเก สมณพฺราหฺมณา สุรํ ปิวนฺติ เมรยํ, สุราเมรยปานา อปฺปฏิวิรตา, อยํ ภิกฺขเว ปฐโม สมณพฺราหฺมณานํ อุปกฺกิเลโส.[๔๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะและพราหมณ์บางพวกดื่มสุราเมรัย ไม่ละเว้นการดื่มสุราและเมรัย ดูกรภิกษุทั้งหลาย การดื่มสุราเมรัยนี้เป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของสมณะและพราหมณ์ข้อที่หนึ่ง”

อีกข้อหนึ่งได้ตรัสว่า

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานานุโยเค สนฺทิฏฺฐิกา ธนชานิ, กลหปฺปวฑฺฒนี, โรคานํ อายตนํ, อกิตฺติสญฺชนนี, โกปีนนิทฺทสนี, ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณีตฺเวว ฉฏฺฐํ ปทํ ภวติ.[๔๔]

“ดูกรคหบดีบุตร โทษในการประกอบเนืองๆ ซึ่งการดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ที่พึงเห็นในปัจจุบันมี ๖ อย่าง คือ

- เสียทรัพย์
- ก่อการทะเลาะวิวาท
- เป็นบ่อเกิดของโรค
- ทำให้เสียชื่อเสียง
- ทำให้ไม่รู้จักอาย
- บั่นทอนปัญญา อันเป็นข้อที่ ๖”

อนึ่ง เนื้อความว่า การกระทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญานี้ย่อมปรากฏโดยประจักษ์ ดังนั้น แม้มิทธะก็เปรียบเหมือนน้ำเมาที่พึงทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญาเหมือนเมื่อน้ำเมาเข้าถึงท้อง จิตย่อมเศร้าหมอง ปัญญาย่อมอ่อนกำลัง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะทรงแสดงชี้ถึงปัจจัย กล่าวคือ ถ้าน้ำเมาพึงเป็นสังกิเลส (เครื่องทำจิตให้เศร้าหมอง) สังกิเลสนั้นก็พึงมาสู่นิเทศในนิเทศแห่งอุปกิเลสทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า

โส อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส.[๔๕]

“ภิกษุนั้นละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้อันทำจิตให้เศร้าหมอง”

เอวเมว โข ภิกฺขเว ปญฺจิเม จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา, เยหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ จิตฺตํ น เจว มุทุ โหติ, น จ กมฺมนิยํ, น จ ปภสฺสรํ, ปภงฺคุ จ, น จ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย. กตเม ปญฺจ. กามจฺฉนฺโท ภิกฺขเว จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส.[๔๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิตทั้ง ๕ อย่างเหล่านี้ ก็ฉันนั้นนั่นแหละ เป็นเครื่องกระทำจิตให้เศร้าหมอง เป็นเครื่องกระทำจิตไม่ให้อ่อน ไม่ให้ควรแก่การงาน ไม่ให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่ให้ตั้งมั่นโดยชอบ ไม่ใช่เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย อุปกิเลส ๕ อย่างเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะเป็นอุปกิเลสของจิต”

กตเม จ ภิกฺขเว จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา. อภิชฺฌา วิสมโลโภ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส. [๔๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิตเป็นไฉน วิสมโลภะคืออภิชฌาเป็นอุปกิเลสของจิต”

อนึ่ง เมื่อน้ำเมานั้นอันถูกบุคคลดื่มแล้ว อุปกิเลสอันทำจิตให้เศร้าหมองและบั่นทอนปัญญาย่อมเกิดขึ้น ดังนั้น จึงตรัสน้ำเมานั้นไว้อย่างนี้โดยแสดงชี้ถึงปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยแก่อุปกิเลสเหล่านั้น

ส่วนมิทธะเป็นสังกิเลสแห่งจิตด้วยตนเอง และบั่นทอนปัญญา เพราะฉะนั้น มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

ยังมีถ้อยคำที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งกว่านี้ คือ มิทธะเป็นนามอย่างเดียว เพราะตรัสถึงการประกอบร่วมกัน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน นีวรณญฺเจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจ[๔๘] (ถีนมิทธนิวรณ์เป็นนิวรณ์โดยอวิชชานิวรณ์ และประกอบด้วยนิวรณ์) ดังนั้น มิทธะนี้จึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสถึงการประกอบร่วมกัน เนื่องด้วยรูปไม่นับเข้าในธรรมที่ประกอบร่วมกัน

ถ้าผู้ท้วงติงพึงมีความเห็นอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้โดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมีได้ อุปมาเหมือนพระดำรัสที่ตรัสรวมกันโดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมีได้ (ยถาลาภนัย) ได้อย่างนี้ว่า สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ [๔๙] (จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง) ความจริงแล้วก้อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่อย่างเดียวไม่เคลื่อนไป อีกสองอย่างนอกจากนี้ย่อมหยุดบ้าง ย่อมเคลื่อนไปบ้าง ข้อนี้ฉันใด แม้ในพระบาลีข้างต้นก็ฉันนั้น มิทธะเป็นนิวรณ์อย่างเดียว ไม่ใช่ธรรมอันประกอบร่วมกัน ส่วนถีนะเป็นทั้งนิวรณ์และธรรมอันประกอบร่วมกัน ดังนั้น จึงตรัสถีนมิทธะทั้งหมดรวมกันโดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมีได้ว่าเป็นนิวรณ์และประกอบร่วมกับนิวรณ์ แต่มิทธะเป็นนิวรณ์อย่างเดียว ไม่ใช่ธรรมอันประกอบร่วมกัน เหมือนก้อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่อย่างเดียวไม่เคลื่อนไปฉันนั้น ดังนั้น มิทธะจึงเป็นรูปเท่านั้น

ตอบว่า : ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมิทธะไม่สำเร็จความเป็นรูปได้ โดยแท้จริงแล้ว ข้อความว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องย่อมไม่เคลื่อนไป แม้เว้นจากพระสูตรก็เข้าใจได้ ดังนั้น เนื้อความโดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมีได้ในประโยคนั้นจงยกไว้ แต่คำที่กล่าวว่ามิทธะเป็นรูปนี้ไม่ควร การที่มิทธะนั้นเป็นรูปไม่อาจเข้าใจได้ด้วยสูตรนี้

มิทธะนี้จึงมิได้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยเนื้อความตามที่ควรมีได้ เพราะมิทธะไม่สำเร็จความเป็นรูป ด้วยเหตุนั้น มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

[อุทาหรณ์ว่า สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ [๔๙] (จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่างๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง) พบในทีฆนิกาย สามัญญผลสูตร (ดู ข้อ ๖๐๐)]

ถ้อยคำที่ควรจะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ คือ มิทธะเป็นนามอย่างเดียว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า จตฺตตฺตา (เพราะสละแล้ว) เป็นต้น กล่าวคือ ในฌานวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จตฺตตฺตา (เพราะสละแล้ว) เป็นต้นอย่างนี้ว่า

วิคตถินมิทฺโธติ ตสฺส ถินมิทฺธสฺส จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฏินิสฺสฏฺฐตฺตา, เตน วุจฺจติ วิคตถินมิทฺโธ.[๕๐]

“คำว่า วิคตถินมิทฺโธ (ผู้ปราศจากถีนมิทธะแล้ว) หมายความว่า เพราะสละแล้ว เพราะคายแล้ว เพราะปล่อยแล้ว เพราะละแล้ว เพราะสละซ้ำอีกแล้ว ซึ่งถีนมิทธะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่าผู้ปราศจากถีนมิทธะแล้ว”

อิทำ จิตฺตำ อิมมฺหา ถินมิทฺธา โสเธติ วิโสเธติ ปริโสเธติ โมเจติ วิโมเจติ ปริโมเจติ, เตน วุจฺจติ ถินมิทฺธา จิตฺตำ ปริโสเธติ.[๕๑]

“ภิกษุย่อมทำจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดวิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้หลุดพ้น ให้พ้นวิเศษ ให้ปลดเปลื้องจากถีนมิทธะนี้ ด้วยเหตุนั้น จึงกล่าวว่า ย่อมทำจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทธะ”

อนึ่ง พระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงรูปไว้อย่างนี้ ดังนั้น มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

ถามว่า : มิทธะไม่ใช่นาม เพราะพระดำรัสนั้นตรัสถึงถีนมิทธะที่เกิดจากจิตไม่เกิดขึ้น[ในขณะเข้าฌาน] กล่าวคือ มิทธะมี ๓ อย่าง คือ

๑. มิทธะที่เกิดจากจิต

๒. มิทธะที่เกิดจากอุตุ

๓. มิทธะที่เกิดจากอาหาร

ดังนั้น ในมิทธะเหล่านั้น มิทธะใด เกิดจากจิต พระพุทธองค์ตรัสความไม่มีแห่งมิทธะนั้นด้วยฌานจิตไว้ในฌานวิภังค์ มิทธะจึงไม่สำเร็จเป็นนาม ด้วยเหตุนั้น มิทธะจึงเป็นรูปอย่างเดียว

ตอบว่า : มิทธะไม่ใช่รูป เพราะไม่สำเร็จความเป็นรูปแน่นอน กล่าวคือ เมื่อมิทธะสำเร็จความเป็นรูปได้ ก็อาจได้เนื้อความนี้ว่า พระพุทธองค์ตรัสความไม่มีแห่งมิทธะที่เกิดจากจิตไว้ในฌานวิภังค์ ที่จริงแล้ว ความเป็นรูปของมิทธะนั้นย่อมไม่สำเร็จ ดังนั้น มิทธะจึงเป็นนามอย่างเดียว

ถ้อยคำที่ควรจะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ คือ มิทธะเป็นนามอย่างเดียว เพราะตรัสถึงการละ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคตรัสการละมิทธะไว้อีกในพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า

ฉ ภิกฺขเว ธมฺเม ปหาย ภพฺโพ ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุ๎. กตเม ฉ. กามจฺ-ฉนฺทํ พฺยาปาทํ ถินมิทฺธํ อุทฺธจฺจํ กกฺกุจฺจํ วิจิกิจฺฉ๎. กาเมสุ โข ปนสฺส อาทีนโว สมฺมปญฺญาย สุทิฏฺโฐ โหติ.[๕๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละธรรม ๖ ประการได้แล้วก็อาจเข้าปฐมฌานอยู่ ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจะกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา นอกจากนั้น บุคคลนั้นได้เห็นโทษในกามคุณเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญาโดยชอบ”

อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย พลวติยา ปญฺญาย อตฺตตฺถ๎ วา ปรตฺถ๎ วา ญสฺสติ.[๕๓]

“ภิกษุละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้แล้ว จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ด้วยปัญญาที่มีกำลัง”

ส่วนรูปเป็นสิ่งที่บุคคลไม่พึงละ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

รูปกฺขนฺโธ อภิญฺเญยฺโย ปริญฺเญยฺโย, น ปหาตพฺโพ น ภาเวตพฺโพ น สจฺฉิ-กาตพฺโพ.[๕๔]

“รูปขันธ์อันบุคคลพึงรู้ยิ่ง พึงกำหนดรู้ แต่ไม่พึงละ ไม่พึงเจริญ ไม่พึงกระทำให้แจ้ง”

มิทธะจึงเป็นนามเท่านั้น เพราะตรัสถึงการละมิทธะนี้อีกด้วย

ถามว่า : มิทธะไม่ใช่นาม เพราะตรัสถึงการละรูปอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงการละรูปอีกในพระบาลีนี้ว่า

รูปำ ภิกฺขเว น ตุมฺหากำ, ตำ ปชหถ.[๕๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้น"

เพราะฉะนั้น การตรัสว่า ปหานำ (การละ) จึงไม่ใช่เหตุที่สมควร

ตอบว่า : มิใช่อย่างนั้น เพราะพระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยประการอื่น[คือการละฉันทราคะ] โดยแท้จริงแล้ว ในพระสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสการละรูปไว้โดยเนื่องด้วยการละฉันทราคะอย่างนี้ว่า

โย ภิกฺขเว รูเป ฉนฺทราควินโย, ตำ ตตฺถ ปหานำ.[๕๖]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย การกำจัดฉันทราคะในรูปอันใด การกำจัดนั้นเป็นการละรูปนั้น"

พระพุทธองค์มิได้ตรัสการละธรรมที่พึงละแน่นอนเหมือนที่ตรัสไว้ว่า ฉ ธมฺเม ปหาย (ละธรรม ๖ อย่าง), ปญฺจ นีวรเณ ปหาย (ละนิวรณ์ ๕ อย่าง) โดยประการดังนี้ มิทธะจึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสไว้โดยประการอื่น[คือการละฉันทราคะ] ดังนั้น จึงควรทราบว่ามิทธะเป็นนามเท่านั้นด้วยพระสูตรเหล่านี้มีอาทิว่า

โส อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส.[๕๗]

"ภิกษุละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้อันทำใจให้เศร้าหมอง"

และควรทราบว่ามิทธะเป็นนามด้วยพระสูตรเหล่าอื่น ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระสูตรจำนวนมากอันแสดงว่ามิทธะนั้นเป็นนามอย่างเดียวมีอาทิอย่างนี้ว่า

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาวรณา นีวรณา เจตโส อชฺฌารุหา ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณา. กตเม ปญฺจ. กามจฺฉนฺโท ภิกฺขเว อาวรโณ นีวรโณ ฯเปฯ ถินมิทฺธำ ภิกฺขเว อาวรณำ นีวรณำ เจตโส อชฺฌารุหำ ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณำ.[๕๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิวรณ์เป็นเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บั่นทอนปัญญา ๕ ประการ เหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะ ฯลฯ ถีนมิทธะเป็นนิวรณ์ เครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บั่นทอนปัญญา”

ถินมิทฺธนีวรณํ ภิกฺขเว อนฺธกรณํ อจกฺขุกรณํ อญฺญาณกรณํ ปญฺญานิโรธิกํ วิฆาตปกฺขิกํ อนิพฺพานสංวตฺตนิกं.[๕๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถีนมิทธะเป็นนิวรณ์ทำให้มืด ไม่ทำจักษุ ไม่ทำญาณ ดับปัญญา อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน”

เอวเมว โข พฺราหฺมณ ยสฺมึ สมเย ถินมิทฺธปริยุฏฺฐิเตน เจตสา วิหรติ ถินมิทฺธ-ปเรเตน.[๖๐]

“ดูกรพราหมณ์ ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน สมัยใด บุคคลถูกถีนมิทธะกลุ้มรุมจิต ถูกถีนมิทธะครอบงำจิตอยู่”

อโยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต อนุปฺปนฺโน เจว กามจฺฉนฺโท อุปฺปชฺชติ ฯเปฯ อนุปฺปนฺนญฺเจว ถินมิทฺธं อุปฺปชฺชติ.[๖๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่โดยอุบายไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น”

เกวโล หายं ภิกฺขเว อกุสลราสิ ยทิทं ปญฺจ นีวรณา.[๖๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กองแห่งอกุศลล้วนๆ นี้ คือ นิวรณ์ ๕ นี้”

อนึ่ง มิทธะนี้เป็นนาม จึงเกิดขึ้นแม้ในอรูปภูมิ สมจริงดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์ปัฏฐานมหาปกรณ์ว่า

นีวรณํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธมฺโม อุปฺปชฺชติ, น ปุเรชาตปจฺจยา.[๖๓]

“ธรรมคือนิวรณ์อาศัยธรรมคือนิวรณ์เกิดขึ้น มิใช่อาศัยปุเรชาตปัจจัยเกิดขึ้น”

ในวิภังค์แห่งพระบาลีข้างต้นนั้น พึงกล่าวพระพุทธพจน์ทั้งหมดโดยพิสดารว่า

อารุปฺเป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธอุทฺธจฺจอวิชฺชานีวรณํ [๖๓] (ถีนมิทธะ อุทธัจจะ และอวิชชานิวรณ์ ย่อมเกิดขึ้นอาศัยกามฉันทนิวรณ์ในอรูปภูมิ)

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงถึงความตัดสินในถีนมิทธนิเทศว่า มิทธะเป็นนามเท่านั้น

กุกกุจจนิเทศ

[๑๑๖๖] กุกกุจจนิเทศ คำว่า อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกุจจะโดยมูลเหตุ[แห่งการเกิดขึ้น] กล่าวคือ เมื่อภิกษุกระทำการล่วงละเมิดโดยสำคัญอย่างนี้ คือ เมื่อการล่วงละเมิดวัตถุเสร็จสิ้นแล้ว ครั้นเธอมีสติระลึกถึงอีก ก็เดือดร้อนอยู่เนืองๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้ว กุกกุจจะนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการเดือดร้อนในภายหลัง ดังนั้นจึงตรัสว่า อกปฺปิเย กปฺปิย-สญฺญิตา (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้นเพื่อทรงแสดงกุกกุจจะนั้นโดยมูลเหตุ

ในพากย์นั้นพึงทราบข้อวินิจฉัย ดังนี้

- ภิกษุมีความสำคัญว่าควร ย่อมฉันอาหารที่ไม่ควร[มีคณโภชนะเป็นต้นที่มาในคณโภชนสิกขาบท]

- ภิกษุมีความสำคัญว่าเนื้อที่ควร ย่อมฉันเนื้ออันไม่ควร คือ ย่อมขบฉันเนื้อหมีโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมขบฉันเนื้อเสือเหลืองโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อกวาง

- เมื่อกาลผ่านไปแล้ว สำคัญว่ายังเป็นกาลอยู่ ย่อมฉัน

- ภิกษุห้ามภัตแล้ว ย่อมฉันโดยสำคัญว่าไม่ได้ห้ามภัต

- เมื่อธุลีตกลงในบาตร ย่อมฉันโดยสำคัญว่ารับประเคนแล้ว

โดยประการดังนี้ ภิกษุชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร

ภิกษุผู้ขบฉันเนื้อสุกรโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี และฉันอาหารในเวลาโดยสำคัญว่านอกเวลา ชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญในของที่ควรว่าไม่ควร

อนึ่ง สิ่งบางอย่างไม่มีโทษ ภิกษุกระทำโดยสำคัญว่ามีโทษ และที่มีโทษ ก็

กระทำโดยสำคัญว่าไม่มีโทษ ชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญในสิ่งที่ไม่มีโทษว่ามีโทษ หรือด้วยความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ

อนึ่ง กุกกุจจะนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการล่วงละเมิดที่ทำแล้วโดยสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษอย่างนี้ว่า เรายังมิได้กระทำกรรมดีหนอ เรายังมิได้กระทำกุศล เรายังมิได้กระทำเครื่องป้องกันความกลัว[ในเวลาใกล้ตาย] เรากระทำบาปแล้ว เรากระทำกรรมอันหยาบช้า เรากระทำกรรมที่ก่อผลชั่ว ดังนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแม้เหตุอันเป็นที่ตั้งอย่างอื่นของกุกกุจจะนั้น จึงตรัสว่า ยํ เอวรูปํ (ความรำคาญซึ่งมีลักษณะอย่างนี้อันใด) เป็นต้น

ในพากย์ว่า ยํ เอวรูปํ เป็นต้นนั้น คำว่า กุกกุจจะ มีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า กุกกุจจายนา (กิริยาที่รำคาญ) คือ อาการที่ยังความรำคาญให้เกิดขึ้น

คำว่า กุกกุจจายิตัตตะ (ความรำคาญ) คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้เป็นไปแล้วด้วยกุกกุจจะ

คำว่า เจตโส วิปฺปฏิสาโร (ความเดือดร้อนใจ) นี้ หมายความว่า การเผชิญหน้าต่อกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ทำ หรือเผชิญหน้าต่อสิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชื่อว่า **วิปฏิสาร** (ความเดือดร้อนใจ)

อนึ่ง วิปฏิสารนั้นย่อมทำบาปที่ทำแล้วให้เป็นกรรมที่ยังไม่กระทำ หรือย่อมไม่กระทำความดีที่ยังไม่ทำให้เป็นสิ่งที่ตนทำแล้ว ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วิปฏิสาร โดยความหมายว่า การระลึกที่แปรปรวน หรือการระลึกที่น่ารังเกียจ

[คำว่า วิปฺปฏิสาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การระลึกที่แปรปรวน = วิรูโป ปฏิสาโรติ วิปฺปฏิสาโร.
  (วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิรูป (แปรปรวน))
- การระลึกที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิโต ปฏิสาโรติ วิปฺปฏิสาโร.
  (วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ))]

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า เจตโส วิปฺปฏิสาโร (ความเดือดร้อนของจิต) เพื่อ

ให้ทราบว่า วิปฏิสารนั้นเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์บุคคล ศัพท์นี้แสดงถึงสภาวะของกุกกุจจะนั้น

อนึ่ง กุกกุจจะที่เกิดขึ้นย่อมสลักใจอยู่เหมือนปลายเหล็กแหลมขีดถ้วยสำริดอยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า มโนวิเลโข (สภาวะขีดข่วนใจ) ศัพท์นี้แสดงหน้าที่ของกุกกุจจะนั้น

ส่วนกุกกุจจะ (ความรังเกียจ) ที่ปรากฏในพระวินัยว่า

อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนุวสิตฺวา อนุวสิตฺวา อาวสถปิณฺฑํ ปริภุญฺชิตฺวนฺติ กุกฺกุจฺจายนฺโต น ปฏิคฺคเหสิ.[๖๔]

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรรังเกียจว่า การอยู่ฉันอาหารในโรงฉันเป็นประจำพระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ ดังนั้นจึงไม่ยอมรับ”

กุกกุจจะดังกล่าวไม่เป็นนิวรณ์ เพราะพระอรหันต์ไม่มีความเดือดร้อนใจในภายหลังอย่างนี้ว่า เราทำกรรมนี้ไม่ดี

กุกกุจจะข้างต้นนี้ที่คล้ายกับกุกกุจจนิวรณ์ ชื่อว่า วินยกุกกุจจะ (ความรังเกียจที่มาในพระวินัย) กล่าวคือ การพิจารณาว่าควรหรือไม่ควร

[คำว่า วินยกุกฺกุจ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฏีกา (เล่ม ๔ หน้า ๒๐๖) ว่า วินเย อาคตํ กุกฺกุจฺจํ วินยกุกฺกุจฺจํ (ความรังเกียจที่มาในพระวินัย) ส่วนคัมภีร์อัฏฐสาลินีโยชนา (หน้า ๔๐๕) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า วินเย อุปฺปนฺนํ กุกฺกุจฺจํ วินยกุกฺกุจฺจํ (ความรังเกียจที่เกิดขึ้นในพระวินัย) โดยองค์ธรรมคือกุศลหรือกิริยาจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นโดยอาการพิจารณาว่าควรหรือไม่ควร]

ธรรมที่เป็นนิวรณ์และสัมปยุตตธรรม

[๑๑๗๖] ในนิเทศของบทว่า กตเม ธมฺมา นีวรณา เจว นีวรณสมฺปยุตฺตา จ (ธรรมที่เป็นนิวรณ์และประกอบด้วยนิวรณ์ เป็นไฉน) พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ไม่แยกกันว่า ถีนมิทธนิวรณ์เป็นนิวรณ์ และประกอบด้วยนิวรณ์โดยอวิชชานิวรณ์ เพราะถีนะและมิทธะมิได้เว้นซึ่งกันและกัน [คือ ประกอบร่วมกันแน่นอน] แต่อุทธัจจะเกิดขึ้นได้โดยปราศจากกุกกุจจะ เพราะไม่มีกุกกุจจะเมื่อมีอุทธัจจะ ดังนั้น จึงตรัสแยกอุทธัจจะนั้นไว้

อนึ่ง ธรรมอย่างใดไม่ถึงการประกอบเข้ากับธรรมอย่างใด พึงทราบว่าธรรมนั้น พระองค์มิได้ทรงประกอบไว้

[ข้อความว่า “มิได้ตรัสแยก” หมายความว่า ถีนะเป็นความไม่สมประกอบแห่งจิต (จิตฺตสฺส อกลฺลตา) ส่วนมิทธะเป็นความไม่สมประกอบแห่งหมู่เจตสิก (กายสฺส อกลฺลตา) ดังนั้น เมื่อมีถีนะก็ต้องมีมิทธะประกอบร่วมด้วย ในนิกเขปกัณฑ์ นิวรณนิเทศ พระพุทธองค์จึงตรัสถีนะและมิทธะไว้ร่วมกันเป็นบทเดียวว่า ถินมิทฺธํ เป็นต้น

ข้อความว่า “จึงตรัสแยกอุทธัจจะนั้นไว้” หมายความว่า แม้อุทธัจจะและกุกกุจจะจะนับเป็นนิวรณ์อย่างเดียวกันในนิวรณ์ ๕ แต่ในพระบาลีตรัสแยกไว้เป็นสองอย่างว่า อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน, กุกฺกุจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน เพราะแม้อุทธัจจะเป็นสัพพากุสลสาธารณเจตสิก กุกกุจจะก็ไม่เกิดขึ้นในทุกขณะที่เกิดอุทธัจจะ แต่เกิดขึ้นร่วมกับอุทธัจจะในโทสมูลจิต ๒ ดวงที่ปรากฏในขณะเดือดร้อนใจเท่านั้น

ข้อความว่า “ธรรมนั้นพระองค์มิได้ทรงประกอบไว้” หมายความว่า ไม่เฉพาะเพียงแต่พระพุทธองค์ตรัสแยกอุทธัจจะและกุกกุจจะไว้เท่านั้น แม้ธรรมอื่นที่ได้ตรัสแยกกัน ก็เป็นธรรมที่ไม่ประกอบร่วมกัน เช่น ในนีวรณสัมปยุตตนิเทศ ได้ตรัสแยกกามฉันท์และพยาบาทไว้ เพราะธรรมทั้งสองไม่ประกอบร่วมกัน]

อนึ่ง นิวรณ์เหล่านี้ควรนำมากล่าวโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ อนาคามิมรรคย่อมละกามฉันทนิวรณ์ และพยาปาทนิวรณ์ อรหัตตมรรคย่อมละถีนมิทธนิวรณ์ และอุทธัจจนิวรณ์ โสดาปัตติมรรคย่อมละกุกกุจจ-นิวรณ์และวิจิกิจฉานิวรณ์ ส่วนอรหัตตมรรคย่อมละอวิชชานิวรณ์

โดยลำดับมรรค คือ โสดาปัตติมรรคย่อมละกุกกุจจนิวรณ์และวิจิกิจฉานิวรณ์ อนาคามิมรรคย่อมละกามฉันทนิวรณ์และพยาปาทนิวรณ์ ส่วนอรหัตตมรรคย่อมละถีน-มิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์

[๑๑๘๒] ในปรามาสโคจฉกะ พระพุทธองค์ทรงกระทำให้เป็นพหูพจน์โดยเสมอกับคำถามว่า เต ธมฺเม ฯเปฯวา (เว้นปรามาสธรรมเหล่านั้น)

[พระพุทธองค์ทรงประกอบใช้พหูพจน์ในคำถามว่า กตเม ธมฺมา ปรามาสา โดยหมายถึงทิฏฐิอย่างเดียว ดังนั้น จึงประกอบใช้พหูพจน์ในธรรมที่พึงตั้งไว้ (ฐเปตัพพธรรม) เพื่อให้มีพจน์ตรงกันว่า เต ธมฺเม (ปรามาสธรรมเหล่านั้น)]

คำอธิบายอุปาทานนิเทศ

[๑๒๑๙] ในอุปาทานนิเทศ **กามุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นกามที่เรียกว่าวัตถุ

อีกอย่างหนึ่ง **กามุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็น[กิเลส]กาม

[คำว่า กามุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นกาม = กามียเตติ กาโม, อุปาทิยตีติ อุปาทานำ, กามสฺส อุปาทานำ กามุปาทานำ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, กาม ศัพท์ = วัตถุกาม)
- สภาวะยึดมั่นที่เป็นกาม = กาเมตีติ กาโม, อุปาทิยตีติ อุปาทานำ, กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติ กามุปาทานำ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส, กาม ศัพท์ = กิเลสกาม)]

คำว่า อุปาทานำ (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น โดยแท้จริงแล้ว อุป ศัพท์ในคำนี้มีอรรถว่า มั่น ดังคำว่า อุปายาส (ความลำบากใจอย่างมั่นคง, ความคับแค้นใจ) อุปกฏฺจ (ที่ใกล้อย่างมั่นคง, ที่เข้าไปใกล้) เป็นต้น

นอกจากนั้น **ทิฏฐุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็นทิฏฐิ

อีกอย่างหนึ่ง **ทิฏฐุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นทิฏฐิ[ต้น] ดังจะเห็นได้ว่า ทิฏฐิหลังย่อมยึดมั่นทิฏฐิต้น ดังอุทาหรณ์เป็นต้นว่า สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จ[๖๕] (อัตตาและโลกเที่ยง) เป็นต้น

[คำว่า ทิฏฐุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นที่เป็นทิฏฐิ = ทิฏฺจิ จ สา อุปาทานญฺจาติ ทิฏฐุปาทานำ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- สภาวะยึดมั่นทิฏฐิ = ทิฏฺจิยา อุปาทิยตีติ ทิฏฐุปาทานำ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

นอกจากนั้น **สีลัพพตุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นศีลพรต

อีกอย่างหนึ่ง **สีลัพพตุปาทาน** คือ สภาวะยึดมั่นที่เป็นศีลพรต ดังจะเห็นได้ว่า โคศีล (ปกติของโค) และโคพรต (ความประพฤติของโค) เป็นต้นเป็นอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลพรตอย่างนี้

[คำว่า สีลพฺพตุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยึดมั่นศีลพรต = สีลพฺพตสฺส อุปาทานำ สีลพฺพตุปาทานำ.
  (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- สภาวะยึดมั่นที่เป็นศีลพรต = สีลพฺพตญฺจ ตำ อุปาทานญฺจาติ สีลพฺพตุปาทานำ.
  (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)

คำว่า สีลพฺพต หมายถึง ปกติและความประพฤติอย่างวัวหรือสุนัขโดยตรง แต่ยังหมายความถึงทิฏฐิที่เห็นผิดว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นทางหมดจดจากกิเลสโดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงปกติและความประพฤติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงทิฏฐิที่เห็นผิดอันเป็นผล ดังนั้น คำว่า สีลพฺพต จึงเข้าสมาสกับ อุปาทาน ศัพท์เป็นกรรมธารยสมาส เพราะเป็นตุลยาธิกรณะ คือ มีเนื้อความเสมอกัน โดยเป็นทิฏฐิเหมือนกัน]

นอกจากนั้น คำว่า วาทะ คือ สภาวะเป็นเหตุกล่าว

คำว่า อุปาทาน คือ สภาวะเป็นเหตุยึดมั่น

ถามว่า : ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอะไร

ตอบว่า : ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอัตตาของตน

อัตตวาทุปาทาน คือ อุปาทานเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา

อีกอย่างหนึ่ง **อัตตวาทุปาทาน** คือ อุปาทานเป็นเหตุยึดมั่นว่าอัตตวาทะเป็นอัตตา

[คำว่า อตฺตวาทุปาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อุปาทานเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา = อตฺตโน วาทุปาทานำ อตฺตวาทุปาทานำ.
  (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อุปาทานเป็นเหตุยึดมั่นว่าอัตตวาทะเป็นอัตตา = อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อุปาทานำ, อตฺตวาทำ อตฺตาติ อุปาทานำ อตฺตวาทุปาทานำ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำอธิบายกามุปาทานนิเทศ

[๑๒๒๐] แม้ในคำว่า โย กาเมสุ กามฉนฺโท (ความปรารถนาพอใจในกามทั้งหลายอันใด) นี้ วัตถุกามทั้งหลายทรงประสงค์เอาว่าเป็นกามโดยสิ้นเชิง ดังนั้น ความปรารถนาพอใจในวัตถุกามทั้งหลายจึงชื่อว่า กามุปาทาน ในอุปาทานนิเทศนี้ ด้วยเหตุดังกล่าว กามุปาทานนั้นจึงสำเร็จแม้แก่พระอนาคามี แต่ท่านไม่มีความปรารถนาพอใจอันมีกามคุณ ๕ เป็นที่ตั้ง

คำอธิบายทิฏฐุปาทานนิเทศ

[๑๒๒๑] ในทิฏฐุปาทานนิเทศ คำว่า นตฺถิ ทินฺนำ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) หมายความว่า เขาย่อมรู้ว่าชื่อว่าทานที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ คือ ใครๆ อาจให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่ใครๆ ก็ได้ แต่ย่อมถือว่าผลวิบากของทานที่ให้แล้วไม่มี

คำว่า นตฺถิ ยิฏฺจำ (การบูชาไม่มีผล) หมายความว่า การบูชาใหญ่ตรัสเรียกว่า ยิฏฐะ เขาย่อมรู้ว่าการบูชานั้นใครๆ ก็บูชาได้ แต่ย่อมถือว่าผลวิบากของการบูชาไม่มี

คำว่า หุตำ (การให้) หมายความว่า การให้ คือ การเชิญมาให้ทาน การรับแขก และการกระทำเพื่อมงคล[มีการแต่งงานเป็นต้น] บุคคลย่อมรู้กิริยาอันนั้นว่าใครๆ ก็ทำได้ แต่เขาย่อมถือว่าผลวิบากของการให้นั้นไม่มีผล [หุ ธาตุในคำว่า หุต ใช้ในความหมายว่า ทาน (การให้) หมายถึง การให้ทาน ๓ ประการข้างต้น]

ในคำว่า สุกตทุกฺกฏานำ (ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่ว) นี้ กรรมดี คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ กรรมชั่ว คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ บุคคลย่อมรู้ว่ากรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้นมีอยู่ แต่ย่อมยึดถือว่าผลวิบากไม่มี

คำว่า นตฺถิ อยำ โลโก (โลกนี้ไม่มี) หมายความว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกอื่นย่อมยึดถือว่าโลกนี้ไม่มี [คือ ตายแล้วสูญ ไม่เกิดอีก]

คำว่า นตฺถิ ปโร โลโก (โลกหน้าไม่มี) หมายความว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ย่อมยึดถือว่าโลกอื่นไม่มี

คำว่า นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา (มารดาไม่มี บิดาไม่มี) หมายความว่า เขาย่อมรู้ว่ามารดาบิดามีอยู่ แต่ถือว่าผลวิบากอะไรๆ ด้วยเหตุปัจจัย[คือความดีหรือความชั่ว]ที่กระทำไว้ในมารดาบิดาเหล่านั้นไม่มี

คำว่า นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา (โอปปาติกสัตว์ไม่มี) หมายความว่า เขาย่อมถือว่าสัตว์ผู้จุติและปฏิสนธิไม่มี

คำว่า สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา (ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ) หมายความว่า เขาย่อมถือว่า สมณะและพราหมณ์ผู้ทรงธรรม ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิปทาที่คล้อยตาม[โลกุตตร-ธรรม] ไม่มีในโลก

คำว่า เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺติ (สมณะและพราหมณ์ที่รู้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก) หมายความว่า ย่อมถือว่าขึ้นชื่อว่าสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้สามารถรู้โลกนี้และโลกอื่นด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดยตนเท่านั้นแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มี

อนึ่ง อุปาทานเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ มรรคทั้ง ๔ ย่อมละกามุปาทาน โสดาปัตติมรรคย่อมละอุปาทาน ๓ ที่เหลือ

โดยลำดับมรรค คือ โสดาปัตติมรรคย่อมละทิฏฐุปาทานเป็นต้น มรรคทั้ง ๔ ย่อมละกามุปาทาน

คำอธิบายกิเลสโคจฉกะ

[๑๒๓๕] ในกิเลสโคจฉกะ กิเลสวัตถุ คือ กิเลสนั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วัตถุ คือ สภาวะเป็นที่ตั้งของสัตว์ผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ เพราะเป็นผู้ตั้งอยู่ในความโลภเป็นต้น

คำว่า กิเลสวัตถุ คือ กิเลสเหล่านั้นอันเป็นที่ตั้งของเหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสนั้น

อนึ่ง แม้กิเลส[อันเป็นปัจจยุปบัน]ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าย่อมอยู่ในกิเลส[ที่เป็นปัจจัย]นี้ ดังนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งของกิเลส[ที่เกิดภายหลัง]ทั้งหลาย

[คำว่า กิเลสวตฺถุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ตั้งคือกิเลส = กิเลสา เอว วตฺถูนิ กิเลสวตฺถูนิ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- กิเลสอันเป็นที่ตั้ง[ของเหล่าสัตว์] = กิเลสา จ เต วตฺถูนิ จาติ กิเลสวตฺถูนิ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ที่ตั้งของกิเลส = กิเลสานำ วตฺถูนิ กิเลสวตฺถูนิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

[๑๒๓๖] อนึ่ง โลภะนี้[ที่ตรัสไว้ในประโยค]ว่า ตตฺถ กตโม โลโภ. โย ราโค สาราโค (ในบรรดากิเลสเหล่านั้น โลภะเป็นไฉน ความกำหนัด ความกำหนัดยิ่ง) ทรงแสดงไว้ร้อยกว่าบทในฐานะทั้ง ๓ คือ เหตุโคจฉกะ คันถโคจฉกะ และกิเลสโคจฉกะนี้

พระพุทธองค์ทรงแสดงโลภะไว้ในอาสวโคจฉกะ สัญโญชนโคจฉกะ โอฆโคจฉกะ โยคโคจฉกะ นีวรณโคจฉกะ และอุปาทานโคจฉกะ อย่างละ ๘ บท

โลภะนั้นพึงทราบว่าทรงถือเอาโดยสิ้นเชิงในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้ร้อยกว่าบทบ้าง ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้โคจฉกะละ ๘ บทบ้าง

ในเรื่องนั้น ตัณหาที่พึงขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ ที่ตั้งอยู่โดยส่วนเดียวเท่านั้นในเหตุโคจฉกะ คันถโคจฉกะ นีวรณโคจฉกะ อุปาทานโคจฉกะ และกิเลสโคจฉกะ [คือ ตั้งอยู่โดยชื่ออย่างเดียวว่า โลภะ ในเหตุโคจฉกะ, ตั้งอยู่โดยชื่ออย่างเดียวว่า อภิชฌากายคันถะ ในคันถโคจฉกะ ดังนี้เป็นต้น]

ตัณหาที่พึงขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ ที่ตั้งอยู่เป็นสองส่วนในอาสวโคจฉกะ สัญโญชนโคจฉกะ โอฆโคจฉกะ และโยคโคจฉกะ กล่าวคือ

- ในอาสวโคจฉกะ เป็นกามาสวะ และภวาสวะ

- ในสัญโญชนโคจฉกะ เป็นกามราคสัญโญชน์ และภวราคสัญโญชน์

- ในโอฆะ เป็นกาโมฆะ และภโวฆะ

- ในโยคะ เป็นกามโยคะ และภวโยคะ

อนึ่ง กิเลสวัตถุเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง

โดยลำดับกิเลส คือ มรรคทั้ง ๔ ย่อมละโลภะ อนาคามิมรรคย่อมละโทสะ อรหัตตมรรคย่อมละโมหะและมานะ โสดาปัตติมรรคย่อมทิฏฐิและวิจิกิจฉา อรหัตตมรรคย่อมละถีนะเป็นต้น

โดยลำดับมรรค คือ โสดาปัตติมรรคย่อมละทิฏฐิและวิจิกิจฉา อนาคามิมรรคย่อมละโทสะ อรหัตตมรรคย่อมละกิเลส ๗ ที่เหลือ

[ข้อความว่า “อรหัตตมรรคย่อมละโมหะและมานะ” หมายถึง การขจัดโมหะและมานะโดยสิ้นเชิง ที่จริงแล้วโสดาปัตติมรรคได้ละโมหะและมานะที่นำไปสู่อบายได้แล้ว แม้มรรคอื่นก็ละกำลังของโมหะและมานะลงอีก ต่อมาอรหัตตมรรคจึงละโมหะและมานะที่ยังเหลืออยู่เท่านั้น (มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๒๑๔)]

คำอธิบายกามาวจรนิเทศ

[๑๒๘๗] ในกามาวจรนิเทศ คำว่า เหฏฺฐโต (เบื้องต่ำ) คือ ส่วนข้างล่าง

ในคำว่า อวีจินิรยํ (อเวจีนรก) คำว่า อวีจิ คือ ที่ไม่มีระหว่างกล่าวคือช่องแห่งเปลวไฟหรือทุกขเวทนาของสัตว์ทั้งหลาย

คำว่า นิรยะ (นรก) คือ ที่ไม่มีสุขซึ่งเรียกว่าความสบาย

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิรยะ โดยความหมายว่า ที่ไม่มีสิ่งที่น่ารื่นรมย์บ้าง ที่ไม่มีสิ่งที่น่าชอบใจบ้าง

[คำว่า นิรย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ไม่มีสุข = อยิตพฺโพ อสฺสาทิตพฺโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย.

(อย ศัพท์มีความหมายว่า สุข)

- ที่ไม่มีสิ่งที่น่ารื่นรมย์ = อยิตพฺโพ รมิตพฺโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย. (อย ศัพท์มีความหมายว่า สิ่งที่น่ารื่นรมย์)
- ที่ไม่มีสิ่งที่น่าชอบใจ = อยิตพฺโพ อสฺสาทิตพฺโพติ อโย, นตฺถิ อโย เอตฺถาติ นิรโย. (อย ศัพท์มีความหมายว่า สิ่งที่น่าชอบใจ)]

คำว่า ปริยนฺตํ กริตฺวา (กระทำเป็นที่สุด) หมายความว่า กระทำนรกที่เรียกว่าอเวจีนั้นเป็นที่สุด

คำว่า อุปริโต (เบื้องสูง) คือ ส่วนเบื้องบน

คำว่า ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว (เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี) คือ เทวดาที่ได้รับชื่อเรียกอย่างนี้ เพราะยังความปรารถนา[ของตน]ให้เป็นไปในกามอันเทวดาเหล่าอื่นเนรมิตให้

คำว่า อนฺโต กริตฺวา (กระทำไว้ภายใน) หมายความว่า ใส่ไว้ภายใน

คำว่า ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร แปลว่า ขันธ์ อายตนะ และธาตุเหล่าใดมีอยู่ในภูมินี้

[ท่านอธิบาย ยํ ว่า เย เพื่อแสดงว่าเป็น ยํ นิบาตที่ใช้เหมือน เย และไข อนฺตเร ว่า โอกาเส เพื่อแสดงว่า อนฺตร ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่ (ซึ่งก็คือภูมิ) มิใช่มีความหมายว่า ระหว่างเหมือนที่ใช้โดยทั่วไป]

พระพุทธองค์ตรัสว่า อวจรา (หยั่งลงเที่ยวไป) เพื่อไม่ทรงรวมธรรม[คือมหัคคต-ธรรมและโลกุตตรธรรม]เหล่านั้นด้วยบทว่า เอตฺถาวจรา (หยั่งลงเที่ยวไปในภูมินี้) เพราะแม้ธรรมอื่น[จากกามาวจรธรรม]ก็มีได้เป็นบางคราวในกามสุคติภูมิบางแห่ง

[เมื่อฌานลาภีบุคคลเข้าฌาน เมื่อโยคีบุคคลบรรลุเป็นพระอริยะ เมื่อท่านเหล่านั้นเข้าผลสมาบัติ ขันธ์ อายตนะ และธาตุที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระย่อมเกิดในกามาวจรภูมิได้บ้างเป็นบางคราว แต่ธรรมเหล่านั้นมิได้หยั่งลงคือนับเข้าในกามาวจรภูมิ

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสอุปสรรคคือ อว ที่ใช้ในความหมายว่า หยั่งลง (โอคาหฺห) เพื่อไม่รวมเอาธรรมที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระเหล่านั้น]

พระพุทธองค์ได้ทรงกระทำการรวบรวมธรรมที่หยั่งลงเป็นไปและธรรมที่เที่ยวไปเบื้องต่ำเหล่านั้นด้วยคำว่า อวจรา (หยั่งลงเที่ยวไป/เที่ยวไปเบื้องต่ำ) นั้น ซึ่งเป็นธรรมที่หยั่งลงเที่ยวไปในภูมินี้ เพราะมีได้ทุกที่ทุกเมื่อ อีกทั้งย่อมเที่ยวไปในเบื้องต่ำ เพราะดำเนินไปโดยความเป็นมหาภูตรูป และอุปาทายรูปในภายใต้อเวจีนรก โดยแท้จริงแล้ว ธรรมเหล่านั้นย่อมหยั่งลงเที่ยวไป และเที่ยวไปในเบื้องต่ำ ดังนั้น จึงตรัสเรียกว่า อวจระ

[อุปสรรคคือ อว ใน อวจร ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ หยั่งลง (โอคาฬฺห) และเบื้อง-ต่ำ (อโธภาค) ดังนั้น คำว่า อวจรา จึงหมายถึง กามาวจรธรรมที่นับเข้าในกามภูมิ และหมายถึงมหาภูตรูปและอุปาทายรูปที่มีได้ในอเวจีนรกเบื้องต่ำ]

กามาวจรธรรมเหล่านี้ที่หยั่งลงเที่ยวไปในภูมินี้ ย่อมเที่ยวไปในภูมิอื่น[คือรูปภูมิและอรูปภูมิ]บ้าง แต่ไม่นับเนื่องในภูมินั้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงกระทำการกำหนดธรรมเหล่านั้นซึ่งเที่ยวไปแม้ในภูมิอื่นด้วยคำนี้ว่า เอตฺถ ปริยาปนฺนา (นับเนื่องในภูมินี้)

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมเหล่านั้นอันเป็นธรรมนับเนื่องในกามาวจรภูมินี้โดยความเป็นกอง โดยความว่างเปล่า[จากอัตตา] โดยความเป็นปัจจัย และโดยสภาวะ จึงตรัสว่า ขนฺธา (ขันธ์) เป็นต้น

[พระพุทธองค์ทรงแสดงขันธ์โดยความเป็นกอง, ธาตุโดยความว่างเปล่า, อายตนะโดยความเป็นปัจจัย, รูปและเวทนาเป็นต้นโดยสภาวะ]

คำอธิบายนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม

[๑๒๘๙] ในนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม คำว่า พฺรหฺมโลกํ (พรหมโลก) คือ สถานที่ดำรงอยู่แห่งพรหมที่เรียกว่าปฐมฌานภูมิ

พึงทราบหมู่บทที่เหลือในนิเทศนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศของกามาวจรธรรมนั่นแหละ

คำว่า สมาปนฺนสฺส จ (ผู้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น พึงทราบว่าตรัสกุศลฌานด้วยบทที่ ๑ ตรัสวิบากฌานด้วยบทที่ ๒ และตรัสกิริยาฌานด้วยบทที่ ๓

[คำว่า สมาปนฺนสฺส จ (ผู้เข้าสมาบัติ) กล่าวถึงกุศลฌาน เพราะปรากฏในขณะเข้าสมาบัติ บทที่ ๒ ว่า อุปปนฺนสฺส (ผู้อุบัติ) กล่าวถึงวิบากฌาน เพราะปรากฏในขณะถือปฏิสนธิ ส่วนบทที่ ๓ ว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน) กล่าวถึงกิริยาฌาน เพราะอรหันต์เข้าฌานสมาบัติเพื่อเสวยฌานสุขในภพปัจจุบัน]

คำอธิบายนิเทศแห่งอรูปาวจรธรรม

[๑๒๙๑] ในนิเทศของอรูปาวจรธรรม คำว่า อากาสานญฺจายตนูปเค (ผู้เข้าถึงอากาสานัญจายตนภูมิ) คือ ผู้เข้าถึงภพที่เรียกว่าอากาสานัญจายตนะ

แม้บทที่ ๒ ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบหมู่บทที่เหลือในนิเทศนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง

คำอธิบายนิเทศของสรณทุกะ

[๑๓๐๑] ในนิเทศของสรณทุกะ โมหะในอกุศลมูล ๓ นั้น ถ้าประกอบด้วยโลภะ [คือ ประกอบในโลภมูลจิต] ก็เป็นไปกับด้วยธุลีโดยโลภะ ถ้าประกอบด้วยโทสะ ก็เป็นไปกับด้วยธุลีโดยโทสะ ถ้าประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ พึงทราบว่าเป็นไปกับด้วยธุลีคือราคะ อันประกอบด้วยทิฏฐิ หรือที่เรียกว่ารูปราคะและอรูปราคะ โดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ

[รณ ศัพท์ในคำว่า สรณ มีความหมายว่า กิเลสที่เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ร้องไห้ ดังที่กล่าวไว้ในข้อ ๘๓-๑๐๐ แต่ในที่นี้ท่านอธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า รณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ธุลี ซึ่งก็คือกิเลสธุลีนั้นเอง

ข้อความว่า “ถ้าประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ พึงทราบว่าเป็นไปกับด้วยธุลีคือราคะ อันประกอบด้วยทิฏฐิ หรือที่เรียกว่ารูปราคะและอรูปราคะ โดยความมีบุคคล ที่ตั้ง เหมือนกันโดยการละ” หมายความว่า โมหะที่เกิดขึ้นในโมหมูลจิตแม้ไม่มีราคะและโทสะที่ประกอบร่วมกัน ก็ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยกิเลสธุลีได้ กล่าวคือ ในขณะที่โสดาปัตติมรรคละราคะที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ โมหะที่ประกอบในวิจิกิจฉาก็ถูกละไปด้วย จึงชื่อว่าเป็นไปกับด้วยราคะ โดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกัน

โดยการละ แม้ในขณะที่อรหัตตมรรคละรูปราคะและอรูปราคะ โมหะที่ประกอบในอุทธัจจะก็ถูกละไปด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้น แม้โมหะจะไม่มีราคะและโทสะประกอบร่วมกันโดยสหเชกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน ก็ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยกิเลสธุลีได้โดยปหาเนกัฏฐะ คือ อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่บุคคลพึงละร่วมกัน]

คำอธิบายสุตตันติกทุกนิกเขปะ

คำอธิบายนิเทศของวิชชูปมทุกะ

[๑๓๐๓] ในสุตตันติกทุกะ บทนิเทศแห่งสุตตันติกทุกะเหล่านั้นมีเนื้อความปรากฏชัดเจนแล้วโดยมาก เพราะข้าพเจ้าได้แจกแจงเนื้อความไว้ในเรื่องมาติกาแล้ว และเพราะบทนิเทศเหล่านั้นเข้าใจง่ายตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในหนหลังทีเดียว

อนึ่ง ความต่างกันในสุตตันติกทุกะนั้น มีดังนี้

ลำดับแรก ในวิชชูปมทุกะ ดังได้สดับมาว่า บุรุษผู้มีจักษุเดินทางไปในเวลาราตรีมีเมฆทึบ ทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้นเพราะความมืด สายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดไป ในขณะนั้นทางก็ปรากฏแก่เขาเพราะปราศจากความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ในครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่ปรากฏแก่เขา สายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดนั้น เมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สามความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทางก็ไม่ปรากฏ สายฟ้าแลบแล้วก็ขจัดความมืดไป

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่า :-

- การเจริญวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักษุในเวลามืด

- ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด

- เวลาที่แสงสว่างคือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบขึ้นกำจัดความมืด

- เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป

- การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยมรรค

- การเจริญวิปัสสนาของบุคคลเพื่อบรรลุสกทามิมรรค เหมือนการดำเนินไปครั้งที่สอง

- ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด

- เวลาที่แสงสว่างคือสกทาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด

- เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่สกทาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป

- การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยมรรค

- การเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามิมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่สาม

- ความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในเวลามืด

- เวลาที่แสงสว่างคืออนาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดคือโมหะที่ปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบกำจัดความมืดครั้งที่สาม

- เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏเมื่อความมืดหายไป

- การปรากฏของทาง ก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยมรรค

อนึ่ง แผ่นหินหรือแก้วมณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยสายฟ้า หามีไม่ สายฟ้าฟาดไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกทำลายแล้วทีเดียว สายฟ้าเมื่อฟาดไปอยู่ย่อมฟาดไปมิให้อะไรเหลือ ขึ้นชื่อว่าทางที่สายฟ้าผ่านไปแล้วจะไม่เป็นอย่างเดิมอีก ฉันใด ขึ้นชื่อว่ากิเลสที่อรหัตตมรรคประหาณไม่ได้ก็ไม่มี อรหัตตมรรคย่อมผ่าทำลายกิเลสทั้งสิ้น ฉันนั้น แม้อรหัตตมรรคก็เหมือนสายฟ้า เมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปย่อมให้สิ้นไปโดยไม่เหลือ ขึ้นชื่อว่าการกลับมาเกิดอีกของกิเลสที่อรหัตตมรรคประหาณแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่สายฟ้าผ่านไปแล้วไม่กลับมาเป็นอย่างเดิมอีก

คำอธิบายพาลทุกนิเทศ

[๑๓๐๗] ในนิเทศของพาลทุกะ ในบรรดาพาลธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่มีสภาพเป็นพาล) อหิริกะและอโนตตัปปะปรากฏชัดเจนแล้ว และยังเป็นมูลแห่งพาลธรรม ที่เหลือ

เพราะคนที่ไม่มีหิริและโอตตัปปะชื่อว่าไม่ทำอกุศลอะไรๆ ย่อมไม่มี ดังนั้น ธรรมทั้ง ๒ เหล่านั้นจึงตรัสแยกไว้ก่อนทีเดียว

แม้ธรรมที่มีสภาพขาว (สุกกธรรม) ก็มีนัยเดียวกัน ในกัณหทุกะก็เช่นเดียวกัน

คำอธิบายนิเทศของตปนียทุกะ

[๑๓๑๑] ในนิเทศของตปนียทุกะ พึงทราบความเร่าร้อนเพราะการกระทำและการมิได้กระทำ กล่าวคือ กายทุจริตเป็นต้นย่อมทำสัตว์ให้เร่าร้อนเพราะการทำกายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เร่าร้อนเพราะการไม่ทำกายสุจริตเป็นต้น อธิบายได้ว่า บุคคลย่อมเร่าร้อนว่า เราทำกายทุจริตแล้ว และย่อมเร่าร้อนว่า เรามิได้ทำกายสุจริตไว้ ย่อมเร่าร้อนว่า เราทำวจีทุจริตแล้ว ฯลฯ ย่อมเร่าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนสุจริตไว้

แม้บทว่า อตปนียา (ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน) ก็มีนัยเดียวกัน โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ทำความดีย่อมไม่เร่าร้อนว่า เราทำกายสุจริตแล้ว ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เรามิได้ทำกายทุจริตไว้ ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เราทำวจีสุจริตแล้ว ฯลฯ ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนทุจริตไว้ [๖๖]

คำอธิบายนิเทศของอธิวจนทุกะ

[๑๓๑๓] ในนิเทศของอธิวจนทุกะ [พึงทราบเนื้อความดังนี้]

คำว่า ยา เตสำ เตสำ ธมฺมานำ (ธรรมนั้นๆ อันใด) เป็นศัพท์รวบรวมเอาธรรมทั้งหมดไว้

สังขา คือ คำที่กล่าวขาน ความหมายก็คือ คำที่บุคคลกล่าวขานกัน

ถามว่า : บุคคลกล่าวขานกันอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมกล่าวขานด้วยอาการหลายประการอย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น สัตว์ รูปร่าง บุรุษ บุคคล นรชน มาณพ ชื่อติสสะ ชื่อทัตตะ เตียง ตั่ง ฟูก หมอน วิหาร บริเวณ ประตู หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า สังขา

[ข้อความตั้งแต่ เรา ของเรา เป็นต้นไปจนถึงชื่อทัตตะ เป็นอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติ

ที่อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่อาศัยขันธ์ ๕ ตั้งชื่อขึ้น ส่วนข้อความว่า เตียง ตั่ง เป็นต้น เป็นอุปาทาบัญญัติที่อาศัยหมู่รูปกลาปตั้งชื่อขึ้น]

สมัญญา คือ คำที่บุคคลหมายรู้

ถามว่า : บุคคลย่อมหมายรู้อย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมหมายรู้ว่า เรา ฯลฯ หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า สมัญญา

[คำว่า สมญฺญา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อญฺญายตีติ สมญฺญา (คำที่บุคคลรู้โดยพิเศษ) โดย สํ อุปสรรคมีความหมายว่า พิเศษ หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า สญฺญาย อญฺญายตีติ สมญฺญา (คำที่บุคคลหมายรู้) โดย สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สัญญา]

บัญญัติ คือ คำที่บุคคลตั้งไว้

[คำว่า ปญฺญตฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + ญป ธาตุ = ตั้งไว้ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺญปียตีติ ปญฺญตฺติ (คำที่บุคคลตั้งไว้โดยประการต่างๆ) อีกอย่างหนึ่ง ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ญาเปตีติ ปญฺญตฺติ (ธรรมซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ) ดังที่กล่าวไว้ในมาติกา]

โวหาร คือ คำที่บุคคลเรียกหา

ถามว่า : บุคคลย่อมเรียกหาอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลย่อมเรียกหาว่า เรา ของเรา ฯลฯ หน้าต่าง ดังนั้นจึงชื่อว่า โวหาร

ชื่อที่ปรากฏในปาฐะว่า นามํ (นาม) มี ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญนาม	ชื่อทั่วไป
๒. คุณนาม	ชื่อโดยคุณลักษณะ
๓. กิตติมนาม	ชื่อโดยการดำริตั้งขึ้น
๔. โอปปาติกนาม	ชื่อตามที่เกิดขึ้น

สามัญญนาม คือ ชื่อของพระราชาว่า มหาสัมมตะ เพราะมหาชนในคนต้นกัปทั้งหลายสมมุติกันตั้งไว้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสถึงว่า

มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ มหาสมฺมโตเตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๖๗]

"ดูกรวาเสฏฐะ อักษรแรกว่ามหาสัมมตะบังเกิดขึ้นแล้ว เพราะมหาชนสมมุติขึ้น"

คุณนาม คือ ชื่อที่ปรากฏโดยคุณลักษณะอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มีศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว

แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยชื่อเป็นต้นว่า ภควา อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ก็ชื่อว่าคุณนามโดยแท้ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สคุเณน มเหสิโน
คุเณน นามมุทฺเธยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต.

"พระพุทธเจ้าทรงมีพระนามโดยพระคุณของพระองค์นับไม่ถ้วน บัณฑิตพึงยกพระนามโดยพระคุณขึ้นแสดงแม้เป็นพันๆ อย่าง"

กิตติมนาม คือ ชื่อที่เหล่าญาติผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้กระทำสักการะแก่ทักขิไณยบุคคลทั้งหลายแล้วพากันคิดค้นขึ้นในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิดแล้ว แล้วกระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้น

โอปปาติกนาม คือ บัญญัติแรกที่ดำเนินไปในบัญญัติหลัง ชื่อเรียกแรกที่ดำเนินไปในชื่อเรียกหลัง เช่น พระจันทร์แม้ในกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์ มหาสมุทร ปฐพี บรรพตในกัปก่อนชื่อว่าบรรพต แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพต

แม้ชื่อทั้ง ๔ ประเภทนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันในเรื่องนี้

[คำว่า สามญฺญนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า สามญฺญํ จ ตํ นามญฺจาติ สามญฺญนามํ (ชื่อทั่วไป)
คำว่า คุณนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า คุณโต อาคตํ นามํ คุณนามํ (ชื่อที่มาแล้วโดยคุณลักษณะ)
คำว่า กิตฺติมนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณํ กิตฺติ, กิตฺติยา นิพฺพตฺตํ กิตฺติมํ (ชื่อที่เกิดขึ้น

ด้วยการกระทำ) คำว่า กิฏฺติม ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ + ฏฺติม ปัจจัย แปลง อ ใน ก เป็น อิ ในที่บางแห่งก็แปลงเป็น อุ ได้บ้าง มีรูปว่า กุฏฺติม เช่น กุฏฺติมมณิ (แก้วมณีที่ทำขึ้น, แก้วมณีเทียม)

คำว่า โอปปาติกนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปปตนํ อุปปาโต, อุปปาโต สีลํ ยสฺสาติ โอปปาติกํ, โอปปาติกํ จ ตํ นามํ จาติ โอปปาติกนามํ (ชื่อที่มีการตกไปในภายหลัง[จากชื่อแรก]เป็นปกติ)]

[๑๓๑๖] คำว่า นามกมฺมํ แปลว่า ชื่อที่กระทำไว้

คำว่า นามเธยฺยํ แปลว่า ชื่อที่ตั้งขึ้น

คำว่า นิรุตฺติ แปลว่า ชื่อที่นำเนื้อความออกมาแสดง

คำว่า พฺยญฺชนํ แปลว่า ชื่อที่แสดงเนื้อความ อนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสชื่อแสดงเนื้อความนั้นไว้อย่างนี้ เพราะแสดงเนื้อความให้ปรากฏ

คำว่า อภิลาโป แปลว่า ชื่อที่บุคคลเรียกเฉพาะ[สู่เนื้อความ]

[คำว่า นามกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่ออันบุคคลกระทำไว้ = กรียเตติ กมฺมํ, นามเมว กมฺมํ นามกมฺมํ.

คำว่า นามเธยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่ออันบุคคลตั้งไว้ = ธียติ ถปียตีติ เธยฺยํ, นามเมว เธยฺยํ นามเธยฺยํ.

โดยคำว่า เธยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ธา ธาตุ = ตั้งไว้ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ

คำว่า นิรุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่นำเนื้อความนั้นๆ ออกมาแสดง = ตํ ตํ อตฺถํ นิทฺธาเรตฺวา วทตีติ นิรุตฺติ.

คำว่า พฺยญฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่แสดงเนื้อความนั้นๆ = ตํ ตํ อตฺถํ พฺยญฺชยตีติ พฺยญฺชนํ

คำว่า อภิลาป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชื่อที่บุคคลเรียกเฉพาะ[สู่เนื้อความ] = อภิลปฺปตีติ อภิลาโป.]

คำว่า สพฺเพว ธมฺมา อธิวจนปถา (ธรรมทั้งหมดเป็นเหตุของนามบัญญัติ

อันอาศัยศัพท์เป็นไป) หมายความว่า ธรรมที่มิใช่เหตุของนามบัญญัติอันอาศัยศัพท์เป็นไป ย่อมไม่มี ธรรมอย่างหนึ่งย่อมรวมลงในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประมวลลงในธรรมอย่างหนึ่ง

ถามว่า : ธรรมทั้งหมดประมวลลงในธรรมอย่างหนึ่งได้อย่างไร

ตอบว่า : ธรรมอย่างหนึ่งคือนามบัญญัติย่อมประมวลลงในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด ขึ้นชื่อว่าสัตว์หรือสังขารที่พ้นไปจากชื่อ หามีไม่

แม้ต้นไม้ในดงและภูเขาเป็นต้นก็ยังเป็นภาระ[เพื่อการตั้งชื่อ]ของชาวชนบท เพราะชาวชนบทเหล่านั้นเมื่อถูกถามว่า ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ก็จะบอกชื่อที่ตนรู้จักว่า ต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียนหรือต้นทองกวาว พวกเขาไม่รู้จักชื่อต้นไม้ใด ก็จะพูดว่าต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ แม้คำนั้นก็เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นของต้นไม้นั้นนั่นเอง

แม้ปลาและเต่าเป็นต้นในทะเลก็มีนัยเดียวกัน

สองทุกะนอกจากนี้ [นิรุตติทุกะและปัญญัตติทุกะ] มีเนื้อความเหมือนอธิวจนทุกะนี้

คำอธิบายนิเทศของนามรูปทุกะ

[๑๓๑๖] ในนิเทศของนามรูปทุกะ ชื่อว่านาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ[ของตน] สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ และสภาวะยัง[อารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษ]ให้น้อมลงในตน

[คำว่า นาม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะตั้งชื่อ[ของตน] = นามํ กโรตีติ นามํ.

(เมื่อควรกล่าวว่า นามกรณ ให้ลบ กรณ ศัพท์เพื่อย่อคำ) หมายถึง นามขันธ์ ๔ และนิพพาน

- สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ = อารมฺมณาภิมุขํ นมตีติ นามํ.

(นมุ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง นามขันธ์ ๔ ไม่นับนิพพานที่ไม่น้อมไปสู่อารมณ์ เพราะเป็นสภาวะที่ถูกรับรู้ ไม่ใช่ผู้รู้เหมือนจิตและเจตสิก

- สภาวะที่ยังอารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษให้น้อมลงในตน = นาเมนฺตีติ นามํ (นมุ ธาตุ

+ เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) หมายถึง นามขันธ์ ๔ และนิพพาน เพราะนามขันธ์ ๔ ต้องรับเอาอารมณ์อยู่เสมอ ส่วนนิพพานก็ยังธรรมอันไม่มีโทษ คือ มรรค ผล ปัจจเวกขณญาณ และอภิญญาเป็นต้นให้น้อมลงในตน เพราะเป็นอารัมมณาธิปติปัจจัย]

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ขันธ์ ๔ ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ[ของตน] อุปมาเหมือนพระนามว่า มหาสัมมตะ เป็นชื่อของพระเจ้ามหาสัมมตะพระองค์นั้น เพราะมหาชนสมมุติแล้ว ฉันใด หรือว่ามารดาและบิดาตั้งชื่อที่กระทำขึ้นแก่บุตรอย่างนี้ว่า ลูกนี้จงชื่อว่าติสสะ ลูกนี้จงชื่อว่า ปุสสะ ฉันใด หรือชื่อที่ปรากฏโดยคุณลักษณะว่า พระธรรมกถึก พระวินัยธร ฉันใด ชื่อของขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น ฉันนั้นหามิได้ เพราะเวทนาเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นทำชื่อของตนโดยแท้ เหมือนมหาปฐพีเป็นต้น เมื่อเวทนาเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อเวทนาเป็นต้นนั้นก็ย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ ที่จริงแล้วใครๆ จะพูดถึงเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา หามีไม่ หน้าที่ในการตั้งชื่อเวทนานั้นก็ไม่มี

เมื่อปฐพีเกิดขึ้นแล้ว หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าปฐพี มิได้มี เมื่อจักรวาล เขาสิเนรุ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวนักษัตร เกิดขึ้นแล้ว หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่า จักรวาล เจ้าจงชื่อว่า สิเนรุ เจ้าจงชื่อว่า นักษัตร มิได้มี ชื่อเกิดขึ้นแล้วนั่นแหละย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ (นามบัญญัติที่ตกไปท้ายบัญญัติแรก) ฉันใด เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉันนั้น หน้าที่ในการตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา มิได้มี เมื่อเวทนานั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าเวทนาก็ย่อมเกิดขึ้นนั่นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ

แม้สัญญาขันธ์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน จริงอย่างนั้น เวทนาก็ชื่อว่าเวทนานั่นแหละ สัญญาก็ชื่อว่าสัญญา สังขารก็ชื่อว่าสังขาร และวิญญาณก็ชื่อว่าวิญญาณเหมือนกัน แม้ในอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่าพระนิพพานนั่นแหละแม้ในกาลทุกเมื่อ ดังนั้น ขันธ์ ๔ จึงชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ

อนึ่ง ในบรรดานามเหล่านี้ ขันธ์ ๔ ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ ดังจะเห็นได้ว่า ขันธ์ ๔ เหล่านั้นน้อมไปมุ่งเฉพาะต่ออารมณ์

แม้นามธรรมทั้งหมดก็ชื่อว่า นาม เพราะเป็นสภาวะยัง[อารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษ]ให้น้อมลงในตน ดังจะเห็นได้ว่า ขันธ์ ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์ นิพพานย่อมยังธรรมไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นอารัมมณาธิปติปัจจัย

คำอธิบายนิเทศของอวิชชาทุกะ

[๑๓๑๘] พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดอวิชชาและภวตัณหา เพื่อแสดงความเป็นไปต่อเนื่องอย่างยิ่งของวัฏมูล

[พระพุทธองค์ทรงแสดงอวิชชาภวตัณหาทุกะต่อจากนามรูปทุกะเพื่อแสดงว่า อวิชชาย่อมปิดบังโทษของวัฏฏทุกข์ ตัณหาที่ไม่เห็นโทษเพราะถูกปิดบังไว้ย่อมยินดีวัฏธรรม ดังนั้น วัฏมูลแห่งทุกข์ในวัฏฏะก็คืออวิชชาและภวตัณหา]

คำอธิบายนิเทศของภวทิฏฐิ

[๑๓๒๐] คำว่า ภวิสฺสติ อตฺตา จ โลโก จ (อัตตาและโลกจักเกิด) หมายความว่า ทิฏฐิที่ยึดมั่นโดยลักษณะยึดถือเบญจขันธ์ว่าเป็นอัตตาและโลก แล้วยึดมั่นว่าเบญจขันธ์นั้นจักเกิด ชื่อว่า สัสสตทิฏฐิ

ทิฏฐิที่สองซึ่งยึดมั่นโดยลักษณะว่าเบญจขันธ์นั้นจักไม่เกิด ชื่อว่า อุจเฉททิฏฐิ

คำอธิบายนิเทศของปุพพันตานุทิฏฐิทุกะ

[๑๓๒๖] คำว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ (ปรารภส่วนอดีต) หมายความว่า ทำส่วนอดีตให้เป็นอารมณ์ พระพุทธองค์ทรงถือเอาปุพพันตานุทิฏฐิ ๑๘ ที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรด้วยคำนี้

คำว่า อปรนฺตํ อารพฺภ (ปรารภส่วนอนาคต) หมายความว่า ทำส่วนอนาคตให้เป็นอารมณ์ พระพุทธองค์ทรงถือเอาอปรันตานุทิฏฐิ ๔๔ ที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรนั้นด้วยคำนี้

คำอธิบายนิเทศของโทวจัสสตา

[๑๓๓๒] ในนิเทศของโทวจัสสตา คำว่า สหธมฺมิเก วุจฺจมาเน (เมื่อถูกว่ากล่าวโดยสิกขาบท) หมายความว่า เมื่อภิกษุถูกว่ากล่าวโดยชี้ถึงวัตถุปรับอาบัติในสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้อันได้ชื่อสหธรรมิกว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้ นิมนต์ท่านแสดงอาบัติ นิมนต์ท่านออกจากอาบัติ นิมนต์ท่านรักษาอาบัติ

[คำว่า สหธมฺมิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห สิกฺขิตพฺโพ ธมฺโม สหธมฺโม (ธรรม[คืออธิศีลสิกขาเป็นต้น]ที่พึงประพฤติร่วมกัน)
- สหธมฺเม ภวํ สหธมฺมิกํ (สิกขาบทที่มีในธรรมที่พึงประพฤติร่วมกัน)]

ในคำว่า โทวจสฺสายํ (กิริยาของผู้ว่ายาก) เป็นต้น คำว่า โทวจัสสายะ คือ กรรมของผู้ว่ายากโดยการประท้วงตอบบ้าง โดยไม่ยอมรับโอวาทโดยเคารพบ้าง ซึ่งถูกตักเตือนอยู่อย่างนี้

กิริยาของผู้ว่ายากนั้นนั่นแหละ ได้ชื่อว่า โทวจัสสัง (ความเป็นผู้ว่ายาก) ก็มี

คำว่า โทวจัสสิยะ คือ ภาวะของความเป็นผู้ว่ายากนั้น

ศัพท์อื่นจากนี้ [คือ โทวจสฺสตา] เป็นคำไวพจน์ของบทว่า โทวจสฺสิยํ นั้นแหละ

[คำว่า โทวจสฺสาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพฺพจสฺส กมฺมํ โทวจสฺสํ (ทุพฺพจ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)
- โทวจสฺสํ เอว โทวจสฺสายํ (โทวจสฺส ศัพท์ + อาย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า โทวจสฺสิย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพฺพจสฺส กมฺมํ โทวจสฺสํ (ทุพฺพจ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)
- โทวจสฺสสฺส ภาโว โทวจสฺสิยํ.
  (โทวจสฺส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต ลง อิ อักษรเป็นอาคม)]

คำว่า วิปฺปฏิกูลคาหิตา แปลว่า ความยึดเอาฝ่ายขัดแย้ง

คำว่า วิปัจจนีกสาตะ คือ ผู้พอใจในทางโต้แย้งที่เรียกว่าความยึดเอาฝ่ายขัดแย้ง คำนี้เป็นชื่อของบุคคลผู้ได้รับความสุขโดยพอใจว่า เราพูดคำแย้งที่เหมือนลิ่มสลักแล้ว ทำเขาให้นิ่งเงียบด้วยคำเพียงคำเดียว

คำว่า วิปัจจนีกสาตตา (ความพอใจในทางโต้แย้ง) คือ ภาวะของบุคคลผู้พอใจในทางโต้แย้งนั้น

คำว่า อนาทริยะ (ความไม่เคารพ) คือ ภาวะของบุคคลผู้ไม่เคารพ โดยเนื่องด้วยการไม่รับเอาโอวาท

คำอื่น[คือ อนาทรตา] เป็นคำไวพจน์ของบทว่า อนาทริย นั้น

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่ไม่เคารพ ชื่อว่า อนาทรตา (ความเป็นผู้ไม่เคารพ) [นตฺถิ อาทโร ยสฺสาติ อนาทโร, อนาทรสฺส ภาโว อนาทรตา]

คำว่า อคารวตา (ความไม่นับถือ) คือ ภาวะที่ไม่นับถืออันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่โดยเคารพ[ในผู้หนักแน่นด้วยคุณธรรม]

คำว่า อัปปฏิสสวตา (ความไม่รับฟัง) คือ ความไม่ยอมเชื่อฟังอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ร่วมกับผู้ปกครอง

[คำว่า อปฺปฏิสฺสวตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏิสฺสวนำ ปฏิสฺสโว (ปติ บทหน้า + สุ ธาตุ = ฟัง + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นตฺถิ ปฏิสฺสโว ยสฺสาติ อปฺปฏิสฺสโว (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- อปฺปฏิสฺสวสฺส ภาโว อปฺปฏิสฺสวตา (อปฺปฏิสฺสว ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

คำว่า อยำ วุจฺจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า กิริยาเห็นปานนี้ได้ชื่อว่า โทวจัสสตา (กิริยาของผู้ว่ายาก)

อนึ่ง กิริยาของผู้ว่ายากนี้ โดยองค์ธรรมคือขันธ์ ๔ ที่เป็นไปโดยอาการนั้น หรือเป็นสังขารขันธ์อย่างเดียว

แม้ความมีมิตรชั่ว (ปาปมิตฺตตา) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน เพราะไม่มีเจตสิก-

ธรรมคือความเป็นผู้ว่ายากหรือความมีมิตรชั่วเป็นต้นโดยเฉพาะ [คือ ไม่มีโทวจัสสตา-เจตสิกหรือปาปมิตตตาเจตสิกเหมือนผัสสะและเวทนาเป็นต้น แต่หมายถึงนามขันธ์ ๔ หรือสังขารขันธ์คือเจตนา]

[เจตนาเป็นประธานในสังขารขันธ์ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นสังขารขันธ์ เพราะหมายถึงเจตนาอันเป็นประธานดังกล่าว]

[๑๓๓๓] คำว่า อสัทธา คือ คนที่ไม่มีศรัทธา หมายความว่า เขาย่อมไม่เชื่อพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า ทุสฺสีลา (ผู้ไม่มีศีล) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าความไม่ดีของศีลหามีไม่ ความหมายคือ ผู้ไร้ศีล

[โดยทั่วไป ทุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ทุฏฺฐุ (ไม่ดี) แต่ในที่นี้ คำว่า ทุสฺสีล นี้ใช้ในความหมายว่า อภาว (ไม่มี) เพราะความไม่ดีของศีลหามีไม่ คำว่า ทุสฺสีล จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สีลํ เยสนฺติ ทุสฺสีลา]

คำว่า อปฺปสฺสุตา (ผู้ปราศจากการสดับ) คือ ผู้เว้นจากการสดับตรับฟัง

[โดยทั่วไป อปฺป ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า น้อย แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปหริเต (ไม่มีของเขียว) ท่านจึงไข อปฺป ศัพท์ว่า รหิต (เว้น)]

คำว่า มจฺฉรี คือ ผู้มีความตระหนี่ ๕ อย่าง

คำว่า นิปฺปญฺญา แปลว่า ผู้ไร้ปัญญา

ชื่อว่า เสวนา (การเสพ) โดยเนื่องด้วยการคบหา

การเสพที่มีกำลัง ชื่อว่า นิเสวนา (การเสพคุ้น)

การเสพโดยส่วนทั้งปวง [คือ ทางกาย วาจา ใจ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง] ชื่อว่า สังเสวนา (การเสพมั่นคง)

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ นิ และ สํ] ตรัสการเสพทั้ง ๓ บท ทีเดียว

คำว่า ภชนา (การคบ) หมายความว่า การเข้าไปใกล้

การคบโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า สัมภชนา (การคบหามั่นคง)

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเพิ่มบทด้วยอุปสรรค [คือ สํ]

[การเสพ (เสวนา) คือ การประพฤติตามบุคคลที่เคารพนับถือโดยแม้ว่าจะมิได้เข้าไปใกล้ก็ตาม ส่วนการคบ (ภชนา) คือ การเข้าไปใกล้แล้วอยู่ร่วมกัน ท่านจึงกล่าวว่า “คำว่า ภชนา (การคบ) หมายความว่า การเข้าไปใกล้” ดังนั้น แม้ ภช ธาตุจะมีความหมายว่า เสพ (เสวายํ) เหมือน สิวุ ธาตุใน เสวนา ก็มีลักษณะต่างกันตามที่กล่าวมานี้]

คำว่า ภตฺติ (ความภักดี) คือ ความจงรักอย่างแน่วแน่

ความภักดีโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า สัมภัตติ (ความภักดีมั่นคง)

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค[คือ สํ] ตรัสความภักดีมั่นคงด้วยบท ทั้งสอง

คำว่า ตัสมฺปวงฺกตา แปลว่า ความน้อมไปด้วยกายและใจในบุคคลเหล่านั้น ความหมายก็คือ ความเอียงไป ความโอนไป ความโน้มน้าวไปในบุคคลเหล่านั้น

[๑๓๓๔] แม้นิเทศของโสวจัสสตาทุกะ ก็พึงทราบตามนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว

คำอธิบายนิเทศของอาปัตติกุสลตาทุกะ

[๑๓๓๖] คำว่า ปญฺจปิ อาปตฺติขนฺธา (อาบัติทั้ง ๕ หมวด) หมายถึง อาบัติ ๕ หมวดเหล่านี้ตามนิเทศแห่งมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ และ ทุกกฏ

คำว่า สตฺตปิ อาปตฺติกฺขนฺธา (อาบัติทั้ง ๗ หมวด) หมายถึง อาบัติ ๗ หมวด

เหล่านี้ตามนิเทศแห่งวินัย [คัมภีร์อุภโตวิภังค์ มหาวรรค และจูฬวรรคนอกจากมาติกา] คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

ในบรรดาอาบัติเหล่านั้น อาปัตติกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ) คือ ปัญญาที่รู้ขอบเขตของอาบัติเหล่านั้นพร้อมด้วยวัตถุ (เหตุทำให้ต้องอาบัติ)

อาปัตติวุฏฐานกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ) คือ ปัญญาที่รู้ขอบเขตของการออกจากอาบัติพร้อมด้วยกรรมวาจา

คำอธิบายนิเทศของสมาบัติกุสลตา

[๑๓๓๘] ชื่อว่า สมาบัติ เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลพึงเข้า

สมาปัตติกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) คือ ปัญญาที่รู้ขอบเขตของอัปปนาพร้อมด้วยบริกรรม

ชื่อว่า สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ) ย่อมมีได้เพราะมี[บริกรรม]ปัญญาอันเป็นเหตุออก[จากสมาบัติ]ในสมัยนั้นไม่ผิดพลาดว่า เราจักออกจากสมาบัติเมื่อพระจันทร์ พระอาทิตย์ หรือดาวนักษัตรโคจรมาสู่ที่นี้แล้ว

คำอธิบายนิเทศของธาตุกุสลตาทุกะ

[๑๓๔๐] ธาตุกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ) คือ ปัญญาในการเรียน มนสิการ ฟัง ทรงจำ และรู้ขอบเขตของธาตุ ๑๘

[ปัญญาที่เรียนคำบาลีที่แสดงธาตุ ชื่อว่า ปัญญาในการเรียน (อุคคหปัญญา)

ปัญญาที่กำหนดคำบาลีดังกล่าวไว้ในใจ ชื่อว่า ปัญญาในมนสิการ (มนสิการปัญญา)

ปัญญาในการฟังเนื้อความของธาตุ ชื่อว่า ปัญญาในการฟัง (สวนปัญญา)

ปัญญาในการทรงจำคำบาลีที่แสดงธาตุพร้อมทั้งคำอธิบาย ชื่อว่า ปัญญาในการทรงจำ (ธารณปัญญา)

ปัญญาที่รู้ขอบเขตของธาตุโดยสภาวะมีจักขุธาตุเป็นต้นและโดยจำนวนว่าธาตุมี ๑๘ อย่าง ชื่อว่า ปัญญาที่รู้ขอบเขตของธาตุ (ปริจเฉทชานนกปัญญา)]

มนสิการกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ) คือ ปัญญาในการเรียนและมนสิการธาตุเหล่านั้นนั่นเอง

[ความรู้ทั้งหมดที่เกี่ยวกับธาตุ จัดเป็นธาตุกุสลตา ส่วนมนสิการกุสลตาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธาตุกุสลตาเท่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการเรียนและมนสิการธาตุเหล่านั้นเป็นมนสิการกุสลตา]

คำอธิบายนิเทศของอายตนกุสลตาทุกะ

[๑๓๔๒] อายตนกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ) คือ ปัญญาในการเรียน มนสิการ ฟัง ทรงจำ และรู้ขอบเขตของอายตนะ ๑๒

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาความเป็นผู้ฉลาดทั้งสามอย่างนั้น [ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ มนสิการ และอายตนะ] ความรู้ทั้งปวง คือ การเรียน มนสิการ การฟัง การใคร่ครวญ การแทงตลอด และการพิจารณา ย่อมสมควร

ในเรื่องนั้น การฟัง การเรียน และการพิจารณา เป็นปัญญาฝ่ายโลกิยะ การแทงตลอดเป็นปัญญาฝ่ายโลกุตตระ การใคร่ครวญและมนสิการเป็นปัญญาผสมทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ

[ปัญญาคือการใคร่ครวญที่เรียกว่า สัมมสนะ เป็นการใคร่ครวญพิจารณาให้เข้าใจถึงไตรลักษณ์ในระดับจินตามยปัญญา และเป็นการใคร่ครวญที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์ในระดับสัมมสนญาณเป็นต้น จึงจัดเป็นโลกิยะ ส่วนการใคร่ครวญที่ประกอบด้วยมรรคญาณย่อมขจัดนิจจสัญญาเป็นต้นได้ จึงจัดเป็นโลกุตตระได้ในขณะเกิดมรรคจิต

พึงสังเกตว่าในที่นี้ท่านกล่าวถึงการใคร่ครวญที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ ดังนั้น คำว่าการใคร่ครวญ จึงมิใช่หมายถึงการตรึกนึกคิดด้วยวิตกอันจัดเป็นจินตามยปัญญา แต่ยังหมายรวมถึงการใคร่ครวญที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณอันจัดเป็นภาวนามยปัญญา]

คำว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร) เป็นต้น จักแจ่มแจ้งในปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

ปฏิจจสมุปปาทกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท) คือ ปัญญาที่รู้ว่าผลมีสังขารเป็นต้นนี้ย่อมมีได้เพราะเหตุคืออวิชชาเป็นต้นนี้

คำอธิบายนิเทศของฐานาฐานกุสลตาทุกะ

[๑๓๔๔] ในนิเทศของฐานาฐานกุสลตาทุกะ แม้บททั้งสองเหล่านี้ คือ เหตู ปจฺจยา (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) ก็เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

[ในฐานะอื่นมีข้อแตกต่างระหว่างเหตุกับปัจจัย กล่าวคือ เหตุ หมายถึง เหตุที่ก่อให้เกิดผลใหม่ซึ่งเรียกว่า ชนกเหตุ ส่วนปัจจัยเป็นเหตุอุปถัมภ์ที่เรียกว่า อุปัตถัมภกเหตุ แต่ที่นี้ทั้งสองอย่างมีลักษณะเหมือนกัน ไม่มีข้อแตกต่างเช่นนั้น]

โดยแท้จริงแล้ว จักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้นรับรูปเป็นอารมณ์ โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณเป็นต้นเช่นเดียวกัน อีกทั้งเมล็ดมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้น

พึงทราบเนื้อความในนัยที่ ๒ ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า เย เย ธมฺมา (ธรรมเหล่าใดๆ) เป็นศัพท์แสดงธรรมอันเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน

คำว่า เยสํ เยสํ (แก่ธรรมเหล่าใดๆ) เป็นศัพท์แสดงธรรมอันเกิดจากปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน

[จักขุประสาทมีสภาวะต่างกันกับโสตวิญญาณ ไม่เหมาะสมแก่โสตวิญญาณ และไม่ก่อให้เกิดโสตวิญญาณ จึงสามารถกล่าวได้ว่าจักขุประสาทเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกันกับโสตวิญญาณ อีกอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณมีสภาวะต่างกันกับโสตวิญญาณ จักขุประสาทที่เป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญาณจึงเป็นปัจจัยที่มีสภาวะต่างกัน ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า น เหตู น ปจฺจยา (ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย) หมายความว่า จักขุ-ประสาทไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณที่เกิดขึ้นรับเสียงเป็นอารมณ์ โสตประสาท

เป็นต้นไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณที่เหลือเป็นต้น อีกทั้งเมล็ดมะม่วงเป็นต้นก็ไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นของต้นตาลเป็นต้น

คำอธิบายนิเทศของอัชชวะและมัททวะ

[๑๓๔๖] ในนิเทศของอัชชวะและมัททวะ มีเพียงบทว่า นีจจิตฺตตา (ความเจียมใจ) เป็นความต่างกัน

เนื้อความบทนั้นมีดังนี้ คำว่า นีจจิตตะ คือ ผู้เจียมใจโดยไม่มีมานะ

คำว่า นีจจิตตตา คือ ความเจียมใจ

[ในปทภาชนีย์ของ จิตฺตุชุกตา, จิตฺตมุทุตา ไม่มีบทว่า นีจจิตฺตตา บทนี้จึงเป็นความต่างกันในนิเทศนี้ ที่จริงแล้วคำว่า อชฺชโว, อชฺชวตา ในนิเทศของอัชชวะ มีเนื้อความเหมือนกับคำว่า อุชุตา, อุชุกตา ในปทภาชนีย์ของ จิตฺตุชุกตา และคำว่า มุทุตา, มทฺทวตา ในนิเทศของมัททวะก็มีเนื้อความเหมือนกับคำว่า มุทุตา, มทฺทวตา ในปทภาชนีย์ของ จิตฺตมุทุตา]

หมู่บทที่เหลือปรากฏแล้วในปทภาชนีย์แห่งจิตตุชุกตาและจิตตมุทุตา

คำอธิบายนิเทศของขันติทุกะ

[๑๓๔๘] ในนิเทศของขันติ [ความอดทน]ชื่อว่า ขันติ เพราะเป็นสภาวะอดทน

คำว่า ขมนตา (กิริยาที่อดทน) คือ อาการแห่งความอดทน

คำว่า อธิวาสนตา (สภาวะอดกลั้น) คือ สภาวะทำให้อดกลั้น กล่าวคือ ทำให้ยกขึ้นเหนือตนอยู่ ไม่คัดค้าน ไม่ดำรงอยู่โดยการต่อต้าน

[คำว่า อธิวาสนตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิวาเสนฺติ เอตายาติ อธิวาสนา.
  (อธิ บทหน้า + วส ธาตุ + ณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)
- อธิวาสนาเยว อธิวาสนตา (อธิวาสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อธิวาสนา แปลตามศัพท์ว่า สภาวะทำให้อยู่เหนือตน โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปริ (เหนือตน) คือ อดกลั้นให้กายกรรมหรือวจีกรรมที่หยาบช้าของผู้อื่นอยู่เหนือตน โดยไม่ปฏิเสธคัดค้าน หรือทำอากัปกิริยาที่ต่อต้าน]

คำว่า อจัณฑิกกะ (ความไม่ดุร้าย) คือ ภาวะแห่งความไม่ดุร้าย

ในคำว่า อนสุโรโป (ความไม่ปากร้าย) คำว่า อสุโรปะ คือ คำที่เปล่งออกมาชั่วเพราะยกขึ้นพูดไม่ดี

ชื่อว่า อนสุโรปะ (ความไม่ปากร้าย) เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับความปากร้ายนั้น ความหมายก็คือ วาจาที่เปล่งออกมาดี

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงเหตุไว้โดยชื่อของผล (ผลูปจาระ)

[คำว่า อนสุโรป แปลตามศัพท์ว่า คำที่ยกขึ้นพูดไม่ดีหามิได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมา โรปียเตติ สุโรโป.
  (สุ บทหน้า + รุห ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- น สุโรโป อสุโรโป (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- น อสุโรโป อนสุโรโป (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้คำนั้นจะเป็นชื่อของวาจาโดยตรง ก็เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงความอดทนอันเป็นเหตุ]

คำว่า อตฺตมนตา จิตฺตสฺส (ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม) หมายความว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนด้วยโสมนัส คือ มีสภาพจิตเป็นของตนนั่นแหละ ความหมายคือ การที่จิตไม่แปรปรวน [จิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเป็นจิตปกติของบุคคล คือตน ส่วนจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเป็นจิตแปรปรวนจากสภาวะเดิมของตน]

[คำว่า อตฺตมนตา ใน อตฺตมนตา จิตฺตสฺส ที่ปรากฏในที่นี้ และในมาติกา ข้อ ๙ แปลว่า ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม โดยถือว่า อตฺตมน เป็นพหุพพีหิสมาส ดังอุทาหรณ์

ว่า อตฺตมนา ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุํ (ภิกษุปัญจวัคคีย์ปลาบปลื้มยินดีภาษิตของพระผู้มีพระภาค), สา เทวตา อตฺตมนา โมคฺคลฺลาเนน ปุจฺฉิตา (เทวดานั้นอันท่านพระโมคคัลลานะถามได้ปลาบปลื้มใจแล้ว) และลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์พหุพพีหิสมาส แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๘๗) ก็อธิบายคำนี้ว่า

อตฺตา มโน ยสฺส อตฺตมโน. ทุฏฺจสฺส หิ มโน อตฺตา นาม น โหติ, ตสฺส ภาโว อตฺตมนตา, ปาโมชฺชํ.[๖๘]

"คำว่า อัตตมนะ คือ ผู้มีใจเป็นของตน เพราะใจของผู้โกรธแล้วไม่ชื่อว่าเป็นของตน คำว่า อัตตมนตา คือ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน หมายถึง ความปลาบปลื้ม"

คำแปลข้างต้นว่า "ความมีใจเป็นของตน ความมีใจปลาบปลื้ม" เป็นคำแปลที่เข้าใจง่ายตามภาษาไทย และสอดคล้องกับหลักฐานข้างต้น แต่คัมภีร์อัฏฐสาลินีแสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตมน เป็นสองนัย ตามนัยแรกในมาติกา (ข้อ ๑๐) ท่านเชื่อม มน เข้ากับ ตา ปัจจัยที่ลงในภาวตัทธิต แล้วจึงวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสต่อมาว่า มนสฺส ภาโว มนตา, อตฺตโน มนตา อตฺตมนตา ส่วนในที่นี้ท่านเชื่อมสมาส อตฺต และ มน เป็นตัปปุริสสมาสก่อน แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตต่อมาว่า อตฺตโน มโน อตฺตมโน, อตฺตมนสฺส ภาโว อตฺตมนตา ตามมตินี้ต้องแปล อตฺตมนตา จิตฺตสฺส ว่า "ความเป็นใจของตนแห่งจิต" รูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างในคัมภีร์นี้มีคำแปลในภาษาไทยเหมือนกัน แต่มีรูปวิเคราะห์ได้สองอย่างตามหลักภาษา]

คำอธิบายนิเทศของโสรัจจทุกะ

[๑๓๔๙] ในนิเทศของโสรัจจะ คำว่า กายิโก อวีติกฺกโม (ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย) คือ กายสุจริต ๓ อย่าง

คำว่า วาจสิโก อวีติกฺกโม (ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา) คือ วจีสุจริต ๔ อย่าง

พระพุทธองค์ทรงถือเอาอาชีวัฏฐมกศีลซึ่งปรากฏทางกายและวาจาด้วยคำว่า กายิกวาจสิโก (ทางกายและวาจา) นี้

[อาชีวัฏฐมกศีล คือ ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘ กล่าวคือ การงดเว้นจากมิจฉาชีพเป็นข้อที่ ๘ โดยมีการงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ อยู่ต้น

คำว่า อาชีวฏฺฐมก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาชีโว อฏฺฐโม ยสฺสาติ อาชีวฏฺฐมกำ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- อาชีวฏฺฐมกำ จ ตำ สีลญฺจาติ อาชีวฏฺฐมกสีลำ (วิเสสนบุรพพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า อิทำ วุจฺจติ โสรจฺจำ (ข้อนี้ได้ชื่อว่าโสรัจจะ) นั้น ตรัสชื่อโสรัจจะไว้ เพราะงดเว้นจากบาปด้วยดี

[คำว่า โสรจฺจ แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้งดเว้นด้วยดี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอรมตีติ โอรโต (อว บทหน้า + รมุ ธาตุ = งดเว้น + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สุฏฺฐุ โอรโต โสรโต (ปาทิบุรพพบทกรรมธารยสมาส)
- โสรตสฺส ภาโว โสรจฺจำ (โสรต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม ในมาติกา (ข้อ ๑๒๔) ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ โสรจฺจ ว่า สุรตสฺส ภาโว โสรจฺจำ (ความเป็นผู้ยินดีร่าเริงในสุจริตกรรมอันดีงาม) ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุรต (สุ บทหน้า + รมุ ธาตุ + ต ปัจจัย) + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต]

คำว่า สพฺโพปิ สีลสำวโร (แม้ศีลสังวรทั้งหมด) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อรวบรวมแสดงศีลทางใจ เพราะบุคคลมิใช่ประพฤติอนาจารทางกายและทางวาจาเท่านั้น แม้ทางใจก็ประพฤติได้เหมือนกัน

[ตามปกติศีลเป็นการสำรวมทางกายและวาจา แต่ภิกษุผู้สำรวมเป็นอย่างดีย่อมจะระมัดระวังไม่ให้ประพฤติอนาจารทางใจ เช่น การยินดีเงินและทองที่บุคคลอื่นฝากให้ เป็นต้น ในที่นี้จึงตรัสถึงศีลสังวรทั้งหมดเพื่อหมายรวมถึงศีลทางใจอีกด้วย]

คำอธิบายนิเทศของสาขัลยทุกะ

[๑๓๕๐] ในนิเทศของสาขัลยะ คำว่า อณฺฑกา (เป็นปม) หมายความว่า เกิดเป็นปมด้วยวาจาปริภาษ และเย้ยหยันเป็นต้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยโทสะ เหมือนกับปมที่เกิดขึ้นในต้นไม้ที่มีโทษ[คือรอยแตก]

คำว่า กกฺกสา (เป็นของเสีย) หมายความว่า วาจาชั่ว คือ เป็นของเสียเช่นเดียวกับต้นไม้ที่เสียย่อมมีผงไม้ไหลออกมา วาจาชั่วดังกล่าวเป็นราวกะเสียดสีโสตเข้าไป ดังนั้นจึงตรัสว่า เป็นของเสีย

[ข้อความว่า “เป็นราวกะเสียดสีโสตเข้าไป” หมายถึง การก่อให้เกิดโทสะและโทมนัสในกระแสจิตที่เกิดทางโสตทวารอันได้ยินเสียง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อุปริขยา คือ การยกขึ้นกล่าวให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑) ว่า อวหสนฺตมิว เทววิมานสิรึ (มณฑปอันราวกะเย้นหยันสิริแห่งเทพวิมานอยู่)

คำว่า อุปริกฺขฺยา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุปริ บทหน้า + ขฺยา ธาตุ = กล่าว + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า “คำที่บุคคลกล่าวในเบื้องบน, คำที่บุคคลยกขึ้นกล่าว” คำนี้ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา แต่ปรากฏในคัมภีร์นิยามพม่าชื่อเตวียนจีนิยาม (ข้อ ๒๒) ว่า “คำที่บุคคลพูดโดยยกสิ่งที่ไม่สามารถทำได้ให้เหมือนสามารถทำได้ ชื่อว่า อุปริกขยา มีประโยชน์เพื่อให้คำสละสลวย” ท่านยกตัวอย่างว่า สมฺปฏิจฺฉนฺตํ วิย สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ (สัมปฏิจฉน-จิตที่เหมือนรับ[อารมณ์]อยู่ ความจริงแล้วจิตเป็นธรรมชาติไม่มีมือ จึงรับอารมณ์เหมือนรับวัตถุสิ่งของไม่ได้ แต่ในที่นี้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่สามารถทำได้ให้เหมือนสามารถทำได้ จึงจัดเป็นอุปริกขยา

ตามหลักอลังการถือว่าถ้อยคำที่ยกขึ้นกล่าวในลักษณะนี้ชื่อว่า สมาธิคุณ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน แบ่งออกเป็น ๖ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ (คาถา ๑๕๐-๑) คือ

๑. ปาณิธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิต เช่น การหลับ เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต

๒. รูปธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยรูป เช่น การดำน้ำ เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป

๓. รสธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรส เช่น รสหวาน รสขม เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรสมีจิตเป็นต้น คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส

๔. ทฺรวธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยความเหลวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนเป็นของเหลว

๕. กัตตุธัมมสมาธิ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกิริยาได้ เช่น ความอายของคนเป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตามีอาวุธเป็นต้น คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เหมือนเป็นกัตตา

๖. กฐินธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่แข็ง ซึ่งเนื่องด้วยกิริยาการทำลายเป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง

อย่างไรก็ตาม สมาธิคุณข้างต้นไม่ประกอบด้วยอุปมาโชตกศัพท์มี วิย หรือ อิว ศัพท์เป็นต้น โบราณาจารย์ชาวพม่าจึงบัญญัติอุปริกขยาขึ้น เพราะมีอุปมาโชตกศัพท์ดังกล่าว แต่ในที่นี้ถือว่าเป็นอุปริกขยาโชตกะ]

คำว่า ปรกฏฺกา (เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น) คือ เผ็ดร้อนไม่เป็นที่ชอบใจ ก่อให้เกิดโทสะแก่ผู้อื่น

คำว่า ปราภิสชฺชนี (เกี่ยวผู้อื่นไว้) คือ เป็นดุจกิ่งไม้มีหนามงอแทงผิวหนังเกี่ยวผู้อื่นไว้ไม่ให้ไป แม้เขาต้องการจะไปก็ทำให้ติดอยู่ไปไม่ได้

คำว่า โกธสามนฺตา (ยั่วให้โกรธ) คือ เป็นวาจาใกล้ต่อความโกรธ

คำว่า อสมาธิสำวตฺตนิกา (ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ) คือ ไม่เป็นไปเพื่ออัปปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิ

ศัพท์ทั้งหมดนั้นเป็นคำไวพจน์ของวาจาที่ประกอบด้วยโทสะ โดยประการฉะนี้

คำว่า ตถารูปึ วาจึ ปหาย (ละวาจาเช่นนั้น) นี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงว่า วาจาอ่อนหวานแม้เป็นไปในระหว่างของผู้มิได้ละผรุสวาจาอยู่ก็ชื่อว่าวาจาไม่อ่อนหวานโดยแท้

ในคำว่า เนฬา โทษได้ชื่อว่า เอฬะ

คำว่า เนฬา คือ วาจาที่ปราศจากโทษ[มีมุสาวาทเป็นต้น] หมายความว่า วาจาอันหาโทษมิได้ เหมือนศีลที่ตรัสไว้ในปาฐะว่า เนฬงฺโค เสตปจฺฉาโท[๖๙] (รถมีองค์ประกอบคือศีลอันหาโทษมิได้ มีเครื่องปูลาดขาวสะอาด) นี้

[คำว่า เนฬา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิลติ จิตฺตํ ปุคฺคโล วา กมฺปติ เอเตนาติ เอฬ (อิล ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- นตฺถิ เอสฺ อสฺสาติ เนสฺา (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ข้อความว่า เนสงฺโค เสตปจฺฉาโท (รถมีองค์ประกอบคือศีลอันหาโทษมิได้ มีเครื่องปูลาดขาวสะอาด) พบในคัมภีร์อุทาน อปรลกุณฑกเถรสูตร ในคาถานี้พระพุทธองค์ตรัสศีลอันหาโทษมิได้ว่า เนส อนึ่ง คำว่า เนสงฺโค ตัดบทเป็น เนส + องฺโค ส่วนคำว่า เสตปจฺฉาโท (มีเครื่องปูลาดขาวสะอาด) มีรูปวิเคราะห์ว่า เสโต ปจฺฉาโท เอตสฺสาติ เสตปจฺฉาโท (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส) โดยคำว่า ปจฺฉาท แปลว่า เคลื่อนปูลาด]

คำว่า กณฺณสุขา (สบายหู) หมายความว่า สบายแก่หูทั้งสอง เพราะไพเราะโดยศัพท์ คือ ไม่ก่อให้เกิดการเสียดแทงหูเหมือนแทงด้วยเข็ม

คำว่า เปมนียา (วาจาน่ารัก) คือ วาจาที่ยังความรักให้เกิดขึ้น โดยไม่ยังความโกรธให้ปรากฏในสรีระ เพราะไพเราะโดยความหมาย

[คำว่า เปมนียา ประกอบรูปศัพท์มาจาก เปม ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เปมํ ชเนตีติ เปมนิยา ลง นฺ อักษรเป็นอาคม, ทำทีฆะ อิ ใน นิ เป็น อี และแปลง กฺ เป็น ย ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๓), ฎีกาใหม่ของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๙) และสารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๒๐) ว่า สมฺโมทฺ ชเนตีติ สมฺโมทนียา (คำที่ยังความชื่นชมให้เกิดขึ้น) = สมฺโมท ศัพท์ + อิก ปัจจัย]

คำว่า หทยังคมา (วาจาจับใจ) คือ วาจาที่ไปสู่หทัย กล่าวคือ ไม่กระทบอยู่เข้าไปสู่จิตโดยง่าย

คำว่า โปรี คือ วาจาที่มีในเมือง เพราะบริบูรณ์ด้วยคุณ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โปรี คือ วาจาอ่อนหวานประดุจนารีผู้เติบโตในบุรี

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โปรี คือ วาจาของชาวเมือง ความหมายก็คือ เป็นถ้อยคำของชาวนคร โดยแท้จริงแล้ว ชาวนครมักมีถ้อยคำสมควร ย่อมเรียกบุคคลคราวพ่อว่าพ่อ ย่อมเรียกบุคคลคราวพี่ชายน้องชายว่าพี่ชายน้องชาย

[คำว่า โปรี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วาจาที่มีในเมือง = ปุเร ภวาติ โปรี (ปุร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

- วาจาประดุจนารีผู้เติบโตในบุรี = ปุเร สำวฑฺฒาติ โปรี.

(ปุร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สำวฑฺฒ ตัทธิต), โปรี วิยาติ โปรี (โปรี ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อุปมาตัทธิต)

- วาจาของชาวเมือง = ปุรสฺส เอสาติ โปรี (ปุร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)]

คำว่า พหุชนกันตา คือ วาจาอันเป็นที่รักแก่พหุชน

คำว่า พหุชนมนาปา (วาจาเจริญใจ) คือ วาจาอันเป็นที่ชอบใจแก่พหุชน กล่าวคือ ทำความเจริญใจโดยเป็นสิ่งที่รักนั่นแหละ

คำว่า ยา ตตฺถ แปลว่า วาจาใดในบุคคลนั้น

คำว่า สณฺหวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน

คำว่า สขิลวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน

คำว่า อผรุสวาจตา แปลว่า ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย

คำอธิบายนิเทศของปฏิสันถารทุกะ

[๑๓๕๑] ในนิเทศของปฏิสันถาระ คำว่า อามิสปฏิสนฺถาโร (การต้อนรับด้วยอามิส) คือ การต้อนรับด้วยอามิสโดยลักษณะที่ปิดสนิทช่องว่าง (รอยแตกร้าวสามัคคี) ของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้อามิส

คำว่า ธมฺมปฏิสนฺถาโร (การต้อนรับด้วยธรรม) คือ การต้อนรับด้วยธรรม โดยลักษณะที่ปิดสนิทช่องว่างของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้ธรรม

[คำว่า ปฏิสนฺถาร สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + ถร ธาตุ (อจฺฉาทเน = ปกปิด) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิสนฺถรณํ ปฏิสนฺถาโร (ภาวสาธนะ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า การปกปิด คือ ปกปิดช่องว่างระหว่างตนเองกับคนอื่น เพราะเมื่อควรให้อามิสหรือให้ธรรมเป็นทาน แต่มิได้ให้ ก็จะทำให้คนอื่นไม่พอใจ จนเกิดช่องว่างระหว่างตนเองกับคนอื่นขึ้น]

คำว่า ปฏิสนฺถารโก โหติ (บุคคลผู้ปฏิสันถาร) หมายความว่า ช่องของหมู่ชนที่ประชุมอยู่ในโลกมี ๒ อย่าง บุคคลเป็นผู้อุดช่องทั้งสองนั้น

คำว่า อามิสปฏิสนฺถาเรน วา ธมฺมปฏิสนฺถาเรน วา (โดยการต้อนรับด้วยอามิส หรือโดยการต้อนรับด้วยธรรม) หมายความว่า บุคคลเป็นผู้อุดช่องโดยการต้อนรับทั้งสองอย่างนี้ คือ ย่อมอุดช่อง กล่าวคือ ย่อมทำให้ไม่มีระหว่าง

ในปฏิสันถารนิเทศนี้ มีถ้อยคำตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้ กล่าวคือ ภิกษุผู้กระทำปฏิสันถารเห็นพระอาคันตุกะมาอยู่ พึงลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรจีวร ถวายอาสนะ พัดวีด้วยก้านใบตาล ล้างเท้าทาน้ำมัน เมื่อมีเนยใสและน้ำอ้อยก็พึงถวายเป็นเภสัช พึงเอื้อเฟื้อด้วยน้ำดื่ม พึงจัดที่อาศัย ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยอามิสเป็นบางส่วนอย่างนี้

อนึ่ง ในเวลาเย็น เมื่อภิกษุผู้อ่อนกว่ายังไม่มาสู่ที่บำรุงของตน ควรไปสู่สำนักของพระอาคันตุกะนั้น พึงนั่งถามปัญหาในวิสัย มิใช่ถามปัญหาที่เหลือวิสัยของเธอ คือไม่ถามว่าพวกเธอสาธยายนิกายไหน พึงถามว่า อาจารย์และพระอุปัชฌาย์ของเธอชำนาญคัมภีร์ไหน แล้วถามปัญหาในฐานะพอเหมาะพอควร ถ้าเธอสามารถตอบได้ ข้อนั้นเป็นการดี ถ้าเธอไม่อาจตอบ ก็พึงตอบเสียเอง ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยธรรมเป็นบางส่วนอย่างนี้

ถ้าเธออยู่ในสำนักของตน พึงพาเธอไปเที่ยวบิณฑบาตเป็นนิตย์ ถ้าเธอต้องการเพื่อจะกลับไป วันรุ่งขึ้นก็พึงพาเธอไปในทิศที่ควรไปเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านหนึ่งแล้วก็พึงส่งกลับ

ถ้าเหล่าภิกษุได้รับนิมนต์ทางทิศอื่น ก็พึงพาภิกษุนั้นผู้ปรารถนาไปด้วย เมื่อไม่ปรารถนาจะไปโดยคิดว่า ทิศนี้ไม่ควรแก่เรา ก็พึงส่งเหล่าภิกษุที่เหลือให้ไปแล้วพาเธอเที่ยวบิณฑบาต ควรถวายอามิสที่ตนได้แล้วแก่เธอ ภิกษุชื่อว่ากระทำการต้อนรับด้วยอามิสอย่างนี้

ถามว่า : ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารพึงถวายอามิสที่ตนได้แล้วแก่ใคร

ตอบว่า : ควรถวายพระอาคันตุกะก่อน ถ้าภิกษุผู้อาพาธหรือยังไม่ได้พรรษามีอยู่ ก็พึงถวายแก่ภิกษุเหล่านั้นอีกด้วย พึงถวายแก่อาจารย์และอุปัชฌาย์ พึงถวายแก่

ภิกษุผู้แจกภัณฑะ แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมพึงถวายแก่เหล่าภิกษุทุกรูปผู้มาแล้วแม้ร้อยครั้งพันครั้ง จำเดิมแต่เถรอาสน์ไป ส่วนภิกษุผู้ทำปฏิสันถารพึงให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้อามิส [คือ ไม่ต้องให้ตั้งแต่เถรอาสน์เป็นต้นไป แต่เลือกให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้รับอามิสเท่านั้น] ครั้นออกไปบ้านแล้ว เห็นภิกษุหรือภิกษุณีผู้ชราหรืออนาถา ก็พึงถวายแม้แก่ท่านเหล่านั้น

ในเรื่องที่ให้แก่คนชรานั้นมีอุทาหรณ์ดังนี้ ได้ยินว่า เมื่อพวกโจรปล้นบ้านชื่อว่าคุตตศาลา ในขณะนั้นพระขีณาสพเถรีรูปหนึ่งออกจากนิโรธแล้วให้ภิกษุณีสาวถือสิ่งของไปสู่ทางพร้อมกับมหาชน ถึงประตูหมู่บ้านนกุลนครแล้วนั่งที่โคนไม้ในเวลาใกล้เที่ยงวัน ในสมัยนั้น พระมหานาคเถระผู้อยู่ในกาฬวัลลิมณฑปเที่ยวไปบิณฑบาตที่หมู่บ้านนกุลนครออกมาเห็นพระเถรี จึงถามเอื้อเฟื้อด้วยภัต พระเถรีตอบว่า ดิฉันไม่มีบาตร พระเถระได้ให้ภัตพร้อมทั้งบาตรว่า นิมนต์ท่านฉันด้วยบาตรนี้ พระเถรีทำภัตกิจเสร็จแล้วล้างบาตรถวายพระเถระแล้วกล่าวว่า ท่านจักลำบากด้วยภิกขาจารเพียงวันนี้เท่านั้น ท่านพระเถระตั้งแต่วันนี้ไปขึ้นชื่อว่าความลำบากด้วยภิกขาจารของท่านจักไม่มี ตั้งแต่วันนั้นมา ขึ้นชื่อว่าบิณฑบาตมีค่าหย่อนกว่ากหาปณะมิได้เกิดขึ้นแก่พระเถระเลย การต้อนรับนี้ชื่อว่าการต้อนรับด้วยอามิส

ภิกษุกระทำอามิสปฏิสันถารนี้แล้วควรตั้งอยู่ในฝ่ายอนุเคราะห์บอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ได้รับอามิสนั้น พึงบอกธรรม พึงกำจัดความสงสัย พึงทำกรณียกิจที่เกิดขึ้น พึงให้อัพภาน การออกจากอาบัติ มานัต และปริวาส ผู้ควรบรรพชาพึงให้บรรพชา ผู้ควรอุปสมบทก็พึงให้อุปสมบท การสวดกรรมวาจาแม้แก่ภิกษุณีผู้หวังอุปสมบทในสำนักของตนก็ควร การต้อนรับนี้ชื่อว่า การต้อนรับด้วยธรรม

ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารทั้งสองนี้ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิด ย่อมทำลาภที่เกิดแล้วให้มั่นคง ย่อมรักษาชีวิตของตนในฐานะที่มีภัยอันตราย เหมือนพระเถระ (ผู้ตกอยู่ในฐานะอันคับขัน) ใช้มือจับบาตรถือเอาภัตที่ยังมิได้บริโภคแล้วมอบภัต[ที่เหลือ]ให้แก่พระเจ้านาคะผู้เป็นกบฏหมดบาตร

[พระเจ้านาคะเป็นโจรกบฏที่ครองบัลลังก์ในประเทศลังกา ในสมัยนั้นมีพระเถระรูปหนึ่งแอบหยิบเอาภัตที่ยังมิได้บริโภคแล้วมอบภัตที่เหลือให้แก่พระเจ้านาคะที่มาขอ การมอบให้เช่นนี้

จัดเป็นอามิสปฏิสันถาร ทำให้พระเจ้านาคะไม่ทำร้ายพระเถระ ที่จริงแล้วการหยิบเอาภัตที่ยังมิได้บริโภคก่อนถือเป็นธรรมเนียมทางพระวินัยอย่างหนึ่ง กล่าวคือ ภิกษุไม่สมควรให้อาหารซึ่งเที่ยวบิณฑบาตได้มาแก่ฆราวาสโดยยังมิได้บริโภคก่อนแม้เพียงเล็กน้อย อาหารดังกล่าวชื่อว่า อนามัฏฐ-บิณฑบาต คือ บิณฑบาตที่ภิกษุยังมิได้สัมผัสคือบริโภค อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาอนุญาตว่าอาจให้บิณฑบาตนั้นแก่โจรได้ ดังข้อความกล่าวว่า

อปิจ อนามฏฺจปิณฺฑปาโต นาเมส สมฺปตฺตสฺส ทามริกโจรสฺสาปิ อิสฺสรสฺสาปิ ทาตพฺโพ. กสฺมา. เต หิ อทียมาเนปิ น เทนฺตีติ อามสิตฺวา ทียมาเนปิ อุจฺฉิฏฺจกำ เทนฺตีติ กุชฺฌนฺติ. กุทฺธา ชีวิตาปิ โวโรเปนฺติ, สาสนสฺสาปิ อนฺตรายำ กโรนฺติ. รชฺชำ ปตฺถยมานสฺส วิจรโต โจรนาคสฺส วตฺถุ เจตฺถ กเถตพฺพำ.[๗๐]

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า บิณฑบาตที่ภิกษุยังมิได้บริโภค พึงให้แม้แก่โจรกบฏที่มาขอ ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะโจรกบฏย่อมโกรธว่าภิกษุไม่ให้เมื่อไม่ให้อยู่ หรือโกรธว่าให้ของอันเป็นเดนเมื่อบริโภคแล้วให้อยู่ เขาโกรธแล้วย่อมปลงเสียจากชีวิตบ้าง ทำอันตรายแก่พระศาสนาบ้าง อนึ่ง พึงกล่าวถึงเรื่องโจรนาคะผู้ต้องการราชสมบัติเที่ยวไปอยู่”]

ในการยังลาภที่ยังไม่ได้ให้เกิดขึ้น พึงกล่าวถึงเรื่องการถวายมหาเภสัช ที่พระเจ้ามหานาคผู้เสด็จหนีจากฝั่งนี้ไปยังฝั่งโน้นแล้วได้รับความอนุเคราะห์ในสำนักของพระเถระรูปหนึ่ง ได้กลับมาดำรงอยู่ในพระราชสมบัติอีก ทรงประพฤติให้เป็นไป ณ วัดเสตัมพังคณะ (ลานมะม่วงขาว) ตลอดพระชนมชีพ

ในการทำลาภที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร พึงกล่าวถึงเรื่องที่พวกโจรได้รับปฏิสันถารจากมือของพระอภัยเถระผู้สาธยายทีฆนิกายแล้วไม่ปล้นห่อภัณฑะที่เจติยบรรพต

คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ อคุตตทวารตา

[๑๓๕๒] ในนิเทศของอินทริเยสุอคุตตทวารตา (ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทรีย์) คำว่า จกฺขุนา รูปำ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว) หมายความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่า จักษุ โดยเนื่องด้วยเหตุ

[ในประโยคว่า จกฺขุนา รูปำ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา

แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผล (เหตุ = ดวงตา, ผล = จักขุวิญญาณ)

อีกอย่างหนึ่งจัดเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักษุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ในคัมภีร์ฎีกามักยกอุทาหรณ์ว่า มญฺจา โฆสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่) หรือ มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้องหรือทำเสียงโห่ร้องอยู่

คำอธิบายเกี่ยวกับการณูปจาระและฐานูปาจาระทั้งสองนี้ พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

การณวเสนาติ อสาธารณการณสฺส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺตีติ.[๗๑]

“คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป ดังคำว่า ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเล่ย์) เภริสทฺโท (เสียงกลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่)”]

ส่วนโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า “จักษุย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักษุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักษุ แต่บุคคลย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง เพราะการกระทบกันแห่งทวาร[คือจักษุ]และอารมณ์[คือรูป] อนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ชื่อว่าสสัมภารกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู)” ดังนั้นจึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณแล้ว

[คำว่า สสมฺภารกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) หมายความว่า คำที่กล่าวถึงเหตุเป็นหลัก แต่มุ่งให้หมายถึงผล ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล คำว่า สมฺภาร แปลว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภรียเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร (เหตุที่สั่งสมผล) คำว่า สสมฺภารกถา พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๕๖) ว่า สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตีติ สสมฺภารา, สสมฺภารา กถา สสมฺภารกถา

(คำที่เป็นไปกับด้วยเหตุ, คำที่ประกอบด้วยเหตุ) อีกอย่างหนึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภาเรน สห ยํ วตฺตตีติ สสมฺภารํ ทสฺสนํ, สสมฺภารสฺส กถา สสมฺภารกถา (คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ)]

คำว่า นิมิตฺตคฺคาหี (ผู้ถือนิมิต) หมายความว่า ย่อมถือนิมิตว่าเป็นหญิง เป็นชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งของกิเลสมีศุภนิมิตเป็นต้น โดยเนื่องด้วยฉันทราคะ ไม่หยุดอยู่ในรูปารมณ์ที่เห็นเท่านั้น [คือ ไม่หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณ์คือสีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิถีและตทนุวัตติกมโนทวารวิถี แต่ยังไปรับรู้รูปร่างสัณฐานและชื่อเรียกด้วยอัตถคหณวิถีและนามคหณวิถี]

[คำว่า นิมิตฺต (นิมิต) คือ รูปร่างทรวดทรงที่เป็นเหตุให้รู้ความเป็นหญิงหรือชาย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิมินาติ สญฺชานาติ เอเตนาติ นิมิตฺตํ (เหตุที่ทำให้รู้)

ข้อความว่า “นิมิตอันเป็นที่ตั้งของกิเลสมีศุภนิมิตเป็นต้น” หมายความว่า อารมณ์ที่สวยงามซึ่งเรียกว่าศุภนิมิตย่อมเป็นเหตุให้เกิดอภิชฌา อารมณ์ที่ตนไม่พอใจซึ่งเรียกว่าปฏิฆนิมิตย่อมเป็นเหตุให้เกิดโทสะและโทมนัส ส่วนอารมณ์ปานกลางที่เรียกว่าอุเบกขานิมิตย่อมเป็นเหตุให้เกิดโมหะอันจัดเป็นอัญญาณุเปกขา (ความวางเฉยด้วยความไม่รู้)

ข้อความว่า “ไม่หยุดอยู่ในรูปารมณ์ที่เห็นเท่านั้น” หมายความว่า ไม่หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณ์คือสีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิถีและตทนุวัตติกมโนทวารวิถี แต่ยังไปรับรู้รูปร่างสัณฐานและชื่อเรียกด้วยอัตถคหณวิถีและนามคหณวิถี]

คำว่า อนุพฺยญฺชนคฺคาหี (ผู้ถือลักษณะ) หมายความว่า ย่อมถือเอาลักษณะอันจำแนกเป็นมือ เท้า การยิ้ม การหัวเราะ การพูด การมองดู การเหลียวดู เป็นต้น อันได้รับชื่อเรียกว่า อนุพยัญชนะ (ลักษณะ) เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏ

[คนทั่วไปเมื่อรับรู้รูปร่างทรวดทรงว่าเป็นหญิงหรือชายแล้ว มักเข้าไปรู้ลักษณะมือและเท้าเป็นต้นต่อจากนั้น ลักษณะดังกล่าวย่อมทำให้กิเลสปรากฏมากยิ่งขึ้นต่อไปอีก จึงได้ชื่อว่าอนุพยัญชนะ ที่แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่ยังกิเลสให้ปรากฏต่อๆ ไป ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ อนุ พฺยญฺชยตีติ อนุพฺยญฺชนํ.

(อนุ บทหน้า + วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ = ปรากฏ + ยุ ปัจจัย]

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมนํ (เพราะเหตุที่มิได้สำรวมจักขุนทรีย์ใด) หมายความว่า หมู่[อกุศล]ธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านี้พึงติดตาม คือ พึงครอบงำบุคคลนั้น ผู้มิได้สำรวมจักขุนทรีย์ คือ ผู้มิได้ปิดจักขุนทรีย์ ด้วยบานประตูคือสติ เพราะเหตุใด คือ เพราะเหตุที่มิได้สำรวมจักขุนทรีย์ใด

[คำว่า ยตฺวาธิกรณเมนํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอนํ ท่านไข ยตฺวาธิกรณํ ว่า ยํ การณา (เพราะเหตุใด) เพื่อแสดงว่า โต วิภัตติท้าย ยโต ลงในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังคำว่า ยโตนิทานํ (เหตุใด), ปฐมาวิภัตติใน อธิกรณํ ลงในอรรถการณะ และ อธิกรณ ศัพท์ก็มีความหมายว่า เหตุ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกโรติ เอเตนาติ อธิกรณํ (สิ่งที่ทำให้บุคคลอาศัยกระทำ, เหตุ)

คำว่า เอนํ ท่านไขว่า เอตํ ปุคฺคลํ (บุคคลนี้) เพื่อแสดงถึงการแปลง เอต เป็น เอน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิเมตานเมนานฺวาเทเส ทุติยายํ (ในเพราะทุติยาวิภัตติ แปลง เอต และ อิม เป็น เอน ในที่กล่าวซ้ำอีก) ดังอุทาหรณ์ว่า

[อิม - เอก.] อิมํ ภิกฺขุ์ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ธมฺมมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุนี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนี้สาธยายธรรม)

[อิม - พหุ.] อิเม ภิกฺขู วินยมชฺฌาปย, อโถ เอเน ธมฺมมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายธรรม)

[เอต - เอก.] อิมํ ภิกฺขุ์ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ธมฺมมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุนั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนั้นสาธยายธรรม)

[อิม - พหุ.] อิเม ภิกฺขู วินยมชฺฌาปย, อโถ เอเน ธมฺมมชฺฌาปย (จงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายธรรม)

คำว่า อนฺวาสฺสเวยฺยุ์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + สุ ธาตุ = ไป + อ ปัจจัย + เอยฺยุ์ วิภัตติ ท่านจึงแสดงคำแปลของบทนี้ว่า อนุพนฺเธยฺยุ์ (พึงติดตาม) และแสดงคำอธิบายว่า อชฺโฌตฺถเรยฺยุ์ (พึงครอบงำ)]

คำว่า ตสฺส สำวราย น ปฏิปชฺชติ (ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น) หมายความว่า ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่การปิดจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ และบุคคลผู้เป็นอย่างนี้แหละได้ตรัสว่า น รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ (ไม่รักษาจักขุนทรีย์), น จกฺขุนฺทฺริเย สำวรํ อาปชฺชติ (ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุนทรีย์)

ในคำว่า น จกฺขุนฺทฺริเย สำวรำ อาปชฺชติ (ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุนทรีย์) นั้น [พึงทราบนัยแห่งการถามตอบอย่างนี้]

สังวรหรืออสังวรย่อมไม่มีในจักขุนทรีย์ก็จริง เพราะสติหรือความหลงลืมสติมิได้เกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาท แต่เมื่อรูปารมณ์มาปรากฏแก่จักษุ ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นสองวาระแล้วดับไป กิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นยังทัสสนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป ถัดจากนั้น วิบากมโนธาตุ [สัมปฏิจฉนจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังสัมปฏิจฉนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป ต่อมาวิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ [สันตีรณจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังสันตีรณกิจให้สำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้นไป กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ [โวฏฐัพพนจิต] ย่อมเกิดขึ้นยังโวฏฐัพพนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป

แม้ในบรรดาภวังคจิตเป็นต้นนั้น สังวรหรืออสังวรจะมีอยู่ในขณะเกิดภวังคจิตหรือขณะเกิดอาวัชชนจิตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หาไม่ แต่ในขณะเกิดชวนจิต ความเป็นผู้ทุศีล ความหลงลืมสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน ย่อมเกิดขึ้นอสังวรย่อมปรากฏ

[ความเป็นผู้ทุศีล (ทุสฺสีลฺย) โดยองค์ธรรมคือกายทุจริตและวจีทุจริต ทุจริตเหล่านั้นต้องเกิดร่วมกับกายวิญญัติและวจีวิญญัติแน่นอน อีกทั้งชวนจิตที่เกิดทางปัญจทวารก็ก่อให้เกิดวิญญัตติรูปไม่ได้ แต่เนื่องจากท่านกำลังแสดงชวนขณะทางจักขุทวารวิถีอยู่ จึงรวมกล่าวไว้ในที่นี้ ที่จริงแล้วความเป็นผู้ทุศีลดังกล่าวเกิดขึ้นในชวนขณะทางมโนทวารวิถีเท่านั้น ไม่เกิดทางปัญจทวาร ส่วนความหลงลืมสติเป็นต้นเกิดได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) อธิบายว่า

ยถาสมฺภวนฺติ ทุสฺสีลฺยาสำวโร มโนทฺวารวเสน, เสสาสำวโร ฉทฺวารวเสน โยเชตพฺโพ.[๗๒]

"คำว่า ยถาสมฺภวำ (ตามสมควร) หมายความว่า อสังวรคือความเป็นผู้ทุศีล พึงประกอบโดยเนื่องด้วยมโนทวาร ส่วนอสังวรที่เหลือ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยทวาร ๖"]

อนึ่ง อสังวรนั้นที่เป็นอยู่อย่างนี้ ย่อมตรัสว่าเป็นอสังวรในจักขุนทรีย์ เพราะเมื่อมีอสังวรนั้น ทั้งทวาร ภวังค์ และวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครอง

อุปมาเหมือนประตู ๔ ด้านในพระนครมิได้ถูกปิดไว้ ถึงภายในเรือน ซุ้มประตู และห้องเป็นต้นจะปิดไว้อย่างดีก็จริง แต่ก็ชื่อว่ามิได้รักษาคุ้มครองสิ่งของทั้งหมดภายในพระนครได้เลย เพราะพวกโจรเข้ามาทางประตูนครแล้วพึงกระทำตามปรารถนาได้ ฉันใด เมื่อความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต เมื่อมีอสังวรนั้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองทั้งทวาร ภวังค์ และวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ฉันนั้น

แม้คำว่า โสเตน สทฺทำ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ยา อิเมสำ (การไม่คุ้มครองอันใดแห่งอินทรีย์ ๖ เหล่านี้) หมายความว่า การไม่คุ้มครองอันใด กิริยาที่ไม่คุ้มครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวมอันใด ความหมายก็คือ การไม่กั้น กล่าวคือ การไม่ปิด แห่งอินทรีย์ทั้ง ๖ เหล่านี้

คำอธิบายนิเทศของโภชเน อมัตตัญญุตา

[๑๓๕๓] ในนิเทศแห่งโภชเนอมัตตัญญุตา (ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร) คำว่า อิเธกจฺโจ แปลว่า บุคคลบางคนในสัตวโลกนี้

คำว่า อปฺปฏิสงฺขา (ไม่พิจารณา) หมายความว่า ไม่รู้ คือ ไม่ใคร่ครวญ ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา

คำว่า อโยนิโส (โดยไม่แยบคาย) หมายความว่า โดยเหตุอันไม่สมควร

คำว่า อาหารำ (อาหาร) คือ สิ่งที่พึงกลืนกินมีอาหารและน้ำดื่มเป็นต้น

คำว่า อาหาเรติ แปลว่า ย่อมบริโภค คือ ย่อมกลืนกิน

คำว่า ทวาย (เพื่อเล่น) เป็นต้นนี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้บริโภคอาหารโดยเหตุอันไม่สมควร ย่อมบริโภคเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง หรือเพื่อประดับ ไม่ชื่อว่า บริโภค โดยอาศัยความมีประโยชน์[ที่หลุดพ้นจากวัฏฏะ]ด้วยอาหารนี้

[คำว่า อิทมตฺถิตา (ความมีประโยชน์ด้วยอาหารนี้) หมายความว่า การบริโภคอาหารมีประโยชน์เพื่อให้ :-

- มีเรี่ยวแรงศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรม

- มีเรี่ยวแรงในการเจริญสมณธรรมคือศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อหลุดพ้นจากวัฏฏะ

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺโถ ยสฺส อตฺถีติ อตฺถี (อตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- อิมินา อตฺถี อิทมตฺถี (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- อิทมตฺถิโน ภาโว อิทมตฺถิตา (อิทมตฺถี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๖) พบรูปว่า อิทมตฺถิกตา ตามปาฐะนี้ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แล้วลง ตา ปัจจัยท้าย อิทมตฺถิก ศัพท์]

คำว่า ยา ตตฺถ อสนฺตุฏฐิตา (ความเป็นผู้ไม่สันโดษอันใดในการบริโภคอาหารนั้น) หมายความว่า กิริยาที่ไม่สันโดษ คือ ความที่ไม่สันโดษในการบริโภคอาหาร โดยเหตุอันไม่สมควร อันใด

คำว่า อมตฺตญฺญุตา แปลว่า ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ คือ การไม่รู้จักประมาณ กล่าวคือ ความพอดี

คำว่า อยํ วุจฺจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า ความโลภและความหลงอันเป็นไปด้วยการบริโภคอาหารอันไม่พิจารณานี้ ได้ชื่อว่า ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนาหาร (โภชเน อมตฺตญฺญุตา)

คำอธิบายนิเทศของอินทริเยสุ คุตตทวารตา

[๑๓๕๔] ในนิเทศของความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ (อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทวารตา) คำว่า จกฺขุนา (ด้วยจักษุ) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ (เป็นผู้ไม่ถือนิมิต) หมายความว่า ย่อมไม่ถือนิมิตมีลักษณะตามที่กล่าวแล้ว โดยเนื่องด้วยฉันทราคะ

แม้บทที่เหลือก็พึงทราบตามนัยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นโดยประการฉะนี้

อนึ่ง คำอันข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า เมื่อความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วใน

ชวนจิต เมื่อมีสังวรนั้น ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองทั้งทวาร ภวังค์ และวิถีจิตมีอาวัชชน-จิตเป็นต้น ฉันใด ในนิเทศนี้ก็ฉันนั้น เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น ทั้งทวาร ภวังค์ และวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว อุปมาเหมือนประตูพระนครที่ปิดดีแล้ว แม้ภายในบ้านเป็นต้นมิได้ปิดไว้ แต่สิ่งของทั้งหมดภายในพระนคร ก็ย่อมเป็นอันรักษาคุ้มครองดีแล้วเหมือนกัน เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจรก็เข้ามาไม่ได้ ฉันใด เมื่อศีลเป็นต้นเกิดในชวนจิตแล้ว ทั้งทวาร ภวังค์ และวิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนั้น สังวรที่เกิดอยู่ในขณะเกิดชวนจิต พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าเป็นสังวรในจักขุนทรีย์

แม้คำว่า โสเตน สทฺทำ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[๑๓๕๕] ในนิเทศของโภชเนมัตตัญญุตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณ) คำว่า ปฏิ-สงฺขา โยนิโส อาหารำ อาหาเรติ (พิจารณาโดยแยบคายบริโภคอาหาร) หมายความว่า รู้ด้วยปัญญาที่ใช้พิจารณาแล้วบริโภคอาหารโดยเหตุอันสมควร

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงเหตุอันสมควรนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า เนว ทวาย (ไม่บริโภคเพื่อเล่น) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อประโยชน์แก่การเล่น[๗๓]

ในเรื่องนั้น นักเต้นรำและคนกระโดดสูงเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อเล่น เพราะเมื่อเขาบริโภคอาหารใดแล้ว การเล่นที่เรียกว่าการฟ้อนรำ การขับร้อง การแต่งกาพย์ และการแต่งโศลก ย่อมแจ่มใสยิ่งนัก ชนเหล่านั้นแสวงหาอาหารโดยไม่ชอบธรรมมิได้ สม่ำเสมอแล้วย่อมบริโภคอาหารเหล่านั้น แต่ภิกษุนี้ไม่บริโภค อย่างนั้น

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา) หมายความว่า ย่อมไม่บริโภคเพื่อความเพิ่มพูนความมัวเมาด้วยมานะและมัวเมาที่สำคัญว่าเป็นบุรุษ

ในเรื่องนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อความมัวเมา เพราะชนเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารที่มีรสประณีตคืออาหารที่มีรสอร่อย

ผสม[กับนม เนย และน้ำตาล]เป็นต้น เพื่อความเพิ่มพูนความมัวเมาด้วยมานะและมัวเมาที่สำคัญว่าเป็นบุรุษของตน แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น มณฺฑนาย (ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อตกแต่งสรีระ ในเรื่องนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย หญิงเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อนโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ กระดูกข้อของพวกเราจักดำรงอยู่ดี ผิวพรรณในสรีระจักผ่องใส แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น วิภูสนาย (ไม่บริโภคเพื่อความอ้วนพี) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อเพิ่มพูนเนื้อในสรีระ ในเรื่องนั้น นักมวยปล้ำและนักชกมวยเป็นต้นย่อมยังเนื้อในสรีระให้ล่ำสันด้วยปลาและเนื้อเป็นต้นที่มีไขมันมากโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ เนื้อของพวกเราจักล่ำสันเพื่อประโยชน์แก่การที่จะทนต่อยตีได้ แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคเพื่อเพิ่มพูนเนื้อในสรีระอย่างนั้น

คำว่า ยาวเทว นี้เป็นศัพท์แสดงความแน่นอนของการกำหนดประโยชน์ในการกลืนกินอาหาร

[คำว่า ปริจฺเฉทนิยมทสฺสนำ (แสดงความแน่นอนของการกำหนด) ไขว่า ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปริจฺเฉท (กำหนด) แปลว่า “เพียง” และ เอว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า นิยม (แน่นอน) แปลว่า “เท่านั้น” ดังนั้น คำว่า ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส จิติยา จึงแปลว่า “เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้เท่านั้น”]

คำว่า อิมสฺส กายสฺส จิติยา (เพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้) หมายความว่า ย่อมบริโภคเพื่อต้องการให้กรชกาย (ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) อันประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ดำรงอยู่ ข้อนี้เป็นประโยชน์ในการกลืนกินอาหารของภิกษุนี้

[คำว่า กรชกาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยธุลี[คือน้ำเชื้อและเลือด]อันเป็นไปในกาย = เก ปวตฺโต รโช

กรโช (มัชเฌโลปีสัตตมีพหุพพีหิสมาส ลบ ปวตฺต ศัพท์), กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโย (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สมฺภูต ศัพท์)

- ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร = กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), กเรน ชาโต กรโช (กร บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิดขึ้น + กฺวิ ปัจจัย)

กล่าวโดยสรุป ตามนัยแรกมาจาก ก + รช + กาย ส่วนนัยหลังมาจาก กร + ช + กาย ตามนัยแรกนั้นคำว่า รช แปลตามศัพท์ว่า ธุลี ซึ่งในที่นี้ก็คือน้ำเชื้อของบิดาและเลือดของมารดา ส่วน ก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย ดังคัมภีร์เอกักขรโกษ (คาถา ๒๐) กล่าวว่า

โก พฺรหฺมตฺตานิลกฺกคฺคิ- โมรปุเมสุ ภูมิยํ
กํ สุเข จ ชเล สีเส โก ปกาเส ติลิงฺคิโก.[๗๔]

"ก ศัพท์ ปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า พรหม ร่างกาย ลม
พระอาทิตย์ ไฟ นกยูง บุรุษ และแผ่นดิน
ก ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความสุข น้ำ และศีรษะ
ก ศัพท์ ไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แสดง [ดังคำว่า ขนฺโธ (คัมภีร์แสดงพระบัญญัติ) = ขนฺเธ กาสติ ปกาเสตีติ ขนฺโธ (ขนฺธ บทหน้า + กาส ธาตุ = แสดง + กฺวิ ปัจจัย)]"

ตามนัยหลังคำว่า กร แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่สร้างบุตร ก็คือน้ำเชื้อและเลือดนั้นเอง คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

กรชกาโยติ เอตฺถ โก วุจฺจติ สรีรํ, ตตฺถ ปวตฺโต รโช กรโช. กึ ตํ. สุกฺกโสณิตํ. ตญฺหิ ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจตี"ติ เอวํ วุตฺตราครชผลตฺตา สรีรวาจเกน กสทฺเทน วิเสเสตฺวา การณโวหาเรน กรโชติ วุจฺจติ. เตน สุกฺกโสณิตสงฺขาเตน กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโยติ อาจริยา. ตถา หิ กาโย มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ วุตฺโต. มหาอสฺสปุรสุตฺตนฺตฏีกายํ ปน กรียติ คพฺภาสเย ขิปียตีติ กโร, สมฺภโว. กรโต ชาโตติ กรโช. มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ อตฺโถ. มาตุอาทีนํ สณฺจาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโตติ กรโชติ อปเร. อุภยถาปิ กรชกายนฺติ จตุสนฺตติรูปมาหาติ วุตฺตํ. กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร, สุกฺกโสณิตํ. เตน ชาโต กรโชติปิ วทนฺติ.[๗๕]

"ในคำว่า กรชกาโย นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า 'ร่างกายเรียกว่า กะ คำว่า กรชะ คือ ธุลีอันเป็นไปในกายนั้น สิ่งนั้นคืออะไร คือ น้ำเชื้อและเลือด เพราะน้ำเชื้อและเลือดนั้นได้ชื่อว่า กรชะ โดยชื่อของเหตุกระทำให้แตกต่างด้วย ก ศัพท์ที่แสดงร่างกาย เพราะเป็นผลของธุลีคือราคะ

ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ (ราคะชื่อว่า ธุลี แต่ละอองท่านหาเรียกว่าธุลีไม่) คำว่า กรชกาย คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยธุลีอันเป็นไปในกายที่เรียกว่าน้ำเชื้อและเลือดนั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสร่างกายนี้ว่าเกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา'

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุรสูตรกล่าวว่า 'คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก คือ น้ำเชื้อ คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อ ความหมายก็คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือ โดยการที่มารดาเป็นต้นให้ตั้งไว้ คำว่า กรชกาย ตามนัยทั้งสองกล่าวถึงกระแสรูป ๔ อย่าง [มหาภูตรูป ๔]'

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า 'คำว่า กระ คือ สิ่งที่สร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดนั้น'"

ในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุรสูตรที่ท่านยกมาแสดงไว้ข้างต้นยังแสดงความหมายของ กรช เป็นอีก ๒ ประการ คือ

- ร่างกายที่เกิดขึ้นจากน้ำเชื้อที่ถูกใส่เข้าในมดลูก = กรียติ คพฺภาสเย ขิปียตีติ กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโตติ กรโช (กร บทหน้า <น้ำเชื้อที่ถูกใส่เข้าในมดลูก> + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือ[ของมารดาเป็นต้น] = กรโต ชาโตติ กรโช (กร บทหน้า <มือ> + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำว่า ยาปนาย (เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป) หมายความว่า ย่อมบริโภคเพื่อประโยชน์แก่การให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป

คำว่า วิหึสูปรติยา (เพื่อบำบัดความหิว) หมายความว่า ความหิวเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า วิหิงสา ภิกษุย่อมบริโภคเพื่อบำบัดความหิวนั้น คือ เพื่อให้ความหิวนั้นสงบลง

ในคำว่า พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย (เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์) พรหมจรรย์ คือ ไตรสิกขา หมายถึง ศาสนาทั้งสิ้น [คือ พระบาลีและอรรถกถา รวมไปถึงกุศลทั้งหมดที่นอกเหนือจากไตรสิกขา] ภิกษุย่อมบริโภคเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์นั้น

คำว่า อิติ นี้เป็นบทแสดงถึงเหตุ แปลว่า ด้วยเหตุนี้

ในคำว่า ปุราณญฺจ เวทนำ ปฏิหงฺขามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่า) เวทนาเก่า คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคอาหารเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมบริโภคอาหารโดยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านั้น

ในคำว่า นวญฺจ เวทนำ น อุปฺปาเทสฺสามิ (และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น) เวทนาใหม่ คือ เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคเกินไปเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมบริโภคโดยคิดว่า เราจักไม่ให้เวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาใหม่ คือ เวทนาอันไม่เกิดขึ้นเพราะการบริโภคแล้วเป็นปัจจัย ภิกษุย่อมบริโภคเพื่อมิให้เกิดเวทนานั้นซึ่งยังไม่เกิดขึ้นนั่นแหละ

คำว่า ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ แปลว่า ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา

[คำว่า ยาตฺรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (เป็นไป) + เณ การิตปัจจัย + ตฺร ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ลงการิตปัจจัยว่า ยาปนา ตามนัยนี้แปลตามศัพท์ว่า การยังอิริยาบถให้เป็นไป ส่วนคำว่า ยาปนาย ที่กล่าวไว้ข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า การยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) ว่า

ยาตฺราติ ยาปนา วุตฺตา. ปุพฺเพปิ ยาปนายาติ วุตฺตตฺ. โก เอตฺถ วิเสโส. ปุพฺเพ ยาปนายาติ ชีวิตินฺทฺริยยาปนตฺถายาติ วุตฺตตฺ. อิธ ปน จตุนฺนำ อิริยาปถานำ อวิจฺเฉทสงฺขาตา ยาปนา ยาตฺราติ อย-เมตฺถ วิเสโส.[๗๖]

“การยังอิริยาบถให้เป็นไปตรัสเรียกว่า ยาปนา

ถามว่า : แม้ในประโยคต้นก็กล่าวว่า ยาปนาย อะไรเป็นความต่างกันในบทเหล่านี้

ตอบว่า : คำว่า ยาปนาย ในประโยคต้นกล่าวว่า เพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ส่วนในประโยคนี้ การยังอิริยาบถสี่ให้เป็นไปที่เรียกว่าการไม่ขาดช่วง ชื่อว่า ยาตรา

ข้อนี้เป็นความต่างกันในบททั้งสองนั้น”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๓๔) อธิบาย ยาตฺรา ว่า จิรกาลคมน-สงฺขาตา ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ อิมสฺส ปจฺจยายตฺตวุตฺติโน กายสฺส (การดำเนินไปที่เรียกว่าการดำเนินไปตลอดกาลนานของร่างกายที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้จักมีแก่เรา) ตามนัยนี้คำว่า ยาตฺรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (ไป) + ตฺร ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ไม่ลงการิตปัจจัยว่า คมน ตามนัยนี้แปลตามศัพท์ว่า การดำเนินไป]

ในคำว่า อนวชฺชตา จ (ความไม่มีโทษ) นี้ สิ่งที่มีโทษก็มี สิ่งที่ไม่มีโทษก็มี

[คำว่า อนวชฺชตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- วทิตพฺพนฺติ วชฺชํ.
  (วท ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- วชฺชเมว อวชฺชํ (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส อ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ)
- นตฺถิ อวชฺชํ ยสฺส เมติ อนวชฺโช (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- อนวชฺชสฺส ภาโว อนวชฺชตา (อนวชฺช ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

สิ่งที่มีโทษ คือ

- การแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม[ด้วยการประทุษร้ายตระกูลมีการให้ดอกไม้เป็นต้น (กุลทูสนะ), การแสวงหาอันไม่ดีงามมีการขอสิ่งของเป็นต้น (อเนสนะ) และการเลี้ยงชีพผิดมีการดูโหราศาสตร์เป็นต้น (มิจฉาชีวะ)]

- การรับเอาโดยไม่ชอบธรรม[คือ การไม่รู้ประมาณของศรัทธา วัตถุสิ่งของ และความจำเป็นของตน]

- การบริโภคโดยไม่ชอบธรรม [คือ การบริโภคโดยมิได้พิจารณาประโยชน์ของปัจจัยสี่]

สิ่งที่ไม่มีโทษ คือ

- การแสวงหาโดยชอบธรรม

- การรับเอาโดยชอบธรรม

- การพิจารณาแล้วบริโภคโดยชอบธรรม

ภิกษุบางรูปย่อมทำอาหารที่ไม่มีโทษนั่นแหละให้มีโทษ คือ เธอมนสิการว่าเราได้รับอาหารมาแล้ว ย่อมบริโภคเกินประมาณ เมื่อไม่อาจเพื่อยังอาหารนั้นๆ ให้ย่อย ย่อมลำบากด้วยการอาเจียนและถ่ายท้องเป็นต้น พวกภิกษุทั้งวัดต้องช่วยกันขวนขวายในการชำระล้างร่างกายและแสวงหายาเป็นต้นให้ภิกษุนั้น เมื่อถูกถามว่า นี่อะไรกัน พวกภิกษุ

ก็จะพูดว่า ภิกษุรูปโน้นท้องอืด เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็จะพากันตำหนิติเตียนว่า ท่านนี้มีปกติอย่างนี้เป็นเสมอแหละ ย่อมไม่รู้จักประมาณท้องของตน ภิกษุนี้ชื่อว่า ทำอาหารที่ไม่มีโทษให้มีโทษอย่างนี้ ภิกษุไม่กระทำเหมือนอย่างนั้น ย่อมฉันอาหารโดยมนสิการว่าความไม่มีโทษจักมี

พราหมณ์ตะกละ ๕ คน

แม้ในคำว่า ผาสุวิหาโร จ (และการอยู่โดยผาสุก) นี้ การอยู่โดยผาสุกก็มี การอยู่โดยไม่ผาสุกก็มี [๗๗]

การอยู่โดยไม่ผาสุก คือ การบริโภคของพราหมณ์ ๕ คนเหล่านี้ คือ พราหมณ์ชื่ออาหารหัตถกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนพูดให้ฉุดมือขึ้น) พราหมณ์ชื่ออลังสาฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนผ้าหลุด) พราหมณ์ชื่อตัตถวัฏฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนนอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น) พราหมณ์ชื่อกากมาสกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนกาจิกกินได้) และพราหมณ์ชื่อภุตตวมิตกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนต้องอาเจียนออก)

พราหมณ์ชื่ออาหารหัตถกะ คือ พราหมณ์ผู้บริโภคมากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยฉุดมือที

พราหมณ์ชื่ออลังสาฏกะ คือ พราหมณ์ผู้แม้จะลุกขึ้นได้แต่ไม่อาจนุ่งผ้าได้ เพราะท้องพองใหญ่มาก

พราหมณ์ชื่อตัตถวัฏฏกะ คือ พราหมณ์ผู้ไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมนอนกลิ้งอยู่ที่นั้นนั่นแหละ

พราหมณ์ชื่อกากมาสกะ คือ พราหมณ์ผู้บริโภคจนล้นถึงปาก จนถึงกาอาจจิกกินได้

พราหมณ์ชื่อภุตตวมิตกะ คือ พราหมณ์ผู้ไม่อาจเก็บอาหารไว้ทางปากได้ ต้องอาเจียนในที่นั้นนั่นแล

ภิกษุย่อมไม่ทำอย่างนี้ ย่อมฉันอาหารโดยคิดว่า การอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา

[คำว่า อาหารหตฺถก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาหร หตฺถนฺติ วทตีติ อาหารหตฺถโก (ผู้กล่าวว่าจงฉุดมือ)

คำว่า อลสาฏก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อลํ สาฏกํ นิวาเสตุนฺติ อลสาฏโก (ผู้ไม่อาจเพื่อนุ่งผ้า)

คำว่า ตตฺถวฏฺฏก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วฏฺฏตีติ วฏฺฏโก, ตตฺถ วฏฺฏโก ตตฺถวฏฺฏโก (ผู้นอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น)

คำว่า กากมาสก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มสียเต อามสียเตติ มาโส, กาเกหิ มาโส ยสฺสาติ กากมาสโก (ผู้มีอาหารอันกาสัมผัสได้)

คำว่า ภุตฺตวมิตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วมตีติ วมิโต, ภุตฺโต หุตฺวา วมิโต ภุตฺตวมิโต (ผู้บริโภคแล้วอาเจียนออก)]

การอยู่โดยผาสุก คือ การที่ท้องพร่องด้วยคำข้าวสี่หรือห้าคำ [คือ งดฉันคำ-ข้าวสี่หรือห้าคำก่อนจะอิ่ม] โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุบริโภคอาหารเพียงนี้แล้วดื่มน้ำ อิริยาบถ ๔ ย่อมเป็นไปโดยสะดวก ดังนั้น พระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป อภุตฺวา อุทกํ ปิเว
อลํ ผาสุวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน.[๗๘]

"ภิกษุไม่บริโภคอาหาร ๔-๕ คำแล้ว พึงดื่มน้ำแทน การบริโภคอย่างนั้นสมควรเพื่ออยู่โดยผาสุกของภิกษุผู้มีจิตมุ่งสู่พระนิพพาน"

[คาถาข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เถรคาถา ตึสนิบาต สาริปุตตเถรคาถา[๗๙] ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๑ หน้า ๔๓๙) พบปาฐะว่า อภุตฺวา โดยอธิบายว่าให้ดื่มน้ำแทนอาหาร ๔-๕ คำ ก่อนจะอิ่ม อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) แสดงความเห็นว่าควรมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ภุญฺชิตฺวา อุทกํ ปิเว (บริโภคอาหาร ๔-๕ คำ) ตามมตินี้ถือว่าให้บริโภคอาหารเพียง ๔-๕ คำเท่านั้น ท่านผู้แต่งมูลฎีกาอ้างข้อความจากสาริปุตตเถรคาถาว่าพระสารีบุตรกล่าวถึงจำนวนน้อยที่สุดในการใช้จีวร บิณฑบาต และเสนาสนะ โดยเป็นจีวรที่ถูกพระวินัยและใช้ปกปิดร่างกายได้ก็เพียงพอเพื่ออยู่เป็นสุขได้ แม้เสนาสนะเช่นกันมีขนาดเล็กเพียงนั่งขัดสมาธิแล้วเข่าไม่เปียกฝน ก็เพียงพอแล้ว]

องค์ของภิกษุผู้ฉันอาหาร

อนึ่ง ในฐานะนี้ควรประมวลองค์ทั้งหลาย กล่าวคือ

- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อเล่น เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อมัวเมา เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ไม่บริโภคเพื่ออ้วนพี เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อกายดำรงอยู่และชีวิตินทรีย์เป็นไป เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อบำบัดความหิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ด้วยเหตุนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่เกิด เป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา เป็นองค์ ๑

ส่วนความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุก เป็นอานิสงส์ในการบริโภคอาหารนี้

ส่วนพระมหาสีวเถระกล่าวว่า “องค์ ๔ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นข้อห้าม ส่วนองค์ ๘ ถัดมาชื่อว่าองค์ที่พึงประมวลมา”

ในบรรดาองค์เหล่านั้น

- ข้อว่า เพียงให้กายนี้ดำรงอยู่ จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อบำบัดความหิว จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า เพื่อประพฤติพรหมจรรย์ จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ด้วยเหตุนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่า จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา จัดเป็นองค์ ๑
- ข้อว่า ความไม่มีโทษ จัดเป็นองค์ ๑

ส่วนการอยู่โดยผาสุกเป็นผลของการบริโภค

ภิกษุบริโภคอาหารประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร

คำว่า อยํ วุจฺจติ (ข้อนี้ได้ชื่อว่า) หมายความว่า การบริโภคด้วยการพิจารณาอันเป็นไปแล้วโดยเนื่องด้วยการรู้จักประมาณอันควรในการแสวงหา การรับ และการบริโภคนี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร (โภชเน มตฺตญฺญุตา)

คำอธิบายมุฏฐสัจจนิเทศ

[๑๓๕๖] ในมุฏฐสัจจนิเทศ คำว่า อสติ (ความระลึกไม่ได้) คือ นามขันธ์ ๔ ที่เว้นจากสติ

คำว่า อนนุสฺสติ อปฺปฏิสฺสติ (ความไม่หมั่นระลึก ความไม่หวนระลึก) นี้ ทรงเพิ่มบทโดยเนื่องด้วยอุปสรรค [คือ อนุ ใน อนุสฺสติ และ ปติ ใน ปฏิสฺสติ]

คำว่า อสรณตา แปลว่า อาการที่ระลึกไม่ได้

คำว่า อธารณตา (ความไม่ทรงจำ) หมายความว่า ความไม่อาจจะทรงจำไว้ได้ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความไม่ทรงจำนั้นถึงตั้งใจจำก็ไม่อาจรักษาไว้ได้

คำว่า ปิลาปนตา (สภาวะเลื่อนลอย) คือ สภาวะเลื่อนลอยในอารมณ์ เหมือนกะโหลกน้ำเต้าลอยไปในน้ำ

คำว่า ปมุสฺสนตา (ความหลงลืม) หมายความว่า ความเป็นผู้หลงลืมสติ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความหลงลืมสตินั้น ย่อมเป็นดุจกาที่มุ่งสู่ก้อนข้าว และเป็นเช่นกับสุนัขจิ้งจอกที่มุ่งสู่ก้อนเนื้อ [คือ มีใจจดจ่อในอารมณ์ที่ต้องการเท่านั้น แต่หลงลืมอารมณ์อื่นที่มิได้ใส่ใจถึง]

คำอธิบายภาวนาพลนิเทศ

[๑๓๖๑] ในภาวนาพลนิเทศ คำว่า กุสลานํ ธมฺมานํ (กุศลธรรม) คือ โพธิปักขิย-ธรรม

คำว่า อาเสวนา แปลว่า การเสพตั้งแต่ต้น [โดย อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อาทิกมฺม (กระทำเป็นเบื้องแรก)]

คำว่า ภาวนา แปลว่า การทำให้เจริญ [ภาวนา = ภู ธาตุ (เจริญ) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย]

คำว่า พหุลีกมฺมํ (การกระทำให้มาก) หมายความว่า การกระทำบ่อย ๆ

[๑๓๖๘] นิเทศแห่งศีลวิบัติพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งศีลสัมปทา นิเทศแห่งทิฏฐิวิบัติพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งทิฏฐิสัมปทา และนิเทศแห่งทิฏฐิสัมปทาพึงทราบโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับนิเทศแห่งทิฏฐุปาทาน

นิเทศแห่งศีลวิสุทธิเหมือนกับนิเทศแห่งศีลสัมปทาก็จริง แต่พระพุทธองค์ตรัสปาติโมกขสังวรศีลอันให้ถึงความหมดจดไว้ในนิเทศแห่งศีลวิสุทธินั้น ส่วนในนิเทศแห่งศีลสัมปทานี้ ได้ตรัสศีล[คือมรรค]อันถึงความหมดจด

อนึ่ง โลกิยธรรมและโลกุตตรธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ด้วยทุกะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ

๑. สติและสัมปชัญญะ (ทุกะที่ ๓๐),

๒. ปฏิสังขานพละและภาวนาพละ (ทุกะที่ ๓๑)

๓. สมถะและวิปัสสนา (ทุกะที่ ๓๒)

๔. สมถนิมิตและปัคคาหนิมิต (ทุกะที่ ๓๓)

๕. ปัคคาหะและอวิกเขปะ (ทุกะที่ ๓๔)

๖. ศีลสัมปทาและทิฏฐิสัมปทา (ทุกะที่ ๓๖)

[ข้อความว่า “โลกิยธรรมและโลกุตตรธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔” หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสสติสัมปชัญญะเป็นต้นที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ คำว่า เป็นไปในภูมิ ๔ นี้เป็นคำที่พึงประกอบตามสมควร เพราะในเรื่องศีลสัมปทามีเพียงโลกิยศีลที่เป็นกามาวจรและโลกุตตรศีลเท่านั้น เนื่องจากไม่ประกอบด้วยศีลคือวิรตีเจตสิกในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต]

คำอธิบายนิเทศแห่งทิฏฐิวิสุทธิ

[๑๓๗๓] ในนิเทศแห่งทิฏฐิวิสุทธิ คำว่า กมฺมสฺสกตญาณํ (ญาณทำให้รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) คือ ปัญญาทำให้รู้ว่า กรรมนี้เป็นของตน กรรมนี้มิใช่ของตน

กรรมที่มิใช่ของตน คือ อกุศลกรรมทั้งหมดที่ตนหรือผู้อื่นกระทำไว้แล้ว เพราะทำลายประโยชน์และก่อให้เกิดโทษ

กรรมที่เป็นของตน คือ กุศลกรรม เพราะทำลายโทษและก่อให้เกิดประโยชน์

ในเรื่องนั้น อุปมาเหมือนบุรุษมีทรัพย์สมบัติเดินทางไกลแล้ว ในระหว่างทางเมื่อบุคคลประกาศเล่นงานนักษัตรในบ้านและนิคมเป็นต้นก็มิได้คิดว่า เราเป็นอาคันตุกะพึงอาศัยใครหนอเล่นงานนักษัตร เมื่อเล่นนักษัตรโดยทำนองที่ต้องการ ย่อมผ่านทางกันดารโดยสบาย ฉันใด สัตว์เหล่านี้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตญาณนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน สั่งสมกรรมอันทำให้ดำเนินไปสู่วัฏฏะมากมาย เสวยความสุขด้วยความสุขอยู่ได้บรรลุอรหัตต-ผลแล้วเหลือจะคณนา

[ข้อความว่า “ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วเหลือจะคณนา” หมายความว่า บุคคลดำรงอยู่ในกัมมัสสกตญาณแล้วย่อมต้องการทำกรรมดีทำให้เสวยผลเป็นสุขในภพต่อไปยิ่งไปกว่าทรัพย์สมบัติที่จะพึงเสวยในภพนี้ กรรมที่เขาทำนั้นแม้ทำให้ท่องเที่ยวเกิดในวัฏสงสาร เนื่องจากเขาไม่รู้จักพระนิพพานในสมัยที่ไม่มีพระศาสนาอุบัติขึ้น แต่เขาก็อาจทำกรรมดีที่ไม่ทำให้ท่องเที่ยวเกิดอีก (วิวัฏฏคามี) ในบางภพชาติที่คบหากับสัตบุรุษ จึงสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ เพราะกรรมดีที่เป็นวิวัฏฏคามีนั้นเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย คือ ปัจจัยอันเป็นที่อาศัยมีกำลัง]

คำว่า สจฺจานุโลมิกญาณํ (สัจจานุโลมิกญาณ) คือ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามสัจจะ ๔

คำว่า มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ ผลสมงฺคิสฺส ญาณํ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) คือ มรรคญาณและผลญาณนั่นแหละ

[๑๓๗๔] ในนิเทศแห่งบทว่า ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปน (ความหมดจดแห่งทิฏฐิ)

พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกญาณ ๔ มีกัมมัสสกตญาณเป็นต้นที่ตรัสไว้ในหนหลัง ด้วยบทว่า ยา ปญฺญา ปชานนา (ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด อันใด) เป็นต้น

[ญาณ ๔ ในที่นี้ คือ กัมมัสสกตญาณ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณ]

[๑๓๗๕] ในนิเทศแห่งบทว่า ยถาทิฏฺฐิสฺส จ ปธานํ (ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทิฏฐิอันหมดจด) หมายความว่า ความเพียรที่ทรงแสดงด้วยบทว่า โย เจตสิโก วีริยา-รมฺโภ (การปรารภความเพียรทางใจอันใด) เป็นต้น มีคติอย่างปัญญานั่นแหละ โดยแท้จริงแล้ว วิริยะนั้นเป็นโลกิยะในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกิยะ พึงทราบว่าเป็นโลกุตตระในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกุตตระ

คำอธิบายนิเทศของสังเวคทุกะ

[๑๓๗๖] ในนิเทศของสังเวคทุกะ คำว่า ชาติภยํ (กลัวชาติ) ได้แก่ ญาณที่ดำรงอยู่โดยเห็นชาติ (ความเกิด) ว่าเป็นภัย

แม้ญาณที่เห็นชราและมรณะว่าเป็นภัยเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[๑๓๗๗] ด้วยบทว่า อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลบาปธรรม) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความเพียรโดยเหตุอันสมควรแก่ภิกษุผู้เห็นชาติเป็นต้นว่าเป็นภัยแล้วต้องการจะพ้นไปจากชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ

ส่วนเนื้อความแห่งปทภาชนีย์ จักมีปรากฏในคำอธิบายความของ[สัมมัปปธาน] วิภังค์

คำอธิบายนิเทศของอสันตุฏฐิตากุศลธรรมทุกะ

[๑๓๗๘] ในนิเทศของบทว่า อสนฺตุฏฺฐิตา จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ (ความไม่รู้จักอิ่มในกุศลธรรมทั้งหลาย) คำว่า ภิยฺโยกมฺยตา (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป) หมายความว่า ความพอใจเป็นพิเศษ กล่าวคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมถวายปักขิกภัต (ภัตที่ถวายประจำปักษ์) บ้าง สลากภัต (ภัตที่ถวายโดยวิธีจับสลาก) บ้าง อุโปสถิกภัต (ภัตที่ถวาย

ในวันอุโบสถ) บ้าง ปาฏิปทิกภัต (ภัตที่ถวายในวันหนึ่งค่ำ) บ้าง ตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่อิ่มด้วยการถวายปักขิกภัตเป็นต้นนั้น จึงถวายธุรภัต (ภัตที่ถวายประจำ) สังฆภัต (ภัตที่ถวายแก่สงฆ์) วัสสาวาสิกภัต (ภัตที่ถวายแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา) อีก ย่อมสร้างอาวาส ย่อมถวายปัจจัยทั้ง ๔

เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อิ่มใจแม้ในการถวายธุรภัตเป็นต้นนั้น จึงรับสรณคมน์ สมาทานเบญจศีล เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อิ่มแม้ในสรณคมน์และเบญจศีลเหล่านั้น จึงออกบวช ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก โดยจำแนกว่าเป็นนิกายหนึ่งบ้าง สองนิกายบ้าง ย่อมบำเพ็ญสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้น เมื่อเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผลแล้ว ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มหาสันตุฏฐะ (ผู้อิ่มใจอย่างใหญ่หลวง) ตั้งแต่การบรรลุอรหัตตผลแล้ว ความพอใจเป็นพิเศษจนถึงอรหัตตผลอย่างนี้ ชื่อว่า ภิยโยกัมยตา (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป)

[คำว่า ธุรภตฺต (ภัตที่ถวายประจำ) พบในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยว่า

ตตฺถ ธุรภตฺตนฺติ นิจฺจภตฺตํ วุจฺจติ.[๘๐]

“ในพากย์นั้น ภัตที่ถวายประจำ เรียกว่า ธุรภัต”

ส่วนคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๘) อธิบาย ธุรภัตว่าเป็นภัตที่ถวายโดยกล่าวว่านิมนต์มารับภัตโดยทำเรือนของกระผมให้เป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธุรภัต คือ ภัตที่ถวายมีตนเป็นประธานโดยใช้ผู้อื่นให้ช่วยทำ ตามมตินี้คำว่า ธุร มีความหมายว่า “ประธาน” ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

มม ฆรํ ธุรํ กตฺวา ภิกฺขํ ปวิสถาติ ทิยฺยมานํ ธุรภตฺตนฺติ วทนฺติ. นิจฺจภตฺตาทิ วา อญฺเญปิ อาณาเปตฺวา สยํ ธุรํ หุตฺวา ทินฺนํ ธุรภตฺตํ.[๘๑]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ธุรภัต คือ ภัตที่ถวายโดยกล่าวว่า ท่านจงเข้ามารับภิกษาโดยทำเรือนของกระผมให้เป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธุรภัต คือ นิจภัตเป็นต้นที่ถวายมีตนเป็นประธานโดยใช้ผู้อื่นอีกด้วย”]

คำอธิบายนิเทศของบทว่า อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมึ

[๑๓๗๙] ในนิเทศของบทว่า อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมึ (ความไม่ท้อถอย

ในความพยายาม) ภิกษุเบื่อหน่ายอยู่ในการเจริญ[โพธิปักขิย]ธรรมที่เป็นกุศลอันยิ่งในเสนาสนะอันสงัด ชื่อว่ายังความเพียรให้ถ้อถอย ส่วนภิกษุผู้ไม่เบื่อหน่าย ชื่อว่าไม่ยังความเพียรให้ถ้อถอย ดังนั้น จึงตรัสว่า ยา กุสลานำ ธมฺมานำ (เพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมอันใด) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยนั้น

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปฏิวาเสติ ในประโยคว่า ปธานำ ปฏิวาเสติ นาม (ชื่อว่ายังความเพียรให้ถ้อถอย) และประโยคว่า โน ปฏิวาเสติ นาม (ชื่อว่าไม่ยังความเพียรให้ถ้อถอย) แต่ควรมีรูปว่า ปฏิวาเนติ นาม เพราะเป็นคำอธิบายของบทว่า อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมึ คำว่า ปฏิวาเนติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + วนุ ธาตุ (พฺยาปาเร = ขวนขวาย) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “ให้ขวนขวายโดยตรงกันข้าม” ก็คือ ให้ท้อถอยนั่นเอง]

ในพากย์นั้น คำว่า สกฺกจฺจกิริยตา (ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพ) หมายความว่า ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในการทำกุศลทั้งหลาย

คำว่า สาตจฺจกิริยตา (การกระทำต่อเนื่อง) หมายความว่า การกระทำติดต่อกันนั่นแหละ

คำว่า อฏฺฐิตกิริยตา (การกระทำไม่หยุด) หมายความว่า การกระทำไม่ให้ขาดไม่หยุดยั้ง

คำว่า อโนลีนวุตฺติตา (ความประพฤติไม่ย่อหย่อน) หมายความว่า การดำรงชีพไม่ย่อหย่อน หรือความเป็นไปไม่ย่อหย่อน

คำว่า อนิกฺขิตฺตฉนฺทตา (ความไม่ทิ้งฉันทะ) หมายความว่า ความไม่ทิ้งกุศลฉันทะ

คำว่า อนิกฺขตฺตธุรตา (ความไม่ทอดธุระ) หมายความว่า ความไม่ทอดทิ้งธุระ คือความเพียรในการสร้างกุศล

[ธุร ศัพท์ใน อนิกฺขตฺตธุโร, อนิกฺขตฺตธุรตา ใช้ในความหมายว่า ความเพียร ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเค’ธิกาเร วีริเย ปธาเน จานฺติเก ธุโร.[๙๒]

"ธุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอก, อุปกรณ์ของเกวียน (มีหัวเกวียนเป็นต้น), ความอุตสาหะ, ประธาน และใกล้"]

คำอธิบายนิเทศของวิชชาทุกะ

[๑๓๘๐] ในคำว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ วิชฺชา คำว่า ปุพฺเพนิวาโส (ขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน) หมายความว่า หมู่ขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน และสิ่งที่เนื่องกับขันธ์ [มีเสื้อผ้า อาภรณ์ พาหนะ หมู่บ้าน และแว่นแคว้น เป็นต้น]

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ คือ การระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณที่ประกอบด้วยการระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนนั้น

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปกปิดขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำขันธ์เหล่านั้นให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

[คำว่า วิชฺชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะขจัดความมืด = ตมํ วิชฺฌตีติ วิชฺชา.
  (วิธ ธาตุ = เจาะ, ทำลาย + ณฺย ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)
- สภาวะกระทำให้ปรากฏ = วิทิเต กโรตีติ วิชฺชา.
  (วิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๘๘-๘๙) ก็แสดงรากศัพท์ของ วิชฺชา ว่ามาจาก วิธ ธาตุ และ กร ธาตุที่มี วิทิต ศัพท์เป็นบทหน้าอีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตโมขนฺธาทิปทาลนฏฺเฉน วา อตฺตโน ปฏิปกฺขํ วิชฺฌตีติ วิชฺชา. ตโต เอว อตฺตโน วิสยํ วิทิตํ กโรตีติปิ วิชฺชา.[๘๓]

"อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิชชา คือ สภาวะขจัดปฏิปักษ์ของตน โดยความหมายว่าทำลาย

กลุ่มความมืดเป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า วิชชา โดยความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า กระทำอารมณ์ของตนให้ปรากฏ"]

คำว่า จุตูปปาเต ญาณ์ (จุตูปปาตญาณ) คือ ญาณที่เป็นไปใกล้จุติและปฏิสนธิ

แม้จุตูปปาตญาณนี้ก็ชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปกปิดจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

คำว่า อาสวานำ ขเย ญาณ์ (อาสวักขยญาณ) คือ ญาณในขณะ[เกิดมรรค]อันสิ้นสรรพกิเลส อาสวักขยญาณนั้นชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปิดบังสัจจะ ๔

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา** โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะกระทำสัจจะ ๔ ให้ปรากฏโดยขจัดความมืดดังกล่าว

[๑๓๘๑] ในคำว่า จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ (ความหลุดพ้นแห่งจิต และนิพพาน) นี้ สมาบัติ ๘ ชื่อว่า **อธิมุตติ** โดยความหมายว่าหยั่งลงในอารมณ์ และโดยความหมายว่าหลุดพ้นด้วยดีจากปฏิปักษ์ธรรม

[คำว่า อธิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะหยั่งลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ อธิมุจฺจตีติ อธิมุตฺติ.
  (มุจ ธาตุ ที่มี อธิ เป็นบทหน้า มีความหมายว่า หยั่งลง)
- สภาวะหลุดพ้นจากปฏิปักษ์ธรรม = ปจฺจนีกธมฺเมหิ อธิมุจฺจตีติ อธิมุตฺติ.
  (มุจ ธาตุ ที่มี อธิ เป็นบทหน้า มีความหมายว่า หลุดพ้น)]

นิพพานอื่นได้ชื่อว่า **นิพพาน** โดยความหมายว่า สภาวะอันเป็นที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด (วานะ) ซึ่งเรียกว่าตัณหา หรือสภาวะพ้นไปจากตัณหา

[คำว่า นิพฺพาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะอันเป็นที่ไม่มีตัณหา = นตฺถิ วานำ เอตฺถาติ นิพฺพานำ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- สภาวะพ้นไปจากตัณหา = วานโต นิคฺคตำ นิพฺพานำ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)]

ในบรรดาสมาบัติและนิพพานเหล่านั้น สมาบัติ ๘ ได้ชื่อว่า **วิมุตติ** เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง

นิพพานได้ชื่อว่า **วิมุตติ** เพราะหลุดพ้นจากสรรพกิเลสโดยสิ้นเชิง

[๑๓๘๒] คำว่า มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณำ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค) คือ มรรคญาณทั้ง ๔

คำว่า ผลสมงฺคิสฺส ญาณำ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) คือ ผลญาณทั้ง ๔

ในบรรดาญาณเหล่านั้น มรรคญาณที่ ๑ ชื่อว่า ญาณในความสิ้นไป (ขเย ญาณำ) โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นยังกิเลส ๕ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ

มรรคญาณที่ ๒ ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไป

มรรคญาณที่ ๓ ก็ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไปเหมือนกัน

มรรคญาณที่ ๔ ชื่อว่า ญาณในความสิ้นไป โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นทำกิเลส ๘ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ

ญาณที่เป็นไปในผลนั้นๆ ชื่อว่า อนุปปาทญาณ (อนุปฺปาเท ญาณำ) โดยความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งกิเลสนั้นๆ ที่สิ้นไป ดับไป สงบไป ระงับไป ไม่เกิดขึ้น ไม่เป็นไป

จบ คำอธิบายนิกเขปกัณฑ์แห่งคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินี

กายสฺส โภ วิรจิตสฺส ยถานุกูลํ
ฉายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปเณ ตุ
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปรตฺถ
สมฺภูสิตา อิว ภวนฺติ ผเลน เตน.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เงาของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงามในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

๔. คำอธิบายอรรถกถากัณฑ์

คำอธิบายเนื้อความหมวดติกะ

[๑๓๘๔] บัดนี้ ถึงลำดับการอธิบายอรรถกถากัณฑ์ที่ตั้งไว้ในลำดับต่อจากนิกเขปกัณฑ์

ถามว่า : เหตุใดกัณฑ์นี้จึงชื่อว่า อรรถกถากัณฑ์

ตอบว่า : เพราะยกเนื้อความพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความไว้ กล่าวคือ ธรรม[แต่ละอย่าง]ที่แตกต่างกันซึ่งปรากฏในปิฎกทั้ง ๓ เมื่อกำหนดตัดสินไว้ด้วยอรรถกถากัณฑ์นั่นแหละ ย่อมชื่อว่าเป็นคำที่วินิจฉัยดีแล้ว

ผู้ที่กำหนดแนวทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ตลอดถึงการขยายความปัญหา และการนับจำนวนในมหาปกรณ์ไม่ได้ ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจากอรรถกถากัณฑ์ได้

[ข้อความว่า “การขยายความปัญหา” หมายความว่า ติกะมีปัญหาอย่างละ ๔๙ ข้อ ทุกะมีปัญหาอย่างละ ๙ ข้อ การขยายความปัญหาดังกล่าวชื่อว่า ปัญหุทธาระ

ข้อความว่า “การนับจำนวน” คือ การนับจำนวนที่มีได้ในปัญหาเหล่านั้น เป็นต้นว่า

เหตุยา นว.

“ในเหตุปัจจัยมีวาระแห่งปุจฉาและวิสัชนา ๙ วาระ คืออย่างไร”]

ถามว่า : อรรถกถากัณฑ์นี้เกิดจากใคร

ตอบว่า : เกิดจากพระสารีบุตรเถระ กล่าวคือ พระสารีบุตรเถระได้กล่าวอรรถกถากัณฑ์ให้สัทธิวิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนดขยายเนื้อความในนิกเขปกัณฑ์ได้ แต่อรรถกถากัณฑ์นี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาแล้วกล่าวว่า ธรรมดาพระอภิธรรมไม่ใช่เป็นสาวกวิสัย ไม่ใช่เป็นโคจรของพระสาวก พระอภิธรรมนี้เป็นพุทธวิสัย เป็นโคจรของพระพุทธเจ้า แต่พระธรรมเสนาบดีถูกสัทธิวิหาริกถามแล้ว จึงพาไปสำนัก

พระศาสดา แล้วทูลถามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสอรรถกถากัณฑ์ประทานแก่ภิกษุนั้น

ถามว่า : ตรัสประทานอย่างไร

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) หมายความว่า เธอกำหนดว่า ธรรมดากุศลธรรมทั้งหลายเป็นไฉน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงธรรมมีกุศลเป็นต้นด้วยการขยายความกระทำให้เป็นช่อๆ เป็นพวงๆ เป็นกลุ่มๆ ประทานแก่ภิกษุผู้ดุษณีภาพนั้น จึงตรัสประทานตามนัยนี้ว่า กุศลอันจำแนกตามภูมิด้วยนัยว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด) เป็นต้น เราแสดงแล้วมิใช่หรือ ธรรมเหล่านี้คือกุศลจิตทั้งหมดนั้นในภูมิ ๔ เป็นกุศล

ในพากย์นั้น คำว่า จตูสุ (ในภูมิ ๔) ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ [โลกุตตรภูมิจัดเป็นอวัตถาภูมิที่เป็นระยะกาลของจิตที่พ้นไปจากโลก ไม่ใช่ภูมิที่อยู่ของเหล่าสัตว์เหมือนกามาวจรภูมิเป็นต้น]

คำว่า กุสลํ (กุศล) คือ กุศลอันจำแนกเป็นผัสสะเป็นต้น[ตามพระพุทธพจน์ในจิตตุปบาทกัณฑ์ว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี) เป็นต้น]

คำว่า อิเม ธมฺมา กุสลา (ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล) หมายความว่า ธรรมเหล่านี้ทั้งหมดมีผัสสะเป็นต้นที่ตรัสไว้ในภูมิ ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

[๑๓๘๕] พระพุทธองค์ตรัสว่า ทฺวาทส อกุสลจิตฺตุปฺปาทา (จิตตุปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง) เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันโดยเนื่องด้วยภูมิ

ในพากย์นั้น [พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า] คำว่า อุปปาทะ คือ สภาวะที่เกิดขึ้น

คำว่า จิตตุปปาทะ คือ จิตที่เกิดขึ้น

อนึ่ง คำนี้เป็นประธานของเทศนา เหมือนอย่างที่กล่าวว่า พระราชาเสด็จมาแล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงการมาของอำมาตย์เป็นต้นด้วย ฉันใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า จิตตุปบาท (จิตที่เกิดขึ้น) แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตุปบาทเหล่านั้น ฉันนั้น

เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ทรงถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยศัพท์ว่าจิตตุปบาทในที่ทุกแห่ง

ตั้งแต่นี้ไป เนื้อความแห่งบทที่พึงจำแนกด้วยบทติกะและทุกะทั้งหมดว่า จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก (วิบากในภูมิ ๔) เป็นต้น และนวัตตัพพธรรม (ธรรมที่ไม่พึงกล่าว) แห่งเวทนามีสุขเป็นต้นในเวทนาติกะเป็นต้น พึงทราบโดยใคร่ครวญเนื้อความแห่งพระบาลีตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง[คือจิตตุปปาทกัณฑ์] ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น

ปริตตารัมมณติกะ

[๑๔๒๐] ในบรรดาติกะเหล่านั้น ลำดับแรกในปริตตารัมมณติกะ พึงทราบเนื้อความในคำว่า สพฺโพ กามาวจรสฺส วิปาโก (กามาวจรวิบากทั้งหมด) นั้น ดังต่อไปนี้

ทวิปัญจวิญญาณ (วิญญาน ๑๐) ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ (กามอารมณ์) เพราะอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้วเกิดขึ้นปรารภธรรมคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันจำแนกเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน

มโนธาตุ ๒ ฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบาก [สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะอาศัยหทัยวัตถุเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณเป็นต้นโดยแน่นอน

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบากอันประกอบด้วยโสมนัส [สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน คือ ด้วยความเป็นสันตีรณกิจในทวาร ๕ และด้วยความเป็นตทารัมมณกิจในทวาร ๖

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้งสอง [สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๒ ดวง] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้นโดยแน่นอน คือ ด้วยความเป็นสันตีรณกิจในทวาร ๕ และด้วยความเป็นตทารัมมณกิจในทวาร ๖ แม้เมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นปฏิสนธิกิจ

ย่อมกระทำกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต อันเป็นปริตตารมณ์ให้เป็นอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นภวังคกิจในปวัตติกาล ทั้งเมื่อเกิดขึ้นด้วยความเป็นจุติกิจกาลเป็นที่สุด ย่อมกระทำปริตตารมณ์อย่างเดียวให้เป็นอารมณ์

อนึ่ง จิตตุปบาทอันเป็นสเหตุกกุศลวิบาก ๘ ดวง [มหาวิปากจิต ๘] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภปริตตธรรมด้วยความเป็นตทารัมมณกิจ และด้วยความเป็นปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ ตามนัยที่กล่าวไว้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ๒ ดวงนั้นนั่นแหละ

กิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภรูปารมณ์เป็นต้นในทวาร ๕

อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [หสิตุปปาทจิต] ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะเกิดขึ้นกระทำอาการร่าเริงแก่พระขีณาสพ โดยปรารภธรรมมีรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นกามาวจรอันเป็นปัจจุบันในทวาร ๖ หรือเป็นอดีตและอนาคตในมโนทวาร

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าจิตตุปบาท ๒๕ ดวงเหล่านี้มีอารมณ์เป็นปริตตารมณ์แน่นอน

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น

[๑๔๒๑] ธรรมคือวิญญาณัญจายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะเกิดขึ้นปรารภสมาบัติเบื้องต่ำของตนๆ

ธรรมคือมรรคและผล ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

จิตตุปบาทที่เป็นญาณวิปปยุตต์ ๘ ดวง คือ

- ฝ่ายกุศล ๔ - ฝ่ายกิริยา ๔

พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่เสกขบุคคล ปุถุชน และพระขีณาสพปรารภกามาวจรธรรมเป็นไปในการให้ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้น

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาพิจารณาธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นอันคล่องแคล่วยิ่ง

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ในขณะพิจารณาบัญญัติมีกสิณนิมิตเป็นต้น

[คำว่า “เป็นต้น” ละข้อความคืออุปาทาบัญญัติที่แสดงว่า ตีณิ ลกฺขณานิ (ลักษณะ ๓) และ อหำ (เรา) เป็นต้นตามที่กล่าวไว้ในเรื่องบัญญัติ]

จิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๔ ดวงฝ่ายอกุศล พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่มีความถือผิด ยินดี และเพลิดเพลินว่าเป็นสัตว์บุคคลในกามาวจรธรรม ๕๕ ดวง

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาเกิดขึ้นปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ ดวง โดยอาการถือผิดเป็นต้นนั้นนั่นแหละ

- ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภบัญญัติธรรม

จิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตวิปปยุตต์ พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ในเวลาเกิดขึ้นปรารภธรรมเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยความยินดีเพลิดเพลินอย่างเดียว

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยปฏิฆะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัตตัพพะในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยโทมนัส

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัตตัพพะในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความไม่ตกลงใจ

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัตตัพพะ ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความฟุ้งซ่าน และโดยเนื่องด้วยความไม่สงบ

อนึ่ง แม้ธรรมอย่างหนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านั้นย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นปรารภอัปปมาณธรรมได้ ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะไม่ได้

จิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวง คือ ฝ่ายกุศล ๔ ฝ่ายกิริยา ๔ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัตตัพพะ ในเวลาที่พระเสกขบุคคล ปุถุชน และพระขีณาสพปรารภธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วเป็นไปในการให้ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยเคารพเป็นต้น

จิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวงเหล่านั้น พึงทราบเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะในขณะทำหน้าที่โคตรภู และในขณะพิจารณาโลกุตตรธรรม

จตุตถฌาน ๑๒ อย่าง

อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่ายกิริยาก็ดี มีอย่างละ ๑๒ ประการ [รวมเป็น ๒๔ ประการ] คือ

๑. จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง

๒. จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาสกสิณ

๓. จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ

๔. จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร

๕. จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ

๖. จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ

๗. จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสต

๘. จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ

๙. จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมูปคญาณ

๑๐. จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักษุญาณ

๑๑. จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ

๑๒. จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ

จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง คือ จตุตถฌานในกสิณ ๘ [ยกเว้นอากาสกสิณและอาโลกกสิณ] เพราะจตุตถฌานในกสิณ ๘ นั้นเป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติบ้าง เป็นบาทแห่งวัฏฏทุกข์ [คือความเป็นพรหมในพรหมโลก]บ้าง ดังนั้นจึงกล่าวว่า จตุตถฌานอันเป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง[มีวิปัสสนาเป็นต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาสกสิณและอาโลกกสิณ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งวัฏฏทุกข์บ้าง แต่ไม่เป็นบาทแห่งนิโรธ-สมาบัติเท่านั้น

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหารและอานาปานะ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา และเป็นบาทแห่งวัฏฏทุกข์เท่านั้น แต่ไม่เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลาย และไม่เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติ

ในบรรดาจตุตถฌานเหล่านั้น ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ทั้ง ๑๐ ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ (มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว) เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตา-รมณ์เป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภกสิณบัญญัติ

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภสัตวบัญญัติ

จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ เพราะมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น เนื่องจากเกิดขึ้นปรารภนิมิต

[คำว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือ มีอารมณ์เป็นบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะและมหัคคตะ กล่าวคือ

ในกาลใด พระโยคาวจรต้องการจะทำกายให้อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็น ย่อมน้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งจิต ย่อมตั้งไว้ยกกายขึ้นในมหัคคตจิต ในกาลนั้น อิทธิวิธะนั้นมีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เนื่องจากมีรูปกายที่ได้แล้วด้วยความเพียรเป็นอารมณ์

ในกาลใด พระโยคาวจรต้องการจะทำจิตให้อาศัยกายแล้วไปด้วยกายที่มองเห็น ย่อมน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย ย่อมตั้งปาทกฌานจิตไว้ ย่อมยกขึ้นไว้ในรูปกาย ในกาลนั้น อิทธิวิธะนั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคจิตเป็นอารมณ์ เนื่องจากมีจิตที่ได้แล้วด้วยความเพียรเป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสต มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะเกิดขึ้นปรารภเสียง

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ กล่าวคือ ในเวลาที่รู้กามาวจรจิตของผู้อื่น เจโตปริยญาณนั้นมีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตของผู้อื่น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้มรรคและผลของผู้อื่น ก็มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ปุถุชนย่อมไม่รู้จิตของพระโสดาบัน พระโสดาบันย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบจนถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของบุคคลทั้งหมด อนึ่ง พึงทราบความต่างกันข้อนี้ว่า บุคคลชั้นสูงอื่นย่อมรู้จิตของบุคคลชั้นต่ำ

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมูปคญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กามาวจรกรรม มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้กรรมอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักษุญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะมีรูปเป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ มหัคคตะ อัปปมาณะ และนวัตตัพพะ กล่าวคือ บุพเพนิวาสญาณนั้นพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์เป็นกามาวจร

- มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร

- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือบุคคลอื่นเจริญแล้ว และผลที่ตนหรือคนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีต

- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ แม้โดยการพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ด้วยการระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ตัดขาดวัฏฏะได้แล้วอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตเจริญมรรคแล้ว กระทำผลให้แจ้งแล้ว ปรินิพพานแล้วด้วยนิพพานธาตุ

- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น] ในเวลาที่ระลึกถึงชื่อโคตร และนิมิตของปฐวีกสิณเป็นต้นตามนัยว่า

พระผู้มีพระภาคพระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้วในอดีตกาล พระนครของพระองค์มีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดามีพระนามว่า พระเจ้าพันธุมราช พระราชมารดามีพระนามว่า พันธุมดี เป็นต้น

แม้**จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ** ก็มีนัยเดียวกัน แม้จตุตถฌานดังกล่าวก็พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเกิดขึ้นในกามาวจรภูมิ

- มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเกิดขึ้นในรูปาวจรภูมิหรืออรูปาวจรภูมิ

- มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่รู้ว่าในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเจริญมรรค จักกระทำผลให้แจ้ง จักปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุ

- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น] ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรตามนัยว่า ในอนาคตกาล พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า เมตไตย จักเสด็จอุบัติขึ้น พราหมณ์นามว่า สุพรหม จักเป็นพระพุทธบิดา พราหมณีนามว่า พรหมวดี จักเป็นพระพุทธมารดา เป็นต้น

จตุตถฌานที่เป็นไปในอรูปาวจร และจตุตถฌานในความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่พระบาลีมาปรากฏแล้ว

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาอันประกอบด้วยอุเบกขา [มโนทวาราวัชชนจิต] ย่อมดำเนินไปข้างหน้ากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านี้ทั้งหมด พึงทราบอารมณ์หลายประเภทของอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านั้น แต่ในเวลาเป็นไปโดยความเป็นโวฏฐัพพนกิจในทวาร ๕ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะแน่นอน

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น] เพราะเกิดขึ้นปรารภธรรมที่ไม่ควรกล่าวโดยความเป็นปริตตธรรมเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ในบรรดาฌานเหล่านี้ รูปาวจรฌานทั้งหลายย่อมเป็นไปในปฐวีกสิณเป็นต้น อากาสานัญจายตนฌานย่อมเป็นไปในอากาสบัญญัติที่ได้จากการเพิกกสิณ อากิญจัญญายตนฌานย่อมเป็นไปในนัตถิภาวบัญญัติคือการปราศจาก[อากาสานัญจายตน] วิญญาณ

คำอธิบายมัคคารัมมณติกะ

[๑๔๒๙] ในมัคคารัมมณติกะ จิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๘ ดวงที่ตรัสไว้ในเบื้องต้น มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคคารัมมณะ) ในเวลาที่พระเสกขะและอเสกขบุคคลพิจารณามรรคที่ตนแทงตลอดแล้ว แต่ไม่ใช่มัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค

[สหชาตธรรม คือ ธรรมที่เกิดร่วมกัน หมายถึง รูปนามทั้งสองอย่างที่เกิดร่วมกัน ส่วนสัมปยุตตธรรม คือ ธรรมที่ประกอบพร้อมกัน หมายถึง นามที่ประกอบพร้อมกันเท่านั้น ในที่นี้มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๘ ดวงไม่เกิดพร้อมกับโลกุตตรมรรคจึงไม่เป็นมัคคเหตุกะ คือ มีเหตุที่ประกอบกับมรรค]

ธรรมทั้งหลายชื่อว่า มีมรรคเป็นอธิบดี (มคฺคาธิปติโน) ด้วยอำนาจอารัมมณา-

ธิปติ ในการพิจารณากระทำมรรคที่ตนแทงตลอดแล้วให้หนักหน่วง แต่ในเวลาที่ทำธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ไม่พึงกล่าวว่า มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคคารัมมณะ) บ้าง มีมรรคเป็นอธิบดี (มัคคาธิปติ) บ้าง

มรรคญาณอันประเสริฐ ๔ อย่างชื่อว่ามัคคเหตุกะแน่นอน เพราะมีเหตุ กล่าวคือมรรค หรือมีเหตุประกอบกับมรรค แต่ในเวลาที่เจริญมรรคกระทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่ ธรรมบางอย่างพึงมีมรรคเป็นอธิบดี ส่วนในเวลาที่ทำฉันทะหรือจิตตะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นใหญ่ ธรรมบางอย่างไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอธิบดี

ในรูปาวจรจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง จตุตถฌาน ๙ อย่างมีจตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวงเป็นต้น ไม่เป็นมัคคารัมมณะ (มีมรรคเป็นอารมณ์) ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิบดี)

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสญาณ และอนาคตังสญาณ มีมรรคเป็นอารมณ์ ในเวลาที่รู้มรรคจิตของพระอริยะทั้งหลาย แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (ไม่มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อม กับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิบดี) เพราะไม่เกิดขึ้นทำมรรคให้หนักแน่น

ถามว่า : เหตุใดจตุตถฌานทั้ง ๓ เหล่านั้นจึงไม่ทำมรรคให้หนักแน่น

ตอบว่า : เพราะตนเป็นมหัคคตธรรม อุปมาเหมือนชาวโลกทั้งหมดกระทำพระราชาให้เป็นที่เคารพ ส่วนพระมารดาและพระบิดาไม่ทรงกระทำความเคารพ จะเห็นได้ว่าพระมารดาและพระบิดาเหล่านั้นเห็นพระราชาแล้วก็ไม่ลุกจากอาสนะ ไม่กระทำอัญชลีกรรมเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกตามนัยที่เรียกขานในเวลาทรงพระเยาว์นั่นแหละฉันใด แม้จตุตถฌานทั้ง ๓ เหล่านั้นก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักแน่น เพราะภาวะที่ตนเป็นมหัคคตธรรม

แม้เหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยา [มโนทวาราวัชชนจิต] ก็เป็นมัคคารัมมณะ (มีมรรคเป็นอารมณ์) ในเวลาพิจารณามรรคของพระอริยะทั้งหลาย เพราะดำเนินไปก่อนปัจจเวกขณญาณ แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (มีเหตุประกอบกับมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (มีมรรคเป็นอธิบดี) เพราะไม่เกิดขึ้นทำมรรคให้หนักแน่น

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ทำมรรคให้หนักแน่น

ตอบว่า : เพราะเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพทราม เป็นความโง่ อุปมาเหมือนชาวโลกทั้งปวงย่อมเคารพพระราชา แต่ข้าราชบริพารซึ่งเป็นคนค่อม คนเตี้ย และคนรับใช้เป็นต้น มิได้ทำความเคารพอย่างยิ่งเหมือนผู้เป็นบัณฑิต เพราะความที่ตนเป็นคนโง่ ฉันใด แม้จิตนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักแน่น เพราะตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพทราม เป็นความโง่

กุศลจิตตุปบาทเป็นญาณวิปปยุตต์เป็นต้น ย่อมไม่ได้ความมีอารมณ์เป็นมรรคเป็นต้น เพราะไม่มีญาณ และเพราะมีอารมณ์เป็นโลกิยธรรม พึงทราบว่าไม่ควรกล่าวว่าเป็นมัคคารัมมณะ มัคคเหตุกะ และมัคคาธิปติ

คำอธิบายอตีตารัมมณติกะ

[๑๔๓๒] ในอตีตารัมมณติกะ ธรรมคือวิญญาณัญจายตนะและเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอนเท่านั้น เพราะเกิดขึ้นปรารภสมาบัติ [อากาสานัญจายตนจิต และอากิญจัญญายตนจิต] ที่เป็นล่วงมาแล้วในฌานขั้นต่ำ

[๑๔๓๓] คำว่า นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอนไม่มี) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์เป็นอนาคตโดยเฉพาะอย่างแน่นอนไม่มี

ถามว่า : อนาคตังสญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอน แม้เจโตปริยญาณก็เกิดขึ้นปรารภอนาคตมิใช่หรือ

ตอบว่า : เกิดขึ้นแน่นอน แต่จิตดวงหนึ่งที่เป็นอนาคตังสญาณและเจโตปริยญาณโดยเฉพาะนี้หามีไม่ มีเฉพาะจิตที่ระคนกับมหัคคตจิตอื่น เพราะนับเข้าด้วยรูปาวจรจตุตถฌาน ดังนั้นจึงตรัสว่า นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างแน่นอนไม่มี)

[๑๔๓๔] ทวิปัญจวิญญาณและมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจุบัน

คำว่า ทส จิตฺตุปฺปาทา (จิตตุปบาท[ที่เป็นวิบาก] ๑๐) นี้ หมายความว่า ลำดับแรก สเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้น ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตในขณะถือปฏิสนธิของเทวดาและมนุษย์ แม้ในเวลาเป็นภวังค์ และจุติ ก็มีนัยเดียวกัน

- มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในเวลาที่จิตนี้ถือปฏิสนธิโดยปรารภคตินิมิต และในเวลาที่เป็นภวังค์ต่อจากปฏิสนธิ

- มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในขณะที่เกิดขึ้นในทวาร ๕ โดยความเป็นตทารมณ์

- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะเกิดขึ้นรับอารมณ์ของชวนจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันในมโนทวาร

แม้มโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกะ [สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา] ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีข้อต่างกันอย่างนี้ในมโนวิญญาณธาตุนี้ คือ มโนวิญญาณธาตุดังกล่าวเป็นปฏิสนธิของผู้ที่บอดแต่กำเนิดเป็นต้นในหมู่มนุษย์อย่างเดียว และมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยความเป็นสันตีรณะในปัญจทวาร

อเหตุกกุศลวิบากมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [สันตีรณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส] มีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยความเป็นสันตีรณะและตทารมณ์ในปัญจทวาร และพึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน โดยความเป็นตทารมณ์ในมโนทวาร เหมือนมโนวิญญาณธาตุที่เป็นสเหตุกวิบาก

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก มีคติเหมือนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นกุศลวิบากนั่นเอง แต่มีข้อต่างกันอย่างนี้ในมโนวิญญาณธาตุนี้ คือ มโนวิญญาณธาตุดังกล่าวเป็นไปโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติของสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิอย่างเดียว

กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส ทำอาการร่าเริงให้เกิดขึ้นแก่พระขีณาสพในปัญจทวาร มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน และมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ในเวลาเกิดขึ้นโดยความเป็นหสิตุปบาทปรารภธรรมอันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นในมโนทวาร

จำแนกอารมณ์ของกุศลจิตตุปบาท

ในคำว่า กามาวจรกุสลำ (กามาวจรกุศล) เป็นต้น ลำดับแรก กุศลจิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เมื่อพระเสกขะและปุถุชนพิจารณาขันธ์ ธาตุ และอายตนะอันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น

- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในขณะพิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน

แม้จิตตุปบาทที่เป็นญาณวิปปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีข้อต่างกันอย่างนี้ในจิตตุปบาทเหล่านี้ คือ เพียงไม่มีการพิจารณามรรค ผล และนิพพานด้วยจิตตุปบาทเหล่านั้น

จำแนกอารมณ์ของอกุศลจิตตุปบาท

อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดีเพลิดเพลินและมีความถือผิดขันธ์ ธาตุ และอายตนะอันจำแนกเป็นขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น

- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] เมื่อบุคคลยินดีเพลิดเพลินอยู่โดยปรารภบัญญัติยึดถือว่าเป็นสัตว์ บุคคล

แม้จิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตวิปปยุตต์ ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการยึดถือด้วยจิตตุปบาทเหล่านั้น

จิตตุปบาทที่เป็นปฏิฆสัมปยุตต์ ๒ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอดีตเป็นต้นเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลเกิดโทมนัสโดยปรารภธรรมอันจำแนกเป็นอดีตขันธ์เป็นต้น

- มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] เมื่อบุคคลเกิดโทมนัสโดยปรารภบัญญัติเป็นอารมณ์

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในขณะเป็นไปโดยการตกลงใจไม่ได้ และความฟุ้งซ่านในธรรม[ที่จำแนกเป็นอดีตเป็นต้น]เหล่านั้นนั่นแหละ

จำแนกอารมณ์ของกิริยาจิตตุปบาท

สเหตุกกิริยาจิตตุปบาท ๘ ดวง [มหากิริยาจิต ๘] มีคติอย่างกุศลจิตตุปบาทนั่นแหละ

กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขา [ปัญจทวาราวัชชนจิต] พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น ในขณะเป็นไปโดยความเป็นโวฏฐัพพนะในปัญจทวาร

- มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] ในเวลาที่ดำเนินไปข้างหน้าชวนจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน และที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติหรือนิพพานในมโนทวาร

จำแนกอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน

ในรูปาวจรจตุตถฌานอันมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌาน ๕ อย่างเหล่านี้ คือ จตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวง จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาสกสิณ จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร และจตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะพึงทราบว่า :-

- มีอดีตเป็นอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นปรารภปาทกฌานจิตอันเป็นอดีต เมื่อน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย

- มีอนาคตเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลอธิษฐานเรื่องที่เป็นอนาคต เหมือนพระมหากัสสปเถระเป็นต้นอธิษฐานในคราวบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ[๑] ได้ยินว่า พระมหา-

กัสสปเถระผู้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุอยู่ได้อธิษฐานว่า ในอนาคตกาลตลอด ๒๑๘ ปี ขอกลิ่นหอมเหล่านี้อย่าพินาศไป ดอกไม้ทั้งหลายอย่าเหี่ยวแห้ง ประทีปทั้งหลายอย่าดับ สิ่งทั้งหมดได้เป็นเหมือนอธิษฐานทีเดียว หรือเหมือนพระอัสสคุตตเถระเห็นภิกษุสงฆ์ที่ฉันภัตตาหารแห้งที่วัดป่าชื่อวัตตนิยะ จึงอธิษฐานว่า ขอให้แอ่งน้ำจงเป็นรสนมส้มในเวลาก่อนภัตตาหารเช้าทุกวัน น้ำที่ตักมาในเวลาก่อนภัตตาหารเช้าจึงมีรสเป็นนมส้ม ในเวลาหลังภัตตาหารเช้า น้ำนั้นก็เป็นปกติอย่างเดิม

- มีปัจจุบันเป็นอารมณ์ เพราะเกิดขึ้นปรารภกายในเวลาที่บุคคลทำกายให้อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็น หรือว่าในเวลากระทำปาฏิหาริย์อื่น

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสต มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเกิดขึ้นปรารภเสียงที่มีอยู่นั่นแหละ

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นอดีต และมีอารมณ์เป็นอนาคต เมื่อบุคคลรู้จิตของบุคคลเหล่าอื่นในอดีตภายใน ๗ วัน และในอนาคตภายใน ๗ วัน แต่ไม่อาจจะรู้จิตนั้นได้ในเวลาเกิน ๗ วัน เพราะอารมณ์ที่เกิน ๗ วันนั้นเป็นวิสัยของอตีตังสญาณและอนาคตังสญาณ มิใช่วิสัยของเจโตปริยญาณนี้ แต่ปัจจุบันอารมณ์ย่อมเป็นวิสัยของเจโตปริยญาณนั้นในเวลาที่รู้จิตปัจจุบัน

ปัจจุบันกาล ๓ ประเภท

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าปัจจุบันนี้ มี ๓ ประเภท คือ ขณะปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน

ขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ถึงอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ

[คำว่า ขณปจฺจุปฺปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า ขณปฺปตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ (ปัจจุบันที่ถึงขณะ ๓) ลบ ปตฺต ศัพท์เพื่อย่อคำ]

สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสจิตหนึ่งหรือสองวิถี ในเรื่องนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่าง อารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที อารมณ์

นั้นย่อมปรากฏชัดเจนตราบใด พึงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสจิตหนึ่งหรือสองวิถี เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้วเข้าไปสู่ห้อง รูปารมณ์ก็ยังไม่ปรากฏทันทีก่อน รูปารมณ์นั้นจะปรากฏตราบใด พึงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสจิตหนึ่งหรือสองวิถี อนึ่ง เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกลแม้เห็นการไหวมือของช่างย้อมและการเคาะระฆังตีกลองเป็นต้น ก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และบุคคลย่อมได้ยินเสียงตราบใด พึงทราบ[วาระแห่งกระแสรูปนาม]ภายในระหว่างนี้ว่าเป็นวาระแห่งกระแสจิตหนึ่งหรือสองวิถี

มัชฌิมภาณกาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน ส่วนสังยุตตภาณกาจารย์กล่าวถึงสันตติมี ๒ อย่าง คือ กระแสรูป และกระแสนาม แล้วกล่าวว่า “ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำลุยไปยังฝั่ง ยังไม่ใสสนิทตราบใด เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบใด เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง ความมืดยังไม่ไปปราศตราบใด เมื่อบุคคลเจริญกรรมฐานภายในห้องแล้วเปิดหน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความหวั่นไหวแห่งนัยน์ตายังไม่สงบตราบใด กระแสดังกล่าวนี้ชื่อว่า กระแสรูป ส่วนวาระแห่งชวนะ ๒-๓ วิถี ชื่อว่า กระแสนาม” แล้วกล่าวว่า “กระแสรูปนามทั้งสองนี้ ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน”

อัทธาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ซึ่งท่านพระมหากัจจายนเถระระบุถึงกล่าวไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า

โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา, อุภยเมตๆ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ. ตสฺมึ เจ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราคปฏิพทฺธนฺ โหติ วิญฺญาณนฺ, ฉนฺทราคปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภินนฺทติ, ตทภินนฺทนฺโต ปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สนฺหีรติ.[๒]

“ผู้มีอายุ ภวังคจิตและธรรมารมณ์ทั้งสองอย่างนี้เป็น[อัทธา]ปัจจุบัน ถ้าวิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะในภวังคจิตและธรรมารมณ์อันเป็นปัจจุบันนั้น บุคคลย่อมยินดีภวังคจิตและธรรมารมณ์นั้น เพราะวิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะ เมื่อยินดีภวังคจิตและธรรมารมณ์นั้นอยู่ บุคคลย่อมถูกตัณหาทิฏฐิฉุดรั้งไว้ในภวังคจิตและธรรมารมณ์อันเป็นปัจจุบันนั้น”

[คำว่า สนฺหีรติ แปลตามศัพท์ว่า “อันตัณหาและทิฏฐิฉุดรั้งไว้” ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺ

บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ ลบ ย ปัจจัย และแปลง เต เป็น ติ ลง อีมฺ อักษรเป็นอาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า อีมฺ วา (ลง อีมฺ อักษรเป็นอาคมได้บ้าง) ในสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒๓) ว่า ชรสทานมีมฺ วา (ลง อีมฺ อักษรเป็นอาคมท้ายสระที่สุดของ ชร และ สท ธาตุได้บ้าง) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๔ หน้า ๑๗๖) และมูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) ว่า

ตตฺถ สหีรตีติ วิปสฺสนาย อภาวโต ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อากฑฺฒิยติ. น สหีรตีติ วิปสฺสนาย ภาเวน ตณฺหาทิฏฺฐีหิ นากฑฺฒิยติ.[๓]

"ในพากย์นั้น คำว่า สหีรติ หมายความว่า อันตัณหาและทิฏฐิฉุดรั้งไว้ เพราะไม่มีวิปัสสนา คำว่า น สหีรติ หมายความว่า อันตัณหาและทิฏฐิไม่ฉุดรั้งไว้ เพราะมีวิปัสสนา"

สหีรตีติ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนาหิ อากฑฺฒียติ.[๔]

"คำว่า สหีรติ แปลว่า อันตัณหา ทิฏฐิ และความยินดีฉุดรั้งไว้"]

อนึ่ง ในปัจจุบัน ๓ อย่างเหล่านี้

- สันตติปัจจุบันปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย
- อัทธาปัจจุบันพบในพระสูตร[มีภัทเทกรัตตสูตรเป็นต้น]

ในขณะปัจจุบันเป็นต้นนั้น บางคน[ผู้เป็นอภัยคิริวาสี]กล่าวว่า "จิตที่เป็นขณะปัจจุบันย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ เพราะจิตของท่านผู้มีฤทธิ์และของบุคคลอื่นเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน"

อนึ่ง คำอุปมาของอาจารย์เหล่านั้นมีดังนี้ เมื่อกำดอกไม้ถูกโยนขึ้นไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมกระทบขั้วด้วยขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอน ฉันใด เมื่อบุคคลพิจารณาจิตของมหาชนโดยความเป็นหมู่ว่า เราจักรู้จิตของคนอื่น ก็จะรู้จิตของบุคคลหนึ่งด้วยจิตดวงหนึ่งในอุปปาทขณะ หรือฐิติขณะ หรือภังคขณะได้แน่ ฉันนั้น

[คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) กล่าวว่า ความเห็นของบางคน (เกจิ) ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้เป็นวาทะของภิกษุผู้อยู่ในนิกายอภัยคิริ ซึ่งเป็นนิกายที่ยอมรับการปฏิรูปพระสัทธรรมเหมือนนิกายมหายาน ไม่ใช่นิกายที่คงความบริสุทธิ์ดั้งเดิมไว้เหมือนนิกายมหาวิหาร อีกทั้งยัง

คัดค้านคำอุปมานี้ว่าไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงโดยกล่าวว่า อภัยคิริวาสีเป็นผู้ที่ปฏิเสธว่าจิตไม่มีฐิติขณะ มีเพียงอุปปาทขณะและภังคขณะ จึงไม่ควรกล่าวถึงการรู้วาระจิตในฐิติขณะ นอกจากนั้น จิตที่ปรากฏในฐิติขณะและภังคขณะก็ไม่ชื่อว่าเกิดขึ้นพร้อมกับจิตของบุคคลอื่น แม้จิตที่ปรากฏในฐิติขณะและภังคขณะก็รับปัจจุบันจิตที่ยังไม่ดับไปเป็นอารมณ์ส่วนหนึ่ง และรับอดีตจิตที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์อีกส่วนหนึ่ง จึงไม่ชื่อว่ามีอารมณ์ปัจจุบันจริงๆ

ส่วนใหญ่คำว่า เกจิ (บางคน) มักใช้เพื่อแสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วย ซึ่งเรียกว่า นิคคหะ (การคัดค้าน)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สัททนีตินิสสัย (ปทมาลานิสสัย เล่ม ๒ หน้า ๔๙๓) อธิบายเพิ่มเติมว่า นิบาตคือ หิ จ และ ปน เป็นต้นแสดงถึงลักษณะของประโยคว่าเป็นประโยคสังเขป, วิตถาระ หรือวากยารัมภะ (พูดต่อจากประโยคหน้า) เป็นต้น ฉันใด ศัพท์ว่า เกจิ, เกจน, เกนจิ เป็นต้นก็ใช้แสดงลักษณะของความเห็นว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้แต่งคัดค้าน (นิคคหะ) หรือสนับสนุน (ปัคคหะ) หรือเพียงแสดงความเห็น (วาททัสสนมัตตะ) ตามสมควรแก่เนื้อความ ฉันนั้น เพราะท่านผู้แต่งมักกล่าวคำคัดค้านหรือคำสนับสนุนต่อจากประโยคหน้าที่ประกอบด้วย เกจิ ศัพท์

ตัวอย่างของนิคคหะ

เกจิ ปน เอวํ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ.
“แต่บางคนกล่าวไว้อย่างนั้น คำนั้นไม่ควรเชื่อถือ”

นตฺถิ อวหาโรติ เอตฺถ “อวหาโร นตฺถิ, ภณฺฑเทยฺยํ ปน โหตีติ เกจิ วทนฺติ, ตฬากคต-อุทกสฺส สพฺพสาธารณตฺตา ตํ อยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ.[๕]

“ในคำว่า นตฺถิ อวหาโร (ไม่เป็นการขโมย) นี้ หมายความว่า บางคนกล่าวว่า ไม่เป็นการขโมย แต่เป็นภัณฑไทย (สิ่งที่ต้องใช้แทน) คำนั้นย่อมปรากฏเหมือนไม่สมควร เพราะน้ำที่อยู่ในหนองน้ำเป็นของทั่วไปแก่มวลชน”

ตัวอย่างของปัคคหะ

เกจิ ปน “อปตฺโตติ อิทํ อญฺญํ ปตฺตํ วิญฺญาเปตุํ วฏฺฏตีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. โส ปน ปตฺโต อธิฏฺฐานํ น วิชหตีติ วทนฺติ. ตํ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ “ยสฺส ปญฺจ เอกาเยว วา ทสงฺคุลา, โส พทฺโธปิ อพทฺโธปิ อปตฺโตเยวาติ วกฺขมานตฺตา.[๖]

“ส่วนบางคนกล่าวว่า คำว่า อปตฺโต (ผู้ไม่มีบาตร) นี้กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าควรขอบาตรอื่นได้ แต่บาตรนั้นย่อมไม่สละอธิษฐาน คำนั้นย่อมปรากฏเหมือนสมควร เพราะอรรถกถาจารย์จักกล่าว

ว่า บาตรใดมีรอยแตก ๕ แห่ง หรือมีรอยแตกแห่งเดียวยาว ๑๐ นิ้ว บาตรนั้นจะปิดรอยแตกหรือไม่ปิดไว้ ก็มิใช่บาตรทีเดียว”

ตัวอย่างของวาททัสสนมัตตะ

เกจิ ตสฺส จาเน ลการำ ปจนฺติ เกจิ ฑการำ.[๗]

“บางคนสาธยาย ล อักษรในฐานะแห่ง ฬ อักษร บางคนสาธยาย ฑ อักษร”

คัมภีร์สัททนีตินิสสัยข้างต้นประพันธ์คาถาสรุปความว่า

ยถา หิ-จาทิกา อตฺถำ วากฺยรูปำ โชตเร
เอวำ เกจาทิกา สทฺทา วาทรูปำ โชตเร.
นิคฺคหำ ปคฺคหญฺจาปิ วาททสฺสนมตฺตกำ
วาททสฺสนเมเวตฺถ วิญฺญาตพฺพำ ปโยคโต.[๙]

“ศัพท์มี หิ และ จ เป็นต้นย่อมแสดงลักษณะของประโยค ฉันใด ศัพท์มี เกจิ เป็นต้นก็แสดงลักษณะของความเห็น ฉันนั้น คือ แสดงความเห็นที่คัดค้าน สนับสนุน หรือเป็นเพียงการแสดงความเห็นเท่านั้น พึงทราบการแสดงความเห็นเท่านั้นในเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์”]

อย่างไรก็ตาม คำของอาจารย์เหล่านั้นถูกปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่าไม่ถูกต้อง เพราะเมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ตลอดร้อยหรือแสนปี จิตสองดวงซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลพิจารณาและเป็นเหตุรู้ไม่เกิดพร้อมกัน และเพราะโทษคือการถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันของอาวัชชนจิตและชวนจิตในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา[อื่นจากมรรควิถีและผลวิถี]

พึงทราบสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบันว่าเป็นอารมณ์[ของเจโตปริยญาณ]

ในบรรดาสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า “จิตของบุคคลอื่นในเวลาประมาณ ๒-๓ ชวนวิถีโดยเนื่องด้วยอดีตและอนาคตต่อจากชวนวิถีปัจจุบัน แม้จิตทั้งหมดนั้นชื่อว่า สันตติปัจจุบัน [คือ วิถีจิต ๒-๓ วิถีที่เกิดก่อนหรือหลังชวนวิถีปัจจุบัน ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน] ส่วนอัทธาปัจจุบันพึงแสดงด้วยวาระแห่งชวนะ” คำนั้นกล่าวไว้ดีแล้ว

การอธิบายความในคำของคัมภีร์อรรถกถานั้นมีดังนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของบุคคลอื่นย่อมนึกถึง การนึกถึงย่อมกระทำขณะปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วก็ดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นแหละ ต่อจากนั้นก็เป็นชวนจิต [บริกรรมชวนจิตและอภิญญา-ชวนจิต] ๔-๕ ขณะ [ชวนจิต ๔ ขณะเกิดแก่ติกขบุคคล ชวนจิต ๕ ขณะเกิดแก่มันท-บุคคล] มีอิทธิจิต[คือเจโตปริยอภิญญาจิต]เป็นดวงสุดท้าย จิตที่เหลือเป็นกามาวจร [ขณะปัจจุบัน]จิตที่ดับแล้วนั้น[พร้อมกับอาวัชชนจิต]ย่อมเป็นอารมณ์ของชวนจิตทั้งหมดนั้น จิตเหล่านั้นหาใช่มีอารมณ์ต่างกันไม่ ย่อมมีอารมณ์เดียวกันนั่นเอง เพราะเป็นจิตที่มีอารมณ์ปัจจุบันโดยเนื่องด้วยอัทธาปัจจุบัน

อนึ่ง แม้เมื่อความมีอารมณ์เดียวกันปรากฏอยู่ อิทธิจิตเท่านั้นย่อมรู้จิตของบุคคลอื่น จิตอื่นหารู้ได้ไม่ เหมือน จักขุวิญญาณเท่านั้นย่อมเห็นรูปในจักขุทวาร วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่ ดังนั้น อิทธิจิตนี้จึงมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบัน โดยประการฉะนี้

อีกอย่างหนึ่ง แม้สันตติปัจจุบันก็นับเข้าในอัทธาปัจจุบัน ดังนั้น จึงควรทราบว่าอิทธิจิตนี้มีอารมณ์ เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยอัทธาปัจจุบันนั้นแหละ

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] แม้ในการระลึกถึงชื่อและโคตร และในการพิจารณาถึงนิพพานพร้อมทั้ง[กสิณ]นิมิต แต่มีอารมณ์เป็นอดีตในกาลที่เหลือ[ที่ระลึกถึงหรือพิจารณาธรรมอย่างอื่น]

แม้จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมูปคญาณ ก็มีอารมณ์เป็นอดีตเหมือนกัน

ในบรรดาญาณเหล่านั้น แม้บุพเพนิวาสญาณและเจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอดีตก็จริง ถึงอย่างนั้น ในญาณเหล่านั้น บุพเพนิวาสญาณก็เป็นธรรมมีขันธ์ในอดีตเป็นอารมณ์ และบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เนื่องด้วยขันธ์ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หามีไม่ เพราะญาณดังกล่าวมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมมีขันธ์ในอดีตและบัญญัติ[มีชื่อและโคตรเป็นต้น]ที่เนื่องด้วยขันธ์เป็นอารมณ์

เจโตปริยญาณมีจิตซึ่งผ่านไปภายใน ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริย-ญาณนั้นไม่รู้ขันธ์อื่นหรือบัญญัติที่เนื่องด้วยขันธ์ แต่โดยปริยายตรัสว่ามีมรรคเป็นอารมณ์

เพราะมีจิตที่ประกอบด้วยมรรคเป็นอารมณ์ [คือ ในขณะรู้จิตของบุคคลอื่นก็เป็นการรู้มรรคที่ประกอบกับจิต จึงตรัสไว้โดยปริยายว่ามีมรรคเป็นอารมณ์]

ยถากัมมูปคญาณมีเจตนาในอดีต[คือกรรม]เป็นอารมณ์อย่างเดียว

พึงทราบความต่างกัน[ของญาณทั้ง ๓ มีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้น] ดังพรรณนามาฉะนี้ คำที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถาในญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น

ส่วนนัยแห่งพระบาลี คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปัฏฐานว่า กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตังสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย[๗] (กุศลขันธ์เป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสานุสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ และอนาคตังสญาณ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย) ดังนั้น แม้ขันธ์ทั้ง ๔ ก็เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณ

แม้ในญาณทั้ง ๒ เหล่านั้น ยถากัมมูปคญาณก็มีขันธ์ที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นอารมณ์

[ในคัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวว่า เจโตปริยญาณรับเอาวิญญาณขันธ์คือจิตเป็นอารมณ์ ส่วนยถากัมมูปคญาณรับเอาสังขารขันธ์คือเจตนา (กรรม) เป็นอารมณ์ แต่ในพระบาลีคือคัมภีร์มหาปัฏฐานกล่าวถึงการรับเอาขันธ์ ๔ เป็นอารมณ์ ดังหลักฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น]

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักษุ มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น เพราะสี (วรรณะ) เป็นอารมณ์ที่มีอยู่จริง

จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ มีอารมณ์เป็นอนาคตเท่านั้น เพราะญาณดังกล่าวมีคติอย่างสัพพัญญุตญาณในธรรมที่มีขันธ์อนาคตและที่เนื่องด้วยขันธ์ในอนาคตเป็นอารมณ์เหมือนบุพเพนิวาสญาณ

ในบรรดาญาณทั้งสองนั้น แม้เจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอนาคตก็จริง แต่เจโตปริยญาณนั้นกระทำจิตที่เกิดขึ้นภายใน ๗ วันเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ส่วนอนาคตังส-

ญาณนี้ย่อมกระทำจิตที่เกิดขึ้นบ้าง ขันธ์ที่เกิดขึ้นบ้าง บัญญัติที่เนื่องด้วยขันธ์บ้าง ในอนาคตตั้งแสนกัปให้เป็นอารมณ์ได้

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น พึงทราบว่ามีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น]อย่างแน่นอน เพราะเกิดขึ้นโดยไม่ปรารภแม้ธรรมอย่างหนึ่งในธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

คำอธิบายอัชฌัตติกะเป็นต้น

[๑๔๓๕] ในอัชฌัตตติกะ คำว่า อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ นิพฺพานญฺจ พหิทฺธา (รูปที่ไม่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ และนิพพาน เป็นธรรมภายนอก) นี้ ได้ตรัสว่าเป็นธรรมภายนอก เพราะไม่มีเหตุเพื่อเป็นธรรมภายในที่อาศัยตน เนื่องจากธรรมทั้งสองอย่างนั้นไม่เป็นธรรมภายในที่อาศัยตนด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนรูปที่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ แม้กล่าวว่าเป็นธรรมภายนอกในกระแสรูปของบุคคลอื่น ก็ชื่อว่าเป็นธรรมภายในที่อาศัยตน เพราะเนื่องด้วยกระแสรูปของตน มิใช่ตรัสว่าเป็นธรรมภายนอก เพราะการไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ

[รูปของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า อินทริยพัทธรูป ส่วนรูปของสิ่งที่ไม่มีใจครอง เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ อันไม่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า อนินทริยพัทธรูป อินทริยพัทธรูปนั้นเมื่อเกิดขึ้นในกระแสรูปของบุคคลอื่น ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่ยังเรียกว่า นิยกัชฌัตตะ (ธรรมภายในที่อาศัยตน) ในขณะที่เกิดขึ้นในกระแสรูปของตน แต่อนินทริยรูปและนิพพานไม่ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายใน (อัชฌัตตะ) ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ในพระบาลีจึงตรัสธรรมทั้งสองนั้นว่าเป็นธรรมภายนอก (พหิทธา)]

[๑๔๓๖-๓๗] ส่วนในอัชฌัตตารัมมณติกะ พระพุทธองค์ตรัสว่ามีอารมณ์เป็นภายนอก โดยหมายถึงการไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ

[ธรรมภายนอกที่แสดงไว้ใน พหิทฺธารมฺมณา (มีอารมณ์เป็นภายนอก) เมื่อไม่เกิดในกระแสรูปของตน ก็ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่ถ้าเกิดในกระแสรูปของตน ก็ยังได้ชื่อว่าเป็น

ธรรมภายใน ดังนั้น การไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ ก็คือกระแสรูปนามที่มิได้เกิดขึ้นภายในตนในบางขณะนั่นเอง]

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตความมีอารมณ์เป็นภายใน ความมีอารมณ์เป็นภายนอก และความมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกของนัตถิภาวบัญญัติอันเป็นอารมณ์ของอากิญจัญญายตนะ เพราะการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น จึงตรัสว่า อากิญฺจญฺญายตนํ น วตฺตพฺพํ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติปิ (อากิญจัญญายตนะจะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้) เป็นต้น

ในพระพุทธดำรัสนั้น อากิญจัญญายตนฌานนั้นมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้นอย่างเดียวก็หาไม่ อาวัชชนจิต อุปจารชวนจิตจิต[มีบริกรรมเป็นต้น] จิตที่พิจารณาอารมณ์[คือนัตถิภาวบัญญัติ]ของอากิญจัญญายตนฌานนั้น และอกุศลจิตที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยความยินดีในนัตถิภาวบัญญัติอารมณ์เป็นต้นนั้น ก็มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้น เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงอากิญจัญญายตนฌานแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นอันตรัสถึงอาวัชชนจิตเป็นต้น ดังนั้น จึงมิได้ตรัสไว้โดยเฉพาะ

[ไม่เพียงอากิญจัญญายตนฌานอย่างเดียว แต่อาวัชชนจิต อุปจารชวนจิต[มีบริกรรมเป็นต้น] จิตที่พิจารณาอารมณ์[คือนัตถิภาวบัญญัติ]ของอากิญจัญญายตนฌานนั้น และปัจจเวกขณชวนวิถีจิตที่เกิดต่อจากฌานดังกล่าว ก็มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้น แต่พระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงธรรมเหล่านั้นไว้โดยเฉพาะ เพราะเมื่อตรัสถึงอากิญจัญญายตนฌานแล้ว ก็เป็นอันตรัสไว้โดยอ้อม เพราะเป็นธรรมแวดล้อมที่เกิดขึ้นก่อนและหลังอากิญจัญญายตนฌาน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ หรือจัดเป็นปธานนัย คือ การมุ่งแสดงประธานไว้โดยหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่รอบข้าง ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชาเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์ข้าราชบริพาร มิใช่เสด็จมาพระองค์เดียว]

ถามว่า : ชื่อว่าเป็นอันตรัสถึงอาวัชชนจิตเป็นต้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อากิญจัญญายตนฌานพึงมีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิตที่เป็นไปโดยความเป็นอาวัชชนจิตและอุปจารชวนจิตเป็นต้นอันดำเนินไปข้างหน้าอากิญจัญญายตนฌานนั้น จิตทั้งหมดนั้นแสดงว่ามีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้น เพราะทรงอนุญาตความมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้นตามนัยว่า สิยา น วตฺตพฺพา อตีตารมฺมณาติปิ (ธรรมเหล่านั้นไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง) เป็นต้น ของจิตตุปบาทเหล่านี้ซึ่งตรัสไว้ในอตีตารัมมณติกะอย่างนี้ว่า กามาวจรกุสลํ, อกุสลํ, กิริยโต นว จิตฺตุปฺปาทา, รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ (กามาวจรกุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิตตุปบาท ๙ ดวง จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร) และเพราะตรัสระบุว่าอากิญจัญญายตนฌานมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้นแน่นอนอย่างนี้ว่า

อากิญฺจญฺญายตนํ, จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา, จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา น วตฺตพฺพา อตีตารมฺมณาติปิ.

“ธรรมเหล่านี้ คือ อากิญจัญญายตนฌาน มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตตระ และสามัญญผลทั้ง ๔ ไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง”

บัดนี้ อากิญจัญญายตนฌานนั้นแม้พระพุทธองค์จะตรัสไว้อย่างเดียวในอัชฌัตตารัมมณติกะ แต่ได้ทรงแสดงว่ากามาวจรกุศลจิตเป็นต้นเหล่านั้นมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้นแม้ในอัชฌัตตารัมมณติกะนี้ เพราะได้ตรัสว่ากามาวจรกุศลจิตเป็นต้นเหล่านั้นมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้น โดยหมายถึงความเป็นอารมณ์อันเดียวกันกับอากิญจัญญายตนฌานนั้นในหนหลัง [คือ อตีตารัมมณติกะ]

โดยแท้จริงแล้ว อะไรเล่าจะขัดขวางการที่กามาวจรกุศลเป็นต้นซึ่งมีอารมณ์อันเดียวกันกับอากิญจัญญายตนฌานนั้นเป็นธรรมที่มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอัชฌัตตะเป็นต้น

ดังนั้น เมื่อตรัสถึงอากิญจัญญายตนฌานนั้นแล้วอย่างนี้ ก็พึงทราบได้ว่าเป็นอันตรัสถึงกามาวจรกุศลจิตเป็นต้นนั้น[โดยอ้อม]

หมู่บทที่เหลือในอัชฌัตตารัมมณติกะนี้ปรากฏชัดเจนโดยพระบาลีนั้นแหละ

จำแนกอารมณ์ของฌาน

อนึ่ง พึงทราบข้อวินิจฉัยในประเภทของอารมณ์ ดังนี้

ลำดับแรก จิตตุปบาท ๖ ดวงเหล่านี้โดยจำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา คือ วิญญาณัญจายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นภายใน เพราะเกิดขึ้นปรารภสมาบัติขั้นต่ำที่เนื่องด้วยกระแสขันธ์ของตน

อนึ่ง ในบรรดาจิตตุปบาท ๖ ดวงเหล่านี้ อากาสานัญจายตนฌานที่เป็นกิริยาย่อมเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานที่เป็นกิริยาเท่านั้น หาเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานที่เป็นกุศลและวิบากอื่นไม่ เพราะบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยอากาสานัญจายตนกิริยาไม่มีวิญญาณัญจายตนฌานที่เป็นกุศลหรือวิบาก

อากาสานัญจายตนฌานที่เป็นกุศลย่อมเป็นอารมณ์แก่วิญญานัญจายตนฌานที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยาทั้ง ๓ อย่างได้ เพราะผู้ที่ยังอากาสานัญจายตนกุศลฌานให้เกิดแล้วตั้งอยู่มีการเกิดขึ้นแห่งวิญญาณัญจายตนฌานทั้งสามอย่างในลำดับสูงขึ้นไปจากอากาสานัญจายตนฌานนั้นได้

อากาสานัญจายตนฌานที่เป็นวิบากย่อมไม่เป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานดวงใดดวงหนึ่ง เพราะไม่มีการออกจากวิปากฌาน[ซึ่งทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ]แล้วน้อม[ภาวนา]จิตไปเฉพาะ[สู่วิญญาณัญจายตนฌาน]

[บุคคลได้บรรลุอากาสานัญจายตนฌานในภาวะของปุถุชนและพระเสกขะแล้ว ต่อมาเมื่อบรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌานของบุคคลนั้นย่อมรับอากาสานัญจายตนกุศลฌานเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลนั้นเสียชีวิตแล้ว วิปากฌานที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติย่อมรับอากาสานัญจายตนกุศลฌานเป็นอารมณ์ ส่วนบุคคลที่บรรลุอากาสานัญจายตนกุศลฌานในภาวะของปุถุชนและพระเสกขะแล้ว เมื่อบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วจึงบรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌานของท่านย่อมรับอากาสานัญจายตนกุศลฌานนั้นเป็นอารมณ์ สำหรับผู้ที่เป็นพระอรหันต์แล้วจะเคยบรรลุอากาสานัญจายตนฌานมาก่อนหรือเข้าอากาสานัญจายตนฌานสมาบัติมาก่อนหรือไม่ก็ตาม เมื่อได้บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานต่อมา ฌานดังกล่าวเป็นวิญญาณัญจายตนกิริยาฌานย่อมรับเอาอากาสานัญจายตนกิริยาฌานเป็นอารมณ์]

แม้การทำให้เป็นอารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบฌานทั้งหมดมีติกฌานและจตุกกฌานซึ่งเป็นรูปาวจรเป็นต้น ว่ามีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะเกิดขึ้นปรารภปฐวีกสิณเป็นต้นที่เป็นภายนอก เนื่องจากเป็นภายนอกจากธรรมภายในที่อาศัยตน

จำแนกอารมณ์ของกุศล

ในคำว่า สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรจตุตฺถฌานํ (กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมด และรูปาวจรจตุตถฌาน) ลำดับแรก กุศลจิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวงพึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายในแก่ผู้พิจารณาธรรมมีขันธ์เป็นต้นของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในขณะพิจารณาขันธ์เป็นต้นของคนเหล่าอื่น และในขณะพิจารณาบัญญัติและนิพพาน

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยการพิจารณาขันธ์เป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น

แม้กุศลจิตตุปบาทที่เป็นญาณวิปปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการพิจารณานิพพานของจิตดังกล่าว

จำแนกอารมณ์ของอกุศล

อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๔ ดวง พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลายินดี เพลิดเพลิน และยึดถือความเห็นผิดในธรรมมีขันธ์เป็นต้นของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เป็นไปอย่างนั้นในขันธ์เป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมทั้งบัญญัติมีกสิณเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสองนั้น

แม้จิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตวิปปยุตต์ก็มีนัยเดียวกัน เพียงไม่มีการยึดถือความเห็นผิดของจิตดังกล่าว

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง พึงทราบว่า :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน แก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขันธ์เป็นต้นของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก แก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขันธ์เป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมทั้งบัญญัติ

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

พึงทราบว่าแม้จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะก็มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความสงสัยและความซัดส่ายในธรรมทั้งหลายตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว

จำแนกอารมณ์ของวิบากและกิริยา

จิตตุปบาท ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสองนั้น

อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [โสมนัสสันตีรณจิต] :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภธรรมมีรูปเป็นต้น ๕ อย่างของตนโดยความเป็นสันตีรณะและตทารมณ์ในปัญจทวาร และในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภกามาวจรธรรมอื่นที่เป็นภายในโดยความเป็นตทารมณ์ในมโนทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายของบุคคลอื่น

- มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

วิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาทั้งสองดวง ก็มีนัยเดียวกัน

แต่มีข้อต่างกันคือ มโนวิญญาณธาตุเหล่านี้ย่อมเป็นไปในกรรมเป็นต้นอันจำแนกเป็นธรรมภายในเป็นต้นโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในสุคติภูมิและทุคติภูมิเท่านั้น

แม้มหาวิปากจิต ๘ ดวงก็มีคติเหมือนวิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขาทั้งสองดวงนั้น แต่มีข้อต่างกันคือ มหาวิปากจิตเหล่านั้นไม่เป็นไปโดยความเป็นสันตีรณะอย่างเดียว แต่ยังเป็นไปโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติในสุคติภูมิเท่านั้น

อเหตุกกิริยาที่ประกอบด้วยโสมนัส [หสิตุปปาทจิต] :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของตนโดยการกระทำอาการร่าเริงในปัญจทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เกิดขึ้นโดยความเป็นหสิตุปบาทแก่พระ-ตถาคตเจ้าผู้พิจารณากิริยาที่พระองค์ทรงทำแล้วในขณะเสวยพระชาติเป็นโชติปาลมาณพ ท้าวมฆเทวราช และกัณหดาบสเป็นต้นในมโนทวาร

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เกิดขึ้นปรารภการกระทำกิริยาของพระนางมัลลิกาเทวี สันตติมหาอำมาตย์ และนายมาลาการชื่อสุมนะเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

[เรื่องโชติปาลมาณพพบในมัชฌิมปัณณาสก์ ราชวรรค ฆฏิการสูตร
เรื่องท้าวมฆเทวราชพบในราชวรรค มฆเทวสูตร
เรื่องกัณหดาบสพบในทสนิบาต กัณหชาดก
เรื่องพระนางมัลลิกาเทวีพบในกุมมาสมุฏฐิชาดก
เรื่องสันตติมหาอำมาตย์พบในคัมภีร์ธรรมบท ทัณฑวรรค สันตติมหามัตตวัตถุ
เรื่องนายมาลาการชื่อสุมนะพบในพาลวรรค สุมนมาลาการวัตถุ]

กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยอุเบกขา [มโนทวาราวัชชนจิต] มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาที่เกิดขึ้นในปัญจทวารโดยความเป็นโวฏฐัพพนะ และในมโนทวารโดยความเป็นอาวัชชนะ

มหากิริยาจิต ๘ ดวง มีคติเหมือนกุศลจิตนั่นแหละ แต่มีข้อต่างกันคือ มหากิริยาจิตเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพอย่างเดียว กุศลจิตย่อมเกิดแก่พระเสกขะและปุถุชน จึงมีความต่างกันเพียงเท่านี้ในจิตทั้งสองอย่างนั้น

จำแนกอารมณ์ของจตุตถฌาน

จตุตถฌานทั้ง ๕ มีจตุตถฌานที่เป็นบาทของประโยชน์ทั้งปวงเป็นต้น ในรูปาวจรจตุตถฌานตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว ย่อมได้โอกาสในอัชฌัตตารัมมณติกะนี้ โดยแท้จริงแล้ว ฌานทั้ง ๕ ตามที่กล่าวนี้มีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะมีกสิณบัญญัติและนิมิต [คือ อานาปานะ]เป็นอารมณ์

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน เพราะกระทำกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์ในเวลาที่น้อมจิตไปตามอำนาจกาย หรือน้อมกายไปตามอำนาจจิต และในเวลาที่เนรมิตตนเป็นรูปกุมารเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่แสดงเป็นรูปช้างและม้าเป็นต้นในภายนอก

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกในเวลาที่เป็นไปในภายในตามกาลอันควรและในเวลาที่เป็นไปในภายนอกตามกาลอันควร

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพโสต :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาฟังเสียงคนอื่น

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นภายนอกอย่างเดียว เพราะมีจิตคนอื่นเป็นอารมณ์ อนึ่ง การใช้เจโตปริยญาณนั้นรู้จิตของตนไม่มีประโยชน์

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์ของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะระลึกถึงขันธ์ของคนอื่น รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และบัญญัติทั้ง ๓ [คือ ตระกูล ชื่อ และโคตร]

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักษุ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาเห็นรูปในท้องของตนเป็นต้น

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เห็นรูปที่เหลือ

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ :-

- มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์ในอนาคตของตน

- มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์อันเป็นอนาคตของคนอื่น หรือรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์

- มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง

เหตุที่อากิญจัญญายตนฌานมีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่า เป็นอดีตเป็นต้น] ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว [คือ กล่าวว่า “เพราะการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น” ในอัชฌัตตารัมมณติกะ (ข้อ ๑๔๓๕)]

กายสฺส โภ วิรจิตสฺส ยถานุกูลํ
ฉายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปเณ ตุ
กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปรตฺถ
สมฺภูสิตา อิว ภวนฺติ ผเลน เตน.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๗๕

“ท่านผู้เจริญ เงาของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงามในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น”

คำอธิบายเนื้อความหมวดทุกะ

[๑๔๔๑] ในนิเทศของเหตุโคจฉกะ พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเหตุตามนัยว่า ตโย กุสลเหตู (กุศลเหตุ ๓) เป็นต้นแล้ว จึงตรัสพระดำรัสว่า จตูสุ ภูมีสุ กุสเลสุ อุปฺปชฺชนฺติ (บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ) เพื่อแสดงเหตุเหล่านั้นโดยฐานะแห่งการเกิดขึ้นอีก

พึงทราบนัยแห่งเทศนาแม้ในโคจฉกะที่เหลือตามวิธีนี้

[๑๔๗๓] ในนิเทศของอาสวทุกะว่า ยตฺถ เทฺว ตโย อาสวา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (อาสวะสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) นี้ พึงทราบความบังเกิดร่วมกันแห่งอาสวะมี ๓ อย่าง

ในบรรดาอาสวะเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

กามาสวะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑. เกิดร่วมกับอวิชชาสวะ ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ ดวง

๒. เกิดร่วมกับทิฏฐาสวะและอวิชชาสวะ ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ดวง

ภวาสวะเกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชาสวะในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ ดวง

อนึ่ง ความบังเกิดร่วมกันแห่งอาสวะย่อมมีได้ในพระดำรัสว่า ยตฺถ เทฺว ตโย อาสวา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (อาสวะสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) ฉันใด ความบังเกิดร่วมกันแห่งสังโยชน์ย่อมมีได้ ๑๐ อย่างแม้ในพระดำรัสว่า ยตฺถ เทฺว ตีณิ สโยชนานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (สังโยชน์สองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) นี้ ฉันนั้น

ในบรรดาสังโยชน์เหล่านั้น :-

- กามราคสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับมานสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์

๒) เกิดร่วมกับทิฏฐิสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์

๓) เกิดร่วมกับสีลัพพตปรามาสสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์

๔) เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์อย่างเดียว

- ปฏิฆสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๓ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับอิสสาสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์

๒) เกิดร่วมกับมัจฉริยสังโยชน์และอวิชชาสังโยชน์

๓) เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์อย่างเดียว

- มานสังโยชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๑ อย่างพร้อมกับภวราคสังโยชน์และอวิชชา-สังโยชน์

- วิจิกิจฉาสังโยชน์และภวราคะสังโยชน์ ย่อมเกิดร่วมกันอย่างละ ๑ อย่าง เหมือนกัน โดยวิจิกิจฉาสังโยชน์เกิดร่วมกับอวิชชาสังโยชน์ แม้ภวราคสังโยชน์ก็มีนัยเดียวกัน

สังโยชน์สองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในสังโยชนโคจฉกะนั้น โดยประการฉะนี้

นีวรณโคจฉกทุกะ

[๑๕๑๑] พระดำรัสที่ตรัสไว้ในนีวรณโคจฉกะว่า ยตฺถ เทฺว ตีณิ นีวรณานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (นิวรณ์สองสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) แม้ในพระดำรัสนั้น พึงทราบความบังเกิดร่วมกันแห่งนิวรณ์มี ๘ อย่าง กล่าวคือ ในบรรดานิวรณ์เหล่านั้น :-

๑-๒) กามฉันทนิวรณ์เกิดร่วมกัน ๒ อย่าง

๓-๖) พยาปาทนิวรณ์เกิดร่วมกัน ๔ อย่าง

๗) อุทธัจจนิวรณ์เกิดร่วมกันอย่างเดียว

๘) วิจิกิจฉานิวรณ์ก็เกิดร่วมกันอย่างเดียวเหมือนกัน

ลำดับแรก กามฉันทนิวรณ์ย่อมเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรณ์และอวิชชานิวรณ์ในอสังขาริกจิต

๒) เกิดร่วมกับถีนนิวรณ์ มิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในสสังขาริกจิต

อนึ่ง คำที่ตรัสไว้ว่า นิวรณ์เกิดร่วมกันสองสามอย่างนั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยขอบเขตอย่างต่ำสุด ดังนั้น การบังเกิดร่วมกันแห่งนิวรณ์ทั้ง ๔ อย่างจึงถูกต้องทีเดียว

พยาปาทนิวรณ์บังเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในอสังขาริกจิต

๒) เกิดร่วมกับถีนนิวรณ์ มิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในสสังขาริกจิต

๓) เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในอสังขาริกจิต

๔) เกิดร่วมกับถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในสสังขาริกจิต

อุทธัจจนิวรณ์เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชานิวรณ์เพียงอย่างเดียว

วิจิกิจฉานิวรณ์เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดกับอุทธัจจนิวรณ์และอวิชชานิวรณ์

กิเลสโคจฉกทุกะ

[๑๕๗๗] แม้พระดำรัสที่ตรัสไว้ในกิเลสโคจฉกะว่า ยตฺถ เทฺว ตโย กิเลสา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (กิเลสสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) ในพระดำรัสนั้น พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กิเลสสองอย่างเกิดร่วมกับกิเลสเหล่าอื่น หรือกิเลส ๓ อย่างเกิดร่วมกับกิเลสเหล่าอื่น เพราะไม่มีกิเลสสองหรือสามอย่างเกิดร่วมกัน

[ในประโยคว่า ยตฺถ เทฺว ตโย กิเลสา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (กิเลสสองหรือสามอย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทใด) แม้จะไม่มี วา ศัพท์ประกอบร่วมกันเป็นรูปว่า เทฺว วา ตโย วา หรือ เทฺว ตโย วา ก็ควรนำ วา ศัพท์ที่แปลว่า “หรือ” มาประกอบร่วม และควรเพิ่มปาฐเสสะว่า อญฺเญหิ กิเลเสหิ สทฺธึ (กับกิเลสเหล่าอื่น) เพราะกิเลสสองหรือสามอย่างข้างต้นมิได้เกิดขึ้นล้วนๆ แต่ประกอบร่วมกับกิเลสเหล่าอื่นอีกด้วย]

ในกิเลสโคจฉกะนั้น ความบังเกิดร่วมกันแห่งกิเลสมี ๑๐ อย่าง กล่าวคือ ในบรรดากิเลส ๑๐ เหล่านี้ :-

๑-๖. โลภะย่อมเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทิฏฐิคตวิปปยุตต์

๒) เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในสสังขาริกจิตอันเป็นทิฏฐิคตวิปปยุตต์

๓) เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในอสังขาริกจิตนั่นแหละ

๔) เกิดร่วมกับโมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในสสังขาริกจิตนั่นแหละ

๕) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ ทิฏฐิ อหิริกะ และอโนตตัปปะในอสังขาริกจิตอันเป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์

๖) เกิดร่วมกับโมหะ ทิฏฐิ ถีนะ มิทธะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในสสังขาริกจิตอันเป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์

๗-๘. ปฏิฆะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับโมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในอสังขาริกจิต

๒) เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในสสังขาริกจิต

๙-๑๐. โมหะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ

๑) เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา

๒) เกิดร่วมกับอุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะในจิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ

หมู่บทที่เหลือในโคจฉกะและทุกะทั้งปวง มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายอรรถกถากัณฑ์แห่งคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินี

เอวมฺปิ ทุลฺลภตเร วิภเว สุลทฺธา
มจฺเฉรโทสวิรตา อุภยตฺถกามา
สทฺธาทิธมฺมสหิตา สตตปฺปมตฺตา
โภ โภ กโรถ อมตาธิคมาย ปุณฺณ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๑๐๐

"โดยประการดังนี้ ท่านทั้งหลายผู้ได้รับ[อริย]ทรัพย์ที่ได้โดยยาก จงปราศจากความตระหนี่และความขัดเคือง ปรารถนาทิฏฐธรรมิก-ประโยชน์และสัมปรายิกประโยชน์ ประกอบด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น อย่ามัวแต่ประมาท จงบำเพ็ญกุศลเพื่อบรรลุอมตธรรมเถิด"

นิคมกถา

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

จิตฺตํ รูปญฺจ นิกฺเขปํ อตฺถุทฺธารํ มโนรมํ.
ยํ โลกนาโถ ภาเชนฺโต เทเสสิ ธมฺมสงฺคณึ.

"พระโลกนารถเมื่อจะทรงจำแนกจิตตุปปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัตถุทธารกัณฑ์ อันน่ารื่นรมย์ใจ ทรงแสดงพระธรรมสังคณีใด"

อภิธมฺมสฺส สงฺคยฺห ธมฺเม อนวเสสโต
จิตาย ตสฺสา อารทฺธา ยา มยา อตฺถวณฺณนา.

อนากุลานมตฺถานํ สมฺภวา อฏฺฐสาลินี
อิติ นาเมน สา เอสา สนฺนิฏฺฐานมุปาคตา
เอกูนจตฺตาลีสาย ปาฬิยา ภาณวารโต.

"คัมภีร์อธิบายเนื้อความแห่งธรรมสังคณีที่รวบรวมธรรมแห่งพระอภิธรรมปิฎกไว้โดยสิ้นเชิงนั้น ข้าพเจ้าได้ปรารภแล้ว คัมภีร์อธิบายเนื้อความนั้นเข้าถึงความสำเร็จแล้วโดยชื่อว่าอัฏฐสาลินี เพราะมีเนื้อความไม่สับสนโดยคำบาลี ๓๙ ภาณวาร"

[ข้อความว่า "คำบาลี ๓๙ ภาณวาร" หมายความว่า ๑ ภาณวารเทียบได้กับคาถา ๒๕๐ บท (คาถา ๑ บทมี ๓๒ พยางค์) ดังนั้น ภาณวารหนึ่งจึงมีพยางค์ ๘,๐๐๐ พยางค์ ส่วนคำบาลี ๓๙ ภาณวารนับจำนวนพยางค์ได้ ๓๑๒,๐๐๐ พยางค์ ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๘๒) กล่าวว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทํ เอกา คาถา จตุปฺปทา
คาถา เจกา มโต คนฺโถ คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.
พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานํ ปญฺญาสํ ทฺวิสตํ ปน
ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโก.[๓๐]

"๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็นคันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์

พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้นมี ๘,๐๐๐ พยางค์"

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัยได้ประพันธ์คาถาว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกํ ปทํ เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา ทฺวิสตปญฺญาสำ ภาณวาโรติ วุจฺจติ.[๑๑]

"๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา, คาถา ๒๕๐ บท ได้ชื่อว่า ภาณวาร"

คนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้วมักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้ ท่านผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์โดยละเอียดเป็นภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท

การนับคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาณวารนี้นับเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาในสมัยก่อน]

จิรฏฺฐิตตฺถำ ธมฺมสฺส นิฏฺฐาเปนฺเตน ตำ มยา
ยำ ปตฺตำ กุสลำ ตสฺส อานุภาเวน ปาณิโน
สพฺเพ สทฺธมฺมราชสฺส ญตฺวา ธมฺมำ สุขาวหำ.

ปาปุณนฺตุ วิสุทฺธาย สุขาย ปฏิปตฺติยา
อโสกมนุปายาสำ นิพฺพานสุขมุตฺตมำ.

"กุศลใดที่ข้าพเจ้ายังการอธิบายเนื้อความนั้นให้จบลงเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรมได้สำเร็จแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งกุศลนั้นขอสัตว์ทั้งหมดจงหยั่งรู้ธรรมของพระธรรมราชาอันนำสุขมาให้ จงบรรลุอมฤตสุขอันยอดเยี่ยม ไร้ความโศก ปราศจากความคับแค้นใจ ด้วยข้อปฏิบัติอันสะดวกหมดจด"

จิรं ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม ธมฺเม โหนฺตุ สคารวา
สพฺเพปิ สตฺตา กาเลน สมฺมา เทโว ปวสฺสตุ.

"ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่สิ้นกาลนาน ขอเหล่าสัตว์ทั้งหมดจงเป็นผู้เคารพธรรม ขอฝนจงหลั่งอุทกธาราด้วยดีตามฤดูกาล"

ยถา รกฺขึสุ โปราณา สุราชาโน ตเถวิมํ
ราชา รกฺขตุ ธมฺเมน อตฺตโนว ปชํ ปชํ.

"พระราชาในกาลก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันดี ทรงปกครองปวงประชาโดยธรรม ฉันใด ขอพระราชาปัจจุบันจงทรงปกครองปวงประชาโดยธรรม ดุจโอรสของพระองค์ฉันนั้นเถิด"

คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินีฉบับนี้ รจนาโดยพระเถระที่ครูขนานนามว่าพุทธโฆสะ ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศีล อาจาระ ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้นอันประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง ผู้สามารถหยั่งลงสู่ชัฏคือความเห็นของตนและความเห็นของผู้อื่น ผู้ประกอบด้วยปัญญาอันเฉียบแหลม มีปรีชานุภาพอันไม่ติดขัดในสัตถุศาสน์ที่จำแนกเป็นปริยัติคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญไวยากรณ์ยิ่งใหญ่ ผู้ประกอบด้วยถ้อยคำไพเราะอ่อนหวานอันเลิศซึ่งเปล่งออกไปได้คล่องแคล่วอันเกิดจากความสมบูรณ์แห่งฐานกรณ์ ผู้เจรจาถ้อยคำอันเหมาะสมเสนาะโสต ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม ผู้มีความรู้อันไพบูลย์หมดจด ผู้เป็นมหากวี ประดุจอลังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวิหารวาสีซึ่งเป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ ทรงความรู้ตั้งมั่นดีแล้วในอุตริมนุสธรรมประดับด้วยคุณที่จำแนกเป็นอภิญญา ๖ เป็นต้น ผู้แวดล้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณที่แตกฉานแล้ว

[ข้อความข้างต้นนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนา แต่มีปาฐะต่างกันบ้างเล็กน้อย คือ ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อความว่า ปรมวิสุทฺธ-สทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิเตน สีลาจารชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทยสมุทิเตน ตามข้อความนี้แปลได้ว่า "ผู้ประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศีล อาจาระ

ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้น" โดยคำแรกเป็นคำขยาย เถเรน (พระเถระ) แต่ฉบับโรมันที่จัดพิมพ์ตามฉบับสิงหลและฉบับพม่าบางฉบับมีข้อความที่เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกันว่า ปรม-วิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิตสีลาจารชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทยสมุทิเตน (ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศีล อาจาระ ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้นอันประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง) โดย ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิต เป็นคำขยาย สีล (ศีล)

คัมภีร์อัฏฐสาลินีนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๓๐) กล่าวว่า ปาฐะหลังสมควรกว่า เพราะข้อความว่าประดับ (ปฏิมณฺฑิต) ควรเป็นคุณศัพท์ที่ใช้ขยายศีล จึงจะสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคว่า

บุคคลย่อมบำเพ็ญเพียรรักษาปาติโมกขสังวรศีลให้บริบูรณ์ได้ด้วยศรัทธา, ปัจจยสันนิสสิต-ศีลด้วยปัญญา และปาริสุทธิศีลด้วยวิริยะ (ส่วนอินทริยสังวรศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยสติ เมื่อระบุถึงศรัทธา วิริยะ และปัญญาแล้ว ก็เป็นอันกล่าวถึงสติไว้โดยปริยาย) ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตตฺถ สทฺธาวีริยสาธนํ จาริตฺตํ, สทฺธาสาธนํ วาริตฺตํ.[๑๒]

"ในศีลสองอย่างนั้น จาริตตศีล (ศีลเป็นที่ประพฤติตามสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้) สำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ วาริตตศีล (ศีลเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม) สำเร็จด้วยศรัทธา"

ยถา ปน อินฺทฺริยสำวโร สติยา, ตถา วีริเยน อาชีวปาริสุทฺธิ สมฺปาเทตพฺพา. วีริยสาธนา หิ สา.[๑๓]

"อนึ่ง อินทรียสังวรศีลอันบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันใด อาชีวปาริสุทธิศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นชื่อว่า มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ"

ยถา จ วีริเยน อาชีวปาริสุทฺธิ, ตถา ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ ปญฺญาย สมฺปาเทตพฺพํ. ปญฺญา สาธนํ หิ ตํ.[๑๔]

"อนึ่ง อาชีวปาริสุทธิศีลอันบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันใด ปัจจยสันนิสสิตศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยปัญญา ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นชื่อว่า มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ"

ข้อความว่า "ผู้สามารถหยั่งลงสู่ชัฏคือความเห็นของตนและความเห็นของผู้อื่น" ความเห็นของตน คือ ความเห็นของพระเถระนิกายมหาวิหารวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดมหาวิหาร) เพราะพระพุทธโฆสาจารย์อยู่ในนิกายมหาวิหารวาสี ส่วนความเห็นของผู้อื่น คือ ความเห็นของพระเถระนิกายอภัยคิริวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดอภัยคิริ) และเชตวนวาสี (ผู้พำนักอยู่ในวัดเชตวัน)]

ตาว ติฏฺจตุ โลกสฺมึ โลกนิตฺถรเณสินำ
ทสฺเสนฺตี กุลปุตฺตานำ นยำ ปญฺญาวิสุทฺธิยา.

ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทิโน
โลกมฺหิ โลกเชฏฺจสฺส ปวตฺตติ มเหสิโน.

“ขอคัมภีร์นี้อันแสดงนัยแห่งปัญญาวิสุทธิ์แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้แสวงหาปฏิปทาพ้นไปจากโลก จงดำรงอยู่ในโลกตราบเท่าพระนามว่าพุทโธ ของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐในโลก ผู้มีพระทัยบริสุทธิ์ ผู้คงที่ยังเป็นไปในโลกเทอญ”

จบ คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีชื่ออัฏฐสาลินี

ภาเวถ โภ มรณมารวิวชฺชนาย

โลเก สทา มรณสญฺญ'มิมํ ยตตฺตา

เอวญฺหิ ภาวนรตสฺส นรสฺส ตสฺส

ตณฺหา ปหียติ สรีรคตา อเสสา.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๒๘

"ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายจงพากเพียรเจริญมรณสัญญานี้ในโลกเสมอ เพื่อหลีกเลี่ยงมรณมาร เมื่อนรชนนั้นยินดีในการรำลึกถึงความตายเช่นนี้ ตัณหาที่อยู่ในร่างกายย่อมถูกกำจัดไปสิ้น"

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง

นิทาน

๑ ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๓๓๐, สำ. ข. ๑๗.๘๗.๙๖

๒ อภิ. วิ. ๓๕.๗๕๑.๓๗๗

๓ อภิ. ๓๗.๑-๑๐.๑-๘

๔ ม. ม. ๑๒.๒๐๒.๑๗๐

๕ ม. มู. ๑๒.๒๐๓.๑๗๑

๖ ม. มู. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕

๗ มูลฏี. ๑.๒๐

๘ อภิ. ป. ๔๐.๔๔.๒๐

๙ อภิ. ป. ๔๐.๔๗.๒๑ สุยา

๑๐ อภิ. ป. ๔๐.๕๑.๒๓ สุยา

๑๑ อภิ. ป. ๔๐.๕๕.๒๔ สุยา

๑๒ องฺ.ทสก. ๒๔.๖๑.๙๐

๑๓ สำ. อ. ๒.๑๗๖

๑๔ สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๑๕

๑๕ นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๐๘

๑๖ อนุฏี. ๑.๒๓

๑๗ วิ. มหา ๔.๑-๓.๒-๓, ขุ. อุ. ๒๕.๑-๓.๙๔-๙๖

๑๘ ขุ. ธ. ๒๕.๑๕๓-๔.๔๔

๑๙ ที. มหา. ๑๐.๒๑๘.๑๓๕

๒๐ ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๓๒๙, ๑๔.๓๘๙.๓๓๖, สำ. ม. ๑๙.๑๙๕.๗๒

๒๑ ม. มู. ๑๒.๔๙.๒๗

๒๒ ม. ม. ๑๓.๓๙๙.๓๘๔, ขุ. สุ. ๒๕.๕๕๙.๔๔๗

๒๓ วิ. มหา ๔.๘๔.๙๕

๒๔ ขุ. วิ. ๒๖.๗๕.๑๒

๒๕ อภิ. ธ. ๓๔.๑๖๗.๕๓

๒๖ อภิ. ธ. ๓๔.๑.๒๑

๒๗ อภิ. ธ. ๓๔.๑๑,๑๒.๒,๖

๒๘ อภิ. ธ. ๓๔.๑๒,๙๙.๓,๑๖

๒๙ องฺ. ติก. ๒๐.๖๖.๑๘๔

๓๐ ม. มู. ๑๒.๒๒๘.๑๙๒, องฺ. ติก. ๒๐.๗๐.๑๙๙

๓๑ ปทสาธน. ฏี. หน้า ๓๔

๓๒ อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๘.๓๕๙

๓๓ ม. มู. ๑๒.๒๓๘.๒๐๐-๑

๓๔ ม. มู.๑๒.๒๓๙.๒๐๑

๓๕ วิ. มหาวิ. ๒.๔๑๗.๓๐๕, ม.มู. ๑๒.๒๓๔.๑๙๖

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๖	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๕.๖	๖๑	อภิ. อ. ๒.๕๕
๓๗	วิ. มหาวิ. ๒.๔๑๗.๓๐๗, ม.มู. ๑๒.๒๓๖. ๑๙๙	๖๒	มูลฏี. ๒.๔๓
๓๘	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๗.๙๑	๖๓	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๓๖
๓๙	สํ. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙	๖๔	นีติ. ธาตุ. หน้า ๓๘๐
๔๐	สารตฺถ. ๑.๑๑๓	๖๕	มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี. คาถา ๒๐๙
๔๑	ขุ. อิติ. ๒๕.๑.๒๓๓	๖๖	อภิธาน. คาถา ๘๓๑
๔๒	ที. มหา. ๑๐.๒๐๙.๑๒๗, องฺ.จตุกฺก. ๒๑. ๑๒๙.๑๔๙	๖๗	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๖๖
๔๓	ขุ. เถร. ๒๖.๑๐๒๗.๓๙๙	๖๘	นิรุตฺตทีปนี. สูตร ๒๙๖
๔๔	อภิ. วิ. ๓๕.๑๗๐.๗๗	๖๙	กัจจายนคุฬหัตถทีปนี. สูตร ๒๘๒
๔๕	นีติ. ธาตุ. หน้า ๒๔๙	๗๐	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๘๕
๔๖	ม. มู. ๑๒.๕๕.๓๑	๗๑	สุตฺตนิทฺเทส. คำอธิบายสูตร ๓๙๒
๔๗	ม. อ. ๑.๑๓๙	๗๒	อภิธาน. คาถา ๘๕๐
๔๘	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๒๐๑	๗๓	ขุ. พุทฺธิ. ๓๓.๓.๕๗๗
๔๙	วิ. มหาวิ. ๒.๔๔๒.๓๒๑	๗๔	ขุ. เถร. ๒๖.๓๐๓.๓๑๘, ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒. ๒๒๖, ๒๗.๓๘๕.๓๗๘
๕๐	วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๒๒๑.๒๒๐	๗๕	อภิธาน. คาถา ๑๓๙
๕๑	ม. มู. ๑๒.๓๔๓.๓๐๔	๗๖	ขุ. พุทฺธิ. ๓๓.๕๙.๔๕๓
๕๒	ม. มู. ๑๒.๓๔๓.๓๐๔	๗๗	นีติ. ปท. หน้า ๒๙๙
๕๓	กงฺขา. นวฏี. หน้า ๒๖๗	๗๘	ขุ. จริยา. ๓๓.๑๔๓ สสปณฺฑิตจริย
๕๔	สํ. มหา. ๑๙.๑๑.๑๐	๗๙	ขุ. จริยา. ๓๓.๙๑ สงฺขปาลจริย
๕๕	วิ. มหาวิ. ๑.๑.๑	๘๐	ขุ. จริยา. ๓๓.๖๕ มูลผกฺขจริยา
๕๖	สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗	๘๑	ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๑๙๒
๕๗	วิ. ป. ๘.๓.๓	๘๒	ขุ. จริยา. ๓๓.๑๑๓ สุวณฺณสามจริย
๕๘	ขุ. พุทฺธิ. ๓๓.๒.๔๑๖ สุยา	๘๓	ขุ. จริยา. ๓๓.๑๒๔ เวสฺสนฺตรจริย
๕๙	องฺ. สตฺตก. ๒๓.๖๗.๘๗	๘๔	วิสุทธารามวินยวินิจฉัย. หน้า ๒๒๕
๖๐	พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๒๑	๘๕	ขุ. พุทฺธิ. ๓๓.๖๖-๖๗.๔๔๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๘๖	ม. อุ. ๑๔.๒๐๐.๑๖๙
๘๗	อภิธาน. คาถา ๔๑๘
๘๘	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๙๘
๘๙	อ้างอิงจาก ซื่อคู่เฉวียนซู : จีปู้ เล่มที่ ๒๑ ซึ่งเป็นหนังสือชุดที่รวบรวมตำราความรู้ของจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์โจวจนถึงยุคราชวงศ์ชิง
๙๐	ที. อ. ๑.๒๒๗
๙๑	ม. มู. ๑๒.๒๗๔.๒๓๕
๙๒	ขุ. สุ. ๒๕.๔๐๔.๔๑๒

จิตตุปปาทกัณฑ์

๑	ขุ. ชา. ๒๗.๑๔๖.๓๔๕, ขุ. ชา. ๒๘.๑๒๙.๕๑
๒	ที. มหา. ๑๓.๖๓๑.๓๔๘
๓	ที. มหา. ๑๓.๘๗.๖๔
๔	อภิ. ธ. ๓๔.๔๓๑.๑๒๐
๕	อภิธาน. คาถา ๘๐๓
๖	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๐๒.๑๑๗
๗	อภิ. วิ. ๓๕.๗๒๐.๓๖๐
๘	ขุ. เถร. ๒๖.๓๐๔.๓๑๘
๙	อภิ. ธ. ๓๔.๑๒๑.๔๑
๑๐	ที.มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘
๑๑	มูลฏี. ๑.๓๖
๑๒	อภิธาน. คาถา ๑๒๖
๑๓	ม. มู. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔, อภิ. ธ. ๓๔.๑๖๕.๕๒
๑๔	ขุ. ธ. ๒๕.๑๙๔.๕๒
๑๕	วิ. มหา. ๔.๕.๕, ขุ. อุ. ๒๕.๑๑.๑๐๕
๑๖	สำ. ข. ๑๗.๖๐.๕๗
๑๗	องฺ. สตฺตก. ๒๓.๖๒.๗๓
๑๘	ม. อุ ๑๔.๒๕๕.๒๒๓
๑๙	สำ. ส. ๑๕.๑๑.๖
๒๐	ม. มู. ๑๒.๘๒.๕๔
๒๑	ขุ. ธ. ๒๕.๒๐๓.๕๒
๒๒	ม. อุ. ๑๔.๒๐๘.๑๗๔
๒๓	ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๖๐
๒๔	ขุ. ธ. ๒๕.๑๑๗.๓๗
๒๕	ม. อุ. ๑๔.๒๕๐.๒๑๘
๒๖	อภิ. ปุ. ๓๗.๔๗๓.๒๘๕
๒๗	อภิ. ปุ. ๓๗.๔๗๓.๒๘๕
๒๘	ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๕๗
๒๙	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗
๓๐	สำ. ข. ๑๗.๙๖.๑๑๔
๓๑	อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๓๙.๒๔๗
๓๒	อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๓๙.๒๔๗
๓๓	มูลฏี. ๑.๕๖
๓๔	ม. อุ. ๑๔.๑๘๘.๑๖๑
๓๕	ขุ. ธ. ๒๕.๓๖๒.๘๐
๓๖	ที. สี. ๙.๔๖๘.๒๐๕, อภิ. ธ. ๓๔.๑๖๑.๕๐
๓๗	ที. มหา. ๑๐.๓๘๓.๒๕๗
๓๘	ม. อุ. ๑๔.๓๐๔.๒๗๙
๓๙	ม. อุ. ๑๔.๑๘๗.๑๖๐
๔๐	องฺ. ทสก. ๒๔.๖๑.๙๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๑	สำ. ข. ๑๗.๗๙.๗๑	๖๒	ม. อุ. ๑๔.๒๕๒.๒๒๐
๔๒	อภิ. ธ. ๓๔.๗.๒๒	๖๓	สำ. นิ. ๑๖.๒๒๘.๒๕๒
๔๓	อภิ. ธ. ๓๔.๑๓๒๘.๒๙๙	๖๔	องฺ. เอกก. ๒๐.๔๘.๙
๔๔	อภิ. ธ. ๓๔.๑๓๓๖.๓๐๐	๖๕	อภิ. ธ. ๓๔.๑๒๘๗.๒๙๔
๔๕	ขุ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตุวฏฺฏกสุตฺตนิเทส, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒ ปุณฺณกมาณวปญฺหานิเทส	๖๖	อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๔
		๖๗	อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๕
		๖๘	อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๖
๔๖	ขุ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตุวฏฺฏกสุตฺตนิเทส, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒ ปุณฺณกมาณวปญฺหานิเทส	๖๙	อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๗
		๗๐	ขุ. ชา. ๒๗.๑๔๖.๓๔๕, ขุ. ชา. ๒๘.๑๒๙.๕๑
๔๗	ขุ. มหา. ๒๙.๑๕๐ ตุวฏฺฏกสุตฺตนิเทส, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒ ปุณฺณกมาณวปญฺหานิเทส	๗๑	มูลฏี. ๑.๗๙
		๗๒	อนุฏี. ๑.๘๔
		๗๓	มูลฏี. ๑.๗๙
๔๘	วิ. มหา. ๔.๒๑.๑๘, สำ. ข. ๑๗.๗๙.๗๒	๗๔	นีติ. ปท. หน้า ๙๖
๔๙	ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘	๗๕	สำ. อ. ๒.๓๕๖
๕๐	ที. สี. ๙.๔๔๗.๑๙๗	๗๖	สำ. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๕๑	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๖	๗๗	ม. ม. ๑๓.๔๖๐.๔๕๒
๕๒	วิ.มหาวิ. ๒.๓๕๘.๒๘๒	๗๘	อภิ. ปุ. ๓๗.๗๘๕.๔๕๓
๕๓	ที. มหา. ๑๐.๓๓๒.๒๑๖	๗๙	ม. อุ. ๑๔.๒๘๙.๒๖๒
๕๔	ม. ม. ๑๓.๑๓๕.๑๑๑	๘๐	สำ. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙
๕๕	ม. ม. ๑๓.๒๖๐.๒๓๔	๘๑	ม. อุ. ๑๔.๒๔๘.๒๑๕
๕๖	สำ. ส. ๑๕.๑๒๙.๑๐๖	๘๒	มูลฏี. ๑.๘๒
๕๗	ม. มู. ๑๒.๒๘.๑๖	๘๓	สำ. นิ. ๑๖.๑๔๓.๑๗๓
๕๘	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๘.๓๑๘	๘๔	วิ. มหาวิ. ๒.๔๑๖.๒
๕๙	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๔-๖	๘๕	สำ. มหา. ๑๙.๑๕๗.๔๗
๖๐	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๖	๘๖	วิ. ป. ๘.๓๒๕.๒๗๙, องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๖๐ ทุปฺปฏิวิโนทยสุตฺต
๖๑	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๑.๓๗		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๘๗	วิ. มหาวิ. ๑.๑๖๕.๙๕	๑๑๓	ม. มู. ๑๒.๔๕๕.๔๐๕
๘๘	สำ. มหา. ๑๙.๑๕๖.๔๗	๑๑๔	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๙๑.๒๑๐
๘๙	อภิ. ย. ๓๙.๘๑.๑๘	๑๑๕	ขุ. อิ. ๒๕.๒๘๒.๕๖
๙๐	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๑.๘๔	๑๑๖	สำ. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๕.๕๓
๙๑	วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๓.๘๖	๑๑๗	ชา. อ. ๘.๗๘
๙๒	องฺ. เอกก. ๒๐.๕๖.๑๐	๑๑๘	ขุ. เถรี. ๒๕.๑๑๔-๑๖.๔๔๗, อิมฺม. อ. ๔.๑๔๑-๒
๙๓	ขุ. อิ. ๒๕.๑-๒.๑๕	๑๑๙	มูลฏี. ๑.๘๗
๙๔	สำ. ส. ๑๕.๖๒.๔๔	๑๒๐	อภิ. อิ. ๓๔.๖๓๕.๑๙๕
๙๕	สำ. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙	๑๒๑	สำ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๖
๙๖	องฺ. เอกก. ๒๐.๕๑.๙	๑๒๒	สำ. ส. ๑๕.๒๑๓.๒๒๘
๙๗	องฺ. ติก. ๒๐.๑๑๐.๒๕๕	๑๒๓	อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๖.๑๒๗
๙๘	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๘๓.๒๘๐, องฺ. ทสก. ๒๔.๕๘.๘๕	๑๒๔	อภิ. อิ. ๓๔.๗๒๒.๒๐๖
๙๙	ม. มู. ๑๒.๔๕๑.๔๐๗	๑๒๕	อภิ. อิ. ๓๔.๖๓๖.๑๙๕
๑๐๐	สำ. มหา. ๑๙.๕๑๕.๑๙๕	๑๒๖	องฺ. อ. ๒.๑๗๐-๑, ปฏิสำ. อ. ๒.๓๖๑
๑๐๑	อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๓.๑๒๐	๑๒๗	อนุฏี. ๒.๖๔
๑๐๒	สำ. มหา. ๑๙.๘๓๒.๒๔๕	๑๒๘	องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๓ นิพฺเพธิกสุตฺต, อภิ. ปุ. ๓๗.๕๓๙.๓๒๘
๑๐๓	สำ. มหา. ๑๙.๒๓๘.๑๔๐	๑๒๙	สำ. นิ. ๑๖.๒๕.๓๙, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗๑.๑๘๑
๑๐๔	อภิ. ธา ๓๖.๓.๑๑๘	๑๓๐	องฺ. ทสก. ๒๔.๒๑๗.๒๔๔, อภิ. ปุ. ๓๗.๕๓๙.๓๒๙
๑๐๕	อภิ. วิ. ๓๕.๕๗๘.๓๑๒	๑๓๑	ม. อ. ๑๔.๓๐๐.๒๗๑, อภิ. ปุ. ๓๗.๕๓๙.๓๒๘
๑๐๖	ขุ. ชา. ๒๘.๑๐๗๗ เตมิยชาตก	๑๓๒	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๓๗.๒๕๘
๑๐๗	วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๗๓๐.๔๙	๑๓๓	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๓๗.๒๖๔
๑๐๘	สำ. ข. ๑๗.๓.๙		
๑๐๙	อภิ. วิ. ๓๕.๕๗๘.๓๑๒		
๑๑๐	สำ. สฬา. ๑๘.๖๐.๓๐		
๑๑๑	สำ. นิ. ๑๖.๑.๑		
๑๑๒	มูลฏี. ๑.๘๔		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๔	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๙.๔๑๗
๑๓๕	วิ. มหา. ๔.๑๓๔.๑๔๘
๑๓๖	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๙๑
๑๓๗	วิ. ป. ๘.๔๗๙.๔๔๑
๑๓๘	อนุฏี. ๑.๑๐๗
๑๓๙	วิ. อ. ๑.๕๓๖ สฺยา
๑๔๐	วิ. อ. ๑.๔๕๘ สฺยา
๑๔๑	สี. นวฏี. ๑.๔๑๐
๑๔๒	สี. นวฏี. ๑.๔๑๒
๑๔๓	สี. นวฏี. ๑.๔๑๓
๑๔๔	อภิ. ธ. ๓๔.๓๐๐.๘๙
๑๔๕	มูลฏี. ๑.๙๙
๑๔๖	มูลฏี. ๑.๑๐๔
๑๔๗	มูลฏี. ๑.๑๐๔
๑๔๘	สำ. สฬา. ๑๘.๙๓.๔๖
๑๔๙	มิลินฺท. ๘.๖๑
๑๕๐	อภิ. ธ. ๓๔.๑๓๕๒.๓๐๒
๑๕๑	สำ. นิ. ๑๖.๔๓.๖๙
๑๕๒	นีติ. ปท. หน้า ๒๙๙
๑๕๓	มิลินฺท. ๑๕.๖๓
๑๕๔	อภิ. ธ. ๓๔.๑๖๐.๕๐
๑๕๕	มิลินฺท. ๑๓-๔.๖๔ โกถำ วิสทิสำ
๑๕๖	มิลินฺท. ๑๔.๓๘
๑๕๗	สำ. สฬา. ๑๘.๙๙.๗๖, สำ. มหา. ๑๙. ๑๐๗๑.๓๖๑
๑๕๘	มิลินฺท. ๑๒.๓๕
๑๕๙	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๑๓.๑๓๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๖๐	ที. อ. ๒.๔๐๙, ม. อ. ๑.๓๑๕, สำ. อ. ๔. ๒๓๒, องฺ. อ. ๑.๔๖๑, อภิ. อ. ๒.๓๐๕, วิสุทฺธิ. ๑.๑๔๖
๑๖๑	ที. ปา. ๑๑.๓๓๕.๒๒๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓. ๘๐๒๗๗
๑๖๒	มิลินฺท. ๑๓.๓๖
๑๖๓	มูลฏี. ๑.๑๑๐
๑๖๔	มิลินฺท. ๑๕.๓๘
๑๖๕	ม. มู. ๑๒.๔๔๙.๔๐๑
๑๖๖	พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ. เล่ม ๒ หน้า ๒๙
๑๖๗	องฺ. ติก. ๒๐.๔๐.๑๔๒
๑๖๘	วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๓
๑๖๙	ที. ปา. ๑๑.๓๔๐.๒๓๒, องฺ. นวก. ๒๓. ๓๐.๓๓๕
๑๗๐	องฺ. ทุก. ๒๐.๙.๕๑-๒
๑๗๑	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๕๒
๑๗๒	อนุทีปนี. หน้า ๖๑
๑๗๓	อภิ. ธ. ๓๔.๔๑๙.๑๑๖
๑๗๔	ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๖๗, อภิ. วิ. ๓๕. ๓๙๐.๒๔๙
๑๗๕	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๔.๕๒
๑๗๖	ม. อุ. ๑๔.๒๕๓.๒๒๑
๑๗๗	สำ. ส. ๑๕.๑๕๑.๑๓๕
๑๗๘	สำ. ส. ๑๕.๑๕๙.๑๔๖
๑๗๙	สำ. ส. ๑๕.๒๓๗.๒๔๙, ขุ. สุ. ๒๕.๑๘๒. ๓๖๙

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๘๐	ม. มู. ๑๒.๖๓.๔๑
๑๘๑	ที. มหา. ๑๐.๓๗๗.๒๕๑, ม. มู. ๑๒. ๑๑๐.๗๙
๑๘๒	องฺ. เอกก. ๒๐.๔๙.๙
๑๘๓	มณิมญฺชูสา. ๑.๖๖
๑๘๔	อนุทีปนี. หน้า ๒๐
๑๘๕	องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๓๘ สทฺธสุตฺต
๑๘๖	ม. อุ. ๑๔.๑๕๘.๑๔๔
๑๘๗	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๕๑.๖๓
๑๘๘	ที. ปา. ๑๑.๓๑๑.๒๐๔
๑๘๙	สํ. สฬา. ๑๘.๒๔๒.๑๖๗
๑๙๐	มิลินฺท. ๑๖.๙๔
๑๙๑	ม. อุ. ๑๔.๔๖.๓๕
๑๙๒	สี. ม. ๑๙.๒๓๓.๙๙
๑๙๓	ขุ. สุ. ๒๕.๗๕๐.๔๘๑
๑๙๔	องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๔๒ อารภติสุตฺต, อภิ. ธา. ๓๖.๑๑.๑๑๔
๑๙๕	สํ. ส. ๑๕.๑๒๐.๙๒, องฺ. จตุกฺก. ๒๑. ๓๙.๔๗
๑๙๖	สํ. ส. ๑๕.๑๘๕.๑๘๘
๑๙๗	ม. ม. ๑๓.๕๑.๓๔
๑๙๘	ที. สี. ๙.๑๐.๕, ม. มู. ๑๒.๒๙๓.๒๕๗
๑๙๙	ม. ม. ๑๓.๑๘๔.๑๕๙, สํ. นิ. ๑๖.๒๒.๒๙
๒๐๐	ขุ. มหา. ๒๙.๒๗ สุทฺธฏฺฐกสุตฺตนิทฺเทส
๒๐๑	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๔๓-๕.๑๕๘-๙
๒๐๒	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๗๖
๒๐๓	อภิ. ป. ๔๐.๑๕.๗
๒๐๔	สํ. มหา. ๑๙.๑๘๓.๕๙
๒๐๕	สํ. นิ. ๑๖.๑-๒.๑-๒
๒๐๖	สํ. สฬา. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐
๒๐๗	ม. อุ. ๑๔.๔๓๑.๓๗๖
๒๐๘	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๗๓๕.๖๒๙ สฺยา
๒๐๙	อภิ. ธ. ๓๔.๒๐๓.๖๓
๒๑๐	ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖
๒๑๑	สารตฺถ. ๓.๔๑๗
๒๑๒	พาลาวตาร. หน้า ๕๘
๒๑๓	ปทสาธน. หน้า ๑๗๐
๒๑๔	สํ. ข. ๑๗.๕.๑๒, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๗๑.๓๖๑
๒๑๕	ม. ม. ๑๒.๑๕๓.๑๑๓
๒๑๖	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๓๒.๑๙๔
๒๑๗	ม. อุ. ๑๔.๑๖๗.๑๕๐
๒๑๘	ม. ม. ๑๓.๒๔๓.๒๒๐
๒๑๙	ที. มหา. ๑๐.๑๔๒.๗๓
๒๒๐	ม. ม. ๑๓.๒๔๗.๒๒๒
๒๒๑	สีลักขันธ์ภาสาฎีกา. ๑.๑๒๘
๒๒๒	ที. ปา. ๑๑.๓๕๓.๒๔๔, ขุ. อิติ. ๒๕. ๗๒.๒๘๖
๒๒๓	ม. มู. ๑๒.๑๓๙.๙๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑. ๒๔๑.๒๖๕.
๒๒๔	ขุ. มหา. ๒๙.๑ กามสุตฺตนิทฺเทส
๒๒๕	ขุ. มหา. ๒๙.๑ กามสุตฺตนิทฺเทส, อภิ. วิ. ๓๕.๕๖๔.๓๑๐
๒๒๖	อภิ. วิ. ๓๕.๓๙๒.๒๕๐
๒๒๗	อภิ. วิ. ๓๕.๕๖๔.๓๑๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒๘	อภิ. วิ. ๓๕.๕๖๗.๓๑๑	๒๕๓	อภิ. ธ. ๓๔.๑๕๐.๔๖
๒๒๙	อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๔.๒๖๑	๒๕๔	ที. ปา. ๑๑.๓๐๕.๑๙๖
๒๓๐	อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๘.๒๓๑	๒๕๕	วิสุทฺธิ. ๑.๑๕๔
๒๓๑	วิสุทฺธิ. ๑.๑๔๙ ปจวีกสิณนิทฺเทส	๒๕๖	อภิ. วิ. ๓๕.๗๙๙.๔๐๒
๒๓๒	อภิ. วิ. ๓๕.๕๕๕.๓๐๘	๒๕๗	วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๗ อาทิ
๒๓๓	อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๖.๑๒๘	๒๕๘	กจฺจายนสาร. คาถา ๖
๒๓๔	อภิ. วิ. ๓๕.๕๗๒.๓๑๑	๒๕๙	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๗๙
๒๓๕	ม. ม. ๑๓.๑๓๒.๑๐๖	๒๖๐	สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๘๐
๒๓๖	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๙๕.๒๒๓, ขุ. มหา. ๒๙.๙๐ ปุราเภทสุตฺตนิทฺเทส, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๘.๖๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๗.๔๒๔	๒๖๑	ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖
		๒๖๒	วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๓ เสสกสิณนิทฺเทส
		๒๖๓	ที. สี. ๙.๔๗๔.๒๐๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๐๒. ๑๑๕
๒๓๗	ที. สี. ๙.๕๕๖.๒๔๖, ม. ม. ๑๓.๒๐.๑๕	๒๖๔	วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๐ อิทฺธิวิธนิทฺเทส
๒๓๘	ม. มู. ๑๒.๒๗.๑๖, ม. ม. ๑๓.๒๔๗.๒๒๒	๒๖๕	วิสุทฺธิ. ๒.๒๐๒ อิทฺธิวิธนิทฺเทส
๒๓๙	องฺ. ติก. ๒๐.๑๐๓.๒๕๐	๒๖๖	วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๗ กมฺมฏฺฐานคฺคหณนิทฺเทส
๒๔๐	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๗.๖๖	๒๖๗	ที. มหา. ๑๐.๑๗๓.๙๘, ม. ม. ๑๓.๒๔๙. ๒๒๔, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๖๕.๒๕๒
๒๔๑	อภิ. ธ. ๓๔.๑๕๗.๔๘		
๒๔๒	ม. อุ. ๑๔.๗๑.๕๒	๒๖๘	วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๐ เสสกสิณนิทฺเทส
๒๔๓	ม. อ. ๓.๗๑	๒๖๙	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๒๑๒.๒๕๔-๕
๒๔๔	ที. สี. ๙.๙๘.๓๗, ม. มู. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔	๒๗๐	วิสุทฺธิ. ๒.๙๐ อาทิ
๒๔๕	อภิ. ธ. ๓๔.๑๖๕.๕๒	๒๗๑	วิสุทฺธิ. ๒.๑๒๒ พุรหฺมวิหารนิทฺเทส
๒๔๖	วิสุทฺธิ. ๑.๒๐๖ ปจวีกสิณนิทฺเทส	๒๗๒	ที. ปา. ๑๐.๓๒๖.๒๑๘-๙, องฺ. ฉกฺก. ๒๒. ๒๘๔.๓๒๔ (สฺยา)
๒๔๗	อภิ. วิ. ๓๕.๒๑๙-๒๔.๑๔๕-๖๐		
๒๔๘	สํ. มหา. ๑๙.๕๑๐.๑๙๐	๒๗๓	สี. นวฏี. ๑.๙๕
๒๔๙	ม. มู. ๑๒.๑๗๓.๑๓๔	๒๗๔	ม. อุ. ๑๔.๓๐๗.๒๘๑
๒๕๐	ม. ม. ๑๓.๑๓๐.๑๐๕	๒๗๕	ม. อุ. ๑๔.๓๐๖.๒๘๐
๒๕๑	อภิ. วิ. ๓๕.๔๘๗.๒๘๔	๒๗๖	ม. อุ. ๑๔.๓๐๘.๒๘๒
๒๕๒	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๑๑๔		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๗๗	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๔๔๙
๒๗๘	วิสุทฺธิ. ๑.๒๐๔
๒๗๙	วิสุทฺธิ. ๑.๒๐๔
๒๘๐	วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๖
๒๘๑	วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๖
๒๘๒	วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๖
๒๘๓	วิสุทฺธิ. ๑.๓๖๗
๒๘๔	วิสุทฺธิ. ๑.๒๘๔
๒๘๕	วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๘
๒๘๖	วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๐
๒๘๗	วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๙
๒๘๘	วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๕
๒๘๙	วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๙
๒๙๐	วิสุทฺธิ. ๒.๑๒๗ พฺรหฺมวิหารนิทฺเทส
๒๙๑	วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๘ อสุภกมฺมฏฺฐานนิทฺเทส
๒๙๒	วิสุทฺธิ. ๑.๒๔๗
๒๙๓	วิสุทฺธิ. ๑.๒๕ สีลนิทฺเทส
๒๙๔	อภิ. ธ. ๓๔.๒๔๘.๗๖, ที. มหา. ๑๐. ๑๒๙.๖๓
๒๙๕	อภิ. ธ. ๓๔.๒๒๓.๖๙, ที. มหา. ๑๐. ๑๗๓.๙๘
๒๙๖	อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๒.๓๑๖
๒๙๗	องฺ. ทสก. ๒๔.๗๒.๑๐๘
๒๙๘	ที. มหา. ๑๐.๑๙๒.๑๑๕
๒๙๙	อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๔.๓๑๗
๓๐๐	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๖๖.๒๕๔
๓๐๑	อภิ. วิ. ๓๕.๖๐๕.๓๑๗, ที. มหา. ๑๐. ๑๒๙.๖๓
๓๐๒	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๔๖๕
๓๐๓	อภิ. วิ. ๓๕.๖๑๙.๓๑๙
๓๐๔	วิสุทฺธิ. ๒.๑๔๗ อสมาปชฺชิตุกามตาย
๓๐๕	อภิ. วิ. ๓๕.๖๒๐.๓๑๙
๓๐๖	สี. นวฏี. ๑.๙๕
๓๐๗	กัจจายนสุตฺตัตถะ. หน้า ๑๓๒
๓๐๘	ม. อุ. ๑๔.๙๖.๘๐
๓๐๙	วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๒ อารุปฺปนิเทส
๓๑๐	วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๓ อารุปฺปนิทฺเทส
๓๑๑	วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๔
๓๑๒	อภิ. ป. ๔๑.๑-๕.๓๖๔
๓๑๓	มูลฏี. ๑.๑๓๕
๓๑๔	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๖๒๐.๕๓๕ สุยา
๓๑๕	องฺ. นวก. ๒๓.๑๑.๓๐๙
๓๑๖	วิ. มหาวิ. ๑.๒๗.๑๖, ม. ม. ๑๓.๒๙๖.๒๗๐
๓๑๗	อภิ. ธ. ๓๔.๙๘๘.๒๓๙
๓๑๘	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๗.๓๒๗
๓๑๙	มูลฏี. ๑.๑๓๘
๓๒๐	วิ. มหา ๔.๑.๒, ที. มหา. ๑๐.๑๕๔.๘๑, ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๔
๓๒๑	วิ. มหา. ๔.๑.๑, สํ. ส. ๑๕.๑๓๗.๑๒๓
๓๒๒	องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๑๙.๑๖๓
๓๒๓	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๑๑๔
๓๒๔	อภิธาน. คาถา ๑๐๐๔
๓๒๕	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๒๐๙.๒๕๐
๓๒๖	ขุ. สุ. ๒๕.๓๔๕.๓๙๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๒๗	วิ. มหา. ๔.๑๙.๑๗
๓๒๘	ม. อุ. ๑๔.๔๑๕.๓๕๖
๓๒๙	ขุ. จูฬ. ๓๐.๖.๓๕-๖
๓๓๐	องฺ. สตฺตก. ๒๓.๖๑.๗๐
๓๓๑	สํ. ข. ๑๗.๘๙.๑๐๔
๓๓๒	ที. ปา. ๑๑.๓๓๓.๒๒๔, สํ. มหา. ๑๙.๑.๑
๓๓๓	อภิธาน. คาถา ๗๗๖
๓๓๔	อภิ. วิ. ๓๕.๗๐๓.๕๔๙
๓๓๕	ขุ. ธ. ๒๕.๑๒๗.๓๙
๓๓๖	ม. มู. ๑๒.๒๐๔.๑๗๒
๓๓๗	อภิ. ป. ๔๒.๑๐๒.๔๑
๓๓๘	ม. ม. ๑๓.๒๘๓.๒๕๙, ๑๓.๓๐๙.๒๘๙
๓๓๙	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗, องฺ. อ. ๓.๒๗๐
๓๔๐	อภิธมฺมาวตาร. ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๕๗

รูปกัณฑ์

๑	วิสุทฺธิ. ๑.๒๖๓ ฉอนุสฺสตินิทฺเทส
๒	วิ. จูฬ. ๗.๓๘๕.๒๑๐, ขุ.อุ. ๒๕.๔๕.๑๖๗
๓	อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๖๙.๒๕๒
๔	ม. อุ. ๑๔.๘๖.๖๘, สํ. ข. ๑๗.๘๒.๘๒
๕	ม. มู. ๑๒.๑๔๘.๑๐๗ , ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๔. ๓๘๘, อภิ. วิ. ๓๕.๗๖๐.๓๘๔
๖	อภิ. ธ. ๓๔.๑.๕
๗	อภิ. ธ. ๓๔.๑๑.๖
๘	อภิ. วิ. ๓๕.๘๖๗.๔๓๑-๓
๙	สํ. ส. ๑๕.๙๕.๖๕
๑๐	อภิ. ธ. ๓๔.๗๕๑-๒.๓๗๗-๘
๑๑	ม. มู. ๑๒.๔๖๒.๔๑๒
๑๒	อภิ. ปุ. ๓๗.๔๗๑.๒๘๔
๑๓	ม. มู. ๑๒.๒๘๓.๒๔๔
๑๔	ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๕.๑๘๖
๑๕	สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘
๑๖	ม. มู. ๑๒.๒๘๔.๒๔๕
๑๗	ม. ม. ๑๓.๓๙๕.๓๗๘
๑๘	อนุฏี. ๑.๑๘๕
๑๙	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๑๘๔
๒๐	ที. สี. ๙.๒๔๙.๘๔
๒๑	ขุ. ชา. ๒๘.๘๙.๖๔
๒๒	ธมฺม. อ. ๑.๑๕๑
๒๓	วิ. มหาวิ. ๒.๕๘๔.๖๐
๒๔	วิสุทฺธิ. ๓.๑๔ ขนฺธนิทฺเทส
๒๕	วิสุทฺธิ. ๓.๑๕ ขนฺธนิทฺเทส
๒๖	วิ. มหาวิ. ๑.๖๙.๔๖
๒๗	วิสุทฺธิ. ๓.๑๕ ขนฺธนิทฺเทส
๒๘	ขุ. ธ. ๒๕.๓๖๑.๘๐
๒๙	วิสุทฺธิ. ๒.๑๘๙ สมาธินิทฺเทส
๓๐	ที. มหา. ๑๐.๔๒๔.๒๖๗
๓๑	องฺ. ติก. ๒๐.๗๖.๒๑๖
๓๒	ขุ. สุ. ๒๕.๕๔๗.๔๔๑
๓๓	สํ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๖
๓๔	อภิ. ป. ๔๐.๑๑.๗
๓๕	ขุ. ปฏิ. ๓๑.๖๙๓.๖๐๑ สฺยา

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง

นิกเขปกัณฑ์

๑ อภิ. วิ. ๓๕.๓๙๑.๒๔๙

๒ ที. สี. ๙.๒๗๙.๙๙

๓ ม. มู. ๑๒.๑๓๙.๙๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๔๑.๒๖๕

๔ ที. มหา. ๑๐.๓๖๙.๒๔๔

๕ ม. มู. ๑๒.๓๐.๑๗

๖ สุ. วิ. ๑.๗.๕๘, ป. สู. ๑.๒.๒๑, มโน. ปู. ๑. ๕๑.๔๙, สารตฺถ. ปกา. ๒.๑๒๔ (สฺยา)

๗ ขุ. มหา. ๒๙.๒๓๙.๑๗๙

๘ สํ. มหา. ๑๙.๑๐๙๘.๓๘๐

๙ ขุ. ชา. ๒๗.๒๔๖๖.๕๔๑ สฺยา

๑๐ สํ. ข. ๑๗.๘๗.๙๖

๑๑ อภิ. วิ. ๓๕.๕๑๑.๒๙๖

๑๒ ที. สี. ๙.๒๑๓.๗๐, ม. มู. ๑๒.๒๙๕, ๓๔๙.๒๕๘,๓๑๐ , สํ. สฬา. ๑๘.๓๑๗. ๒๒๐ (สฺยา), องฺ. ติก. ๒๐.๑๖.๑๐๘

๑๓ ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๒.๕๓๒

๑๔ ม. มู. ๑๒.๒๔.๑๔

๑๕ ม. มู. ๑๒.๒๖.๑๕, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๑๔. ๑๓๓, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๒๙.๔๓๖ (สฺยา)

๑๖ อภิ. วิ. ๓๔.๒๗๗.๘๔

๑๗ ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๙.๒๒ (สฺยา)

๑๘ ที. สี. ๙.๔๑๗.๑๘๒

๑๙ สํ. ส. ๑๕.๕๕.๔๒

๒๐ ขุ. วิ. ๒๕.๓๔๑.๗๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง

๒๑ ขุ. มหา. ๒๙.๑๔.๙ สฺยา

๒๒ สํ. นิ. ๑๖.๑๕๙.๒๑๘

๒๓ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๙.๑๑, ขุ. อิติ. ๒๕.๑๕. ๒๔๑, ขุ. มหา. ๒๙.๘๙๑.๕๕๘ (สฺยา), ขุ. จูฬ. ๓๐.๕๙๕.๒๙๑ สฺยา

๒๔ ขุ. วิ. ๒๕.๒๘๓.๖๕

๒๕ ที. มหา. ๑๐.๒๖๖.๑๖๕

๒๖ อภิ. วิ. ๓๕.๙๒๔.๔๔๙

๒๗ วิ. จูฬ. ๗.๔๓๐.๒๖๓

๒๘ ขุ. วิ. ๒๕.๓๔๐.๗๕

๒๙ อภิ. อ. ๒.๑๐๗ สจฺจวิภงฺคนิทฺเทส

๓๐ วิ. มหาวิ. ๑.๓๙.๒๖

๓๑ สํ. สฬา. ๑๘.๕๐๔.๓๑๕ สฺยา, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๓๔.๔๖๓ สฺยา

๓๒ องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๓๔.๔๖๓ สฺยา

๓๓ องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๒๙.๔๓๔ สฺยา

๓๔ ม. มู. ๑๒.๑๔.๑๐

๓๕ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๑๐.๒๐๕-๖

๓๖ อภิ. วิ. ๓๕.๘๓๒,๘๖๖.๔๒๑,๔๓๑

๓๗ สํ. ส. ๑๕.๑๓๒.๑๑๕

๓๘ วิ. มหาวิ. ๑.๑๕๑.๘๔

๓๙ ม. มู. ๑๒.๓๘๗.๓๔๕

๔๐ อภิ. วิ. ๓๔.๑๖๓.๕๑, ที. สี. ๙.๒๓๐.๗๕

๔๑ ม. ม. ๑๓.๑๘๓.๑๕๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑. ๑๑๓.๑๓๒

๔๒ ที. มหา. ๑๐.๑๔๖.๗๕, สํ. มหา. ๑๙.๒๓๓. ๙๖

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๓	องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๕๐.๖๐
๔๔	ที. ปา. ๒๔๘.๑๕๘
๔๕	ม. มู. ๑๒.๒๙๗.๒๕๙
๔๖	สํ. มหา. ๑๙.๒๑๔.๘๓
๔๗	ม. มู. ๑๒.๗๑.๔๘
๔๘	อภิ. ธ. ๓๔.๑๑๗๖.๒๗๓
๔๙	ที.สี. ๙.๒๔๙.๘๔, ม. มู. ๑๒.๔๓๓.๓๘๐ โถกํ วิสทำ
๕๐	อภิ. วิ. ๓๕.๕๔๗.๓๐๖
๕๑	อภิ. วิ. ๓๕.๕๕๑.๓๐๗
๕๒	องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๔๔.๔๗๘ สฺยา
๕๓	องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๕๑.๗๒ สฺยา
๕๔	อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๓๑.๕๒๐
๕๕	ม. มู. ๑๒. ๒๔๗.๒๐๘, สํ. ข. ๑๗.๓๔. ๒๘
๕๖	สํ. ข. ๑๗.๒๖.๒๓
๕๗	ม. มู. ๑๒.๒๙๗.๒๕๙
๕๘	สํ. มหา. ๑๙.๒๒๐.๘๖
๕๙	สํ. มหา. ๑๙.๒๒๑.๘๗
๖๐	สํ. มหา. ๑๙.๒๓๖.๑๐๘
๖๑	สํ. มหา. ๑๙.๒๑๖.๘๔
๖๒	สํ. มหา. ๑๙.๓๗๑.๑๒๗
๖๓	อภิ. ป. ๔๒.๘.๒๘๖
๖๔	วิ. มหาวิ. ๒.๒๐๔.๒๑๔
๖๕	ที. สี. ๙.๓๑.๑๔
๖๖	องฺ. เอกก. ๒๐.๔.๕๐
๖๗	ที. ปา. ๑๒.๑๓๑.๘๐
๖๘	อภิธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๘๗
๖๙	ขุ. อุ. ๒๕.๖๕.๒๐๖, สํ. สฬา. ๑๘.๕๕๘. ๓๕๙ สฺยา
๗๐	วิ. อ. ๑.๕๑๒
๗๑	วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๕๕
๗๒	อนุฏี. ๑.๒๓๖
๗๓	วิสุทฺธิ. ๑.๓๙ สีลนิทฺเทส
๗๔	เอกกฺขรโกส. คาถา ๒๐
๗๕	สี. นวฏี. ๑.๕๑๘
๗๖	มูลฏี. ๑.๒๒๗
๗๗	วิสุทฺธ. ๑.๔๐ สีลนิทฺเทส
๗๘	ขุ. เถร. ๒๖.๙๘๓.๓๙๕
๗๙	ขุ. เถร. ๒๖.๓๙๙.๙๘๓
๘๐	วิ. อ. ๔.๓๘๐
๘๑	มูลฏี. ๑.๒๒๘
๘๒	อภิธาน. คาถา ๑๐๐๔
๘๓	นีติ. ธาตุ. หน้า ๔๘๘-๘๙

อรรถกถากัณฑ์

๑	วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๑. อภิญฺญานิทฺเทส
๒	ม. อุ. ๑๔.๓๘๔.๒๕๔
๓	ม. อ. ๔.๑๗๖
๔	มูลฏี. ๑.๒๓๖
๕	สารตฺถ. ๒.๑๘๐
๖	สารตฺถ. ๒.๕๒๕
๗	นฺยาส. หน้า ๑๑
๘	ปทมาลานิสสัย ๒.๔๙๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙	อภิ. ป. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔		
๑๐	นีติ. ธาตุ. หน้า ๘๒		
๑๑	ธาตวัตถสังคหนิสสัย. คำอธิบายคาถา ๒๖๕		
๑๒	วิสุทฺธิ. ๑.๑๒		
๑๓	วิสุทฺธิ. ๑.๔๑		
๑๔	วิสุทฺธิ. ๑.๔๔		

ลกฺขี จ สาครปฏฺา สธรา'จลา จ
สมฺปตฺติโย จ วิวิธา อปิ รูปโสภา
สพฺพา จ ตา อปิ จ มิตฺตสุตา จ ทารา
เก วาปิ กำ อนุคตา มรณำ วชนฺตำ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๑๘

"โชคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัตินานัปการ ความงามด้วยรูปกาย มิตรสหาย บุตรธิดา และภรรยา ทั้งหมด[ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต]นั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ย่างสู่ความตายได้"

ดัชนีค้นคำ

ก	หน้า
ก	
กพพีการาหาร	๘๗๗
กรชกาย	๑๐๓๗
กรรมนิยาม	๗๕๕
กรรมมีวิบากแน่นอน	๙๔๐
กรุณา	๕๘๖
กัณหะ	๒๔๓
กัมมัญญตา	๔๙๐
กัมมัญญตารูป	๘๖๕
กามตัณหา	๙๕๕
กามาวจร	๒๗๘
กามาสวะ	๙๖๕
กามุปาทาน	๙๙๓
กาเมสุมิจฉาจาร	๓๕๘
กาย ๔ ประการ	๓๒๒
กายกัมมัญญตา	๔๓๖
กายคันถะ	๙๗๖
กายทุจริตวิรติ	๔๔๕
กายประสาท	๘๓๗
กายปัสสัทธิ	๔๓๕
กายปาคุญญตา	๔๓๗

ก	หน้า
กายมุทุตา	๔๓๖
กายลหุตา	๔๓๕
กายวิญญัติ	๘๕๘
กายุชุกตา	๔๓๗
การเกิดขึ้นของปีติโสมนัส	๓๐
การประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง	๑๖๐
การประหาณสังโยชน์	๙๗๖
การละ ๓	๔๘
การละนิวรณ์	๙๙๒
การสั่งสมบุญ ๖ อย่าง	๕๑๑
กาล	๒๗๐
กิตติมนาม	๑๐๐๗
กิริยามโนธาตุ	๑๐๕๘
กิเลส ๑,๕๐๐	๓๑
กิเลสกาม	๒๗๗
กิเลสวัตถุ	๒๐๐
กุกกุจจะ	๗๒๔, ๙๘๙
กุชฌิตัตตะ	๙๕๘
กุศล	๒๘๐
กุศลมูล	๙๐๗
กุศลสังขาร	๘๑๘
โกธะ	๙๕๘

ข-ค	หน้า
ข	
ขณะปัจจุบัน	๑๐๗๐
ขันติ	๒๕๑
ขันติสังวร	๙๒๔
ขุททกนิกาย	๕๘
ค	
ความไม่รู้ในฐานะ ๘	๙๖๔
ความไม่สำรวม ๘ อย่าง	๓๕๑
ความหมายของ สมย ศัพท์	๒๖๗
ความหมายของ สหคต ศัพท์	๒๙๖
ความหมายของพระสูตร	๔๒
ความหมายของวินัย	๔๑
ความหมายของอภิธรรม	๔๓
คันถนิยะ	๒๓๒
คันถะ	๒๓๑
คันธารมณ์	๘๕๑
คัมภีรภาพ ๔	๔๙
คาถา	๕๙
คำถาม ๕ ประเภท	๒๖๐
คำแสดงเหตุในภาษาบาลี	๓๕
คุณของการอยู่โคนไม้ ๑๐ ประการ	๙๒
คุณนาม	๑๐๐๗
คุณิตสังขยา	๑๓๓
เคยยะ	๕๘
โคจรสัมปชัญญะ	๔๓๘

ฆ-จ	หน้า
ฆ	
ฆานประสาท	๘๓๗
ฆานะ	๘๓๓
จ	
จักขายตนะ	๘๒๙
จักขุทสกะ	๘๔๔
จักขุธาตุ	๘๒๙
จักขุนทรีย์	๘๒๙
จักขุประสาท	๘๓๖
จักขุวิญญาณ	๗๓๕
จักร ๔	๒๖๙
จักษุ ๒ อย่าง	๘๒๓
จาริตตศีล	๑๐๙๖
จิต	๒๘๒, ๓๙๒
จิตตกัมมัญญตา	๔๓๖
จิตตนิยาม	๗๕๗
จิตตปัสสัทธิ	๔๓๕
จิตตปาคุญญตา	๔๓๗
จิตตมุทุตา	๔๓๖
จิตตลหุตา	๔๓๕
จิตตวิภัตติ	๑๓
จิตตวิสังสิฏฐะ	๒๓๕
จิตตสมถะ	๔๗๒
จิตตสมุฏฐาน	๒๓๕
จิตตสหภู	๒๓๕

ฉ-ฐ	หน้า
จิตตสังสิฏฐะ	๒๓๔
จิตตานุปริวัตติ	๒๓๕
จิตตุชุกตา	๔๓๗
จิตตุปปาทะ	๑๐๕๖
จิตเตกัคคตา	๔๐๓
เจตนา	๓๙๐
เจตสิก	๔๖๐
ฉ	
ฉันทะ	๔๔๒
ช	
ชลสาคร	๒๘
ชาดก	๕๙
ชิวหา	๘๓๓
ชิวหาประสาท	๘๓๗
ชีวิตินทรีย์	๔๑๙
ญ	
ญาณ ๔	๑๐๔๘
ญาณจักษุ	๘๒๔
ญาณสังวร	๙๒๓
ญาณสาคร	๓๑
เญยยธรรม ๕ ประการ	๕๕๘
ฐ	
ฐานกุสลตา	๒๕๐

ต-ท	หน้า
ต	
ตทังคปหาน	๙๒๔
ตปนียะ	๒๔๔
ตัณหา	๙๔๗
ตัตรมัชฌัตตตา	๔๔๔
เตโชธาตุ	๘๗๘
ถ	
ถัมภิตัตตา	๗๓๐
ถีนมิทธะ	๗๑๘, ๙๗๗
ท	
ทักขิณาวิสุทธิ ๔ อย่าง	๕๑๒
ทัสสนะ	๒๐๓
ทิฏฐะ	๓๐๔
ทิฏฐาสวะ	๙๖๓
ทิฏฐิคตสัมปยุตตะ	๗๐๑
ทิฏฐิคตะ	๖๔๑
ทิฏฐิราคะ	๙๕๕
ทิฏฐิวินิเวฐนกถา	๔๘
ทิฏฐิวิปัตติ	๒๕๔
ทิฏฐิวิสุทธิ	๒๕๔
ทิฏฐิวิสูกายิกะ	๗๑๒
ทิฏฐิสัมปทา	๒๕๔
ทิฏฐุปาทาน	๙๙๓
ทิพยจักษุ	๘๒๔

ฉ-ฐ	หน้า
ทีฆนิกาย	๕๖
ทุกข์	๑๙๗
ทูเรนิทาน	๑๗๘
เทศนานิทาน	๗๓
โทมนัส	๗๒๒
โทวจัสสตา	๑๐๑๒
โทษของการใช้สอยบรรณศาลา	๙๑
โทษของผ้าสาฎก ๙ ประการ	๘๙
โทษแห่งที่จงกรม ๕ อย่าง	๘๕
โทสะ	๗๒๒, ๙๕๘
ธ	
ธรรมขันธ์	๖๐
ธรรมจักษุ	๘๒๔
ธรรมนิยาม	๗๕๖
ธรรมวิจัย	๔๘๐
ธรรมให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์	๓๑๐
ธรรมให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์	๓๐๗
ธรรมารมณ์ ๒ ประเภท	๓๑๗
ธัมมปัจจนิยานุโลม	๒๕
ธัมมปัจจนียปัฏฐาน	๒๔
ธัมมอนุโลมปัจจนิยะ	๒๕
ธาตุกุสลตา	๒๕๐
น	
นันทีราคะ	๙๔๖
นัยสาคร	๒๘
นาม ๔ ประเภท	๑๐๐๖
นามรูปปริจเฉทกถา	๔๘
นิกเขปราสิ	๑๕
นิปปเทสะ	๑๘๖
นิพพาน	๑๐๕๒
นิยตะ	๒๑๒, ๒๓๘
นิยยานิกะ	๒๓๗
นิยาม	๗๕๔
นิรุตติ	๒๔๔
นิรุตติปถะ	๒๔๔
นิโรธตัณหา	๙๕๕
นิวรณ์	๒๓๓
นิสสรณปหาน	๙๒๖
นิสสรณัตถปริยัติ	๕๒
นีวรณิยะ	๒๓๓
เนปุญญะ	๔๘๐
เนวสัญญานาสัญญายตนะ	๖๒๑
เนื้อความของพระพุทธพจน์	๓๔๔
โนอุปาทารูป	๘๗๘
บ	
บัญญัติ	๑๐๐๖
บัญญัติ ๓	๙๑๑
บัณฑิต	๒๔๓
บุญกิริยาวัตถุ ๑๐	๕๐๓
บุพนิมิต ๕ อย่าง	๑๗๐

ฉ-ฐ	หน้า
ป	
ปคุณตา	๔๙๐
ปฏิฆสัญญา	๖๐๙
ปฏิฆะ	๗๒๑
ปฏิฆาตะ	๙๕๘
ปฏิจจสมุปปันนะ	๙๓๑
ปฏิจจสมุปปาทกุสลตา	๒๕๐
ปฏิจฉันนชรา	๘๗๑
ปฏิปทา	๕๖๓
ปฏิปัสสัทธิปหาน	๙๒๖
ปฏิวิรติ	๖๕๑
ปฏิสสติ	๔๗๘
ปฏิสังขานพละ	๒๕๓
ปฏิสันถาร	๑๐๒๖
ปฏิสันถาระ	๒๕๑
ปฐมพุทธพจน์	๓๘
ปฐวีธาตุ	๘๗๘
ปติฏฐาหะ	๗๑๒
ปทัฏฐาน	๒๘๒
ปมาณะ	๒๑๐
ปโมหะ	๗๑๗
ปรมัตถเทศนา	๔๗
ปรวาที	๘
ปรามัฏฐะ	๒๓๓
ปรามาสะ	๒๓๓
ปริตตะ	๒๐๙
ปริตตารัมมณะ	๒๑๑
ปริภาวนา	๕๑๗
ปริยัติ ๓	๕๑
ปริยาปันนะ	๒๓๗
ปริยุฏฐาน	๗๑๗
ปสาทจักษุ	๘๒๖
ปหานวินัย ๕ อย่าง	๙๒๓
ปัคคหนิมิตตะ	๒๕๓
ปัคคาหะ	๒๕๔, ๔๓๙
ปัจจยเหตุ	๘๑๗
ปัจจุปปันนะ	๒๑๘
ปัจจุปัฏฐาน	๒๘๑
ปัจฉิมพุทธพจน์	๓๙
ปัญญัตติ	๒๔๔
ปัญญัตติปถะ	๒๔๕
ปัญญาจักษุ ๕ อย่าง	๘๒๓
ปัญญาพละ	๔๒๒
ปัญญินทรีย์	๔๑๕
ปัญหปุจฉกนัย	๗
ปัสสัทธิ	๔๘๙
ปากฏชรา	๘๗๐
ปาณาติบาต	๓๕๕
ปาริเสสนัย	๑
ปิฏฐิกภวังค์	๗๕๒
ปิสุณวาจา	๓๖๒
ปีติ	๓๙๙
ปีติ ๕ ประเภท	๓๙๙

ผ-ภ	หน้า
ปุพพันตาทิฏฐิ	๒๔๗
ปุริสินทรีย์	๘๕๕
ไปยาล	๒๘
ผ	
ผรุสวาจา	๓๖๓
ผัสสะ	๓๘๓
ผู้ใหญ่ ๓ จำพวก	๕๐๕
โผฏฐัพพายตนะ	๘๗๘
พ	
พยาบาท	๓๖๗
พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์	๖๒
พระอริยะ	๙๑๙
พหิทธา	๒๒๑
พาล	๒๔๓
พาหิระ	๒๓๖
พีชนิยาม	๗๕๔
พุทธจักษุ	๘๒๓
พุทธันดรอสงไขย	๑๓๙
โพชฌงค์	๖๔๗
ภ	
ภวตัณหา	๙๕๕
ภวทิฏฐิ	๒๔๗
ภวาสวะ	๙๖๓
ภัณฑาคาริกปริยัติ	๕๓

ม	หน้า
ภาวนา	๒๐๓
ภาวนาพละ	๒๕๓
ภูตาปคตุปปันนะ	๒๙๐
ภูมิลัทธุปปันนะ	๒๙๐
โภชเนมัตตัญญุตา	๑๐๓๖
โภชเนอมัตตัญญุตา	๑๐๓๔
ม	
มนสิการ	๔๔๓
มนสิการกุสลตา	๒๕๐
มนินทรีย์	๔๑๘
มโนกรรม	๓๓๕
มโนธาตุ	๗๓๘
มรรค	๒๑๒
มหัคคตะ	๒๐๙
มหาภูตรูป	๗๙๙
มหาวิโลกนะ ๕	๑๗๒
มัคคเหตุกะ	๒๑๓
มัคคาธิปติ	๒๑๖
มัคคารัมมณะ	๒๑๓
มังสจักษุ	๘๒๕
มัจฉริยะ	๗๒๔
มัจฉริยะ ๕	๙๗๒
มัชฌิมนิกาย	๕๗
มัชฌิมพุทธพจน์	๓๙
มัชฌิมะ	๒๑๑
มัททวะ	๒๕๑

ย-ร	หน้า
มานะ	๗๑๙
มานะ	๙๖๙
มานัส	๔๖๑
มิจฉัตตนิยตะ	๒๑๒
มิจฉาทิฏฐิ	๓๖๗, ๗๐๒
มิจฉาปถะ	๗๑๓
มิสสกสังขยา	๑๓๓
มุฏฐัสสัจจะ	๒๕๒
มุทิตา	๕๘๗
มุทุตา	๔๙๐
มุทุตารูป	๘๖๕
มุสาวาท	๓๖๐
มูลภวังค์	๗๕๑
เมตตา	๕๘๖
โมหะ	๗๐๕
ย	
ยถาธัมมศาสนะ	๔๘
ยถานุโลมศาสนะ	๔๗
ยถาปราธศาสนะ	๔๗
เยวาปนกธรรม	๓๗๙
โยคนิยะ	๒๓๒
โยคะ	๒๓๒
ร	
รณะ	๒๓๘
รสะ	๒๘๑

ฤ-ว	หน้า
รสารมณ์	๘๕๒
ระยะกาลของชีวิต ๑๐ อย่าง	๓๐๙
รูปชีวิตินทรีย์	๘๕๗
รูปตัณหา	๙๕๕
รูปวิภัตติ	๑๕
รูปี	๒๒๗
ฤ	
ฤทธิ์ ๑๐ ประเภท	๓๔๑
ล	
ลหุตา	๔๘๙
ลหุตารูป	๘๖๕
ลักขณูปนิชฌาน	๕๒๗
ลักษณะ	๒๘๑
ลังคี	๗๑๗
โลกิยะ	๒๒๗
โลกุตตระ	๒๒๗, ๖๓๙
โลภะ	๗๐๔
โลหิตกะ	๖๐๐
ว	
วจีกรรม	๓๓๓
วจีทุจริต	๖๕๑
วจีวิญญัติ	๓๓๑, ๘๖๐
วชิรูปมา	๒๔๓
วัตตมานุปันนะ	๒๙๐

ว	หน้า
วัตถุกาม	๒๗๗
วาจา ๓ อย่าง	๓๓๐
วาโยธาตุ	๘๗๘
วาริตตศีล	๑๐๙๖
วิกขัมภนปหาน	๙๒๕
วิกขายิตกะ	๖๐๐
วิกขิตตกะ	๖๐๐
วิจฉิททกะ	๖๐๐
วิจาร	๓๙๗
วิจิกิจฉา	๗๒๘
วิชชา	๒๕๖, ๑๐๕๑
วิชชาภาคี	๒๔๑
วิชชูปมา	๒๔๒
วิญญัติ	๓๒๓
วิญญาณัญจายตนะ	๖๑๗
วิตก	๓๙๖
วิตัณฑวาที	๘
วินีลกะ	๕๙๙
วิบัติ ๓	๕๓
วิบาก	๑๙๙
วิปัสสนา	๒๕๓, ๔๓๘
วิปัสสนูปกิเลส	๔๑๖
วิปุพพกะ	๖๐๐
วิภวตัณหา	๙๕๕
วิภวทิฏฐิ	๒๔๗
วิภาวนา	๕๑๗
วิมุตติ	๒๕๖

ศ-ส	หน้า
วิโมกข์	๕๘๒
วิโมกข์ ๓ อย่าง	๖๖๐
วิรติ	๓๗๐, ๖๕๑
วิริยพละ ๔๒๒	
วิริยสังวร	๙๒๔
วิริยินทรีย์	๔๐๘
วิโรธิปัจจัย	๘๑๕
เวทนา	๑๙๘, ๓๘๖
เวทัลละ	๕๙
เวภัพยา	๔๘๐
เวยยากรณะ	๕๘
เวรมณี	๖๕๑
เวลา	๖๕๒
เวสารัชชญาณ	๖๙
โวหาร	๑๐๐๖
โวหารเทศนา	๔๗
ศ	
ศรัทธาพละ	๔๒๑
ศรัทธินทรีย์	๔๐๔
ศีลสังวร	๙๒๓
ส	
สติ	๒๕๒
สตินทรีย์	๔๑๑
สติพละ	๔๒๒
สติสังวร	๙๒๓

ส	หน้า	ส	หน้า
สนิทัสสนะ	๒๒๑, ๘๔๕	สังกิลิฏฐะ	๒๐๑
สภาวลักษณะ	๒๘๒	สังกิเลส	๒๐๐
สมณสุข ๘ ประการ	๘๖	สังกิเลสิกะ	๒๐๑
สมถนิมิตตะ	๒๕๓	สังเกตสังขยา	๑๓๓
สมถะ	๒๕๓, ๔๓๘	สังขตะ	๒๒๖
สมถะ ๓ อย่าง	๔๗๒	สังขยาในภาษาบาลี	๑๓๓
สมบัติ ๓	๕๓	สังขา	๑๐๐๕
สมัญญา	๑๐๐๖	สังคายนา	๖๐
สมันตจักษุ	๘๒๔	สังยุตตนิกาย	๕๗
สมาทานวิรัติ	๓๗๑	สังโยชน์	๒๓๑
สมาธินทรีย์	๔๑๔	สังโยชนิยะ	๒๓๑
สมาธิพละ	๔๒๒	สังวรวินัย ๕ อย่าง	๙๒๓
สมาบัติ	๑๐๑๖	สังวราสังวรกถา	๔๘
สมาปัตติกุสลตา	๒๔๙	สังเวควัตถุ ๘ ประการ	๔๑๐
สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา	๒๕๐	สังสารสาคร	๒๖
สมุจเฉทปหาน	๙๒๕	สัจจานุโลมิกญาณ	๑๐๔๗
สมุจเฉทวิรัติ	๓๗๒	สัญญา	๓๘๙
สรณะ	๒๓๘	สัททารมณ์	๘๕๐
สวิตักกสวิจาระ	๒๐๒	สันตติปัจจุบัน	๑๐๗๐
สวีจิชรา	๘๗๑	สันติเกนิทาน	๑๗๘
สสังขาร	๔๙๙	สัปปฏิฆะ	๒๒๒, ๘๔๕
สสัมภารจักษุ	๘๒๕	สัปปเทสะ	๑๘๖
สหคต	๒๙๐	สัปปัจจยะ	๒๒๖
สหชาตธรรม	๑๐๖๔	สัปปายสัมปชัญญะ	๔๓๘
สอุตตระ	๒๓๘	สัพพสังขารสมถะ	๔๗๓
สังกัปปะ	๔๖๙	สัมปชัญญะ	๒๕๒
สังกิลิฏฐสังกิเลสิก	๒๐๒	สัมปชัญญะ ๔ ประเภท	๔๓๘

ส	หน้า
สัมปัตตวิรัติ	๓๗๑
สัมปัตตวิสยคาหกะ	๘๓๙
สัมผัปปลาปะ	๓๖๔
สัมพันธสังขยา	๑๓๓
สัมโพชฌงค์	๖๔๙
สัมภาวนา	๕๑๗
สัมมัตตนิยตะ	๒๑๒
สัมมากัมมันตะ	๖๔๖
สัมมาทิฏฐิ	๔๑๙
สัมมาวาจา	๖๔๕
สัมมาวายามะ	๔๒๐
สัมมาสติ	๔๒๐
สัมมาสมาธิ	๔๒๐
สัมมาสังกัปปะ	๔๒๐
สัมมาอาชีวะ	๖๔๖
สัมโมหะ	๗๑๗
สัลลักขณา	๔๘๐
สัสสตทิฏฐิ	๒๔๗
สาขัลยะ	๑๐๒๒
สาคร ๔	๒๖
สาตถกสัมปชัญญะ	๔๓๘
สาตะ	๔๖๐
สาธารณเหตุ	๘๑๗
สามัญญนาม	๑๐๐๗
สามัญญลักษณะ	๒๘๒
สารัมมณะ	๒๓๔
สาสวะ	๒๓๐

ส-ห	หน้า
สิกขา ๓	๔๘
สีลวิปัตติ	๒๕๔
สีลวิสุทธิ	๒๕๔
สีลสัมปทา	๒๕๔
สีลัพพตุปาทาน	๙๙๔
สุกกะ	๒๔๓
สุข	๑๙๗, ๔๐๑
สุญญตวิโมกข์	๖๖๑
สุตตะ	๕๘
สุตตันตภาชนียนัย	๗
สุตะ	๓๐๔
เสกขะ	๒๐๘
เสียงดนตรีมีองค์ ๕	๑๔๔
โสตประสาท	๘๓๗
โสตะ	๘๓๓
โสมนัสสินทรีย์	๔๑๘
โสรัจจะ	๒๕๑
ห	
หตวิกขิตตกะ	๖๐๐
หทัย	๔๖๒
หิริพละ	๔๒๒
เหตุเกิดของโสดาปัตติมรรค	๕๐๗
เหตุวิปปยุตตา	๒๒๓
เหตุสัมปยุตตา	๒๒๓
เหตุเหตุ	๘๑๗
เหตุให้เกิดหิริ ๔ ประการ	๔๒๓

ห-อ	หน้า
เหตุให้เกิดหิริ ๔ ประการอื่น	๔๒๗
เหตุให้เกิดโอตตัปปะ ๔ ประการ	๔๒๗
อ-โอ	
อกุศลกรรมบถ ๑๐	๓๕๕
อกุศลมูล	๗๑๕
อกุศลสังขาร	๘๑๘
อคมนียฐานะ ๒๐ จำพวก	๓๕๘
องค์ธรรมของความไม่สำรวม	๓๕๒
องค์ธรรมของความสำรวม	๓๕๔
อตปนียะ	๒๔๔
อตีตะ	๒๑๗
อตีตารัมมณะ	๒๑๘
อทินนาทาน	๓๕๗
อทุกขมสุขา	๑๙๗
อโทสะ	๔๒๘
อธิกรณสมถะ	๔๗๒
อธิคมนิทาน	๗๓
อธิมุตติ	๑๐๕๒
อธิโมกข์	๔๔๓
อธิวจนปถะ	๒๔๔
อธิวจนะ	๒๔๔
อนนุโพธะ	๗๑๕
อนภิชฌา	๔๓๓
อนภิสมัย	๗๑๕
อนันตวาทิฏฐิ	๒๔๗
อนันตะ ๔ อย่าง	๕๐๙

อ	หน้า
อนาคตะ	๒๑๘
อนามัฏฐบิณฑบาต	๑๐๒๙
อนารัมมณะ	๒๓๔
อนาสวะ	๒๓๐
อนิทัสสนะ	๒๒๒
อนินทริยพัทธรูป	๑๐๗๗
อนิมิตตวิโมกข์	๖๖๑
อนิยตะ	๒๑๒
อนิยยานิกะ	๒๓๗
อนุตตระ	๒๓๘
อนุปปันนะ	๒๑๖
อนุปาทินนกะ	๖๗๘
อนุโพธะ	๗๑๕
อนุมานอสงไขย	๑๓๙
อนุสสติ	๔๗๘
อนุสัย	๗๑๗
อเนกสังขยา	๑๓๔
อปจยคามี	๒๐๗
อปรันตานุทิฏฐิ	๒๔๘
อปริยาปันนะ	๒๓๗
อปริโยคาหนา	๗๑๖
อปัจจกขกัมมะ	๗๑๖
อปัจจเวกขณา	๗๑๖
อภิชฌา	๗๐๖
อภิญญา	๕๖๓
อภิธัมมภาชนียนัย	๗
อภิสมาจาริกวัตร	๗๙๑

อ	หน้า	อ-อา	หน้า
อโมหะ	๔๒๘	อัชชวะ	๒๕๑
อรณะ	๒๓๙	อัชฌัตตะ	๒๑๘
อรูปตัณหา	๙๕๕	อัชฌัตตะ ๔ อย่าง	๕๓๒
อรูปี	๒๒๗	อัชฌัตติกะ	๒๓๖
อลคัททูปมปริยัติ	๕๑	อัฏฐานกุสลตา	๒๕๑
อโลภะ	๔๒๗	อัฏฐิกะ	๖๐๑
อวิกเขปะ	๒๕๔	อัตตวาทุปาทาน	๙๙๔
อวิกเขปะ	๔๓๙	อัตถุทธาระ	๑๖
อวิชชาภาคี	๒๔๒	อัทธาปัจจุบัน	๑๐๗๑
อวิชชาสวะ	๙๖๓	อันตวาทิฏฐิ	๒๔๗
อวิทูเรนิทาน	๑๗๘	อัปปฏิเวธะ	๗๑๖
อวีจิชรา	๘๗๑	อัปปณิหิตวิโมกข์	๖๖๑
อสงไขย	๑๓๘	อัปปนา	๔๖๙
อสงไขยกัป	๑๓๙	อัปปมัญญา	๕๙๘
อสงไขยด้วยการนับ	๑๓๘	อัปปมาณ	๒๑๐
อสมเปกขนา	๗๑๖	อัปปัจจยะ	๒๒๖
อสังขตะ	๒๒๖	อัพโพหาริก	๓๔๐
อสังคาหนา	๗๑๖	อัพภุตธรรม	๕๙
อสังโยชนิยะ	๒๓๑	อัพยากฤต	๑๙๑
อสัมปชัญญะ	๒๕๒	อัพยาบาท	๔๓๓
อสัมปัตตวิสยคาหกะ	๘๓๙	อากาสธาตุ	๘๖๔
อสัมโพธะ	๗๑๕	อากาสานัญจายตนะ	๖๑๔
อสัมโมหสัมปชัญญะ	๔๓๘	อากิญจัญญายตนะ	๖๑๘
อสาธารณญาณ ๖	๗๙๓	อาคันตุกภวังค์	๗๕๑
อเสกขะ	๒๐๘	อาจยคามี	๒๐๖
อเหตุกธรรม	๒๐๕	อาชีวัฏฐมกศีล	๑๐๒๑
อังคุตตรนิกาย	๕๘	อาณาเทศนา	๔๗

อา-อิ	หน้า
อานิสงส์ของผ้าคากรอง ๑๒ ประการ	๙๐
อาปัตติกุสลตา	๒๔๙
อาปัตติวุฏฐานกุสลตา	๒๔๙
อาโปธาตุ	๘๗๘
อายตนกุสลตา	๒๕๐
อายตนะ	๔๖๕
อารติ	๖๕๑
อารัมภวัตถุ ๘ ประการ	๔๑๐
อารัมมณูปนิชฌาน	๕๒๗
อาวาสิกภวังค์	๗๕๑
อาสวะ	๒๒๘
อาหาร	๘๗๓
อาหารรูป	๘๗๔
อิตถินทรีย์	๘๕๕
อิติวุตตกะ	๕๙
อิทัปปัจจยตา	๙๓๑
อินทริยพัทธรูป	๑๐๗๗
อินทรีย์	๔๐๕
อิสสา	๗๒๔, ๙๗๐
อุจเฉททิฏฐิ	๒๔๗
อุชุกตา	๔๙๑
อุตตมเหตุ	๘๑๗
อุตตระ	๒๓๘
อุตุนิยาม	๗๕๕
อุทธัจจะ	๗๐๘
อุทธุมาตกะ	๕๙๘
อุทาน	๕๙

อุ-โอ	หน้า
อุเบกขา	๒๐๓, ๕๘๗
อุเบกขา ๑๐ ประเภท	๕๔๐
อุปปริกขา	๔๘๓
อุปปันนะ	๒๑๖
อุปปันนะ ๔ ประเภท	๒๘๙
อุปปาที	๒๑๗
อุปาทา	๒๓๖
อุปาทาน	๒๓๖
อุปาทานิยะ	๑๙๙
อุปาทินนกะ	๖๗๘
อุปาทินนะ	๑๙๙
อุปาทินนุปาทานิยะ	๒๐๐
อุภยสัมพันธ์	๓๐๔
โอกาสกตุปปันนะ	๒๙๐
โอฆนิยะ	๒๓๒
โอฆะ	๒๓๒
โอตตัปปพละ	๔๒๒
โอปปาติกนาม	๑๐๐๗

ขีเร ยถา สุปริภาวิตโอสธมฺหิ
เสฺนเหน โอสธผลำ ปริภาสเตว
ธมฺโม ตถา อิห สมาจริโต หิ โลเก
ฉายาว ยาติ ปรโลกมิโต วชนฺตำ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๗๔

“สรรพคุณของยาย่อมกระจายไปทางสารอาหารในน้ำนมที่ผสมยาไว้ดีแล้ว ฉันใด ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วในโลกนี้ย่อมติดตามผู้จากโลกนี้ไปสู่โลกหน้าเหมือนเงาตามตัว ฉันนั้น”

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **ปทรูปสิทธิมัญชรี.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

_____. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

_____. **อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกปาละ, พระ. **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **สีลักขันธ์ภาสาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กรมการศาสนา, ๒๕๒๖.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคราภิวงศ์, พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

_____. **อนุทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๔๖๓.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทุรคสิงหะ, “กาตันตรวฤตติ” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาตันตรฎีกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร นิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหานามและอื่นๆ, **มหาวงศ์.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มังคละ, พระ. **พุทธโฆสุปปัตติปาฐะนิสยะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมิตเซวปิฎกัต, ๒๕๕๑.

เมธาวี, พระ. **กัจจายนคุพฺหัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลานะ, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุฯ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วิสุทธาจาระ, พระ. **วิสุทธารามวินยวินิจฉัย [วิสุทธาโยงวินีอะโซงอะผยัด].** มันดเลย์: คณะคุ้มครองวรรณกรรมแห่งนิกายชเวจิน, ๒๕๒๘

_____. **ธาตวัตถสังคหปาฐะ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฎกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

_____. **กัจจายนสุตตัตถะ [วิสุทธาโยงกัสสีตุตแนะ].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

สัทธัมมคุรุ, พระ. "สัททวุตติ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธรรมวรกิตติ, พระ. "เอกักขรโกสะ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพอิจฉา-สยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธรรมสิริ, พระ. "สัททัตถเภทจินตา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพอิจฉา-สยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สิริธัมมะ, พระ. **มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๑๙.

อัคคธัมมาภิวงศ์, พระ. **อภิธานัปปทีปิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์รตนาวาที. ๒๕๑๒.

_____. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีติปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literatute of Ceylon,** Kandy: Buddhist Publication Society, 1928.

ทีโน วิคนฺธวทโน จ ชโฬ อปญฺโญ
มูโค สทา ภวติ อปฺปิยทสฺสโน จ
ปปฺโปติ ทุกฺข'มตุลญฺจ มนุสฺสภูโต
วาจํ มุสา ภณติ โส หิ อปณฺณสตฺโต.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๘๑

"คนเขลาผู้กล่าวคำเท็จ เมื่อเกิดเป็นมนุษย์จะยากจน มีกลิ่นปาก บ้าใบ้ปัญญาอ่อน และไม่น่ามอง ย่อมประสบทุกข์หนัก"